श्रीकरभाष्यम्

वेदान्तसूत्राणाम् वीरशैवभाष्यम्

श्रीपतिपण्डिताचार्यैः प्रणीतम्

सि. हयवदनराव्

एत परिशिष्टैस्सह भाष्यमूलेन द्वितीयभागे प्रकाशितम्

बेङ्गळूर सिटि

बेंगळूर प्रेस इति ख्यापित मुद्राक्षरशालायां मुद्रितम्

१९३६

TO

HIS HIGHNESS

SRI KRISHNARAJA WADIYAR BAHADUR,

G.C.S.I., G.B.E.

MAHARAJA OF MYSORE

THIS ANCIENT WORK IS RESPECTFULLY DEDICATED WITH HIS HIGHNESS'S GRACIOUS PERMISSION

BY

HIS LOYAL AND DUTIFUL SUBJECT

K. P. PUTTANNA CHETTY

[illegible] OF THE LINGAYAT EDUCATION FUND ASSOCIATION

IN ADMIRATION OF HIS HIGHNESS'S ABIDING INTEREST IN THE ADVANCEMENT OF PHILOSOPHICAL STUDIES IN INDIA

BANGALORE,

June 1930

PREFACE TO VOLUME II

This Volume contains the Text of the Commentary of Śrīpatipanditāchārya on the *Vedānta-Sūtras*. The several Appendices included in it will, it is hoped, prove useful to readers. Special attention may perhaps be invited to certain of these Appendices which furnish a comparative idea of the division of the work into *Adhikaraṇas* and *Sūtras* by certain of the leading commentators on the *Vedānta-Sūtras*.

C. H.

TABLE OF CONTENTS

GENERAL PLAN

VOL II SANSKRIT TEXT WITH COMMENTARY

TOPICAL CONTENTS

श्रीमन्महाराजाधिराज राजपरमेश्वर कर्णाटकसिंहासनाधीश्वर
यदुकुल पय पारावार गण्डभेरुण्डाद्यनेक बिरुदाङ्कित

द्वितीयभागे प्रथितस्यास्य श्रीकरभाष्यस्य प्रस्तावना

श्रीमद्भि श्रीपतिपण्डिताचार्यै प्रणीत श्रीकरभाष्याख्य ब्रह्ममीमासा वेदान्तसूत्रार्थप्रकाशिक मूलग्रन्थान् अस्मिन्द्वितीयभागे समाविष्टितम् ॥ अध्येतृणा-पठनकारिणा-पाठकानाच भाष्येऽस्मिन्नन्तर्गृहीत बहुभि परिशिष्टै अस्य ग्रन्थस्य परिशीलने पठनेच तेषामत्यन्तोपकारिका भवितुमर्हतीति सप्रत्याशाविष्टाम ॥ केचिद्भि व्याख्यातृभि प्रमुखै कृत अधिकरणादि विभागव्यत्यासरीत्या परामर्शने तेषा परस्परसिद्धान्तव्यत्यासोऽपि अवग्राहयितु शक्यमिति तेषा चतुर्थ-पचम-षष्ठपरिशिष्टेषु सविशेषाभिनिवेशो सावधानतया अभ्यर्थित ॥

कृ ह रा

द्वितीयभागस्य सामान्य व्यपदेशः

॥ विषयानुक्रमणिका ॥

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथम पादः ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

अस्मिन्पादे परमशिवस्वरूपलक्षणादिप्रसङ्ग उच्यते । परमेश्वराज्ञाभूत-वर्णाश्रमानुकूल-श्रौतस्मार्त-पुण्यकर्मानुष्ठानात् दुरितक्षय । दुरितक्षयेण श्रुतिस्मृत्यागमादिसच्छास्त्रविश्वास । तद्विश्वासेन नित्यानित्यवस्तु-विवेक । तस्मात् इहामुत्र फलभोगविराग । तद्विरागेण शमदमादि-षट्कसप्राप्ति । तत्फलेन मोक्षैकनिष्ठा मदाचार्यानुग्रह । तत शिव-साक्षात्कारचित्तैकत्वकारणशिवयोगाभ्यासादिकथनम् ॥ तदभ्यासेन अहममत्वाद्यभिमाननिवृत्ति ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य तृतीय पाद ॥

अस्मिन् पादे परमशिवस्वरूपोपासनविशेषगुणोपलक्षणान्युच्यन्ते । श्रुतिनिष्ठसगुणब्रह्मोपासनविधायकदहराद्युपासनादेव निरवयव-निर्गुणषट्स्थलपराशिवब्रह्मसाक्षात्कारो भवतीति उच्यते ॥

॥ तृतीयेऽस्मिन् पादे अधिकरणानि २८, सूत्राणि ६४ सन्ति ॥

॥ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अस्मिन् पादे—ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयधर्मनिरूपणं प्रपञ्च्यते ।

पुनरावृत्तिराहितस्वाभाविकजीवत्वनिवृत्तिपूर्वकशिवत्वप्राप्तिलक्षणलक्षितमुक्तिः पुरुषार्थ इति कथ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे त्वम्पदार्थभूतजीवोत्क्रान्तिदशाविशेषफलं कथ्यते । ब्रह्मोपासकानामवस्था द्विविधा, मरणोत्क्रान्तिसञ्ज्ञिका । अवस्थाभेदेन मरणानन्तरं अर्चिरादिमार्गेण गमनं निरतिशयानन्दभवशीलकल्याणविभूत्यात्मकशिवलोकप्राप्तिरुच्यते ॥

अतः सर्वदा विदुषां परशिवब्रह्मप्राप्तौ निशा-दक्षिणायन-कृष्णपक्ष-निषेधो नास्त्येव । यदा देहपातः तदानीमेव तच्छिवतत्वप्राप्तिः वेदितव्या इति उच्यते ।

॥ चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन् पादे अर्चिरादिगतिफलं उच्यते । सकालविधिपरिपाकेन स्थूलशरीरं विहाय नेत्राद्युत्तमद्वारेणोत्क्रम्य पितृयाणमार्गेण चन्द्रमसं प्राप्य तदनन्तरं तल्लोकात्स्वर्गादिलोकानुभवमनुभूय श्रोत्रियब्राह्मणाद्युत्तमयोनिजननं प्राप्नोतीति कथनम् ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

अस्मिन् पादे इदानीं मुमुक्षूणां मुक्तिस्वरूपप्रकारं विचिन्त्य स्वाभाविक-जीवभावनिवृत्तिपूर्वकशिवप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थफलं दर्शयति । तस्मा-देतदध्यायस्य फलाभिधानम् ॥

॥ चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादस्समाप्तः ॥

ABSTRACT OF EACH ADHYAYA

ADHYĀYA I

PARASIVABRAMHALINGAVAKYA SAMANVAYADHYAYAHA

Pāda I — Jignāsādhikaranam — Janmādyadhikaranam — Sāstrayonitvādhikaranam — Samanvayādhikaranam — Ēkshatyadhikaranam— Ānandamayādhikaranam—Antarādhikaranam— Ākāsādhikaranam —Jyotiradhikaranam — Pranādhikaranam — Bāhyapranalingādhikaranam —(Adhikaranāni 11, Sūtrāni 32)

Pāda II — Sarvatraprasidhyadhikaranam — Athritvadhikaranam — Guhādhikaranam — Antharādhikaranam—Antharyāmyadhikaranam — Adrisyatvādhikaranam — Vaisvānarādhikaranam — (Adhikaranāni 7, Sūtrāni 32)

Pāda III — Dyubhvādyadhikaranam — Bhūmadhikaranam —Aksharādhikaranam — Ēkshata Karmādhikaranam — Daharādhikaranam — Anukrityadhikaranam — Pramithādhikaranam— Dēvathādhikaranam — Apaśūdrādhikaranam — Kampanādhikaranam — Jyotiradhikaranam — Arthāntharatvadhikaranam— Sushupthyadhikaranam — (Adhikaranāni 13, Sūtrāni 43)

Pāda IV —Anumānikādhikaranam — Chamasādhikaranam — Sānkhyopasangrahādhikaranam — Kāranatvādhikaranam — Bālākyadhikaranam — Vākyānvayādhikaranam— Prakrityadhikaranam — Sarvavyakhyānādhikaranam — (Adhikaranāni 8, Sūtrāni 28)

ADHYĀYA II

VIRODHAPARIHARADHYAYAHA

Pāda I — Smrityanavakāśhyādhikaranam — Yogapratyuktyadhikaranam —Navilakshanatvādhikaranam— Sistāparigrahādhikaranam — Bhoktrāpatyadhikaranam — Ārambhanādhikaranam — Itaravyapadeśādhikaranam — Upasamhāradarśanādhikaranam — Kritsnaprasaktyadhikaranam — Vaishamyanairghrunyadhikaranam — Sarvadharmopapatyadhikaranam — (Adhikaranāni 11, Sūtrāni 36)

Pāda II — Rachanānupapatyadhıkaranam — Mahaddīrghādhıkaranam — Paramānu-Jagadakāranatvādhıkaranam — Samudāyādhıkaranam — Nābhāvādhıkaranam — Sarvathānupapathyadhıkaranam — Ēkasmınnasambhavādhıkaranam — Patyadhıkaranam — Utpatyasambhavādhıkaranam — (Adhıkaranānı 9, Sūtrānı 45)

Pāda III — Vıyadadhıkaranam — Mātarıśvādhıkaranam— Tējodhıkaranam — Abadhıkaranam — Prıthıvyadhıkaranam — Tadabhıdhyānādhıkaranam — Vıparyayādhıkaranam — Antarāvıgnānādhıkaranam — Charācharavyapāsrayādhıkaranam — Ātmādhıkaranam — Gnadhıkaranam — Utkrānthıgathyādhıkaranam — Karthādhıkaranam — Parāyattādhıkaranam —Amsādhıkaranam — (Adhıkaranānı 15, Sūtrānı 50)

Pāda IV — Prānōtpatyadhıkaranam — Sapthagathyādhıkaranam — Prānānutvādhıkaranam — Vāyukrıyādhıkaranam — Jyotıradyadhıkaranam —Ta ındrıyānı tadvyapadesādhıkaranam— Samgnāmūrthıkluptyadhıkaranam—(Adhıkaranānı 7, Sūtrānı 18)

ADHYĀYA III

UPASANABHIDHANADHYAYAH

Pāda I — Tadantaraprathıpatyadhıkaranam — Krıtātyayādhıkaranam — Anıshtādıkāryadhıkaranam — Tatsvābhāvyāpatyadhıkaranam —Nātıchırādhıkaranam—Ananyādhıshthıtādhıkaranam — (Adhıkaranānı 6, Sūtrānı 27)

Pāda II — Sandhyādhıkaranam — Tadabhāvādhıkaranam— Karmānusmrıtısabda vıdhyadhıkaranam — Mugdhādhıkaranam— Ubhayalıngādhıkaranam — Prakrıtaıtāvatvādhıkaranam — Ahıkundalādhıkaranam — Tathānyaprathıshēdhadhıkaranam— Phalādhıkaranam — (Adhıkaranānı 9, Sūtrānı 40)

Pāda III —Sarva Vedānthaprathyayādhıkaranam — Anyathātvādhıkaranam — Sarvabhēdādhıkaranam— Ānandādhıkaranam — Kāryākhyādhıkaranam - Samānādhıkaranam— Sambandhādhıkaranam — Sambhruthyadhıkaranam— Purushavıdyādhıkaranam—Vēdhādhyadhıkaranam—Hānyādhıkaranam—Sāmparāyādhıkaranam — Anıyamādhıkaranam — Aksharādyadhıkaranam — Antaratvādhıkaranam — Kāmyādhıkaranam — Tannırdhārana nıyamādhıkaranam — Pradhānādhıkaranam — Lıngabhūyastvādhıkaranam — Pūrvavıkalpādhıkaranam—Ēka Ātmā-

dhikaranam— Angāvabaddhādhikaranam— Bhūmnah krathuvajjāyastvādhikaranam — Nānāsabdādi bhēdādhikaranam—Vikalpādhikaranam — Angēshu yathābhāvāśraya bhāvādhikaranam — Samāhārādhikaranam— Nawā tatsahabhāvādhikaranam— (Adhikaranāni 28, Sūtrāni 64)

Pāda IV —Purushārthadhikaranam — Ūrdhvarētasyādhikaranam — Stutimātrādhikaranam — Pāriplavādhikaranam — Agnīndhanādhikaranam — Sarvāpēkshādhikaranam — Śamādhyadhikaranam — Sarvānnānumathyādhikaranam — Vihitatvādhikaranam — Vidhurādhikaranam — Tadbhūtādhikaranam — Svāmyadhikaranam — Sahakāryāntara vidhyadhikaranam — Mownādhikaranam — Anāvishkārādhikaranam — Aihikādhikaranam — Muktiphalādhikaranam — (Adhikaranāni 17, Sūtrāni 52)

ADHYĀYA IV

PHALADHYAYAH

Pāda I —Āvrityadhikaranam — Ātmādhikaranam — Pratheekādhikaranam — Ādityādimatyadhikaranam — Āsínādhikaranam — Thadadhigamādhikaranam — Itarādhikaranam — Anarabdhakāryādhikaranam—Agnihòtrādhikaranam— Bhogādhikaranam — (Adhikaranāni 10, Sūtrāni 19)

Pāda II —Vāgādhikaranam — Manodhikaranam — Adhyakshādhikaranam — Bhūtādhikaranam — Āsrutyupakramādhikaranam— Sarvasampatyadhikaranam —Avibhāgādhikaranam— Tadekograjvalanādhikaranam — Rasmyanusārādhikaranam — Nisādhikaranam — Dakshināyanādhikaranam — (Adhikaranāni 11, Sūtrāni 20)

Pāda III —Archirādhyadhikaranam — Vāyvadhikaranam — Varunādhikaranam — Ātivāhikādhikaranam — Kāryādhikaranam — (Adhikaranāni 5, Sūtrāni 16)

Pāda IV — Sampadyāvirbhūtādhikaranam — Avibhāgādhikaranam — Sankalpādhikaranam — Sandhyādhikaranam — Jagadvyāpārādhikaranam — Anāvrittisabdādhikaranam — (Adhikaranāni 6, Sūtrāni 22)

॥ श्रीकरभाष्यसारः ॥

इह खलु सर्वैर्वैदिकमतशिष्टाचारसपन्नैर्लिङ्गदीक्षाविशिष्टवीरशैवसिद्धान्तमार्गावलम्बि- मुमुक्षुभि पुनरावृत्तिरहितचरमशाश्वतगुरुकरुणाकटाक्षाल्लब्धपरशिवपुरुषार्थफलसिद्धयर्थ समस्तकल्याणगुणपूर्ण उमापति शिव, भक्त्यादरेण षडध्वशोधितत्रिकरणशुद्धया उपासनीय ॥

अपि च । सर्वश्रुतिसमन्वयपूर्वकभेदाभेदब्रह्ममीमासार्थप्रकाशकद्वैताद्वैताभिधान- विशेषाद्वैतसिद्धान्तस्थापकवैय्यासिकब्रह्ममीमासासूत्रार्थप्रकाशकश्रीकरभाष्य गुरुशीक्षामार्गेण भक्त्यादरेण पठनीयम् ॥

यदुक्त श्रीकरभाष्ये —

श्रीवैय्यासिकब्रह्मसूत्रपदमुख्यार्थ शिवानुग्रहात् ।
भाष्य श्रीकरनामक भवहर दुर्वादिगर्वापहम् ॥
सर्वानर्थविनाशक बुधनुत तत्वार्थबोधाकरम् ।
श्रीमच्छ्रीपतिपण्डितेन्द्रयतिना व्याख्यायते साम्प्रतम् ॥ ११ ॥

अशेषोपनिषत्सारविशेषाद्वैतमण्डनम् ।
शिवज्ञानप्रद सूत्रभाष्य जयतु सर्वदा ॥ १२ ॥
वेदागमार्थतत्वज्ञशैवाना मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
वैदिकाना विशुद्धानामेतद्भाष्य हि कल्पकम् ॥ १३ ॥

श्रुत्येकदेशप्रामाण्य द्वैताद्वैतमतादिषु ।
द्वैताद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वैतसज्ञके ॥ ॥ १४ ॥
वीरशैवैकसिद्धान्ते सर्वश्रुतिसमन्वय ।
विशब्देनोच्यते शंभु“ द्वासुपर्णे ”ति मन्त्रत ॥ १५ ॥

शेषशब्देन शारीरो “ यथाग्ने ”रिति मन्त्रत ।
अद्वैतेन भवेद्योगो “ यथा नद्या ”दिभिस्तथा ॥ १६ ॥
अगस्त्यमुनिचन्द्रेण कृतवैयासिका शुभा ।
सूत्रवृत्ति समालोक्य कृत भाष्य शिवकरम् ॥ १७ ॥

अस्मिन्श्रीकरभाष्ये निर्णीतसिद्धान्तस्तु ॥

॥ प्रथमाध्याय ॥

प्रथमपादे—चराचरस्थावरजङ्गमात्मकसृष्टिस्थितिलयकर्ता परब्रह्मपराशिव एव परममङ्गळ- विग्रह कल्याणगुणपूर्ण वेदेषु मुख्यप्रतिपाद्य जगदुभयकर्ता स एव मुक्ति- दाता । (11) परशिवब्रह्मपदप्राप्तिसिद्धयर्थ वेदेषु प्रतिपादितपशुपतिपाश- निवर्तकपरशिवलिङ्गदीक्षा अवश्यमनुष्ठेया मुमुक्षुभि वीरशैवै ॥

किञ्च । शिवस्य परब्रह्मण जगदन्तर्यामित्व नित्यतृप्तत्व जगद्विलक्षणत्व आनन्दरूपत्व परज्योतिस्स्वरूपत्व गायत्रीप्रतिपाद्यत्व गुरुलिङ्गशिवलिङ्गचरलिङ्गप्राणलिङ्ग-दिव्यलिङ्गभावलिङ्गात्मकत्व प्रसादलिङ्गात्मकत्व च शिवस्य परब्रह्मण विस्तारेण प्रपञ्चितम् ॥ दण्डदण्डिवदङ्गाङ्गिवत्ससृष्टभेदवादमत च घटपटवदससृष्टभेद-वादमत च निरस्तम् ॥

द्वितीयपादे—केषाचिदस्पष्टलिङ्गाना पदाना ब्रह्मप्रतिपादकत्व उत अर्थान्तरावबोधकत्व वेति सदेहे परशिवब्रह्मैव मुख्यया वृत्त्याऽवबोधयति ॥ अपि च । शिवस्य निवेदितप्रसादो वैदिकपरिग्राह्यत्वात्सर्वैर्भक्त्या स्वीकार्य ॥

तृतीयपादे—दशलिङ्गात्मकप्राप्त्यविकरणस्वेष्टलिङ्गस्य पञ्चब्रह्मात्मकत्व षट्त्रिंशत्तत्वात्मकत्वं परशिवब्रह्मण एवेति उच्यते । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानामुपासनाद्वारा ब्रह्मणि समन्वय उपपाद्यते ॥

चतुर्थपादे—श्रौतविधानेन लिङ्गधारणमुक्तम् । भस्मधारणस्य श्रौतविधित्वमुक्तम् । शिव-पादोदकनिर्माल्यशिवप्रसादा परशिवलिङ्गदीक्षाविहिता सर्व भक्तैरवश्य स्वीकार्या एवेति ॥ निर्विशेषाद्वैतमते उक्तप्रपञ्चमिथ्यात्व च निरस्तम् ॥

॥ द्वितीयऽध्याय ॥

अस्मिन् द्वितीयाध्याये वेदवेदान्तविरुद्धस्मृतितर्कादिनिराकरणपूर्वक जगज्जन्मादि कारणत्व शिवस्यैव दर्शयति ॥ परब्रह्मण सच्चिदानन्दस्वरूपस्य सर्वशक्तिमत सर्वविलक्षणस्य चराचरप्रपञ्चकारणस्य लीलामङ्गळविग्रहस्य शिवस्य जगज्जन्मादिकारणविरोधो निराकृत ॥ स्वाभिप्रेत भेदाभेदमतमेव सूत्रकारमतमिति दर्शयति विशेषेण ॥

प्रथमपादे—सर्वशास्त्रार्थसारभूत स्वाभिप्रेत भेदाभेदमतमेवेति प्रपञ्चयति ॥ द्वैतमते नदीसमुद्रवत्पुनरावृत्तिरहितब्रह्मैकत्वमसभवमिति दर्शयति । अपि च । अद्वैतमते सगुणब्रह्मत्वमीश्वरत्व च रज्जुसर्पवत्कल्पितमिति सिद्धान्तेन भक्तिशास्त्राणा विधिनिषेधव्यवस्थापकवेदशास्त्रागमपुराणादीना दत्ताञ्जलिप्रस-ङ्गात्पूर्वोक्तमतद्वयमयुक्तमिति निर्णीयते। साङ्ख्ययोगकाणादादितर्ककर्कशवादान् विपक्षान्प्रक्षिपति ॥ प्रधानजगत्कारणत्व निरस्य वेदप्रतिपाद्यब्रह्मकारणत्व साधयति ॥

द्वितीयपादे—श्रुतिविरुद्धाना साङ्ख्ययोगतार्किककाणादाद्वैतादिमताना विशेषतया निरास ॥ ब्रह्मकार्यस्य कृत्स्नस्य वियदादे भूतपञ्चकस्य जन्यत्वाजन्यत्वविधायक परस्परश्रुतिविरोध परिहरति ॥ परमेश्वरस्य निर्विशेषत्वव्यवस्थापकशुद्धाद्वैत-बुद्धाद्वैत शुष्काद्वैत-शून्याद्वैत-मिथ्याद्वैत-निराकरण चोपदिष्टम् ॥

तृतीयपादे—श्रुतीनामन्योन्यविरुद्धत्वद्योतनाज्जगतो ब्रह्मकारणत्वमसङ्गतमित्याशङ्कायां तन्निरस्यति ॥ अपि च । ब्रह्मकार्यस्य कृत्स्नस्य वियदादे भूतपञ्चकस्य जन्यत्वाजन्यत्वविधायकपरस्परश्रुतिविरोध च परिहरति ॥

चतुर्थपादे—जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि चेतनत्वादजन्यत्व-स्वाभाविकभिन्नत्व-तत्स्वरूपत्वाना प्रदर्शनेन तस्य तल्लिङ्गशरीरत्व अर्थात्सिद्ध्यतीति तद्विचारमस्मिन्पादे प्रपञ्चयति ॥ तथा च प्राणेन्द्रियाणा स्वरूप परमशिवसकाशात्तज्जन्यत्व चोपदिश्य सर्वेषा नामव्याकरण च दर्शितम् ॥

॥ **तृतीयाध्याय** ॥

प्रथमपादे—जीवस्य लोकान्तरगमनविचार ॥ परमेश्वराज्ञाभूतवर्णाश्रमानुकूलश्रौतस्मार्तोक्त-पुण्यकर्मानुष्ठानाद्दुरितक्षय ॥ दुरितक्षयेण श्रुतिस्मृत्यागमादिसच्छास्त्र-विचारे विश्वास ॥ तद्विश्वासेन नित्यानित्यवस्तुविवेक । तद्विवेकादि-हामुत्रफलभोगविराग । तद्विरागेण शमादिषट्कसंप्राप्ति ॥ तत्फलेन मोक्षैक-निष्ठतया सदाचार्यानुग्रह ॥ ततो मोक्षानुकूलपशुपतिपाशात्मकतत्वत्रय-विचार ॥ अत शिवसाक्षात्कारचित्तैकत्वकारणशिवयोगाभ्यास ॥ शिव भजन्ति ये नरा शिव व्रजन्ति ते नरा॰ ॥ शिवेतर भजन्ति ये शिवेतरं व्रजन्ति ते ॥ तदभ्यासेन अहममत्वाद्यभिमाननिवृत्ति । तन्निवृत्तिद्वारा शिवैकत्व-सिद्धि भवतीति दर्शितम् ॥ तदतिरिक्ताना पापिना घोरनरकवेदना च उक्ता ॥

द्वितीयपादे—परमशिवब्रह्मस्वरूपलक्षणादीनि प्रपञ्चितानि ॥

तृतीयपादे—तदुपासनविशेषगुणोपलक्षणम् ॥

चतुर्थपादे—ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयनिरूपण विशेषतयः विचारेण प्रपञ्चितम् । तत्वपदवाक्यार्थसिद्धोपास्योपासकशिवजीवप्रतिपादकदहरशाण्डिल्याद्यात्मविद्या-चिन्ता कृता ॥

॥ **चतुर्थाध्याय** ॥

प्रथमपादे—सर्वासा विद्याना फलमुक्तम् ॥

द्वितीयपादे—त्व-पदार्थभूतजीवोत्क्रान्त्यादिदशाविशेषफलम् ॥

तृतीयपादे—अर्चिरादिना मार्गेण गत्यागतिफलम् । स्वाभाविकजीवभावनिवृत्तिपूर्वक-शिवत्वप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थफल विशेषतो दर्शयति ॥

उक्त श्रीकरभाष्ये —

दिनकृत्कोटिसकाशस्थानमाद्यमुमापते ।
सर्वकामसमायुक्त विशुद्धं नित्यमव्ययम् ॥ १ ॥

सप्राप्य तत्पद दिव्यमत क्लेशविवर्जिता ।
सर्वज्ञास्सर्वदा शुद्धा परिपूर्णा भवन्ति च ॥ २ ॥

विशुद्धकार्यकरणा परमैश्वर्यसयुता ।
सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुन. ॥ ३ ॥

ये सम्प्राप्ता परस्थानं ज्ञानयोगरता नरा ।
न तेषा पुनरावृत्ति घोरे ससारमण्डले ॥ ४ ॥

इत्यादिना वेदमार्गनिष्ठाना स्वाभिप्रेतमुभयविध जीवब्रह्मणोर्मोक्षदशाया तद्वदभिन्नत्व शिवत्वप्रापकमहाफलपुरुषार्थत्वमुक्तम् ॥

तस्मात् सर्वै परशिवेष्टलिङ्गधारणात्मकपशुपतिपाशुपतदीक्षाविहितानुष्ठितभक्तैवारशैवे निगमागमोभयवेदान्तप्रतिपादितभक्तिक्रियाज्ञानकाण्डत्रयविहितस्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चप्रकाशकषट्स्थलपरशिवसाक्षात्कारकारणबहुजन्मकृतशिवार्पितयजनयाजनतपोध्यानाद्यनेकपुण्या - पूर्वफलकशरीरत्रयगतमलत्रयध्वसककारुण्य–कल्याण–कैवल्य–विभूतित्रयप्रदायकाष्टावरुण - पञ्चाचारसद्गुरुकरुणाकटाक्षाल्लब्धशक्तिपाताद्यवच्छिन्नाभिमानरहितशुद्धान्त करणद्वारावैराग्यमार्गेण श्रवण–मनन–निदिध्यासनापूर्वकपरशिवोपासनानुष्ठानेन शिवसाक्षात्कारपूर्वकपरशिवत्वप्राप्तिरूपमहापुरुषार्थो भवतीति भाष्यसारार्थ ॥

श्रीपतिपण्डितभगवत्पादाचार्यकृतम् ।

॥ ब्रह्ममीमांसासूत्र ॥

श्रीकरभाष्यम् ।

प्रथमाध्याये प्रथम.पाद. ।

ॐनमो लिङ्गरूपाय जगज्जन्मादिहेतवे ।
निगमागमवेद्याय भक्तसिद्धिप्रदायिने ॥१॥

यस्मत्वीक्षणमात्रजर्झरितभक्तानीकपुर्यष्टक ।
द्वैताद्वैतविशिष्टबौद्धमतमत्तेभेन्द्रकण्ठीरवम् ॥
शैवाद्वैतविवेकसारविलसत्सिद्धान्तपक्षप्रद ।
शभो त्वच्चरण भवाब्धितरण मन्ये जगत्पोषणम् ॥२॥

शिव त्वद्दासदासो यस्तद्दासोस्मीति या सुधी ।
ता दत्वा कृपया पाहि जन्मजन्मान्तरेपि माम् ॥
शिवस्य तत्त्व शिव एव वेत्ति नन्दी च विष्णु नगजाकुमार ।
शिवप्रसादाच्छिवतत्त्वमापुस्तेभ्यो नमश्शङ्करतत्त्वविद्भ्य ॥३॥

नत्वा नन्दीशमुख्यादीन् शिवतत्त्वोपदेशिकान् ।
शिवागमात्तविज्ञानान्पारपर्यमिहोच्यते ॥४॥
सदाशिव शक्तिधर सुकेश चण्डीश्वरं भृङ्गिरिट शिलादम् ।
कुभोद्भव चिन्मयवामदेव श्रीरेवणा[1] सिद्धगुरु प्रपद्ये ॥५॥

श्रीमच्छिवाचारविचारदीक्ष स्वशिष्यसत्प्रीणनपूर्णपक्षम् ।
दुर्वारकामादिविदारदक्ष भजाम्यह रेवणकल्पवृक्षम् ॥६॥

श्रीमत्सर्वकलासु कोविदतम प्रालेयशैलात्मजा ।
जाने पूर्णकृपाविशेषनिचयप्रज्ञानधीर्योबभौ ॥
सम्यग्रेवणदेशिकेन्द्रधृतषड्लिङ्गावधानोज्ज्वल ।
सिद्धार्य मरुलप्रभु बुधनुत त मन्महे श्रेयसे ॥७॥

एकोरामाख्यसिद्ध प्रथितगुणगणागण्यपुण्योदयश्री ।
सम्यक्ससेव्यमान बुधनुतचरितं द्वापराचार्यवर्यम् ॥

---

1 Read रेवणसिद्ध

उद्यद्वेदान्तशास्त्रोभयगतविलसच्छैवसंस्थापनाढ्य ।
पूर्वाचार्यप्रशिष्यं शरणमहमिमं देशिकेन्द्रं प्रपद्ये ॥८॥
वातूलान्तिमकामिकादिशिवशास्त्रज्ञानषाण्मातुर ।
मीमांसाद्वयतत्त्वबोधकवचस्सरभणाभोजज ॥
तर्कव्याकरणादिशास्त्रनिचये साक्षाद्भवानीपति ।
तस्मै श्रीगुरुमूर्तये शिवमताचार्याय तुभ्यं नम ॥९॥
श्रीमद्दण्डशिखाक्षहार[2]विलसत्कथाजिनालंकृत. ।
काषायांबरकुंडिकाप्रवणपात्रछत्रमौंजीधर ॥
वेदान्तोभयवाक्प्रबोधितलसच्छ्रीभस्मघुटीयुतो ।
ह्येकोरामयतीन्द्रशेखरशिवाचार्यस्सदा पातु न ॥१०॥
श्रीवैय्यासिकब्रह्मसूत्रपदमुख्यार्थं शिवानुग्रहात् ।
भाष्य श्रीकरनामक भवहर दुर्वादिगर्वापह ॥
श्रीमच्छ्रीपतिपण्डितेन्द्रयतिना व्याचक्षते सांप्रत ।
सर्वानर्थविनाशक बुधनुत तत्वार्थबोधाकरम् ॥११॥
अशेषोपनिषत्सारविशेषाद्वैतमंडन ।
शिवज्ञानप्रद सूत्रभाष्य जयतु सर्वदा ॥
वेदागमार्थतत्वज्ञशैवानामोक्षकाक्षिणा ।
वैदिकानां विशुद्धाना एतद्भाष्य हि कल्पक ॥१२॥
श्रुत्यैकदेशप्रामाण्य द्वैताद्वैतमतादिषु ।
द्वैताद्वैतमते शुद्धे विशेषाद्वैतसंज्ञिके ॥
वीरशैवैकसिद्धान्ते सर्वश्रुतिसमन्वय ।
विशब्देनोच्यते शभु"द्वासुपर्णे"ति मन्त्रतः ॥१४॥
शेषशब्देन शारीरो "यथाग्ने"रिति मन्त्रत ।
अद्वैतेन भवेद्योगो "यथा नद्या"दिभिस्तथा ॥१५॥
अगस्त्यमुनिचंद्रेण कृतवैयासिका शुभा ।
सूत्रवृत्ति समालोक्य कृत भाष्यं शिवकरम् ॥१६॥

जिज्ञासाधिकरणम् ।

अथोपनिषद्ब्रह्ममीमांसा दर्शयिष्याम ॥ विषयविशयपूर्वपक्षसिद्धान्त[3]सगतिकरण विशिष्टत्वे सति सूत्रानुकूलश्रुत्यादिसहलिखितपदपरिष्कृतसूत्रपदाधिष्ठानत्वे सति उपक्रमोपसहारादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गप्रकाशकत्व महा[4]भाष्यत्वं ॥१७॥ धर्मब्रह्मणोराम्ना-

2 Another reading is "शिखोपवीत" 3 Read by adding प्रयोजन 4 Read भाष्यत्वम्.

येकसिद्धत्वात् ॥ गर्भाष्टमवर्षप्रयुक्त शिवदीक्षा' संस्कारसिद्धश्रुत्यर्थोपदेष्टृदेशिकमुखोदित नियमनियतनिगमार्थज्ञानावच्छिन्नश्रोत्रियस्यैव "स्थूलारुन्धतीन्यायेन" धर्मजिज्ञासादर्शने स्वभावनियमनियतप्रयोजकतया यत्पूर्वभावित्व विधीयते यत्पुरुषव्यापारतन्त्राभ्युदय-फल यदसन्दिग्धमप्रयोजन घटवत्तत्प्रेक्षाविषयमप्रयोजकत्वात्करटदन्तवदिति विषय सोपाधिको निरुपाधिको वा प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा युष्मदस्मत्प्रत्ययविषयागाभ्यायावकयोश्शिवजीवयोर्भेदो वा न वा ॥ भेदे "यथा नद्यादि' श्रुतिशतविरोधापत्ति अभेदे "द्वासुपर्णे"त्यादिमन्त्रवैयर्थ्य-प्रसङ्ग ॥ यावच्छ्रुतीना यत्किञ्चिच्छ्रुतीना वा मुख्यत्वेनप्रामाण्य गान्नयमनियतपूर्ववृत्त-धर्मविशिष्टोह्यधिकारी यदवच्छिन्नविशेषार्थित्वादयोधर्मा यदनन्तरमेतदारभ इत्यनेक विषय-विशयविशिष्टमुमुक्षुस्वान्तचिन्ताशङ्काविध्वसनार्थ परमकारुणिकेन पाराशर्येण सर्वशास्त्र विज्ञानशिखामणिना महापाशुपतदीक्षाविशिष्टेन पुनरावृत्तिरहितचरमशाश्वतपुरुषार्थफलप्रद-र्शकमिद सूत्र निरूपितम् ॥

सू ॥ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥१॥

इति अत्र' जिज्ञासापदेन सशयप्रयोजने दर्शयति (सशयश्च) मीमांसारम्भमुपदिशति सूत्र-प्रतिपादित ब्रह्म अस्ति न वेति सन्दिह्यते ॥१८॥ "ब्रह्मवा इदमग्र आसादिति" "असद्वा इद-मग्रआसादि" त्यादिभिस्सत्त्वासत्त्वप्रतिपादनात् । पूर्व पक्ष ब्रह्म नास्ति घटादिवच्चाक्षुषादि विषयत्वायोगादुतजीवाना जन्मान्तरज्ञानादर्शनात् परलोकगतपुरुषपुनरागतानुभवाभावात् ॥ श्लो ॥ "भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनकुत । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ऋणकृत्वा घृत पिबेत्" ॥ इति शास्त्रदर्शनाच्च ॥ सुधाहरिद्राचूर्णवैशिष्ट्येनारुणरूपोत्पत्तिवद्गोमयादिषु कीटोत्पत्तिवच्च पृथिव्यादिभूतवैशिष्ट्येन चेतनाचेतनोत्पत्तिस्तद्वियोगेनाशं । नतस्माज्जीव शरीरभिन्न ॥ किञ्च ॥ मतान्तरवैदिकवादे । शरीरभिन्नजीवसत्त्वपक्षेपि तज्जीवनियामकेश्वरो नास्ति । विधिमन्त्रार्थवादभेदेन श्रुतिस्त्रिविधा । तत्र "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजते"त्यादि विधि-वादोमुख्य । मन्त्रवादोह्युपासनायविषय । अर्थवाद स्तुतिविषय ॥ जीवाना स्वकर्मानु-सारेण सुखदु खादिकमपूर्वमेवदास्यति । तस्मान्नतद्ब्रह्मजिज्ञासासभवति ॥ किञ्चोपनिषच्छा-स्त्रमनारंभणीय विषयप्रयोजनसद्भावाभावात् । सन्दिग्ध हि विचारविषय । सन्दिग्धेन्याय प्रवर्तते इति न्यायात् सशयस्तु परशिवात्मनि शरीरात्मनि वा । नाद्य । "सत्य ज्ञानमनंत ब्रह्म" "एकएव रुद्रो नद्वितीयायतस्थे"॥ "रुद्र एकत्वमाहु' ॥ "रुद्रो वै शाश्वत वै पुराण[7]" मित्यादि श्रुतिशतेन परशिवात्मस्वरूपस्य निश्चितत्वात् ॥ अहप्रत्ययेन शरीरात्मद्योतनान्न द्वितीय ॥ किञ्च विचारस्य तद्विषयज्ञानहिफलं ज्ञेयपरिच्छेदहि ज्ञान तदानेन ब्रह्म परिच्छेद्य न वा परिच्छेदे ह्यभिन्नत्वविधायकश्रुतिशतविरोधो घटवन्नष्टप्रसङ्गश्च अपरिच्छेदे, यथार्थसा-क्षात्काराभावेनाप्रसिद्धिप्रसङ्ग । न च प्रयोजन ॥ "अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा" ॥"ज्ञा ज्ञौ द्वा वजावीशानीशा वित्यादिभिस्स्वाभाविकशरीरप्रकृत्योरविनाशित्वेन ब्रह्मज्ञानेन मुक्तेरसभवादुत "अयमात्माब्रह्म' "तत्त्वमसी"त्यादिभिर्जीवब्रह्मणोरेकत्वप्रतिपादनादहंप्रत्ययेन भेदप्रतिभास-नाच्च सन्देह कि नस्यादिति चेदबाधिताहप्रत्ययविरोधेनैक्यश्रुतीनामुपचरितार्थत्वान्नचपरमात्म

---

5 Another reading is "उपनयन" 6 Read transposed अत्र मीमांसारम्भमुपदिशति

7 Another reading is रुद्र वै शाश्वतं पुराण

विषयेप्यहंप्रत्ययस्य दुर्बलत्व स्वयप्रकाशे ब्रह्मण्यनाद्यविद्यावशादहप्रत्ययेन "मनुष्योऽह"मित्याद्य यामानुभवदर्शना' ऋहिदृष्टेऽनुपपन्न नाम" इति न्यायेना'यामानुपपत्तौ 'निर्मोक्षप्रसंग ॥ किंच तम प्रकाशवद्भेदाभेदयो परस्परविरुद्धस्वभावत्वादेकपक्षावलबन युक्त मनो 'यतो वाचो निवर्तन्त," इत्यादिना ब्रह्मणोऽविषयत्वदर्शनाच्च वेदान्तशास्त्रमनारम्भणायमिति प्राप्ते यम सर्वोपनिषत्सिद्धद्वैताद्वैतविधायकमीमामाशास्त्रारभो युक्त । ब्रह्मसत्त्वे प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाण दर्शनात् ॥ श्रु "एक एव रुद्रो नद्वितीयायतस्थ" इत्यादि बह्वागमदर्शनादागमप्रमाण च सूर्यचन्द्रऋतुसमुद्रकालादीनामीश्वरसापेक्षावशात्स्वधर्मप्रवृत्तिद्योतनात । लोके धनधान्यविद्यादि पूर्णसहायसपन्नाना स्वाभीष्टसर्वकार्यसिद्ध्यदर्शनात् तत्सहायरहितस्यापि कदाचित्काले दुर्घटकार्यसिद्धेर्दृष्टत्वात् सर्वज्ञेश्वरसत्त्वेजीवाना जन्मसत्त्वे चेदमेव प्रत्यक्षप्रमाण । लोके रथगोपुरप्रासादप्राकारादिकार्यजालस्य चेतनकर्तृत्वसापेक्षाद्योतनात् तद्वदियद॥दजडाजडप्रपचस्य कर्ता परमेश्वरोऽस्तीति विवेकिभिरनुमीयते । सुधानिशाचूर्णसयोगे लोहितरूपप्राप्तिवत्पृथिव्यादिभूतचतुष्टयसंयोगेनैव चेतनाचेतनसृष्टि स्वतोभविष्यतीति यदुक्त तदयुक्त ॥ केवल पृथिव्यादि भूतसयोगेन पशुपक्षिमृगाद्युत्पत्त्यदर्शनात ॥ एकशरीरावच्छेदेन पशुमनुष्यादि धर्मवैशिष्ट्यभूतोत्पत्ति किं न स्यात । गोमयादिषु गुप्तजीवत्वमीश्वरेणस्थापितत्वात । सव महायसंपन्नमहाराजस्याप्यनपेक्षिताधिव्याधिजरामरणदरिद्रत्वादिप्राप्तिदर्शनात । जीवाना जन्मान्तरकृतपुण्यापुण्यकर्मानुसारेण प्रभुवत्फलदायकेश्वरोस्तीति निश्चीयते ॥ जडापूर्वफलस्य जीवकृतपुण्यापुण्यकर्मानुकूलफलदातृत्वायोगात । जारचोरादिकर्मणामेव तत्तत्कर्मानुसारेण फलदातृत्वादर्शनात् धर्ममीमासावादोह्यविचारितरमणीय । एतेन कपिलकाणादादि जडजगत्कारणवादोपि निरस्त ॥ श्रु ॥ "असद्वा इदमग्र आसी"दिति श्रुतावसच्छब्देन सूक्ष्मत्वमुपदिष्टं नोचेत् ॥ "ततो वै सदजायत", इत्युत्तरवाक्यविरोधो दुर्निवार । अत्रा सच्छब्देन खपुष्पशशशृङ्गादिवच्छून्यत्वाङ्गीकारे वन्ध्यापुत्त्रेण सत्पुत्रोत्पत्ति किं न स्यात अत पूर्वोक्त युक्त "**असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वा**"दिति सूत्रे बादरायणेनैतदर्थो बहुधा प्रपचित ॥ किं च सशयप्रयोजनसद्भावात् वेदागमोभयवेदान्तप्रतिपादितस्वाभाविकानन्तशक्तिविशिष्टजगदुभयकारणपशुपाशनियामकसकळनिष्कळस्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकाशक सत्यज्ञानानन्तकल्याणगुणविभवाश्रयत्व "ब्रह्मत्व" । अनादिस्वाभाविकमायापाशबद्धघोरापारनिस्सारसंसारव्यापारतापत्रयानलदह्यमान नानाशरीरप्रवेशनिर्गमनवर्णाश्रमाभिमानविशिष्ट कामक्रोधाद्यनुस्यूतसुखदुःखाश्रयत्व "जीवत्वं" । परस्परविरुद्धस्वभावयोरजन्ययोरविनाशित स्वभावयोरेतयो"स्तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती"त्यादिभिरभेदव्यपदेशात्सदेह ॥ ब्रह्मणस्सविशेषत्वे परिच्छेद्यत्वमिति यदुक्त तदयुक्तम् ॥ घटवत्परिच्छेद्यत्वाभावेपि "नेति नेति" । "अस्थूलमनण्वमदीर्घमहस्वमि"त्यादिव्यावर्तलक्षणेन परिच्छेदयोग्यत्वाल्लक्ष्यविषयत्वाल्लक्षणपरिच्छेदस्य तदलक्षणसजातीयविजातीयस्थूलसूक्ष्मप्रपचव्यावृत्ततया ब्रह्म वेदान्तवाक्यैर्निरूप्यते ॥ तस्मात्तद्विचारो युक्त ॥ श्रु ॥ "ब्रह्मविदाप्नोतिपरम्" । "ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति" । "ईशं ज्ञात्वा अमृताभवन्ति" । "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डित "शिव एको ध्येयश्शिवकर सर्वमन्यत्परित्यज्य' । "क्षरप्रधानममृत

8 Read अनिर्मोक्षप्रसङ्ग

अरॅ हर क्षरात्मानावाशतेदेवएक ' । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्व-मायानिवृत्ति" 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमात्म" ॥ ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशै"रित्यादिष्वद्वितीयपरशिवब्रह्मज्ञानेन स्वाभाविक मलत्रयात्मकमायापाशादु स्वनिवृत्तिपूर्वकपरमपुरुषार्थपरशिवतत्त्वप्राप्तिदर्शनात्प्रयोजन ॥ भ्रमरकीट लोहरसादिपु स्वाभाविकभेदानिवृत्तिदर्शनात् । "तत्त्वमस्या"द्यभेदश्रुतिषु मुख्यार्थबाधाभावान्न गौणार्थ(लक्षणार्थ)स्वीकार ॥ श्रु ॥ "यथा नद्य स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तगच्छंतिनामरूपेविहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" ॥ इत्यादि श्रुतावसदिग्धतया प्राप्यप्रापकत्वोपदेशात । न चेतच्छ्रुते रुपचरितार्थत्व उपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गसहकृतानेकश्रुतीनामुपचरितार्थत्वस्य वक्तुमयोग्यत्वात ॥ मुख्यार्थपरित्यागे ईक्षत्यधिकरण विरोध । न चाप्यात्मानुपपत्तौ[9]निर्मोक्षप्रसङ्ग । तद्विधायकप्रात्यक्षिक श्रुत्यदर्शनात् । "अहमज्ञ" इत्यनुभवस्य शरीरेंद्रियादिविशिष्टमायापाशबद्धजीवलक्षणत्वात् । निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मणस्तद्भिन्नमायोपाधित्व कथमुपपद्यते "यस्सर्वज्ञस्सर्वविदि"ति । "प्रज्ञान ब्रह्मे"त्यादि श्रुतिषु तस्य सर्वज्ञत्वप्रज्ञानत्वादि धर्मोपदेशान्नजीववदज्ञत्वादि धर्मत्वप्रसङ्ग । तस्याविद्याङ्गीकारे ब्रह्मत्वभङ्गप्रसङ्ग । तस्याविद्यासत्त्वे अविद्यैव मानमितिचेदन्योन्याश्रयदोष । किं च । "अप्राणोह्यमनाश्शुभ्र" इति श्रुतौ तस्य मन प्राणसबन्धादर्शनात् तद्विहीनस्य भ्रमा कथमुत्पद्यते किंच जीववत्तस्याज्ञत्वस्वीकारे तदज्ञाननिवर्तकब्रह्मान्तरमवश्यमङ्गीकर्तव्य ॥ तथाचेदनवस्थाप्रसङ्ग ॥ ब्रह्मणस्स्वस्वरूपज्ञाननिरोधानाज्ञानमस्तिचेत्तस्यानित्तोधिकत्वेन मिथ्यात्व नोपदिश्यते ॥ श्रु ॥ "ध्यात्वामुनि गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति" । ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यादि श्रुतिषु तस्य तम परत्व तज्ज्ञानेन जीवाना मुक्तिहेतुत्व चोपदेशान्नतद्युक्त शुक्तिरजतवत्तस्य जीवत्व भ्रान्तिमात्रमितिचेन्न सर्वत्र पदार्थचतुष्टयसद्भावे भ्रान्ति स्संभवति अत ब्रह्मेतरवस्त्वभावान्न भ्रान्त्युपपत्ति । वस्त्वन्तराङ्गीकारे ह्यद्वैतहानि अनङ्गीकारे भ्रान्त्यनुपपत्ति । न स्वप्नवत्प्रपचस्य मिथ्यात्व अर्थसिद्धिक्रियासिद्धिदर्शनात । विधिनिषेधविधायकशास्त्राचार्योपदेशादिकर्तव्यायोगेन बुद्धमतप्रवेशाच्च । '**नाभावउपलब्धे**" । "**वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिव**"दिति द्वितीयाध्याये स्वप्नेन्द्रजालवत्प्रपचमिथ्यात्ववादो बहुधा निरस्त ॥ श्लो ॥ "असत्यमप्रतिष्ठते जगदाहुनिरीश्वरा[10]" । अपरस्परसभूतं किमन्यत्कामहेतुक' ॥ मिति कृष्णगीतासु च एतन्मत बहुधा निरस्त ॥ उत ॥ लक्षणप्रमाणाधानाहि वस्तुसिद्धिरिति न्यायेन तन्निर्विशेषब्रह्मसत्वे किं मान श्रुतिरस्तिचेत्तस्या जगदन्त पातित्वेन तत्प्रतिपाद्यब्रह्मणोऽपिमिथ्यात्व स्यात् । वेदसत्यत्वाङ्गीकारे अद्वैतहानि असत्यत्वे ब्रह्मसत्वे सत्प्रमाणान्तराभावाद्वन्ध्यापुत्रादिवद्ब्रह्मणोपिमिथ्यात्व स्यात् । किं च । अध्यासानङ्गीकारे मुक्तेर्बाधकाभावात् । तत्स्वीकारे स्वाभाविकत्वेन सर्वश्रुतीना समन्वयायोगात् । नचाध्यासायामविद्यमान स्वप्रकाशत्वभङ्गप्रसङ्गात् । न चाविद्याविशिष्टं चैतन्यमिति वाच्य अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात । "जीवोह" "मनुष्योह"मित्यादि भ्रमप्रत्ययस्यापि परमेश्वराजधानत्वापत्ते "एषएव साधुकर्मकारयती "त्यादि श्रुतिषु सर्वकर्मकारयितृत्वं परमेश्वरस्यैवोपदेशात् ॥

9 Another reading is अनिर्मोक्षप्रसङ्ग　　10 Another reading is अनीश्वरम्

श्लो ॥ 'ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति । भ्रामयत्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ इति कृष्णगीताया तथैवोपदेशात् ॥ श्रु ॥ "वाचारंभण विकारोनामधेय मृत्तिकेत्येवसत्य"मिति श्रुतावपवाददर्शनाद्‌मिथ्यात्वमिति चेन्न वाचारंभणश्रुतीना शिवो पादानत्वात्प्रपचस्य तत्तादात्म्यबोधकत्व विधीयते न च मिथ्यात्व । 'वाचारंभण वाक्याना तदनन्यत्वबोधनात् । न मिथ्यात्वावकल्पन्ते जगतश्शिवरूपत' इति स्मृतेश्च ॥ अतएव भगवता व्यासेन जगन्मिथ्यात्ववारणाय ॥ '**तदनन्यत्वमारंभण शब्दादिभ्य**" ॥ इति सूत्रे तज्जन्यप्रपचस्य तत्स्वरूपत्व निर्दिष्ट । अध्यारोपस्तु तस्य तदन्यस्य वा । नाद्य । ब्रह्मणश्शरीरेंद्रियादिशून्यत्वात् । न द्वितीय ॥ श्रु ॥ "सदेवसो- म्येदमग्रआसादि"त्यादौ सृष्टे प्राक द्वितीयवस्तुनिषेधदर्शनात् । तदन्यस्यस्वाकारे शुद्धा- द्वतभंगप्रसङ्गाच्च । तम प्रकाशवद्विरोधभावाद्भेदाभेदायुक्त । द्वैताद्वैतात्मकशरीरशारीरपरमा त्मना तादात्म्याभावे व्यवहारायोगात । अद्वैतिनामध्यासासभवात् नतद्ब्रह्मज्ञानपर्यन्तमेव प्रपचस्य सत्यत्व तदूर्ध्वमपिश्रुतिपिपासादिद्वैतकर्मद्योतनाच्चैकपक्षोयुक्त अभेदस्वीकारे "द्वासुपर्णे"त्यादि भेदश्रुतिविरोध । भेदस्वाकारे "तत्त्वमस्या"द्यभेदश्रुतिविरोध ॥ द्वैता- द्वैतस्यैव स्वाभाविकत्वेन सर्वश्रुतिसमन्वयात् ॥ श्रुतिसकोचमानाभावात् । यत्किञ्चिच्छ्रुति- प्रामाण्यागीकारे बौद्धादिवद्वेदबाह्यप्रसगात "यतोवे"त्यादिना द्वताद्वैतात्मकब्रह्मप्रपचयो कारणकार्यत्वदर्शनात । "**प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्य**" ॥ इत्यादिसूत्रत्रयेण भेदादिमतत्रय- मेवात्रविवक्षितत्वात् । "**उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्**" ॥ इति सूत्रेण भेदाभेदस्यैव अविरोधत्वेन निर्दिष्टत्वात् ॥ "भेदाभेदस्तथाभेदो भेदएते मतात्रय' ॥ इति सूतसंहिताया 'ध्रुवकश्चिद्‌ब्रूते सकलमपरस्त्वध्रुवमिद परोध्रौव्याध्रौव्य" इति महिम्नस्तवेचभेदादिमतत्रय- मेवात्रनिर्देशाच्च "यतोवाचोनिवर्तन्त" इत्यादिश्रुतीना गुरुकटाक्षरहितप्राकृतजीवपरत्व नोचे"दानन्दब्रह्मणो विद्वान्नबिभेति कुतश्चनेति" ॥ इत्युत्तरवाक्यविरोध । तन्माहात्म्यज्ञा- पनपरत्व वा । अन्यार्थे "ब्रह्मविदाप्नोति पर" "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवती"त्यादि ब्रह्मानुभवविधायक बहुश्रुतिविरोधश्च । किच । 'नावेदविन्मनुते त बृहत" । 'नषातर्केणमतिरापनेया "त त्वोपनिषद पुरुष पृच्छामि' । "**शास्त्रयोनित्वा**"दित्यादि श्रुतिसूत्रेषु ब्रह्मणोमानान्तरनिषेध- दर्शनाच्च सर्वश्रुतिसमन्वितभेदाभेदब्रह्मसामासारंभो युक्त ॥

अत्राथशब्देनानन्तर्यार्थोविवक्षित । "अथशब्दानुशासन" 'अथयोगानुशासन" अथ षज्योति" "रथैषविश्वज्योति"रित्यादाविव अथशब्दस्य नाधिकारार्थ जिज्ञासाया ना विकार्यत्वं जिज्ञासापदस्य विचारलक्षकत्वात् । विचारस्य च प्रत्यधिकरण करिष्यमाण- त्वेनाधिकृतत्वसभवादिति चेन्न । आनन्तर्याभिधानमुखेन वि यपेक्षितनाधिकारिविशेषसमर्थ- कत्वेन साधकत्व व्याचक्षते । तदनपेक्षिताधिकारार्थकत्वस्यायोगात् । "अथशब्दानुशासन"मि- त्यादेर्विधिमूलकताभावान्नाधिकार्यपेक्षितृत्व । मङ्गळस्यजिज्ञासायामन्वयासंभवान्नमङ्गळार्थ । पूर्वाचार्यानुचारस्थापनार्थ वर्णध्वनिमात्रेण मंगळार्थकत्वम् ॥ "ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा ॥ कण्ठ भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्मागलिकावुभा" वितिस्मृते । "आथातश्शेष- लक्षण"मितिवन्नपक्षान्तर । पूर्वमेकस्याप्यकृतत्वात् । अदाक्षितस्य मलत्रयविध्वसाभावान्न- साधनचतुष्टयानन्तर्यं । न धर्मजिज्ञासानन्तर्य । धर्मब्रह्मशास्त्रयो कर्तृकर्मफलभेदव्यप-

देशात् । प्राकृतक्रियात्मककर्मप्रतिपादकपूर्वतन्त्रस्य सिद्धब्रह्मप्रतिपादकत्वासंभवाच्च । (
चानियतभोजनगमनादिवद्यत्किंचित्पूर्ववृत्तित्वं नियमविधिवदर्शनात् । यत्पूर्वभावित्वं नियत-
नियतप्रयोजकतया मुमुक्षुणा मलत्रयविध्वंसने विधीयते । तत्पूर्वभावित्वं ब्रह्मविचारशा-
स्येति निर्णीयते ॥ अतोऽस्यविषयश्श्रूयते तैत्तिरीयशाखायां ब्रह्ममेधाकामस्य तत्प्राप्तिम(र्ग-
किमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ "यश्छन्दसामि"ति ॥ "यश्छन्दसामृषभोविश्वरूप छन्दोभ्या
म्यमृतात्सबभूव समेन्द्रोमेधया स्पृणोतु अमृतस्य देववारणोभूयासम् शरीरंमे विचर्षण
जिह्वामेमधुमत्तमा कर्णाभ्याभूरिविश्रुवं ब्रह्मण कोशोसिमेधयापिहित श्रुतं मे गोपाये"ति ।
अस्यार्थ ॥ यश्शिवश्छन्दसामृषभ सर्वविद्याप्रभु "ईशानस्सर्वविद्याना"मिति श्रुते ॥
विश्वरूप प्रपञ्चमय "सर्वोह्येषरुद्र" इति श्रुते । यश्छन्दोभ्यो अम्नायेभ्य
अमृतादधिसंबभूव वेदोपनिषदागमादीनाममृतरूपपरत्वात्तत्प्रतिपाद्य इत्यर्थ । वचनव्यत्य-
यश्छान्दस । स इन्द्र परमैश्वर्यशाली शिव । मा मा मेधया प्रज्ञया स्पृणोतु
प्रीणयतु बलयतु वा तद्विज्ञानार्थं प्रज्ञाबल हि प्रार्थ्यते । अमृतस्य मोक्षाय । देववारण ।
देवस्य लिङ्गरूपशिवस्य धारण यस्य मम सोहं देववारण । भूयास भवेयं । चिच्छक्ति-
प्रकटीकृतपरशिवेष्टलिङ्गधारीभूयासमित्यर्थ । अत । मे शरीर विचर्षण । किल्बिषरहित
भूयादित्यर्थ । जिह्वामे मधुमत्तमा मधुमती अतिशयेन मधुरसभाषिणी भूयात् । कर्णा-
भ्या भूरिविश्रुवं श्रोत्राभ्या शिवज्ञानयोग्यकार्यकारणसंघातो भूयासमित्यर्थ । तन्मेधाच
तदर्थमेव प्रार्थ्यते । ब्रह्मणश्शिवस्य कोशोसि असिरिवोपलभ्याधिष्ठानमित्यर्थ । मेधया
लौकिकप्रज्ञयापिहित आच्छादित सामान्यप्रज्ञया अविदितसत्त्व इत्यर्थ । "नावेदवि-
न्मनुते त बृहत" । "नैषातर्केण मतिरापनेये"ति श्रुते श्रुत श्रवणपूर्वक भक्तिज्ञानादिक
मम गोपाय रक्ष तत्प्राप्त्यविस्मरणादिक कुर्वितिभाव । "देववारणोभूयास"मित्यत्र बाह्यलिङ्ग-
धारणमन्तर्लिं धारण प्रणवधारण वेति सन्देह । "त्वदेवाना परम च दैवत" । "तस्माद्देव
शिव स्मृत " देव्यायुत देवतनु युवानमि"त्यादौ देवशब्दस्य परशिवपरत्वेन बहुश प्रयोग-
दर्शनात ॥ अन्यदेववारणकर्तव्यत्वविधायकशास्त्रादर्शनादाचाराभावाच्च । धारणशब्दस्य
कर्तरिल्युडन्तत्वेन देव धरतीत्यर्थे सिद्धे सति यस्मादमृतस्य मुक्त्यर्थं देववारणोभूयासं ।
तस्मान्मा मेधयासयोजयत्वित्यादिनालिङ्गधारणप्रतीते । "भूयासमि"त्यत्र लिङोपि सत्वेन
विध्यर्थोपपत्तेश्च ब्रह्ममेधाकामस्य लिङ्गधारणावश्यकत्वप्रतीयते । उत "यश्छन्दसामृषभो
विश्वरूप"इत्यादिना प्रणवपरत्वमपि सूचितं "योवेदादौस्वर प्रोक्त" इत्यनेन तस्यैव छन्दो-
ऋषभत्व "ॐतत्सर्वमि"त्यादिनाविश्वरूपत्वादिक "ब्रह्मण कोशोसी"त्यत्रपरब्रह्माधिष्ठानत्व च
तस्यैवोपपन्नत्वात् अन्तर्धारणविधायकपरत्वमपि सूचित यमाद्यष्टाङ्गयोगेषु वैदिकानामन्तर्धा-
रणस्य विधेयत्वाच्चेति ॥

पूर्वपक्षस्तु ॥ विश्वरूपइति ब्रह्मलिङ्गस्य निरूपपदब्रह्मपदस्य च परिच्छिन्नलिङ्गपरत्वयो-
गात् देववारणइत्यत्र देव इति पदच्छेदाभावे गोपायेत्यन्वयस्यासभवात् भूयासमित्यत्र आशी-
र्लिङ्त्वेन विध्यर्थासभवात् । "लिङ्गिनचक्रिणदृष्ट्वे"त्यादिना बाह्यलिङ्गधारणस्य निषिद्धत्वात् ।
"लिङ्गमध्येजगत्सर्वं" "तत्प्राणेष्वन्तर्मनसोलिङ्गमाहु " "ज्योतिर्लिङ्गं भ्रुवोर्मध्ये नित्यध्यायेत्सदा
यति " "लिङ्ग ब्रह्मैव केवलमि"त्यथर्वणमामरुद्रहसकठवल्ल्यादिषु शिवस्य परब्रह्मण लिङ्गरूप-

लोपदेशान्तैत्तिरीयकैवल्यकठवल्ल्यादिषु॥"दहरंविपाप्मपरवेश्मभूत""हृत्पुण्डरीकविरजविशुद्ध" मित्यादिना अन्तर्लिङ्गधारणस्यैव निर्दिष्टत्वात् ॥ शाखान्तरेष्वपि बाह्यलिङ्गधारणादर्शनात् । मूर्ति। "विश्वाधिकोरुद्रोमहर्षि"। "त्वंदेवेषुब्राह्मण । त्वंदेवानां ब्राह्मणानामधिपतिर्विष्णु पार्वतियाणामधिपतिरि"त्यादि श्रुतिष्वद्वितीयस्य शिवस्य विश्वाधिकत्वब्राह्मणत्वब्राह्मणाधिपतित्वदर्शनात् । तत्प्रणीतकामिकादिवातूलान्ताद्यागमविरुद्धमन्वादिस्मृतिपुराणानां मानाभावात् । किंच । यजुर्वेदषष्ठाष्टके त्रिपुरसंहारे "तेषामसुराणांतिस्त्र पुरआसन्नि"त्यारभ्य "सोऽब्रवीद्वरंवृणा अहमेव पशूनामधिपतिरसानीती"त्यादिना ब्रह्मविष्ण्वादिदेवानां पशुत्व शिवस्य पशुपतित्वं तेषां शिवलिङ्गभस्मरुद्राक्षादि शैवलाञ्छनधारणं च श्रवणात् । लोके आराध्याराधकप्रभुभृत्ययोस्तथादर्शनात् । "सर्वलिङ्गं स्थापयती"त्यादिभिश्च बाह्यलिङ्ग धारणस्य विधेयत्वदर्शनात् । रागद्वेषादिपाशबद्धानां पशुभावमापन्नानां मुमुक्षूणां भक्तानामस्माकं पतिलाञ्छनात्मकपरशिवेष्टलिङ्गधारणं किमुवक्तव्यमिति चेन्न । शिवोक्तकामिकाद्यागमानां यावज्जीवलिङ्गधारणविधायकत्वा"न्नहिकर्मणिकर्मान्तरारंभ" इति न्यायेन नित्योपासनादिपौण्डरीकान्तश्रौतस्मार्तकर्मणां निरवकाशत्वात् । दीक्षितस्य सूतकादिनिषेधदर्शनेन सापिण्ड्याद्युत्तरकर्मणां वयर्थ्यप्रसङ्गात् । शवदीक्षानन्तरं जीवत्वप्रेतत्वाभावेन स्वजात्याश्रमधर्माणां प्रयोजनाभावात् "नकुर्यान्निष्फलकर्मे"ति न्यायेन विधिनिषेधनिरवकाशेन वेदबाह्यमतप्रवेशात् । वसिष्ठादिब्रह्मनिष्ठानां मुक्तात्मनामपि ज्योतिष्टोमादिसर्वकर्मारंभकत्वश्रवणात् । "यद्व किंच मनुरवदत्तद्भेषजमि"त्यादि श्रुतौ मन्वादिस्मृतानामपि वेदवद्विधेयत्वदर्शनात् । ब्रह्मादीनांलिङ्गधारणदीक्षाविधायकश्रुतिस्मृत्यागमपुराणोपबृंहणाभावात् । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेही"ति कैवल्ये श्रद्धाभक्त्यवच्छिन्नध्यानयोगस्यैव मोक्षाङ्गत्वोपदेशात् । अन्यत्र "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति । नान्य पथाविद्यतेयनाय" । "ज्ञानादेवतुकैवल्यं नान्य पन्थाविमुक्तये" इत्यादिषु मोक्षस्य ज्ञानहेतुकत्वोपदेशात् । "ऐश्वर्यमीश्वरादिच्छेन्मोक्षमिच्छेज्जनार्दना"दित्यादिना जनार्दनस्यैव मोक्षप्रदायकत्वश्रवणात् । 'सर्वलिङ्गं स्थापयती"त्यत्र लडन्तत्वेन विध्यभावात् अनेकविधानवाक्यभेददोषाच्च । स्थापयतीति धात्वर्थेन स्थावरलिङ्गस्थापनपरत्वद्योतनात् । तच्च लिङ्गपाणिना अभिमन्त्रित पाणिमन्त्रमित्यर्थलाभाच्च । निर्मलान्तःकरणस्य बाह्यकर्माचरणेप्रयोजनाभावात् । राजनिष्ठश्वेतच्छत्रादिलाञ्छनानां भृत्येष्वदर्शनात् । परमेश्वरनिष्ठगरलभक्षणभुजगभूषणादिधर्माणां भयहेतुत्वाद्धर्तुमशक्यत्वान्मङ्गलाचरणवन्मानाभावेपिनिखिलवैदिकशिष्टाचाराभावात् । सगुणोपासनस्य निर्गुणसाक्षिचैतन्यप्रापकत्वाभावात् । कामिकादीनामालयोत्सवप्रतिष्ठातेष्वेवप्रमाणत्वात् । प्रात्यक्षिकश्रुतिस्मृत्याचारविरुद्धलिङ्गधारणस्य स्मृत्यनवकाशन्यायेन साङ्ख्यस्मृतिवन्नविधेयत्वमिति चेद्भ्रम ॥(**"लिङ्गधारणराद्धान्तस्तु"**)॥ प्रात्यक्षिकश्रुतिस्मृत्यागमपुराणेतिहासविहितत्वेन लिङ्गधारणस्य अग्निहोत्रादिवद्वैदिकत्वं सिद्धं। तस्मात्तद्दीक्षानन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा विधीयते ।

"यश्छन्दसामृषभोविश्वरूप"इत्यस्य शिवस्य भक्तोपासनार्थं परिच्छिन्नत्वं युक्तं "नारायणेनिधनपतयेनम" इत्यादिना लिङ्गस्य सर्वातपकत्वमुक्त्वा"सर्वलिङ्गं स्थापयती"त्यनेन तस्यैव परिच्छिन्नलिङ्गधारणविधायकत्वदर्शनात् । "सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशय । सर्वव्यापी

च भगवान् तस्मात्सर्वगतश्शिव"। "प्राञ्चोह प्रत्यञ्चोह"मित्यादिश्वेताश्वतराथर्वशिर प्रभृतिषु तथाश्रवणाच्च। "तत्प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहु"। "लिङ्गेसुषुप्ति"। "लिङ्ग ब्रह्म-सनातन"। इति कठवल्लीहंसोपनिषत्लिङ्गपुराणादिषु निरुपपदब्रह्मपदस्य हस्तकरपाणिशब्द-वल्लिङ्गपर्यायत्वेन निर्देशात्। देवेतिपदविभागे अपरिमिताविकरणन्यायेन सन्निविश्रुतधारण-शब्दान्वय परित्यज्य व्यवहितगोपायेत्यत्रान्वयायोगात्। ब्रह्मण कोशोसीति सन्निहितब्रह्मपद-स्यैवविभक्तिपरिणामेनान्वयसभवात्। धारणशब्दस्य सयोगार्थकत्वेन अमृतपदवाच्यमोक्षस्य अन्यथायोगात् "लिङ्गाङ्गसङ्गिनोवत्सपुनर्जन्म न विद्यते। युगपद्ज्ञानसिद्धिस्यात्ततोमोक्ष-मवाप्नुयात्" इति शङ्करसहितावचनेन तस्यैव मोक्षोपदेशात्। "शरीरमे विचर्षण"मित्या-दिना बाह्यपदार्थविशेषफलविधानात्। "अत्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणी"ति "अत्याश्रमी-सर्वदासकृद्वाजपेत्" "व्रतमेतत्पाशुपत पशुपाशविमोक्षाय" "व्रतमेतच्छाभव" "तत्समा-चरेन्मुमुक्षुर्नपुनर्भवाय" "तेषामेवैता ब्रह्मविद्यावदेतशिरोव्रत" "तस्यैतेकथिताह्यर्था प्रकाशन्ते-महात्मनाम्" इति कैवल्याथर्वणशिर कालाग्निरुद्रमुण्डकादिषु पाशुपतव्रतस्यैव ब्रह्मविद्यावि-कारित्वोपदेशात् लिङ्गधारणदीक्षितस्यैवब्रह्मविद्याविकारित्वसिद्धं॥

ननु कैवल्यश्वेताश्वतराद्युपनिषत्सु लिङ्गधारणविधायकवाक्यादर्शनात्पाशुपतव्रतस्य भस्मधारणपरत्वमेवेतिचेन्न पाशुपतदीक्षितस्यैव लिङ्गिनस्तदङ्गत्वेन भस्मधारणविधायकत्वोपदे-शात्। "लिङ्गाङ्गसङ्गिनाचैव पुनर्जन्मनविद्यते। एषपाशुपतोयोग पशुपाशनिवृत्तये। सर्ववेदान्तसारोय'मत्याश्रम' इति श्रुति। परब्रह्माभिधलिङ्गपशुपाशविमोचकं। योधार-यतिसद्भक्त्यासपाशुपतउच्यते। शरीरत्रितये भक्त्यालिङ्गपरशिवात्मक। योधृत्वाविचरेद्भूमौ सपाशुपतउच्यते। लिङ्गशिवोभवेत्क्षेत्रमङ्गसयोगआश्रय। तस्माल्लिङ्गाङ्गसंयुक्तो योपिसोऽ-त्याश्रमीभवेत्। ब्रह्मचारीगृहस्थोवा वानप्रस्थोयतिस्तुवा। यस्तुलिङ्गाङ्गसयुक्तस्सएवात्याश्रमी-भवेदि"त्यादित्यलैङ्ग्यस्कान्दकूर्मपुराणेषु। पाशुपतात्याश्रमिशब्दयोर्लिङ्गधारिपर्यायत्वेनानिर्देशा त्तत्परत्वमेवेतिसिद्ध॥ किंच॥ सामजैगिषीयशाखाया सदानन्दोपनिषदि। "अन्तर्धारण-शक्तोवाह्यशक्तो वाद्विजोत्तम। सस्कृत्य गुरुणादत्तशैवलिङ्गमुरस्थले। धार्यविप्रेणमुक्त्यर्थमेवं वेदान्ताविदोवदन्ति[1]"। अथर्वणेऐश्वर्यशाखाया "योवामहस्तार्चित लिङ्गमेक परात्पर धारयते सतत विप्र क्षत्रियोवा। तस्यैव लभ्य परमेश्वरोसौ निरंजन परम साम्यमुपैतिदिव्यं"॥ इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरध्यानधारणमेव मुमुक्षूणाविधेयामितिश्रूयते। रुद्राध्यायेच॥ "अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमोदैव्योभिषगि" त्यनेनपरशिवस्यैवजननमरणप्रवाहससाररोगनिवारकत्व सूचित। अतएव वेदपुरुषेणापि लिङ्गधारणेनैव पाशुपतविमोचकत्व ऋग्यजुस्सामादिषूपदिश्यते॥ ऋग्वेदे॥ "अयमेहस्तोभगवानयमेभगवत्तर। अयमेविश्वभेषजोयशिवाभिमर्शन। अयंमाता अयपिता अयजीवातुरागमत्। इद तवप्रसर्पण। सुबन्धवेहिनिरीही"त्यनेन वेदपुरुषस्यपाणिलिङ्गधारण निर्दिष्ट। "शिवाभिमर्शन"इत्यत्र स्थावरलिङ्गस्पर्शइति चेत् शिवमभितस्सर्वदास्पृशतीत्यर्थ-लाभात्सार्वकालिकस्पर्शान्यथानुपपत्त्यानान्यार्थोयुक्त। एतदेव वातूले श्रूयते। "धारयेद्यस्तु हस्तेनलिङ्गाकारशिवसदा। तस्य हस्तस्थितविद्धिमत्पदंसपदापद"। इति। अग्न्यवच्छिन्नाय पिण्डस्य तन्निष्ठदाहकत्वप्रकाशकत्वोपदेशवत् लिङ्गधारणेनतत्करस्य भगवत्तरत्वविश्वभेषजत्वादि

1 Another reading is वेदान्तिनोविदु

परमेश्वरधर्मा प्रतिपाद्यन्ते ॥ तथा कामिके "अय मे हस्तोभगवानि"ति मन्त्रेण सर्वदा पाणिलिङ्गधृतिर्वेदपुरुषाणा समीरिता ॥ यजुर्वेदे ॥ "यातेरुद्रश्शिवातनूरघोरापापकाशिनी । तयानस्तनुवाशन्तमयागिरिशन्ताभिचाकशीही"ति "त्र्यबक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्यो र्मुक्षीयमामृता"दिति यजुर्वेदप्रथमाष्टक चरमप्रश्नेच "सोमा रुद्रायुवमेतान्यस्मे विश्वातनूपु भेषजानि धत्त अव स्यत मुचत यन्नोअस्ति तनूषुबद्ध कृतमेनो अस्मत्" । इत्यादिमन्त्राणामुपबृहण श्रूयते । लैङ्गे ॥ श्लो ॥ "यातेशिवातनूरुद्र लिङ्ग-मङ्गळदायक । लिङ्ग शिवातनू प्रोक्ता मूर्तिर्घोरातनुस्मृता । अपापेषु च भक्तेषु तयोर्मध्ये शिवातनू । काशतेपरमेशस्य शिष्टास्ते लिङ्गधारिण । तया शन्तमयासौख्यकारिण्यालिङ्ग रूपया । अभिचाकशीहीतनुवागिरिशन्ताभिरक्षमाम् । त्रियबकविरूपाक्षलिङ्ग ब्रह्म-सनातनं । यजामहे धारयामस्सुगन्धिपुष्टिवर्धन । उर्वारुक यथा बन्धान्मृत्योर्मुक्षीय-मामृतात् । प्रथमाष्टेयजुर्वेदेप्रश्नेचरमसज्ञिके । लिङ्गधारणमाख्यात वेदपुसा महात्मना । सोमारुद्रायुवामेतान्यस्मे अस्मभ्यमेवहि । विश्वानिभेषजानीष्टप्राणभावात्मकानिच । तनूषु-देहत्रितये बद्धमायामयात्मक ॥ कृत यदेनोदुरित मनोवाक्कायकर्मज । तदस्मदस्मतस्तूर्णं मुख्यतोवस्यतयुवा । मुचत कृपयासम्यक्प्रमोचयतमीश्वरौ" । सोमारुद्रौ"देवताद्वन्द्वेचे"ति पूर्वपदस्यदीर्घ । "सुपासुलुगि"त्यादिनाऽनङ्प्रत्यय । तत्रैव परमेश्वरस्य मूर्तिद्वयश्रूयते "रुद्रो वा एषयदग्निस्तस्यैतेतनुवौघोरान्याशिवान्येति" । तस्मात् सोमरुद्रशब्दाभ्या घोराघोरमूर्तिद्वय-मुक्त । युव युवामित्यर्थ । अस्मे अस्मभ्य "सुपांसुलुगि"त्यादिनाशेप्रत्यय । विश्वा विश्वेति ठाबन्तमेतत् । विश्वानीत्यर्थ । एतानि भेषजानीत्यर्थ भेषजानिभवरोगहराणि । इष्टप्राण-भावभस्मरुद्राक्षादि सज्ञिकानि । अस्मे अस्मभ्यं तनूषु शरीरत्रितये । धत्त धारयतं । न तनूषु बद्ध । अनाद्यविद्यावासित । अत एव कृत एन दुरित यदस्ति तत् अस्मत् अस्मत्त । युवा अवस्यत[1] मुख्यत । मुञ्चत । मोचयत ॥ श्रु ॥ " उमासहाय परमे-श्वर प्रभुं त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्तमि"त्यादिष्वद्वितीयस्य परब्रह्मणश्शिवस्य मूर्ति-द्वयप्रतिपादनादत्र सोमारुद्र इति मन्त्रे तद्वदुभयत्व निरूपित । उमयासहितस्सोम । पंचोपनिषन्मयदिव्यमङ्गलविग्रह । रुदभक्तसंसारदु खं द्रावयतीतिरुद्र । युवामेतावुभौ अस्मच्छरीरेषु इष्टादिलिङ्गस्वरूपाणि धारयित्वाऽस्मच्छरीरावच्छिन्न मलत्रयात्मककिल्बिष नाशकुरुतमित्यर्थ । "विश्वेदेवविदुषावेदितव्य शैवलिङ्गप्रधृतसर्ववेदै । तदात्मसिद्ध्यैमुनि-भिर्मुक्तकामै कण्ठे हस्ते मस्तके वा भवतु धार्य" इति सामवेदेपि । अतएव भवभेष-जात्मक शिवलिङ्गधारणादिक मुमुक्षूणामावश्यक ॥ उत "पवित्रते" इति ऋग्वेदमन्त्रस्य सिद्धान्तशिखामणौ रेणुकाचार्येणलिङ्गधारणपरत्वेन निर्देशात् ॥ " ब्रह्मेतिलिङ्ग-माख्यात ब्रह्मण पतिरीश्वर । पवित्रंतद्धिचाख्यात तत्सपर्कात्तनुश्शुचि । ऋगित्याहा-पवित्रते विततब्रह्मणस्पते । तस्मात्पवित्रं तल्लिङ्गं धार्य शैवमनामय । अतप्ततनुरज्ञोवै ह्यामस्संस्कारवर्जित । दीक्षया रहितस्साक्षान्ना"नुयातपदमुत्तम"मिति । सन्ध्यावन्दनादि-वदकरणेप्रत्यवायदर्शनाल्लिङ्गधारणस्य नित्यत्वंसिद्ध ॥ " भक्तस्याबिभ्रतोलिङ्ग यावत्प्राण-विधारण । श्वमासभक्षणतावदन्नेनरचितभवेत् । लिङ्गस्य धारण यस्य स्थूलदेहे नविद्यते । तद्देहं निष्फल ज्ञेय जीवत्यक्तशरीरवत् । तस्मात्तद्धारणप्रोक्तं यावज्जीवाग्निहोत्रवत् । यथा-

1 Means नाशयत

श्मशानग काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु । तथालिङ्गविहीनस्तु सर्वकर्मबहिष्कृत "। इति वातूलस्कान्दलैङ्गयादिष्वकरणे प्रत्यवायत्व दृश्यते। किंच। "भूयास"मित्यत्रापि "मेधावीभूयास" "ब्रह्मवर्चस्वीभूयास" "अहमेक प्रथममास"मित्यत्रेव विध्यर्थोपपत्ते । देवतान्तरधारणविधायकप्रमाणाचारादर्शनात् । दीक्षाकरणे शरीरत्रयगतानादि मलत्रयध्वंसाभावाच्च । "वैदिकत्वं यथा वक्ष्ये सर्ववेदप्रमाणत । वेदवेदान्तासिद्धत्वाद्वैदिक लिङ्गधारण। वेदवेदान्तशास्त्रेषु पुराणेष्वागमेषु च । ब्राह्मणस्य समाख्यात लिङ्गधारणमि"त्यारभ्य 'वेदोत्तमे यजुर्वेदेतैत्तिरीयेविशेषत । मोक्षार्थिना मुक्तिहेतुर्लिङ्गधारणमीर्यते । छन्दोभ्यस्सर्ववेदेभ्यो ह्यमृतान्सबभूवहि। इन्द्रस्तु परमैश्वर्यशालीसाक्षस्त्रिलोचन । मा मेधयाप्रज्ञया च स्पृणोतु प्रीणयत्वथ। अमृतस्य मोक्षलाभाय सर्वदेहेषुसर्वदा । देवस्य लिङ्गरूपस्य शिवस्य परमात्मन । धारण तध्धृतिर्यस्य देवधारणइष्यते । तस्माच्छरीरमेलोके विचर्षणमकिल्बिष । जिह्वामे रसनाभूयान्मधुरालापभाषिणी। कर्णाभ्या श्रोत्रयुग्मेन भूरिव्यश्रुवमस्म्यह। ब्रह्मण पार्वतीशस्य कोशोधिष्ठानमेवहि । असेरिवयदालोके प्रज्ञयामेधया वृत । श्रुतं तच्छ्रवणादीनि मे गोपायप्रयत्नत" इत्यादिना लैङ्गे एतदुपबृंहणश्रवणात् । "बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामय प्रतरिष्यति[1] । इतिहासपुराणाभ्यावेदार्थमुपब्रह्मणात्[2] । वेदार्थोय स्वयज्ञात्वा[3] तत्राज्ञान भवेदपि । ऋषिभिर्निश्चिते तस्मिन्काशङ्कास्यान्महात्मना"मित्यादि स्मृतौ स्वतन्त्रतया वेदार्थनिरूपणनिषेधदर्शनान्नान्यार्थोयुक्त ।

"लिङ्गिनं चक्रिण दृष्ट्वे"त्यादि निषेधकस्मृतीना प्रात्यक्षिकवेदमूलकत्वाभावात्साख्यस्मृतिवन्नविधेयं । श्रौतविधेर्बलीयस्त्वात् । "उदितेजुहोति अनुदिते जुहोति" इति वचनद्वयविरोधे शाखान्तरविषयवन्मूलानुट्टंकितधूर्तस्मार्तमायावादिकल्पितनिषेधवाक्याना गगनारविन्दवत्प्रमाणाङ्गीकारे अवैदिकतप्तलिङ्गधारिविषयत्व ग्राह्य । चक्रिपदसामानाधिकरण्यदर्शनात् । श्रौतलिङ्गविषयत्वे । लिङ्गधार्युत्तमाधिकारिव्यवस्थापक श्रुतिस्मृतिपुराणागमादीना दत्ताजलिप्रसक्तया वेदबाह्यमतप्रवेशस्स्यात् ॥श्लो॥ "श्रौताश्रौतविभेदेन द्विधालिङ्गस्य धारण। पञ्चवशुद्धलिङ्गन्तु श्रौतमित्यभिधीयते । अश्रौततप्तलिङ्गादिधारण प्रोच्यते शिवे ॥ श्रौताना वीरशैवाना वेदमार्गैकवर्तिना । तप्तलिङ्गपरिग्राहे प्रत्यवायो महान्भवेदि"तिसिद्धान्तागमे तथा दर्शनात् । यावज्जीवाग्निहोत्रदीक्षितस्य तदितरश्रौतयागदीक्षाविरोधाभाववल्लिङ्गधारणदीक्षाया अपि नित्यविधिप्राप्तत्वेन । "नहिकर्मणिकर्मान्तरारंभ" इतिनियमस्य सावकाशदीक्षाविषयत्व शैवदीक्षाया अग्निष्टोमादिदीक्षावत्प्रतियोगापसर्गित्वाभावात्तयासहविरोधाभावात्समुच्चयोपपत्तेश्शैवाना ज्योतिष्टोमादि क्रत्वनुष्ठानमावश्यकमेव । उभयो श्रौतत्वात् । निषेधस्य प्रतियोगापसर्गितया यावज्जीवनिषिद्धदीक्षान्तरनिषेधपरत्वादवैदिकपाचरात्रादिदीक्षानिषेधपरत्वेनोपपत्ति ।

जाताशौचमृताशौचादौ स्वकर्तृकयावज्जीवाग्निहोत्र दीक्षितस्य स्वनित्योपासनाधिकारवच्छैवदीक्षितस्य जाताशौचादावपि लिङ्गपूजामात्राधिकारित्व । अतएव"सर्व लिङ्ग स्थापयती" त्यत्र पवित्रशब्देनधृतलिङ्गस्य सर्वकालधारणपूजाधिकारयोग्यत्वं सूचितं "शैवं

---

1 Another reading is प्रतरेदिति　　2 Another reading is मुपबृहयेत्

3 Another reading is ज्ञात

देवार्चनं यस्य यस्यचाग्निपरिग्रह । ब्रह्मचारियतानाच शरीरे नास्तिसूतक । लिङ्गार्चनरता-नारी सूतकी वा रजस्वला । रविरग्निर्यथावायु कोटिकोटिगुणश्शुचि । जातके सूतकेवापि नत्याज्य शिवपूजनमि''त्यादि पराशरस्मृतीसिद्धान्ताशिखामण्यादौ लिङ्गाङ्गिदेहस्य पवि-त्रत्वव्यपदेशाल्लिङ्गधारणपूजादेर्नविरोध । ननु । प्रमाणाचारसत्वेपि प्रत्यक्षविरुद्धत्वात्सूतक-रजस्वलाकालकृतपूजाधारणादिकमनुपपन्नमितिचेन्न । ज्योतिष्टोमातिरात्रपौण्डरीकादियाग-पशुविशसनमासभक्षणसुरापान ब्रह्मचारिकृतदिवादासीसङ्गमादि प्रत्यक्षलोकविरुद्ध श्रौता-चारभङ्गप्रसङ्गात् । ननु । शैवाना पचसूतकाभावे वर्णचतुष्टयातीतत्वप्रसङ्ग । तत्कृत-पाकस्पर्शपरिग्रहप्रसक्तिश्च । तत्परिग्रहेशैवशास्त्रोक्तपूजाधारणसूतकनिषेधशास्त्रविरोधप्रस-ङ्गाद्वैदिकाना लिङ्गधारणमनर्हमेवेति चेन्न । ''स्वेष्टलिङ्गैकपूजाया नैवाशौचं विधीयते । पौण्डरीके रजस्त्रीणा स्वाग्निहोत्रे यथातथा । अक्षरस्पर्शयोग्यापि यथा जिह्वा महेश्वरी ॥ मन्त्रोच्चारणमात्रस्य पूताभवति भूतले । तथा सूतकिनश्शैवा पूजामात्रसुनिर्मला । नान्य-स्पर्शानुकूलास्युरिति वेदानुशासन''मिति सिद्धान्तागमादिषु शिवपूजामात्रयोग्यताश्रवणात् । शैवदीक्षानन्तर प्रेतत्वजीवत्वाभावेपि शिवागमेषु शैवाना स्ववर्णाश्रमोचित पूर्वापरकर्मकर्तव्य-तायाविधेयत्वादकरणे प्रत्यवायदर्शनाच्च विधिविहितयावत्कर्मानुष्ठान कर्तव्यमेव ॥ श्लो ॥ ''स्वजातिविहित धर्म कुर्वन्त पूजयन्ति ये ॥ भक्त्या श्रीकण्ठमनिश तेवैमाहेश्वरा स्मृता । कर्मविध्युक्तमुत्सृज्य स्वजातिविहित नरा । येऽर्चयन्ति शिव तेषा पूजा गृह्णाति नेश्वर । वर्णाश्रमसदाचारा शिवेनकथिता पुरा । येतानुल्लङ्घ्य वर्तन्ते शिवस्याज्ञापलापिन । रा-जाज्ञाभङ्गकृन्नृणा यथादण्डोभविष्यति । शिवाज्ञाभङ्गकृन्नृणा दण्डोहि नरकस्तथा । सा-धेन शंभुनाज्ञप्त धर्म त्यक्त्वार्च[1]येच्छिव । सतस्मै कुप्यते शभु स्वाज्ञाभङ्गनिमित्तत । चो-दना लक्षणं धर्म शिवेनाज्ञप्तमत्यजन् । शङ्करंपूजयेद्यस्तु तस्मैसाब प्रसीदति । ज्ञानेनाचार-युक्तेन प्रसीदति महेश्वर । तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवेदादेहपातनात् । ज्ञाने सिद्धेपि विदुषा कर्मापि विनियुज्यते । फलाभिसन्धिरहित तस्मात्कर्म नसन्त्यजेत् । आचारएव सर्वेषामलङ्काराय कल्पते । अचारहीन पुरुषो लोकेभवति निन्दित । अन्धपङ्गुवदन्योन्य सापेक्षे ज्ञानकर्मणी । फलोत्पत्तौ विरक्ताना तस्मात्तद्द्वयमाचरेत् ॥ शिवाज्ञापालनार्थाय शिवभक्तश्शिवव्रती । शिवार्पणधियाकर्म कुर्याद्वेदोदितंबुध '' इति शकरसहितासिद्धान्तशिखा-मण्यादौ कर्मकर्तव्यतादर्शनात् ।

स्वप्रयोजनाभावेपि भृत्याना राजाज्ञाभङ्गभयात्तदुदीरितकर्माचरणवत् । शैवदीक्षिताना कर्मकरणे प्रयोजनाभावेपि शिवाज्ञापालनार्थमवश्यंकर्तव्यमेव । ''भीषास्माद्वात पवते'' इत्यादि श्रुतौ पवनप्रभाकरादिदेवाना शिवज्ञानाधिकानामपि परमेश्वराज्ञाभङ्गभयेन सकल-जगदनुकूलस्वोचितकर्मानुष्ठानश्रवणात् किं वक्तव्यमल्पज्ञानिना मनुष्याणा ॥ किंच । लैङ्गे ॥ ''वयब्रह्मादयस्सर्वे पशव परिकीर्तिता । त्वमस्माक पतिर्यस्मा त्तस्मात्पशुपतिश्शिव । इत्युक्त्वा देवतास्सर्वा शिवलिङ्गादिधारणं । कृत्वा पाशुपतास्सर्वे तस्मात्पशुपतिश्शिव । अतोब्रह्मादिदेवानामुपास्य शिवएवहि । तदादिभूतिरुद्राक्षलिङ्गधारणदेहिन । शुद्ध-स्फटिकामालाभिर्बद्धहस्ताबुजानपि । ब्रह्मविष्ण्वादिदेवाश्च दृष्ट्वा साबास्त्रिलोचन । त्रिपुरासुर

1 Read नार्चयेत्

सहारमकरोद्भक्तवत्सल" । इत्युपबृंहणवाक्यैर्ब्रह्मादीना शिवलिङ्गादिधारणदर्शनात् । उतस्कान्दे । शङ्करसंहितायां । "ब्रह्मविष्णवादि देवाश्च[1] मुनयोगौतमादय । धारयन्ति सदालिङ्गमुत्तमाङ्गेविशेषत । उरस्थले हरिर्लिङ्गंधृत्वा मूर्ध्निपितामह । लिङ्गस्थं मा समाराध्य स्वस्वपदमवापतु''रिति । लोके अनन्तपद्मनाभविठलेश्वरादिक्षेत्रेषु नारायणस्यापि पाणिशिरोदेशेषु प्रत्यक्षशिवलिङ्गधारणदर्शनान्नसन्देहकलङ्कप्रसङ्ग । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेही''त्यादिषु । ध्यानज्ञानयोरेव मोक्षहेतुत्वव्यपदेशाद्बाह्यलिङ्गधारणादिना नकिंचित्प्रयोजनमिति चेत् ॥ श्रु ॥ "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चाते विश्वमायानिवृत्तिरि''तिश्रुतौ । तस्य हरस्य । अभिध्यानात् । अन्तरनुसन्धानात् । योजनात्संयोगाद्बाह्यधारणात्तत्वभावात्तत्त्वसाक्षात्कारात्सकलमायानिवृत्तिर्भवतीति श्रूयते । श्रुतिसङ्कोचे मानाभावात् ॥ सू ॥ "**जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेतिचेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहतद्योगादि**''त्यादौ भगवता व्यासेनापि त्रिविधोपासनाव्यपदेशात् । तथा स्कान्दे ॥ "मानसोपासन कुर्याध्दृदये दहरेपिवा । पचाक्षर्याच गायत्र्या रुद्रसूक्तादिभिस्सदा । वाचकोपासनप्रोक्त कृतलिङ्गेशिवात्मके । पाणिपीठे तथावह्नौ स्थण्डिले वा विधानत । कायिकोपासनं कार्य श्रद्धाभक्तिसमन्वित । एवं त्रिकरणैर्नित्यमीश्वरोपासनंद्विज । कुर्वन्मुक्तिमवाप्नोति वैदिकोनान्यहेतुने''ति । "वचस्येक मनस्येकं कर्मण्येकंमहात्मना''मिति न्यायेन मानसयज्ञसन्यासादीना प्रवर्तकत्वदर्शनात् अन्तर्धारणमात्रत्वे बाह्याङ्गस्य निष्फलत्वात् तद्गताणवमलध्वंसाभावाच । प्राक्परशिवदीक्षितस्यैव[3] "स्वाध्यायोऽध्येतव्य " "अहरह सध्यामुपासीते" त्यादिवाक्यविहितस्वाध्यायादिकर्माधिकारवल्लिंगधारणदीक्षितस्यैव शिवध्यानशिवज्ञानाधिकारित्वमविरुद्ध । अन्तर्ध्यानधारणयोरावश्यकत्वेपि पाकस्य वन्हिवन्मोक्षस्य लिङ्गदीक्षाया मुख्यसाधनत्वात् । तदस्वीकारे । पूर्वोदाहृत श्रुतिस्मृत्यागमपुराणवैरुध्याद्वेदबाह्यत्वप्रसङ्ग । "शिवध्यानपरोभूत्वा शिवलिङ्गाङ्गसयुत । शिवेतरपरित्यागीध्यानयोगीसउच्यते" । "मुखेमन्त्र हृदिध्यान मस्तकेलिङ्गधारण ॥ रुद्राक्षच[4] शिखाभस्म चैतद्ब्राह्मणलक्षण''मिति मनुगौतमादिस्मृतिपु लिङ्गधारणस्य वैदिकविहितत्वेन दृष्टत्वाच्च वैदिकानामविरोध ।

"मोक्षमिच्छेज्जनार्दना''दिति नारायणस्यैव मोक्षप्रदायकत्वात्तस्योपासनमेव मुमुक्षूणामावश्यकमितिचेन्न तथा विधश्रुत्यभावात् । "शिवएकोध्येयश्शिवकरस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" । "ईशं ज्ञात्वा अमृतत्वमेति" । "ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति" "ईशंज्ञात्वा अमृताभवन्ति" ॥ "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशदहतिपण्डित " । "क्षरप्रधानममृताक्षरहर । क्षरात्मनाविशतेदेवएक " । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चातेविश्वमायानिवृत्ति " "एकएवरुद्रोनद्वितीयायतस्थे" । "विश्वाधिको रुद्रोमहर्षि " "योदेवाना प्रथम पुरस्ताद्विश्वाधिकोरुद्रोमहर्षि " । "तमक्रतुपश्यतिवीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमीश" । इत्यादि श्रौतविधेर्बलीयस्त्वान्नारायणस्य ब्राह्मणदेवतात्वाभावात् । श्रुतिविरुद्धस्मृते प्रा-

1 Another reading is विष्ण्वादयोदेवा

2 This sloka is also given in सिद्धन्तशिखामणि

3 Another reading is उपनयन　　4 Another reading is शिखासूत्रतथाभस्म

माण्याभावाच्च । तादृशस्मृतीना समक्षजलन्यायेन परम्पराशिवोपासनद्वारा मोक्षहेतुत्व सिद्ध ॥ श्लो ॥ "साख्ययोगसहस्रेण जन्मना द्वैतगोभवेत् । तन्मतस्य सहस्रेण सौरव मतमश्नुते । तत्सहस्रसमाभ्यासाद्गाणापत्यमतोभवेत् । तत्सहस्रेणभूलोके वैष्णव मत-मीर्यते । तद्वैष्णवसहस्रेण शाक्तोभवति सर्वदा । तत्सहस्रान्महाभाग शैवरामान्यउच्यते । तत्सहस्रेण विप्रेन्द्रा वीरशैवमतोभवेत् । तेनैवमुक्तिमाप्नोति नान्यथाबहुयत्नत" । इतिस्कान्दे दर्शनात् । विष्णुसारूप्यमापन्नाना शिवशर्मादीना विष्णुलोकप्राप्ताना शिवोपासनद्वारा मोक्षप्राप्ति काशीखण्डे श्रूयते । महिम्नस्तवेपि । "त्रयीसाख्यमि"त्यारभ्य "त्वमसिपयसा-मर्णवइवे"त्यन्तेन ऋजुकुटिलत्वेन स्वमतान्यमतानि निरूप्य शिवएवसर्वेषा प्राप्यस्थानमित्युप-दिष्टं । व्यासोपि स्वभुजस्तंभनानन्तर शिष्यैस्सहशाभवदीक्षालब्ध्वा मोक्षाधिकारीअभूदिति काशीखण्डे श्रूयते ।

"सर्वलिङ्गं स्थापयती"त्यत्रलडन्तत्वेपि "व्रीहीन्प्रोक्षति" "व्रीहीनवहन्ति" इत्यादि-वद्विध्यर्थोपपत्ते । नचानेकविधानेवाक्यभेददोष । "आग्नेयोष्टाकपालोऽमावास्याया-मिति"वत् । सर्वेषामप्राप्तत्वेन विधेयत्वात् । "अप्राप्तत्वे विधीयन्ते बहवोप्येकयत्नत"इति स्मृतिदर्शनाच्च । स्थापयतीत्यत्र भूम्यामेवेति विनिगमकाभावाच्छ्रुतेस्सङ्कोचासाहिष्णुत्वादुभ-यथाप्रमाणाचारदर्शनाच्च ।

नचपाणिनामननात्पूजनात्त्रायतइत्यर्थसंबधेन लिङ्गधारणसिद्धिरितिवाच्य ॥ मानसा-दीना पूजाकरणत्वदर्शनात्पाणिशब्दवैयर्थ्यप्रसग । पाणिना अभिमन्त्रित पाणिमन्त्र-मित्यप्यसङ्गतं । मन्त्रशब्दस्य गौणार्थस्वीकारे ईक्षत्यधिकरणविरोधप्रसङ्ग । एतन्मन्त्रार्थस्तु लैङ्गेयाऽत्तरभागे एकविशोध्याये भगवता वेदव्यासेन स्पष्टमुपदिष्ट । "यजुरप्याह सर्वैवैलिङ्गं स्थापयतीतिच । तस्माद्धार्य महालिङ्गं पाणिमन्त्रेतिमन्त्रत । पाणौलिङ्ग विनि-क्षिप्य दीक्षाकाले गुरुश्शिव । येनस्मरतितन्मन्त्रं पाणिमन्त्रंवदन्तिहि । पवित्रत्वान्महेशस्य-शिवस्यप्रतिपादनात् । पवित्रीकरणात्पुसा पवित्रमितिकथ्यते । अतस्सर्वेषुकालेषु धारये-ल्लिङ्गमुत्तमं । गच्छस्तिष्ठन्नुपविशन्शयानोप्यन्यथापिवा[1] । शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि लिङ्गं सर्वत्र धारयेत् । लिगधारीसदाशुद्धो निजलिगमनोहर । अर्चये[2]द्गन्धपुष्पाद्यै करपीठेसमाहित । नित्यानि कर्मबृदानि तथा नैमित्तिकानिच । शिवार्पणधियाकुर्यात्सम्यग्ज्ञानाभिवृद्धय"इति ॥

वृश्चिकादि विषमात्रेण म्रियमाणस्य कालकूटभक्षणे शक्त्यभावात् । रज्जुदर्शनेन सर्प-भ्रान्त्यापलायमानस्य भुजङ्गधारणे शक्त्यसभवात् यत्किचिल्लाञ्छनधारणेप्रमाणाभावाच्छिव-लिंगभस्मरुद्राक्षधारण मुमुक्षूणा राजभृत्यवन्नागीकर्तव्यामिति चेदुच्यते भक्ताना स्वसायुज्य-सिद्ध्यर्थ स्वनिष्ठभस्मरुद्राक्षशिवलिङ्गचिह्नानामेवाकरणे प्रत्यवायजनकनित्यविधित्वेन परमेश्व-रोपदिष्टत्वात् । लोके राजाज्ञाविहितराजचिह्नानामेव भृत्यस्वीकारदर्शनात् । पूर्वोक्तवेदशास्त्र-पुराणागमादिषु शिवलिङ्गभस्मरुद्राक्षधारणविधायकविध्युपदेशात् । भुजगधारणविषभक्षण-विध्युपदर्शनात् । ब्रह्मविष्ण्वादिसर्वेषा भक्ताना शिवलिङ्गधारणस्यैव दर्शनात् । "शिवाज्ञा-पालनार्थाय शिवभक्तश्शिवव्रती । लिङ्गरुद्राक्षभस्मानि शिवचिह्नानि धारयेत् । राजाज्ञो-ल्लङ्घनाल्लोके यथा दण्डोविधीयते । शिवाज्ञालङ्घनाद्दण्डो रौरवंनरकतये"ति लैङ्गे दर्शनाच्च ।

---

1 Another reading is गच्छन्स्तिष्ठन् स्वपन् जाग्रन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि

2 Another reading is अर्चयन्

सगुणस्य मिथ्याभूतत्वात्कथं तदुपासनस्य निर्गुणचैतन्यप्रापकत्वमिति चेत् "उमासहाय परमेश्वरप्रभु त्रिलोचन नीलकंठ प्रशान्त । ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमस परस्ता"दिति कैवल्यश्वेताश्वतराद्युपनिषत्सु सगुणोपासनस्यैव निर्गुणसर्वसाक्षिचैतन्य प्रापकत्वोपदेशात् । "स्थिरेभिरगैं पुरुरूपउग्र"इतिरुद्रसूक्तादिपु परमेश्वरशरीरस्य नित्यत्वोपदेशाच्च । नत्वागमानामालयोत्सवप्रतिष्ठाशएव प्रामाण्यं । गायत्र्यादिसर्वमन्त्रागन्यासकरन्यासध्यानमुद्राकुण्डमण्टपादीनामागमप्रमाणविधेयत्वात् । तदङ्गीकारे सर्वयागमन्त्रफलसाधनत्वायोगाच्च ब्रह्मविद्यायाश्शाभवदीक्षितस्यैवाधिकारित्वमिति निर्णीयते ॥

ननु"यस्यैतेष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा"इत्यारभ्य "ब्रह्मणस्सायुज्य सलोकतामाप्नोती"[1] त्यन्तेन गर्भाधानादिसकलकर्मणा दुरितक्षयद्वारा परमेश्वरप्रापकत्वोपदेशात् । "विद्याचाविद्याच यस्तद्वेदोभयसह" "तेनैतिब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च""सत्येनलभ्यस्तपसाह्येषआत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येणनित्यमि"त्यादि ज्ञानकर्मसमुच्चयश्रुतिदर्शनाद्धर्मजिज्ञासानन्तरयुक्त । उत । "तद्यथेहकर्मचितोलेक क्षीयते । एवमेवामुत्रपुण्यचितोलोक क्षीयत" इत्यादिना कर्मफलानामनित्यत्व "परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृत कृतेने"ति कर्मफलेषु वैराग्य ॥ "शान्तोदान्त" इत्यादिना शान्त्यादिक । "नचपुनरावर्तत" इतिश्रुत्या मोक्षस्यनित्यत्वेन तत्रेच्छासभवान्मुमुक्षुत्व सूचित तस्मादेतत्साधनचतुष्टयानन्तर वा ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्या लिंगधारणस्यापि कर्मत्वेन नमोक्षोपयोगित्वादिति चेन्न । "नास्त्यकृत कृतेने"ति वाक्येन प्राकृतस्यैवकर्मणोनिषिद्धत्वात् । "अमृतस्य देवधारणोभूयासं" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति" । "व्रतमेतच्छाम्भव तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्नपुनर्भवाय" "सर्वलिंग स्थापयतिपाणिमन्त्रपवित्रमि"ति तैत्तिरीयश्वेताश्वतरादिषु शिवलिंगध्यानधारणादीनामप्राकृतकर्मणा मोक्षहेतुत्वोपदेशात् गर्भाधानादि प्राकृतकर्मणा मोक्षविधायकश्रुतिस्मृतीना साधनचतुष्टयानतर्ये ब्रह्मविद्याधिकारित्वोपदेशवाक्यानाम् "अन्नब्रह्मे"ति वाक्यानामिव, स्थूलारुन्धतीन्यायेन समक्षजलन्यायेन च परपरासाधनत्व युक्त ।

"संदिग्धे वाक्यशेषादि"तिन्यायेन अमृतस्य देवधारणोभूयासमितिवाक्ये असन्दिग्धत्वेन ब्रह्मविद्याधिकारित्वनिरूपणात् । पूर्वोदाहृतज्ञानकर्मसमुच्चयसाधनचतुष्टयप्रतिपादकश्रुतीना सन्दिग्धत्वासिद्ध । तदुक्तं शंकरसंहिताया । "नित्यानित्यविचारवानिहपरत्रापेक्षितार्थारति" रित्यारभ्य "नत्यजप्राणलिंगत्व यावज्जीवप्रतिज्ञया । पुनर्भवोनतेवत्स विद्यते मातृयोनिष्वि" त्यादिनासाधनचतुष्टयसंपद्विशिष्टस्य लिंगधारणमुक्त्वा ततो ब्रह्मज्ञानोपदेशविधिर्निर्दिष्ट । रेणुकभगवत्पादाचार्येणापि । "पिण्डतापिण्डविज्ञान"मित्यारभ्य "एतानिशिवभक्तस्य कर्तव्यानिप्रयत्नत" इत्यन्तेन**सिद्धान्तशिखामणौ** तस्यैवोपदेशात् ।

नचलिंगधारणमात्रेण मुक्तिसभवेतदेवाल । किमौपनिषच्छास्त्रविचारप्रयासेनेतिवाच्यं । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्यश्श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्य" । "वेदान्तश्रवणकुर्यात्" । "योग समारभे"दित्यादिना मायापाशविमुक्तानामपि प्रारब्धप्रतिभासनाशपर्यत परमेश्वराज्ञापालनस्य

1 Another reading is यस्यैते चत्वारिंशत् सस्कारा इत्यारभ्य सब्रह्मण सायुज्यं सालोक्य च गच्छति

कर्तव्यत्वश्रवणात् । तदभावे लिगागज्ञानदृढप्रत्ययासंभवात्पुन कामक्रोधादीनामन्त करणप्रवेशावकाशहेतुत्वाच्च । "आसुप्तेरामृते काल नयेद्वेदान्तचिन्तया । दद्यान्नावसरंकिंचित्कामादीना मनागपि" । इतिश्रुते ।

करणतया स्वतन्त्रविव्यन्तररहित सौत्रामणिबृहस्पतिसवनादेरग्निचयनवाजपेयाद्यगत्वेन उभयविविबलादुभयसिद्धिवल्लिंगधारणब्रह्मजिज्ञासयोर्नविरोव । ज्योतिष्टोमादिवल्लिंगधारणस्यापि कर्मत्वेन न परपरामुक्ति हेतुत्वमिति वाच्य । पूर्वोदाहृतप्रात्यक्षिकश्रुतिविरोव श्रवणादीनामपि कर्मत्वेन तेषामपिमुक्तिहेतुत्व नस्यात् । तथाचेन्मायापाशनिवृत्तौ मुख्यकारणत्वाभावाद्ब्रह्मजिज्ञासाशास्त्रस्य प्रसक्त्यसभवप्रसङ्ग । तथाचेन्मूलच्छेदीतवपाण्डित्योत्कर्ष व्रीहिप्रोक्षणादिक दर्शपूर्णमासोत्पत्त्यपूर्वहेतुतया स्वर्गे यथा समुच्चीयते तथापरमेश्वरार्पितपुराकृतज्योतिष्टोमादिसर्वकर्माणि सावनचतुष्टयादिकच शिवज्ञानशिवलिङ्गधारणप्रयोजकतया मोक्षे समुच्चीयन्ते ।

लिङ्गधारणब्रह्मविचारशास्त्रयो कथं क्रमनियम । कर्तैक्या(भावा)त् कर्त्रैक्यं आधारदर्शपूर्णमासवदङ्गाङ्गित्वेन वा । पंचप्रयाजवदेकाङ्गिप्रयुक्तानेकाङ्गत्वेन वा । भवतीति चेदुच्यते । पूर्वोक्त तैत्तिरीयश्वेताश्वतरकैवल्यजाबालकठवल्ल्यादिश्रुतिषु ब्राह्मणाना शिवोपासनस्यैव विवेयत्वात् । "योवैस्वादेवतामतियजते प्रस्वायैदेवतायैच्यवतेनपराप्राप्नोति पापीयान्भवती"ति । श्रुतौ स्वदेवतापरित्यागे प्रत्यवायश्रवणात् । "ब्राह्मणाना शिवोदेव क्षत्रियाणान्तुमावव । वैश्यानातु तथाब्रह्मा शूद्राणा सुरनायक । ब्राह्मणो भगवान्रुद्र क्षत्रिय परमोहरि । पितामहस्तथावैश्यो वृषलस्तुपुरन्दर" । इत्यादि मनुपाराशर्यादिषु वैदिकब्राह्मणाना शिवदेवत्वश्रवणात् । "अपामे"त्यादिश्रुते "अभूतसंप्लवस्थानममृतत्वाद्धिभाव्यत"। इत्यादिस्मृत्याभूतप्रलयाव‍ध्यपेक्षितामृतत्वप्रतिपादनतात्पर्यावधारणात् । यतो साधारणकारणत्वेन अमृतस्यदेवधारणविधीयते । अत पशुपतिस्वरूपब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचार कर्तव्य । "सत्यकामस्सत्यसकल्पस्सोऽन्वेष्टितव्यस्सविजिज्ञासितव्य " "आत्मावाऽरेद्रष्टव्यश्श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्य " । इत्यादिषु ब्रह्मजिज्ञासाविधि श्रूयते । "प्रपंचोपशमंशान्त शिवमद्वैतंचतुर्थ मन्यन्ते । सआत्मासविज्ञेय"इत्यादिश्रुतिषु आत्मन् शब्दस्य परशिवप्रतिपादकत्वान्नान्यार्थकत्व ॥

अत्र ब्रह्मणोजिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मणिषष्ठी नशेषषष्ठी जिज्ञास्यापेक्ष्यत्वात् । शेषषष्ठीपरिग्रहणेपि । ब्रह्मण जिज्ञासाकर्मत्वमुपदिश्यते । संबन्धसामान्यनिष्ठत्वात् । एवमपि ब्रह्मण कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षकल्पयतोव्यर्थप्रयासस्स्यादितिचेन्न । प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामप्यर्थात्सिद्धत्वात् ।

अत्रसूत्रे । कर्तव्येति पदाध्याहारो नाङ्गीकर्तव्य. विषयप्रयोजनज्ञानादेवपुरुषव्यापारसंभवात् । सिद्धान्ते कार्यान्विते पदशक्तथनङ्गीकाराच्च नह्यनुवाददोष । निष्प्रयोजनानुवादे दोषाभावात् । कर्तव्यपदाध्याहारमात्रेणच कथमनुवाददोषपरिहार । "विष्णुरुपांशुर्यष्टव्योजामित्वाये"त्यादौ तव्यप्रत्ययेप्यनुवाददर्शनादप्राप्तत्वादनुवादस्य कर्तव्यपदाध्याहारविनापि । "तत्त्वमसि" । "अयमात्माब्रह्मे" त्यादिवदनुवादत्वसभवान्नानुवादपरिहारायाध्याहार । नच श्रवणविध्यपेक्षितन्यायविचारार्थत्वादस्य सूत्रस्य श्रुतिसूत्रयोरैक्यरूप्यार्थमध्याहार । श्रवण-

विधेरनङ्गीकारात् । विधित्वप्रयोजनरूपमप्राप्त्यभावेन नतावदपूर्वविधि । विचारस्य निर्णयहेतुत्वस्य तात्पर्यग्राहकस्य लोकसिद्धत्वात् । नचब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं नप्राप्तमितिवाच्यं । विचारमात्रस्य विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य ब्रह्मप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुत्वस्य च प्राप्तौ विचारितवेदान्तज्ञानरूपश्रवणस्य तद्धेतुत्वप्राप्ते । नापिनियमविधि । व्यावृत्त्यभावान्न च गुरुविरहितविचारोव्यावृत्त "परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृत कृतेन । तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठं" । इति विज्ञानार्थं विधीयमानगुरूपसदनदृष्टद्वारासंभवेह्यदृष्टकल्पनायोगात् । वेदान्तविचारेणैव विज्ञानार्थपर्यवस्यतीति मत्यतन्त्रविचारव्यावृत्तेरुपगमादिति स्मृतिपुराणागमप्रमाणे कर्तृदर्शनात्कैत्रैक्यविकल्पविचारोनविधेय ।

ननु लिङ्गधारणस्य नित्यत्वमस्तु । जैमिनिसूत्रविहित विधित्रये कोविधिराश्रीयते । अपूर्वविधिर्नियमविधि परिसंख्याविधिर्वा "व्रीहीन्प्रोक्षती"तिवन्नापूर्वविधि । लिंगधारणस्य "पवित्रंतेविततंब्रह्मणस्पते"त्यादि बहुश्रुतिविहितत्वात् । "व्रीहीन्वहन्ती"तिवन्न नियमविधि । शिवलिंगेतर[1] शिखाक्षमालाभस्मधारणस्य सत्वात् । "पंचपंचनखाभक्ष्या" इतिवन्नपरिसंख्या विधि । लिंगधारणादिकर्तव्यताकर्तव्यतयोरेकदासमुच्चयप्रसक्त्यसंभवादतो लिंगधारणस्य न चात्र वैदिकत्वमितिचेन्न । विधित्रयेणापि सिद्धत्वात् । "अमृतस्यदेव धारणोभूयास"मित्यत्रापूर्वं विधि । लिंगधारणस्य "सर्वलिंगंस्थापयती"त्यादि बहुश्रुतिविहितत्वेनापूर्वविधिरिति चेत् उपजीव्युपजीवकन्यायेन "सर्वलिंगंस्थापयती"त्यादि फलधारणशब्दायेनोपजीवित्व । "अमृतस्य देवधारणोभूयास"मित्यत्र मोक्षफलधारणविधायकत्वदर्शनादुपजीवकत्वमतोनदोष । नियमविधिश्च । तान्त्रिकतप्तलिङ्गशूलडमरुकशखचक्राकनिषेधपूर्वक श्रौतभस्मरुद्राक्षलिगधारणस्वीकारात्[2] । "यश्छन्दसामि"त्यादिलिंगधारणविधायकश्रुतीनां परमेश्वरानुग्रहलब्धसर्ववेदार्थवेदिभिस्सर्वज्ञव्यासदुर्वासरेणुकश्वेतोपमन्युदधीचिकुंभसंभवादि पूर्वाचार्यैर्लिंगधारणपरत्वेन व्याख्यानात्तदेवगौरव । वयं श्रुतियुक्त्यनुभूतिवादिन । बौद्धादिवन्नयुक्तिमात्राप्रलापिन ।

निगमागमोभयवेदान्तप्रतिपादित भक्तिक्रियाज्ञानकाण्डत्रयविहित स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रपंचप्रकाशकषट्स्थलपरशिवसाक्षात्कारकारणबहुजन्मकृतशिवार्पित यजनयाजनतपोध्यानाद्यनेकपुण्यापूर्वफलकशरीरत्रयगत मलत्रयध्वंसक कारुण्यकल्याणकैवल्यविभूतित्रयप्रदायकाष्टावरण पंचाचारसद्गुरुकरुणाकटाक्षलब्ध शक्तिपाताद्यवच्छिन्न परशिवेष्टलिंगधारणात्मकपाशुपतदीक्षानन्तर्यमित्यथशब्दार्थो निर्णीयते ॥ अत्रानन्तर्याभिधानमुखेनाथशब्देनैव हेत्वर्थसिद्धे कुतोतश्शब्दइतिचेत् । "अपामसोममसृताअभूमे"त्यादौ प्राकृतकर्मफलस्यापि नित्यत्वश्रवणात् "ॐमित्येकाक्षरंब्रह्म" । "असावादित्योब्रह्म" । "नारायणपरब्रह्म" । "अन्नं ब्रह्मे"त्यादौ नानाविधोपासनादर्शनात्कथं परशिवेष्टलिंगधारणान्मुक्तिस्संभवतीति शङ्कानिरासहेतुत्व दृढीकरणार्थमित्यतश्शब्दोनिर्दिष्ट । प्राकृतकर्मणामनित्यत्व "पुण्यचितोलोक क्षीयत" इत्यादिबहुश्रुतिसिद्धत्वात् कर्मप्रकरणपठित श्रुत्यपेक्षया ब्रह्मप्रकरणपठिताया "अमृतस्य देवधारणोभूयास"मित्यादिश्रुतेर्बलवत्वात् । "शिवएकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" ।

---

1 Another reading is शिखायज्ञोपवीत　2 Another reading is "हरिकेशायोपवीतिनेरुद्रशिखे"त्यादौ भस्मरुद्राक्षादिवच्छिवस्यैवशिखासूत्रश्रवणाच्छिवलाञ्छनमिति सिद्ध ॥

"एकएवरुद्रो नद्वितीयायतस्थे" । "असंख्यातास्सहस्राणि स्मर्यतेनचदृश्यते" ॥ "त्वदेवाना ब्राह्मणानामविपतिर्विष्णु क्षत्रियाणामविपति । ब्राह्मणाना ब्राह्मणैराश्रीयते"त्यादिषु श्रुतिषु ब्राह्मणाना शिवोपासनस्यैव विधेयत्वात् । "योवैस्वा देवतामतियजते प्रस्वायैदेवतायैच्यवते नपराप्राप्नोतिपापीयान्भवती"ति श्रुतौ स्वदेवतापरित्यागे प्रत्यवाय श्रवणात् । "ब्राह्मणाना शिवोदेव क्षत्रियाणान्तु माधव । वैश्यानान्तु तथा ब्रह्मा शूद्राणा सुरनायक " । "ब्राह्मणो भगवान्रुद्र क्षत्रिय परमोहरि । पितामहस्तथावैश्यो वृषलस्तुपुरन्दर" । इत्यादि मनुपाराशर्यादिषु वैदिकब्राह्मणाना शिवदेवत्वश्रवणात् । "अपामे" त्यादिश्रुते"राभूतसप्लवस्थानममृतत्वहिभाव्यत" इत्यादिस्मृत्या भूतप्रळयावध्यपेक्षितामृतत्वप्रतिपादनतात्पर्यावधारणात् । यतोसावारणकारणत्वेन अमृतस्य देववारणंविवीयते । अत पशुपतिस्वरूपब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचार कर्तव्य । "सत्यकामस्सत्यसकल्पस्सोऽन्वेष्टतव्यस्सविजिज्ञासितव्य " । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्योनिदिध्यासितव्य " । इत्यादिषु ब्रह्मजिज्ञासाविधि श्रूयते । "प्रपचोपशमशान्तशिवमद्वैतंचतुर्थ मन्यन्ते सआत्मासविज्ञेय " । इत्यादि श्रुतिषु आत्मन्शब्दस्य परशिवप्रतिपादकत्वान्नान्यार्थकत्व ।

अत्र ब्रह्मणोजिज्ञासेति कर्मणिषष्टी नशेषषष्टी । जिज्ञास्यापेक्षितत्वात् । शेषषष्टीपरिग्रहणे । ब्रह्मण जिज्ञासाकर्मत्व मुपदिश्यते । सबन्वसामान्यनिष्ठत्वात् । एवमपि ब्रह्मण कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षकल्पयतो व्यर्थप्रयास स्यादितिचेन्न । प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामप्यर्थात्सिद्धत्वात् ।

अत्रसूत्रे । कर्तव्येति पदाध्याहारो नाङ्गीकर्तव्य । विषयप्रयोजनज्ञानादेव पुरुषव्यापारसभवात् । सिद्धान्ते कार्यान्विते पदशक्त्यनङ्गीकाराच्च नह्यनुवाददोष । निष्प्रयोजनानुवादे दोषाभावात् । कर्तव्यपदाध्याहारमात्रेण च कथमनुवाददोषपरिहार । "विष्णुरुपाशुयष्टव्योऽजामित्वाये"त्यादौ तव्यप्रत्ययेप्यनुवाददर्शनादप्राप्तत्वादनुवादस्य कर्तव्यपदाध्याहारं विनापि । "तत्त्वमसि" । "अयमात्माब्रह्मे"त्यादि वदनुवादत्वसभवान्नानुवादपरिहाराया-ध्याहार । नचश्रवणविध्यपेक्षितन्याय विचारार्थत्वादस्यसूत्रस्य श्रुतिसूत्रयोरैक्यरूप्यार्थमध्याहार । श्रवणविधेरनङ्गीकारात् । [विधित्वप्रयोजनरूपसपत्त्यभावेन नतावदपूर्वविधि । विचारस्य निर्णयहेतुत्वस्य तात्पर्यग्राहकस्य लोकसिद्धत्वात् नचब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं नप्राप्तमितिवाच्य विचारमात्रस्यविचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य ब्रह्मप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुत्वस्य च प्राप्तौ विचारितवेदान्तज्ञानरूपश्रवणस्य तद्धेतुत्वप्राप्ते । नापिनियमविधि । व्यावृत्त्यभावान्नचगुरुविरहितविचारोव्यावृत्त । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृत कृतेन" । "तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्सामितपाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ" । इति विज्ञानार्थं विधीयमान गुरूपसदनदृष्टद्वारासभवे ह्यदृष्टकल्पनायोगात् । वेदान्तविचारेणैव विज्ञानार्थपर्यवस्यतीति सत्यतन्त्रविचारव्यावृत्तेरुपगमादितिविधिनैवसिद्धत्वा] दतएव "तत्त्वमस्या' दिमहावाक्यार्थप्रतिपादितभेदाभेदविचारोयुक्त । "यथानद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे" "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति" । "ज्ञात्वाशिवशान्तमत्यन्तमेति" । "नान्य पन्थाविद्यतेऽयनाये"त्यादौ मुख्यतया जीवब्रह्मैक्योपदेशान्नलक्षणार्थोवैदिक । मुख्यार्थत्यागे ईक्षत्याधिकरणविरोधापत्तेश्च । "तमेवविदित्वातिमृत्युमेति नान्य पन्थाविद्यतेऽयनाय" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छतिभूतयोनि समस्त साक्षितमस परस्ता"

दित्यादि श्रुतिषु । भिन्नात्मोपासकस्यैव शिवत्वप्राप्त्युपदेशात् । "तरतिशोकमात्मवित्" । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य" इत्यादि श्रुतिविहितात्मोपासनस्य भिन्नात्मविषयत्व सिद्ध । न परिसख्याविधि । सावनान्तरस्य समुच्चित्यप्राप्त्यभावात् । नचव्यापारान्तरस्य असावनस्यापिवृत्त्यर्थं[1] परिसख्याविवि सावनान्तरस्य समुच्चित्य प्राप्त्यभावात् । नचव्यापारान्तरस्य यावज्जीववेदान्तविचार कर्तव्य । नचव्यापारान्तरमितिवाच्य । तत्रैव दोषापातात् किच । सन्यासिनोऽसन्यासिनो वा व्यापारान्तरानिवृत्ति । नान्त्य । अशक्यत्वात् । नाद्य । सन्यासविवायकेनैव सिद्धत्वात् । "ब्रह्मसस्थो अमृतत्वमेता"ति छान्दोग्येप्यनन्यव्यापारस्यैवमुक्तिसावनत्वश्रवणात् । सपूर्वतिष्ठतेस्समाप्तिवाचित्वस्या"ग्निष्टोमसस्थे"त्यादौ दर्शनात् । ब्रह्मसस्थाशब्दिताया ब्रह्मणि समाप्तेरनन्यव्यापाररूपत्वात् । "तमेवैकजानथात्मानमन्यावाचोविमुञ्चथे"त्यथर्वणिके खण्डतएव व्यापारान्तरनिषेवाच्च । "आसुप्तेरामृते कालं नयेद्वेदान्तचितये"त्यादि श्रुतेश्च । ताद्विध्यन्तरसिद्धस्य व्यापारान्तरानिषेवस्य नात्रत्रेदोष्यमङ्गीकृत्य विधानमगीकर्तव्य । अतएव सहकार्यन्तरविवि । पक्षेणतृतीय । "यद्वतोविद्याधि(दि)वदि"त्यधिकरणे कैवल्यचन्द्रोदये परमाराध्या । नापूर्वविवि प्राप्तेरनन्योपायतो नचानियम । "परिसंख्यावाश्रवणादिषु सभवे"दिति । तस्माच्छ्रवणविध्यभावान्न तदैकरूपायलक्षणाध्याहारो । अस्तुवाश्रवणविधि । तदपिनलक्षणाध्याहारौ । सर्वत्र श्रुतिसूत्रयोरैकरूप्यानुमानिकत्वात्तस्माद्विषयप्रयोजनप्रतिपादनार्थमिदंसूत्र ब्रह्मज्ञानस्य इष्यमाणतया प्रयोजनत्व ब्रह्मणश्च विषयत्व श्रौत । इष्यमाणब्रह्मज्ञानंनविचारमन्तरेणेति विचार कर्तव्यइत्युपदिश्यते । सदाब्रह्मणो ननिर्विशेषत्व । "परास्यशक्तिर्विविवैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचे"ति श्रुतिदर्शनात् । जिज्ञास्यब्रह्मणस्सदामूर्तामूर्तत्व । "[2]द्वेवावब्रह्मणोरूपे" । "तदादिम यान्तविहीनमेकंविभु चिदानन्दमरूपमद्भुत । उमासहाय परमेश्वर प्रभुं त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त । ध्यात्वामुनिर्गच्छतिभूतयोनिसमस्तसाक्षितमस परस्ता"दित्यादिषूभयव्यपदेशात् । श्रुतिसङ्कोचेमानाभावात् ।

ननु । निर्विशेषब्रह्मज्ञानमेव तत्त्वज्ञानत्वात्पशुपाशमोचक न तु सगुणज्ञान । धर्माणा बाध्यत्वात् । "अथातआदेशो नेतिनेति""एतद्वैतदक्षरगार्ग्यस्थूलमनण्वह्रस्व"मित्यादिना सर्व धर्मनिषेवश्रवणात् । "एकमेवाद्वितीयब्रह्म" "नेहनानास्तिकिचन" । इत्यादिना तस्याद्वितीयत्वश्रवणात् । "साक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चे"ति श्रुतौगुणनिषेवावगमादितिचेन्न । "नेतिनेती"तिवाक्याना पूर्ववाक्यप्राप्तमूर्तामूर्तोभयप्रपचनिषेवपरत्वात् । ब्रह्मधर्माणामनिषिद्धत्वात् । तथा च सूत्र "**प्रकृतैतावत्वहिप्रतिषेधतिततोब्रवीति च भूय**" इति अन्यथानन्दादीनामपिनिषेवस्यात् । अद्वितीयवाक्याना च "सदेवसौम्येदमग्रआसा"दिति पूर्ववाक्यैकवाक्यतया सृष्टे पूर्वकाले अद्वितीयत्वप्रतीते । निर्गुणश्रुतेरपि सर्वज्ञतादिषु गुणशब्दप्रयोगाभावेन सत्त्वादि गुणत्रयाभावपरत्वात् । "यस्सर्वज्ञस्सर्वविदि"त्यादिवाक्यविरोवाच्च । रेवणसिद्धमरुलसिद्धादिपूर्वाचार्याणा वैदिकाना सृष्टे पूर्वकाले व्यक्ताव्यक्तोभयप्रपचोत्पत्तेरभावादद्वैत ब्रह्मवाक्यानि तद्विषयानीतितात्पर्य । तथा श्वेताश्वतरे"यदातमस्तन्नादिवानरात्रिर्नसन्नचासच्छिवएवकेवल "अथर्वशिरसिच ।"अहमेक प्रथममासवर्तामि च भविष्यामि च नान्य कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्त " 'नान्यत्किचनमिष"दिति सर्ववेदान्तेषुगतिसामन्यन्यायेन ब्रह्मणि सृष्टे पूर्वकालएवाद्वैतमवगन्तव्यं ।

1 There seems a good deal left out here 2 Another reading is द्वावेतौ

सृष्ट्युन्मुखस्य ब्रह्मण कामनयाबहुभावश्रवणात् । तथा च श्रुति । "सोकामयतबहुस्या प्रजायेये"तिअभेदवाक्यान्यपि[1] सृष्टे पूर्वकालेप्रतियोगिसापेक्ष्यभेदस्याभावात्तद्विषयाण्येव अभेदवाक्यान्यपि ॥ "ऐतदात्म्यमिदसर्व" "सर्वोह्येषरुद्र" 'आत्मैवेदसर्व" मित्यादीनि स्वेच्छया बहुभावमापन्नस्य ब्रह्मणो विश्वभेदपराणि कार्यकारणयोरभेदश्च मृदादिदृष्टान्तेन । एकविज्ञाने नसर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च "मायोवेदसर्वान्वेदे' त्यथर्वशिरसि शिवतत्वज्ञोनन सर्वविज्ञानसिद्धिरितिसिद्ध । सृष्टे पूर्वकाले जगदुपादानकारणप्रकृतेस्सत्वात्कथमद्वैतमिति चेत् । तस्या ईश्वरशक्तित्वेनतदभिन्नत्वादयस्कान्तस्य लोहाकर्षणशक्तिवद्वह्नेर्दाहकशक्तिवत्ततोऽभिन्नादृश्यते । तथाच श्रुति । "तादात्मशक्ति स्वगुणैर्निगूढामि" ति । "परास्यशक्तिर्विविवैवश्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे" तिच । पराशक्तिश्च शिवस्यवासाधारणेति श्रुत्यागमपुराणादिषुप्रसिद्धि । अतोमुमुक्षुभिरवैदिकजगन्मिथ्याद्वैतवादोनागीकर्तव्य "नेतिनेती" त्यादि श्रुतीना नकेवलनिषेधमुखेन निरवयवब्रह्मनित्यत्वबोधकत्व । "स्थिरेभिरगै पुरुरूपउग्र" इत्यादिश्रुतिष्वप्राकृतपरमशिवलीलादिव्यमङ्गळविग्रहाणामपि नित्यत्वश्रवणात् । सदाशेषिशेषत्वव्यवस्थापकसयुक्तद्वैत[2] पाचरात्रादिवन्नचागागित्वेनसावयवत्ववादिन । जीववत्सुखदु खभोक्तृत्वप्रसगात् । "आकाशवत्सर्वगतश्चपूर्णा" इत्यादिश्रुतिशतभगप्रसगाच्च । सदाघटपटवन्नात्यन्तभेदवादिन[3] । "येनाश्रुतंश्रुतभवती" त्यादिप्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुति भगप्रसगात् ॥ नचरज्जुसर्पवदेकतरमिथ्यात्ववादिन । "सत्यकामस्सत्यसकल्प" इत्यादि श्रुतिसिद्धस्वाभाविकानन्तकल्याणगुणभगप्रसगात् । "यतोवाइमानिभूतानि जायन्त" इत्यादिश्रुतिविहितजगज्जन्मादिकारणत्वभगप्रसगात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविधायकश्रुतिविरोधात् मूर्तामूर्तोभयब्रह्मोपासना वैफल्यप्रसंगाच्च । तस्माद्वय स्वाभाविकसर्वश्रुतिसमन्वयभेदाभेदवादिन इतिराद्धान्त । "ज्ञाज्ञौद्वावजावीशानीशौ" । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश" इत्यादि श्रुतिष्वाद्वितीयस्य शिवस्य परब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वाद्यसाधारणधर्मोपदेशाच्छुद्धचिद्रूपत्व ॥ स्वाभाविकाविद्यापाशबद्धत्वाज्जीवस्य जडाजडत्व सर्वानुभवसिद्ध ।

महदादिजगदुपादानकारणत्वाद्गुणत्रयात्मकप्रकृतेरचिद्रूपत्व सर्वाधिष्ठानस्य सर्वव्यापकस्य परमशिवस्य कथमूर्तामूर्तत्वमितिचेन्मूर्तत्वेन पवनस्य दिगैकदेशवर्तित्वममूर्तत्वेन निखिललोकव्यापकत्व । प्रधानस्यमहदहकारकालाकालवायुरूपेणामूर्तत्व । तेजस्सलिलपृथिवी रूपेणमूर्तत्वं च दर्शनादनन्तशक्तिविशिष्टस्य अघटनाघटनसमर्थस्य पराशिवस्य कि वक्तव्य । "विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्चवैनमोनम[4]" इत्यादि बहुश्रुतिवाक्यदर्शनात् । "शक्तेस्सङ्कोचभावेनसृष्टे पूर्व महेश्वर । निरशोनिर्गुणश्चेति वेदान्तेषु प्रगीयते ॥ शक्तेर्विकासभावेन ह्यनन्तगुणवानिति । प्रोच्यतेभगवान्रुद्र पशुपाशप्रमोचक । मूर्तामूर्तस्वरूपेण यथा वायुर्विराजते । सदाशिवस्तथाभाति सर्वानुग्रहकारक । मूर्तामूर्तजगद्रूपा यथामाया तथा शिव । मूर्तामूर्तस्वरूपस्यादिति वेदान्तडिण्डिम । एतद्वेदान्तहृदयमज्ञत्वामोहिता परे । श्रुतेरपार्थ कुर्वन्तिलोकेपण्डितमानिन" ॥ इत्यादिनाशैवागमेषु वेदैकदेशमतनिन्दाश्रवणान्नत द्विद्वत्परिग्राह्यम् । नतम प्रकाशवद्भेदाभेदोविरुद्ध । किन्त्वेककालेन वा । दिवारात्रवत्काल-

---

1 Another reading is निर्भेद

2 सयुक्तद्वैत means विशिष्टाद्वैत

3 अत्यतभेदवादिन means शुद्धद्वैत

4 Another reading is विश्वरूपेभ्यश्च ॐनमोनम

भेदेन वा । नाद्य । रूपजातिशब्दार्थगुणगुणिमणिप्रकाशादिष्वविरोधित्वेनैककालेदर्शनात् । द्वैतप्रपञ्चे । "घटस्सन्घटोभाति घटोप्रिय" इत्यत्र नामरूपास्तिभाति प्रियाणामेकत्रद्योतनात् । चिदानन्दकाद्वैत ब्रह्मण्यनित्यजडदु खस्वभावप्रकृते• कार्यकारणत्वेनदर्शनात् । तदखाकारे "नहि दृष्टेअनुपपन्ननाम[1]" इतिन्यायविरोधाच्च मरुमराचिकादिवद्भ्रान्तिमात्रत्वेह्यर्थसिद्धिक्रियासिद्धि विरोधात् । नद्वितीय । "द्वासुपर्णे"त्यादिश्रुत्यनुभवदर्शनात्ससारदशाया जीवब्रह्मणोर्भेद । "तत्त्वमसी"त्याद्यनेकश्रुत्यनुभवदर्शनान्मोक्षदशायामभेदश्च युक्तमेव " सत्यकाम "इति श्रुतौ शिवस्य परब्रह्मणस्सृष्टिस्थितिप्रलयाविर्भावतिरोधानकामस्य सत्यत्वेन व्यवस्थापनादैन्द्रजाल-शुक्तिरजतवत्प्रपञ्चस्य नव्यवहारमात्रसत्यत्व । नाद्यासोपपत्तिश्च । कारणसत्यत्वेन कार्यस्य सत्यत्वमिति नियमात् । निर्विशेषस्य निष्क्रियस्य ब्रह्मण जिज्ञास्यत्वायोगात्तत्रारोपित प्रधानसत्त्वगुणप्रतिबिंबितमिथ्याभूतेश्वरशबलब्रह्मण युक्तमितिचेत् । "यन्मनसा नमनुते येनाहुर्मनोमत । तदेवब्रह्मत्वविद्धि । नेद यदिदमुपासत" इत्यादि श्रुते । पूर्ववाक्यो-पात्तवागिन्द्रियाद्यग्राह्यत्वद्वारा प्रधानवाक्यैकतया सर्वेन्द्रियसाक्षिभूतब्रह्मस्तुतिपरत्वात् सगुणो-पासनस्याप्युपक्रमादि सिद्धत्वादन्यथागारुडमान्त्रिकयोरप्यसभवप्रसगाच्च । सगुणब्रह्मत्वेश्वर-त्वादिक कल्पितमिति चेत्तद्विधायकप्रात्यक्षिक वेदवेदान्तेतिहासपुराणागमादीना भक्तिक्रिया-ज्ञानशास्त्राणा दत्ताञ्जलिप्रसक्तिस्स्यात् ।

असतिकल्पितेऽविद्येश्वरे कृत्रिमसालग्राम[2]इव भक्तिश्रद्धाविश्वासा कस्य वा भवेयु । कथं कल्पितेश्वरो नानाविधकर्माराधितस्सन् विचित्रफलदानाभवेत् । "मातृदेवोभव । पितृदेवोभव । आचार्यदेवोभवे" त्यादिविधयोपि परिहृता इत्यसभाष्यमायात । एव चैतन्यअध्यस्तैश्वरत्व विशिष्टेश्वराद्रज्जुसर्पादिवद्भयमपि नस्यात् । श्रूयतेचापरोक्षविद्यावता-मपि सूर्यादीना भय । "भीषास्माद्वात पवत" इत्यादिना । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानी-शौ" । "अजोह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य" इत्यादिश्रुतिषु जीवब्रह्मणोरजन्यत्वप्रदर्शनेन कल्पितत्ववादोह्यवैदिक । किंच निर्विशेषब्रह्मणि किंप्रमाण प्रवर्तते ॥ शब्दस्य शक्यतावच्छेदकलक्ष्यतावच्छेदकपुरस्सर शक्तिलक्षणयो प्रवृत्ते । अनु-मानस्य पक्षतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकादि पुरस्सरं प्रवृत्ते तदनुकूलतर्काणा वा व्याप्ति-मूलत्वेन व्याप्तितावच्छेदकादि पुरस्सरं प्रवृत्ते । निर्विशेषज्ञानस्य सशयविपर्ययादि निवर्तकत्वा-भावात् । समानप्रकारकसमानविषयकनिश्चयस्यैव विपर्ययादिनिवर्तकत्वादन्यथा द्रव्यत्वेन घटनिश्चये गेहे घटो नवेति संशयोनस्यात् । ईश्वरस्स्वनिष्ठबाध्यधर्मातिरिक्तधर्माश्रयोवा । स्वज्ञानबाध्यधर्माश्रयोवा धर्मत्वाद्घटवत् आत्मत्वाद्देवदत्तवत् । सत्यकामादय न ब्रह्मसा-क्षात्कारबाध्या । ईश्वरेतरावृत्तित्वादीश्वरत्ववत् । नचाप्रयोजकत्व निर्धर्मिके वस्तुनिसाधकप्रमा-णसत्त्वासत्त्वाभ्या "मम माता वन्ध्ये" तिवद्वचनव्याघाते सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसगस्यैव विप-क्षबाधकत्वात्तदयुक्त । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य" इतिश्रुतौ परमात्मसाक्षात्कारफलमनूद्य तत्साधन-त्वेन श्रवण विधीयत इत्यनुपपन्न । "श्रुश्रवण" इतिधातोश्शब्दकर्मतया श्रवणज्ञानार्थकत्वात्तस्य चविधेयत्वादध्ययनविध्यवच्छिन्न वेदाध्ययनादेव श्रवणज्ञानस्य वृत्तत्वात् । नच "वेदार्थ-श्रुणोती"त्यादिप्रयोगदर्शनादर्थज्ञानेपि धातोश्शक्तिरितिवाच्यं । तत्र लक्षणयैवोपपत्तौ शक्तिद्वय-

1 Another reading is नहिदृष्टेरनुपपन्न 2 The original reads "सालग्रावाइव"

कल्पनात् । "वीणानादश्शृणोती"त्यादावर्थज्ञानाभावेन वैपरीत्यशङ्कानवकाशात् । अस्तुवार्थज्ञानेपि शक्तिस्तथापि तदपि नविधेय । अधीतसाङ्गाध्ययनस्य विदितपदपदार्थसगत । "सत्यज्ञानमनन्तब्रह्मे"त्यादिवाक्यविधेनैव ज्ञातत्वात् । नन्वापातप्रतिपत्ति । सावधारणात्मकतु ज्ञानमध्ययनमात्रान्नप्राप्यत इति चेन्न । तस्यापि भ्रमरकृमिवत्स्वाभाविकाविद्यानिवृत्तिपूर्वक गुरुकरुणाकटाक्षप्राप्तत्वेनवि यनर्हितत्वात् । नचातएवविचार श्रवणशब्देनविवक्षितइतिवाच्य विधौलक्षणापत्तिरिति चेन्न । "सहोवाच'नवाऽरेपत्यु कामाय पति प्रियोभवती" त्यारभ्य "आत्मनस्तुकामाय सर्वप्रियोभवती"त्यन्तेन आत्मनएव निरतिशयसुखस्वरूपत्वेन परमपुरुषार्थत्वमुक्त्वा "आत्मनिविज्ञातइदसर्वविदित" "एतावदरे खल्वमृतत्वमि"त्युपसहारादात्मज्ञानमेव तत्प्राप्त्युपायमिति निश्चीयते । तथाच तादृशमात्मज्ञान द्रष्टव्यमित्यनूद्य तत्फलवत्साधनाकाङ्क्षया "श्रोतव्य" इत्यादिना साधनविधिरिति निश्चीयते । शाब्दज्ञाने ह्यसाधारणकारणतया विचारएव लक्षणयाविधेयोऽवगम्यते । "तत्वौपनिषदपुरुष पृच्छामि" । "नावेदविन्मनुतेतबृहन्त" "नैषातर्केणमतिरापनेये" त्यादि श्रुत्युपनिषन्मात्रे ब्रह्मणि मानान्तराभावात् । "द्रष्टव्य"इत्यत्र दर्शनसाधनाकाङ्क्षाया वेदान्तवाक्यमेवतत्साधन । तच्चाविचारित । नानिश्चयाधायकमिति मननिदिध्यासना सहकृत । विचारितवेदान्तवाक्यमात्मसाक्षात्कारेहेतुरित्ययमर्थस्सम्पद्यते । नच विधौ लक्षणाक्काप्यदृष्टचरी । "अर्धमन्तर्वेदिमिनोति अर्धबहिर्वेदी"त्यत्रदेशिकविशेषलक्षणाया ।"जातपुत्र "[1]"कृष्णकेशोऽग्नीनादधीते"त्यत्र वयोविशेषलक्षणाया "उच्चैरूऋचाक्रियत"इत्यादौ ऋगादि पदे वेदलक्षणाया ॥"यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीया"दित्यत्र निजार्थलक्षणाया "नेक्षेतोद्यन्तमादित्य" "नार्षेयवृणीते"त्यादौ पर्युदासलक्षणाया "न कलजभक्षये" दित्यादिपुरुषार्थनिषेधेषु बलवदनिष्टसाधनतालक्षणाया बहुलब्धे । तस्माल्लक्षणयाविचारविधिर्युक्त । ननु विचारोपि विचार्यनिर्णयहेतुत्वेन लोकसिद्धत्वात्कथविधेयइतिचेन्न । अपूर्वविध्यसभवेपि नियमविधेरवकाशोस्तु । तथाहि । विधिस्त्रिविध । अपूर्व विधि । नियमविधि । परिसंख्याविधिश्चेति । तत्र कालत्रयेपिमानान्तराप्राप्तस्य प्राप्तिफलो विधिराद्य । यथा "व्रीहीन्प्रोक्षती"त्यत्र विधिव्यतिरेकेणप्रोक्षण केनापिनप्राप्त । पक्षप्राप्तस्याप्राप्त्यशपरिपूर्णफलोविधिर्द्वितीय । यथा "व्रीहीनवहन्ती"त्यत्र विध्यभावेपि पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणा व्रीहीणा तण्डुलहोष्यपेक्षणादेव अवहनन प्राप्यत इति नापूर्वविधि । किंत्वाक्षेपान्नखविदळनमपिप्राप्नुयादिति तदानीमप्यवहननप्राप्त्यर्थ। द्वयोरेकत्रानित्यप्राप्तावितरनिवृत्तिफलकविधिस्तृतीय । यथा "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमाधत्त" इत्यत्र लिगादेव मन्त्रो रशनाग्रहणे नित्यंप्राप्नोतीति नापूर्वनियमविधी । किंतु लिगविशेषादश्वाभिधान्यामिव गर्दभाभिधान्यामपि मन्त्र प्राप्नुयात् इतितन्निवृत्त्यर्थ ॥ एवच "व्रीहीनवहन्ती"तिव"च्छ्रोतव्य" इति नियमविधि ॥ तचव्यावृत्त्यभाव । शारीरात्मविचारस्य व्यावृत्तत्वात् । न च तस्य मोक्षसाधनज्ञाने प्राप्त्यभाव । "द्वासुपर्णौ" "द्वेब्रह्मणी" त्यादि वाक्यादापातप्रतिपत्तिदशाया तस्यापि प्राप्तिसंभवात् । नच वस्तुतस्साधनान्तरप्राप्तावेव नियमविधि । अपूर्वीयव्रीहीषु नखविदळनस्याप्राप्तेर्नियमोनस्यात् । कथचित्तण्डुलीभावमात्रे तत्प्राप्त्या नियमोऽत्रापि आत्मज्ञानत्वेन जीवात्मविचाराप्राप्त्या परमात्मविचारो नियमविधिरस्तु ।

1 The original reads अत्राहुषी 2 The original reads पावक्षोभ्य.

इहआत्मन् शब्दस्य ।"इदसर्वयदयमात्मा""आत्मनिविज्ञाते इदंसर्वविज्ञातमि"त्यादि प्रकरणपर्यालोचनयापरमात्मपरत्वात् । समन्वयसूत्रे । एकोरामसिद्धभगवत्पादाचार्यैः ।"श्रोतव्य" इत्यत्रात्मज्ञानविधिर्निराकृत । न तु ज्ञानोद्देशेनविचारविधिरितितद्विरोधइतिनिर्णीयते । तस्माद्विचारविधौ न किञ्चिद्बाधकमित्येवस्थिते श्रवणविधेरपेक्षितातिकारिविषयफलत्रयमागामिकन्यायेननिर्णातमिदंसूत्र ।"अथातोब्रह्मजिज्ञासे"त्यत्र अनुवादपरिहाराय शास्त्रेषु पुरुषप्रवृत्तिसिद्धयेच कर्तव्येतिपदमभ्याहर्तव्य । जिज्ञासापदेन विचारोलक्षणीय । नचजिज्ञासापदेन लक्षणायुक्ता । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्याशक्ततया समुदायलक्षणानुपपत्तेरिति चेन्न । सन्प्रत्ययेन जहल्लक्षणयाविचारो बोध्यते । प्रकृत्या च साध्यज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते । कैश्चित्प्रकृतेस्सिद्धज्ञानमात्रमगीकृत्य साध्यज्ञानेपि जहल्लक्षणैवेत्युक्त । सिद्धतयोपस्थितौ साधनान्वयायोगेन साध्यतयोपस्थितेरावश्यकत्वात् । प्रकृतिलक्षणावश्यकीतिलक्षणाद्वयमेव शाभवानन्द शिवानन्दाभिप्रेत । अत्र केचित् । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायएकैवलक्षणा । नचवाक्येलक्षणाऽदृष्टचरी"अर्धमन्तर्वेदिमिनोति अर्धबहिर्वेदी"त्यत्र"विषभुङ्क्ष्वे"त्यादौ च दृष्टत्वात् । नचशक्यसंबधाभाव । समुदायशक्याभावेपि समुदायशक्यसबंधादेव तदुपपत्ते । साचाजहति । नचैकरूपेणैकक्रियाभावान्नचैकस्येति वाच्य । तस्याप्रामाणिकत्वात् ।"छत्रिणोगच्छन्ती"त्यत्रापिछत्रित्वेनाच्छत्रित्वे नचैकान्वयितृत्व । न गमनकर्तृत्वेन गन्तारो गच्छन्तीतिप्रसगात् । शाब्दोधियोवच्छेदप्रकारतानियमात् । गन्तृत्वस्यावच्छेदकत्वे मुख्यार्थस्यापि लक्षकत्वप्रसगान्नचेष्टापत्ति । मुख्यार्थसंबन्धाभावात् । एतदतिरेकेण मुख्यार्थकल्पनाप्रसगादतोनैकरूपेणैकक्रियान्वयत्व । किंतु छत्रित्वेनाच्छत्रित्वेनचनानारूपेणैव । अतएव "काकेभ्यो दधिरक्ष्यतामि"त्यत्रापिकाकत्वाद्याकारेणैवक्रियान्वय । नदध्युपघातुकत्वाद्याकारेण । नचैकवृत्त्युपस्थापिताना परस्परमनन्वयात् । नविवादज्ञानयोरनन्वयस्यादितिवाच्य । तयोर्भिन्नवृत्त्युपस्थितत्वात् । मुख्यार्थस्य लक्षणात्वाभावेनाजहल्लक्षणास्थलेसर्वत्र वृत्तिद्वयागीकारात् । नचसकृदुच्चरितस्य वृत्तिद्वयमप्युत्पन्न "गगाया घोषमत्स्या"वित्यत्र दृष्टत्वात् नच तीरस्यव्यापार । तात्पर्यपर्यवसानात् । तात्पर्यपर्यवसानस्यैव भेदकता तस्मात्समुदाये जहल्लक्षणाया नकिचिद्बाधक । वस्तुतस्तु जिज्ञासापद तन्त्रेणोपात्त । तन्त्रैणैकेन जहल्लक्षणयाविचारोबोध्यते । इतरेणेष्यमाण ज्ञानमभिधयाबोध्यतेतिनकिचिदनुपपन्न एवमेकलक्षणयैवोपपत्तौनलक्षणाद्वयगौरवात् । प्रत्ययलक्षणाया क्वाप्यदृष्टचरत्वाच्च । किंचेष्यमाणज्ञानत्यागेन तस्यैवपुनस्स्वीकारात् । वान्तभोजनन्यायप्रसग । अपिचज्ञानस्यफलवत्वाच्च । अनुपपत्तौहि न साध्यत्व लक्ष्य । तत्र मोक्षसाधनस्यैव फलत्वमिति तदशोपिलक्ष्यते । न चेष्टापत्ति । तस्यार्थिकत्वकथनविरोधात् । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थाभिधायकत्वनिश्चयाच्च । जिज्ञासापदेन ग्रन्थविरोधाच्चाहु । वाक्येतावन्नैकलक्षणासभवति । शक्यसबन्धस्य लक्षणात्वात् । शब्दान्वयबाधे शब्दोपस्थितस्यैव विषयप्रसक्त्या सर्वशक्तिकल्पने गौरवादनन्वयलब्धस्य शब्दार्थत्वात् । नच शक्यसबन्धेनोपस्थितस्यापि तात्पर्यवशाद्विषयत्वमंगीक्रियत इति शक्यभेदेतत्सबन्धानामपि भेदात्कथमेकत्व । एवचार्थवादादिस्थलेपि पदानामेव वाक्यार्थद्वारा प्राशस्त्यादिलक्षकत्व प्रत्येकमेव । नतु वाक्ये । कदाचिव्द्यासज्यवृत्तिलक्षणापदाना तदर्थाना तत्सबन्धाना च नानात्वे लक्षणाया एकत्वासभवात् । एवच । वाक्यार्थसबन्धेन यत्र वस्त्वन्तरपदैर्लक्ष्यते तत्र वाक्यलक्षणा ॥ यथा "अर्धमन्त-

वेंदी"त्यादौ । तद्भिन्ना पदलक्षणेति शास्त्रे व्यवहार । एवं स्थितेप्रकृते समुदायेनैकलक्षणा । समुदाये सबन्धादेव तदुपपत्तिरिति वदता च कथमेकत्व । समुदायिना भेदेन तत्संबन्धस्यापि भेदात् । नचैकप्रतीतिजनकत्वेन लक्षणानामेकत्वमिष्टापत्ति । तथा सत्यन्यतरलक्षणैव विचारोपस्थितौ । लक्षणाद्वयेनापि तदुपस्थित्यगीकाराद्वैयर्थ्यात् । यत्तु "च्छत्रिणोगच्छन्ती"त्यत्र नचबहुवचनानुपपत्ति । "गंगाया घोषमत्स्या"वित्यत्र वृत्तिद्वयवचनानामेकवचनस्यैव साधुत्वोपपत्ते । "अदति पाशानि"त्यत्रैवावयवसाधुत्वेनवा साधुत्वात् । नचशक्यसबन्धाभाव । समुदायसमुदायिनोरभेदसबन्धात् । तयोरभेदेपिप्रत्ययर्योवैचित्र्यस्यसर्वसंप्रतिपत्ते । शक्यतावच्छेदक भिन्न धर्मेणोपस्थितेरेव लक्ष्यत्वप्रयोजकत्वात् । न च जहल्लक्षणातोभेदप्रसग । रूपान्तरेणोपस्थितस्यापि । स्वार्थस्य क्रियान्वयात् । "काकेभ्योदधिरक्ष्यता" मित्यत्र दध्युपघातुकत्वप्रकारकबोधस्यानुभविकस्य अन्यथोपपादयितुमशक्यत्वाच्च । वस्तुतस्तु यत्रछत्र्यच्छत्रिसमुदायत्वेनरूपेण गमनान्वयप्रतिपत्त्यर्थं छत्रिणो गच्छन्तीतिवाक्यप्रयोग । तत्र जहल्लक्षणया शक्याशक्योपस्थितिर्दुर्वारा। अतएव गुहाधिकरणे मचनपण्डितीये। "ऋत पिबन्तौ" इत्यत्र पिबदपिबत्समुदायलक्षणाया अजहल्लक्षणा प्रतिपादिता । एवच लिङ्गसमुदायाधिकरणे उपधानयोगितया गणत्वे स्वार्योग्यतर्भूत इति न वृत्तिद्वयविरोध इत्युक्त। कैवल्यप्रकाशे व्याख्यात च परमशिवाराध्यभट्टाचार्येण ॥ उपधानयोगितया गणस्य लक्ष्यता इति । यदि च वृत्तिद्वयमपि तात्पर्यवशात्सकृदुच्चरितस्याप्यङ्गीकृत्य । छत्रित्वाच्छत्रित्वप्रकारकबोधेच्छतया छत्रिणोगच्छन्तीति वाक्यमङ्गीकृत्य । "गङ्गाया घोषमत्स्या"वित्यत्रैव वृत्तिद्वयव्यापारोप्यङ्गीक्रियते । अङ्गीक्रियता । नचैव तावता उक्तस्थले लक्षणया शक्याशक्योपस्थितिर्वारयितु शक्येत्यवश्याभ्युपेयत्वात् । अजहल्लक्षणनिरासायास्सैद्वफल्यमितिदिक् ।

एव स्थिते प्रकृते जहल्लक्षणाङ्गीकारे एकवृत्त्युपस्थितयोर्विचारजातयो"र्वषट्कर्तु प्रथमभक्ष" इत्यत्रैव उद्देश्यविधेयाभावेनान्वयोनस्यात् । दर्शितश्चतादृशान्वयोज्ञानाय विचार कर्तव्य इति परमशिवाराध्यस्वामिना शिवज्ञानचन्द्रोदये । न च प्रकृते वृत्तिद्वयमेवाङ्गीक्रियते । नाजहल्लक्षणेति वाच्य । तथा सति अजहल्लक्षणोक्तिविरोधात् । "गङ्गाया घोषमत्स्या" वित्यादौ वृत्तिद्वयस्थले अजहल्लक्षणाव्यवहाराभावात् । आस्ता तावज्जहत्वाजहत्व विचार । वृत्तिद्वयाङ्गीकारेपि प्रकृतेनैकलक्षणयानिर्वाह । तथाहि । ज्ञानस्य साध्योपस्थितिव्यतिरेकेणतावन्नसाध्यतयान्वय । नचेच्छाविषयत्वमात्र साध्यत्व । अनिच्छाविषयस्यापि दुखसाध्यत्वात् । असाध्यस्यापि इच्छाविषयत्वात् । विधुरस्यातीतभार्यायामिच्छौत्कट्यदर्शनात् । इष्टसाध्यशब्दयोरपर्यायत्वाच्च । अतएवेष्टत्वेन साध्यत्वानुमानं निरस्त । व्यभिचारस्योक्तत्वात् । अस्तु साध्यत्वानुमान तथापि प्रकृतेनाप्युपयोग । वृत्त्युपस्थितस्यैव शब्दान्वयबोधविषयत्वनियमादन्यथाविचारेपि लक्षणा नस्यात् । इष्यमाणज्ञानसाध्यत्वेनानुमानादिनोपस्थितस्य अन्वयाद्यविषयत्वसभवात् । किच । प्रत्ययार्थविशेषणत्वेनोपस्थितस्य ज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणैव तदुपस्थितिर्नास्ति । साध्यतया "गौर्नित्ये"त्यादौ गोत्वस्य स्वातन्त्र्योपस्थितये लक्षणाया अङ्गीकारात् । तस्मात्प्रकृत्यासा यावस्थ ज्ञान लक्षणीयमेवेति लक्षणाद्वयस्यावश्यकत्वात् । प्रत्ययेनैव विचारलक्षणा युक्ता । नतु समुदायेन । एतेन तत्र

कल्पनापि निरस्ता । एकेन विचारलक्षणाया इतरेणापि साध्यावस्थाज्ञानलक्षणाया अप्युक्तक्रमेणावश्यकत्वेन पदद्वयं कल्पयित्वा । पदद्वयेऽपिलक्षणाङ्गीकारापेक्षया एकस्मिन् श्रुतपदे प्रकृतिप्रत्ययलक्षणाद्वयकल्पनात्द्वावेव लघुतरत्वात् । विचारलक्षणापि न समुदायेयुक्ता । उक्तयुक्ते । प्रकृते प्रत्ययस्य वा तल्लक्षणकत्वान्यतरवैयर्थ्यादिति । यत्तु शतृप्रत्ययस्य लक्षकत्वं नदृष्टमिति तन्न । "सक्तून् जुहोति" इत्यत्र द्वितीयाया करणत्वलक्षकत्वस्य प्रयोजनविशेषेण "हविष्यमभिघारयती[1]"त्यत्र तृतीयाद्वितीययो कर्मत्वाधारकत्वलक्षकत्वस्य आख्यातस्य प्रकृत्यकर्तृवादिना "रथोगच्छती"त्यादौ व्यापारलक्षकत्वस्य फलानुकूलव्यापारार्थवादिनामपि "जानातीच्छतिद्वेष्टियतते"त्यादौ क्रियानुकूल प्रकृतिव्यापारयोरप्रतीते । ज्ञानाद्याश्रयत्वप्रतीते । "नश्यती"त्यादौच नाशप्रतियोगित्वप्रतीतेराश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षकत्वस्य बहुळानुपलब्धिव । गुहाधिकरण पूर्वपक्षे । "ऋत पिबन्तौ" इत्यत्र बुद्धिक्षेत्रज्ञ साधारणार्थं शतृप्रत्ययस्य कर्तृत्वशक्तस्य कारकत्वमात्रलक्षणाया दूर्वासीये प्रतिपादनाच्च ।

न च प्रत्ययान्तरस्य लक्षकत्वेपि सन् प्रत्ययेपि क्वापि लक्षणानदृष्टेति वाच्य । 'अश्मालुठिषति(ते)' 'कूलपिपतिषती[2]' त्यादौ व्यापारमात्रे लक्षणाया दृष्टत्वात् अत एव "धातो कर्मणस्समानकर्तृकादिच्छायावे" तिसूत्रे "आशङ्कायामचेतनेष्पूपसख्यानमि" त्युपसचोदयित्वा । "नवातुल्यकारणत्वादिच्छया हि प्रवृत्तित[3] उपलब्धे"रितिवार्तिकेन इच्छाकार्ये व्यापारे लक्षणाया प्रयोगइत्युक्तेरचेतनेन्छा तादिच्छाकार्यस्याप्यभावात् । तत्र "ऋचा-उपमानाद्वे" इति वार्तिकेन इच्छासदृशोव्यापारेपि गौणप्रयोग इति **पतञ्जलिभाष्ये** प्रपंचित । कैय्यटश्च । तथा सति "गौणमुख्ययो मुख्ये कार्यसप्रत्यय[4]" इति न्यायेन इच्छासदृशो प्रयोगो नस्यादित्याशङ्क्य गौणमुख्यन्यायश्च क्वचिल्लक्ष्यानुरोधिनाप्यङ्गीक्रियत इति समादधे । **ईक्षत्यधिकरणे** । "कूल पिपतिषती"त्यत्र दूर्वास भगवत्पादाचार्यै र्लक्षणाया अङ्गीकाराच्च । तस्मा(त्सन्)त्वत्प्रत्यये लक्षणानास्तीति वचोरिक्त । यदपि "वान्तभोजनन्याय" इति तन्न । प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वेन नबोध्यते साध्यता । किन्तु "लक्षणया प्रकृत्यैवे" तिबोधकभेदस्वकारमात्रेण वान्तभोजनन्यायासभवात् । साध्यत्वस्या त्यागेन त्यक्तपुन स्वीकाराभावात् । यदप्रार्थिकत्वकथन विरोधइति तदपि न । ज्ञानाय विचार कर्तव्य इति ज्ञान साध्यत्वेनोद्दिश्य साधन विचारो विधीयते । तत्र सिद्धत्वेनोपस्थिता साधनाकाक्षानेति साध्यतामात्र लक्ष्यते । यावताविना शब्दान्वयापर्यवसान तावन्मात्र लक्षणीय । तास्मिन्पर्यव(सिते)स्थिते विधे पुरुषप्रवृत्ति पर्यवसितत्वात्तस्याश्च निष्फलासभवात्फलवत्त्वसिद्धये मोक्षसाधनत्व ज्ञानस्य कल्प्यत इति आर्थिकत्व । तस्य भवतामेव तु तद्दृष्ट्याद्युरुत्तर । ज्ञानस्य प्रत्ययार्थेच्छया विषयत्वेनान्वये ज्ञानमात्रस्यानिष्प्रमाणत्वेन मोक्षसाधनत्वं ब्रह्मज्ञानस्यैवेष्यमाणत्वेन श्रौतत्वप्रसङ्गादेवच । इदमप्यपर प्रत्यये विचारलक्षणाया बीजं । यदाचार्याणा मोक्षसाधनस्यार्थिकत्वकथन अन्ययोक्तरीत्या श्रौतत्वप्रसङ्गात् । यदपि प्रत्ययानामित्यादि तदपि नापेक्षितविचारस्य प्रकृत्यर्थज्ञान प्रति साधनत्वेनान्वयात् । इच्छया

1 The original reads हविष्यमविधारयति
2 The original reads पिविषति
3 The original reads प्रवृत्तत
4 The original reads सप्रत्याय

विषयविषयिभावेनान्वय । विचारस्य तु साध्यसाधनभावेनेति प्रकृत्यर्थान्वितस्यार्थाभिधाने (न) कश्चिद्विशेष । यदपि जिज्ञासापदेन विरोधइति तन्न । प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरपि लक्षकत्वे पदस्य सकलस्य लक्षकत्वात्तदाभिधानोपपत्ते । ज्ञानस्य प्रकृत्यर्थस्य साध्यत्व लक्षणाया विचारलक्षणाकथनेनैव कथित प्रायत्वात् । तामनभिधाय विचारमनपेक्षेति । विचारलक्षणाभिधानोपपत्तेश्च । तस्माल्लक्षणाद्वयमेव परमानन्दाराध्येन निर्णीत ॥ एकोराम-सिद्धाराध्य भगवत्पादाचार्यादिभि स्वीकृतत्वादेतदेव सम्यगुपादेय ॥

(॥ **शिवस्य परब्रह्मत्वकथन** ॥)

ननु "असद्वा इदमग्रआसीत्ततो वै सदजायत" । "अमूलमनाधाराइमा प्रजा प्रजायन्ते" । "नकदाचिदनीदृशं जगदि" त्यादिना जगत असत्कारणत्वानादित्वे प्रतिपादिते । तस्य नकर्त्रपेक्षिता सूचिता । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेते" त्यादौ यागादिकर्मणा जीवकर्तृकत्व फलदातृत्व दर्शनाच्चेतनशारीरव्यतिरिक्तेश्वरसद्भावे मानाभावात् । तेन प्रयोजनादर्शनात् । अदृष्टद्वारा जीवानामेव कर्तृत्वाङ्गीकारात् । लोके सुखदु खभोक्तृत्वदर्शनात्परमेश्वरकर्तृत्वे वैषम्यनैर्घृण्यापत्त्या ईश्वरत्वभङ्ग प्रसङ्गात् । ईश्वरेण न किंचित्प्रयोजनं सिद्धं । उत जडकर्मणा जीवाना च फलदातृत्वासभवात्सर्वज्ञेश्वरसद्भावे कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन ईश्वरत्वाङ्गीकारे "आत्मा वा इदमग्र आसीत्" "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" । "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत्" । "ॐ मित्येकाक्षर ब्रह्म" "असावादित्योब्रह्म" । "नमस्तेवायो । त्वमेव प्रत्यक्षब्रह्मासि" । "गणानात्वा गणपतिं हवामहे" ॥ "विश्वस्मादिन्द्रउत्तर" । "एको हवैनारायण आसीत्[1] ॥ न ब्रह्मा नेशानोनाग्निष्टोमो नेमेद्यावापृथिवी" । "अथ पुरुषो हवै नारायणो कामयत । प्रजास्सृजेयेति" । "नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्रुद्रो जायते" । "सदेवसौम्येदमग्रआसीत्" । "एकमेवाद्वितीयं (ब्रह्म)" । "मनोवैब्रह्मेति" । "चक्षुर्वैब्रह्मेति" "श्रोत्र वै ब्रह्मेति" "खं ब्रह्म क ब्रह्म अन्न ब्रह्म" इत्यादिना बहुविप्रतिपत्तिदर्शनात् । शिवस्यैकस्यैव कथं ब्रह्मत्वमिति चेन्न । "अग्नीषोमीय पशुमालभेते" त्यत्र "द्विपादश्चतुष्पादश्च पशव" इति श्रुत्या द्विपाच्चतुष्पादश्च पशुशब्दवाच्यत्वेन निर्देशात्सन्देहे— "छागस्य वपाया मेदसो ऽनुब्रूही" ति श्रुत्यन्तरेण छागपशुत्व निर्णयवच्छिवस्य ब्रह्मत्वं ग्राह्यं ।

अत । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते" त्यादिषु जगज्जन्मादिकारणत्व ब्रह्मलक्षणमुक्त परमेश्वरस्य । त्रिगुणात्मक शक्त्यवच्छिन्न हिरण्यगर्भ नारायण कालरुद्रादीना नेश्वरत्व । तेषामेकैककर्तृत्वेन जगज्जन्मादिकर्तृत्वाभावादतएव सूत्रकारेण "**जन्माद्यस्ययत**" इति निर्दिष्ट । ब्रह्मोत्तरखण्डे "यस्याज्ञया जगत्स्रष्टाविरिंचि पालको हरि । संहर्ता कालरुद्राख्यो नमस्तस्मै पिनाकिन" इति जगदुत्पत्त्यादीना प्रयोजक कर्तृत्वशिवस्यैव निर्दिष्ट । किंच । "मायातु प्रकृति विद्यान्मायिनतुमहेश्वरं । तस्यावयवभूतोत्थं व्याप्तं सर्वमिदं-जगत् ।" इति माया प्रकृति कारण विद्यात्[2] मायिन तु महेश्वरं विद्यादित्यनेन मायाया

1 Another reading is एकोनारायण आसीत्.

2 The original reads विन्द्यात्

परमेश्वराधीनत्वमुक्त । अतएव वशीकृत मायात्वात्स्वतन्त्र इति । तस्याशभूतै ब्रह्मविष्णु-कालरुद्रादिभि श्चैतन्य व्याप्त सर्वमिद जगदित्युक्त । तथाथर्वशिरसि । "देवाहवै स्वर्ग-लोकमगमन् । ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोब्रवीदहमेक प्रथममास वर्तामि चभविष्यामि च नान्य कश्चन मत्तोव्यतिरिक्त" इत्यादिना शिवस्यैव त्रैकालिकाबाध्यत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वकारणत्व सर्वशब्दवाच्यत्व सर्वेश्वरत्व सर्वात्मकत्व ब्रह्मत्व प्रतिपादितं। काण्वशाखाया "य पृथिव्यातिष्ठन्नि"त्यादिना पृथिव्याद्यष्टमूर्तिस्वरूपस्यैव ब्रह्मत्वकथनान्ना-न्यस्य शङ्खचक्रविशिष्टदेवताया भूतभौतिकसृष्टिकर्तृत्वेनेश्वरत्व । न चावयवव्युत्पत्त्या विष्णोरपि पृथिव्यादि शरीरत्वमन्तर्यामित्वच सभवतीतिवाच्य । अष्टमूर्तित्व शिवस्यैव प्रसिद्धत्वात् विष्णोरन्तर्यामित्वाप्रसिद्धे । नचोभयो श्शिवकेशवयो अन्तर्यामित्वमष्टमूर्तित्व च वक्तु युक्त । उभयोरेकशरीराभावात् । स्वतन्त्रयोरुभयोरपि नियन्तृत्वे जगतामुत्पत्ति-स्थितिसहाराणा युगपत्सभवे विश्वविलयानापत्ते । "सोतरादन्तरप्राविशत् । दिशश्चान्तर प्राविशत्" "योरुद्रोग्नौ योअप्सु यओषधीषु योरुद्रो विश्वाभुवनान्याविवेश तस्मैरुद्रायनम" इत्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्यैव सर्वात्मकत्व सर्वान्तर्यामित्वदर्शनात् । "योवेदादौस्वर प्रोक्त" इत्यारभ्य "य परस्समहेश्वर" इत्यन्तेन अकारोकारमकारवाच्य ब्रह्मविष्णुकालरुद्राणा महेश्वरे विलय प्रतिपादित । तस्मान्नेतरेषा ब्रह्मत्व । उत । "ईशानस्सर्वविद्याना"मित्यारभ्य "सदाशिवोमि"त्यन्तेन तस्यैव ब्रह्मत्व प्रणवप्रतिपाद्यत्वमुक्त । "तमीश्वराणा परमं महेश्वर त देवताना परमचदैवतं । पति पतीना प्रथमपुरस्ताद्विदामदेवपरमेशमीड्य मि" ति श्वेताश्वतरे ब्रह्मविष्णुरुद्रा(दिदेवा)दीना नियन्तृत्वेनेश्वर विदामोजानीम । नान्यमेश्वर जानीम इति निर्णी-यते।"सोम पवतेर्जनितामतीना जनिता दिवो जनितापृथिव्या जनिताग्नेर्जनितासूर्यस्य जनिते-न्द्रस्य जनितोथविष्णोरि"ति यजुर्वेदे । बुद्ध्यादिविष्ण्वन्तजगत्कारणत्व तस्यैवोपपन्न । सोम-प्रकरण पठितत्वान्न सोमलतापरत्व। अचेतनसोमलतायास्सर्वकारणत्वासभवात् । अथर्वणशि-खायाच।"ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य सर्वमिद ब्रह्मविष्णुरुद्रास्ते सप्रसूयते। सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतै र्नकारण कारणाना ध्याता कारण तु ध्येय । सर्वैश्वर्यसंपन्नस्सर्वेश्वरश्शभुराकाशमध्ये ध्रुव(स्तब्ध्वा) सर्वाधिक"मित्युपक्रम्य "शिवएकोध्येयश्शिवकरस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" इत्यन्तेन मुमुक्षूणामितरनिषेधपूर्वक शिवोपासनमेवोपपादित । "उतामृतत्वस्येशान" । "सर्वमिद-शिवएव विजानीहि। शुद्धोनिरजनो विभुरद्वय शिवमेक" "शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते स आत्मा सविज्ञेय" "शिवोऽद्वैत"। "एकएवरुद्रो नाद्वितीयायतस्थे" "नसन्नचासच्छिवएव केवल" । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरि"त्यादि श्रुतिभिश्शिवस्याद्वितीयत्व प्रतिपादनाच्छिवएव पर इति निश्चीयते। किच। "उमासहाय"मित्यारभ्य "सब्रह्मासशिवस्सहरिस्सेन्द्रस्सोक्षर परमस्स्वराडि" त्यन्तेन शिवस्य कार्यकारणत्वोपदेशान्नान्येषा ब्रह्मत्व युक्तं। "अन्न ब्रह्मे"त्यादिवत्स्तुतिमात्र मेव। किच। "सर्वोवैरुद्र"। "सर्व खल्विद ब्रह्म" "त्रिषुधामसुयद्भोज्य भोक्ताभोगश्च यद्भवेत् । तेभ्यो विलक्षणस्साक्षी चिन्मात्रोह सदाशिव"। "मय्येव सकल जातं मयि सर्व प्रतिष्ठित । मयिसर्व लय याति तद्ब्रह्माऽद्वयमस्म्यह"। इत्यादिना हस्तकरपाणिशब्दवद्ब्रह्मा-त्मशिवशब्दाना पर्यायत्व श्रवणात् । किच। माडूक्योपनिषदि— उपक्रमे "सर्व ह्येत-द्ब्रह्मायमात्माब्रह्मसोयमात्मा" इत्युक्त्वा "शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते स आत्मा सवि-

ज्ञेय''इत्युक्त्वा अद्वितीयब्रह्मप्रकरणे उपक्रमोपसहारयोरेकार्थप्रतिपादकत्वादुपक्रान्तब्रह्मण उपसंहारगताद्वितशिवस्यचाभिन्नत्वोपदेशाज्जगज्जन्मादिकारणत्व तस्यैवासिद्ध ।

अन्यथा शिवब्रह्मात्मादीना श्रुत्या जगत्कारणत्वप्रतिपादनात्तेषा प्रत्येकमीश्वरत्वाङ्गीकारे ईश्वरनानात्वप्रसक्त्या सकलमतविरोधस्सकलश्रुतिविरोधश्च स्यात् । एव सर्ववेदान्तार्थज्ञै जैमिन्याचार्यैस्स्वकृतवेदपादस्तवे सकलवेदवाक्याना शिवपरत्वमुक्त । तथा चतुर्वेदपारज्ञतै ज्योतिर्नाथ घटानाथ भीमनाथ भट्टभास्करादिभिर्वैदिकैर्वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्यैरपि पाषण्ड पाचरात्र बुद्धाद्वैतादि दुर्मत निराकरणानन्तर ॥ "महादेवो देवस्सकलजगदाराध्यचरण स्त्रयीमार्गोमार्ग कुमतमतवृत्तिप्रमथन । तयोर्योवा ब्रूते वृजिनमनयोरस्य निदधे शिवस्यॉघ्रि वादि प्रलयदहनोहं नृपसखे" त्यादिनाशिवस्यैव परब्रह्मत्व प्रतिपादित ॥ तस्माच्छास्त्रे "ब्रह्मजिज्ञासे"त्यत्र शिवस्यैव स्वरूपजिज्ञासेति निर्दिष्ट । एव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं तच्छिवस्येति सूत्रसन्दर्भरूपे शास्त्रे ब्रह्मेति व्यवहार । "ब्रह्मविदाप्नोति परं" "ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति" "शिवएकोध्येयश्शिवङ्कर स्सर्वमन्यत्परित्यज्ये" त्यत्र शिव करोतीति शिवङ्कर । भावप्रधानो निर्देश । तस्मादात्यन्तिक पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवप्राप्तिरेव मुक्तिरित्युपदिश्यते । नचागन्तुकत्वेनानित्यत्वात्कथं शिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिरिति वाच्य । भ्रमरकीट न्यायेन सत्यकृमेस्सत्यभ्रमरत्व प्राप्तिदर्शनात् । सत्यात्मकस्य जलस्य स्वभावनिवृत्तिपूर्वक सत्यमौक्तिकत्वप्राप्तिदर्शनात् । किमर्थं बन्धमिथ्यात्वकल्पनामिति विवेकिभिर्बोद्धव्य ॥

ननु मरुमरीचिकान्यायेन तोयज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकमिति व्याप्तिबलात्सत्यस्य ज्ञानान्ननिवृत्तिरिति चेन्न पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानेन स्मृत्या सस्कारस्य शिवस्मरणेन पापस्य प्रियस्मरणेन दु खस्य (अधिकरणस्य) प्रत्यधिकरणेन सशयस्य पूर्वपक्षनिर्णयेन पूर्वपक्षस्य सिद्धान्तेन निवृत्तिदर्शनात् ॥ ननु "अजामेका लोहितशुक्लकृष्णामि" त्यादौ प्रधानस्य जगत्कारणत्व निर्देशात् । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे विकारित्वप्रसङ्गाच्च । " अथ अत अब्रह्मजिज्ञासे"तिचेन्न तज्जिज्ञासा विधायक श्रुत्यदर्शनात् "नोपास्यौ प्रकृतिजीवावि" ति श्रुतौ तदुपासनानिराकरणदर्शनात् प्रधानवन्निरधिष्ठानशक्ते अभावाच्च प्रधानस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादक श्रुतीना 'शस्त्रंछिनत्ति' 'श्रोत्रंश्शृणोती' तिवाक्यानामिव तदन्यकर्तृत्व सूचितं । जडस्य जगत्कारणत्वासंभवात् । " माया तु प्रकृति विद्यान्मायिन तु महेश्वरमि " त्यादौ मायायाश्शिवाधीनत्वदर्शनात् ।

जन्माद्यधिकरणम् ॥२॥

"लक्षणप्रमाणाधीनाहि वस्तुसिद्धि''रितिन्यायेन प्रथमं ब्रह्मण प्राधान्य लक्षणार्थमिद सूत्र प्रदर्श्य निर्विशेषत्व सविशेषत्वसशयविपर्यय निराकरणार्थ तज्जिज्ञास्यब्रह्मणो लक्षणमाह ॥

सू ॥ जन्माद्यस्य यत ॥ २ ॥

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति'' इति तैत्तिरीये श्रूयतेऽस्य विषय । 'प्रयन्ति' म्रियमाणानि सन्ति अभिसंविशन्तीति वाक्यार्थ । अत्र पूर्वाधिकरणे सन्दिग्धत्वेन ब्रह्मण विचार्यत्वसभवादाक्षेपसङ्गति । सर्वत्र दृष्टान्त प्रत्युदाहरणसङ्गती च सभवत । यदा सन्दिग्धत्वहेतुना ब्रह्मविचार्य । तदा जन्मादीना जगन्निष्ठत्वेन हेतुना न ब्रह्मणो लक्षणमिति दृष्टान्त-

सङ्गति । अत्र तटस्थलक्षणत्वेन नतथा सभवतीति प्रत्युदाहरणसङ्गति । जन्म आदिर्यस्येति तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहि । तद्गुणसविज्ञानेऽप्युद्भूतावयव समुदायस्यान्यार्थत्वे जन्मादयोऽस्येति निर्दिष्ट । अनुद्भूतावयवभेदसमुदायस्यान्यपदार्थत्वे स्त्रीलिङ्गपुल्लिङ्गयोर्जन्मादिर्यस्येति निर्देशस्स्यात् । सर्वत्र वर्णान्तराविक्यगौरव स्यादिति सूत्रकारेण कृतो नपुसकलिङ्गनिदेश । अत्रापि ब्रह्मेतिपदमनुवर्तते । तच्छब्दस्याव्याहार । **जन्मादि अस्य यत** इति पदविभाग ।

जन्मादि सृष्टिस्थितिलय तिरोवानानुग्रहात्मक कृत्यपचक अस्य चिदचित्प्रपच विलासस्य । **यतो** यस्मात्स्वाभाविकानन्तशक्तिविशिष्टब्रह्मणस्सभवति तद्ब्रह्मेतिसूत्रार्थ ॥ **अस्ये**त्यनेन चाक्षुष प्रत्यक्षविषयीभूत चेतनाचेतनप्रपचस्य कार्यत्व । **यत** इत्यनेन ब्रह्मण जन्मादिपचकृत्यकारणत्व निर्दिष्ट । परशिवस्य ब्रह्मण जगज्जन्मादिपचकृत्यस्य श्रुतिसिद्धत्वाज्जीवाना तदुपासकत्व विधीयते । कारणस्य ब्रह्मण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु शक्यमेव । अत्र "यतोवे"ति श्रुतौ "अभिमविशन्ती"त्यनेन आविर्भावतिरोवानेसूचिते । विज्ञाते ब्रह्मणि तटस्थादिलक्षणानुपपत्ति । अविज्ञाते प्रवृत्तिरेव नस्यात् । अतस्तत्र कथ लक्ष्य लक्षणप्रवृत्ति तेन शङ्कनीय । गुरूपदिष्ट शाभवदीक्षितस्यापातज्ञानसभवात् तन्निश्चयार्थ लक्ष्यलक्षणविचारप्रवृत्तिर्नविरुध्यते । विशयस्तु । तस्य जगद्विलक्षणत्वेन कारणत्व जगदन्तर्यामित्वेन वा साकारस्य निराकारस्य वा सर्वाविष्टानस्य तत्रारोपित प्रवानसत्त्वगुण प्रतिबिबितकल्पितेश्वरस्य वा । सर्वाविष्टानस्य ब्रह्मण निर्गुणत्वान्निरवयवत्वान्नित्यत्वात्तन्नसभवति । सावयवस्य कल्पितस्य मिथ्याभूतस्य सुतरा नसभवति । अत "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" "नकदाचिदनीदृश जगदि" त्यादिना जगज्जीवयोरजातत्व नित्यत्वव्यपदेशात् । कथ परमेश्वरस्य कारणत्व । कारणत्वे "**उत्पत्यसंभवादि**"ति सूत्रे भगवता सूत्रकारेण श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वेन जीवोत्पत्तिप्रधान वैष्णवमतस्य[1] निराकृतत्वात । अकारणत्वे "यतो वा इमानी "त्यादि श्रुतिर्विरुध्य स्यात् । "असद्वा इदमग्रआसीत् ततोवै सदजायत" । "सदेवसौम्येदमग्रआसीत्" । "नसन्नचासच्छिव एव-केवल" इत्यादि श्रुतिषु असत्कारणत्व सत्कारणत्व सदसद्व्यतिरिक्तपरशिवकारणत्व च श्रवणात् । बहुविप्रतिपत्तिर्दृश्यते ॥

पूर्वपक्षस्तु ॥ न च परमेश्वरस्य जगत्कारणत्व । निर्गुणत्वात् । तथात्वे । जगद्विलक्षणत्वेन तदतर्यामित्वेन वा साकारस्य निराकारस्य वा । नाद्य । सर्वव्यापकत्व भङ्गप्रसङ्गात । निरुपाधिकत्वेन निराधारकत्वेन कुलालकुविन्दादीना घटपटाद्युत्पत्तेरसभवाच्च । नद्वितीय घटादिवत्परिच्छिन्नत्वप्रसङ्गात् । आधेयत्व प्रसक्तेश्च । न तृतीय । सावयवस्य ब्रह्मण निरवयवाकाशादि कल्पनायोगात् । पूर्ववत्परिच्छिन्नत्वप्रसङ्गाच्च । नापि चतुर्थ । निरवयवस्य सावयवप्रपच प्रकल्पनासभवात् । "निष्क्रिय निष्कळशान्त निरवद्य निरजन" । इत्यादि श्रुतिविरोवप्रसङ्गाच्च । उत । सत्यज्ञानानन्दात्मक परशिवजन्यत्वाङ्गीकारे जगतोपि सच्चिदानन्दात्मकत्व स्यात् । तदनङ्गीकारे जगतो जन्मादिकं अनृत[2]जडदु खात्मकत्वं च न स्यात् । मृदादिवद्विकारित्वप्रसङ्गाच्च । किच कारणत्वे । निमित्तत्व मुपादानत्व वा । तदुभयत्व वा । किच । तत्त्रिविध कारणत्व ब्रह्मणो प्रधानस्य वा । नाद्य । निमित्तत्वे "सर्व खल्विद ब्रह्म" । "सर्वोवैरुद्र" इत्याद्यद्वैतश्रुतिभङ्गप्रसङ्गात् । नद्वितीय । "एकएवरुद्रो नद्वि-

1 प्रधानवैष्णवमतस्य means विशिष्टाद्वैतमतस्य　　2 The original reads अमृत

तीयायतस्थे"। "एकमेवाद्वितीय (ब्रह्म)" इत्यादि श्रुतिसिद्धाधिष्ठात्रन्तरनिरासो नस्यात्। नतृतीय। तम प्रकाशवत्परस्पर विरुद्धस्वभावत्वात्। प्रधानस्याङ्गीकारे। अचेतनत्वादसत्त्वाच्च-कुलालादिवन्निमित्तोपादानत्वासभव। विरुद्धत्त्वात्तदुभयत्वासभवश्च। किंच। "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते"। "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"। "नसन्नचासच्छिवएव केवल"। इत्यादिश्रुतिसिद्धानन्दादीना ब्रह्मत्वे विकल्पस्समुच्चयो वा विकल्पत्वे कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गोऽव्यवस्था च। व्यवस्थाविकल्पे। अनेकब्रह्मत्व प्रसङ्गाच्च। समुच्चये। तेषामानन्दादीना धर्मरूपत्वात् जगज्जन्मादिकारणत्वासभवात्। किंच। क्षीरादिवदारभोपादानत्वाङ्गीकारे ब्रह्मनिष्ठानन्दादिभङ्गप्रसङ्ग। सुवर्णकुण्डलादिवत्परिणाम्युपादानत्वे पूर्ववद्विकारित्वप्रसङ्ग। प्रागसद्रूपप्रधानादि प्रपचस्य रज्जुसर्पवद्विवर्तित्वाङ्गीकारे शशशृङ्गादीना किं नस्यात्। अत प्रपचस्य नोत्पत्तिर्विधीयते। तथापि। "अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपच प्रपचत" इति पूर्वाचार्योक्तन्यायमनुसृत्य शिष्यबोधार्थ वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थ "अजामेका लोहितशुक्लकृष्णामि"त्यादि श्रुतौ अचेतनमायाया जगत्कारणत्वोपदेशात्तस्या एवोपादानकारणत्व वक्तु शक्यं। ब्रह्मण्यध्यस्त प्रकृतिसत्त्वगुणप्रतिबिबितकल्पितेश्वरस्य वा तत्कारणत्वमितिचेद्ब्रूम।

सिद्धान्तस्तु। सर्वाधिष्ठान सच्चिदानन्द षट्स्थलपरशिवब्रह्मण एव जगज्जन्मादिकारणत्वं युक्त। "अपाणिपादोहमचिन्त्यशक्ति पश्याम्यचक्षुस्सशृणोम्यकर्ण। अह विजानामि विविक्तरूपो नचास्तिवेत्तामममचित्सदाह"। "आकाशशरीर ब्रह्म"। "सत्यात्मप्राणारामं मनआनन्द"। "सर्वाणि हवा इमानिभूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते। आकाश प्रत्यस्तयन्ति"। "आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा सआत्मा" इत्यादिश्रुतिकदबेन निरवयवस्यापि ब्रह्मण बाह्यकरणनिरपेक्षतया सर्वकर्तृत्व सूचित। "आकाश शरीरब्रह्मे"त्यत्र आकाशशब्देन तत्स्वाभाविक चिच्छक्तिरुच्यते। न भूताकाश। जडस्य तस्य कारणत्वासंभवात्। सत्यात्मा सत्यस्वरूप। "ऋतꣳसत्यामि"ति श्रुते। प्राणशब्देन सकलजगदधिष्ठान चिच्छक्तिर्व्यपदिश्यते। तस्या रमते यस्सप्राणारामं। मनश्शब्देन पराशक्तिरुच्यते। तस्यामानन्दोयस्य। बाह्यकरणनिरपेक्षासूचिता। निरवयवस्य वायो वृक्षकपनादिशक्ति। निरवयवजीवस्य स्वाप्निकप्रपचोत्पत्तिश्च दर्शनात्। अनन्तशक्ति विशिष्टस्य अघटितघटनासामर्थ्यं किं वक्तव्यं। मूर्तस्य प्रभाकरस्य ह्यमूर्तकालकल्पनादर्शनात्। भक्तानुग्रहार्थ घृतकाठिन्यवद्दिव्यमङ्गलविग्रहवरस्य महेश्वरस्य मूर्तामूर्तप्रपंचकल्पनेप्यदोष। "सर्वं खल्विद ब्रह्म। तज्जलानिति शान्तउपासीते"तिश्रुतौ समुद्रोत्पन्न फेनतरङ्गादिवत्सर्वजगतस्तदुत्पत्तिस्थितिलयकर्मतया तदात्मकत्वमिति श्रूयते। जगदुपादान परमेश्वरशक्तेस्तु तदेकदेशवृत्तित्व "पादोस्यविश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतदिवी"ति श्रुत्या प्रदर्शित। तस्मात् महदाकाशान्तर्भूत पवनादीनामिव परमेश्वरान्तर्भूतजगता परमेश्वरकारणत्व। "लिङ्गमध्ये जगत्सर्वं लिङ्गबाह्यात्परनही"तिश्रुत्यापि तथासूचित। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" त्यनेन शिवस्य ब्रह्मण निमित्तकारणत्व। "यत्प्रयन्ती"त्यनेन उपादानकारणत्व चोपदिश्यते। तस्मादभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्व। नत्वेककारणत्व। नाध्यारोपत्व नमिथ्यात्वं विधीयते। ननु "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशावि" त्यादिना परमेश्वरवजीवस्याजातत्वोपदेशात्। "यतो वा

इमानि भूतानि जायन्ते''त्यादि श्रुत्या परमेश्वरस्य पंचमहाभूतकारणत्वमिति चेन्न । सृष्टे प्राक् स्वात्मनि कुसूलधान्यवद्वर्तमानजीवाना बहिर्निर्गमनादि कर्तृत्वदर्शनात् । जन्यत्वाजन्यत्व विधायक श्रुतीना न विरोध । "मायातु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वर । तस्यावयव-भूतोत्थ व्याप्त सर्वमिदं जगत्"। "ममैवाशोजीवलोको जीवभूतस्सनातन"। इत्यादि श्रुतिस्मृतिदर्शनात् । शक्तिसङ्कोचतया सृष्टे प्राक् परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् । "निष्कल निष्क्रिय शान्तमि"त्यादि निर्गुणश्रुतीना तत्कालपरत्व । "स ईक्षाचक्रे"त्यादि सगुणश्रुतीना सृष्ट्युन्मुखपरमेश्वरशक्तिविकासकालपरत्व । सत्यज्ञानानन्दस्वरूपस्य शिवस्य ब्रह्मण जगत्कारणत्वे मृदादिवद्विकारित्वं स्यादिति चेत् । "मायातु प्रकृतिं विद्यादि"त्यादि श्रुतिषु । मायाया जगदुपादानत्व । परमेश्वरस्य निमित्तत्व च दर्शनान्नविरोध । चिदात्मकपरशिवे कथ जडप्रपचकल्पनमिति चेत् "यथोर्णनाभि स्सृज्जतेगृह्णते च" । इत्यादि श्रुतौ चेतनोर्णनाभे रचेतनतन्तूत्पत्तिदर्शन(त्)वदघटितघटनाशक्ति विशिष्टस्य परमेश्वरस्य कि वक्तव्य । तस्माज्जड चेतनयो प्रपचपरमशिवयो कारणत्वमैक्यच पूर्वोदाहृतै "सर्व खल्विद ब्रह्म तज्जलानिति शान्तउपासीते" त्यादि श्रुतिवचनै प्रतिपादितत्त्वात्तदेव वैदिकसिद्धान्तइति घण्टाघोष ॥

अध्यारोपापवादाङ्गीकारे । "सदेव सौम्येदमग्रआसीत् । एकमेवाद्वितीयं (ब्रह्म)"। "सईक्षत बहुस्या प्रजायेयेति" "एकोह बहुस्या प्रजायेय" । "द्यावापृथिवी जनयन्देव एक" । "द्वासुपर्णासयुजौ सखायौ" । "प्रधान क्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश ससारबन्ध-स्थिति (मोक्ष) मुक्तिहेतु" । "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैतिदिव्य" । "सर्वोवैरुद्र" इत्यादि सर्वश्रुतिविरोधाद्बौद्धादिवद्वेदबाह्यमत प्रवेश स्यात् । जडाजडयोरेकत्वा-सभवात्प्रपचस्य आध्यासिकत्वेन मिथ्यात्वं संभवतीति यत्तत्तुच्छ । तथा हि अन्यत्र अन्य-धर्मारोपोऽध्यास खलु । तत्रात्मन्यनात्म प्रपचारोपो वा ह्यनात्मनि आत्मारोपो वा । नाद्य । पूर्वदृष्ट सत्यसर्पसस्कारेण रज्जुसर्पभ्रान्तिरुपपद्यते । तद्वदात्मव्यतिरिक्त सत्यप्रपञ्चा-नङ्गीकारात् । तदतिरिक्त प्रदेशाभवाच्च । न द्वितीय । अनात्मन्यात्मारोपो(पे)पि ब्रह्मणो मिथ्यात्वापत्ते । जडत्वादि बहुदोष प्रसक्तेश्च । नचपूर्वदृष्टमेद नियामक "बीजाकुरन्याय"-वत्पूर्वपूर्वाध्यासस्य उत्तरोत्तराध्यासहेतुत्वादध्यासस्सभवतीति चेत् । अनवस्थाप्रसङ्ग । उत । यत्र यद्दृष्ट तत्र नतस्यारोप इति नियमात् । तद्दृष्टप्रपचस्य तास्मिन्नारोप कथमुपपद्यते । सर्पे सर्पत्वारोपासभवादनुपपत्ति दुर्वारा । अपिच । ब्रह्मप्रपचयोरनादित्वे । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" त्यादि बहुश्रुतिविरोधात् कार्यकारणत्वप्रयुक्त पौर्वापर्य नियमप्रतिपादक-युक्तिभङ्गप्रसङ्गश्च दृश्यत्वेन प्रपचस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वापत्ति । दृश्यत्वा विशेषात् । दृश्यत्वानङ्गीकारान्नोक्तदोषइतिचेत् । लोकेब्रह्मानुभूतिर्नस्यात् । किंच । आत्म-प्रत्ययविषयतया अपरोक्षत्वेन प्रत्यगात्मप्रसिद्धेरित्युक्तिविरोधात् । नाहंप्रत्ययाविषयो ब्रह्मेति-चेत् । जीवब्रह्मणोर्भेदानङ्गीकारात् । "कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैक्षत"। "तरति शोकमात्मवित्" "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य"। "दृश्यते त्वग्रियाबुद्ध्या[1]" "पश्यमेयोगमैश्वरं"। "शिवात्मकमिदं सर्व" "सदापश्यन्ति सूरय"। इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणवचनैर्ब्रह्मदृश्यत्वप्रतिपादनात् । ब्रह्मण व्याव-हारिकदृश्यत्वानङ्गीकारे निरधिष्ठानभ्रमप्रसङ्ग । तस्मान्नाध्यासोङ्गीकरणीय । ननु "माया-

1 Another reading is त्वक्रियाबुद्धया

भासेन जीवेशौ करोती''तिकल्पितश्रुत्या जगतोमिथ्यात्वमङ्गीक्रियत इतिचेत्। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" ॥ " ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन" इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरोधप्रसङ्गात्। अचेतनस्य प्रधानस्य चेतनजीवेश्वर कर्तृत्वासभवात्। **'अन्तवत्वमसर्वज्ञतावे''**ति सूत्रविरोध । कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च। परमेश्वरसत्ताव(का)शात्प्रधानस्य जगत्कारणत्वमिति चेत्। ईक्षत्यधिकरणे"सईक्षते" त्यादि श्रुतिप्रमाणमङ्गीकृत्य वेदबाह्यत्वेन प्रधानजगत्कारणमत निरस्त ।

उत। मिथ्यात्व नाम असत्वमनिर्वचनीयत्व बाध्यत्व वा। नाद्य । वेदाऽप्रामाण्य प्रसङ्गात्। न द्वितीय मौनत्वापत्ते । न तृतीय । किमिद बाध्यत्व । त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्व। ज्ञाननिवर्त्यत्व वा। नाद्य । प्रपंचस्य विद्यमानत्वात् अर्थसिद्धिक्रियासिद्धि सत्वाच्च। अनादित्वान्न पूर्वकालनिषेध अनुभुज्यमानत्वान्नवर्तमानकालनिषेध । सङ्कोचरूपेण वेदराशे प्रलयेपि परमेश्वरे सत्वात् न भविष्यत्कालनिषेध । नद्वितीय । ज्ञानिना पूर्ववत्प्रपंचस्य भासमानत्वात् । तेषा क्षुत्पिपासादिकस्य दृष्टत्वाच्च । न च दग्धपटन्यायेन जीवन्मुक्तस्य देहेन्द्रियादि भेदज्ञानसबध इति वाच्य । मरुमरीचिकादौ भ्रांतिनाशेपि जलत्वेन प्रतीयमानत्वमिव वक्तु नशक्य । तथा दग्धपटोपि पटवद्भासते । शीतनिवारकत्वादि क्रियासिद्ध्यभावात्। लोके मरुमरीचिकाजलवद्भासमानापि पिपासाशान्त्यादि धर्माणामयोग्यत्वात् । तस्माज्जीवन्मुक्ताना भेदज्ञानसत्वेपि शरीरकंपनक्षुत्पिपासादिक न संबध्येत । लोके दण्डनाशेपि तज्जन्यभ्रमणवदविद्यानाशेपि तत्कार्यप्रारब्धशरीरादेर्भोगैकनाश इति चेत् ॥ तन्तुपटादिवदविद्याया उपादानकारणत्वात्। तस्मात्तथा न युक्तं। तथा दूर्वासीये । "अनाद्यविद्ययाबद्ध ब्रह्म तत्कालकारण। स्वाविद्यया संसरति मुक्ति कल्पितवाक्यत । एव प्रतारणशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशक । उपेक्ष्यं शिवभक्तैस्तु श्रुतिस्मृतिविरोधत । कालापगादय मुख्य फल वै मुख्यतस्तम । ज्ञाननाशत्वसिद्ध्यर्थं तदेव हि निरूपित। तदन्यदैवससिद्ध विद्याऽविद्यानिरूपणे । तन्मायिकत्वकथन पुराणेषु प्रदर्श्यते। तथैन्द्रजालपक्षेपि मतान्तरमिदं ध्रुव। नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासु कुत्रचित् । वाचारंभणवाक्याना तदनन्यत्वबोधनात् । न मिथ्यात्वायकल्प्यन्ते शिवोपादानकारणात्। ज्ञानार्थमर्थवादश्चेजगत्सृष्ट्यादिकारिणि । शक्तेरनङ्गीकरणाद्विभिमाहात्म्ययोर्नतत्। अपवादार्थमेवैतदारोपो वस्तुतो न हि। दृढप्रतीति सिद्ध्यर्थमिति चेत्तन्नयुज्यते। मुख्यार्थबाधकं नास्ति कार्यदर्शनत श्रुते । ऐन्द्रजालिकपक्षेपि तत्कर्तृत्व तदीरित। मायादीना च कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रैर्नबोध्यते। अकर्तृत्व च यत्तस्य माहात्म्यज्ञापनायवै। विरुद्धमध्यारोपाय नयुक्ते कस्य कारण। मायिकत्व पुराणेषु वाक्यार्थमुपपद्यते। तस्मादविद्यामायात्वकथन मोहनायवै। असत्यमप्रतिष्ठ ते जगदाहु [1]अनीश्वर। अपरस्परसभूतं किमन्यत्कामहैतुक[2]। सेश्वराद्वैतभाने तु सर्व शिवमयं जगत्। ज्ञानाद्विकल्पबुद्धिस्तु लीयते नस्वरूपत । भिन्नत्व नैवयुजीत शिवोपादानत क्वचित्। एव वैदिकसिद्धान्त सेव्य नान्यदिति श्रुति ॥"

एवमविद्यामायाप्रतिबिबित जीवेश्वरवादो न युक्त। तथाहि अस्मत्प्रत्ययगोचरशारीरस्तु अविद्याप्रतिबिंबितोवा । अत करणप्रतिबिबितोवा अविद्यावच्छिन्न चैतन्यमत करणाव-

1 The original reads निरीश्वरा 2 The original reads कार्यहैतुक

च्छिन्नचैतन्य वा ईश्वरस्तु मायाप्रतिबिंबितो मायावच्छिन्नो वा । उभयोस्स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्व, वा । तदुपाधिस्तु माया अविद्या अन्त करण वा । नतु स्थूलोपाधि परलोक गमनानुपपत्ते । "कार्योपाधिरय जीव कारणोपाधिरीश्वर" इत्युक्ते । तत्प्रतिबिंबपक्षोपि न युक्त । ब्रह्मणो नीरूपत्वेन मायाया अमत्पदार्थत्वेन तत्प्रतिबिंबो न स्यात् । न जलाकाशप्रतिबिंबवदिति वाच्य । "दृष्टानुसारेणकल्पने"ति न्यायेन नीरूपस्याकाशस्य प्रतिबिंबासभवात् । तत्प्रतिबिंबप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव । जलादौ मूर्तात्मक सूर्यादि प्रतिबिंबदर्शनात् । अन्यथा वायोरपि प्रतिबिंबापत्ते । "दर्पणरेखावद्यत्र यदस्ति तत्र तत्प्रतिबिंबोनास्ती"ति नियमात्सर्वगतस्य ब्रह्मण सर्वगतमायाया प्रतिबिंब कथमुपपद्यते । न च विभुपदार्थयोस्सयोगासभवात्प्रतिबिंबाभावो युक्तमिति वाच्य । सयुक्तस्यापि प्रभामडलस्य तथा तद्दर्शनात् । उत "गुहाप्रतिष्ठौपरमेपरार्वे"[1] । "गुहाप्रतिष्ठावात्मानौहितद्दर्शनादि"त्यादि (श्रुति) सूत्राभ्या जीवेश्वरयोरेकत्रस्थिते र्निणातत्वात् । बिंबप्रतिबिंबयोरेकत्र निवेशासंभवात् तत्पक्षो न युक्त । किंच । मायाऽविद्ययोबिंबप्रतिबिंबौ जीवेश्वरौ । मायाऽविद्यानाशस्तयो र्मोक्ष खलु । तदङ्गीकारे जीवेश्वरनाश एव मोक्ष इति सपद्यते । अतो पाषण्डबौद्धमतप्रवेश ।"आत्महननमपुरुषार्थ"इति मोक्षस्य अपुरुषार्थत्वमापद्येत । जीवेशयोरळीकत्व स्यात् तथात्वेपारलौकिकप्रयत्नकोपि नकुर्यात् । मुमुक्षुर्हि मोक्षार्थ नयतिष्यते । उभयस्वरूपस्य मिथ्यात्वात् सर्वस्य ऐहिक प्रवृत्तिरेवस्यात् । सर्वाप्रवृत्तौ नि(प्र)वृत्तिमात्रोच्छेदस्स्यात् । सर्वेपि विहितनिषेधयोर्मिथ्यात्वाविशेषात्कुत्रापि न प्रवर्तेरन् । तथा सति सन्मार्गोच्छेदश्च स्यात् । जीवस्य प्रतिबिंबत्वेन अळीकत्वात् । "स आत्मा" इत्यन्तेन तत्त्(व)पदार्थं निरूप्य "न तत्त्वमसी"[2]त्येववदेत् । दर्पणप्रतिफलित वन्ह्यादिवदर्थक्रियाकारित्व न सभवत्येव । किंच । "योविज्ञानेतिष्ठन्नि" त्याद्यन्तर्यामिब्राह्मण विरोध । निखिलोपाधौ प्रतिबिंबस्य एकत्वेन जीवैक्याभावाद्बन्धमोक्षसुखदु खादिव्यवस्थानुपपत्ते । तस्मात्प्रतिबिंबपक्षोप्यनुपपन्न ।

जडान्त करणावच्छिन्न चैतन्यस्य जीवत्वाङ्गीकारे घटपटावच्छिन्नचैतन्यस्यापि जीवत्वमुपपद्येत । तस्मात् । अवच्छिन्नपक्षोपि, पूर्वोक्तदूषणग्रस्तत्वान्नयुक्त । "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव"दिति श्रुतिरसाधुरेव । पूर्वोदाहृतश्रुतीना बलिष्ठत्वात् । "नहि दृष्टान्तेसर्वसभव" इति न्यायेन ब्रह्मण सर्वगतत्वेदृष्टान्तमुपलभ्यते । "मायाभासेन जीवेशौ करोती"ति वाक्येन न जीवेशयो कल्पितत्वमुपपद्यते । "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावि"त्यादि बहुश्रुतियुक्त्यनुभवविरोधात् । म शिव अयतीति माया । "अय पय गतावि"ति धातो प्राप्त्यर्थकत्वात् । "मश्शभौधातरीचन्द्रे" इति निघण्टुश्रवणात् । प्रणवार्थ विवरणे । "अकारोब्रह्म उकारोविष्णु र्मकारोरुद्र" इति श्रुतेश्च माया परशिवशक्ति । आभासेन परमेश्वरसमग्रप्रकाशेन जीवेशौ करोति प्रकटीकरोतीत्यर्थ अन्यथा सर्वश्रुतिभङ्गप्रसङ्ग । पूर्वोक्तसत्यानन्दादीना जगत्कारणत्वे न दोष । तेषा परमेश्वरस्वरूपत्वाद्धर्मत्वाच्च । यथाग्नेर्लोहितौष्ण्यप्रकाशवत् । तस्मात्प्रपचस्य कर्तृजन्यत्व घटादिवद्वक्तु शक्य । यद्यपि जन्मादिकं जगन्निष्ठ । व्यधिकरणत्वान्नतद्ब्रह्मस्वरूपलक्षण तथापि जगत्कारणत्व परमेश्वरस्योप-

---

1 Another reading is गुहाप्रविष्टौपरमोऽपरार्ध्ये

2 Another reading is स आत्माऽऽतत्वमसि

देशात्तटस्थलक्षण । स्वरूपभिन्नत्वेसति व्यावर्तकत्व तटस्थलक्षणं । अव्यभिचारात् जगज्जन्मादिकत्व प्रत्येक लक्षणं सभवति । तथाप्युत्पादकत्वमात्र निमित्ते प्युत्पादनमात्र न लयग्रहण । कदाचिदपि निमित्तकारणे कार्यस्य न लयस्संभवति । न च तावतैवोपादानत्वलाभादुत्पत्तिस्थितिग्रहण वैयर्थ्यमिति वाच्यं । नह्युपादानत्व सकल वर्मतयोच्यते । किंतु प्रकृतिविका(स)रन्यायेन नाभेदप्रतिपत्त्यै भवतु । ब्रह्म जगदुपादानमुत्पत्तिस्थित्योरन्यएव अविष्ठाता स्यात् । कुंभकार इव कुंभोत्पत्तौ राजवच्च राजावस्थानुमीयत इति प्राशसिकीत्युत्पत्तिस्थितिग्रहणमिति । स्वरूपलक्षणन्तु । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे" ति श्रुतिप्रतिपादित सत्यादिस्वरूपत्व । ननु सत्यवादे । परमशिवसकाशोद्भेदेन परमशिवस्वरूपलक्षणत्वमभेदे वाक्यार्थसिद्धि । गुणप्रवानभावापन्न पदार्थससर्गो हि सर्वत्र वाक्यार्थ । नचाभेदे तत्सभवतीति चेन्न । यत्र पदार्थ प्रमितिस्तत्र संयोगो वाक्यार्थ । यत्रपदार्थ प्रमितिपर पदसन्दर्भ तत्र अखण्डपदार्थ एव वाक्यप्रतिपाद्य । यथास्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति प्रश्ने प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यमखण्डचन्द्रस्वरूपप्रतिपत्तिपर । न च प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्य वाक्य प्रमेय मानान्तर सिद्धत्वात् । नापि चन्द्रत्ववैशिष्ट्य एकव्यक्तिकतया चन्द्रजातेरभावात् । न च चन्द्रशब्द वाच्यत्ववैशिष्ट्यं तस्याप्यदृष्टत्वात्स्वरूपमात्रप्रश्ने तस्याभिध्यानौचित्यात् । वस्तुतस्तु वाक्याना सर्वतस्स्वीयमान पदार्थ ससर्गपरत्वनियमोत्पादनस्य यथार्थमात्रनिष्ठत्वमपि क्वचिदस्ती त्युत्पाद्यं । तच्च लक्षणा वाच्य । तत्र लोके पदार्थानाविशिष्टशक्तत्वेन पदार्थस्सर्वोपि न खण्डएव । तथापि नदृष्टान्तसिद्धि । पदार्थमात्रनिष्ठत्वे वाक्यस्य दृष्टान्तत्व सभवादेव चापि । सत्यादि पदान्ये कब्रह्मपदार्थनिष्ठानि ब्रह्मपदार्थस्य न विशिष्टभेदश्श्रुतिसहस्रात् । ननु विशिष्टवाचकैस्सत्त्वादिपदै कथमखण्डबोव इति चेत् । तल्लक्षण(ा)येति ग्रहणात् । उक्तच्च । शिवाद्वैतप्रकाशके । "ह्युपायस्तु वैशिष्ट्यमखण्डचन्द्रप्रतिपत्तौ तच्चविरोधाच्चन्द्रेनजायते । सत्त्वादि वाक्येत्वनन्तादिपदैर्वैशिष्ट्य बाध्यत इत्येतेन सेवनादिलक्षणस्य नाखण्डार्थकत्व । सेवनावनादीना समुदायरूपत्वेनाखण्डार्थत्वाभावादिति"। नलक्षणामात्रस्याखण्डार्थत्वमिति निरस्त । तत्रापि पदार्थमात्रनिष्ठत्वस्याविवादात् । ननु लक्षणया एकपरत्वे । सत्यादि वाक्यानामेकेनैव तादृगर्थबोवात्पदार्थान्तरवैयर्थ्य पर्यायत्वप्रसङ्ग इति चेन्न । विशिष्टशक्ताना शक्यार्थैपर्यायाणामेव लक्षणया एकार्थपरत्वस्य अर्थवादाना प्राशस्त्यपरत्वस्येवाविरोधात् । न च वैयर्थ्यं । व्यावृत्त्यभेदात् । सत्यपदेन असत्यव्यावृत्ति । ज्ञानपदेन जडव्यावृत्ति । अनन्तपदेन परिच्छिन्नव्यावृत्तिरिति । सर्वत्र व्यावृत्यभेदात् । अपौनरुक्त्य । ननु किंव्यावृत्तयोपि ब्रह्मभिन्ना अभिन्ना वा । आद्येद्वैक्यश्रुत्यापात्ति । द्वितीये तदेवपदान्तरवैयर्थ्यमिति चेदेकस्मिन्प्रतियोग्यनुयोगिकरणव्यापकादि शब्दपदैवैयर्थ्योपपत्ते । नहि कारणतादिक धर्मान्तर । एव व्यावृत्तीना ब्रह्मभेदेपि प्रतियोगिभेदादवैयर्थ्य । एतदभिप्रायेणैव शिवाद्वैतप्रकाशके । "संग्रह अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितमेक । वेदान्तनिष्ठितमखण्ड प्रतिपेदिर" इति । तस्मात्सत्यत्वादिक स्वरूपलक्षणमितिसिद्धं ॥

ननु आद्यस्य ब्रह्मण चतुर्मुखस्य यतो जन्म तद्ब्रह्मेति चेन्न । श्रुतियुक्त्यनुभवविरोधात् । चतुर्मुखस्य आद्यत्वं नाम सर्वकार्यापेक्षया चेतनापेक्षया वा । नाद्य । "आत्मन आका-

शस्सभूत "इति भूतसृष्टि (ष्टे) प्रथममभिधानात्। न च हिरण्यगर्भजनानन्तरमेव भूतसृष्टिरिति वाच्य। समष्टिलिङ्गशरीराभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य भूतसृष्ट्यनन्तर जननावश्यकत्वेन तत पूर्वमुत्पत्तौमानाभावात्। तथापि जनकत्वेऽस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वासिद्धे। रामकृष्णाद्यवतारजनकस्य दशरथवसुदेवादेरिव। तथात्वे सर्वज्ञत्वासिद्धे। रामकृष्णादेरिव चतुर्मुखस्यैवजनकापेक्षया उत्कृष्टतापत्तेश्च। "विष्णोरेवहिरण्यगर्भोत्पत्ति" रिति विनिगमकाभावात्– "योदेवाना प्रथम पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रोमहर्षि" "हिरण्यगर्भ पश्यत जायमान सनोदेवश्शुभयास्मृत्या सयुनक्तु"। अस्यार्थ। महर्षि वेदकर्तायस्सर्वज्ञत्वादिना विश्वस्मात् चिदचित्प्रपचादधिको रुद्र। परमशिवस्सर्वेषा देवानामिन्द्रादीना प्रथम हिरण्यगर्भ चतुर्मुख स्वसकल्पेन प्रकृतिरूपात्मना जायमान सकलवेदोपदेशार्थमनुग्रहदृष्ट्या पश्यन् स शिव अस्मानपि शुभया ससारपाशमोचकया परमानन्दस्वरुपया वेदवेदान्तागमसिद्धया स्मृत्या दीक्षया सयुनक्तु। सयोजयत्विति तात्पर्य। "योदेवाना प्रथमश्चोद्भवश्च। विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"। "हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्व"मित्यादिना महेश्वरोत्पन्नत्व हिरण्यगर्भस्यावगम्यते। तस्मात्तदर्थोनविधीयते।

ननु "एकोह वै नारायण आसीत्। न ब्रह्मा नेशानोनाग्नीषोमौ नेमे द्यावापृथिवी" ति महोपनिषदि नारायणस्यैव सर्वातिशायित्व सृष्टे प्राक्सत्ताच दर्शनात्। "नारायणाद्ब्रह्माजायते। नारायणाद्रुद्रो जायते" इत्यादिना सर्वकारणत्वदर्शनात्। "अथ कस्मादुच्यते ब्रह्म बृहन्तोह्यस्मिन्गुणा" इति तस्यैव पूर्णगुणत्वावगमात्। "तदेव ब्रह्मपरम कवीना" "अजस्य नाभावध्येक"मिति। "अन्तस्समुद्रेमनसाचरन्तमि" त्यादिना समुद्रशायित्वादिधर्माणा विद्वद्रूढ्या तस्यैव मुख्यत्वात्। "नसन्नचासच्छिवएवकेवल"। "ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सप्रसूयन्ते"। "सदेवसौम्येदमग्र आसीदि" त्यादिवाक्याना छागपशुन्यायेन सामान्यविशेषयोरेकत्वसिद्धिवत्परत्वमेव युक्त। 'गच्छतीति गौरि'तिव्युत्पत्त्यानानार्थबोधकत्वेपि गवि रूढवत् 'ब्रह्मन्' शब्दस्यापि चतुर्मुखप्रणवब्राह्मणादिषु प्रवृत्तत्वेपि अनन्तकल्याणगुण विशिष्ट नारायणस्यैव योगरूढत्वाज्जगज्जन्मादिकारणत्व तस्यैव समुचितमितिचेद्ब्रूम। विष्णो जगत्कारणत्वेपि न तद्ब्रह्मलक्षण सूक्ष्मसृष्ट्यनन्तरभावित्व (न्या) देवादिसृष्टे पूर्व तज्जन्मश्रवणात्। विष्णोरुत्पत्ति· ऋग्वेदे श्रूयते। "विष्णुरित्था परमस्य विद्वान् जातो बृहन्नभिपाति तृतीय"। अस्यार्थ। परमस्य-महेश्वरस्य इत्यभावेन विद्वान् वेत्ता बृहत् विष्णु आदिविष्णु· जातस्सन् तृतीय कैलास अभिपाति रक्षति। बृहच्छब्देन आदिविष्णुरेव व्यपदिश्यते। "नमो विष्णवे **बृहते** करोमि"। "बृहत्ते[1] विष्णो सुमतिभजामहे"इत्यादिषु दर्शनात्। अजातपरमेश्वरादेवमुपस्थितं परित्यज्य अनुपस्थितकल्पने मानाभावात्। "अजातोजात इत्येव कश्चिद्भीरु प्रपद्यते। रुद्रयत्ते दक्षिणमुखं तेन मा पाहि नित्य"मिति श्वेताश्वतरोपनिषदि महेश्वरस्यैव अजातत्वश्रवणात्। शम्भोरादिविष्णुजनकत्व युक्तमेव। यजुर्वेदे। "सोम पवतेजनितामतीना जनितादिवो जनिताग्नेर्जनितासूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितोथविष्णो" रिति। "ध्यायीतिशानं प्रध्यायितव्य सर्वमिद ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सप्रसूयन्ते"। इत्यथर्वणशिरोवाक्याच्छिवस्यैव सर्वकारणत्व श्रूयते। "शिवएव केवल" इति वाक्यस्य सनातनसृष्टिपरत्व।

1 Another reading is महत्ते

"नारायणाद्ब्रह्मे" तिवाक्यस्य अवान्तरसृष्टिपरत्वमिति । तदुक्तं शैवे वायवीयसंहिताया "त्रयस्तेकारणात्मानो जाता स्साक्षान्महेश्वरात् । चराचरस्य विश्वस्य सर्गस्थित्यन्तहेतव पित्रानियमिता पूर्वं त्रयोपित्रिषु कर्मसु । ब्रह्मासर्गेहरिस्त्राणे रुद्रस्संहरणेपुन । तदा (या) प्यन्योन्यमात्सर्यादन्योन्यातिशयार्थिन । तपसातोषयित्वात पितर चन्द्रशेखर । ब्रह्म नाराय (णो) णात्पूर्वं रुद्र कल्पान्तरेऽसृजत् । कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मारुद्रविष्णूजगन्मय विष्णुश्चभगवास्तद्वद्ब्रह्माणमसृजत्पुन । नारायण पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणचपुनर्भव "। इति उत । "सब्रह्मासशिवस्सेन्द्रस्सोक्षर परम स्वराडि"त्यादि श्रुतिशतेन मूर्तित्रयव्यतिरिक्त-स्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात् । नारायणाद्युपनिषत्सु मूर्तित्रयातीतत्वेन नारायणस्य व्यपदेशा-भावात् । "प्रपञ्चोपशमशान्त शिवमद्वैतचतुर्थ मन्यन्ते सआत्मासविज्ञेय । शिवोऽद्वैत ' इति माण्डूक्ये । "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्य । सर्वमिद ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सप्रसूयन्ते" इत्यादिषु शिवस्यैव त्रिमूर्त्यतीतत्वेन व्यवस्थापनात् । तस्यैव परब्रह्मत्व । तदुक्तमानुशास-निकेऽपि । "सोऽसृजद्दक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माण लोकसभवं । वामपार्श्वात्तथाविष्णु लोकरक्षार्थमीश्वर हृदयात्कालरुद्राख्यमि"त्युपदेशात् । रुद्रोत्पत्ते कालरुद्रपरत्व । अन्यथा "अजातोजात इत्येव कश्चिद्भीरु प्रपद्यत" इति श्रुतिविरोधात् । न विष्णोरुत्पत्तिरवतारपरा । "विष्णु-रित्थे"तिपूर्वोक्तश्रुतिविरोधात् । किच । अथर्वशिरसि "अ(न)कारणकारणाना ध्याताकारण तु ध्येय" इति तु शब्देन पूर्वोक्तवैलक्षण्य प्रतिपाद्य शंभो परमकारणत्वोपदेशाच्च । "नारा-यण आसीदि"ति लङ्त्वेन अनद्यतनभूतभवनक्रियावादिना भगवतो नारायणस्य प्रथमो-त्पत्तिमात्रं प्रतिपाद्यते । "शक्तेरासीत्पराशर" इत्यादिवत् । छागपशुन्यायेनैव सदात्मा-दिशब्दाना नारायणादिशब्दानामपि शिवपरत्वमेव । "सर्वोवैरुद्र" इति श्रुते । "सएव-विष्णुस्सप्राणस्सकालोग्निस्सचन्द्रमा" इतिकैवल्योक्ते । "अहमेक प्रथममास वर्तामि च भविष्यामि च नान्य कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्त" इत्यथर्वणशिखा शिववचनाच्च । "यानि नामानि गोविन्द तव लोके महीयते । तान्येव मम नामानि नात्र कार्याविचारणे"ति हरिवंशे कृष्णप्रति शिववचनाच्च जैमिनिभट्टभास्कराचार्यादि वैदिकैश्चतुर्वेदतात्पर्यानुसारेण शिवस्यैव परब्रह्मत्वव्यवस्थापनात् भगवता व्यासेनापि सूतसंहिताया सर्ववेदान्ततात्पर्येण शिवे परब्रह्मत्वनिर्देशाच्च ब्रह्मलक्षण जगज्जन्मादिकारणत्वं शिवस्य निष्प्रत्यूह ॥ तथा "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्य सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सप्रसूयन्ते" । "सोम पवते जनितामतीना" । "क्षरप्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मानावीशतेदेवएक" । "ईशानस्स-र्वविद्याना ईश्वरस्सर्वभूताना ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपति ब्रह्माशिवोमेअस्तु सदाशिवो" । "एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु यइमॉल्लोकानीशत ईशनीयुर्जननीयु . यस्सर्वान् लोकानीशत ईशनीभि परमशक्तिभि" । "येषामीशे पशुपति पशूना चतुष्पदामुत च द्विपदा" । "प्रपञ्चोपशमशान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते"। "निधन पतयेनम । निधन-पतान्तिकायनम" । "सर्वभूतदमनाय नमोमनोन्मनायनम" । इत्यादि श्रुतिकदम्बेन पर-मशिवस्यैव जगज्जन्मादि हेतुत्वव्यपदेशात् । स्वशक्त्यवच्छिन्न राजसगुण विशिष्टेन भवाभिधेयेन सर्वजगन्निर्माणं सात्विकगुणास्पद मृडाभिधानेन पालकत्व तामसावाच्छिन्न-हराभिधानेन सर्वसंहारकत्व च कुर्वन् शिवस्त्रिगुणात्मिकप्रकृति स्वचिच्छक्तौ लयं कृत्वा

स्वय स्वभावचिच्छक्त्या एकएव भासते । तदुक्त महिम्नस्तवेपि । "विश्वोत्पत्तौ भवाय नमोनम" इति । अतएव शैवागमे । "सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोध स्वतन्त्रतानित्यमलुप्तशक्ति ॥ अनन्तशक्तिश्च विभोर्विविज्ञा षडाहुरङ्गानिमहेश्वरस्य"। "यद्भक्तस्थलमित्याहुस्तत्सर्वज्ञत्वमुच्यते । यन्माहेश्वरक नाम सातृप्तिर्ममशाङ्करि । यत्प्रसादाभिधं स्थान तद्बोधो मे निरकुश । यत्प्राणलिंगक नाम तत्स्वातन्त्र्यमुदाहृत । यदस्तिशरण नाम ह्यलुप्ता शक्तिरुच्यते । यदैक्यस्थानमूर्वस्थाह्यनंताशक्तिरुच्यते ॥ एतदङ्गस्थल देवि गुह्याद्गुह्यतमपरमि"ति । सर्वज्ञत्वादि धर्माणा शिवस्यैव सम्भवात् । नेतरेषाजगज्जन्मादिकारणत्व सिद्ध ॥

॥ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥३॥

जिज्ञास्य ब्रह्मणोलक्षण प्रसाध्य प्रमाणमाह ॥

सू ॥ शास्त्रयोनित्वात् ॥३॥

"अस्य महतोभूतस्य निश्वसितमेतदृग्वेदोयजुर्वेदस्सामवेद" इत्यादि वाक्यमस्य सूत्रस्य विषय । शास्त्र ऋग्वेदादि तस्य योनि कारण शिव । "शिवोमामेवपितर" इति श्रुते । अतएव निगमागमाना प्रामाण्य । अतोजगज्जन्मादिहेतुश्शिवएव । अत्र श्रौतप्रतिज्ञा सङ्गति । "शिवोमामेवपितर"इत्यादौ वेदाना परमेश्वरकारणत्व । "वाचा विरूपनित्यया" इत्यादौ नित्यत्व च दर्शनात् । परमशिवस्य ब्रह्मण निगमागमकारणत्व युक्त नवेतिसन्दिह्यते । "अनादिनिधनानित्या वागुत्सृष्टा स्वयभुवा । आदौ वेदमयीदिव्या यतस्सर्वाप्रवृत्तय"इति स्मृतौ वेदस्य नित्यत्वश्रवणात् । परमेश्वर जन्यत्वे पौरुषेयत्वेन अप्रामाण्यमनित्यत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात्परमेश्वरवद्वेदानामजन्यत्व त्रैकालिकाबाध्यत्व च इति प्राप्ते ब्रूम ॥

(सिद्धान्तस्तु) ॥ वेदाना स्वयभुवत्वे "शिवोमामेवपितर" इति श्रुतिविरोधात् । सामशाखागतचरम(ण)व्यूहेण तेषा शरीरगोत्रवर्णादिनिरूपणात् । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरज्ञानविषयहेतुत्वात् । तेषा शब्दगुणत्वेन व्योमकारणत्वात् । "आत्मन आकाशस्सभूत" इत्यादिना आकाशादि पचभूताना परमेश्वरकारणत्वनिर्देशात्कथ वेदाना स्वयभुवत्व । तथा च स्मृति । "अष्टादशानामेतासा विद्याना ब्रह्मवर्त्मना । आदिकर्ताशिवस्साक्षाच्छूलपाणि रितिश्रुति [1]"। "सद्योजातेन ऋग्वेद वामदेवेन याजुष । अघोरेण तथा साम पुरुषेणत्वथर्वण । ईशानेन मुखेनैव कामिकद्यागमास्तथा । जनयामास विश्वेशस्सर्वसिद्धिप्रदायक । विमर्शरूपिणी शक्तिश्शिवस्य परमात्मन । निगमागमरूपास्यात्सर्वतत्त्वप्रकाशिनी । तस्माद्वेदागमार्थेषु य कुर्याद्भेदभावना । स सहस्रकुल घोरे नरके पततिध्रुव"मिति । परमेश्वरस्य निगमागमादि सर्व विद्याकर्तृत्वप्रतिपादनात् सृष्टे प्राक् स्वात्मविलीनभूतस्वशक्त्यात्मक वेदागमादीन्निश्वसितवदयत्नेन पूर्वानुपूर्ववर्णरूपरचनया बहिराविष्करोति । तस्मान्निगमादीनामपौरुषेयत्वमीश्वरकार्यत्व च युक्तमेव । जन्यत्वाजन्यत्वविधायकश्रुतीनामतो नविरोध । ननु "नसन्नचासच्छिवएवकेवल" । "नान्यत्किचनमिषत्" । "नेहनानास्तिकिचन" । "नतु तद्द्वितीयमस्ती"त्यादिश्रुतिषु द्वितीयवस्तुनिषेधव्यपदेशात्कथ वेदाना नित्यत्वमिति चेन्न । "सर्व खल्विद ब्रह्म" "सर्वोवैरुद्र" इत्यादि श्रुतिषु चराचरप्रपचस्य ब्रह्मोपादानत्वेन ब्रह्म-

---

1 Another reading is अष्टादशानामेतासा विद्यानाभिन्नवर्त्मनाम् ।
आदिकर्ता कविस्साक्षाच्छूलपाणिरिति श्रुति ॥

त्वव्यपदेशात् । पूर्वोक्तश्रुतीना जगन्मिथ्यापरत्व । उत । सृष्टे प्रागपिसङ्कुचितरूपेण निगमागमात्मक विमर्शरूपपराशक्तेर्बीजाङ्कुरवत्परमेश्वरेस्थितत्वात् । शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च । "परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचे" ति श्रुत्या परमेश्वरस्य स्वाभाविकत्वेन शक्तेरुपदेशात् । जगन्मिथ्यात्वे श्रुत्यभावात् तदयुक्त ।

ननु । शब्दबुद्धिकर्मणा त्रिक्षणावस्थायित्वेन शब्दात्मक वेदस्य कथ नित्यत्वमिति चेन्न । "कारणसत्यत्वे कार्यस्य सत्यत्वमि"ति न्यायेन कारणरूपसर्व वेदात्मक विमर्शशक्तेर्नित्यत्वात्कार्यरूपवेदस्यापि नित्यत्व निष्प्रत्यूह । किंच । नित्यमुक्त बुद्ध शुद्धस्वभावस्य स्वत प्रामाण्यभूतस्य परमाप्तस्य महेश्वरस्य वचन प्रमाणमेव । "यत्पौरुषेय तदप्रमाण" मिति नियमस्तु रागद्वेषादि पाशबद्धमानुषविषय एव । किंच । वेदाश्चशाम्भवदीक्षा लब्ध्वा शिवप्रसादमहिम्ना परमेश्वरानन्तकल्याणगुणस्तुतिपाठककवय इव तन्महिमातिशय विधिलक्षणमुखेन स्तुवन्ति । किंच वेदानामपि भस्मधारण श्रूयते । "त्रियायुषजमदग्नेः कश्यपस्यत्रियायुष" । "यद्देवाना त्रियायुष" । "तन्मेअस्तु त्रियायुष" । त्रियायुषशब्दस्य तिर्यक्त्रिपुण्ड्रपरत्वे श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते । 'मानस्तोके' तिमन्त्रेण मन्त्रितभस्मधारयेत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रभवेत्सामम ध्यपुण्ड्र यजूषिच । अथ पुण्ड्रमृचस्साक्षात्तस्मात्पुण्ड्र त्रियायुष मि"ति । "तानि वा एतानि रुद्राक्षाणि यत्त्रयोवेदाधारयन्ति तस्माद्दिवाधारयन्ति । तस्मात्तानिधारयन्गच्छंस्तिष्ठन्स्वादन स्वपन् उन्मिषन्निमिषन् हसन् सर्वाण्येनासितरतिरुद्रोभूत्वा रुद्रोभवती" ति बोधायनशाखाया रुद्राक्षधारण दृश्यते । "अय मे हस्तो भगवानि"त्यादिना ऋग्वेद । "यातेरुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी" त्यादिना वेदपुरुषाणा शिवलिङ्गधारण दर्शित । किंच । "जगतापतयेनम । नमोहिरण्यबाहवे नम"इत्यादि स्तुतिचकुर्वन्ति । तस्मात्परमेश्वर विमर्शात्मशक्तितया वेदागमाना परमशिवप्रामाण्ये मुख्यत्वमुपपद्यते ॥

ननु "षड्ढोतावैभूत्वा प्रजापतिरिदं सर्वमसृजत । ऋचीयजूषिसामानि"। इत्यादिना चतुर्मुखादेरपि वेदकर्तृत्वावगमात्कथं महेश्वरस्येति चेन्न । "योब्रह्माण विदधाति पूर्व योवैवेदाश्च प्रहिणोति तस्मै" इत्यादि श्रुतौ हिरण्यगर्भोत्पत्ते प्रागेव वेदसद्भाव । हिरण्यगर्भस्य सर्ववेदोपदेशकत्व च परमेश्वरस्यैव दर्शनात्सएवसर्वाधिक इत्युच्यते । तथा श्रुति । "योदेवाना प्रथम पुरस्ताद्विश्वाधिकोरुद्रोमहर्षि "। "हिरण्यगर्भ पश्यत जायमान सनोदेवश्शुभया स्मृत्यासयुनक्तु"। इत्यादिना चिदचित्प्रपचाधिकत्व हिरण्यगर्भोत्पत्ति च परमेश्वरस्यैव निर्दिशति ।

ननु सर्ववेदवेदान्तोक्त सकलपदार्थाभिज्ञत्वं सर्वज्ञत्व हि नन्दुपमन्युदधीचिगैातमदूर्वास रेणुकदारुकशखकर्णगोकर्णादीनामपि दर्शनात् । कथ परमेश्वरस्यैकस्यैवेतिचेन्न । परमेश्वरोपासनावशात्तत्कृपालब्ध यत्किंचित्सर्वज्ञत्वस्य तेषा सत्वान्नविरोध । खद्योतप्रभाकरयोस्तेजस्त्वेनैकत्वेपिप्रकाशवैलक्षण्यवत् सर्ववस्त्ववभासकश्रुतीना परमेश्वरकर्तृतया तस्यैव सर्वाधिकज्ञानमुपपद्यते । शास्त्रप्रवर्तकापेक्षया शास्त्रप्रणेतृणा विशेषज्ञानदर्शनात् । किंच सकलजगद्व्यापकत्वेन सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वज्ञत्व नान्येषा सभवात् । सर्वज्ञत्वादि षड्विधधर्माणामनन्यसाधारणत्वात् ।

ननु पूर्वसूत्रेणैव जगज्जन्मादिकारणत्वेन शास्त्रकारणत्व सर्वज्ञत्वादीना सिद्धत्वात्कथमस्यसूत्रस्य प्रयोजनमिति चेन्न । पूर्वसूत्रे अङ्कुरादिक सकर्तृक कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन ब्रह्मप्रामाण्यद्योतनात् । तच्छङ्कानिरासार्थमेतत्सूत्रप्रवृत्ते संभवात् । भगवता व्यासेन "शास्त्रयोनित्वादि"ति सूत्रं निर्दिष्ट॥ शास्त्र निगमागमात्मकं योनि प्रमाणं यस्य तथात्वात्। न च पुनरधिकरणान्तर निरूपणे वाक्यभेदादि दोषइति वाच्य । सूत्रस्य सूचनात्मकत्वेन श्लेषकाव्यवद्वाक्यभेदादिदोषाभावात् पुनरधिकरणान्तर युक्तम् ।

"त त्वौपनिषद पुरुषं पृच्छामि"। "नावेदविन्मनुते त बृहन्तं"। "नैषातर्केण मतिरापनेया"। "ऋत᳚मत्यपरब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल । ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नम "। "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतु "। "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे"त्यादि वाक्यान्यस्य विषय । "न चक्षुषागृह्यते नापि वाचा" ।"त त्वौपनिषद पुरुषं पृच्छामि" इति विषयाविषयविधायक श्रुतिकदबदर्शनात् ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्व युक्तं न वेति सशय । पूर्वपक्षस्तु । न ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्व । "न चक्षुषा गृह्यतेनापि वाचा । यन्मनसा नमनुते येनाहुर्मनोमत"। "यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह"। "आनंद ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेती"त्यादि श्रुतिदर्शनात् । प्रपचस्यकार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानेन सर्वज्ञत्वादिषड्विधधर्मावच्छिन्न परमेश्वरस्साध्यते । प्रमाणान्तरविषयदर्शनान्नवेदान्तशास्त्रैकवेद्य परब्रह्मेति प्राप्ते ब्रूम ।

[1]सिद्धान्तस्तु ॥ जगज्जन्मादिकारणब्रह्म चौपनिषच्छास्त्रप्रतिपाद्यमेव । "नावेदविन्मनुते त बृहन्त"। "नैषातर्केणमतिरापनेया"। इत्यादिना ब्रह्मणो मानान्तरनिषेधदर्शनात् । "त त्वौपनिषदपुरुष पृच्छामी"ति श्रुत्या उपनिषन्मात्रवेद्यत्वशासनात् वेदान्तशास्त्रानुकूलत्वेन तर्कानुमानयो प्रामाण्य न तु ब्रह्मप्रामाण्ये । रथमण्डपगोपुरप्रासादादि निर्माणेन नानाकर्तृकत्वदर्शनात् । नचानुमानेन कर्त्रैकत्वसिद्धि । ब्रह्मनिष्ठसत्यसकल्पसत्यज्ञानानन्तादिस्वरूपधर्मज्ञानासभवप्रसङ्गाच्च । जगदुभयकारणत्वासंभवाच्च ब्रह्मण वेदान्तवेद्यत्व निष्प्रत्यूह । "यतोवाचो निवर्तते" इत्यादिवाक्याना तन्माहात्म्यज्ञापनार्थोविवक्षित । अन्यथा "ब्रह्मविदाप्नोतिपरमि"त्यादिवाक्याना वैरुध्यप्रसङ्ग. ।

ननु "अग्नेश्शिवस्य माहात्म्य तामसेषु प्रकल्प्यते । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणोविदु । सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिक हरे । तेष्वेव योगससिद्धा गमिष्यन्तिपरागतिमि"ति मात्स्ये शिवपुराणाना तामसत्वप्रतिपादनात् । "सत्वात्सजायतेज्ञान" मित्यारभ्य "बन्धं मोक्षचयावेत्ति बुद्धिस्सापार्थसात्त्विकी" त्यंतेन सात्त्विकबुद्धेरेव मुक्तिहेतुत्वदर्शनात् । "अग्नेश्शिवस्य माहात्म्य तामसमोहकारकं । तयोरुपासनादेव प्रत्यवायोभवेध्द्रुवमि"ति पाचरात्रागमवचनदर्शनाच्छिवप्रतिपादकपुराणाना तामसत्वं सिद्ध । अतस्तत्पुराणानामप्रामाण्यात् तत्प्रतिपादितपरमेश्वरस्य वेदान्तवेद्यत्वं कथमुपपद्यत इतिचेन्न । शिवपुराणाना तामसत्वेप्रात्यक्षिकश्रुत्यभावात् । कल्पितप्रच्छन्नबौद्ध-[2] वाक्याना प्रमाणाभावाच्च । उत । तमोगुणदेवताविषयत्वेन तमोगुणविशिष्टव्यासकर्तृकत्वेन

1 Another reading is षड्विधसिद्धान्तस्तु

2 प्रच्छन्नबौद्ध(वाक्याना) refers to Advaita

तमोगुणावसरजन्यत्वेन वा शिवपुराणाना तामसत्वं । नाद्य । ऋगादिसर्ववेदवेदान्तानामपि रुद्राग्निप्रतिपादकत्वेन तेषामपि तामसत्वापत्त्या अप्रामाण्यप्रसक्तिसभवाद्बौद्धागमप्रसङ्गस्स्यात् । नद्वितीय । व्यासप्रोक्तविष्णुपुराणानामपि तामसत्व स्यात् । नतृतीय । सात्विकेन विष्णुपुराणकल्पने तमोगुणेन शिवपुराणकल्पने मानाभावात् । सर्ववेदवेदान्तार्थसारस्यैव पुराणरूपेण व्यासेन प्रपञ्चितत्वाच्च । ननु मात्स्ये। "मत्स्यं कूर्म तथालैङ्गश्च शैव स्कान्द तथैवच । आग्नेय च षडेतानि तामसानि निबोध मे"। तत्रैवच। "अग्नेश्शिवस्य माहात्म्य तामसं मोहकारकमि"ति। "यत्र यत्र जगन्नाथ मुकुन्दंविष्णुमव्यय । वदन्तितानिशास्त्राणि सात्त्विकानि मतानिवै । यत्र यत्र ह्युमानाथ शकर भैरव यम । दुर्गा गणपतिं काल यानि तानि वदन्ति च । तामसानिमुनिश्रेष्ठफलानि विविधानि वै । पञ्चपूजाश्चदेवाश्च तथादेवी सरस्वती। वदन्तियानिशास्त्राणि राजसानि मतानिवै" । इत्यादि मात्स्यहरितस्मृतिपाञ्चरात्राद्यागमादिवचनेषु शिवपुराणाना तामसत्वव्यपदेशात्कथं तत्प्रतिपाद्यपरमशिवस्य परब्रह्मत्व सहारस्य रुद्रधर्मत्वेन तामसत्व तस्य निष्प्रत्यूहमिति चेन्न । "अग्नेश्शिवस्यमाहात्म्यं तामस मोहकारकमि"त्यादिवचनाना मत्स्यपुराणोक्तत्वेन । मत्स्यपुराणस्य तामसपुराणप्रकरणपठितत्वेन तद्वाक्यानामप्रामाण्यात् । "ब्रह्मेन्द्रसूर्यचन्द्राग्निपराराजससभवा" इत्यादि पाञ्चरात्रागमे अग्ने राजसत्वनिरूपणात् । मात्स्यपाञ्चरात्रागमवचनाना परस्परविरोधदर्शनात् द्वयोरप्रामाण्य सिद्ध । किंच । "ब्राह्मणाना अग्निरग्रे प्रथमो देवताना।" "यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयात्" । "अर्चतप्रार्चत" ।"त्रियबक यजामहे" । "अन्तरिच्छन्तितजने" । "रुद्र परोमनपियागृभ्नन्ति जिह्वयासस॑" । "यो वै स्वा देवतामतियजते" । इत्यादिना रुद्रवैश्वानरोपासनमेव कर्तव्यमिति चोदनादर्शनात् । अकरणे प्रत्यवायदर्शनाच्च । "त्वदेवाना ब्राह्मणानामधिपतिर्विष्णु क्षत्रियाणामधिपति"रित्यादिना स्वदेवतोपासनातिक्रमणे नरकप्राप्त्युपदेशाच्च । रुद्रवैश्वानरोपासनात्यागे वर्णचतुष्टयातीतप्रसङ्गाच्च । एतत्कल्पितवाक्याना वेदविरुद्धत्वेन वेदवादिभिर्नाङ्गीकरणीयं ।"**अत्ताचराचरग्रहणात्**"।"यस्य ब्रह्म च क्षत्र च उभे भवत ओदन "। इत्यादि(ना) श्रुतिसूत्रेषु सहारस्य परब्रह्मधर्मत्वेन निर्देशात् । तदनङ्गीकारे विष्णोरब्रह्मत्वप्रसङ्गाच्च । "रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैतेतनुवौघोरान्याशिवान्येति" । "अघोरेभ्योथघोरेभ्यो"। इत्यादिना तस्यैव अघोरमुखेन सृष्टिस्थितिकर्तृत्व घोरमुखेन सहारकत्वचोपदेशात् । तस्यैव जगज्जन्मादिकारणत्वेन परब्रह्मत्व सिद्धं ।

किंच । "यातेरुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी"त्यादिना परमेश्वरस्य शुद्धसात्त्विकशिवशरीर प्रार्थनादर्शनात् । अपिच । "प्रपचोपशमशान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते" । "उमासहायं परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नलिकण्ठं प्रशान्त" । इत्यादिना शिवस्यैव परमशान्तत्वोपदेशात् केवल तामस प्रतिपादकवाक्याना कालरुद्रपरत्वमेव । कालरुद्रस्यापि शिवाशत्वेन विष्णोराधिकत्व वेदशास्त्रेषु प्रसिद्ध । तथाचश्रुति । "परात्परतरब्रह्मतत्परात्परतोहरि" । "यत्परात्परतोईश तन्मेमनश्शिवसकल्पमस्तु" । "अजामेकालोहितशुक्लकृष्णा बह्वीमि"ति श्रुतौ परमेश्वरप्राकृतशक्तेर्गुणत्रयत्वं निर्दिष्टं । अतस्सत्त्वगुणावलबनेन नारायणस्य ब्रह्मत्वे युक्त्ययुक्तप्रसङ्गाच्च अप्राकृतब्रह्मत्वाविधायक सर्ववैदिकशास्त्रभङ्गप्रसङ्गस्स्यात् । "शुक्लध्यान परायण" इतिजाबालोपनिषदि शुक्लशरीर रुद्रध्यानमेव मुमुक्षूणा विधेयत्वेन दर्शनात् ।

सूतसहिताया सूतगीतासु । "अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्रा अन्तस्सत्त्वबहिस्तम । विष्णोरन्तस्तमस्सत्त्वं बहिरस्तिरजोगुण । अन्तर्बहिश्च विप्रेन्द्रा अस्ति तस्यप्रजापते । रजसातमसा क्रान्तौ ब्रह्मनारायणौखलु"। शिववर्मशास्त्रे । "अन्तस्सत्त्वगुणोपेतोबहिस्तामसमयुत । शुद्धसात्त्विक इत्युक्तश्शङ्करो लोकशङ्कर । अन्तस्तामससयुक्तो बहिस्सत्त्वगुणान्वित । शुद्धतामस इत्युक्तो विष्णुस्साक्षाच्छ्रिय पति"। इतिनिर्देशात्तस्यैव ब्रह्मविष्ण्वोदरप्यधिकत्व । शङ्करसहिताया शिवरहस्यखण्डे । "दशशैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधा । श्रद्धेयानि द्विजवरैस्तेषा धर्मास्तु तत्रयत् । सत्त्व शुद्धं समादिष्टं सुखज्ञानास्पद तु यत् । विद्योपदेष्टा योगिभ्यश्शुद्धस्फटिकसन्निभ । न निद्राति शिव क्वापि ब्राह्मणाधिपतिश्शिव । ब्रुवन्त्येवं पुराणानि ब्राह्मणाना कथाश्शुभा । दश शैवपुराणानि हिंसादोषपराणिच । वैष्णवानिच चत्वारि तामसानि मुनीश्वरा । क्षत्रियाणा श्रुताधर्मास्तेषु तद्देवता हरि । तम कृष्णमुदासीन कूटकृत्यविशारद । निद्रालस्य प्रमादादि पचधास्यात्तु तामसा । निद्रालस्य प्रमादाद्या स्तद्गुणा परिकीर्तिता । कृष्णो विष्णुस्स्मृतश्शेषशायी भक्ति(क्त)विमोहक । एतेषु क्षत्रियाणा च धर्मा विप्रा उदाहृता । ब्राह्मे तु राजसैर्वैश्यधर्मैस्सर्वत्र समते । दु खास्पद रक्तवर्ण चञ्चलंच रजोमत । गुणत्रयसमायुक्तमाग्नेयं सौरमेवच । तस्माच्छैवानि विप्राणा पुराणानि हितानिवै" इति शिवपुराणानामेव सात्त्विकत्वोक्ते । किंच । शिवपुराणाना कल्पान्तरप्रसक्तिरिति चेत्तदसङ्गतमेव । मात्स्ये । "पुराणं सर्वशास्त्राणा प्रथम ब्रह्मणाकृत । अनन्तरन्तुवक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गता । पुराणमेकमेवासीच्छतकोटि प्रविस्तर" । इत्यादिना ब्रह्मकृत ब्राह्मपुराणमेव द्वापरान्ते वेदव्यासेन सङ्कोच्य चातुर्लक्षसंक्षिप्तमिति प्रतिपादनात् । तथा धर्मसंहिताया "ब्राह्ममेव कृते चाद्ये पुराण श्रुतिसमत । अष्टादशविध तस्य कृत कोटिप्रभेदत" इति तथा दर्शनात् । अत एव शैवपुराणाना कल्पान्तरविषयत्वमित्यसङ्गत ।

ननु नारायणस्यैव मत्स्यकूर्मवराहादिरूपेण सकलभूभारनिवर्तकत्वदर्शनात्परमसात्त्विकत्व तस्यैवोपपन्नमिति चेन्न । कूर्मे । "एकादश्यान्तुमध्याह्ने माघमासे महानट । सर्वलोकहितार्थाय विषं भुक्त्वा ततश्शिव । शिवयोगेन तद्रात्रौ स्थित्वा चन्द्रकलाधर । परिवेष्टित विष्णवादीन् दृष्ट्वातत्पादसेवकान् । उपोषितमहाभक्तान् द्वादश्या नीललोहित । समुद्रमथनोद्भूतसुधापानार्थमादरात् । (रा)आज्ञा चक्रे महादेवस्सर्वलोकभयापह "। इत्यादिना परमेश्वरस्य अनन्यसाधारण कालकूटभक्षण अन्धकासुर जलंधरासुर त्रिपुरासुर व्याघ्रासुर गजासुर शूरपद्मासुरादि महादानवसंहारपूर्वक भूभारनिवर्तकत्वदर्शनात् । एकादशी निरूपणे। "अतएव पुराणागमेषु शैववैष्णवाना एकादशीव्रतावश्यकत्व दृश्यते । तदुक्त शिवधर्मशास्त्रे । "(शै)ववैष्णवयोर्ग्राह्यमेकादश्यामुपोषण । नन्दीशविष्णुप्रमुखा यतो व्रतमथाचरन् । शेष प्रधान स्मार्तानामेकादश्यामुपोषणं । साय प्रधान शैवाना वेदमार्गैकवर्तिना"मिति । तथा सिद्धान्तागमे च । "प्रदोषव्यापिनी शैवी सम्यगेकादशी स्मृता । नान्याशैवै परिग्राह्या शैवशास्त्रैकशासना"दिति । वीरागमेच "सर्वेषा वीरशैवाना श्रौतस्मार्तानुवर्तिना । प्रदोषव्यापिनीग्राह्या सम्यगेकादशीशिवे । शैवव्रताना सर्वेषा सायंप्राधान्यमेव हि । अन्यथाचरणे देवी प्रत्यवायोमहान् भवेत्"। इति । किच । पद्मपुराणादीना विष्णुप्रधानत्वेपि तत्रापि शिवमाहात्म्यकथनात्तेषामपि तामसत्व कि नस्यात् । "त्रैगुण्यकात्मका (त्रैगुण्यविषया) वेदा

निस्त्रैगुण्योभवार्जुने''ति गीतावाक्येन वेदानामपि त्रिगुणात्मकत्वदर्शनान्मूर्तित्रयप्रतिपादकश्रुतीना गुणत्रयत्वमुपपन्नमिति चेन्न। ''वाचानित्य(या)'' इति श्रुतिदर्शनान्नित्यरूपस्य वेदस्य गुणत्रयत्वमयुक्त श्रौतविधेर्बलवत्त्वात्। ''शिवप्रशान्तममृत ब्रह्मयोनि'' मित्यादिना शिवस्य वेदपरममात्त्विकत्वोपदेशात् वेदाना गुणत्रयत्वकथनं अविकारिभेदेन स्थूलसूक्ष्मकारणात्मक परमेश्वरोपासनापरत्वेन साख्ययोगशास्त्रेषु विवक्षितत्वात्। अन्यार्थो न युक्त। किंच किमिद तामसत्व। तमोगुणजन्यत्व। स्वेतरगुणससृष्ट तमोगुणजन्यत्व वा इतरानभिभूत तमोगुणजन्यत्व तमोगुणजन्यविशिष्टत्व। तमोविशिष्टकर्तृकत्व (वा)। तमोगुणविशिष्टप्रतिपाद्यत्व। तमोगुण प्रवानप्रतिपादकत्वं अन्यद्वा। नाद्य। गुणत्रयातीत परमेश्वरनिश्वसित वेदाना अनित्यत्व मोहकत्वपौरुषेयत्वादि प्रसङ्गाच्च सर्वचिदचित्प्रपचस्य गुणत्रयात्मकप्रवानजन्यत्वेन विष्णुपुराणानामपि तामसत्व प्रसङ्गात्। न च तमोमात्रजन्यत्व एकस्य अनारम्भकत्वेनासिद्धे। न द्वितीय। सर्वस्य गुणस्य गुणान्तरयुक्तस्यैव जनकत्वेनेतरामंसृष्टतमोगुणजन्यत्वस्याप्रसिद्धत्वात्। न तृतीय। ''यदा तमस्तन्नदिवानरात्रिर्नसन्नचासच्छिव एव केवल''। इत्यादिश्रुतिसिद्धशिवस्य नित्यशुद्धत्वेन प्रकृतेरसिद्धे। न चतुर्थ। ''अष्टादशपुराणाना कर्तासत्यवतीसुत। आख्यानै श्चाप्युपाख्यानै र्गाथाभि कल्पशुद्धिभि। पुराणसहिताचक्रे पुराणार्थविशारद''। इति विष्णुपुराणवचनाद्व्यासकृताना सर्वेषा पुराणानामपि तामसत्वाभावादन्यथात्वदभिमतानामपि तामसत्वप्रसङ्गात्। तुल्यन्यायत्वाच्च। न पचम। रुद्रस्य सहारकर्तृत्वेन सहारस्य तमोगुणकार्यत्वे(न)सर्वशास्त्रप्रसिद्धत्वादिति चेन्नैव। विष्णोस्सहारकत्वाभावे नानीश्वरत्वप्रसङ्गात्। न च संहारप्रति रुद्रादि शरीराद्याकारेण कारणत्व। सभवे(व) तारतम्यकल्पनाया मानाभावेन तस्यापि तामसत्वप्रसङ्गात्। ''यातेरुद्र शिवातनू''रिति श्रुत्या शिवशरीरस्य तामसत्व निषेधाच्च। ''त्रैगुण्यविषयावेदा'' इत्यनेन त्रिगुणात्मकप्रवृत्ति धर्मप्रतिपादकत्वेन गुणवैशिष्ट्य न युक्त। उत। तमोगुणप्रचुरेषु कल्पेषु तद्विशिष्टत्वेन ब्रह्मकृतपुराणानि तामसानि। तत्प्रतिपाद्यत्वात् शिवस्यापि तामसत्वमिति चेत्। तामसेषु कल्पेषु चतुर्मुखकृताना पुराणानामस्मिन्वर्तमाने श्वेतवराहकल्पे ह्यनुवर्तमानत्वे प्रमाणाभावात्। अस्मिन्नपिकल्पे अष्टाविंशतितमेन व्यासेन इदानी पुराणकरणस्य श्रूयमाणत्वात्। तदुक्त विष्णुपुराणे। ''वैवस्वतान्तरे तस्मिन् द्वापरेषु पुन पुन। वेदव्यासव्यतीतायामष्टाविंशतिसत्तम'' इति वर्तमानस्य पराशरात्मजस्य व्यासस्य प्रवर्तमान सर्वपुराणकर्तृत्व च तत्रैव श्रुत। ''पुराणसंहिता चक्रे पुराणार्थविशारद'' इति। तान्यष्टादशपुराणानि तत्रैव गमयित्वा उत्पत्तिक्रमापेक्षया क्रम उक्त। ''एतद्वैष्णवसज्ञा वै पद्मस्य समनन्तर''मिति। एवं समर्थाअपि वर्तमानकल्पस्था। रामकृष्णाद्यवतारा रघुवशसंभवत्वात्। दक्षाध्वरध्वंसादीनामेतत्कल्पमध्यस्थत्वात्। एतत्कल्पस्थ शैववैष्णवप्रतिपादकानामेतत्कल्पजातेन अष्टाविंशतितमेन वेदव्यासेन कृतपुराणाना परस्परबलाबलचिन्ताया बहुकालव्यवहिताना तामसादि ब्रह्मकल्पनोपन्यासो निरर्थक। ननु पुराणकारणाना पुराणकर्तृत्वं ब्रह्मणस्सकाशात्पुराणार्थानविगम्यैवेत्युक्तं। सत्यं। तत्रातीतकल्पस्था पुराणार्था ब्रह्मणापुराणकार्यैश्चते तथैव प्रतिपाद्यन्ते। यथा पद्मकल्पे मार्कण्डेयस्य परमेश्वरानुग्रह। यत्र तु वर्त-

मानकल्पस्था पुराणार्था रामकृष्णवराहावतारप्रभृतय । यथा कालकूटभक्षण दक्षाध्वरध्वसादय तेप्येतत्कल्पस्थत्वेनैव ब्रह्मणोपादिश्यन्ते । पुराणार्थकारैरपि तथैव प्रतिपाद्यन्ते । तेषा परस्पर विरोधेस्वाभिमतपुराणाविक्य निर्णयहेतुत्व निरर्थकं । बहुकालव्यवहितातीत कल्पाना सात्त्विकतामसत्वाद्युपन्यास कुत्र केन सङ्गत इति न जानीम । नापिषष्ठ । रुद्रसबन्धिनो घोरशरीरस्य सहारकत्वेन तमोविशिष्टत्वेपि तच्छरीरिण. परमेश्वरस्य तमोतीतत्वात् । तथा च कैवल्ये । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । यद्यपि देवदत्तादौ तमोगुणप्रधानशरीरादि विशिष्टे तामसत्व-व्यवहारो दृष्ट । तथापि । तन्मात्रविशिष्टत्वेन प्रतिपादक परमेश्वर सबन्धिना तमो-तीतानामलौकिक प्रकाशस्वरूपाणामनेकेषा विग्रहाणा प्रमाणसिद्धत्वात्तथाच । "स्थिरै(स्थिरे-भि)रङ्गै पुरुरुप उग्रो बभ्रुश्शुक्रेभि पिपिशेहिरण्ये" । इत्यत्र शुक्रेभिरिति शुक्रशब्देन सत्त्व-मयत्वमुच्यते । "लोहितशुक्लकृष्णा"मिति वदत्यन्यथा । विष्ण्वाधिक्यवादिना मते तमो-विशिष्ट विष्णुप्रतिपादकत्वेन वैष्णवपुराणानामपि तामसत्वप्रसङ्ग । कथमन्यथा विष्णो भूभा-रावतरणा(द)य( )यादवकौरवदैत्यादि सहारकत्व । कथ वा दैत्य व्यामोहनाय महामोहाख्य-पुरुषरूपेण दैत्यव्यामोहक बुद्धजिनादि शास्त्रप्रणेतृत्व । तदुक्त विष्णुपुराणे । "इत्युक्त्वा-भगवांस्तेभ्यो महामोहशरीरत । समुत्पाद्य ददौ विष्णु प्राह चेद सुरोत्तमा । माया मोहे-यमखिलान्दैत्या स्तान्मोहयिष्यति । ततो वध्याभविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृता" । न हि स्वस्य तामसत्वाभावे महामोहाख्यस्योपादानत्वमुपपद्यते । स्वस्य मोहिनीशरीरस्य तामसत्वात् । ननु विष्णो कार्यार्थ तमोगुणसाहित्ये तस्य सत्त्वेन अभिभूतत्वान्नप्राधान्य । रुद्रस्तु तमसो-भिभूतत्वात्तद्विशिष्टतया सहारकर्तृत्वेन प्रतिपाद्यत्वमिति सप्तम पक्ष पक्षीक्रियतामिति । मैवं । शत्रुसंहारमात्रप्रयोजनप्रवृत्तेषु नृसिहाद्यवतारेषु तत्प्राधान्येन तामसत्वप्रसङ्गाच्छि-वस्य निरस्ततमस्कत्वाद्विपक्षे बाधितत्वाच्च । नान्त्य । यस्सहारकर्ता स तामस । तस्यापि कश्चित्सहारकोस्ति न वा । अस्तिचेत्तामसत्वेपि सएवसर्वाधिक सर्वसहारस्वतन्त्र(त्व)त्वान्नास्ति चेदयमेव तामसस्सर्वाधिक इति तामसत्व सर्वसहर्तृत्वं सर्वाधिकत्वे व्याप्तमिति विरुद्धो हेतु । तस्माद्रुद्रस्सर्वाधिक सर्वसंहर्तृत्वात् । व्यतिरेकेण जीववच्चाप्रयोजको हेतु । प्रबलदुर्बलभाव विना बाध्यबाधकभावस्यैवासभवात् । सात्त्विकत्वस्य बाध्यत्वे प्राप्ते सहार प्रतिविरुद्धत्वात् । "मृदुस्सर्वत्रबाध्यत" इति न्यायेन न च साध्याप्रसिद्धि ॥ "विश्वाधिको रुद्र" इति पक्षप्रसिद्धे । तदनुग्राहकत्वात् तदनुमानस्य सिद्धसाधनत्व । एव सात्त्विकत्वमुक्तप्रकारेण विकल्पदूषणीय । उत विष्ण्वाधिक्यप्रतिपादकाना मार्कण्डेयादि पुराणाना सात्विकत्वप्रसङ्गाद्रुद्राधिक्यप्रतिपादकाना पद्मपुराणादीना तामसत्वप्रसङ्गात् । पद्मपुराणे पूर्वोत्तरखण्डाभ्या हरिहरयोराधिक्यवर्णनात्तदंशे तामसत्वमिष्टमिति चेत् । रामायण भागवतादावपि तदंशे तामसत्वप्रसङ्गात् । रामायणबालकाण्डे । "त्वा वै धारयितु वीर नान्य पश्यामि शूलिन" इति । "उमापति पशुपति सर्वलोकनमस्कृत" इति युद्धकाण्डे । "एतदस्त्र बलघोर मम वा त्र्यबकस्य वा" । इत्युत्तरखण्डे (काडे) च । कैलास यात्रारावणनिग्रहेन्द्रजिदनुग्रहादिवर्णनस्य बहुतरत्वाद्रावणविनाशार्थस्य रुद्राम्नि निमित्तत्ववर्ण-

नात्तस्यापि तामसत्वप्रतातेस्तस्माच्छिवपुराणाना तामसत्त्वकल्पने वेदबाह्यबौद्धप्रसङ्गस्स्यादित्यलमतिविस्तरेण ॥

अत्र प्रथमाधिकरणे शैवदीक्षिताना परमैकान्तिकाना भक्ताना जिज्ञासेति पदेन जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदो निरूपित । "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति" । "ईश ज्ञात्वा तत्रैकीभवन्ती[1]" त्यादिश्रुतौ उपास्योपासकयोरभेदमिद्धिव्यपदेशात् । द्वितीयाधिकरणे ब्रह्मणस्सविशेषत्वं जगद्ब्रह्मणोस्सृष्टिस्थित्यवसरे भिन्नत्व लयावसरे नदीसमुद्रवदभिन्नत्व निरूपितं । तृतीयाधिकरणे परमेश्वराविर्भूतभेदाभेद बोधक वेदवेदान्तागम शास्त्रमेव ब्रह्मसत्त्वेप्रमाणमितिदर्शित ॥

॥ **समन्वयाधिकरणम्** ॥४॥

षट्स्थलपराशिवब्रह्माविर्भूत वेदवेदान्तानामिन्द्रोपेन्द्रदिनेन्द्रचन्द्रादि नानादेवता प्रतिपादकत्वेन सर्वदा न पराशिवैकपरत्वमिति शङ्काया तदतिव्याप्तिनिवारणाय सर्वं तत्रैव "सिन्धुप्रवाहन्यायेन" समन्वयादव्यभिचार इति चतुर्थाधिकरणमारभ्यते ॥

सू ॥ तत्तुसमन्वयात् ॥४॥

तच्छब्देन सर्वाधिष्ठान सर्वकारणवेदान्तवेद्यपूर्वपरामृष्ट षट्स्थलपरशिवब्रह्मैव व्यपदिश्यते । **तु** शब्देनप्रत्यक्षादि प्रमाणान्तर निरस्यते । **समन्वयशब्देन** तदशभूतेन्द्रचन्द्रोपेन्द्रदिनेन्द्रादि प्रतिपादक वाक्याना "स्थूलारुन्धतीन्यायेन" उपक्रमोपसंहारादि षड्विध लिङ्गै तत्रैव तात्पर्यमुपदिश्यते । तद्ब्रह्म प्रत्यक्षादिप्रमाणनिराकरणपूर्वक सर्ववेदान्तषड्विध लिङ्गतात्पर्येण प्रतिपाद्यत इति सूत्रार्थ । अत्र सर्ववेदवेदान्तागमवाक्यान्यस्य विषय । "सदेवसौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" । "एकएव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे" । "असङख्यातास्सहस्राणि स्मर्यते नच दृश्यते" । "देवा ह वै स्वर्गलोकमगमन् । तेदेवारुद्रमपृच्छन् । को भवानिति । सोऽब्रवीत् । अहमेक प्रथममास । वर्तामि च भविष्यामि च । नान्य कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्त" । "सोन्तरादन्तरप्राविशत्" । "ऋतं सत्यं परब्रह्म पुरुष कृष्ण पिङ्गल । ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै (नमो)नम" । "सर्वेवेदा यत्पदमामनन्ती"ति ॥ भेदाभेदविधायकसर्ववेदान्तवाक्याना सर्वजगदुभयकारण षट्स्थलपरशिवब्रह्मपरत्व कर्मशेषभूतेन्द्रोपेन्द्रादि नानादेवतोपासनापरत्व वा । तदुपादानभूतप्रधानप्रतिपादकत्व वेति बहुधा सन्दिह्यते ।

पूर्वपक्षस्तु । न सर्वथा ब्रह्मण परशिवस्य सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यत्व सभवति । तेषा विधिपरत्वात् । उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्ति । उत । जगद्ब्रह्मणो कार्यकारणत्वदर्शनादनुमानेन ब्रह्मसिद्धिरुपपद्यते । तस्मान्नवेदान्तैकप्रतिपाद्यत्व । किंच । नानादेवतोपासनापरत्वमपि युक्त । "अग्निरग्रे प्रथमो देवताना" । "असावादित्योब्रह्म" "तद्विष्णोरेकमुत्तमं" "नारायण परंब्रह्मे"त्यादि श्रुतिदर्शनात् । अपिच । "सैषाविचित्रासुदृढा बह्वङ्कुरा स्वयगुणभिन्ना अङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना । सर्वत्र ब्रह्म विष्णु शिवरूपिणी" । "अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा बह्वी प्रजां जनयन्ती सरूपामि"त्यादिना सर्वदेवतामयत्व सर्वकारणत्व प्रधानस्यैव निर्देशात्तत्परत्वमपियुक्त । किंच । अयंघटोयं पटइत्यादि लोकव्यवहारस्य परपरा वृद्धव्यवहार-

1 Another reading is ईश ज्ञात्वा अमृताभवान्ति

ज्ञानसापेक्षत्वात् निरस्तसमस्तोपद्रवसर्वमङ्गलाधारसिद्धब्रह्मपरत्वे निष्प्रयोजनत्वसापेक्षत्वयो प्रसङ्गात्। तदुभयदोषवारणाय वेदान्तानाविध्युपासनपरत्व विधीयते। अथवा कर्तृदेवताप्रतिपादनद्वारा कर्मपरत्व सिद्धमिति प्राप्तेब्रूम ।

सिद्धान्तस्तु। वेदान्ताना ब्रह्मपरत्व ब्रह्मध्यानविधिपरत्व चोपपद्यते। अतो नवाक्यदोषप्रसङ्ग । तदुभयविधेर्दर्शनात्। तथाहि। उपक्रमादिषड्विधलिङ्गतात्पर्येण ब्रह्मपरत्व। "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य" इत्यादिषु । तद्ध्यानविधिपरत्व च दृश्यते। "उपक्रमोपसहारावभ्यासोऽपूर्वताफल । अर्थवादोपपत्तीच लिङ्ग तात्पर्यनिर्णये"। इति स्मृतौ उपक्रमोपसहारादिभि वेदान्ततात्पर्य निर्णय श्रवणमित्यभिधीयते "अज्ञानात्प्रभव दु ख ज्ञान तस्य निवर्तक । सर्ववेदान्तवाक्याना श्रवण तत्प्रवर्तक । श्रवण नामवाक्याना॰वैदिकाना परात्परे । उपक्रमादिभिर्लिङ्गै कृततात्पर्यनिश्चय" इति । उपक्रमोपसहारावेकलिङ्ग "सदेवसौम्येदमग्र आसीदि" त्युपक्रम । "सएषोणुरै (अणिमे)तदात्म्यमिदसर्व सआत्मा तत्त्वमसी"त्युपसहार । पुन "स्तत्त्वमसी" त्यभ्यास । "तत्वौपनिषदं पुरुष पृच्छामी"ति मानान्तरागम्यत्वेनापूर्ववत्त्व । "येनाश्रुतं श्रुत भवती"त्यादिना एकविज्ञाने(न)सर्वविज्ञान फल "सेय देवतैक्षत। हन्ता हमिमास्तिस्रोदेवता। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी" त्यादि सृष्टिस्थितिसहाराविर्भावतिरोधानानि पचकृत्यान्यर्थवादा । "यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वमृण्मय विज्ञातं स्यादि"ति मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तय । एवमन्यत्रापि। नारायणे "अणोरणीयान्महतोमहीयानि"त्युपक्रम । "सर्वोह्येषरुद्र"इत्युपसहार । "य परस्समहेश्वर " "अबिकापतय उमापतये पशुपतये नमोनम" इत्याद्यभ्यास । "विश्वाधिको रुद्रोमहर्षि"रित्यादौ विश्वाधिकत्वादेर्मानान्तराप्राप्तत्वादपूर्वता। "परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" इति फल । "सहस्रशीर्षमि"त्यर्थवाद । "यस्मात्परंनापरमस्तिकिंचित्" इत्युपपात्ति । एव सर्ववेदान्तेषु द्रष्टव्य। तस्मात्स्वरूपव्यावर्त तटस्थलक्षणत्रयेण सर्ववेदान्ताना ब्रह्मप्रतिपादकत्व युक्त। रूपप्रत्यक्षकारण नेत्रस्य द्रव्यसिद्धिवत् विधिपरत्वेन वेदान्ताना सर्वाधिष्ठान परशिवब्रह्म सिद्धि । तस्मान्नोभयपरत्वविरोध । "नैषातर्केणमतिरापनेया" इति श्रुत्या अनुमानप्रमाणस्य निरस्तत्वात्। अनुमानेन कर्त्रैकत्वसिद्ध्यभावाच्च ब्रह्मप्रामाण्ये नानुमान विधीयते । "विश्व भूत भुवन चित्र बहुधाजात जायमान च यत्। सर्वोह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वि"त्यादिना जगदुपादानकारणत्वाज्जगन्मयत्व । "उमासहाय परमेश्वर प्रभुमि"त्यारभ्य "स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोग्निस्सचन्द्रमा । स एव सर्वं यद्भूत यच्च भव्य सनातन । ध्यात्वा तन्मृत्युमत्येति नान्य पथा विमुक्तये" त्यन्तेन परशिवस्य ब्रह्मणस्सर्वदेवतामयत्व च तदुपासनस्यैव मोक्षोपदेशत्व दर्शनात्। "योरुद्रोऽग्नावि"त्यादिना शिवस्यैव सर्वान्तर्यामित्वव्यपदेशात्सर्वदेवतामयत्वादिक तस्यैव सिद्धत्वात्। उत्तममध्यमाधमाधिकारिभेदेन नानादेवतोपासन न विरुद्ध । "भेदाभेदात्मिकाशक्तिर्ब्रह्मनिष्ठासनातनी"। इति स्मृतौ शक्तेर्वह्निशक्तेरिव ब्रह्माधिष्ठानत्वोपदेशात्। निरधिष्ठानशक्तेरभावाच्च शक्तिशक्तिमतोरभेदाच्च तत्कर्तृत्व तदात्मकत्व तस्यैवोपपन्नत्वान्नप्रधानस्य सर्वकर्तृत्व। पुत्रादि कुशलवार्ताश्रवणवत्सिद्धज्ञानस्यापि प्रवृत्तिदर्शनात्। नवृद्धव्यापारस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वं उत बालाना मातापित्रादिभिरयं घटोऽय पट इति निर्देशेन सिद्धार्थज्ञानोप-

पत्ते सभवात् । काव्यालङ्कारज्ञैस्तच्छिष्याणा तदुपदेशेन सर्वार्थज्ञानदर्शनात् । तस्माद्वेदान्तवाक्याना ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति सिद्धं ।

ननु सिद्धब्रह्मविषये शास्त्राणा प्रयोजनादर्शनादतो वेदान्ताना कर्मशेषत्व युक्त । ननु पाशनिवृत्ति फल । स च तद्भिन्नोवा तदभिन्न । पुनर्नित्योवा मिथ्यावा । नाद्य । शक्तिविशिष्टशिवाद्वैतहाने । नद्वितीय मायापाशस्य सत्यत्वात्सर्वदासंसारापत्त्यामुक्तेरसभवात् । मायानिवृत्तौ नकोपियत्न कुर्यात् । नान्त्य । परमेश्वरस्य नित्यसिद्धत्वेन मुमुक्षुप्रवृत्त्यसभवात् । बन्धमोक्षदशाया वैषम्याभावाच्च । सर्वथावेदान्तशास्त्रप्रवृत्तिर्नसभवतीति चेन्न । गुणत्रयात्मकपरस्तु परमेश्वराद्भिन्न एव । तस्मात्तन्निवृत्तौ स्वाभाविकचिच्छक्त्यवच्छिन्नशिवाद्वैतहानिर्नसंभवति । मायापाशस्यसत्यत्वेऽपि न(अ)निर्मोक्षप्रसङ्ग । द्वैताद्वैतमताङ्गीकारात् । न च तत्र मानाभाव । "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति" । "ब्रह्मभवनकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादि"त्यादि श्रुतिप्रमाणसद्भवात् । अविद्याया मोहकारत्वेन चिच्छक्तेर्भिन्नत्वात्तन्निवृत्तिश्शिवोपासनेनैव सभवत्येव । निवृत्तिर्नामतत्कारणीभूतचिच्छक्तौ लय । "नाश कारण लय" इति न्यायात् । चराचरप्रपंचस्योपादानकारणत्वादविद्यायास्तान्निवृत्ति कदापि नसभवति । तस्मात्सदा ब्रह्मविदामपि ससारप्रवृत्तिस्सभवतीति चेन्नैव । "अनीशया शोचतिमुह्यमान" । "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति" । "नस(च)पुनरावर्तते नस(च)पुनरावर्तत" इत्यादि श्रुतिशतेपु ब्रह्मविदा तदात्मकत्व पुनरावृत्तिरहितत्व चोपदेशात् । नच ब्रह्मवाचकपदेन तज्ज्ञानसभवात् नविधे• प्रयोजनमिति वाच्य । मन्त्राध्ययनमात्रेणहोतव्यद्रव्यदेवताज्ञाने सिद्धेपि तद्धोमावसरेमन्त्रैरनुस्मर्तव्यामिति प्रयोगविविदर्शनात्तथात्र वेदान्त वाक्यविधे नविरोव ।

नन्वत्र उत्पत्तिविनियोगाधिकारविवीनामदर्शनात्कथ प्रयोगविधिस्सभवतीति चेन्न । "अमृतस्य देवधारणो भूयास"मित्यादौ प्रकरणादपरिहारेणोत्पत्तिविधिस्सिद्धत्वात्परशिवलिङ्ग धारणदीक्षा लब्ध्वा परमात्मान पश्येदिति विनियोगविधिरुपपद्यते । "तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति" । "ज्ञात्वा देवं मुच्यतेसर्वपाशै" इत्यादौ परमशिवध्यानधारणयुक्तो मोक्षाधिकारीविधीयते । तस्मान्मोक्षकामोभस्मरुद्राक्षाशिवलिङ्गधारणात्मक शाभवदीक्षा लब्ध्वा षट्स्थलपरशिवब्रह्मज्ञान संपादयेदिति "रात्रिसत्र"न्यायेन प्रयोगविधिरुपपद्यते । ननु "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य" इत्यादौ ब्रह्मज्ञानस्य विधिर्नसभवति निर्विकारस्य ब्रह्मण कर्मकारकत्वप्रसङ्ग । उत विविसभवेन उत्पत्तिप्राप्ते विकारसस्कारभावो युज्यते । किंच "सक्तु"न्यायेन स्वतत्रफलाय "सक्तुना (तून्) जुहोती"ति वत् आत्मना पश्येदितिकरणत्वपरिणामेन वक्तुमयुक्त । निर्विकारस्यब्रह्मण वैषम्यान्नब्रह्मज्ञानविधिरनुपपन्नइति चेन्न सर्वाधिष्ठानस्य परमात्मन उत्पत्तिविनियोगाधिकारविवित्रयासंभवेऽपि मुमुक्षोर्मोक्षफलायविधे(धि)र्नविरुध्यते । अत्र कोविधिराश्रयेत इति चेत् । विधित्रयमप्यूहनीय ॥

ननु चक्षुषा घटसिद्धिवद्वेदान्ताना न तथा ब्रह्मसिद्धि । निरपेक्षतया चक्षुस्सयोगेनाय घट इति वस्तुज्ञानमुपपद्यते । शब्दाना तात्पर्यावसानेन प्रामाण्यमतो वेदान्तवाक्याना ब्रह्मज्ञानविधायकत्व ब्रह्मप्रमापकत्वमयुक्तमिति चेन्मैवं । "समिधोयजती"ति वाक्याना पचप्रयाजविधायकत्व तदनुष्ठानविधायकत्व चोभयबलादुभयसिद्धिवद्वेदान्तानामपि

ब्रह्मप्रमाण(प)कत्व ब्रह्मज्ञानं मोक्षोपकारक प्रतिविधायकत्व च सभवत्येव । ननु वेदान्तवाक्यादेव ब्रह्मज्ञानसिद्धिदर्शनात्तद्विविना न किंचित्प्रयोजन । तज्ज्ञानादेव विधिप्रयोजनसंभवादिति चेन्न । वेदान्तवाक्यै परोक्षत्वेन तज्ज्ञानेसिद्धेपि तदपरोक्षज्ञानाय तद्विधेरुपपत्ति । वेदान्तशब्दजन्य ज्ञानादेव न ब्रह्मसाक्षात्कारो विधीयते । सद्गुरुकरुणाकटाक्षलब्धतदुपासनज्ञानादेव तत्साक्षात्कारसिद्धिरयमेव श्रौतमार्ग । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति " "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित " । "ज्ञात्वादेव मुच्यते सर्वपाशै " "ईश ज्ञात्वा अमृताभवन्ति" । "आत्मन्येवात्मान पश्येत्" "शम्भुराकाशमध्येध्येय " ।"तज्जलानितिशान्तउपासीत" ।"इति प्राचीनयोग्योपास्वे"त्यादिषु मोक्षफलायपरमेश्वरोपासनात्मकज्ञान मुख्यकारणत्वेन विधीयते । तथा च स्मृति । "श्रोतव्य श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभि । ध्या(म)त्वा च सततं ध्येयमे(ए)तद्दर्शनहेतव " । "ज्ञान वस्तुपरिच्छेत्ति ध्यानतद्भावकारण" । "तस्माज्जीवोभवेच्छम्भु कृमिवत्कीटचिन्तनादि"ति श्रवणमननविशिष्टज्ञानानुगत निदिध्यासन षट्स्थलपरमशिवसाक्षात्कारे तत्तादात्म्ये च परमकारणमिति निर्दिशति । तस्मात्सर्वकाम्यकर्मनिषेधपूर्वक शिवमुखोद्गत निगमागमोभयवेदवेदान्त चोदितवर्णाश्रमोचित शिवार्पितकर्मानुष्ठानसपन्न चित्तशुद्धिलब्धाव्यभिचार परमशिवभक्तिपरवश शाभवदीक्षित मुमुक्षुणा सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्य सकल जगदुभयकारण षट्स्थलपरशिवोपासनस्य विधेयत्वा"त्तदुपास्वे" त्यादि श्रुतिभिर्ज्ञानोपासनाविधिस्तेषामेवोपपद्यते । "शिवएको ध्येयश्शिवङ्कर स्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यथर्वणशिखाया मुमुक्षूणा शिवातिरिक्तोपासन निरस्त । तस्मान्नान्यथा संसारमायापाशनिवृत्तिस्सभवति । "क्षरप्रधानममृताक्षर हर क्षरात्माना विशते देवएक " । " तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति " । " यदा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यन्ति मानवा । तदा शिवमविज्ञाय दु खस्यान्तो भविष्यति " । इत्यादि श्रुतिषु शिवध्यानधारणज्ञानादेव मोक्षरूपफल विधीयते । तस्माच्छिवएव परब्रह्ममोक्षकामै **र्धारणीयो ज्ञातव्यो ध्यातव्यश्श्रोतव्योमन्तव्योऽर्चनीय** इति षड्विधलिङ्गतात्पर्येण ब्रह्म सदा वेदान्तास्तदुपासनापराश्चेतिनिर्णय ।

ननु "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्ये"ति न्यायेन सर्ववेदान्तविचारलब्ध जगन्मिथ्यात्वपूर्वक स्वस्वरूपज्ञानमेवमुक्तिरिति चेन्न ॥ सर्ववेदवेदान्तबाह्यप्रमङ्गात् । किन्नाम जगन्मिथ्यात्वं । ब्रह्मज्ञानबाध्यत्व त्रैकालिकनिषेधोवा । नाद्य । बाध्यबाधकभावस्यैव तयोरसभावात् । न ब्रह्मज्ञानेन प्रपंचनिषेधोविधीयते । "सर्वोवै रुद्र " । "सर्व खल्विद ब्रह्मे"त्यादिना सर्वप्रपंचस्य शिवात्मकत्वोपदेशात् । उत "नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोती " त्यादि श्रुत्या मुक्त्यात्मना इदतारूपघटपटात्मकप्रपंचत्वेन व्यवहृतमायापाशमेव सर्वशिवात्मकज्ञानेन तिरोधीयते । "शिवोदाता शिवोभोक्ता शिवस्सर्वमिद जगदि " त्यादि शास्त्रोक्त सर्वशिवात्मकमपूर्णज्ञानेन घटपटादौ घटत्वबुद्धिर्निवर्तते । न तु घटादि । तस्य शिवात्मकत्वात्तस्मान्नब्रह्मज्ञाननिवर्तृ(र्त्य)त्व प्रपंचस्य । अतोमिथ्यात्वमयुक्त । तत्स्वीकारे एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञाश्रुतेर्दत्ताजलिप्रसङ्ग । ब्रह्मोपादानकारणत्वात्प्रपचस्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञा श्रूयते । अत

एव "सर्व खल्विद ब्रह्म" "ऐतदात्म्यमिदं सर्व" "सर्वोवै रुद्र' इत्यादि श्रुतिस्सर्व-शिवात्मकत्वमुपदिशति । तस्मान्नब्रह्मज्ञानेनप्रपचबाध । जनकादि ब्रह्मविदामपि पूर्व-वद्व्यवहारो दृश्यते। तेषा न प्रपंचबाध । जीवन्मुक्ताना शरीरधारणादि व्यवहारानुप-पत्ति ।किच। "अखण्डाद्वैतभानेतु सर्व ब्रह्मैव नान्यथा। ज्ञानाद्विकल्पबुद्धिस्तुलीयते नस्व-रूपत । भिन्नत्व नैव युञ्जीत ब्रह्मोपादानत क्वचित्। वाचारभणमात्रत्वाद्भेद केनोपजायते। तस्मादविद्यामात्रत्व कथन मोहनायही"तिजगन्मिथ्यात्ववादिना निन्दा श्रूयते । "असत्य-मप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरा(रम्)" इति गीताया च श्रूयते। न द्वितीय । "अमूलमनाधार-मिमा प्रजा प्रजायन्ते। नकदाचिदनीदृशजगदित्या"दित्यादिनाजगतोऽनादित्वप्रतिपादनात्। ननु। "असद्वा इदमग्रआसीत् । ततोवैसदजायत"। "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे" त्यादिश्रुतिशतेन सृष्टे पूर्व प्रपंचस्यासत्त्वोपदेशात्कथ तस्य त्रैकालिकत्व-मिति चेन्न। "असद्वाइदमग्रआसी"दित्यत्र सृष्टे पूर्व प्रपचस्य नामरूपविभागानर्हत्वे ब्रह्मणि सूक्ष्मरूपेण स्थितत्वादसत्वं। "ततोवै सदजायत" इत्यनेन नामरूपविभागार्ह-प्रपञ्चजन्यत्व चोपपद्यते ।

किच । असत्पदेन गगनारविन्दवदभावत्वाङ्गीकारे । वन्ध्यापुत्रादीनामपि जग-त्कारणत्व किं नस्यात्। "सदेवे"त्यवधारणेन न सविशेषत्वनिषेध । असत भ्रान्ति प्रसक्तत्वात्तत्कारणत्वनिषेध । किच। "सदेवसौम्ये"ति श्रुतौ कथ सविशेषत्वनिषेध । अग्रइति कालविशेष । आसीदिति क्रियाविशेषश्च दृश्यते । एकमेवेत्यवधारणेन अधिष्ठात्रन्तरनिषेध । अद्वितीयपदेन ब्रह्मणोजगदुभयकारणत्वं विधीयते । "एकएवरुद्रो नद्वितीयाय तस्थे"। इत्यादावपि एव बोद्धव्यं। अतएव "विश्वाधिकोरुद्रोमहर्षिरि"तिश्रूयते। तस्मान्नत्रैकालिकनिषेध इति रहस्य ॥

जगद्व्यावहारिक खण्डनम् ॥

ननु प्रपचस्य व्यावहारिकमात्र सत्यत्व । नतु पारमार्थिकत्वमिति चेन्न । किमिद व्यवहारसत्यत्व । व्यवहारमात्रगम्यत्व । बाधितव्यवहारगम्यत्व त्रिचतुरकक्ष्याबाध्यत्व वा तत्त्वावेदकप्रमाणविरुद्धत्वं अर्थक्रियाशून्यप्रतीतिगोचरत्व । कारणदोषरहितज्ञान-विषयत्व वा ॥ नाद्य । ब्रह्मणोपि व्यवहारगम्यत्वेनातिव्याप्ते । अन्यथागुरुशिष्य-योर्मौनमौढ्यापत्ते । "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा"। "सदेवसौम्येदमग्रआसीत्" "सत्य ज्ञान-मनन्त ब्रह्मे"त्यादिना प्रवृत्ताया श्श्रुतिसूत्रफक्किकाया अभित्तिचित्रकर्मतापाताच्च सर्वापीय फक्किकासविशेषविषया। निर्विशेपन्तु(स्तु)न कस्यापि व्यवहारस्य गोचर(म्) इति चेद्व्याहत-मेतत्। नगोचर इति व्यवहारप्रत्येवगोचरत्वात्। वेदान्ताना निर्विशेषविषयत्वाभावसमर्थनेन अस्मदनुकूलच। तेषामपि व्यवहाररूपत्वात्। नापिबाधितव्यवहारगम्यत्वमपि द्वितीय ॥ ब्रह्मण्यतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । सर्वोपिव्यवहारो बाधित एव । प्रपचान्तर्गतत्वात्। न च बाधितत्व व्यवहारगम्यस्य सविशेषत्वमिति शक्य । तर्हि बाधितस्यैव लक्षणत्वे शेष-वैयर्थ्यात्। नचेष्टापत्ति । प्रातिभासिकेऽतिव्याप्ति । न च ब्रह्मातिरिक्त विषयकज्ञानाबाधि-तत्वेसति बाधितत्वमिति परिष्कार साधु । ज्ञानाधिकस्य ब्रह्मजन्य ध्वसा प्रतियोगित्व-रूपत्वे उत्तरज्ञानजन्यध्वस प्रतियोगिषु पूर्वज्ञानेषु लक्षणाव्याप्ते । ज्ञानानपहृतविषयधी-

विषयस्वरूपत्वे तु घटो नास्ति पटोनास्तीति ज्ञानापहृतविषयधीविषयेषु घटपटादिष्वतिव्याप्ति । तेषा ज्ञानाना ब्रह्मातिरिक्तविषयत्वात् विस्तरेण चोपरिष्टान्निराकरिष्याम ।

किंच नीलपृष्ठत्वादि सत्ताया अपि ब्रह्मरूपतया तद्विपयकज्ञानबा येषु रजतादिष्वतिव्याप्तिर्दुर्वारैव । तेषामपि ज्ञानाना ब्रह्मातिरिक्त विषयत्वाभावात् । नीलपृष्ठत्वादीना अब्रह्मरूपाणा तज्ज्ञानविषयत्वान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्य । तर्हि निविशेषत्वप्रपञ्चमिथ्यात्वादि ब्रह्मातिरिक्तविषयकज्ञानस्यैव प्रपचनिवर्तकतया व्यावहारिकमात्रे लक्षणासभवप्रसङ्गात् । निर्विशेषत्वादीना सप्रतियोगिकाना निष्प्रतियोगिकब्रह्ममात्र तद्रूसा न्य । स्वरूपमात्रज्ञानस्याध्याससहस्य प्रकाशनातिरिक्त विषयतयानिवर्तकत्वासभवेन असभवापादक च अनतिरिक्तविषयविज्ञाने वृत्तित्व निवर्तकतावच्छेदकमित्यभ्युपगमे जराया वृत्तेर्निवर्तिते ज्ञानबाध्यत्वसिद्धान्तव्याहति । कथ चित् ज्ञानाङ्गीकारेपि स्वस्वरूपज्ञानसाधारणस्य ज्ञानत्वनिवर्तकतानवच्छेदकत्वादपसिद्धान्तश्चेदारूढविस्तर ॥ नापित्रिचतुरकक्ष्यास्वबा न्यत्वमितितृतीय । ब्रह्मण्येवातिव्याप्ते । अबाध्य वा ब्रह्मत्रिचतुरकक्ष्याबाध्यमेव न चत्रिचतुरकक्ष्यास्वबाध्यत्वे सति बाध्यत्व । तथा सति प्रातिभासिकविशेषेतिव्याप्ति । सभवन्ति दीर्घकालानुभवभ्रमविषयाणि प्रातिभासिकानि वस्तून्यलातचक्रगन्धर्वनगनरादीनि । किच । कक्षाशब्दोयं युक्तिपर कालपरोविपरीतप्रमापरो वा । नाद्य । प्रपचो मिथ्यादृश्यत्वादित्येकयैव कक्षया प्रपचस्य बाधै वा सभवात् । तत्परत्वातपरत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिक । पूर्वस्य बाधकमित्येक युक्त्यनुसन्धानेनापिबाधेन तदापत्तेश्च । नद्वितीय । दीर्घकालभ्रमविषये प्रातिभासिकेऽतिव्याप्ते । न तृतीय । विपरीतप्रमाविषयस्य भवत्यबाधितश्चेति व्याघातात् । स (न) च बाध पदार्थ निवृत्तिरिति युक्त । मुद्गरादिनिवर्त्येषु घटादिषु त्रिचतुरविपरीतज्ञानान्निवर्त्यत्वेसति विपरीतज्ञाननिवर्त्यत्वस्वभावेनाव्याप्ते ।

अपिच । त्रिचतुरयुक्त्यबाध्यत्वे सति वाध्यत्वमिति प्रथमकल्पे ब्रह्मण्यतिव्याप्ति । तस्यापि युक्तिबाधितत्वात् ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वेन यद्विषयिकमज्ञान तद्विषयिक ज्ञानं तादृशाज्ञाननिवर्तक प्रकृते ब्रह्मविषयकाज्ञानस्य ब्रह्मविषयकज्ञानेनैव निवृत्ति । तथाहि । ब्रह्म दृश्यमदृश्य वा । दृश्यत्वेमिथ्यात्वमवर्जनीय । अदृश्यत्वे ब्रह्मव्यवहारमात्रोच्छेद । तस्य दृगेकसाध्यत्वात् । अविद्यानिवृत्तिश्च नस्यात् समानविषयिक दृगभावात् । वृत्तिज्ञानेन व्यवहारादिसर्वसमर्थन वृत्तेरज्ञानपरिणामिभूताया अज्ञानत्वात् । न च ज्ञानत्वारोपमात्रेण वृत्तिज्ञानकार्याणि कर्तुमर्हति । गुजाविष्ठानवह्नेरपि दाहक (पावक) त्वप्रसङ्गात् । न च ज्ञानावच्छेदकतया मुख्यमेवज्ञानत्वमिति शक्य । अवच्छेद्यावच्छेदकभावेन ज्ञानभेदस्यैव समर्थनेन व्याघातात् । घटेप्यवच्छेदकतापत्तेश्च । घटवज्ज्ञानमित्यत्र घटोप्यभेदक । किच वृत्तेर्ज्ञानपदमुख्यार्थत्वेब्रह्मणोज्ञानभिन्नतैवस्यात् । न च ब्रह्मवृत्त्योरनुगत किंचित्प्रवृत्ति निमित्तमस्ति । येनोभयत्र मुख्यस्यात् । न च ज्ञानत्व असिद्धेरित्युक्ते । न वा ज्ञानाज्ञानपरिमाणानुगत ज्ञानत्व प्रामाणिक । स्वव्यापकस्वप्रकाशत्वनिवृत्त्या ज्ञानत्वनिवृत्तेश्च निर्विशेषेचिन्मात्रे तदभावे अज्ञानत्व प्रसङ्गाच्च । नाप्यविद्यानिवर्तकत्व ज्ञानत्वे स्वस्वव्यापकस्य निवृत्त्यासत्त्वेपि निवृत्ते । अभ्याससहे चिन्मात्रे तदभावेन अव्याप्तेश्च । नापिप्रवृत्तिनिमित्तद्वयेनोभयमुख्यत्व अनेकार्थकल्पनाप्रसगात् । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य जगदाभास

कल्पना वैयर्थ्यात् । ब्रह्मणो दृश्यत्वेन मिथ्यात्वापादनस्य वज्रलेपत्वापाताच्च । ज्ञानाज्ञानयो र्ज्ञानपद मुख्यार्थतत्वसमर्थनाय प्रवृत्तिनिमित्तद्वयकल्पनेन घटपटयोर्घटपदमुख्यार्थत्वापत्तेश्च । एव च वृत्तिज्ञानत्वाभावेन ब्रह्मणोनिर्विषयत्वस्वरूप प्रकाशस्यापि स्वाविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तुच्छत्व । सर्वेषा चैतन्याना स्वाविषयब्रह्मभिन्नतयामिथ्यो (ग्या) व्यवहारानुपपत्तेश्च । वृत्तेर्मुख्यज्ञानत्वे स्वप्रकाशस्वविषयत्वे वा ब्रह्मणो मिथ्यात्वमवर्जनीयं । कल्पितभेदमादाय देवदत्तादीना मिथ्याव्यवहारचैतन्यस्य चैतन्यविषयतया मिथ्यात्वमवर्जनीय। न च मिथ्याभूतभेदवच्चैतन्य विषयत्व न मिथ्यात्वप्रयोजक । प्रपंचेऽपितदसिद्धे । जीवस्य विशिष्टरूपेणमिथ्यात्वमिष्ट । निष्कृष्टरूप तु नचिद्विषयमिति वाच्य । तर्हिवृत्तिविशिष्टमपि ज्ञान मिथ्यात्वान्नमुख्यादृगिति न प्रपंचेपि दृश्यत्वमिति जितमस्माभि । विशिष्टान्यत्वे तस्यापि वृत्तिविपयत्वान्मिथ्यात्वमनन्यत्वे विशिष्टस्यमिथ्यात्वात्तस्य शुद्धाभिन्नत्वात्प्रपंचस्य सत्यत्व । ब्रह्मणो मिथ्यात्वमिति विपरीत वृत्ति । तस्माद्विशिष्टान्यत्वानन्यत्वाभ्या प्रपचब्रह्मणोस्सत्यत्वमिथ्यात्वविपरीतवृत्ति दुर्वारैव ।

किंच । निर्विशेष ब्रह्म किमास्ति उत नास्ति । द्वितीये **माध्यमिक** (बौद्ध) मतप्रवेश । प्रथमे ब्रह्मास्ताति प्रतिज्ञाया प्रवृत्तिनिमित्तभेदे निर्विशेषत्वव्याहति । न च प्रतिज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तयो कल्पितविषयत्वेन परिहार । निर्विशेषं ब्रह्मास्तीति प्रतिज्ञायास्सविशेषविषयत्वाकथनस्य उन्मत्तप्रलापत्वात् । अस्तिशब्द प्रवृत्तिनिमित्तभूतायास्सत्तायास्त्वन्मते मिथ्यात्वायोगाच्च । ब्रह्मत्वस्य कल्पितत्वे निर्विशेषस्याब्रह्मतापाताच्च । यत्र ब्रह्मत्व प्रकल्पितं तदेवब्रह्मेत्युक्तिव्याहतत्वाच्च । निर्विशेषस्य कल्पितत्वासंबन्धायोगाच्च। प्रवृत्तिनिमित्ताभेदे तु सामानाधिकरण्यायोग । भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ताना शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमितिवृद्धा । अभावरूपधर्मप्रवृत्ति निवृत्तकतायामप्ययमेव दोष । अभावयोस्स्वरूपानतिरेके सामानाधिकरण्यहाने । अतिरेके सिद्धान्तहाने । एतेन निर्विशेष प्रतिज्ञादीनामविषयोपि स्वतास्सिध्यतीति निरस्त । दुस्साध्येषु सर्वेष्वर्थेषु स्वतास्सिद्धे(द्धे)दुर्वारकतापातात् । एतेन श्रुत्यानिर्विशेष सिद्धिरपास्ता । प्रकृतिप्रत्ययभेदभिन्नाया श्रुतेस्तत्र प्रामाण्यासभवात् । पूर्वोक्त दृश्यत्वानुरूपग्रासाच्च । अपिच । मिथ्यार्थब्रह्मणोर्भेद परमार्थ उतापरमार्थ । प्रथम विकल्पे भेदसत्यत्वाङ्गीकारात् सिद्धान्तहानि । द्वितीये सत्यमिथ्यार्थत्व ब्रह्मणापि दुर्वार ययोर्भेदोमिथ्यातयोरैक्यमिति व्याप्ते । घटस्य स्वस्माद्भेदे मिथ्याभूतेह्यभेद. । परमार्थत । न च भेदाभेदयोर्मिथ्यात्वान्नदोष । सत्यपि साधु परस्परविरोधे प्रकारान्तरानवस्थिते । यद्येवं स्यात्तर्हिभेदाभेदयोरपक्षपातिना भवता जीवब्रह्मणोस्तदुभयमिथ्यात्व कि नस्वीक्रियेत । न चाभेदश्रुतिप्राबल्यात्तदसभव ।"सर्व खल्वि"त्यादीनामिव प्रपचब्रह्माभेदश्रुतीनामत्रापि सत्त्वात् । किच । निर्विशेष ब्रह्म ज्ञानमज्ञानं वा । द्वितीये अपसिद्धान्त । प्रथमे तु सविषयं निर्विषयवा । निर्विषयत्वे त्वदभिमत ज्ञानत्वव्याघात । सविषयत्वे विषयनित्यता प्रसङ्ग । नित्यज्ञानस्य नित्यविषयावश्य भावात् । तथाच मुक्तेरपि सप्रपचताप्रसङ्ग । तदाविषयाणा निवृत्तत्वान्निर्विषयमिति चेत्तर्हि ज्ञानत्वमेव नस्यात् । निरालम्बनज्ञानत्वयोर्व्याघातात् । न चातीतादि विषयज्ञानवद्विषयिषनित्यत्वपरिहार । तद्वदतीतत्वादि किंचित्प्रकारकत्वे किंचिदालम्बनत्वेन वा

निर्विशेषत्वव्याघातात् विषयसबन्धानित्यतायाएव आपाद्यत्वेन दोषाभावाच्च। निर्विषया निराश्रया च संविदनुभवासिद्धेति तुच्छम् । घटमहजानामि अयं घट इति सानुबन्धत्वेनैवोपलम्भात् । अन्यातु सवित्त्वदभिमता गगनकुसुमादिमिद्धिकाल विना न सिध्यतीतिदिक् ।

अपिच द्रव्यमद्रव्य वाँ द्रव्यचेद्गुणाश्रयत्वप्रसङ्ग । उत्पत्ति कालावच्छिन्न घटवदुपपत्तिरिति फल्गु । आद्यक्षणसयोगस्य तथापि तत्र सत्त्वात् । तद्वत्कदाचिद्गुणाश्रयत्वेप्यगुणाश्रयत्वव्याहते । गुणाना कल्पितत्वेपि निर्विशेषत्वव्याहति । अविद्योपादान विना बुद्धे तदसिद्धे । (अ)द्रव्यचेद्द्रव्यत्वाश्रितत्वप्रसङ्ग । तथाच। "स्वेमहिम्नी"त्यादि श्रुतिविरोध । आश्रयसम्बधान्निर्विशेषत्वभङ्गाच्च । तस्मादेव विधाभि खण्डन युक्तिभि प्रथमद्वितीयकक्ष्यान्तराळ एवाबाधितस्य ब्रह्मणोपि तदुपरिकक्ष्यासु बा यत्वसभवात्तदतिव्याप्तिर्दुर्वारेवेति दिक् । नापि तत्त्वावेदकप्रमाणविरुद्धत्वमिति तुरीय ॥ तत्त्वादिषु श्रोत्रादिषुच तत्त्वावेदकप्रमाणव्यञ्जितेषु तत्स्वरूपविरोधादर्शनात् । अथ तत्प्रमेयविरुद्धत्व तदपि न वेदत्वेनैव तत्त्वावेदकत्वे "नेहनानास्ति" त्यादीनामपि "यस्मिन्द्यौरि" त्यादि तत्त्वावेदकप्रमाणाविरुद्धार्थकतया तदर्थप्रपचाभावेपि व्यावहारिकत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चाभावस्यातिरिक्तस्य सत्यत्वे द्वैतत्वप्रसङ्गेन मिथ्यात्वे तद्बोधकप्रमाणस्य तत्त्वावेदकत्वव्याघातेन च ब्रह्मभेदस्याङ्गीकार्यतया ब्रह्मण्यतिव्याप्तेश्च । किचात्र तत्त्वावेदकतदन्ययोर्भेदस्सिद्धोवाऽसिद्धोवा । असिद्धौस्वोक्तिव्याघात । सिद्धौत्वप्रमाणेन विषयासिद्धाप्रमाणगोचरस्य भेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गेन प्रपचव्यावहारि(क)त्वभङ्ग । तदसत्त्वे तु सएव तत्त्वावेदकातत्त्वावेदकाभेदात् उक्तिव्याघात । यद्भेदस्य मिथ्यात्व तदभेदस्सत्य इति ह्युक्त प्राक् । नाप्यर्थक्रियाशून्यप्रतीति विषयत्वमिति पचम । तथा सति त्वदीयाया प्रवृत्तेर्लोकवेदगोचरायास्सर्वस्या(अ)पि गगनकुसुमायमानत्वप्रसङ्गेन स्वक्रियास्ववचनव्याघात दण्डएव दुष्टफाणिनामिव त्वा नर्तनान्निवर्तयिष्यति । अथायमभिप्राय । नञ्प्रश्लेषेण अर्थक्रियाशून्यत्व । अर्थक्रियाशून्यत्वाभाव इति । तथा सति । सर्वार्थमूलकन्दे ब्रह्मण्यतिव्याप्ति । नचाविद्यावच्छिन्नस्य च ब्रह्मणोऽर्थक्रियाकारित्व न शुद्धस्येत्यवच्छिन्नस्य व्यावहारित्वमिति वाच्य । विशिष्टस्य ज्ञानेन निवर्त्यत्व तर्हि प्रसज्येत इति विशेषस्यापि निवृत्तौ शून्यवाद साम्राज्य प्रसङ्ग ।

नहि विशिष्ट विशेषण विशेष्यसम्बन्धेभ्योतिरिच्यते । अपि चाविद्यानिवृत्तिरूपार्थक्रियाहेतौ चरमान्त करणवृत्तिविषयशुद्धे(द्ध)ब्रह्मण्यतिव्याप्ते । प्रकाशत्वेनाविद्यानिवृत्तित्वेन कार्यकारण(ा)भाव । अनात्मविषयप्रकाशत्वेन अनात्मविषयाविद्यावृत्तित्वेन चापर । तथाच स्वत्व स्वविषयताविनापि ब्रह्मणस्स्वरूपप्रकाश अविद्या निवर्तयतीतित्वत्सिद्धान्त । किच प्रातिभासिके रज्ज्वधिष्ठानसर्पादौ भयकम्पिताद्यर्थक्रियाकारिण्यतिव्याप्ति । उत्पन्नप्रध्वस्तेषु घटादिषु चातिव्याप्ति । प्रचयाव्यवहितपूर्वपक्षिणोत्पन्नेषु तेषु च क्षणेष्वतिव्याप्ति । अर्थक्रियभायास्तेष्वदर्शनात् । स्वप्नेषु च शुभाशुभसूचकेषु तत्कालीनार्थक्रियाहेतुष्वतिव्याप्ति । व्यावहारिकार्थक्रियाविवक्षायात्वात्माश्रयदोष एव । न च कटकमकुटादि परिणामोऽर्थ क्रियादिपदार्थ इत्युक्तावपि दोषपरिहार । स्वप्नेष्वतिव्याप्ते रुत्पन्नध्वस्तेषु चाव्याप्तेर्दुष्परिहारत्वादर्थकारणतावच्छेदजातीयत्वेन अतिव्याप्तिपरिहार । तथासति प्रातिभासिकेऽतिव्याप्ते । न च तत्रतादृशताद्यभाव । तथा सति तत्र त्वदीयरजतादि-

व्यवहारस्याकस्मिकप्रसङ्गात् । स्वप्नेष्वर्थक्रियाया अभावप्रसङ्गाच्चेत्यन्यत्रविस्तर । नापि कारणदोषोपहितज्ञानविषयत्वमितिषष्ठ । शुक्तिरजतादिष्वतिव्याप्ते । अबाधितसर्वजन-(न)प्रतीतिविषयेषु अदृष्टेन्द्रियगोचरेषु घटादिष्वसभवात् । "यतोवाइमानिभूतानि जायन्ते"। "आत्मन आकाशस्सभूत"। "यस्मिन्द्यौ पृथिवी"त्यादि अदृष्ट श्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वाच्च प्रपचेलक्षणासम्भव । अथाविद्यादोषमूलश्रुतिरपि तस्मान्नासभव इति मनुषे। तर्हिब्रह्मण्य-तिव्याप्ते । तादृशश्रुतिजन्यज्ञानविषयत्वात्तस्य। न च ब्रह्मण प्रमाणान्तरैरबाधान्नतद्विषयश्रुति-जन्यज्ञान कारणदोषेनो(णो)पहितामितिवाच्य। "अथात आदेशोनेति"।"नासदासीन्नोसदासी-त्तदाना" "पुरुपुरस्तान्नसन्नासन्नसदमदि"ति श्रुतिभि पूर्वप्रपचितकर्त्रानुग्रहीताभिर्ब्रह्मणोपि बाधात्। श्रुतीना ब्रह्मनिषेध विनार्थान्तरवर्णन प्रपञ्चनिषेधं विनार्थान्तरस्यतत्रापिवर्णनात् किचित्कर। किच। अधिष्ठानसत्तारूपे सर्वप्रत्ययवेद्ये ब्रह्मण्यतिव्याप्ते । नच ज्ञानप्रकारत्वमिति विवक्षितुशक्यं। घटादिष्वव्याप्ति तेषाज्ञानविशेष्यत्वात्। सद्रूपस्यापि ब्रह्मण घटस्सन्निति-प्रतीतौ प्रकारित्वा(त्)ब्रह्मणिप्रपचइति ज्ञानेप्रकारत्वाच्च। नचाध्यस्तत्व विषयाविशेषणमिति-युक्त। तावन्मात्रस्यैव सम्यग्विशेषवैयर्थ्यात्। प्रातिभासिकेतिव्याप्तिवारणाच्च। तस्माद्व्यावहा-रिकमेव विश्वस्य सत्यत्वमिति यत्सतु श्रुतियुक्त्यनुभवविरुद्धत्वात्प्रच्छन्नबौद्धमायावाद इति श्रौतशैव घण्टाघोष ॥

किच। "तत्त्वमस्या"दि महावाक्येषु न निर्विशेषब्रह्मैक्यमुपदिश्यते। तत्त्वं पदयोस्स-विशेषजीवब्रह्मपरत्वव्यपदेशात् । "तदैक्षत बहुस्यामि" त्यादिषु तच्छब्दवाच्यजग-त्कारणस्य परमेश्वरस्य ब्रह्मण सविशेषत्वोपदेशाच्च । ननु मायाविद्यावच्छिन्न सर्वज्ञ-त्वकिचिज्ज्ञत्ववर्मानुगत जीवेश्वरयोर्गोश्वानयोरिवैकत्वासभवाज्जहदजहल्लक्षणोक्तत्यागात्याग-विधायक सोय देवदत्तवन्मायाविद्योपाधि निराकरणपूर्वकाधिष्ठानैक्ये बाधकाभावा(त्) लक्षणाङ्गीक्रियत इति चेन्न। "ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति"। "ब्रह्मकामोब्रह्मवेदनं कुर्यात्"। "दिव्य परज्योतिरूपं सपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते"। "शिवएकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्प-रित्यज्य"। "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्"। "श्रद्धाभक्ति-ध्यानयोगादवेही"त्यादौ भ्रमरकीटकवत्परमेश्वरोपासनात्मक ध्यानज्ञानवशाज्जीवस्य शिवत्व-प्राप्त्युपदेशात्।"एष(हि)एव साधुकर्मकारयती"त्यादिश्रुतिषु सर्वकर्मकारयितृत्व सालोक्यादि चतुर्विधमुक्तिप्रदायकत्व च परमेश्वरस्याभिधानात्। किच। "तदैक्षतबहुस्यामि" त्युप-क्रमवाक्यविरोधादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानभङ्गप्रसङ्गाच्च। ननु। उपासनाविधिनापरमेश्वर-साक्षात्कारोनोपपद्यते। "यद्दृश्यं तन्नश्य"मिति न्यायेन घटवन्नष्टप्रसङ्गस्स्यात्तदभावे ध्यानस्य निष्प्रयोजनत्वात्किच सर्वज्ञत्वादि षड्विधधर्मावच्छिन्नस्य पराशिवस्य ब्रह्मण शिवशर्व-शङ्करानन्दज्ञानानन्तादि शब्दाना हस्तकरपाणिशब्दादिवत्पर्यायत्वात् । अखण्डज्ञानस्वरूप परमशिवावलोकनशुद्धजीवस्तु तद्भिन्नस्तदभिन्नोवा । नाद्य । प्रभाकरप्रभाभास्यमानघट-पटादिपपञ्च (स्य) स्वस्वभासकप्रभाकरप्रकाशकत्वासभववत्। परमशिवप्रेरितस्य तद्वेद्यत्वा सभवात्। न द्वितीय । चक्षुरिन्द्रियवत्स्वसाक्षात्काराभावात्। उत जीवस्य तद्भिन्नज्ञान-स्वरूपत्वेन तत्साक्षात्कारासिद्धिरिति चेत्। न। जीवस्य तदुत्कृष्टतत्समान तदपकृष्टज्ञाना-त्मकत्वेनवा। नाद्य । श्रुतियुक्त्यनुभवविरोधात्। नद्वितीय । तदुपासनासभवात्पूर्वोक्त

दोषापत्तेश्च । न तृताय । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश"। "ईशानस्सर्वविद्यानामाश्वरस्सर्वभूतानामि" त्यादि श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धत्वेन तदपकृष्टत्व सभवति । तदपि प्रभाकरप्रभामध्यस्थ दीपवत्तत्साक्षात्कारासभवात् । तस्मादुपासनाज्ञानेन न ब्रह्मसाक्षात्कारसिद्धिरिति चेन्न । प्रभाकराश चक्षुर्मात्रेणैव प्रभाकरसाक्षात्कारसिद्धिवद्गुरुदीक्षाशुद्धजीवस्यैव परमेश्वरानुग्रहात्तत्साक्षात्कारसिद्धेर्नविरोध । नो चेत् । "ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति" । "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" । "एषोणुरात्माचेतसावेदितव्य" इत्यादि श्रुतिशतभङ्गप्रसङ्ग । लोके गुरुशिष्यबोधप्रचारोपिनस्यात् । तस्मात्पूर्वोक्तार्थ एव सर्ववेदान्ततातपर्यमितिसिद्धान्त ॥

न चाध्यायचतुष्टय तात्पर्य तु सूत्रचतुष्टयेनद्योतनात् । कथमन्येषा सूत्राणा प्रयोजनमिति वाच्य । उक्तब्रह्मलक्षणस्य प्रधानादावतिव्याप्तिमाशङ्क्य भगवान् बादरायण परिशेषसूत्राणा प्रयोजन दर्शयति ॥

॥ इति चतुस्सूत्री समाप्ता ॥

॥ ईक्षत्यधिकरणम् ॥५॥

निर्विकारस्य ब्रह्मण जगज्जन्मादिकारणत्व सभवा"दयस्कान्त सूचीन्यायेन" ब्रह्मसत्तावशात्तत्प्रधानस्य जगज्जन्मादिकारणत्व समुचित । उत स्वतन्त्रेणवा प्रधानस्येति साङ्ख्या द्वैतमत पूर्वपक्षमाशङ्क्य तन्मत निराकरोति ॥

सू ॥ ईक्षतेर्नाशब्द ॥५॥

अशब्द साङ्ख्याद्वैतकल्पित जडप्रधान । जगत्कारण न भवति । कुत **ईक्षते** । ईक्षितृत्वपूर्वक जगज्जन्मादि कारणत्व सच्छब्दवाच्यस्य परमश्वरस्य दर्शनादिति सूत्रार्थ ॥ छांदोग्ये श्रूयतेऽस्यविषय ॥ "सदेवसौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीय ब्रह्म । तदैक्षत बहुस्या प्रजायेयेति" इत्यादि । अन्यत्र "आत्मा वा इदमेकएवाग्रआसीत् । नान्यत्किचनमिषत् । सईक्षतलोकान्नुत्सर्जे इति । स इमान् लोकानसृजते"ति । तथा षोडशकल पुरुष प्रकृत्य क्वचि"त्सईक्षाचक्रे । सप्राणमसृजते"त्यादि श्रुतिकदम्बेन परमेश्वरस्य वीक्षणपूर्वकजगज्जन्मादिकारणत्वदर्शनात् । अत्र जगत्कारणत्व सच्छब्दवाच्यत्व च प्रधानस्य वा ब्रह्मणोवेति सशय । पूर्वपक्षस्तु "निष्कल निष्क्रिय शान्त निरवद्यं निरजनमि"त्यादिषु परमेश्वरस्य निर्विकारत्वोपदेशात् । जगजन्मादिकस्येक्षितृत्वस्य च विकारधर्मत्वात् । "अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा बह्वी प्रजा जनयन्ती सरूपा" । "अजोह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोन्य" ॥ "सैषा विचित्रा सुदृढा बह्वंकुरास्वय गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी"त्यादि श्रुतिषु प्रधानस्य बहुप्रजाजनकत्वोपदेशात् । स्वत एव वा तत्सत्ताप्राधान्येनवा प्रधानस्य जगत्कारणत्वमुपपद्यते । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकेच्छाक्रिया ज्ञानशक्तिसबन्धावच्छिन्न सर्वज्ञत्व विधीयते । "सत्त्वात्सजायते ज्ञान"मिति स्मृत्या ज्ञानहेतुत्व तस्यैव सूचित । मृदादिवत्परिणामस्य अचेतनप्रधानधर्मत्वात् चेतनस्य तदसभवाच्च जगत्प्रधानयो कार्यकारणत्व युज्यते । तस्मा"त्सेदवसौम्येदमग्रआसी"दित्यत्र सच्छब्दवाच्यत्वेन तदेवव्यवह्रियते । कार्यकारणयोरनन्यत्वमतएवसत्य । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्ति । किच "यथा सौम्यैकेनमृत्पिडेन सर्व मृण्मय विज्ञात स्याद्वाचारंभण विकारो नाम-

धेयमि"त्यादिना सत्यमृत्पिण्डादितत्कार्यदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकरूपत्व प्रतिपाद्यते। अतएव कपिलौडुलोम्यादय प्रधानस्य प्रतिज्ञादृष्टान्तश्रुत्युपपत्त्या जगत्कारणत्व व्यवस्थापयन्ति । तस्मात्तद्भिन्नस्य जग(स)च्छब्दवाच्यत्व जगत्कारणत्व च नोपपद्यत इति प्राप्ते ब्रूम ॥

सिद्धान्तस्तु । "ईक्षतेर्नाशब्द" "सदेवसौम्येदमग्रआसीदेकमेवाद्वितीय ब्रह्मे" ति "तदैक्षत वहुस्या प्रजायेये"ति श्रुतिसूत्राभ्या सच्छब्दवाच्य परब्रह्मणश्शिवस्यैव ईक्षतिवार्तो श्रवणात् अचेतनस्य प्रधानस्य ईक्षितृत्वासम्भवात् । "ऋत॑सत्य पर ब्रह्मपुरुष कृष्णपिगल। ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै (नमो)नम" । "सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म" । "सत्यात्मप्राणाराम मनआनन्दमि"त्यादि श्रुतिषु सर्वज्ञस्य परमशिवस्य ब्रह्मणस्सच्छब्दवाच्यत्व सकल जगदुपादाननिमित्तकारण(त्व) च श्रवणात्। गुणत्रयसामान्यावस्थात्मकप्रधानस्य सत्पदवाच्यत्वं जगत्कारणत्व नोपपद्यते। "यन्मोहात्मकमचेतन तदेवप्रधानमिति"तदेव "जडमोहात्मक प्रधानमिति" तापनीयादिषु प्रधानस्य जडत्वव्यपदेशात् । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्ससारबन्धस्थितिमोक्षहेतु"।"मायान्तु प्रकृति वि(द्या)न्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर । तस्यावयवभूतोत्थमि" त्यादिश्रुतिशतेन प्रधानपरमेश्वरयोर्निय(ा)म्य नियामकत्वकथनात् । किच। उपक्रमे "तदैक्षते"त्यनेन। उपादानस्य चेतनत्व "बहुस्यामि"त्यनेन जगदुपास(स्य)त्व च निर्दिश्यते। "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचे"ति श्रुतिदर्शनात् सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य ज्ञानक्रियादि सर्वशक्तिवैशिष्ट्य स्वभावसिद्धमेव । अतो जगत्कारणवाक्यानि न प्रधानपराणि। प्रतिज्ञादृष्टान्तयोगात्प्रधानस्य जगत्कारणत्वमिति यदुक्त तत्तुच्छ। ईक्षणलक्षणस्य चेतनधर्मत्वात्। "सर्व खल्विद ब्रह्म तज्जलानीतिशान्त उपासीते"ति वाक्ये सर्व ब्रह्मेत्युपदेशात् नेतरस्य कारणत्व । गुणत्रयसाम्यावस्थाया प्रकृतेस्सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सत्त्वधर्मावच्छिन्नसर्वज्ञत्व सभवतीति चेत्तदसगतं। गुणत्रयात्मकप्रधानस्य तम-पृथक्त्वेन रजस्सत्त्वगुणसम्बन्धाभावात् । गुणत्रयसामान्यावस्थाप्रकृतिरित्यङ्गीकाराच्च। जगदुपादानकारणत्वेन परमशिवस्य ब्रह्मण विकारित्वमिति यदुक्त तन्नरमणीय । परमशिव चिच्छक्त्यंशभूतस्य मायापाशस्य कार्यत्व चिच्छक्त्यवच्छिन्न परमशिवस्य कारणत्व च निर्देशान्नविकारित्वशङ्काकलङ्क । सृष्टि कामस्य रजस्तमो व्यपाश्रयत्वात्किचिज्ज्ञत्व प्रसज्येतेति चेत् । यथाग्निसिद्धस्य तद्दाहकत्वभयाभावस्तद्वशीकृत मायाशक्ते परशिवस्य तत्कृतदोषानुपपत्ति । ननु "अप्राणोह्यमनाश्शुभ्र" इत्यादिना परमशिवस्य ब्रह्मणश्शरीरेन्द्रियमन प्राणसम्बन्धस्य निरस्तत्वात्कथमीक्षितृत्वं सम्भवतीति चेन्न। साधनान्तरनिरपेक्षतया प्रभाकरस्य स्वयप्रकाशत्ववच्छिवस्य ब्रह्मणश्शरीरेन्द्रियादि साधनान्तरनैरपेक्ष्येण सर्वेक्षितृत्व संभवति। तथा च श्रुति । "अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्ण । सवेत्ति वेद्य न च तस्यास्तिवेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुष महान्त"। "अपाणिपादोहमचिन्त्यशक्ति पश्याम्यचक्षुस्सशृणोम्यकर्ण" । "अह विजानामिविविक्तरूपो नचास्तिवेत्ता ममचित्सदाहमि"ति श्वेताश्वतरकैवल्याद्युपनिषत्सु श्रूयते । न च "नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योऽतोस्तिश्रोते"त्यादि श्रुतिदर्शनात्। परमेश्वरातिरिक्त शारीरसद्भावे प्रमाणाभाव इति वाच्यं। "द्वासुपर्णासयुजौ सखायौ"। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् । "नान्योऽतो द्रष्टे"ति श्रुत्या तद्व्यतिरिक्तब्रह्मविष्ण्वादिजीवाना

तत्समानद्रष्टृत्वश्रोतृत्वादि निषेधमात्रमेवोपादिश्यते । अन्यथापूर्वोक्त शिवजीवभेदप्रतिपादक श्रुतिभङ्गप्रसङ्गस्स्यादतएव तदेव रमणीय ।

"तत्तेज ऐक्षत" "(ता)आपऐक्षन्त" इत्यादि श्रुतिषु अचेतनाप्तेजसोरीक्षितृत्वश्रवणात्तद्वत्प्रधानस्यापि गौणेक्षितृत्वमङ्गीकृत्य जगज्जन्मादिकारणत्व युक्तमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥६॥

प्रधानस्य अप्तेजसोरिवेक्षण गौणइति चेन्न । कुत । **आत्मशब्दात्** । "सदेवसौम्येदमग्रआसीदि"त्युपक्रम्य "तदैक्षत(तत्तेजोऽसृजत) तत्तेजस्सृजती"त्यादिना तेज प्रभृति चेतनाचेतनकारणत्वनिर्दिश्य "ऐतदात्म्यमिदमर्व तत्सत्यंसआत्मे"ति सच्छब्दप्रतिपादितस्य आत्मशब्देन व्यपदेशात् । किञ्च "ऐतदात्म्यमिदसर्व तत्सत्य स आत्मे"ति जडाजडप्रपंचात्मकत्वेन स्वत आत्मत्वोपदेशाज्जडप्रधाने तदसभवाच्च गौणार्थोपि न सङ्गच्छते । अप्तेज प्रभृतीना शब्दानामष्टमूर्त्यात्मक परम शिववाचकत्वमेवोपदिश्यते । अतो न विरोध । नन्वात्मशब्दस्तु चेतनजीवे मुख्यत्वात्तस्यैवेक्षितृत्वपूर्वकजगत्कारणत्वमिति चेन्न । "सेय देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रोदेवता । अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति श्रुतौ आत्मना सहानुप्रवेशदर्शनात् "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यत्र चेतनाचेतनप्रपचात्मकपरमशिवे जीवानामैक्योपदेशाच्च न जीवस्य जगत्कारणत्व सर्वेक्षितृत्व चोपपद्यते । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानभङ्गप्रसङ्गाश्च । "नामरूपे व्याकरवाणी"त्यत्र परमेश्वरकर्तृत्वदर्शनात् । न च चेत्तनत्वाज्जीवस्य आत्मशब्दप्रयोगदर्शनाद्यत्किंचिन्मुख्यकारणत्वमितिवाच्य ॥ "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशो ससारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरि"त्यादि श्रुतौ "ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानियन्त्रारूढानि मायये"ति स्मृतावपिजीवस्य परमेश्वरमायापाशपराधीनत्वव्यपदेशात् । नन्वचेतनेन्द्रियभूत शरीरादावात्मशब्दप्रयोगदर्शनात् । "कूलं पिपतिषती" त्यत्र चेतनधर्मपतनेच्छाया कूले सभवाच्च मुख्यत्वेन ईक्षणपूर्वक जगत्कर्तृत्व जडप्रधानस्यापि सभवतीति चेन्न । "ममात्मासोमभद्र" इत्यादावात्मशब्दप्रयोगेपि भृत्यस्य न यथा सर्वस्वातन्त्र्य तथा प्राधानस्यात्मशब्दप्रयोगेपि न स्वातन्त्र्य । "कूलपिपतिषती"त्यत्रापि पतनौन्मुख्यमात्रात्प्रतीतिमात्रत्वमेव न कूलस्य पतनेच्छाया न पारमार्थिकत्वमत्र चेतनस्य परशिवस्य मुख्यत्वेनेक्षणपूर्वक जगत्कारणत्वोपदेशाद्गौणार्थत्वमपि नं सभवति । किच 'श्रोत्रं शृणोति' 'शस्त्रछिनत्ती'त्यादिप्रयोगाना यथा चेतनविषयत्व तथा प्रधानकर्तृत्वप्रतिपादका"जामि"त्यादि श्रुतीना परमेश्वरकर्तृत्वपरत्वमेव । ज्योतिश्शब्दस्य क्रतुज्वलनमुख्यविषयत्ववत् आत्मन् शब्दस्य चेतनाचेतनाविषयत्वेपि परमात्मनि मुख्यमेव ।

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥७॥

"स य एषोणिमैतदात्म्यमिद सर्व तत्सत्य स आत्मातत्त्वमसिश्वेतकेतो" इत्यत्र सदणिमानमादाय । "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति चेतनश्वेतकेतोरेव ब्रह्मतादात्म्यमुपादिश्य । "तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सपत्स्य" इति शरीरपातानन्तर "भ्रमरकीटन्यायवत्" ब्रह्मप्राप्तिलक्षणो मोक्षइत्युपदेशात् । न प्रधानशरीरयो"स्तत्त्वमसी"ति वाक्य

तादात्म्यनिर्देश । उत "यथाक्रतुरस्मिन्लोकेपुरुषो भवति तदे(ये)त प्रेत्यभवती" ति श्रुत्या जडप्रधाननिष्ठस्य तत्सपत्तिरेवस्यात् । ब्रह्मात्मैक्योपदेश शास्त्रस्य सर्वस्ववैरुध्यं स्यात् । ननु "आग्नीध्रशाला" न्यायेन शालास्थितऋत्विगादीनामप्याग्नीध्रशब्दवत्प्रधानेप्यात्मशब्दप्रयोगदर्शनात्। "स्थूलारुन्वतीन्यायेन" तद्ध्यानान्तरमेव परशिवध्यानमुक्तिरिति चेन्न । "नोपास्यौ प्रकृतिजीवौ" । "ज्ञात्वाशिव शान्तिमत्यन्तमेति" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्तेविश्वमायानिवृत्ति" । "शिवएकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यादिना शिवेतरध्यानस्य मुमुक्षूणा निषिद्धत्वाच्छिवध्याननिष्ठस्यैव मायापाशनिवृत्तिपूर्वक मुक्त्युपदेशात् । विश्वप्रकाशक विभाकरावलोकनस्य न दीपिकासापेक्षवत् । "स्थूलारुन्धतीन्यायेना"पि परशिवध्यानसाक्षात्कारस्य नप्रधानध्यानसापेक्षायुक्ता । अथवाजड(?)प्रधानस्य सच्छब्दवाच्यत्वे "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इतिचेतन श्वेतकेतोरचेतनत्वसिद्धिस्स्यात् । तथात्वे पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति रूपमुक्तिर्हन्येत । शास्त्रस्य आनर्थक्यमुन्मत्तप्रलापत्व चानिष्ट स्यात् । तस्मादत्र आत्मशब्दश्चेतनपराशिववाचकएव ।

ननु स्वाभाविक जीवत्वस्य निवृत्त्यसंभवा"त्तत्त्वमसी"ति वाक्ये । तस्मात्त्वमसीति तत्प्रकारकोसीति वा ज्ञातव्यमथवा स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रपचाविशिष्टकार्यकारणब्रह्मणोरभेदइति वक्तव्यमिति चेन्न । मोक्षदशायामपि पारतन्त्र्यसद्भावात्पारतन्त्र्यस्य दुखहेतुत्वात् । "अभयवैजनकप्राप्तोसी"ति "न बिभेतिकुतश्चनेती"त्यादिना मुक्तस्य अभयत्वोपदेशान्मुक्तिसंसारयोर्वैलक्षण्याभावाच्च "ऐतदात्म्य मिदसर्वमि" त्युपक्रम्य जडप्रपचस्य ब्रह्मात्मकत्वमुक्त्वा"तत्त्वमसी"ति तच्छब्देन पूर्वपरामृष्टब्रह्मैव श्वेतकेतो त्वमसीति निर्देशान्नान्यार्थोवैदिकग्राह्य । तस्मात्वमसीति निर्देशे सर्वात्मकत्वोपदेशपूर्ववाक्यार्थवैपरीत्यप्रसङ्गस्स्यात् । शारीरस्य शारीरत्वे ब्रह्मणो ब्रह्मत्वेनिष्फलप्रसङ्गोयुज्यते । केचित्तत्त्वमसीत्यत्राऽ"तत्त्वमसी" त्यूचु । तदपि "ऐतादात्म्यमिदंसर्व तत्सत्यमि"त्याद्युपक्रमणवाक्यविरोधान्न मुमुक्षुभिर्ग्राह्य । किंच "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवति" "तत्त्वमसि" त्व तदसि आवयोरतर न विद्यते । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवति" । "तत्त्वमेवत्वमेवतत्"इत्यादिश्रुति शतभङ्गप्रसङ्गोऽपिस्यात् । एतेन दण्डदण्डिवदङ्गाङ्गिवत्संसृष्टभेदवादमत घटपटवदससृष्ट भेदवादमत चनिरस्तं ।

प्रधाननिराकरणे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ हेयत्वावचनाच्च ॥८॥

हेयत्वस्य निषेधस्य **अवचनाद**नुक्तेरित्यर्थ । जगदुभयकारणत्वे ध्येयत्वे च ब्रह्मण हेयत्वावचनात् "नोपास्यौ प्रकृतिजीवावि"त्यादिना प्रधानध्यानस्य हेयत्ववचनान्नप्रधानस्येक्षणपूर्वक जगदुभयकारणत्वमुपपद्यत इति सूत्रार्थ । "ऐतदात्म्यमिदसर्व तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी"ति वाक्ये सर्वजगदात्मकपराशिवतादात्म्यं मुमुक्षु श्वेतकेतोर्ध्येयत्वेन विधेयत्वात् नात्रप्रधानं सच्छब्दवाच्यं । यथारुन्वती दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थ स्थूलतारामरुन्धती प्रथम ग्राहयित्वा ता निषिध्य पश्चादरुन्वतीमेव ज्ञापयति । तथा मुमुक्षो प्रधानोपासन वक्तुमयुक्त । तथाविधप्रमाणाभावात् । "शिवएकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" । "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" । "तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति नान्य पन्थाविद्यतेऽ-

यनाये"त्यादौ मोक्षस्य "शाखाचन्द्रन्याय"मात्रेणापि प्रधानध्यानस्य हेतुत्वादर्शनात् । नेतरस्य जगत्कारणत्व ॥

ननु "अजामेकामि"त्यादि श्रुतिषु प्रधानस्य जगत्कारणत्वकथनात्तस्यैव तत्कारण-त्वमुपपन्नमित्याशक्य निराकरोति ॥

सू ॥ प्रतिज्ञाविरोधात् ॥ ९ ॥

"कारणविज्ञानात्सर्वं कार्य विज्ञातमि"ति प्रतिज्ञा । "उत तमादेशमप्राक्ष्यो येना श्रुत श्रुत भवत्यमत मतमविज्ञात विज्ञातमिति कथ नु भगवस्स आदेशो भवतीति यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मय विज्ञात स्याद्वाचारभण विकारोनामधेय मृत्तिकेत्येव सत्य एव सौम्यसआदेशोभवती"ति वाक्ये । एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानोपक्रमश्श्रूयते । प्रधानकारणत्वेन प्रतिज्ञाविरोधस्सम्भवति जडप्रधानस्य चेतनकारणत्वासम्भवात् । अत प्रधान न सच्छब्दवाच्य ॥

पुनरपि हेतु दर्शयति ॥

सू ॥ स्वाप्ययात् ॥१०॥

स्वस्मिन् अप्यय स्वाप्यय । अप्ययो लय इत्यर्थ । अपिपूर्वस्येयतेर्लयार्थ-त्वात् । जडाजडयो प्रधानजीवयोर्लयासम्भवात् । प्रधानस्य जीवाकर्षणसत्ताभावाच्च नात्र प्रधान सच्छब्दवाच्य । "यत्रैतत्पुरुषस्स्वपितिनामसतासौम्यतदासपन्नो भवति । स्वमपीतो भवति तस्मादेन स्वपितीत्याचक्षते । स्वह्यपीतो भवती"ति श्रुतावपि सच्छब्द-वाच्य तदेवसर्वकारण साक्षात्परशिवब्रह्मेति व्याचक्षते । तथा हसोपनिषदि । "एषो-सौपरमहसो भानुकोटिप्रतीकाशो येनेद सर्व व्याप्त तस्याष्टधावृत्तिर्भवति । पूर्वदळे पुण्यमति । आग्नेयेनिद्रालस्यादयो भवन्ति । याम्येक्रौर्यैमति नैऋतेपापे मनीषा वारुण्या क्रीडा वायव्ये गमनादौबुद्धि । सौम्येरति प्रीति । ईशान्ये द्रव्यादान । मध्ये वैराग्य केसरेजाग्रद-वस्था । कर्णिकाया स्वप्न । लिङ्गेसुषुप्ति । पद्मत्यागे तुरीयमि"ति । हृदयपुण्डरीकावच्छिन्नान्तर-प्राणलिङ्गे सर्वेषा जीवाना सुषुप्तौ लय इति स्पष्टमुक्त । "सुषुप्तौ शङ्करे लय" इति स्मृतिरपि श्रूयते । किंच "यथा सुषुप्तस्स्वप्न हि न कथचन पश्यति" । "अथास्मिन्प्राणएवैकधा भवति" "तस्माद्वा आत्मन प्राणा यथायतनप्रतिष्ठन्ते" यथा "त इहव्याघ्रोवा सिंहोवा वृकोवा वराहोवा दशोवा यद्यद्भवन्ति । तथातथा भवन्ती"ति च । "तदा सुषुप्तंजीव प्राज्ञेनात्म-ना सपरिष्वक्त' इति च सच्छब्दवाच्यत्व सर्वजीवलयाधिष्ठानत्व तस्यैव निर्दिष्ट । "सर्वा-तीत परानन्द सत्तामात्र तु चिन्मयमि"त्यादि श्रुत्यन्तरेष्वपि प्रधानादीना स्वतस्सत्त्व प्रति-ज्ञात । "यथोर्णनाभिस्सृजतेगृ(ह्ण)ह्यते चे"ति श्रुतौ परशिवस्य ब्रह्मणोपि स्थूलसूक्ष्मचिदचि-त्प्रपचाविर्भाव तिरोधानयोर्दर्शनात् । किच "प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्तो नबाह्य (न)किंचन वेदनान्तरमिति" श्रुत्यन्तरेच सुषुप्तिदशाया जीवाना स्वान्त करणेन सह परशिवब्रह्मानु-प्रवेशदर्शनात्सच्छब्दवाच्यस्सर्वातीतस्सर्वज्ञस्सर्वनियन्ता परशिव इति स्थित । ततोरज्जु-सर्पवज्जगज्जीवमिथ्यात्वबोधकशुद्धाद्वैत जडप्रधानस्य जगत्कारणत्वबोधकसाङ्ख्यमपि पूर्वो-क्तश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वान्मुमुक्षुभिर्नाङ्गीकरणीय ॥

प्रधानस्य जगत्कारणत्वाभावेपि तद्गुणत्रयावच्छिन्नब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादीना जगत्कारणत्व-विधायकश्रुतीना कागतिरित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ गतिसामान्यात् ॥ ११ ॥

गतिस्सर्वेषा ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रचन्द्रदिनेन्द्रादि जगत्कारणत्व प्रतिपादकवेदान्ताना भेदाभेद-बोधकाना मूर्तित्रयातीत सद्रूपपरमशिवे ब्रह्मणि पर्यवसान तस्य सामान्यात् समन्वया-दित्यर्थ । तस्मान्नहि क्वचिदपि प्रधानकारणत्वविधायकश्रुतीना ब्रह्मादि नानादेवताकारणत्व प्रतिपादकश्रुतीना नविरोध । "यथाग्नेर्ज्वलतस्सर्वादिशोविस्फुलिङ्गाप्रविष्ठेरन्नेवमेवैतस्मा-दात्मनस्सर्वेप्राणाययथायतनं प्रतिष्ठन्ते । प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका" इति "आत्मावा इदमेकएवाग्र आसीत् । नान्यत्किञ्चनमिषत् । सईक्षतलोकान्नु सृजा इति सइमान् लोकानसृजत" । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सभूत" । "एतस्माजायतेप्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिच" । "अजामेका॑लोहितशुक्लकृष्णा बह्वी प्रजाजनयन्ती॑सरूपा" । "प्रजापतिर्वा इदमेकएवाग्र आसीत्"।"एकएवनारायणो आसीत्"।"नारायणाद्ब्रह्माजायते"। "एकोहवैनारायण आसीत् । नब्रह्मानेशानोनाग्नीषोमौ नेमेद्यावापृथिवी" ।"पुरुषोहवै नारा-यणोकामयत । प्रजास्सृजेयेति"।"पुरुषो हवैनारायण"।"अमूलमनाधारइमा प्रजाप्रजायते"। "सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा"दि व्यपदेशादेव "एकोनारायण"इत्यादि श्रुतीनासच्छब्द-वाच्ये परशिवेब्रह्मण्येव समन्वयोह्यविरुद्ध" । "विश्वं भूत भुवन चित्र बहुधाजात जायमानचयत्" । "सर्वोह्येषरुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । "देवाहवै स्वर्ग लोकमगमन् । ते देवा रुद्रमपृच्छन् । को भवानिति । सोब्रवीदहमेक प्रथममासन्वर्तामि च भविष्यामि च । नान्य कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्त"।"सोन्तरादन्तरप्राविशत्" इत्यारभ्य"यो(ह)वैरुद्रस्सभगवा-न्यश्च ब्रह्म(योवै रुद्र सभगवान्)यश्चविष्णु"रित्यादिना । अथर्वणशिरसि ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रचन्द्रदिने न्द्रादि शब्दाना परशिववाचकत्वेनव्यवस्थापनात् । कैवल्ये । "उमासहाय परमेश्वर प्रभुमि" त्यारभ्य । "सब्रह्मसशिव(स्सहरि)स्सेन्द्रस्सोक्षर परमस्स्वराट् । स एव विष्णुस्सप्राणस्स-कालोग्निस्सचन्द्रमा । स एव सर्वयद्भूत यच्चभव्य सनातनमि"त्यादिना । शिवस्यैव सर्वात्म-कत्वोपदेशाच्च । "शिवोऽद्वैत" । "प्रपचोपशम शान्त शिवमद्वैतं चतुर्थ मन्यन्ते स आत्मा सविज्ञेय" ॥ "ध्यायातेशानं प्रध्यायितव्य । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते संप्रसूयन्ते" इत्यादि श्रुतिषु मूर्तित्रयातीतत्व कारणकारणत्व तस्यैवोपदेशात् नेतरस्य विधीयते ।

ननु । क्वचिदवान्तरप्रलये चतुर्मुखादीनाजगत्कारणत्वप्रतिपादकपुराणाना कागतिरिति चेन्न । "अनेनजीवेनात्मना(नु)प्रविश्यनामरूपे व्याकरवाणि"।"ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायये"ति श्रुतिस्मृतिषु सर्वभूतानुप्रविष्टतया सर्व-नियामकत्व तस्यैव दर्शनात् । तत्कर्तृत्व तदन्तर्यामितयावस्थितपरशिवपरमेव । किंच । विश्वामित्रवत्परशिवोपासनालब्धत्वान्नविरोध । तस्मात्सर्वदेवना जगत्कारणश्रुतीना परशिव-बोधकत्वं सिद्धं । तथापि भवशर्वेशान पशुपतिरुद्रोग्रभीममहादेवाभिधानानि शिवस्य परब्रह्मण मुख्यानि । तथाहि । "ऋत॑ सत्यपरब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलं" । "सत्यं ज्ञान-मनंतं ब्रह्म" । "सदेवसौम्येदमग्र आसीदि"त्यादिना भवशब्दवाच्यत्व भूधा-तोस्सत्तार्थकत्वात् । सर्वत्र सदाभवतीति भव । परशिवएव सर्वोपादानत्वाद्घटस्स-

न्पटस्सन्निल्यादि चराचरप्रपचे सदात्मकत्व दृश्यते । "सर्वभूतदमनाय नमोमनोन्मनायनम" । "तस्मादुपसहारे महाग्रासायनम"। "यस्य ब्रह्मचक्षत्रच उभेभवतओदनं" । इत्यादिना सर्वसहर्तृत्व तस्यैवोपदेशात् । शर्वशब्दाभिधेयत्व शृहिसायामिति धातो । "इमान्लोकानीशत ईशनीभि" । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूताना" इत्यादिना सर्वनियामकत्वश्रवणादीशानशब्दवाच्यत्व । ईशधातोरिशिक्षार्थकत्वात् । "एषामीशो पशुपति पशूना चतुष्पदामुतचद्विपदा" । 'वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य पशूनापतये नमोनम" "उमापतय पशुपतये नमोनम" ॥ इत्यादिना मायापाशबद्धब्रह्मविष्ण्वेन्द्रादिपशूनामधिपतित्वेन पशुपतिशब्दवाच्यत्व । "क्षरप्रधानममृताक्षर हर अरात्मानावीशतेदेव एक" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयाश्चन्ते विश्वमायानिवृत्ति" । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश स्ससारमोक्षस्थितिबन्धहेतु" । "तमक्रतु पश्यति वीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमीशमि"त्यादिना परशिवोपासनयैवसर्वमायापाशनिवृत्तिदर्शनात् ब्रह्मविष्ण्वेन्द्रादि भक्तपशुत्वहेतुभूतमायापाशात्मक 'रुद द्रावयती"ति रुद्रशब्दवाच्यत्व । "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतार(क)कानेमाविद्युतोभाति कुतोयमग्नि" । "तद्देवोज्योतिषा ज्योति" । इत्यादिना तदितरतेजोभिभूतत्वादुग्रशब्दवाच्यत्व । "भाषास्माद्वात पवते"(इ)त्यादिना सकलभयहेतुतया भामशब्दवाच्यत्व । "अथ कस्मादुच्यते महादेव । यस्सर्वान् भावान्परित्यज्यात्म-(ज्ञान) ज्ञानेनयोगैश्वर्येमहतिमहीयते । तस्मादुच्यतेमहादेव" इति अथर्वशिरसा ज्ञानैश्वर्यमहिमातिशयितत्वेन महादेवशब्दवाच्यत्व । तस्मादष्टाभिधानानि परशिवस्यैव मुख्यानि । अतश्शिवएवजगज्जन्मादिकारण ॥

पुन हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ श्रुतत्वाच्च ॥१२॥

"यच्चान्येहास्ति यच्चनास्तिसर्व तदस्मिन् समाहित तस्मिन् कामास्सहिता" । "एष आत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोन्वेष्टित - व्यस्सविजिज्ञासितव्य" । श्वेताश्वतरे । "न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके नचेशितानैवचतस्य लिङ्ग । न कारण करणाधिपाधिप नचास्य कश्चिज्जनितानचाधिप" ॥ "तमीश्वराणा परम महेश्वर तदेवताना परम च दैवत । पति पशूना प्रथम पुरस्ताद्विदामदेव परमेशमाड्य" । इत्यादिना सर्वज्ञत्व सर्वनियामकत्व सर्वाधिष्ठानत्वसर्वोपास्यत्व महेश्वरस्य परब्रह्मण श्रूयते । "**अथातो ब्रह्मजिज्ञासे**"त्यारभ्य जिज्ञास्यब्रह्मणस्सर्वशक्तिमत्वेन सर्वकारणत्वादि धर्मान्निर्दिश्य "**ईक्षतेर्नाशब्द**"मित्यादिना प्रधानस्य जगत्कारणत्ववादिमत निरस्य ब्रह्मणश्शिवस्यैव स्वशक्तिसङ्कोचेन निर्गुणत्व शक्तिविकासेन सगुणत्व प्रसाधित । गतिसामान्योपन्यासेन सकलनिष्कलप्रतिपादकयावद्वेदान्तवाक्यानि परमकारणपराण्येवेति व्याख्यात तस्मात्परिशेषब्रह्ममीमासायास्सर्वाधिष्ठान सर्वकारणपरशिवस्य सावयवत्वनिरवयवत्वोपासन फलमिति निर्णीयते ॥

ननु तम प्रकाशवत्परस्परविरुद्धस्वभावसावयवत्वनिरवयवत्वप्रतिपादन कथमेकस्य परशिवस्यसभवतीति चेन्न । "स(च्च)त्यच्चाभवत् । निरुक्तचानिरुक्तच । निलयन चानिलयन च । विज्ञान चाविज्ञानच । सत्यचानृतच सत्यमभवत्" । "ऋत सत्य परब्रह्मपुरुष कृष्णपिङ्गल । ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै(नमो)नम" । "तदादिमध्यान्तविहीनमेकं विभु

चिदानन्दमरूपमद्भुत । उमासहाय परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । "द्वावेतौ-ब्रह्मणोरूपे मूर्तंचामूर्तमेवचे"त्यादिना परब्रह्मण शिवस्य पवनवन्मूर्तामूर्तत्वव्यपदेशात्तदुभय युक्तमेव । वयं श्रुतिप्रमाणवादिन 'नयुक्ति बहुमन्महे" इति पूर्वाचार्योक्ते । नामरूपविभागा-र्हत्व सत्व नामरूपविभागानर्हत्वेसति सद्गुरुकरुणाकटाक्षलब्धसूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वमसत्त्वामिति । "असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायते"त्यादिषु वेदितव्य । सामवेदप्रथममन्त्रे "तपश्चते" त्युपक्रम्य"कर्माविपतयेनम"इत्यन्त । तत्र"विरूपाक्षोसीति"स्तुत्वा"त्वा प्रपद्येत्वयासूत इदङ्क-रिष्यामि तस्यैसमृद्ध्यता तस्मादुपपद्यतामि"त्यादिना सर्ववैदिककर्मणारुद्राज्ञावशेनैव कुर्यादित्युप-देशाद्वैदिकाना सर्वकर्मारम्भेतद्वत्कर्तव्य । अन्यत्र च ।"एकोदेवस्सर्वभूतेषु गूढ सर्वव्यापी सर्व-भूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षीचेता केवलोनिर्गुणश्च" "सपर्यगाच्छुक्र-मकायमव्रणमस्नाविरंशुद्धमपापविद्धं" । इति मूर्तामूर्तत्व कर्माध्यक्षत्वमित्यादीनि परमेश्वरधर्मा इति श्रूयन्ते । किच । "सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशय । सर्वव्यापीच भगवास्तस्मात्सर्वगतश्शिव" । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । इत्यादि श्रुतिषु तम परत्वसाक्षित्वसर्वगतत्वसर्वान्तर्यामित्वादि लिङ्गाना परशिवासाधारणधर्मत्वान्नान्यपरत्व । तथा स्मृतिरपि । "तान्त्रिकस्सर्वकर्माणिविष्णुमुद्दिश्य कारयेत् ॥ वैदिकस्सर्वकर्माणिशिवमुद्दिश्य कारयेत्" । तस्माद्भेदाभेदविधायक सर्ववेदान्तवाक्याना आराध्याराधकलक्षणोव्यवहार । तेषु "स्थूलारुन्धतीन्यायेन" कानिचिद्वाक्यानिसालोक्यसामीप्यादि मुक्तिप्रदर्शकानि । कानिचिच्छिवोपासनापराणि । कानिचित्परमशिवस्थूलोपासनात्मकज्योतिष्टोमादि कर्म-पराणि । कानिचित्परमेश्वरसूक्ष्माराधनात्मकदहरशाण्डिल्यादि विद्याविधायकानि । तेषा-मधिकारिभेदेन फलविशेषोपाधिभेदेन भेद । "प्रवाहसमुद्रन्यायेन" सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि ऋजुकुटिलमार्गेण परशिवप्रतिपादकान्येव । तथापि शिवोपासकानामेव सद्योमुक्ति । तदशभूतेन्द्रोपेन्द्राद्युपासकाना निष्कामानामनेकजन्मार्जित पुण्यफलेन शिवोपासनद्वारामुक्ति । तथा (शिव) गीताया । "कोटिजन्मार्जितै पुण्यै शिवेभक्ति प्रजायते । तेनैव मुक्तिमाप्नोति नान्यथाजन्मकोटिभि" ॥ तथा महिम्ने ॥ "त्रयीसाङ्ख्ययोग पशुपतिमत वैष्णवमिति प्रभिन्नेप्रस्थाने परमिदमद पथ्यमितिच । रुचीना वैचित्र्यादृजुकुटिलनानापथजुषा नृणा-मेकोगम्य स्त्वमसिपयसा मर्णव इवे"ति । सौरगाणापत्यवैष्णवादि नानादेवतोपासकाना तत्तद्देवतान्तर्यामित्वेन तत्तत्फलानि शिवएव दास्यति । शैवपुराणे । "अहहिसर्वहविषा भोक्ता सर्वफलप्रद । सर्वदेवतनुर्भूत्वासर्वात्मासर्वसंस्थित"इति । तस्मान्निर्विशेषचिन्मात्र ब्रह्मवादिमत श्रुतिसूत्रविरुद्धत्वान्न मुमुक्षुग्राह्य । जिज्ञास्यब्रह्मणो पारमार्थिकमुख्येक्षणपूर्वक जगत्कारणत्वादि धर्मोपदेशात् । तन्मते उपनिषत्प्रतिपाद्य सर्वसाक्षित्वमप्यपारमार्थिकं तथापि चेतनमिति वदन्ति तदप्यविचारितरमणीय । चेतनत्वं नामचैतन्यगुणविशिष्टत्व तस्मादीक्षणगुणरहितत्वेन प्रधानवज्जडत्वमुपपद्यते ॥

किंच । निर्विशेषप्रकाशमात्रब्रह्मवादकस्य प्रकाशत्व च न सभवति । प्रकाशस्तु स्वपरव्यवहारानुकूलतासपादकपदार्थविशेष । निर्विशेषस्य वस्तुनस्स्वपरप्रकाशकत्वासं-भवाद्घटादिवज्जडत्वमेव । तदुभयत्वाभावेपि तस्य प्रकाशत्वमस्तीति चेन्न तत्प्रकाशत्वं

हि तत्सामर्थ्यमेव । सामर्थ्यवानपि गुणत्वेन निर्विशेषवादभङ्गप्रसङ्ग । वेदप्रामाण्यायश्च कश्चन गुणोङ्गीक्रियत इति चेत् । तर्हि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वसर्वेश्वरत्वसत्यसकल्पादि धर्माणामपि श्रुतिविहितत्वेन सर्वेप्यङ्गीकर्तव्या । कारणत्व हि कार्यविशेषशक्तिविशिष्टत्व । तच्च कार्यैकनिरूपणीय कार्यविशेषस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे कारणत्वमपि निष्प्रमाणमेव । किंच प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानुभवाना सविशेषगोचरत्वेन वस्तुवादिनो वस्तुत्वमपि निष्प्रमाण । तस्माज्जगदुभयकारणमहेश्वरएव जिज्ञास्य ब्रह्मेति सिद्ध ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥६॥

अवान्तरसृष्टिकर्तृब्रह्मादाना जगज्जन्मादिहेतुत्व मास्तु समष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणशरीरावच्छिन्न विराड्हिरण्यगर्भाव्याकृताना जगज्जन्मादि हेतुत्व भवेदित्याशङ्काया अधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

सू ॥ आनन्दमयोभ्यासात् ॥१३॥

"तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशस्सभूत" इत्यारभ्य "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तरआत्माविज्ञानमय" इति तैत्तिरीये श्रूयतेस्यविषय । अत्र आनन्दमयशब्देन शारीरो परशिवो वेति सदिह्यते । तदुभयधर्मबाहुल्यद्योतनात् । "अधीहि भगवो ब्रह्मेति" भृ(गो)गुरेवात्रब्रह्मज्ञानाय प्रश्नप्रतिवचननिरूपणात् । "यतोवा इमानी"त्यारभ्य " तद्विजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मे"ति जगज्जन्मादि कारणत्व ब्रह्मलक्षणतयात्रोपदेशाच्च । "पृथिव्याओषधय । ओषधीभ्योन्न । अन्नात्पुरुष । सवा एषपुरुषोन्नरसमय" । इत्यादिना सावयवत्वोपदेशात् । अन्नमयादि पचकोशान्तर्वर्तित्वेन पचकोशमयत्व जीवस्यैव समुचितत्वाच्चेति ॥ पूर्वपक्षस्तु ॥ अत्रानन्दमयश्शारीरएव । "अस्यैव एषशारीरआत्मे"त्यानन्दमयस्य शारीरत्वद्योतनात् । आनन्दमयस्याप्यन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रकरणपठितत्वात् । अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमया(नो)मेशुद्ध्यन्तामितिशुद्धिप्रार्थना दर्शनाच्च । उत मयट्प्रत्ययस्य विकारार्थकत्वात्त्यागभोगयोगाज्ञावच्छिन्नमायापाशबद्धशरीरस्य ससारिणो निरतिशयानन्दासम्भवात् । "आनन्दोब्रह्मेति" श्रुतौ परमेश्वरस्य आनन्दश्रवणात् । आनन्दमय तत्कार्यभूतश्शारीरएव आनन्दमय इति व्याचक्षते । "अशरीर वावसन्त न प्रियाप्रियेस्पृशत" इति श्रुतौ प्रियाप्रियविलक्षणत्व अशरीरत्व च परशिवब्रह्मणो व्यपदेशात । तस्यानन्दमयत्व नसम्भवति । ननु जगत्कारणस्य परशिवस्यैवसुलभप्रतिपत्त्यर्थ"मन्नब्रह्मे"त्युपक्रम्य "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादि"त्यन्तेन आनन्दमयत्व विश्वकारणत्वचोपदिशति । तस्मान्नजीवप्रकरणमितिचेन्न । जीवव्यतिरिक्तेश्वरस्याप्रमाण्यात् । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" । "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यादिना जीवब्रह्मणोस्सोय देवदत्तवदभेदत्वनिर्देशात्स"ईक्षते"ति श्रुतिनिर्दिष्टेक्षणपूर्वकजगत्कारणत्व चेतनस्य जीवस्य समुचितमेव । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेति" अचिद्व्यतिरिक्तस्वरूपलक्षणमुच्यते । तस्मा"द्ब्रह्मविदाप्नोति परमि"ति श्रुतौ जीवस्य स्वस्वरूपज्ञानमेव मोक्ष इत्युपपद्यते । उत शाखाचन्द्रन्यायेनात्मस्वरूपनिर्देशार्थ"मन्नमय पुरुष"इति स्थूलशरीरं निर्दिश्य "अन्योन्तर आत्मा प्राणमय अन्योन्तर आत्मा मनोमय अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमय" । इति स्थूलशरीराधारप्राणकोश तदन्तर्भूतत्वेन निर्दिश्य तस्यान्तर्भूत मनस्तदन्तर्गत विज्ञान बुद्धि निश्रेणिन्यायेन निरूप्य

सर्वान्तर्भूतजीवात्मान "अन्योन्तरआत्मानन्दमय" इति तस्यैवोपसहारदर्शना "ब्रह्मविदाप्नोतिपरमि"त्युपक्रान्त ब्रह्म जीव एव तत्स्वरूपज्ञानमेवमुक्तिस्सएवानन्दमय इत्युपदिष्ट ॥

ननु"ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठे"त्यत्र तस्यपुच्छत्वोपदेशात् । निरवयवस्यपुच्छत्वासंभवादानन्दमयव्यतिरिक्तस्यैवब्रह्मत्वमितिचेन्न।"ब्रह्मविदाप्नोतिपरमि"त्युपक्रम्य"ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठे"त्युपसहृतत्वात् उपक्रमोपसंहारयोरेकलिङ्गत्वात् । पुरुषविवत्व ब्रह्मण स्वभावसिद्ध । अतश्शिर पक्षपुच्छात्मनाव्यपदेशोयुक्त । अन्नमयशरीरावयवद्ब्रह्मापिस्वस्मादनतिरिक्त प्रियमोदप्रमोदावयवानामखण्डाश्रतया आनन्दमयंपुच्छ प्रतिष्ठेतिस्मर्यते ।"ब्रह्मविदाप्नोतिपरमि"त्युपक्रान्तब्रह्म "सत्यज्ञानमनन्तब्रह्मे"तीतरव्यावर्तकलक्षणद्वाराप्रसाध्य । "तस्माद्वाएतस्मादात्मन-" इत्यात्मशब्देनव्यपदिश्यतस्य सर्वान्तरात्मत्वेनआत्मत्वप्रतिपाद्य "अन्योन्तरआत्मानन्दमय" इत्यात्मशब्देन निर्दिश्यमानमानन्दमयेत्युपसंहृतत्वादात्मशब्देन जीवादनतिरिक्तब्रह्मानन्दमय इतिप्राप्तेप्रचक्ष्महे ॥ **आनन्दमयोभ्यासात्** ॥

अत्रानन्दमयश्शिवएव । कस्मादभ्यासात् । पुन पुन श्रवणमभ्यास । शिवस्य परब्रह्मणएव बहुशो वेदान्तेष्वानन्दशब्दप्रयोगदर्शनात् । नेतरोह्यानन्दमयवाच्य इति सूत्रार्थ । आनन्दमय प्रस्तुत्य "रसो वै स" इति रसत्वव्यपदेशात् । "रसᳲह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्येवान्यात्क प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एषह्येवानन्दयाति" ।"सैषानन्दस्य मीमाᳲसा भवति । एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति"।"आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्"।"आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" । श्रुत्यंन्तरेच । "आनन्दमयोह्यानन्दभुक् आनन्दं ब्रह्मेति" ब्रह्मणश्शिवस्यैवान्दशब्दोनिर्णीत ॥ किंच॥ "सैषानन्दस्य मीमाᳲसाभवती"त्युपक्रम्य मानुषादि प्रजापतिपर्यन्त शतगुणमानन्दातिशयमुपदिश्य "स एको ब्रह्मण आनन्द" इति परमानन्दातिशयित्व ब्रह्मणश्शिवस्यैव व्यवस्थापनात् । मलत्रयविशिष्टतनुत्रयावच्छिन्न शारीरस्य निरतिशयानन्दशिरस्कत्वासभवादानन्दमयश्शिवएव । आनन्दमयस्य ब्रह्मणश्शिर प्रभृत्यवयवनिरूपण भक्तोपासनार्थमेव "हसहंसेति यो ब्रूयाद्धसोनामसदाशिव । यावत्पश्येत्खगाकार तदाकारं विचिन्तये"दित्यादि श्रुतिस्मृतिषु परब्रह्मण शिवस्य हंसरूपत्वव्यपदेशाच्च । अवयवकल्पनमविरुद्धं । श्रोतृबुद्ध्यनुसारेण अन्नमयादि सर्वान्तरत्वादानन्दमयस्य उत्तरोत्तरमात्मत्वेन आनन्दमयान्तरमुपदेशात् । अन्नमयाद्यमुख्यात्मविज्ञानाभावे आनन्दमयमुख्यात्मविवेकासभवाच्च। 'स्थूलारुन्धतीन्यायेन''समक्षप्रवाहन्यायेन' च मुख्यात्मप्रबोधार्थअमुख्यार्थविवेको विरुद्ध । जडत्वादन्नमय प्राणमय मनोमय पर्यन्तमेव मयट्प्रत्ययस्य विकारार्थकत्व चेतनत्वाद्विज्ञानमयोविज्ञानप्रचुरो जीव । आनन्दमयो आनन्दप्रचुर परमेश्वर ।"गोश्वानाम्भिब्राह्मणान् स्पृष्ट्वा अपस्पृशेदि"त्यापस्तम्बसूत्रे । "रजस्वलाम्भिगोविप्रान् पातित्रत्यस्त्रिय तथा । शवाम्भिᳲयब्रह्मबन्धून् स्पृष्ट्वा स्नान समाचरे"दिति वृद्धशातातपेपि । पवित्रापवित्रपदार्थाना साहचर्योपदेशान्न प्रकरणैकत्वदोष । "सुषुप्तिकाले सकले विहीने तमोभिभूतस्सुखरूपमेति" इत्यादि श्रुतौ सुषुप्तावानन्दमयपरमेश्वरे तत्साक्षात्कारप्रतिबन्धक तमोरूपपाशेन सह शारीरस्य विलीनत्वात्तन्निवृत्तिरूपप्रार्थनासमुचितत्वान्न विरोध । "ज्ञाज्ञौद्वौ अजावीशानीशा"वित्यादि श्रुति दर्शना"न्मृण्मयो घट" इत्यादिवदानन्दमय आनन्दविकारो जीव इति वादो न श्रौत ।

"विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोन्य" । "क्षरात्माना वीशतेदेव एक" । "पृथगात्मान प्रेरितारञ्चमत्वा" । "द्वासुपर्णासयुजासखायौ" "नान्ये ब्रह्मणी वेदितव्येपरचापरच" । "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" । "नित्योनित्याना चेतनश्चेतनाना" "अन्त प्रविष्टश्शास्ताजनाना" । "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" । "तस्मिश्चान्योमायया सन्निरूद्ध" । "जुष्टयदापश्यत्यन्यमीश" । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश" । "ईशानस्सर्वभूताना" । "एषामीशे पशुपति पशूना" "य आत्मनि तिष्ठन् । यस्यात्माशरीरमि"त्यादि श्रुतिशतेषु जीवब्रह्मणो परस्परवैलक्षण्य व्यवस्थापनात् । नानाशरीरप्रवेशनिर्गमनव्यापारसामारिकस्य शारीरस्यैव न ब्रह्मत्वमुपपद्यते । किंतु "ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति" "तत्त्वमसी"त्यादि श्रुतिषु स्वभावसिद्धजीवस्य "भ्रमरकीटन्यायेन" परमेश्वरोपासनतया तदात्मकत्वमुपदिश्यते । नोचेच्छ्रुतियुक्त्यनुभवविरोधप्रसङ्ग । किंच "नोपास्यौ प्रकृतिजीवावि"त्यादि श्रुतिषु शारीरोपासनाया निन्दाश्रवणात् । नजीवस्य स्वस्वरूपज्ञानेन मुक्ति । "ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति" । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "तमेवं विदित्वाति मृत्युमेति नान्य पन्थाविद्यतेऽयनाये"त्यादि श्रुतौ जीवस्य परमेश्वरोपासनयैव मुक्तिव्यपदेशात् । प्रधानब्रह्मत्ववादवत् जीवब्रह्मवादोह्यवैदिक । "विज्ञान यज्ञ तनुते कर्माणि तनुतेपिचे' तिश्लोके विज्ञानशब्देन न बुद्धिरुपपद्यते जडात्मकबुद्धे कर्मकर्तृत्वाभावात् । गवादिशब्दवत् । ध(र्म)र्मिशब्दो हि धर्मिग्राहकत्वात् । विज्ञानशब्दस्य जीवात्मवाचकत्व । किच "विज्ञानचाविज्ञानचे"ति विज्ञानशब्देन तद्गुणक चेतनमुपदिशति तथान्तर्यामिब्राह्मणे "यो विज्ञाने तिष्ठन्नि"ति श्रुतौ काण्वपठितस्य पर्यायस्य स्थाने माध्यन्दिना "य आत्मनि तिष्ठन्नि 'ति क(ा)ण्वशाखापाठगतविज्ञानशब्दनिर्दिष्ट जीवात्मेति स्फुटीकुर्वन्ति । विज्ञानमिति नपुंसकलिङ्गवस्तुत्वाभिप्राय । तदेवविज्ञानमयाज्जीवादन्यस्तदन्तर्गत परमात्मानन्दमय । "कृत्यल्युटो बहुलमिति" कर्तरिल्युट् आश्रयते । अतएव "विज्ञान यज्ञ तनुते । कर्माणि तनुतेपि चे"ति यज्ञादि कर्तृत्व विज्ञानस्यैव श्रूयते । तस्मात्नकृत्यल्युटोङ्गीकार ।

ननु जीवस्य चेतनत्वा"त्तदैक्षत बहुस्याप्रजायेये"ति इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्टजगत्कारणत्वस्योपपत्ते । कारणस्य परमेश्वरस्य जीवात्मकत्वासभवे "अनेन जीवेनात्मना(नु)प्रविश्य नामरूपेव्याकरवाणी"त्यादि श्रुतिविरोध इति चेन्न । 'सत्यकामस्सत्यसकल्प" इत्यादि श्रुतिसिद्धसत्यकामत्वादि धर्माणा तापत्रयबद्धकिंचिज्ज्ञजीवस्यासभवान्न जगत्कारणत्व । "सदेवसौम्येदमग्रआसीदि"त्यादिनासृष्टे पूर्वकाले नामरूपविभागशून्यत्व विश्वोत्पत्तौ सच्छब्दवाच्यस्य परमेश्वरस्य "बहुस्यामि"त्यादिना जगदुभय कारणत्वं तस्यैव निर्दिष्टत्वात् । प्रलये स्वान्तर्गुप्तबद्धजीवाना स्वागत्वात् स्वात्मनानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणकर्तृत्व युक्तमेव ॥ निर्विशेषस्य उपासनासभवात् । "ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा । इद पुच्छं प्रतिष्ठा" । "अथर्वाङ्गिरस पुच्छ प्रतिष्ठा""मह पुच्छ प्रतिष्ठा" । इत्यादौ । परमेश्वरस्योपासनार्थमधिकारिभेदेन सावयवत्वमुपदिश्यते । सावयवोपासनाया अपि निरवयवप्राप्तिरेव फल । तथा कैवल्ये । "उमासहायमि"त्यारभ्य "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस·परस्तादि"त्यन्तेन सावयवोपासनस्य निरवयवोपासनासिद्धिमाचक्षते । अतो न विरोध ।

अन्नमयादि मयटप्रत्यय प्रवाहप्रकरणपठितत्वादानन्दमयस्यापि मृण्मयो घट इत्यादिवद्विकारार्थकत्वमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ विकारशब्दान्नेतिचेन्नप्राचुर्यात् ॥१४॥

मयट्प्रत्ययस्य विकारार्थकत्वादानन्दमयइत्यत्रापि विकारार्थकत्वमेव समुचितमेवेति चेन्न। कुत ।**प्राचुर्यात्** ब्रह्मण आनन्दप्राचुर्यात् । अन्नमयो यज्ञ । अशुमयस्सूर्य । विप्रमयो ग्राम । विहङ्गमयो वृक्ष । इत्यादौ प्राचुर्यार्थेपि मयट् प्रत्ययस्य दर्शनात् । अत्रानन्दमयशब्देन आनन्दप्रचुर परमेश्वरएव उच्यते । "सैषानन्दस्य मीमासाभवती-"त्युपक्रम्य मानुषविशेषादि प्रजापतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरानन्दस्य शतगुणमतिशयानन्दत्वमभिधाय "स एकोब्रह्मण आनन्द" इति ब्रह्मानन्दो निरतिशयेनाभ्यस्यते । तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयडिनि सिद्ध । ननु मयट्प्रत्ययस्य अन्नमयो यज्ञ इत्यादिवत् प्राचुर्यार्थकत्वेपि न जीवादन्यत्वमुपपद्यते । आनन्दप्रचुरत्वे दु खाल्पत्व मर्थातिसिद्ध । जीवस्य सुखदु खाश्रयत्वात् । तस्माद्विकारार्थकत्वमेव समुचित। अन्नमय इत्युपक्रमे विकारार्यकत्वदर्शनात् । लोके मृण्मयदारुमयरजतमयताम्रमयादिषु वेदे "पर्ण मयी जुहू" "शमीमय्य स्रुच" "दर्भमयरिशने"त्यादिष्वपि मयटो विकारार्थ दर्शनाज्जीवस्यैवात्र आनन्दमयत्वमुभयथासभवतीति चेन्न । आनन्दप्रचुरत्व हि आनन्दप्रभूतत्वं तत्तु त्रैकालिकदु खात्यन्ताभाववत्वं । तापत्रयविशिष्टस्य जीवस्य तदसंभवान्नचानन्दमयत्व । चेतनस्य मृदादिवत्परिणामस्वाङ्गीकारे श्रुतिस्मृतिविरोधप्रसङ्गस्यात् । न विकारार्थो विधीयते ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥१५॥

"कोह्येवान्यात्क प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दोनस्यात् । एषह्येवानन्दयाती"ति सर्वजीवानन्दहेतुत्वेन आनन्दमयोव्याचक्षते । लोके । विद्वानेवाविद्वासंकरोति । धनवानेव धनवन्तं करोति । स्वयंप्रकाशस्सूर्यादिरेव स्वान्यान्प्रकाशयति । तद्वदानन्दमय परमेश्वर सर्वजीवान् सुषुप्तौस्वकीयानन्द दत्वा आनन्दयति तस्मादानन्दमयोनेतर । तस्य जीवानन्दस्य **आनदमय** परमेश्वरो हेतुरिति **व्यपदेशाच्च** कीर्तनात् जीवानन्द प्रति तस्य प्रकृत्यानन्दस्य हेतुत्वव्यपदेशाद्वा । यद्वा । स आनन्दमयो हेतुर्यज्जीवानन्दस्य स तद्धेतुरिति सूत्रार्थ ।

ननु । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वात् । आनन्दमयत्व आनन्दप्रदायकत्वमनुपपन्नं अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्च प्रपञ्चितमिति पूर्वाचार्योक्तिन्यायमनुसृत्य प्रपंचस्य व्यवहारमात्रसत्यत्वाङ्गीकारादौपचारिकत्वेनानन्दमयत्व ब्रह्मण्यङ्गीक्रियत इति चेन्न । व्यावहारि(क)सत्यकत्व नाम कालान्तरानवस्थायिवस्तुत्वं। सदसद्विलक्षणत्वं वा। सत्त्वासत्त्वाभ्या निर्वक्तुमशक्यत्वं वा। नाद्य । यत्किचित्कालान्त(रा)र्यानवस्थायिवस्तुत्वस्य घटपटादौ अस्माभिरङ्गीकारादशतस्सिद्धसाधनात् । "गौरनाद्यन्तवती"त्युक्ताया प्रकृतेस्सर्वकालान्तरावस्थायितया अव्याप्तेश्च । कालान्तरावस्थायित्वावच्छिन्नसामान्याभाव विवक्षाया द्वितीयक्षणस्यापि कालान्तरतया तदनवस्थायित्वसाधनेन वैभाषिकाङ्गीकृत क्षणिकत्वमेव साधित स्यात्। ननु स्वदेशकालनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्व मिथ्यात्वमिति स्वसिद्धान्तविरोध ।

प्रातिभासिके अतिव्याप्तेश्च । न द्वितीय । सदसदात्मकस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धया-तद्विलक्षणस्याप्रसिद्धे । नापि सत्वावच्छिन्नासत्वावच्छिन्नाभ्या भिन्नत्व । सत्यसति च अतिव्याप्ते । एको(कस्)सद्वानितिप्रतीत्यासदसद्भ्याभिन्नत्वात् । नापिसत्वावच्छिन्नभिन्नत्वे सति असत्वावच्छिन्नभिन्नत्व । सत्वावच्छिन्नस्य कस्यचित्सत्वावच्छिन्न किंचिद्भिन्नत्वेनाति-व्याप्ते । नापिसत्वावच्छिन्नप्रतियोगितोकभदवत्त्वेसतीत्यादि विवक्षायुक्ता । तथापि निर्धर्मिकेब्रह्मणि अतिव्याप्ते । नचनिर्धर्मिकस्वादेवनातिव्याप्तिरितिवाच्य । हेतुसाध्ययो-रपक्षधर्मत्वप्रसङ्गात् । अथसद्रूपभिन्नत्व तदपि न सदन्तरमादायसिद्धसाधनात् । याव-त्सद्रूपान्यत्वविवक्षायामप्येकैकस्य यावत्सद्रूपान्यत्वेन सैवसिद्धसाधनता । अथसद्रूपाव-च्छिन्नसामान्यान्योन्याभावो विवक्षित इति मत । तदपि ब्रह्मण्यतिव्याप्तेरेव दुष्ट । अथ यावन्तस्सद्रूपास्तावत्प्रतियोगिक तत्तद्धर्मावच्छिन्नान्याभावकूटाश्रयत्वमेवसद्विलक्षत्वमपि निर्वाच्यमिति निरुच्येत । तदनिवारित यावता सद्रूपाणा भवन्मते अप्रसिद्ध्यातत्प्रति-योगिकभेदकूटाप्रसिद्धे । ब्रह्मणि प्रातिभासिके चातिव्याप्तेश्च । न च ब्रह्मान्यत्वे सत्य-सद्विलक्षणत्व सिद्धसाधनताया दुर्वारत्वात् । किंच सद्घट इति प्रतीतीना घटादीना नसद्विलक्षणत्व युक्तमित्यसभवोलक्षणस्य । नच "नेहनाने"ति श्रुत्या प्रत्यक्षबाध । "यजमान प्रस्तर" । "आदित्योयूप" । "सोमेन यजेत" । "कृष्णलस्रिव(श्रप)येत्" यजमान-एककपाल । "तत्वमसी"त्यादिषु शतश प्रत्यक्षविरुद्धाना श्रुतीनामेव प्रतिज्ञातार्थबाधा दर्शनात् । ननु सद्घटयोरभेदे घटे कलशवत्सामानाधिकरण्याभावसभव । भेदेपि घटपट इति वत्सामानाधिकरण्यासभव एव । तस्मात्तादात्म्यमेव सद्घटयो प्रतीतिरिय विषयी-करोति । तच्च भिन्नत्वेसत्यभिन्नसत्ताकत्व । तस्मात्सद्भेदएव घटादीना प्रतीति सिद्ध इति चेदत्रब्रूम । यदभिन्नत्वेसत्यभिन्नसत्ताकत्व तादात्म्य तर्हिनेद रजतमिति बाधानन्तरमिदं रजतमिति प्रतीत्यापत्ति । विशेषेण प्रतीतेर्विशिष्टप्रतीतिं प्रत्यबाधकत्वात् ॥

ननु इद रजतमित्यत्र यत्तादात्म्य प्रतीतं तस्य नेति निषेधेसति कथ पुनस्तादात्म्य-प्रतीतिरितिचेत् । न हि तर्हि भेदस्य तादात्म्यशब्दार्थे प्रवेश । इदं रजतमिति बुद्धिस्संस्पर्शतयातादात्म्यविषयत्वेन इद रजतमित्यस्य प्रकारतयातादात्म्यैकदेशविषयत्वेपि बाध्यबाधकभावोस्ति । प्रत्युत मानान्तरसवादरूपतया भ्रान्तिदार्ढ्यापादकत्वमेव । अन्यथा रूपवान् रूपसमवायवानिति प्रतीतीना मिथोबाध्यबाधकप्रसङ्गात् । तस्मान्नेद रजत-मिति प्रतीतेर्बाधकत्वानुगुणा(त्) इद रजतमिति प्रतीतिस्तस्मात्तादात्म्य वक्तव्य । न चाभेदएवेति । एतेन अभिन्नसत्ताकत्वं रजतशुक्त्योर्निषिध्यते नेदमित्यनेनेति निरस्त । तथा सति प्रातिभासिकस्याधिष्ठानभिन्नसत्ताकत्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति । अपसिद्धान्तात् । तादात्म्यव्याघाताच्च । अधिष्ठानभिन्नसत्ताकप्रतियोगिकएवाभावोधिष्ठानाद्भिद्यते अन्यस्तु न भिद्यते । तस्माद्राजतस्याभावो(धिष्ठा)दितान्नभिद्यत इत्युक्तिव्याहतिश्च । नेद रजतमिति शाब्दबुद्धौ शब्दानुपस्थिताभिन्नसत्ताकत्वनिषेधाभावेन प्रत्यक्षबुद्धावपितन्निषेधायोगाच्च । नच पदद्वयसामानाधिकरण्यबलात्तत्रापि तदुपस्थितिरितिवाच्य । निर्विशेष ब्रह्मेत्यत्रापि तदापत्ते । किंचात्यन्ताभावप्रतीतिरिय नान्योन्याभावप्रतीति । अपीदरजत नेतिप्रतीते । अभिन्नसत्ताकत्वे निषेधरूपकत्वे रूप घटोनेतिबुद्धेरपि तथास्यात् । तदाच तन्मते तस्या

दशाया नीलोघटइति बुद्धिर्नस्यात्। किंचाभिन्नसत्ताकत्वनिषेधेपि पुरोवृत्तिनिष्ठाभेदस्य इष्टतावच्छेदकससर्गस्य वा निषेधाभावात् । भ्रान्तिप्रयुक्त कार्य दुर्वार स्यात्। नहीष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकमबाधितत्वात् प्रवृत्ति निरोद्धु शक्यते । न चाभिन्नसत्ताकत्वनिषेधएवाभेदनिषेधक ।तर्ह्यभेदसत्ताकत्वमभेदएव स्यादिति । भिन्नत्वेसतीति विशेषणविरोध ।भिन्नसत्ताकत्वमित्यत्र किमभिन्नसत्ताकत्व सत्तावत्सत्ताकत्व । मत्वर्थे बहुव्रीहि विधानेन मत्वर्थस्य दण्डवान् पुरुष दण्डीत्यनुरोधेन भेदरूपतया स्वभिन्नसत्ताकत्वसत्ता च बाधात् । नापि तादात्म्य मत्वर्थ इति वक्तु युक्त । आत्माश्रयदोषेण तल्लक्षणे तत्प्रवेशायोगात् । सत्तातरा यासविना प्रथमसत्तायास्तत्तादात्म्यानुपपत्त्या घटाधिष्ठानसत्तायामिथ्यात्वे अपसिद्धान्तश्च। नहि पदार्थान्तरेण सबध्यमानाधिष्ठानता व्यभिचरति । नचसत्तावत्वसत्तयासाकमभेद । मत्वर्थस्याभेदत्वायोगात् । अन्यथा दण्डपुरुषयोरभेदापत्ते । घटाकाशे पटभेदस्य सत्तासबन्धरूपत्वे जडाजडयोरैक्यप्रसङ्गाच्च न चातएव सत्तायामभेदसत्तासबन्ध घटभेद इति वाच्य । वैरूप्यप्रसङ्गात् तादात्म्यस्य घटे सत्तासंबन्धत्वपरित्यागेन घट्टकुटीप्रभातन्यायाच्च । अभिन्नसत्ताकत्वघटक सत्तावत्त्वं क्वचिदभेदेन क्वचिदधिष्ठानतयेति प्रतिपादनेप्यननुगमाच्च । अभेदस्यमत्वर्थायोगेन बहुव्रीह्यनुपपत्तेर्मुक्तत्वाच्च।तादात्म्यावगाहिन्योनी(लो)तोघटस्सन्पट इति प्रतीतितया तादात्म्याश्रयएव वैरूप्यकल्पनायोगाच्च। अपि चैवघट पट रसोघटपटइत्यादि प्रयोगास्त्वन्मते दुर्वारास्यु अभिन्नत्वे सत्याभिन्नसत्ताकयोस्तथाप्रतीत्याभावानुपपत्ते । नहि यन्सत्वेपि यन्न ज्ञायते तदेव तस्य नियामकमित्यस्मत्तो ब्रवीषि । नच घट पटइत्यादि प्रतीत्यभावात् तादात्म्यमेवनेतिवाच्य । घटपटयोर्भेदस्य ब्रह्मसत्तासत्ताकत्वस्य त्वयापह्नवितुमशक्यत्वात्। यद्येवमस्यापह्नव तर्हि लाघवाद्भिन्नत्वमात्रमेव। समानाधिकरणप्रतीतिनियामकं घटपटइति प्रतीत्यभावस्तुभेदस्य कथचिदप्यभावादित्येवमेव किमिति नोच्यते। यदितु प्रत्यक्षादिसिद्धापलापायोगेन नभेदमात्रस्य प्रतीतिनियामकत्व तर्हिसिद्धान्तस्य त्वदीयस्य त्वयैवहित्यागायोगेन तादात्म्यस्य निह्नव परित्यज्य तस्य सामानाधिकरण्यप्रतीतिनियामकत्वमेव त्यज्यता । अथान्वयव्यभिचारो नियम्यनियामकयोरयुतसिद्ध्यादिनियमकान्तरकल्पनेनोध्रियेत । तर्हित्यज्यतामजागलस्तनायमान तादात्म्यरूप नियामक । तत एव तादृक्प्रतीत्युपपत्ते । अथाभ्यास्यमानाभ्या घटपटाभ्यामधिष्ठानसत्ताभिद्येत । तर्हि भिद्येतगुणगुणिभ्यामपीति। किंच सन्पटइत्यत्र तादात्म्यभावे इदं रजतमित्यत्रापिभासेतैवतत् । तथाचेष्टभेदघटिते तादात्म्येज्ञाते कस्यापि रजतार्थिनश्शुक्तौप्रवृत्तिर्नस्यात् । इष्टभेदज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वात् । नचाभिन्नसत्ताकत्वज्ञान पृथगेव प्रवर्तकमिति वाच्य। प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्यौगपद्यस्य विरुद्धकारणयौगपद्येन परस्परप्रतिबन्धे कार्यमात्रानुपपत्तेर्वादुर्वारत्वात् । अभिन्नसत्ताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वे घटपटयोस्तवदशाया घटार्थिन पटप्रवृत्तिप्रसङ्गाच्च। अथाभिन्नसत्ताकत्वविशेषणान्तरदाने । तत्परिहारस्यापि अज्ञातस्य तस्यप्रवर्तकत्वेअतिप्रसङ्गात्। ज्ञानस्य प्रवृत्ति दशायावर्जनी **यत्वादपिचे**ष्टपुरोवर्तिनि विशिष्टाज्ञाने भेदाग्रह कारणमिति निर्विवाद। साक्षिरूपभ्रमवादिनामपि इमाविष्टपुरोवर्तिनौ भिन्नाविति ज्ञानेसति प्रवृत्तिदर्शनेन कश्चिदुपयोगस्य(श्च)। वक्तव्यस्तथाचापेक्षितभेदाग्रहविरोधिना कथ भ्रमेण

भवन्मते प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वास्यात्। अपि चव वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत । पर्वतेवह्निव्याप्योधूम इति प्रतीतिरपि समानाधिकरणप्रतीतित्वनाद्यात्म्यमवगाहमानापि वह्निव्याप्यधूमयोर्भेद विषयीकुर्यात् । तथाच नानुमितिर्जायते । किंतुप्रतिबध्यत एव । अपि चेदंरजत तयाजानामीत्यनुव्यवसायस्स्यात् । इद रजतभिन्नतयाजानामीद रजतभिन्नसत्ताकतया जानामीत्यपि कदाचिदनुव्यवसायस्स्यात् । नहि ज्ञात कदाचिदपि नानुमन्वीयते । एतावन्नकालं रजतभेदज्ञानवृत्त इदाना बाधेन निवृत्तमित्यपिप्रतीयेत । इद रजतमिति वाक्याच्छाब्दबोधेपि नस्यात्। अयोग्यज्ञानादिति दिक् । तस्मान्नघटइति प्रतीतिबलात् सदसद्विलक्षणत्वासिद्धि । नापि सच्चेन्नबाध्येतासस्चेन्नप्रतायतेतिख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्याविपरीतसाधकस्स्यात्। बाधोहि नास्तीतिप्रतीति । सात्वसत्यमेव साधयेत्। ख्यातिरप्यस्तिकारा सापि सत्यमेव साधयेत् । ततश्च सदसदात्मक वस्तुसिद्ध्येन्न सदसद्विलक्षण । ननु सदसदात्मकं विरोधाद्बोधयितुमशक्तार्थेतासदसद्विलक्षणमपिसाधयिष्यतीति चेत्तर्हिविरोधादेव न साधयेत् । सदसदात्मकत्वस्येव सदसद्विलक्षणत्वस्यापि विरुद्धत्वात् । परस्परविरोधेहि न प्रकारान्तरस्थितिरितिर्नीतिविद । नहिघटाघटोभयविलक्षण वस्तूपलभ्यते । घटनपरस्यापघटनत्वेनक्रोडीकारात् । कोटिद्वयविनिर्मुक्तानुपलंभइति चेत सद्भिन्नस्य सर्वस्यासत्त्वेन क्रोडाकारात्। कोटिद्वय विनिर्मुक्तासभव प्रकृतेपि तुल्य । अथ सच्छब्दस्सद्विशेषपरइति शङ्कयेत तर्हि किंचित्सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्व सदन्तरेप्युपपन्नमिति अस्मदिष्टसिद्धिरेव।

ननु बाधेनासत्यसिध्यतीति भवद्भिरेवाभ्युपायि । तदेव सद्विलक्षणत्व सदर्थसस्पर्शतौल्यात् । ख्यातिरपि सत्ता साधयति सत्ताया एव सद्वैलक्षण्यरूपतया तद्व्यापकतया तुच्छाद्वैतलक्षण्य साधयति । तथा च प्रमाणसिद्धेर्थेविरोधोपिकथंचित्समाधीयत इति चेत् । भ्रान्तिप्रलपितमेतत् । बाधेनाधिकरणान्तरे सत्त्वविरहिणोपिवस्तुनोधिकरणान्तरे सत्तायानिष्प्रत्यूहत्वात् । शब्दरूपेक्वचित्किंचित्ताद(ग)निषिध्यत इति सार्वजनीन । बाधसत्तामेव साधयेत् । प्रतीतिरपि ख्यातिपदाभिधेयतया तामेव प्रथयति । "संविदेव हि भगवता विषयसत्त्वोपगमेशरणमित्युक्ते" । तथाच सदसद्विलक्षणे प्रमाणानुपलभातद्बलेन सद्विलक्षत्वासद्विलक्षत्वयोविरोधशान्तिप्रयत्न । अजागलस्तनोपालम्भजनित क्षीराभिपातसभ्रम । यदत्रोक्तसत्वसत्वौ पदार्थधर्मो स्वरूप वा । नाद्य । असत्त्वकाले(पि)पदार्थसद्भावप्रसङ्गात्। अनित्यधर्मस्याश्रयादृतेऽनवस्थानात् नत्वधर्मत्वेसत्यव्याघातात् । न द्वितीय । एकस्य सदसदात्मकत्वविरोधात्। ननु कालभेदादविरोधइति चेन्न। धर्मस्य हेतुसमाजाद्यत्ययो नतु स्वरूपस्य नबाह्यभाव । कालभेदेन भावो भवति । इत पूर्वमसदित्यसतोपथ्यनुपपत्तेश्च । तस्य निस्वभावस्यावच्छेदककालासभवात्तस्माद्यत्किंचित्कालमसत्सर्वदा असदेव यत्सत्तदा सदेवेति तदप्यसत् पक्षद्वयेपि दोषाभावात् । नचानित्यधर्मस्याश्रय विनाऽनवस्थानादसत्यकालेपि सत्तारूपस्य धर्मस्याश्रयाक्षेपकत्वप्रसङ्ग । तदानीं सत्तारूपधर्मस्याप्यभावेन आश्रयविनानुपपत्यभावात् । अन्यथा स्वाश्रयंध्वसशब्दस्य ध्वसप्रतियोगिना रूपादीना घटेसत्तापादकताप्रसङ्गात्। त्वन्मतेपि मुक्तिकाले अविद्यमानानामन्त करणादीनामविद्याक्षेपकत्वप्रसङ्गाच्च । अथाविद्यमानानामाश्रयविना अनुपपत्तिर्हियते । तर्हि प्रकृतेपि दीयता दृष्टि । एतेन सत्त्वधर्मित्वे असत्त्वव्याघाता निरस्तप्राया । सत्त्वस्य तदानीमभावेन

तद्धर्मत्वाभावात् । अन्यथाश्यामधर्मिणस्तद्विरुद्धरक्तधर्मगुणधर्मित्वाभावेन श्यामरक्तयोर्धर्मिद्वयगतत्वप्रसङ्गात् । यदि श्यामनाशनकालघटित तद्धर्मत्व तुल्यमितरत्रापि । सत्यधर्मित्वमन्यथानेति सुवचनत्वात् । नसत्ववदसत्त्वमपि धर्म असावप्याश्रयविना कथमवतिष्ठति । तथा च सत्वदशायामाश्रय सत्ताप्रसङ्ग इति चेत् । स्यादेव । यद्यसत्वमभावातिरिक्त नतु तथा । तथाचाभावएव । सच कालदेशाद्यविकरणएवेति । शान्तायामाश्रयाकाङ्क्षाया कथ प्रतियोगिसत्ता तदर्थमाक्षिपेत् । अन्यथात्वदभिमतयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वयो का गति । तावपि सत्वासत्वरूपावेव द्विविधसत्तायामिति वात्वर्थानुस्मृते । उक्तं हि त्वया-व्याघातमजानतासताशून्यस्यापि प्रतियोगिनोविद्यमानतामात्रेणाभाव सत्यत्वोपपत्तिरिति । एतेन प्रतियोगित्वस्याश्रयविना कथमवस्थानमित्यपि शङ्कागलहस्तिका । अविद्यमानत्वप्रतियोगितायामात्माश्रय विनानुपपत्ते । पूर्वकाले विद्यमानतामात्रेणचेत्तस्याउपपत्तिस्तर्हिसैवोपपत्तिरिति । वस्तुतस्तु अतीतत्वभविष्यत्वादिक स्वभावादविद्यमानपदार्थाश्रयमेव । नविद्यमानाश्रयमनुभवानुरोधित्वात्कल्पनाया विरोधाविरोधावपि अनुभवानुरोधेनैव हि व्यवस्थाप्यौ । तथाच यदविद्यमानत्वादनाश्रयत्व अतीतादीना तदाज्ञानविषयतानस्याच्च । ज्ञानकर्मत्वमेवमुत्पत्त्यादिषु कर्मभूताना घटादीना कारणतानस्याच्चा विद्यानिवृत्ति प्रतियोगित्वमविद्यायानिराश्रयस्य प्रतियोगित्वस्यानवस्थानात् । वस्तुतस्तु असत्वात्प्रतियोगिता प्रत्यनाश्रयते जगत एव । सर्वदेश सर्वकाल निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगिनो सत्वात्पदार्थमात्रेणाश्रयत्वप्रसङ्ग इत्यल । आस्ताविस्तरेण । तस्मान्नप्रपंचस्य व्यावहारिकमात्रसत्यत्वमत परमेश्वरस्यानन्दमयत्व स्वाभाविकमेव ।

तथापि "ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठे"ति श्लोके ब्रह्माधारत्वेन शारीरस्य निर्देशात् । तद्भिन्नत्वे तस्यास्वातन्त्र्या जगजन्मादिहेतुत्वविरोध । तस्माच्छारीरएवानन्दमयइत्याशङ्क्याह ॥

सू ॥ मान्त्रवर्णिकमेव(च)गीयते ॥१६॥

अत्रानन्दमय परमेश्वरएव । "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"त्युपक्रम्य । 'सत्यंज्ञानमनन्तब्रह्म योवेदनिहितं गुहाया परमेव्योमन् । सोऽश्नुते सर्वान्कामात्स"[1] इत्यन्तेन ब्रह्मविदामेव सर्वकामावाप्ति प्रदर्श्य । "तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशस्संभूत" इत्यादिना तस्य स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रपचकारणत्वमभिधाय "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि" त्यादिना तदन्तर्यामित्वमुपदिश्य । "अन्योन्तरआत्माप्राणमय" इत्यादिकोशपचकान्तरतत्वं व्यवस्थाप्य तत्राप्यानन्दमयस्य मुख्यात्मकत्वोपदेशादुपक्रमोपसहारयोरेकलिङ्गत्वेन । "सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्मेति" मन्त्रवर्णोपक्रान्त परशिव एवानन्दमयइति "अन्योन्तरआत्मानन्दमय" इत्यत्र च व्याचक्षते । मन्त्रब्राह्मणयोरुपजीव्युपजीवकत्वादेकार्थत्वं युक्त ।"ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठे"तिवाक्ये ब्रह्मपदस्य प्रणवार्थकत्वेन तदाधारत्व तत्प्रतिपाद्यत्व च तदात्मकत्वं परमेश्वरस्योपदिश्यते । ननु "ॐ तद्ब्रह्मे"त्यादिना प्रणवस्यैव सर्वात्मकत्वेन परब्रह्मत्वोपदेशात् तदाधारत्वादिक तस्य कथमुपदिश्यत इतिचेन्न । "ईशानस्सर्वविद्यानामि"त्युपक्रम्य । "सदाशिवोमि"त्यन्तेन परमेश्वरस्यैव प्रणवात्मकत्वोपदेशात् । "योवेदादौस्वर प्रोक्त" इत्यारभ्य "य परस्समहेश्वर" इत्यन्तेन शिवस्यैव प्रणवप्रतिपाद्यत्वावगमात् । तस्मातपरमेश्वरश्चि-

1 Another reading is सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा

च्छक्त्यात्मक परमाकाशरूपोह्यानन्दमय इति निदिश्यते । "कोह्येवान्यात्क प्राण्यात् । यदेषआकाशआनन्दो नस्यात्" इत्यादिना परमाकाशरूपत्व आनन्दमयस्यावगम्यते । तस्मा"त्मएको ब्रह्मणआनन्द" इति निरतिशयानन्दस्य ब्रह्माश्रयत्वदर्शनात् । "आनन्दो-ब्रह्मेति व्यजानादि"त्यनेन आनन्दस्य ब्रह्मात्मकत्वजगदुभयकारणत्वोपदेशाच्च आनन्दब्रह्म-णोर्भेदाभावात्"**आनन्दमयोऽभ्यासादि**"ति सूत्र **व्यासेन निर्दिष्ट**। नन्वानन्दशब्दस्य ब्रह्मण्येव बहुश प्रयोगदर्शनाद्युक्त **आनन्दमय**पदस्य ब्रह्मण्यभ्यासादर्शनात्कथ तत्परत्वमिति चेन्न । "वसन्ते वसन्तेज्योतिषायजेते"त्यत्र ज्योतिश्शब्दस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववदानन्दपदस्याप्या-नन्दमयपरत्वान्नदोष । किच "सैषाभार्गवी वारुणी विद्यापरमेव्योमन्प्रतिष्ठिते"त्युप-सहारे परमाकाशरूपचिच्छक्त्यपरपर्याये ब्रह्मधर्मस्वरूपे वारुणा विद्यासमाप्ति दर्शनादानन्द-मय परमेश्वर इति निष्प्रत्यूह । न"न्वस्माल्लोकात्प्रेत्य एतदन्नमयमात्मानमुपसक्रम्ये"त्या-दावन्नमयादीना पृथक्चेतनवाचकश्रुतिबलाद्देहाक्रान्तस्य तदुपासकस्य क्रममुक्तेर्द्योतनान्मु-मुक्षूणा स्वान्नमयकोशाद्युपासनमेवात्रविधीयत इति चेन्न । "नोपास्यौप्रकृतिजीवावि" त्यादि श्रुतिशतेषु जीवस्यस्वोपासन निषेधात् । किंतु । अन्नमयादिकोशपञ्चकाधिष्ठानदेवतादात्मक ब्रह्म विष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवसंज्ञिक परशिवाशाद्युपासनेन स्थूलशरीरावमाने परमशिवकैलास-निश्रेणिमार्गात्मक सद्योजातादि पचव्यूहातीत परशिवाख्येब्रह्मणि जीवाना सायुज्यमुक्त्युप-देशान्न विरोध । तस्मादन्नमयाद्यात्माधारस्य सदाशिवस्यानन्दमयस्यापि कारण परम-शिवाख्य ब्रह्मतत्प्रतिष्ठेत्युपदिश्यते । सदाशिवपरशिवयोरेकत्वादानन्दमयस्य ब्रह्मत्वव्यप-देश । अत आनन्दमयोनेतरइति सिद्ध ॥

"सहस्रशीर्षापुरुष" इत्यादिना विराट्पुरुषस्य सर्वस्थूलशरीरात्मकत्वोपदेशत्वात्तस्यैव जगज्जन्मादिहेतुत्व कि नस्यादित्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ नेतरोनुपपत्ते ॥१७॥

इतर परमशिवादन्यो विराट्पुरुषोनानन्दमय । कस्मा**दनुपपत्ते** । "सोकामयत । बहुस्या प्रजायेयेति । सतपोतप्यत । सतपस्तप्त्वा इद॰सर्वमसृजते"त्यादिना सृष्टे पूर्वमीक्षणसृष्ट्यात्मकत्व सृष्टिहेतुत्वधर्माणा स्थूलप्रपचात्मक विराट्पुरुषस्य असभवादिति सूत्रार्थ । किंच । "तस्माद्विराडजायत" । इत्यादौ विराट्पुरुषस्य परशिवादुत्पन्नत्वदर्श-नात् । विराट्पुरुषस्य शरीरसाध्यत्वाच्च । सृष्टे प्रागीक्षणानुपपत्तिर्बोध्या । श्रुतौतपश्शब्द ईक्षणपर । तस्मादानन्दमय परशिवनेतरइति सिद्ध । "यत प्रसूताजगत प्रसूतीतोयेन जीवान्ससर्जभूम्या । यदोषधीभि पुरुषान्पशू॰श्च विवेशभूतानि चराचराणी"ति महोपनिषद्वाक्ये जगत्कारणत्व हिरण्यगर्भस्यैव व्यपदेशात् । किंच । "अन्तस्समुद्रेक-वयोनिचिक्यु प्रजापतिश्चरतिगर्भेअन्त" इत्युपक्रमे तस्यैव सर्वानुप्रविष्टत्वमवगम्यते । तदुपसहारे । "सूर्याचन्द्रमसौधाताय**थापूर्वमकल्पयत्** । दिवंच पृथिवीचे' त्यादिना तस्यैव विश्वकारणत्व व्यवस्थापनात् ।

किंच । "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेकआसीत्" । इत्यादिना सृष्टे प्राक् अवस्थादर्शनात्तस्यैवानन्दमयत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ भेदव्यपदेशाच्च ॥१८॥

"योदेवाना प्रथम पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रोमहर्षि"। 'हिरण्यगर्भ पश्यतजायमानं सनोदेवश्शुभया स्मृत्यासयुनक्तु"। यस्मात्परनापरमस्ति किंचिदि"ति। "योदेवाना प्रथम-श्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षि । हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्वमिति" श्वेताश्वतरेच—हिरण्यगर्भकारणत्व शिवस्यैवोपदेशात्। अजातोजात इत्येवं कश्चिद्भीरु प्रपद्यते। "रुद्रयत्ते दक्षिणं मुख तेन मा पाहि नित्यं"। "एकएवरुद्रो नद्वितीयायतस्थे"त्यादिना श्वेताश्वतरे अजन्यत्वाद्वितीयत्वादि धर्माणा परमेश्वरस्यैव श्रवणात् पूर्वोक्तश्रुतिनिष्ठप्रजापति शब्दादि प्रतिपाद्यत्व परशिवस्यैव समुचित। तद्धर्मबाहुल्यात्। भेदेन व्यपदेशो **भेदव्यपदेश**। जीवसमष्टिरूपहिरण्यगर्भपरशिवयोर्जन्यत्वाजनत्वभेद निर्देशादत्रानन्दमयो न हिरण्यगर्भ। किंच। "रसोवै स। रसंह्येवाय लब्ध्वा नन्दीभवती"ति। सकलजीवसमष्ट्या-त्मक हिरण्यगर्भपरमेश्वरयोर्भेदमुपदिशति। ननु "अन्योन्तरआत्माप्राणमय" इत्यादि वाक्यनिष्ठान्यशब्दाना कथ हिरण्यगर्भादन्यत्व प्रतिपादकत्व आनन्दमयादन्यस्य ब्रह्मत्वं कथं नोपपद्यते। इति चेन्न। जीवसमष्टिरूप हिरण्यगर्भात्मक विज्ञानमयाद्यन्यत्वस्यानन्द-मयस्यैवोपदेशात्। भृगुवत्यानन्दवत्योरानन्दमयादन्यस्य ब्रह्मत्वव्यवस्थापनादर्शनात्। तदन्यत्वाङ्गीकारे अनवस्थादोषप्रसङ्गाच्चानन्दमयस्साक्षात्परशिव एवेति सिद्धं॥

निर्धर्मिकस्य परमेश्वरस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वाभावा "दयस्कान्त सूचीन्यायेन" तत्रारोपित प्रधानस्यैव तत्सत्तावशाज्जगत्कारणत्व सभवतीत्याशङ्कायामाह॥

सू ॥ कामाच्चनानुमानापेक्षा ॥१९॥

"अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा"। "प्रजापतिरकामयत प्रजास्सृजेयेति"। "एकएव नारायण आसीत्। नारायणाद्ब्रह्मा जायते। नारायणाद्रुद्रो जायत" इत्यादि श्रुतिषु प्रधानस्य त्रैगुण्यात्मक चतुर्मुखादीना च जगत्कारणत्वगमेपि परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वे **अनुमाना-पेक्षा** युक्त्यपेक्षा नास्ति। तत्प्रधानादिकामस्य अवान्तरसृष्टिविषयत्वात्। शिवस्य परब्रह्मण प्रधानहिरण्यगर्भादि सर्वात्मनावान्तरसृष्टिकर्तृत्वमप्युपदिश्यते। "**सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्तिं-स्तुत्रिवृत्कुर्वत**" इति "अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपेव्याकरवाणी"ति प्रधानहिरण्य-गर्भादि सर्वात्मना जगदनुस्यूतस्य परशिवस्य नामरूपकर्तृत्वश्रवणात्। किंच। "सोका-मयत। बहुस्या प्रजायेयेति। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदि"ति। "मायातु प्रकृति वि(द्या)न्द्या न्मायिनतु महेश्वर। तस्यावयवभूतोत्थ व्याप्त सर्वमिद जगत्"। "प्रधानक्षेत्रज्ञपति-र्गुणेशस्ससारमोक्षस्थितिबन्धहेतु"। "एकएवरुद्रो न द्वितीयायतस्थुर्यइमाल्लोकानीशत ईशनीयुर्जननीयुर्यस्सर्वान्लोकानीशत ईशनीभि "परमशक्तिभि" "ईशानस्सर्वविद्याना मीश्वरस्सर्वभूतानामि"त्यादि श्रुतिशतेषु परब्रह्मण शिवस्यैव निरपेक्षतया सर्वकर्तृत्व सर्वनियामकत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वज्ञत्वादि धर्माणामनन्यसाधारणत्वेन व्यपदेशात्सएवा-नन्दमय इति सिद्धं। प्रधानादि कारणत्वमीक्षत्यधिकरण निराकृतमपि प्रधान प्रसङ्गात्। गतिसामान्यप्रपञ्चनार्थ पुनर्निराकृतमिति वेदितव्यं।

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह॥

सू ॥ अस्मिन्नस्यच तद्योग शास्ति ॥२०॥

अस्मिन्नानन्दमये प्रकृतपरशिवे **अस्य** जीवस्य च शब्देन प्रधानप्रपञ्चयोरपि **तद्योग** सिन्धुसैन्धववदैक्यं **शास्ति** शास्त्र प्रतिपादयतीति भाव । "यथा नद्य स्यन्दमानस्समुद्रे अस्तगच्छती नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति" । "तत्त्वमसि" । "अहब्रह्मास्मी"त्यादि श्रुतिषु तद्भावापत्ति-र्मुक्तिरुपदिश्यते । इहोपनिपदि"ब्रह्मविदाप्नोति परमि"त्युपक्रमे । ब्रह्मणो वेद्यत्व प्राप्यत्वं जीवस्य वेदितृत्व प्राप्तत्वचोपदिश्यते । तस्माज्जीवब्रह्मणोर्भिन्नत्वाराध्याराधकत्वव्यापकत्वा-ल्पत्व किंचिज्ज्ञत्व सर्वज्ञत्वादि धर्माणा परस्परविरुद्धस्वभावत्वेपि मोक्षदशाया तद्भावापत्ति-स्सभवतीति सिद्धान्त । ननु स्वाभाविकस्य निबकषायन्यायवन्निवृत्तित्व सर्वदा न सभवति तदङ्गीकारेपि जलोष्णवदागन्तुकस्यानित्यत्वमेव स्यात्तस्मान्मोक्षस्याप्यनित्यत्वमेव स्यादिति चेन्न । "भ्रमरकीटशुक्तिसलिलादिषु" स्वाभाविकस्य सर्वदा निवृत्तिदर्शनात् । भेदाभेदमत-मेव वैदिकसिद्धं । किंच । "यदाह्येवैप एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येनिरुक्ते निलयने भयं प्रतिष्ठा विन्दते । अथ सोभयगतो भवति । यदाह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तर कुरुते । अथ तस्य भय भवति" । इति मुक्तिदशाया यदा एतस्मिन्नानन्दमये परशिवे अन्य अन्तर अतादात्म्यरूप पश्यति । तदा जन्मभयान्ननिवर्तते । यदा ह्येतदस्मिन्नानन्दमये उपासनकाले तादात्म्येन पश्यतेति तदा ससारभयाद्विमुच्यते ॥ ननु आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे "अर्धजरती" न्यायेनान्नमयादीनामपि ब्रह्मत्व किं नस्यादिति चेन्न । "स एषपुरुषोऽन्नरसमय "। ' तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योन्तरआत्मा प्राणमय" । "तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयात् । अन्योन्तरआत्मा विज्ञानमय" । "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योन्तरआत्मा-नन्दमय" इति सर्वान्तरत्वेन निरतिशयत्वेन च आनन्दमयस्यैव व्यपदेशात् नेतरस्य ब्रह्मत्व सिध्यति ॥

केचिद्भ्रान्ता रज्वारोपितसर्पवद्ब्रह्मणि जीवत्वभ्रान्तिमारोपयन्ति । मुक्तिदशाया जीवभावमापन्नस्य ब्रह्मण स्वकण्ठाभरणदर्शनविवेकसन्धानादिवत स्वस्वरूपज्ञानमेव मोक्ष इति वदन्ति । श्रुतियुक्त्यनुभवविरुद्धत्वेन तन्मत श्रौतमुमुक्षुभिर्नाङ्गीकरणीय । "स्मार्तान सर्वमतभ्रष्टान् जगन्मिथ्यात्वसाधकान् । गणिकामार्गसचारान पापण्डान परिवर्जयेत्" । "दधीचिगौतमव्यासदुर्वासादि महर्षिभि । शप्तान् शैवकविद्वेषान्पाषण्डान्परिवर्जयेत्" । इत्यादि पूर्वाचार्योक्ते । किंच । "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"त्याद्युपक्रमादि सिद्धवेद्यत्वप्राप्य-त्वादि विरोध । "सोऽश्नुते सर्वान्कामानि"ति तदुपासकाना अवाप्तसकलकामवैरुध्यच । सर्वज्ञस्य ब्रह्मण भ्रान्त्यारोपणे सर्वज्ञत्वादि भङ्गप्रसङ्गश्च । "ज्ञा ज्ञौद्वावजावीशानीशा" वित्यादि श्रुतिशतविरोधश्च स्यादिति न विद्वद्रमणीयमेतत् ॥

अत्र केचित् **अस्मिन्नानन्दमये** ब्रह्मणि जीवस्य **अस्य तद्योग** शेषत्वसम्बन्ध **शास्ति** शास्त्र प्रतिपादयतीति विशिष्टाद्वैतमेव मुख्यमिति जल्पन्ति । तदवैदिकत्वान्न मुमुक्षु(भि)र्ग्राह्य वैदिकमीमासाकर्तृभिर्भट्टभास्करादि पूर्वाचार्यैस्स्वसिद्धान्तस्थापनावसरे पूर्वपक्षस्याप्ययोग्यत्वे-नोपेक्षितत्वात् । विशिष्टमद्वैतमित्युक्तिविरोधात् । विशिष्टस्य दुर्निरूप्यत्वेन मिथ्यात्वाच । विशिष्ट नाम विशेषणविशेष्यसबन्धएव वा तदतिरिक्त वा । नाद्य । त्रयाणामनेकत्वेन

अद्वयत्वासभवात् एते "दण्डपुरुषसम्बन्धा" इति समूहावलम्बनस्य दण्डीति विशिष्टप्रत्यय-त्वप्रसङ्गात्। विशिष्टप्रत्ययस्य अनतिरिक्तविषयत्वात्। न द्वितीय । विशेषरूपपरमात्मनो-प्यन्यत्वेन विशिष्टाभितपरमात्मनो विशिष्टाद्वैतासिद्धे । केवल पुरुषो दण्डी पुरुषस्यान्य-त्वाङ्गीकारात्। अन्यथा केवल पुरुषे दण्डीति प्रत्ययस्य वा। दण्डिनि पुरुषे वा । केवल पुरुष इति प्रत्ययप्रसङ्गात्। त्रितयातिरिक्तस्य विषयस्य एतद्दण्डविशिष्टत्व वा । एतदति-रिक्तदण्डान्तरविशिष्टत्वं वा। नाद्य । त्रितयातिरिक्तत्वासिद्धे । विशेषणस्यापि विशिष्टशरीर-त्वात । न द्वितीय । अनुपपत्तेरनवस्थापाताच्च। किच । दण्डिपुरुषस्यान्यत्वे क्लृप्त-शुक्लशोणितादि सामग्री विना जातस्य स्थाणुपुरुषवन्मिथ्यात्वापत्ते । अजन्यत्वेच तस्य नित्यत्वेन दण्डापनयनेपि दण्डिपुरुष इति प्रतीतिप्रसङ्गाच्च । विशिष्टस्य नित्यत्वात्। विशिष्टस्य त्रितयादन्यत्वेन देहादिविशिष्टस्यैव आत्मन सुखदु खादिकारणत्वेन केवल-स्यात्मन सुखदु खादि गुणकत्व न सिद्ध्येत्। त्रितयादन्यस्य विशिष्टस्य अनुपलब्धिपरा-हृतत्वाच्च । उपलब्धौ वा । तस्यस्थाणुपुरुषतुल्यत्वाच्च । विशिष्टस्य त्रितयाभेदेच दण्डपुरुषयोरभेदप्रसङ्गाच्च। तदाभिन्नाभिन्नस्य तद्भिन्नत्वनियमात्। दूरस्थवनस्पतित्रितय-गोचरत्वैकत्वबुद्धिवत्त्रितयगोचरैकत्वबुद्धेरपि भ्रान्तित्वेन विशिष्टस्याप्यप्रामाणिकत्वापत्ते । तस्माद्विशिष्टस्य विशेषणविशेष्यसम्बन्धेभ्यस्सत्त्वासत्त्वाभ्या दुर्निरूप्यत्वेन मिथ्यात्त्वात्त-च्छिवाद्वैतमेवग्राह्य । अतएव मुख्यवेदान्तिभिर्जगदुभयकारणत्व परमेश्वरस्याङ्गीकृत । अतएव आरम्भणाधिकरणे भगवता व्यासेन वाचारम्भणश्रुतीना कारणाद्य(न)न्यत्व कार्यस्य "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य" इति सूत्रे निर्दिष्ट। तस्माच्छूद्रब्राह्मण इतिवद्विशिष्टा-द्वैतमिति मतमविदुषामेव शोभते। किच। विशेषणविशेष्यत्वादेरपि दुर्निरूप्यत्वाच्च। न तावद्व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्व विशेषणत्व । विशेष्यादावपि तत्संभवात् । अनेककारणस्य दण्डादेस्तन्मात्रासाधारणकारणत्वासभवाच्च। अत्र हि किं विशेषण। कि विशेष्य। कोवा-सम्बन्ध इति विवेचनीय। न तावज्जीवो विशेषणं । परमात्म(ा)विशेष्यमिति वक्तु शक्यं तन्मते अणुजीवानामेकत्वे एकजीवभावप्रसङ्ग । अनेकत्वे अनेकजीवविशिष्टपरमात्मनो दण्ड-कुण्डलादिविशिष्टस्याद्वयानुपपत्ते । न हि दण्डविशिष्टएव कुण्डलविशिष्ट । दण्डकुण्डल विशिष्टत्वाकारेण भेदात्तयोरभेदे च कुण्डलाभावे दण्डिनि कुण्डलीत्यपि विशिष्टप्रतीतिप्रसङ्गात्। विशेषणभेदाद्विशिष्टभेदाङ्गीकारे च अनन्तजीवविशिष्टस्य परमात्मन कथं विशिष्टाद्वैतत्व। किंच। विशेषणविशेष्ययोस्सम्बन्धो वक्तव्य । असम्बन्धस्य विशेषणत्वानुपपत्ते। नताव-ज्जीवपरयोस्समवायसम्बन्ध। (अ)युतसिद्धत्वात्। नापिस्वरूपसम्बन्ध । स्वरूपद्वयात्मकस्य स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिरूपत्वात् । सम्बन्धसम्बन्धिनोरेकत्वानुपपत्ते ॥ स्वरूपद्वया-त्मक सम्बन्धस्य स्ववृत्तित्वे आत्माश्रयप्रसङ्गात् । स्वरूपद्वयस्य स्ववृत्तित्वासम्भवात्। अन्यवृत्तित्वासम्भवाच्च । तस्मान्नजीवपरयोस्स्वरूपसम्बन्ध । नापि संयोगसम्बन्ध । व्याप्यवृत्तिसयोगाङ्गीकारे तादात्म्यापत्त्या जीवपरयोरभेदप्रसङ्गात् । निष्प्रदेशयोस्तयोर-व्याप्यवृत्ति सयोगस्यासम्भवात्। तत्रौपाधिकप्रदेशाङ्गीकारे उपाधिसम्बन्धस्याप्युपाध्यन्तर-सम्बन्धापेक्षतया चानवस्थापानात् । आत्मत्वावच्छेदेनापि सयोगतदभावयोर्वृत्त्यङ्गीकारे च भावाभावविरोधस्य दत्तजळाजलि(त्व)प्रसङ्गान्। सयोगस्यमिथ्यात्वापत्तेश्च । तस्माज्जीव-

परयोस्सम्बन्धनिरूपणाद्विशेषणविशेष्यभावप्रेर्यप्रेरकभावासम्बन्धेन जीवविशिष्टस्य परस्य अद्वैतप्रसक्तिरेव नास्ति । तस्मात्सर्वश्रुतिसिद्धविशेषाद्वैतमेव पुनरावृत्तिरहितमुक्तिप्रदायकमिति सिद्धं ॥

केचि"द्ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठे"त्यत्र । पुच्छवत्पुच्छ प्रतिष्ठा परायणं लौकिकसर्वानन्दानामधिष्ठानभूतामिति वदन्ति । "सएकोब्रह्मणआनन्द" इति ब्रह्मानन्दस्यैव सर्वाधिकत्वेन व्यपदेशात् । राजमार्गे विशेषाद्वैतपक्षे मदीयसिद्धान्ते न विरोध ॥

अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

जगज्जन्मादिहेतुभूतस्य सर्वज्ञत्वादि षड्विधधर्मावच्छिन्नस्य सर्वव्यापकस्य पवनादिवन्मूर्तामूर्तस्य शिवस्य परब्रह्मण आनन्दमयत्व प्रमा य निखिलभक्ततारणार्थमस्य सर्वब्रह्माण्डातीत महाकैलासवासस्य पञ्चोपनिषन्मयाप्राकृत दिव्यमङ्गलविग्रहभक्तपरिवेष्टितस्य हिरण्मयस्य सदाशिवस्य प्रभाकरमुख्यशरीरत्वमधिकरणान्तरमारभते ॥

सू ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २१ ॥

छान्दोग्ये दृश्यतेऽस्यविषय । "अथ यएषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एवसुवर्ण(मय) । तस्य यथाकप्यासपुडरीकमेव मक्षिणीतस्योदितनाम । सएष सर्वेभ्य पाप्मभ्य उदितउदेतिहवै सर्वेभ्य पाप्मभ्यो यएव वेद तस्य ऋचसामचगेष्णा _ "इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मम् _ अथयय एषोन्तरक्षिणी पुरुषो दृश्यते सैवऋक्तत्सामतदुक्थ तद्यजुस्तद्ब्रह्मतस्यैतस्य तदेवरूपं यदमुष्यरूप यावदमुष्यगेष्णौ तौ गौष्णौ यन्नामतन्नामेति" । अत्र सशय । विद्यातिशय कर्मोत्कृष्टत्व प्राप्तातिशय काश्चिद्देवता विशेषो वा । नारायणो वा । साक्षात्परशिवो वेति ॥

पूर्वपक्षस्तु । प्रभाकरमण्डले चक्षुषि च सर्वोपास्यत्वेन व्यपदिष्ट पुरुषो न महेश्वर । कस्मा"द्धिरण्यश्मश्रु"रित्यादिना शरीरत्वश्रवणात् । "अपाणिपादोहमचिन्त्यशक्ति पश्याम्यचक्षुस्सश्रृणोम्यकर्ण " । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय" आकाशवत्सर्वगतश्चपूर्ण ॥ "खवायुर्ज्योतिराप ' इत्यादि श्रुतिशतेषु परमेश्वरस्य शिवस्य सर्वाधिष्ठानत्व सावयवत्वनिषेधो दृश्यते । "य एषोन्तरादित्ये" "य एषोन्तरक्षिणीति" तस्याक्ष्यादित्याधारत्वोपदेशात् । देवतान्तर परत्वमेव युक्त । परमेश्वरस्य भक्तोपासनार्थं रूपत्वाङ्गीकारे स्वेच्छयाजीववच्छरीरत्वेन दु खानुभूतिर्व्यपदिश्यते । किंच " आदित्यमण्डले चक्षुषि उपास्य पुरुषो नारायण एव" । पुण्डरीकाक्षत्वलोचनद्वयत्वादि धर्माणा तस्यैव समुचितत्वात् । उत साख्यस्मृतौ । " ध्येयस्सदासवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासनसन्निविष्ट । केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारीहिरण्मयवपु र्धृतशख चक्र" इत्यादिना भगवता कपिलाचार्येण महर्षिणा सौरमण्डलान्तर्वर्तित्व हिरण्मयत्वादि धर्माणा नारायणस्यैव व्यपदेशात् । परमेश्वरपरत्वे अक्षिणीति द्विवचनबाधापिदृश्यते । अपि च "कप्यास पुण्डरीकमेवअक्षिणी"ति तस्य निकृष्ट मर्कटासनतुल्यपुण्डरीकसादृश्यमक्ष्णोर्व्यपदेशात् सर्वथा न परमेश्वरपरत्वमितिप्राप्ते ब्रूम ॥

सिद्धान्तस्तु ॥ "**अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्**" अन्त यएषोन्तरमादित्ये सएषोन्तरक्षीणीत्यादित्याक्ष्णोरन्तश्श्रूयमाण पुरुषस्साक्षात्परमशिवएव । कुत तद्धर्मोपदेशात् । **तस्य** महेश्वरस्य ये धर्मा इहोपदिष्टास्तेषामस्मिन्वाक्ये । **उपदेशात्** तद्यथा । तस्योदितेतिनाम । सएष

सर्वेभ्य पाप्मभ्य उदित'' इतिवाक्ये। तस्योदितिनामेतिदर्शयित्वा सर्वकिल्बिषरहितत्वेन-तद्धर्मश्रवणात्। तस्मात्तदेवनिर्वचनमक्षिपुरुषस्याप्युपदिशति। ''यआत्माअपहतपाप्मे''त्यादौ च सर्वकिल्बिषशून्यत्व परमेश्वरस्यैव श्रूयते। तथा अक्षिपुरुषे ''सैवऋक्तत्सामतदुक्थ तद्यजुस्तद्ब्रह्मेति'' वाक्ये तस्यैव ऋक्सामाद्यात्मकत्व व्यपदिशति। किच। ''स एष सर्वेश्वर एषभूताधिपतिरेष भूतपाल एषसेतुर्विधरण एषा लोकानामसम्भेदायेत्यविशेष'' इत्यादौच। अनितरसाधारणा परमेश्वरधर्मा बहवो निर्दिष्टा। भक्तानुग्रहार्थं सर्वव्यापकस्य शिवस्य ब्रह्मणो हिरण्मयश्मश्रुत्वादि धर्मविशिष्टदिव्यमङ्गलविग्रहात्मकत्वे न तु खलेशप्रसङ्ग। त्रिगुणातीत शुद्धसत्त्वप्रधानचिच्छक्त्यात्मकत्वात्। जलाग्निस्तम्भनशक्तिमता तत्प्रतिबन्धकत्वादर्शनाच्च सर्वशक्तिविशिष्टस्य वशीकृतमायाशक्ते परमेश्वरस्य किमु वक्तव्य। तस्माच्छरीर-सम्बन्धेपि सर्वपापराहित्यभवतीति श्रुतिरेव प्रतिपादयति। नारायणस्य प्रभाकराक्ष्यन्तर्वर्तित्वं नसम्भवति। सूर्यस्य अष्टमूर्तेश्शिवस्य मुख्यशरीरत्वेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्। रुद्राध्याये। ''असौयोवसर्पति नीलग्रीवोविलोहित। उतैनगोपाअदृशन्नदृशन्नुदहार्य'' इत्यादिना। योविलोहितस्सन् रुद्र अर्कमण्डलवर्ताभूत्वा अवसर्पति उदयास्तमये सपादयितु प्रवर्तते। ''तत्राभिव्यक्त पुरुष रुद्रं श्रुतिपारगा उपासते''। तथाच स्मृति। ''सौरमण्डलमध्यस्थ साब संसारभेषजं। नीलग्रीव विरूपाक्ष नमामि शिवमव्य(य)। सूर्ये मुख्यशरीर स्याच्छिवस्य परमात्मन। तस्मात्तदन्तरेनित्य ध्यायेद्योगीसदाशिव। सूर्याक्षिदहरेष्वेव सान्द्रचन्द्रकलाधर। फुल्लाब्जनयनद्वन्द्व ध्यायेद्योगीनिरन्तर'' इत्यादि। गौतमबृहच्छातातपादिषु सूर्यमण्डलान्तर्वर्तित्व परमेश्वरस्यैव निर्देशान्नान्यार्थो युक्त। उत सूतसहिताया ज्ञानयोगखण्डे भगवता व्यासेन परमेश्वरपरत्व स्पष्टमुक्तं। ''वेदार्थोय स्वयज्ञात्वा तत्राज्ञान प्रचक्षते। श्रुतिस्मृतिपुराणेभ्यो वेदार्थमुपबृहणा''दित्यादि स्मृतिषु वेदार्थस्य स्वयवेतृत्वनिषेधव्यवस्थापनात्। ''अथवाकाशमध्यस्थो भ्राजमानेसुशोभने। आदित्यमण्डले पूर्णे लक्षयोजनविश्रुते। सर्वलोकविधातारमीश्वरं हेमरूपिणं। हिरण्मयश्मश्रुकेश हिरण्मयनखंतथा। कप्याद्यासनवनेत्रं नीलग्रीव त्रिलोचनं। आगोपादिप्रसिद्धान्तमाम्बिकार्धशरीरिण। सोहमित्यादरेणैव ध्यायेद्योगीमहेश्वरमि''ति। वृद्धशातातपे। ''सौरमण्डलमध्यस्थं विष्णुवल्लभमव्ययं। ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष सर्वकारणकारण। हिरण्मयश्मश्रुकेशं हिरण्मयनखान्वित। कंजल किरणैस्सम्यक्पिबतीति प्रभाकर। कपिशब्देन निर्दिष्टो वेदवेदान्तपारगै। आसविकसनप्रोक्तं योगिभि पारमार्थिकै। तस्मादुत्फुल्लवनजनयनद्वयशोभित। चिदचिद्विश्वरक्षार्थं कृपया पद्मकोशवत्। मुकुलीकृतसद्वह्निनेत्रं शूलधरं विभु। ध्यायेद्योगी महादेवं जगज्जन्मादिकारणमि''त्यादिना शिवस्यैव सौरमण्डलान्तर्वर्तित्वदर्शनात्। नीलकण्ठ भगवत्पाद भट्टभास्कर घण्टानाथ ज्योतिर्नाथादि पूर्वाचार्यै छान्दोग्यभाष्ये। ''कप्यासंपुण्डरीकमेव माक्षिणी''तिवाक्ये तस्य परमेश्वरस्य लोकानुग्रहार्थं सूर्यचन्द्रात्मकनेत्रद्वय विकसित। मुकुलीकृत तृतीयलोचनमिति व्याख्यातं। तद्यथा। क जल रश्मिभि पिबतीति कपिस्सूर्य। तेन आसं असितं विकसितमित्यर्थ। पुण्डरीक यथास्फुरति। तथा महेश्वरस्य लोचनद्वय। तृतीयलोचन तु मुकुलीकृत स्वभावं। विकसित पुण्डरीकसदृश न भवति। मुकुलीकृत पुण्डरीकसदृशमित्यभिप्रायेण। अक्षिणीति द्विवचनस्य नतृतीयलोचनाभावपरत्व। पुत्र

त्रितय ब्राह्मण प्रति द्वोपुत्रावम्याग्निकल्पावित्युक्ते द्विपुत्रसख्याग्रहण नशेषपुत्र निषेधपर। किन्तु पुत्रद्वयस्य अग्निसादृश्यपर । एवं लोकेबहुशोवेदितव्य ॥ उत । परमशिवासाधारणाना हिरण्मयत्वादिलिङ्गाना नारायणस्यानुपपत्ते । "सन्दिग्धे वाक्यशेषादि"ति न्यायेन सूत्रविषयस्य सन्दिग्धत्वात् अत्र वाक्यशेषो अगाक्रियत इति चेत्। महोपनिषदि स्पष्टमुक्त। "आदित्योवा एषएतन्मण्डलतपती' त्यनुवादवाक्येन प्रभाकरमण्डल निदिश्य "यएषएतस्मिन्मण्डलेर्चिदाप्यत" इत्यादिना आदित्यमण्डलप्रभामुपदिश्य "एष-एतस्मिन्मण्डलेऽचिषिपुरुष" इतिमण्डलाभिमानप्रभाकरप्रदर्श्य। "अन्तरादित्योहिरण्मय पुरुष" इत्यादिना तदन्तर्यामिण निर्दिश्य पुन "आदित्यो वै तेजओजोबलयश" इत्यादिना तस्य प्रभाकरस्य विभूतिमभिधाय। "यएषपुरुषएपभूतानामधिपति"रिति भूतपतित्वेन व्यपदिश्य पुन कीदृश पुरुष इत्याकाङ्क्षाया "नमोहिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्य-रूपाय हिरण्यपतयेबिकापतय उमापतये पशुपतये नमोनम' इत्यादिना उपसहृत। शतरुद्राये। "नमो हिरण्यबाहवे सेनान्य"इत्यादिश्रुतिसिद्धहिरण्मयात्वोमापतित्वपशुपतित्वे त्यादि धर्माणामनन्यसाधारणत्वात् नारायणादन्यत्रापि पुण्डरीकाक्षत्व साधारणलिङ्ग। "कमललोचनानारी कमलाक्ष पुरुष"इति लोके प्रयोगदर्शनात्। "सामान्यविशेष्यलिङ्गयो परस्परविरोध विशेषलिङ्गानुसारेण व्याख्यान निर्णेतव्यमि"ति न्यायात्। श्रुतिस्मृति-विरुद्धस्मृते प्रामाण्याभावात्साख्यस्मृतेरवेदिकत्वेन स्मृत्यनवकाशाधिकरणे भगवता व्यासेन निरस्तत्वाच्च। अत्रोद्गीतिविद्योपास्य हिरण्मय पुरुष परशिवएवेति सिद्ध। "मृत्युजय परित्यज्य योन्यदैवमुपासते। ते मृत्युमुखमाविश्य जायते च पुन पुन । कदन्नमप्यनन्नस्य पायसान्न मितीर्यते। अदृष्टशिवपादस्य ताद्विष्णो परम पद"। इत्यादिस्मृतिषु शिवा(द)न्य-देवतोपासनस्यैव निरस्तत्वात्। सर्वदा सूर्यमण्डलाद्यादिस्थानेषु साक्षाच्छिवएव मुमुक्षूणा ध्येयइतिराद्धान्त ।

'असावादित्योब्रह्मे"त्यादि श्रुतौ प्रभाकरस्यापि ब्रह्मत्वोपदेशादादित्यमण्डलान्तवर्ती हिरण्मय पुरुषोह्यादित्यएवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू॥ भेदव्यपदेशाच्चान्य ॥ २२ ॥

प्रभाकरचक्षुरन्त श्रूयमाण पुरुषोह्यादित्यशरीराभिमाना जावादन्यएव। कस्मात् **भेदव्यपदेशात्**। आदित्य हिरण्यगर्भनारायणादि पशुपाशबद्धजीवाना सदा परब्रह्मत्व नोपपद्यते। "यआदित्ये तिष्ठन्नादित्यो यमन्तरोयमादित्यो नवेदयस्यादित्यश्शरीर। यआदित्यमन्तरोयमयत्येषतआत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादिना सर्वान्तर्यामित्वेनात्र परम-शिवएव व्यपदिश्यते। "य पृथिव्या तिष्ठन् पृथिवीमन्तरोयमयति" "योप्सुतिष्ठन्नापोन्त-रोयमय"त्यादिना पृथिव्याद्यष्टमूर्त्यन्तर्यामित्वमष्टमूर्त्यात्मकत्व नेतरेषामसंभवाच्च। किंच। "अहमेक प्रथममास वर्तामिभविष्यामिनान्य कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तस्सोन्तरादन्तरं प्राविशत्" "सोहं नित्योह ब्रह्माहं प्राचोह प्रत्यञ्चोह"मित्यादिनाथर्वणश्रुतौ रुद्रस्य परब्रह्मण ब्रह्म-विष्णुकालरुद्रादि सर्वात्मकत्व सर्वान्तर्यामित्व च व्यवस्थापनात्। "यो रुद्रोअग्नौ यो अप्सु यओषधीषु योरुद्रो विश्वाभुवन्याविवेश तस्मै रुद्रायनमो अस्त्वि"त्यादौच तथा व्यपदेशात्। उत। परमशिवासाधारणामृतत्वादि लिङ्गानामनितरसाधारणत्वात्। शतरुद्रीय प्रशसापर-

जाबालोपनिषदि । "एतानि वा अमृतस्य नामधेयानी"ति अमृतपदस्य शिवपरत्वेन निर्देशात् । अक्ष्यादित्यान्त पुरुष परमशिवएवेति सिद्ध ।

"असावादित्योब्रह्मेत्यादि" श्रुतीना "अन्न ब्रह्मेतिव्याजाना 'दित्यादिवदौपचारिकत्वं । लोके शरीरवाचकपदाना शरीरिबोधकत्वान्नदोष । "न तत्र सूर्योभातिनचन्द्रतारक । नेमाविद्युतो भान्तिकुतोयमग्नि । तमेव भान्तमनुभाति सर्व । तस्य भासा सर्वमिद विभाती"त्यादि श्रुतिषु सूर्यादीना परमेश्वरप्रकाशेन प्रकाश्यत्व स्पष्टमुक्त । "भीषास्माद्वात पवते' त्यादौ पवमानसूर्याग्नीन्द्रमृत्युप्रभृतीना परमेश्वराज्ञाभयात् स्वस्वव्यापारप्रवृत्ति दर्शनात् । सूर्यादीना जावाना स्वतो ब्रह्मत्वं नोपदिश्यते ।

ननु । सुबालोपनिषदि "यस्यात्माशरीर यस्यापश्शरीर यस्याऽव्यक्तं शरारमि" त्यारभ्य । "एषसर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मादिव्योदेवएकोनारायण" इत्यादिना सर्वात्मकत्व नारायणस्यावगमात् । रुद्रेश्वर महेश्वर परमेश्वर शिवादिशब्दाना नारायणपरत्वेनैव समञ्जसत्वाच्च । नारायणोपनिषदि तस्यैव परमकारणत्वव्यपदेशान्नेतरस्य परब्रह्मत्वं । ननु । "यज्ञदत्तउत्पन्नो घटोनष्ट" इत्यादिवदतिप्रसङ्ग इतिचेत् । न प्रकरणादिवशेन अन्यार्थकत्वात् । ननु शरीरवाचकाना शरीरिवाचकत्वव्याप्तौ शरीरपदेव्यभिचार इति चेत् अनिष्कर्षपदत्वेन विशेषणात् । किच । अयुतविद्धप्रकारवाचकाना "शुक्ल पट नीलमुत्पलमि" त्यादीना पदाना प्रकरणेमुख्यत्वावगमात् । जगत्प्रकाशकं ब्रह्म सर्वपदवाच्यमित्यथवाचेतनाचेतन सर्वजगदुपादानस्य ब्रह्मण सर्वपदवाच्यत्व । घटाद्युपादानपृथिव्यादि वाचकत्वमिति चेद्ब्रूम ।

"योयच्छरीरवाचकसङ्केतश्शरीरवाचक" इति विशेषव्याप्तिर्वाविवक्षिता । उत सामान्यव्याप्तिर्वा । नाद्य । शरीरपदेव्यभिचारात् नच निष्कर्षपदत्वेसतीति विशेषण देय निष्कर्षत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्कि विशेषवाचकभिन्नत्व वा । शरीरवाचकभिन्नत्व वा । विशेषणमात्रवाचकत्वं वा । नाद्य । शरीरपदस्यापि शरीरत्वविशिष्ट शरीरवाचकत्वात् । नद्वितीय । अप्रसिद्धे । शरारशब्दस्यापि तवमते सर्वशब्दवाच्येश्वर वाचकत्वादतएव न तृतीय । शरीरपदस्यापि शरीरत्वविशिष्टशरीरवाचकत्वेन विशेषणमात्रवाचकत्वेनासभवेन व्यभिचारतादवस्थ्यात् । नापि सामान्यव्याप्ति । "सन्निकाशरीरवाचकाशरीरवाचक" इति व्याप्तौ । शरीरपदस्य "शरीरान्त्यवयवविचेष्टाभोगेन्द्रियाश्रय" इति न्यायशास्त्रोक्त शरीरलक्षणानुसारेण घटादावप्रवृत्तेरीश्वरशरीरत्वासिद्धि । न च नियम्यत्वमेव शरीरत्वं वक्तव्यं । स्वामिनियम्य भृत्यवाचकभृत्यादि पदे स्वामिवाचकत्वाभावेन व्यभिचारात् । नचान्त-प्रविश्य नियम्यत्वं शरीरत्वं अन्त प्रविष्टेन शिल्पिनानियम्ये दारुप्रतिमादौ व्यभिचारान्नचापृथक्सिद्धत्वं । नियामकविशेषणमन्त प्रविष्टपदवैय्यर्थ्यात् । नचतावदेवास्तु साधकमितिवाच्य । अपृथक्सिद्ध देवदत्तनियम्य हस्तादिवाचकेषु हस्तादिपदेषु व्यभिचारान्नचापृथक्सिद्धप्रकारकत्व । रूपादिपदे घटादिवाचकत्वाभावेन व्यभिचारात् एतेनापृथक्सिद्धप्रकारवाचकाना प्रकरिवाचकत्वमिति व्याप्तिप्रत्युक्तौ प्रकारकत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वाद्घटादिधर्मवाचकेषु व्यभिचारादनिष्कर्षपदत्वस्य अत्रापि विशेषत्वे पूर्वोक्तदोषापत्तेश्च ।

ननु घटादिपदाना पक्षत्वान्नैवमनुष्यादि पदाना दृष्टान्तत्वाच्छरीरवाचकत्वसाध्याया सामा-

न्यव्याप्तौ कथं व्यभिचारः । शरीरादिपदानामपि ईश्वरवाचकत्वेन पक्षतुल्यत्वादितिचेन्नैव । व्याप्तिग्रहणप्रत्ये(क) व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादन्यथाकार्यत्वेन शरीरजन्यत्वे साध्ये- घटादौ व्याप्तिग्राहे सत्यङ्कुरादावपि शरीरसिद्धिस्स्यादङ्कुरादिर्व्यभिचारस्थलस्य पक्षतुल्यत्वेना- नीन्द्रियशरीरस्य कल्पयितुं शक्यत्वात् । व्यभिचाराहेतुत्वाभागमात्रोच्छेदोपपत्तेः । व्याप्तौ व्याप्तभागे शरीरपदवैयर्थ्याद्व्याप्यत्वासिद्धिः । सर्वपदानां भगवद्वाचकत्वेन व्यभिचारस्थला- भावादेतेन तद्वारणाय शरीरपदस्य स्यादप्रयोजकत्वं च । पृथिव्यादीनां शरीरवाचकत्वेपि शरीरपर्यन्तत्वे विपक्षबाधकत्वाभावात् । न च ब्रह्मणि मुख्यत्वानुपपत्तिर्विपक्षबाधिका । नानार्थगवादिपदानामिव स्वतन्त्रशक्त्यन्तरकल्पनेपि मुख्यत्वोपपत्त्या विशिष्टशक्यसिद्धिः । नचेष्टापत्तिः । अपसिद्धान्तात् । किंच । पदार्थमात्रशक्तिवादिना त्वया यथा व्यवहारकाले भावेन गृहीतावपि कार्यान्वितेशक्तिः । अन्यलभ्यत्वप्रतिसन्धाने सति परित्यक्त्वा । यथा त्वयागृहीतापि सर्वपदार्थानां शरीरविशिष्टात्मशक्तिः । गौरवान्यलभ्यत्वाभ्यां परित्याज्या- न्यथाकार्यान्विते शक्तिरपि नत्याज्यास्यात् । किंच । यथाशक्तेरवाचकानां शरीरपर्य- न्तत्वं कल्पितमेव शरीरवाचकानामपि शरीरवाचकत्वं कुतो न कल्प्यते । देवमनुष्यादि- पदेषु रथाश्वदर्शनात् । अभेदवाक्येषु मुख्यसामानाधिकरण्योपपादनरूपफलस्य तुल्यत्वात् ।

ननु विष्णोस्सर्वपदवाच्यत्वं पुराणेषु श्रुतमितिचेन्न । "यतोवाचोनिवर्तन्ते" इति ब्रह्मणि वाच्यत्वनिवृत्तेरपि प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वात् एतैरेवदोषैर्हि प्रकारवाचकानां प्रकारि- पर्यन्तत्वमिति व्याप्तिनिरस्तावेदितव्या । किंचान्तर्यामिब्राह्मणे । "यस्यात्माशरीर" मितिवाक्यं न शरीरत्वविधायकं । यच्छब्दप्रयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्य लक्षणं तद्वृत्त- मेव कारस्यादुपादेयलक्षणमिति न्यायेन विधिशक्तिप्रतिबन्धात् । न च "यथाग्नेयोष्टा- कपाल" इतिवद्विधायकत्वं युक्तं । तस्य लोकप्राप्तार्थत्वादीन्यस्य विधेयस्याभावाच्च । इहतु । "एषत आत्मान्तर्याम्यमृत" इति विधेयभागस्यविद्यमानत्वात् । दलद्वयेनापि स्वप्रतिपादने अनेकार्थविधाने वाक्यभेदापत्तेः । "ज्यामितार्थवादयोगेनोपांशु याजमन्तरा यजन्ती- त्यविधत्ववत्त्वेत्वं" याज्ञवल्क्यसूत्रमविद्वान् तं चान्तर्यामिणं "ब्रह्मगविरुदजसेमूर्धातेवि- शिष्यती"ति अर्थवादयोगादन्तर्यामित्वस्य ज्ञेयतयाविधेयत्वात्तया चान्यतः प्राप्तं शरीर- त्वमनुवाद्यं । तच्च नलोकप्रसिद्धं । भोगायतनत्वं । पृथिव्यादौ तदभावात् । किन्तु नियम्यत्वमात्रं । तच्चव्यभिचारत्वादसारमित्युक्तं । वस्तुतस्तु अन्तर्यामिब्राह्मणे । अन्तर्यामित्वविधानममृतपदवाच्यस्य शिवस्यैव नतु विष्णोरित्युक्तं । "प्रागेनानि वामृतस्य नामधेयानी"ति । शतरुद्रीयविषयकं जाबालवाक्येन अमृतपदस्य रुद्रवाचकत्वा- वधारणात् । "किं जप्येनामृतत्वं ब्रूहि । याज्ञवल्क्यश्शतरुद्रीयेणेति होवाचे"त्युपक्रमात् । "ननु एषस्सर्वभूतान्तरात्मेति" विष्णोरेवान्तर्यामित्वं विधीयत इति चेन्न । "सोन्त- रादन्तरप्राविशत् । योरुद्रो अग्ना"वित्यादिना रुद्रस्यैव परब्रह्मणः अन्तर्यामित्वप्रति- पादनात् । तस्य बहुश्रुतिसंवादत्वात् । विष्णोरपि रुद्रशरीरत्वात् । तथाहि ब्रह्म- वादिनो वदन्ति । "यन्नदेवतायै जुहोत्ययादेवत्यावसोर्धारेत्यग्निर्वसुस्तस्यैषा धाराविष्णुर्व- सुस्तस्यैषाधाराग्नावैष्णव्यर्च्यवसोर्धारां जुहोति" । भागधेयेनैवैनौसमर्धयत्यथो एता- मेवाहुतिमायतनवतिं करोति । यन्नामयेना जुहोति तदेवावरुन्धे" । "रुद्रोवा एष

यदग्निस्तस्यैते तनुवोघोरान्याशिवान्या"। "यच्छतरुद्रीय जुहोति । योवास्य घोरातनू ता तेनशमयनि । यद्वसोर्धारा जुहोति" । "यैवास्य शिवातनू तातेनप्रीणार्ता"ति यजुस्संहितायां श्रूयते। तत्र प्रातिवाचकेन समर्थयति । अत्र अग्नेविष्णोश्चरुद्रशरीरत्वाभावे तदुभयदेवताकवसुधाराहुत्यारुद्रनतु कथ प्रीताभवति । विनियुक्तविनियोगविरोधात् । तदुक्तं शिवपुराणे । "घोरातनूस्तवब्रह्मन्नापोधर्मश्च चन्द्रमा । शिवातनुस्तवब्रह्मन्सूर्योविष्णुर्हुताशन" इति । कैवल्ये । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु"मित्यारभ्य "स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोग्निस्सचन्द्रमा । स एव सर्वं यद्भूत यच्चभव्य सनातनं"। इत्यन्तेन सर्वात्मकत्व शिवस्यैव व्यवस्थापित । "विश्व भूत भुवन चित्र बहुधाजात जायमानंच यत् । सर्वोह्येषरुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । इत्यादि श्रुत्यन्तरेष्वपि स्पष्टमुक्त । ननु 'शिवातनूरि"ति शब्दान्तराल्लोकव्यवहारसिद्धनामधेयभेदाचाग्नाविष्णुभ्या सह शिवातनूभिन्नेतिचेन्मैव । ताभ्यासह शिवातनूर्भिन्नेत्यङ्गीकारे वसुधाराहुत्या रुद्रतनुप्राप्ति कथमुपपद्यते । उत विनियुक्तविनियोगविरोधात् । निराकाङ्क्षत्वान्मन्त्रलिङ्गविरोधाद्वाक्यभेदापत्तेश्च । अभेदाङ्गीकारे न कश्चिद्दोष । अन्यथा 'तप्तेपयसि दध्यानय" इति । "सावैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमि"त्यत्र द्रव्यरूपगुणात्कर्मभेदवद्देवतारूपगुणादावपि कर्मभेदवाक्यत्वाद्वसुधारा होमभेदोपिस्यात् । अपूर्वार्थत्वात् । द्रव्यदेवताया कर्मस्वरूपत्वा विशेषात् । 'रुद्रो वा एषयदग्नि"रित्यादिर्वसुधारार्थवादत्वेपि देवताधिकरणन्यायेन मानान्तरसवादप्रसवादयोरभावे मन्त्रार्थवादयोस्स्वार्थ प्रामाण्याङ्गीकारात् । अत्यन्तपरोक्षार्थत्वपरिहाराय निरालम्बनास्तुत्ययोगाच्च । सर्वोत्कृष्टरुद्रशरीरत्वेनैवाग्नौ विष्णुस्तुतिसम्भवात्तदङ्गत्वावसुधाराहुतिस्तुतिरिति सिद्ध । विष्णोरपि रुद्रशरीरत्व । कूर्मे ईश्वरगीतासूक्तं । "यो हि नारायणोनन्तो लोकाना प्रभुरव्यय । ममैषापरमामूर्ति करोतिपरिपालन" । तत्रैव च विष्णुवाक्य । "अस्यैव चापरा मूर्तिं, विश्वयोनि सनातन । वासुदेवाभिधानी ता मामेव हि पितामहे"ति । तस्माद्विष्णुर्नसर्वशब्दवाच्य । तथाच । प्रयोग "विवादाध्यासितास्सर्वे शब्दास्ते विष्णुवाचका"। इत्युभयवादसिद्ध विष्णुवाचकशब्दत्वावच्छिन्नभिन्नत्वात्। घटवन्नचाप्रयोजकत्वं। सर्वेषा विष्णुवाचकत्वे सर्वेषा शब्दाना पर्यायत्वप्रसङ्गात् । नच विशिष्टशक्तिभेदेनापर्यायत्वं । विशिष्टशक्त्यसम्भवस्योक्तत्वादित्यल विस्तरेण । तस्मादक्ष्यादित्यान्तर्वर्तित्व नेतरस्य सम्भवति । एव परशिवस्य ब्रह्मण नामरूपादिवशादन्यत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्याह ॥

॥ आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २३ ॥

छान्दोग्येस्सर्यतेऽस्यविषय । "अस्य लोकस्य कागति"रित्याकाश इति होवाच । "सर्वाणिहवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते । आकाश प्रत्यस्तयंति । आकाशो ह्येवैभ्योज्यायानाकाश. परायण" मिति । अत्र आकाशशब्देन भूताकाश परमशिवोवेति सन्दिह्यते । कुत । उभयोरपि श्रुतिनिर्देशात् । तथापि भूताकाशे लोकवेदेषु आकाशशब्दस्य पङ्कजादिवद्रूढत्वात् । परमशिवैकपरत्वे विनिगमकाभावात्। मुख्यार्थपरित्यागे ईक्षत्यधिकरणविरोधापत्तेश्च । मानाभावाच्च । "आकाशाद्वायुरि"त्यादौ

आकाशस्यैव जगत्कारणत्वव्यपदेशात । "ख ब्रह्म" । "आकाग आत्मा" । "यदेष आकाग आनन्दोनस्यादि"त्यादावाकाशस्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात् । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि श्रुतिविहितजगज्जन्मादिकारणत्व आकाशस्यैवावगम्यते । 'सर्वाणि हवा इमानि भूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यन्त "इत्यादिना तस्यैव स्पष्टमुक्तत्वात् । "सदेव सोम्येद-मग्रआसीत् । आत्मावाइद (मेकएवा) मग्रआसीत्" । इत्यादि श्रुतिसिद्धसदात्म-शब्दवाच्यत्व तस्यैवेति । "आत्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यादिना आकाशस्यात्म-जन्यत्व औपचारिकमेव । आप्नोतीत्यात्मेति व्युत्पत्या तस्यवात्मशब्दवाच्यत्व निष्प्र-त्यूह । तस्मादाकाशएव सर्वकारण परब्रह्मेतिप्राप्तेब्रूम । "**आकाशस्तल्लिङ्गात्**" । अत्राकाश-स्साक्षाच्छिवएव **कुतस्ताल्लिङ्गात्** । तस्य परमेश्वरस्य लिङ्गात् जगज्जन्मादिकारणत्वलिङ्गान्न-भूताकाश इत्यर्थ । "तस्माद्वा एतस्मादात्मनआकाशस्सम्भूत" इत्यादौ परमेश्वरजन्यत्व आकाशस्य निर्देशात् । "खवायुर्ज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी । यत्परब्रह्म सर्वात्मा-विश्वस्यायतन महत्" । "न भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलोमेऽस्ति न चाम्बरञ्च" । इत्यादिना पञ्चभूतविलक्षणत्वमात्मन परशिवस्य निर्देशात् । अचेतनभूताकाशे ईक्षण-पूर्वकजगत्कारणत्वादि चेतनधर्मासम्भवात् । "आकाशाद्वायु"रित्यादि श्रुतावपि तदनुप्रविष्ट-इशानादि सद्योजातान्तपञ्चब्रह्मात्मक परशिवकारणत्व श्रूयते । किंच । "सर्वाणिह्वा इमानिभूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते"त्यनेन निमित्तकारणत्व । "आकाश प्रत्यस्तयन्ती" त्यनेन उपादानकारणत्व अभिधीयते । अत जडभूताकाशे जगदुभयकारणत्वपरमेश्वर-लिङ्गासम्भवात् । किच । "ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवोज्याया-नेभ्यो लोकेभ्य" इति श्रुति । सर्वकारणत्व परायणत्वं परब्रह्मणश्शिवस्य इतरानपेक्षितया व्याचक्षते । किंच । उपक्रमे । "सदेवसौम्येदमग्रआसीत् । एकमेवाद्वितीय ब्रह्म । तदैक्षत बहुस्या प्रजायेये"ति । "सोकामयत बहुस्या प्रजायेये"त्यादि वाक्यगतसर्वज्ञत्वसत्यसकल्प-त्वादिलिङ्गाना भूताकाशे समन्वयाभावात् । परमशिवएवाकाशशब्दवाच्य इति सिद्ध ।

नन्‌ । "आकाशस्य परब्रह्मत्वे उपक्रमोपसहारविरोधात् मास्तुब्रह्मत्वमाकाशस्य । प्राणस्य जगज्जन्मादिकारणत्व व्यपदेशात् । ब्रह्मत्वमस्त्वित्याशकायामाह ॥

सू ॥ अतएवप्राण ॥ २४ ॥

– छान्दोग्ये कथ्यतेऽस्यविषय । "प्रस्तोतर्यादेवताप्रस्तावमन्वायत्ते"ति "प्रस्तुत्य-कतमासादेवतेति प्राण" इति होवाच । सर्वाणिह वा इमानिभूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति । प्राणमभ्युज्जिहते । सैषादेवताप्रस्तावमन्वायत्ताता चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसिमुधातेव्यपति-ष्यदिती"ति । अत्र उद्गीतविद्योक्तप्राणशब्दस्य प्राणवायु परमेश्वरोवेतिसशय । तदुभय-लिङ्गविधिदर्शनात् । "प्राणबन्धन हि सौम्यमन प्राणस्य प्राण । सर्वाणि वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसविशन्ति । प्राणमभ्युज्जहत' इति । "प्राणाध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । प्राणेन जातानि जीवन्ति । प्राण प्रयन्त्याभिसविशन्ती"ति । "नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि । न वाचार विजिज्ञासीत । वक्तारं विन्द्यात् । प्राणएव प्रज्ञात्मेद शरीर परिगृह्योत्था-पयति" । "यदावै पुरुष स्वपिति । तत्प्राणस्तर्तार्हिवागप्येति । प्राणश्चक्षु प्राण श्रोत्रं प्राण मनस्सयदाबुध्यते । जीव प्राणादेवाथपुनर्जायन्ती"ति । प्रात्यक्षिक श्रुतिशतेन भूतप्राण-

वायोरेवसर्वकारणत्व सर्वाधिकत्व व्यवस्थापनात् । श्रुतिस्मृतिपुराणशतेषु प्राणशब्दस्य भूत वायुपरत्वनिर्देशदर्शनात् । तस्यैव साक्षात्परब्रह्मत्वमिति चेदुच्यते । प्राणशब्देनात्र षट्स्थलात्मक परशिवएव व्याचक्षते । पूर्ववदत्रापि परशिवलिङ्गबाहुल्य दर्शनात् । उत परशिवधर्मावच्छिन्न भूतसदेशनोद्गमनकर्मत्व वाक्यविशेषेण दृश्यते । "यथावैपुरुष स्वपति । प्राण तर्हिवागप्ये"ति । वाक्ये सर्वव्यापारशून्य सुषुप्तिदशाया प्राणव्यापारसद्भावेपि पुरुषव्यापारदर्शनात् । अचेतनस्य प्राणस्य जाग्रदवस्थाया सर्वेन्द्रियनियामकत्व सुषुप्तौ कारणशरीरानुप्रवेशत्व सर्वथा नसम्भवति । तस्मात्प्राणशब्दस्य परमशिवपरत्व निष्प्रत्यूह । तथाकेवल्ये । "उमामहाय परमेश्वर प्रभुमि"त्यारभ्य । "सएवविष्णुस्सप्राणस्सकालोग्निस्सचन्द्रमा" इत्यादिना सर्वात्मकत्व परमशिवस्यैव निर्देशात् । प्राणशब्देनात्र नेतर । **अन्तस्तद्धर्मोपदेशादि**"त्यनेन । परशिवस्य ब्रह्मणस्सर्वान्तरत्वेन महालिङ्गात्मकत्व प्रसाध्य । **आकाशस्तल्लिङ्गा**दित्यनेन तस्यैवाकाशान्तरत्वेन प्रसादलिङ्गत्व निर्दिश्य । "**अतएवप्राण**" इति सूत्रे तस्यै प्राणप्रकृतिक चरलिङ्गत्वमुपदिश्य । पुनस्सूत्रत्रयेण शिवलिङ्ग गुरुलिङ्गाचारलिङ्गानि दर्शयति ॥

॥ ज्योतिरधिकरणम् ॥९॥

सू ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २५ ॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्यविषय । "अथ यदन्त परोदिव्यो ज्योतिर्दीप्यते । विश्वत पृष्ठेषु सर्वत पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विद वाव(त)दन् । यदिदमस्मिन्नन्त पुरुषेज्योति"रिति । अत्रज्योतिश्शब्देन वैश्वानरसूर्यचन्द्रादि देवतान्तरोव । प्रभाकरादि स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रपचप्रकाशक परमेश्वरोवेति विष्य । तदुभयविवलिङ्गबाहुल्यात् । तथापि । सूर्यचन्द्रादिज्योतिषा ज्योतिस्त्व युक्त । तमोनिवारकत्वदर्शनात् । आदित्यादिज्योतिस्तथादीप्यत इति ज्योतिश्शब्देन प्रभाकरादि तेजोनिर्देशाच्च । निर्विशेषस्य शिवलिङ्गात्मकस्य परब्रह्मण न मुख्यत्वेन दीप्यत्वं संभवति । श्रत्युक्तद्युमर्यादायास्तेषामेव सिद्धत्वात् । सर्वात्मकस्य सर्वाधिष्ठानस्य सर्वकारणस्य सर्वथाद्युमर्यादाविरोधात् । पूर्वोक्तमेवसमञ्जस । ननु "परोदिव्योज्योतिर्दीप्यत" इति वाक्ये परज्योतिर्व्यपदेशात्कार्यभूतज्योतिषा प्रयोजनाभावात् । सर्वव्यापकतया ब्रह्मण द्युमर्यादावत्व समञ्जसत्वात् भक्तोपासनाप्रयोजनत्वाच्च त्रिवृत्कृतज्योति परत्व न व्यपदिश्यत इतिचेन्न । "अग्निरग्नेप्रथमोदेवताना" । "असावादित्योब्रह्मे"त्यादि श्रतिषु वैश्वानराद्युपासनस्य सप्रयोजनत्वेन दर्शनात् तासा "त्रिवृतं त्रिवृतमेकाकरवाणी"ति श्रुतौ त्रिवृत्कृतज्योतिषोह्यखण्डत्वदर्शनाल्लोके व्योमान्तरत्व तस्यैव मुख्यत्वान्नान्यार्थकत्व । सर्वत्र प्रकाशमानस्य वैश्वानरादिज्योतिष परदिव्यशब्दौमुमुक्षूपासनार्थमुपदिष्टौ । तस्मान्नातरविशेषविरोध । सर्वाधिष्ठानस्य शिवलिङ्गात्मकस्य परब्रह्मण प्रादेशमात्रविशेषकल्पनायोगात । "सर्वत पृष्ठेष्वनुत्तमेषुलोकेष्वि"ति प्रदेशविशेषकल्पना श्रुति कार्यरूपवैश्वानरादिज्योति परत्वमेव निर्दिशति ।

ननु "इद वावतद्यदिदमस्मिन्नन्त पुरुषेज्योति"रिति कौक्षेये "**ज्योति** परज्योति परमात्मैवोपदेशादत्रापि ज्योतिश्शब्द परमात्मपर" इतिचेन्न । सारूप्यमात्रमत्रोपदिश्यते । किंच । यथा "तस्य भूरितिशिर । एक हि शिर । एकमेवतदक्षर" मिति श्रुतौ सावयवत्वोपदेशात् । कौक्षेयस्य तेजस प्राकृततेज परत्व निष्प्रत्यूहं । उत । "तस्यैषादृष्टि । तस्यैषाश्रुति"

रितिच । "तदेवदृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत । चक्षुष्यश्श्रुतोभवती"ति च । चौष्ण्यघोषदर्शनश्रवणादि धर्माणां परमशिवपरत्वासंभवात् । अथ वा परोदिव्योज्योतिरिति वाक्ये पुरुषान्तर्वर्तित्वेन निर्दिश्यमानं जाठराग्निर्वा स्यात् । सर्वदा परमेश्वरपक्षो नविधीयत इति चेदत्रोच्यते ॥ ज्योतिश्चरणाभिधानात् । अत्र ज्योतिश्शब्देन शिवालिङ्गात्मकपरस्थलब्रह्मैवव्यपदिश्यते । कस्माच्चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । "एतावानस्य महिमा । ततो ज्यायाश्श्चपुरुषः । पादोऽस्य विश्वाभूतानि । त्रिपादस्यामृतंदिवी"ति । पूर्वस्मिन्वाक्ये पादोस्यविश्वाभूतानीत्यनेनज्योतिषः परमशिवस्य एकांशतया विश्वाभूतात्मकं कार्यविभूतिर्व्याचक्षते । "त्रिपादस्यामृतंदिवी"त्यनेनचतुष्पादस्येत्यत्र । त्रिपादामृतं द्युसम्बन्धिरूपं नित्यैश्वर्यकारणविभूतिर्निर्दिश्यते । द्युशब्दस्याकाशवाचित्वात् "परोदिवोज्योति"रिति आकाशान्तर्वर्तित्वं सूर्यादीनां संभवत्वेपि निरतिशयदीप्तिमत्वासंभवात् । तत्परिग्रहे प्रकृतहाननाप्रकृतप्रक्रियादोषप्रसङ्गात् । अतो ज्योतिश्शब्देन ब्रह्मैवात्र निर्दिश्यते । "न तत्र सूर्योभाति न चन्द्रतारकं । नेमाविद्युतोभान्ति कुतोयमग्निः । तमेवभान्तमनुभातिसर्वं तस्यभासा सर्वमिदं विभाति" । "हिरण्मये परेकोशे विरजं ब्रह्मनिष्कलं । तच्छुभ्रज्योतिषाज्योतिस्तत्तदात्मविदोविदुः । तद्देवोज्योतिषाज्योतिरायुर्हो(र्हो)पासतेऽमृतं" इत्यादि श्रुतिशतेन परमशिवस्यैव परज्योतित्वव्यवस्थापनात् ।

किंच । शाण्डिल्यविद्यायां परज्योतिस्स्वरूपत्वं परमेश्वरस्योपदिश्यते । कार्यज्योतिषिद्युमर्यादत्वसंभवेप्यस्य ब्रह्मप्रकरणत्वाज्जाठराग्निसूर्यादिपरिच्छिन्नकार्यज्योतिषा सर्वद्युसंबन्धित्वं सर्वान्तरत्वं सर्वदानसंभवति । ननु । "येन सूर्यस्तपतितेजसेद्धः" इति श्रुत्या चक्षुर्ग्राहकप्रत्यक्षज्योतिष्येवज्योतिश्शब्दोह्यनुवर्तत इति चेन्न । तथाविनिगमकाभावात् । "वाचैवाय ज्योतिषास्ते मनोज्योतिर्जुषतामि"त्यादौ तदितरत्रापि प्रयोगदर्शनात् । यत्स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चावभासं तत् ज्योतिर्वाक्येन बोध्यते । निरवयवस्यापि परब्रह्मणः भक्तोपासनार्थं हृदयादिप्रदेशेषुसावयवत्वोपासनं न विरुध्यते । तदुभयमपि ब्रह्मणस्स्वाभाविकत्वात् "द्वावेतौब्रह्मणोरूपावि"ति श्रुतिदर्शनात् । किंच । "हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्ध"मित्यादिना हृदयपुण्डरीकं प्रदर्श्य "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्" । इत्यन्तेन सावयवपरमेश्वरोपासनस्य निरवयवसाक्षिचैतन्यप्रापकत्वोपदेशात् । कौशेयश्रुतिविहितज्योतिः प्रतीकोपासनमप्यविरुद्धं । उत । जाठराग्निसूर्यादीनां पादचतुष्टयत्वादर्शनात्परमेश्वरपरत्वे श्रुत्युक्त यावद्धर्मसंभवाज्ज्योतिश्शब्दस्य तत्परत्वे निष्प्रत्यूहं ।

"गायत्रीवा इदंसर्वमि"ति श्रुतौ सर्वात्मकत्वं पादचतुष्टयत्वं गायत्र्यादेवतायां दर्शनात् । तदेवात्र ज्योतिश्शब्देन व्यपदिश्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ छंदोभिधानान्नेतिचेन्न तथाचेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनं ॥२६॥

पूर्वसूत्रे ज्योतिश्शब्देन शिवलिङ्गाख्यं परब्रह्मप्रसाध्य परमशिवविमर्शशक्त्यात्मकगायत्रीवाक्यद्वारा गुरुलिङ्गमुपदिशति । "गायत्रीवाइदंसर्वमि"ति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवी शरीरहृदयवाक्पाणिभेदैर्व्याख्याय "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तं तावानस्यमहिमे" त्यादिना तस्यास्सर्वात्मकत्वादि धर्मान्निर्दिश्य "यद्वै तद्ब्रह्मेति" छंदस

ब्रह्मशब्दव्यवस्थापनात्पूर्वं सूत्रोक्तपरमाशिव एवात्र नव्यपदिश्यत इति चेन्न । **तथा चेतोर्पणनिगदात्** । चेतोर्पणस्य चित्तविक्षेपस्य निगदात् कथनात् । **गायत्री**शब्देनात्र नहिच्छन्दोमात्र गायत्र्युपदिश्यते । छन्दोमात्र गायत्र्यास्सर्वात्मकत्वा सभवात् । उत । परमशिवस्यैव गायत्रीचेतोर्पणमिह निगम्यते । ब्रह्मण परशिवस्य गायत्रीसादृश्यानुसन्धान फलायोपदिश्यत इत्यर्थ सभवतिच । "पादोऽस्यविश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृत दिवी"ति । चतुष्पदोब्रह्मणश्च तुष्पदगायत्र्यासादृश्य । चतुष्पदागायत्रीति क्वचिद्दृश्यते । तद्यथा **तथाहिदर्शन** । अन्यत्रापि बाह्याभ्यन्तरेषु दहरपुण्डरीकसूर्याक्ष्यादिस्थानेषु सावयवत्वेन लिङ्गरूपेण अण्वादिरूपेण च परब्रह्मोपासन दृश्यते इति **दर्शन** दृष्टमिति भाव । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीकं विरज विशुद्धमि"त्यारभ्य हृदयपुण्डरीक परमात्मस्थानत्वेन निरूप्य । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त । ध्यात्वे" त्यादिना परमेश्वरस्य सावयवात्मक रूप मुमुक्षूणा ध्येयमिति निरूपितं । यजुश्शाखाया । "निधनपतयेनम" इत्यारभ्य । "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्गं स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्रमि"त्यन्त लिङ्गस्य परब्रह्मात्मकत्वे सर्वैरुपास्यत्वप्रकटनाय प्रतिपद नमस्कारपूर्वकं श्रुतिर्हिप्रतिपादयति । अतश्शिवलिङ्गाराधनमपि श्रोत्रियै वैदिकै र्ब्राह्मणैरवश्य कर्तव्य । "अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मा गुहाया निहितोस्य जन्तो" । "तमक्रतुमि"त्यादिना अणुरूपोपासनमपि परमेश्वरस्य बहुधाऽन्यत्र दृष्ट । तस्मात् "गायत्री वाइदं सर्वमिति" श्रुतौ नत्वक्षरावच्छिन्नमात्र गायत्र्यासर्वात्मकत्वमुपदिश्यते । ततो गायत्र्यवच्छिन्नजगत्कारण ब्रह्म तदिदंसर्वमिति व्यपदिश्यते ॥

॥ गायत्रीविचार ॥

ननु । "योदेवस्सविताऽस्माक धियोधर्मार्थगोचरा । प्रेरयेदस्य यद्भर्गस्तद्वरेण्यमुपास्महे" । इतिस्मृतौ तस्यास्सूर्य प्रतिपादकत्वदर्शनात्कथं शिवप्रतिपादकत्वमितिचेन्न । **भर्ग**शब्दस्य तेजसि प्रयोगस्य क्वाप्यदर्शनात् । "हरस्मरहरोभर्ग" इति नैघण्टिकवशाद्भर्गपदस्य शिवे रूढत्वात् । **सवितुर्वरेण्य**मिति सूर्यादिदेवतात्वस्य "आसत्येनाग्नि दूत कद्रुद्राये"त्यादि ग्रहयज्ञे बोधायनोक्तस्य विवक्षितत्वात् । **वरेण्य**पदस्य सम्बन्धिकत्वेन संबन्धिसाकाङ्क्षितत्वात् । सन्निहितेन सवितृपदेन जनितान्वयबोधकत्वात् । यच्छब्दस्यापि विशेषणपदत्वेन समानलिङ्गविभक्तिवचन विशेषस्य साकाङ्क्षत्वात् । भर्गपदस्य तादृशत्वेन तदन्वययोग्यत्वात् । तत्र नपुसकस्य छान्दसत्वात् । योभर्ग स धिय धर्मादिगोचरा प्रेरयेत् । "**सवितुर्वरेण्य तद्धीमही**"ति वाक्यान्वयासभवात् । अन्यथा यच्छब्दस्य विशेष्याध्याहरं विना अन्वयादध्याहारस्य च जघन्यत्वादस्य मन्त्रस्य सूर्यतेज परत्वे ब्रह्मविद्यात्वाभावाद्वरेण्यपदेन ब्रह्मतेजोलाभे षष्ठ्यन्तसवितृपदविरोधात् । अधिष्ठानत्वविवक्षाया अधिकरणस्य उपयुक्तत्वादन्यत्वाभावेन शेषषष्ठ्यापि सग्रहाभावात् । सप्तम्यन्तेन सवितृपरो न मन्त्र । किन्तु तदर्थिदेव शिवपर । तस्यैव अनादिप्रज्ञाप्रेरकत्वात् । तदुक्त मन्त्रोपनिषदि । "यदातमस्तं नदिवानरात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवल । तदक्षर तत्सवितुर्वरेण्य प्रज्ञातदस्मात्प्रसृतापुराणी" । गीतासु च । "तमेवमाद्य पुरुष प्रपद्ये यत प्रवृत्ति प्रसृतापुराणी"ति स्मृतिवाक्यार्थस्तु । सविता षूञ्प्रसव इति धातो

सकलप्राणिजनको । दीव्यत इति देव । सकलपापभञ्जकत्वाद्भर्गो हर । अस्माक धियोबुद्धी धर्मादिगोचरा प्रेरयतु । यस्यभर्गस्य वरेण्य विश्वाधिक यत्स्वरूप हिरण्मय "यएषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुष" । "असौ योवसर्पति नालग्रावो विलोहित" इति श्रुतेश्चनीलग्रीवादिविशिष्टमुपास्महे इति । तदुक्त कूर्मव्यासगीतासु व्यासेन । "प्रपद्ये-तत्पर तत्त्व वरेण्य सवितुश्शिव । प्रपद्ये त्वा विरूपाक्ष भूर्भुवस्स्वस्स्वरूपिणमि"ति । सच सवितृपदरूढित्यागदोष मन्त्रपदरूढित्यागापेक्षया स्मृतिवाक्यस्थपदरूढित्यागस्य श्लाघ्य-त्वात् । तत्पक्षे मन्त्रस्थसवितृपद रूटिलक्षण ब्रह्मविद्यात्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । ससबन्धि-वरेण्यपदस्य अविवक्षितार्थत्व तत्पक्षे श्रुतिस्मृत्योस्समानमित्येको दोष । अत्र केचि-द्गायत्रीमन्त्रस्थपदानामेव पदयोजना कुर्वन्ति । देवस्य दीप्यमानस्य सवितुस्सूर्यस्य मध्ये योभर्ग परमशिव न अस्माक धियो धर्मादिगोचरावुद्धी प्रचोदयात् प्रेरयतु । वरेण्य वरणीय मुपासनीयमित्यर्थ । ब्रह्म धीमहि ध्यायेमहीत्यन्वयो बोध्य । अत्र स-वितुर्मध्य इति मध्यपदमध्याहर्तव्य । श्रुत्यन्तरे तथा दर्शनात् । "एषोन्तरादित्येहिरण्मय पुरुषो दृश्यत" इत्यादि । अपरे । प्रभाकरस्यापि शिवोपासकत्वमत्र मन्त्रे व्याचक्षन्ते । यो भर्ग परमशिव, नोस्माक धिय धर्मादिगोचराशेमुषी प्रचोदयात् । प्रेरयेत् । तत् तमित्यर्थ । छान्दसत्वान्नदोष सवितुस्सूर्यस्य वरेण्य वरणीय उपास्यमित्यर्थ । परशिव धीमहि ध्याये-महि । "आत्मवान कोजितक्रोधो द्युतिमान्कोनसूयक । एतदिच्छाम्यह श्रोतु"मित्यादि रामा-यणादिषु लिङ्गव्यत्ययस्य दृष्टत्वात् । प्रभुसम्मित वेदलिङ्गव्यत्यय वचनव्यत्ययादीना किमुवक्त-व्यम् । अन्ये केचित् । "रूढिर्योगमपहरतीति न्याय"मुल्लङ्घ्य रूढ्या अकुण्ठितशक्तिक मूक-शब्दतुल्य योगमाश्रित्य शिवपदमीश्वरेरूढ भर्गपद । अशिवे अपरमेश्वरे वर्णयन्ति । गोपङ्क-जादिशब्दाना खरशैवालादि वाचकवत् । अन्यथार्थान्तरकल्पने गायत्र्युपासनाया विपरीत-फलापत्ते । किच । "यथेन्द्रशत्रुस्स्वरतोपराधादि"तिवत्स्वरभङ्गप्रसङ्ग स्यात् । तदुक्त चतुर्वेद-वेदान्तभाष्यकारेण हरदत्ताचार्येण । "श्रीकण्ठभर्गपदमप्यनघ तवाद्य तेज पर भवति चेध्द्रुव-माद्युदात्त । तस्माददन्त इति कोशवशादवैमि मार्ताण्डमण्डलगतश्शिवएव नान्य "हे श्रीकण्ठ तव अनघ पापरहितमाद्य भर्गपदमपि तेज परभवति चेत् । भर्गोदेवस्येति आद्युदात्त ध्रुव किल । तत्प्रेरेकोदात्तत्वेसति शिष्टस्वरेण भकारात्पर गकारस्यानुदात्तत्वेन श्रूयमाणस्वरभङ्गापत्ते । भर्गशब्दस्य अकारान्तत्वेतु भकारात्पराकारस्यानुदात्तत्वेसति शिष्टस्वरेणानुदात्तत्वे उदात्तस्य परानुदात्तस्य स्वरितत्वेच श्रूयमाणस्वरस्सिद्ध । तस्माददन्तइति । तस्मा" दुदात्तकारणाददन्त" इति कोशवशादभिधानशास्त्रादवैमि । अतो मार्ताण्डमण्डलगतश्शिवएव ॥

किंच मैत्रावरुणशाखाया **भर्गो देवस्य धीमहि** । "सवितावैदेव योऽस्य भर्गाख्या चिन्तयामी"ति तत्रैव मैत्रावरुण शाखाया । "एषरुद्र भर्गाख्यो ब्रह्मवादिनो वदन्ती"ति श्रुत्यन्तरेपि । "कस्सविता । का सा गायत्री"ति प्रश्नमुपक्रम्य । "तस्यैष प्रथम पाद" । "द्वितीयोपादो भर्गमय" । इत्यत्राप्यदत एव बोध्यते । तस्मात्प्रात्यक्षिक सर्वश्रुतिविरुद्ध-योदेवस्सवितास्माकमिति साङ्ख्यस्मृतिस्तु सूर्यपरत्वेपि मुख्यवृत्त्यापरशिवबोधिकेति न दोष । तदपि साङ्ख्यस्मृतित्वात्तान्त्रिकपरिग्राह्यैव । किच । "भर्गोदेवस्य रुद्रात्मने शिखायैवषट्" इत्यादौ तत्प्रकरणे परशिवपरत्व स्पष्टमुक्त । ननु "सर्वदेवनमस्कार केशवं

प्रतिगच्छती”त्यादौ नारायणस्य सर्वदेवताधिपतित्वदर्शनात् भर्गपदवाच्यत्वं तस्यैवेतिचेन्न । “पंचशीर्षोपनयने विनियोग” इति । सन्ध्यावन्दनस्य पंचशीर्षविशिष्टे उपनयने उपरिनयन यस्य तस्मिन् त्रिलोचने परमशिवे विनियोग दर्शनात् । तदुपक्रमे परमेश्वरप्रीत्यर्थमिति तदुद्देशविन्यासात् । किंच गायत्र्यात्मकशक्तिस्तु परमशिवाभिन्नशक्तित्वात्परमेश्वरधर्माणा-मत्र भूयस्त्वाच्च भर्गशब्दवाच्यो नेतर । किंच “सर्वदेवनमस्कार केशव प्रति गच्छती”ति स्मृतिरपि साङ्ख्यस्मृतिप्रकरणपठितत्वान्नाङ्गीकरणीया । स्मृत्यनवकाशाधिकरणे भगवता व्यासेन निराकृतत्वात् । विनियोगानुसारेणार्थगौरव युक्त । तद्भिन्नदेवतान्तरपरत्वे “मुक्ता विद्रुमहेमनालधवलच्छायैर्मुखस्त्र्यक्षणैर्युक्तामिन्दुनिबद्धरत्नमकुटा तत्त्वार्थवर्णात्मिका । गायत्री वरदाभयाकुशकशाश्शुभ्र कपाल गदा शङ्खचक्रमथारविन्दयुगल हस्तैर्वहन्ती भजे”ति गायत्री यान श्लोकविरोधो दुर्निवार । गायत्र्या भर्गपदवाच्यत्वे सावित्रीति कुत प्रसिद्धिरिति चेत् । सवितृपदप्रयोगात् प्रभाकरस्यापि शिवात्मकत्व “असौयोवसर्पता”त्यादिना पूर्वमेवोक्तं । “स्तोम वो अद्यरुद्रायसि क्वसेक्षयद्वीराय नमसाविविष्टना” । इति सामश्रुतौ सर्वदेवता-नमस्कारस्तोत्रयो परशिवपरत्वेन निर्देशात् । “सएव विष्णुस्सप्राण” इति कैवल्ये सर्वा-त्मकत्व तस्यैवोपदेशाच्च नमस्काराधिपतित्वं नारायणस्य नोचेच्छ्रुतिविरोधप्रसङ्ग । श्रौत-विधेर्बलीयस्त्वात् । लोके अमात्यादि समर्पितद्रव्याधिपतित्व प्रभोरेवदृश्यते । तद्वन्नमस्का-राधिपतित्व शिवस्यैव निष्प्रत्यूहं । “उपनयने विनियोग” इत्यत्र केचित् । उपसृत्या-नयति प्रापयतीत्यर्थान्तर कल्पयन्ति । तदसङ्गत । पूर्ववाक्ये **पचशीर्ष** इति । तदुत्तरत्र “नेत्रत्रयायवौषडि” त्यनन्यसाधारणधर्म श्रवणात् । गायत्री प्रकरणे भर्गशब्दस्य रुद्रात्म-कत्व अदंतत्व च श्रौतसम्मर्त । तस्माद्गायत्री प्रतिपाद्यत्व द्युसबन्धित्व तस्यैवासिद्ध । एव गायत्रीप्रतिपाद्यत्वेन गुरुलिङ्गात्मकत्व परमेश्वरस्य प्रसाध्य तद्वदाचारलिङ्गात्मकत्व सूत्रान्तरेणाह ॥

सू ॥ भूतादिपाद व्यपदेशोपपत्तेश्चैव ॥ २७ ॥

अत्र गायत्रावाक्योपदिष्ट गुरुलिङ्गात्मकपरशिवएवाचारलिङ्गात्मकत्वेन व्यवह्रीयते । कुत । **भूतादिपादव्यपदेशोपपत्ते** नह्यक्षरसन्निवेशात्मकगायत्र्या भूतादिपादव्यपदेशोपपत्ति-रुपपद्यते । “तेवा एते पञ्चब्रह्मपुरुषा” इति श्रुति । पूर्व परब्रह्मणशिवस्य प्रकरणत्वेन सङ्गच्छते । तद्यथा गायत्र्यात्मकस्य परशिवस्य हृदयपुण्डरीकावच्छिन्न उपासनाङ्गत्वेन “सद्योजातादि पचब्रह्मव्यूहविध्यर्थ’ । “तस्य वा एतस्य हृदयस्य पचदेवसुष(र)य” इत्यादिवाक्य तत्र “तेवा एतेपचब्रह्मपुरुषा”इति श्रुतं । तथाचोपासनाङ्गाना सद्योजातादि-पंचब्रह्मपुरुषाणा दहरपुण्डरीकसुषिरेषु स्थिताना पचब्रह्मत्वोक्ते । दहरच्छिद्रेष्वपि तेषा परब्रह्मसम्बन्धोवगम्यते । पंचप्राण पचभूताधिदैवसद्योजातादि पचब्रह्मव्यूहेभ्य परंब्रह्म-परशिव इत्युच्यते । स एव पशुपाशविमोचनस्सर्वोपास्य । गायत्रीमात्रपरत्वे तदङ्गाना पचब्रह्मपुरुषाणा ब्रह्मात्मकत्व विरोधो दुर्निवार । तस्माद्दहरसुषिरेषु पचब्रह्मसम्बन्धात्तत्रस्थ-पचब्रह्माणा परमशिवसम्बन्धसद्भावात् । पचब्रह्मपुरुषश्रुत्युपपत्ति । हृदयपुण्डरीकस्य प्राग्दक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वमुखस्था, सद्योजातादि पचब्रह्मपुरुषा । तस्माद्गायत्रीवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यते । ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात्तदेव प्रत्यभिज्ञायतइति सिद्ध । भूतादीना पादा-

नामवयवाना व्यपदेशश्च ब्रह्मण्येवोपपत्तेरुपपन्नत्वाच्च । एव गायत्रीशब्देन गायत्र्यवच्छिन्न-ब्रह्मैवोच्यत इति सूत्रार्थ ।

ननु । "पादोस्य विश्वा (सर्वा) भूतानि । त्रिपादस्यामृतदिवा"ति पुरुषसूक्तेपि भूतादि-पादचतुष्टयत्व नारायणस्य व्यपदेशात् । तस्मिन्नपि द्युसम्बन्धित्व द्योतनात् । "एता(वेदा)हमेत पुरुष महान्तमि" त्यादिना तस्यैवतम परत्व निर्देशात् । " नान्य पन्थाविद्यतेऽयनायेत्या" दिना तज्ज्ञानमेव मोक्षकारणमित्युपदेशाच्च । तत्परत्वेन युक्त । ननु " पुरुषो वै रुद्र" इत्यादौ रुद्रस्यापि पुरुषशब्दव्यपदेशात्तत्परत्व कि नस्यादिति चेन्न । ' ह्रीश्चते लक्ष्मीश्चपत्न्यो अहो-रात्रेपार्श्वे"इति वाक्ये अनितरसाधारण लक्ष्मापतित्वलिङ्गात् । छान्दोग्यब्राह्मणे "इद विष्णु पक्षस्सविष्णु प्रकाव्यमुशमेवब्रुवाण" इति "वाराहमन्त्य पुरुष व्रतेतदि"तिच । "एषा वैष्णवीनामसहिता एता प्रयुञ्जन्विष्णु प्राणाता"ति वैष्णवसहितानिर्देशेन अथर्वणा-ष्टादशमहाशान्तिषु तत्तद्देवत्वमन्त्रविनियोजनावसरे "वैष्णव्या पुरुषसूक्तमि"ति वैष्णव्या शान्तौ विनियोजनेन शौनकबोधायनादिस्मृतिषु बहुधा नारायणसमाराधने विनियोजनेन च । विष्णुपुराणादि पुरुषसूक्तार्थप्रक्रियाया नारायणस्तुतिदर्शनेन तदर्थप्रकाशक छान्दोग्य-स्यापि तत्परत्वमेवेतिचेदुच्यते ॥ उपक्रमोपसहारादिषड्विधलिङ्ग पुरुषसूक्तमपि शिवैक-परत्वेन निर्दिश्यते "पुरुषो वै रुद्र" । "पुरुष कृष्णपिङ्गल" । "पुरातनोह पुरुषोहमाश" इत्यादि श्रुतिशतेन पुरुष शब्दस्य शिवपरत्वेन व्यवस्थापनात् । तत्रैशानपदस्य शिवेरूढ-त्वाच्च । किच शिव केशवयो पुरुषत्व प्रकृतित्व श्रुतिस्मृतिपुराणागमसिद्ध ॥

सामाम्नायरुद्रसूक्ते । "एकैवशक्ति परमेश्वरस्य प्रयोजनार्थाय चतुर्विधाभूत् । भोगेभवानी पुरुषेषु विष्णु क्रोधे च कालीसमरेचदुर्गे"ति । आदित्यपुराणे विष्णुप्रति शिव-वचन । "प्रकृतिस्त्व सुरश्रेष्ठ पुरुषोऽह न सशय । त्वन्मय मन्मय सर्वमव्यक्तपुरुषात्मक-मि"ति । स्कान्दे । "पुरुषोनामसपूर्णस्साम्बमूर्तिस्सनातन । वासुदेव पराशक्तिरि"ति वेदेप्रपचित इति । गाताया "वासुदेव पराप्रकृति"रिति । "प्रकृति परमोविष्णु पुरुष परम-शिव" इति कूर्मे । किच । शिवरहस्यखण्डान्तर्भूतासुरकाण्डादिषु । नारायणस्य स्त्रीरूपत्व पुरुषत्वं शिवस्य तयो शाक्तभैरवविधातृणामुत्पत्तिश्च बहुधा प्रपञ्चित । अत "सहस्रशीर्षा-पुरुष"इत्युपक्रमवाक्यस्थपुरुषशब्दस्य शिवपरत्वं । "यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इति मध्यगतवा-क्येन तत्परत्वमेवाभिधीयते । "यज्ञो वै विष्णुरिति" श्रुतौ नारायणस्य यज्ञात्मकत्वनिर्देशा-द्यज्ञेन यज्ञवाच्य विष्ण्वात्मक पश्वाद्युपकरणेन यज्ञ परशिवाराधनात्मक सवन देवाब्रह्मादय अयजन्त । यजन्तीत्यर्थ । "आवोराजानमध्वरस्य होतार रुद्र" । इति श्रुतौ यज्ञेश्वरत्व परमेश्वरस्यैव स्पष्ट दर्शित । ऋग्वेदेपि । "गाधपति मेधपति रुद्र जलाषभेष"मित्यादिना स्पष्टमुक्त । तथा सूतसहिताया । "यज्ञरूप महाविष्णु यज्ञे पश्यन्ति ये द्विजा । प्राधा-न्येन महादेवो यज्ञदेवो नचापर । इति ज्ञात्वा यजन्ते ये ते वै विज्ञानमाप्नुयु" । अतएव परमेश्वराष्टमूर्तीना यज्वन एकमूर्तित्व निर्दिष्ट । नृसिंहपुराणे "वियज्ज्वलनभूवायु चन्द्र-सूर्योदकानिच । दाक्षितश्चेतिगौरीश तवाष्टतनव क्रमात्" । किंच । यज्ञकर्तृत्व यज्ञभोक्तृत्व-यज्ञपतित्वादिकं तस्यैव । याव द्वैदिकाग्निहोत्रकर्मणा रुद्रशेषत्वेनैव दर्शनात् । अष्टमूर्ते परमेश्वरस्य वह्नेरेकागत्वात् । अन्तर्यामित्वेन वह्निमण्डले परमेश्वरसद्भावात् । नेतरस्याग्नि-

होत्रादि सर्वकर्मशेषत्व । यजुर्वेदे । "रुद्रो वा एषयदग्निस्तस्यैतेतनुवौघोरान्याशिवान्येति" "यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीष्विति" । तथाच स्मृतौ । "अग्नौ ज्वालावृतरुद्र वह्निमण्डलमध्यग । ध्यायेत्कलादशयुत शक्तिस्वस्तिकधारिणमि"ति । रुद्रस्य वह्नयात्मकत्ववह्निमण्डलान्तर्यामित्वदर्शनात् । किच । यागीय पुरोडाशादिद्रव्याणि देवा शिवानुज्ञया पश्वालम्भन कृत्वा शिवार्पित शेषमेव भुञ्जन्ति । तथा यजुर्वेदे । ' इम पशु पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्रे सुकृतस्य मध्ये । अनुमन्यस्व सुयजायजामजुष्टं देवानामिदमस्तुहव्य" । इति । "अय सोम कपर्दिन" इत्यादिपु बहुश स्मरणात् । किंच । सामवेद प्रथममन्त्रे । "तपश्चते जपश्चते" त्युपक्रम्य । "कर्माधिपतयेनम" इत्यन्त तत्र "विरूपाक्षोसी"ति सर्ववैदिककर्माधिदैवत्वं परब्रह्मणशिवस्य प्रसाध्य । "स्तुत्वा त्वा प्रपद्ये त्वयास्यूतमिदं करिष्यामि तस्यै समृध्यता तस्मादुपपद्यतामि"त्यादो सकलवैदिककर्मणा रुद्रानुज्ञयाकर्तव्यत्वेन विधिश्रवणात् । यज्ञादि सर्ववैदिककर्मणा मुख्यदैवत्व परमेश्वरस्यैव सिद्ध । किच श्रुत्यन्तरे । ' आखुस्तेरुद्रपशुस्त जुषस्वेषते रुद्रभागस्सहस्वस्राम्बिकया" इति । अस्यार्थ । आखु आसमन्तात् खनतीत्याखु महावराहरूपविष्णु । हे रुद्र ते तुभ्य पशु । यागीयरुप पशुरभूत् । तं पशु स्वस्राप्रागभावाभावसहजसिद्धानुस्यूतया अम्बिकया पार्वत्यासह जुषस्व भुञ्जस्व । ते तुभ्यं भाग यागभाग इत्यर्थ । तथा वृद्धशातातपे । "आखुरूप महात्मान हिरण्याक्षप्रभजन । यागीय पशुरूप त महायज्ञवराहक । पार्वत्यासह देवेश विश्वनाथ सदाशिव । जुषस्व कृपया विष्णु शखचक्रगदाधर"इति । श्रवणादेषएवाभ्यास । "त यज्ञ बर्हिषिप्रोक्षन्पुरुष जातमग्रत । तेन देवा अयजन्त साध्याऋषयश्चये"त्यर्थवाद । अस्यार्थ । यज्ञ यज्ञपश्वात्मकविष्णु बर्हिषि सवनेप्रोक्षन् आलम्भनार्थ सिञ्चन् अग्रत सृष्टे पूर्वकालेजात विद्यमानं पुरुष रुद्र तेन तत्पशुना देवा ब्रह्मादय साध्या ऋषयश्च आयजन्त यजन्त इत्यर्थ । स्कान्दे । "तमेव पुरुष यज्ञ तेनैवायजमीश्वरमि"ति । तथा भागवत द्वितीयस्कन्धे । तद्वदुपदिष्ट । अतएव लोके आदिवराह इति प्रसिद्धं ॥

"आदित्यवर्ण तमस परस्तादि"त्यपूर्वता आदित्यवर्ण हिरण्मयत्व । तद्धिरण्मयत्वमन्तराधिकरणे स्पष्टमुक्त । कैवल्येपि । "उमासहाय" इत्यारभ्य "तमस परस्तात्" इत्यन्तेन तम परत्वं तस्यैव विवक्षितत्वात् । "तमेवं विद्वानमृत इहभवती"ति वाक्ये फलमुपदिष्ट । अत्रामृतशब्द जाबालाद्युपनिषत्सु परशिवपरत्वेन निर्दिष्ट । तस्माद्गतिसामान्यन्यायेन षड्विधलिङ्गै पुरुषसूक्तस्य परशिवपरत्वमेव ज्ञेय । किच । सर्वात्मकस्य सहस्रशीर्षत्व सहस्राक्षत्व सहस्रपादत्व सहस्रबाहुत्व युक्तम् । "सहस्राक्षायमीढुषे सहस्राणि सहस्रधा बाह्वोस्तव हेतय" । इति रुद्रसूक्त्या सहस्राक्षत्व सहस्रबाहुत्वादिक रुद्रस्यैव निर्दिष्ट । ननु "प्रजापतिश्चरतिगर्भे अन्त" । इति श्रुतौ ब्रह्मजनकत्व नारायणस्यैव व्यपदेशात् । "मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात्" इति मोक्षप्रदायकत्व तस्यैव समुचितत्वात्कथं पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यत्व शिवस्येतिचेन्न । "विश्वाधिको रुद्रोमहर्षि । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व"मित्यादि श्रुत्यन्तरेष्वपि मुख्यवृत्त्या हिरण्यगर्भत्वं शिवस्यैव व्यपदिश्यते । अथर्वशिखाया च । "शिवएकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"ति शिवङ्करत्व मुक्तिप्रदातृत्वमेवनान्यस्याशिवत्वात् । "तदाशिवमविज्ञाय दु खस्यन्तो भविष्यति । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्त-

साक्षिं तमस परस्तात् । ज्ञात्वा तन्मृत्युमत्येति नान्य पन्याविमुक्तये" । "तमीशान पुरुषमीड्य निचायोत्तार शान्तिमत्यन्तमेति । तमात्मस्थ येनु पश्यन्ति धीरास्तेषा शान्तिश्शाश्वत नेतरेषा" । इत्यादि श्रुतिषु शिवस्यैव मोक्षप्रदायकत्व प्रतिपादनात् । "गातु यज्ञाय गातु यज्ञपतय" इति यज्ञेश्वरे परमशिवे उपसहारात् । पुरुषसूक्त शिवसूक्तमित्यवगम्यते । "रुद्र पुरुषसूक्त च जपेत्त्रियक्त्रिपुण्ड्रक । रुद्रप्रीत्यर्थमनिश वैदिकोवेदपारग ' इति रुद्रसूक्तसहपाठात् ।

ननु " ह्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्या"विति वाक्ये लक्ष्मीपतित्वामाधारणलिङ्गस्योपसहारे दर्शनात् । उपक्रमवाक्यस्य पुरुषशब्दस्यापि विष्णुपरत्वमेवेति चेन्न सामान्यशक्त्यैव प्रयोगोपपत्ते । "ह्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रेपार्श्वे" । इति वाक्यद्वयसिद्ध गङ्गापतित्व पार्वतीपतित्व च शिवस्यैव घटते । तदुक्त स्कान्दे "हिमाद्रेरपतन्मौलौ गङ्गा रुद्रस्य वेगत । तदीयभारसम्भ्रान्तो ह्यवादीत्ता सदाशिव " । ह्रीमतिर्भवनात्युच्चैर्वर्नस्वप्राप्यमामिह । पुरुष पुरुषश्रेष्ठ ब्रह्मविष्ण्वादिकारणम् । सा त नत्वा महादेव तदाप्रभृतिभक्तित । ह्रियाजटासु मिलिता ह्रीरितिप्रोच्यते बुधै " । रुद्रयामले । "तस्या कमण्डलारूढा शक्तिर्माहेश्वरीपरा । महालक्ष्मीतिविख्याताश्यामा सर्वमनोहरा । तस्मात्तेज ऋणाज्जाता लक्ष्मीवाक्कोटय पुरा । शिवतेजस्समुद्भूता हरिब्रह्मादिकोटय । श्रीयन्ते पुनरेवेते तत्रया-नुगतास्सदा" । कूर्मे । "ह्री शब्देनभवेद्गङ्गा सर्वपापप्रभजनी । लक्ष्मीगौरीतिविख्याता महालक्ष्मीर्महेश्वरी । गङ्गालक्ष्मीपतित्व च शिवस्य परमात्मन । साधारण त्रिलोकेषु प्रसिद्ध वेदचोदनात् । तस्मात्तद्दक्षिण पार्श्वोह्यहस्साम्य प्रपद्यते । वामभागस्तु तस्यैव देवीपार्श्वतयासदा । रात्रिसादृश्यमाप्नोति महादेवस्य शूलिन " ॥ तथा स्कान्दे ॥ " ह्रीरभ्रगासरिदुभे शिवधर्मपत्न्यौ गगाच शैलतनयेति हिमाद्रिकन्या । गङ्गापतित्वमविगाधयितु समर्थैर्द्वैमातरादिगणनाथपदेन शास्त्रे''रिति । किंच । वाजसनेयके । "श्रीश्चते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति" पठ्यत इति चेत् । कि तत्र श्रीशब्दस्यापि समानप्रकरणाम्नातह्रल्लेखात्वेन पर्यवसानात् । नच वैपरीत्य शङ्क्यं । ह्री शब्दस्य कमलाया प्रयोगस्यादृष्टत्वात् । श्रीशब्दस्य । "श्रिय लक्ष्मीमौपलामम्बिका गा षष्ठी जयामिन्द्रसेनेत्युदाहु"रिति । आयुष्यसूक्ते गौर्या दृष्टप्रयोगत्वात । "ह्रीश्चते"तिमन्त्रस्य ग्रहयज्ञे सामाद्यधीतायागौर्या पूजायाविनियोगस्य समृतपर्णवादिषूक्तत्वेन ह्रीशब्दस्य गौरीपरत्वावश्यं भावाच्च । तस्मात्प्रथमश्रुतानुगुण्येन "लक्ष्मीश्चपत्न्यावि''ति "तस्या कमण्डलारूढा शक्तिर्माहेश्वरीपरा । महालक्ष्मीरितिख्याताश्यामासर्वमनोहरा" । इति शिवपुराणोक्त शिवाङ्कस्थिताम्बिकलक्ष्मीपरत्वमेव सूक्तस्य नारायणपरत्वेन तत्पूजादि विनियोगेपि शिवपरत्वे बाधक नास्त्यैवा "अग्निर्मूर्धादिव ककुत्पति''रित्यादि मन्त्राणामभिधानश्रुतिबलादाग्नेयादीनामेव सताग्रहयज्ञे तत्रत्याराधने तत्र दैवत्यमन्त्रविनियोगावसरे भौमादिपूजाया विनियोगस्य बहुश तत्प्रीणनजपादौ विनियोगस्य च सप्रतिपत्ते । अन्यथा "यजेत्पुरुषसूक्तेन धनद विश्वरूपिण । अथ नारायणाभ्या वा पूजयेद्भक्तिमान्नर " । इत्यादौ विनियोगस्यान्तरेणाप्यन्यतरत्वोपपत्ते । लिङ्गपुराणेपि । "द्यौर्मूर्धानं विभोस्तस्य ख नाभि परमेष्ठिन । चन्द्रसूर्याग्नयोनेत्र दिशश्श्रोत्रं पिनाकिन । तदालोकामुखाद्वेदा प्राणाद्वायुरजायत । वक्त्राद्वै ब्राह्मणाजाता ब्रह्माचभगवान्प्रभु. । इन्द्रविष्णूभुजाभ्या च

क्षत्रियाश्चमहात्मन । वैश्याश्चोरुप्रदेशेतु शूद्रा पादात्पिनाकिन ” । इति । भगवताबादरायणेन शिवपरत्वेन व्याख्यानात । तद्वच्छान्दोग्येपि परमेश्वरलिङ्गबाहुल्यात्तत्परत्वमेव निर्णीयते ।

ननु । “पादोस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृत दिवी”त्यत्र द्युसबन्धिप्रत्यभिज्ञानात् । “परोदिव्योज्योतिर्दीप्यत” इत्यत्र दिव पतत्वानिर्देशात् कथमुभयोर्वाक्ययो परमेश्वरपरत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ उपदेशभेदान्नेतिचेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात ॥ २८ ॥

यत्पूर्वमन्त्रे “पादोऽस्यविश्वाभूतानि त्रिपादस्याऽमृत दिवी”ति सप्तम्याद्यौरधिष्ठानत्वेन निर्दिश्यते । तत्पुन “यदन्त परोदिवोज्योतिर्दीप्यत” इति पचम्या व्योमातीतत्वमुपदिश्यते । किंच । “यदन्त परोज्योतिरि”तिवाक्ये जगदन्तर्यामित्व जगद्विलक्षणत्वोपदेशात् । **ज्योतिर्वाक्येन** परमेश्वरप्रत्यभिज्ञान नसभवतीति चेन्न । कस्मात् । **“उभयस्मिन्नप्यविरोधात्”**। विभक्तिव्यत्ययार्यव्यत्ययोभयसम्भवेपि परमेश्वरप्रत्यभिज्ञाया अविरोधात्पूर्वपरम न्यपरामर्शविरोधाभावादित्यर्थ । “सौधाग्रे मयूर” “स्सौधाग्रात्परो मयूर”इत्यादौ यथा तद्वद्वाक्यद्वयेन दिव परत्वमेव प्रत्यभिज्ञायते । किंच । जगद्विलक्षणत्व जगदन्तरत्वमपि व्योमवद्व्यापकस्य परमेश्वरस्यैवोपपद्यते । “अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मागुहाया निहितोऽस्यजन्तो ” । “सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशय । सर्वव्यापीचभगवान् तस्मात्सर्वगतश्शिव ” । “खवायुर्ज्योतिराप”इत्यादौ परशिवस्य जगद्विलक्षणत्वं जगदन्तर्यामित्व घण्टाघोषेण स्पष्टमुक्त । तस्माद्व्यापकस्य परशिवस्य महालिङ्गाद्याचारलिङ्गान्त षड्विधलिङ्गात्मकत्व चरमशरीरभक्तोपासनार्थ समुचित ॥ तस्मान्निजैकाशविशिष्टस्थूलचिदचित्प्रपचप्रकाशमान साधनान्तरनिरपेक्ष स्वय प्रकाशपर ज्योति परशिवएव ॥

पूर्व जगज्जन्मादिहेतुभूतस्य सर्ववेदान्तप्रतिपाद्यस्य निरतिशयानन्दात्मकस्य शिवस्य षड्लिङ्गात्मकत्व पूर्वत्र प्रसाध्य तस्यैव सर्व मुमुक्षूपास्य बाह्यप्राणलिङ्गात्मकत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ प्राणाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ प्राणस्तथानुगमात् ॥२९॥

कौषीतकी ब्राह्मणोपनिषदि इन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका श्रूयतेऽस्यविषय । “प्रतर्दनोहवै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रिय धामोपजगाम। युद्धेन पौरुषेणचे”त्याम्नाता तस्या श्रूयते “सहोवाच । प्राणोऽस्मिप्रज्ञात्मा तमामायुरमृतमुपास्स्वेति” । तथोत्तरत्र । “अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेद शरीर परिगृह्योत्थापयती”ति तथा “नवाच विजिज्ञासीतवक्तार विन्द्यादि”ति । अन्तेच “सएषप्राणएव प्रज्ञात्माऽनन्दोऽजरोमृत”इत्यादिना । अत्र प्रतर्दनविद्याया उपास्य । प्राणोवा इन्द्रशब्दाभिधेयशारीरोवा उतपरमेश्वरोवेति सन्दिह्यते । “मामेव विजानीहीती”न्द्रस्य वचन देवतात्वलिङ्ग जीवविषय । “इद शरीर परिगृह्योत्थापयती”ति प्राणासाधारणलिङ्गात् । प्राणविषय । “आनन्दो अजरो अमृतइत्या”दि परशिवलिङ्गधर्मबाहुल्यश्रवणात् । गुरुकरुणादत्त परमशिवकलाधिष्ठितबाह्यप्राणलिङ्गमेवेति सूच्यते ॥

पूर्वपक्षस्तु । नात्र सर्वथा परमेश्वरो निर्दिश्यते । "प्राणोऽस्मिप्रज्ञातं ममायुरमृत" इति "प्राणएव प्रज्ञात्मेद शरीर परिगृह्योत्थापयती"ति भूतवायुमावारण धर्मश्रवणात् । लोके वेदेषु शरीरान्तर्गतस्य वायो प्राणत्व मुख्यत्वेन व्यवस्थापनात । प्राणशब्देन प्राणवायुरेवात्र विधीयते । उत इन्द्रशब्दस्य जीवविशेषएव प्रसिध्दे । तत्सामानाधिकरण्यस्य प्राणशब्दस्यापि तत्प्रवृत्ते । अयमिन्द्राभिधानो जीव प्रतर्दनेन "त्वमेव वर वृणीष्व" । "य त्वं मनुष्याय हिततम मन्यस्वे" त्युक्त्वा "मामुपास्वे"ति स्वात्मोपासन हिततममुपदिदेश । तस्माद्भूतप्राणजीवयोरेव प्रतर्दनविद्योपास्यत्वमितिचेद्ब्रूम । **सिद्धान्तस्तु । प्राणस्तथानुगमात्** । अत्र प्राण परमशिवकलाधिष्ठित बाह्यप्राणलिङ्गमेव । कुतस्तथानुगमात् । यथा ज्योतिर्वाक्ये ब्रह्मैव निर्दिष्ट तथाप्राणपदस्यापि परशिवपरत्वे अनुगमादवगमादित्यर्थ । उपक्रमे"प्राणोऽस्मि प्रज्ञात ममायु अमृतउपास्वे"ति । मध्येच । " सयोमावेद मह्वैतस्य केनच कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन भ्रूणहत्ये"त्यादिना परमशिवविज्ञाने हि सुकृतदुष्कृतस्वकर्मसंक्षयोदृश्यते । तथोपसहारेपि । " आनन्दोऽजरोऽमृत "इत्यानन्दादानि ब्रह्मात्मकपरशिव धर्मलिङ्गानि श्रूयन्ते । तस्मादचेतनमारुतस्य प्रज्ञात्वानन्दत्वादि धर्मासम्भवात् । प्राणशब्देन परशिवकलाधिष्ठित स्थूलशरीरावच्छिन्न बाह्यप्राणलिङ्गमेवोपदिश्यते । नसर्वव्यापक पूर्णब्रह्मपरत्व । उत्तरवाक्ये "यावदस्मिन्च्छरीरे प्राणोवसति तावदायुरि"ति आयुस्सामानाधिकरण्यव्यपदेशात् । केवल भूतवायुपरत्वे पूर्वोक्त श्रुतिसिद्धसर्वपापभञ्जनानन्दत्वामृतत्वाजरत्वादिधर्मविरुद्धप्रसङ्गात् । किंच । तदा "ससाधुना कर्मणा भूयान्भवति नो एवासाधुना(कर्मणा) कनीयानेष ह्येवसाधुकर्मकारयति _ एष उ एवासाधु(कर्म)कारयति _ एष लोकाधिपतिरेषलोकपाल एष लोकेश " इत्यादि श्रुतिसिद्धधर्माणा परमशिवस्यैव सम्भवात् तथा श्रुत्यन्तरेच । "यश्छन्दसामृषभो विश्वरूप छन्दोभ्योह्यमृतात्सबभूव । समेन्द्रोमेधयास्पृणोतु । अमृतस्य देवधारणो भूयास । शरीर मे विचर्षण । जिह्वामे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यादि रिविश्रुव । ब्रह्मण कोशोऽसि मेधयापि हित । श्रुत मे गोपाये "ति । इन्द्रात्मक परमशिवालिङ्गधारणेन मोक्षोपदेशात् । " भद्रङ्कर्णेभि श्रुणुयाम देवा । भद्रपश्येमाक्षभिर्यजत्रा । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाᳬसस्तनूभि । व्यशेमदेवहित यदायु"रिति श्रुता वायु परिमाणपर्यन्त स्थूलशरीरे परमशिवलिङ्ग व्यवस्थापनव्यपदेशात् । प्राणशब्दस्य साक्षात्परमशिवलिङ्गपरत्वमेव । ननु प्रतर्दनविद्याया "मामेव विजानीही"ति इन्द्रशब्दसामानाधिकरण्येन जीवविशेषत्वमेवोपदिश्यते "अनन्दोऽजरमि"त्यादिना सर्वव्यापकब्रह्म धर्माणा निर्देशात् । कथस्थूलशरीरावच्छिन्न प्राणलिङ्गमेवग्राह्यमेवेतिचेन्न । "मामेव विजानीही"त्यादिना नहि इन्द्रशरीरमेवोपदिश्यते । किंतु तज्जीवाधिष्ठानान्तरप्राणलिङ्गमेव भक्तोपासनार्थ निर्दिश्यते । "एषलोकाधिपतिरेषलोकपालेषलोकेश " इत्यादिना सर्वव्यापकजगदुभयकारणभावलिङ्गपरत्व । "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात ममायुरमृत" इत्यादिना इष्टलिङ्गात्मक बाह्यप्राणलिङ्गमेव निणायते । इन्द्रशरीरेन्द्रप्राणेन्द्र जीवाना सर्वदा नमुमुक्षूपास्यत्व परब्रह्मत्व सम्भवति । एतदधिकरणोपसहारसूत्रे स्पष्टमुक्त बादरायणेन ।

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ **नवक्तुरात्मोपदेशादितिचेदध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन् ॥ ३० ॥**

"मामेव विजानीहि। प्राणोऽस्मि प्रज्ञात ममायुरमृतमित्युपास्वे" त्युपक्रमे जीवविशेषलिङ्गमेवात्रद्योतनात्। "आनन्दोऽजरोऽमृत" इत्याद्युपसहारेपि आनन्दादि धर्माणा जीवे समुच्छितत्वात्। उपक्रमोपसहारयोरेकलिङ्गत्वात्। अत्र वक्तुरिन्द्रस्य स्वात्मत्वेनोपदेशादिन्द्रएव प्राणशब्देनोच्यत इति चेन्न। **कस्मादध्यात्मसम्बन्धभूमाह्यस्मिन्** हि यस्मादस्मिन्वाक्ये **अध्यात्मसम्बन्धस्य** परमशिवसम्बन्धस्य भूमाबाहुल्य विद्यत इत्यर्थ। इत्याद्युपक्रमे "यत्त्वमनुष्याय हिततम मन्यस"इत्यादिना तदुपासनस्यैव मोक्षसाधनत्वेन हिततमत्वात्। श्रुत्यन्तरेष्वपि। "ईश ज्ञात्वा अमृताभवन्ति। ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति। शिवएकोध्येयश्शिवङ्कर। सर्वमन्यत्परित्यज्य। तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति। नान्य पन्थाविद्यतेऽयनाये"त्यादिषु मोक्षस्य परमशिवोपासनालब्धत्वोपदेशात् मनुष्याणा हिततमत्वोपासन परमेश्वरलिङ्गमेव। मध्येपि। "एषएव साधुकर्मकारयति। त यमेभ्योलोकेभ्य उन्निनीषते एष(एव)साधुकर्मकारयति। तयमधोनिनीषत" इति सर्वकर्मकारयितृत्व परमेश्वरलिङ्गमेव श्रूयते। उपसहारे। "रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैताभूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्वर्पिता। प्रज्ञामात्रा प्राणेऽर्पिता। स्पष्टप्राणएव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृत" इति परमशिवधर्मा प्रतिपाद्यन्ते। किंच "एषलोकाधिपतिरेष (लोकपाल) एष सर्वेश्वर"इति च परमशिव एव बोध्यते। ननु। (त्रि)"शीर्षाणा त्वाष्ट्रमाहन"मिति "प्राणो वै बलमिति इन्द्रो वै राजा जगतो ईशत" इति प्राणत्वमिन्द्रस्य बलवत्वादुपदिश्यते वृष्ट्या चेतनाचेतनप्रपञ्च पोषकत्वात्तस्यैव प्राणत्व व्यवह्रियते। तस्माद्धिततमत्वादि वचनानि तत्परत्वेन [illegible]नीयानीति प्रतर्दन प्रति"मामेव विज्ञानीही"त्युक्तत्वात्। स्वविषयकोपासनमत्रोपदिश्यत इति आशङ्कायामाह ॥

काश ॥ **शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३१ ॥**

अनेन "जीवेनात्मना(नु)प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी"ति शास्त्रदृष्ट्या सर्वात्मकत्वात्सर्वशब्दवाच्य परमेश्वर। "मामेव विजानीही"त्युपदिष्टवानिन्द्र। यथा "(तद्धैतत्पश्यन्नृषि) वामदेव प्रतिपदे अहं मनुरभव सूर्यश्चे" त्यादिना सर्वात्मकत्व स्वस्योपदिष्टवान् तद्वदित्यर्थ। किच। "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाती" ति श्रुतौ "भ्रमरकीटव"च्छिवोपासनया शिवत्वापन्नभक्ताना शिवातिरिक्त शून्यत्व दृश्यते। तस्माद्दण्डकारण्ये भगवता परमशिवेन श्रीराम "सर्वोवैरुद्र एकएवरुद्रो नद्वितीयायतस्थे शिवएको ध्येयश्शिवङ्कर सर्वमन्यत्परित्यज्य"। "मायान्तुप्रकृति विन्द्यान्मायिनतु महेश्वर। तस्यावयवभूतोत्थ व्याप्त सर्वमिद जगत्। सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरणं व्रज। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोचयिष्यामि माशुच" इत्यादि सर्ववेदान्तसार शिवज्ञानेनोपादिष्टस्सन् कृष्णावतारे अर्जुन प्रति। "वासुदेवस्सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभ। ममैवाशो जीवलोको जीवभूतस्सनातन। सर्वधर्मान्परित्यज्ये" त्यादि वाक्यानि शिवात्मदृष्ट्यायथोपदिदेश। तद्वदिन्द्रोपदेश परशिवब्रह्मत्वे विरुध्यते। "ब्रह्म वेदब्रह्मैव भवती" त्यादौ स्पष्टमुक्तं। अतएव "प्राणोऽस्मिप्रज्ञात्मे"तिवाक्ये परमशिव कलानुस्यूत बाह्यप्राणालिङ्गमेवोपदिश्यते।

स्वकीयार्चनयभक्ताना प्राणवत्वात्तस्यैव प्राणशब्दो निगमागमेषु निर्णीयते। "प्राणोऽस्मिप्रज्ञात्मात ममायु" रित्यादौ बाह्यप्राणलिङ्गनिर्देशात्किमन्योपासनमित्याशङ्क्याह॥

॥ **बाह्यप्राणलिङ्गाधिकरणम्** ॥११॥

सू॥ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥३२॥

"प्राणोऽस्मिप्रज्ञात ममायुरमृत"मिति "यावदस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदायु" रिति "प्राणोर्वैबलमि" त्यादिवाक्येषु स्थूलशरीरावच्छिन्न परिच्छिन्नजीवमुख्यप्राणलिङ्गमेव अत्रोपदेशान्निर्देशाज्जगदुभयकारण सर्वव्यापक परशिवोपासन नेति चेन्न। इष्टापत्ते। कुत। "**उपसनात्रैविध्यात्**" **इष्टप्राणभावसञ्ज्ञिक** परशिवब्रह्मोपासना त्रैविध्यस्याङ्गाकृतत्वात्। **इहास्मिन्वाक्ये। तद्योगात्।** उपासनात्रयस्य 'स्थूलारुन्धतीन्यायेन" प्रत्यगभिन्नपरिपूर्ण षट्स्थलपरशिवसाक्षात्कारसाधनत्वेन आश्रितत्वादुपयुक्तत्वादित्यर्थ। उपक्रमानुवाक्ये "प्राणोऽस्मिप्रज्ञात्मात ममायुरमृत" इत्यादिना स्थूलशरीरावच्छिन्न मुख्येष्टलिङ्गधर्मबाहुल्यादिष्टलिङ्गोपासन। मध्ये "एष एव साधुकर्मकारयता"ति सर्वकर्मकारयितृत्वादि प्राणलिङ्गधर्मबाहुल्यात्प्राणलिङ्गोपासन। उपसहारे। "रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्वर्पिता प्रज्ञामात्रा प्राणेऽर्पिता। सएष प्राण एव प्रज्ञात्मे" त्यादिना **भावलिङ्ग**धर्म भूयस्त्वाद्भावलिङ्गोपासन च विधीयते। परमशिवादन्यपरत्वे पूर्वापरमध्यवाक्यपरामर्शविरोधप्रसङ्ग। तस्मान्नान्यार्थो युक्त।

अत्र केचित्। **उपासनात्रैविध्यादित्यत्र** प्राणजीव **निर्विशेषब्रह्मोपासनापरत्वमिति** वदन्ति। तद्यथा। "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेद शरीर परिगृह्योत्थापयती" ति प्राणधर्मएवाऽत्रोपदिश्यते। शरीरधारणस्य मुख्य प्राणधर्मत्वात्। प्राणसंवादे "वागादीन्प्राणान्प्रकृत्यतान्वरिष्ठ स्तान् उवाचे"त्यादिना प्राणस्य चेतनत्वं सर्वोपास्यत्व उपदिश्यते। किंच। "न वाच विजिज्ञासीत वक्तार विन्द्या" दित्यत्र वक्तृत्वादि कार्यकारणधर्माणा जीवपरत्वात्स एवोपास्यते। चैतन्यात्मकत्वाज्जीवे प्रज्ञात्मकत्वमप्युपपद्यते। "आनन्दोऽजर" इत्यादिना निर्विशेषपरब्रह्मत्व सूच्यत इति। तथापि जीवप्राणनिर्विशेषोपासनात्रैविध्यमत्र नघटते। सविशेष ब्रह्मप्रकरणत्वात्। "मामेव विजानीही"त्युपक्रम्य। "प्राणोऽस्मिप्रज्ञात्मात ममायुरमृतउपास्वे" त्युक्त्वा। "स एष प्राणएव प्रज्ञात्मा आनन्दोऽजरोऽमृत" इत्युपक्रमोपसहाराभ्या परशिवासाधारणानन्दत्वादि धर्माणा शिवेरूढत्वात्। भूतात्मक प्राणात्मक दशाना च परमेश्वरान्यत्रार्पणानुपपत्ते। "स एव विष्णुस्सप्राण" इत्यादिना कैवल्ये विष्णुप्राणादिशब्दाना परशिव पर्यायत्वेन निर्देशात्। किंच। "नोपास्यौ प्रकृतिजीवा" वित्यादौ जीवाद्युपासनस्य निरस्तत्वात्। निर्विशेषब्रह्मण उपासनासभवात्। सविशेष परशिवब्रह्मोपासनपरमेव त्रिविधोपासनमिति निनीयते। "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मनाविशतेदेव एक"। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति"। इत्यादौ अभिध्यानादित्यनेन प्राणलिङ्गोपासन योजनादित्यनेन भावलिङ्गोपासन स्पष्टमुक्तं। "इद शरीर परिगृह्योत्थापयती"ति वाक्येन प्राणधर्म उपदिश्यते। प्राणव्यापारस्यापि परमशिवाधीनत्वात्। कुत "न प्राणेनापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रिता" वितिश्रुते। "न वाचार विजिज्ञासीत वक्तार विन्द्यादि"

तिवाक्येन जीवधर्मोदर्शित "यद्वाचा नभ्युदित येनवागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्मत्व विद्धि नेद यदिदमुपासते ।" "एष एव साधुकर्मकारयती" त्यादौ वागादि व्यावृतशारीरस्य ब्रह्माधीनत्वेन वारणार्चनार्पणात्मकोपासनार्हत्वेन सकलाभीष्टप्रदायकत्वेन च जीवमुख्यत्वं स्वेष्टलिङ्गस्यैव विधायते । जविमुख्येष्टशब्दयोर्घटकुम्भकलश शब्दादिवत्पर्यायित्व । "यो वामहस्तार्पित लिङ्गमेक परात्पर वारयते सततं विप्र क्षत्रियो वा । तस्यैव लभ्य परमेश्वरो-सौ निरजन परम साम्यमुपैति दिव्य" । "त्यक्ते तस्मिन्नभुजीत प्राणानेवपरित्यजेत्" । इति सामजैगीषीयशाखाया सदानन्दोपनिषदि जीवस्य प्राणलिङ्ग मुख्यत्व सूचित । तथा शङ्करसहिताया । भगवता व्यासेनापि निर्दिष्ट । "शिष्यदेहे ततश्शक्तिपात कृत्वा स्वविद्यया । पीठम्थ शिवलिङ्गे तु शिष्यप्राणं निधायच । लिङ्ग सस्थाप्य तत्प्राणे प्राणलिङ्ग भवेत्तत । दत्वा शिष्याय तल्लिङ्ग श्रद्धाभक्तियुताय स । नत्यज प्राणलिगं त्व यावज्जीव प्रतिज्ञया । पुनर्भवो नतेवत्स विद्यते मातृयोनि" ष्विति । तथासिद्धान्तागमे । "शिष्यस्य प्राणमादाय लिङ्गे तत्र निवापयेत् । तल्लिङ्गन्तु सुतप्राणे स्थापयेदेकभावत । एव कृत्वा गुरुर्लिङ्ग शिष्यहस्ते निवापयेत् । प्राणवद्धारणीयन्तु प्राणलिङ्गमिदं तव । कदाचित्कुत्रचिद्वापि न वियोजय देहत । यदि प्रमादात्पतिते लिङ्ग देहान्महीतले । प्राणान्विमुच सहसा प्राप्तये मोक्षसपदा"मिति । "स प्राणस्य प्राण" इति श्रुत्यन्तरेपि तथा निर्दिष्ट । श्रुत्यन्तरेपि परमेश्वरस्य लिङ्गत्रयात्मकमुपदिष्ट । "सर्वानन शिरोग्रीवस्सर्व भूतगुहाशय । सर्वव्यापीच भगवान्तस्मात्सर्वगतश्शिव" । "इष्टमूर्जतु तपसा मनुयच्छति सर्वदा । तत्प्राणेष्वन्तर्मनसोलिङ्गमाहु" । "भावग्राह्यमनीडाख्य भावाभावकर शिव । कला सर्गकरदेव येविदु स्तेजहुस्तनु" मित्यादि श्रुतिशतेन इष्टप्राणभावात्मक लिङ्गत्रयोपासनस्य व्यवस्थापनादिहाप्युपक्रमोपसहारमध्यपरामर्शेन परशिवैकपरत्व निर्णयान्नेतरेषा मुक्तिप्रदायकत्वादर्शनाच्च परमशिव प्रकरणत्वाच्च नान्यार्थोविवीयते तस्मादत्र प्राणशब्देन परशिवब्रह्मैवाभिवीयतइतिराद्धान्त. ॥

इति श्रीमन्निराभार वीरशैव यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यकृत
द्वैताऽद्वैताभिवानविशेषाऽद्वैत सिद्धान्तस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमासा
सूत्रार्थ प्रकाशके श्रीकरभाष्ये समन्वयाभिवानस्य प्रथमा-
ध्यायस्यैकादशाविकरणावच्छिन्नाऽथातोब्रह्मेत्यादि
द्वात्रिंशत्सूत्रानुगत प्रथम पाद

॥ अथ श्रीकरभाष्ये प्रथमाध्याये द्वितीय. पाद. प्रारभ. ॥

प्रथमपादे परशिवस्य ब्रह्मण जगदुभयकारणत्व सर्ववेदान्तप्रतिपादकत्व सर्वज्ञत्व सर्वशक्तिमत्व नित्यतृप्तत्व निरतिशयानन्दत्वादि धर्मान्प्रतिपाद्य । केषाचिदर्थान्तरावबोधकशब्दाना परमशिवपरत्व प्रसाध्य पुन केषाचिदस्पष्टलिङ्गाना पदाना ब्रह्मप्रतिपादकत्व अर्थान्तरबोधकत्व वेतिसन्देहे तन्मुख्यार्थावबोधार्थ द्वितीय पादोह्यारभ्यते ॥

सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥

यजुरारण्य नारायणानुवाके "दहर विपाप परमेश्वरभूत यत्पुण्डरीक पुरमध्यसस्थ । तत्रापि दह (हर) गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमि"त्यनेन हृदयपुण्डरीक प्रदर्श्य तत्रोपासितव्यमिति ज्योतिर्लिङ्गानुसन्धानविधि निर्दिश्य तद्वस्तुस्वरूप । "यो वेदादौ स्वर प्रोक्तो वेदान्तेचप्रतिष्ठित । तस्यप्रकृतिलीनस्य य परस्समहेश्वर" इत्यादिना स्पष्टमुक्त्वा "निधनपतयेनम" इत्यादिना लिङ्गस्य परब्रह्मण सर्वात्मकत्वमुपदिश्य "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्ग स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्रमि"ति श्रूयतेऽस्य विषय ॥

ननु प्रथमाधिकरणे प्राणाधिकरणे बाह्यलिङ्गोपासनस्य प्रसाधितत्वात्पुन किमर्थमिति चेन्न । प्रथमाधिकरणे अविकारि निरूपण प्रस्तावद्वारा किचिन्निरूपित । प्राणाधिकरणे त्रिविधलिङ्गोपासना विधिरेव साधिता । अत्र पुन स्पष्टार्थ ईक्षत्यधिकरणे प्रधान जगत्कारणत्व निरस्तमपि । **चमसवदविशेषा**दिना पुनर्निराकरणवत् बाह्यलिङ्गधारण साधयिष्याम । "एतत्सोमस्य सूर्यस्ये"त्यत्र सोमसूर्यशब्दयोश्चन्द्र प्रभाकरवाचकत्वात्पूर्वानुवाके प्रभाकर प्रशसादर्शनात् उत्तरत्र परशिवैकप्रतिपादक पञ्चब्रह्म पुरुष प्रशसाद्योतनादत्रोपास्य प्रभाकर परशिवोवेति सशय । पूर्वपक्षस्तु "श्रुतिपथगलिताना तन्त्रमार्गप्रवेश" इति सूतसंहिताया तान्त्रिक वैदिकविभागे वेदमूलकत्वाभावेन पाञ्चरात्रादिवत्पाशुपत्यागमाना निरस्तत्वात् "धर्मस्य चोदनैक प्रमाण" शब्दमूलत्वात । तत्प्रामाण्य स्वीकारे । "देवपवित्र वा एतत्त योनुत्सृजत्यभागोवाचिभवत्यभागोनाके" । "नहि प्रवेद सुकृतस्यपन्थान"मित्यादि श्रुतिविरोधात् । उत । **शास्त्रयोनित्वात्** । "ना वेदविन्मनुते त बृहन्त" "नैषातर्केण मतिरापनेया" । इत्यादि श्रुतिसूत्राभ्या ब्रह्मण वेदान्त प्रतिपाद्यत्व व्यवस्थापनात् । अतस्तन्त्रागमाना धर्म ब्रह्मव्यवस्थापने नैव किचित्प्रामाण्य । तस्मा 'त्सर्वलिङ्ग स्थापयती"त्यत्र न स्वेष्टलिङ्गधारणमुपपद्यते । किन्तु पूर्वप्रकरणवशादत्र । "प्रात काले स्वय ब्रह्म मध्याह्ने तुमहेश्वर । सायंकाले स्वयविष्णुस्त्रयीमूर्तिर्दिवाकर" इति स्मृतौ प्रभाकरस्य मूर्तित्रयात्मकत्व व्यवस्थापनादेतत्सोमस्य सूर्यस्येत्यत्र सोमस्य शिवात्मकस्य सूर्यस्य प्रभाकरस्य सर्व प्रपञ्चेलिङ्गं तल्लाञ्छन प्राणिना अभिमन्त्रित पाणिमन्त्र स्थापयतीत्यर्थलाभात् । सर्वेषा वैदिकाना प्रभाकरोपासनस्यैव मुख्यत्वात् । पूर्वगतानुवाक "सहस्रशीर्षमि"त्यादि नारायण प्रतिपादक वाक्यानामुत्तरमन्त्रानुवाकगत "सद्योजातादि" वाक्याना च प्रभाकरपरत्वमेव व्यपदिश्यते । तस्मात्तत्परत्वमेव युक्त । किच । "निधनपतयेनम" इत्यादिना शिवस्य

लिङ्गात्मकस्य सर्वात्मकत्वमुपादिश्य । "एतत्सोमस्य सूर्यस्ये"त्येतच्छब्देन प्रकृत सोमसूर्यनमस्कार परामर्शक शब्दयोगेन । "नम स्वस्ति स्वाहा स्ववाऽलवषड्योगाच्चे"ति चतुर्थ्यन्ता भावेन षष्ठ्यन्तपदनिर्देशात् । "सर्वलिङ्ग स्थापय"तीति शब्दस्वारस्येन भूनिक्षेपण लिङ्गपरत्वमेवात्र विवक्षित । "पाणिमन्त्र पवित्रमि"त्यत्र पाणिना अभिमन्त्रित पाणिमन्त्रमित्यर्थसमन्वयाद्बाह्यलिङ्ग धारणं सर्वथा अत्र नघटत इति चेन्न कुत । **सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्** जावमुख्यप्राणलिङ्गात्मक षट्स्थल पराशिवब्रह्मधारण तदुपासनमेवात्रोपदिश्यते सर्वत्र वेदवेदान्तागम स्मृतिपुराणेतिहासादिषु यत्प्रसिद्ध षट्स्थलपराशिवात्मक ब्रह्म । ' तस्यैवात्र दहर विपाप"मित्यारभ्य "सर्वलिग स्थापयती"त्यन्तेन बाह्याभ्यन्तरधारणोपास्यत्वेन उपदेशाद्व्यवस्थापनादित्यर्थ । "भूतिरुद्राक्षशिवलिङ्गधारणा विधायकशैवमत तन्त्रागम मूलत्वेन न वैदिक परिग्राह्यमिति यत्तदविचारितरमणीय ।

कुत । वेदवेदान्तस्मृतिपुराणेतिहास प्रसिद्धत्वात् । किंचाकलकत्वेन वेदमूलत्वेन कामिकादि शिवागमाना वेदवत्प्रमाणत्वाच्च । तदुभयप्रतिपाद्यत्वेन शैवमत वैदिकमेव । तदुक्त सिद्धान्तागमे । "साङ्ख्ययोग (ग)पाञ्चरात्र वेदा पाशुपत तथा । एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभि "। "वेद प्रधान सर्वेषा साङ्ख्यादीना महामुने । वेदानु सरणादेषा प्रामाण्यमिति निश्चित' "पाञ्चरात्रस्य साङ्ख्यस्य योगस्य च महामुने । वेदैकदेशवर्तित्वं शैव वेदमयं मत । वेदैकदेशवर्तिभ्यो साङ्ख्यादिभ्यो महामुने । सर्व वेदानुसारित्वाच्छैवतन्त्रं विशिष्यते । सर्ववेदानुसारित्वात्प्रमाण वेदवत्सदेति । " किंच सूतसहिताया । "**अष्टादश पुराणाना कर्ता सत्यवती सुत** " । कामिकादि प्रभेदाना यथादेवो महेश्वर" इत्यादिना कामिकादि शिवागमानामिव व्यासोक्तपुराणाना प्रामाण्य महर्षिणा सूतेन साधित । तस्मात्तत्रैव "द्विपदार्थं चतुष्पादं महातन्त्र जगत्पति । प्रोक्तवान् हिमवत्पुत्र्यै धर्ममोक्षैकसाधनमि"ति शिवागमाना धर्मब्रह्म साधनत्व निर्दिष्ट । अपि च । वेदवेदान्तवत्केचन शिवागमा **पति पाश पशुरूप** तत्त्वत्रयप्रतिपादका । केचन पंचब्रह्म प्रतिपादनपरा । केचन ज्योतिष्टोमाद्यङ्गकुडमंटप विधायका । केचन शिवपूजाप्रतिपादका । केचन भस्मरुद्राक्षशिवलिङ्गधारणप्रतिपादका । केचनालयोत्सव प्रतिष्ठा प्रतिपादका । तथाहि । "एतावन्तो वै पशवो तद्विपादश्चतुष्पाद" इति "एषामीशे पति पशूना चतुष्पदामुत द्विपदा"मिति । तस्माद्रुद्र पशूनामधिपति । "ज्ञात्वा देव सर्वपाशापहानि " । "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" इत्यादिवाक्याना प्रात्यक्षिक वेदवेदान्तेषु दर्शनात्पतिपाशपशुपदार्थत्रय प्रतिपादक शैवागमाना वैदिकत्व घण्टाघोष ।

चिदचिदीश्वर पदार्थत्रय परिभाषाश्रय पाञ्चरात्रागमस्य वैदिक परिभाषामूलत्वाभावादवैदिकत्व । किंच मुण्ड माण्डूक्य छान्दोग्य बृहदारण्य कठवल्ल्यादि सर्वोपनिषत्सिद्ध जीवब्रह्मैक्य व्यवस्थापकत्वेन षडक्षर त्रियबक गायत्र्यादि सर्वमन्त्राणा कराङ्गन्यासध्यान विधायकत्वेन । गौतम भरद्वाज शौनकाद्याचार विषय स्थावरलिङ्गाना कर्षणादि प्रतिष्ठान्तोत्सवादि विधायत्कवेन । "भूत्यै न प्रमदितव्य" "अग्निरिति भस्मे"त्यादि यजुराथर्वणबृहज्जाबाल कालाग्निरुद्र रुद्राक्षोपनिषदादि प्रतिपादित भूतिरुद्राक्ष विधायकत्वेन च । यजुरारण्यान्तर्गत "सद्योजाता"दि पञ्चब्रह्ममन्त्र प्रतिपादकत्वेन । "अध्वनामध्व मते श्रेष्ठस्याध्वन पारमसी

यमी"ति श्रुतिसिद्ध वर्णपदमन्त्रकलाभुवनतत्वात्मक षडध्वप्रतिपादकत्वेन । "यातेरुद्र शिवातनूरघोरापापकाशिनी"। "यच्छन्दसामृषभो विश्वरूप "। "मोमारुद्रे"त्यादि श्रुतिसिद्ध शिवलिङ्गधारण विधायकत्वेन । "अर्चितप्रार्चतेति" । "तमुष्णुही"ति मन्त्रार्थावबोधक बोधायन स्मृतिमूलक शिवपूजाविधायकत्वेन । श्रुत्यागमाना समानार्थत्वात्साक्षाद्वैदिकत्व आगमाना निष्प्रत्यूहमेव ।

तस्मात्तत्प्रतिपादित लिङ्गधारणस्यापि तथात्व सिद्ध । तथाकूर्मे "निर्मित हि मया पूर्व व्रत पाशुपत शुभ । गुह्याद्गुह्यतम सूक्ष्म वेदसार विमुक्तये । एष पाशुपताचारस्सेवनीयो मुमुक्षुभि । तान्त्रिक वैदिक मिश्र त्रिधा पाशुपतस्मृत । तप्तलिङ्गाङ्कशूलादि धारण तान्त्रिक मत । लिङ्गरुद्राक्ष भस्मादि धारण वैदिक भवेत् । रविशम्भु तथाशक्ति विघ्नेश च जनार्दन । यजन्ति समभावेन मिश्र पाशुपत हि तत् । वेदमार्गैक निष्ठाना मुमुक्षूणा निरन्तर । श्रौत पाशुपत ग्राह्य नग्राह्य मिश्र तान्त्रिके" । तथाच स्मृति । "यानिशास्त्राणि दृश्यन्ते युगेस्मिन्विविधानितु । वेदमार्गविरुद्धानि तेषा निष्ठाहि तामसी । विप्राणा शिवदेवत्व श्रुतिस्मृतिषु गीयते । शिवैकोपासनं तस्मात्कर्तव्य जीवितावधि" । इति श्रवणाज्ञान्योपासन वेदागमानामङ्गाङ्गित्वेन निगमत्वमागमत्वमुभयोस्समञ्जस । नारायणानुवाके। "दहर विपापमि" त्यादिना भावलिङ्गप्राणलिङ्गात्मक परम शिवब्रह्मणोन्तर्धारण 'नमो ब्रह्मणे धारण मे अस्त्वि" त्यादिना प्रसाध्य । "ऊर्ध्वायनम" इत्यादिना लिङ्गस्य सर्वात्मकत्व निर्दिश्य सर्व लिङ्गवाक्येन बाह्यलिङ्गधारण निर्दिष्ट । "निधनपतयेनम " इत्यारभ्य "एतत्सोमस्य सूर्यस्ये" त्यन्तमर्थवाद । तत्र समुच्चयविधायक चकाराभावात् । नमस्कारविधायक चतुर्थ्यन्ताभावात् । उपक्रमोपसहारयो परमशिव परत्वेन मध्यगत सोमसूर्यपरत्वेन समञ्जसत्वाभावात् । सूर्यस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनस्सोमस्य शिवस्य लिङ्गं परशिवेष्टरूप पञ्चसूत्र घटित सद्गुरुकरुणाकटाक्षलब्ध सर्व सर्वजना इत्यर्थ । स्थापयति धारयतीति "सर्वलिङ्ग स्थापयती" त्यनेन वाक्येन लिङ्गस्थापन निर्दिश्य तस्य लिङ्गस्थापनस्याधिकरण किमित्याशङ्काया " पाणि मन्त्र पवित्र" मिति लिङ्गविशेषात्पाण्यादौ तद्धारण विधीयते । पाणौ मननात्पूजनात्त्रायत इति पाणिमन्त्र पवित्रमित्यनेन । "यज्ञोपवीत परमपवित्रमि तिवत् । शौचाचमनाद्यपावित्र्यप्रसक्तिकाले पवित्रत्व विधानाद्यज्ञोपवीतवत्सर्वथा धार्यत्व प्रतिपाद्यते "आग्नेयोष्टाकपाल " मितिवन्नचात्रवाक्यभेददोष । तदुक्त । "धारयेद्यस्तुहस्तेन लिङ्गाकार शिव सदा । तस्य हस्तस्थित सिद्ध मत्पदसम्पदापद " मिति वातूले । तथालैङ्गये भगवताव्यासेनैतन्मन्त्रार्थ स्पष्टमुक्त । "वेदेषु शास्त्रसघेषु पुराणेष्वागमेषुच । ब्राह्मणस्य समाख्यात लिङ्गधारणमुत्तम" इत्युपक्रम्य । यजुरप्याह " सर्व वै लिङ्ग स्थापयता"ति च । तस्माद्धार्यमहालिङ्ग पाणिमन्त्रेणसतत । पाणौलिङ्ग विनिक्षिप्य दीक्षाकाले गुरुश्शिव । येन स्मरति तन्मन्त्र पाणिमन्त्र वदन्तिहि । पवित्रत्वान्महेशस्य शिवस्य प्रतिपादनात् । पवित्रकरणात्पुसा पवित्रमितिकथ्यते । तस्मात्सर्वेषु कालेषु धारयेल्लिङ्गमुत्तम । गच्छन तिष्ठन् स्वपन जाग्रन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि । शुचिर्वाप्यशुचिर्वापि लिङ्ग सर्वत्र धारयेत् लिङ्गधारीसदाशुद्धो निजलिङ्ग मनोहर । अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यै करपीठे समाहित । नित्यानि कर्मबृन्दानि तथा नैमित्तिकानिच । शिवार्पणधिया कुर्यात्सम्यग्ज्ञानाभिवृद्धय " इति ॥

किंच । "निधनपतयेनम" इत्यत्र निधनस्य चराचरप्रपञ्चसंहारस्य पति कर्ता । सर्वलयाधिष्ठानमिति यावत । तस्मै नम इत्युच्यते । "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थमन्यन्ते । स आत्मा सविज्ञेयश्शिवोऽद्वैत" इति माण्डूक्यश्रुते । एतास्थितेरप्युपलक्षणं । एतेन जगज्जन्मस्थितिलय कारण निष्फल शिवतत्त्वमुपदिश्यते । "निधनपतान्तिकाय नम" इति वाक्येन अवान्तरकल्पसहारकारण कालरुद्रादीना महारकत्व निर्दिश्यते । "सर्व भूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नम" इत्युत्तरत्र विष्ण्वादि सर्वभूतसहारकत्व श्रूयते । "एको विष्णु(विष्णु)र्महद्भूत" मित्यादिना विष्णुब्रह्मेन्द्रादीना भूतत्व । "हरिं हरन्तमनुयन्ति देवा विश्वस्येशान ऋषभ मतीना" मित्यादौ विष्ण्वादि भूतसहारकत्वं । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना" मित्यादौ सर्व विद्याभूताधिपतित्व तस्यैव निर्दिष्ट । "ऊर्ध्वायनम ऊर्ध्व लिङ्गाय नम" इत्यत्र महदादि सर्वातीत शुद्ध मायाशक्त्यात्मक तद्विशिष्ट सदाशिव एवोपदिश्यते । "हिरण्याय नम हिरण्य लिङ्गाय नम" इत्यत्र पश्चिमचक्रस्थित गुणत्रयसमष्ट्यात्मक महातमोरूपा विद्याशक्त्यवच्छिन्न स्वय प्रकाशात्मक भावलिङ्गमुपपद्यते । "सुवर्णाय नम सुवर्ण लिङ्गाय नम" इत्यत्र शिखा चक्रानुगत रजश्शक्त्यवच्छिन्न चित्कलात्मक प्राणलिङ्ग निर्णीयते । 'दिव्याय नम दिव्यलिङ्गाय नम" इत्यत्र सहस्रारचक्रप्रविष्ट गुणत्रय प्राचुर्यात्मक महाशक्त्यवच्छिन्न स्वेष्टलिङ्गमुपपद्यते । "भवाय नम भवलिङ्गाय नम" इत्यत्र आग्नेय चक्रास्थित शुद्धान्त करणात्मकावचिच्छन्न महालिङ्ग श्रूयते । "शर्वाय नम शर्वलिङ्गाय नम" इत्यत्र विशुद्धचक्रस्थित व्योमतत्त्वानुगत पराशक्त्यवच्छिन्न प्रसादलिङ्ग निरूप्यते । "शिवाय नम शिवलिङ्गाय नम" इत्यत्र अनाहत चक्रस्थित पवनतत्त्वात्मकादि शक्त्यवच्छिन्न चरलिङ्ग कथ्यते । "ज्वलाय नम ज्वललिगाय नम" इत्यत्र मणिपुरचक्रस्थित तैजस्तत्त्वात्मकेच्छाशक्त्यनुगताशिवलिङ्गं व्यवह्रियते । "आत्माय नम आत्मलिङ्गाय नम" इत्यत्र स्वाधिष्ठान चक्रस्थित जलतत्वात्मक ज्ञानशक्त्यवच्छिन्न गुरुलिङ्गं व्याचक्षते । "परमाय नम परमलिङ्गाय नम" इत्यत्र आधार चक्रस्थित क्षित्यात्मक क्रियाशक्ति विशिष्टाचार लिङ्गमुपयुज्यते । "एनत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्गं स्थापयती" त्यनेन एतद्दशविध लिङ्गात्मक सूर्यस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनि सोमस्य शिवलिङ्गरूपशरीर स्थापयतीति भूमिशरीरसाधारण्येन पवित्रक्षेत्रेषु प्रतिष्ठापयतीति गीयते । तस्माद्दशलिगात्मक प्राण्यधिकरणक स्वेष्टलिङ्गस्य पञ्च ब्रह्मात्मकत्व षट्त्रिंशतत्त्वात्मकत्व च निरूप्यते ।

किंच । वेदवेदान्त स्मृति पुराणेतिहासागमादिषु शिवलिङ्गधारण श्रूयते । "ऋग्वेदे। "भद्र कर्णेभि श्रुणुयाम देवा । भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभि व्यशेमदेवहित यदायु "। यजुर्वेदे । "चरणं पवित्र विततं पुराण येन पूतस्तरति दुष्कृतानि । तेन पवित्रेण शुद्धेन पूताति पाप्मानमराति तरेम । लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्र। ज्योतिष्मद्भ्राजमान महस्वत् । अमृतस्य धारा बहुधा दोहमान । चरण नो लोके सुधिता दधातु । हिरण्यश्रृंग वरुण प्रपद्ये" । "पवमानस्सुवर्धन । पवित्रेण विचर्षणि । य पूता स पुनातु मा" मित्यादिना सर्व देवाना लिङ्गधारणमुपदिश्यते । सामेच । "विश्वेदेव विदुषा वेदितव्य श्रद्धाभक्त्या शैवलिङ्ग प्रधृतं सर्वदेवै" । "तदात्मासिध्यै-

मुनिभिर्मुक्तिकामै कण्ठे हस्ते मस्तके वा भवतु धार्यं"। "लिङ्ग विभर्ति वपुषापरम पवित्र। विरज विशोक देवानाममिनस्सशम्भो । सयाति मुक्तिं चरम वेदवेद्य शैवदिव्य शाश्वत वै पुराण"। अथर्वणेच। "परात्मसिद्ध्यपरम कालकाल तनूषुलिङ्ग शाम्भव बिभृयान्मुक्तिकाम "। "महामहद्भिर्मौनिभिर्योगिभिर्वा धार्यंभवेन्तत्सर्वदा शाङ्कर देवदेव"।"शिवलिङ्ग भृतत्वाद्ब्रह्मणस्सायुज्य सलाकतामाप्नोति"। "ते सर्वान्कामानभियान्ति नम(च)पुनरावर्तते न(च)सपुनरावर्तत" इति।

तथा तद्वेदान्तेषु । "आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथोबलमिन्द्रियाणि च। सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषद। माहब्रह्म निराकुर्यां। ममा ब्रह्मनिराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरण मे अस्तु। तदात्मनिरते य उपनिषत्सु धर्मस्ते मयिसन्तु ते मयिसन्तु। यच्छन्दसामृषभो विश्वरूपा" इत्यादि । "अन्तर्धारणशक्तोवा ह्यशक्तोवा द्विजोत्तम । सस्कृत्य गुरुणादत्त शैव लिङ्गमुरस्थले। धार्यं विप्रेण मुक्त्यर्थमेव वेदान्तविदोवदन्ति"। "कण्ठे करे मस्तके सन्निवेद्यचोचैतत्पाणिमन्त्र"।"योवामहस्तार्चितलिङ्गमेक परात्पर सतत धार्यते विप्र क्षत्रियो वा। तस्यैवलभ्य परमेश्वरोऽसौ निरञ्जन परम साम्यमुपैति दिव्य" मिति। एतदुपबृहणवाक्यानि लैङ्गये भगवता बादरायणेन निर्दिष्टानि। "सौवर्ण राजत शैलं कृत्वा ताम्रमयतुवा। पञ्चसूत्रकृत लिङ्गमखण्ड धारयेद्द्विज" इत्युपक्रम्य। "अय मे हस्तोभगवानि"तिमन्त्रेण सर्वदा। "पाणौ लिङ्गधृति प्रोक्ता ऋगित्याहसनातनी। भद्र परशिव भक्त्या श्रृणुयाम सुरर्षभा। भद्र नेत्रै प्रपश्यामो लिङ्गरूप सदाशिव। भद्र यजामस्सतत तुष्टुवामो यथाविधि। यावदायु प्रवर्तेत तावद्देवहित शिव। तनूभिस्सतत भक्त्या स्थापयामो यथाविधि। स्वस्त्याख्य शाभव लिङ्गमिन्द्रोवृद्धश्रवास्तदा। पूषाच विश्वेदेवाश्च तार्क्ष्यो विष्णुस्तथैवच। बृहस्पतिस्तदालिङ्ग दधातु परमेश्वर। चरण लिङ्गमाख्यात पवित्र पापनाशन। चर जीव परात्मान नयति प्रापयत्यत। वितत व्यापक नित्य पुराण ब्रह्म शाश्वत। येन लिङ्गेन पूतस्सन्पापान् सर्वान् तरिष्यति। तेनलिङ्गेन शुद्धेन पूतापाप्मानमाणव"। "मायामल कार्मिक चाप्यरातिं मे तरेमहि। लोकस्य भक्तलोकस्य द्वार तत्प्राप्तिसाधन। अर्चिमत्स्वप्रकाश हि पवित्र लोकपावन। ज्योतिष्मद्दीप्तिमद्भ्राजमान चिद्रूपभावत। महत्त्वगुणसयुक्त महत्स्वत्परिकीर्तित। चरण लिङ्गमाख्यात जगत्सहारहेतुत। अमृतस्यधारा मोक्षस्य सालोक्यादि विभेदत। बहुधा देहमान यत्तन्नोस्माक विशेषत। लोकेदेहेसदादेवा सुधितावासमन्वह। दधातुकुरुतात्प्रीत्या भवरोगैकभेषज। पवमानानुवाकेन सर्वेषा लिङ्गधारण। यजुषा गीयते यस्मात्तस्मात्पाशुपत शुभ। पवमानोनिलस्सम्यग्वर्जन पापवर्जित"। सपवित्रेण लिङ्गेन शैवज्ञानविचक्षण। "वर्तते त्रिषुलोकेषु य पूता स पुनातुमा। पावनात्सर्वजीवाना पवित्र लिङ्गमुच्यते। हिरण्य लिङ्गमाख्यात विश्वरूप महेश्वर"। श्रृङ्गे शिरसि तल्लिङ्ग धृत वरुणमव्यय। "प्रपद्ये मनसावाचा शिवभक्त सनातन"। तीर्थं देहीति वचसा प्रार्थित वेदपूरुषै। "सर्वं सर्वात्मक ब्रह्मलिङ्गरूप सनातन। तदौपनिषद दिव्य ममाङ्गानि विशेषत"। "स्थूलसूक्ष्मादि देहानि ज्ञानकर्मेन्द्रियाणिच"। "भावादिलिङ्गरूपेण स्थित्वा सर्वत्र सर्वदा"। "आप्याययन्तु सतत परमानन्दसम्पदा"। तदह मानिराकुर्यां नत्यजामिकदाचन। मामाब्रह्मसदालिङ्ग नत्यजेन्मानिराकरोत्। "मे ममात्मनि देहेतु तद्ब्रह्मास्तुनिरन्तरं"। अनिराकरण

सम्यगनिराकरणंभवेत् । उपनित्सुच ये धर्मा भस्मरुद्राक्षसञ्ज्ञिका " । " मयि ते सन्तु ते नित्यं सन्तुते मयि सर्वदे"त्यादिना तत्रैवाकरणे प्रत्यवायत्व दृश्यते । " लिङ्गस्य धारण यस्य स्थूलदेहे न विद्यते " । तद्देह निष्फल ज्ञेय जीवत्यक्त शरीरवत् । " यथा स्मशानगकाष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु " । " तथालिङ्गविहीनस्तु सर्वकर्म बहिष्कृत " । " यस्यवक्षस्थले लिङ्ग कण्ठे-रुद्राक्षमालिका" । नफाले भूतिरेखाश्च त त्यजेदन्त्यज यथा । लिङ्गस्य धारण विप्रा मनसापि न लङ्घयेत् । " श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्यागी पतितोभवेत् " । ब्राह्मणाना शिवोदेवस्तस्मा-त्तल्लिङ्ग धारण " । " कर्तव्य ब्राह्मणानान्तु वेदवेदान्त शासनात् " । भृत्यस्य प्रभुचिह्न तु यथा धार्यं महीतले । " तथाभक्तस्य लिङ्गादि धारण प्रोच्यते सदा" । " अनन्तपद्मनाभस्य हस्ते लिङ्गस्य धारणं" । पाण्डुरगे तथाविष्णो श्शीर्षे लिङ्गस्य धारण । " सुप्रसिद्धतयादृष्ट किंवक्तव्य नृणा सदा " । इत्यादिना षट्स्थलपरशिवात्मक परब्रह्मस्वरूपलिङ्ग धारणस्य दृष्टत्वात्सर्वलिङ्ग-वाक्येन तद्धारणमेव विधीयते ।

आस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ विवक्षित गुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

अत्र विवक्षिता उपासनाया उपादेयत्वेन ये गुणा सत्यादय तेषा परशिवब्रह्मण्युप-पत्ते उपपन्नत्वादित्यर्थ । "ऋत〰सत्य परं ब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल । ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमोनम" इत्यादिना तद्धर्मश्रवणात् । श्रुत्यतरे च । "सर्व खल्विद ब्रह्म तज्ज-लानीति शान्त उपासीत" । "अथ खलु क्रतुमय पुरुषो यथा क्रतुरस्मि〰लोके पुरुषो भवति तथेत प्रेत्यभवति स क्रतु कुर्वात" । "मनोमय प्राणशरीरो चा(रु)रूपस्सत्यसङ्कल्प आकाश आत्मा सर्वकर्ता सर्वकाम" इत्यादौ सर्वात्मक परमेश्वरस्य भक्तोपासनार्थ प्राणशरीरत्वेन परिच्छिन्नत्व सत्यसङ्कल्पादिक च विवक्षितत्वादत्र "निधनपतये नम" इत्यादिना सर्वात्मक-त्वमुपदिश्य"पाणिमन्त्र पवित्र"मिति पाण्यधिकरणत्वेन परिच्छिन्नत्व तस्यैव निर्देशान्नेतरोपा-सनमत्र विधीयते ।

ननु । पुराणान्तरेषु लिङ्गस्य परमेश्वर निकृष्टाङ्गत्वेन निर्देशा"चरण पवित्र"मित्यादि श्रुतीना अङ्घ्रिपरत्वेन रूढत्वात् वेदबाह्यसङ्करजातेरपि भस्मरुद्राक्ष शिवलिङ्गादि चिह्नाना दृष्टत्वात्कथ तेषा श्रौतत्वमिति चेन्न । लिङ्गपुराणे ज्योतिर्लिङ्गोत्पत्यनन्तर । "तत प्रहृष्टमनसा प्रणिपत्य महेश्वर । प्राह नारायणो नाथ लिङ्गस्थ लिङ्गधारिण । यदि प्रीति-स्समुत्पन्ना यदि देयोवरश्चनौ । लिङ्गा वो पीठवद्धाति कुण्डलीकृत पन्नग "।"तदूर्ध्वपीठवद्धाति धरा(र्मा)श्वत्यदलाकृति ' । तस्या स्थित महादेव ज्योतीरूप महत्तरं । " आवयोर्गर्वनिर्मूल-कारणालिङ्गमीदृश" ।"भवदीयं महादेव तत्वा दीक्षा हि नौ कुरु" ।"तद्धारणाच्च तद्दानात्तदर्चन विधानत । ऐहिकामुष्मिक सौख्य प्राप्नुवाम इति ध्रुव" । "एव तद्वचनं श्रुत्वा विश्वनाथ-स्सनातन " । " इन्द्रनीलमय लिङ्ग विष्णवे ब्रह्मणो मम" । पद्मरागमयं लिङ्ग दत्वा दीक्षा चकारयत् । "तत प्रदत्तवान्देवा भक्तिरव्यभिचारिणी" । "वक्षस्थले हरिर्लिङ्ग मूर्ध्निचाहं पितामह " । "धृत्वा प्रहृष्टमनसा श्रद्धया परया मुदे"त्यादिना परमेश्वरस्यैव लिंगरूप-दर्शनात् । किंच सिद्धन्तागमे । " ब्रह्मणा विष्णुना पूर्वं यल्लिङ्ग ज्योतिरात्मक । अपरिच्छेद्य-मभवत्केनवापरिबोध्यते । पीठिकापरमाशक्तिर्लिङ्ग साक्षात्परशिव " । "शिवशक्तिसमायोगा-

द्विश्व लिङ्ग तदुच्यते । विश्वाधिकत्वमीशस्य लिङ्गमूर्तेस्स्वभावज । अनन्यदेव सादृश्यं श्रुतिराह सनातना" । "लीयते यत्र गम्यन्ते ब्रह्मविष्ण्वादि निर्जरा । तल्लिङ्ग परमब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षण । प्रतिमाकारशून्यस्य लिङ्गस्य परमात्मन । प्रतिमाकार देवाना सादृश्य कथमीर्यते" इत्यादिना तथा दर्शनात्। व्यास गौतम दधीचि शापदग्धधूर्तकल्पितवाक्याना श्रौतविरुद्धत्वेन नचात्र प्रामाण्य । तथाचेत्पाण्डुरग रामेश्वर श्रीशैलादि विष्णुप्रतिष्ठित लिङ्गाना "तद्विष्णो"रपि न सर्वोत्कृष्टत्वमुपपद्यते । तदङ्गीकारे बौद्ध पाषण्ड प्रसङ्गस्स्यात्। चरणशब्दस्याङ्घ्रिपरत्वे चरणश्रुतिनिष्ठव्यापकत्व स्वय प्रकाशकत्वादि धर्माणा विरोध प्रसङ्गस्स्यात्। परमेश्वरधर्मबाहुल्यादाकाश प्राणादिशब्दवत्तस्य परमेश्वर परत्वमेव । चर्यते भक्ष्यते जगद्येनेति चरण । एव स्थितेरप्युपलक्षण । चरजीव मोक्ष न यतीतिवा । "एषएव साधुकर्मकारयती"ति श्रुते । उत्पत्ति स्थिति लयकारणमिति यावत्। तादर्थ्याल्लिङ्ग चरणशब्दवाच्य । "लीयते गम्यते यत्र येनसर्व चराचर"मित्यादिना लिङ्गचरणशब्दयो पर्यायत्वं मुख्य । "भस्मरुद्राक्षक लिङ्ग गुरुर्मन्त्र तथाचर । पादोदक प्रसादश्च शैवाष्टावरणानि हि" । इत्यादि वैदिकशिवागमसस्काराभावाद्ब्रह्मविद्या शैवाष्टावरणानि सर्वथा तेषा नसम्भवन्ति । अवैदिकाना । शैवागमाग्नि सस्काराभावात्। जाबालाद्युपनिषत्सिद्ध शैवाग्निभस्मधारण नोपदिश्यते । "शिखायामेकमेकास्य" मित्यादिना तेषा विध्युक्तशिखाशून्यत्वात् रुद्राक्षधारण पञ्चाक्षरीमन्त्रस्य श्रौतप्रकरणपठितत्वात्तेषा वेदोक्त चतुर्विधवर्णान्तर्भूतत्वाभावात्। स्मृत्युक्ताष्टादशवर्ण बाह्यत्वाच्च व्यत्यासक्रमेणापितमन्त्रोपदेशार्हता नसभवति । गर्भादिसस्कारशून्याना वेदबाह्याना षडध्वशोधनापूर्वक प्राणप्रतिष्ठादि विशिष्टवैदिकशिवदीक्षा वैदिकसंस्कारविधि कथमुपपद्यते । तदभावेलिङ्गत्वाभावात्। तद्धारणपूजादिना सकलपापक्षयपूर्वक पराशिवत्वप्राप्ति कथमुपपद्यते । "**ब्रह्मणो वै सर्वादेवतेति**" "वर्णाना ब्राह्मणोगुरु"रित्यादि श्रुतिस्मृतिसिद्ध ब्राह्मणाचार्यत्वानङ्गीकाराद्गुरुचरणतीर्थप्रसादचतुष्टयमपि न सभवति । घृतकोशातकी सुवर्णकार्पासादौ घृतत्वसुवर्णत्वाभावेपि **अनुपपत्तिमात्रवदत्रापि** शैवतत्त्वं प्रतीयते । तथासिद्धान्तागमे । "आगम शिवलिङ्गस्य शरीरमिति कथ्यते । श्रुतिलिङ्गस्य चैतन्य वेदान्ता प्राणमीर्यते । तत्सस्कार विहीनत्वाल्लिंगत्व न हि सर्वदे"ति ।

किंच । "तत्त्वमस्या"दि महावाक्यप्रतिपादित लिंगाङ्गैक्य कथ वेदबाह्याना । **अपशूद्राधिकरणे** । "**सस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्चे**"ति सूत्रे । ब्रह्मक्षत्रिय वैश्याना शिवदीक्षासस्कार विशिष्टत्वाद्ब्रह्मविद्याधिकार । न शूद्राणामिति शूद्राणा श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहास सिद्धानामपि ब्रह्मविद्याधिकारस्य निषिद्धत्वात्किमन्येषा वक्तव्य । तस्मात्पूर्वोक्तमेव समीचीन । ननु रुद्रस्य परब्रह्मत्व कथमापस्तबसूत्रे नैर्ऋत्यादिवत् रुद्राहुत्यनन्तर"अपउपस्पृश्ये" त्यामागत्यदेवतात्व निर्देशादिति चेन्न । तथात्वेमानाभावा च्छ्रौतशुण्ठप्रसङ्ग । "तमीश्वराणा परम महेश्वरं त देवताना परम च दैवत । पतिपतीना प्रथमपुरस्ताद्विदाम देव परमेशमीड्य" । "एकएव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे" "असङ्ख्यातास्सहस्राणि स्मर्यते न च दृश्यते" । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । "शिवोऽद्वैत" इत्यादि श्रुतिशतेषु परब्रह्मणशिवस्य अनन्यसामान्यदेवतात्वोपदेशात् । सर्वदेवताधिपतित्वादि धर्माणा तस्यैव निर्देशाच्च । तत्समीपे तद्भृत्याना ब्रह्मविष्ण्वादीना पूजार्हत्वासभवाद्रुद्रान्तर्धानार्थमप परिषेचन विधीयते।

तदुक्त यजुर्वेदे । "अप परिषिञ्चति रुद्रस्यान्तर्हित्यै" इति दर्शनात् । न प्रकरणैकपठितत्वेन निकृष्टत्वं । "गौं श्वानाग्नि ब्राह्मणान् स्पृष्ट्वा अपउपस्पृशे"दित्यापस्तम्बसूत्रे प्रकरणैकत्वेन उत्कृष्टापकृष्ट गोश्वानाग्निनामुपदेशात् । श्व युव मघवच्छब्दाना उत्कृष्टापकृष्ट वाचकाना सूत्रैकनिर्देशात् । किंच । "रजस्वलाग्नि गोविप्रान् पातिव्रत्य स्त्रिय तथा । शवामेध्य ब्रह्मबन्धून् स्पृष्ट्वा स्नान समाचरेदि"ति वृद्धशातातपेपि । रजस्वला साहचर्येण गोविप्राणा निर्देशाच्च न प्रकरणदोष । तस्मात्तस्यैव ब्रह्मत्व ।

अत्रोक्त ब्रह्मलक्षणस्य नारायणेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ अनुपपत्तेस्तु न शारीर ॥ ३ ॥

अत्र तु शब्दो निश्चयार्थ । पूर्वोक्त शिवलिङ्गधारणमेव श्रोत्रियाणा ब्रह्मविद्योपासकानामवश्य कर्तव्य । न शारीर पूर्वानुवाके । "सहस्रशीर्षमि" त्यारभ्य सहस्रशीर्षत्वादि विशिष्ट नारायणस्य मूर्त्यात्मकत्वेन व्यपदेशान । "समुद्रेऽन्त विश्वश(स)म्भुव" मित्यादिना समुद्रशायित्वादि लिङ्गाना तस्यैव समुचितत्वात् । तद्वाचक अच्युत हरि शब्दप्रयोगाच्च मूर्त्यात्मक नारायणात्मक शारीर एवात्रोपास्यो न भवति । कुत । **अनुपपत्ते** । "निधनपतयेनम" इत्यारभ्य "सर्वलिङ्ग स्थापयती" त्यन्त शिवलिङ्गस्य परब्रह्मत्वेन ध्यानधारणात्मक सर्वोपास्यत्व प्रकटनाय प्रतिपदनमस्कारपूर्वक सर्वात्मकत्व प्रतिपादनात् मूर्त्यात्मकस्य विष्णोस्तद्धर्माणामसम्भवात् । अप्रतिमाकार लिङ्गस्यैव सर्वोपास्यत्वं सिद्ध । शैवे । "शिवशक्त्यात्मक लिङ्ग चिद्रूपं परमेश्वर । ब्रह्मविष्ण्वादि देवाना ध्येय वार्यं सनातन" । "लीयतेऽस्मिन् जगत्सर्व स्थावरं जङ्गमात्मक । गम्यते सृष्टिकालेतु तल्लिग ब्रह्मशाश्वत"मिति व्युत्पत्त्या चरलिङ्गस्य महत्त्व ब्रह्मलक्षणमुक्त । श्रुतिस्मृतिपुराणागमसिद्धत्वात्तद्धारणोपासनादिक वैदिकं । "विष्णुविग्रह शालग्रावोपासनादिकस्य श्रौतविध्यभावात्तान्त्रिकत्व सिद्ध"

किंच । तत्प्रकरणपठित विश्वपतित्वादि परमेश्वरधर्माणा नारायणस्यासम्भवात् । "पशूना पतये वृक्षाणा पतये जगता पतये"त्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्यैव सकल भुवनाधिपतित्व व्यवस्थापनात् । "एको(एव)हिरुद्रो न द्वितीयायतस्थु र्य इमान्लोकानीशत ईशिनीभि" रितिरुद्रव्यतिरिक्तस्य जगदीश्वरस्य निरस्तत्वात् । विश्वाधिकत्व च । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"रिति तस्यैव श्रवणाच्च । न विष्ण्वादि शारीराणा सर्वोपास्यत्व ।

ननु नारायणोपासन वाक्याना कागतिरितिचेदुच्यते । "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मोपासकाना श्वेतकेत्वादीना ब्रह्मत्वोपदेशवत् नारायणस्य ब्रह्मत्वमुपदिश्य "पद्मकोशप्रतीकाश"मित्यादिना तद्हृदय पुण्डरीकमुपदिश्य "तस्य मध्ये वह्निशिखे" त्यादिना जीवस्वरूपं निर्दिश्य "तस्या शिखायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित" इति जीवान्तर्यामित्वेन च तस्योपास्यत्व विधीयते । "स ब्रह्म स शिवस्सेन्द्र" इत्यादिना तद्विभूतिरूप ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादि सर्वशब्दवाच्यत्व निर्णीयते । तथा श्रुत्यन्तरेष्वपि परब्रह्मणे रुद्रस्य ब्रह्म विष्णुकालरुद्रातीतत्व तत्कारणत्व तच्छब्दवाचकत्व च श्रूयते । "प्रपञ्चोपशमशान्त शिवमद्वैतं चतुर्थंमन्यन्ते सआत्मा सविज्ञेय" इति माण्डूक्ये सर्वातीतत्व । "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सप्रसूयन्ते"ति सर्वकारणत्वमथर्वणशिरसि । "उमासहायं परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशात"मित्यारभ्य ।"स ब्रह्म स शिव स्सहरि-

स्सेन्द्रस्सोऽक्षर परमस्वराट्"। "स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोऽग्निस्सचन्द्रमा"। "स एव सर्वमि"त्यादिना सर्वशब्दवाच्यत्व व्यवस्थापनात। नान्यस्यात्रोपास्यत्व सिद्ध। "अथवाह हरि साक्षात्सर्वज्ञ पुरुषोत्तम ॥ सहस्रशीर्षापुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात्" इत्यारभ्य "ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्ष विश्वरूप महेश्वर। नाल्पग्राव महात्मानपश्यन्त पापनाशन ॥" इत्यादिना भगवता बादरायणेन सूतसहिताया ध्यानयोगप्रकरणे व्याहृतत्वान्नान्यार्थो वदिक। स्मृत्यन्तरेपि। "एवमुक्त्वामहाबाहुर्महायोगीश्वरो हरि। दर्शयामास पार्थाय परम रूपमश्वर" मिति वामनपुराणे। ततोऽव्ययात्मा स हरि स्वहृत्पकज शायिन। दर्शयामास देवाना मुरारिर्लिङ्गमैश्वर"मिति। गीतायामपि 'ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुनातिष्ठति"। इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणेषु नारायणस्य उपासकत्व शिवस्योपास्यत्व च घटाघोष ॥

पुनर्हेत्वतरमाह ॥

सू॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

नात्रोपास्यो नारायण। कुत। **कर्मकर्तृव्यपदेशात्**। "नमो ब्रह्मणे धारण मे अस्तु निराकरण धारइता भूयास। कर्णयो श्रुत माच्योंढ्व। ममामुष्य ॐ"। इति पूर्वोक्त नारायणमन्त्रे ओंकारवाच्य शिवलिङ्ग धारणात्मकोपासन कर्म कर्तृनारायणस्य व्यपदेशात्॥ परमशिवलिङ्गबाह्याभ्यतर धारणार्चनार्पणावधान्रात्मकोपासनमेव मुमुक्षूणा श्रौतानामवश्यक। "यश्छदसा ऋषभो विश्वरूपा"। इत्यारभ्य "श्रुत मे गोपाये" त्यत। तथा श्रूयते। किच। "पद्मकोशप्रतकाशामि" त्यनेन प्रकृतस्यनारायणस्य दहरपुण्डरीकमुपदिश्य "परमात्मा व्यवस्थित" इत्यतेन तदन्तर्वर्तित्वेन परमेश्वरस्य निर्देशात्। ध्यातृत्वेन नारायणस्य ध्येयत्वेन परमशिवस्य **कर्मकर्तृत्व** न निर्दिश्यते। अतो नारायणस्य शिवोपासकत्व सिद्धम् ॥

ननु "नमो ब्रह्मणे धारण मे अस्तु"। इति श्रुतौ देवतातर धारणविधायक प्रमाणाचाराभावेपि। नारायण प्रतिनिधित्वेन शखचक्रधारणस्य पाचरात्रमतसिद्धत्वेन तद्धारणपरत्व किं नस्यादिति चेन्न। "अनिराकरणमि" त्यनेन निराकरण हेयप्रपच तन्नभवतित्यनिराकरण उपादेय ब्रह्मेत्यर्थलाभात। ब्रह्मलिङ्गशब्दयो पर्यायत्वाच्च अर्थालिङ्ग धारणसिद्धिर्निष्प्रत्यूह। तद्वच्छखधारण न विधेय। क्लिष्टार्थ कल्पने मानाभावात्। "मुखे मंत्रहृदिध्यान मस्तके लिंङ्गधारण। शिखासूत्र तथाभस्म इति ब्राह्मणलक्षण। विभूतिर्यस्य नोफाले कंठे रुद्राक्षमालिका। मुखे षडक्षरी मत्र त त्यजेदत्यजयथा। उद्धूलन त्रिपुड्रूच मनसापि न लघयेत्। श्रुत्या विधीयते यस्मात्तत्यागीपतितोभवेत्'। इति गौतम शातातप गारुडादि स्मृतिषु लिङ्गत्रिपुड्रादिक ब्राह्मलक्षणत्वेन तदतिक्रमणे प्रत्यवायत्वेन च श्रवणात्। किंच ॥

लिगधारणस्य श्रुत्यासर्वोत्कृष्टत्व प्रतिपादनात्। तान्त्रिकविधे श्रौताना प्रयोजनाभावाच्च तदुभयविध्यंगीकारो न युक्त। "त्रिपुड्र् ये विनदति निन्दन्ति शिवमेव ते। धारयंति तु येभक्त्या धारयंति तमेव ते"। इति जाबाले। कालाग्निरुद्रोपनिषदि "अथवा भगवान् त्रिपुड्रविधिमि" त्यादिना सनत्कुमार प्रश्नोत्तरभूत "तिर्यक्तिस्रोरेखा प्रकुर्वीते" ति वाक्यानतर त्रिरेखाना त्रिवेदात्मकमकारोङ्कारमकारात्मकत्व रुद्रमहेश्वरसदाशिवा-

त्मकत्व प्रतिपादनाल्लिङ्गधारणावश्यकत्वमत्यंत पुण्यहेतुकत्व निश्चितत्वात् विधेयम् । ननु "लिङ्गिन चक्रिण दृष्ट्वे" त्यादौ चक्रधारणवल्लिङ्गधारणस्यापि निषेधदर्शनात्कथ श्रौतपारिग्राह्यत्वमिति चेन्न । प्रभाकरप्रभाया दीपादिप्रकाशवत तान्त्रिक विधिनिषेधयोच्छ्रौतविधौ अप्रकाशत्ववत् । निषेधाना वेदमूलकत्वाभावात् न शकनीय । किंच । तान्त्रिकनिषेधत्वात् तत्पचक्राङ्कनप्रकरणपठितत्वात्तान्त्रिक तत्पक लिङ्गधारणनिषेधपरत्वमिति पूर्वेणोक्त । "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य । सर्वमिद ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्दास्ते सप्रसूयन्ते" । "त्व देवाना ब्राह्मणाना अधिपति विष्णु क्षत्रियाणा अधिपति । त्वदेवेषु ब्राह्मणोह्यह मनुष्येषु ब्राह्मण । ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावती" । "येवैस्वा देवतामतियजते" त्यादि श्रुतिषु ब्राह्मणाना शिवदैवत्व अन्यथाप्रत्यवाय च श्रवणात् । स्मृतिरपि । "ब्राह्मणाना शिवोदेव तस्मात्तत्पिडसभव । ब्राह्मणस्येति विज्ञेयोनोचेदब्राह्मणो भवेत् । रुद्रपिड समुद्भूत रुद्रभूमिलयगत । पितरं नाभिजानाति तात वेश्यासुतो यथा । ब्राह्मणोभगवान् रुद्र तस्मात्तत्पिडसभव । ब्राह्मणश्चेति विज्ञेयो नात्रकार्या विचारणा । अतस्सन्यासिना वापि पुत्र पार्वणमाचरेत् । मातापित्रोर्मृताहेतुर्नकुर्यात्पार्वणयदि । बौद्धम्लेच्छादिवत्याज्यो स्वलोके पतितो भवेत्" । इत्यादिना ब्राह्मणोत्पत्ते रुद्रपिडहेतुत्व रुद्रदैवत्वं निर्दिष्ट । तस्मादितरदेवतादि लाञ्छनादिक ब्राह्मणाना न विधेय । "चक्राङ्कित तनुर्यत्र नतत्र दिवस वसेत् । यदि तिष्ठन् महापापि महस्रब्रह्महा भवेत् । अज्ञानादथवामोहाद्रागतो वा सुदर्शन । धत्ते कुलघ्न न दृष्ट्वा सचेलस्नानमाचरेत् । यथा स्मशानग काष्ठ मनर्ह सर्वकर्मसु । तथाचक्राङ्कितो विप्रो सर्वकर्मबहिष्कृत" । इत्यादिना शातातप गारुड शख विष्णुस्मृत्यादिषु तन्निषेधदर्शनाल्लिगधारणं परत्वमेव युक्त । तदुक्त ब्रह्माण्डपुराणे । "नमोऽस्तु ब्रह्मणे तुभ्य आचार्याय महात्मने । तन्निराकरण विश्व जन्यत्वान्मृत्युनैवहि । अनिराकरण ब्रह्म कारणत्वाच्चिरतन । अनिराकरण यत्तु धारण देशिकोत्तम । वेदशास्त्रपुराणेषुप्रसिद्ध कर्मयोस्स्मृत । अह धारयिता देवं भूयाम सर्वकारण । ब्रह्मविष्ण्वादयोदेवा प्रसिद्धाश्च तथा स्मृता. । ते निराकरणास्सर्वे मृत्युना सर्वशत्रुणा । मे निराकरणास्स्वैतन्नाहिधार्या कदाचन । नाह धारयिता देव भूयास मज्जतस्सुरान् । न शक्नुवन्ति मा तर्तुं मज्जन्तं मृत्युसागरे । ऊर्ध्वं ममेदमा लिङ्ग मा चामुष्यसमाश्रय" इति । अनिराकरण पदे भूतिरुद्राक्षयो । ओमिति लिङ्गस्य तथाच त्रयाणामपि धारणप्राधान्येन स्वय सभवति । "मेधावी भूयास" । "अहमेक प्रथम मास" मित्यत्रैव भूयासमित्यत्रापि विध्यर्थं आशीर्लिङ विधायते । जाबालकालाग्निरुद्राद्युपनिषत्सु शिवधारण द्योतनात्तत्प्रतिमाधारण कि नस्यादित्याशंक्याह ॥

सू ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

"ऊर्ध्वाय" नम इत्यारभ्य "सर्वलिङ्ग स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र" मित्यतेनलिङ्गशब्दस्यैवात्र सर्वात्मकत्व प्रतिप्रादनात् । नारायणादि देवताविग्रहोपासन न कर्तव्य ।

कुत । **शब्दविशेषात्** । जिज्ञास्य ब्रह्मलक्षणविधायक **जन्माद्यस्य यत** । "यतोवा इमानि भूतानि जायते" त्यादि श्रुतिसूत्रविहित जगज्जन्मादि कारणत्व लिगशब्देनैव द्योतनात् । "लीयते गम्यते यत्र येन सर्व चराचर । तस्माल्लिङ्ग परब्रह्म कारण सर्वमव्यय" मिति स्मृतेश्च । यस्मिन् चराचरप्रपञ्च प्रयुक्ते विलीयते । पुन सृष्टिकाले यस्मा-

द्धिर्गच्छतीति तल्लिङ्ग प्रपञ्चोत्पत्तिस्थिति लयाधार परब्रह्मेत्यभिधीयते । पुराणेष्वपि लिङ्ग-धारणपूजादिकमेव बहुधा श्रूयते । स्कांदे शकरसंहितायां । "रुद्रोभूत्वा यजेद्रुद्रनारुद्रा-रुद्रमर्चयेत् । प्राणलिङ्गानमब्रवी मरुद्रो नात्रसशय । क्रिमिकीटपतङ्गेभ्य पशवोप्रज्ञया-धिका । पशुभ्योपि नराश्रेष्ठास्तेषु श्रेष्ठा द्विजातय । क्रतुबुद्धिषु कर्तारस्तेभ्यो सन्यासिनो-ऽधिका । तेषु विज्ञानिनश्रेष्ठास्तेषु शकर पूजका । तेषु श्रेष्ठा महाभाग ममलिगागस-गिन । लिंगागसङ्गिष्वाधिका ष्षट्स्थलज्ञानवान पुमान् । तस्माद्धयधिकोनास्ति स एवाह नमशय । ब्रह्मविष्ण्वादयोदेवा मुनयो गौतमादय । धारयतिसदालिग उत्तमागे विशे-षत । उरस्थले हरिलिङ्ग धृत्वा मूर्ध्नि पितामह । लिगस्थ मा समाराध्य स्व स्व पदम-वापतु । यत्रतिष्ठति लिङ्गाङ्गसङ्गी शिवपरायण । निमिष निमिषार्धवा तच्छिवक्षेत्र-मुच्यते । लिगागिसगिन पुसो ये दुर्विषयवर्तिन । ते सर्वपाप निर्मुक्ता यास्यति परमा गतिम् । लिगागिसगिन मर्त्यं लिगध्यानपरायण । अनुव्रजति यो मर्त्यं सोपि मुक्ति-मवाप्नुयात् । धृतलिगस्य मर्त्यस्य पादप्रक्षाळित जल । पापशुद्ध्यर्थमज्ञानातद्धार्यशिखि-वाहन । प्राणलिंगैकनिष्ठस्य देहस्पृष्ट्वा समीरण । यत्रगच्छति तत्रस्था मर्त्या मुक्ता न सशय । युगपच्छिवलिंगैक्यपादस्पृष्टरजासिच । पतन्ति मस्तके यस्य समुक्तो नात्रसशय । अन्न वा जलमात्रवा यद्दत्त लिंगधारिणे । तदन्न मेरुसदृश तज्जल सागरोपम । लिंगागसंग कुर्वन्तं दृष्ट्वा द्विजवर रवि । स्थानाच्चलत्ययाभित्वा मण्डल मे व्रजेच्छिव । शिव-लिंगागमबधभाजा दर्शनमात्रत । मुक्तिंगच्छन्ति मनुजा पशुपक्षिमृगादय" इत्यादिना लिंगदर्शधारणस्य सर्वोत्कृष्टत्वदर्शनाच्चविग्रहधारण विधीयते । किंच ।

"नारायणपरब्रह्म" ति वाक्ये नारायणात्परब्रह्मेत्युपदिश्यते । "दर्शपौर्णमासप्रक रणपठित समिधो यजती" तिवाक्यगतप्रयोजना दर्शपूर्णमासागत्वात् । नारायणप्रकरणपठित हृदयस्य नारायणसबधित्व उच्यते । "अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मा गुहाया निहितोस्य जतो" । "तमक्रतु पश्यति वीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमीश" मित्युपक्रमे । शिवैकबोधकेशानादि शब्दाना मुख्यत्वेन व्यपदेशात् । उत्पत्तिविशिष्टशिवप्रशसायास्तत्परत्व विधीयते । "विश्वाधिको रुद्रोमहर्षि" "य परस्मत्परमेश्वर" इति । मध्येपि शिवप्राचुर्यत्व । "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमोनम" । इत्यनेपि प्रचुर शिवप्रशसा कथनादभ्या-सतात्पर्यमिति गीयते । विश्वाधिकार लक्षणानामनन्यसाधारणत्वात्त देवापूर्वमित्युच्यते । "परामृतातपरिमुच्यति सर्वे" त्यतेन फलो व्यपदिश्यते ॥

"सहस्रशीर्ष" मित्यनुवाके नारायणस्तुति प्रशसाद्यर्थवादतात्पर्यमित्यवगम्यते । "यस्मात्परनापरमस्ति किंचिदित्यनेनोपपत्ति । एव सागतात्पर्येण शिवपरत्वावगमान्नान्य-परत्व । नच सहस्रशीर्षानुवाकमेवात्रोपक्रम । उपसहारानुवाकगतो मापतित्वादि धर्माणा नारायणे असामजसत्वात् । किंचोपक्रमे "अणोरणीया" निति मंत्रे सर्वचेतन गुहाग-यत्वमीश्वरस्यप्रसाध्य । तदनुग्रहादेव सर्वेषा दु खनिर्मुक्तत्वमुपदिश्य "सप्तप्राणा प्रभवन्ती" त्याराभ्य "पूर्ण पुरुषेणसर्व"मित्यतेन सृष्ट्यादि प्रवृत्तिधर्मात्मकत्व तस्यप्रदर्श्य । "नकर्मणा नप्रजयाधनेने" त्यादिना निवृत्तिलक्षण प्रशंसामुपक्रम्य । "परेणसाक निहित गुहाया" मित्यादिना तदुपासनाधिकारत्व यतीना निरूप्य "परामृतातपरिमुच्यती" त्यनेन तदुपा-

सकस्य मोक्षफलंविवाया "दहरविपाप" मित्यादिना तदुपासनास्थानमभिवाय । "यो वेदादौस्वरप्रोक्तो" इत्यादिना तत्रोपास्यत्व महेश्वरस्य निर्दिश्य । "ऋतंसत्य" मित्यनेन उपासनाया गुणविषयत्वेन परमशिववर्माणा असाधारणानामतिशयित्व प्रदर्श्य तदर्थवादप्रशसाया विशेषोपासकत्वेन यतीन्द्रत्वेन शिवभक्ताग्रगण्यत्वेन सहस्रशीर्षानुवाके नारायणस्यैव मुख्याधिकारत्व निरूप्य । तत्र"नारायण महाज्ञेय"मित्यादिना नारायण प्रस्तुत्य । "पद्मकोश"मित्यादिना तद्धृदयपुण्डरीक व्यपदिश्य । "तस्याश्शिखायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित"इत्यनेन । परमेश्वरस्य तद्धृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तित्वमुपादिश्य । "आदित्यो वा एष एतन्मण्डलं तपती"त्यनेन प्रभाकरमण्डलस्तुति कृत्वा । "एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुष"इत्यनेन रुद्रस्य परब्रह्मणस्तन्मण्डलस्थितिं प्रसाध्य तत पञ्चब्रह्ममन्त्रैरुपास्य महेश्वरस्य सर्वेश्वरत्वादिधर्मान्दर्शयित्वा ' नमोहिरण्यबाहवे"त्यादिना पवनादिवन्मूर्तामूर्तत्व व्याचक्षते ।

तथाच स्मृति । "नारायणेन यतिना पद्मगर्भो महामुनि । ज्ञात्वा शिवैकविज्ञानं वशिष्ठायोपदिष्टवा"निति तथा स्कान्दे शिववचन । "नारायणात्परोभक्तो मम नास्ति वरानने । भार्या त्व वृषभत्व च बाणत्वमगम त्पुरा" तथा (द्रोणपर्वणि) अश्वत्थामानप्रति शिववचन । "अह यथावदाराध्योकृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा । तस्मादिष्टतम कृष्णादन्यो मम न विद्यते"ति । सौरसहितायाच । "शिवस्य परतत्वार्थं स्वयज्ञात्वा शिवस्तथा । उवाच विष्णवे विष्णु पद्मगर्भायप्रोक्तवान् । चतुर्मुखो वशिष्ठाय वशिष्ठश्शक्तयेतथा । पराशरायशक्तिश्च व्यासायचपराशर" इत्यादिना नारायण परमेश्वरयो उपासकोपास्यत्व शिष्यत्व गुरुत्वलक्षणं सम्यगुपदिशति । तस्माच्छिवोपासनया शिवभावमापन्नस्य नारायणस्यानितरसाधारणदहरावच्छिन्नज्योतिर्लिङ्गानुसन्धानसामर्थ्यलिङ्गेन "यच्च किंचिज्जगत्सर्व दृश्यते श्रूयतेपिवा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्व व्याप्य नारायणस्थित" इति परमेश्वरनिष्ठव्यापकत्वादि धर्माणा "तत्त्वमसि श्वेतकेतो त्व ब्रह्मासी"त्यादिवन्नारायणपरत्वेन स्तुतिर्युक्ता । सर्वोपादानत्वात्सर्वान्तर्यामित्वात्सर्वात्मकत्व सर्वशब्दवाच्यत्व च परमेश्वरस्यैव समुचितं । 'देवा ह वै स्वर्गलोकमगमन् । ते देवा रुद्रमपृच्छन् । को भवानिति । सोऽब्रवीत् । अहमेक प्रथमास वर्तामि च भविष्यामिनान्य कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्त" इत्यारभ्य "योवैरुद्रस्य भगवान् यश्चब्रह्मा यश्चविष्णुर्यश्चमहेश्वर" इत्यादिनाथर्वणशिरसि सर्वान्तर्यामित्वादिक । "सएवविष्णुस्सप्राण" इति कैवल्यश्रुतौ च तस्यैव निर्देशात् । मुण्डमाण्डूक्यच्छान्दोग्य कैवल्यतैत्तिरीयादिषु परशिवस्य दहरोपास्यत्वकथनात्तस्यैव तत्समुचितमस्तु ॥

पवित्रस्य परमेश्वरस्य अपवित्रवामहस्तस्थिति विरोधात्सर्वलिङ्गबाह्ये शरीरधृत लिङ्गधारणं नविधीयत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

"सर्वलिगस्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र"मितिवाक्ये पाणिलिङ्गधृतिस्सर्वथा न व्यपदिश्यत इति चेन्न । कुत । स्मृतेश्च । "कृतेतुमानवोधर्मस्त्रेताया गौतम स्मृति" । द्वापरे शङ्खलिखितं कलौ पाराशरस्मृति" । इत्यादि स्मृतिनिर्दिष्टकृतादि युगचतुष्टयमन्वादिस्मृतिषु ब्राह्मणाना शिवलिङ्गधारणविधायकस्मृतेश्च । नदेवतान्तर धारणोपासन वैदिकानानाङ्गीकर्तव्यमित्यर्थ । तथाहि । मनुस्मृतौ । "अक्षपादादयस्सर्वेशक्तय परयामुदा ।

धारयन्त्याळिकाग्रेषु शिवलिङ्गमहर्निश" । तत्रैव ध्यानयोगिनिरूपणे । "शिवध्यानपरो भूत्वा शिवलिङ्गाङ्गसयुत । शिवेतरपरित्यागी ध्यानयोगी स उच्यते"। गौतमस्मृतौ । "मुखेमन्त्र हृदिध्यान मस्तकेलिगधारण । रुद्राक्षच शिखाभस्म एतद्ब्राह्मणलक्षण[1]" । "अन्तर्धारयितु लिगमशक्तश्शक्त एव हि । बाह्य च धारयेल्लिंगतद्रूपमतिनिश्चयात्" । शङ्खस्मृतौच । "कीटोभ्रमरयोगेन भ्रमरोभवति ध्रुव । मानवश्शिवयोगेन शिवोभवति सर्वदा" । "वामहस्तस्थितलिङ्ग सावधानेन पूजयेत् । मस्तके हृदये कण्ठे धारयेत्सर्वदा द्विज" । पाराशर्यस्मृतौ । "काश्या मृताना जन्तूना यतीना लिङ्गधारिणा । ब्रह्मत्वमेव भवति प्रेतत्व नहि विद्यते" । "शैवलिगार्चन यस्य यस्यचाभिपरिग्रह । वानप्रस्थयतीनाच शरीरे नास्ति सूतक । पूजयेद्यस्तु हस्तादा शिवलिङ्ग शिवात्मक । तस्य हस्तस्थितामुक्तिश्शङ्करस्य प्रसादत "। आनुशासनिकपर्वणिच । "किमाहुर्भरतश्रेष्ठ पात्रं विप्रास्सनातन" । "लिङ्गिनं ब्राह्मणचापि ब्राह्मण चाप्यलिङ्गिन" । इति युधिष्ठिरप्रश्ने । "मद्भक्तिमपि विज्ञाय लिङ्गिनेचेतरायच । देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विनौ" । इति भीष्मवचन ।

लैङ्गे । "वेदेषु शास्त्रसङ्घेषु पुराणेष्वागमेषु च । ब्राह्मणस्य समाख्यात लिङ्गधारणमुत्तम" मित्यारभ्य "यजुरप्याह सर्व वै लिग स्थापयती"ति च । "तस्माद्धार्य महालिङ्ग पाणिमन्त्रेति मन्त्रत" इत्यादिनाश्रूयते । सिद्धान्तागमे ।"श्रुतिस्मृतिपुराणेषु वैदिकाना वरानने । लिङ्गधारणमाख्यात सर्वसिद्धिप्रदायक" । "चिच्छक्तिर्निधनाख्याता लयाधिष्ठानतत्त्वत । तदङ्गत्वान्महेशस्य तत्पतित्व विधीयते । निधनाधिपति कालरुद्रो विश्वलयाधिप । तस्यान्तकत्व हन्तृत्वं शिवस्यैव निरूप्यते । तत्त्वाना महदादीनामूर्ध्वदेशप्रचारत "। ततो ध्यायेतिवाक्येन **प्रधान** परिगीयते । ऊर्ध्वलिंगायेति वाक्ये सदाशिव इतीर्यते । कारणाङ्ग तथाप्रोक्त हिरण्यायेतिवाक्यत । हिरण्यलिङ्गवाक्येन **भावलिङ्ग** प्रचक्षते । सुवर्णायेतिवाक्येन सूक्ष्मदेह प्रबोध्यते । सुवर्णलिङ्गवाक्येन **प्राणलिङ्ग** प्रचक्षते । नमोदिव्यायेतिवाक्ये स्थूलदेह प्रतीयते । **दिव्यलिङ्गा**येतिवाक्ये खेष्टलिंगविधीयते । ऐक्यस्थल तथाप्रोक्त भवायेतिपदेन हि । **भवलिङ्गा**येतिवाक्ये महालिंगभवेत्तदा । नमश्शर्वायेतिवाक्ये शरणस्थलमीरित । प्रसादलिग माख्यात शर्वलिंगपदेशिवे । प्राणलिगस्थल प्रोक्त शिवायेति पदेन हि । शिवलिंगायेति वाक्ये **चरलिङ्ग** प्रदर्शित । नमोज्वलायेतिवाक्ये प्रसादस्थलमुच्यते । ज्वललिगायेति वाक्ये **शिवलिङ्ग** तथास्मृत । नमआत्मायेतिवाक्ये माहेश्वरपद तथा । आत्मलिगायेति वाक्ये **गुरुलिङ्ग** तदुच्यते । भक्तस्थलसमाख्यात परमायेति वाक्यत । आचारलिगमाख्यात परमलिंगपदेन वै । एतत्सूर्यस्य मित्रस्य मण्डलान्तरवर्तिन । सोमस्य पार्वतीशस्य लिगभवभयापह । सर्वेषु भक्तदेहेषु स्थापयेद्गुरुणासहा । पवित्राणा पवित्रत्वात्पवित्रमिति कथ्यते । तस्माद्धार्य सदालिंगंपाणिमन्त्रेतिमन्त्रत । पाणौ लिग समासाद्य दीक्षाकाले गुरुशिव । मननात्पूजनाद्भक्तान त्रायतीति निरुक्तित । पाणिमन्त्रमितिप्रोक्तल्लिगब्रह्मशाश्वत । षटत्रिंशत्तत्त्वरूपत्व तल्लिगस्यैव सर्वदा । "पञ्चब्रह्माभिर्वैमन्त्रै प्रोच्यतेपरमार्थत । सद्योजातस्वरूपाय भूतत्वाय नमोस्तुते ॥१॥ "सद्योजाताय शर्वाय जलतत्त्वाय ते नम " ॥२॥ "भवेभवे महालिङ्गरूपिणे वह्निमूर्तये" ॥३॥ "तथानातिभवेऽद्युतत्त्वरूपाय ते नम " ॥४॥

1 Another reading is शिखा सूत्र तथा भस्म एतद्ब्राह्मणलक्षण ।

“नमो भवस्व मा व्योमरूपिणे शूलपाणिने ॥५॥ भवोद्भवाय सोमाय गन्धतत्त्वायते नम ॥६॥ वामदेवाय रुद्राय रसतत्त्वाय ते नम ॥७॥ ज्येष्ठाय शिवरूपायरूपतत्त्वायनम ॥८॥ श्रेष्ठाय हररूपाय स्पर्शतत्त्वाय ते नम ॥९॥ रुद्राय वामदेवाय शब्दतत्त्वाय ते नम ॥१०॥ नम कालाय शर्वाय पायुतत्त्वायतेनम ॥११॥ गुह्यतत्त्वायकलविकरणायनमोऽस्तु ते ॥१२॥ पादतत्त्वाय बलविकरणाय नमोऽस्तुते ॥१३॥ नमोबलाय शान्ताय पाणितत्त्वाय ते नम ॥१४॥ नमोवाक्तत्त्वरूपाय बलप्रमथनाय ते ॥१५॥ नामात्मने सर्वभूतदमनाय नमोस्तुते ॥१६॥ मनोन्मनाय भीमाय जिह्वतत्त्वायतेनम ॥१७॥ अघोरेभ्यो नमश्चास्तु चक्षुस्तत्त्वाय ते नम ॥१८॥ नमश्चास्त्वथघोरेभ्यो त्वक्तत्त्वाय नमोऽस्तु ते ॥१९॥ घोरघोरतरेभ्यस्तु श्रोत्र-तत्त्वायते नम ॥२०॥ सर्वेभ्यश्च नमश्चाहङ्कारतत्त्वाय ते नम ॥२१॥ नमश्च सर्व शर्वेभ्यो चित्ततत्त्वायते नम ॥२२॥ नमस्ते रुद्ररूपेभ्यो बुद्धितत्त्वायते नम ॥२३॥ तत्पुरुषाय नमस्तेऽस्तु मनस्तत्त्वाय ते नम ॥२४॥ महादेवाय सोमाय जीवतत्त्वायते नम ॥२५॥ तन्नो रुद्राय भीमाय नम प्रकृतिरूपिणे ॥२६॥ ईशानाय महेशाय रागतत्त्वाय ते नम ॥२७॥ सर्वविद्यास्वरूपाय विद्यातत्त्वाय ते नम ॥२८॥ ईश्वराय नमश्चास्तु कलातत्त्वाय ते नम ॥२९॥ सर्वभूताधिपतये नमो नियतिरूपिणे ॥३०॥ ब्रह्माधिपतये तुभ्य कलातत्त्वाय ते नम ॥३१॥ ब्रह्मणोधिपते तुभ्य मायातत्त्वायते नम ॥३२॥ महेश्वरात्मने तुभ्यं ब्रह्मणे च नमो नम ॥३३॥ शिवरूपाय साबाय सदाशिव वपुर्धृते ॥३४॥ सदाशिव स्वरूपाय शक्तितत्त्वाय ते नम ॥३५॥ शिवतत्त्वात्मने तुभ्यमोकाराय नमो नम ॥३६॥ षट्त्रिंशत्तत्त्वरूपस्य लिंगस्य परमात्मन । सकलत्वं निष्कलत्व प्रोक्तमुत्तरत श्रुते । तस्माल्लिंग सदाधार्यं याव-ज्जीवाग्निहोत्रव”दिति । तस्मात्पाण्यादौ लिंगधारणं न विरुद्ध ॥

किंच । करणतया स्वतन्त्रविध्यतरराहितस्य सौत्रामणि बृहस्पतिसवनादेरग्निचयन-वाजपेयाद्यंगत्वेन तदुभयबलादुभयसिद्धिवदत्र नारायणानुवाके “दहर विपाप”मित्युपक्रम्य ज्योतिर्लिंगानुसन्धानरूपान्तर्लिंगधारण प्रसाध्य “निधनपतये नम” इत्यारभ्य “पाणिमत्र पवित्र”मित्यन्तेन परब्रह्मणश्शिवस्य बाह्यधारणस्यापि व्यवस्थापनादुभयबलादुभयसिद्धि-र्घटाघोष । वामकरस्य निकृष्टत्वात्तत्र परमेश्वरस्य धारणपूजाविधायकत्व श्रौताना न सभवतीति यदुक्त तत्तुच्छ । श्रौतशुण्ठप्रसगात् । “अञ्जलिनावापिबेदखर्वेण वा पात्रेणे”ति श्रुतौ पाण्यवच्छिन्नाञ्जलि विधायकत्वेन ब्रह्मयज्ञपितृतर्पणांगत्वेन नमस्कारांगत्वेन च वामहस्तस्य श्रौतांगत्वदर्शनात् । न त्वपावित्र्यप्रसग । तस्माच्छ्रुतिस्मृत्यादि सिद्धत्वात्पाणि-लिंगधारणपूजादिक श्रौतसिद्धमेव । तस्माल्लिंगे लिंगस्य धारणादेव पशुत्व विनिवार्यते । “नान्यथा बहुयत्नेन जन्मकोटि शतैरपि । ये लिंगधारिणो लोके ते भक्ता इति कीर्तिता । तदन्या पशव प्रोक्तास्तस्मात्पाशुपत चरेत् । ब्रह्मविष्ण्वादि देवाश्च मुनयो गौतमादय । लिंगस्य धारणादेव पशुत्व विनिवारिता” इति । सर्वगतस्य परमेश्वरस्याल्पप्रदेशकल्पनायोगा-दत्रदहराद्युपासन देवतान्तरविषयमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेन्न निचाय्यत्वादेव व्योमवच्च ॥७॥

अर्भकमल्पमोकस्थान यस्य तस्य भावस्तस्मादर्भकौकस्त्वात् । “पद्मकोशप्रती-काश”मिति “सर्व लिंगंस्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र”मिति बाह्याभ्यन्तरेष्वल्पप्रदेश विशेष-

निर्देशात् । किंच । **तद्व्यपदेशाच्च** । तस्य परिच्छिन्नत्व व्यपदेशाच्च । "नीवारशूकवत्तन्वी पाताभास्वत्यणूपमा" । पाणिमन्त्र पवित्रमित्यादिना । वर्तिशिखान्तर्वर्तित्वेन पाण्यधिकरणलिंगरूपत्वेन च परिच्छिन्नत्वव्यपदेशाच्च । न सर्वगत परमेश्वर इहोपदिश्यत इति चेन्न । एव भक्तानुग्रहार्थं सूक्ष्मज्योतिर्लिगात्मना गुहारूप दहरपुण्डरीके पञ्चसूत्रकृत स्थूललिंगरूपेण हस्ततले च निचाय्यत्वात् । स्थूलसूक्ष्मलिंगरूपेण यातु शक्यत्वात् । व्यापकस्य शिवस्य ब्रह्मण ध्यानधारणाद्युपासनाशक्यत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह । **व्योमवच्च** यथा सर्वगतमपि व्योमजालिका सूचिकारन्ध्राद्यवच्छेदेन परिच्छिन्न । स्वतो परिच्छिन्न । तथा परमेश्वरोपि स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराद्युपाधिवशादिष्टादि लिंगत्रयात्मना परिच्छिन्न । स्वतो व्यापक इत्यर्थ । नैतावता सर्वगतत्वहानि । तथा श्रुत्यन्तरेष्वपि श्रूयते । "अंगुष्ठमात्र पुरुषोह्यंगुष्ठन्तु समाश्रित । ईशस्सर्वस्य जगत प्रभु (प्रिय)प्रीणाति विश्वभुक्" । "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध विचिन्त्यमध्ये विशद विशोक । अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूप शिव प्रशान्तममृत ब्रह्मयोनि" । "वालाग्रमात्र हृदयस्य मध्ये विश्वेदेव जातवेदस वरेण्य । तमात्मस्थ येनुपश्यन्ति धीरास्तेषा शान्तिश्शाश्वत नेतरेषा" । "अन्तर्बहिर्धारित लिंग परब्रह्माभिधेय शाम्भव । अन्तर्धारणशक्तो वा ह्यशक्तो वा द्विजोत्तम । सस्कृत्य गुरुणा दत्त शैल लिंगमुरस्थले । धार्य विप्रेण मुक्त्यर्थमेव वेदान्तविदो वदन्ति । कण्ठे करे मस्तके च सन्निवेश्यचो(च्चै) मेतत्पाणिमन्त्रपवित्र' ।"अय मे हस्तो भगवानय मे भगवत्तर । अय मे विश्वभेषजोय शिवाभिमर्शन ।अय माताऽय पिताऽय जीवातुरागमत् ।इद तव प्रसर्पण सुबन्धवेहिनिरीहि"ति। अतोव्यापकस्य परिच्छिन्नत्व न विरुध्यते ।

ननु परमेश्वरधारणोपासना प्रथमाङ्गभस्मधारणस्य श्रुतिस्मृतिविध्यदर्शनात् । न तस्य श्रौतत्व । शिष्टाचारमात्र विषयत्वे अन्धपरपराप्रसग । प्रमाणपरिग्रहे । नित्य नैमित्तिक काम्य वा । नाद्य । अकरणे प्रत्यवायादर्शनात् । न द्वितीय । नैमित्तिक निमित्ताश्रवणात् । न तृतीय । "पशुकामो पुत्रकामो भस्मधारये"दिति अधिकारि विशेषविध्यसम्भवात् । अस्ति विधानमितिचेत्कथ तस्य निषेधउपपद्येत् । विहिते निषेधासम्भवात् । विधिनिषेधयो तमप्रकाशवत्परस्परविरुद्धस्वभावत्वात्तयोस्तुल्यबलत्व न सभवति । स्मृतिसूत्र निषेधवाक्य बाहुल्यात् । तन्निषेधस्यैव अधिकबलवत्त्व सिद्धम् । तथाहि । सच्चरित्र दीक्षाया गौतम वचने । "भस्मतुष कपालमेध्यानि नाधितिष्ठे"दिति । भस्मतुषाधिष्ठाने पादस्य प्रक्षालनमित्यापस्तम्भसूत्रेच "धूपाग्नि दीपतैलच भस्मचाऽस्थिरजस्वला । एतानि ब्राह्मणस्स्पृष्ट्वा सवासाजलमाविशेत्" । इति शङ्खस्मृतौ च निषेध दर्शनात् । 'आग्नेय भस्मना स्नान वायव्य गोरजस्स्मृत । इत्यादि स्नानकरणतयानिर्देशात्तस्य विधिरिति चेत् । स्नानमात्रे तस्य शुचित्व अन्यथा निषेधवाक्यानादुर्निवारत्वात् । किंच । अग्निरित्यादिना "भस्मगृहीत्वा विमृज्याङ्गानि सस्पृशे"दित्यन्त समन्त्रक भस्मधारणमथर्वशिरसि व्यपदेशात्सर्वदा विहितमेवेति चेत् । तदपि "व्रतमेतत्पाशुपत पशुपाशविमोक्षा" येति तत्र विधीयमान पाशुपतव्रताङ्गत्वदर्शनान्न सार्वत्रिक भस्मधारणमुपदिश्यते । तस्मान्न श्रौत परिग्राह्यमितिचेद्ब्रूम । ऋग्वेदे । "त्रियायुष जमदग्ने कश्यपस्य त्रियायुष" । योदेवाना त्रियायुष तन्मेअस्तु त्रियायुष" इति । जाबालोपनिषदि । "स एष भस्मज्योति" । "त्रिपुण्ड्र येभि-

निन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेवते । धारयन्ति तु ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते''। इति। श्वेताश्वतरोपनिषदि । ''मानस्तोकेति मन्त्रेण मन्त्रित भस्मधारयेत्'' । ''ऊर्ध्वपुण्ड्रभवेत्साम मध्यपुण्ड्र यजूषिच । अध पुण्ड्र ऋचस्साक्षात्तस्मात्पुण्ड्र त्रियायुष'' । ''भूत्यैनप्रमदितव्य''मिति यजुर्वेदे ''विरजा विपाप्मे'' ति नारायणे । श्रूयते । ''भूत्यैनप्रमदितव्यमि'' त्यत्र ''नचैश्वर्यपरत्व । धनमाहृत्यप्रजातन्तु माव्यवच्छेत्सी'' रिति पूर्ववाक्ये प्राकृतैश्वर्य लक्षणावबोधक धनाहरणविधानदर्शनात् । भूतिशब्दस्य भस्मपरत्वमेव । बोधायनसूत्रे । ''अथातस्त्रिपुण्ड्रविधि व्याख्यास्यामोभूत्यै न प्रमदितव्य''मिति हि विज्ञायतेति मानवपुराणे ''भूत्यैवाग्निसमुत्थाय त्वया देहावकुण्ठन । ललाटे हृदिदोर्द्वन्द्वे त्रिपुड्रस्य च धारण'' । ''नेवप्रमदितव्वं च तथा लोकाक्षर स्मृति'' रित्यादिना श्रूयते । सामशाण्डिल्य शाखाया । विभूति वामहस्तेन परिगृह्य । दक्षिणहस्तेन रौद्रमुद्रया सम्यगाच्छाद्य सद्योजातादि पञ्चब्रह्ममन्त्रै पचवारमेकवार वाभिमन्त्र्य । ''ईशान'' इति मस्तके । ''तत्पुरुषा''येति मुखे ''अघोरेभ्य'' इति हृदये। ''वामदेवाये''ति कव्या। ''सद्योजात''मिति पादयो प्रणवेनसर्वाङ्गमभिषिच्येत्यादिना तद्विधिर्बहुधा श्रूयते । साममैत्रेयशाखाया च । ''मद्य पीत्वा गुरुदाराश्च गत्वा स्तेय कृत्वा ब्रह्महत्या च कृत्वा । भस्मच्छन्नो भस्मशायी शयानोरुद्राध्यायं मुच्यते सर्वपापैरिति'' । सुरापानादि महापातकानामपि प्रायश्चित्त भस्मधारणमेवेति प्रतिपादितं ।। अथर्वणशिरसि। ''अग्निरिति भस्मे''त्यारभ्य ''मनएतानि चक्षूषि भस्मे''त्यन्त भस्मनस्सर्वात्मकत्वमुपदिश्य। तत अग्निरित्यादिना भस्मगृहीत्वा विमृज्याङ्गानि संस्पृशेत् इति वृद्धशातातपे। तदकरणे प्रत्यवायश्च श्रूयते। ''विभूतिर्यस्य नोफालेकण्ठे रुद्राक्षमालिक मुखे पञ्चाक्षरोमन्त्र त त्यजेदत्यज यथा''। गारुडस्मृतौ च । ''त्रिपुण्ड्रं सुरविप्राणा वर्तुल नृपवैश्ययो । अर्धचन्द्रन्तु शूद्राणा अन्येषामूर्ध्वपुण्ड्रक'' । शातातपे । ''ऊर्ध्वपुण्ड्र मृदाकुर्याल्लीलयापि कदाचन । तथाकारेण शस्त्रेण पीड्यते यमकिकरै । ऊर्ध्वपुण्ड्राकुशाश्वत्थ पत्रवर्तुलरूपधृत्'' । ''त्रिपुड्र धारणादेव भस्मनापूयते नर'' । ''अकितश्शङ्खचक्राद्यै शरीरे देवतायुधै । त्रिपुण्ड्र धारणादेव भस्मना पूयते नर'' । इत्यादिना शंखचक्रोर्ध्वपुण्ड्र धारण ब्राह्मणाधमाना भस्मधारणमेव प्रायश्चित्त । नान्यदिति गौतमस्मृतौ प्रतिपाद्यते जाबाले । ''अथाचार श्रृणुष्वाहिताग्नि''रित्यादिना भस्मगृहीत्वा विमृज्याङ्गानिसस्पृशे त्तत्रोपरि त्रिपुण्ड्र धारयेद्ब्राह्मणानामय धर्म इति । वृद्धशातातपे । ''त्रिपुण्ड्रेण विनासन्ध्य त्रिपुण्ड्रेण विनाजप । त्रिपुण्ड्रेण विनाश्राद्ध राक्षस परिवर्तित । त्रिपुण्ड्र ब्राह्मणो विद्वान्मनसापि न लघयेत्'' । ''श्रुत्याविधीयतेतस्मात्तत्त्यागीपतितोभवेत् ।'' इति । बहुश्रुतिस्मृतिपुराणागमसिद्धत्वेन भस्मधारणस्य श्रौतविधित्व निष्प्रत्यूह ।।

ननु ''कालाग्निरुद्र भगवन्त सनत्कुमार पप्रच्छे''त्यादिना भस्मधारणविधि बहुध प्रतिपाद्य कालाग्निरुद्रोपनिषद उपसहारे। ''त्रिपुण्ड्र भस्मनाकरोति योविद्वान्ब्रह्मचारी गृह वानप्रस्थोयतिर्वा स समस्त पातकोपपातकेभ्य पूतो भवति । स सर्वान्देवान्ध्यातोभवति सर्वतीर्थेषु स्नातोभवती''त्यादिना भस्मधारणस्य फलव्यपदेशादकरणे प्रत्यवायाभावान्ननित्यत विधिरिति चेन्न। ''अग्निहोत्र जुहुयात्स्वर्गकाम''। ''ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते''त्या नित्याग्निहोत्र ज्योतिष्टोमादीनामपि फलव्यपदेशात् । तेषामपि नित्यविधित्वं न स्यात्

अग्निहोत्रादिकर्मणा "एषदेवाना योग्निमुद्वामयती" त्याद्यवकरणे प्रत्यवायन्व श्रवणान्नित्यविधित्व निष्प्रत्यूहमिति चेत् । "येषा न जायते श्रद्धा श्रौते भस्मनि सर्वदा । गर्भाधानादि सस्कार-स्तेषा नास्तीति निश्चय" इति जाबाले तदकरणे प्रत्यवायदर्शनात्तद्वन्नित्यविधित्व सिद्ध ।

तस्मात्पूर्वोक्त स्मृतिसिद्ध भस्मनिषेधो ह्यस्थिकपालाद्युपस्थित भस्मविषय । "नाधितिष्ठे-"ति निषेधस्य न भस्मना त्रिपुण्ड्रधारणनिषेधपरत्व । भस्मधारणस्य ऋग्यजुस्सामाथर्वण जाबालकालाग्निरुद्रकात्यायनाथर्वशिर प्रभृतिश्रुतिसिद्धत्वात् । भस्म स्नानस्य मनु याज्ञवल्क्य गौतम शातातपादि बहुस्मृति विहितत्वात् । स्कान्दलैङ्ग्यशैवकूर्मादि बहुपुराणेतिहास सिद्धत्वाच्च श्रौतत्व । कात्यायनशाखाया । "तानि ह वा एतानि रुद्राक्षाणि यत्रयोवेदा धारयन्ति । तस्माद्देवा धारयन्ति" । "यस्तानि धारयन । गच्छन तिष्ठन् खादन् स्वपन् उन्मिषन् सर्वाण्ये-नासितरति रुद्रो भूत्वा रुद्रवद्भवती"ति । बृहज्जाबाले सप्तमब्राह्मणेच । "रुद्राक्षाणान्तु भद्राणा धारणेस्यान्महाबल । धात्रीफलप्रमाण यच्छ्रेष्ठमेतदुदाहृत" मिति । सवर्तकस्मृतौ "स्नाने दाने जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने । प्रायश्चित्ते तथा श्राद्धे दीक्षाकाले विशेषत" । अरुद्राक्षधरो भूत्वा यत्किंचित्कर्मवैदिक । कुर्याद्विप्रस्तु यो मोहान्नासावाप्नोति तत्फल । पुरा त्रिपुरवधायोन्मीलिताक्षोह तेभ्यो जलबिन्दवो भूमौ पतितास्ते रुद्राक्षाजाता तद्दर्शनस्पर्श-नाभ्या दशशत गोदानफल भवति । तद्धारणाद्ब्रह्मघ्नगोघ्नस्वर्णस्तेयादि महापातकोपपातकेभ्य पूतो भवति" । इति ऋगाम्नायान्तर्गत शाण्डिल्यशाखाया रुद्राक्षधारणविधायकत्वदर्शनात् । स्कान्दलैङ्ग्यपुराणेतिहासादिषु तन्माहात्म्यश्रवणाच्छ्रौतत्व निश्चीयते ॥

ननु "**अनर्हं मम नैवेद्य निर्माल्यमुदक तथेत्यादिना**" शिवपुराणेष्वपि शिवेन स्वकीयपादोदक प्रसाद निषेधकथनात् । शिवपूजाया प्रसादैकफलत्वेन तन्निषेधे पूजानिषेधो-प्यर्थासिद्ध । "विष्णोर्निवेदित शुद्ध मुनिभिर्भोज्यमुच्यते । निर्माल्यमितरेषान्तु भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत्" । "अकालमृत्युहरण सर्वव्याधि विनाशन । सर्वपापप्रशमन विष्णो पादोदक शुभ । शालग्रामशिलावारि पापहारि विशेषत" । "आजन्मकृतपापाना प्रायश्चित्त दिने-दिने" । इत्यादि स्मृतिषु विष्णुपादोदकप्रसादग्रहणविधिदर्शनात् । सर्वेषा वैदिकाना विष्णुपूजादिकमेव विधीयत इतिचेदुच्यते । अग्निहोत्रादिवच्छिवपूजा शिवपादोदक शिव-प्रसादाना वेदवेदान्तागमस्मृतिपुराणेतिहासादिभिर्विधीयमानत्वात् । श्रौतत्व श्रौतपरि-ग्राह्यत्व च तान्त्रिकविधि दर्शनाद्विष्णुपूजादिक तान्त्रिकाधिकारिकमेव । शिवस्य ब्राह्मण-त्वात् । ब्राह्मणोपास्यत्व तदुक्त । छान्दोग्ये प्रपदब्राह्मणे ॥ "त्व देवेषु ब्राह्मणोसि अह मनुष्येषु ब्राह्मण" । "ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावती"ति यजुर्वेदे । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । श्वेताश्वतरे । विश्वाधियोरुद्रो महर्षिरिति । "ब्रह्माऽधिपति र्ब्रह्मणोऽधिपति र्ब्रह्माशिवो मे अस्तु सदाशिवोमिति" ॥ श्रुत्यन्तरेच । "एषनित्यो महिमा ब्राह्मणस्य तस्मात्सोमराजानोब्राह्मणा-स्सोमोऽस्माक ब्राह्मणाना राजा स एव नोराजेत्याहुर्ब्राह्मणा प्रजा" इत्यादि श्रुतिषु महादेवस्य ब्राह्मणपर्यायत्व ब्राह्मणाधिपतित्व व्यवस्थापनात् । ब्राह्मणाना ब्राह्मणैराश्रिततया महादेव एक एव उपधावनस्याराधनस्य योग्य । कूर्मे । "अनुलोमविलोमाना वर्णाना ब्राह्मणो-गुरु । विशेषाद्ब्राह्मणं रुद्रमीशान शरण व्रजेत्" । मनुस्मृतौच । "ब्राह्मणाना शिवोदेव क्षत्रियाणातु माधव । वैश्यानातुतथाब्रह्मा शूद्राणा सुरनायक" इति । पाराशरपुराणे ।

"सर्वेषामेवदेवाना वरिष्ठ परमेश्वर । वरिष्ठयोर्हि सम्बन्धो युज्यतेनपरस्यतु । ततो विप्रस्य सम्बन्धश्शिवेनैव हि युज्यते । सङ्करास्सर्वदेवाश्च वृषलस्तु पुरन्दर । पितामहश्च वैश्यश्च क्षत्रिय परमोहरि । ब्राह्मणोभगवान् रुद्रस्सर्वेषामुत्तमोत्तम । ब्रह्मभूतस्य रुद्रस्य ब्राह्मण्य नैवहेतुज । ब्राह्मणो वै सदालोके ब्राह्मणतूपधावति । नेतर क्षत्रियोवैश्यश्शूद्रोपि च न सङ्कर । तस्माद्वेदेन मार्गेण द्विजातोब्रह्मणस्सदा । महाब्राह्मणमीशानमवगच्छेन्नचेतर । सर्वात्मभूतमात्मान विरूपाक्ष द्विजोत्तम । यस्तुनोपैति साङ्कर्य तस्यास्तेह नसशय" । श्रुतिरपि । "यो वै स्वा देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायैच्यवतेनपराप्राप्नोति पापीयान् भवति" । स्कान्दे । "यस्स्वदैव परित्यज्य योन्यं दैवमुपासते । सपाषण्डइति ज्ञेयस्सर्वकर्मबहिष्कृत । नदेवाशोददात्यन्न ना विष्णु पृथिवीपति । नान्हषि कुरुते काव्यं नारुद्र क्रमपाठक" । इति धर्मशास्त्रे वेदपाठकस्य ब्राह्मणस्य रुद्राशत्वमुक्त । तस्मान्मुमुक्षूणा वैदिकाना तत्पूजैव कर्तव्या । "निधनपतयेनम" इति श्रुतिस्मृतिपुराणासिद्धत्वाच्छिवलिंगस्यैव वैदिकत्व । तान्त्रिकप्रधानत्वाद्विष्ण्वात्मक शालग्रावादीना तान्त्रिकत्वमेव । तल्लिगपूजादिकमपि सर्ववेदसिद्ध । ऋग्वेदे । "तवश्रियेमरुतो अर्चयन्त रुद्रयत्तेजनिमचारुचित्रं । पद यद्विष्णोरुपमन्यधायि तेन पासिगुह्य नामगोना"मिति । अस्यार्थ । हेरुद्र चारुचित्र रत्नहेमरजतशिलाप्रवालादि बहुविध जनिमलिगयत्प्रादुर्भूतमित्यर्थ । मरुतो देवा ते तवश्रिये ऐश्वर्याय अर्चयन्त । अभिषेचनादिना अर्चयन्तीत्यर्थ । तेनैश्वर्यप्रदायक शिवलिंगेन उपम उपसमीपे मा लक्ष्मी यस्मिन् तत् उपम सर्वदानपायिलक्ष्मीक विष्णो पद आधिपत्यन्यधायि गोना वेदाना गुह्य रहस्यभूत नाम अभिधानवान् त्वपासिरक्षसि । एतस्योपबृहण पराशरपुराणे ॥ "रौद्रलिगं महाविष्णुर्भक्त्याशुद्धशिलामय । चारुचित्रं समभ्यर्च्य लब्धवान् परमपद । सा च लक्ष्मीस्समाख्याता महाविष्णोस्तु वल्लभा । यस्यलिगसमभ्यर्च्यसपूज्यसर्वचेतनै । ब्रह्मासर्वजगत्कर्ता यस्यलिगार्चनेनवै" । तथा यजुर्वेदे । "त्रियबक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतादि"ति । श्रुत्यन्तरे । "अर्चतप्रार्चतप्रियमेधासो अर्चत । अर्चन्तपुत्रका उत पुरन्नधृष्ण्वर्चत अर्चतप्रार्चते"त्यादि श्रुतिषु परमेश्वरस्याराध्यत्व देवानामाराधकत्वं च श्रवणात् । शिवपूजाया नित्यविधित्व सिद्ध ॥

पुर स्त्रिपुराणि नाशयतीति पुरन्न । सदाशिव इत्यर्थ । तदकरणे प्रत्यवायश्च । ऋग्वेदे श्रूयते । "अन्तरिच्छन्ति त जने रुद्र परोमनीषयागृभ्णन्ति जिह्वयासस" । जने जनेषु स्थित जात्येकवचन । पर पदमुत्कृष्टं तत्र वचनव्यत्ययश्छान्दस । अन्तर्दहराकाशे मनीषया बुद्धिपूर्वकमिच्छन्ति ये उपासका भवन्ति ते जना सस सस्यविकारमन्नं जिह्वया गृभ्णन्तिइति भाव । ये रुद्राराधनमन्तरेण भुञ्जन्ति ते पुरीषमेव जिह्वया भक्ष्यतीति भाव । तदुक्त वृद्धशातातपे ॥ "अन्तर्नेच्छन्ति ये रुद्र भवानी सहित शिवं । पुरीषमेव गृभ्णान्ति जिह्वया ते न सशय । तस्माच्छिव महादेव पूजयेद्भक्ति सयुत" । इति । ननु अन्तारिच्छन्तीत्यत्र मानसक्रियामात्र दर्शनात्कथ बाह्यपूजापरत्वमिति चेन्न । "यद्धिमनसा ध्यायेत तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति" । इति । "मनस्येक वचस्येक कर्मण्येक महात्मना"मिति श्रुतिस्मृतिपुराणागमै मनोवाक्कायकर्माभि शिवपूजोपदेशात् । अन्तरिच्छन्तीति वाक्येन बाह्यशिवपूजाप्यर्थात्सिद्धा । आपस्तम्बसूत्रे च । "अधीमहे तस्माद्यज्ञोपवी(ते)त्येहधीयेत यजामहे

सौमनसाय रुद्रमि''ति यज्ञोपवीतवत्परमाशिवलिंगव्यवस्थापनात्तत्पूजादिकमप्यर्थात्सिद्ध । सूतसहितायां । ''वेदसिद्ध महादेव साब चन्द्रार्धशेखरं । लिंगे दिने दिने देव शिवरुद्रादि सज्ञिक । नार्चयिष्यन्ति मोहेन पाषण्डोपहताजना '' । इत्याद्यनेक श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासेषु प्रसिद्धत्वा-च्छिवलिंगाराधनमेव श्रौताना विधेय । ''योवदिकमनादृत्य कर्मस्मार्तविधायक । मोहा-दाचरते किञ्चिन्नसपुण्येन लिप्यते'' । इति मनुस्मृत्या प्रात्यक्षिक श्रुतिविरुद्ध ''आदित्यमम्बिका विष्णु गणनाथं महेश्वरमि''त्यादि स्मृतिसिद्ध पचपूजादिकमश्रौत परिग्राह्य । तदुक्त पाराशरे । ''विहाय साम्बमीशान यजन्ते देवतान्तर । ते महाघोरनरके पतन्त्येव नसशय '' । शिव-गीतायां । ''त त्यक्त्वा तादृश देव यस्सेवेतान्यदेवता । सवाभागार्थ्यी त्यक्त्वा काङ्क्षते मृग-तृष्णिका'' । ''शिव एकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये''त्यादिना शिवलिंगपूजाया वैदिक त्व सर्वपरिग्राह्यत्व च श्रुतिसिद्धमेव । तस्माच्छिवप्रसादस्य तान्त्रिकनिषेधविधिसत्वेपि तत्स्वीकारो युक्त । श्रौतविधेर्बलवत्वात् ॥

किंच ॥ सौरसहितायां भगवता व्यासेन जैमुनिसवादे स्पष्टमुक्त । ''अनर्ह मम निर्मात्य पादाम्बुकुसुमदल । इतीश्वरेण कथितमितिकेचिन्महर्षय । वदन्ति यत्कथ स्वामिन्यथार्थं कथयस्व मे'' । इति जैमुनिना पृष्टस्तत्राह । '' देवदेवस्य वचसो विषयो यत्र जैमुने । ये वीरभद्रशपिताश्शिवभक्तिपराङ्मुखा । शम्भोरन्यत्र देवेषु येभक्ता येन दीक्षिता '' । ये क्षुद्रकर्मिणाश्शम्भोरन्यत्र मतबुद्धय । तेषामनर्हमीशस्य तत्प्रसाद-चतुष्टयं'' । तत्रैवेश्वरवचन । '' मदीयभुक्तनिर्मात्य पादाम्बुकुसुमदल । धर्ममर्थंच काम च मोक्षच्च ददते क्रमात् । एकादशी सहस्रेषु देहशोषणकोटिषु । तत्फल लभते देवि ममनैवेद्य सेवनात्'' । इत्यादिना तत्रैव प्रसादस्वीकारविधिदर्शनाच्छिवभक्ताना शिवप्रसाद-स्स्वीकार्य एव ॥

॥ प्रसादसिद्धान्त ॥

निषेधस्य अभक्तविषयत्वेन विधिनिषेधयोर्नविरोध । कामिके । ''शिवानुभूतमाखिल निर्माल्यं परिभाष्यते । भोज्य धार्यमिति द्वेधा षड्विध च तदिष्यते । देवस्व देवताद्रव्य नैवेद्य च निवेदित । चण्डद्रव्य बहि क्षिप्तं निर्मात्य षड्विध स्मृत । देवस्वं ग्रामभूम्यादि दासीदासचतुष्टय । हेमरौप्यक रत्नादि देवद्रव्यमिति स्मृत । मनसा यच्छिवोद्दिष्ट द्रव्यनैवेद्य-मुच्यते । शिवोपभुक्तस्रग्गन्धमन्नपानादिक तथा । निवेदितमिति प्रोक्त सुरैर्वामुनिभिर्नरै । प्रतिष्ठितस्य लिंगस्य नैवेद्य यत्समर्पित । तच्चण्डद्रव्यमित्युक्त पूर्वसन्ध्यासमर्पित । पत्र पुष्प बहि क्षिप्तमिति षड्विधमुच्यते । बाणलिंगे स्वयभूते चन्द्रकान्ते हृदि स्थिते । पुण्यक्रतुशतस्योक्त शम्भोर्निर्माल्य भक्षणात्'' । धर्मशास्त्रे च । ''लिंगे स्वयभुवे बाणे रत्नेच रसनिर्मिते । सिद्धप्रतिष्ठिते लिंगे न चण्डाधिकृतिर्भवेत् । शम्भोर्निर्माल्यक शुद्ध भुञ्जीयादप्रमादत । तथेतरस्य निर्माल्य भुक्त्वाचान्द्रायण चरेत् । एक एवेति योरुद्र-स्सर्ववेदेषु गीयते । तस्माच्छिवैकभुक्तान्न भुञ्जीयाद्वैदिकस्सदा'' । ऋग्वेदे । ''त्वादत्तेभी-रुद्रशन्तमेभिश्शतꣳ हि मा अशीयभेषजेभि '' । ''व्यस्मद्वेषोपितर व्यꣳह'' इत्यादि । अस्यार्थ । हे रुद्र त्वया अशीय भुक्त्वा दत्तेभिर्दत्तै शन्तमेभि सुखतम भेषजेभि ससारभय भेषजै । तत्परिहारहेतुरिति योजना । योऽह पितर त्वामुपास्य व्यस्मद्वेष

विगताहंकार अतएवाव्य॑ह निष्पापोभव। तं मा अनुगृहाणेत्यर्थ । "शिवोमामिवपितर" इति श्रुते ।

ऋग्वेदोपनिषदि । "ईशावास्यमिद सर्व यत्किञ्चिज्जगत्या जगत् तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा माकृथ (गृध)कस्यचिद्धन"मिति । इद सर्व स्थावरात्मक जगत् जगत्या यत्किञ्चिज्जगमात्मक प्राणिजाल च सर्व ईशावास्य ईशेन शिवलिंगेन आवास्य आवासयोग्य। सर्वत्र वारणयोग्यमित्यर्थ । "सर्वलिंग स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र"मिति श्रुते । तस्मात्तेन शिवलिंगेन त्यक्तेन भुक्तशेषप्रसादेन भुञ्जीथा । भुजपालनाभ्यवहरयोरिति धातो शिवभुक्तप्रसादमेव भोक्तव्यमित्यर्थ । माकृथ कस्यचिद्धनमिति परमेश्वरेतर देवताप्रसाद निषेध श्रौताना विधीयते। तथायजुर्वेदे ॥ "यच्छञ्चयोश्च मनुरायजेपिता तदस्यामतव रुद्रपणीतौ"। हे रुद्र तवप्रणीतौ पूजाया पिता जगज्जन्मादिकारणय मनु मन्त्रात्मको भवान्। यत्। शञ्च सुखकर। योश्च तत्पृथक्त्वेन । निरूपित अपक्वादिकं प्रसाद आयजे सम्पादितवान्। तत् पक्वमपक्व च प्रसाद अआस्याम । तवोपभुक्तप्रसाद भुञ्जीयाम । सामशाखागतजाबालोपनिषदि । "रुद्रभुक्त भुञ्जीयाद्रुद्रपीत पिबेद्रुद्राघ्रातं जिघ्रेद्रुद्रेणात्तमश्नीयात्तस्माद्ब्राह्मण प्रशान्तमनस निर्माल्यमेव भक्षयति निर्माल्यमेव निषेवन्त" इति । तथास्कान्दे । "शिष्टाश्शान्ताश्च रुद्रेण भुक्तमेव हि भुञ्जते । घ्रातमेव हि जिघ्रन्ति पीतमेव पिबन्ति चेति" । यजुर्वेदे प्रदेशान्तरे । "रुद्रेणान्नममृत देवावैभोक्तुकामावेदाश्च कामयन्ते"। रुद्रेणेश्वरेण अन्नं अद्यत इत्यन्नममृत प्रसाद कामयन्तीत्यर्थ । कण्वशाखाया। "अत्रिगुप्सातमश्नीयाद्यदिपाप्मानमाश्रित । भुङ्क्ष्वामल भुङ्क्ष्वाघ भुङ्क्ष्वाथो गच्छती"ति । "त्रीणिगावोयस्य सत्रिगुस्त्रिलोचन । तेन प्सात भक्षित । प्साभक्षणे । अत्रिगुप्सातमनीश्वरार्पितमश्नीयाद्यदि स पापभुङ् मलभुक् अधोगच्छति नरक प्राप्नोतीत्यर्थ । तथाकूर्मे। "असमर्प्यान्नक शम्भो भुक्तेखादतिपातिच । श्वमासमत्तिमूत्र च भुक्ते खादति पाति"चेति। बोधायनशाखाया। "अथाऽतोमहादेवपादोदक विधिं व्याख्यास्यामो" "श्रीरुद्रेण पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेणाच्छिद्रधार मनन्तमजमभाष्ट शिव पवित्रं भगवन्तं महादेव स्थापयित्वा सर्वोवै रुद्र इति द्वाभ्यामभिमन्त्र्य । शिरसि सप्रोक्ष्य ऋत॑सत्यमिति प्राशयेत्" । तत्र जाबाल । "भगवत पादौप्रक्षाल्य शङ्ख प्रपूर्य गन्धपुषाक्षतैरभ्यर्च्य" चरु निवेद्य इम मे गंगेत्यभिमन्त्र्य कद्रुद्रायेति शिरसि सम्मार्जन कृत्वा "ऋत॑सत्य" मिति निर्माल्य पिबेत् । वायवीयसंहिताया "शिवस्य पूजनकार्यमग्निपूजात्वनतर । ततस्स्वयन्तु भुञ्जीत शुद्धमन्न शिवार्पितं" । शिवधर्मशास्त्रे । पत्रपुष्पफलतोय अन्नपानाद्यमौषधं । शिवार्पित विनाभुक्ते सद्योभवति किल्बिषी" । शातातपस्मृतौ । "घोरभूर्तिर्भवेद्वह्निरघोरालिंगमुच्यते । तस्माल्लिंगं पुराभ्यर्च्य ततोवह्नि समर्चयेत्" । शैवपुराणे । प्राणाग्निहोत्र य कुर्याच्छिवस्यैवप्रसादत । अश्वमेधायुत पुण्य लभतेनात्रसशय ॥ कबले कबले कुर्वन् शकरस्यानु कीर्तन॥ सदोपवासी विज्ञेयो जीवन्मुक्तो न सशय ॥ ब्राह्मणाना शिवोदेव इति श्रुतिषु गीयते। तस्मात्प्राणाग्निहोत्रेच सोमयागादिकेष्वपि"। "पार्वणे वैश्वदेवेच शिवाग्नौकरणे तथा । शिवप्रसादविधिना कुर्यात्कर्माणिनान्यथा" । कूर्मे । "य श्राध्दकाले शिवभुक्तशेषं ददाति भक्त्या पितृदेवताना" । तेनैव पिण्डेनतिलैर्विमिश्रमाकल्पकोटिं

पितरस्सुतृप्ता । लैंगे ॥ "वसुरुद्रार्करूपेभ्यो मध्यपिण्डं तु पुत्रद । वेदोक्तं रुद्रनिर्माल्य किं पुनर्बहुभाषणै "। यजुर्वेदे । "इम पशु पशुपते तेऽद्य बध्नाम्यग्रे सुकृतस्यमध्ये । अनुमन्यस्व सुयजायजाम जुष्ट देवानामिदमस्तु हव्य"। इत्यादि श्रुतिषु यागीय पशुरूपादिक सर्वं शिवप्रसादत्वेन निर्देशात् । "अदत्तपितरोगर्भं कुमार पुष्करस्रज । यथेहपुरुषोसदिति त पत्नीप्राश्नाती"त्यापस्तम्बसूत्रे ब्राह्मणोत्पत्ते रुद्रपिण्डहेतुत्वोपदेशाच्च । लैंगे । "एष्टव्याबहव पुत्राश्शिवमन्त्रानुसारिण । समुद्धरन्ति ते गोत्र रज्जु कूपाद्घट यथे"त्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणागमादि सिद्धत्वाच्छिवप्रसादोदकसेवन श्रौताना विधेय । निषेधवाक्याना चण्डद्रव्यपरत्वमशैवदीक्षितपरत्वं नेति शैवसिद्धान्त घण्टाघोष ॥

शिवप्रसादनिषेधक तान्त्रिक स्मृतिमात्रस्वीकारे पूर्वोक्त वेदवेदान्तस्मृत्यागमपुराणेतिहासादीना दत्ताञ्जलिप्रसङ्ग प्रसज्येत । अतो वेदबाह्यप्रसङ्गात्पूर्वोक्तमेव समीचीन । किंच । भागवते चतुर्थस्कधे "तत्किं शिवाख्यमशिव न विदुस्त्वदन्ये ब्रह्मादयस्तमवकीर्य जटाश्मशाने । तन्माल्यभस्मनृकपाल्य वसत्पिशाचैर्यन्मूर्धभिर्दधति तच्चरणावसृष्ट"। रामायणे "तत्र देवर्षि गन्धर्वा वसुधातलवासिन । भवाङ्गपतित तोय पवित्रमिति पस्पृशु "। विष्णुपुराणे 'शम्भोर्जटाकपालात्सा विनिष्क्रान्तास्थि शर्करान् । प्लावयित्वा दिव निन्ये यान्पापान्सगरात्मजान्"। इत्यादि भागवत रामायण विष्णुपुराणेष्वपि शिवप्रसाद स्वीकारविधिश्च । भागवते एकादशस्कन्धे "अपि दीपावलोक मे नोपयुज्यान्निवेदित"। इत्यादि वचनैर्विष्णुप्रसादनिषेधश्च दर्शनात् । शिवप्रसाद एव वैदिकपरिग्राह्य । विष्णुप्रसाद निषेध ।

ननु भागवत चतुर्थस्कन्धे "त्वयोपभुक्तप्रसव गन्धालङ्कारचर्चिता । उच्छिष्टभोजनादासास्तव माया जयामहे(न)" । इत्यादिवाक्येषु विष्णुप्रसाद स्वीकार विधिरपि दृश्यत इति चेदुच्यते । तद्विष्णुप्रसादस्वीकारे वैदिकविषयभावादेतद्वचनेन उच्छिष्टभोजनादासा इति विशेषणेन च छिद्रोर्ध्वपुण्ड्रतप्तचक्राङ्कित पाञ्चरात्रादि तान्त्रिकपरिग्राह्यमेव । न वैदिक भोज्य । नोचेत्पूर्वोपबृहित ' नोपयुज्यान्निवेदित" "मा गृध (गृध) कस्यचिद्धन"मित्याद्येकादशस्कन्धे ईशावास्योपनिषद्वाक्य वैयर्थ्य प्रसगस्स्यात् । स्कान्दे निर्माल्य शम्भुना भुक्त गृह्णीयाद्वैदिकस्सदा । न तथा विष्णुभुक्तान्न प्राणै कण्ठगतैरपि" । याज्ञवल्क्यस्मृतौ । "माधवान्न न भोक्तव्यं सर्वथा वैदिकोत्तमै । सदाशिवोपभुक्तान्न भुञ्जीयादप्रमादत "। शाण्डिल्यस्मृतौ । "न भोज्य माधवस्यान्नं श्रौताना मोक्षकाङ्क्षिणा । शिवोपभुक्त भोक्तव्यं श्रौतविद्यैक शासनात्" । शातातपे । "विप्रो वा क्षत्रियो वापि वैश्यो वा मूढचेतसा । विष्णुगेहस्थितस्यान्न भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत्" । इत्यादिना विष्णुप्रसाद निषेधवाक्यानि श्रौतपराणि शिवप्रसादनिषेध वचनानि श्रौतेतर पराणीति निर्णीयते । किच । "श्रुतिस्मृतिविरोधेऽपि श्रुतिरेव बलीयसी । श्रुतिश्रुति विरोधेऽपि विशेष विधिरुच्यते" । इति न्यायेन शिवप्रसाद स्वीकार वचनबाहुल्यान्नान्यार्थो युक्त । किं निषेधसत्वमात्रेण शिवनिर्माल्यस्य उत्तमाधिकारि निरूपक वचनानामप्रामाण्यमुततेषा अनन्यथा सिद्धत्वेन वा । नाद्य । तथा सत्याश्रमभेदेन वर्णभेदेन युगभेदेन शाखाभेदेन देशकालपुरुषभेदेन वस्तुसामान्यविशेषभेदानुसारेण व्यवस्थित शास्त्रस्य परस्पर वैरुध्यदर्शनात्सर्वं शास्त्रमप्रमाण प्रसज्येत । आपस्तबादिकृत सन्यासनिषेधकाना **स्त्री शूद्रवेदपाठ** निषेधकाना सामान्यतो हिंसानिषेधकाना कृषिवाणिज्यगोरक्षकादि निषेधकाना एक

हस्तकृत तर्पण निषेधकाना मातुलकन्यापरिणय निषेधकादीना वचनाना सद्भावात्। किंचिच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमिति चेत्सर्व वैदिकबाह्यप्रसङ्ग । न द्वितीय. । उदितानुदित हेमस्थल इव न हि निन्दान्यायेन तत्तच्छ्रुतिस्मृत्यादि पठित शिवप्रसादनिषेध वचनाना अग्निहोत्रादि कर्मस्तुतिपरत्वे नान्यथा सिद्धत्वात्।

तथा हि। अग्निहोत्रादि कर्मावश्यकता प्रतिपादयिष्यद्भिस्तत्स्तुति करिष्यद्भि स्मृतिकारादिभिस्तन्निन्दापुरस्सरकर्माभिमुख्य प्रतिपादितमेव । शिवप्रसादस्वीकारावश्यकता निरूपयिष्यद्भि ।(शै)शिवादिभि पुराणकारादिभिश्च शिवप्रसादातिरिक्ताऽन्नभोजने श्वमासादिवत्प्रायश्चित्तादि पुरस्सर भविस्पर्शराहित्य प्रतिपादनपुरस्सरमलिङ्गवारणादि निन्दाकृता। तथाचोभयत्रापि निन्दाया तात्पर्य नास्त्येव । किंतु स्तुतावेव। तस्मादवश्यमेव व्यवस्थाश्रयणीया। अन्यथा परस्परविरोधप्रसङ्ग । अत पूर्वोक्त न हि निन्दान्यायेन निषेधवचनाना तत्र तात्पर्याभावात्पूर्वोक्त विशेषण विशिष्टाधिकारिभेदेन सर्व शास्त्रमप्रमाणमेव।

ननु तर्हि बौद्धशास्त्रस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेन्न। वेदबाह्यत्वात्। शिवपूजा शिवोपासना शिवतत्वविचार शिवप्रसादोदकाना वेदवेदान्त प्रतिपादितत्वाच्छैवशास्त्रस्य वेदमयत्वं। साऽभिप्रेतार्थानुसारेण पाञ्चरात्रादयोऽपि श्रुत्यर्थवर्णनात्प्रातिभासिक वैदिका इत्युच्यन्ते। तस्माद्बौद्धशास्त्रवैलक्षण्य। वेदाप्रामाण्य बौद्धशास्त्रस्य सुरापानवन्निषेध एव तात्पर्य। प्रदोषकाल विष्णुदर्शनवत्। ब्रह्माण्डपुराणे। "न प्रदोषे हरिपश्येत्त्रयोदश्या विशेषत। यदि प्रमादात्पश्येत्तु द्वादशाब्द वृषक्षय"। स्कान्दे च"न प्रदोषे हरिंपश्येद्यदिपश्येत्प्रमादत। चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु प्रज्ञा यशो बल"। इति प्रदोषकाल विष्णुदर्शन तदाराधन स्मरण पादोदक प्रसदादिकं श्रौतेतरपरिग्राह्यत्वमश्रौतत्वादित्यल विस्तरेण।

सर्वगतस्य परब्रह्मण श्शिवस्य भक्तानुग्रहार्थं शरीर परिग्रहे नारायणादि शारीरवत्सुखदु खव्याप्तिस्सम्भवतीत्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ सम्भोगप्राप्तिरितिचे न्न वैशेष्यात् ॥८॥

भक्तकल्पद्रुमस्य स्वेच्छास्वीकृत ललितदिव्यमङ्गलविग्रहस्य परमेश्वरस्य जीववत्सुख दु खप्राप्तिरिति चेन्न । कुत । वैशेष्यात्। "अणोरणीयान्महतो महीयानात्मागुहाया निहितोऽस्य जन्तो"। "तमक्रतु पश्यति वीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमीश"। इत्यत्र अणुत्व महत्व सर्वजीवान्तर्यामित्व नैष्कर्मिकत्वादिधर्माणा परमेश्वरस्यैवोपदेशात्। किंच। "योवेदादौ स्वर प्रोक्त" इत्यादौ प्रणवातीतत्व सर्वहृदय पुण्डरीकोपास्यत्वोपदेशात्। "ईशानस्सर्वविद्यानामि" त्यादौ सर्व विद्याधिपतित्वाद्यसाधारणधर्मोपदेशात्। "हिरण्यबाहवे" त्यादिना ज्योतिर्मयशरीरत्वादि धर्माणामुपदेशाच्च । जीवपरमेश्वरयोर्वैशेष्य । तस्माद्विशेषातिशय द्योतनाज्जीवपरमात्मनोश्चित्तकत्वेपि विभुत्वाऽणुत्वसर्वज्ञत्व किञ्चिज्ज्ञत्व नित्यतृप्तत्व संसारभोक्तृत्वादि परस्परविरुद्धधर्मस्वभावत्वात्तयो स्स्वाभाविक भिन्नत्वं श्रुतिसिद्ध। शरीराश्रयत्वेपि परमेश्वरस्य जीववत्सुखदु खभोक्तृत्व न सर्वदाऽपि सम्भवति। अग्निस्तम्भनविद्याऽऽश्रयस्य दाहभयाभाववत्। वशीकृतमायिकस्य मायाकृतसुखदु खभोक्तृत्वं कथं घटते। अतस्सूत्रकारेण वैशेष्य पदमुपादिष्टं। विशेषएव वैशेष्य स्वार्थेप्यण्। "द्वासुपर्णे" ति मन्त्राऽन्तरेच। जीवस्य संसारभोक्तृत्व परमेश्वरस्य तदभावत्व च निर्देशादुभयो

परस्पर विलक्षणत्व सुस्थमेव । किच । स्वेच्छागृहीतशरीर मबधित्व कर्मजन्यशरीर-सम्बन्धित्वञ्च वैशेष्य । तस्मात् "अणोरणीया"नित्याद्युपक्रमादि षडविधलिङ्गतात्पर्येण नारायणोपनिषदोऽपिपरशिवप्रतिपादकत्वादत्र नारायणस्योपासकत्व परशिवस्योपास्यत्व निर्दिश्यते।

ननु "सदेव सोम्येदमग्रआसीत्" ।"एकमेवाऽद्वितीय ब्रह्म"। "तत्वमसि" "अह ब्रह्माऽस्मि" "अयमात्माब्रह्मे"त्यादौ जीवब्रह्मणोरेकत्वोपदेशाद्घटपटवद्विरुद्धस्वभाव स्वाभाविक-भेद कथमुपदिश्यते । तथापि जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्व स्वाभाविकभेदनिवृत्तिर्नकदाचित्सम्भवतीति चेन्न । जीवब्रह्मणोर्भेदाभावे श्रुत्यनुभवयुक्तिविरोधप्रसङ्गात् । शास्त्रप्रवृत्तिरपि नस्यात्।"द्वासुपर्णौ सयुजासखायौ"।"ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादौ जीवब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् । "तत्वमसी"ति महावाक्येषु तयोरेकत्वोपदेशाद्भेदाऽभेदो युक्त ।श्रुत्येकदेशप्रामाण्ये बौद्धादिवद्वेदबाह्यप्रसगात्तथा मानाभावात्परस्परश्रुतिविरोधाच्च । कुण्डलीभूत सर्पस्य दीर्घाभूत सर्पस्य च प्रभाकरप्रभायान्तन्मण्डलस्य च ह्रस्वत्व दीर्घत्व व्यापकत्व परिच्छिन्नत्ववत् । **जीवेश्वरयोश्चित्त्वैक**त्वेप्यणुत्व विभुत्वात्मक विरुद्धस्वभावत्वाद्भेदाऽभेदोह्यविरुद्ध ।तस्माज्जीवेश्वरयोस्ससारदशाया भेद मोक्षदशायामभेदो "भ्रमरकीटक"वदुपदिश्यते। तथाच श्रुति ।"ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति"। "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तगच्छन्ती नामरूपे विहाय" ।"तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैतिदिव्य"मित्यादिना भेदाऽभेद स्पष्टमुपदिशति । इदमेवसर्ववेदान्तसमन्वयात्सूत्रकारमतमिति घण्टाघोष ।

शिवस्य परब्रह्मण नारायणाद्युपास्यत्व तत्कारणत्व तत्प्रपोषकत्व प्राकृतभोग निरासकत्व प्रसाध्य तस्यैव सर्वसंहारकत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ अत्त्रधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

कठवल्लीषु दृश्यतेऽस्यविषय । "यस्य ब्रह्म च क्षत्रचोभे भवत ओदन । मृत्युर्यस्योपसेचनम्" । "क इत्थावेदयत्र स" इति । अत्र मृत्यूपसेचनविशिष्ट ब्रह्मक्षत्राद्युपलक्षित-सकलचराचरप्रपञ्चोदन सूचित कश्चिदत्ता व्याचक्षते । स किमग्नि प्रधान पृथिवीजीव परमेश्वरोवेति सन्दिह्यते । "अग्निरन्नादस्तपसोरन्य"इति । "अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा"। "अन्नाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते" । "जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेत्तिच भूतानि" । "तयोरन्य पिप्पलस्वाद्वत्ति" । "सर्व खल्विदं ब्रह्म । तज्जलानीति शान्तउपासाते"ति श्रुतिशतदर्शनात् । तस्माज्जायत इति तज्ज । तस्मिन्लीयत इति तल्ल । तस्मिन्ननितिचेष्टत इति तदन । तज्जञ्च तल्लञ्च तदनञ्च तज्जलानि । अवयवलोपश्छान्दस । इति शब्दो हेतौ । सृष्टिस्थितिलयाधिष्ठान सर्व चिदचिदात्मक प्रपञ्च ब्रह्मेति शान्त उपासीतेत्यर्थ ।

पूर्वपक्षस्तु "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" । "निष्कल निष्क्रिय शान्त निरवद्यं निरञ्जनं"।समस्तसाक्षिं"तमस परस्तादि"त्यादि श्रुतिशतेषु । कृपासमुद्रस्य सर्वमङ्गळाश्रयस्य शिवस्यपरब्रह्मण ससारभोक्तृत्वनिष्कलनिष्क्रियतम परत्वादि धर्मोपदेशात्तस्य जगत्सहारकत्वं नोपदिश्यते। सहर्तृत्व हि जीवप्राणग्राह(स)कत्व । तस्य क्रोधएव मूल। क्रोधस्येदृग्गुणस्य मोहएवालवालं । तस्य तम एव प्रकृति.।तमस अज्ञानावृतत्वादज्ञानतमो मोहक्रोधादीनाममङ्गल-गुणत्वान्नित्यशुद्धसर्वज्ञत्व नित्यतृप्तत्वादि सर्वमङ्गलगुणाश्रयस्य तस्य सर्वथा सहर्तृत्व न सम्भ-

वति जीवसामान्यलक्षणाना तामसादि गुणाना तद्विलक्षण परमेश्वरकल्पने मानाभावात्पूर्वोक्त निष्फलमित्यादि श्रुतिभङ्गप्रसङ्गाच्च। शारीरात्मक विष्ण्वादीनामेव तद्युक्तं । तस्यविष्णो-स्तमोगुण प्रधान निद्रातिशयित्व नीलवर्णत्व सर्वमोहकत्व महामायात्मक पार्वत्यशसम्भूत-त्वाच्च।

किच। स्कान्दादि पुराणकथासु मोहातिशयेन बृन्दास्मशाने[1] बहुकाल विलुण्ठनादद्यापि कृष्णतुलसीरूपेण बृन्दावने स्थितत्वाच्च। अमगलगुण सपन्नाना तत्सहर्तृत्वं भवतु । तदुक्त सूतगीतासु। "अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्र अन्तस्सत्त्व बहिस्तम । विष्णोरन्तस्तमस्सत्त्व बहिरस्ति रजोगुण"। "अन्तर्बहिश्च विप्रेन्द्र ह्यस्ति तस्य प्रजापते । राजसा तामसा क्रान्तौ ब्रह्म-नारायणौ खलु"। शिवधर्मशास्त्रे। "अन्तस्सत्वगुणोपेतो बहिस्तामस सयुत । शुद्धसात्विक सयुक्त शकरो लोकशकर । अन्तस्तामससयुक्तो बहिस्सत्वगुणान्वित । शुद्धतामस-सयुक्तो विष्णुस्साक्षाच्छ्रिय पति । बाह्याभ्यन्तरयोर्नित्य ब्रह्मा राजस सयुत । त्रिमूर्त्यतीत-स्सर्वज्ञश्शिवश्शुद्धो निरञ्जन" इति। "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैतं चतुर्थ मन्यन्ते"। "स आत्मा स विज्ञेय" इत्यादिना। विष्णो प्रबलतमो गुणवैशिष्ट्य । शिवस्य गुणत्रयातीत कारणकारणत्व चोपदेशान्न सर्वथा तस्य जगत्सहर्तृत्व न सम्भवति । विष्ण्वादीनामेवेति चेद्ब्रूम । **अत्ताचराचरग्रहणात्**। अत्रात्ता साक्षात्परशिव एव। कुत । **चराचरग्रहणात्**। चराचरं चिदचिदात्मक यत्प्रपञ्च। तस्य अद्यत्वेन ग्रहणाच्छ्रवणादित्यर्थ । मृत्युपसेचन-त्वेन सर्वप्राणिमात्रस्य अद्यत्वेन प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मक्षत्रग्रहणमुपलक्षणार्थ । जननमरण-ससारनिमग्नकिञ्चिज्ज्ञ नारायणादि जीवाना चराचरप्रपञ्च सहर्तृत्वासम्भवात् अत्ता परशिवएव।

किच। "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते"। "निधनपतये नम"। "महाग्रासाय नम"। "यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यतेच। "य इमा विश्वा भुवनानि जिह्वति"। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"। इत्यादि श्रुतिशतेषु चराचरप्रपञ्च जन्मस्थितिलय-कारणत्व परमेश्वरस्यैव दर्शनान्नवन्ह्यादि देवताना संभवति । "अनश्नन्नन्यो अभिचाक-शीती"ति श्रुति । कर्मफलभोक्तृत्व निषेधमात्रमेव निर्दिशति । ततो न विरोध । "मायान्तु प्रकृति विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर"मित्यादौ वशीकृत मायिकत्व । "उमासहाय-मित्यारभ्य "तमस परस्ता"दित्यन्तेन तम परत्व निर्देशात्। "यदातमस्थं न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिवएव केवल" इत्यादौ प्रलयेपि तत्साक्षितया परिशेषत्वं च दृश्यते। "नसन्नचासच्छिवएव केवल" इत्यनेन पशुपाशात्मक सदसतोर्नस्वरूपसत्ता निषिध्यते। "अमूलघना[2]धारमिमा प्रजा प्रजायन्ते"। "न कदाचिदनीदृशंजग"दित्यादि श्रुत्याजगतो-ऽनादित्वव्यपदेशात्। तथाचस्मृति । "चिदात्मैवहि देवोन्तास्स्थितमिच्छावशाद्बहि"। "योगिवन्निरुपादानमर्थजात प्रकाशयेदि"ति। "निरुपादानमि"त्यनेन जगदुभय कारणत्व-मूर्णनाभिवत्तस्यैव सूचित। तस्मात्स्वात्मसङ्कुचितप्रपञ्चत्वेन शिव केवल इत्युपदिश्यते। तस्मात्तस्यैव सर्वसहर्तृत्वमुचित।

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

---

1 Another reading is **बृन्दावने** 2 Another reading is **अमूलमनाधार**

सू ॥ प्रकरणाच्च ॥१०॥

"न जायते म्रियते वा विपश्चिदि"[1] त्याद्यनन्यसाधारण धर्मावच्छिन्नब्रह्मप्रकरणात् । "क इत्थावेद यत्र स" इतिवाक्ये । दुर्विज्ञानत्व । "महान्त विभुरात्मान मत्वा धीरो न शोचता" त्यादिना परमेश्वरधर्मबाहुल्यदर्शनात ।'प्रकृतपरित्यागाप्रकृतस्वीकारे मानाभावाच्च' परमेश्वर प्रकरणपठित सर्वसहर्तृत्व नेतरस्योपपद्यते । किच । सृष्टिस्थितिवत्सहारत्वाऽनङ्गीकारे "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे" इत्यादि विरोधप्रसगाच्च । ब्रह्मणो महिमातिशयभङ्गप्रसङ्गोपि स्यात् " । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते"त्यादौ सहर्तृत्वमपि तदधीनत्वेनोपदेशात् । न सन्देहकळङ्कप्रसङ्ग । तस्मादत्ता परशिव एवेति सिद्ध ।

एव शिवस्य परब्रह्मण सर्वसहर्तृत्व प्रसाध्य । जीवब्रह्मणोर्बिम्बप्रतिबिम्बादिमतमधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ गुहाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ गुहाप्रतिष्ठावात्मानौ हि तद्दर्शनात्[2] ॥११॥

"ऋत पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहाप्रविष्टो परमे परार्ध्ये । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये चत्रिनाचिकेता"विति कठवल्लिषु विद्यतेऽस्यविषय । किमिहगुहाप्रति(वि)ष्टौ बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ कि वा जीवपरमेश्वराविति सन्दिह्यते । "अनश्नन्न्यो अभिचाकशीती"ति श्रुतौ परमेश्वरस्य भोक्तृत्वादर्शनात् । 'ऋतपिबन्तौ"वित्यत्र भोक्तृत्वव्यपदेशाद्बुद्धिजीवयोरेवात्रभोक्तृत्वमवगम्यते । उत । चेतनत्वाज्जीवब्रह्मणोरेकत्वाच्छायातपवत्परस्परवैरुध्य नास्ति । चिज्जडयो जीवबुद्ध्यो परस्परविरुद्धस्वभावत्वेन तयोरेव सर्वभूतगुहाप्रति(वि)ष्टत्व समुचित । कार्यकारणव्यूहस्य बुद्धिप्रधानात्तद्भिन्नत्वेन शारीरो विधीयते । ननु । "येय प्रेते विचिकित्सामनुष्येऽस्तीत्येकेनायमस्ती"तिचेके । "एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहमि"ति श्रवणाद्बुद्धिजीवाविति पक्षैकस्वीकारो नयुक्त । "द्वासुपर्णेति" मन्त्रे जीवेश्वरयोस्साहचर्येपि "अनश्नन्न्यो अभिचाकशीती"त्यत्र कर्मफलभोक्तृत्वाभाव इति चेत् । श्रुत्यन्तरे । "भूताश्च भव्याश्च यत्तत्पश्यसी"ति ।"अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्" । "ऋत पिबन्तावि"त्यनेन कर्मफलभोक्तृत्व परमेश्वरस्यैवोपदेशात् "सुकृत(स्य)लोक" इति च प्रादेशकत्व लिगदर्शनाच्च । "ऋत पिबन्ता"विति द्विवचनेन तयो पानमुपदिश्यते । अचेतनात्मक बुद्धेस्तदसम्भवात् । न बुद्धिक्षेत्रज्ञ पक्षोयुक्त इति चेन्न । "छत्रिणो गच्छन्ती"ति वाक्ये । छत्र्यछत्रि मनुष्याणा छत्रित्वाभ्युपगमात् । तद्वपि केनपिबताद्वौ पिबत" इति निर्णायते । सर्वगतेश्वरस्य नचैकदेशवृत्तित्व मुपपद्यते । सुकृतस्य लोक इति च कर्मवीक्षणानतिक्रमण प्रतिपादयति । "नकर्मणा वर्धते नोकनीयानि" त्यत्र सुकृत दुष्कृत कर्मसाक्षित्व परमेश्वरस्य व्यपदेशादत्र बुद्धिजीवावेव प्रतिपाद्यते इति चेद्ब्रूम । **गुहाप्रतिष्ठावात्मानौ हि तद्दर्शनात्** । गुहाप्रतिष्ठौ शिवजीवौ वेदितव्यौ कुत । आत्मानौ हि । हि यस्माद्द्वावप्यात्मानावित्यर्थ । ऋत पिबन्ताविति कर्म-

---

1 Another reading is न जायते म्रियते वा कदाचित्

2 Another reading is गुहाप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शनात्

फलभोगश्रवणादेकस्तावदात्माद्वितीयोऽयात्मैकएव न्याय्य । तत्र युक्तिमाह । तद्दर्शनादिति। सङ्ख्याश्रवणे तस्य समानप्रत्ययस्यैव लोके दर्शनादित्यर्थ । लोके हि अस्य गौर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इत्युक्ते गौरिवद्वितीयोऽन्विष्यते नाऽश्वो न पुरुष । एव इहाप्यात्मत्व साम्याज्जीवपरमात्मानौ वेदितव्यौ । प्रादेशमात्रसर्व(भूत)गुहाप्रविष्टत्व परमेश्वरस्य न विरोध । श्रुत्यन्तरे । "सर्वानन शिरोग्रीवस्सर्वभूत गुहाशय । सर्वव्यापीच भगवान् तस्मात्सर्वगत शिव" । "अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मा गुहाया निहितोऽस्य जन्तो" । "एव विदित्वापरमात्मरूप गुहाशय निष्फलमद्वितीय । गुहा हि त गह्वरेष्ठ पुराण योवेद निहितं गुहाया परमेव्योमन्" । "आत्मानमन्विच्छ गुहा प्रविष्टमि"त्यादि श्रुतिशतेषु सर्वगतस्य परमेश्वरस्य भक्तोपासनार्थं प्रादेश विशेषमात्र गुहाप्रविष्टोपदेशत्वान्न विरोध । सुकृतलोक प्रवर्तकत्वं च छत्रित्ववदेकदेशवर्तित्वेप्युभयोर्युक्त । छायातपवत्परस्पर वैलक्षण्यं जीवेश्वरयोर्न विरुध्यते । "आनन्दमयोह्यानन्दभुक्" "सत्यात्माप्राणाराम मनआनन्दमित्या"दि श्रुतिष्वात्मारामस्य मनोमात्रग्राह्यस्वरूपानन्दानुभव श्रवणात् । "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती"ति वाक्ये कर्मफल भोक्तृत्व निषेधोप्युपचर्यते । तस्मात्तयोर्भोगसाम्येन भोक्तृत्व विशेषात्प्रभुभृत्यन्यायेन भोज्यविशेषमपि युज्यते । यतो "नित्योनित्याना चेतनोचेतनाना" । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" । "समाने वृक्षे पुरुषोनिमग्नोऽनीशयाशोचति मुह्यमाण । जुष्ट यदापश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमि"ति वीतशोक इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरस्य नित्यमुक्तप्रज्ञातृत्व सर्वपाशप्रमोचकत्वादि धर्माणा जीवस्य अनाद्यविद्याकृत मोह शोक बद्धत्वादि धर्माणा च दर्शनात्तदुभयो वैलक्षिण्य प्रतिपद्यते । तथापि जीवपरमेश्वरयोश्चित्त्वेनैकत्वा"त्तत्त्वमस्या"दि श्रुतिष्वभेददर्शनाच्च जीवपरमेश्वरौ गुहाप्रविष्टाविति गृह्यते । "येनेक्षते श्र्णोती"ति वाक्येष्वन्त करणात्मक बुद्धिसाहचर्येण प्रज्ञानस्य परमेश्वरस्य ईक्षितृत्वादि धर्मव्यपदेशाद्गुहाशयत्व बुद्धिपरमेश्वरयोरेवेत्याशङ्काया हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥

सू ॥ विशेषणाच्च ॥१२॥

"आत्मानं रथिन विद्धि शरीर रथमेव(तु)चे"ति। "सोऽध्वन परमाप्नोति तद्विष्णो' परमं पदं" । इति। "त दुर्दर्श गूढमनुप्रविष्ट गुहाहित गह्वरेष्ठ पुराण" । "अध्यात्मयोगाधिगमेन देव मत्वा धीरो हर्षशोकौजहाती"ति । रथिरथरूपविवक्षया शिवजीवयोर्विशेषणोपदेशात् ।

किंच । "नजायते म्रियते वाविपश्चिदि"त्यादौ बहुशरीरप्रवेशनिर्गमनव्यापाराऽयणपारविशेषणाच्च । परमेश्वरस्वरूपज्ञानाज्जीवस्य हर्षामर्षप्रमोदकत्वं च दर्शनाच्च गृहाप्रविष्टौ जीवपरमेश्वरावित्युच्येते बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्रावस्थानाभावात् । शिवजीवयोर्बिम्बप्रतिबिम्बपक्षो न युक्त । पूर्वमेवगतार्थत्वान्नविस्तृत । सर्वगतस्य परमेश्वरस्य गुहाहितत्वमुपदिश्य तस्यैव प्रदेशान्तर दर्शयति ॥

॥ अन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ अन्तर उपपत्ते ॥१३॥

छान्दोग्ये श्रूयतेऽस्य विषय । "य एषोऽक्षिणिपुरुषो दृश्यत एष आत्मेतिहोवाच । एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मे"ति । "तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदक वा सिञ्चति वर्त्मन्येव गच्छती-"त्यादिना । किमत्राक्ष्यन्त पुरुषोऽयं छायापुरुषो क्षेत्रज्ञो वा हृषीकाधिष्ठिता वा परमेश्वरोवेति

संशय । कुत. "छायात्मापुरुष प्रतिरूप" इति "य एषोऽक्षिणिपुरुषो दृश्यते" इति च तस्य प्रसिद्धत्वेन दृश्यमानत्वोपदेशात् । "स हि चक्षुषा रूप पश्यन् चक्षुषि सन्निहितो भवती"त्यनेन क्षेत्रज्ञोऽपि लभ्यते । 'अमृतमभयमेतद्ब्रह्मे'ति वाक्यशेषेण परमेश्वरस्सूचित । "य एषोऽक्षिणिपुरुषो दृश्यत" इति चक्षुराधिष्ठानृदेवतात्मकसूर्योपि दृश्यत इति । पूर्वपक्षस्तु ।

क्षेत्रज्ञस्य शारीरस्य जगदनुभवे चक्षुरिन्द्रियप्रविष्टत्वदर्शनात् । आत्मशब्दवाच्यत्वाच्चेत-स्सम्बन्धात्स एवोपदिश्यते । "रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित"इति वाक्यदर्शनादादित्यो वा विधीयते । अमृतत्वादि लिगाना लोचनाधिष्ठानदेवताविषये सम्भवात् । प्रदेश विशेष-प्रदर्शनान्नात्र परमेश्वर उपास्यत इति चेद्ब्रूम । **अन्तर उपपत्ते** । अन्तर अक्ष्यन्तर्गत पुरुष परमात्मैव । कुत उपपत्ते । परशिवे ब्रह्मण्यात्मत्वाऽमृतत्वोभयत्वादि धर्माणा व्यप-देशादिहृप्यक्षीस्थानपुरुषस्यापि तद्धर्मश्रवणान्नेतर इत्युपदिश्यते "प्रपञ्चोपशम शान्त शिव-मद्वैत चतुर्थं मन्यन्ते" । "सआत्मा सविज्ञेयश्शिवोऽद्वैत " "ऋतंसत्य परब्रह्म"।"एतस्य वा अमृतस्य वा नामधेयानीत्या"दि तैत्तिरेय माण्डूक्य जाबालाद्युपनिषत्सु अत्मत्वामृतत्वोभय-त्वपरब्रह्मत्वादि धर्माणा शिवस्यैवोपदेशात् । शिवब्रह्म परमात्मादि शब्दाना घटकलशकुम्भ-शब्दवत्पर्यायत्वेन वाच्यभेदाभावात् । **मधविद्या शाण्डिल्यविद्या उपकोसलविद्या पर्यङ्क-विद्या पञ्चाग्निविद्या स्पर्शनविद्या दहरविद्या**दि द्वात्रिंशद्ब्रह्म विद्योपास्यत्व शिवस्यैव विधीयते । "शिवएकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" "एकएवरुद्रो न द्वितीयायतस्थे" "असङ्ख्यातास्सहस्राणिस्मर्यते न च दृश्यते" । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरि"त्यादि श्रुतिभि-स्सर्वाधिकत्व सर्वोपास्यत्वादि धर्माणा तस्यैव निर्देशात् । चक्षुरन्त पुरुषो महादेवएव । "यद्यप्यास्मिन् सर्पिर्वोदक वा सिञ्चति वर्त्मनीह्येवगच्छती"ति श्रुतिश्रवणात् अक्षिस्थानं निरस्तसमस्तदोषकलङ्क । "एत सयद्वाम"इत्याचक्षत । "एत हिसर्वाणि कामान्यभि सयन्ति""एष उ एव वामनी "।"एष हि सर्वाणि वामानि नयति । एष उ एव वामनी " । "एष हि सर्वेषु लोकेषु भाती"ति च । "सयद्वामादिधर्माणा अस्मिन्व्यपदेशात्परएव चक्षु-र्मध्योपास्य" इत्युच्यते । सर्वातीतस्य सर्वगतस्य शिवस्य कथमक्षिपुरुषत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥१४॥

"य पृथिव्या तिष्ठन्नि"त्यादिनाक्षित्यादि शारीरान्ताष्टमूर्तित्व परमेश्वरस्यप्रसाध्य । "यश्चक्षुषि तिष्ठ श्चक्षुषोऽन्तरोऽय चक्षुर्नवेद यस्य चक्षुश्शरीर । यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येषत आत्मान्तर्याम्यमृत" इति श्रुतौ चक्षुस्स्थानमपि निर्दिष्ट । तस्माद्धृदयोपासनादिव दक्ष्युपा-सनमप्युपपन्न ॥

ननु "उपासनाया नामरूपगुणवैशिष्ट्यादाकाशवत्सर्वगतस्य तदभावात्कथ तस्यो-पासनमिति चेन्न" । "तस्योदितिनाम" "हिरण्यश्मश्रु"रित्यादिना प्राकृतगुणातीतस्य महेश्वरस्य नामरूपगुणव्यपदेशादभ्युदयनि श्रेयसफलप्रदायकत्वेन सर्वशक्तिविशिष्टस्य शिवस्य ब्रह्मणो द्विविध रूपं वक्तु शक्य । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्धमि" त्यादिना हृदयपुण्डरीक प्रदर्श्य । "तदादिमध्यान्तविहीनमेक विभु चिदानन्दमरूपमद्भुत" "उमासहाय प्ररमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । इत्यादिना निरवयवत्वसावय-वत्व पवनादिवदेकस्यैव व्यपदेशात् । तैत्तिरीयेच । "ऋतंसत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल" ।

"ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपायवै नमो नम"। ऋत मनोतीतं सत्य वागतीत पर गुणत्रय-मूर्तित्रयात्पर। ब्रह्मेति वाक्येन परशिवस्य निष्कलत्व निरवयवत्वादिकमुद्दिश्य पूरुष पुरौ पूर्वोक्त दहरपुण्डरीके शेत इति पुरुष परमशक्त्युमाशबलाकारतया कृष्णपिङ्गल। कृशानु-रेतस्कतया ऊर्ध्वरेतस। त्रिलोचनतया विरूपाक्षं जगदुभयकारणतया विश्वरूपमित्यनेन सकलत्वसावयवत्वादिक निरुपित। अतो"द्वावेतौ ब्रह्मणो रूप"मित्यादि श्रुतिसिद्धमूर्ता-मूर्तत्वादिकं परब्रह्मणश्शिवस्यत्रमिद्ध। तस्मादङ्गाङ्गित्वेन तदुभयोपासन विधेय। "साध्य विनासाध्यानिष्पत्ते"। तत्प्राप्त्यर्थमक्षिस्थानप्रदेशाद्युपासनाव्यपदेशोयुक्त॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह॥

सू॥ सुखविशिष्टाभिधानादेवच ॥ १५ ॥

अक्ष्यन्त पुरुषस्साक्षाच्छिव एव। कुतस्सुखविशिष्टाभिधानादेव च। एवकारेण नात्र मशय कार्य इति सूच्यते। सुखविशिष्ट शिवाभिधान ब्रह्मवाक्योपक्रमे श्रूयते। तस्यैवेहाभि-धानादित्यर्थ। "प्राणो ब्रह्मक ब्रह्मखं ब्रह्मे" त्युपक्रमे ब्रह्मणस्सुखाविशिष्टत्व प्रदर्शनात्। ननु "आचार्यस्तुति गति वक्ते"ति वाक्ये ब्रह्मप्रकरणत्वादर्शनात्। क शब्दस्य वैषयिक-सुखे रूढत्वात्। खशब्दस्याकाशे प्रसिद्धत्वाद्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टत्वं ब्रह्मण कथमुपपद्यत इति चेदुच्यते। "प्राणो ब्रह्म क ब्रह्म ख ब्रह्मेति" गार्हपत्याग्नीना वचन। श्रुत्वोपकोसल उवाच। "विजानाम्यह। यत्प्राणो ब्रह्मेति क च तु। ख च नविजानामी" त्यत्रैतदुक्त। "यद्वाव क तदेव ख यदेव ख तदेव क" मिति वाक्ये कशब्द खशब्दयोर्विशेषण विशेष्य-वैशिष्ट्येन व्यपदेशात्। "क शब्दोऽत्र आनन्देरूढ"। तथाप्यधिष्ठित प्रतीकत्वेन भूता-काशे ब्रह्मशब्दोभिहित। क शब्दस्तदा हृषीक विषय वैशेषिकसुखे रूढत्वेपि इतरेतर-बोधकौ क शब्दखशब्दौ सुखात्मक ब्रह्मण्येवावगम्येते। तत्र "कं ब्रह्म ख ब्रह्मेति" द्विरा-वृत्या ब्रह्मशब्देन विधीयमान कशब्द खशब्दयोर्विशेषण विशेष्यत्व व्यपदेशात्सुख गुणाधि-ष्ठानत्वमुपपद्यते। सुखस्यापि गुणस्य गुणिवध्येयत्व। तस्माच्छ्रुत्युपक्रमे सुखविशिष्टत्वेन ब्रह्मनिर्दिष्ट। "गार्हपत्यादयोऽग्नयस्स्वस्वं महिमानमुद्दिश्य एषान्मातेस्तद्विद्यात्मविद्या[1] चे" त्युपसंहृत्य पूर्वत्रपरमेश्वरपरत्व उपदिशति। "आचार्यस्तु(ते)तिगति वक्ते" ति वाक्ये गति-मात्राभिधाना प्रतिज्ञानमर्थान्तर विवक्षा निरस्यति। "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेव विदिपापं कर्म न श्लिष्यते" इति। चक्षुर्व्यवहित पुरुषविज्ञानेन निरस्तपापकत्व निरूप्य तस्यैव ब्रह्मत्व निर्दिशति। तस्मात्प्रकृतस्यैव परमेश्वरस्य अक्षिस्थानगता। संयद्वामादि गुणता निरूप्य। "अर्चिरादिका तद्विदोगति वक्ष्यामी"त्यारभ्य। "यएषोक्षिणिपुरुषो दृश्यते। एषतआत्मेत्य होवाचे"त्यसकुचितत्वे व्यपदेशादक्ष्यन्त पुरुष परमेश्वर इति सिद्धं।

इहोपदिष्ट धर्माणा छायाब्रह्मण्यतिव्याप्तिमाशक्य हेत्वन्तरेण निराकरोति॥

सू॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्ष्यन्तर पुरुषश्शिव एव[2] कुत श्रुतोपनिषत्कगत्याभिधानात्। श्रुतौ अभ्यस्ता उपनिषत् ब्रह्मविद्ययेन स। श्रुतोपनिषत्क तस्य यागति अर्चिरादि रूपा तस्या प्रकृते

1 Another reading is स्वंस्वमहिमानमुपदिश्य एषासौम्यतेऽस्मद्विद्यात्मविद्याच

2 Another reading is इतश्चाक्षि स्थान पुरुष परमेश्वर

अभिधानादित्यर्थ । श्रुतौ "मूर्तौर्चिषमेवाभिसभव स्वर्चिर्मोहरमा" इति "अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादि"त्यमभिजायन्ते । "एत द्वै प्राणानामायतनमेनदमृनमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते" इति मैवेहाक्षि पुरुषविद्याऽभिधीयते । "अथ यदु चैवास्मिन् (च्छव्यं) चैत्य कुर्वन्ति यदिच नार्चिषमेवाभिमभवन्ती"त्युपक्रम्य "आदित्याच्चन्द्रमस चन्द्रमसो विद्युत । तत्पुरुषोऽमानव स एनान ब्रह्मगमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथश्चैतेन प्रतिपाद्यमाना इम मानवमावर्त नावर्तन्ते" इति । एव [1]परयागत्याक्षि पुरुषस्य ब्रह्मत्वमुपदिश्यते । "अग्निर्ज्योतिरहरशुक्रष्षण्मासा उत्तरायण । तत्र प्रयातागच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना" इति स्मृतौ च ब्रह्मगतिर्गीयते । तस्मादक्ष्यन्त पुरुषो नच्छायापुरुष ।

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अनवस्थितेरसभवाच्चनेतरः ॥ १७ ॥

अत्रेतरोच्छायापुरुषादि अक्ष्यन्त पुरुषो न । कुत । **अनवस्थितेरसम्भवाच्च** । अनवस्थिते रुपासकस्य सर्वत्राक्षिणिच्छायासम्पादक पुरुषान्तरस्या सन्निधानात् । "छायापुरुष अमृतत्वादि गुणानामसम्भवाच्चेत्यर्थ । ननु 'यदैव हि कश्चिन्पुरुषश्चक्षुरासीदि"ति । तदा चक्षुषि पुरुषच्छायादृश्यते । अपगते तस्मिन्नदृश्यते च । "य एषोऽक्षिणि पुरुष" इति श्रुतौ स्वचक्षुषि दृश्यमान पुरुषोपासनोपदेशात् । "तदुपासने तद्ग्रीवप्रदेश प्रवीक्ष्य कश्चित्पुरुष चक्षुस्समीपे पश्यति । तस्माच्छायापुरुषस्यैव चक्षु प्रदेशे विशेषोपासनमिति चेन्न । अमृतत्वादि परमशिवधर्माणा छायापुरुषे सभवात् शिवएवाऽक्ष्यन्त पुरुष । जीवस्य साधारण्येन कृत्स्न देहेन्द्रियादि ससर्गद्योतनात् । "द्वासुपर्णे"तिमन्त्रे जीवब्रह्मणोस्साहचर्य श्रवणात् । "रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठित" इति वाक्ये अधिदेवतात्मक सूर्यप्रदर्शनाच्च । न परमेश्वरस्य चक्षुरन्तरोपासनमिति चेन्नैव । अत्र श्रुत्युपदिष्ट संयद्वामादि धर्माणा शिवस्यैव सम्भवात् । चक्षुर्व्यवहित पुरुषधर्माणा सर्गस्थितिलयादीना देवतात्मन्यसम्भवाच्च । "भीषास्माद्वात पवते भीषोदेति सूर्य" इत्यादौ सूर्यादीना परमेश्वराधीनत्वमुपदिष्ट । महोपनिषदि च । "अगुष्ठमात्र पुरुषो अगुष्ठञ्च समाश्रित । ईशस्सर्वस्य जगत प्रभु प्रीणाति विश्वभुगि"ति श्रुतावगुष्ठमात्र चक्षुस्थितत्व परमेश्वरस्यैव व्यपदेशात् । तदतरोपास्यत्व नेतरस्य सर्वदा सम्भवति । ननु "आपश्चपृथिवीवान्नमत्तारौ वह्निमरुता" वित्यादौ वायोरपि भोक्तृत्वावगमात् । प्राणाग्निहोत्र प्रकरणोपदिष्टागुष्ठमात्रप्रदेशोपास्यत्व प्राणवायोरेव सम्भवति । तस्य पञ्चाहुति भोक्तृत्व चावगम्यते । तस्मान्नपरमेश्वर एवात्रोपास्य इति चेन्न । प्राणवायोर्भोक्तृत्वावगमेपि सकल-जगदीशितृत्व चराचरप्रपञ्चभोक्तृत्वादि धर्माणामचेतनस्य प्राणवायोरसम्भवात् । "प्राणाना ग्रन्थिरसि रुद्रोमा विशान्तक" इत्यादौ प्राणाधारत्वेन पञ्चाहुति भोक्तृत्वमपि महेश्वराधीनमित्युपदेशादगुष्ठमात्र विशेषप्रदेशोपास्यत्वमगुष्ठमात्रत्वमपि परमेश्वरस्य न विरोध । एतत्पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धोपासनमाचार्यकटाक्षलभ्य मुमुक्षुविषय चेति ज्ञेय ॥

सर्वगतस्य शिवस्य परब्रह्मण चक्षुरन्तरोपास्यत्व मुपदिश्य सर्वान्तरोपास्यत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

---

1 Another reading is प्रसिद्धया गत्या

॥ **अन्तर्याम्यधिकरणम्** ॥ ५ ॥

सू ॥ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्** ॥ १८ ॥

अन्तर्यामि ब्राह्मणे कथ्यतेऽस्यविषय । "य इम च लोक पर च लोक सर्वाणि च भूतानि योन्तरोयमयती"त्युपक्रम्य "य पृथिव्या तिष्ठन् पृथिव्यामन्तरोयमयत्येष(त) आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादि । "य पृथिव्या तिष्ठन्नि"त्याद्यधिदैवतान्तर "यस्सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोक । यस्सर्वेषु देवेष्वित्यधिदैवत । यस्सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञ । यस्सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूत। "य प्राणेष्वित्यादि" "य आत्मनी"त्यन्त । अध्यात्म चकश्चिदन्तरवस्थितो यमयितातर्यामी श्रूयते । स किमत्र पृथिव्याद्यधिष्ठित देवताविशेषोवगम्यते । उतोऽणिमादि विभूत्युपपन्न कश्चियोगी अथवा परमेश्वर स किमर्थान्तरो वेतिसन्दिह्यते । "पृथिव्येवयस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योति"रित्यादिना कार्यकरणसघातस्य देवताया श्रुतत्वेन तस्या नियन्तृत्वोपपत्ते । अशरीरस्य शिवस्य नियन्तृत्वासम्भवात् । तस्माद्देवतात्मपक्षो युक्त. । कस्यचित्सिद्धस्य योगिनो ह्यणिमाद्यष्टैश्वर्य योगेन सर्वानुप्रविष्टत्व यमयितृत्व स्यात् । स्वकर्मफलभोगाय सर्वभूतेन्द्रियानुप्रविष्टत्व । जीवस्य न विरुद्ध्यते । महदहकारादि रूपेणामितत्वात्प्रधानस्य व्यापकत्व सिद्ध । सर्वचेतनोपादान कारणतया विराट्पुरुषस्य सर्वभूतानुप्रवेशत्वमुचित । "विश्वाधिकोरुद्र" इत्यादौ परमेश्वरस्य विश्वाधिकत्वनिर्देशाद्विकारात्म चेतनाचेतनात्मक प्रपञ्चानुप्रविष्टत्व सर्वदा नसम्भवतीति तस्मात्तद्भिन्नस्यैव सर्वात्मकत्व सर्वनियन्तृत्वादिकमुपपन्नमिति प्राप्ते ब्रूम । "**अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्म व्यपदेशात्**। योऽधिदैवादिष्वन्तर्यामी व्यपदिश्यते स परमशिवएव । **कुतस्तद्धर्मोपदेशात्**। तस्य परमेश्वरस्य पृथिव्याद्यधिदेवता भिन्नत्व स्थूलसूक्ष्म प्रपञ्चानुप्रवेशत्व नियन्तृत्वकारणत्वामृतत्वादि धर्माणा व्यपदेशात् उपदेशादित्यर्थ ।

ननु । निर्विकारस्य ब्रह्मणोयमयितृत्वाध्यसम्भवात् निर्गुणब्रह्माद्यस्त मिथ्याभूत प्रधान सत्वगुण प्रतिबिम्बितेश्वरस्यैव सर्वनियन्तृत्वादिकमेवेति चेन्न । "एषतआत्मातर्याम्यमृत" इति वाक्ये कालत्रयाबाध्यस्य अमृतशब्दाभिधान शिवस्यैव नियन्तृत्वादि धर्मनिर्देशात् । मिथ्याभूतस्य सर्वनियामकत्वासम्भवात् । लोके प्रतिबिम्बस्य कर्तृत्वादर्शनाच्च । प्रतिबिम्बितेश्वरस्य सर्वनियन्तृत्वादिक नोपपद्यते । तस्माच्छिवस्यैव सर्वान्तर्यामित्व सर्वनियन्तृत्वादिक सिद्ध । नियामकत्वादि धर्मानवाच्छिन्नस्य परमेश्वरादन्यस्यैव परब्रह्मत्व किं नस्यादिति चेन्न । अनवस्थादोष प्रसङ्गात् । तत्सत्वे प्रमाणाभावात् । तेन लोके प्रयोजनाभावाच्च । गुणशून्यस्य ब्रह्मत्वाङ्गीकारे पाषाणादिवज्जडत्वापत्ते । तस्मात्तस्यैव सगुण निर्गुणत्व । शक्तिसङ्कोचकाले निर्गुणत्व । तद्विकास काले सगुणत्व । अतस्सर्वजगदुभयकारणत्व सर्वात्मकत्व सर्वप्रविष्टत्व सर्वनियामकत्वादिकं महादेवस्य महेश्वरस्यैवोपपन्नं । तथा श्रुत्यन्तरे । "यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वाभुवना विवेशतस्मै रुद्राय नमो अस्तु" "विश्व भूतं भुवन चित्र वहुधा जात जायमान च यत् । सर्वोह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वि"ति तैत्तिरीये । अथर्वण शिरसि च । "देवा ह वै स्वर्ग लोकमगमन् । ते देवा रुद्रमपृच्छन् । को भवानिति सोऽब्रवीत् । अहमेक प्रथममास वर्तामि च भविष्यामि च । नान्यकश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्तस्सोन्तरादन्तरं प्राविशत्" । इत्यादिना

शिवस्य परब्रह्मणस्सर्वान्तर्यामित्वादि धर्मोणा दर्शनान्नान्यस्य परब्रह्मत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वात्मकत्वादिक सर्वदा सम्भवति । अन्यथा प्रकरणविरोधोपि स्यात् । व्योमवत्परिपूर्णस्य महेश्वरस्य विश्वाधिकत्व विश्वानुप्रविष्टत्वमप्यविरुद्धं । "अन्तर्याम्यमृत" इति शिवएवात्राऽमृतशब्देन निर्दिश्यते । "एतानि हवा अमृतस्य नामधेयानी"ति जाबाले श्रवणात् । तत्र प्रतिपर्यायममृतशब्दप्रयोगोह्यभ्याम । अथर्वणशिरसि "यो वै रुद्रस्स-भगवान्यश्च ब्रह्मे"त्यादिना सर्वात्मकत्व प्रसाधने अनन्त दिव्यमङ्गलगुणरत्नाकरे शिवे पुन पुन भगवच्छब्दप्रयोगवत् । जाबाले भूयोभूय परमशिवे अमृतशब्दप्रयोगाभ्यासो रूढ्यर्थे निर्दिष्ट । अध्यस्तमिथ्याभूतप्रधानस्य सर्वान्तर्यामित्वमुपपन्नमित्याशकाया तन्मत निराकरोति ॥

सू ॥ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्मार्त गुणत्रय समष्ट्यात्मकप्रधान तन्सत्वगुण प्रतिफलित च नान्तर्यामि शब्दवाच्य भवितुमर्हति । कस्मादतद्धर्माभिलापात् । "अदृष्टो द्रष्टा । अश्रुत श्रोता अमतो मता । अविज्ञातो विज्ञाते"ति वाक्यशेषदर्शनादात्मत्वद्रष्टृत्वादि धर्मासम्भवादित्यर्थ । तच्छब्देन प्रधानमुच्यते । न तत् अतत् । प्रधानभिन्न परमशिव । तस्यैव ये धर्मा अमृतत्वादय तेषामभिलापादभिधानादित्यर्थ । प्रधानधर्माणामभिलापाभावात्साङ्ख्याद्दृत कल्पित प्रधान नान्तर्यामीतिभाव ॥

ननु "अप्रतर्क्यमविज्ञेय प्रसुप्तमिव सर्वते"ति । स्मृतो । "अजामेका"मित्यादि श्रुतो च सर्वप्रपचकारणत्व प्रधानस्योपदेशात् । "अयस्कान्तसूचीन्यायेन "ब्रह्मसत्तावशात्तत्कारणत्वान्तर्यामित्वादिकं तस्यैवोपपद्यत इति चेन्न । "सोकामयत बहुस्या प्रजायेये"ति । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविश"दित्यादौ परब्रह्मणश्शिवस्य प्रधान निरपेक्षतया जगज्जन्मादि हेतुत्वश्रवणात् । "मायान्तु प्रकृति विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वरं" । "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देवएक । प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेशस्ससारमोक्षस्थितिबन्धहेतु" । इत्यादौ च प्रधान जीवादि नियामकत्व परमेश्वरस्य निर्देशाच्च । तत्प्रतिबिम्बतेश्वरस्यापि नान्तर्यामित्व । प्रतिफलितस्य जडत्वादलीकत्वान्निरूपयोर्ब्रह्मप्रधानयोरुभयोर्बिम्बप्रतिबिम्ब भावकल्पन शास्त्र गगनभित्तिचित्रवद विचारमनोरम । तस्माद्द्वयवादि मतमेव । तथाच स्मृति । "अनाद्यविद्यया बद्ध ब्रह्म तत्कालकारण । स्वाविद्ययाससरति मुक्ति कल्पितवाक्यत । एव प्रतारण शास्त्र सर्वमाहात्म्य नाशक । उपेक्ष्यं शिवभक्तैस्तु श्रुतिस्मृति विरुद्धत" । "कलापगादय मुख्य फल वै मुख्यतस्तम । ज्ञाननाशित्व सिद्ध्यर्थ तदेव हि निरूपित" । "तदन्यदेव ससिद्धं विद्याऽविद्या निरूपणे" । अयस्कान्तस्य पक्षेतु तत्कर्तृत्व तदीरितं" । "तदैक्षतेति श्रुतिभिर्मुख्य कर्तृत्व दर्शनात" । तत्सान्निध्यात्प्रधानस्य कर्तृत्व नोपयुज्यते । ऐन्द्रजालिक पक्षेपि मतान्तरमिद ध्रुव । "नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासु कुत्रचित्" । "वाचारम्भणवाक्यानि तदनन्यत्व बोधनात्" । "न मिथ्यात्वाय कल्प्यन्ते जगतश्शिवरूपत" । "ज्ञानार्थमर्थवादश्चे जगत्सृष्ट्यादि रूपिणी" "अनङ्गीकरणाद्युक्त विधिमाहात्म्ययोर्नतत्" । "अपवादार्थमिति चेदारोपो वस्तुतोनहि" । "दृढप्रतीति सिद्ध्यर्थमिति चेत्तन्न युज्यते" । "मुख्यार्थे बाधक वास्ति कार्यदर्शनत" श्रुते ।

"ऐन्द्रजालिक पक्षेतु कर्तृत्व ब्रह्मणिस्थितं" । "मायादीना च कर्तृत्व श्रुतिसूत्रैर्नबोध्यते । अकर्तृत्व च यत्तस्य माहात्म्यज्ञापनायवै । विरुद्धमर्थबोधाय न युक्ते कस्य कारण । मायिकत्व पुराणेषु मोहार्थमुपपद्यते । असत्वमप्रतिष्ठ ते जगदाहु अनीश्वरम् । अपरस्पर संभूत किमन्यत्कार्यहेतुक । अखण्डाऽद्वैतभानेतु सर्वं शिवमय जगत् । ज्ञानाद्विकल्प बुद्धिस्तु लीयते न स्वरूपत । भिन्नत्व वै नयुञ्जीत शिवोपादानत क्वचित् । भेदाऽभेदमते लोके सर्वश्रुतिसमन्वयात् । तदेव वैदिक प्रोक्तमिति वेदान्तडिण्डिम" । इति श्रूयते । अतस्सर्वान्तर्यामीमहेश्वर इति राद्धान्त ॥

जीवस्य चेतनत्व द्रष्टत्वादि धर्माणा तस्यैवोपपत्तिमाशक्य परिहरति ॥

सू ॥ शरीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

अत्रापि नेत्यनुवर्तते । शरीरश्च जीवोपि नान्तर्यामीत्याचक्षते । कुत । **उभयेपि हि भेदेनैनमधीयते** । उभयेपि हि काण्वमाध्यन्दिनाश्च एन क्षेत्रज्ञ अन्तर्यामिभिन्नतया अधीयते । अभिधीयते "यो विज्ञाने तिष्ठन्नि"ति कण्वा । "य आत्मनि तिष्ठन्नि"ति माध्यन्दिना । विज्ञानात्मशब्दयोर्जीवपर्यायत्वात् । जीवादन्य परमशिव एवान्तर्यामीत्युपदिश्यते । तस्माज्जीव विराट्पुरुष प्रधानादीनामन्तर्यामित्व न घटत इतिसिद्ध । ननु "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति" श्रुति परमेश्वरादन्यं द्रष्टार श्रोतार मन्तार विज्ञातार चात्मान निरस्यति । तस्माद्द्रष्टृद्वय शरीरे नोपपद्यत इति चेन्न । "द्वासुपर्णे"ति मन्त्रे जीवब्रह्मणोस्साहचर्य व्यपदेशान्नान्यतोस्ति द्रष्टेति श्रुतावधिष्ठात्रन्तर निषेधोत्युज्यते । "यत्र हि द्वैतमेव भवती"त्यनेन जीवब्रह्मणोरादौ ससारदशाया भेद । "यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत् । तत्केन कि पश्यत्केन कि वदेदि"त्यनेन मोक्षदशाया सर्व शिवात्मक ज्ञानात्ससारप्रतिषेधोवगम्यते । तस्माज्जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदो युक्त । तस्मात्सर्वनियामकस्सर्वान्तर्यामी परमेश्वर एक एवोच्यते ।

जीवाना ब्रह्मत्व स्वप्रवर्तकत्व वारणाय परम शिवस्य सर्वान्तर्यामित्व प्रसाध्यतस्यैव सर्वाधिक्यत्व व्यवस्थापनार्थमदृश्यत्वादि गुणकत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ अदृश्यत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्ते. ॥२१॥

अथर्वणे दृश्यतेऽस्यविषय । "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । यत्तदद्रेश्यमग्राह्य"-गोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्र तदपाणिपाद । नित्यं विभु सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्यय यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा" इत्यादि । किमत्रदृश्यत्वादि गुणको भूतयोनि शारीर प्रकृति. परमशिवोवेति सशय । "अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा बह्वी प्रजा जनयन्ती सरूपा" । इत्यादौ प्रधानस्य गुणत्रयात्मकस्य बहुप्रजाजनकत्वेन भूतयोनित्वोपपत्ते योनिशब्दस्य निमित्तवाचकत्वाद्भूतयोनिर्विज्ञानात्मा स्यात् । चिद्रूपस्य निष्कलङ्कस्य परशिवस्य पृथिव्यादि रूपेण मृदादिवत्परिणामत्वं न संभवति । "यथोर्णनाभिस्सृजते"ति श्रुतौ चेतनोर्णनाभावचेतन तन्तुचक्रनिर्माणोपसहारदर्शना चिद्रूपस्य चेतनाचेतनप्रपञ्चकारणत्वमुपपद्यतश्चेति चेन्न । न केवलचेतनोर्णनाभे स्तन्तुपटहेतुत्वं । तच्छरीरस्यैव तदुपादानकारणत्वदर्शनात् । तथा पुरुषशरीरस्यैव लोमनखादिहेतुत्वं । तस्मादिहादृश्यत्वादि धर्मा प्रधाने युज्यन्ते । "यस्सर्वज्ञस्सर्वविदि"त्यादि वाक्यशेषे परमशिवधर्मबाहुल्यद्योतनात्कथं प्रकृतेर्भूतयोनित्वमिति चेदभि-

धीयते । यया तदक्षरमधिगम्यते । 'यत्तदद्रेश्यमि''त्यादावक्षरशब्देन अदृश्यत्वादि धर्मावच्छिन्न प्रधान श्रावयित्वा । ''अक्षरात्परत पर''इति । अत्र ''योऽक्षरात्पर '' श्रुत । ''स सर्वज्ञ स्सर्वविच्च'' भविष्यति । तस्मादक्षरशब्दवाच्य प्रधान भूतयोनिरिति प्राप्ते ब्रूम ॥

अत्रादृश्यत्वादि गुणकभूतयोनि महेश्वर एव । कुत । धर्मोक्ते ''यस्सर्वज्ञस्सर्वविदि-त्या''दि परमेश्वरधर्मबाहुल्यवचनादित्यर्थ । न प्रधानस्याक्षरशब्दवाच्यत्व जगत्कारणत्व चोप दिश्यते । ''यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ति । तथा सत पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवन्तीह विश्व'' इत्युपक्रम्य जगत्कारणस्यैव । ''यस्सर्वज्ञ-स्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयतप । तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्न च जायत''इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादचेतनप्रधाने सर्वज्ञत्वादिधर्माणामसम्भवात् । ''अक्षरात्परत पर' इत्यनेन प्रकरणाद्भूतयोने अक्षरात्परो न कश्चिदुपदिश्यते। ''येनाक्षर पुरुष वेद सत्य प्रोवाचता तत्वतो ब्रह्मविद्यामि''ति प्रकृतस्याक्षरस्य भूतयोनित्व व्यपदेशात् । श्रुत्यन्तरेपि ''उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त । ध्यात्वामुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तादि''त्यादिना शिवस्यैव भूतयोनित्वादि धर्मोपदेशाद्भूतयोनिर्नेतर ॥

किच । ''द्वेविद्येवेदितव्ये'' उक्ते ''पराचैवाऽपराचे''ति वाक्ये ऋग्वेदादि लक्षणपरा विद्या निर्दिश्य । ''अथ परायया तदक्षरमधिगम्यत'' इत्यादिना परविद्या विषयत्व ब्रह्मण परम-शिवस्योपदिश्यते । तदुभयोविद्ययो परापरविभागत्वेन अभ्युदयफलनि श्रेयस फलकत्व निर्दिश्यते । ''तिस्रश्च विद्या प्रतिज्ञायेर''त्यादिना भूतयोनित्व परमेश्वरस्यैव प्रसाधित । ''द्वे एवविद्ये इह वेदितव्ये निर्दिष्टेकस्मिन्नुभगवो विज्ञाते सर्वमिद विज्ञात भवती''त्यादौ ''एक-विज्ञानेन सर्व विज्ञान प्रतिज्ञापरमशिवब्रह्मण्येनोपपद्यते'' । जडप्रधाने तत्प्रतिज्ञाऽसम्भवात् । उत ''सब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वायज्येष्ठपुत्राय प्राहेति'' प्राधान्येन ब्रह्मविद्यामुपक्रम्य परापराविभागेन परा विद्यामक्षरादि गमनी प्रदर्श्यतस्या ब्रह्मविद्यात्व निर्दिशति । अपरा हि ऋग्वेदादि लक्षणाकर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रममुपदिशति । ब्रह्मविद्या प्रशसायै प्रप्लवाह्येते । ''प्लवाह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवर ह्येषकर्मएतच्छ्रेयोह्यभिनन्दन्तिमूढा । जरामृत्यु ते पुनरेवापि यन्ती''त्येवमादिना निन्दा कृत्वा । ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारित्व । ''परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृत कृतेन तद्विज्ञानार्थ सगुरुमेवाभि-गच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठमि''त्यादिना उपदिशति । तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिर्महेश्वर इति सिद्ध ।

आस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ विशेषण भेदव्यपदेशाभ्याञ्चनेतरौ ॥ २२ ॥

अत्रापि भूतयोनि शिवएव । नेतरौ प्रकृतिजीवौ । कुत । **विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याञ्च** । विशेषणञ्च भेदव्यपदेशश्चात्ताभ्यामित्यर्थ । ''दिव्योह्यमूर्ति पुरुषस्सबाह्याभ्यन्तरोह्यज । अप्राणो ह्यमना शुभ्र''इत्यादिना विशेषणमुपदिश्यते । दिव्यत्वादि धर्माणा परमेश्वरा-दन्ययोर्जीवप्रधानयोरसम्भवात् । भेदव्यपदेशोपि ''अक्षरात्परत'' इति अक्षर अव्याकृत पाशरूपं तस्मात्सर्वस्माद्विकारात्पर तस्मा''त्परत पर'' इति पाशपरमेश्वरयोर्भेदव्यपदेश-स्तस्मान्नेतरौ भूतयोनि ।

अथवा। "अक्षरात्पर" इत्यत्र जीवात्पर परशिवोवास्यात्। परत परम इति वैलक्षण्येन व्यपदेशात्परमेश्वरएवात्रावगम्यते।

पुनर्हेत्वन्तरमाह॥

सू॥ रूपोपन्यासाच्च॥ २३॥

अत्रापि भूतयोनिश्शिव एव। कुत। **रूपोपन्यासाच्च**। रूपमवयवात्मक शरीर। तस्योपन्यासादित्यर्थ। "अक्षरात्परत पर"इत्यनेन शिवस्य परब्रह्मण। जीवप्रधानवैलक्षण्यमुपदिश्य तत "एतस्माज्जायते प्राण" इति प्राणादि सर्वकारणत्व परमेश्वरस्य प्रदर्श्य॥ "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिश श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदा। वायु प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्या पृथिवी ह्येष सर्वान्तरात्मे[1]"त्यादिना तस्यैव विश्वरूपत्व दर्शयति जीवप्रधानयो स्सर्वकारणत्वसर्वान्तर्यामित्वादि धर्माणामसम्भवाद्रूपोपन्यासो न सम्भवति। नन्वदृश्यत्वादि गुणकस्य परमेश्वरस्य कथं रूपोपन्यास" इति चेन्न। "प्रकरणादेष" इति च प्रकृता कर्षणात् "एतस्माज्जायते प्राण एष सर्वभूतान्तरात्मे"ति श्रुतिर्भूतयोनिपरत्वमेवोपदिशति। पवनादिवन्मूर्तामूर्तत्व तस्य स्वाभाविकमेव। किंच। "एतस्माज्जायते प्राण"इत्यादिना प्राणादि पृथिव्यन्तकारणत्वं पूर्वत्रोपदिश्य। तस्मादग्निस्सामिधो यश्च सूर्यस्यैवमादि। अतश्च सर्वा ओषधयोरसाश्चेत्येव मतं समिधादिकारणत्व निर्दिश्य "पुरुषएवेद विश्वकर्मे"त्यादिना भूतयोनैस्सर्वात्मकत्व निर्दिशति। "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेकआसीत्"। "सदाधारपृथिवीद्यामुतेमा कस्मै देवाय हविषा विधेम"। इति श्रुतौ त्रिजगच्छरीरस्य महादेवस्य संवर्तताग्रेति पदेन अजातत्व तस्य निर्दिष्ट। प्राणस्वरूपेण सर्वभूतान्तस्थितत्वात् "पुरुषएवेदं विश्वकर्मे"त्येवमादि सर्वरूपोपन्यास परमशिवप्रतिपत्तिहेतुरिति राद्धान्त। तस्माद्भूतयोनि अक्षरशब्दवाच्य परमेश्वरएव॥

विश्वाधिकस्य महेश्वरस्य विश्वे कारणत्वं विश्वाधिकत्वादिकं निर्दिश्य तस्यैव जाठराग्निरूपण सर्वोपास्यत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति॥

॥ वैश्वानराधिकरणम्॥ ७॥

सू॥ वैश्वानरस्साधारण शब्दविशेषात्॥ २४॥

छान्दोग्ये पठ्यतेऽस्यविषय। "कोनआत्मा कि ब्रह्मे"ति आत्मानमेवेम वैश्वानर सम्प्रत्यध्येषि तमेवनोब्रूही त्यारभ्य आकाशादित्यादीना गुणयोगमेकैकोपासन तिरस्कारेण च मूर्धादिभावमुपन्यस्याचक्षते। "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते"। ससर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति "तस्यैहवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैवसुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपवायु प्राण पृथग्वर्त्मात्मासदोहे बहुलोवस्तिरेव रयि पृथिव्येव पादावुरएव वेदिर्लोमानिबर्हिर्हृदय गार्हपत्योमनोऽन्वाहार्यपचनमास्यमाहवनीयादि"। किमिह वैश्वानरशब्देन जाठराग्निर्भूताग्निस्तदभिमानदेवतापरमेश्वरो वेति बहवो विप्रतिपत्तयस्सन्दृश्यन्ते। "अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्त पुरुषेयेनेदमन्न पच्यते यदिदमद्यते" इत्यादिना भूताग्निर्व्यपदिश्यते। तत्साधारणशब्दप्रयोगश्रवणात्। "विश्वस्मादग्निर्भुवनाय देवावैश्वानर केतुमह्ना मकृण्व"न्नित्यादौ अग्निदेवता दृश्यते। "वैश्वानरस्य सुमतौ स्यामराजा हि कं भुवनानामभि-

---

1 Another reading is भूतान्तरात्मे

श्री'' रित्यादि "स्तुतेरैश्वर्यावगत तद्देवताया प्रयोगसभवात् । वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत्सपुत्रैर्जात'' इत्यादौ इष्टिदेवतात्वेन फलदातृत्वश्रवणादात्मशब्दवैशेष्यादुपक्रमे च। "कोन आत्मा। किं ब्रह्मे''त्यात्म शब्दश्रवणात्। आत्मशब्देन वैश्वानरो ह्युपदिश्यते। वैश्वानरसन्निधानेन तद्भोक्तृत्वदर्शनात् जीवात्माप्युपदिश्यते । वैश्वानरशब्दस्य सूनग्नौ रूढत्वात् "प्रादेशमात्रमभिमानमात्मान वैश्वानरमुपास्त'' इति वाक्ये प्रादेशमात्रपरिच्छिन्न-प्रदेशविशेषव्यवस्थापनात्सर्वव्यापकस्यपरब्रह्मणश्शिवस्य सर्वथा न वैश्वानरशब्दवाच्यत्वामिति चेद्वक्ष्याम । **वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात्।** अत्र वैश्वानरस्साक्षान्महेश्वर एव। कस्मा-**त्साधारणशब्दविशेषात्।** साधारणशब्दाना म ये विशेषशब्दात्। उपक्रमे "को न आत्मा कि ब्रह्मेति। आत्मानमेवेम वैश्वानर मम्प्रत्यध्येषितमेव नोब्रूहि''त्यादिषु परमशिवसाधारणब्रह्मशब्द प्रयोगात्। भूताग्न्यादीना तदसम्भवाद्वैश्वानरस्साक्षाच्छिव । उतात्मशब्दस्तु जीवब्रह्मणो-वैश्वानरशब्दश्च जाठरादीना त्रयाणा साधारण । तथापि विशेषो दृश्यते । "तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेव सुतेजा'' इत्यादिवाक्यैरात्मवैश्वानरशब्दयो परमेश्वरपरत्व प्रतिपाद्यते। परब्रह्मणश्शिवस्यैवात्र द्युमूर्धत्वादि धर्माणा सम्भवात्। "सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेष्वात्मास्वन्नमत्ता'' त्यादौ सर्वव्यापकस्य परमेश्वरस्य सर्वलोकाश्रयफलभोक्तृत्वस्य युक्तत्वात् "एव ह्यस्यसर्वे पाप्मान प्रमा(द)यन्त'इत्यादौ सर्वपापप्रनाशकत्व परमेश्वरस्यैव समुचितत्वादुपक्रमोपसहारादौ ब्रह्मधर्मबाहुल्यान्नेतरो वैश्वानर इति सिद्ध ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तर च दर्शयति ॥

सू ॥ स्मर्यमाणमनुमानस्यादिति ॥ २५ ॥

इहापि परमशिव एव वैश्वानर इत्युच्यते। "अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्या''विति। "अग्निरास्य द्यौर्मूर्धेत्या''दिषु यत परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्व स्मर्यते । ततो वैश्वानरो न परमेश्वराद्भिन्न । किंच। "तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैवसुतेजा चक्षुर्विश्वरूप । प्राण पृथग्वर्त्मात्मान देहि बहुलोकवस्ती'' त्यादौ वैश्वानरशब्दस्य परमशिव परत्वेन व्यवस्थापनात्''। "यस्याग्निरास्यद्यौर्मूर्धा ख नाभिश्चरणौक्षिति । सूर्यश्चक्षुर्दिशश्श्रोत्र तस्मै लोकात्मने नम''। इति स्मृतिरपि परमेश्वरपरत्वमुपदिशाति। **स्मर्यमाण** स्मृत्युक्तरूप-**मनुमानं** गमकस्यात्। इति शब्दो हेत्वर्थ । यस्मादेव गमक तस्माद्वैश्वानर परमेश्वर इति निर्णीयते। अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ शब्दादिभ्योऽन्त प्रतिष्ठानाच्च नेतिचेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-सम्भवात्पुरुषमपिचैनमधीयते ॥ २६ ॥

ननु वैश्वानरो न परमेश्वर । कुत **श्शब्दादिभ्योऽन्त प्रतिष्ठानाच्च।** शब्दस्ताव द्वैश्वा-नर शब्दो न परमेश्वरपर । जाठरादौ मुख्यत्वात्। आदिशब्दाद्धृदय गार्हपत्य इत्यग्नित्रय सूचित । "तद्यद्भक्त प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय''मित्यादिना प्राणाहुत्याधारतासङ्कीर्तन च गृह्यते। एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठर एव वेश्वानर । उत। अन्त प्रतिष्ठानात् "पुरुषोऽन्त प्रति-ष्ठितं वेदे''ति वैश्वानरस्याऽन्त प्रतिष्ठान श्रवणादिद च जाठरे सम्भवतीति चेन्न। तथा जाठरा-ग्न्यवच्छिन्ने महेश्वरे दृष्ट्युपदेशाध्यानोपदेशादसम्भवात्। द्युमूर्धत्वादि धर्माणा केवल जाठ-राग्निरसम्भवादित्यर्थ । **पुरुषमपि चैनमधीयते।** वाजसनेयिन एन वैश्वानर पुरुषमधीयते

पुरुष वदन्ति । "स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषस्सयोह्वै तमेवमग्निं वैश्वानर पुरुषविध पुरुषेन्त प्रतिष्ठित वेदे"ति परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्वात्पुरुषविधत्व पुरुषेऽन्त प्रविष्टत्व च सर्वमुपपद्यते । "कैश्चित्पुरुषविधमभिधीयत" इति पाठेऽप्ययमेवार्थस्सूचित । जाठरस्य पुरुषविधत्व न सम्भवति । सर्वात्मकत्वात्परमशिवस्य भक्तोपासनार्थं सर्वमविरुद्ध । ननु जाटराग्नेस्त्रैलोक्यात्मकत्वासम्भवेपि बाह्याभ्यन्तरस्थितस्य भूताग्नेर्द्युलोक सम्बन्धदर्शनात्त्रैलोक्यात्म कत्व सम्भवति । "यो भानुना पृथिवा द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षमि"त्यादावैश्वर्ययोगात्तच्छरीर देवताया द्युलोकावयवत्वमुपपद्यते । तस्मान्नपरमेश्वरस्येति चेन्न । यो रुद्रो अग्ना"वित्यादि श्रुतिशतेषु वैश्वानराद्युपाधिकत्व परशिवस्यैव निर्देशादत्र जाठरवैश्वानरोपाधिर्नेतर । परमेश्वरपक्षे पुनर्हेत्वन्तर निर्दिशति ॥

सू ॥ अत एव न देवता भूत च ॥ २७ ॥

मन्त्रवर्णे तृतीयभूताग्ने र्लोकत्रयात्मकत्वदर्शनात् । "मूर्धैव सुतेजा" इत्याद्यवयव सम्बन्धित्व तस्यैवोपपन्न । तच्छरीर देवताया ऐश्वर्ययोगात्समञ्जसमितिचेद्ब्रूम । **देवता च भूत च** देवताभूतमित्येकवद्भाव । "द्वयमपि वैश्वानर शब्दाभिधेय । अत एव पूर्वोक्तहेतुभ्य" । मूर्धत्वादेरुभयत्रासमञ्जसत्वादित्यर्थ । किंच लोहितोष्णप्रकाशात्मकभूताग्नेस्तदधिष्ठानदेवतायाश्च परशिवोपासना प्राप्तैश्वर्यत्वादात्मशब्दाभावात्सर्वैश्वर्यत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वात्मकत्व सर्वशब्दवाच्यत्वादि धर्माणा परब्रह्मणश्शिवस्य सिद्धत्वात् वैश्वानरशब्द वाच्यत्व तस्यैव प्रतिपत्तव्य ।

अस्मिन्नर्थे पुनराचार्यमत दर्शयति ।

सू ॥ साक्षादप्यविरोध जैमिनि ॥ २८ ॥

"रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौघोरान्याशिवान्येति" श्रुतौ अग्नेस्साक्षात्परमेश्वरात्मकत्वेन व्यपदेशाद्वैश्वानरशब्दवाच्यत्व परमशिवब्रह्मण अविरोध जैमिनिर्मन्यते । पूर्वत्र जाठराग्न्यवच्छिन्नतया परमशिवोपासन निर्दिष्ट । अन्त प्रतिष्ठितत्वात् अनुरोधेन । इदानी प्रतीकोपासन विनैव साक्षादपि परमेश्वरत्वेनोपासने अविरोधित्वं सूचित ॥

किंच "पुरुषविध पुरुषेन्त प्रतिष्ठतमि"त्यत्र तस्य परमेश्वरस्य पुरुषशब्देन सावयवत्व । अन्त प्रतिष्ठितमित्यनेन निरवयवत्व सूचित । पूर्वापरसन्दर्भेण परमेश्वरएव वैश्वानर इत्युपदिश्यते । विश्वश्चासौ नरश्चेति । विश्वेषा नर इति । विश्वे नरायस्येति वा विश्वनर । विश्वनर एव वैश्वानर । तद्धितानान्यार्थे राक्षसवायसादिवत् । अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादि गुणयोगाश्रयणेन परमेश्वरपरत्वएव भविष्यति । गार्हपत्यादि कल्पन प्राणाहुत्यधिकरणत्व च । सर्वात्मकत्वात्परमेश्वरस्यैव निणायते ॥

व्यापकस्य परमेश्वरस्य कथ प्रादेशमात्रवाक्यमुपपद्यत इति आशङ्कायामाचार्यान्तर दर्शयति ॥

सू ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य ॥ २९ ॥

सर्वव्यापकस्य शिवस्य परब्रह्मण प्रादेशमात्र परिमाणमुपदिश्यते । कुत **अभिव्यक्ते** । परमशिवएव भक्तोपासनार्थ हृदयचक्षुरादि प्रदेशविशेषस्थानेषु प्रादेशमात्रपारिमाणोभिव्यज्यते । "सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्वभूतगुहाशय । सर्वव्यापी च भगवास्तस्मात्सर्व-

गतश्शिव" इत्यादि श्वेताऽश्वतराद्युपनिषत्सु । व्यापकस्य भक्तोपासनार्थं परिच्छिन्नत्वव्यपदेशादत्रापि प्रादेशमात्र श्रुतिरुपपद्यत इत्याश्मरथ्यो व्याचक्षते ॥

अस्मिन्नर्थे पुनराचार्यान्तर दर्शयति ॥

सू ॥ अनुस्मृतेर्बादरि ॥ ३० ॥

"दहर विपाप परवेश्मभूत"मित्यारभ्य "पद्मकोशमि"त्यादिना सर्वगतस्य शिवस्य ब्रह्मण दहरगुहाशयत्व वह्निशिखात्मकत्व सर्वशब्दवाच्यत्व प्रभाकरान्तर्वर्तित्व लिङ्गात्मकत्व पञ्चब्रह्मात्मकत्व हिरण्मयत्वादिधर्माणा तैत्तिरीये दर्शनात् । सगुणनिर्गुणात्मकस्य महेश्वरस्य स्वेच्छया लोकतारणार्थं हृदयादि प्रादेशमात्र प्रदेशस्थितित्वेन प्रादेशमात्र इति मनसा बादरिर्मन्यते । यथा आढकपरिमित तण्डुलादिकमाढक इत्युच्यते । "तथा प्रादेशमात्र प्रदेशावगत परमेश्वर प्रादेश' इति निर्णीयते । तस्माद्व्यापकस्य परिच्छिन्नत्वमविरोध ॥

सू ॥ सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा (हि) दर्शयति ॥ ३१ ॥

"तस्यै तमेवं प्रादेशमात्र मभिविमानमात्मान वैश्वानरमुपास्ते । स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेष्वात्मेत्यादौ" मूर्धादि चुबुकान्त[1] प्रदेशमात्र वैश्वानरोपासकत्वव्यपदेशात । परमशिवब्रह्मण प्रादेशमात्रत्वमविरुद्ध । तस्मात्प्रादेशमात्र सम्पत्ते प्रादेशमात्र श्रुतिरुपपन्नेति जैमिनिराह । सूत्रकारस्तथा दर्शयति । वैश्वानरस्य प्रादेशमात्रत्वे श्रुत्यन्तर दर्शयतीत्यर्थ । वाजसनेयब्राह्मणे । "प्रादेशमात्रमिव ह वै देवास्सुविदिताभिसपन्नास्तथा तुवएवान्ववक्ष्यामि यथा प्रादेशमात्र मेवाभिसम्पादयिष्यामी"ति । सहोवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाच "एषएवा वतिष्ठ वैश्वानर" इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाचैषवै सुतेजा वैश्वानर इति । नासिके उपदिशन्नुवाचैषवै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानर इति । मुख्य माकाशमुपदिशन्नुवाचैषवै बहुळो वैश्वानर इति । मुख्याप उपदिशन्नुवाचैषवैरयि वैश्वानर इति । चुबुकमुपदिशन्नुवाचैषवै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति । चुबुकशब्देनात्र मुखफलकमधरमुपपद्यते । "आदित्यश्च सुतेजास्त्वगुण" इत्यादिना लोकत्रयात्मकस्य वैश्वानरस्य द्युप्रभृति पृथिव्यन्तावयवान् । अध्यात्ममूर्धप्रभृति चुबुकान्त शरीरावयवेषु प्रादेशमात्र सम्पत्तिं परमेश्वरस्योपदिशति । छान्दोग्ये "द्यौसुतेजस्त्वगुण" इति प्रभाकरस्य विश्वरूपत्वगुण विशेषणैतावता किञ्चिद्विशेषणमुपदिश्यते । "उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदय गार्हपत्यो मनोन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीय" मित्यारभ्य "एवं विद्वानग्निहोत्र जुहोती" त्युपासकस्य उर प्रभृतीना वेदित्व निरूपण सर्वशाखा सम्पत्ति निमित्ता प्रादेशमात्र श्रुतिरुपदिशति । तस्माद्व्यापकस्य परिच्छिन्नत्व सुवुचितमेव ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

किंच अस्मिन्शरीरे एव सर्वव्यापक परमेश्वर नारायणजाबालादय आमनन्ति । "प्राणाना ग्रन्थिरसिरुद्रोमाविशान्तक " । "तेनान्नेनाप्यायस्वेति । शिवोमाविशा प्रवाहाये"ति । "ईशस्सर्वस्य जगत प्रभु प्रीणाति विश्वभु"गित्यादौ उपासकजाठराग्न्यवच्छिन्नतया परमेश्वरस्य भोक्तृत्व प्रादेशमात्र परिमितत्व च मन्यन्त इत्यर्थ । किंच । "यएषोऽनन्तोऽव्यक्तो-

---

1 Another reading is चुबुक पर्यन्त

ऽनन्तआत्मा सोविमुक्त प्रतिष्ठित" इति सोविमुक्त । "कस्मिन्प्रतिष्ठित" इति । "वरुणाया नास्याच मध्ये प्रतिष्ठित" इति । "कावै वरुणाकाच नासी"ति तत्र चेमामेव वरुणा नास्या च सर्वाणीन्द्रिय(कृ)गतानि पापानि वारयति[1] नाशयति चेति निरुच्य पुनराग्रामनन्ति" । "कतमच्चास्य स्थान भवतीति" । "भ्रुवोर्घ्राणस्य च यस्सन्धि स्सऐषद्युलोकस्य च परस्य च सन्धिर्भवती"ति जाबालेपि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्र प्रदेशपरिमितत्वं व्यपदेशाज्जठराग्न्यवच्छिन्न प्रादेशमात्र प्रतिपादित वैश्वानरश्शिवएवेति सिद्ध ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यकृत भेदाऽभेदात्मक
विशेषाऽद्वैत सिद्धान्तस्थापक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थ प्रकाशके
श्रीकरभाष्ये समन्वयाभिधानस्य प्रथमाध्यायस्य
सप्ताधिकरणानुप्रविष्ट सर्वत्रादि द्वात्रिंश-
त्सूत्रविशिष्ट द्वितीय पाद

---

1 Another reading is वरणानासीति.

॥ अथ श्रीकरभाष्ये प्रथमाध्याये तृतीय. पादः प्रारभ ॥

अनन्तकल्याण गुणरत्नाकरस्य सर्वज्ञत्वादि षड्विधधर्मावच्छिन्नस्य जगदभिन्न निमित्तोपादानकारणस्य परमकारुणिकस्य शिवस्य परब्रह्मण पूर्वोक्त पादद्वये उपक्रमादि षड्विधलिङ्गतात्पर्येण कासाचिच्छ्रुताना समन्वय प्रसाध्य इहापि स्पष्टाऽस्पष्ट श्रुतिवाक्यसन्देहशङ्क निर्मूलनाय भगवता व्यासेन तृतीयपादमारभ्यते ॥

॥ द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ द्युभ्वाद्यायतनस्वशब्दात् ॥ १ ॥

मुण्डकोपनिषदि पठ्यतेऽस्यविषय । "यस्मिन्द्यौ पृथिवी चान्तरिक्षमोतमन । सहप्राणैश्च सर्वै तमेवैक जानथ आत्मानमन्यावाचो विमुञ्चथामृतस्यैषसेतु"रिति । अत्र द्युभ्वाद्यधिष्ठानत्वेन श्रूयमाण वस्तुपरमेश्वरो वा तदन्यो वेति सन्दिह्यते । "प्रधानक्षेत्रज्ञभूतवायुपरत्वमेवात्र युक्त । प्रधानस्य महदहङ्कार हेतुत्वात् । अभ्युपगन्तुमनन्तमपारामिति" श्रुतौ प्रधानस्य व्यापकत्वव्यपदेशात् । "आत्मानमन्यावाचो विमुञ्चथामृतस्यैषसेतुरि"ति श्रुतौ आत्मशब्द व्यपदेशात् शारीरस्य भोज्यायतनत्व दर्शनाच्च । क्षेत्रज्ञस्यापि सर्वाधारत्वमनवद्य । "वायुर्वैगौतम तत्सूत्र वायुनावै गौतमसूत्रेणायच लोकपरश्चलोक । सर्वाणिचभूतानि सन्दब्धानि भवन्तीति श्रुतौ"वायोस्सर्वाधिष्ठानत्व व्यवस्थापनात् । वायोश्च द्युभ्वाध्यायतनत्व "विश्वाधिकोरुद्र" इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरस्य विश्वातीतत्व निर्देशात् । द्युभ्वाद्यायतनत्व सर्वथा न सम्भवतीति प्राप्ते ब्रूम ॥ **द्युभ्वाद्यायतन स्वशब्दात्** । "द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादिर्यस्यतत् द्युभ्वादि । द्युपृथिव्यन्तरिक्षमन प्राणादि । तस्यायतन स्थानमित्यर्थ । कुत । स्वशब्दात् । स्वस्यब्रह्मण प्रतिपादकोयश्शब्द । आत्मशब्द । तस्मात् "तमेवैक जानथ आत्मानमि"त्यात्मशब्दश्रवणादित्यर्थ । "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते स आत्मासविज्ञेय" इति मुण्डकेप्यात्मशब्दस्य परमशिव परत्वमवगम्यते । तस्माद्युभ्वाद्यायतन नेतर ।

किंच । "सन्मूलास्सौम्येमा प्रजा सर्वास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठिता "इति । "पुरुषएवेद विश्व कर्मतपोब्रह्मपरामृत ब्रह्मैवेदममृतपुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्मदक्षिणश्चोत्तरेण" । "ख वायुर्ज्योतिराप पृथिवीविश्वस्यधारिणी" । "यत्परब्रह्मसर्वात्माविश्वस्यायतनमहदि"त्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्य परब्रह्मणएव सर्वातीतत्व सर्वाधिष्ठानत्वव्यप०शादत्र द्युभ्वाद्यायतन महेश्वरइति सिद्ध । सेतोश्च पारवत्वोपपत्ते परमेश्वराद्भिन्नस्य द्युभ्वाद्यायतन भविष्यतीत्याशङ्काया हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

सेतुश्रुत्या सर्वाधिष्ठानमात्रमुपदिश्यते । न सारवत्त्वादिलक्षण । अत्रापि द्युभ्वाद्यायतनत्व परमशिवस्यैव । कुत । **मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्** । मुक्तैरुपसृप्य प्राप्य मुक्तोपसृप्य । भावप्रधानोनिर्देश । मुक्तोपसृप्यत्वस्य व्यपदेशात्तस्मादित्यर्थ । यद्वा मुक्तोपसृप्य प्राप्य यततस्यात्रनिर्देशात् । मुक्तोपसृप्यत्व व्यपदेशादिति पाठेन न कश्चित्प्रयास ।

"यदापश्य पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनि । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परमं साम्यमुपैती"त्यत्र परमशिवोपासकाना शिवसारूप्यमुपदिश्य । "गता कला पञ्चदशप्रतिष्ठादेवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व-एकीभवन्ति" ॥ "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय" । "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य"। "सयो ह वै तत्परम" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती"त्यादौ । निष्कल परमशिवोपासकाना भक्ताना लिङ्गशरीरभङ्गद्वारा परमशिवसायुज्यमप्युपदिशति । तस्माज्जीवपरमेश्वरयो. प्राप्यप्रापकत्वेन भेदाऽभेदो निर्णीयते । "नामरूपे विहाय परात्पर पुरुषमुपैती"त्यनेन भ्रमरकीटवत् स्वाभाविकभेद-सिद्धस्य जीवस्य परमशिवत्वप्राप्त्युपदेशात्स्वकण्ठाभरणवन्नित्यब्रह्मात्मत्व निषिध्यते ॥

किञ्च । श्रुत्यन्तरेष्वपि । "तत्त्वमसि"। "अह ब्रह्मास्मि" । "ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवती"त्यत्र जावब्रह्मणोर्भेदाभेदस्य स्पष्टत्वेनोपदेशान्नैकपक्षस्वीकारो युक्त । ननु । "ततस्तु तं पश्यते निष्फलं ध्यायमान एषत आत्मासर्वान्तर एषत आत्मान्तर्याम्यमृत"इत्यादौ जीवब्रह्मणो-र्ध्यातृध्येयत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन नियम्य नियामकत्वेन च घटपटवत्परस्परविरुद्ध स्वभावभेद व्यवस्थापनात् । "परात्पर पुरुषमुपैती"ति वाक्ये पुण्यापुण्यकृतनामरूपशरीरपरित्यागपूर्वक दिव्यशरीरप्राप्तिमात्रत्वमिति चेन्न । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती"त्यादिबहुश्रुतिविरोधात् । मुक्ति-संसारयोरविशेषप्रसङ्गाच्च । ननु "तथाविद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैती"-त्यत्र परमशिवानुग्रहेण प्रध्वस्तपाशपटलाप्रात्यक्षिक निरतिशयानन्द स्वरूपा तत्समान गुणसारा कैवल्य लक्ष्मीप्राप्तिरेव मुक्ति । किच । "आकाशशरीर ब्रह्म" । सत्यात्म प्राणाराम मनआनन्दमिति श्रुतावाकाशपदेन चित्प्रकृतिरुपदिश्यते । मनआनन्दमित्यनेन देहेन्द्रियाद्य-नपेक्षितत्वेन शिवस्य परब्रह्मण मनस्येव परमानन्दानुभवो व्यपदिश्यते । इदमेव ब्रह्म-सारूप्यवता मुक्तशुद्धजीवानामपि ज्ञापक । तस्मान्निरतिशयानदानुभव साधनं देहेन्द्रियाद्य-नपेक्षितमन्त करणमस्तीत्युपदिश्यते । तेषा जीवाना परमेश्वरविद्याशक्त्यशत्वात् स्वाभाविक-भेदस्याऽविनाशित्वाच्च अङ्गाङ्गित्वेन सायुज्य न सर्वथालिङ्गशरीर विलयपूर्वक शिवत्वप्राप्ति-स्सम्भवतीति चेद्ब्रूम । पूर्वोदाहृत "यथा नद्यादि" श्रुतिभि स्वरूपैक्यमेवोपदेशान्नचाङ्गाङ्गि-त्वेन मुक्ति ॥

किच । जीवब्रह्मणोरङ्गाङ्गित्वमनुपपन्न । शीर्यत इति शरीरमिति व्युत्पत्तिसिद्धशरी-रत्वा सम्भवात् । न च शारीरस्य परमात्मनो हिताहित तत्प्राप्तिपरिहाररूप चेष्टाश्रयत्व सम्भवति । परस्य शरीर स्वस्य स्वशरीरत्वासम्भवाच्च । नापीन्द्रियाश्रयत्वे जीवस्य शरीरत्वं। स्थूलशरीरस्यैवेन्द्रियाश्रयत्वे न निरवयवत्वेन निरवयवस्याण्वात्मन इन्द्रियाश्रयत्वाभावात् । नापि भोगायतनत्वेन सजीव शरीर परस्य नित्यतृप्तस्य सुखदु खानुभव भोगासम्भवात् । नापि जीव परमात्मनश्शरीर । पुरुषप्रेरित रथतुरगादेरपि पुरुष शरीरत्वापातात् । नापि साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वात् । जीवशरीरमंगुळ्यादेरपि साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेन शरीरत्वा-पातात् ॥ जीवस्य कर्मजन्यत्वाभावात् अहमिद ममेदमित्यज्ञानविषयत्वाभावात् । अन्त्यावयवत्वाभावाच्च । न जीव परमात्मनश्शरीरं। "यस्यात्माशरीरमि" त्यात्मनि शरीरशब्दप्रयोगमात्रेण शरीरत्वाभावात् । "अन्यथावाचं धेनुमुपासीत अन्न ब्रह्मे

त्युपासीते"ति वाचोपि वेनुत्वमन्नस्यापि ब्रह्मत्व च स्यात् । तत्र तच्छब्दपरयोगात्परमात्मनश्शरीरत्व प्रतिपादकबहुश्रुति विरोधाच्च । 'अशरीर शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थित । "अथायमशरीरोमृत " । "प्राणोब्रह्मैव तेजएव अकायमव्रणमस्नाविरज-शुद्धमपापविद्धमि" त्यादि श्रुत्या तस्याशरीरत्वप्रतिपादनात् । "अप्राणोह्यमनाश्शुभ्र । अचक्षु श्रोत्र तदपादपाणि" मिति च मन प्राणशून्यस्य चक्षु पादरहितस्य शरीरत्वासम्भवात् । "सर्वस्यान्तरवस्थानात्सर्वशरीर" मिति व्यपदेशमुपासनार्थ मुपपद्यते । उतसर्वशरीरत्व परिकल्पनमन्तर्यामि जीवयोर्भेदाऽभेद सूचनार्थ वा स्यात् । एव विशिष्टाऽद्वैतस्यासङ्गतत्वा द्विशेषाऽद्वैतमेव मुमुक्षुभिरादरणीय । किञ्च । श्रुत्यन्तरे च । "प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहुर्यस्मिन्क्रोधो याचतृष्णा क्षमाच । तृष्णा भित्वा हेतुजालस्य मूल बुद्ध्यासञ्चिल्य स्थापयित्वाऽय रुद्रे । रुद्रवत्सममाहु" रित्यादिना लिङ्गशरीरविलयपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिरित्युपदिश्यते । "नहि निन्दानिन्दितुर्मर्होस्तुत्य स्तोतुप्रवक्तेति" न्यायेन अत्र परमतानिन्दाया न प्रत्यवाय जनकत्व जल्पवितण्डाभ्या शिवज्ञानाधिक्य स्थापनस्य परपक्ष प्रतिक्षेप विनासम्भवात् । पाषण्डनिन्दायाश्च तत्त्वस्थापनानुकूल विहितत्वात् । निषेधस्य विहितेतर विषयत्वाच्च । जीवाना नचिच्छक्त्यगत्व । "तदैक्षत बहुस्या प्रजायेयेति । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशती"त्यादौ पितृपुत्रादिवत्स्वाशभूतस्वान्तर्लीनजीवकारणत्व दर्शनात् । "यथा सर्वेषु-प्रमुच्यन्ते[1] कामायस्य हृदिस्थिता । अथमर्त्योमृतोभवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते" । "भिद्यते-हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया । क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टेपरावरे" ॥ इत्यादिना परमशिवप्रसादेन तदुपासकानामात्यन्तिक पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिलक्षणा मुक्तिर्भवतीति व्यपदेशात् । द्युभ्वाद्यायतन महेश्वरएवेति सिद्ध ॥

सू ॥ नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

अनुमाय्यत इत्यनुमान । साङ्ख्यस्मृति प्रतिपादक प्रधान न द्युभ्वाद्यायतन । कुत । अतच्छब्दात् । "यस्सर्वज्ञस्सर्वविदि"त्यादौ प्रधान प्रतिपादक शब्दाभावात् । अचेतनस्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वादि धर्माणामसम्भवात्सर्वकारणत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन च परम शिव एवात्र परिगृह्यते । अचेतनत्वात्प्रधानस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वासम्भवेपि चेतनत्वाज्जीवस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वमाशङ्कयाह ॥

सू ॥ प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

प्राणभृज्जीवोपि न द्युभ्वाद्यायतन । कुत । अतच्छब्दादेव । प्राणभृतो जीवस्य चिद्रूपत्वमात्मशब्दत्व च दृश्यते । तथापि । "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य " । "वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्यच । जीवोभागस्सविज्ञेय" इति । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादि श्रुतिशतेषु जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्व परिच्छिन्नत्वादि व्यपदेशात् द्युभ्वाद्यायतनत्व न सम्भवतीत्यतच्छब्दत्व । तस्मात्सर्वव्यापकस्य सर्वशक्ति विशिष्टशिवस्यैव द्युभ्वाद्यायतनत्वम् ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

---

1 Another reading is कामायेऽस्य हृदिस्थिता

सू ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

इत प्राणभृन्नद्युभ्वाद्यायतन । कुत । भेदव्यपदेशात् । भेदेन व्यपदेशो भेदव्यपदेश । तस्मात । 'तमेवैक (वि)जानथात्मानमन्यावाचोविमुञ्चथामृतस्यैषसेतु "। " समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशयाशोचति मुह्यमान " । "जुष्ट यदापश्यत्यन्यमीश तदास्य महिमानमेति इति वीतशोक । "द्वासुपर्णौसयुजौसखायावि"त्यादौ जावब्रह्मणोर्ज्ञातृ ज्ञेयत्वादि धर्मै स्वाभाविक भेद व्यपदेशात्किंचि ज्ज्ञस्य जीवस्य नद्युभ्वाद्यायतनत्वमुपपद्यते । परमेश्वर पक्षे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ प्रकरणात् ॥ ६ ॥

" कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञात भवती"त्यनेन एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञाश्रुत्युपक्रमे प्रदर्शनात् । सर्व जगदुपादानभूत परशिवज्ञानेन सर्वविज्ञानसम्भवात् । जीवप्रधानादीना द्युभ्वाद्यायतनत्व नसम्भवति । "दर्शपूर्णमास प्रकरण पठित समि धोयजती"ति वाक्यानामिव परमेश्वर प्रकरण पठित भेदाऽभेद बोधक सर्ववेदान्तवाक्याना परमेश्वरपरत्व "नेह नानास्ति किञ्चनेत्या"दि श्रुतिषु सर्वनिषेध पूर्वक निष्प्रपञ्च ब्रह्मावगमात् । सर्ववेदान्तोपक्रमोपसहार षड्विधलिङ्गतात्पर्येण तत्परत्वमेवेति चेन्न । " सदेवसौम्येदमग्र आसीत् " । " ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा "वित्यादि बहुश्रुति विरोधात् । सर्वभेदनिषेधस्य सर्वशिवात्मकज्ञान सूचकत्वाच्च । निष्प्रपञ्च निर्विशेषज्ञानस्य मायापाशमोचकत्वाभावात् । न किंचित्प्रयोजन पश्याम । अस्मिन्नुपनिषदि "स ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठामि"ति ब्रह्मविद्यामुपक्रम्य । " एकस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिद विज्ञात भवती"ति प्रश्नोत्तरत्वेन शिवैकज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञामुपदिश्य "द्वेविद्ये वेदितव्ये" त्यादिना प्रवृत्ति प्रतिपादक पराऽपर विद्याभेदेन विद्याद्वयमुपन्यस्य आदौ चतुर्दशविद्यानामपरविद्यात्वमुक्त्वा "अथ परायया तदक्षरमधिगम्यत" इति वेदान्तवेद्यमक्षर ब्रह्मोपक्षिप्य "यथोर्णनाभिस्सृजते"त्युपक्रम्य "अक्षरात्संभवतीह विश्वमि"त्यन्तं तल्लक्षणत्वेन जगजन्मादि कारणत्व प्रसाध्य "यस्सर्वज्ञ" इत्यादिना तस्यैव स्वरूपमुक्त्वाप्लवा ह्येतेदृढा इत्यादिना प्रवृत्ति मार्गनिन्दा विधाय "तपश्श्रद्धायेह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्या चरन्तस्सूर्यद्वारेण ते विरजा प्रयान्ति" । यत्रामृत पुरुषो ह्यव्ययात्मे"ति ॥

अत्रामृत पुरुषशब्दावसाधारण्येन शिववाचकावित्युपपादित । "क्षर प्रधानममृताक्षरं हर ' इति श्वेताश्वतरे परशिवपरत्वेनाक्षरशब्दो निर्णीत । "येनाक्षरं पुरुष वेद सत्यमि "त्यादिना जीवसृष्टिहेतुत्वमुक्त्वा । "तद्बोद्धव्य सौम्यविद्धी"ति तस्य ज्ञेयत्व निर्दिश्य। "धनुर्गृहीत्वोपनिषदमित्यादिना वेदान्तवेद्यत्वमुक्त्वा "। "यदा (पश्य) त्पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीशं पुरुष ब्रह्मयोनि "त्यादिना हिरण्मयात्मक परमशिवज्ञानेन पुण्यपापनिवृत्ति पूर्वक परमशिवसारूप्यमुपदिश्य । "यथा नद्य" इत्यारभ्य " ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती "त्यन्त षड्विध लिङ्गै परमशिव प्रकरणत्वेन प्रतीयते । " ज्ञेय वाचकेश्वरपदस्य शिवरूढत्वात् " । रुक्मवर्णस्यापि "नमो हिरण्यबाहव" इत्यादि श्रुतिषु तत्परत्वेन दर्शनाच्च । विश्वकारण विश्वाधिक विश्वनियामक शिवज्ञानस्यैव भवपाशनाश हेतुत्व सिद्ध । तस्माद्रज्जु सर्पवदविद्याकल्पितवाद प्रधान निष्प्रपच ब्रह्माद्वैतवादस्त्व वैदिक इति वेदितव्य । तद्विधायक श्रुति-

दर्शनात् । किंच । श्रुत्यन्तरेच । "शिवएकोध्येय शिवङ्करस्सर्व मन्यत्परित्यज्ये"ति शिवेतर ध्यान परित्याग दर्शनात् । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमे"ति । शिवज्ञानस्यैव अत्यन्त शान्ति हेतुत्व व्यपदेशात् । 'ईश ज्ञात्वा अमृताभवन्ती"ति शिवज्ञानादेव मोक्ष श्रवणात् । "ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" इति शिवज्ञानैक निरताना सर्वपापनिवृत्ति व्यवस्थापनात्तदुपासनादेव मुक्तिरिति घण्टाघोप । इहोपनिषदि परमशिव धर्मबाहुल्य प्रकरणात् । द्युम्वाद्यायतन परमशिव एवेति सिद्ध । परमेश्वरपरत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ स्थित्यदनाभ्या च ॥ ७ ॥

इहापि नप्राणभृद्द्युम्वाद्यायतन । कुत । स्थित्यदनाभ्या च । स्थितिश्च अदन च स्थित्यदने । ताभ्या पञ्चमी द्विवचन । "द्वासुपर्णा सयुजासखायौ समान वृक्ष परिषस्वजाते तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीती"ति मन्त्रे "तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्ती"ति जीवस्य कर्मफलभोक्तृत्व । "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती"ति । औदासीन्येन परमेश्वरस्य दीप्यमानत्वेन स्थितिरुपदिश्यते। तस्माद्द्युम्वाद्यायतन महेश्वर एव । ननु "एक-एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे"त्यादि श्रुतिशतेषु सर्वप्रपञ्चनिषेधपूर्वकाद्वैतव्यवस्थापनात् द्वासुपर्णेत्यादि मन्त्रगत जीवब्रह्मणोर्भेद औपचारिक एवेति चेन्न । "अद्वितीयत्वप्रतिपादक श्रुतीना निर्गुणत्व प्रतिपादकश्रुतीना च सृष्टे पूर्व मूर्तामूर्तोभयप्रपञ्चाभावात्तत्कालपरत्व । भेदश्रुतीना सर्वासा सृष्ट्युत्तरकालपरत्व । श्वेताश्वतरे । "यथा तमस्थ न दिवा न रात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवल"इति। "अहमेक प्रथममासन्वर्तामि च भविष्यामिच" । नान्य कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्त" इत्यथर्वणशिरसि । "आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत् । "नान्यत्काचन मिषदि"त्यैतरीये । "सदेवसौम्येदमग्रआसीदिति" छान्दोग्ये च "गतिसामान्य न्यायेन" सर्ववेदान्तेषु सृष्टे पूर्वमेव ब्रह्मण अद्वितीयत्व व्यवस्थापनात् । "सोकामयत बहुस्या प्रजायेये"ति । इत्यादि श्रुतिषु सृष्ट्युन्मुखस्य ब्रह्मण कामनया बहुभाव श्रवणात् । सृष्ट्युत्तरकाले ब्रह्मणस्सगुणत्वदर्शनान्नान्यार्थो युक्त । तथाच स्मृति "सृष्टे पूर्व महादेवश्शक्तिसङ्कोचहेतुना" । "निर्गुणत्वेन शास्त्रेषु गायते तत्ववेदिभि" । सृष्ट्यादौ परमेशस्य शक्ते· प्राचुर्यवैभवात् । सर्वज्ञत्वादि कल्याण गुणवानिति कीर्त्यते । तस्माद्द्वैत श्रुतीना तु सृष्ट्युत्तरसमन्वय । अद्वैतश्रुतिजाना तु सृष्टे प्रागेव कथ्यते । "अथसत्वादिवैशिष्ट्यासगुणत्व सदाशिवे । तत्साक्षित्वात्स्वाचिच्छक्त्या निर्गुणत्व विधीयते" । "सकलो निष्फलश्चेति तस्माद्वेदेषुगीयते" । कैवल्ये । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु"मित्यारभ्य ब्रह्मण मूर्तत्व (काशत्व)प्रशान्तत्व चोपदिश्य तदुपसहारे तस्यैव "समस्तसाक्षि तमस परस्तादि"त्यादिना निरवयवत्व निर्गुणत्वादिकमुपदिष्ट । न साक्षित्वस्य सगुणत्व । "साक्षीचेताकेवलो निर्गुणश्चेति" श्रुते ॥

ननु महेश्वरे सृष्टे पूर्व जगत्कारणप्रकृतिसद्भावात् "कथमद्वैतत्वमिति चेन्न "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा" । "परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे"त्यादि श्रुतिशतेषु तच्छक्तेस्तदभिन्नत्व दर्शनात् । न शक्तिशक्तिमतो स्वाभाविकपृथक्त । तस्मात्सकल प्रपञ्चपरम कारणीभूतचिच्छक्त्यधिष्ठानत्वेसति तदपृथक सिद्धत्वेन परमेश्वरस्य अभिन्न

निमित्तोपादान कारणत्व व्यवस्थापक भेदाऽभेद विशेषाऽद्वैतमेव सर्व वेदान्तसिद्धान्त घण्टाघोष ॥

नन्वद्वैतशब्देन जीवब्रह्मणोरेकत्वदर्शनात् द्वैताभावे अद्वैतप्रतीत्य सम्भवाच्च विशेष पदस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति चेन्न । अद्वैत पदसभेद निषेधमात्रबोधकत्वात् । भेदस्य सत्यत्वासत्यत्वादर्शनाच्च विशेषपद निर्देशित । एतेनजीवब्रह्मणोर्जात्यैकत्वेपि जडजातौ अश्वलोष्टकाष्टादीना स्वाभाविकभेदवच्चिज्ञानौ चित्त्वेनैकत्वेपि अणुत्व विभुत्व किञ्चिज्ञत्व सर्वज्ञत्वादि परस्परविरुद्धधर्माणा पृथग्दर्शनातपारमार्थिभेदमुभयोरुपदिश्यते । **विश्च शेषश्च विशेषौ ।** विशेषयोरद्वैत विशेषाऽद्वैतमिति निरुक्ता । तत्ताद्वैतपदेन भ्रमरकीटकवज्जीवस्य स्वाभाविकभेदनिवृत्तिरुपपद्यते । "हसहसेति यो ब्रूया" दित्यादि श्रुतिषु "विपक्षिश्चक्षुषि व्योम्नि वाते परमात्मनि पक्षिणी"त्यादि नैघण्टिकेषु च विशब्दस्य परमात्मवाचकत्वेन स्पष्टोपदेशात् । वात्युत्पादयतीति व्युत्पत्त्या च विशब्देन जगत्कारण ब्रह्मलक्षण सूचितं । शेषशब्देन "यथाग्नेर्विस्फुलिङ्गा" इति श्रुतिषु परमेश्वराशत्व जीवाना व्यपदेशात् । जीवोव्यवह्रियते अद्वैतपदेन "यथा नद्य"इत्यादि श्रुतिसिद्ध सायुज्य जीवब्रह्मणोरुपदिष्ट । रज्वारोपित सर्पवज्जगज्जीवादीना मिथ्यात्व विधिनिषेधविधायक वेदशास्त्रपुराणादीना तथा त्वेनवेदबाह्यप्रसङ्गस्स्यात् । अस्मन्मते सर्वज्ञान सत्यमेव । तत्रापि सादृश्यज्ञानस्य पारमार्थिकत्वाद्रज्जुसर्पज्ञानमपि सत्यं । सादृश्य विना तद्ज्ञानासम्भवाच्च । पञ्चीकरण प्रक्रिययाऽत्रापि तदशाना सत्वाच्छुक्ति रजतज्ञानमपिसत्य । शुक्त्यशाना भूयस्त्वान्न तथाव्यवहार । अंगुल्यादिनावष्टब्धनेत्रोद्गीर्ण चन्द्रद्वय ग्राहकदृक् सामग्रीद्वयस्यापि सत्यत्वाद्द्विचन्द्रज्ञानमपि सत्य । निमित्तस्य सत्यत्वेन नैमित्तिकस्यापि सत्यत्व । स्वनयनगत पित्तदोषाच्छादितत्वेन नशङ्ख गतशुक्लीमागृह्यते । सुवर्णानुलिप्त शङ्खवत् । स्वनयननिष्क्रान्तरश्मय परमसूक्ष्मतया स्वेनैवगृह्यन्ते । तस्मात्पीतश्शङ्ख इत्याकारकज्ञानमपि सत्यमेव । तत्तद्देशसंयोगात्तत्तज्ज्ञान जायते । परमशीघ्रतयानान्तरालज्ञानमस्ति । तस्मादलातचक्रज्ञानमपि सत्य । पञ्चीकरणप्रक्रियया एकस्मिन्भूते तदन्येषामशाना सत्वात् । "व्योमाश भूयस्त्वान्नजलार्थसिद्धि" । तस्मान्मरुमरीचिकाज्ञानमपि सत्य । स्वप्नकारणीभूतविद्याया स्सत्यत्वात् स्वप्नज्ञानस्यापि सत्यत्वं । बीजाङ्कुरात्कारणसत्त्वे कार्य सत्यत्व ॥

किंच । शुभाशुभफलसूचकत्वात् । प्रबोधेपि स्वप्नानुभूतज्ञानस्य सिद्धत्वात् । नस्वाप्निकज्ञानस्य मिथ्यात्व । जाग्रत्प्रपञ्चवत्तस्यापिपरमेश्वराधीनत्वात् । ऐन्द्रजालिकज्ञानमपि सत्यमेव । तत्कारणीभूत मणिमन्त्रौषधीना सत्यत्वात् । तत्रापि ज्ञानस्याबाधितत्वात् । बुध्युपस्थित सर्वपदार्थज्ञानस्य पारमार्थिकत्वात् । भ्रान्तिकारणीभूत तत्तत्पदार्थाना सत्यत्वाच्च । सर्व ज्ञान सत्यमेव । "यद्दृश्यं तन्नष्टमिति" व्याप्तिबलात् । असावविद्याकल्पित प्रपञ्चस्थितपदार्थाना मिथ्यात्वेन पूर्वोक्तदृष्टान्तपदार्थानामपि मिथ्यात्वं कि न स्यादिति चेन्न । ब्रह्मानुभूतिर्नस्यात् । किंच । प्रपञ्चवद्ब्रह्मणोपि मिथ्यात्व । ब्रह्ममिथ्या असत्यहेतुजन्य ज्ञानविषयत्वात् । प्रपञ्चवत् । तस्मात्पूर्वोक्तमेव समुचित । "या मा सा माया" न विद्यते सा अविद्येतिव्युत्पत्त्या जगदुपादानकारणमायायामिथ्यात्वात् । तत्कार्यप्रपञ्चस्य कथ सत्यत्वमिति चेन्नैव । "मायातु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनतु महेश्वर" । "पराऽस्य शक्ति-

विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचेत्या''दि श्रुतिशतेषु मायाया ब्रह्मशक्तित्वेन व्यपदेशात् । चन्द्र चन्द्रिकावच्छक्तिशक्तिमतोरभेदात । शक्तिनाशे शक्तिविशिष्टस्य ब्रह्मणापि नाशप्रसङ्गेन निरीश्वरमत प्रवेशस्स्यात । तस्मात्स्वशेषभूत द्युभ्वादि प्रपञ्चाधिष्ठान परमेश्वर एव ॥

अनन्तकल्याण गुणरत्नाकर परमशिवज्ञानवतो जीवन्मुक्त निर्वैषयिक परमानन्दप्रदर्शनार्थमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ **भूमाधिकरणम्** ॥ २ ॥

सू ॥ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

छान्दोग्ये विद्यतेऽस्यविषय । भूमात्वेव विजिज्ञासितव्य'' इति । भूमान(न) भगवो विजिज्ञास्य इति । ''यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सभूम'' । अथ ''यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्प''मित्यादि । अत्र भूमेति पदेन प्राणो वा परमेश्वरोवेति सशय । ''बहोर्लोपो भूचबहोरि''ति भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्त(ता)श्रवणात् बहुत्व सूचित । किमात्मकपुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकाङ्क्षाया। ''प्राणो वा आशाया भूयानि''ति पूर्वं प्राणस्य सन्निधानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति । तथा श्रुत''ह्येवमे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि''दिति ''सोह भगव शोचामित मा भगवाञ्शोकस्य पारतारयत्वि''ति ब्रह्मलिङ्गबाहुल्यात्परमेश्वरो वेति भाति । तस्मादत्रसन्दिह्यते ॥

पूर्वपक्षस्तु । भूमाशब्देनात्र प्राण एव परिगृह्यते । 'प्राणो ब्रह्मे''ति नारद सनत्कुमार प्रश्नप्रतिवचन द्योतनात् । ''यथा ह्यस्तिभगवोनाम्नो भूय'' इति ''वाग्वावनाम्नो भूयसी''ति । ''तथास्तिभगवो वाचो भूय'' इति । ''मनो वाव वाचो भूय'' इति च । ''भूयो नमादिभ्यो हि आप्राणादि 'ति प्रश्नप्रतिवचनाभ्या प्राण एवात्र परिगृह्यते । किंच । पुन प्रश्नप्रतिवचनं श्रूयते । ''अस्तिभगव प्राणाद्भूय इति अदो वाव प्राणाद्भूय'' इति ''प्राणमेव तु नामादिभ्य-आशान्तेभ्यो भूयास । प्राणो वा आशयाभूया''नित्यादिना (स) प्रपञ्चत्वमुपदिश्य । प्राणदर्शनश्चातिवादित्व ''अतिवाद्यसीत्यति व द्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीते'' त्यभ्यनुज्ञायेव एषा तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदनाति प्राणवनस्य अनुवादित्वमुपदिश्य तस्यैव सत्यादिपरपरया प्राणमेव भूमान मन्यत'' इत्यादिना तस्यैव भूमोपदेशात् प्राणस्यैव भूमाशब्दवाच्यत्व युक्त । यत्र ''नान्यत्पश्यती''ति वाक्यविहित भूमालक्षण तस्यैव निर्दिष्ट । सुषु(प्ता)प्त्यवस्थायामपि प्राणव्यापारदर्शनात् ''नान्यत्पश्यती''ति लक्षण समुचित । तथा च श्रुति । ''न शृणोति न पश्यती'' त्यादिना सर्व(करण)व्यापारशून्य सुषुप्त्यवस्था प्रदर्श्य ''प्राणाऽग्नयएवै तस्मिन्पुरे जाग्रती''ति सुप्त्यवस्थायामपि वृत्तिपञ्चक विशिष्टस्य प्राणस्य जाग्रदवस्था प्रसाध्य प्राणप्रधान सुप्तिरिति निर्दिशति । ''यो वै भूमातत्सुखमि''ति वाक्यनिर्दिष्टसुख तस्याप्यविरुद्ध । ''प्राणो वा अमृतमि''ति श्रुतिश्रवणात् । ''यच्च यो वै भूमा तदमृतमि''ति अमृतशब्दवाच्यत्व तस्यैवोपपन्न । ''प्राणो हि पिता। प्राणो माता । प्राणो भ्राता। प्राणस्सखा । प्राण आचार्य । प्राणो ब्राह्मण'' इत्यादिना प्राणस्यैव सर्वात्मकत्वोपदेशात् । ''प्राणमेव सर्वात्मानङ्करोती''ति प्राणस्यैव जगत्कारणत्वमुपदिशति । तस्मात् ''तरति शोकमात्मविदि''ति आत्मविविदिषनया न प्रकरणविरोध । अतस्सर्वथा

षड्विधलिङ्गतात्पर्येण प्राण एव भूमा न परमेश्वर इति चेदुच्यते । **भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्।** भूमा परमेश्वर एव । कुत **सम्प्रसादादभ्युपदेशात् ।** सम्यक्प्रसीदत्यस्मिन्जीवस्वरूपमिव सप्रसाद सुषुप्त्यवस्था। तस्या चावस्थाया प्राणो जागर्ताति सम्प्रसाद शब्देन प्राण उच्यते । तस्मादधिप्राणादूर्ध्व उपदेशादित्यर्थ ॥

केचित् सप्रसादो जीव । तस्मादुपरीति वदन्ति । प्राणोपदेशानन्तर " एष तु वा अतिवदति यस्सत्येनातिवदती" ति तु शब्देन प्राणवादस्य अनतिवादत्वमुक्त्वा सत्यशब्दवाच्य परमात्म वादस्यातिवादत्व वदन्भूमानमुपदिशति । किच । " तरति शोकमात्मविदि " त्यादिना आत्मज्ञानेन मोक्षोपदेशात् । जडस्य प्राणवायो र्मोक्षप्रदायकत्वासम्भवात । आत्मशब्दस्य परमशिवे बहुश्रुतिरूढत्वात् । "ज्ञात्वा शिवं शान्तमत्यन्तमेति" । "ब्रह्मविदाप्नोति परमि"त्यादि बहुश्रुतिषु परशिवज्ञानस्यैव मोक्षोपदेशात् । "अथात आत्मादेश" इत्यात्मत्वेनाग्रे वर्णनात् । यत्र " नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाती" त्यादि वाक्यगत धर्माणा प्राणवायोरसम्भवात् । " सोह भगवश्शोचामि त मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति प्रकरणलिङ्गबाहुल्याद्भूमशब्दवाच्यो साक्षात्परमेश्वर एव ॥

परमेश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

"यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाती"त्यादिना सृष्टे प्राक् सर्वव्यवहाराभावादि धर्माणा परमशिवस्योपपत्ते । इदमेव मुक्तात्मना ज्ञापक । पूर्वोक्ताधिकरणे "तदा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यमि"ति ब्रह्मोपासकस्य शुद्धजीवस्यात्यन्तिक पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवसायुज्य नदीसमुद्र दृष्टान्तेन प्रसाधित । तस्माच्छिवत्वापन्न जीवानां जीवन्मुक्त विदेहमुक्तयोस्सर्व शिवात्मकज्ञानेन प्रपञ्चनिषेधो युक्त । ननु "यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य" इति वाक्ये जीवन्मुक्तस्य विदेहमुक्तिपर्यन्त प्रपञ्च भोगव्यपदेशात्कथं शिवज्ञानवता जीवन्मुक्ताना कथ प्रपञ्चनिषेध उपपद्यत इति चेत् । शिवोपासक जीवन्मुक्ताना प्रचण्डातप मध्यनिक्षिप्त कर्पूरदीपवदन्त करणसद्भावेपि सर्वशिवात्मकज्ञानसद्भावात् । सच्चिदानन्दस्वरूप परमशिव एव विश्वात्मना दर्शनविषयो भवति । "एतत्तो भवती" त्यादि श्रुतिरपि तथा श्रूयते । तस्माज्जीवन्मुक्ताना "अह ब्रह्मास्मी"ति ब्रह्मविदामनुभवो दृश्यते । "न हि दृष्टेर्निरुपपन्न(नाम)"मिति न्यायान्नान्यार्थो युक्त । ब्रह्मण प्रपञ्चस्य अभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्वात् तस्य तदभेददृष्टिस्समुचितैव । यत्र त्वस्य "सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्यत्केन कि वदेदि"त्यादि श्रुत्यतरे सर्वशिवात्मज्ञानविदा पूर्ववत्प्राकृत प्रपञ्च व्यवहाराभावस्य मुक्तजीवधर्मत्वेनावगमात् । "यो वै भूमातत्सुख नाल्पे सुखमस्ती"ति भून्नस्सुखत्व दर्शित । "यो वै भूमा तदमृतमि"ति श्रूयमाणममृतत्व परमशिवसाधारणधर्म । किच । " स भगव प्रतिष्ठितकस्मिन्प्रतिष्ठितस्स्वेमहिम्नी"ति "आत्मैवेदं सर्व आत्मत प्राणा आत्मत आकाश" इत्यादिना तस्यैव परमशिवस्य स्वमहिमा प्रतिष्ठितत्व सर्वकारणत्वादि धर्माणा व्यपदेशात् । भूमपदवाच्य परमशिव एवेति सिद्ध । नन्वेकस्य परमशिवस्य व्यवहाराभावाभावत्व कथमुपपद्यत इति चेत् । "**लोकवत्तु लीला कैवल्यमि**"ति सूत्रे भगवता व्यासेनैवोत्तरत्र स्पष्टमुक्त ॥

ब्रह्मण परमशिवस्य सर्वाधिक्यमुपादिश्य अक्षरशब्दवाच्यत्व मधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अक्षरमम्बरान्तधृते ॥ १० ॥

बृहदारण्ये श्रूयतेऽस्य विषय । "कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति सहोवाच" । "एतद्वै तदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" । "अस्थूलमनण्वमदीर्घ (महस्व) मलोहित-मस्नेहमच्छायमि"ति । अत्राक्षरशब्देन प्रणवो जीव परमेश्वरो वेति सशय " । "ओंकार एवेद सर्वमि"त्यादो प्रणवस्य सर्वात्मकत्व प्रदर्शनात् । "तदक्षरस्समाम्नाय" इत्यादावक्षर शब्दस्य वर्णप्रसिद्धत्वात । "ओमित्येकाक्षर ब्रह्मे"ति श्रुत्यतरेपि प्रणवस्य ब्रह्मात्मकत्व व्यपदेशात् । अक्षरवाच्यत्व तस्यैवोपपन्न । "पुरुषोऽक्षर उच्यत" इति श्रुति श्रवणादक्षरपद-वाच्यत्व जीवस्याप्युपपन्न । तस्मात्परमेश्वरस्याक्षरवाच्यत्व नोपपन्नमिति चेद्ब्रूम । **अक्षर-मम्बरान्तधृते** । अत्राक्षरशब्दवाच्य शिवएव कस्मादम्बरान्तधृते । पृथिव्याद्याकाशा-न्तस्य स्वशक्त्युद्भूतस्य प्रपञ्चस्य धृतेर्धारणादित्यर्थ । "यदूर्ध्व गार्गि दिवो यदर्वाक्पृथिव्या यदन्तराद्यावापृथिवी इमे यद्भूत भव्य भविष्य चे"त्याचक्षते । "आकाश एव तदोत प्रोत चे"त्यादि सर्वविकार प्रपञ्चाधिष्ठानतया निर्दिष्टाकाश । "कस्मिन्नोतश्च प्रोतश्चे"ति गार्गि पृष्टे "एतद्वैतदक्षर गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ती"त्यादिना । "एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोतश्चे"त्यन्तेन याज्ञवल्क्यवचनेन निर्दिष्टस्याक्षरस्याम्बरान्तरधृति निर्णायते । "क्षरप्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक" । "ख वायुर्ज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी । यत्परब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन महदि"त्यादि श्रुत्यन्तरेष्वपि परमेश्वरस्य मुख्यतया अक्षरशब्दवाच्यत्वमम्बरान्तधृतिश्चोपदेशान्नान्यस्य सम्भवति । "यदप्योङ्कारएवेद सर्वमि"ति श्रुतौ प्रणवस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन स्तुत्यर्थ सर्वात्मकत्व वर्णित । अत्र परमेश्वर-धर्मबाहुल्यात्परमेश्वर प्रकरणात् । तस्यैवाक्षरवाच्यत्व सिद्ध ॥

अम्बरान्तधृते प्रधाने अतिव्याप्तिमाशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा धृति परब्रह्मणश्शिवस्यैव सम्भवति । कुत । प्रशासनात् । "एतस्य वा अक्ष-रस्यप्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इत्यादिना परमशिवस्यैव प्रशासन श्रूयते । जडस्य प्रधानस्य प्रशासनत्वासम्भवात् । श्रुत्यन्तरेऽपि । "ईशान स्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व-भूतानामि"त्यादिना सर्वनियामकत्व परमशिव धर्मत्वेन व्यपदेशात् । प्रधानस्य सर्वथा प्रशास-नत्वमयुक्त । एतेन सर्वाधिष्ठान ब्रह्मण स्सविशेषत्वमुपदिष्ट । निर्विशेषस्य धृत्यसम्भवात् । "परास्य शक्ति र्विविधैव श्रूयत" इति श्रुतौ । शक्तेस्स्वाभाविकत्वश्रवणान्निर्विशेषत्व कदाचि-दपि ब्रह्मणो न सम्भवति । वह्नि र्दहतीति शक्तिशक्तिमतोरपृथक्सिद्धत्वेऽपि भेदव्यवहारात् शक्तिशक्तिमतोर्भेदाऽभेदस्सिद्ध । भेदाऽभेदयो विरोध इति चेत् । "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा" इति पद पृथक्त्वेप्यबाधित पृथक्त्व व्यवहार दर्शनान्न विरोध । तदुक्त कूर्मे । "चिद्रूपस्य शिवस्साक्षात्सत्यानन्दमयी शिवी"ति । किच । "एकएवरुद्रो न द्वितीयायतस्थु"रिति जगच्छासने परमेश्वरस्याऽद्वितीयत्व व्यवस्थापनात् । चिच्छक्ति विशिष्टस्य परमशिवस्यैवाक्षर शब्दवाच्यत्व निष्प्रत्यूहं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अत्राप्यम्बरान्त धृति परमेश्वरस्यैव न प्रधानादे । कुत । **अन्यभावव्यावृत्ते.** । अन्यस्य प्रधानादे भावो धर्म तद्व्यावृत्ते तद्विपरीतश्रवणादित्यर्थ । तद्वा "एतदक्षर गार्ग्यं-दृष्ट दृष्टमश्रुत श्रुतममत मतमविज्ञात विज्ञात" । इत्यत्र । द्रष्टृत्वादिक परमेश्वरलक्षणम-चेतनत्वात्प्रधानस्य न सम्भवति । तस्मादक्षरपदवाच्य परमेश्वर । प्रत्यक्षादि प्रमाणातीतस्य सर्वानुग्राहकस्य शिवस्य परब्रह्मण कृपातिशयेन उपासकस्य प्रत्यक्षत्वमुपपादयितुमिदमधिकरणान्तर दर्शयति ॥

॥ ईक्षतकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्स ॥ १३ ॥

अथर्वणे प्रश्नोपनिषदि श्रूयतेऽस्यविषय । "एतद्वै सत्यकामपर चापर च ब्रह्म यदोंकार स्तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेती" त्यारभ्य "य पुनरेत त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परमपुरुषमभिध्यायीत सतेजसि सूर्ये सम्पन्नो यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते" । "एवं ब्रह्मैव सपाप्मना न विनिर्मुक्तस्ससामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमि"ति । अत्र ध्यातव्यत्वेन श्रूयमाण पुरुष परमेश्वरो अन्योवेति सशय । न तत्रोपास्य परमशिव । किन्तु । हिरण्यगर्भ एव । "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोक" मिति तल्लोकप्राप्तिरेवात्र दर्शनात् । जीवोत्कर्षे तस्मिन्परमशब्दसम्भवात् । पुरुषशब्दवाच्यत्वाच्च नारायणो वास्यात् । "तद्विष्णो परम पद सदापश्यन्तिसूरय" इति तत्पदस्यैव विद्वदनुभव व्यवस्थापनात् । प्रणवशब्दस्यापि मुख्यवृत्त्या तद्वाचकत्वात्सर्वजीव समष्ट्यात्मक हिरण्यगर्भोवात्र सर्वोपास्यत्वेन विधीयते । तस्मात्सर्वथाऽत्र परमशिवोपासन न व्यपदिश्यत इति चेद्ब्रूम । **ईक्षति कर्मव्यपदेशात्स** । अत्रोपास्य पुरुषश्शिव एव । कस्मादी**क्षति कर्मव्यपदेशात्** । "स एतस्माज्जीवघनात्परात्पर पुरिशय पुरुषमीक्षत" इति वाक्यशेषे ध्यातव्यस्य ईक्षति कर्मत्वेनव्यपदेशात्स परमशिव एवेत्यर्थ ।

ननु "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमि"ति वाक्ये ब्रह्मशब्दस्य चतुर्मुखे रूढत्वात् अत्र तदुपासन किं न स्यादिति चेन्न । "स एतस्माज्जीवघनात्परात्पर पुरिशय पुरुषमीक्षत" इति श्रुतौ जीवघनशब्देन सकलजीवाभिमानी हिरण्यगर्भ उच्यते । तस्मात्परोय परमात्मेक्षणे कर्मभूत स्सएवाभिध्यानेपि कर्मभूत इत्युपदिश्यते । पर पुरुषमिति विशेषण परमशिव परिग्रह एव सम्भवति । "यस्मात्पर नापरमस्ति किञ्चित्" ।"पुरुषान्नपरं किञ्चित्साकाष्ठा सापरागतिरि" त्यादौ परपुरुषशब्देन तदतिरिक्त वस्तुशून्यत्व व्यपदेशात् । अथवा । "तमोङ्कारेणान्वेति विद्वान्यत्तच्छान्तमजरममृतमभय पर चे"ति श्रुतिनिर्दिष्टपरमशिव साधारणधर्माणा हिरण्यगर्भादिरसम्भवात्। "ब्रह्मलोकमि"त्यत्र ब्रह्मण परमशिवस्य लोक तदुपासकाना प्राप्यतयानिर्दिश्यते । "पर चापर च ब्रह्मयदोङ्कार" इति विभज्यानन्तर "परम पुरुषमभिध्यायीते" ति ध्यातव्यत्वेन व्यपदेशात्परमशिव एवात्र निर्णीयते। "ब्रह्माऽधिपति र्ब्रह्मणोऽधिपति र्ब्रह्माशिवो मे अस्तु सदाशिवो" । "अकारो ब्रह्मा उकारो विष्णु र्मकार कालकाल स्तस्मादोङ्कार" लिङ्गमाह । "नमस्ताराय नम" इत्यादि श्रुतिशतेषु परमशिवस्य ब्रह्मण प्रणवात्मकत्व । "यो वेदादौ स्वर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित ।

तस्य प्रकृति लीन(ल)स्य य परस्समहेश्वर'' इत्यादौ । प्रणव परत्व च निर्दिश्यते । अतो प्रणवात्मकत्व प्रणवपरत्व तस्यैव समुचित । यथा ''पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यत एव ह्येव स पाप्मना विनिर्मुच्यत'' । इत्यनेन परमशिवोपासकाना सर्वपापनिवृत्तिपूर्वक सालोक्यादि क्रममुक्ति व्याचक्षते ॥

''एतस्माज्जीवघनात्परात्पर पुरिशय पुरुषमीक्षत'' इति वाक्ये । जीवघन जीवसमष्ट्यात्मक हिरण्यगर्भात्पर ध्येय मित्युपदेशाद्धिरण्यगर्भपक्षोऽत्र न व्यपदिश्यते । नारायण पक्ष एवात्रेति चेदुच्यते । ''ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य सर्वमिद ब्रह्मविष्णुरुद्रास्ते सप्रसूयते''ति श्रुतौ ब्रह्म विष्णु कालरुद्रादीना प्रथमजीवत्व परमशिवजन्यत्व व्यपदेशा त्तेषाममृतत्वाभयत्व जगदुभयकारणत्व विश्वाधिकत्वधर्मा कथमुपपद्यन्ते । ''नारायण महाज्ञेय विश्वात्मान परायणमि'' त्यादौ नारायणस्य विश्वात्मकत्व व्यपदेशात्कथमस्योपास्यत्व न घटत इति चेदुच्यते । ''एतस्माज्जीवघनात्परात्पर पुरिशय पुरुषमीक्षत' इति वाक्ये जीवघनाज्जीवसमष्ट्यात्मक हिरण्यगर्भात्परादुत्कृष्टा न्नारायणात्परमुत्कृष्ट पुरिशय पुरिदहरपुण्डरीके अन्तर्यामितया स्थितमत एव पुरुष परब्रह्म तदुपासकस्साक्षात्पश्यतीति निर्देशान्न नारायणोऽत्रोपास्य । ''नारायण पर ब्रह्म तत्त्व नारायण पर'' इत्यादौ परमशिवोपासकस्य नारायणस्य श्वेतकेत्वादिवदौपचारिकत्वेन ब्रह्मधर्ममुक्ता नारायणात् ''यत्पर तत्पर ब्रह्मे''त्युपदिशति । श्रुत्यन्तरे च । ''परात्परतर ब्रह्म तत्परात्परतो हरि । यत्परात्परतोऽधीश तन्मे मनश्शिवसङ्कल्पमस्त्वि''ति ब्रह्मविष्ण्वातीत परमशिवे मदीयमनस्सङ्कल्पमस्त्विति वेदपुरुषै प्रार्थ्यते । ''तद्विष्णो परमं पद सदापश्यन्ति सूरय'' इति वाक्ये । यद्विष्णो र्नारायणात्परममुत्कृष्ट पदं शिवाभिधेय परब्रह्म तत्पद सूरय । परमशिवोपासका विद्वास सदा पश्यन्ति । साक्षात्कुर्वन्ति । तथा च स्मृति । ''विष्णोर्नारायणादूर्ध्व परम परिशेषित । पद शिवाभिध नित्य सदा पश्यन्ति सूरय'' । इति श्रूयते । तस्मान्नारायणादधिकं शिवपदमेव मुमुक्षुभिर्वेदितव्य ॥

किंच । ''नारायणस्य विश्वात्मकत्व परमेश्वरस्य उमाशक्त्यशत्वात्समुचित'' । ''पुरुषोवै रुद्र'' ''वासुदेव पराप्रकृति''रिति । ''एकैवशक्ति परमेश्वरस्य भिन्नाचतुर्धा विनियोग काले। भोगे भवानी पुरुषेषु विष्णु कोपेच काली समरेच दुर्गा'' इत्यादौ पराशक्त्यशत्व स्पष्टमुक्त अतएव । ''ऋत सत्यंपरब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गलमि''ति । ऋतस त्यं अवाङमानसगोचर त्रिलोचनत्वेन विरूपाक्ष उमारूपप्रणवशक्त्या शबलात्मकत्वेन कृष्णपिङ्गल । ''प्रणवाख्या पराशक्तिश्शिवस्वाभाविकी स्मृता । तत्पर परमं ब्रह्म विश्वातीतो महेश्वर'' । इति स्मृतौ प्रणवस्य पराशक्त्यात्मक श्रवणात् । पर सर्वातिशायि ''ब्रह्म पुरिशय पुरुषमीक्षत'' इत्युपदेशादत्रेक्षति कर्मत्वेन निर्दिश्यमान पुरुषस्साक्षाच्छिव एवेति सिद्ध । ब्रह्मविष्ण्वादि चराचर प्रपञ्चातीतस्य महेश्वरस्य भक्त ससारतारणार्थं दहरात्मकत्वमधिकरणातरेण दर्शयति ॥

॥ दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ दहर उत्तरेभ्य ॥ १४ ॥

छान्दोग्ये दृश्यतेऽस्यविषय । ''अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहर पुण्डरीक वेश्म । दह-

रोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टितव्य तद्वावविजिज्ञासितव्यं"। इत्यादि अत्र दहर शब्दवाच्यत्वेन श्रूयमाण वस्तुभूताकाशो जीव परमेश्वरो वेतिसशय । अत्र भूताकाश एव दहर वाच्य । तस्यैव प्रसिद्धत्वात् । सूचीरन्ध्रान्तर्गतव्योमवत्तस्य दहरायतनापेक्षया दहरत्व । "यावान्वाऽयमाकाश स्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश" "उभे अस्मिन्द्यावापृथिवा अन्तरेव समाहित" इत्यादौ आकाशोपमानत्व द्यावापृथिव्याऽधिष्ठानत्व व्यपदेशात्सर्वव्यापकस्य आकाशस्य अन्त प्रविष्टत्वेन दहरशब्दवाच्यत्व मविरोध ॥

किच । जीवस्यापि दहर पदवाच्यत्वमविरोधं । अथ "यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरमि" ति वाक्ये ब्रह्मण परमशिवस्य पुरं शरीर ब्रह्मपुर जीव । "यस्यात्माशरीरमि"ति श्रुति दर्शनात् । "वालाग्रशतभागस्य शतधाकल्पितस्य च । जीवोभागस्य विज्ञेय हृदये सर्वदेहिना" । एषोणुरात्माचेतसावेदितव्य" इत्यादौ जीवस्य अल्पपरिमाणत्व व्यपदेशात्। दहरपदवाच्यत्वं व्यवह्रियते । वियदुपमादिकमपि परशिवापेक्षया जीवस्य भेदमुपदिशति । तस्माज्जीवभूताकाशयो दहरशब्दवाच्यत्वं सर्वानुप्रविष्टत्व सम्भवतीति चेद्ब्रूम । दहर-उत्तरेभ्य । अत्र दहराकाशस्साक्षात्परमेश्वर एव । कस्मादुत्तरेभ्य । वाक्यशेष गतहेतुभ्य । तथाहि । जिज्ञास्यत्वेनाभिहितस्य दहराकाशस्य त चेद्ब्रूयुरित्युपक्रम्य कि तदत्र-विद्यते "यदन्वेष्टव्य यद्वा विजिज्ञासितव्य" मित्याक्षेप पूर्वक समाधानवाक्य उपदिश्य "सब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावान्येषोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहृत" इत्यादिना आकाशोपमानत्वात् द्यावापृथिव्याद्यधिष्ठानत्वेन निर्देशा-दत्राकाशस्य सर्वोपास्यत्व न सम्भवति। "एष त आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विचिकित्सो(जिघ)ऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प" इत्यादि वाक्यनिर्दिष्ट अपहतपाप्मादयो गुणा न भूताकाश जीवयोस्सम्भवन्ति । किच। "तद्य(थे)देह कर्मचितोलोक क्षीयत एवमेवाऽमुत्र पुण्यचितोलोक क्षीयत" इति कर्मणामनित्यफलमुपादिश्य । अथ "य इहात्मानमनु विद्यव्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामा स्तेषा सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवती" ति प्रकृतदहराकाशस्य आनन्दफलत्व व्यवस्थानात्परमेश्वरत्वमस्य निर्दिष्ट। तस्मात् द्यावा-पृथिव्यधिष्ठानाकाशोपमित दहराकाश पूर्वोक्तहेतुभ्य परमशिव इति सिद्ध ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ गतिशब्दाभ्या तथाहि दृष्ट लिङ्गच ॥ १५ ॥

उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चोय। किच"इमा सर्वा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यएत ब्रह्मलोक नविन्द-न्ती"ति दहरवाक्ये प्रकृत परमेश्वर ब्रह्मलोकशब्देन अभिधाय प्रजाशब्दवाच्याना जीवाना प्रत्यह तद्विषया गतिरुच्यमाना गन्तव्यस्य दहराकाशस्य ब्रह्मता गमयति । गति ब्रह्मलोक-शब्दं चाभिप्रेत्य "गतिशब्दाभ्यामिति" द्विवचनमुक्त सूत्रकारै । प्रत्यह सुषुप्त्यवस्थाया जीवस्य परमशिवगमन तथाहि दृष्ट । श्रुत्यन्तरे । हसोपनिषदि । "एषोऽसौपरमोहंसो भानुकोटिप्रकाशो येनेदव्याप्तं तस्याष्टधा वृत्तिर्भवति । पूर्वदले पुण्येमति । आग्नेये निद्रालस्या-दयो भवन्ति । याम्ये क्रौर्ये मति ।नैरृते पापे मनीषा । वारुण्यां क्रीडा ।वायव्ये गमनादौ बुद्धि । सौम्ये रति प्रीति । ईशान्ये द्रव्यादान । मध्ये वैराग्य। केसरे जाग्रदवस्था। कर्णिकाया स्वप्न । लिङ्गेसुषुप्ति"रिति हृदयान्तर्वर्ति दहराकाशात्मक परशिव लिङ्ग गमनमेवेति

दृढीकृत । लिङ्ग ब्रह्म शब्दयो घट कुम्भ कलश शब्दादिवत्पर्यायत्व । दृष्टमित्यनेन प्रत्यह-मनन्त रत्नप्रभा भासमान महाकैलासाभिधान ब्रह्मलोकगमनासम्भवात् । ब्रह्मैव परशिवलोक ब्रह्मलोक इति कर्मधारय समास एवग्राह्य । अस्मिन्नर्थे अहरहर्ब्रह्मलोक गमनमेव लिङ्गमित्यनेनोक्त । च शब्देन "निषादस्थपति" न्यायोपि कर्मधारयसमास ग्रहणे सूचित । सुषुप्तौ तदभावाच्च "जविरशङ्करता गत" इति शिवगीतायामप्युपदिश्यते । तस्माद्दहराकाश परमशिव इति सिद्ध ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धे ॥ १६ ॥

"एष सेतुर्विधरण" इति श्रुतौ धृतिरूपमहिम्न अस्मिन्वाक्ये अन्यदहराकाशस्य उपलब्धेश्च दहराकाश परमेश्वर एव । किञ्च । "दहरोऽस्मिन्नन्तरआकाश" इत्यारभ्य व्योमसादृश्येन तस्मिन्समाधानमुपदिश्य तत्रैवात्मशब्दमुक्त्वा अपहतपाप्मत्वादि गुणवैशिष्ट्य प्रदर्श्य । अनतिक्रान्त प्रकरणे तस्यैवि धृतिराह । [1]"अविय आत्मा ससेतुर्विधृतिरेषा लोकानाम-सभेदाये" ति । अत्र विधृतिरित्यात्मशब्द साहचर्यात्परब्रह्मणश्शिवस्य तत्त्वादि धारणमुप-दिश्यते । तस्मात्परमेश्वरादन्यस्य विश्वधृति र्नसम्भवति । यथा सालिल सन्तानस्य सेतुर्विधार-यिता क्षेत्रसम्पदामसभेदायैवमयमात्मैषामध्यात्मादि । भेदभिन्नाना लोकवर्णाश्रमाणाञ्च विधायिता सेतुरसंभेदायासङ्करायेति । तद्वदत्र प्रकरणे दहरस्य विधारणत्वलक्षण महिमान निर्दिशति । श्रुत्यन्तरे । चराऽचरप्रपञ्चधारण परमशिवलिङ्गत्वेन श्रूयते । "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति तथा "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एषसेतु र्विधरण एषा लोकानामसभेदाये" ति च तस्मात्परमेश्वरादन्यो न दहरशब्द-वाच्य ॥

पुनर्हेत्वन्तरं दर्शयति ॥

सू ॥ प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

दहरशब्दो परमेश्वर एव प्रसिद्ध । "आकाशो ह वै नाम रूपयोर्निर्वहिता सर्वाणि हवा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त" इत्यादिषु आकाश शब्दवाच्यत्व परमेश्वरस्य दर्शनात् । अत्र दहराकाश परमेश्वर । यद्यप्याकाश शब्दस्य भूताकाशो प्रसिद्धस्यापि "यावान्वा अयमाकाशस्तावा नेषोऽन्तर्हृदय आकाश" इत्यस्योपमानत्वेन ग्रहणान्नोपमेय-दहराकाशत्वं सम्भवति । तस्माद्दहरपदवाच्यो नेतर ॥

ननु । "दहर विपाप परमेश्वभूत यत्पुण्डरीक पुरमध्यस स्थ । तत्रापि दहं गगनं विशोक स्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमि" ति । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्धमि" त्यारभ्य दहरपुण्डरीकमुपदिश्य । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तमि' त्यादिना दहरपुण्डरीकमध्य परमात्मोपासन सूचितमत्रदहराकाशत्वेन परमेश्वरोपदेशात्परस्पर श्रुतिविरोधप्रसङ्ग इति चेन्न । भूताकाशस्य अपहतपाप्मत्वादि परमेश्वर धर्माणामसम्भवात् । दहराकाश शब्देन **"चिदम्बर प्रकृतिरुच्यते** । शक्तिशक्तिमतो रभेदान्नपरस्परश्रुतिविरोध" "आकाश शरीर" ब्रह्म । "सत्यात्म प्राणाराम मन आनन्दमि" त्यादिना चिदम्बर शरीरत्व ।

---

1 Another reading is अथ य आत्मा स सेतु विधृति ।

परमेश्वरस्योपदेशात् । किंच कूर्मे । "वृषभ" । "केषा भगवती देवी शङ्करार्धं शरीरिणी । शिवासती हैमवती यथावद्ब्रूहि पृच्छता" । कूर्म । रहस्यमेतद्विज्ञान जन्तूनामेवमोचन । 'व्योमसज्ञा पराकाष्ठा ज्ञानरूपातिलालसा" । "स्वाभाविकीच तन्मूलाप्रभा भानोरिवाऽमला" । 'एकामहेश्वरीशक्तिरनेकोपाधि योगत" । "परापरेण रूपेण क्रीडते तस्यसन्निधौ" । "सोयकरोतिसकल पश्य कार्यमिद जगत्" । "न कार्य वापि करणमीश्वरस्येति सूरय" । "अनया परया देवस्स्वात्मानन्द समश्नुते" । "तया सर्वमिद प्रोतमोतचैवाखिल जगत् । एकाशक्तिश्शिवोह्येक श्शक्तिमानुच्यते शिव । शक्तिशक्तिमतोर्भेद वदन्ति परमार्थत । अभेद चानुपश्यन्ति योगिन स्तत्त्वचिन्तका" । तत्रैवदेवीवाक्य । "मा विद्धि परमा शक्ति महेश्वरसमाश्रया" । "अनन्यामव्ययामेका या पश्यन्तिमुमुक्षव" । "अह वै सर्वभूतानामात्मा सर्वान्तरा शिवा । शाश्वतैश्वर्यविज्ञानमूर्तिस्सर्व प्रवृत्तिका" । "अनन्ताऽनन्तमहिमा ससारार्णवतारिणी" । "दिव्य ददामि ते चक्षु पश्य मे रूपमैश्वरमि"त्यादिना भेदाऽभेदशक्ति विशिष्टशिवाऽद्वैतप्रसङ्गश्च नारायणेन कूर्मपुराणे व्याख्यानात् । दहरात्मकत्व दहरमभ्यवर्तित्वं च परमेश्वरस्य न विरुद्ध ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ इतरपरामर्शात्सइतिचेन्नासम्भवात् ॥ १८ ॥

इतरपरामर्शात् "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुर" इतिवाक्ये ब्रह्मशब्देन इतरस्य जीवस्य परामर्शात् प्रतिपादनाद्दहराकाश स इति जीव इति चेन्न । असम्भवात् । सत्यसङ्कल्पादि धर्माणा जीवे असम्भवादित्यर्थ । किंच । "अथ यएष सप्रसादो स्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपस्सम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते एषआत्मेति होवाचे"ति वाक्यशेषबलात्परमेश्वर एवात्र परिगृह्यते । ननु श्रुत्यन्तरे सु(षु)प्त्यवस्थाया सम्प्रसादशब्दनिर्देशात्तदवच्छिन्नशारीरएवात्रव्यपदिश्यते । उत शरीरात्समुत्थानमपि जीवलिङ्ग । तस्मादत्र जीवएव दहराकाशशब्दइति चेदुच्यते । देहेन्द्रियमन प्राणाद्यवच्छिन्नस्य जीवस्य दहराकाशवर्तित्वेन तदाकाशोपमान विरुध्यते । जीवस्य शरीरात्समुत्थान पूर्वक परमेश्वरप्राप्त्युपदेशान्नात्र जीवप्रकरण परमेश्वर प्रकरणत्वात् । परमेश्वरएवात्रदहरवाच्य इति सिद्ध । हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ [1]उत्तरश्चेदाविर्भूत स्वरूपस्तु ॥ १९ ॥

उत्तराचेत् उत्तरत्र प्रभावती वाक्ये "अयमात्मा अपहतपाप्मा विजरोविमृत्युर्विशोको विजिघित्सो विपिपासस्सत्यसङ्कल्पस्सोऽन्वेष्टितव्यस्सजिज्ञासितव्य" इत्यत्र जीवशब्दवाच्यस्यात्मनस्सत्यसङ्कल्पत्वादि धर्मानुपदिश्य । "अन्वेष्टितव्य विजिज्ञासितव्यमि"त्यादिना जिज्ञासान्वेषणादीना तस्यैव निर्देशात् । किंच । दहरविद्यायामुपरि प्रजापति विद्याया । "एषोऽक्षिणिपुरुषो दृश्यते" । "एष आत्मेति होवाच" । "यएष स्वप्ने महिमानश्चरति । एष आत्मेति होवाच" । "तद्यत्रैतत्सुप्तस्समस्त सपन्न स्वप्नं नविजानात्येष आत्मेति होवाचेति" वाक्ये जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति ग्रस्तजीव एवात्र प्रतिपादनात्तस्यैवात्र अपहतपाप्मत्वादि धर्मोपदेशाच्च । "एतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मेति" वाक्यसिद्धामृतत्वादि धर्माणा तस्यैवोचितत्वाद्दहराकाशो जीव इति चेन्न । आविर्भूतस्वरूपस्तु तु शब्देन पक्षव्यावृत्ति । उत्तरा-

1 Another reading is उत्तराच्चेदाविर्भूत स्वरूपस्तु

त्प्रजापति वाक्यादपि न जीवाशङ्कायुक्तेति भाव । आविर्भूतस्वरूपोऽत्र जीवो विवक्षित । जीवत्वेन रूपेण "परज्योतिस्स्वरूप सपद्य स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यत" इत्युपसहार वाक्यदर्शनादत्रापहत पाप्मत्वादि धर्मप्रतिपाद्य परमेश्वर एव । मुक्तजविस्य ब्रह्मत्वेन जीवत्वाभावाद्ब्रह्मधर्मोपदेशो युक्त एव । "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति" । इत्यादि श्रुतिषु मुक्त जीवाना ब्रह्मात्मकत्व सूचित । तथा च स्मृति "अन्तर्बहिश्च तत्सर्व परिपूर्ण महेश्वर । भावयेत्परमानन्दलब्धये पण्डितोत्तम "। "शिवोहमिति भावो हि शिवतापत्ति कारण" । "न ज्ञानमात्र नाचारो भावयुक्तश्शिवो भवेत्" । "ज्ञान वस्तुपरिच्छेदो ध्यान तद्भावकारण "। "तस्माज्ज्ञाने महादेवे ज्ञानयुक्तो भवेत्सुखी "। "नैरन्तर्येण सम्पन्नो भवेध्यातु शिवप्रति । तद्भावो जायते यद्वत्क्रिमे कीटस्य चिन्तनात् "। "गुरो कटाक्ष वेधेन शिवोभवति मानव "। "रसवेधाद्यथालोहे हेमता प्रतिपद्यत" इति ।

ननु दहराकाशस्येश्वरत्वे "अथ य एष सम्प्रसाद" इत्यादिना जीवपरामर्शो व्यर्थ इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अन्यार्थश्च परामर्श ॥ २० ॥

परामर्श जीवपरामर्श अन्यार्थश्च ब्रह्मभेद प्रतिपादनार्थ । "परज्योतिस्स्वरूप सम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत' इति वाक्यशेषावगत जीवपरामर्शोह्युपसम्पत्तव्य परमेश्वरपर एव । जीवपरामर्श विना तदसम्भवात् जीवपरामर्शो न जीवप्रतिपादनार्थ ॥

सू ॥ अल्पश्रु(ते)तिरितिचेत्तदुक्त ॥ २१ ॥

"दहरोऽस्मिन्नन्तर्हृदय आकाश" इत्यादौ परब्रह्मणश्शिवस्य अल्पत्व व्यवस्थापनाद्व्यापकस्याल्पदहरत्वा सम्भवात् । दहरपदवाच्यत्व जीवस्यैव समुचितमिति चेन्न । "**अर्भकौकस्त्वादि** "ति सूत्रे व्योमदृष्टान्तेन भक्तोपासनार्थ परमेश्वरस्य परिच्छिन्नत्व पूर्वमेवोक्त ।

ननु । "एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत" इति श्रुतौ जाग्रदवस्थापन्न जीवोपक्रम श्रवणात् । जाग्रदाद्यनुभवस्य जीवे समुचितत्वात् स एवात्र दहरवाच्य इति चेन्न । "अयमात्मा अपहतपाप्मा विजरो" इति "नैन सेतुमहोरात्रे तरतो नजरा नमृत्यु र्नशोको न सुकृतं न दुष्कृत सर्वे पाप्मानो तो निवर्तन्ते । अपहतपाप्माह्येष ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एत सेतु तीर्त्वा नन्दस्यानन्दो भवति " । "तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा अपि सक्त्वा महादेवाभिनिष्पद्यते" "सकृद्विभातो ह्येषब्रह्मलोक" इति वाक्यशेषे ब्रह्मलिङ्ग बाहुल्यान्नान्य प्रकरणमित्यभिधीयते । अवस्थात्रय प्रतिपादनस्यापि "शाखा चन्द्रन्यायेन" परमात्म प्रतिपादकतयोपपत्ते । श्रुत्यन्तरेपि "आत्मन्येवात्मान पश्येच्छम्भुराकाशमध्ये" "शिव एकोध्येय" इत्यादिषु उपासनाज्ञानस्य मोक्षफल विधीयते । तस्मान्निष्काम निजधर्मोपेत निषिद्धकाम्यकर्मत्यागपूर्वक श्रुतिस्मृतिचोदित वर्णाश्रमोचित कर्मानुष्ठानलब्ध चित्तशुद्ध्यनुगत परम शिवभक्ति सम्भावित मुमुक्षुभिरेव चिच्छक्त्यात्मक ज्योतिर्लिङ्ग स्वरूपमपहत पाप्मत्वादि गुणविशिष्ट शिवतत्त्वमुपासनीय ॥

ननु छान्दोग्ये । शिवतत्त्व प्रतिपादक मुख्यलिङ्गादर्शनात्कथ तत्परत्वमिति चेदुच्यते । तैत्तिरीये । "दहर विपाप"मित्यारभ्य "य परस्समहेश्वर " इत्यन्तेन । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीकं विरज विशुद्ध"मित्यारभ्य "उमासहाय"मित्यादिना परमशिवोपासकत्वमसन्दिग्ध-

तया व्यवस्थापनान्नान्य विषयत्व । तथा गीतासु च। "ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया। तमेव शरण गच्छ सर्वभावेन भारत। तत्प्रसादात्परा शान्ति स्थान प्राप्स्यसि शाश्वत"। "इति ते ज्ञानमाख्यात गुह्याद्गुह्यतमं मये"ति प्रतिपादितं। सर्वव्यापकस्य परमेश्वरस्य दहरात्मकत्वं प्रसाध्यतस्यैव साधनान्तर निरपेक्ष स्वयप्रकाशत्व स्थूलसूक्ष्म चिदचित्प्रकाशकत्व च अधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ अनुकृत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ अनुकृतेस्तस्यच ॥ २२ ॥

मुण्डकोपनिषदि श्रूयते। "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारका(क) नेमा विद्युतोभान्ति कुतोऽयमग्नि"। "तमेवभान्तमनुभातिसर्वं तस्य भासासर्वमिद विभाती"ति। अत्र सर्व-प्रपञ्चप्रकाशकत्वेन श्रूयमाणं वस्तु तेजोविशेष परमेश्वरो वेतिसशय। तेजोविशेष एवात्रोप-दिश्यते तेजसएव प्रबलप्रकाशकत्वेन प्रसिद्धे। प्रकृष्ट तेजसा दुर्बलस्याभि भवदर्शनाच्च। न परमेश्वर इति चेद्ब्रूम। **अनुकृतेस्तस्यच**। अत्र प्रतिपाद्य तेजोविशेष परमेश्वर एव। कुत। अनुकृते अनुकृतिरनुकरण "यत्तमेव भान्तमनुभातसर्वमि"त्यनुभात तदुच्यते। न हि तेज-स्तेजोन्तरे भासमाने भासते। तत प्रकाशत्वेन भासमान शिवतत्त्व अनुसर्वं प्रभाकरचन्द्र-नक्षत्रादिकं भासत इति युक्त। सूत्रोक्तस्य चेतिपदेन तस्य भासा सर्वमिद विभातीति विषय वाक्योदाहृत चतुर्थ चरणोभिप्रेत। सर्वावभासकत्वं स्वयप्रकाशमानत्व शिवस्यैवोपपन्न। "तदेवज्योतिषा ज्योति"रित्यादौ प्रसिद्ध च। न तत्रेति तच्छब्दे च "हिरण्मये परेकोशे विरज ब्रह्मनिष्कल। तच्छुभ्र ज्योतिपा ज्योतिस्तत्तदात्मविदोविदु"रिति। प्रकृत परमशिव ब्रह्मग्रहण मेव युक्तमिति बोध्यते। हिरण्मये ज्योतिर्मये आनन्दमय परमशिव इत्यर्थ। "हिरण्याय नम हिरण्यलिङ्गाय नम। नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाये" त्यादौ हिरण्मयत्व परमशिवस्यैव प्रसिद्धं। तस्मिन्नन्नमयाद्यपेक्षया परेकोशे दहराकाशे "ब्रह्मपुच्छ प्रतिष्ठेति" यत्प्रतिष्ठाभूत ब्रह्मतत्प्रतिष्ठित। तच्च विरज मलत्रय शून्य। निष्कल। पाशरहित। शुभ्र। नैसर्गिक दोषशून्यं ज्योतिषा सूर्यादीना ज्योतिरवभासक। तच्चद्विदुषा अनुभवसिद्धमित्यर्थ ॥

परमेश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

"अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानह विश्वमिद विचित्र। पुरातनोऽह पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽह शिवरूपमस्मिन्"। इति कैवल्याद्युपनिषत्सु ज्योतिर्मयत्व परमशिवस्यैव स्मर्यते। अपिचेति समुच्चये। तथा गीतासु च। "न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावक। यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परम ममे" ति। "यदादित्यगत तेजो जगद्भासय-तेऽखिल। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धिमामक"। इति च। शिवस्य परब्रह्मण साधनान्तर निरपेक्ष स्वय प्रकाशकत्वे सति स्वानुस्यूत स्थूलसूक्ष्म चिदचित्प्रपच प्रकाशकत्व-मुपदिश्यते। तस्मान्नान्यविषयत्वं। ननु गीतासु" "तत्तेजो विद्धि मामकमि"ति वाक्ये सर्व प्रकाशकत्वेन नारायणस्यैव। परब्रह्मोपदेशा"दीश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठती"ति वाक्य-विहित दहरान्तर्वर्तित्व तस्यैवोपपन्नं। न तु शिवपरत्वे प्रकरणविरोधोऽत्र दृश्यते। तस्मान्ना-

रायण एवात्रोपदिश्यते इति। चेन्न। "उपक्रमोपसंहारादि षड्विध लिङ्गतात्पर्येण गीतार्थस्यापि परमशिव बोधकत्वात्" । "ईश्वरस्सर्वभूतानामि"त्युपक्रम्य । "तमेव शरणं गच्छेत्यन्तेन शिवपरत्व" । "सर्व धर्मान्परित्यज्य मामेक शरण व्रजे"त्यादिना विष्णुपरत्वैव च सूचितमिति न शकनाय। दहरोपासनस्य विष्णुपरत्वैव पूर्वोक्त तैत्तिरीय कैवल्यादि बहुश्रुतिविरोधात्। अग्रिमवाक्येन फलविषय प्रकार सहितस्य विष्णूपासनस्य पृथग्विधानाच्च । तदुक्त । "सर्वगुह्यतम भूय श्रुणु मे परम वच" । 'मन्मना भवमद्भक्तो मद्याजीमा नमस्कुरु । मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रवि(ति)जाने प्रियाऽसिमे"। "सर्ववर्मान्परित्यज्यमामेक शरणव्रज" । "अह त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुच"इत्यादौ। "**अनयो शिव केश**...**ो रुपास्योपासकयोरभेद श्शास्त्रदृष्ट्यातूपदेशो वामदेव**" इति सूत्रन्यायेन वेदितव्य । किंच। विष्णोरपि **शिवाशत्वादि** विष्णोपासनायाश्शिव प्रीतिकरत्वाच्च विष्णोपासनया मोक्षविधायक वाक्याना **स्थूलारुन्धतीन्यायेन शिवभक्ति जननद्वारा** मोक्षहेतुत्वमुपदिष्ट । कूर्मपुराणे । ईश्वरगीतासु श्रूयते । शिव । "**ममैषा परमामूर्तिर्नारायणसमाह्वया**। सर्व भूतात्म भूतस्था शान्ता चाक्षरसञ्ज्ञिका। तस्मादेष महायोगीमध्हृदि [1] पुरुषोत्तम । अर्चनीयो नमस्कार्यो मत्प्रीतिजननाय ही"ति । गीताशास्त्रमपीश्वराल्लब्ध्वा तदाज्ञावशादेव कृष्णेनार्जुनायोपदिष्ट । तत्रैव शिव । "**मयैतद्भाषित** ज्ञान हितार्थ ब्रह्मवादिना। दातव्य शान्तचित्तेभ्यो शिष्येभ्यो भवता सदा। नारायणोऽपि भगवान् देवकीतनयो हरि । अर्जुनाय स्वय साक्षाद्दत्तवानिदमुत्तमामि'ति। तस्मात्परमेश्वर एवाऽत्रोपास्य इति सिद्ध । चिदचित्प्रपञ्च प्रकाशकस्य परब्रह्मणश्शिवस्य **रूपोपन्यासम**धिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ प्रमिताधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ शब्दादेव प्रमित ॥ २४ ॥

कठवल्या श्रूयतेऽस्य विषय । "अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति" । "ईशानो भूतभव्यस्य सततो विजुगुप्सित" । इति । "अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक । ईशानोभूतभव्यस्य स एवाद्यस्स उच्यते" । "एतद्वैतदितिच" ।-अगुष्ठमात्रत्वेन श्रूयमाण पुरुषोऽत्र जीव परमेश्वरो वेतिसन्देह । अत्र अगुष्ठमात्र परिमाणोपदेशाज्जीव इत्यूहनीय । सोपाधिकत्वात् । किच । "स विश्वरूप स्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणादिभिस्सञ्चरति स्वकर्मभि । अगुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपस्सङ्कल्पहङ्कार समन्वितोय" इति । "अथ सत्यवत कायात्पाशबन्धवशगतम् । अगुष्ठमात्र पुरुष निश्चकर्ष यमो बलादि"त्यादि श्रुति स्मृतिषु शारीरस्यैवाङ्गुष्ठमात्रोपदेशात् । "मध्य आत्मनि तिष्ठती"ति देहान्तर्वर्तित्वेन निर्देशात्सर्वदा जीवस्यैव अगुष्ठमात्रत्व मुपपद्यत इति चेदुच्यते ॥

"**शब्दादेव प्रमित**" । इहागुष्ठमात्र पुरुषो महेश्वर एव। कुत । शब्दादेव। ईशान शब्दादेव साक्षान्महेश्वर प्रमित निश्चित इत्यर्थ । इतर व्यवच्छेदार्थो एव कार । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूतानामि"त्यादि श्रुत्यन्तरेष्वपि परमशिवस्यैवेशान शब्दश्रवणात्। नहि शारीरस्येश्वरत्वं । "भूतभव्यस्येति" श्रुत्युपदिष्ट सर्वेश्वरत्वस्य जीवे अनुपपन्नत्वात्। "यद्भूत यच्च भव्यं उतामृतत्वस्येशान" इति श्रुत्यन्तरे च तस्यैव श्रवणात्।

1 Another reading is मद्भक्त

"एतद्वैतदि"ति प्रकरणस्य परमेश्वरादन्यत्र सामञ्जस्याभावात्। "सर्वो वै रुद्र" इत्यादौ चराऽचरात्मकत्व तस्यैव श्रवणाच्च । पृष्ट चेह ब्रह्मान्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृता-ऽकृतात्। "अन्यत्र भूताश्च भव्याश्च यत्तत्पश्यसि तद्वदे"ति शब्दादेशेत्यभिधानश्रुतेरेव प्रकृत मुख्यतया परमेश्वरस्यैव व्यपदिष्टत्वात् । "नमस्ते अस्तु भगवन्विश्वेश्वराये"त्युप-क्रम्य "सर्वेश्वराय सदाशिवाय श्रीमहादेवाय नम" इत्यन्तेन । "यजुस्सामेषु सर्वैश्वर्यसम्प-न्न स्सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्य" इति अथर्वणेच तस्यैव सर्वेश्वरत्व व्यवस्थापनात् । "अंगुष्ठ-मात्र पुरुषो अगुष्ठञ्चसमाश्रित "। "ईशस्सर्वस्य जगत प्रभु प्रीणाति विश्वभुगि"त्यादि महोपनिषदि अगुष्ठमात्रत्वं परमेश्वरस्यैव निर्देशान्नेतर । व्यापकस्य जीवस्य परब्रह्मण कथ-मंगुष्ठमात्रत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

तु शब्दोऽत्र शङ्का निरासार्थक । हृद्यपेक्ष्या हृदयस्थानापेक्षया व्योमवत्सर्वव्यापकस्य परशिवस्य साधकानुग्रहार्थ ज्योतिर्मय लिङ्गरूपेणाङ्गुष्ठपरिमाण हृदयावच्छिन्नतया अङ्गुष्ठ-मात्रत्वमुपपन्न । "अङ्गुष्ठमात्र पुरुषोऽङ्गुष्ठच समाश्रित "। इति महोपनिषदि श्रूयते । "हस्तिमशकादि शरीरेषु हृदयपुण्डरीकस्या नियतपरिमाणत्वात्कथमङ्गुष्ठमात्र नियम"इति-चेदत्राह । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति शेष । "षष्ठे फलार्थे कर्मणि" तिर्यगादेरपि स्वर्गकामस्याधिकार । स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशङ्क्य अङ्गश्रुत्यर्थ व्यत्यायसमर्थ विषयतया तिर्यगादेस्सामर्थ्याभावेन स्वर्गकामपद सङ्कोच्य । मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्राप्य "वसन्तेवसन्ते ब्राह्मणोऽग्निनादधीतग्रीष्मेराजन्यश्शरदिवैश्य"इति त्रयाणा-मेवाऽग्निसम्बन्ध श्रवणात्त्रयाणामेवाधिकार इति राद्धान्तित ॥

किच । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमाया न्नास्त्यकृत' कृतेन । तद्विज्ञा-नार्थ सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ" । "अर्थी समर्थो विद्वाच्छास्त्रे-णापर्युदासो वैदिके कर्मण्यधिकारी"ति श्रुतिसूत्र निर्दिष्ट शक्तत्वार्थित्वाद्युपनयनादि शास्त्रस्य मनुष्यनियत परिमाणाधिकार लक्षणविषयत्वात् । "यत्त्व मनुष्याय हिततमं मन्यस" इत्यादौ च मनुष्याणामेव हिततमत्वोपदेशात्तिर्यगादावर्थित्वादि धर्माणामसम्भवात् शरीरा-तिशयेन मानुषामेव अगुष्ठमात्र हृदयपुण्डरीक सम्भवाच्च तेषामेव ब्रह्मविद्याधिकारित्व तस्मा-दुपासनाशास्त्र विधेर्मनुष्यहृदयं यत्परिमाण तदवच्छिन्नस्वरूप परमकारुणिक परमशिव प्राप्नोति । घटावच्छिन्नाकाशस्य घटपरिमाणवदगुष्ठमात्रदहराकाशावच्छिन्नस्य परमेश्वरस्य तत्परिमाणत्व न विरोध । अगुष्ठमात्र जीवप्रतिपादक वाक्याना मुक्तजीवन्मुक्तिपरत्वा-न्नदोष । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती"त्यादि श्रुतिषु मुक्तजीवस्य ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मधर्मोपदेशो युक्त । किञ्च । "अंगुष्ठमात्र पुरुषोऽन्तरात्मा सदाजनाना हृदये सन्निविष्ट "। त स्वाच्छरी-रात्प्रगृहे[1]न्मुञ्जादि वैषीका धैर्येण तं "विद्याच्छुक्रममृत"मिति श्रुतिदर्शनादंगुष्ठमात्रत्वे न कश्चिद्विरोध । एवं मनुष्याणा ब्रह्मविद्याधिकार प्रसाध्य देवाना ब्रह्मविद्याधिकारित्वमधिकर-णान्तरेणाह ॥

---

1 Another reading is पवृहेन्मुञ्जादि

॥ देवताधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ तदुपर्युपरि[1] बादरायणस्सम्भवात् ॥ २६ ॥

बृहदारण्यक तृतीयेऽध्याये श्रूयतेऽस्य विषय । "तद्यो योदेवाना प्रत्यबुद्ध्यत स एव तदभवन् तथा ऋषीणा तथा मनुष्याणा"मिति । मनुष्याधिकारित्वादित्ये तत्प्रसङ्गा-दागतमिदमधिकरण । इहदेवाना ब्रह्मविद्याधिकारित्व अस्ति न वेति सशय । अत्र ब्रह्म-विद्याया न देवानामधिकार । "यत्त्व मनुष्या हिततम मन्यस" इत्यादौ मनुष्याणामेव परमात्मोपासन हिततमत्वेन व्यपदेशादर्थित्वादि शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वात् । देवाना पञ्चीकृत विग्रहाभावात् । स्थूलशरीरविशिष्टस्यैव स्तुतिध्यानादि कर्माधिकारदर्शनाच्च । "इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्" इत्यादौ देवाना शरीरो व्यपदिश्यत इति चेन्न । विध्यैक-वाक्यविषयाणामन्यत्र समन्वयाभावात् शरीरत्वेपि "अर्थी समर्थो विद्वाच्छास्त्रेणा पर्युदासो-वैदिके कर्मण्यधिकारी"त्यादि शास्त्रनिदिष्टत्वादिक न तेषा सम्भवति । देवपरमेश्वरयो स्थित्यैकत्वोपदेशात् । "देवा ह वै स्वर्ग लोकमगमन् तेदेवारुद्रमपृच्छ"न्नित्यादौ स्वर्ग एव लोको रुद्रस्य परमात्मन पदं देवानामपि पदमित्याचक्षते । किंच । "आप्नोति स्वाराज्यमि"त्या-दिषु तद्व्यपदेशेपि देवाना स्वाराज्य प्राप्ति श्रूयते । उत "तन्त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामी"-त्यादौ ब्रह्मणो वेदवेद्यत्वावगमात् । "नावेदविन्मनुते त बृहन्तमि"त्यादौ मानान्तराभाव-मुपदिशति । देवाना ब्रह्मविद्याधिकारहेतुभूतोपनयन सस्कारस्य वेदशास्त्रेष्वदृष्टत्वात् । सावन विना साध्यानिष्पत्तेरिति न्यायादुपनयनादि कर्मशून्ये देवाना न सर्वथा ब्रह्मविद्याधि-कारित्वं सम्भवतीति प्राप्ते ब्रूम ॥ **तदुपर्युपरि बादरायणस्सम्भवात्** । तेषा मनुष्याणा-मुपर्युपर्युपरिष्टात् स्वर्गलोकस्थिताना देवानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्तीति बादरायणो मन्यते । कुत सम्भवात् ॥ "देवा ह वै स्वर्ग लोकमगमन्" । "ते देवा रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोऽब्रवीदहमेक प्रथममासमि"त्यादिनाऽथर्वशिरसि देवानामथित्व परमेश्वर कर्तृक ब्रह्मविद्योपदेशश्च दृष्टत्वात् । तत्रैव प्रदेशान्तरे । "ततोदेवारुद्र नापश्य स्तेदेवा रुद्र ध्यायन्ती"त्यादौ देवाना परमेश्वर विषयमुपासन श्रूयते । "तद्योयोदेवाना प्रत्यबुध्यते-" त्यादिना देवानामपि ब्रह्मविद्या कामनया ब्रह्मस्वरूपत्वोपदेशाद्ब्रह्मविद्याधिकारित्व न विरुद्ध । "देवाहवै स्वर्ग लोकमि"त्यत्र स्वर्गपदस्य लोकसुखमात्रवारणत्वेपि प्रकृतप्रकरणाद्धिरण्यगर्भादि देवलोकादुत्कृष्टं ब्रह्मणशिवलोक विशेषत्व व्यपदिश्यते । देवादीना सदाभोगशालित्वेपि भोगवस्तुष्वनित्यत्वादि दोषदर्शनाद्वैराग्यादिक निरतिशयानन्द मोक्षार्थित्वं सम्भवति "इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदि"त्यादि मन्त्रार्थवादस्मृतिपुराणागमादिषु देवाना विग्रहत्व व्यप-देशात् तेषा स्वतसिद्धाबाधित ब्रह्मसूत्र सस्कार सिद्धत्वात् । स्वयं भाति वेदवेदान्तार्थत्वाच्च उपनयन सस्कार शास्त्रस्य मानुष किञ्चिज्ज्ञान विषयत्वमेवेति निर्णायते । "उत एकशत ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास । भृगुर्वैवारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मे"त्यादौ ब्रह्मविद्या ग्रहणार्थ ब्रह्मचर्यत्वादिक दृष्ट ।

उत भृग्वादि सगोत्रत्वेन स्वत उद्भूत यज्ञसूत्रविशिष्टत्वेन स्वतस्सिद्ध वेदवेदाङ्गज्ञान-वत्वे न च ब्रह्मविद्याधिकार हेतुभूतार्थत्वादिक सम्भवत्येव । देवानामर्थवाच्यप्रामाण्या

---

1 Another reading is तदुपर्यपि बादरायण सभवात्

शरीरित्वेन तत्सामर्थ्य सिध्यति। "आदित्यो यूप अग्निर्हिमस्य भेषजमि"त्यादि गुणवादाना स्वार्थे समन्वय विरोधेपि। "इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदि" त्यादिनामर्थवादाना विरोधस्य मानान्तराप्राप्त्यभावेन स्वार्थे समन्वयासम्भवात्। अगुष्ठमात्र श्रुतेस्स्वागुष्ठापेक्षया विरोधाभावात्तेषा युक्त। ननु चतुर्थ्यन्तशब्दानामेव देवत्वात्तेषामचेतनत्वात्कथ ब्रह्मविद्यायामधिकार इति चेन्न। चतुर्थ्यन्तशब्दवाच्याना विग्रहवता देवाना प्रतिपादितत्वेन ब्रह्मविद्यायामधिकार सम्भवात् तेषा विग्रहत्वे बाधकमाशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ विरोध कर्मणीतिचेन्नानेक प्रवृत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥[1]

ननु देवादीना विग्रहवत्त्व विना ब्रह्मविद्यायामनधिकारात्तदङ्गीकरणीय। तथा सति कर्मण्यपि शरीरितया ऋत्विगादिवत्सन्निधानेनैवोपकारकत्व स्यात्तच्च न भवति। एकस्य शरीरस्यानेकत्र युगपत्सन्निधानासम्भवात्तस्माद्विग्रहवत्वाङ्गीकारे कर्मणि देवताया उपकारत्वविरोध प्रसज्यतेति चेन्नैषदोष । कुत । "**अनेकप्रवृत्तेर्दर्शनात्**"। विग्रहवतोपि सौभर्यादेरिवदेवानामेकैक शरीरत्वेपि एकस्य देवस्य अनेकेषा शरीराणा युगपद्व्याप्ति श्रुतौ दर्शनात्। तथा हि। बृहदारण्यके शाकल्य ब्राह्मण। "अथैन विदग्धश्शाकल्य पप्रच्छ" "कतिदेवा याज्ञवल्क्ये"त्युपक्रम्य "त्रयश्च त्रीच सहस्रेत्युक्त्वा"कतमेत इति पृच्छायामहिमान एवैते त्रयस्त्रिंशत्वेन देवा" इति "सहस्रषडधिकात्रिशत देवाना त्रयस्त्रिशद्देवेष्वन्तर्भावमुक्त्वा-त्रयस्त्रिशत्वेपि षट्सु षण्णा त्रिषु त्रयाणा द्वयोर्द्वयोरेकस्मिन्वाय्वात्मके देवे अन्तर्भावं ब्रुवति"। "एकस्य वायोरनेकात्मकत्व दर्शयति"। तस्माद्विग्रहवत्त्वेपि देवाना कर्माङ्गभाव चोदनादनेकविधत्व न कश्चिद्विरोध । गीतायामपि ॥ "आत्मनाञ्च सहस्राणि बहूनि भरतर्षभ। योगी कुर्यात्फल प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत्"। "प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्र तपश्चरे"दित्यादिना अणिमाद्यैश्वर्ययोगीश्वराणामपि योगप्रभावाद्युगपदनेक शरीर धारणस्य प्रतिपादितत्वात्। तैजस शरीरिणामाजानसिद्ध देवानामनेक प्रतिपत्ति कुतश्शङ्कनीया। "अनेकैर्भोजयद्भिर्भोज्यं युगपदेको न भोज्यते। बहुभिर्नमस्कुर्वाणैस्तु युगपदेको नमास्क्रयते"। "एव विग्रहवतामेका देवतामुद्दिश्य बहवस्स्वस्वद्रव्य युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति तत्कर्मणि न विरोध । ब्रह्मादि देवाना विग्रहवत्वाङ्गीकारे विग्रहाणामनित्यत्वात्तत्प्रतिपादकवेदस्याप्यनित्यत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ शब्द इति चेन्ना(त)न्त प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्या ॥ २८ ॥

ननु मास्तुकर्मणि विरोध.। शब्दे वेदे विरोधो दृश्यते। अस्मदादिवद्देवाना विग्रहवत्वाङ्गीकारे जन्मविनाश प्रसङ्ग प्रसज्येत। अत अनित्यविग्रहवद्देवताया नित्यवेदार्थत्वाङ्गीकारे। शब्दस्य अर्थेन सह नित्यसम्बन्धाभावान्नित्यानित्य सयोगविरोध॰। कि च। श्रुतिप्रतिपादितेन्द्रादि देवानामानित्यत्वाङ्गीकारे तत्प्रतिपादित वेदस्याऽपि तथा पौरुषेयत्वमनित्यत्व च स्यात्। तस्माद्वेदचोदनार्थ वादादेर्दत्ताञ्जलिप्रसङ्ग । तत्प्रणीत कर्मणा चासिद्धिरित्यनेकानर्थविरोध इति चेन्न। न ताद्विरोध कुत **अन्त प्रभवात्**। देवादिनिष्ठनित्यत्वाकृतिवाचकाद्वेदराशेरेव देवतादि प्रपञ्चस्य प्रभवात्। उत्पन्नत्वश्रवणादित्यर्थ । कथमवगम्यते **प्रत्यक्षानुमानाभ्या**। प्रत्यक्ष श्रुति । अनुमान स्मृति । यथाक्रम श्रुतिस्मृतिर्निर्दिशति।

---

1 Another reading is विरोध कर्मणीति चेन्नाऽनेक प्रतिपत्तेर्दर्शनात्

तथाच श्रुति । "एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजता सृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄस्तिर पवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्र विश्वानीति शस्त्र अभिसौभगेत्यन्या प्रजा" इति । तदा "स मनसावाचं मिथुन समभवदि"ति । इत्यादिना तत्र तत्र शब्दविषयसृष्टिरुपदिश्यते । स्मृतिरपि । "अनादि निधना नित्या वागुत्कृष्टा[1] स्वयभुवा । आदौ वेदमयादिव्या यतस्सर्वा प्रवृत्तय" इति । "नामरूप च भूताना कर्मणा च प्रवर्तन । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे समहेश्वर" इति । तस्माद्वेदस्य नित्यत्व देवादीनामनित्यत्व चोदाहृतवाक्ये प्रतीयत इति न विरोध । व्यक्तीनामनित्यत्वे प्याकृतिनित्यतया तस्या एव शब्दार्थत्वेन गवादिवत्सम्बन्धस्यौत्पत्तिकत्वसिद्धे न शब्दे विरोध ॥

किंच । "यद्धिमनसा ध्यायते तद्वाचा वदति । तत्कमर्णा करोती"ति न्यायेन यथा गुरुशिष्यपाठार्थं प्राग्मनोगत शास्त्रं स्मृत्वा पश्चात्तदर्थं छात्राणामुपदिशति । घटनिर्माणकाले यथाकुलालो घटशब्दाकृतिविशेष मनोगतं ध्यात्वा घटादिक सृजति । तद्वत्परमेश्वरोऽपि सृष्टिकाले स्वहृदयस्थित वैदिकेन्द्रादि शब्दाकृतिविशेषान् स्मृत्वा पश्चादिन्द्रादिकेन्द्रादिक सृजतीति न तच्छब्दविरोध ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अत एव च नित्यत्व ॥ २९ ॥

कर्तृस्मरणादिना सिद्धमेव वेदस्य नित्यत्व । अनित्यत्व सयोगेनानित्यत्वमाशङ्क्य वेद देवाकृति विशेषावच्छिन्नदेवादि सृष्टि प्रतिपादनाकृतेश्च्छब्दार्थत्वात्तस्याश्च नित्यत्वान्नानित्यत्व सयोग निबन्धन नियतत्वमित्युपसहरति । अत एव आकृते शब्दार्थत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमविरुद्ध । केचिद्वेदेश्वरयोर्नित्यत्वमवान्तर प्रलयावस्थायित्वमित्यूचु । "वाचोनित्या" इत्यादि श्रुतिविरोध प्रसङ्गात्तदसङ्गतं । किंच वेदाना परमेश्वर विमर्श शक्तित्वेन नित्यत्वात्तन्मिथ्यात्वे वेदबाह्य पाषण्डमत प्रवेश प्रसज्येत । "अपिच मन्त्रकृतो वृणीतेति" विश्वामित्रस्य सूक्त भवतीति विश्वामित्रादीना मन्त्रकृत्त्वेपि विश्वामित्रादि शब्दानामाकृतिविशेषान् स्मृत्वा तत्तद्वैदिकशब्दैर्मन्त्र ब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य नित्यत्वमुपदिश्यते । यस्माद्ब्रह्मा वैदिकेन्द्रादि शब्दार्थान् स्मृत्वा सृजति । अनधीत मन्त्रार्थ विज्ञान मर्मथत्वात् । दैनदिन प्रलयानन्तरं पुनर्विश्वामित्रादि चराचरप्रपञ्च सृजति तस्मान्मन्त्रादि कर्तृत्व वेदनित्यत्व च सिद्धं । इन्द्रादीना प्रतिकल्पं विलक्षण नाम रूपत्वात् । वेदस्य कथ तत्प्रतिपादकत्वमित्याशङ्क्याह ॥

सू ॥ समान नामरूपत्वाच्चावृत्तावप्य विरोधोदर्शनात्स्मृतेश्च ॥ ३० ॥

समान नामरूपत्वात्सर्वेषामिन्द्राणा सर्वेषु कल्पेषु समान नामरूपत्वादावृत्तावपीन्द्र परम्परायामङ्गीक्रियमाणायामप्यविरोध । वेदस्य इन्द्रप्रतिपादकत्व विरोधो नास्ति । कुतस्तद्दर्शनात्स्मृतेश्चेत्यर्थ । एवमग्नि वायु वरुणादिष्वपि द्रष्टव्यं । नन्वाकृति पदार्थत्वेपि प्रलये सर्वाकृतिक व्यक्तिनाशे पुनस्तदाकृतिक व्यक्त्युत्पत्तौ मानाभावात् । नित्यानित्य संयोग विरोधस्तदवस्थ इति चेन्न । ससारस्यानादित्वात्प्रति सृष्टितदाकृतिकमेव जन्यत्वेन विलक्षण प्रळये स्ववस्तु संस्कारावशेषमेव नश्यति । न तु निरन्वयध्वंस । ज्ञानस्यैवार्थस्यापि सज्ञीत पक्षार्थोप्यतिदर्शनेन सस्काराङ्गीकारात् । सस्काराच्च समान नामरूपैव

1 Another reading is वागुत्सृष्टा

सृष्टिर्न वैलक्षण्य । समान नामरूपत्व श्रुतौ दर्शनात्स्मृतेश्चाभ्युपगन्तव्य । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत् । दिवच पृथिवी चातरिक्षमथो सुव" । "यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं" । "यो वै वेदाश्चप्रहिणोति तस्मै । तंहि देवमात्म बुद्धिप्रकाश । मुमुक्षुर्वैशरणमह प्रपद्ये"त्यादिका श्रुति । स्मृतिरपि । "आप एव ससर्जादौ तासुवीर्यमपाविशत्[1] । तदण्डमभवद्धैम सहस्रार्क समप्रभं । ब्रह्माण विदधे पूर्वं वेदास्तस्मै प्रयच्छति" । "सूर्याचन्द्रमसा धाता यथापूर्वमकल्पयत् । दिवच पृथिवी चान्तरिक्षमथो सुव" इत्यादि ॥

किंच । श्रुत्यन्तरेऽपि । "यथा सुप्तस्स्वप्न न कञ्चनपश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" । 'न तथैन वाक्सर्वैर्नामभिस्सहाप्येति । चक्षुस्सर्वैरूपैस्सहाप्येति । श्रोत्र सर्वैश्शब्दै स्सहाप्येति । मन सर्वैर्ध्यानैस्सहाप्येति । स यथा प्रतिबुध्यते । यथाग्नेर्ज्वलत सर्वादिशो विस्फुलिङ्गा प्रविष्टेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा यथायतन प्रतिष्ठन्ते" । "प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका" इति श्रुतिरपि मृदि मण्डूकादिवत्पूर्वकल्प प्रपञ्च समान नामरूपत्वमुत्तरोत्तर प्रपञ्चस्य वर्णित । सुप्तौ स्वप्नजाग्रत्प्रपञ्च व्यवहारप्रळयेऽपि पुन पूर्वप्रबोध व्यवहारवदुत्तरोत्तर कल्पान्तर प्रळययोरप्येवमूहनीय । पूर्वपक्षसङ्गत्या मतान्तरमाह ॥

सू ॥ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकार जैमिनि ॥ ३१ ॥

देवानामनधिकार ब्रह्मविद्याया जैमिनिर्मन्यते । कुत मधुविद्यादिष्वधिकारासभवात् । "असावादित्यो देव मधुदेवाना मोदनान्मध्वीवमधु तस्य मधुनो द्युलोक एव" तिरश्चीनवश । अन्तरिक्षे आदित्यस्य वो मधुनोऽवस्थानात्तदेव मध्वादारोप ।"रोहित शुक्र कृष्ण पर कृष्णं गोप्य चेत्या"दिना आदित्यमण्डलप्राप्ति फलकेषु मधुविद्यादिषु आदित्यादीनामनधिकार आदित्याद्यन्तराभावात् । स्वस्यैवोपास्यत्वोपासकत्वाभावात् । तथा च ब्रह्मविद्यायामधिकाराङ्गीकारे विद्यात्वाविशेषात्तत्रापि स्यात् । तत्र चाधिकारासम्भवाद्ब्रह्मविद्यायामपि न सम्भवति । किंच । "कमस्य आदित्यमुपासीत । पुनश्चादित्य व्यपाश्रयाणि पञ्चरोहितादीन्यमृतानि ।" इत्युपक्रम्य "वसवोरुद्रा आदित्यामरुतस्साध्याश्च पञ्चदेवगणा" । "क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्ती"त्युपदिश्य"स य एतदेवममृत वेद वसूनामेवैकोभूत्वाग्नि नैवामुखेनैत देवाऽमृत दृष्ट्वा तृप्यती"त्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानता वस्वादिमहिमप्राप्त दर्शयति । वस्वादयस्तु स्वातिरिक्तवस्वादीन्कानमृतोपजीविनो विजानीयु । स्वव्यतिरिक्तवस्वादिमहिमान कवा प्रेक्षेयेयु । "यथाग्नि पादोवायु पाद आदित्य" । पादोदिश । पादो वायुर्वाव स(व)सर्ग आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश" इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न चैषामधिकार । "तथे मामेव गौतम भरद्वाजावयमेव गौतमोय भरद्वाज इमावेव विश्वामित्र जमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोय जमदग्निरिमावेव वशिष्ठ कश्यपावयमेव वशिष्ठोऽयं कश्यपोवागेवात्रिरित्या" दिना ऋष्युपास्य विद्यासु न तेषामेव ऋषीणामधिकार । तस्माद्देवाना सर्वथा मधुविद्याधिकारा सम्भवात् । ब्रह्मविद्याधिकार नसम्भवतीति विधीयते ॥

तत्र हेत्वन्तरमाह ॥

---

1 Another reading is तासुवीर्यमपासृजत्

सू ॥ ज्योतिषाभावाच्च[1] ॥ ३२ ॥

"तं देवा ज्योतिषा ज्योतिर्वायुर्होपासतेऽमृतमि"ति । ज्योतिषि परमशिवे साधारणतया देवानामुपलब्धिस्त्वेऽप्यधिकाराभाव वाक्यदर्शनात् । "इतरत्र मध्वाद्युपासनेनाधिकारोन्याय सिद्ध" इत्युपादिश्यते । किंच परिदृश्यमान ज्योतिर्मण्डल एव सूर्यचन्द्रादि देवता शब्दाना लोकव्यवहारसद्भावान्मण्डलस्य मृत्पिण्डवदचेतनत्वेन विग्रहाभावादग्निवाय्वादीनामपि तत्तुल्यते । मन्त्रार्थवादाना चान्यपरत्वेन स्वार्थे प्रामाण्याभावान्नदेवाना विग्रहवत्त्व । तस्मादपि तुल्यत्वान्मन्त्रार्थवादाना चानधिकार इति जैमिनिर्मन्यते । इति शङ्कासूत्रयोरभिप्राय । एव देवाना ब्रह्मविद्याधिकारे जैमिन्याचार्य कृताक्षेप निराकरोति ॥ न सामर्थ्यादेश्चेतन धर्मस्याधिकाराज्ञ देवानामधिकार ॥

सू ॥ भावतु बादरायणोस्तिहि ॥ ३३ ॥

तु शब्दश्शङ्कानिरासार्थ । मधुविद्यादिषु देवानामधिकाराभावेपि ब्रह्मविद्यायामधिकार बादरायणाचार्यो मन्यते । अस्ति हि मण्डलाभिमानिनी मण्डलातिरिक्ता विग्रहवती चेतन देवता अस्तीति पुराणेषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थ । मधुविद्यायामधिकारेपि वस्वादि देवाना स्वहृदय पुण्डरीकस्थ ब्रह्मविद्याधिकारो विरुध्यते । कल्पान्तरेव स्वादेर्ब्रह्मत्व प्राप्तिसंभवात् । सगुणनिर्गुणात्मक शिवाभिधानं परब्रह्म तद्वद्देवानामुपास्य विधीयते । "असावादित्यो देवमध्वि"त्यारभ्य "आदित्यवस्वादि नामरूप विशिष्टकार्यविशेषावस्य ब्रह्मउपास्य व्यचक्षते" । "अथ तत ऊर्ध्वमुपैति नैवोपैतिनास्तमेती" त्यादिना सूक्ष्मादित्यान्तरात्मत्वेन प्रविष्टं कारणात्मक ब्रह्मोपास्यमुपदिश्यते । "तत्र स य एतदेवममृत वेद वसूनामेवैकोभूत्वाऽग्निनैव मुखेन एतदेव अमृत दृष्ट्वातृप्यती"त्यादिना वस्वादित्यरूप फलमुच्यते । "स ह वा अस्मा उदितेन निमोचति सकृद्धि वा हैवास्मै भवति । य एतामेव ब्रह्मोपनिषदं वेदे"ति ब्रह्मप्राप्तिफलमुपदिश्यते । तस्मान्मध्वादिष्वपि देवानामधिकारस्सम्भवति ॥

किंच । "यद्यपि देवाना मिश्रोपासनाधिकारस्तथापि ब्रह्मविद्याया तेषामप्यधिकारस्सम्भवति हि । नयद्येकत्रानधिकारे सर्वत्रानधिकार । राजसूयाद्यनधिकृता ब्राह्मणादीना ज्योतिष्टोमानधिकार प्रसङ्गात् । यद्वाज्योतिषिभावाच्चेत्तस्योत्तरमस्ति हि । यथापि देवताशब्दो ज्योतिष्टोमानाधिकारप्रसङ्गात्" । यद्वा ज्योतिषिभावादौ प्रयुज्यते तथापि तदभिमानिदेवतापरा एव । त त देवतात्मान प्रतिपादयन्ति । अस्मिन्नैश्वर्ययोगाद्देवाना ज्योतीरूपेणावस्थातुं तं त विग्रह गृहीत्वा च व्यवहर्तु सामर्थ्यं तथाहि श्रूयते । "मेधातिथिर्मेषेति मेधातिथिर्हिकण्वाय निर्मेषोभूत्वा जहारे"ति स्मर्यते च । "आदित्य पुरुषोभूत्वा कुन्ती मुपजगाम ह" इति । "मृदादिष्वधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते" "मृदब्रवीदापोब्रुवन्नि"त्यादौ दर्शनात् । ननु मन्त्रार्थवादाना स्वार्थतात्पर्याभावात् । तन्मूलेतिहासपुराणानामपि तथात्वात्कथ विग्रहसिद्धिरितिचेन्न । अत्राप्यस्तिह्येवोत्तर तेषामप्यबाधितेर्थे प्रामाण्यमस्तीत्यर्थ । अर्थवादेष्वपि शब्द शक्तिबलाज्जातस्य अर्थप्रत्ययस्य बाधाभावे प्रामाण्यमप्रतिहतमेव । तन्मात्रेण प्रयोजनान वाप्ते । विधेयस्तावकतया विध्यैकवाक्यत्व कल्पनेन चैतावतावान्तरवाक्यार्थबाधस्सम्भवति तस्याभासे स्तुतिरपि नस्यात् । अत एव वायव्यस्तवनाद्यर्थवादेष्वपि गुणवादेनाबाधितमर्थमङ्गीकृत्यैव

---

1 Another reading is ज्योतिषि भावाच्च.

स्तुतिपरत्वमङ्गीक्रियते। वस्तुतस्तु यथा स्वर्गार्थवादाना चोदनापेक्षित फलप्रतिपादकतया प्रामाण्यपरमेवं देवता विग्रहप्रतिपादकानामपि। तथाहि। "तृप्त एवैनमिन्द्र प्रजया पशुभिस्त र्पयती"त्यादि पर्यालोचनया "रात्रि सत्रन्यायेन" देवता प्रीतिरेव। कर्मणा व्यापारपरत्वेन कल्प्यते। नत्वात्ममममेतमपूर्वाख्या मानान्तरागोचर कल्पनार्हं न च प्रदत्त ह्यनिर्देवता न भुक्ते। प्रत्यक्षविरोधात्। अभुञ्जानन्तरं च कथ तृप्त्यभावाच्च कथ प्रसीदतेति वान्य। अभुञ्जानाया अपि तदुद्देशेन त्यागमात्रेणापि प्रीतिसम्भवात् ॥

यथा कस्मिंश्चित्पूज्यतमे असन्निहितेपि सन्निहिताना पूजाप्रसङ्गे तदुद्देशेनपूर्वं किंचित्ताम्बूलादिक विभज्यास्मैदत्वा सान्निहित पूजाया कृताया तच्छ्रुत्वा सोपि किञ्चिदलभमानोपि प्रथम स्वोद्देशत्यागमात्रेणात्मान पूजित मन्वान प्रसीदति। तथा देवानामपि तदुद्देशेन त्यक्ता-हवनीयपक्षेऽपि तेन प्रीतिरविरुध्या एवं नमस्कारादि तृप्तिकरणाप्रीतिरुदाहर्तव्या। न च ग्रहादीनामचेतनानामपि देवतात्वत्प्रीत्यसम्भव तदधिष्ठातृ देवता सम्भवात्। एतेनाभ्याचारि-तानि व्याख्यातानि। वस्तुतस्सर्वान्तर्यामीश्वर एव सर्वफलप्रद इति तस्यैव प्रीति कल्प्यते। अत एव गीतासु। "यो यो या या तनु भक्ति श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचला श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं"। स तया श्रद्धया युक्त स्तस्याराधनमीहते। "लभतेच तत कामान्मयैव विहितान् हितान्" इति। तस्माच्चेतनवत्त्वाद्विग्रहवत्त्वाद्देवताना ब्रह्मविद्याधि-कारोऽस्तीति सिद्ध। "अहहारेत्वा शूद्र तवैव सहगोभिरस्त्विति" श्रुतौ शूद्रशब्दश्रवणात् पूर्वत्र-ब्रह्मविद्यायास्सामान्येन मनुष्याधिकार व्यपदेशात्। तेषामङ्गुष्ठमात्र हृदय प्रदेश विशेष दर्शनाच्च शूद्राणामपि तदधिकारमस्तीति आशङ्क्याह ॥

॥ अपशूद्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ शुगस्य तदनादर श्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥ ३४ ॥

छान्दोग्ये चतुर्थाऽध्याये उपाख्यायतेऽस्यविषय। "अहहारेत्वा शूद्र तवैव सहगोभिरस्त्वि"ति। "अजहारेमाशूद्रोऽनेनैवमुखे वालापयिषथा" इति। इहशिष्य गुरुणा "अहहारेत्वा शूद्र" इति शूद्रशब्देन सम्बोधनामुपपद्यते। तस्मादत्र शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नावेति सञ्चिन्त्यते। शूद्राणा ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति। श्रुतावपि शूद्रशब्दस्य आमन्त्रण-दर्शनात्। "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत ग्रीष्मे राजन्य। शरदि वैश्य" इति। त्रैवर्णिका-नामेवात्र आग्निसम्बन्ध दर्शना त्तेषामेवात्र ब्रह्मविद्याधिकारित्वमेवेति चेन्न। अर्थित्वा-दिकं शूद्राणामपि सम्भवात्। मनुष्याधिकारमपहाय देवानामधिकार व्यपदेशात्। तद्व-त्रैवर्णिकाधिकारमपश्शूद्रस्याप्याधिकार इति प्राप्त। आहवनीयाभावेनाग्नि साध्यकर्मानधि-कारेऽपि देवादिवद्विद्यायामधिकार सम्भवात्। उपनयनाद्यभावेपि देवादिवद्ब्रह्मविद्याधिकार. ॥

ननु स्वयभात वेदवेदार्थत्वात्तेषामेवाधिकार इति चेन्न। शूद्राणामपि पुराणश्रवणादिना ज्ञानोपपत्ते। "निषादस्थपति न्यायेन" महावाक्य ग्रहणाधिकार सम्भवाच्च तस्मादत्र शूद्रस्य मुख्यार्थतया ब्रह्मविद्याधिकारस्सम्भवतीति चेदुच्यते। **न शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधि-कार.**। देवानामुपनयनाभावेपि सुकृत विशेषप्राप्त वेदवेदार्थत्वात्। स्वभावसिद्धाबाध्य ब्रह्म-सूत्रत्वात्तेजश्शरीरत्वाद्युलोक सम्बन्धाच्च नाधिकार विरोध। वेदाधिकारहेतुभूतोपनयनस्य त्रैवर्णिक विषयत्वात् औपनिषच्छास्त्रस्य वेदाङ्गत्वात्। "यच्चेदं शूद्रो यज्ञेऽन(व)न क्लृप्त" इति

न्यायात् । छान्दोग्ये चतुर्थाध्याये ससर्गविद्याया शूद्रश्रवणन्यायाभावाच्च । न लिङ्ग साधक। लिङ्गस्याविकृत विषयत्व व्याख्यानार्थमिद सूत्र । **शुगस्यतदनादर श्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते** हीति । अस्य जानश्रुते क्षत्रियस्य तदनादर श्रवणात् । तस्य हसस्य अनादरश्रवणाद्याशुगुत्पन्ना शूद्रशब्देन सूच्यते । रैक्केण स्वस्य सर्वज्ञत्व ज्ञापनार्थ तथा द्रवणात् तयाशुचा रैक्क प्रति जानश्रुति शुचमभिदुद्रावेति शूद्रो जानश्रुति । मुख्यार्थ सम्भवायोगो गृह्यते । अत्र जानश्रुति पौत्रायण राजान प्रसादस्थ कदाचिद्धसाना तदुपरि माला रूपेण गच्छतामेकोह स एक प्रत्युवाच । अय जानश्रुतिर्महाभाग इति तमितर प्रत्युवाच । "कोय वराक द्रवतोप्य कृष्टो रैक्क इति" तच्छ्रुत्वा जानश्रुतेश्शोक उत्पन्नस्तेनैव शोकेन हा रथगोसुवर्णाद्युपायनं गृहीत्वा रैक्क आह । हे जानश्रुते शूद्रहरित्वाहरयुक्ता इत्यागमनशीलो रैक्कवादिक च । "नीतमुपायन च तवैवास्तु नैतेनाल्पोपायनेन अहमुपदेक्ष्यामी" त्याख्यायिकाऽर्थस्सक्षेपतो ज्ञेय । अपि च । वेदाध्ययनाभावेन तत्साधनोपलब्ध तज्ज्ञानासिद्ध्यभावात् । स्मृतिपुराणेतिहासानि श्रुत्यर्थमुपपादयन्ति। तस्मात्तच्छ्रवणाधिकारोऽपि न स्वातन्त्र्येण शूद्राणा विधीयते । तच्छ्रवणजन्यज्ञान तु सर्व पापापनयनफल । विदुर धर्म व्या वादीना देवाश सम्भूतत्वात्पुराण श्रवण जन्यज्ञानद्वारा मोक्षाविकारित्व नविरुद्ध्यते । ननु मुख्य एव शूद्रो जानश्रुतिस्तु कि जघन्येन योगेनेत्यत आह ॥

सू ॥ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

नचात्रापि जानश्रुतेश्शूद्रजाति विषयत्व । प्रकृत प्रकरणादुत्तरत्र संसर्गविद्यायामेव चैत्ररथेन प्रसिद्ध क्षत्रियेण अभिप्रतारिणा सह समभिव्यावहारात्मक लिङ्गात्समान च समभिव्याहरोभवति । जानश्रुत्युपासनोपक्रमे । "हितौत्रयाणश्रद्धादेयो बहुदायी बहुवाक्यआसीन्न सर्वतो वसर्थामावया चक्रे । सर्वत एवमेतदन्नमत्स्यन्ति तेदानवतीत्व नानाविध पक्वान्न प्रदायित्व चोपदिश्य तन्मध्ये सहसन्दिहानएव क्षत्तारमूचे क्षत्तृप्रेरणमुपदिशति" । तदुपसहारे । "वेय जाया अय ग्रामो यस्मिन्नस्य"इति ते हैतैरैक्क वर्णाना महद्रुषिषुच यत्रस्म उपासेति बहुषु ग्रामदातृत्वमुपदिश्यते । तस्मादेतद्धर्मैर्जानश्रुते क्षत्रियत्वमेवावबोध्यते । अथ (ह) शौनक च कापेयमभिप्रतारिण च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारीभिर्भिक्ष इति कापेयाख्ययाजकयोगादभिप्रेतारी चैत्ररथ क्षत्रिय इत्युपदिश्यते । चित्ररथपुरोहितत्व च कापेयाना श्रौतप्रसिद्धं । "एतेन वै चित्ररथ कापेय अयाजयन्नि' ति । एतेन द्विरात्रेण समानान्वयाना हि प्रायेण समानान्वया एव याजकाभवन्ति । ननु चित्ररथ पुरोहित कापेययोगादभिप्रतारिणश्चैत्ररथत्व भवति तस्मान्नक्षत्रियत्वमितिचेन्न । "चैत्ररथिर्नामैक क्षत्रियपतिरजायत" । इति वाक्यशेषे चित्ररथवशजत्वेन क्षत्रियपतित्वेन च । क्षत्रियत्व व्यपदेशा त्तद्वदुत्तरत्र ब्राह्मणेन "कापेयेनयुक्ताभिप्रतारिक्षत्रिय" इत्युपदिश्यते । तद्वदेकेन ब्राह्मणेन युक्तो जानश्रुतिरपि क्षत्रिय इत्यवगम्यते । तस्मात् क्षत्रियस्यैव शूद्रेति सम्बोधनमुपपद्यते । निषादस्थपतिन्यायेन शूद्रस्य चौपनिषद्ब्रह्म वाक्यश्रवणाधिकारमस्तीत्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

अत्रापि न शूद्राणा ब्रह्मविद्याधिकार । कुत । ब्रह्मविद्योपदेशप्रकरणे उपनयनादिसंस्कार परामर्शात् । "त होपनिन्ये अधीहिभगव"इति होपससाद ब्रह्मपराब्रह्मनिष्ठा परब्रह्मान्वेषमाणाभिरेषहवै तत्सर्व वक्ष्यती"ति ते ह "समित्पाणयो भगवन्त पिप्पलादमुपपन्ना"

इत्यादिना उपनयनस्य ब्रह्मविद्याङ्गत्वोपदेशत्वात् । इतश्च न जानश्रुतिशूद्रस्याधिकार ॥

ननु "श्रोतान्हत्वानुपनीयैवे"त्यादावनुपनीताना (अदीक्षिताना)मपि वैश्वानर विद्यायामधिकारित्वव्यपदेशादनियत मुपनयनमिति चेन्न । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्राप्तोपनयनाना (शिवदीक्षिताना) प्राचीन शालादीना द्विजानामेवाधिकारात् । निषेधस्तु स्वविद्योपदेष्टुरश्वपतेराज्ञा न्यूनवर्णत्वादद्रष्टव्य । तान्प्राचीशालादीनृषी ननुपनीयैव अश्वपतिराजोवाचेति श्रुत्यर्थ । ननुतर्हि शूद्रस्याप्युपनयनं कल्प्यतामित्यतआह । तदभावाभिलापाच्चेति । "न शूद्रेपातकं किञ्चिन्न च सस्कारमर्ह"ति। "शूद्रश्चतुर्थो वर्णस्स्योदकजाति"रिति स्मृति । इत्यादिना उपनयनादि संस्कार भावाभिलापादित्यर्थ. । "पातकं भक्ष्याऽभक्ष्यविभागा भावकृत । एकजातिरुपनयन रहित इति भाव । "निषादस्थपति याजयेदि"ति विधिरस्तीति चेन्न । उपनयन संस्कार विशिष्टत्रैवर्णिकानामेव श्रुतिस्मृतिषु महावाक्य श्रवणोपदेशात् । न शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारित्व सर्वदा सम्भवतीति सिद्धं ॥

अत्र हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्ते ॥ ३७ ॥

इहापि न शूद्रस्याधिकार । शूद्रत्वाभाव निर्धारणे सत्येवोपदेशप्रवृत्ते र्व्यपदेशात् । नेतदब्राह्मणो विविक्तुमर्हति समिध[1]स्सौम्याहारोपपत्त्यान्वेष्येन सत्यादगा इति लिङ्गात्सत्य कामो जाबाल । प्रमीत पितृको गौतमसमीप गत्वा ब्रह्मचर्यमुपेयमित्युवाच "तं गौतम पप्रच्छ कि गोत्रोऽसि" । जाबाल उवाच । "मातापि नजानात्यहमपि नजानामी"ति । तच्छ्रुत्वा गौतम "नाब्राह्मणस्येताद्दशस्य यथार्थ वादित्व सम्भवती"ति शूद्रत्वाभाव निश्चित्य "शुश्रूषामगीकृतवा"नित्याख्यायिका दर्शनाच्च। "न शूद्रस्याधिकार" इतिसिद्धं । ननूपनयनासम्भवेपि ब्रह्मोच्चारणनिरास कादाचित्कस्सार्वत्रिकोवा । न सर्वदासम्भवति । डिम्भकस्योपनयना सम्भवेन ब्रह्माभिव्याहारयेत् । अन्यत्र स्वधानिर्णयादिति स्वधानिर्णयने ब्रह्मोच्चारणविधानात् । तस्मात्कादाचित्क इत्युपदिश्यते । ततोऽनुपनीतस्य शूद्रस्य पाकयज्ञादिषु ब्रह्मोच्चारण निरासस्स्यात् । न ब्रह्मविद्याधिकारनिषेध इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ श्रवणाध्ययन प्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥[2]

इतश्च न शूद्रस्याधिकार । कस्मात्स्मृतेश्च । स्मृतितो वेदश्रवणस्य तदध्ययनस्य तत्प्रयोजनयोरर्थज्ञानानुष्ठान रूपयोरर्थयो. प्रतिषेधान्निषेधादित्यर्थ । "अथ वास्यवेद(हा) मुपश्रण्वत त्रपुजतुभ्या श्रोत्रपूरण[3]" । "उदाहरणे जिह्वाच्छदो" । "धारणे शरीरच्छे(भे)द" इति श्रुतौ । शूद्रस्य वेदाध्ययनादौ शिक्षा श्रूयते ॥ "शूद्रस्य वेदश्रवणेतच्छ्रोत्रेतत्पमादरात् । "त्रपुप्रपूरयेद्राजा तदुच्चारणमात्रत" । तज्जिह्वा छेदयेत्तूर्ण तद्धारण वशात्तदा" । "शरीरभेदन कुर्याद्विधिरेषोयमुच्यत" इति । स्मृतिरपि श्रूयते । तस्मादुपनयनादि संस्कारविशिष्ट त्रैवर्णिकानामेव वेदश्रवण वेदाध्ययन वेदार्थानुष्ठान विधिसम्भवात्तेषामेव ब्रह्मविद्याधिकारइति राद्धान्त· ॥

---

1 Another reading is सोम्यहारोपत्वा नेष्येन सत्यादगा ॥

2 Another reading is श्रवणाध्यनार्थ प्रतिषेधास्मृतेश्च ॥

3 Another reading is अथ हास्य वेदमुपश्रण्वतस्त्रपुजतुभ्या श्रोत्रप्रतिपूरणम् ॥

ननु विदुर धर्मव्याध प्रभृतीना ब्रह्मज्ञान दर्शनान्नशूद्राणा ब्रह्मविद्याधिकारनिषेधइतिचेन्न । तेषा देवताशत्वात् । "देवाश सम्भवानान्तु जातिभेदं न कारयेत्" । "स्वभाव सिद्धविज्ञानाद्रामदेवादिवत्सदा ' । " तत्पुत्र बान्धवादीना जातिभेदो प्रकल्प्यते " इत्यादौ कारण पुरुषत्वेन निर्गत जातिभेद व्यपदेशाद्विदुरादीनामपि शूद्रत्व मौपचारिकमेव । तथापि तेषा गुरु समीपे" त्रैवर्णिकैस्सह पुराणेतिहास श्रवणाधिकारमात्रमेवेति विधीयते । न प्रत्यक्ष वेदवेदान्तविद्याधिकारित्व ॥ प्रासङ्गिकादधिकार चिन्तानिवृत्ता । प्रकृतवाक्यार्थसन्धानमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ कम्पनाधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ कम्पनात् ॥ ३९ ॥

सर्वगतस्य शिवस्य परब्रह्मणस्साधकानुग्रहाय मनुष्यहृदय प्रमितत्वं कठवल्ल्युपक्रमणे प्रदर्श्य ॥ "यदिद किञ्च जगत्सर्व प्राण एजति नि सृत" । "महद्भयं वज्रमुद्यन्तं[1] य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति" ॥ इति कठवल्ली षष्ठाध्याये पाठकवाक्ये पठ्यतेऽस्यविषय । अत्र जगत्कम्पनहेतु प्राणोवा अशनिर्वा परमेश्वरोवेति सशय ॥ "यदिद किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति नि सृतमि"ति वाक्ये नि सृतमुत्पन्नं यदिदं जगत्सर्व प्राणेनिमित्ते श्रूयते ॥ प्राणशब्दस्य प्राणवायौ प्रसिद्धत्वाज्जगदाप्तस्य परमेश्वरस्य विश्वकम्पनहेतुत्वासम्भवात् । ' नमस्ते वायो । त्वमेवप्रत्यक्षं ब्रह्मासी"त्यादौ तस्यैव ब्रह्मत्व व्यपदेशाच्च । अत्रप्राणोपासनस्यैव मोक्षोपदेशो न विरोध ।

किंच । "अपपुनर्मृत्युं जयति य एवं वेदे"ति श्रुतौ वायुविज्ञानस्य मोक्षफल स्पष्टमुक्त । अथवा । "महद्भयं वज्रमुद्यत यएतद्विदुरमृता(स्ते)भवन्ती"ति वाक्ये महाभयहेतुत्वं वज्रस्यैव व्यपदेशात् । वायौ पर्जन्यभावेन विवर्तमाने "विद्युन्मेघवृष्ट्यशनयो जायन्त" इति श्रवणात् । अशनिहेतु वायु लक्षकत्व वज्रस्यापियुक्तं । तस्मात्सर्वथात्र परमेश्वर मुख्य लिङ्गादर्शनान्नपरमेश्वर एवोपदिश्यत इति चेदुच्यते ॥ कम्पनात् ॥ अत्र जगत्कम्पनहेतु परमेश्वर एव । "एजृ कम्पन" इति धातो कम्पनार्थत्वादित्यर्थ ॥ "भीषास्माद्वात पवते । भीषोदेति सूर्य । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च । मृत्युर्धावति पञ्चम" इति । यस्य शासनं च "येन सर्ववयं निषिद्ध विमुखा विहितेषु प्रवर्तामहे"त्यादौ च पवनादीना भयहेतुत्वं परमेश्वरस्यैवोपदिश्यते । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानामि"त्यादौ जगन्नियामकत्वं तस्यैव दर्शनाज्जगद्भय हेतुत्व समुचितं । "तस्माद्राजमुख भीष्म भावुकमि"तिश्रवणात् । कल्याणमूर्तेरपि जगच्छासकतया भयहेतुत्वं सर्वोपादानत्वात्तस्य प्राणशब्द वाच्यत्वं युक्त । "स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोऽग्निस्सचन्द्रमा " । "स प्राणस्य प्राणमि"त्यादि श्रुतिशतेषु श्रूयते । किंचोपक्रमोपसंहारमध्यपरामर्शतया परमेश्वर प्रकरणत्वावगमान्नान्यविषयत्वं । "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवाऽमृतमुच्यते । तस्मिन्लोकाश्रिता स्सर्वे तदुन्मात्येति कश्चने"त्यु"पक्रमवाक्ये परमेश्वर एवोपदिश्यते । "जगत्सर्व प्राणएजती"तिच एजयितृत्वमपीद परमेश्वरस्यैवोपलभ्यते । न वायु मात्रस्य । तथापि श्रुत्यन्तरे प्रसिद्ध "न प्राणेन नापानेन मर्त्योजीवति" । कश्चन "इतरेणतु जीवन्ति यस्मिन्नेता उपश्रितौ"

---

1 Another reading is वज्रमुद्यत

इति । उत्तरत्रापि । "भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्य । भयादिन्द्रश्चाग्निश्च मृत्यु-र्धावति पञ्चम" इत्यादिना परमेश्वर धर्म बाहुल्यात्तत्प्रकरणमिति निश्चीयते वज्रशब्दवाच्यत्व साध्य सकारणत्व सामान्यात्समुचितं परमेश्वरस्यैव । "य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती"ति वाक्य-निर्दिष्टामृतफलव्यपदेशोऽपि परमेश्वर विषयत्व मुपदिशति । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्त-मेति" ईश ज्ञात्वा अमृताभवन्ति । "सम्पश्यन्ब्रह्म परम याति नान्येन हेतुने" त्यादौ शिवज्ञा-नस्यैव मोक्षहेतुत्वनिर्देशान्नवायुविज्ञानादमृतत्व क्वचिदपि विधीयते । तत्रोपसहारे । "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रादस्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यासि तद्वदे"ति परमेश्वरस्योक्तत्वात् जगत्कम्पनहेतुत्व नेतरस्येति सिद्धं । दहरपुण्डरीकादि प्रदेश विशेष व्यापकत्वेन प्रतिपाद्यस्य परब्रह्मण । व्यापकत्वमुपपादयितुमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ ज्योतिराधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥

छान्दोग्ये पञ्चमाध्याये प्रजापति विद्यायामाम्नायते । "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-त्समुत्थाय परज्योतिरूप सम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" । "स उत्तम पुरुष" इति । इह ज्योतिश्शब्देन प्रसिद्ध सूर्यादिज्योति र्नारायण परमेवेति सशय । नात्र ज्योति-श्शब्देन परमशिव प्रतिपाद्य । तस्य तेज परत्वेन मुख्यत्वात् । "**ज्योतिश्चरणाभिधा-नादि**"त्यत्र चरण हेतुत्वेन ज्योतिश्शब्दस्य स्वार्थपरित्याग दर्शनात्तद्वदत्र परमेश्वर परत्व नोपपद्यते । कुत । कारणाभावात् । न मुक्तिप्राप्तिहेतुत्वमपि परमेश्वरस्य सम्भवति । "अक्षया एता हृदयस्य नाड्य" इत्यादि "नाडीखण्डे" अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्य-थैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते" इत्यादि श्रुतौ प्रभाकरस्यैव मुक्तप्राप्यत्व व्यपदेशात् । किंच । नारायणस्यापि समुचित । 'उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत" इत्यादौ मुक्तप्राप्त-परंज्योति पुरुषोत्तम शब्दवाच्यत्वेन निर्देशात् । पुरुषोत्तम शब्दस्य तस्यैव रूढत्वात् । तस्मात्तयोरेव पुरुषोत्तम शब्दसमानाधिकरण परज्योतिश्शब्दवाच्यत्व सम्भवतीति प्राप्ते ब्रूम ॥

"**ज्योतिर्दर्शनात्**"। अत्र परज्योतिश्शिव एव कस्मात् **दर्शनात्** । "य आत्मा-पहत पाप्मा" इत्युपक्रम्य लोचनया परम शिवस्यैव प्रतिपाद्यत्वेनानुवृत्ति दर्शनात् । अत्र परज्योति शब्दवाच्यत्वमुत्तमपुरुषत्व मुक्तप्राप्यत्वं च परमेश्वरे न विरोध । अपहत पाप्मत्वादि धर्मविशिष्ट परमेश्वर एवात्र "सोन्वेष्टव्य" इति प्रतिज्ञानात् । "एतन्त्वेव ते भुयोऽनु व्याख्यास्यामी"त्यनुसन्धानात् "अशरीर वावसन्त न प्रियाप्रियेस्पृशत[1]" इत्यादौ अशरीरत्वे न ज्योतिस्सम्पत्त्युपदेशात् ।

किंच । उत्तमपुरुष विशेषणात्परमपुरुष एवात्र निदिश्यते । ब्रह्मप्रकरणान्न मुक्तप्राप्यत्वं प्रभाकरस्योपपद्यते । "यत्र ब्रह्मसमश्नुत" इति "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्परं पुरुषमुपेति दिव्य"मित्यादावपुनरावृत्ततया मुमुक्षूणा परमशिवप्राप्ति दर्शनात् । न नारायणस्यापि मुक्तिप्राप्यत्व सम्भवति । "ईश ज्ञात्वा अमृता भवन्ति" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । "तथा शिवमविज्ञाय दु खस्यान्तो भविष्यति" इत्यादौ

1 Another reading is चुबुक पर्यन्त स्पृशत

मुक्ताना परमशिव प्राप्ति दर्शनात्। पुरुषोत्तम शब्दोऽपि परमेश्वरे सम्भवति। पुरुषेभ्य शारीरेभ्य परम उत्कृष्टत्वात्। "ब्रह्ममेऽधिकेवेष्टित पुरुषोत्तममि"ति प्राप्यस्य परमशिवस्य ब्रह्मण पर्यायत्वेन हस्तकरपाणि शब्दवत्प्रयोग दर्शनात्। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूतानामि"त्यादौ वेदादि सर्वविद्या नियामकत्व सर्वभूतात्मक पुरुष नियामकत्वादि धर्माणा परमेश्वरस्योपदेशात्। सर्वपुरुषात्मक जीवनियामकत्वेन पुरुषोत्तम ज्योति पराशिव एव। "परात्परतर ब्रह्म तत्परात्परतो हरि। यत्परात्परतो ईशस्तन्मे मनश्शिवसङ्कल्पमस्तु"। "शिवमद्वैत चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा सविज्ञेय"। "शिवोऽद्वैत"। "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"रित्यादौ पुरुष शब्दवाच्य नारायणादि जीवेभ्योऽधिकत्व व्यपदेशात्परमशिव एव पुरुषोत्तम इति राद्धान्त। पुरुषोत्तम शब्दस्य विष्णावेवरूढिरिति चेत्। हरिवंशे कृष्ण प्रति परमेश्वरवचन। "यानि नामानि गोविन्द तव लोके महीयते। तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणे"ति वाक्यदर्शनात्पुरुषोत्तम शब्दवाच्यत्व तस्यैव सिद्ध॥

॥ अर्थान्तरत्वादि व्यपदेशाधिकरणम्॥ १२॥

सू॥ आकाशोर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात्॥ ४१॥

छान्दोग्यस्याष्टमाध्याये पठ्यतेऽस्यविषय। "आकाशोहवै नामरूपयोर्निर्वहिता। ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं सआत्मे"ति इह सर्वाविक्यत्वेनोपदिष्ट आकाशो भूताकाश किं जीव उत परमेश्वरोवेति सशय। वियत्याकाश शब्दस्य रूढत्वात् अवकाश प्रदातृत्वेन तस्य नामरूप विभागयोग्यत्व सम्भवात्। "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्त"इत्यादौ जगत्कारणत्व तस्यैव व्यपदेशात्। तदेवयुक्त उत जीवोऽपिस्यात्। "अनेन जीवेनात्मना(नु)प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति"विकारजातस्य नामरूप व्याकृतत्वान्निर्विकारस्य परमेश्वरस्य तदसम्भवात्। तस्य नामरूप व्याकरण दर्शनात्। चिदाकाश रूपत्वाच्च तस्मात्तयोरेव आकाशशब्दवाच्यत्व उच्यत इति चेद्ब्रूम। **आकाशोर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात्**। अर्थाना पदार्थानामन्तरत्व व्यपदेशात्। अत्र आकाश शब्दवाच्यश्शिव एव। कस्मादर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात्। अर्थाना पदार्थानामन्तरत्व व्यपदेशात् नामरूपात्मक स्थूल सूक्ष्म चिदचित्प्रपञ्चान्तरात्म व्यपदेशान्निर्देशादित्यर्थ। आदि शब्देन। "ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं सआत्मे"त्यादिना ब्रह्मत्वादि व्यपदेशो द्रष्टव्य परमेश्वराद्भिन्नस्य भूताकाशादेरात्ममृतत्वादि धर्माणामसम्भवात्प्रकरणविरोधाच्च ब्रह्मलिङ्ग भूयस्त्वान्नेतर इति सिद्ध॥

॥ सुषुप्त्यधिकरणम्॥ १३॥

सू॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन॥ ४२॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते। बृहदारण्यके षष्ठाध्याये दृश्यतेऽस्यविषय। "योऽय विज्ञानमय प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति (पुरुष)स्समानस्सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरन्ती"ति। अत्र विज्ञानमयो लिङ्गशरीरावच्छिन्न शारीर परमेश्वरोवेति सशय। अत्र जीवएवाभिधीयते। उपक्रमोपसहारमध्यासपरामर्शादिभिर्जीवस्यैव प्रवृत्तत्वात्। "योऽय विज्ञानमय प्राणेष्वि"ति शरीरकारणात्। "स वा एष महानजआत्मायोऽय विज्ञानमय प्राणेष्वि"त्युपसहारेपि तदनिराकरण दर्शनात्। मध्येपि। "एषोन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत(र)"इति हृदयान्तरे व्यवस्थान

व्यपदेशादत्र पूर्वापर मध्यपरामर्शेषु परमेश्वर परत्व विधायक शब्ददर्शनादवस्थात्रयानुगत जीवस्यैव विद्यमानात्सएवाऽत्र प्रतिपाद्यत इति चेदुच्यते। "कतम आत्मा। योऽयं विज्ञानमय" इति श्रुता भ्रमरकीटवन्मुक्तजीवस्य शिवात्मकत्वान्मुक्तजीव प्रतिपाद्यते न तु बद्धजीव । कुत । सुषुप्त्यवस्थाया उत्क्रान्त्यावस्थायाश्च जीवब्रह्मभेदस्य भेदेन द्विवारं प्रतिपादितत्वादित्यर्थ । "सुषुप्तौ तावदयपुरुष प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्य किञ्च न वेदनान्तरमि"ति जीवपृथक्तेन प्रज्ञानशब्देन परमशिवो निर्दिश्यते ॥

नन्वत्र जीव पुरुषो भवति तस्य शरीर बाह्याभ्यन्तर विज्ञानत्व सभवात्। शरीराधिपतित्वात् उपक्रमोपसहारादि षड्विधलिङ्गैस्तद्धर्मदर्शनाच्च । जीव एवात्र प्रज्ञान शब्दवाच्य इति चेन्न । प्रज्ञान शब्देनात्र परशिव एवात्र प्रतिपाद्यते। "य एषोऽन्तर्हृदय आकाश स्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी मर्वस्येशानस्सर्वाधिपति 'रित्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्वादि धर्माणा अन्यत्रासम्भवात्। तथोत्क्रान्तो वस्यय शारीर आत्मा प्रज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्यतीति शरीराद्यतिरिक्ततया परमेश्वर उपदिशति। तत्रापिक्रमेतावद्योय विज्ञानमय प्राणेष्विति शारीरधर्माणा नोपदेशात्। किंच । शारीरधर्माणामनूद्य तस्य भ्रमरकीटावच्छिन्नैकभावत्व निर्दिशति तथोपसहारेऽपि"सवा एष महानज आत्मायोऽयं विज्ञानमय प्राणेष्विति" परमेश्वर एवात्र अजरत्वादि धर्मनिर्दिष्ट । ततो मध्ये। "यदत ऊर्ध्व मोक्षायै ब्रूहि' ति पदेपदे प्रश्न । "अनन्वागत स्तेन भवत्यसङ्गोह्यय पुरुष" इति पुन पुन प्रतिवचनं च। वाक्यभेदस्याऽभेदपरत्व ज्ञापयति। "अनन्वागत पुण्येना(न)वागत पापेनतीर्णो हि तदा सर्वान् लोकान् (शोकान्) हृदयस्य भवती"ति शरीरेन्द्रियादि विलक्षणपरमेश्वर प्रतिपादनपरत्व व्यपदेशान्नशारीरपरत्वमिति सिद्ध ॥ परमेश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ पत्यादि शब्देभ्य ॥ ४३ ॥

इतश्चासम्पत्परिरूप प्रतिपादनमेवैतत्। ततोऽस्मिन्सन्दर्भे परमेश्वर प्रतिपादका पत्यादयश्शब्दा दृश्यन्ते। "सर्वस्य (वशी)एष सर्वे(स्ये)शानस्सर्वाधिपति"। "स न साधुना कर्मणाभूयान्नो एवा साधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेषभूतपाल" इत्यादिकमुत्तर श्रूयते। "ब्रह्माऽधिपति ब्रह्मणोधिपति ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवो। नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेबिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम"। "पशूना पतये वृक्षाणा पतये जगता पतये" इत्यादि श्रुतिशतेष्वपि सर्वाधिपतित्व परमेश्वरस्यैव प्रसिद्ध। एव सर्वेश्वरत्वादि जातीय्यका धर्मा न कुत्रापि जीवस्यादृष्टत्वात् अत्र परमशिव एव प्रतिपाद्यत" इति राध्दान्त ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यकृत भेदाऽभेदात्मक
विशेषाऽद्वैत सिद्धान्तस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थ प्रकाशके
श्रीकरभाष्ये समन्वयाभिधानस्य प्रथमाध्यायस्य
त्रयोदशाधिकरणावच्छिन्न द्युभ्वादि त्रि-
चत्वारिंशत्सूत्रात्मक तृतीय पाद

॥ अथ श्रीकरभाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थ. पादः प्रारभः ॥

शास्त्रारम्भे मुमुक्षूणा पुनरावृत्ति रहित फल सिद्ध्यर्थं ब्रह्मजिज्ञासामुपादिश्य तद्ब्रह्मणो निर्विशेषत्व निराकरणपूर्वक सर्वज्ञत्वादि प्रसाधनार्थं "लक्षणप्रमाणाधीना हि वस्तुसिद्धि"रिति न्यायेन वस्तुसिद्ध्यर्थं जगज्जन्मादि लक्षण शास्त्रप्रमाणकत्व उक्त्वा परस्पर विरुद्धस्वभावभेदाऽभेद श्रुतीनामविरोधतया चतुर्थसूत्रे ब्रह्मणि समन्वय प्रदर्शयित्वा उक्त ब्रह्मलक्षणस्य प्रधाने अतिव्याप्तिमाशङ्क्य **"ईक्षतेर्नाशब्दमि"त्यारभ्य "गतिसामान्या"दित्यन्त अशब्दत्वेन** प्रधान जगत्कारणत्व प्रथमपादे वेदान्त वाक्यै प्रपञ्चित। द्वितीय तृतीय पादयोरस्पष्ट ब्रह्मलिङ्गानामुपासनद्वारा ब्रह्मणि समन्वयमुपपाद्य। क्वचिच्छाखासु प्रधान जगत्कारणत्व प्रतिपादक शब्दाना दृष्टत्वादशब्दत्व कथ तस्योपपद्यत इत्याशकाया चतुर्थपादोह्यारभ्यते ॥

॥ अनुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपक विन्यस्त गृहीतेर्दर्शयतिच ॥ १ ॥

कठवल्लीषु तृतीय वल्ल्यामुपदिश्यतेऽस्यविषय। "इन्द्रियेभ्य पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मन। मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्पर। महत परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष पर। पुरुषान्नपर किञ्चित्साकाष्ठा सा परागति"रिति ॥ इह महत्परत्वेनोपदिश्यमानमव्यक्त शब्द निर्दिष्ट साङ्ख्यप्रधान मुत शारीरोवेति सन्देह। पूर्वापर वाक्यसन्दर्भेण प्रधानमेवात्र प्रातिज्ञायन्ते। साङ्ख्यशास्त्रे महदव्यक्तपुरुषशब्दाना तत्त्वत्रये प्रसिद्धत्वात्तेषामेवाऽत्र प्रत्यभिज्ञानात् ॥ न अशब्दत्व तस्योपपन्न। अव्यक्त प्रकृति प्रधान मायादि शब्दाना प्रात्याक्षिकवेदे दर्शनाच्च। "ब्रह्मण्येव वेदान्ताना समन्वय"इति नियमाभावात्। कापिलस्मृत्यादिषु प्रधानस्य जगत्कारणत्व श्रुतिस्मृतिन्याय सिद्धत्वात्तदेवात्र प्रतिपाद्यत इति चेद्वक्ष्याम ॥ **अनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न। शरीरूपक विन्यस्तगृहीते दर्शयति च। आनुमानिक**मित्यनुमानगम्यत्वात्प्रधान। तदप्येकेषा शाखिना प्रसिद्ध अव्यक्तशब्देन प्रत्यक्ष प्रतिपाद्यते। इत्यशब्दत्वमसिद्धमिति चेन्न। शरीरस्य पूर्ववाक्ये रथरूपेण विन्यस्त प्रतिपादितस्य अत्र वाक्ये अव्यक्तशब्देन गृहीते ग्रहणात् ॥ नन्वव्यक्त शब्दस्य कथ शरीरपरत्वमित्यत आह। दर्शयति चेत्। पूर्वोक्त वाक्यसन्दर्भ। पर्यालोच्यमान। औचित्येन अव्यक्तशब्देन शरीर ग्रहण दर्शयति। "आत्मान रथिन विद्धि शरीर रथमेवतु"। "बुद्धिंच सारथिं विद्धि मन प्रग्रहमेवच"। "इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषुगोचरान्"। "आत्मेन्द्रिय मनो युक्त भोक्तेत्याहुर्मनीषिण" इत्युपक्रम्य। "सोऽध्वन परमाप्नोति तद्विष्णो परम पद"मिति श्रावयित्वा किं तद्विष्णो परमित्याकाङ्क्षयाम् "इन्द्रियेभ्य पराह्यर्था" इत्यारभ्य। 'साकाष्ठा सापरागति'रित्यन्तेन प्रकृतेन्द्रियेभ्य परा गतिं दर्शयति।

अत्र पूर्वप्रकृतानामिन्द्रियार्थमनोबुद्धीनामस्मिन्वाक्ये स्वशब्दैरेवोपादान। पूर्वत्रात्मशब्देनोपदिष्टमुत्तरत्र पुरुषशब्देन उत्तरवाक्ये महच्छब्देनोक्ता बुद्धि। पूर्ववाक्ये बुद्धिशब्देनैव संगृहीता। बुद्धि र्द्विविधा हिरण्यगर्भ बुद्धिरस्मदादि बुद्धिश्च। "यो ब्रह्माण विदधाति

पूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै" । " तं हि देवमात्मबुद्धि प्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये "। इति श्रुतिदर्शनात् । प्रथमोत्पन्नहिरण्यगर्भबुद्धिरस्मदादि बुद्धीना परा । तस्मादस्या महत्त्वं । पूर्ववन्नद्वयमेकीकृत्य निर्दिष्ट । इहापृथक्त्वमिति विवेक । पूर्वत्र शरीरपद मुत्तरत्र अव्यक्तपद तयो परिशेषादेकार्थत्व मित्यवगन्तव्य शरीरमिति । "तद्विष्णो परमं पदमि"त्यत्र पञ्चम्यर्थ एव निश्चीयते तथा ब्रह्मगीतासु । "पद यत्परम विष्णो तदेवाऽखिलदेहिना" । "ऋते साम्ब महादेव किं भवेत्परम पद"मितिदर्शनात् । "वेदार्थो य स्वयं ज्ञात्वा तत्राज्ञान प्रचक्षते" । इतिहासपुराणाभ्या वेदार्थमुपबृहणात् । वेदितव्य प्रयत्नेन सूरिभिर्मोक्षकाक्षिभि"रिति स्मृतौ । उपबृहणादि पुरस्कारेणैव वेदार्थ विज्ञान व्यपदेशात् । नेतरोऽत्र प्रतिपाद्य ॥

किंच । "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि"रिति वाक्ये । नारायणात्परस्य शिवस्य दुरवगाहित्वमुपदिश्य तदुपलब्ध्यर्थं योगमुपन्यस्यति । "यच्छे द्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि " । " ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्तआत्मनी"त्येतदुपदिश्यते । " वाच मनसि सयच्छे द्वागादि बाह्येन्द्रियव्यापार परित्यज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत्" । मनोविषय(वि)कल्पनाभिमुख विकल्प दोष वर्जनेन । ज्ञानशब्दोद्भूतबुद्धौ अध्यवसाय स्वभावाया धारयेत् । तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तरि अग्र्याया वा बुद्धौ सूक्ष्मता पादनेन नियच्छेत् । महान्तचात्मान शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे शिवापरपर्यायं । परस्या काष्ठाया प्रतिष्ठापयति । तस्मादुपक्रमोपसहारमध्य परामर्शेन साङ्ख्य प्रकाशस्य निरवकाशत्वात्परमशिव एव सर्वोपास्यत्वेन विधीयत इति राद्धान्त ॥

ननु स्थूल शरीरस्य व्यक्तशब्दार्हस्य कथमव्यक्तशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ सूक्ष्म[1] तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

तु शब्देन शङ्कानिराम । दर्शयतीत्यनुषङ्ग स्थूलशरीरारम्भक भूताना सूक्ष्मकारण अव्यक्तशब्देन दर्शयति । कुतस्तदर्हत्वात् अव्यक्त शब्दार्हत्वात् । "गोभि श्रीणित मत्सर" मितिवत् प्रकृतिशब्देन विकृत्यभिधान युक्त । परमेश्वरपरत्वे हेत्वन्तर दर्शयति ॥

सू ॥ तदधीनत्वात्तदर्थवत् [2]॥ ३ ॥

जगत्सूक्ष्मावस्थायामेव साङ्ख्यै प्रधानत्वाङ्गीकारे नैषदोष । कुतस्तदधीनत्वात् । ईश्वराधीनत्वात् । "स्वतन्त्रमव्यक्त जगत्कारण"मिति मतसिद्धान्ते ईश्वराधिष्ठित मायाविद्यादि शब्दवाच्य कारणमित्यत्यन्त भेदात् ॥

ननु सूक्ष्म प्रपञ्चमनभिव्यक्त नामरूपबीज प्रागवस्थायामव्यक्त शब्दयोग्यत्व मुपपद्येत । तदात्मनाच देहस्याव्यक्त शब्दयोग्यत्वमवमम्येत । तर्हि साङ्ख्यवाद एवोपदिश्येत । सूक्ष्म चिदचिदात्मकस्य प्रपञ्चस्यैव प्रागवस्था प्रकृतित्वेन विधीयत इति चेदुच्यते । परमेश्वरशक्तितया जडप्रधानस्य जगत्कारणत्व वक्तुं शक्य । प्रधानाधिष्ठान परमेश्वरादेव जगदुत्पत्ते रसम्भवादव्यक्त शब्दवैयर्थ्यमित्याशङ्कयोक्तमर्थवदिति प्रयोजनवादित्युपादिश्यते । ईश्वरस्य सहकारि रूपमव्यक्तमावश्यक । "मायातु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिन तु महेश्वर । तस्यावयव

---

1 Another reading is सूक्ष्मं (तु) तदर्हत्वात् 2 तदधीनत्वादर्थवत्

भूतोत्थ व्याप्तं सर्वमिद जगत् " इत्यादि श्रुतिशतेषु मायाया परमेश्वराधीनत्व श्रूयते । माया प्रतिपादित जगज्जन्मादि कारणत्व वशीकृत मायिक परमेश्वराधीनमेव । "वायव्य" श्वेतमालभेत भूतिकाम" इत्यत्र यथा विद्युद्देशवर्तिना वायव्यादीना शब्दाना विधिना सम्बन्धो नैवं । "वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति । स एवैन भूति गमयति" । इत्येतेधामर्थवाद विशिष्टाना वाक्याना न मुख्य प्रामाण्य । "वायुर्वा आलभेत क्षेपिष्ठा-देवता आलभेत" इत्यादि वायुस्वभावस्तुतित्वेनावान्तरवाक्य समन्वयवत् । मायाजग-त्कारणत्व वाक्याना तद्वत् स्तुति परत्व । तदधिष्ठान परमेश्वर बोधकत्वमविरोध । न चैव-मव्यक्तशब्दस्याविद्यापरत्वे । तद्विकारतयेन्द्रियादीनामिव तच्छब्देनोपादान सम्भवा त्कथं शारीरस्यैव ग्रहणमिति वाच्य । तेषा स्वशब्दैरेवोपादानात्परिशेषस्तत्सिद्धे । सूत्रद्वयस्यापर-व्याख्या "शरीर द्विविध ज्ञेय स्थूल सूक्ष्म च" पूर्ववाक्ये द्वयमपि शरीरग्रहणेऽनुगृहीतं । उत्तरास्मिन् सूक्ष्ममेव अव्यक्त शब्देनोक्त । तदर्हत्वात् । तच्चावश्यमभ्युपेय । सकलजीवाश्रय महासुषुप्त्यात्मकमव्यक्त । ' केचिदाकाश इति केचिन्मायेति केचिदक्षर" मिति वदन्ति । "एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चे" ति श्रुतावाकाश इति "मायातु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिन तु महेश्वर" मिति मन्त्रे मायेति । "अक्षरात्परत" इति श्रुतावक्षर इति निर्दिष्ट । तदेव "महत परमव्यक्तमि" त्युच्यते । तत्स्थूलशरीरत्वेन पूर्वत्राभिधीयते । सूक्ष्मत्वेन इदानी मुपदिश्यते ॥

"तदनन्तर[1] प्रतिपत्तार हि सम्परिष्वक्त" इति तदुभयमपि शरीरमविशेषात् । पूर्वत्र रथत्वेन वर्णित मत्रतु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन व्याचक्षते । सूक्ष्मशरीरस्य अव्यक्त-शब्दार्हत्वेन तदधीनत्वेन च जीवनिष्ठबन्धमोक्ष कारणत्व तस्योपदिश्यते । तस्माज्जीवाधि-कत्व परमशिवस्य निर्दिष्ट । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश । एषामीशे पशुपति " । "अन्त प्राविष्टश्शास्ता जनाना" । "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" । "नाऽन्ये ब्रह्मणि वेदितव्ये" । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" । "विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्य " । "क्षरात्मना विशते देव एक " इत्यादौ तथा श्रूयते । तस्मात्परमेश्वरप्रकरणमिति सिद्ध ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

किंच । साख्यै प्रकृति पुरुष विवेकान्मोक्षमङ्गीकृत्य । प्रकृतिरपि तदर्थं ज्ञेयेत्युक्त । न च तादृश प्रज्ञानोपयुक्त किञ्चिदत्रोक्त । अव्यक्तमात्मशब्दश्रवणात् । तस्मादपि नाऽव्यक्त प्रधान वदतीति चेन्न । प्रात्यक्षिक प्रकरणात् । ननु ज्ञेयत्वावचनादित्यसङ्गत । अव्यक्त-शब्दवाच्यस्यैवोत्तरत्र ज्ञेयत्वावचनात् । "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसनित्यमगन्धव-च्चयत्" । "अनाद्यनन्त महत पर ध्रुव निचाय्यतं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत" इति । इहतु इच्छादि रहित प्रधान महत्पर कापिलशास्त्रे निर्णीत । तदेव निचाय्यत्वेन व्यपदिश्यते । अत प्रधानमेव अव्यक्तमितिचेदुच्यते । "पुरुषान्नपर किञ्चित्" इति श्रुतौ सर्वाधिक्यत्वेनात्र परमेश्वर एव व्यपदेशान्निचाय्यत्व नेतरस्योपदिश्यते ॥

परमेश्वरपक्षे पुनर्हेत्वन्तर दर्शयति ॥

---

1 Another reading is "तदन्तर प्रतिपत्तौ रहति सपरिष्वक्त "

सू ॥ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

"अजामेका लोहित शुक्लकृष्णा"मित्यादौ गुणत्रयात्मक प्रधानस्य औपचारिकत्वेन जगत्कारणत्व श्रवणात् । अत्र निचाय्यत्वेन प्रधानमेवोपदिश्यत इति चेन्न । पाज्ञोह्यत्र परमेश्वर । निचाय्यत्वेन निर्णाय तस्मात्प्रकरणात् । प्राज्ञस्य हि प्रकरणमिहोपसहाराभ्या दृश्यते । "अगुष्ठमात्र पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति" । "ईशानो भूतभव्यस्ये"ति । "अंगुष्ठमात्र पुरुषो ज्योतिरिवाधूमक" । ईशानो भूतभव्यस्येति च । हृदयावच्छिन्नस्य पुरुषस्य देवतान्यत्व भ्रान्ति वारणाय परमशिवासावारणेशानशब्दमुपदिश्य । "पुरुषान्नपर किञ्चित्साकाष्ठा सापरागति"रिति तस्यैव सर्वाधिकत्व व्यपदेशात् । "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोऽत्मान प्रकाशत"इति । तस्य दृगाद्यविषयत्वात्मत्व निर्देशात् । "यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञ" इत्यज्ञनादर्थलाभवत्ताद्विज्ञानाय योगोपदेशात् । "मृत्युमुखात्प्रमुच्यत" इति । तद्विदुषा मृत्युमोचनफल श्रवणाच्चैद परमशिव प्रकरणमिति सिद्ध ॥

कापिलशास्त्रेऽपि न केवल प्रधान विज्ञानेन निर्वाण व्यपदेश जडाऽजडप्रकृतिपुरुषविज्ञानेन तद्दर्शनात् । नेद परमात्म प्रकरणमिति चेन्न । इह चेतनाऽचेतनात्मक विज्ञानादेव मृत्युमुखमोचकत्व निर्देशात् । "तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति । नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय" । "सम्पश्यन्ब्रह्म परम याति नान्येन हेतुनेत्या"दि सर्वोपनिषत्सु शब्दादि धर्मवत्त्व प्राज्ञस्य शिवस्यैव विवक्षितत्वात् । अतोह्यत्र ज्ञेयत्वमव्यक्त शब्दवाच्यत्व च प्रधानस्य वक्तु शक्यमिति सिद्धम् ॥

हेत्वन्तरमुपादिशति ॥

सू ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यास प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

अत्रापि न प्रधानस्य अव्यक्त शब्दवाच्यत्व । ज्ञेयत्व च भवति । यतस्त्रयाणामग्निशरीर परमेश्वराणामेवात्र कठवल्लीषु वरदातृत्व प्राभावादव्यक्तत्वेनोपन्यास प्रश्नश्च तत्परत्वेन गीयते । न प्रधानादे । तत्र "तावत्सत्वमग्निं स्वर्गमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि" । "तं श्रद्धधानाय मह्यमि"त्यग्नि विषय प्रश्न । "येय प्रेते विचिकित्सामनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके" । "एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाह वराणामेष वरस्तृतीय" इति जीव विषय । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताश्च भव्याश्चयत्तत्पश्यसि तद्वदेति परमेश्वर विषय । प्रत्युत्तरमपि । लोकादिमग्नि तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वायथावा" इत्याग्निविषयं । "हंतत इदं वक्ष्यामि गुह्य ब्रह्मसनातन । यथा च मरण प्राप्य आत्मा भवति गौतम" । "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिन । स्थाणुमन्येतु(ऽनु)सयन्ति यथाकर्म यथाश्रुत" मिति जीव विषय । "नजायते म्रियतेवा विपश्चिदि"त्यादौ परमेश्वर विषयं दृष्ट । न ह्येव प्रधानस्य प्रश्नोत्तरे दृश्यते । नन्वपृष्टत्वात्तस्यनोपन्यास[1] इति चेदुच्यते । "योयमात्मविषयप्रश्नो योयंप्रेते[2] विचिकित्सा मनुष्येऽस्ती"ति । किं "सएवायमन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मा' दिति पुनरनुकृष्यते । "किंवाततोऽन्योऽयमपूर्व । प्रश्न "उत्थाप्यत" इति ॥

---

1 Another reading is नन्वपृष्टत्वाच्चानुपन्यसनीयत्व

2 Another reading is येय प्रेते.

उत तस्मादेषोऽय प्रश्न । "भूयोरानुगृह्यत" इति यदुपदिश्येत परमेश्वर विषय प्रश्नद्वययोरभेदत्व सम्भवात् । नतद्वैश्वानरात्मविषय प्रश्नद्वयमेवात्र वक्तु शक्य "त्रयाणा प्रश्नोपन्यासादेव तयान्योऽयमपूर्व प्रश्न उत्थाप्यत" इति व्याचक्षेत । अतो यथैव वरदातृत्वातिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोष । तद्वत्प्रश्न प्रतिवचनभावेपि प्रावानोपन्यासोपवत्तावदोष इति चेद्ब्रूम । वाक्यारम्भक प्रभावादत्व वरप्रदानभेदेन किंचित्प्रश्न कल्पयाम । वरप्रदानोपक्रमादत्र मृत्यु नचिकेतस्सवादात्मक वाक्य प्रवृत्ति । कठवल्लीनामासमाप्ते दृश्यते । "मृत्यु किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन् वरान् ददौ । नचिकेता किल तेषा प्रथमेन वरेण पितुस्सौमनस्य वव्रे । द्वितीयेनाऽग्नि विद्या तृतायेनात्मविद्या ये य प्रेत" इति । "वरेष्वय तृतीय" इत्यात्मविद्योपन्यासादत्र यद्यन्यत्र धर्मादित्यपूर्वोयमन्य प्रश्न उत्थाप्येत । तस्माद्वरदातृत्व भेदेनापि प्रश्नकल्पनोपन्यासमसभाव्य ॥

नन्वपूर्वोय प्रश्न । द्रष्टव्य व्यतिरेकाद्वक्तु शक्य प्रागेव तु जीव विषय प्रश्न । "ये य प्रेते मनुष्येऽस्ती"त्येके "नायमस्ती"ति चैके एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाह पराणामेष परस्मृतय इति । सशयदर्शनात् शारीरस्य धर्मादिगोचरत्वात् । नान्यत्र धर्मादिति प्रश्नमुपयुक्त । प्राज्ञस्तु धर्मातिरिक्तत्वा दन्यत्रधर्मादि प्रश्नमभिहित । प्रश्नभासा च सादृश्यत्वे दृश्यते । पूर्वस्य भावत्वाभावत्व परत्वादुत्तरस्य च धर्मातिरिक्त वस्तुपरत्वात् । अत विज्ञातृत्वाभावात् प्रश्नभेदो न पूर्वोत्तर सम्बन्ध इति चेन्न । बद्धदशाया जीवब्रह्मणोर्भेदेपि मुक्तदशाया भ्रमरकीटकव देकत्वोपदेशात् प्रष्टव्य भेदात्प्रश्नभेदो द्रष्टव्य । अत्राप्यन्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रत्युत्तर । "नजायते म्रियते वा विपश्चिदि' त्युत्पत्ति प्रळय प्रतिषेधेन प्रोच्यमान जीव शिवयोरभेदमुपदिशति । तथा "स्वप्नान्त जागरितान्त चोभौ येनानुपश्यति । महन्त विभुरा(मा)त्मान मत्वा धीरो न शोचति" । जाग्रत्स्वप्न प्रपञ्चानुभूतस्य जीवस्यैव महत्त्वविभुत्व विशेषणस्य परमेश्वरस्य वेदनेन शोकनिवृत्ति प्रतिपाद्य ब्रह्मानुगतस्य जीवस्य परमेश्वरानन्यभावमुपदिशति । "प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद" इति वेदान्तसिध्दान्त ॥

तथोत्तरे । [1]"यथे वेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह मृत्योस्समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"ति मुक्तजीव प्राज्ञयोर्द्वैक्यत्वमुपदिशति । तथा शारीर विषयक भावाऽभावत्व प्रश्नात्परमन्य[2] "नचिकेतो वृणीष्वे"त्युपक्रम्य मृत्युना तैस्तै कामै प्रलोभ्यमानोपि नचिकेता यदा नचचाल । तदैन मृत्युरभ्युदय निश्रेयस फलविभाग प्रदर्शनेन ज्ञानाऽज्ञान विभाग सन्दर्शनेन च विद्याभीप्सित (न) नाचिकेतस मन्ये । "न त्वाकामा बहवोऽलोलुपन्त"इति प्रश्नश्च प्रश्नमपि तदीयप्रशसयद्दि (त्रिदमु)वाच । "त दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्ट गुहाहित गह्वरेष्ठं पुराणं" "अध्यात्मयोगाधिगमेन देव मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाती"त्यत्रापि शारीर प्रधानयोर्मुक्ति दशायामभेद । इति व्याचक्षते । नचास्यामुपनिषदि प्रधानस्य प्रश्नोत्तरेस्त इति प्रधानमव्यक्तं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

---

1 Another reading is यदेवेह तदमुत्र यदमुत्रतदन्विह

2 Another reading is प्रश्नस्यानन्तर अन्य वर

सू ॥ महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथामहच्छब्दस्य वेदे सर्वत्र "बुद्धेरात्मा महान् पर" । "महान्त विभुमा(रा)त्मान वेदाहमेत पुरुष महान्त" । इत्यादौ श्रुतौ वेदेमहच्छब्दौ बुद्ध्याख्यद्वितीयतत्त्ववादिनाङ्गीक्रियते साख्यैस्तदा वैदिकाव्यक्तशब्दौविना प्रकृतप्रधानवादी तस्मात्प्रकृत शरीरपरमेवाऽव्यक्तपरमित्य शब्दत्वं प्रधानस्येति सिद्ध ॥

नन्वन्यत्र प्रधानस्य जगत्कारणत्वोपदेशात् प्रकृत प्रकरण रहितस्य तस्य त्रिविधत्वानुगतत्वादत्रापि प्रस्तावमस्तीत्याशङ्काया अधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥

भूयोपि कापिलवादी प्रकृतेरशब्दत्व न सम्भवतीत्याह । कुत मन्त्रवर्णात् । "अजामेका लोहितशुक्लकृष्णा बह्वी प्रजास्सृज्यमाना[1]स्सरूपा । "अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य" । इति श्वेताश्वतरोपनिषदि श्रूयते । किमजाशब्देन प्रधानमुपदिश्यते। उततेजोभिन्नात्मिका छान्दोग्यसिद्धा अवान्तरप्रकृतिरथवा चिच्छक्तिर्वेति सन्दिह्यते इह न जायत इत्यजा साख्य सिद्धप्रकृतिरेव सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकत्वेन लोहितशुक्लकृष्णा च भवति एतद्गुणसाम्यावस्था प्रकृतिरेवात्रोपदिश्यते ॥

ननु अजाशब्दस्य च्छागे मुख्यत्वात्तत्परत्वं किन्नस्यादिति चेन्न । विद्याप्रकरणात् । "बह्वा प्रजा जनयन्ती"त्यादि बहुप्रजाजनकत्व लोहित शुक्लकृष्णवर्णात्मकत्व च तस्यासम्भवात् । उत । "अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते । जहात्येना भुक्तभोगमजोऽन्य" इत्यत्र बद्धजीवस्य जनन मरणप्रवाह ससार भोगविशिष्टेन सुख दु खानुभूतित्वं तदतिरिक्तस्य मुक्तजीवस्य कृतभोग विवेकेन मायापाशनिवृत्ति च दर्शनात् । जीवाऽतिरिक्त व्यपदेशादजाप्रधानमेवात्रोपपद्यते । तस्मान्नाशब्द प्रधान अतो प्रधानजगत्कारणत्व श्रुतिसिद्धत्वेन कापिल वैदिकमिति प्राप्ते ब्रूम । न प्रधानसापेक्षत्वे न प्रतिपत्तिरस्ति कस्मादविशेषात् । न जायत इत्यजेत्यत्रापि योजयितुं शक्य । लोहितत्वादिक रूपत्वैकार्थसमवेत । येन केन चित्कल्पनेन सर्वेष्वप्यजात्वादि सग्रहणोपपत्ते । कापिलवाद एवात्रोपदिश्यत इति विशेषणा वधारण हेत्वाभावाच्च । चमसवत् । यथा "ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न" इत्यस्मिन् मन्त्रेऽय चमस इति ज्ञातु न शक्यते । यथा कथचिद्वाग्बिलत्वादेरन्यत्रापि सम्भवात् । एवमजा मन्त्रेपि न प्रधान निर्णय । तस्मादशब्द प्रधानमित्याचक्षते । ननु "इद तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न" इति वाक्यशेषाच्छिरश्चमस निर्णय इह कथमत आह ॥

सू ॥ ज्योतिरुपक्रमात्तथाह्यधीयतऐके[2] ॥ ९ ॥

"यदाग्नेर्लोहित रूपमि"त्यादिश्रुते ज्योतिरुपक्रमात् तेजोभिन्नात्मिकावान्तरप्रकृतिरजाशब्देन प्रतिपाद्यते एकेशाखिन यथा लोहितशुक्लकृष्णत्व तेजोपि नानाभिधीयते । अजाशब्दस्य जन्मरहित वस्तुवाचकत्वात् परमशिव वाचकत्व युक्त । हिशब्दोऽवधारणार्थ ॥

ननु ज्योतिर्वाक्योपक्रमे प्रकृति स्वेदजादि चतुर्विध भूतग्रामात्मिकेय इह अजाशब्द-

---

1 Another reading is सृज्यमाना सरूपा

2 Another reading is "ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके"

त्वेन विवक्षिता । तस्माद्गुणत्रितयात्मिकेयमत्र जगत्कारणत्वेन प्रतिपत्तव्येति चेन्न । न कापिल त्रैगुण्यात्मिक प्रकृते र्जगत्कारणत्व । "यदग्ने(र्लो)रोहित रूप तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्ल तदपा यत्कृष्ण तदन्नस्य" इति सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायाच्छाखान्तर प्रसिद्ध लोहितादि प्रत्यभिज्ञानात् तेजोभिन्नानामेवाऽत्र ग्रहण । लोहितादि शब्दसाम्याद्रोहितादीना च शब्दाना रूपविशेषेषु रूढत्वात् भक्तत्वाच्च त्रिगुणपरत्वस्य सन्दिग्धाभावेन च "सन्दिग्धस्य निगमनन्याया" दविज्ञायन्ते । अस्मिन्नेव प्रकरणे "ब्रह्मवादिनोवदन्ति किं कारण ब्रह्मे"त्युपक्रम्य । "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामि"ति वाक्योपक्रमे । परम शिव-शक्तिर्मायाया जगज्जनकत्वमवगम्यते । वाक्यशेषेपि । "माया तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर"मिति । "यो योनिं योनिमधितिष्ठत्येक" इति च । तस्या एवावगमात् नकदाचिदपि स्वातन्त्र्य परमाशिव कारुणिकेयमजा प्रकृतिरुच्यते । सैव महेश्वर शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोरजामात्रेण प्रागवस्था निर्णीयत इत्युपदिश्यते । अतोपि विकार विषयेन्द्रियेण त्रिविधरूपेण त्रिविधात्मकत्वमुक्त ॥

कथ भूयस्तेजोतिरिक्ताना त्रिविधरूपेण रूपत्रयात्मका अजेति वक्तु शक्यते । तथापि परमेश्वरानुग्राहिकाया एव तैत्तिरीयकेपि स्वातन्त्र्यमाम्नायते । "अणोरणीयान्महतो महीयानि"त्युपक्रम्य "सप्तप्राणा प्रभवन्ति तस्मादि"त्यादिना जगत्कारणत्व परमेश्वरस्य प्रसाध्य तज्जन्यत्वेन तदात्मकत्वोपदेशकाले "अजामेका"मिति निर्दिशति । तत पूर्वापरपर्यालोचनया । तेजोभिन्नात्मिका कार्यप्रकृते कारणत्व परमेश्वरानुग्रहेणेति विधीयते । तस्मान्नस्वतन्त्र सिद्धेति कापिलवादो युक्त । नतु तेजो भिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाद्योगरूढे यदसम्भवात्कथमजा शब्देनेत्यत आह ॥

सू ॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

चशब्दश्चोद्य निरासे । नाजाशब्दानुपपत्ति । कुत कल्पनोपदेशात् । तेजोभिन्नात्मिकाया अजात्व कल्प्यते । यथा लोके प्रसिद्धामजा भुक्तभोगामजस्त्यजति । अन्यस्तामनुवर्तते । एवं त्यागभोगयो कार्यकरणसङ्घाताद्युपादान भूतायास्तेजोभिन्नात्मिकाया प्रकृतेस्साम्य प्रतिपत्त्यर्थं मध्वादिवत् । "यथा असौ वा आदित्यो वा देवमधुवाच धेनुमुपासीते"त्यादावादित्यादेर्मध्वादि कल्पना तद्वदजात्व कल्पनायामविरोध । नन्वत्र स्वातन्त्र्येण प्रकृते प्रपञ्चकारणत्वमुपदिश्यत इतिचेन्न । "छन्दासि यज्ञा क्रतवो व्रतानि भूत भवायश्च देवावदन्ति । कस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध" इति सृष्ट्युपक्रमे मायाविशिष्टस्य परमेश्वरस्यैव कारणत्वोपदेशात् उत जडप्रकृतेरेव परमेश्वराद्भिन्नत्व मोक्षदशाया परमशिवे विलीनत्व युक्तं । न तु चिच्छक्ते । तथा च स्मृति ॥ "शक्तिरस्य जगत्कृत्स्न शक्तिमास्तु महेश्वर" । "शक्तिस्तु शक्तिमद्रूपा व्यतिरिक्ता हि न क्वचित् । तादात्म्यमनयोर्नित्य वह्निदाहकशक्तिवत्" । "शक्तिशक्तिमतोर्यस्मादभेदस्सर्वदा स्थित" इति । अत्र परमेश्वरादपृथक्सिद्धत्वेन परमेश्वर निष्ठकारणत्वमजाशब्दवाच्यकारण प्रकृते नविरोध । ननु "अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनाभुक्तभोगामजोऽन्य" इत्यत्र स्वातन्त्र्येण एकस्य जीवस्य मायानुप्रविष्टत्वं एकस्य जीवस्य स्वतन्त्रेण मायामोचकत्व च व्यपदेशात् । तत्परमेश्वरस्य बन्धमोक्षहेतुत्वमस्तीति चेन्न । "क्षरं प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते

देवएक"। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति"। इत्येनेनेष्टादि लिङ्गत्रय धारणद्वारा जीवाना मायामोचकत्व व्यवस्थापनात् नान्यथेति सिद्धं ॥

एव प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगत्कारणत्व निरस्य पञ्चविंशति तत्वान्यधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ सङ्ख्योपसग्रहाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ न साख्योपग्रहणादपि नानाभावादतिरेकाच्च[1] ॥ ११ ॥

बृहदारण्यके षष्ठाध्याये पठ्यतेऽस्यविषय । "तदेव(द्देवा) ज्योतिषा ज्योतिरायुरिहोपासतेऽमृतमि"त्यनन्तर "यस्मिन्पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठित"। "तमेव मन्यमात्मान विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृत" इति । "प्राणस्य प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्र मनसो यो मनोविदुस्तेन चिख्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्य"मिति । अस्मिन्मन्त्रे पञ्च पञ्च जन आकाशश्चाश्रित तमाश्रयभूतमात्मान अमृत मन्ये एव ब्रह्मविद्वान् मृतामितिस्या । "अहममृतो भवामी"ति । "भो पञ्चपञ्चजना"इति साख्यसिद्धानि मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या । प्रकृतिविकृतय सप्त षोडशस्तु विकारो न प्रकृतिर्नविकृति पुरुष"इति सङ्गृहीतानि पञ्चविशति तत्वान्युच्यन्ते । "किं वा प्राणादय पञ्चपदार्थाश्रुतिसिद्धा इति । सङ्गृहीतानि पञ्चविशति तत्त्वान्युच्यन्त" इति सशये । तत्त्वानीति प्राप्त । पञ्चपञ्चेति । अनेन पञ्चविशति सङ्ख्याका पदार्था उच्यन्ते । जनशब्दश्च तत्त्वोपलक्षणार्थत्वात् । प्राणादिष्वप्यमुख्यत्वाच्च । तस्मान्नप्रधानमशब्दमिति प्राप्ते ब्रूम ॥

उदाहृत श्रुतौपञ्चविंशति सङ्ख्याश्रवणात् । प्रधानस्य शब्दवत्त्वमित्यपि न सम्भवति । कुतो **नानाभावात्** । नानात्वादवान्तरसाङ्ख्याया अनुगमक धर्माभावेन पञ्चपञ्चकाना प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । नानात्वेपि किंचित्त्व च विंशति सङ्ख्याप्रतिपादकत्वाङ्गीकारे बाधकान्तरमाह । अतिरेकाच्चेति । पञ्चजनापेक्षया आकाशपुरुषकालादीनामतिरिक्तत्वात् "षट्त्रिंशत्सङ्ख्योपपत्ते"र्न पञ्चविशति सङ्ख्या प्रतिपत्तिरित्युपदिश्यते । तथाहि । पञ्चजन शब्दस्य स्वविशेषणैकपद्य निश्चयात्तदेकदेशस्य पञ्चशब्दस्य पञ्चशब्देनान्वयायोगात् । नापञ्चविंशति सङ्ख्याप्रतीति । नन्वत्र कालादि तत्त्वानामदर्शनात् कथ षट्त्रिंशत्तत्वसङ्ख्या प्रतिपत्तिरिति वृद्धजाबालोपनिषदि प्रथम पशुपाश पति पदार्थत्रय निरूप्य तत शिवस्य परब्रह्मण पञ्चकृत्य कर्तृत्व प्रसाध्य "स पुनस्त˘होवाच कानि षट्त्रिंश तत्त्वानीति स तस्मा अह शिवश्शक्ति स्सदाशिव ईश्वरश्शुद्धविद्येत्ये"तानि शुद्धानि पञ्चतत्त्वानि मायाकालो नियति "कलाविद्या राग पुरुष" इति शुद्धाशुद्धानि सप्तचत्वारि तत प्रकृति प्रकृतेर्गुणत्रय गुणत्रयान्नामरूपक्रियास्पदा । परस्परविभिन्ना धरण्यादीनि विशति तत्त्वानि "दृग्विलक्षणा शक्ति परमेश्वरो यदा सक्रमते तदा प्राज्ञ तैजसविश्वाख्या आगच्छन्ती"ति षट्त्रिंश तत्त्वान्यसंकुचितत्वेन व्यपदेशात् । श्वेताश्वतर नारायणाद्युपनिषत्सु अति विस्पष्टतया तद्दर्शनात् । श्रुत्यागमानुसारेण द्वितीयपाद प्रथमाधिकरणे बहुधा प्रपञ्चितं । तस्मात् षट्त्रिंशत्तत्त्वग्रहणमेव युक्त । एव सङ्ख्यान्तरप्रतीतौ निरस्ताया पञ्चजनशब्देन के विवक्षन्त इत्याह ॥

---

1 Another reading is न सङ्ख्योपसग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च

सू ॥ प्राणादयोवाक्य विशेषात् ॥ १२ ॥[1]

प्राणश्चक्षुश्श्रोत्रान्नमनासि पञ्चजन शब्देनोच्यन्ते । कस्माद्वाक्यविशेषात् । उत्तरमन्त्रे "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्न मनसो यो मनो विदु"रिति प्राणादीना पञ्चानामनुक्रमात्पञ्च जना इत्युच्यन्ते । तर्हि भूय प्राणादीना तत्त्वादीना च जनशब्द प्रयोग कथं सम्भवति समानेतु प्रसिद्धयति । सन्निधान वाक्यविशेषात् । प्राण पञ्चकमेवोपदिश्यते । पुरुष वाचकत्वेन प्रसिद्धस्यापि पञ्चजन शब्दस्य प्रकृते तत्सम्बन्धि प्राणादौ लक्षणया वृत्तिरविरुद्धा मानुषशब्द पर्यायश्च पुरुषशब्दस्तु प्राणेषु परिगृह्यते । "देवा एते[2] पञ्चब्रह्मपुरुषा" इत्यत्र 'प्राणो हि पिता प्राणो(ह)माते'त्यादि च ब्राह्मण । तुल्यबल समूहस्य मुख्यत्वमविरुद्ध तस्मात्कथ भूयोरमति प्रथम प्रयोगे रूढि शक्त्याश्रयितु शक्योभिवादिवदित्याह । मुख्यार्थे समक्षे ह्यमुख्यार्थे शब्द प्रयिष्टमानस्समभिव्याहारात्तद्विषयो विधीयते । यथा "उद्भिदा यजेत यूप छिनत्ति वेदि करोती"त्यादिवदत्रापि पञ्चजन शब्दस्य मासाद्याख्यानादवगत सञ्ज्ञाभाव । वाक्यशेष समभिव्याहृत्तेषु सञ्ज्ञाकाक्षिप्राणादिषु वर्तिष्यते । "कैश्चिद्देवा पितरो गन्धर्वा असुरारक्षांसि पञ्च पञ्चजना व्याख्याता । अन्यैश्चत्वारो वर्णा निषाद पञ्चमा परिगृहीता । कश्चिच्च । "यत्पाञ्चजन्यया विशेति" प्रजापर प्रयोग पञ्चजन शब्दस्य श्रूयते । तत्सग्रहणेऽप्यत्र न कश्चिद्भाव । सूत्रकारस्तु पञ्चविंशति सख्या परिगृह्णाति तद्विलक्षणत्वेन प्राणादयोवाक्यशेषे दर्शनात् । माध्यन्दिनानामन्नस्य प्राणाधिष्ठानमाम्नायान् । भवतु पञ्चजन सख्याका एवामात्वाम्नायात्कथ पञ्चजनसख्येत्यतआह ॥

सू ॥ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ये ॥ १३ ॥

एकेषा कण्वानामसत्यन्ये । ज्योतिषा पञ्चत्व पूर्यते । "तद्देव ज्योतिषा ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत"मिति पूर्ववाक्ये ज्योतिष प्रकृतत्वात् कथ भूयोद्वयोरपि समानत्वे नेद ज्योति पठ्यमान सदृशमन्त्रगत पञ्च सख्यापूर्वकत्वेन केषाञ्चिदवगम्ये । न केषाचिदिति । इच्छाभेदादत्राह । "माध्यदिनाना तुल्यमन्त्रपठित प्राणादि पञ्चजन परिग्रहात्" । न मन्त्रान्तर पठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति कण्वाना तदभावादिच्छा भवति । इच्छा भेदाच्च तुल्यत्वेपि मन्त्रे ज्योतिस्स्वीकारास्वीकारे तथा तदेव नतावच्छ्रुति प्रसिद्ध । तस्मात्प्रधानस्या शब्दस्य सिद्ध । "आत्मन आकाश" इति श्रुतावाकाशमात्रस्यैव ब्रह्मजन्यत्व प्रतिपादनाद्ब्रह्मण पञ्चमहाभूतकारणत्व मनुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

॥ कारणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु तथा व्यपदिष्टोक्ते ॥ १४ ॥

सार्धपादत्रयेण प्रतिपादितस्य ब्रह्मसमन्वय साक्षेप समानार्थमिदमारभते । उक्तसमन्वयो न सम्भवति । वेदान्तेषु परस्पर विरोधेन प्रामाण्यस्यैव दुस्तरत्वा त्तथाहि । "आत्मन आकाशस्सम्भूत"इति तैत्तिरीयके । "तत्तेजोऽसृजत" इति छान्दोग्ये । "स इमान्लोकानसृजताऽम्भिन्यो मरीचिर्म(रमाप)रुरूप" इति "लोकानसृजत" इति तैत्तिरीयके ।

1 Another reading is प्राणादयो वाक्यशेषात्

2 Another reading is तेवा एते

"एतस्माज्जायतेप्राण" इति मुण्डके। एव कार्ये परस्पर विरोध । कारणस्वरूपेपि "सदेव सौम्येदमग्र आसादि"ति छान्दोग्ये । "असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत" इति तैत्तिरीयके। "आत्मा वा इदमेक एवाऽग्र आसीदि"त्यैतरेयके। तस्मान्नयुक्तस्सम- न्वय इति प्राप्ते ब्रूम । कार्यविषय विगानमक्रमादि प्रयुक्त "**नवियद(द)श्रुतेरि**"त्यादिना क्रमद्वारक विगान परिहरिष्यति ॥

अत्र तु कारणे तावद्विज्ञानमस्तीत्युच्यते। च शब्दस्तु समानार्थक । शङ्का निरास- वक्ति। आकाशादिषु परमेश्वरकारित्वे विरोधोनास्ति। कस्मा यथा व्यपदिष्टोक्ते । आकाशा- दिषु यथाभूत ईश्वर । एकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञस्सर्वेश्वर कारणत्वे व्यपदिष्ट । तथा भूतस्यैव शाखान्तरेप्युक्तेर्नविगानमित्युपदिश्यते। "बहुस्या प्रजायेयेति" चेतनस्य परमा- त्मन सर्व विकार कारणमभाणि । "तदिद सर्वमसृजत"। "यदिद कि चेति"विश्वकारण- त्वेन सृष्टे पूर्व स्रष्टारमुपदिशति। "यदातमस्त नदिवा नरात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवल" इति शिवशब्दवाच्य वस्तुकारणत्वेन जगत्पूर्वभावि ब्रह्मेत्याचक्षे । यल्लक्षण ब्रह्महेतुत्वेन सूचितं। तल्लक्षणमुपनिषदन्तेरपि श्रूयते। "सदेव सौम्येदमग्र आसीदेक मेवाद्वितीय ब्रह्म" "तदैक्षत बहुस्या प्रजायेये"ति। तथा 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्'। नान्यत्किचन- मिषत् । "स ईक्षत लोकान्(नु)सृजा" इत्याद्युपनिषत्सु सर्वकारणत्व परमेश्वरस्यैवोपदेशा- न्नान्यस्य कारणत्व । तैत्तिरीयके आकाशादि सृष्टि छान्दोग्ये तेजआदिकेत्येव कार्यपर- विकल्प प्रतिज्ञायते । कार्यपर विकल्पे न जगद्धेतुभूत ब्रह्मापि सकलोपनिषत्सु विगीत- मुपसृप्यमान सद्विवक्षित वक्तु शक्यमिति विधीयते। व्याख्यातुमसम्बन्धात् सूत्रकारोऽत्र समाधानमभाषत। कार्यपरमपि "विकल्प साकाश श्रुते"त्यारभ्य 'भवेदपि कार्यस्य विकल्पत्व मविवक्षितत्वात्"। नह्यत्रादि सृष्टिप्रसङ्ग । तस्मान्न तद्विरोध । विकल्पतया प्रधानस्य क्वचित्पुरुषार्थो व्यवह्रियते। दृश्यते वा न तद्विकल्पयितु बोध्यते। पूर्वापरमध्य परामर्शतया परमेश्वर वाक्य विशेष दर्शनात्। "अन्नेन सोम्य शु(शु)ङ्गेनापो मूलमन्विच्छद्भिस्सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसान्ये शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छे"ति मृदादि दृष्टान्तैश्च कार्यकारणयोर- भेदत्व वक्तु जन्मादि जगच्छ्राव्यत इत्युपदिश्यते। परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वे यत्व "सद्वा इदमग्र आसीदि"त्यादिषु विरोधमाशङ्क्य परिहरति ॥

सू ॥ समाकर्षात् ॥ १५ ॥

"असद्वा इदमग्र आसीदि"त्यत्र" पूर्वप्रकृतस्य सत्त्वाकर्षणान्नासत्कारणता परमिद। तथाहि। "असन्नेव स भवती"त्यसद्वाद निराकृत्य। "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे"ति सदात्मानं निर्धार्य । "सोऽकामयते"ति तस्सकाशा स्सृष्टिमुपदिश्य "तत्सत्यमित्याचक्षत" इत्युपसहृत । "तदप्येषश्लोको भवती"ति प्रकृत विषयश्लोके उदाहृत । तत्र नासच्छब्देन शून्यवाद परिगृहीतु शक्यते। प्रकृत हननाप्रकृत कल्पना प्रसङ्गात्। सत्येप्यसच्छब्दस्य नामरूप व्याकरणाभावेन प्रागसतेरौपचारिक प्रयोग सम्भवादेव सर्वत्र **यथा व्यपदिष्टोक्ते** रूह्यते। "तद्धी(द्धे)द तर्ह्य व्याकृतमासीन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते"इत्यत्रापि। "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य" इत्यधिष्ठितस्य प्रपञ्च प्रविष्टत्वेन **समाकर्षात्**। निरधिष्ठितस्य व्याकरणाभ्युपलब्धौ तु तत पर प्रकरणानुषङ्गिणा स इत्यनेन सर्वशब्दवाच्य प्रपञ्चानुषङ्गे

सगृह्येत । चिद्रूपस्य परमेश्वरस्य देहाभ्युपगमत्व दृश्यते । अधिष्ठितस्य चिद्रूपत्व व्यपदेशात् । "पश्यश्चक्षु शृण्वन् श्रोत्र मन्वानो मन" इति । किंच । परिदृश्यमानमिद सकर्तृक व्याचक्षते । एव प्रथमस्रष्टाव प्युपलभ्यते । "न हि दृष्टेनुपपन्ननाम"मिति न्यायात् । "अनेन जीवेनात्मना(नु)प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश"दित्यादि श्रुत्यन्तरेष्वपि साधिपतित्वमुपदिशति । व्याक्रियते त्वत्र कर्तृबोधक लकारो कर्मणि एव दृश्यते । स्थिते परमात्मनि व्याकरण सौष्ठवमपि दृष्ट्वा द्रष्टव्यं । "केदारस्स्वयमेवेति" वत्सत्यपि न पृथक्कर्तरि विरुद्ध्यते । यद्वा कर्मण्येवाय लकारो गम्यते ग्राम इत्यादिवद्द्रष्टव्य । एव परमेश्वरस्य सर्वकारणत्वेन कश्चिद्विरोध । नापि सृष्टिविरोधात् कारणे-ब्रह्मणि विरोध । एव प्रधान जगत्कारण साङ्ख्यमत निरस्य निर्विशेष ब्रह्मसान्निध्येन प्रधानस्य जगत्कारणत्व व्यवस्थापक सर्वदा जीवब्रह्माऽभेदप्रधान शुद्धाऽद्वैत मत अधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ बालाक्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥

"ब्रह्म ते ब्र(वा)ह्मणी"त्युपक्रम्य "यो वै बालाक एतेषा पुरुषाणा कर्ता यस्य वै तत्कर्म स(वे)वेदितव्य"इति कौषीतकी ब्राह्मणे बालाकि शत्रुसवादे दृश्यते । अत्र वेदितव्य । प्राणो जीव परमेश्वरो वेति सन्देह । अत्र प्राण एवाभिधीयते । कस्मात् "यस्यवै तत्कर्मेति" दर्शनात् । कर्मणश्चलनात्मकस्य प्राणाश्रयत्वात् । वाक्यशेषेच "अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती"ति प्राणशब्द श्रवणात् । प्राणस्य हि मुख्यप्राणे प्राणवायौ रूढत्वात् । "ये चैते पुरस्ताद्बालाकिनादित्ये पुरुष चन्द्रमसि पुरुष" इत्येवमादयोजीवा निरूपिता । "तेषामपि प्राणोस्ति अधिष्ठाता प्राणावस्थ विशेषत्वादित्यादि देवतात्मना कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म स आदित्य आचक्षत" इति श्रुत्यन्तरसिद्धे । उत शारीरो वा निर्णीयते । यस्यचैतत्कर्मेति धर्माधर्मलक्षण कर्मोपदेश सम्भवात् 'पूर्वमप्रकृतानामादित्य पुरुष" इत्यादीना भोक्तृ जीवस्य कर्तृत्वसम्भवे नैतेषा पुरुषाणा कर्तेति निर्देशोपपत्ते जीवलिङ्गमप्यत्रदृश्यते । तद्यथा । "श्रेष्ठेस्वैर्भुक्तैर्भुक्ते यथावास्या श्रेष्ठिन भुञ्जत्येवमेवैष प्रज्ञात्मा तैरात्माभिर्भुक्ते एवमेवैत आत्मान एतमात्मान भुञ्जती"ति । वेदितव्यपुरुषशतोन्मुखं जालकिप्रत्यजातशत्रुणा सुप्तपुरुषमन्त्रेण सम्बोध्य ततोनुत्थित । पाणिघाते नोत्थित प्रदर्श्य प्राणादि व्यतिरिक्तजीवस्य प्रतिपादनात् । निराकृत सर्वकर्मबन्ध परमेश्वरे तदसम्भवात् । परमेश्वर विषयकलिङ्गानामदर्शनाच्च । तस्मात्प्राणजीवयोरेकास्मिन्नेवात्र निर्णेतव्य इति चेदुच्यते । अत्र परमेश्वर एव जीवाऽधिष्ठातृत्वेन वेदितव्य । "ब्रह्म ते ब्र(वा)ह्मणी"ति परब्रह्म प्रतिपादनमुपक्रम्य "आदित्यादिषु पुरुषोपन्यासे बालाकिनाम कृते ममैतस्मिन् सपरिष्ठ" इत्यादिना तन्निराकृतेन स्वयमजातशत्रुरेतेषा पुरुषाणा कर्ता यस्य चैतत्कर्मे त्युक्तवान् तन्नेतन्मुख्य ब्रह्मपरत्व । युक्तिमत्पुरुष कर्तृत्व च स्वानन्त्रेण ईश्वरस्यैवोपपन्न । "ईशान स्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना" । "प्रधान क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश । एषामीशे पशुपति पशूना" इत्यादि श्रुत्यन्तरेष्वपि सर्वनियन्तृत्व परब्रह्मण शिवस्यैव स्थापनात् । न च तत्र कर्मशब्दानुपपति ॥ **जगद्वाचित्वात्** कर्म शब्दस्य क्रियत इति कर्मेति जगदेव पुरुषकर्तृत्वस्यापि प्राप्तौ

बालाकिना वेदितव्यत्वेनोपदिष्ट नाम वेदितव्य ज्ञापनार्थ "ब्राह्मण परिव्राजक न्यायेन" पुरुषाणामिति पृथङ्निर्देश । ननु विश्रान्तस्थित जीवस्य चेतनत्वा त्स्वातन्त्र्येण सर्वकर्तृकत्व-मुपदिश्यत इति चेन्न । गार्गेण ब्रह्मत्वेनोक्त पुरुषाणा ब्रह्मातिरिक्तद्योतनाय "गोबली-वर्दन्यायेन" पृथग्व्यपदेशा त्तस्मान्नेतर इति सिद्ध ।

पुनराशङ्क्य परिहरति ॥

सू ॥ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेतिचेत्तद्व्याख्यात ॥ १७ ॥

"तद्यथा वा स्वास्वेष्टिन भुञ्जत्येवमेवैष प्रज्ञात्मा एतैरात्माभिर्भुक्ते एवमेतदात्मान भुञ्जीते"ति । "अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवती' ति वाक्यशेषे परिच्छिन्न **जीव मुख्यप्राण लिङ्ग**मेवाऽत्र द्योतनान्न सर्व व्यापक ब्रह्मोपासनमात्र परमिति **चेत्तद्व्याख्यात** । पूर्वत्र **'प्राणस्तथानुगमादि'त्यधिकरणे** प्रतर्दन विद्याया इष्टादि लिङ्गत्रयोपासन व्याख्यात। तद्वदिहापि उपक्रमोपसहार मध्यपरामर्शतया परमशिवब्रह्मपरत्व दर्शनात् । तत्परत्वेप्यविरोधितया वेदितव्य। "ब्रह्म ते ब्रह्म(वा)णी"त्युपक्रमे परब्रह्मोपक्रम दर्शनात्। "यस्य वै तत्कर्मेति"मध्ये च सर्वजगत्कर्तृत्व तस्यैव निर्देशात् । ' सर्वान्पा[1]प्मनोऽपहत्यसर्वेषा भूताना श्रैष्ठ्य स्वाराज्य-माधिपत्य पर्य्यति य एव वेदे"त्युपसहारे। निरतिशय फलप्रदानाच्च नान्यपरत्व व्याचक्षते । प्राणबन्धन हि सोम्यमन इत्यत्र प्राण शब्दस्य ब्रह्मपरत्वमुपदिश्यते । तस्मादत्र तदभेदेन लिङ्गत्रयोपासन द्रष्टव्य । नचैव प्रतर्दन विचारणस्य गतार्थता । कर्मशब्दस्य जगद्वाचित्वस्य तत्राप्रतिपादना दन्यपरत्वमस्तीत्याशङ्काया ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अन्यार्थं तु जैमिनि प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

जैमिनिस्त्वाचार्यो जीवपरामर्शमास्मिन्प्रकरणे **अन्यार्थं** ब्रह्म प्रतिपत्त्यर्थं मन्यते । "**कस्मा**त्**प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां** प्रश्नस्तावत्सुप्त प्रतिबोधनेन प्राणादि प्रभिन्नशरीरे बोधते पुन-श्शाराराद्भिन्नविषय श्रूयते"। क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्ववा एतदभूत्कुत एतदगा-दिति प्रश्न प्रतिवचनमपि । यदा सुप्तो न कचन स्वप्न पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति । सतासौम्य तदा सपन्नो भवती"त्यादि । "एतस्मादात्मन (सर्वे)प्राणायथायतन विप्रे तिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका" इति च जीवस्य सुप्तौ शिवप्राप्तित्वं ब्रह्मण प्राणादिक जगज्जायत" इति जगत्कारणत्व च श्रूयते । तस्मात्परमेश्वर विज्ञानेन जीवस्य तदात्मकत्व मुपदिश्यते। अपि चैवमेके वाजसनेयिनो बालाक्यजातशत्रु सवादे ह्यसन्दिग्धतया विज्ञानमय जीवं तद्भिन्न परमेश्वर चामनन्ति । "य एष विज्ञानमय पुरुष क्वैष तदा भूत्कुत एतदगादि"ति प्रश्ने। (य)एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्चेतना[2] इत्युत्तरे च । आकाशशब्दश्च ब्रह्मणि प्रसिद्ध । सर्ववेदान्त प्रत्ययत्वाच्च । कौषकि ब्राह्मणेऽपि सएव निश्चय । अत परमेश्वर-**स्यैव जगद्वाचित्व**। जीवब्रह्मणोर्मैत्रेय ब्राह्मणे स्वशब्दैकपरत्वेय विधीयते। कथमेतयोस्सामा-नाधिकरण्य मित्याशङ्काया अधिकरणान्तर दर्शयति ॥

---

1 Another reading is पाप्मनोऽपहत्य

2 Another reading is तस्मिञ्शेते

॥ वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥

बृहदारण्यके मैत्रेय(यी)ब्राह्मणे दृश्यतेऽस्य विषय । "सहोवाच न वाऽरेपत्यु" कामायपति । प्रियो भवतीत्यात्मनस्तु कामायपति प्रियोभवतीत्यारभ्य "न वा अरेसर्वस्य कामाय । सर्व प्रिय भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्व प्रिय भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेद सर्वं विदितमि"ति । अत्र कि द्रष्टव्यत्वादिना निर्दिष्टमानोऽय जीव परमेश्वरो वेति सन्दिह्यते । विज्ञानात्मा जीव एवाऽत्र व्यवह्रियते । कुत उपक्रम सामर्थ्यात् पति जाया पुत्र पशु वित्तादि प्रपञ्चस्यात्मार्थत्वेन प्रियत्व व्यपदेशात् । किंच । तत्रैव "नवाऽरे पत्यु"रित्यादिना भोक्तृजीवोपक्रमात् "मय्येऽपीद महद्भूत अनन्तमपार विज्ञान घन एवैतेभ्यो भूतेभ्यो समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य सज्ञास्ती"ति स्वभूतेभ्य स्समुत्थान शारीरस्योपदिशत्तस्यैव द्रष्टव्यत्व निर्दिशति । "तथा विज्ञातारमरेकेन विजानीया"दिति कर्तृ प्रतिपादित वाक्येनोपसहाराच्छारीर एवोपदिष्ट । तस्मादुपक्रमे भिन्नसाध्येन कर्मणा किममृतत्वमस्तीति मैत्रेय प्रश्नदर्शनादेतावत् "अरे पत्यु कामायपति प्रियो भवती"त्यादि प्रकरण नेतरस्योपादिश्यत इति प्राप्तेऽभिधीयते ॥

अत्र द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यमान पुरुष परमेश्वर एव कुतो **वाक्यान्वयात्** । वाक्य तु उपक्रमोपसहार मध्यपरामर्शतया परब्रह्मणश्शिवस्यैव समन्वयात् । "अमृतस्य च नाशो[1] स्तिवित्तेने"ति वित्तसाध्येन कर्मणा मोक्षं प्रति आशानास्तीति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य मैत्रेयी मोक्षसाधनं पृच्छति । "येनाह नामृतास्या किमह तेन कुर्या यदेव भगवान्वेद तदेव मेब्रूही"ति प्रश्नानन्तरमात्मज्ञानमुपदिशति । "आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य" इत्यादिना । न हि जीवज्ञानान्मोक्ष इति कश्चिदभ्युपैति । अतो द्रष्टव्य परमेश्वरस्तयात्मनो वा अरे दर्शनेनेति यदात्म श्रवणात् ज्ञानात्सर्वज्ञान प्रतिज्ञात भवति । उपक्रमे भिन्नसाध्येन कर्मणा किममृतत्वमस्तीति मैत्रेयी प्रश्नदर्शना देतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसहारदर्शनाच्च । "अत आत्मान खल्वरे एष दृष्टे श्रुतेमते विज्ञायतेद सर्व विजानाति" । तत्त्वेन विजानीत्यादित्यवसान कृच्छ्र वाक्यमपि परमेश्वर गमयति । अमृतत्वेन साधनमात्म मात्रोपदेश तच्च परमात्म विषयमेव नजीव विषयमिति राद्धान्त । न वाऽरेपत्युरित्यादिना जीवोपक्रम दर्शनात्कथ ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिपादक वाक्यस्य ब्रह्मविषयत्व । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशो" इत्यादौ शारीरस्य अजन्यत्व प्रतिपादनात् ब्रह्मजन्यत्व न सम्भवति । तस्माद्ब्रह्मज्ञानेन जीवज्ञानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भेदादि मतत्रयं दर्शयति ॥

सू ॥ प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्य ॥ २० ॥

"आत्मनि विज्ञाते सर्वमिद विज्ञात भवति" । "इद सर्व यदयमात्मे"ति च । "एक विज्ञानेन सर्वविज्ञान" **प्रतिज्ञायास्सिद्धे** लिङ्ग सूचकं जीवपरमात्मनोरत्यन्तविलक्षणत्वादेक विज्ञानेन सर्वविज्ञान वाक्य न विरुद्ध्यते । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" । इत्यादौ भूत पञ्चकवत्तेषा जीवानामपि ब्रह्मजन्यत्वावगमात् । कार्यकारणयो

1. Another reading is अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन.

परस्पर भेदाङ्गीकाराच्च तयोरभेद न सम्भवति । तस्मादवि क्षीरवदे"कविज्ञानेन सर्व-विज्ञान प्रतिज्ञा" वाक्यमुपपन्न । अतस्तयोर्भेदाश प्रतिपत्त्यर्थ जीवोपक्रमणमित्याश्मरथ्या-चार्यो मन्यते । उत "यस्यात्मा शरीर"मित्यादिना सर्वविज्ञान प्रतिज्ञा सिद्धिस्सम्भवति । लोके "कृशोह श्वेतोहमित्याद्यनुभूतौ परस्पर वैलक्षिण्येपि धर्मैकत्वदर्शनात् । अङ्गाङ्गि-वत्सयुक्त भेदद्योतनार्थ वा जीवोपक्रमणमिति भेदवादी आश्मरथ्यो मन्यते । एव घटपट-वज्जीव ब्रह्मणो रस युक्तभेद वादिमत अङ्गाङ्गीवत्सयुक्तभेदमत चोपदिश्य तथा शुद्धाऽद्वैतमत दर्शयति ॥

सू ॥ उत्क्रमिष्यत एव भावादित्यौडुलोमि ॥ २१ ॥

उत्क्रमिष्यत स्वा विद्योपाधि त्यजत जीवस्य घटाकाश महाकाशवत् ब्रह्माभिन्न-त्वात् सर्वदा ब्रह्माभिन्नतया जीवोपक्रमण । तस्माद्ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुपपन्नमित्यौडु-लोमाचार्यो[1] मन्यते । अथवा । रज्वारोपित सर्पभ्रान्ति निवृत्तौ रज्जुमात्र परिशेषवत् । स्वात्मारोपित जीवभ्रान्ति निवृत्यनन्तर स्वात्मास्वात्माव परिशिष्यत इत्यौडुलोमि मन्यते । "तत्त्वमस्यादि श्रुतिशतेषु जीवब्रह्मणोरेकत्वोपदेशा"द्बिम्ब प्रतिबिम्ब वद्घटाकाश महा-काशवदभेदस्सर्वदा सिद्ध इति केचित् । रज्जुसर्पवद्ब्रह्मणि जीवत्वस्यारोपितत्वात् । "अधि-ष्ठान व्यतिरेकेणाध्यासा दर्शनाच्च वस्तुतस्तु भ्रान्ति निर्मुक्ततया ब्रह्मैव सिद्धमि"त्य भेद-बुद्धया जीवोपक्रमणमित्यद्वैतानुसारिण । केचिन्मन्यन्ते । तस्मादेव श्रुत्येकदेश प्रामाण्य-मतद्वयमुपपाद्य सर्वश्रुत्यभिप्रेत मुख्यवेदान्त सिद्धान्तमत दर्शयति ॥

सू ॥ अवस्थितेरिति काशकृत्स्न ॥ २२ ॥

इदमेव सूत्रकारमत । द्वासुपर्णेत्यादि भेद श्रुतीना तत्त्वमस्याद्यभेद श्रुतीना च अवि-रोवतया भेदाऽभेदमते अवस्थितेरवस्थानात् । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेद प्रदर्शनार्थमत्र जीवोपक्रम-णमिति सर्वश्रुति तात्पर्य वेदीमुख्यसिद्धान्ती **काशकृत्स्नो** मन्यते । तस्मात्सर्वश्रुतिसिद्ध तृतीय-मत पारमार्थिकमिति वेदितव्य ।"एष सप्रसा(दो)र्यास्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतीरूप सम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" । "यथानद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छान्ति नामरूपे विहाय" । "तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं" । "ध्यात्वामुनिर्गच्छति भूत-योनि समस्त साक्षि तमस परस्तात्" । "श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मेव भवति" । "ब्रह्मविदाप्नोति परं" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । "शिव एको ध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्येत्या"दि श्रुतिशतेषु ससारदशाया जीव ब्रह्मणो भेद । मोक्ष-दशाया अभेदश्च प्रतिपाद्यते ।

ननु भेदाऽभेदयोस्तम प्रकाशवत्परस्पर विरुद्ध स्वभावत्वात्तयोरेक पक्ष परमसिद्धान्त-त्वेन निर्णेतव्य इति चेन्न । श्रुत्येकदेश प्रामाण्ये मानाभावात् । पक्षैकस्वीकारे परस्पर श्रुत्यप्रामाण्य प्रसङ्गाच्च । सुप्ति प्रबोव वात्तमस्सत्त्व वद्वह्नि सलिलवत्तम प्रकाशवद्विरोधो न विभाव्य । भदोऽभेदयो "परस्पर विरुद्धाङ्गीकारस्तु वस्तु विरोधाद्वा कारणाभावा द्वा । अयुक्तत्वा द्वा । अभावा द्वा । अमाना द्वा । असम्भवा द्वा । अफला द्वा । अमता द्वा । अविशेषा द्वा । श्रुत्यैकत्वाभावा द्वा । नाद्य " । "यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन महदि"

1 Another reading is औडुलोमिराचार्यो.

त्यादौ द्वैताऽद्वैतात्मक प्रपञ्च ब्रह्मणो राधाराधेयत्व । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वमि"त्यादौ भास्यभासकत्व । "समस्त साक्षि तमस परस्ता"दित्यादौ साक्ष्य साक्षित्व । "तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशदि"त्यादौ जगत्कारणत्व तदनुप्रविष्टत्वञ्च दृष्ट ॥

उत । "जीवे ज्ञानाऽज्ञानानुभूतत्व । प्रकृतौ गुणत्रयात्मकत्व । विकृतौ लोकत्रय शरीर त्रयावस्था त्रयात्मकत्व काणादे प्रपञ्चस्य नित्याऽनित्यत्व । पृथिवी वय्योरनुष्णाशीतत्व महेश्वरस्य अर्धनारित्व लक्षणाया जहदजहत्व यो समाङ्क्ष्याद्वैतमतेषु साक्षिरूपस्य सगुण निर्गुणात्मकत्व । मानुषे पुण्यपापो भयविशिष्टत्व । "खद्योतस्य प्रकाशाऽप्रकाशत्वच दर्शनात् । न द्वितीय "। "यदातमस्त न दिवा न रात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवल" इत्यादि श्रुतिशतेषु सृष्टे प्रागपि स्वप्रकाशस्य परमेश्वरस्य तम प्रकृति विशिष्टत्व । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादौ अद्वैतस्य शिवस्य परब्रह्मण द्वैत जगज्जन्मादि हेतुत्व । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रियाचे"त्यादिना धर्म धर्मिणोरिव मणि प्रकाशयोरिव स्वाभाविकशक्ति वैशिष्ट्य तदभावे स्रष्टृभाव सूच्यते । गगनारविन्द शशशृङ्गवन्माया प्रपञ्चयोर्मिथ्याङ्गीकारे "मम माता वन्ध्येतिवत्" प्रत्यक्ष-विरोधोदुर्निवार ॥

उत "द्वासुपर्णे"त्यादौ जीव ब्रह्मणोर्भेदव्यपदेशात् । तत्त्वमस्यादि श्रुतिशतेष्वभेद-व्यपदेशाच्च भेदाऽभेद स्वीकारोयुक्त । पक्षैकस्वीकारे श्रुतिसङ्कोचापत्ति । न तृतीय । "एषोऽणु जीवो हृदये सन्निविष्ट "। "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य "। "वालाग्र शत-भागस्य शतधा कल्पितस्यच"। "जीवोभागस्सविज्ञेयो हृदये सर्वजन्तुषु"। "आकाश-वत्सर्वगतो निरंश "। "महान्त विभुरात्मान मत्वाधीरो नशोचति"। "अन्त पूर्णो बहि. पूर्ण पूर्णकुम्भ इवाम्भासि"। "अन्तश्शून्यो बहिश्शून्यश्शून्यकुम्भ इवाम्बरे '। "तदादि मध्यान्त विहीनमेकं विभु चिदानन्दमरूपमद्भुतमि"त्यादौ जीवब्रह्मणोश्चित्त्वैकत्व व्यपदेशोपि अणुत्व विभुत्वात्मक परस्पर विरुद्ध परिमाणवत्त्व दर्शनात् । भेदाऽभेदो युक्त । यथा कुण्डली भूत सर्पस्य दीर्घी भूतस्य सर्पस्य च सर्पत्वेनैकत्वेपि ह्रस्वदीर्घत्वात्मक परस्पर विरुद्ध परिमाणवत्त्ववत् । यथा सूर्यप्रभाया प्रभाश्रय सूर्यमण्डलस्य तेजस्त्वात् । तेजस्त्वे-नैकत्वेपि व्यापकत्व परिच्छिन्नात्मक परस्पर विरुद्धधर्मवत्त्वादेवं सकुचित विस्तृत पटादि बहुदृष्टान्तानुरोधेनापि भेदाऽभेदस्य सिद्धत्वात् । न चतुर्थ । "वाचारम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य"। "सर्वखल्विद ब्रह्म । तज्जलानीति शान्त उपासीत"। **तदन-न्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य"** इति श्रुतिसूत्रेष्वन्योन्य वैलक्षिण्य ब्रह्म प्रपञ्चयो कार्य-कारणयोर्मृत्तिकादि दृष्टान्तेन भेदाऽभेद व्यपदेशात् । तथाथर्वशिरसि । "देवा ह वै स्वर्ग-मगमन्"। "त देवा रुद्रमपृच्छन्"। "कोभवानिति" । "सोऽब्रवीदहमेक प्रथम-मास वर्तामिच भविष्यामिच" । "नान्य कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त" इत्यारभ्य "ज्योति-रित्यहमेकस्सर्वे च मामेव मा योवेद स सर्वान्वेदे"त्यनेन प्रथमखण्डे "यो वै रुद्रस्सभगवा-न्यश्चब्रह्मा तस्मै वै नमो नम "। "यो वै रुद्रस्सभगवान्यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नम "। इत्युपक्रम्य ब्रह्म विष्णु महेश्वरादि कार्यजातस्य प्रपञ्चस्य कारण शिवादभिन्नत्व द्वितीय खण्डे निर्णीत । "स ब्रह्म स शिवस्सहरिस्सेन्द्रस्सोक्षर परमस्स्वराट्"। "स एव विष्णु-

स्सप्राणस्सकालोऽग्निस्सचन्द्रमा"। "स एव सर्वं यद्भूत यच्च भव्य सनातन"। "ऋतं सत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गळ" । "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमो नम " इति। कैवल्य तैत्तिरीयादौ च कार्यरूप प्रपञ्चस्य कारणपराशिवाऽभिन्नत्व व्यपदेशात्। न पञ्चम । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति"। "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादौ" ब्रह्मण पृथग्भूतस्य जीवस्य तदुपासनद्वारा तदात्मकत्व दर्शनात्। भेदाऽभेदयो प्रामाण्यविरुद्धम् ॥

उत। "भेदाऽभेदस्तथाऽभेदो भेद एतेमतात्रय" इति सूतसहितायां। "ध्रुव कश्चिद्ब्रूते सकलमपरस्त्वध्रुवमिति परोध्रौव्याध्रौव्येति" महिम्न्रे। "केचिद्द्वैत प्रशंसन्ति केचिदद्वैत वादिन"। द्वयोश्श्रुत्यैकदेशत्वात्सर्व श्रुतिसमन्वय। "भेदाऽभेदमत श्रौते परिग्राह्ये मुमुक्षुभि"रिति कूर्मे। "नाद्वैतमपरोक्ष चेन्नचिद्रूपेणभासनात्"। "अशेषेण न भातचे द्वैत किं भासते किल। दिङमात्रेण विभात तु द्वयोरपि सम खलु"। "द्वैतसिद्धिवादद्वैतसिद्धिस्त्वैतावतान किं। द्वैतेनहीनमद्वैत द्वैतज्ञाने कथत्विद"। द्विर्भावित्वविरोधश्च द्वैतस्साधो समे उभे। तयाविशुद्धचिद्रूपशिवस्सर्वाधिकस्स्मृत। "जगज्जन्मादिहेतुत्वात्सर्वज्ञत्वादिलक्षणात्"। "असङ्गत्वान्निर्मलत्वात्सत्यकामादिलक्षणात्"। द्वैतस्तदप्रकृष्टोपितदुपासनरूपत"। 'स्वीकार्यं योगिभिस्सर्वै र्वेदमार्गैक बोदिभि। असन्मायामय द्वैतामिति चेत्तन्नयुज्यते। अर्थसिद्धि क्रियासिद्ध्यो र्दृष्टत्वाच्छ्रुति दर्शनात्। "भेदाऽभेदमत चैव विधेय पण्डितैस्सदा"। इति गाथाया द्वैताऽद्वैतमेव पारमार्थिकत्वेन निर्देशात्। तदेव रमणीय। न षष्ठ। "मायातुप्रकृतिंविन्द्यान्मायिनन्तुमहेश्वर। तस्यावयवभूतोस्थं व्याप्तं सर्वमिदंजगत्"। "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च"। 'विद्याऽविद्ये ईशते यस्तुसोऽन्य'। 'प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश'। "ईशानस्सर्वविद्याना"मित्यादि श्रुतिशतेषु द्वैताऽद्वैतात्मक प्रपञ्चपरमात्मनो र्नियम्य नियामकत्वमविरोधतया दर्शनात्"। नसप्तम। "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगाद्वेहि। ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पाशदहति पण्डित"। "विद्याञ्चाविद्या च यस्तद्वेदोभय सह तेने"ति ब्रह्मवित्पुण्यकृच्च "सत्येलभ्धस्तपसाह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्य-"मित्यादि श्रुतिशतेषु ध्यानधारणादि द्वैतकर्मानुष्टानद्वारा परमाद्वैत परमशिवत्व प्राप्ति फलदर्शनात् ॥

ननु द्वैतकर्मणामद्वैत ब्रह्मप्राप्ति हेतुत्वे किमनेन निगमान्त शास्त्रविचार प्रयासेनेतिचेन्न। फलाभिलाषा रहित कर्मणा दुरितक्षयद्वारा स्थूलारुन्धतीन्यायेन ब्रह्मप्राप्ति हेतुत्वात्। तथाच स्मृति। "यस्यैतेष्टा चत्वारिंशत्सस्कारा" इत्यारभ्य "सब्रह्मणस्सायुज्यं सालोक्यं गच्छन्ती"त्यन्तेन गर्भादानादि सर्वेषा कर्मणा पापक्षयद्वारा ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात्। अत "आराधकरूप कर्मणा आराधयरूप परमेश्वरस्य च प्राप्य प्रापकत्वमविरोध"। "न च सर्व एते पुण्यलोका भवन्ती"ति श्रुत्युक्ताश्रमफलविरोध। सकामानुष्ठित कर्मणा फलस्वातन्त्र्येऽपि निष्कामानुष्ठित कर्मणा माणवादि मलत्रयनिर्मुक्त परम पुरुषार्थोपपत्ते। नोचेत्कर्मानुष्ठानाभावे चित्तशुध्द्यभाव। तदभावे ज्ञानानुत्पत्ति। तदभावे निर्मोक्षप्रसङ्ग। तस्मात्पूर्वोक्तमेव विद्द्रमणीय। नत्वष्टम। साङ्गवेदवेदान्त विमुखतर्क कर्कशवादवारणाय **सर्वज्ञ शिखामणिना। भगवता व्यासेन** चतुर्थाध्याय चतुर्थ पादे। **अभाव बादरिराह्येव। भाव जैमिनिर्विकल्पामननादिति।** सूत्रद्वयेन द्वैताऽद्वैतात्मक मतद्वय श्रुत्यैकदेश प्रामाण्यात्परमतत्त्वेन प्रदर्श्य।

द्वादशाहवदुभयविधबादरायणोत । तत्स्वभावे सन्ध्यावदुपपत्ते । इति सर्वशास्त्रार्थसारभूतस्वाभिप्रेत भेदाऽभेदमतत्वेन व्यपदेशात् । नच नवम । द्वैतमते नदीसमुद्रवत्पुनरावृत्तिरहितब्रह्मैकत्व प्राप्त्यसम्भवात् । अद्वैतमते सगुण ब्रह्मत्वमीश्वरत्व च रज्जुसर्पवत्कल्पितमितिसिद्धान्तेन भक्तिशास्त्राणा विधिनिषेधव्यवस्थापक वेदशास्त्रागम पुराणादीना दत्ताञ्जलिप्रसङ्गात्पूर्वोक्त मतद्वय न विधेय । अनीशयाशोचति मुह्यमान "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती"त्यादौ मायाबद्धत्वेन जीवस्य दु खभोक्तृत्व परमशिवज्ञानेन तस्य तदात्मकत्व च निर्णीयते । तथा कैवल्ये । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु"मित्यारभ्य "समस्त साक्षि तमस परस्तादित्य"न्तेन सगुणेश्वरभक्ति ध्यानोपासनद्वारा निर्गुणसाक्षिब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । सर्वमतापेक्षया अस्मिन्मते भक्ति क्रिया ज्ञानात्मक काण्डत्रय समग्र सद्भावेन सरित्सागरवत्सायुज्य निर्देशादुभय श्रुत्यनुगमाच्च भेदाऽभेदयोरविरोध । नचाद्वैतमेत भक्तिक्रियाज्ञान श्रद्धादयो दृश्यन्त इति वाच्य ॥

असतीति कल्पिते अविद्येश्वरे कृत्रिम सालग्राम इव भक्तिश्रद्धाविश्वासा कस्य वा भवेयु । रज्वारोपित सर्पवत्कल्पितेश्वर सर्वकर्माराधितत्वेन सर्वाभीष्टफल प्रदाता भवेत् । नापि दशम । "यथा व्रीहि प्रोक्षण दर्शपूर्णमासोत्पत्त्य पूर्वकारणत्वेन स्वर्गे समुच्चीयते" । तथा ध्यानधारणादि सर्वकर्माणि मुक्तिप्रयोजकत्वेन विशेषाद्वैत ब्रह्मणि समुच्चीयन्ते । तस्मादाधारदर्शपूर्णमासवदङ्गाङ्गित्वेन पञ्चप्रयाजवदेकाङ्गि प्रयुक्ता नेकाङ्गत्वेन गोदोहनादिव दधिकारान्तर प्रयुक्त्युपजीवित्वेन औषध्यादिवत् षड्यागवत्फलैक्येन वा सार्वथा निर्बाधिकत्वेन भेदाऽभेद समन्वयस्सिद्ध ॥

द्वासुपर्णेति मन्त्रे विद्याऽविद्यावाच्छिन्न शिवजीवयोस्साहचर्य श्रवणात् । शुद्धाऽद्वैतमतस्थानामविरोधितया अद्वैत ब्रह्मणि द्वैत प्रपञ्चस्वीकाराद्भेदाऽभेदयोर्नचैकत्र विरोध । नचोभयपरत्वे विरोध । "आत्मावाऽरे द्रष्टव्य" इत्यादौ वेदान्ताना ब्रह्म प्रमापकत्व ब्रह्मज्ञान विधायकत्व । "समिधो यजती"ति वाक्याना पञ्चप्रयाज विधायकत्व तदनुष्ठानविधायकत्व च व्यपदेशात्तद्वत् । किंच । करणतया स्वतन्त्र विध्यन्तर रहितस्य सौत्रामाणि बृहस्पति सवनादेरग्निचयन वाजपेयाद्यङ्गत्वेन तदुभय बलादुभयसिद्धिवदत्र सम्भवाच्च । अथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादि प्रत्यधिकरणे पूर्वपक्ष सिद्धान्तवद्भेदाऽभेदोभयद्योतनात् । किंच । चतुर्थोऽध्याय चतुर्थ पादसूत्रे "द्वादशाह यज्ञ दृष्टान्तेन" तदुभय विधेयमिति स्वमत प्रदर्श्य "सन्ध्यवदुपपत्तेरि"ति तदुत्तरसूत्रे सन्धिकाल दृष्टान्तेन तदुभय सिद्धान्त स्थापना द्भेदाऽभेदप्रधान "काशकृत्स्नमत"मेव मुख्यसिद्धान्त इति घण्टाघोष ।

"य आत्मनि तिष्ठन्नि"त्यादौ विज्ञानात्मनि परमात्मावस्थान व्यपदेशाज्जीव ब्रह्मणोर्भेदस्सिद्ध इति । मध्यवाक्य प्रमाणमादाय "आश्मरथ्यो मन्यते" । तत्त्वमस्याद्यभेद श्रुतिवैरुध्य सादृश्येन वारयति । औडलोमिस्तु "ने ह ना नास्तिकिञ्चने"त्यादि वाक्य प्रमाणमादाय रज्जु सर्पवदद्वैत ब्रह्मण्यविरोधतया द्वैतप्रपञ्चभानमुपदिशति । काशकृत्स्नस्तु सर्ववेदान्त पूर्वापरमध्यपरामर्श विचार बुद्ध्या षड्विधलिङ्गतात्पर्येण भेदाऽभेद एव मन्यते । एतदेव मुख्यवेदान्तिमतमिति वेदितव्य । एव जीवब्रह्मणोरविरुद्धतया भेदाऽभेद प्रतिपाद्य जगद्ब्रह्मणो भेदाऽभेदमधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥

"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत"। "द्यावा पृथिवीजनयन् देवएक"। "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिच"। "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य सर्वमिद ब्रह्म विष्णु रुद्रास्ते सम्प्रसूयन्ते"त्यादि "स ईक्षत बहुस्या प्रजायेये"त्यादि वाक्यान्यस्य विषय। "**जन्माद्यस्ययत**" इतिसूत्रे जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमित्युक्तं। तत्र विचार्यते। यद्यपि जन्मादि सूत्रानन्तर्यमेतस्य युक्त। तथापि षड्विधलिङ्गतात्पर्य बोधकै र्वेदान्तैर्निमित्तत्वमात्र सावन साधकानुमिते र्विरोधोक्ति। समन्वयावसाने लिखितमिदमधिकरणमिति बोध्य। न च जन्माधिकरण वैयर्थ्यं। अत्र ब्रह्मण कुलालादिवन्निमित्तत्व उत मृत्सुवर्णादिवदुपादानत्व वेति सन्दिह्यते। अत्र कुलालादिवन्निमित्त मेवोपदिश्यते। "स ईक्षाचक्रे" "सप्राणस्सृजते"-त्यादावीक्षणपूर्वक जगत्कर्तृत्व दर्शनात्। मृत्पिण्डकुलालादेरन्योन्य वैलक्षिण्य द्योतनात्। परमेश्वरस्योपादान कारणत्वे मृदादिव द्विकारित्व प्रसङ्गाच्च। नचैकस्योभयकारणत्व सम्भवति। घटपटादि निर्माणे कुलालकुविन्दादीना तत्परिमितत्वादर्शनात्। लोके नात्मक हेतुभूताचक्रिया फलसिद्धि प्रतिभाति। जगत्कारणस्य मृदादिवत्परिसङ्क्रमणे ईश्वरत्व भङ्ग। निष्प्रयोजन-त्वच। अत परमेश्वरस्य निमित्त कारणत्व विधीयते। उत। "निष्फलं निष्क्रियं शान्त निरवद्यं निरञ्जन"मित्यादौ निर्गुणस्य परब्रह्मण कार्यकारणत्व निषेधात्। तस्माद्रज्जुसर्प-वत्स्वस्वरूपा परित्याग पूर्वक परस्वरूपभावात्मक विवर्त कारणत्व वा भाव्यते। नोचेत्कारणस्य परशिव ब्रह्मण कार्यात्मक जगन्निष्ठ सावयवत्वमपरिशुद्धत्वमचेतनत्व च सम्भवति। "तस्मा-देकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञाया"गौणत्व। जगत्कारणत्व विधायक श्रुतीना निमित्तमात्रत्व विवर्तकारणत्व वाभ्युपगन्तव्यमितिप्राप्तेऽभिधीयते। अत्र परब्रह्मणश्शिवस्य जगदुभय-कारणत्वमेवाभिहित। "यथोर्णनाभिस्सृजतेगृह्यते चे"त्यादि श्रुतिशतेष्वभिन्ननिमित्तो-पादानकारणत्व दृष्टान्तमुखेन दर्शनात् ॥

उत। केवल निमित्तत्वाङ्गीकारे कारणव्यवस्थापन जगदधिष्ठानत्व च नोपदिश्यते। प्रकृतिश्च ब्रह्म। चकारान्निमित्तत्वमपि सूचित। कुत। **प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्**। आभिन्न-निमित्तोपादान कारणेनैव प्रतिज्ञादृष्टान्त श्रुतिसमन्वयात्। प्रतिज्ञा दृष्टान्तयोरनुपरोधे विरोध। सामञ्जस्य तस्मादित्यर्थ। उत। "तमादेशमप्राक्ष्यायेनाश्रुत श्रुत भवत्यमतं मतमविज्ञात विज्ञात"मिति प्रतिज्ञा। अत्र "चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञान"मुपदिश्यते। तच्चोपादानत्वे सम्भवति। उपादानोपादेययोरव्यतिरेकात्। उपादानात्मक ज्ञानेन सर्वं ज्ञानसम्भवात्। निमित्तोपादानयोर्भेदे रथगोपुर प्रासादादिवदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानविरोधात्। दृष्टान्तस्तु "यथासौम्ये केनमृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मय विज्ञातं स्याद्वाचारम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमि"त्युपादान विषयएव दृश्यते। "तथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमय विज्ञात स्यादिति। ऐकेन नखनिकृन्तनेनसर्वं काष्टर्णायस विज्ञातं स्यादिति च अन्यत्रापि" एकस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिद विज्ञातं भवती"ति प्रतिज्ञा। "यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ती"ति दृष्टान्त। "आत्मा खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदंसर्वं विदित"मिति प्रतिज्ञाय स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य नबाह्याच्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्या-

घातस्यवा दृष्टान्त । किंच । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादि श्रुत्यनुगत जन्माधिकरणे शक्तिविशेष विशिष्टशिवाऽद्वैत सूत्रकारेण सूचित । निर्विशेषस्य ब्रह्मण कार्य-कारणत्वासम्भवात् । विवर्तोपादान कारणत्वे तद्विधायक प्रात्यक्षिक श्रुत्यदर्शनात् । प्रतिज्ञा दृष्टान्त श्रुतिविरोधाच्च मुमुक्षुभि र्नविधेय । "यतो वा इमानी"ति वाक्ये परमेश्वर शक्तेरेव जगदुपादान कारणत्वं परमेश्वरस्य निमित्तत्व च सूचित । तथापि मृत्पिण्ड कुलालयोरिव न पृथक्त्व "परास्य शक्ति र्विविधैव श्रूयते" इति श्रुतौ परमेश्वरनिष्ठ मायाशक्ते वह्नौ दाह शक्तिवत्स्वाभाविकत्व निर्देशात् । तस्मात्सर्वदा न निर्विशेष ब्रह्मेति निश्चित ॥

पुन केवलनिर्विशेषत्व निमित्तत्व निराकरणार्थं हेत्वन्तर दर्शयति ॥

सू ॥ अभिद्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

शिवस्य ब्रह्मण कर्तृत्व चोपादानत्व च निर्देशात् । "सोऽकामयत बहुस्या प्रजा-येयेति" । "तदैक्षत बहुस्या प्रजायेयेति"च । अत्र कामनया ब्रह्मणि कर्तृत्वेन निमित्तत्व । बहुस्यामिति चोपादानत्व च गमयति । तस्माद्ब्रह्मण निर्विशेषत्व निमित्तमात्रत्व न सम्भवति । ननु । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि " "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान"मिति श्रुतौ परमेश्वरस्येच्छया जगत्सृष्टि कर्तार हिरण्यगर्भं सृष्ट्वा कृपया पश्यतीति श्रवणात्कथ परशिवस्य विश्वोपादानत्व-मुपपद्यते । "मायातु प्रकृति विन्द्यान्मायिनतु महेश्वर"मित्यादि श्रुत्याद्युपादानत्व प्रधानस्या-म्नायते । "तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपुरुषस्य" प्रकृतित्व दृश्यते । तस्मात्तयो प्रकृति-वाचकत्वेन विश्वोपादानत्व प्रधानस्यैवेत्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

साक्षात्प्रात्यक्षिक वेदान्तेषु शिवस्य ब्रह्मण जगदुभय कारणत्वमाम्नायते । "सर्वा-णिह्वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" । "आकाश प्रत्यस्त यन्ती"ति प्रभव-प्रळय हेतुत्वेन निमित्तोपादान कारणत्व तस्य प्रसिद्ध । श्रुत्यन्तरेपि । "ईशानस्सर्वविद्याना" मित्यादौ निमित्तत्व । "सर्वो वै रुद्र" इत्यादिना प्रकृतित्वात्प्रपञ्च स्वरूपत्वेनोपादानत्व च स्मर्यते । तथा शतरुद्रीये । "नमो हिरण्यबाहवे" इत्यारभ्य "कुलुचाना पतये नम" इत्यन्तेन जगदीश्वरत्व । तत "नम पर्णाय च पर्णशद्यायचे"त्यन्तेन विश्वात्म-कत्व च व्यपदिश्यते । श्रुत्यन्तरे च । "ब्रह्मसवन ब्रह्म सदक्ष आसीत् । ब्रह्माध्यतिष्ठ-द्भुवनानि धारयन्नि"त्युभय प्रतीति । अथर्वशिरसि । "अहमेक प्रथम मासमित्या"रभ्य प्रथमद्वितीय खण्डयोस्सर्वं जगदात्मकत्व अनन्तर विश्वाधिपतित्व च । **प्रत्यक्षेणोभयाम्नानात्।** जगदुभय कारणत्व परमेश्वरस्येव सिद्ध ।

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ आत्मकृते. परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च निमित्तोपादानत्वे ब्रह्मण आत्मनस्सम्बन्धिनी कृतिरात्मकृति । कर्तृत्व साधारण्येनात्मकृतेर्दर्शनात् । "तदात्मानं स्वयमकुरुते"इत्यात्मशब्द वाच्यस्य परमेश्वरस्य स्वयमिति कर्तृत्वं आत्मानमिति कर्मत्वच कर्मत्वेनोपादान सिद्धि । ननु पूर्वसिद्धस्य शिवस्या-त्मन । कथ कृतिकर्मत्वमित्याशङ्क्याह । **परिणामात्।** निरतिशयानन्द स्वभावस्य निर्लेपस्य अनन्तकल्याण गुणाकरस्य निमित्तकारणभूतस्य महेश्वरस्य प्रकृतित्वेन विश्वात्मकत्व-

मविरुध्यते। चेतनाऽचेतनात्मकप्रपचाकारेण परिणामात्। ननु "दधिक्षीरन्यायव" त्स्वस्वरूपपरित्यागपूर्वक रूपान्तर प्राप्तिरेव परिणाम । नित्यशुद्धस्य महेश्वरस्य परिणामित्वेन स्वरूपनाशित्व विकारगुण प्रसङ्गश्च स्यादितिचेन्न। निमित्तभूतस्योपादानत्वेपि न विकारादिस्पर्श । परमेश्वर मायाशक्तेर्जगद्रूपेण परिणामित्व। तत्परमेश्वरस्य निमित्तकारणत्वं च प्रतिपादनात्। "मायान्तु प्रकृतिं विन्द्या"दित्यादौ स्वाभिन्नमायाया नियम्यत्व परमेश्वरस्य नियामकत्वंच श्रवणात्। विश्वोभयकारणत्व नान्यस्येति सिद्ध। पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इहापि परमेश्वर एव प्रकृति । हि यस्माद्योनिरिति पठ्यते । "यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा "। "कर्तारमीशं पुरुष ब्रह्मयोनिं" "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्त साक्षिं तमस परस्तात्" । इत्यादौ प्रकृति पर्यायर्योनिशब्देन परमेश्वरोऽभिधीयते। तस्मादुपादानत्व निमित्तत्व च परमेश्वरस्यैव सिद्ध। योनिशब्दस्य प्रकृति पर्यायत्व लोके दृश्यते। "पृथिवी योनिरोषधि वनस्पतीना"मिति स्त्री योनेरप्यस्त्येव अवयव द्वारेण गर्भे प्रत्युपादानत्वं अन्यत्र योनि शब्देन स्थित्यधिकरणमपि दृश्यते। 'योनिष्ट इन्द्र निषदेऽका'रिति वाक्यशेषादत्र प्रकृति पर्यायत्वमुपदिश्यते। तथापि। "यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यतेचे" त्यादावुपादान कारणत्व शिवस्यैव दृश्यते तस्मादविरोध ॥

॥ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता ॥ २८ ॥

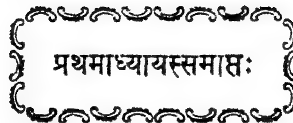
छान्दोग्ये षष्ठे श्वेतकेतु प्रत्युद्दालक वाक्यमस्यविषय । "न्यग्रोधफलमध आहरेतीदं भगव" इति "भिन्धीति भिन्न भगव" इति। "किमत्र पश्यसीत्यणव एवेमाधानाभगव' इत्यादिनामङ्गैका भिन्दीति "भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसि"। "नकिञ्चन भगव" इति। "एतस्यैव सोम्येषोणिम्नो महान्न्यग्रो धस्तिष्ठती"ति कर्म ब्रह्म बोधक वेदवेदान्ताना षड्विधलिङ्ग तात्पर्येण षट्स्थलपरशिव प्रतिपादकत्व मुत शारीरकत्व वा परमाणुवाद परत्व वेति सन्दिह्यते। "विश्वाधिको रुद्र"इत्यादौ परमेश्वरस्यैव विश्वाधिकत्वोपदेशात्तस्य विश्वानुगत वेदान्त प्रमाण विषयत्व न सम्भवति । पूर्वोक्त कर्म प्रकरण पठित शतरुद्रीयादीना जीव विषयत्वमेवयुक्त परमेश्वर परत्वे प्रकरण प्रयोजनविरोधात्। स्मृत्यागमादीना तु नानादेवत विषयत्वाच्च। उत। **ईक्षते नशब्दमित्यादिना** प्रधानवादस्य निराकृतत्वेऽपि पुनश्छान्दोग्ये षष्ठे श्वेतकेतु प्रत्युद्दालक सूक्ष्मतत्त्वे स्थूलजगदन्तर्भाव प्रतिपादक वचनदर्शनात् अणुस्वभावासत्कारणवादो युक्त । "न्यग्रोध फलमध आहरेत्या"रभ्य "न्यग्रोधस्तिष्ठती"त्यन्तेन विश्वप्रागवस्थादृष्टान्त श्रूयते। तत्रदृष्टान्ते न किञ्चाणुशब्द श्रवणाच्छून्यस्वभावाणुवादो दार्ष्टान्तिकत्वेन प्रतिभाति। तस्मात्सर्वथा वेदान्ताना ब्रह्मपरत्व नसम्भवतीति प्राप्ते ब्रूम ॥

नानादेवता परत्वेऽपि वेदान्ताना मुख्यवृत्त्या लक्षणया अतद्व्यावृत्त्याच परशिवब्रह्मप्रमापकत्व भवति। "त त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामि"। "सर्वेवेदायत्पद मामनन्ति"। "नावेदविन्मनुते त बृहन्तमि"त्यादि श्रुति शतेषु **गतिसामान्य** न्यायेन सर्व वेदान्ताना ब्रह्मस्थापकत्व व्यवस्थापनात्। कर्म प्रकरणापठितत्वेऽपि पुरुषसूक्त शतरुद्रीयादीना नान्य-

परत्वं लिङ्गप्रकरणबाधो वार्यतीति न्यायेन लिङ्गेन प्रकरणबाधो युक्त । "पशूना पतये वृक्षाणा पतये जगता पतये" । "तस्माद्विराडजायत" । "आदित्यवर्णं तमसस्तुपारे" । "तमेव विदित्वाति मृत्युमेति" । "तमेव विद्वानमृत इह भवति" । "नान्य पन्था विद्यतेऽयनाये"त्यादि । ब्रह्मलिङ्गभूयस्त्वान्नान्य विषयत्व । किच । वेदवेदान्त स्मृतिपुराणेतिहासादिषु यत्र यत्र जगत्कारणत्वादि धर्मा प्रतिपाद्यन्ते । तत्र तत्र षट्स्थल परशिव ब्रह्मपरत्वमेवेति राध्दान्त । किंच ॥

श्रुतिस्मृत्यागम पुराणादीनामपि नानादेवता परत्वेपि षड्विधलिङ्ग तात्पर्यानुसारेण परमशिवे समन्वयात्सर्व समञ्जसमेव । **एतेनेति** आत्मविज्ञानेन स्वस्वरूपाभिव्यक्ति । सर्व विज्ञानेति सर्वं विदित स्यात् । अनुपूर्वविज्ञाने प्रतिज्ञाविरोधेनैव परमाण्वादि पक्षा निरस्ततया व्याख्याता । परमाण्वादे कारणत्वे चात्मविज्ञानेपि न सर्वं विदित स्यात् अनुपादानत्वात् । "तस्मान्न किंचन इत्यनेन नामरूपानभिव्यक्ति प्रतिपादकत्वेन विरोध । सूक्ष्मत्वाच्चाणुत्व ब्रह्मण्युपचरित । तस्माद्वेदान्तेषु ब्रह्मैवजगत्कारण प्रतीयते । **व्याख्याता व्याख्याता** इति पदद्वयेन अध्याय परिसमाप्तिस्सूचिता । एतेन सविशेषस्य ब्रह्मण प्रपञ्चाभिन्ननिमित्तोपादान कारणत्व व्यवस्थापनेन न्याय वैशेषिक पाञ्चरात्रादि श्रुत्येकदेशप्रामाण्यवादभेदास्सर्वे एकतरमिथ्यात्ववाद सर्वमिथ्यात्ववाद प्रधानाऽभेदवादाश्च व्याख्याता व्याख्याता निराकृता इत्यर्थ । प्रतिज्ञा दृष्टान्तलक्षण दृष्टान्तभेदाऽभेदप्रधानविशेषाद्वैतमतस्य महादेवे परमकारुणिके परशिवे समन्वय । तस्मात्तदेव वैदिकं नान्यदिति सिद्ध ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक
विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तस्थापक वैयासिकब्रह्ममिमासा सूत्रार्थ प्रकाशके श्रीकरभाष्ये
विरोधपरिहारपराभिधानस्य प्रथमाध्यायस्य अष्टाधिकरणाव-
च्छिन्नानुमानिका ष्टाविंशत्सूत्रात्मक
चतुर्थ पादस्समाप्त ।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य प्रथम. पाद. प्रारम्भः ॥

प्रथमाध्याये स्वाभाविक सर्वशक्तित्व सर्वज्ञत्व सर्वकारणत्व सर्वनियामकत्व सर्वानन्द प्रदायकत्व सर्वविलक्षणत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वात्मकत्वादिक शिवस्य परब्रह्मण सर्व वेदवेदान्ताविरोधित्वेन प्रसाध्य वेदान्त विरुद्धस्मृति तर्कादि निराकरणपूर्वक जगज्जन्मादिकारणत्व तस्यैव दर्शयितुं द्वितीयाऽध्यायमारभते । अशब्दतयाजगज्जन्मादि हेतुत्व **ईक्षत्यधिकरणे** प्रधानस्यनिराकृतमपि तज्जगत्कारणत्वे स्मृतिप्रमाणमस्तीत्याशङ्कयाह ॥

॥ स्मृत्यनवकाशाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ १ ॥

सूत्रार्थस्तु प्रधान जगत्कारणत्वानङ्गीकारेण स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग । साङ्ख्यादि स्मृतीनामप्रामाण्य दोषप्रसङ्ग इति चेन्न । शिवस्य ब्रह्मण जगत्कारणत्वानङ्गीकारे अन्यस्मृतीना मन्वादीना अप्रामाण्यदोषप्रसङ्गात् । न च विनिगमकाभाव । वेदमूलक मन्वादि स्मृतीना प्रबलत्वात् । वेदविरुद्धसाङ्ख्यादीना दुर्बलत्वात् । अप्रामाण्यमित्यर्थ एतदध्यायस्य प्रथमपादे स्मृतितर्कादि विरोध । द्वितीये तन्मताना दुष्टत्व । तृतीये पृथिव्यादि कारणत्व श्रुति विरोध । चतुर्थे जीवलिङ्ग शरीरबोधकश्रुति विरोधश्च निराक्रियते । "ऋषिं प्रसूत कपिल यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्तिजायमानं च पश्यती(श्येत्)"ति वाक्ये कपिलस्य ज्ञानातिशयत्वेन सर्वोत्कृष्टत्व दर्शनात् । "यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजमि"ति श्रुतावौषधवन्मनुवाक्यस्य मुख्यविधेयत्व निर्देशात् । तयो परस्परविरोध द्योतनात् । साङ्ख्यादीना मन्वादीना प्राधान्यं । उतोपनिषद्वाक्याना साङ्ख्यादि स्मृत्यनुसरण मन्वादिस्मृत्यनुसरण प्राधान्य वेति सन्दिह्यते । परमशिवजगत्कारणत्ववेदान्तवाक्याना प्रधानस्यैवोपपन्न । "वेदार्थोयस्स्वय ज्ञात्वा तत्र ज्ञानं प्रचक्षते" । "स्मृत्यागमपुराणैश्च तदर्थं ग्राहयेद्बुध" इति नियमात् । श्रुतिस्मृति पुराणेष्वभ्युदय फलजनक दर्शपूर्णमास सोमपौण्डरीकादि कर्म यथा दर्शित तथा परमाप्त कपिलमहर्षिकृत निश्श्रेयस फलसाधनभूत साङ्ख्यस्मृत्यनपेक्षतया वेदान्तार्थनिश्चयायोगात् । श्रुतावप्रतिहत ज्ञाननिष्ठत्व कपिलस्य निर्देशाच्च । महर्षिप्रणीत प्रधानकारण साङ्ख्यस्मृतीनामेव प्राधान्यमिति प्राप्ते ब्रूम ।

"ऋषिं प्रसूत कपिल"मिति श्रुतौ कपिलस्य ज्ञानाधिकत्वेन परमाप्तत्व व्यपदेशात्तत्स्मृत्यनुरोधतया वेदान्तार्थबोधोन्याय्यमिति यत्तदुक्तं । "तद्विष्णोरेकमुत्तम' मित्यादिषु विष्णोरपि सर्वातिशयत्व सङ्कीर्तनात्तत्प्रणीत बुद्धपाञ्चरात्रागमानुसारेण वेदान्तार्थ निश्चय प्रसक्ति प्रसज्येत ॥

किंच । श्रुतिस्मृतिपुराणेष्वप्रतिहत ज्ञाननिष्ठत्वेन बृहस्पते स्सर्वाधिकत्वकथनात्तत्प्रणीत लोकायत स्मृत्यनुसारेण श्रुत्यर्थ निश्चयप्रसक्तिस्स्यात् । उत । **नान्यस्मृत्यनव-**

काश दोषप्रसङ्गात् । "आसीदिद तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षण" । अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वत । "ततस्स्वयंभू र्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निद" । "महाभूतादि वृत्तौजा प्रादुरासीत्तमोनुद" । "योसावतीन्द्रियग्राह्यस्सूक्ष्मोव्यक्त स्सनातन" । "सर्वभूतमयोऽचिन्त्यस्सएवस्वयमुद्बभौ" । "सोपि ध्यायशरीरात्स्वात्सिसृक्षु र्विविधा. प्रजा" । "आप एव ससर्जादौ तासुवीर्यमपासृजत्" इत्यन्तेन । तमोरूपमायाशक्त्या कालरुद्रस्य ब्रह्मादि सर्वकारणत्व मुपन्यस्त । "यदातमस्त नदिवा नरात्रि र्नसन्नचासच्छिव एव केवल" । "तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्य प्रज्ञाच तस्मात्प्रसृतापुराणी" । "मायान्तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनतु महेश्वर" । तस्यावयव भूतैस्तु व्याप्तसर्वमिद जगत्" । "योब्रह्माण विदधाति पूर्वं" "योवैवेदाश्च प्रहिणोतितस्मै" । "तꣳहिदेवमात्म बुद्धिप्रकाश मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये" । "हिरण्यगर्भं पश्यति जायमान सनोदेवश्शुभया स्मृत्या सयुनक्तु" । "विश्व भूत भुवन चित्र बहुधा जात जायमानचयत्" । सर्वोह्येष रुद्र इत्यादि प्रत्यक्ष श्रुतिसिद्ध परमशिव कारणत्व दर्शनान्नानुमेय वेदमूलक साङ्ख्यस्मृते प्रामाण्य । किंच । 'सर्वेवेदायत्पदमामनन्ति' । "ध्यायीतेशान प्रध्यासितव्य" । "सर्वमिद ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" । "सर्वाणि चेन्द्रियाणि न कारण कारणाना ध्याता ध्याता कारणतु ध्येय" । "सर्वैश्वर्य सम्पन्नस्सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्ये" "शिव एकोध्येय श्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये" त्यादि श्रुतिषु । "कोटि जन्मार्जितै पुण्यै "शिवे भक्ति प्रजायते" । "इष्टापूर्तानि कर्माणि येनाचरति मानव" । "शिवार्पणधिया कामान्परित्यज्य यथाविधि" । "अनुग्रहात्तेन शम्भोर्जायते सुदृढो नर" । "ततो भीता पलायन्ते विघ्नं हित्वा सुरेश्वरा" । "जायते तेन शिश्रूषाचरिते चन्द्रमौळिन" । "शृण्वतो जायते ज्ञान ज्ञानादेव विमुच्यते" । "बहुनात्र किमुक्तेन यस्य भक्तिश्शिवे दृढा" । "महापापोप पापौघैरपि ग्रस्तो विमुच्यते" । इत्यादि शिवगीतादि बहुस्मृतिष्वपि परमपुरुषस्य शिवस्याराध्यत्व श्रौतस्मार्त नित्यनैमित्तिकादि सर्वेषा कर्मणा तदाराधनभूतत्व प्रदर्शितं ॥

अपिच । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेशो ससारमोक्षस्थितिबन्धहेतु" । "क्षर प्रधान ममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिरि" त्यादि श्रुतिषु । "तस्मादव्यक्तमुत्पन्न त्रिगुण द्विजसत्तमे" ति स्मृतिष्वपि प्रधाननियामकत्व च तस्यैव स्मर्यते । "श्रुतिस्मृति विरोधेतु श्रुतिरेव बलीयसी । स्मृतिस्मृत्यो विरोधेतु वेदानुसरण परमि" त्यादि मीमासान्यायदर्शनात् । श्रुत्यनुसरणमन्वादि स्मृतीनामेव प्राधान्यमिति निर्दिष्ट । गुणत्रयात्मकस्य जडस्य प्रधानस्य चेतनजीवाविर्भूत हेतुत्वायोगेपि तत्सान्निध्यवशात्कापिल स्मृतिप्रसिद्ध महदहङ्कारादीना कारणत्वमुपपन्नमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ इतरेषाञ्चानुपलब्धे ॥ २ ॥

इतरेषामचेतन महदहङ्कारादीनाञ्च । **अनुपलब्धे** । "आत्मन आकाशस्सम्भूत" । "एतस्माजायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिच" । "अक्षरात्सम्भवन्तीह विश्वमित्या" दि श्रुति स्मृत्यागमपुराणेष्वपि महदहङ्कार कारणत्व परमशिवस्यैव दर्शनात् घटादिवदचेतनस्य प्रधानस्य महदादि कारणत्व च सर्वथा न सम्भवति । "यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजमिति श्रुति प्रसिद्धाना मन्वादीना जगद्भेषज भूतस्ववाक्यानामेव वेदान्तोपयोगित्वं युक्त । स्वत

प्रधानस्य जगदुपादानत्वासम्भवेऽपि ईश्वरनियोगेन सम्भवतीत्याशङ्क्य तद्विधायक योगमतं निराकरोति ॥

॥ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ एतेनयोग प्रत्युक्त ॥ ३ ॥

स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यभेदेपि हिरण्यगर्भ श्रुतिरपि प्रधानोपादान प्रधान निर्देशात्। एतेन साङ्ख्यस्मृति निराकरणेन योगस्मृति प्रत्युक्त तिरस्कृत। इति सूत्रावयवार्थ "सर्वो वै रुद्र"। "सर्वं खल्विद ब्रह्म"। "ऐतदात्म्यमिद सर्वं"। "एको भगवो विज्ञायते सर्वमिद विज्ञात भवती"त्यादिषु। जगदात्मकत्व ब्रह्मणो निर्दिष्ट। तदुपादानत्वायोगे तदात्मकत्वायोगात्। "हिरण्यगर्भ स्समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीदि"त्यादिषु। हिरण्यगर्भस्य सर्वातिशायित्व स्मरणात्। "त्रिरुन्नत स्थाप्यसम शरीर"मित्यादिना श्वेताश्वतरादि श्रुतिशतेषु अभ्युदय निश्श्रेयस फलसाधनत्वेन योगविद्याया प्रपञ्चितत्वात्। योगस्मृत्यनुसारेण प्रधानस्य प्रपञ्चोपादानत्वमुत ब्रह्मकारणत्वं वेतिसंशय। मृत्कुलालवत्प्रधानस्योपादानत्वमीश्वरस्य निमित्तत्व युक्त। जगत परमेश्वरोपादानत्वे मृदादिवद्विकारित्व विनाशित्वादि नानादोष भूयिष्ठो दुर्निवार ॥

किञ्चाभ्युदयफल निश्रेयसफल हेतुत्वेनस्मृतिपुराणेषु योगभूयस्थ दर्शनात्। श्रुत्यर्थ प्रकाशक कामिकादि शैवागमेष्वपि प्राकृत वैकृतात्मक मन्त्र लय हठ राज विभागेन तत्प्रपञ्चितत्वात्। "आकुञ्चनेन कुण्डलिन्या कवाटमुद्घाट्य मोक्षद्वारं विच्छेदयेत्"। "मरुतेमध्य सञ्चारेमनस्स्थैर्यं प्रजायते"। "सर्वचिन्ता परित्यज्य सावधानेन चेतसा"। "निर्विकल्प प्रसन्नात्मा प्राणायाम समभ्यसेत्"। "मरुदभ्यनीषिणे"त्याद्युपनिषत्सु। "योग श्चित्तवृत्ति निरोधक"। इत्यादि स्मृतिषु। "यत्साङ्ख्यै प्राप्यतेज्ञान तद्योगैरपि गम्यते। साङ्ख्ययोगौ पृथग्बला प्रवदन्ति न पण्डिता"। इत्यादि भगवद्गीताद्युपनिषत्सु चित्तवृत्ति निरोधकत्व पापमोचकत्व ब्रह्मप्राप्यत्वादि साधनत्वेन योगस्यैव निर्देशात्तद्विधायक हिरण्यगर्भ स्मृत्यानुगुण्येन वेदान्तार्थनिश्चयो युक्त इति चेदुच्यते। योगस्य श्रुत्यागमादिषु धर्मब्रह्मसाधनत्वेन मनोनिरोधकत्वेन शिष्टैराचरितत्वेन च प्राधान्येपि तन्निष्ठप्रधानोपपादनत्व नोपपन्नं। "सौम्येकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातस्या द्वाचारम्भण विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यम्" एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञादृष्टान्तस्थापक सर्व वेदान्त विरोधात्। स्मृत्यागम पुराणेषु योर्थस्मृत्या विरुध्यते। "तन्त्रार्थस्सतु विज्ञेयो गर्हित वेदवादिभि"रिति मीमासान्याय दर्शनात्। "मायातु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनतु महेश्वर। तस्यावयवभूतोत्थं व्याप्त सर्वमिद जगत्"। "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच"। "यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यतेचे"त्यादि श्रुतिशतेषु अभिन्ननिमित्तोपादानकारणत्व परमेश्वरस्यैव निर्देशात्। परमेश्वरस्योपादानत्वे मृदादिवद्विकारित्वादि दोषप्रसक्तिरिति यदुक्त तदसत्। जीवशक्तिवत्परमेश्वरशक्तेरुपादानविकारित्वाङ्गीकारात् शक्तस्य परमेश्वरस्य परिणामविकारित्वादिक नोपपन्न। कुलालवन्निमित्तत्वाङ्गीकारे। "यत्प्रयन्त्यभिसविशन्तीत्या"दि श्रुतिविरोधो दुर्निवार। तस्मात्साङ्ख्यस्मृतिवद्योगो निराकृत साङ्ख्ययोग शास्त्रयो कागतिरिति चेत्।

वेदान्ताविरोध साङ्ख्ययोग शास्त्रसमन्वयो युक्त इति योजनीयं । त्रिगुणातीतस्य ईश्वरस्य कथ त्रिगुणात्मिक जगत्कारणत्वमुपपन्नमित्याशङ्कयाह ॥

॥ न विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ न विलक्षणत्वादस्य तथा त्व च शब्दात् ॥ ४ ॥

निर्गुणस्य ब्रह्मण गुणत्रयात्मक प्रधानस्य विलक्षणत्वादस्य प्रधानस्यैव त्रिगुणात्मिक-चेतनाऽचेतन जगदुपादानत्व सम्भवतीति चेन्न । तथा त्वच शब्दात् । तथा त्वमुपादानच शब्देन निमित्त कारणच शब्दात् । "यथोर्णनाभि सृजते गृह्यते। यथा पृथिव्यामोषधय स्सम्भवन्ति '। "यथा सतात्पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्व" । इत्यादि वेदशब्दात्परमेश्वरस्यैव जगदुभयकारणत्व सम्भवतीति सूत्रावयवार्थ । "अजामेका लोहित शुक्लकृष्णा "मिति श्रुतौ परमेश्वरस्य जगत्कारणत्वमवगमात्सन्देह । "अजामेका लोहित शुक्लकृष्णा बह्वी प्रजा जनयन्ती सरूपा"मिति श्रुतावसन्दिग्धतया । गुणत्रय विशिष्ट चेतना-ऽचेतन कारणत्व सूच्यते । लोके चेतनाचेतनोत्पत्तिरचेतनादचेतनोत्पत्तिश्च स्वधर्मत्वेन दर्श-नात् । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि "। "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेशस्ससारमोक्षस्थिति बन्धहेतु "। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना"मित्यादि श्रुतिशतेषु जगन्नियामकत्वेन तद्विलक्षणत्व च प्रचक्षते । मनुरपि । 'आसीदिद तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षण " । "अप्रतर्क्यमविज्ञेय प्रसुप्तमिव सर्वत " । " ततस्स्वयभू र्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निद"मिति । चतुर्मुखादीनामपि तमोभूत प्रधानहेतुत्व प्रदर्शित। तस्मात्परमेश्वर निमित्तकारणत्वमात्र वादप्रधानयोग स्मृत्यनु-सारेणैव वेदान्तार्थ निश्चयोयुक्तमिति चेद्ब्रूम ॥

"यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यते चेति" श्रुत्याचेतनोर्णनाभाव चेतनतन्तुपटोत्पत्ति । चेतन पुरुषादचेतनलोमनखोत्पत्तिश्चोपदर्शित । "अजामेका"मिति श्रुति निष्ठप्रधान-कारणत्व ब्रह्मण्येोपपत्त । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश " । "मायान्तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायि-नन्तु महेश्वर"मित्यादिषु प्रधाननियामकत्व शिवस्यैवोपदिष्ट । तस्मादचेतनत्व मलिनत्वानी-श्वरत्व दु खात्मकत्व चिदचिदात्मक प्रपञ्चकारणत्वमविरोध । एतेन मनुस्मृत्युक्त प्रधान-प्रकृतीक चतुर्मुखादि कारणत्व तज्जडप्रधानाधिष्ठानेश्वरस्यैव निर्दिष्ट ॥

ननु "नारायणाद्ब्रह्मा जायते नारायणाद्रुद्रो जायते ' इत्यादि श्रुतिपुराणेषु चतुर्मु-खकारणत्व नारायणस्यैवोपदेशात् । उत । "आपो नारा इति प्रोक्ता आपोवै नरसूनव " । "ता यदस्यायन पूर्व तेननारायणस्स्मृत" इति तदुत्तरत्र नारायणशब्दो विवक्षित । तदुपसंहारे । रुक्माभ स्वप्नधीगम्य विन्द्यात्तं पुरुष परमित्युपसहारगत हिरण्मयत्वादि धर्माणामपि । "ध्येयस्सदासवितृमण्डल मध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासन सन्निविष्ट " । "केयूरवान्मकर कुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपु र्धृत शखचक्र " । "विष्णोस्सकाशा-दुत्पन्न जगदेतच्चराचर" "अह कृत्स्नस्य जगत प्रभव प्रलयस्तथा"। "अह सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्व प्रवर्तते" । "नारायणो जगन्मूर्तिरनन्यात्मा सनातन" इत्यादिना विष्णुपुराणादिषु जगज्जन्मादि कारणत्वं स्पष्टमुपदिष्ट मत एव मनुस्मृत्यभिहित हिरण्यगर्भादि जनकत्व नारायणस्याभिप्रेत मिति चेत्तदसत् । "यदा तमस्तं न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिवएव केवल " । "तदक्षर तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाच तस्मात्प्रसृतापुराणी" । "योदेवाना प्रथमं

पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षि "। "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं सनोदेवश्शुभया स्मृत्या सयुनक्तु"। "यो ब्रह्माण विदधातिपूर्वं यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै"। "तं हिदेवमात्म-बुद्धि प्रकाश मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये" इत्यादि महानारायणश्वेताश्वतराद्युपनिषत्सु हिरण्य-गर्भादि कारणत्व मसन्दिग्धतया शिवस्यैव सूचित ॥

किंच। "ध्यायीतेशान प्रध्यासितव्यं" "सर्वमिद ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सप्रसूयन्ते"। इत्यादिना अथर्वशिरा अथर्वण शिखादिषु बहुधा प्रपञ्चित । तथा वेदतुल्य भारते । आनु-शासनिक पर्वणि । "सोसृजद्दक्षिणादङ्गाद्ब्रह्माण लोकसम्भव"।"वामपार्श्वात्तथा विष्णु लोक रक्षार्थमीश्वर "।' हृदये कालरुद्राख्य जगद्विलयकारण''मिति । तथा शैवपुराणेषु बहुधा प्रपञ्चित । "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा सविज्ञेय" इत्यादि माण्डूक्यादिष्वपि मूर्तित्रयातीतत्व कारण कारणत्व तस्यैव प्रतिपादित । "नारायणाद्ब्रह्मा जायते" इत्यादिषु मूर्तित्रय कारणत्व नारायणस्यादर्शनात्तदवान्तर सृष्टिविषयत्वमिति वेदि-तव्य । "त्रयस्ते कारणात्मानो जातास्साक्षान्महेश्वरात्" । "चराऽचरस्य विश्वस्य स्वर्ग स्थित्यन्त हेतवे"। "पित्रा नियमिता पूर्वं त्रयोपि त्रिषु कर्मसु" । "ब्रह्मा सर्गे हरिस्त्राणे रुद्रस्सहरणे पुन"। "तथाप्यन्योन्यमात्सर्यादन्योन्यातिशयार्थिन" । "तपसा तोषयित्वा त पितर परमेश्वर" "ब्रह्म नारायणौ पूर्वं रुद्र कल्पान्तरे सृजत्" । "कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णू जगन्मय "।"विष्णुश्च भगवास्तद्वद्ब्रह्माणमसृजत्पुन"। "नारायण पुनर्ब्रह्मा ब्रह्मा-णंच पुनर्भव" इति शैवे वायवीय सहिताया अवान्तर कल्पभेदसृष्टि प्रदर्शित । मनु-स्मृत्युपसहारे । "मनसीन्दु दिशश्श्रोत्रे क्रान्ते विष्णु बलेहर । वाच्यग्निमिन्द्र मुत्सर्गे प्रजने च प्रजापतिं । प्रशासितार सर्वेषामणाया ममणोरपि" । "रुक्माभं स्वप्नधीगम्य विद्यात्त पुरुष पर''मित्युपदिष्टं । "अणोरणीया नहमेव तद्वन्महानह विश्वमिदं विचित्र" । "पुरातनोह पुरुषोहमीशो हिरण्मयोऽह शिवरूपमस्मि"। "नमो हिरण्यबाहवे सेनान्येदिशा च पतयेनम "। "हिरण्याय नम । हिरण्यलिङ्गाय नम । सुवर्णाय नम । सुवर्ण-लिङ्गाय नम । नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेबिकापतये उमापतये पशुपतये नमोनम "। "ऋतं सत्यं परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल । ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमो नम "। "पुरुषो वै रुद्रस्सन्महोनमो नम "। "तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नोरुद्र प्रचोदयात्" इत्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्यैव हिरण्मयत्व पुरुषशब्दवाच्यत्वादिक दर्शनात्। श्रुतिविरुद्ध विष्णु पुराण वचनाना बौद्धाद्यागमादिवद्भ्रान्ति मूलकत्वाद्वेदोपबृहणं न्यायमिति वेदितव्य । मनुप्रणीत तमश्शब्दस्य । "अस्तिरुद्रस्य विप्रेन्द्रा अन्तस्सत्त्व बहिस्तम" इत्यादि पुराण सिद्ध बहिस्तमोगुण विशिष्टकालरुद्रपर-मिति व्यवह्रियते । "मे प्राणा अब्द[1]" श्रेयसे विवरमाना "मृदब्रवीत्"। "आपोऽब्रुवन्" ते होवाच मूचुस्सन्नरुद्रायेत्यादि[2]" श्रुतिष्वचेतनपृथिव्यादीना चैतन्ययोगश्श्राव्यते । "सरित्स-मुद्रपर्वत वृक्षादीना अचेतनानामपि पुराणेषु चेतनत्व पठ्यते । अतो ब्रह्मप्रधानयो-र्नवैलक्षिण्यमित्याशङ्क्याह ॥

---

1 Another reading is ते हेमे प्राणा अह श्रेयसे विवदमाना

2. Another reading is तेह वाचमूचुरत्त्वं न उद्गायेति

सू ॥ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्या ॥ ५ ॥

तुशब्दश्शङ्कानिरासार्थ । "पृथिव्यब्रवीदि"त्यादि श्रुति सिद्धवचन प्रवर्तकत्व पृथिव्याद्यभिमान देवतानामेवोपदिष्ट । कुत । **विशेषानुगतिभ्यां** कौषतिकब्राह्मणे । "हस्ताहमिमास्तिस्रो देवता"। "(एता)सर्वाहवै देवता अह श्रेयसे विवदमाना" । "तेदेवा प्राणे नि श्रेयस विदित्वा" । "अग्निर्वाग्भूत्वामुख प्राविशत् । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिप्राविशत्" । "वायु प्राणोभूत्वा नासिके प्राविश"दित्यादि बुहुश्रुतिषु वागाद्यभिमानि देवतानामेव प्रवचनीयत्व गम्यते । तस्मादचेतन प्रधानादि वैलक्षिण्यं । किच । "यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वाभुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । इत्यादिषु पृथिव्यादीना तदधिष्ठान देवतानामन्तर्यामित्व रुद्रस्यैवोक्त । अतस्सर्वात्मकत्व सर्वविलक्षणत्व सर्वनियामकत्व सर्वकारणत्वादिक नेतरस्योपपन्नं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तु शब्दोह्यवैदिक तर्क निरामार्थ । "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च" । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । भीषास्माद्वात पवते । भीषोदेति सूर्य" । "विज्ञान चाविज्ञानच" । एवमेवैता भूतमात्रा प्रज्ञामात्रास्स्वर्पिता । "प्रज्ञामात्रा प्राणेष्वर्पिता"। "समाने वृक्षेपुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमान"। "तरतिशोकमात्मवित्"। 'परास्यशक्तिर्विविधव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे' त्यादि श्रुतिषु । सर्वकारणत्वादिक शिवस्यैव दृश्यते । विचित्र नानाशक्तिविशिष्टत्वेन सर्वान्तर्यामितया चेतन पुरुषेष्वचेतन लोमनखदन्ताद्युत्पत्ति । "अचेतन गोमय काष्ठादिषु चेतन वृश्चिकादि क्रिमिकीटोत्पत्ति" मधुमाक्षिकेषु क्रिम्याद्युत्पत्ति । क्रिमीना कीटरूवशाद्भ्रमररूपत्व प्राप्तिश्चावगम्यते । तस्मात्तस्य जगदुभयकारणत्वादिकमविरुद्ध । एव जगज्जीवेश्वरभेद सिद्धान्त साङ्ख्ययोगात्मक स्मार्तमत द्वयं निरस्य जगज्जीवेश्वरमिथ्यावाद प्रधानस्मार्तैकदेशाऽद्वैतमत निरस्यते ॥

सू ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

ननु तद्द्वितीयमस्ति । "नेहनानास्ति किञ्चन" । "शशश्रृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेदस्त्विद जगत्" । "ज्वालाग्नि मण्डले पद्म वृद्धिश्चेदस्त्विद जगत् । मायाकार्यादिक नास्ति मयानास्ति भय नहि । गगने नीलिमासत्ये जगत्सत्य भविष्यता"त्यादि श्रुतिस्मृतिषु शशश्रृङ्गवत्प्रपञ्चस्याप्यसत्व वाक्याभास दर्शनात् । चेतनाऽचेतनात्मक **जगदसदितिचे**न्मिथ्या भूतमितिचेन्न । कुत **प्रतिषेधमात्रत्वात्** । प्रलयेपि प्रपञ्चस्य स्थूलावस्था निषेधमात्रत्वात्प्रलयेपि बीजाङ्कुरवत्सूक्ष्मरूपेण परमेश्वरे प्रपञ्चस्य सत्त्वात्तल्लीलया सृष्टिकाले पुनरुत्पद्यत इति सूत्रार्थ । "धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" ।"कर्मचितो लोक क्षीयते । पुण्यचितोलोक क्षीयते"। 'द्वासुपर्णा सयुजा सखायौ' । "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" इत्यादि श्रुतिषु प्रपञ्चस्य सत्यत्व व्यपदेशात् । "न कदाचिदनीदृश जगत् । नान्यत्काचनमिषत्" । "नेहनानास्ति किञ्चन" । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीय ब्रह्मे"त्यादि श्रुतिषु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वश्रवणात् । चिदचिदात्मक प्रपञ्च सर्वदा सत्त्वमसत्व वेति सशय । "नेहनानास्ति किञ्चन" । "आथात आदेशो नेति नेति" । "आदावन्तेच यन्नास्ति वर्तमानेपि

तत्तथा"। "ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नेतर "। "कार्योपाधिरय जीव कारणोपाधिरीश्वर " । "कार्यकारणता त्यक्त्वा पूर्णबोधोवशिष्यते । अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्च प्रपञ्चते। शिष्याणा बोधयिष्यार्थ तत्त्वज्ञै कल्पित क्रमा"दिति श्रुतिस्मृति पूर्वाचार्यन्याय दर्शनाज्जगन्मिथ्यात्व युक्त नोचेत्पूर्वोक्त श्रुतिस्मृति समन्वय विरोधो दुर्निवार इति प्राप्ते तत्रोत्तर वदाम ॥ "अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्च प्रपञ्चते"। इति पूर्वाचार्यकल्पित न्यायेन जगदसत्यत्व न श्रावणीय। तदध्यारोपापवाद विधायक प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृति वाक्यादर्शनात्। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि सृष्टि स्थिति प्रळय विधायक सर्ववेदान्त स्मृतिपुराणागमादीना दत्ताञ्जलि प्रसङ्गाच्च ॥

"असद्वा इदमग्र आसी"दिति वाक्ये प्रळयावस्थायामपि चेतनाऽचेतनात्मक प्रपञ्चस्य प्रज्ञान घन परमशिवे ग्रीष्मकाल धरित्री विलीन तृणादि बीजादिवत् सूक्ष्मरूपेणावस्थान निर्दिश्यते ॥ "ततो वै सदजायत" इत्युत्तरवाक्ये पुनस्सृष्ट्युपदेशात्। तथा च स्मृति । "सत्प्रज्ञानघनानन्दे शिवे परमकारणे"। "चराऽचर जगज्जाल ग्रीष्मे क्ष्मा लीन बीजवत्" "सूक्ष्म रूपेण सस्थित्य पुन(स्व)स्वचिकीर्षया" । "स्थूलत्वेन बहिर्याति मुक्तात्मा न पुनर्भव" इति "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्। एकमेवाद्वितीय ब्रह्म। नेहनानास्ति किंचने"त्यादि जगदभावक वाक्याना प्रळयावस्था विषयमिति वेदितव्य। "स ईक्षत लोकान् सृजायेये" त्यादिना तदुत्तरवाक्ये सृष्ट्युपदेशात्। "द्वासुपर्णे"त्यादि भेदबोधक वाक्याना ससार दशाविषयत्व। "सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कि पश्येत्। केन कि वदे"दि त्यादि वाक्याना परमशिवानन्दानुभव पूर्णसमाधि दशाविशेष विशिष्ट विद्वदनुभव परत्वमिति राद्धान्त । तस्माच्छ्रुतिसूत्रादि विरुद्धतदध्यारोप विधायकाद्वैतमतमुपेक्षणीयं। अत ब्रह्मप्रपंच कारणकार्य सद्वाद एव युक्त रज्जुसर्पवज्जीवेश्वरादि जगदविद्यावशात्ससारदशाया भासमानेपि दशमी विवेक सधानपूर्वक स्वस्वरूपसाक्षात्कार ज्ञानानुभवात्प्रळयावस्थावदसत्त्वमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अपि तौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जस ॥ ८ ॥

अपि तौ प्रलयकाले। **तद्वत्प्रसङ्गात्**। मण्डूकादि शरीराणा पृथिव्यामेक भूतानां यथा वर्षकाले पुनरुत्पत्ति स्तद्वद्ब्रह्मण्येक भूतस्य संस्कार स्वरूपेण विद्यमानस्य चेतनाऽचेतनात्मक प्रपञ्चस्योत्पत्ते । "स ईक्षत लोकान् सृजायेये"तीत्यादि श्रुतिषु। प्रसङ्गात्। प्रतिपादनात्। असमञ्जस। जगज्जीवेश्वर मिथ्यावादमयुक्तमिति सूत्रार्थ ॥

ननु। "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" । "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म"। "आत्मावा इदमग्रआसी"दित्यत्र सृष्टे प्राक्ब्रह्मैवावगमात्। यत्र "नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति"। "सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कि पश्येदि" त्यत्रापि सर्वत्र भेदनिरासोपदेशाच्च। तदेवयुक्त। "यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गास्सहस्रश प्रभवन्ते सरूपा " । "तथाक्षरा द्विविधास्सौम्य भावा प्रजायुस्ते तत्र चैवाभियन्ति"। "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योति रूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिसम्पद्यते"। "ब्रह्मविदाप्नोति पर"। "तत्त्वमसि"। "अहं ब्रह्मास्मि"। "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "यथा नद्य स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाये"त्यादि श्रुतिषु प्राप्य प्रापकत्वेन मुक्तजीवस्य स्वाभाविक जीवरूप निवृत्तिपूर्वक ब्रह्मतापत्ति लक्षणात्मक मुक्तिराकाशवदवर्जनीयत्वेन निर्देशाद्वैताऽद्वैत मतमेव

सर्ववेदान्त श्रुति स्मृति सूत्र पुराणादि मुख्यसिद्धान्ताभिप्रेतमिति चेत्तदसङ्गत । स्वाभाविक भेदभावमापन्नस्य जीवस्य ब्रह्मभावा सम्भवात् । शैत्यस्वभावस्य जलस्य ज्वलनादुष्णत्व परिभवेपि यामात्पूर्वमेव पुनश्शैत्य स्वभावदर्शनाच्च । जीवस्य भेदस्वरूपावच्छिन्नत्वेन सत्वात् । जीवात्मनो ब्रह्मत्व सम्भवेपि नष्धायि तदागन्तुकत्वात् । भेदो न नष्ट । तस्माद्भेद मौपाधिक मागन्तुकमिति वेदितव्य । "बिम्बत्व प्रतिबिम्बत्व यथा पूषणि कल्पित" । "जीवत्वमीश्वरत्व च तथा ब्रह्मणि कल्पित" । "कार्योपाधिरय जीव कारणोपाधि रीश्वर । कार्यकारणता त्यक्त्वा पूर्णबोधो विशिष्यत" इति शास्त्रे जीवेश्वरयो मायाकल्पितत्व मळीकत्व चोपदिष्ट । "तस्मादेष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योति रुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिसम्पद्यते । ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती" त्यादि द्वैताऽद्वैत विधायक प्राप्यप्रापक श्रुतीना स्वाभाविक भेदनिवृत्य योगेन सोऽय देवदत्त वाक्यसिद्ध जहदजहल्लक्षणो-पदिष्ट मायाविद्यानिवृत्तिपूर्वक जावेश्वर चैतन्यैकत्व वादक मतमेव मुख्यमिति चेदाश्रावय । स्वाभाविक भेदनिवृत्ति भ्रमरकीटक लोहरस जलमौक्तिकादि नानाविध दृष्टान्तानुसारेण जिज्ञासाधिकरणे स्पष्टमुपदिष्ट । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" । "अजो ह्येको जुदमाणोऽनु शेते जहात्येना भुक्तभोगामजोन्य" । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" । "न जायते म्रियते वाविपश्चि" दित्यादिषु जीवस्य प्राचीनकर्मफल भोगानुसारेण सर्गोपदेशात् । अन्यथा विषम सृष्ट्युपपत्तेश्च । ब्रह्मप्राप्त्युपायभूत कर्मभक्ति वैराग्ययोग शमदम भूतदया विचार श्रवण मनन निदिध्यासावधान ज्ञानसहकृत तदुपासनायामनधिकृत प्रसङ्ग । किच । तदुपासन विधायकाना वेदवेदान्तागमादीना निरवकाश प्रसक्तिश्च दुर्निवार ॥

बिम्बप्रतिबिम्ब भावतया जीवादीना मायाकल्पितत्व व्यपदेशे घटादिवन्नष्ट प्रसङ्गात् । मुक्तेरपुरुषार्थत्वात् । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा" वित्यादि श्रुतिविहितत्वेन जावेश्वरयोर-जत्व विधायक श्रुति विरोधाच्च । प्रागपि शारीरस्य ब्रह्मत्वे । ' परज्योति रुपसपद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत" इति वाक्यविरोध प्रयुज्यते । निरञ्जनस्य नित्यमुक्तस्य निरवयवस्य निरतिशयस्य स्वप्रकाशस्य ब्रह्मण मायोपाधि कल्पनस्वीकारे तदद्वैतहानि । प्रागपि ब्रह्मैव भेदस्यरज्जुसर्पवदपारमार्थिकत्वे जीवब्रह्म प्राप्तिविधायक "तत्त्वमस्या' दि महावाक्य प्रामाण्य कथमाकृष्यते । गुरुशिष्ययो मौन प्रसक्तिश्च प्रयुज्यते । "ब्रह्मण ब्रह्मत्वप्राप्ति । "पिष्टपे-षणव" दविशेषात्तच्छ्रवण मननादीना वैफल्य । "**छिन्ने पुच्छे लूने कर्णे श्वा श्वा एव भवति**" नाश्वो नगार्दभ इति न्यायात् । ज्ञानानन्द स्वभावस्य नित्यमुक्तस्य स्वप्रकाशस्य परमात्मन स्वाविद्या तिरोहितत्वे स्वप्रकाशवत्सर्वज्ञत्व नित्यमुक्तत्वादि विधायक श्रुति-विरोध । सावयवत्व सप्राणत्वादि युक्तिश्च प्रसज्येत । तस्मात्पूर्वोक्त सर्वश्रुति विहित द्वैताऽद्वैत मतमेव राद्धान्त इति निश्चीयते । यथा जाग्रत्स्वप्नयोर्द्वैतसिद्धि । "सुप्तावद्वैत च" सर्वानुभव सिद्ध । दुर्निवार । "तथा शिवत्वप्राप्तिपर्यन्त भेद । ततो नदी समुद्रवज्जीव ब्रह्मणोरभेदो न विरोध" । "अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपचं प्रपचत" इति न्यायातिक्रमणे ज्ञानोत्पत्यभावतया मुक्त्यभाव प्रसगात् । "अहमज्ञ" इत्यात्मन्यविद्यानुभवदर्शनाच्च । जीवेश्वरयोर्मायाकल्पितत्वेन बिम्बप्रतिबिम्बवदळीकत्व । मायाया "**या मा सा**

माये"ति व्युत्पत्या विचार्यमाणे सदसद्भाव चिदाचिद्भावादि विरुद्धतया मिथ्यात्वाङ्गीकारात्तत्कृत जगज्जन्मादिकं "स्वप्नेन्द्रजालवद्भ्रान्ति" मात्रत्वमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ न च दृष्टान्ताभावात्[1] ॥ ९ ॥

मायाया मिथ्यात्व जीवेश्वरयोरळीकत्व च। प्रात्यक्षिक वेदवेदान्तेषु **मनु** गोतम पराशरादि स्मृतिषु च दृष्टान्ताभावात्। पूर्वपक्षस्याप्ययोग्यत्वेन यत्र कुत्रापि दृष्टान्तवार्ताप्यदर्शनात्। जगन्मिथ्यावादो न च सर्वथा युक्त । "यतो वा इमानि भूतानि जायान्ते"। "यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यते चे"त्यादि श्रुति शतेषु असन्दिग्धतया ब्रह्मण जगज्जन्मादि कारणत्व निर्दिष्टत्वेन वैदिकाना तदेव ग्राह्यमिति सूत्रावयवार्थ । "स्वप्नेन्द्रजाल सदृशमचिन्त्य रचनात्मक"मित्याद्यद्वैतशास्त्रानुसारेण जगत्स्वप्नेन्द्रजाल दृष्टान्ताङ्गीकारेऽपि मायाया जडात्मत्वात् ब्रह्म कर्तृत्व सूचित। तेन निर्गुणत्व निर्विशेषत्वादि विधायक स्वशास्त्रविरोध । "**या मा सा माये**"ति व्युत्पत्या मायाया मिथ्यात्व न युक्तं। मं शिवमयति प्राप्नोतीति व्युत्पत्या मायाया परमशिवनिष्ठ स्वाभाविकशक्तित्वेन। "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान बल क्रिया च"। "मायातु प्रकृति विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर। तस्यावयवभूतोत्थ व्याप्त सर्वमिद जगदि"त्यादि श्रुतिदर्शनात्। किंच। यत्तत्कारणमव्यक्त **नित्यसदसदात्मक**। तद्विसृष्टस्सपुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते। इति मनुस्मृतौ। "मशिव परम ब्रह्म प्राप्नोती"ति स्वभावत । "मायेति प्रोच्यते लोके ब्रह्मनिष्ठा सनातनी"ति। शिवशक्ति सामरस्य तया शिवागमे च निश्चित। स्वप्न प्रपञ्चद्रव्याणि पुनर्जाग्रत्स्वप्नयोरप्यदृष्ट। अत्र तु पूर्वदिनदृष्टपदार्थस्योत्तरदिनेपि सत्वात्। "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत"। "कर्मचितो लोक क्षीयते। पुण्यचितो लोक क्षीयत" इति श्रुतिनिर्दिष्टपरलोक कर्मफलभोक्तृत्वच श्रुतिस्मृति पुराणादिषु दृष्टत्वात्। स्वप्नकृत ज्योतिष्टोम ब्रह्महत्यादि धर्माऽधर्मकर्मणोस्स्वर्गनरकप्राप्तिविधायक शास्त्र दर्शनाच्च। तच्छास्त्रमविचारितरमणीय ॥

लोके चेतन नर मृग सूर्य चन्द्रादि प्रतिबिम्बस्य चेतनत्वायोगात्। मृत्पाषाण गोमयादि कल्पित गजाश्वादीना स्वसामर्थ्यतया गमनादि कार्याभावात्। श्रुतियुक्त्यनुभवतया जीवेश्वरयोस्स्वभावचित्त्ववगमाच्च। जीवेश्वरयो श्चिदाभासत्व विधायक तन्मोहशास्त्र पारमार्थिकैरनङ्गीकरणीय। तथा शैवपुराणे दूर्वासंप्रति व्यासवचन। "अनाद्यविद्ययाबद्ध ब्रह्मतत्कालकारणं। स्वाविद्यया ससरन्ति मुक्ति कल्पित वाक्यत । एव प्रतारण शास्त्र सर्वे माहात्म्य नाशक। उपेक्ष्यं शिवभक्तैश्च श्रुतिस्मृति विरुद्धत । कलापगादयं मुख्य फल वैमुख्यतस्तम । ज्ञाननाशत्वसिध्यर्थ तदेवहि निरूपित। ऐन्द्रजालिकपक्षेपि तत्कर्तृत्व तदेरितं । नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासुकुत्रचि"दित्यादिना बहुधा प्रपञ्चित तस्मात्परमेश्वरकारणत्वाज्जगतस्सत्यत्वमप्रतिहतमिति निश्चित। "यावदुत्पद्यते ज्ञान तावदनुष्ठेयानि कार्माणी"ति। "तावत्सत्य जगद्भाति शुक्तिकारजत यथा"। "यावन्नज्ञायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमद्वयमि"ति। श्रुति पूर्वाचारवाक्येष्वपि स्वरूपज्ञानानुभूत्यन्तं शुक्तिरजतवदज्ञानेन जगद्भानाङ्गीकारात्। तावत्पर्यन्तमेव वेदशास्त्रकर्मसत्यत्व प्रवृत्तिस्सभवतीत्याशङ्कया निराकरोति ॥

---

1 Another reading is न तु दृष्टान्तभावात्.

सू ॥ स्वपक्ष दोषाच्च ॥ १० ॥

शुक्तिरजतवदज्ञानदशायामेव जगद्भानाङ्गीकारे तदद्वैतशास्त्राचार्य परम्परासम्भवदोषपवृत्ते तदूर्ध्वं क्षुत्पिपासादिद्वैतकर्मावलम्बन दोषोप्रपत्तेश्च सभवात् । जगन्मिथ्यात्ववादो युक्त इति सूत्रावयवार्थ । शुक्तिरजतवद्ब्रह्मण्यध्यासाङ्गीकारे ब्रह्मण प्रधानस्य चिदाभासस्य वा । नाद्य निर्विकारत्वात् । न द्वितीय जडत्वात् । न तृतीय कल्पितत्वात् । उत सर्वव्यापकस्य निरवयवस्य ब्रह्मण प्रतिबिम्बत्वमुपपन्न । व्योम प्रतिफलनवदिति चेत्तदयुक्त । साभ्र नक्षत्राद्यवच्छिन्नाकाशस्यैव लोके प्रतिफलन दृष्ट । तम प्रकाशवैलक्षिण्येन व्योमादर्शनात् । अमूर्तस्य प्रतिफलेन पवनकालादीनामपि किं नस्यात् । अत पूर्वोक्तमेव युक्त । शुकवामदेवादीना शास्त्रे स्वाविद्यानिवृत्तिपूर्वक जीवन्मुक्तत्वव्यपदेशात् । सर्वेषा मुक्तिप्रसङ्गस्स्यात । तथा चेदहमज्ञ इति अविद्यानुभवो नस्यात् ॥

किच । चेतनाऽचेतन शरीरोत्पत्तिर्नसम्भवेत् । तस्मान्नजीवैकत्व वादो युक्त । प्रात्यक्षिक श्रुतिष्वध्यासादर्शनेपि । "वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्य" मित्यादौ अपवाद द्योतनात् । "यत्सत्वे यत्सत्व"मिति न्यायेनाध्यासा ग्राह्या इत्याकाङ्क्षायामाह ॥

सू ॥ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग ॥ ११ ॥

तर्काणा शाक्योलूक्याक्षपाद कपिल पतञ्जलि क्षपणिक बौद्धादि प्रमुख तर्काणामप्रतिष्ठानात् । अन्योन्य व्याघातदोष दुष्टत्वेन तत्त्वार्थनिश्चया भावादपि । **अन्यथानुमेयमिति चेत्** । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति वाक्याभासतया जगज्जीवप्रपञ्चमिथ्यात्व "पर्वतो वह्निमान् धूमा"दित्यादि न्यायेनानुमेयमिति चेत् । **एवमपि** शाक्योलूक्यबौद्धादिवद**निर्मोक्षप्रसङ्ग** । "यथा नद्यस्स्यन्दमाना" इत्यादि बहुश्रुतिसिद्ध शिवजीवैकात्मकमोक्षभाव प्रसङ्ग । "तस्माद्यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते । एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तव गच्छन्ति नामरूपे विहाय" । "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त । परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "न सपुनरावर्तते" इत्यादि ब्रह्मजगत्कारणत्व तत्प्रापकत्वादि प्रात्यक्षिक श्रुतिसिद्ध तर्काणामेव मोक्षोपयोगित्वमिति सूत्रावयवार्थ । "वाचारम्भण विकारोनामधेय मृत्तिकेत्येव सत्य"मित्यत्र जगन्मिथ्यात्वावगमात् । "यत्सत्वे यत्सत्व"मिति न्यायेनाध्यासोग्राह्य इति चेत्तदसत् । "नावेदविन्मनुते त बृहन्तं" "नैषातर्केण मतिरापानीये"त्यादिश्रुतिषु "वेदार्थाय स्वय ज्ञात्वा तत्राज्ञान प्रचक्षते" । इतिहासपुराणाभ्या वदार्थमुपबृहणात् । "अर्थ धर्मोपदेश च वेदशास्त्रविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते सधर्मो वेद नेतर" इत्यादि स्मृतिपुराणादिष्वपि । रुचिवैचित्र्यस्वमतिपरिणाम कुतर्क निराकरणमुपदिष्ट । पुरुषबुद्धिमूलक तर्कानुवादे कालान्तर देशान्तरेषु तदधिक कुतर्ककुशलपुरुषोत्प्रेक्षिततर्कदूष्यत्वसद्भावतया व्यवस्था दर्शनात् । मिथ्याद्वैतशून्याद्वैत साङ्ख्ययोगन्यायवैशेषिक बौद्धक्षपणकादि कुतर्काणा निर्मोक्षप्रसङ्गो दुर्निवार । तस्मात्परमात्मविषये **भगवताव्यासेन "शास्त्रयोनित्वा"**दिति सूत्रे वेदात्मक शास्त्रप्रमाणमेवोपदिष्ट । "ब्रह्मोपादानस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारे । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" । "सर्वोवै

रुद्र" इत्यादि जगद्ब्रह्मात्मकत्व विधायक श्रुतिविरुद्धप्रसङ्ग । उत्तरोत्तरत्र भगवता बादरायणेन "**तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य**" इति सूत्रे । "वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येवसत्य 'मित्यादि श्रुतीना ब्रह्मकारणस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वमेव जगन्मिथ्यावाद निरासार्थ स्पष्टमुपदिष्ट ॥

अतो नसन्देहकलङ्क । "वाचारम्भण वाक्याना तदनन्यत्व बोधनात् । न मिथ्यात्वाय कल्प्यन्ते जगतश्शिवरूपत" इति स्कान्दे तथा निर्दिष्ट । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादि श्रुतिषु ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वव्यपदेशात् । "दशमस्त्वमसी"ति दशमी विवेकसन्धानवशात्स्वस्वरूपज्ञानस्यैव मोक्षकारणत्वमिति चेत्तदसङ्गत । "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक"। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति"। "उमा सहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त"। "ध्यात्वामुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्त साक्षिं तमस परस्तात्" । "श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि" । "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" । इत्यादि श्रुतिशतदर्शनात् । "ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यादि वाक्यानामुपासनाजन्य ज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्व निश्चीयते । केवल ज्ञानस्य 'वैद्यशास्त्रादि ज्ञानवद्"पुरुषार्थकत्वमेव । "यावदुत्पद्यते ज्ञान तावदनुष्ठेया"निति वाक्ये ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तमेव द्वैत जगद्वासनात्कर्मानुष्ठानमिति यदुक्त तदविचारितरमणीय । "एव विद्वानग्निहोत्र जुहोती"त्यादि श्रुतिषु । "सक्तकर्मण्यविद्वासो यथाकुर्वन्ति भारत" । "कुर्याद्विद्वास्तथासक्त चिकीर्षुर्लोकसग्रह "। "आचारहीन पुरुषो लोके भवति निन्दित" । "तस्मादाचारवान् ज्ञानिभवेदादेह पातनात्' । 'अपश्यन्नन्धको दग्ध पश्यन्पङ्गुश्च दह्यते'। "अन्धपङ्गुष्ठवदन्योन्य सापेक्ष्य ज्ञानकर्मणो । पक्षैकेन यथापक्षी नगच्छति नभस्थलं । तथाज्ञानैकमार्गेण नमोक्षोपि विधीयत" इत्यादि श्रुतिस्मृत्यागमेषु ज्ञानसिध्यनन्तरमपि द्वैतकर्मानुष्ठान विधिरुपदिष्टा । तस्मात् । शुक्तिरजतन्यायवत् ब्रह्मज्ञानेन जगन्मिथ्यात्व ज्ञानमयुक्त । "अद्वैतेप्यहमद्वैत" इति वाक्यप्रवृत्ति र्नोपपद्यते । तेषा स्नानसन्ध्योर्ध्वपुण्ड्र तिर्यक्पुण्ड्र वर्णाश्रमाचार विधायक श्रुतिस्मृतिपुराणप्रसिद्ध द्वैतकर्मणा दत्ताञ्जलि । द्वैतरूपप्रपञ्चस्य दृष्टत्वात् । नास्तीति वादो "**मम माता वन्ध्ये**"तिवत् । प्रत्यक्षापलाप प्रसङ्ग । ब्रह्माद्वैतपक्षे । तत्सगुण निर्गुणमुभयात्मकवा । नाद्य । सगुणचतुर्मुख स्वीकारे तल्लाञ्छनकमण्डलादि धारणमेव युक्त । नचोर्ध्वपुण्ड्र तिर्यक्पुण्ड्र शिवकेशवादि पूजावश्यमुपपद्यते । तथाप्यद्वैतभङ्ग प्रसङ्गो दुर्निवार । नद्वितीय । तदुपासनासम्भवात् । नतृतीय । स्वमतभङ्गप्रसङ्गात् । उताद्वैते प्रतिपाद्य प्रतिपादकत्व नोपपद्यते । मृतस्याह मृत इति वार्तादर्शनात् । अद्वैतस्याहमद्वैत इति प्रतीति कथ निर्णायते । द्वैतस्यैव व्यवहारोपपत्ति । व्यावहारिकत्वमात्रत्वाङ्गीकारे व्यावहारिकाद्वैतमतामिति व्यवहर्तव्यं । अद्वैतस्य व्यवहारा सम्भवात् । ब्रह्मण्यद्वैतत्वाङ्गीकारे तस्य धर्मत्वात्सगुणब्रह्मवादो दुर्निवार । अत पूर्वोक्तमेव समीचीन । "आकाशवत्सर्वगतश्च पूर्ण" । "निष्फलं निष्क्रिय शान्त"मित्यादिषु ब्रह्मण पूर्णत्व निर्विशेषत्वाद्यवगमात् । तत्सकाशतया जगत्कारणत्व प्रधानस्य । उत परमाण्वादीना स्यादित्याशङ्कायामाह ॥

॥ शिष्टा परिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याता· ॥ १२ ॥

एतेन पूर्वोक्त मिथ्याद्वैत शून्याद्वैत कपिलकाणादादि मतनिराकरणेन शिष्टा परिग्रहा अपि । शिष्टाश्च अपरिग्रहाश्च शिष्टापरिग्रहा । शिष्टा । चतुर्थ्यन्तदेवता प्राधान्य जैमिनिकृत शास्त्राचारनिपुणा । सयुक्ताऽसयुक्तभेदवादिन । अपरिग्रहा । वेदजगज्जीवेश्वरमिथ्यावाद तत्परा । मिथ्याद्वैत शून्याद्वैत जैन बौद्ध लोकायतनाद्यवैदिकाश्चापि । व्याख्याता । वेदान्तस्मृत्यागमपुराणादिभि । वेदवेदान्त निष्ठागरिष्ठ मनु वामदेवागस्त्य दूर्वासोपमन्यु **रेवणसिद्ध मरुलसिद्धा**दिभिश्च निराकृता इति सूत्रावयवार्थ । विभुत्वादाकाशवन्निर्विशेषत्वाच्चिन्मयत्वाच्चेत्यादिन्याय वैशेषिकाद्यनुमानेन परमाण्वादीना जगदुपादानत्व सूचित । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" । "कर्मचितो लोक क्षयिते । पुण्यचितो लोक क्षीयत" इत्यादिषु लोकजीवयो कर्महेतुत्वावगमात् । कर्मण जगत्कर्तृत्व दर्शित । "अजामेका लोहित शुक्लकृष्णा बह्वी प्रजा जनयती सरूपा" । "मायाभासेन जीवेशौ करोती" त्यादौ मायाया जीवेश्वरादि प्रपञ्च कारणत्व भासते । तस्मात्सदेह । अचक्षु श्रोत्र तदपाणिपाद । आकाशवत्सर्वगतो निरञ्जन इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मणो व्यापकत्व निरवयवत्व ज्ञानात्मकत्वादि निर्णयेन ब्रह्मकारणत्वस्यानुमानेन बाधितत्वादण्वादीनामेव जगदुपादानत्व युक्त । अथवा "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितानि" त्यत्र लोकाना कर्महेतुत्वावगमात् । "कर्मणा जायते जन्तु कर्मणाच प्रवर्धते । कर्मणा प्रविलीयन्ते तस्मात्कर्मात्मक जगत्" । "मायया जायते विश्व मायया परिवर्धते । मायया लीयते यस्मात्तस्मान्मायामय जगदि" त्यादिना कर्मात्मकत्व मायामयत्व च प्रपञ्चस्य प्रचक्षते । तस्मात्तदपि युक्त "न तस्य कार्य करणञ्च विद्यते" "न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते" । इत्यादिषु ब्रह्मण कार्यकरणत्वादि शून्यतया निर्विशेषत्वावगमात् । सर्वदा शिवस्य परब्रह्मण न प्रपञ्चोभयकारणत्वमिति प्राप्तेऽतिदिशति । "यन्मनसा नमनुते ' येनाहुर्मनोमन" । "तदेव ब्रह्म त्व विद्धि" । "नैषा तर्केणमतिरापनीये" त्यादि श्रुतिष्वनुमान निराकरणमुपदिष्ट । 'यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यते चे' त्यादिषु दृष्टान्तानुसारेण श्रुतौ जगदुभयकारणत्व निर्देशात् । जडकर्मप्रधानपरमाण्वादीना न जगदुभयहेतुत्वमवतिष्ठते । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्ससारमोक्ष स्थितिबन्धहेतु" । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूताना" मित्यादि श्रुतिषु वेदजीवकर्मप्रधानादीना परमेश्वराधीनत्व श्रूयते । लोकशास्त्रयोश्चोरत्वादि दुष्टकर्मविशिष्टाना प्रभुदण्डन विधिरेव दर्शित । न तत्कर्मणा । अपि च । "यन्निमित्त कृत धर्ममधर्म धर्मता व्रजेत्" । इत्यादि पुराणेषु । पितृहतादि पापकर्मकृत काटकोटादीना यज्ञादि पुण्यकर्मकृत दक्षादीना च । विपरीतकर्म फलानुभवो दृष्ट । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्यमनसा सह' इत्यादि श्रुतयस्सर्वे माहात्म्य ज्ञापनायवै । तस्माच्छिवस्य माहात्म्य ब्रह्मणापि न विद्यते । "अतीत पथान तवच महिमा वाङ्मनसयोरतद्व्यावृत्त्याय चकितमपि धत्ते श्रुतिरपी" त्यादि पुराणेतिहासेष्वप्यचिन्त्यमहिमाविशिष्टत्वमुपदिष्ट ॥

अत । "न तस्य कार्य करण च विद्यत" इत्यादि श्रुतीना महादेवस्य परब्रह्मणश्शिवस्य महिमा ज्ञापनार्थ परमिति वेदितव्य । एतेन शून्यात्मकत्वाशून्यात्मकत्व ज्ञानात्मकत्वा-

ज्ञानात्मकत्व अर्थात्मकत्व क्षणिकत्व नित्यत्वैकान्तत्व सत्त्वासत्त्वादि विसवादवादिनो निरस्ता । "य पृथिव्या तिष्ठन्यस्य पृथिवी शरीर"मित्यारभ्य "यो विज्ञाने तिष्ठन्यस्य विज्ञान शरीरं" । "य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्माशरीर"मित्यन्तेन कण्वशाखायामन्तर्यामि ब्राह्मणे परमात्मन शिवस्याष्टमूर्ति व्यपदेशाच्छरीर शरीरिणोरिव जीवशरीर विशिष्टस्य परमेश्वरस्य जीवनिष्टसुखदु ख भोक्तृत्वादिक सम्भवतीत्याशङ्कयाह ॥

॥ भोक्त्रापत्त्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥

"यस्यात्मा शरीर"मित्यत्र जीवेश्वरयो शरीर शरीरित्व व्यपदेशात् । भोक्त्रापत्ते । जीवनिष्ठ ससार सुखदु खापपत्ते । अविभागश्चेत । 'तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्यो अभिचाकशीती"त्यादि श्रुतिसिद्ध जीवेश्वरयोर्बद्धत्व नित्यमुक्तत्व भोक्तृत्वाभोक्तृत्वादि विभागो नस्यादिति चेन्न । स्याल्लोकवत् । लोके यथाकाशस्सर्वगतत्वेपि सर्वकारणत्वेपि स्वसृष्टमर्व जगद्दोष कळङ्क निर्मुक्ततया व्यवस्थित तथा परमेश्वर सर्वकारणत्व सर्वशरीरत्व सर्वान्तर्यामित्वेन व्यवस्थितोपि सर्वदोषकळङ्क विलक्षण इति सूत्राभिप्राय । "य पृथिवी तिष्ठन्यस्य पृथिवी शरीर"मित्यारभ्य "यो विज्ञाने तिष्ठन् यस्य विज्ञान शरीर य आत्मनि तिष्ठन्यस्यात्मा शरीर"मित्यन्तेन चेतनाऽचेतन शरीर विशिष्टत्व श्रूयते । "अचक्षु श्रोत्र तदपाणिपाद । अशरीर वा वसत । न मे प्रियाप्रिये" । "अप्राणोह्यमनाश्शुभ्र" इत्यादि श्रुतिषु । तस्याशरीरत्वमुपदिष्टं । तस्मात्सदेह । परमेश्वरस्य शरीराद्यभावे सर्वेश्वरत्व सर्वज्ञत्व सर्वनियामकत्व सर्वजनकत्वादि धर्माणा असम्भवत्वात् । जीव शरीरविशिष्टत्व युक्त। 'द्वासुपर्णे'त्यादि श्रुतिसिद्ध जीवेश्वरधर्म विभागत्वमौपचारिक । शरीर शरीरिवत् । जीवनिष्टसुखदु खादिक परमेश्वरस्यैव सिद्धत्वादतोजीवस्याराधकत्व परमेश्वरस्याराध्यत्वं न सम्भवति । "विग्रह पार्वतीशस्य जगदेतच्चराचर । एतदर्थं न जानन्ति पशव पाशगौरवात्"। इत्यादि शैवस्कान्दादि पुराणेष्वपि तस्यैव जगच्छरीरत्वमुपदिष्ट । तस्मादीश्वरस्य विलक्षणत्वे न निर्देह निर्विशेष परमात्मावलबन युक्तमिति प्राप्ते ब्रूम ॥

"द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तचामूर्तमेवचे"त्यादि श्रुतिपु पवमानादिवन्मूर्ताऽमूर्तत्वमुपदिष्टं । अमूर्तस्य पवनस्य वृक्षकम्पनोत्पाटनादि सामर्थ्य दृष्ट। तथा । "अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुस्स श्रृणोत्यकर्ण" इति श्वेताश्वतरे।"अपाणिपादोहमचिन्त्यशक्ति पश्याम्यचक्षुस्स श्रृणोम्यकर्ण । अह विजानामिविविक्तरूपो नचास्ति वेत्ता मम चित्सदाह" । "वेदैश्च सर्वैरनेकैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदोवचाहं" । "नपुण्यपापे मम नास्ति नाशो न जन्म देहेन्द्रिय बुद्धिरस्ती"ति कैवल्येच । शिवस्य ब्रह्मणश्शरीरेन्द्रियादि निरपेक्षतया सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्व सर्वकारणत्व सर्वनियन्तृत्व सर्वोपास्यत्व सर्वानुग्राहकत्व सर्वगत्व सर्वपुरुषार्थहेतुत्वादिक निर्दिष्ट । अतो न शङ्का कळङ्क । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाचे"त्यत्र ब्रह्मणस्स्वाभाविक शक्तिवत्त्वोपदेशात् । न निर्विशेषत्व ब्रह्मवादो युक्त ॥

अत । "**अथातो ब्रह्मजिज्ञासे**" त्यारभ्य "**अनावृत्तिशब्दा**"दित्यन्त । वेदान्तशास्त्रे सविशेषत्वमेव दृश्यते । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे । ब्रह्मण पुरुषजिज्ञासा विषयत्व व्यपदेशात् । **जन्माद्यस्ययत** इति सूत्रे । जगज्जन्मस्थिति लयाविभावानुग्रहत्वादि ब्रह्म-

लक्षणत्वेन निर्देशात् । **शास्त्रयोनित्वादित्यत्र** । तस्य शास्त्रकारणत्व शास्त्रप्रतिपादकत्वोपदेशात् । **तत्तुसमन्वयादित्यत्र** । तस्यैव सर्ववेदान्तसमन्वयत्वेन प्रसाधितत्वाच्च । तस्मात्तस्य सविशेषत्वमेव युक्त । निर्विशेषे जिज्ञासादि धर्माणामसम्भवात् । "वाचो धेनुमुपासीत । तस्य यजुरेव शिर । ऋग्दक्षिण पक्ष । सामोत्तर पक्ष । अथर्वाङ्गिरस पुच्छ प्रतिष्ठा । "अन्न ब्रह्म । प्राणो ब्रह्म । मनो ब्रह्म । विज्ञानंब्रह्मे"त्यादिवत्तस्य शरीरत्वमौपचारिक । तदुपासनामात्र विषयमेव । परमेश्वरस्य शरीरपरिग्रहवादेऽपि नसुखदु खादि प्राप्ति । तच्छरीरस्य कर्मजन्यत्वाभावात् । स्वतन्त्रत्वाच्च । ब्रह्मेश्वर शिवमहादेव शङ्करादि शब्दाना घटकुम्भकलश शब्दादिवत्पर्यायत्वमेवेति वेदितव्य । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादौ जीवेश्वरयोरजन्यत्व श्रवणात् । "मायाभासेन जीवेशौ करोती"ति आभास श्रुते । परमेश्वरस्य शक्त्यात्मकतया मायाया सृष्टि काले परमेश्वरेच्छया जीवेश्वरभाव प्रकटीकरोतीत्यभिप्राय । तस्मात्तत्कर्तृत्व तस्यैवोपदिष्ट । शक्तपृथक्त्वेन शक्तेरसत्त्वात् । अत पूर्वोक्तमेव समीचीन । एतद्द्वैताऽद्वैतमतमेव । केचिद्विशेषाद्वैतमिति । सेश्वराद्वैतमिति । शिवाद्वैतमिति । सर्वश्रुतिसार मतमिति । भेदाऽभेदमिति पर्यायत्वेन प्रवदन्ति । "नित्योनित्याना चेतनश्चेतनाना" । "सन्मूलास्सौम्येमा प्रजा प्रजायन्ते" । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादि श्रुतिषु जीवेश्वरजन्यत्वदर्शनात् । तन्मिथ्यात्वाभावेपि जगत्सत्यत्व श्रुत्यदर्शनात् । "वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्य । नेहनानास्ति किञ्चने"त्यादिषु जगन्मिथ्यात्वावगमात्तदेव युक्तमित्याशङ्क्याह ॥

॥ **आरम्भणाधिकरणम्** ॥ ६ ॥

सू ॥ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य ॥ १४ ॥

तदनन्यत्व "शक्तिशक्तिमतोरभेद" इति न्यायसिद्ध शिवशक्ति सामरस्यतया । तयो स्वशक्त्याश प्रपञ्चस्य शक्तस्य परमशिवस्य । अनन्यत्व । मृद्घटादिवत्कार्यकरणयोरभिन्नत्वमङ्गीकर्तव्य । कुत । **आरम्भणशब्दादिभ्य** । "वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्य" । 'सर्वो वै रुद्र । ऋतँ सत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल" । "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमो नम" । यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यते च । सर्वखल्विद ब्रह्म । तज्जलानिति शान्त उपासीते"त्यादि श्रुतिभ्य । ब्रह्मशक्त्युपादानस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपदिष्ट । एतेन रज्जुसर्पवत्प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यध्यस्थत्वान्मिथ्यात्वमित्यद्वैतदुर्वाद । घटपटवत्प्रपञ्चब्रह्मणोर्भेदाङ्गाकार द्वैतमत । शरीरिशरीरयोरिव सयुक्त भेदाङ्गीकारविशिष्टमत च निरस्तमिति सूत्रसूचितार्थो वेदितव्य । 'खवायुज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी' । "यत्परब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन महत्" । 'अथात आदेशो नेति नेति" । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षिरि"त्यादिषु ब्रह्मण मूर्ताऽमूर्त जगद्विलक्षणत्व । "ऐतदात्म्यमिद सर्वं । ब्रह्मैवेद सर्व"मित्यादिना तस्य चिदचिदात्मक जगदात्मकत्व च श्रुत ॥

अत कारणकार्यात्मक प्रपञ्चयोश्शिवशक्ति सामरस्यतयातदसिद्धतदन्यत्वं युक्त नवेति शङ्कोत्पद्यते । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशावि"त्यत्र जीवेश्वरयो परस्परवैलक्षिण्य । "आत्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यादिना जगद्ब्रह्मणो कार्यकारणात्मकत्वेन परस्पर भिन्नत्वञ्च दर्शित । सत्यज्ञानानन्दात्मकानृतजडदु खात्मक ब्रह्मप्रपञ्चयो कथमनन्यत्व । माक्षिकादिषु क्रिम्याद्यु

त्पत्तिदर्शनान्नकार्यकरणयो रनन्यत्वं । तन्तुपटादिष्वर्थसिद्धि क्रियासिद्धि वैलक्ष्यण्येन भेदोपपत्ति । कार्यकरणयोरनन्यत्वे जगद्ब्रह्मणोरभेदेनैहिकामुष्मिक सुखदु ख फलभोगव्यवहारो नस्यादतो जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्व नोपपद्यत इति चेत्प्रचक्ष्महे । "स्तब्धोस्युततमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुत श्रुत भवत्यमतमतमविज्ञात विज्ञात"मिति । कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य परमशिवैक कारणत्व । कारणात्कार्यस्यानन्यत्व च मनसि निधाय कारणात्मक परशिवविज्ञानेन कार्यभूत सर्वप्रपञ्च विज्ञाने प्रतिज्ञाते सति कृत्स्नस्य शिवैककारणतामजानताशिष्येण "कथ नु भगवन् स आदेश" इत्यस्य ज्ञानेनान्य ज्ञातत्तासम्भव चोदिता । प्रपञ्चस्य परमात्मैककारणतामुद्दैक्ष्यन् लौकिकप्रतीति सिद्ध कारणात्कार्यस्यानन्यत्व तावत् । "यथासौम्यैकेन मृत्पिन्डेन सर्व मृण्मय स्याद्वाचारम्भणविकारो नामधेय मृत्तिकेत्येवसत्य"मिति । "यथैक मृत्पिण्डारब्धाना घटशरावादीना तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञायत" इत्युपदिष्ट ॥

अत्र काणादादिवादेन कारणात्कार्यस्य द्रव्यान्तरत्व माशङ्क्य लोकव्यवहारेणैव कार्यकारणयोरनन्यत्व दर्शयति । "वाचारम्भणमि"त्यादिना । आरभ्यते । अलभ्यते । स्पृशत इत्यारम्भण "कृत्यल्युटो बहुल"मिति कर्मणित्युट् । वाचा वाक्पूर्वकेण व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थ । घटेनोदक माहरेत्यादि वाक्पूर्वकोदकाहरणादि व्यवहार । तद्व्यवहार सिद्ध्यर्थ तन्मृद्द्रव्येण पृथुबुध्नोदरादि लक्षणो विकार । सस्थान विशेष । तत्प्रयुक्त च घट इत्यादि नामधेय स्पृश्यते । जलहरणादि व्यवहार विशेषसिद्ध्यर्थ मृद्द्रव्यमेवावस्थानान्तर सज्ञा प्राप्नोति । "तस्माद्घटाद्यपि मृत्तिकाद्रव्यमेव सत्य" मित्युपदिश्यते । 'मृत्तिकेत्येव सत्यमि"त्यत्र कार्यकारणयोरनन्यत्व । "रज्जुसर्पवत्कार्यस्य मिथ्यात्व"मिति यत्तदसत् । तयो कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिद्ध्यति । "सत्यमिथ्यापदार्थयोरैक्यत्वानुपपत्ते "। तथा सति ब्रह्मण मिथ्यात्व जगतस्सत्यत्व वा स्यात् । येच कार्यमपि पारमार्थिक मप्युपयन्त एव । जीव ब्रह्मणोरौपाधिकमन्यत्व । स्वाभाविक चानन्यत्व । आचिद्ब्रह्मणोस्तु द्वयमस्वाभाविकमिति वदन्ति । तेषामुपाधि ब्रह्मव्यतिरिक्त वस्त्वन्तराभावान्निरवयवस्य परिपूर्णस्य परमशिवस्यैवोपाधि सम्बन्धाद्ब्रह्मस्वरूपस्यैव हेयाकार परिणामत्वमुपपद्यते । जावाश्रयाविद्या तत्त्वज्ञानान्नाशेसति जीवो नश्येद्वा नवा । यदि नश्येत्स्वरूपोच्छिनत्ति लक्षणो मोक्षस्स्यात् । नोचेद विद्यानाशोऽस्य निर्मोक्षप्रसङ्ग । ब्रह्मस्वरूप व्यतिरिक्त जीवत्वावस्थानात् । अतोऽविद्याभ्रान्ति । ब्रह्मणोवा तदन्यस्य वा । नाद्य । तम प्रकाशवत्परस्पर विरुद्धत्वात् । अज्ञस्य ब्रह्मत्वाभावाच्च । न द्वितीय । चैतन्यान्तरायोगात् । चैतन्याद्वितीयाङ्गीकारे स्वशास्त्र विरोधात् ॥

अत । "यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यतेचेत्यत्र" । "यथोर्णनाभिजतु स्स्वकार्यतन्तु चक्रं कारणावस्थाया नामरूप विभागानर्हसूक्ष्मरूपेण स्वस्मिन्निधाय कार्यावस्थाया नामरूपविभागार्ह स्थूलरूपेण प्रकटीकरोति । तथा परमेश्वरश्चिदचिदात्मक प्रपञ्च प्रलयावस्थाया सूक्ष्मरूपेण स्वस्मिन् संस्थाप्य सृष्टिकाले स्थूलात्मकत्वेन प्रकाशयति । अत कार्यकारणयोरनन्यत्वं सिद्धं ॥

घटपटवत्कार्यकारणयो रर्थसिद्धिक्रियासिद्धिभेदादनन्यत्वं नोपपद्यते । सर्वस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यध्यस्तमङ्गीकृत्याधिष्ठानाध्यस्तयोरनन्यत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ भावेचोपलब्धे ॥ १५ ॥

भावेचोपलब्धे । **भाव** पद कारणसत्ता वाचक । **उपलब्धि** पद कार्यसत्ता वाचक । चकारपद तदुभय सामरस्य सत्ताबोधकमुपदिष्ट । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्'' । ''एकमेवा द्वितीय ब्रह्म'' । ''तदैक्षत बहुस्या प्रजायेये''ति । 'तत्तेजोऽसृजत'' । ''अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'' । ''सन्मूलस्सोम्येमा सर्वा प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठा'' । ''ऐतदात्म्यमिद सर्व तत्सत्य स आत्मा । तत्त्वमसि श्वेतकेतो'' । इत्यादौ जगत ब्रह्माधीन सृष्टि स्थिति लयाविर्भावानुग्रहात्मकत्व दर्शनात् । नान्यासोपपत्ति । ''ऐतदात्म्य''मिति । ब्रह्मकार्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्व जीवानामपि सत्यब्रह्मप्राप्यत्व च दर्शनात् । किंच । लोके घटादिकार्य सद्भावे च कारणभूत मृत्पिण्डोपलब्धे । ''अय घट मृदेवे''ति मृदात्मकत्वेन प्रत्यभिज्ञानाच्च कार्यकारणयोरनन्यत्व युक्त ॥

जगत्सत्यत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ सत्त्वाच्चापरस्य[1] ॥ १६ ॥

''सदेव सोम्येदमग्र आसीत्'' । ''आत्मा वा इदमग्र आसीत् । ब्रह्मा वा इदमग्र आसीत्'' । इत्यादि श्रुतिषु । **अपरस्य** कार्यस्य चेतनाचेतनात्मक प्रपञ्चस्य कारणे ब्रह्मणि **सत्त्वाच्च** । तस्मात्कारणात्कार्यस्य अनन्यत्व । लोके । सर्वमिद घटशरावादिक पूर्वावस्थाया मृदात्मकत्वमेव भाति । अतो न विरोध । जगत्सत्यत्वे पुनर्हेत्वन्तर दर्शयति ॥

सू ॥ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

असद्व्यपदेशात् । ''असद्वा इदमग्र आसी''दिति श्रुतौ । शशश्रृङ्गवत्सृष्टे पूर्व प्रपञ्चस्यासत्त्वनिर्देशात् । वर्तमानकाले रज्जुसर्पवद्ब्रह्मण्यवभासमानेपि सर्वदा चिदचिदात्मक प्रपञ्च नास्तीति चेन्न । **धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्** । धर्मान्तरेण सूक्ष्मत्वरूप धर्मान्तर विशिष्टत्वमात्रेणासत्त्व व्यपदेश । कुत वाक्यशेषात् । ''ततो वै सदजायते'' त्युत्तरवाक्ये सृष्ट्यनन्तर स्थूलावस्थाभिधानादिति सूत्रसूचितार्थ । ''असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायते'' त्यत्र । अग्रे सृष्टे प्रागिद जगदसदासीत् । सूक्ष्मावस्थापन्नमासीत् । अत सृष्ट्यनन्तर सदजायत । स्थूलावस्था विशिष्टमासीदिति भाव । स्वस्वरूपा परित्यागपूर्वक परस्वरूपाभावत्व विवर्त(त्व)मिति न्यायेन रज्जुसर्पवद्ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य विवर्तोपादानत्व प्रसाध्य जगन्मिथ्यात्व युक्तमिति चेत्तदसत् । ''असदेवेदमग्र आसीत्'' । ''असद्वा इदमग्र आसीत्'' । ''इद वा अग्रे नैव किञ्चनासी''दिति श्रुतिषु । लोके घटशरावादिक सर्व प्राग्मृदि नास्ति । तस्मात्प्रपञ्चस्य शशश्रृङ्गवदसत्व युक्तमिति चेत्तन्न । एकस्यैव शरीरस्य बालत्व युवत्व स्थविरत्ववत्प्रपञ्चस्य सूक्ष्मत्व स्थूलत्व व्यवस्थाकालभेदेन निर्दिष्टा । अतो सच्छब्दस्य सूक्ष्मात्मकत्व । तद्भिन्नसत्त्वस्य स्थूलात्मकत्वमिति निदिष्ट तस्मात्प्रपञ्चस्य सत्यत्व ब्रह्माभिन्नत्व च समंजस ॥

जगन्मिथ्यात्व निराकरणे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

---

1 Another reading is सत्वाच्चावरस्य

सू ॥ युक्तेश्शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्ते । यथा कूर्मस्स्वशक्त्या स्वपादाद्यवयवानि स्वेच्छया बहिर्गतानि कृत्वा पुन स्वात्मनिवेशन करोति । तथा परमशिवस्सृष्टिकाले नामरूप विभागवत्वेन बहि प्रकटीकृत्य प्रळये स्वात्मनि स्वाभिन्नत्वेन चिदचिदात्मक प्रपञ्च गोपयतीत्याद्युक्ते । **शब्दान्तराच्च**। "इद वा अग्रेनैव किंचिन्नासीत्" । "तदसदेव सन्मनो कुरुतस्यामिती"ति । "तद्धीद तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्या व्याक्रियते" इत्यादि श्रुतिष्व सच्छब्दव्याकृतादि शब्दाच्च । प्रळयावस्थाया प्रपञ्चस्य सकुचितत्व सृष्टिकाले विकासकत्वञ्च स्पष्टमुपदिष्ट । एव जगतसत्यत्व प्रसाध्येदाना कार्यकारणयोरनन्यत्वे निदर्शन सूत्रद्वयेन दर्शयति ॥

सू ॥ पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा पटस्य कदाचित्सकुचितावस्था कदाचिद्विकासावस्था च विलक्षण प्रतीति विषयत्वेन दृश्यते । तद्वत्परमशिवशक्ति सकुचितावस्था कारण शक्तिप्रसारितावस्था कार्य । यथा पटस्य वेष्टित प्रसारित भेदेप्यभेद । तथा कार्यकारणयोर्मृद्घटादिवदभेद । ननु मृद्घटादि दृष्टान्तस्य । मृद्घटौ भिन्नौ । विलक्षण प्रतीति विषयत्वेन तस्माद्घटपटवत्तस्य हेतोर्व्यभिचार इति चेन्न । मृद्द्रव्यस्य पृथुबुध्नोदराद्याकारो घट इति व्यवहार हेतु । तस्यैव तत्प्रतियोग्यवस्थान्तरयोगो घटाभाव व्यवहार हेतु । तत्र कपालद्वयावस्थाया तत्प्रतियोगित्वेन सैवघटावस्थास्य वास्तीति व्यवहार हेतु । न च तद्व्यतिरिक्तो घटाभावो नाम कश्चिदुपलभ्यते । न च कल्प्यते । तावतैवाभावस्य व्यवहारोपपत्ते । तस्माद्यथामृदात्मना सत्वेपि मृदेकाशेन घटशरावात्मकत्वेन परिणामेऽपि मृदात्मकत्व न विरुद्ध्यते तथा परमेश्वरस्यापि स्वशक्त्येकाशत्वेन जगदात्मनापरिणामोऽपि जगदनन्यत्व नविरुद्धयत इति भाव । परस्पर विलक्षणयो कार्यकारणयोरभेदाङ्गीकारे व्यवहाराव्यवहारात्मकत्वेन हेतोर्व्यभिचारमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ यथाच प्राणादि ॥ २० ॥

यथा वायुरेक प्राणापानादि वृत्तिभेदेन नामरूपात्मक कार्यभेद भजते । तद्वत्परमशिव एव स्वशक्तिमहिम्ना चिदऽचिदात्मक प्रपञ्चरूपेण भासमानोप्यनन्य एव । किंच । यथा शिवयोगी परमशिव ध्यानकाले प्राणायामादिना प्राणापानादि वायुसङ्कोचनं करोति । व्यवहारकाले प्रसारणादि कार्य करोति । तद्वत्परमेश्वरस्सृष्टिकाले जगत्प्रसारण प्रलयकाले तदाकुञ्चनं करोति तस्मात्परमकारण परशिवात्कार्यरूपं जगदन्यमिति सिद्धं तदनन्यत्वा"च्चैकविज्ञानात्सर्व विज्ञानप्रतिज्ञा" सिद्धाभवति । एतदधिकरणे जगदीश्वर भेदवाद जगन्मिथ्यावादश्च निरस्तत्वेन भेदाऽभेद मतमेव स्वाभिप्रेतमिति प्रदर्श्य जविब्रह्म वादिमत निराकरोति ॥

॥ इतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादि दोषप्रसक्ति ॥ २१ ॥

इतरव्यपदेशात् । ब्रह्मेतरस्य जीवस्य ब्रह्मत्वेन व्यपदेशात् । **हिताकरणादि दोषप्रसक्ति** । हितानामिष्टसाधकाना स्रक्चन्दनादीनामकरणमसम्पादक । आदिशब्देन अनिष्टसाधक व्याघ्रादीना सम्पादन व्याचक्षते । एतादृश **दोषप्रसक्ति** । तस्माज्जीवएव ब्रह्मेति वादो न युक्त इति सूत्र सूचितार्थ । "द्वासुपर्णे 'त्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणो भेदव्यपदेशात् ।

"अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादि श्रुतिषु तयोरभेदनिर्देशात् । तस्मात्तयोर्भेदो नवेति संशय । जीवब्रह्मभेदबोधक श्रुतीना उपाधिपरत्वात । "अयमात्मा ब्रह्म" । "योऽन्या देवतामुपास्ते ऽन्योसावन्योऽहमस्मी"ति न सवेद यथापशु । "मृत्योस्समृत्युमाप्नोति (य)इहनानेवपश्यति" । "अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोरभेद श्रवणात् । "बिम्बत्व प्रतिबिम्बत्व यथा पूषणि कल्पित "जीवत्वमीश्वरत्वञ्च ब्रह्मण्येकत्र कल्पितमि"त्यत्र बिम्बप्रतिबिम्बवज्जीवब्रह्मणोरभेदत्व निर्धारणात । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" । इत्यादौ तयो कार्यकारणत्वोपदेशात । "वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्य"मित्यादिषु कार्यकारणयोरेकत्व निर्देशाच्च । "जीवातिरिक्ते ईश्वरो नास्तीति प्राप्तेभिधीयते" । "अन्नब्रह्म । प्राणोब्रह्म । मनोब्रह्म । विज्ञान ब्रह्म । आनन्दो ब्रह्म । ख ब्रह्म । क ब्रह्म" । 'असावादित्यो ब्रह्मे"त्यादिवज्जीवस्यापि ब्रह्मत्वमौपचारिक । जीवस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादने जीवानामिष्टसम्पादनमनिष्टसाधनच । तत्सर्व ब्रह्मण एव । हितानिष्टसाधनमङ्गीकर्तव्य । तथाचेदिष्टप्रपञ्च निर्माणत्व स्वतन्त्रब्रह्मणस्सम्भवतीति । अनिष्टप्रपञ्च मनुपपन्न स्यात् । यच्चोक्त 'मणिकृपाण दर्पणादिषूपलभ्यमानमुखमलिनत्व विमलत्वादिवच्छुद्ध्यशुद्ध्यादिव्यवस्थोपपत्तिरि'ति । तत्रेद विमर्शनीय । अल्पत्वमलिनत्वादय औपाधिकदोषा कदा नश्येयुरिति । "कृपाणाद्युपाध्युपगम" इति चेत् । कि तदल्पत्वाद्याश्रय प्रतिबिम्बस्तिष्ठति वा न वा । तिष्ठति चेत । तत्स्थानीयस्य जीवस्यापि स्थितत्वादनिर्मोक्षप्रसङ्गो नश्यतीति चेत् । तद्वदेव जीवनाशात्स्वरूपोच्छित्तिलक्षणो मोक्षस्स्यात् । जीवस्य ब्रह्मत्वे सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व सर्वनियामकत्व सत्यसङ्कल्पादीनामदर्शनाज्जीवविलक्षण परमेश्वर इति सिद्ध । जीवब्रह्मणोर्ज्ञानात्मकत्वेनैकत्वेप्यविद्योपाधि भेदेन भेददर्शनात् । तयोर्भेद विधायक श्रुतीनामौपाधिक भेदविषयमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अधिकन्तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

तुशब्दो निश्चयार्थ । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकादि दु खाकरात्प्रत्यगात्मन जीवादधिकमर्थान्तरभूत ब्रह्म । कुत **भेदनिर्देशात्** । 'आत्मावाऽरेद्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" । "सता सौम्य तदासम्पन्नो भवती"त्यादिना प्रत्यगात्मभूतस्य जीवस्य परमात्मनश्शिवस्य परस्परभेदव्यपदेशाज्जीवएव ब्रह्मेति वादो नयुक्त इति सूत्रसूचितार्थ । जीवब्रह्मभेदसत्यत्व बोधकाना श्रुतीना औपाधिक भेदविषयत्व वा । उत आरोपित भेदविषयत्व वा । नाद्य । स्वभावतस्स्वस्मादभिन्नस्य जीवस्य तदुपासनासम्भवात् । तथापि ब्रह्मा त जानाति वा नवा । न जानाति चेत्सर्वज्ञत्वहानि । जडत्वप्रसङ्ग । जानाति चेत् । स्वस्यादभिन्नस्य जीवस्याध्यात्मिकादि दु ख स्वदु ख इति । जानाति चेत् । ब्रह्मण हिताकरणाहिताकरणादि दोषप्रसक्तिरनिवार्या । न द्वितीय । तत्रापि जीवाज्ञानपक्षे पूर्वोक्तविकल्पस्थफलतादवस्थ्यात् । ब्रह्मज्ञानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मण अज्ञान साक्षित्व तत्कृत जगत्सृष्ट्यादिक न सम्भवति अज्ञानेन प्रकाशस्तिरोहित इति चेत् । तिरोधानस्य प्रकाशनिवृत्तिकरत्वेन । स्वप्रकाशस्यैव स्वरूपत्वात्स्वरूप निवृत्तिरेवेति । स्वरूपनाशादि दोषसहस्र प्रागेवोदित । तस्माज्जडजातिलोहादौ ताम्रसुवर्णादिवच्चिज्जातौ जीवब्रह्मणो स्स्वाभाविकभेदो निर्दिष्ट । तदप्यचेतनरससयोगेन ताम्रस्य स्वभावताम्रत्व निवृत्तिपूर्वकाबाधित सुवर्णत्वप्राप्ति-

वत् । चेतनजीवस्यापि परमेश्वरोपासनतया तदनुग्रहवशात् । अबाधित शिवत्व सिध्यति । तस्माज्जीवेश्वरैक्यविधायकप्राचुर्य तत्त्वमस्यादि वाक्यानामविरोध । किञ्चात्र । "**अधिकं तु भेदनिर्देशा**"दित्यत्र जीवब्रह्मणो स्स्वाभाविकभेद निर्देशात् । **तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादि** त्यत्राभेदव्यपदेशाच्च । भेदाऽभेद मतमेव सूत्रकारमतमिति बालानामपि विज्ञायते । नतु भेदाऽभेदयोर्वस्तु विरोधात् । स्वाभाविक भेदस्य निवृत्तिसम्भवाच्च भेदाऽभेदकल्पकं विशिष्टाद्वैत चतुर्थमतमेव समञ्जम । भेदाऽभेदमतवदत्राप्याङ्गाङ्गित्वेन सर्वश्रुतिसमन्वयदर्शनात् । सूर्यातपवच्चन्द्रचन्द्रिकावद्धर्मधर्मिवद्गुणगुणिवद्दण्डदण्डिवद्विशिष्टमुपपन्न । अत्र शैवाग्रगण्य **श्रीकण्ठशिवाराध्य कृत ब्रह्ममीमासाभाष्ये** विशिष्टाद्वैत स्वाभिप्रेतत्वेन प्रसाधित । तत्र मुक्तात्मना गौरीपतित्व जगत्कारणत्व सर्वान्तर्यामित्वादि धर्मनिराकरणपूर्वक तत्साम्य-पञ्चोपनिषन्मय दिव्यमङ्गळविग्रहात्मक सर्वैश्वर्य विशिष्टकल्याण विभूतिर्बहुधा प्रपञ्चित । यथा "नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्र" इत्यादि श्रुतिनिष्ठ त्रिपाद्विभूत्यधिक कैवल्य विभूत्यात्मक शिव-सायुज्यलक्षणामुक्ति र्विरुध्यते तस्मात्तदेव युक्तमिति प्राप्ते ब्रूम ।

भेदाऽभेदयोर्वस्तु विरोध इति यत्तदविचारित रमणीय । श्रुतिस्मृतिपुराणागम सूत्रादिषु भेदाऽभेदप्रदर्शनात् । जाग्रत्स्वप्नावस्थयो र्भेदस्सुषुप्त्यवस्थायामभेद सर्वानुभव-सिद्धत्वाच्च । तथा शिवागमे । सुप्तिरेव हि दृष्टान्तस्सृष्टिप्रलययोरपि । सृष्टिकाले भवेद्भेद-मभेद प्रलयेस्मृतमिति । जीवस्य ज्ञानाऽज्ञानोभयत्व दर्शनान्नवस्तुविरोध । "मेरुमदर-मासाद्य काकोपि कनकायते । तथा भक्त्या शिव प्राप्य जीवो भवति शङ्कर" । वचनात् । पदार्थाना पूर्वावस्थान दृश्येत । "शिवध्यानात्तथाजीवो न पुनर्भावमश्नुते" । शुक्ति-लब्धजल लोके मौक्तिक भवति ध्रुव" । "भक्ति सयुक्त जीवोहि शिवोभवति नान्यथा" । "रसवेधाया ताम्र काचन भवति ध्रुव" । 'गुरो कटाक्षवेधेन जीवो भवति शङ्कर ' । इत्यादि बहुदृष्टान्तशास्त्रानुभवदर्शनात्स्वाभाविक निवृत्तिर्नविरोध । कण्वशाखायामन्तर्यामि ब्राह्मणे 'य पृथिव्या तिष्ठन्यस्य पृथिवी शरीर''मित्यारभ्य । "यो विज्ञानेतिष्ठन्यस्य विज्ञान" । "यस्य विज्ञानं शरीरं" । 'य आत्मनि तिष्ठन्यस्यात्मा शरीर'मित्यादि वाक्याना परमेश्वर-स्याष्टमूर्तित्व सर्वान्तर्यामित्व प्रदर्शकानन्यभक्त्युपासनापरत्वमिति विवक्षित । नो चे"दाकाश-वत्सर्वगतश्च पूर्ण" । "अचक्षु श्रोत्र तदपाणिपाद" । "अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र." । 'अशरीर वावसन्त मित्यादि बहुश्रुति विरोध । "अपाणिपादो जवनो गृहीतापश्यत्यचक्षु-स्सश्रुणोत्यकर्ण" । इत्यादिषु । शरीरेन्द्रिय निरपेक्षतया परब्रह्मणश्शिवस्य सर्वशक्ति-त्वावगमात् । विशिष्टाद्वैतविधायक श्रुतिसूत्राद्यदर्शनात् । "अङ्गाङ्गित्वस्वीकारे जीव-वत्परिच्छिन्नत्वप्रसक्तिर्दुर्वारा" । ' अन्त पूर्णो बहि पूर्ण पूर्णकुम्भ इवार्णवे" । "पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी 'त्यादि श्रुतिषु । परमशिवशक्त्यैकाश प्रपञ्चेषु तद्भिन्न स्थलेषु च ब्रह्मण पूर्णत्वमुपदिष्ट । अतस्तन्मतमुपेक्षणीय ॥

किंच । "द्वावेतौ ब्रह्मणोरूप" 'सर्वाननशिरोग्रीवस्सर्व भूतगुहाशय "। "सर्वव्यापी च भगवास्तस्मात्सर्वगतश्शिव" इति श्वेताश्वतरेप्युपासनार्थ ब्रह्मण पवनादिवन्मूर्ताऽमूर्तत्व व्यपदेशात् । जीवमुख्यप्राणलिङ्गसूत्रे भक्तोपासनार्थं परमेश्वरस्योपासनात्रय मुपदिष्टमिति तत्र बहुधा प्रपञ्चित । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" ।

"यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन्" । "सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह" । "यधा(दा)पश्यत्पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोर्नि । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परमं साम्यमुपैति" । "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" । "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" । " गता कला पञ्चदशा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वेप्रतिदेवतासु " । " कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेव्यये सर्व एकीभवान्ति " । "यथा नद्य स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" इत्यादि बहुश्रुतिषु परमशिव त्रिपाद्विभूत्यात्मक सालोक्य सामीप्य मारूप्य सिद्ध कल्याण विभूति । स्वभाव जीवभाव निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरूप कैवल्य विभूतिश्च दर्शनात् । चतुर्विध मुक्ति प्रतिपादक सर्व शास्त्रं प्रामाण्यमेव । " ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि श्रुतिसिद्धेन्द्राद्यैश्वर्यात्मक कार्य विभूति । " हठादियोगसिद्ध चतुर्मुख ब्रह्मलोकैश्वर्यात्मक कारणविभूतिश्च । **अधिकारितारतम्येन** सर्वमुपादेय" । अत मुमुक्षूणा वीतरागिणा शमदमादि सहकृत गुरुचरेश्वर कैंकर्यात्मक बहुजन्मतपस्सिद्धाव्यभिचार भक्तिरेव सालोक्यादि चतुर्विधमुक्तिहेतुरिति वेदितव्य । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेही"त्यादि श्रुति दर्शनात् ॥

नतु । "स वेद एष सर्व भूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण" इति सुबालोपनिषदि नारायणस्यैव सर्वशरीरात्मकत्व सर्वान्तर्यामित्वोपदर्शनात्तस्यैव तदुपपत्तिरितिचेन्न । आकाशादि शब्दवन्नारायण शब्दोपि परमशिवपरत्वमेव । "सर्वो वै रुद्र" । " स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोऽग्नि स्सचन्द्रमा " । " यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रा विश्वा भुवनाविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु " । "सोन्तरादन्तर प्राविश"दित्यादि श्रुतिषु । "ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेर्जुन तिष्ठति " । "भ्रामयत्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया " । " तमेव शरण याहि सर्वभावेन भारते"त्यादि स्मृतिष्वपि सर्वान्तर्यामित्व शिवस्यैवोपदिष्ट । अष्टमूर्तित्व नारायणस्य यत्र कुत्राप्यदर्शनात् । बालवाक्यात्काण्वमाध्यन्दिन तैत्तिरीयादि श्रुतेर्बलाच्च । सर्वात्मकत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वाधिकत्वादि धर्माणा शिवस्यैवोपपन्नमिति सिद्ध । जीवब्रह्मणोस्स्वभावभिन्नत्वे दृष्टात(र)माह ॥

सू ॥ अश्मादिवच्च तदनुपपत्ति ॥ २३ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । अश्मादिवच्च । अश्मादि विजातीय दृष्टान्तेन तदनुपपत्ति । तत् । "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादि श्रुतिसिद्ध पूर्वोक्त ब्रह्मत्व जीवस्यानुपपत्ति । असम्भवमित्यर्थ । तस्मात्सर्वदा स्वभावसिद्धतया जीवब्रह्मणोर्विजातीयाश्मादि दृष्टान्तवत्सजातीय भेदसिद्ध इति तात्पर्यार्थ । यथा लोहाश्म काष्ठ तरु गुल्मादीनामचेतनाना स्वभावसिद्ध परस्पर भेद तद्वत्सजातीय चेतनयो जीवेश्वरयो परस्पर स्वाभाविक भेद । यथा भूम्या वज्रवैडूर्य गोमेधिक पुष्यराग मरकत माणिक्यादि मणय । स्वर्णरजतादि लोहजातय । व्यर्थ पाषाणादय परस्पर भेदेन दृश्यन्ते । तथा जीवेश्वरयोरपि भेदो दृश्यते । "पृथगात्मान प्रेरितार च मत्वा जुष्टस्तेनामृतत्वमेति" । "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक " । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति "। 'ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' । "स कारण कारणाधिप " । "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त । प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ " । "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्" । 'तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध ' ।

"प्रधानक्षेत्रज्ञपति गुणेश"। "नित्योऽनित्याना चेतनश्चेतनानामेको बहूना यो विदधाति कामान्"। 'नान्ये ब्रह्मणि वेदितव्ये परचापरच'। "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीश"। "एषामीशे पशुपति पशूना। विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वर स्सर्वभूताना"। "त्रियम्बकं यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन"। "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्ग स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र'। "अमृतस्य देवधारणो भूयास"। "जिह्वा मे मधुमत्तमा"। "कर्णाभ्या भूरि विश्रुत"मित्यादि श्रुतिभिर्जीवब्रह्मणो परस्पर स्वभाव भेदवैलक्षिण्य दर्शित। तयोरभेदत्वे पूर्वोक्त हितमहितरूप जगत्कारणमित्यादयो दोषा प्रसज्येरन्। "तत्त्वमसी" त्युपसहारेऽपि जीवाभेदतया ब्रह्मनिर्देशात्। जीवब्रह्मणोरश्मलोष्ट काष्ठवत्स्वभावभिन्नत्वे तन्निवृत्त्यसम्भवाच्च। ब्रह्मण एव जीवत्व शुक्तिरजतवदारोपितमात्रमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

॥ उपसहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ उपसहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥

"सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"। "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म" त्युपक्रमे। "तत्त्वमसी"त्युपसहारेऽपि। जीवब्रह्मणोरभेद दर्शनात्। माध्यस्थिकवाक्ये नाश्मलोष्ट काष्ठादिवत्तयोस्स्वाभाविक भेदत्वाङ्गीकारे स्वाभाविक भेदस्य जलादिवन्ननिवृत्तिस्सम्भवतीति चेन्न। **क्षीरवद्धि**। तक्रादि सम्पर्कवशात्। क्षीरस्य दधिरूपेण स्वभावनिवृत्तितया परिणामस्तथा जीवस्य श्रवणमननादि सहकृत भक्तिभावेन स्वाभाविक जीवत्व निवृत्तिपूर्वक ब्रह्मत्वप्राप्ति र्नविध्यत एवेति सूत्रसूचितार्थ। "द्वासुपर्णे"त्यादिषु जीवब्रह्मणोर्भेदावगमात्। "तत्त्वमसी"त्यादिषु तयोरभेद व्यवस्थापनाच्च। तद्भेदमागन्तुक स्वाभाविक वेति सन्दिह्यते। तद्भेदमागन्तुकमेव स्वभावत्वे निवृत्त्ययोगात्। जलादौ पाकादिना स्वभावत्व तिरोहितत्वेपि कालान्तरेण स्वभावस्यैव स्थितत्वात्। अभेद श्रुत्यनङ्गीकारेप्यर्थजरति न्यायवदवैदिक प्रसङ्गात्। परमेश्वर महिम्ना स्वभावनिवृत्तिस्सम्भवतीति चेन्न। मानुषान्मानुषोत्पत्ति स्तिर्यगादिभ्यस्तिर्यगाद्युत्पत्तिश्च दर्शनाच्च। शुक्तिरजितवदागन्तुकत्वमेव समञ्जसमिति प्राप्तेऽभिधीयते। यथा लोके क्षीरस्य तक्रादि सयोगेन स्वभावासिद्ध क्षीरत्व निवृत्ति पूर्वक नित्यदधित्व परिणाम सिद्धिद्योतनात्। मनुष्याणा तक्रादि निवेशनेन क्षीरस्वभाव त्यागपूर्वक द याकार परिणयिता शक्ति सम्भवात्। कीटजात्युत्पन्न भृङ्गस्य स्वजात्यतिरिक्त क्रिमिजन्तोस्स्वभाव क्रिमित्व निवृत्तिपूर्वक स्वसमानरूपप्राप्ति प्रदायकत्व शक्तिदर्शनाच्च। तथा घटनाघटनसामर्थ्यस्य सर्वशक्ति विशिष्टस्य भक्तवात्सल्यस्य भक्ताभीष्ट फलप्रदायकस्य सर्वविद्याश्रयस्य सत्यकामस्य सत्यसङ्कल्पस्य परब्रह्मणश्शिवस्य स्वभक्तस्वाभाविक जीवत्वनिवृत्तिपूर्वक पुनरावृत्तिरहित स्वस्वरूप प्राप्ति प्रदायकत्व शक्तित्वे किं वक्तव्य ॥

किंच। "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे"। "द्यावा पृथिवी जनयन्देव एक" इत्यादि श्रुतिषु। शिवस्य कारक कलापोपकरण सापेक्षाभावतया गगनपवनानल जलादि विचित्र जगज्जन्मादि कारणत्वं श्रूयते। चेतनपुरुषादचेतन लोमनखाद्युत्पत्तिरचेतन गोमये चेतन वृश्चिकाद्युत्पत्तिश्च दृश्यते। परमेश्वरस्याघटनाघटन सामर्थ्ये दृष्टान्तं दर्शयति ॥

सू ॥ देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

यथा लोके परिच्छिन्न शक्त्यवच्छिन्नाना देवऋषि सिद्धादाना स्वानुग्रहेण स्वाश्रय-पुरुष निष्ठमौढ्यत्व दरिद्रत्वादि निराकरणपूर्वक विद्याधन सन्तानाद्यपूर्वफल प्रदायकत्ववत्तथा सर्वशक्ति विशिष्टस्य परमेश्वरस्य स्वभक्त स्वाभाविक जीवत्व निराकरणपूर्वक स्वप्राप्तिरूप कैवल्य विभूति प्रदायकत्वे किमसाध्य । 'इमान् लोकानाशत ईशनीभि जननाभि परम-शक्तिभि"रित्यादि श्रुतिषु । "शिव एवहि देवोन्तस्थितमिच्छावशाद्बहि "। "योगि-वन्निरुपादानमर्थजात प्रकाशत" इत्यादि स्मृतिष्वपि "परमेश्वरस्या घटनाघटन कर्मसन्धान विचित्रानन्त शक्तिमत्त्व" श्रूयते । तस्मात्तन्महिमातिशयित्वेन शङ्काकलङ्क । एव परमे श्वरस्य स्वभाव जीवत्व निवृत्तिपूर्वक स्मात्मप्राप्ति प्रदायक शक्तिमत्त्व प्रसाध्य तस्यैव मूर्ताऽमूर्तो भयात्मकत्व मधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्व शब्दकोपो वा ॥ २६ ॥

वेदान्तेषु ब्रह्मनिरवयव स्सावयवो वा । निरवयवश्चेत् कृत्स्नप्रसक्ति । व्यापकस्य ब्रह्मण जगन्निर्माणे परिच्छिन्न प्रसङ्ग । सावयवश्चेत् निरवयवत्व शब्दकोपो वा । निरव-यवत्व प्रतिपादक श्रुत्यप्रमाण प्रसङ्ग । तस्मात्परमेश्वरस्य स्वतन्त्रत्वात् । "मूर्ताऽमूर्तोभयत्व-मङ्गीकर्तव्य" इति सूत्रसूचितार्थ । "अप्राणोह्यमनाश्शुभ्र" । "अचक्षु श्रोत्र तदपाणि-पाद" । "आकाश शरीर ब्रह्म" । "सत्यात्म प्राणाराम मनआनन्द" । "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेबिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम "। "त्रियबक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन" । "अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तबोध शिव प्रशान्त-ममृत ब्रह्मयोनिं" । "तदादिमध्यान्त विहीनमेक विभु चिदानन्दमरूपमद्भुत" । "उमा-सहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षिं तमस परस्तात्" । इत्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्य परब्रह्मण मूर्ताऽमूर्तात्मकत्व । मूर्तशिवोपासनया सर्वाभीष्टसिद्धिपूर्वक निरवयवसाक्षि प्रापकत्व च दर्शनात् । निरवयवस्य जगत्कारणत्व सावयवस्येति सन्देह । निरवयव ब्रह्मप्रतिपादकाना सावयव ब्रह्मप्रतिपाद-काना श्रुतीना तम प्रकाशवत्परस्पर विरोधात्तदुभयमप्रामाण्यमेव । तदुभय श्रुतिस्वीकारे व्यवस्थोच्छेद प्रसङ्ग । तस्मात्प्रधानस्य परमाण्वादीना जगत्कारणत्वमुपपन्नमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । स्वतन्त्रत्वाच्छिवस्य मूर्ताऽमूर्तत्वमुपपन्न । "उदिते जुहोति । अनुदिते जुहोति" । "यवै र्वायजेत । तण्डुलैर्वा यजेते"त्यादि श्रुतीनामुभयसिद्धिरिति न्यायेन । तदुभय-स्वीकार वदत्रापि मूर्ताऽमूर्ता भयविधायक श्रुतिदर्शनात्तदुभय विधेयमेव । तदुभयोरेकाश प्रधाने "प्यर्धजरतिन्यायेन" श्रुत्यप्रमाणप्रसङ्गो दुर्निवार । शिवस्यावयवत्वेन महा-कैलासाद्यप्राकृत दिव्यवैभव स्थानेषु स्थित्वा तदुपासकाना भक्ताना सालोक्यादि त्रिविध-नित्यकल्याण विभूति दत्त्वा स्व निरवयव चिद्घनोपासकाना निरस्तसमस्त कामादि दोष-कलङ्काना भक्ताना कैवल्य विभूत्यात्मक स्वप्राप्ति विदधाति । तस्मात्तदुभयोपासनमप्युक्त। "यत्सत्वे यत्सत्व"मिति न्यायेन शरीर परिग्रहेण देवादीना पुराणेषु दु खत्व दर्शनात् । सालोक्यादि त्रिविध मुक्तिप्राप्ताना भक्ताना तस्यच । शरीर परिग्रहे दु खत्व प्राप्तिरनिवार्य-

मिति चेन्न । तेषा कारणशरीरत्वात् । पुण्यपाप कर्मशरीराणामेव प्राकृत दु खादि प्राप्तित्व । अप्राकृताना स्वेच्छाकृत विग्रहाणा तन्नियमोनास्ति । तथा च श्रुति । "यदापश्यतपश्यते[1] रुक्मवर्ण कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनि" । "तदाविद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परमं साम्य मुपैति" । इति श्रुतिदर्शनात् । "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" । "यतोवाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह" इत्यादि श्रुतिषु शिवस्य मनो वाचामगोचरत्व व्यवस्थापनात् । तस्य शरीरत्वाङ्गीकारो न विधीय्य इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तु शब्द पूर्वपक्षनिरासार्थ । "त त्वोपानिषद पुरुष पृच्छामि" । "ऋत॰सत्यं परंब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल" । "अणोरणीयान्महतो महीयानात्मागुहाया निहितोऽस्य जन्तो" । "त्रियबक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन" । "नावेदविन्मनुते त बृहन्त" नैषा तर्केण मतिरापनाये" त्यादि श्रुतिषु । शिवस्य परब्रह्मण शब्दमूलत्वात् । वेदप्रमाणकत्वात् । श्रुते । तदुभय विधिविधायक श्रुतिबलाच्च । तस्य निरवयवत्व सावयवत्व सर्वोपास्यत्व सर्वविलक्षणत्व सर्वात्मकत्व सर्वाधारत्व सर्वप्रकाशकत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वेश्वरत्व सर्वैश्वर्यत्वादिक सर्वं समुपपन्नमिति सूत्रार्थ । नन्वेकस्य भेदाऽभेदत्व मूर्ताऽमूर्तत्व सत्याऽसत्यत्व ज्ञानाऽज्ञानत्व कार्यकारणत्व व्यापकत्वाव्यापकत्व व्याप्यत्वाऽव्याप्यत्व च वस्तुविरोधत्वादयुक्तमिति चेत् । तदविचारित रमणीय । लोक वेद सिद्धत्वात् । लोके । मृद्घटयो दीपप्रभयो चन्द्रचन्द्रिकयो प्रभाकरतपयो शक्तिशक्तयोश्च भेदाऽभेदत्व । प्रधानस्य कारणावस्थायाममूर्तत्व । कार्यावस्थाया मूर्तत्वं । पवनस्य सावयव चेतनन्वेन दिगैकदेशवर्तित्वं निरवयवत्वेन निखिल जगद्व्यापकत्व प्रात्यक्षिक सर्पस्य सत्यत्व रज्वारोपित सर्पस्याऽनित्यत्व । घटादाना मृदात्मकत्वेन सत्यत्वं । कम्बुग्रीवादि रूपेणासत्यत्वं । चित्रस्थित पर्वतादीनामसत्यत्वं । अर्थक्रियासिद्ध्यनुगत पर्वतादीनामेव सत्यत्व । खद्योतस्य प्रकाशाप्रकाशकत्व । जीवस्य ज्ञानाऽज्ञानत्व । पुरुषैकशरीरे शरीरस्य चेतनत्व । नखरोमदन्तानामचेतनत्व । ऊर्णनाभावभिन्न निमित्तोपादानकत्व । देवादीना योगीश्वरादीना चैककाले सकललोकवर्तित्व । व्योम्न । तत्कार्यपवनाऽनलजलभूम्यादिषु पूर्णत्वमपूर्णत्व दृष्टं । वेदे च । "सच्चत्यच्चाभवति । निरुक्त चानिरुक्तच । निलयनं चानिलयनंच" । "विज्ञान चाविज्ञानच" । "सत्यं चानृत च सत्यमभवदि"ति । प्रात्यक्षिक श्रुतिशतेषु दर्शित । अतस्तस्य सर्वशक्तित्वात् स्वतन्त्रत्वात्सर्वमविरोध। "अपाणिपादोह मचिन्त्यशक्ति" "पश्याम्यचक्षुरसश्रृणोम्यकर्ण." । "अह विजानामि विविक्तरूपो नचास्तिवेत्ता मम चित्सदाह" । "वेदैरनेकैरहमेववेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदो वचाहं" । इत्यादिना कैवल्येपि । शरीरेन्द्रियाद्यनपेक्षतया । तस्य सर्वशक्तित्व श्रूयते । सावयवस्य ब्रह्मण एव विचित्र जगन्निर्माणादि हेतुत्वं । निरवयवस्य ब्रह्मण कथं सावयवत्व प्रपञ्चकारणत्व मित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ आत्मनि चैव विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

परिच्छिन्नशक्ति विशिष्टे निरवयवे जीवात्मनि स्वमनश्शक्त्या जाग्रत्प्रपञ्चवत्स्वप्नकाले गजतुरगादि नानाविध प्रपञ्चकल्पन विचित्रा दृष्टा । एव सर्वशक्ति विशिष्टे निरवयवे

1 Another reading is यदापश्य॰पश्यते रुक्मवर्णम्

परमात्मनि परशिवे । स्वमायाशक्त्या विचित्र नानाविध ब्रह्माण्ड कल्पनमुपपन्न । किंच । चेतनपुरुषे अचेतन केश नखादि विचित्रा । जलानलादीनामन्योन्य विजातीयानामौष्ण्यादि शक्तयश्च विजातीया दृश्यन्ते । तम प्रकाशवद्विरुद्धस्वभाव वह्निसलिलयोर विरोधित्वेन समुद्रे दृष्टत्वात् । पुरुषशरीरे जाठराग्नि दर्शनाच्च । लोकातीतस्य सर्वमहिमातिशयस्य शिवस्य न किञ्चिदनुपपन्न । तथोक्त भगवता बादरायणेन । 'निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मन ।कथ सर्गादि कर्तृत्व ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यत' इति प्रश्ने । 'शक्तयस्सर्वभावानामचिन्त्य ज्ञानगोचरा'' । ''यतोतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याभावशक्तय'' । ''भवन्ति तपसा श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णते''ति । श्रुतिश्च । ''किं स्विद्वन क उ स वृक्षआसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षु'' । ''मनीषिणो मनसा पृच्छते दु(तु)तद्यद्ध्यतिष्ठ द्भुवनानि धारयन्'' । ''ब्रह्मवन ब्रह्मसवृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षु'' । ''मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो ब्रह्माध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन्नि''ति । श्रुतिस्मृतिष्वपि निरवयवस्य परमशिवस्यैव कर्तृत्वदर्शनात्तदेव युक्त । निरवयवस्य निर्गुणस्य ब्रह्मण जगत्कारणत्वे जीववन्मायावशत्व मस्तीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

स्वपक्षे''ह्ययस्कान्तसूचा''न्यायेन निर्गुणस्य ब्रह्मण सत्तावशात् प्रकृतिजगत्कारणत्व प्रतिपादकाऽद्वैतपक्षे दोषाच्च निरवयव प्रकृति जगत्कारण दोषाच्च । उत । केवल जडस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्वायोगेन तत्सान्निध्यात्प्रधान स्यायस्कान्तसूची दृष्टान्तत्वेन जगत्कारणत्वाङ्गीकारेऽपि ब्रह्मण निर्विशेषत्वभङ्ग । ''तच्छक्ते स्तदधीनत्वात्'' । तस्मात्तस्य सगुणत्वमनिवार्य । निरवयवस्य प्रधानस्य महदादि विचित्र विश्वाकारपरिणामत्व साङ्ख्यैरप्यङ्गीकृतत्वात् । काणा(दा)दिभिरपि तथैव निरवयव निरश निष्प्रदेश जडपरमाणु सयोजनेन जगदाकार परिणामत्व मङ्गीकृत । तथापि जडस्य स्वातन्त्र्यायोगेन तत्कारणत्व ब्रह्मण्यर्थोत्सिद्ध । तस्मात्स्वपक्षदोषो दुर्वार । ''या मा सा माये''ति व्युत्पत्त्या मायायाश्शशशृङ्गत्वावगमात् । जडाजडयो र्मायाब्रह्मणो स्सत्यत्वाऽसत्यत्वस्वभावयो घटपटवत्परस्पर विलक्षणत्वात् । तद्योगे तस्य जगत्कारणत्वा योगात् । निर्विकारस्य मायिकत्वासम्भवाच्च । रज्जुसर्पवद्ब्रह्मणि मायाध्यस्थवादस्समुचित इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

सर्वोपेता जगज्जन्मादि सर्वशक्ति विशिष्टा पराशक्ति । तद्दर्शनाच्च । तस्मिन्ब्रह्मणि परशिवे दर्शनाच्च । श्रुतिप्रतिपादकयत्वादित्यर्थ । ''परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच'' । ''माया तु प्रकृति विन्द्यान्मायिन तु महेश्वर''। ''इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईयत'' इत्यादि श्रुतिषु सर्वगतस्य निरवयवस्य परमेश्वरस्य स्वाभाविक सर्वशक्तिमत्त्व प्रतिपादयति । तस्मात्कदाचिदपि निर्विशेष अचेत्य त्रिगुणात्मक जगदुपादान हेतुभूतप्रधान । तस्य भिन्नशक्ति चिच्छक्ति रभिन्नशक्ति । शक्तिद्वयविशिष्टतया । स्वतन्त्राव्याघटितघटनासामर्थ्यो द्वितीयश्शिवो कालत्रयेप्येकरूपतया स्थित । निर्विशेषत्वे जगत्कारणत्वादिक न सम्भवति । प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृति पुराणेषु स्वाभाविक शक्तिमत्त्वसर्वकारणत्वादि

दर्शनेन तदध्यस्त मिथ्यावादो न युक्त । सर्वशक्तिमत्त्वेन ब्रह्मण जगत्कारणत्वाङ्गीकारे मृदादिव त्परिणामत्व विकारित्वादि दोष प्रसज्येत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्त ॥ ३१ ॥

विकरणत्वात् । "अचक्षु श्रोत्रं तदपाणि पाद"मित्यादौ विकरणत्वात् । शरीरेन्द्रियादि साधनरहितत्वात् । **नेति चेत्** । ब्रह्मण जगत्कारणत्वं न सम्भवतीति चेत्तदुक्तं । तत्रोत्तर । "शब्द मूलत्वात्" । **विचित्राश्चहीत्युक्त** । वेदैकप्रमाणस्य ब्रह्मणश्शरीरेन्द्रियाद्यभावेपि सर्वकार्य समर्थत्व मुपपन्न । तथाच श्रुति । "अपाणिपादो जवनो गृहीता(त्वा) पश्यत्य चक्षुस्सश्शृणोत्यकर्ण" । इति श्रुति भगवत प्रमाणभूता । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" । "पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्याऽमृत दिवी"त्यादि श्रुतिषु । विचित्रानन्त शक्तस्य परब्रह्मण शिवस्य स्वशक्त्यैकांशेन जगदात्मकत्व स्वतो जगद्विलक्षणत्व च व्यपदिश्यते । शैवपुराणेच । "विश्वोत्तरोत्तर विचित्रमनोरथस्य यस्यैकशक्तिशकले सकलस्समाप्त" । "अध्याय मध्वपति म ववविदो वदन्ति तस्मै नमस्सकललोक विलक्षणाये"ति । दर्शित । अतस्सर्वशक्ति विशिष्ट सर्वेश्वर परमशिवस्सर्वदा मुमुक्षुभिराश्रयणीय इति वेदितव्य । निर्विशेषस्य निर्विकारस्य ब्रह्मण जगत्कारणत्वे विकारित्व प्रसज्येत । तस्मान्माया शबलितब्रह्मण एव जगत्कारण मित्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥

'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया"चेति श्रुतिदर्शनात् । ब्रह्मण कदाचिदपि निर्विशेषत्व नसम्भवति । **प्रयोजनवत्त्वात्** । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" "येन जातानि जीवन्ति" । "यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ता"त्यादौ जगज्जन्मादिप्रयोजनं ब्रह्मण एव दर्शनात् ॥

किंच । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशो ससारमोक्षस्थितिबन्धहेतु"रित्यादौ ब्रह्मण प्रयोजनत्वावगमात् । उत । "अमृतस्य देवधारणो भूयासं" "शरीर मे विचर्षण" । "सर्वलिङ्ग स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र' । इत्यादौ भक्ततारणार्थ स्थूलसूक्ष्म कारणशरीरेषु इष्टप्राणभावसञ्ज्ञिक लिङ्गरूपेण धारणप्रयोजन व्यपदेशात् । अत्रतु प्रकर्षेण योजन प्रयोजन । प्रयोजन मस्यास्तीति प्रयोजनवान् । प्रयोजनवतो भाव प्रयोजनवत्व । तस्मात्प्रयोजनवत्वात् । प्रकर्षेण परमप्रेमास्पदत्वेन योजन प्रयोजन । सयोजन । स्थूलादि शरीरेषु इष्टादिलिङ्गरूपेण धारण सम्भवतीति भाव । "प्रयोजनमनुद्दिश्य नमन्दोपि प्रवर्तत" इति न्यायेन मुमुक्षूणा प्रयोजनाभावे त न कोप्याश्रयते । सर्वेषा वेदवेदान्ताना भक्ताना चैहिकामुष्मिक फलप्रयोजन निर्विशेषेनोपपद्यते । अत रज्जुसर्पवन्मायाशबलित ब्रह्मकारणत्व वादोह्यविचारित रमणीय । जलादि प्रतिबिम्बवदळाकस्य जडस्य मायाप्रतिफलितस्य जगत्कारणत्वा योगात् । "निष्कल निष्क्रिय शान्त निरवद्य निरञ्जन" । "न तस्य कार्य करणं च विद्यते" । "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च" । "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पो(स्सो)ऽन्वेष्टितव्यस्सजिज्ञासितव्य" इत्यादिषु । निष्क्रियत्वं क्रियश्रयत्व च द्योतनात् । जगज्जन्मादि कारणत्व निर्विशेषब्रह्मणस्सविशेष शबलस्य वेति सन्दिह्यते । निर्विशेषचिन्मात्र ब्रह्मणि न कदाचिदपि जगज्जन्मादि हेतुत्वं सम्भवति । निर्विकारत्वात् । निष्क्रियत्वात् ।

निश्शक्तिकत्वाच्च । तत्रारोपित मायाकल्पित शबलेश्वरस्यैव जगत्कारणत्व मुपपन्नमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह ॥

न प्रयोजनवत्वात् । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत" इति श्रुतिदर्शनात् । ब्रह्मण निर्विशेषत्व सम्भवति । कुत । प्रयोजनवत्त्वात् । सविशेष ब्रह्मण्येव सर्वेषा वेदान्ताना देवमनुष्याणा च सर्वाभीष्ट प्रदानतया प्रयोजनत्वात् । तन्मायावादि मतमध्यात्मवादिभिरनादरणीय । तथाहि । निर्विशेषवस्तुवादिभि निर्विशेषे वस्तुनि इद प्रमाणमिति कथ वक्तु शक्यते । सविशेष वस्तुविषयत्वात् । सर्वप्रमाणाना यस्तु स्वानुभवसिद्ध इति स्वगोष्ठि निष्ठस्समय । सोऽयात्मा । साक्षिक सविशेषानुभव वादेन निरस्त । इदमहमदर्शमिति केनचिद्विशेष विशिष्टविषयत्वात् । सर्वेषामनुभवाना सविशेषोऽमनुभूयमानोऽनुभव । केनचिदुक्तयाभासेन निर्विशेष इति । निष्कृष्यमाण सत्तातिरेकिभिस्स्वासाधारणै स्वभावविशेषै निष्कृष्य इति निष्कर्षहेतुभूतैस्सत्तातिरेकिभिस्स्वासाधारणैस्स्वभाव विशेषै स्वविशेष एवावतिष्ठते । तत कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्यैव वस्तुनोऽन्यविशेषानिरस्यन्त इति न क्वचिन्निर्विशेष वस्तुसिद्धि ॥

वियोपाधित्व स्वप्रकाशताच ज्ञातुर्विषय प्रकाशन स्वभावतयोपलब्धे । स्वापमदमूर्छासु च सविशेष एवानुभव इति स्वावसरे निपुणतरमुपपादयिष्याम । स्वाभ्युपगताश्च नित्यत्वादयो ह्यनेकविशेषास्सन्त्येव । तेच न वस्तुमात्रमिति । शक्योपपादना । वस्तुमात्राभ्युपगमे सत्यपि विधाभेद विवाददर्शनात् । स्वाभिमत तद्विधाभेदैश्च स्वमतोपपादनात् । अत प्रामाणिक विशेषैर्विशेषमेव वस्त्विति वक्तव्य । शब्दस्यतु विशेषेण सविशेष एव वस्तुन्यभिधान सामर्थ्यं पदवाक्य रूपेण प्रवृत्ते । प्रकृतिप्रत्यययोगेन हि पदत्व । प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थ प्रतिपादनमवर्जनीय । पदभेदश्चार्थभेद निबन्धन । पदसघातरूपस्य वाक्यस्यानेक पदार्थ ससर्ग विशेषाभिधायित्वेन निर्विशेषवस्तुप्रतिपादना सामर्थ्यात् । न निर्विशेषवस्तुनि शब्द प्रमाण । प्रत्यक्षस्य निर्विकल्पक सविकल्पक भेदभिन्नस्य न निर्विशेष वस्तुनि प्रमाणभाव । सविकल्पक जात्याद्यनेक पदार्थ विशिष्टविषयत्वादेव सविशेषविषय । निर्विकल्पकमपि । सविशेष विषयमेव सविकल्पके स्वस्मिन्ननुभूतपदार्थ विशिष्टप्रतिसन्धान हेतुत्वात् । निर्विकल्पक नाम केनचिद्विशेषेण नियुक्तस्य ग्रहण । न सर्वविशेषरहितस्य तथा भूतस्य कदाचिदपि ग्रहणादर्शनानुपपत्तेश्च । केनचिद्विशेषेणेदमित्थमिति हि सर्वाप्रतीतिरुपजायते तस्मात्पूर्वोक्तमेव समञ्जस ॥

ननु परमानन्द स्वभावस्य निरवयवस्य महादेवस्य किं फलापेक्षया जगज्जन्मादि हेतुत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

शिवस्य परब्रह्मण कदाचिल्लीला विलास । कदाचित्कैवल्य केवल स्वभावकैवल्य । स्वयमेवावस्थान च निर्णीयते । लोकवत् । यथालोके सर्वैश्वर्य शौर्य धैर्य वीर्य पराक्रम धुर्यस्य सप्तद्वीपपरिवृत सर्वमण्डलाधीश्वरस्य महाराजस्य कदाचिद्विलासेन कार्यारम्भकत्व । कदाचित्तूष्णभूतावस्थानच दृश्यते ॥

किंच । सर्वेषा चेतनाना स्वाभाविकत्वेन प्राणापानादि वायुसचारत्व । तथा परमानन्दकन्दस्य परमशिवस्य स्वभावेन जगज्जन्मादि कार्यत्वानुसरण वा स्यात् । सम्प्राप्त सर्वकामस्य परमानन्द स्वभावस्य शिवस्य स्वलीलया जगजन्मादि कार्यारम्भ व्यापारकत्वं । प्रळयादूर्ध्वं पुनस्सृष्टिपर्यन्त स्वयमेवावस्थान च निरवद्य । निर्गुणस्य निर्लिप्तस्य परमशिवस्य जगत्कारणत्वाङ्गीकारे रोगाऽरोग दरिद्रादरिद्र धर्मानु (सर) सारेण देवतिर्यङ्मनुष्याद्युत्तमाधम मध्यम सृष्ट्या बद्धजीववद्वैपम्य नैर्घृण्यादि दोषो दुर्वार इत्याशङ्कायामाह ॥

॥ वैषम्य नैर्घृण्यधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥

लोके जीवाना सुखदु खभोगदर्शनात्परमेश्वरस्य **वैषम्य नैर्घृण्यादि** प्रसक्तिर्नोपपद्यते कुत । **सापेक्षत्वात्** । जीवकृत पुण्यपाप सापेक्षत्वात् । **तथा हि दर्शयति** । श्रुतिद्योतनादिति सूत्रसूचित सूक्ष्माभिप्रेत । यद्यपि परमपुरुषस्य शिवस्य स्वाभाविक चिच्छक्तिसत्त्वेन निरवयवस्यापि विचित्र नानाविध जगज्जन्मादि हेतुत्व सम्भाव्येत । तथापि देवतिर्यङ्मनुष्याद्युत्तम मध्यमाधमसृष्ट्या बद्धजीववत्पक्षपात प्रसज्येत । स्वर्ग नरक सुख दु खादि धर्माश्चेतनाना द्योतनात् । तेन करुणा नैर्घृण्यादि दोषो न वर्जनीय इति चेन्न । तत्रोत्तरं । सापेक्षत्वात् । सप्रसज्येता । वैषम्य नैर्घृण्ये । सापेक्षत्वात् । सृज्यमान देवादि शरीराणा जीवकर्म सापेक्षत्वा द्विषमसृष्टि । देवादि तत्तज्जीवाना तत्तत्कर्म सापेक्षत्व दर्शयन्ति हि श्रुतय । "साधुकारी साधुर्भवति" । "पापकारी पापो भवति" । "पुण्य पुण्येन कर्मणा भवति" । "पाप पापेन कर्मणा भवती"ति । तथा च व्यासोक्ति । "निमित्तमात्रमेवासौ सृज्याना स्वर्गकर्मणि" । "प्रधान कारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तय" "निमित्तमात्रं मुक्त्वैव नान्यत्किञ्चिदपेक्षते" । "नीय्यते तपता श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुता"मिति । देवादि वैचित्र्यहेतुस्सृज्यमान क्षेत्रज्ञ प्राचीनकर्मशक्तिरेवेत्युक्त । तस्मात्तदविरोधं । अवान्तरसृष्टौ पुण्यपाप सापेक्षत्व शिवस्योपपद्यते । प्राथमिक सृष्टौ जीवाना पुण्यपापकर्मणामभावत्वात् । निर्गुण ब्रह्म कर्तृत्वे वैषम्य नैर्घृण्यादि दोषोह्यवर्जनीय । तस्मान्मिथ्याभूतस्य जगत मिथ्याभूत शबलब्रह्मकारणत्वमेव युक्तमित्याकाङ्क्षायामाह ॥

सू ॥ न कर्मविभागादिति चेन्नानादित्वाप्युपपद्यते चाप्युपलभ्यते च[1] ॥ ३५ ॥

सृष्टे प्राक् जीवाना कर्मनास्त्यैव । कुत । अविभागात् । चेतनाऽचेतनस्य प्रपञ्चस्य प्रलये विनाशत्वेन कर्मणामपि नष्टत्वादिति चेन्न । **अनादित्वात्** । प्रवाहतरङ्गन्यायेन सृष्टि प्रलयपरम्परया अनवच्छिन्नतया सत्त्वेन प्रपञ्चस्यानादित्वात् । पूर्वसृष्टिकृत जीवकर्मणा प्रलयेपि सुप्तिवत्संस्कारत्वेन स्थितत्वात् । उत्पद्यते पुनस्सृष्टिकाले जीवकृत पुण्यपापकर्म सापेक्षत्वेन जगज्जायते । अपिच । पुन प्रलयकाले उपलभ्यते च । परमेश्वरेच्छया सूक्ष्मरूपत्व प्राप्नोति । अत प्रपञ्चस्य सत्यत्वमनिवार्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । सृष्टे प्राग्जीवाना ब्रह्मणि सूक्ष्मात्मकत्वेन स्थिति । कथमुपपद्यते । अविभागदर्शनात् । "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" । "आत्मा वा इदमग्र आसीत्" । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"

---

1 Another reading in Sankara Bhashya this Sutra is read as two different Sutras १ नकर्मविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥३५॥ २ उपपद्यतेचाप्युपलभ्यतेच ॥३६॥

"यदा तमस्त न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिवएव केवल"। इत्यादि श्रुतिशतेषु। तस्मात्तदादौतदभावात्तत्कर्मानुमरण नोपपद्यते। कथ जीवकृत पूर्वकर्म सापेक्षत्व सृष्टि वैषम्यत्व चोच्यत इति चेन्न। अनादित्वात्। "प्रवाहतरङ्ग"न्यायेन जीवाना तत्कृतकर्मणाञ्च तदनादित्वेनाप्यविभाग उपपद्यते। यतस्तज्जीवाना ग्रीष्मकाले क्षिता बीजानामिव सूक्ष्मरूपेण स्थितिरुपदिश्यते। तथा तत्कर्मणामप्येवमङ्गीक्रियते। तदनङ्गीकारे कृतनाश कृताभ्यागमदोषप्रसङ्ग प्रसज्येत। उपलभ्यते च। तस्मात् क्षेत्रज्ञाना तत्कर्मणाञ्चानादित्वमनिवार्य। अत "सृष्टे प्रवाहरूपेण सत्यत्वमुपदिश्यते"। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा" विति श्रुतौ क्षेत्रज्ञानामनादित्व व्यवस्थापनात् तत्कर्मणामप्यर्थात्सिद्धमनादित्व॥

ननु जीवाना तत्कर्मणामनादित्वमस्तु। तथापि परमशिवस्य जीवदेहकल्पनादेव तत्कर्मोपपद्यते। अचेतनकर्मणा चेतनप्रयोजनत्वेन सामर्थ्यादीश्वरस्यैव तत्कर्मकारणत्वमर्थात्प्रसज्येत। सुप्तिवत्स्वात्मलीन सुखानुभव जीवाना सर्वक्लेशायतन शरीरे कुतो भूय प्रवेशात्मक सृष्टिरुपपद्यते। तस्मात्तस्य निर्दयत्व। जीवाना शरीरप्रवेशाभावे तदशेषक्लेश निर्मुक्त स्वानुग्रह स्वप्राप्त्यभावत्वात्सृष्टिरिति चेद्युक्त। तथापि सर्वेषा क्षेत्रज्ञानामेककाले स्वानुग्रहेण सर्वकर्मपाश निर्मुक्ततया कल्याणकैवल्यात्मक स्वविभूति कुतो न दास्यत इति चेन्न। शिव परमकारुणिकोपि सर्वक्षेत्रज्ञैककालमुक्तिप्रदायक समर्थोपि। यथा पृथिवीश्वरवत्स्वशासनानुसारेण जीवकर्मपरिपाकतया तत्पाशविच्छेदङ्करोति। लोके प्रभुरपि स्वाज्ञोल्लंघनपुत्रमपि स्वदण्डन विना स्वानुग्रहप्राप्तिकर न करोति। तथा परमेश्वर। जीवकृतपुण्य पापपालन विना स्वप्राप्ति न दास्यति। प्रभाकरस्स्वप्रभाप्रसारणया विकसनानुकूलपङ्कजान्येव विकासयति। तद्वदीश्वरश्शमदम भक्तियोगादि सहकृत जीवपाशनिवृत्ति करोति॥

ननु। "एष एव साधुकर्मकारयति तमूर्ध्वलोक निनीषयति"। "एष एवासाधुकर्मकारयति तमधो लोकं निनीषयति"। इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरस्यैव जीवनियामक श्रवणान्नकिञ्चिज्जीवकर्तव्य। तस्मात्तस्य वैषम्य नैर्घृण्यदोषस्सम्भवतीति चेत्तदयुक्त। जीवाना परमेश्वरवत्सर्वकर्तृत्व सर्वज्ञत्वाद्यभावेपि। "चेतनत्वात्किञ्चिज्ज्ञत्वं किञ्चित्कर्तृत्व च स्वेच्छया सम्भवति"। "अतस्स्वेच्छाकृत कर्मानुभूति जीवानामनिवार्या"। यथा लोके मनुष्यादय प्रभाकरप्रभानुसरणेन स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तन्ते। तद्वत् क्षेत्रज्ञास्स्वकर्मानुसरणेन परमेश्वर सत्तावशात्तत्तत्कर्माणि कुर्वन्ति। अत एव। "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्"। इति भगवती श्रुतिस्तस्य सूर्यवत्सर्वसाक्षित्व दर्शयति। अतस्तस्य न दोषकळङ्क। तस्माज्जीवजगत्कर्मणामनादित्व परमेश्वराधीनत्व सिद्ध। "सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्"। "न जायते न म्रियते वा विपश्चित्"। "तद्धेद तर्ह्यव्याकृतमासीत्"। "तन्नामरूपाभ्या क्रियते"। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ"। "प्रधान क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशो ससारमोक्षस्थितिबन्धहेतु' इत्यादि श्रुतिषु। "सत्यज्ञानात्मकोऽनन्तो विभुरात्मा महेश्वर। तस्यैवाशो जीवलोको प्राणिनाहृदयेस्थित"। "विस्फुलिङ्गा यथा वह्नौ जायन्ते काष्ठयोगत। अनादि कर्म सम्बन्धात्तद्वदशामहेशितु"। "अनादि वासना युक्तो क्षेत्रज्ञ इति कीर्तित"। "शिवभक्तिश्च सर्वेषा सर्वदा सर्वतो मुखी" "तस्यान्तु विद्यमानाया यस्तु मर्त्य प्रमुच्यते"। "ससारबन्धनात्तस्मादन्य कोवास्ति मूढधी"।

"अनादरेण शाठ्येन परिहासेन मायया" । "शिवभक्तिरतिर्यस्य सोन्त्यजोपि विमुच्यते" । इति शिवगीतोपनिषत्सु । "प्रकृति पुरुषंचैव विद्यावादी उभावपि" । इति कृष्णगीतासु च निर्दिष्ट । 'निष्कल निष्क्रिय शान्त"मित्यादि निष्क्रियत्वादि विधायक श्रुतीनामधिष्ठान ब्रह्मविषयत्वं । "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प" इत्यादि श्रुतीना मायाप्रतिफलित शबलब्रह्म-परत्वमेवाङ्गीकर्तव्यम् । नोचेत्परस्परविरोधेन वेदान्ताना सर्वेषामप्रामाण्यप्रसक्तिदुर्वारेत्या-शङ्कायामाह ॥

॥ सर्व धर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३६ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यमित्यत्र कदाचित्काले ब्रह्मण लीलाप्रयोजनत्व । कदाचित्काले स्वयमेवावस्थान च व्यवस्थापनात् । "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्" "वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय नम श्रेष्ठाय नमो रुद्राय नम कालाय नम कलविकरणाय नमो बलविकरणाय नमो बलाय नमो बलप्रमथनाय नम स्सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नम" । "न तस्य कार्य करण च विद्यते" इत्यादि श्रुतिसिद्ध सर्वज्ञत्वादि धर्माणा परमेश्वर लीलाकालपरत्वं निष्क्रियत्वादि धर्माणा स्वशक्तिसङ्कोचावस्था परत्व च । तस्मात्सर्वेषा सगुणत्व निर्गुणत्व धर्माणामेकस्यैव ब्रह्मणश्शिवस्योपपत्ति । "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे" । "एकमेवाद्वितीयब्रह्मे" त्यादि श्रुतिषु ब्रह्मैकत्व व्यपदेशात् । स्वमुख प्रतिबिम्बवत्कल्पितस्य मायाशबलितस्य सत्तायोगाच्च । व्यापकस्य निरवयवस्य प्रतिफलनाभावात् । स्वमुखप्रतिबिम्बनिष्ठ नेत्रो-न्मीलनादि धर्माणा स्वस्यैव सम्भवाच्च । प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृति विरुद्ध गौतम दधीचि व्यासादि शापानुकूल शिवकेशवादि कल्पित जीवेश्वर जगन्मिथ्यात्व वादक मोहशास्त्राणि मुमुक्षूणा शिवभक्ताना अनादरणीयास्त्वाश्रवणीयानीति सिद्ध ॥

"केचिद्द्वैतमाश्रित्य बिडालप्रतिमानरा" । "रुद्रेण साम्यमन्येपा प्रवदन्ति विमो-हिता" । "दधीचिना गौतमेन ये शप्ता ब्राह्मणाधमा" । "कलाववतरिष्यन्ति निन्दकास्ते बहिर्नरा" । "दधीचि व्यास दूर्वास शप्तालोकेद्विजाधमा" । "जगन्मिथ्यात्वमाश्रित्य पतन्ति नरकार्णवे" । "जगज्जीवेश्वराणाच मिथ्यात्वमुपपादयन् । भक्तिभाव परित्यज्य गमि-ष्यन्ति यमालय" । "अहं ब्रह्मे"तिवादेन देवताभक्तिवर्जित । "नरो याति महाघोर नरक कालमक्षयं" । इत्यादिना स्कान्द लैङ्गय कूर्मादि पुराणेषु जगन्मिथ्यात्व वादस्य निरस्तत्वात् । परब्रह्मणश्शिवस्य जगज्जन्मादिकारण वेदान्तवादो मुमुक्षुभिराश्रयणीय इति निष्प्रत्यूहं ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदा
ऽभेदात्मक विशेषाद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमासा
सूत्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये विरोधपरिहार पराभिधानस्य
द्वितीयाध्यायस्य एकादशाधिकरणावच्छिन्न स्मृत्य
नवकाशादि षट्त्रिंशत्सूत्रात्मक
प्रथमपादस्समाप्त ।

॥ अथ श्रीकरभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य द्वितीय पाद ॥

अत्र प्रथमपादे साङ्ख्ययोग काणादाद्द्वैतादि तर्ककर्कशवादान् सर्ववेदान्तसिद्ध द्वैताऽद्वैतमतासिद्धान्त स्वपक्षसिद्ध्यर्थ विपक्षान प्रक्षिप्यन्ते। ईक्षत्यधिकरणे वेदाप्रतिपाद्यत्वेन प्रधान जगत्कारणत्व निरस्य ब्रह्मकारणत्व साधित । इह तु केवल युक्तयाभासप्राधान्येन प्रधानस्य जगत्कारणत्व युक्तमित्याक्षेपे । युक्तियुक्तत्वेन पुनर्निरस्तत्वादपौनरुक्तिदोष । साङ्ख्यादि दुर्वाद-निरासत्त्वेन मुमुक्षूणा शुद्धवैदिकमार्गानिष्ठ दृढीकरणादस्य पादस्य श्रुत्याध्यायसङ्गति । सर्ववेदान्तसमन्वय विरोधपरिहारपूर्वक स्वपक्षस्थापन पूर्वपादेपि सिद्धत्वादुभयो पूर्वा-परपादयोर्युपजाव्युपजीवकभावसगति । परपक्ष प्रतिक्षेपकाभावे स्वपक्षसिद्धान्तज्ञानायोगात् । स्वपक्षस्थापनहेतुत्वेन पूर्वपादस्योपजीवत्व व्याचक्षते । परपक्ष निरासपरत्वादेव सर्वेषामधि-करणाना सारसङ्गतिरुपदिष्टा । सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति पूर्वपादान्तसूत्रे निर्गुणसगुणत्वादि निर्वा-यकाना धर्माणा परमशिवशक्तिसङ्कोचविकासत्वेन तस्योपपत्तिरिति सिद्धान्ते तेषा धर्माणा सङ्कोच विकासहेतुत्वेन प्रधानस्यापि सम्भवतीत्याक्षेपे । तन्निराकरणार्थमधिकरणारम्भ-कत्वादेतदान्तरसङ्गति । तत्र फलमुपक्रमोपसहारान्त वेदविरुद्धयुक्तयाभास निरासपूर्वक सर्ववेदान्तसिद्ध भेदाऽभेदमतसमन्वय सिद्धिरित्युपदिष्टा ॥

॥ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ रचनानुपपत्तेश्च नानुमान प्रवृत्तेश्च[1] ॥ १ ॥

अनुमान अनुमानसा य प्रधानजगत्कारणत्व नसम्भवति । कुत **रचनानुपपत्ते** । स्वपरज्ञानशून्यस्य जडस्य प्रधानस्य जगत्सृष्टिहेतुत्वमनुपपत्तेश्च । किंच । जडस्य प्रवृत्ते प्रयत्नस्याप्यनुपपत्तेश्च । तस्मात्प्रधानजगत्कारण न भवतीति स्वेच्छाभावादिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । साङ्ख्यस्य वेदान्तानुकूलत्वेनशिष्टैरनुष्ठितत्वात्तत्रोक्त प्रधानजगदुपादानत्व प्रमाण-मूलाभ्रान्तिमूलावेति सन्दिह्यते । प्रधान जगदुपादानत्व प्रमाणमूलमेव । मूलप्रकृतिरविकृति-र्महदाद्या प्रकृतिर्विकृतय सप्तषोडशकश्च विकारो नप्रकृतिर्नविकृति । पुरुष इति । तत्त्वसग्रह । मूलप्रकृतिर्नाम सुखदु खमोहात्मकानि । लाघवप्रकाश चलनोपष्टम्भनगौरवा-वरण कार्याण्यत्यन्तातीन्द्रियाणि । कार्यैकनिरूपणविवेकान्य न्यूनानतिरेकाणि । समतामुपेतानि सत्त्वरजस्तमासि । द्रव्याणि । "साच सत्त्वरजस्तमसा" साम्यरूपाप्रकृतिरेका । स्वयमचेतना । अनेक चेतनभोगापवर्गार्था । नित्या सर्वगता । सतत विक्रिया । न कस्यचिद्विकृति । अपि तु परमकारणमेव । महदाद्यास्तद्विकृतयोन्येषा च । प्रकृतयस्सप्त । महानहङ्कार । "शब्द तन्मात्र । स्पर्श तन्मात्र । रूप तन्मात्र । रस तन्मात्र । गन्ध तन्मात्र" । इति । तत्राहकारस्त्रिधा । वैकारिकस्तैजसो भूतादिश्च । क्रमात्सात्त्विको राजसस्तामसश्च । तत्र वैकारिकस्सात्त्विक इन्द्रियादि । भूतादिस्तामसो महाभूतहेतुभूततन्मात्र हेतु । तैजसो राजसस्तूभयोरनुग्राहक । आकाशादीनि पञ्चमहाभूतानि । श्रोत्रादीनि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि ।

---

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Sutra* is read as two different *Sutras* —

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥१॥ प्रवृत्तेश्च ॥२॥

वागादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि । मन इति केवल विकाराष्षोडश । पुरुषस्तु निष्परिमाणत्वेन । न कस्यचित्प्रकृति । न कस्यचिद्विकृति । तत एव निर्धर्मक श्चैतन्यमात्र वपुर्नित्यो निष्क्रियस्सर्वगत । प्रतिशरीरं भिन्नश्च । निर्विकारत्वात् । निष्क्रियत्वाच्च । तस्य कर्तृत्व भोक्तृत्वं च न सम्भवति । एव भूतेपि तत्त्वे मूढा प्रकृति पुरुष सन्निधिमात्रेण पुरुषस्य चैतन्य । प्रकृतावध्यस्य प्रकृतेश्च कर्तृत्व स्फटिकमणाविव जपाकुसुमस्यारुणिमान । पुरुषे अध्यस्य अह कर्ताभोक्तेति मन्यन्ते । एवमज्ञानाद्भोग तत्त्वज्ञानापवर्ग । तदेतत्प्रत्यक्षानुमानागमैस्साधयन्ति । तत्र प्रत्यक्षसिद्धेषु पदार्थेषु वा तवविवादपदमस्ति । आगमोपि "कपिलादि सर्वज्ञ ज्ञानमूल" इति प्रतिपादनात् ॥

उत । आध्यात्मिकादि तापत्रय दु खमोहात्मक प्रकृतिसामान्यधर्माण्येव प्रपञ्चे दर्शनात् । तत्प्रधानस्यैव जगदुपादानत्व समुचित । तदन्वितत्वात् । यद्य(द्य)त्रान्वित तत्र तदुपादान । घटादिवत् । कारणधर्मा कार्ये परिसंक्रमन्तीतिन्यायेन । प्रधाननिष्ठ जडदु खमोहादि धर्माणा प्रपञ्चे द्योतनाच्च । तदेव जगदुपादानमिति प्राप्ते । समाधीयते । स्मृत्यनवकाशाधिकरणे कापिलशास्त्र निरस्तं । **रचनानुपपत्तेश्च नानुमान प्रवृत्तेश्च** । अनुमीयत इत्यनुमान । त्वदुदीरित प्रधानस्य जडत्वेन चेतनाचेतनात्मक विचित्र नानाविध प्रपञ्चितत्व नसम्भवति । कुत । रचनानुपपत्ते अचेतनत्वात् । परस्पर भावाभिज्ञानशून्यत्वेन विचित्र नानाविध जगद्रचनानुपपत्ते । तद्यथा लोके । मण्डप गोपुर प्राकार प्रासाद रथादि कल्पने । जड पाषाण सैकत काष्ठादीना स्वातन्त्र्येण तत्तन्मण्डपादि कल्पना दर्शनात् । चेतनाधिष्ठितत्वेन तत्कार्यारम्भद्योतनाच्च । न जडस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण जगदुपादानत्व उपदिश्यते । चकारद्वयस्यानैकान्त्य समुच्चिनोति । न ह्यन्वित शौक्ल्य गोत्वादि कारणत्वव्याप्त न च वाच्य । माभूदन्वितानामपि शौक्ल्यादिधर्माणा कारणत्व । द्रव्यस्य तु । हेमादे । कार्येन्वितस्य कारणत्वव्याप्ति तस्यैव सत्त्वादीन्यपि द्रव्याणि कार्ये अन्वितानि कारणत्व व्याप्तानीति । यतस्सत्त्वादयो द्रव्यधर्मा । न तु द्रव्यस्वरूप । सत्त्वादयो हि पृथिव्यादि द्रव्यगत लघुत्वप्रकाशादि हेतुभूतास्तत्स्वभाव विशेषा एव । न तु मृद्धिरण्यादिद्रव्यतया कार्यान्विता उपलभ्यन्ते । गुणा इत्येवच सत्त्वादीना प्रसिद्धि । यच्च कारणव्यवस्था सिद्ध्यै जगत एकमूलत्वमुक्त । तदपि सत्त्वादीनामनेकत्वान्नोपपद्यते । अतएव कारणव्यवस्था च न सिध्यति । साम्यावस्थास्सत्वादय एव हि प्रधानमिति त्वन्मत । अत कारणबहुत्वादनवस्था तदवस्थैव । न च तेषामपरिमितत्वेन । व्यवस्थासिद्धि । अपरिमितत्वे हि । त्रयाणामपि सर्वगतत्वेन । न्यूनाधिकाभावाभावाद्वैषम्यासिद्धे । कार्यारम्भासम्भवात् । कार्यारम्भायैव परिमितत्वमवश्याश्रयणीय । यत्र रथादिषु स्पष्ट चेतनाधिष्ठितत्वं दृष्ट तद्व्यतिरिक्त सर्व पक्षीकृतमित्याशङ्कयाह ॥

सू ॥ पयोम्बुवच्चेत्तत्रापि ॥ २ ॥

पयस क्षीरस्य स्तनेषु विद्यमानस्य यथा स्वातन्त्र्येण बहिर्निर्गमन । यथाम्भस जलस्य नद्या स्वातन्त्र्येण चलन तद्वदचेतनस्य प्रधानस्य स्वातन्त्र्येण महदहङ्कारादि जगद्धेतुत्वमितिचेत् । तत्रापि । क्षीरजलयोरपि परमेश्वरप्रेरकत्वेन स्वातन्त्र्याभावादिति सूत्रसूचितसूक्ष्मार्थ । अचेतनस्य प्रधानस्य विचित्रजगद्रचनानुपपत्तिरिति यदुक्त तन्न ।

यत पयोंबुवत्प्रवृत्तिर्दृश्यते । पयसस्तावद्द्विभावेन परिणाममानस्यान्यापेक्षस्याद्यपरिस्पन्द प्रभृति परिणामपरम्परा स्वतएवोपपद्यते । यथा च वारिदविमुक्तस्याम्बु न एकरसस्य नारिकेलतालचूतकपित्थनिम्बतिन्त्रिण्यादि विचित्ररसरूपेण परिणामप्रवृत्ति स्स्वतएव दृश्यते । तथा प्रधानस्यापि परिणाम स्वभावस्यान्यानधिष्ठितस्यैव प्रतिसर्गावस्थाया सदृशपरिणामेवावस्थितस्य सर्गावस्थाया गुणवैषम्यनिमित्त विचित्रपरिणाम उपपद्यते । यथोक्त परिणामवतस्सलिलवत्प्रतिप्रति गुणाश्रयविशेषादिति । तदेवमव्यक्तमनन्यापेक्षप्रवर्ततइति चेद्बदाम । तत्राऽपीति यत्तु क्षीरजलादि दृष्टान्ततयानिर्दर्शित । तत्रापि । प्राज्ञानधिष्ठाने प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । तदपि पूर्वत्र पक्षीकृतमित्यभिप्राय । "यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवनाविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । "योऽप्सु तिष्ठन्नि"त्यादि श्रुतिषु सर्वान्तर्यामित्वेन सर्वप्रेरकत्व परमेश्वरस्यैव व्यवस्थापनात् । पयोम्बुस्राव चलन परिणामादिकमपि परमेश्वराधीनत्वमिति निर्णीयते । जडस्य स्वातन्त्र्याभावादिति भाव ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥ ३ ॥

कापिलमते । **व्यतिरेकानवस्थिते** । प्रधानव्यतिरिक्त प्रेरकेश्वरस्यानवस्थितेरनङ्गीकारात् । **अनपेक्षत्वात्** । स्वतन्त्रात्सर्वकालेष्वपि प्रकृते प्रपञ्चसृष्टिस्स्यात् । तथा च तदुपादानकारणत्वेन चेतनाचेतन प्रपञ्च प्रलयासम्भवादिति भाव । परमशिवस्य ब्रह्मण सर्वज्ञत्वेन कालज्ञानदर्शनात् । तस्य कदाचिज्जगन्निर्माणकत्व तूष्णीभूतावस्थवत्कदाचित्केवलावस्था च युक्त । प्रज्ञाहीनस्य प्रधानस्य । "अन्धसन्ध्यान्यायव"त्कालज्ञानायोगान्नकदाचिदपि जगत्कारणत्वमुपपद्यत इति सूत्रसूचितार्थ । सत्यसङ्कल्पेश्वराधिष्ठानानपेक्ष परिणामित्वे सर्गव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थाया अनवस्थितेरिति । प्रसङ्गाच्च । न प्राज्ञाधिष्ठितं प्रधान कारण । प्राज्ञाधिष्ठितत्वे तस्य सत्यसङ्कल्पत्वेन सर्गप्रतिसर्गविचित्रसृष्टि व्यवस्थासिद्धि । न च वाच्य । प्राज्ञाधिष्ठितत्वेपि तस्यावाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्यानवधिकातिशयानन्दस्य निरवद्यस्य निरञ्जनस्य सर्गप्रतिसर्ग व्यवस्थाहेत्वभावाद्विषमसृष्टौ निर्दयत्वप्रसङ्गाच्च । समानोय दोष इति परिपूर्णस्यापि लीलार्थ प्रवृत्ति सम्भवात् । सर्वज्ञस्य तस्य परिणामविशेषापन्न प्रकृतिदर्शनरूपसर्गप्रतिसर्ग विशेषहेतोस्सम्भवात् । क्षेत्रज्ञ(स्य) कर्मणामेव विषमसृष्टिव्यवस्थापकत्वाच्च ॥

नन्वेव क्षेत्रज्ञ पुण्यपापरूप कर्मभिरेव सर्वावस्थास्सिध्यन्तीति । कृतमीश्वरेणाधिष्ठात्र पुण्यापुण्यरूपानुष्ठित कर्मसस्कृता प्रकृतिरेव पुरुषार्थानुरूप तथा तथा व्यवस्थयापरिणस्यते । तथा विषादि दूषितानामन्नपानादीनामौषधविशेषाप्यायितानां च सुखदुखहेतुभूत परिणामविशेषो देशकालव्यवस्थाया दृश्यते । उत सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थादेवादि विषमसृष्टि कैवल्यव्यवस्थाच । सर्वप्रकारपरिणामशक्तियुक्तस्य प्रधानस्यैवोपपद्यत इति । अनभिज्ञो भवान् । पुण्यापुण्यकर्मस्वरूपयो । पुण्यापुण्यस्वरूपे हि शास्त्रैकसमधिगम्ये । शास्त्रचानादिनिधनाविच्छिन्नपात सप्रदायानाघ्रात प्रमादिदोषगन्धान् वेदाख्याक्षरराशि । न सहते तच्च परमपुरुषाराधन तद्विपर्ययरूपे कर्मणी पुण्यापुण्ये तदनुग्रह निग्रहाय । ते च तत्फले सुखदुखे इति वदति । तदाह भट्टाचार्य । फलसम्बिभत्सया हि कर्मभिरात्मान

पिप्रीषन्ति सम्प्रीतोऽल । फलायेति । शास्त्रमर्यादेति । तथाच श्रुति । "इष्टापूर्तं बहुधा जात जायमान विश्व बिभर्ति भुवनस्य नाभि" रिति । तथा च भगवना स्वयमेवोक्त । "यत प्रवृत्तिर्भूताना येन सर्वमिद तत" । "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विन्दति मानव" इति । "तानह द्विषत क्रूरान ससारेपु नराधमान्" । "क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिपु" । इति च । सभगवान महादेवोवाप्तसमस्त कामस्सर्वज्ञस्सर्वेश्वरस्सत्यसङ्कल्प । स्वमाहात्म्यानुगुणलीला प्रवृत्त । एतानि कर्माणि समीचानान्येतान्यसमीचीनानीति कर्मद्वैवि य सविधाय । तदुपादानोचित देहेन्द्रियादिक तन्नियमनशक्ति च सर्वेषा क्षेत्रज्ञाना सामान्येन प्रदिश्य स्वशासनाववोधिशास्त्र प्रदर्श्य तदुपसहारार्थं चान्तरात्मतयानुप्रविश्य अनुमन्तृतया च नियच्छन्स्तिष्ठति । क्षेत्रज्ञास्तु तदाहितशक्तयस्तत्प्रादिष्टकरण कळेबरादिकास्तदाधाराश्च स्वयमेव स्वेच्छानुगुण्येन पुण्यापुण्यरूपे कर्मणि उपाददते । ततश्च पुण्यरुपकर्मकारिण स्वशासनानुवर्तिन ज्ञात्वा धर्मार्थकाममोक्षैर्वर्धयते । शासनातिवर्तिन च तद्विपर्ययैर्यो जयति । अतस्स्वातन्त्र्यादि वैकल्यचाद्यानि नावकाश लभन्ते । दया हि नाम । स्वार्थनिरपेक्षा परदु खासहिष्णुता सा च । स्वशासनातिवृत्तिव्यवसायिन्यपि वर्तमाना सगुणायावकल्पते । प्रत्युता पुस्त्वमेवावहति । तन्निग्रह एव तत्र गुण । अन्यथा । शत्रुनिग्रहादानामगुणत्वप्रसङ्गात् । स्वशासनातिवृत्तिव्यवसाय निवृत्तिमात्रणानाद्यनन्तकल्पोपचितदुविषयानन्तापराधानङ्गीकारेण निरतिशयसुखसवृद्धये स्वयमेव प्रयतते । यथोक्त । "तेषा सततयुक्ताना भजता प्रीतिपूर्वक" । "ददामिबुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते" । "तेषामेवानुकम्पार्थ महमज्ञानजन्तव" । "नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वते"ति । न तस्मात्प्रधान जगत्कारण । गोभक्षित तृणादि पदार्थाना अपेक्षितया क्षाराद्याकारेण परिणामदर्शनादचेतनप्रधानस्य स्वातन्त्र्येण प्रपञ्चोपादानत्व कि नस्यादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ४ ॥

तृणादि पदार्थाना निमित्तान्तरपेक्षतया क्षीराद्याकारेण परिणामत्त्वात्तद्वदचेतनप्रधानस्यापि महदहङ्कारादि प्रपञ्चाकारेण परिणामत्व सम्भवतीति चेन्न । तृणस्यापि न स्वातन्त्र्येण परिणामत्व युज्यते कुत । अन्यत्राभावाच्च । वृषभोदर विद्यमानतृणादीना क्षीराकारेण परिणामायोगात् स्वातन्त्र्येण परिणामत्वाङ्गाकारे सर्वपशु भक्षित तृणादीनाक्षीराकारेण परिणामप्रसङ्ग प्रसज्येत । तस्मात्परमशिव प्रेरणेनैव तृणादीना क्षीराकारेण परिणामत्वमिति व्यपदिश्यते । प्रधानस्य स्वत परिणामत्वाभ्युपगमे पुरुषार्थस्यापेक्षाभावप्रसङ्गो युज्यते । अचेतनस्य प्रधानस्य स्वत पुरुषार्थ साधनत्वे घटादीना स्वतो जलाकर्षण सिद्धिरुपपद्येत । प्राज्ञाविष्टितत्वेपि प्रधान चेतनपुरुषार्थत्व साधयतीति चेत् । तदीश्वरायत्तमेव । अचेतनस्य चेतनानुकूल प्रयोजनेच्छापरिणामत्वायोगात् । न तस्मात्तत्वतो जगदुपादानत्व हेत्वन्तर पुनर्दर्शयति ॥

सू ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ५ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत् । यथा लोके क्षेत्रज्ञसन्निधानादिन्द्रियाणा विषयेषु व्यापार । यथाश्मनामयस्कान्त मणीना सन्निधानादयस्सूच्यादि चलन तद्वत्परमशिवसान्निध्या-

त्प्रधानस्यापि महदादि जगदाकारेण परिणामस्सम्भवतीति चेत्तथापि । दोषाणामनिर्मोक्ष-प्रसङ्गस्तथा हि । प्रधानस्य पुरुषप्रेरितत्वे प्रधान स्वतन्त्रमितिस्वाभ्युपगमविरोध । कूटस्थस्य प्रवर्तकत्वे कूटस्थत्वस्य हानि स्वस्वव्यापार विना प्रवर्तकत्वायोगात् । पङ्गोरपि वाग्व्यापारस्य सत्त्वात् । अयस्कान्तस्यायस्सन्निधिरेव व्यापार । प्रधानपुरुष सन्निधिर्नित्यत्वेन व्यापार-त्वायोग । नित्यस्यापि व्यापारत्वे प्रधानप्रवृत्त्यविच्छेदादयो दोषा द्रष्टव्य । तस्मात्प्रधानस्य तत्सन्निधानात्स्वातन्त्र्यत्वमपि नसम्भवतीति सूत्रसूचितार्थ । यद्यपि चैतन्यमात्रवपु पुरुषो निष्क्रिय । प्रधानमपि दृक्छक्तिविकल । तथापि । पुरुषसन्निधानादचेतन प्रधान प्रवर्तते । तथादर्शनात् । गमनशक्ति विकल दृक्छक्तियुक्त पगुसन्निधानात्तच्चैतन्योपकृतो दृक्छक्ति विकल प्रवृत्तिशक्तोन्ध प्रवर्तते । अयस्कान्तसन्निधानाच्चाय प्रवर्तते । एव प्रकृतिपुरुष सयोगकृतो जगत्सर्व प्रवर्तते । यथोक्त पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं च पुरुष-सन्निधानात्प्रधान सर्गादौ प्रवर्तत इति चेदत्रोत्तर । तथापीति । एवमपि प्रधानस्य प्रवृत्त्य-सम्भवस्तदवस्थ एव पङ्गोर्गमनशक्तिर्विकलस्यापि मार्गदर्शनतदुपदेशादय कदाचित्काविशेषा-स्सहस्रशस्सन्ति । अन्धोपि चेतनस्सस्तदुपदेशादवगमेन प्रवर्तते । तथायस्कान्तमणेरय्यय-स्समीपागमनादयस्सन्ति । पुरुषस्य तु निष्क्रियस्य नतादृशाविकारा स्सम्भवन्ति । सन्नि-धानमात्रस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसर्गो नित्यमुक्तत्वेन बन्धाभावोपवर्गाभावाश्च ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ६ ॥

प्रळये गुणत्रयसामान्यावस्थारूपेण विद्यमानाना गुणत्रयाणामीश्वरप्रेरण विना परस्परमङ्गाङ्गाभावानुपपत्तेश्च । सात्विक राजस तामस प्रपञ्च सृष्टिर्नसम्भवतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । गुणत्रयाणामुत्कर्ष निकर्ष निबन्धनादङ्गाङ्गीभावाद्धि जगत्प्रवृत्ति । प्रतिप्रति-त्रिगुणाश्रय विशेषादितिवदद्भिर्भवद्भिरुपगम्यन्ते । प्रतिसर्गावस्थायान्तु सामान्यावस्थाना सत्त्वरजस्तम सामान्योन्याधिक्यन्यूनत्वाभावादङ्गाङ्गीभावानुपपत्तेर्न जगत्सर्ग उपपद्यते । तथापि वैषम्याभ्युपगमे नित्यसर्गप्रसङ्ग । तस्मान्नजगत्प्रधान जगदुपादान । गुणत्रयाणामपि समप्राधान्येन प्रवृत्त्ययोग । किन्तु सात्विकसृष्टौ सत्त्वगुणस्य प्राधान्य । तादितरयोरुपसर्ज-नत्व । एव राजस तामसयोरपि कालभेदेन नानाविधस्वभाव विशिष्टप्रधानमेवानुमीयत इत्याशङ्क्य निरस्यति ॥

सू ॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञानशक्तिवियोगात्[1] ॥ ७ ॥

अन्यथा नानास्वभाव विशिष्टत्वेन प्रधानस्यानुमितावङ्गीक्रियमाणायामप्यचेतनस्य ज्ञानशक्ति वियोगात् । ज्ञानशक्त्यभावात्कालविशेष ज्ञानयोगात्सर्वदा जगज्जनकत्व न सम्भव-तीति भाव । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अभ्युपगमेप्यर्थाभावात्[2] ॥ ८ ॥

अभ्युपगमेपि । प्राज्ञाधिष्ठितस्य स्वातन्त्र्येण परिणामाङ्गीकारेपि जडस्य प्रधानस्य प्रपञ्चनिर्माणेनार्थाभावाद्भोगमोक्षादि प्रयोजनाभावात्प्रपञ्चजनकत्वमुपपन्नमिति सूत्रसूचित

1, This *Sutra* is read as अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥

2 In the *Sankara Bhashya* this *Sutra* is read as 5th *Sutra* in order

सूक्ष्मार्थ । आनुमानिकेन प्रधानसिध्यभ्युपगमेपि प्रधानेन प्रयोजनाभावान्नतदनुमातव्य । पुरुषस्य सन्दर्शनार्थ कवल्यार्थं तथा प्रधानस्येति प्रधानस्य प्रयोजन । पुरुषभोगापवर्गावभिमतो । तौ च नसम्भवत । पुरुषस्य चैतन्यमात्र वपुषो निष्क्रियस्य निर्विकारस्य निर्मलस्य तत एव नित्यमुक्तस्वरूपस्य प्रकृतिदर्शनरूपो भोगस्तद्वियोगरूपोपवर्गश्च न सम्भवति । एव रूपस्यव प्रकृतिसन्निधानात्परिणाम विशेषसुखदर्शनरूपभोग सम्भावनाया प्रकृतिसन्निधानस्य नित्यत्वेन कदाचिदप्यपवर्गो न सिध्यति । प्रयोजनरहितस्यापि शिवस्य परब्रह्मण लीलया जगज्जनकत्वमुपपन्न । अचेतनस्य प्रधानस्य लीलाऽसम्भवात् । तत्कारणत्वमुक्त ।

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ विप्रतिषेधाच्चासमञ्जस ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधात् । सकल वेदान्त विरुद्धत्वाच । साङ्ख्यमतमसमञ्जम मनुपपन्नमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । विप्रतिषिद्ध चेद साङ्ख्याना दर्शन । तथाहि । प्रकृते पदार्थत्वेन दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन च प्रकृतेर्भोक्तारमधिष्ठातार द्रष्टार साक्षिण च पुरुषमभ्युपगम्य प्रकृत्यैव साधनभूतया तस्य कैवल्यमपि प्राप्य वदन्त एव । तस्य नित्यनिर्विकार चेतन्यमात्र स्वरूपतया । अकर्तृत्व कैवल्य च स्वरूपमेवाहु । तत एव बन्धमोक्ष साधनानुष्ठान मोक्षच प्रकृतेरेवेत्याहु । एव भूत निर्विकारोदासीन पुरुषसन्निधानात्प्रकृतेरितरेतरा यासेन सर्गादि प्रवृत्ति पुरुष भोगापवर्गार्थत्व चाहु । सङ्घातपदार्थत्वात् । त्रिगुणादि विपर्ययाधिष्ठानात् । पुरुषोऽस्ति । भोक्तृत्वाभावात्कैवल्यार्थ प्रवृत्तेश्च । तस्माच्च विपर्यासात्सिद्ध । साक्षित्वमस्य पुरुषस्य केवल्य माध्यस्थ्य । द्रष्टृत्वमकर्तृत्वाभावोश्चेति । पुरुषविमोक्ष निमित्त तथाप्रवृत्ति । प्रधानस्येत्युक्त्वैवमाहु । तस्मान्नबध्यते नापिमुच्यते नापि ससरति कश्चित् । ससरति बध्यते मुच्यते च । नानाश्रया प्रकृतिरिति । तथा तस्मात्तत्सयोगादचेतन चेतनादिव लिङ्ग । गुणकर्तृत्वेच तथा कर्त्रेवाभवत्युदासीन । पुरुषस्य दर्शनार्थ कैवल्यार्थ तथा प्रधानस्य पंग्वधवदुभयोरपि सयोगस्तत्कृतसर्ग इति । साक्षित्व द्रष्टृत्व भोक्तृत्वादयो नित्यनिर्विकारस्य । अकर्तृमुदासीनस्य केवल्यैकस्वरूपस्य न सम्भवन्ति ॥

एव रूपस्य तस्याध्यासमूलभ्रमोपि न सम्भवति । अध्यासभ्रमयोरपि विकारित्वात् । प्रकृतेश्च तौ न सम्भवत । तयोश्चेतनधर्मत्वात् । अध्यासो हि नाम चेतनस्य अन्यस्मिन्नन्यधर्मानुसन्धान । स च चेतनधर्मो विकारश्च । स च पुरुषस्य प्रकृति सन्निधिमात्रेणाध्यासादयस्सम्भवन्ति । निर्विकारत्वादेव सम्भवन्ति चेत् । नित्य प्रसज्येरन् । सन्निधेराकिञ्चित्कारणत्व च । न विलक्षणत्वादित्यत्र प्रतिपादित । प्रकृतेरेव ससरति बध्यते मुच्यते चेत् । कथ नित्यमुक्तस्य पुरुषस्योपकारिणी सेत्युच्यते । वदन्ति हि । नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिण पुस । गुणवत्वगुणस्य सततस्तस्यार्थमपार्थक चरति । तथा प्रकृति र्येन पुरुषेण यथा स्वभावादृष्टा तस्मात्पुरुषात्तदानीमेवनिवर्तन्त इति चाहु । रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तको यथानृत्तात् । पुरुषस्य तथात्मान प्रकाश्य निवर्तते प्रकृति । प्रकृतेस्सुकुमारतरं नकिञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति । यादृष्टास्मीति पुनर्नदर्शनमुपैति । पुरुषस्येति । तदप्यसङ्गत । पुरुषो हि नित्यमुक्तत्वान्निर्विकारत्वान्नता कदाचिदपि पश्यति । नाध्यस्यतिच ।

स्वयच । स्वात्मान नपश्यत्यचेतनत्वात् । पुरुषस्य स्वात्मदर्शन स्वदर्शनमिति । नाध्यस्यतिच । स्वयमचेतनत्वात् । पुरुषस्य दर्शनरूप विकारासम्भवात् । अतस्सान्निधिमात्रमेव दर्शनमित्युच्यते । सन्निधेर्नित्यत्वेन नित्यदर्शन प्रसङ्गइत्युक्त । स्वरूपातिरिक्तकादाचित्कसन्निधिरपि नित्यनिर्विकारस्य नोपपद्यते । किञ्च । मोक्षहेतुस्तु स्वसन्निधानरूपमेव दर्शनचेत् । बद्धहेतुरपि । तदेवेति । नित्यवद्धन्धोमोक्षश्च स्याता । अयथादर्शन बन्धहेतु । यथावत्स्वरूपदर्शन मोक्षहेतुरितिचेत् । उभयविधस्यापि दर्शनस्य सन्निधानरूपतानतिरेकात्सदोभय प्रसङ्गएव । सन्निधेर्नित्यत्वे तस्य हेतुरन्वेषणीय्य । तस्यापीत्यनवस्था । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया स्वरूप सद्भाव एव सन्निधिरिति । तदा स्वरूपस्य नित्यत्वेन नित्यवद्धन्धमोक्षौ । अत एवमादेर्विप्रतिषेधात्साङ्ख्याना दर्शनमसमञ्जस । येपि कूटस्थ नित्यनिर्विशेष स्वप्रकाशाचिन्मात्र ब्रह्म । अविद्यासाक्षित्वेनापारमार्थिक बन्धमोक्षभागिति वदन्ति । तेषामप्युक्तरीत्या विद्यासाक्षित्वा ध्यासाद्यसम्भवा समञ्जस्यमेव । इयास्तु विशेष । साङ्ख्याज्जनन मरण प्रतिनियमादि व्यवस्थासिध्यर्थ पुरुषबहुत्वमिच्छन्ति । तेतु तदपि नेच्छन्तीति सुतरामसामञ्जस्य । यत्तु प्रकृते पारमार्थ्यापारमार्थ्य विभागेन वैषम्ययुक्त । तदयुक्त । पारमार्थिकत्वेप्यपारमार्थिकत्वेपि । नित्यनिर्विकार स्वप्रकाशैकरस चिन्मात्रस्य व्यतिरिक्त साक्षित्वाद्यनुपपत्ते । पारमार्थिकत्वेतु तस्या दृश्यत्व बाध्यत्वाभ्युपगमात्सुतरामसङ्गत । औपाधिक भेदाऽभेदवादेप्युपाधि सम्बन्धिनो ब्राह्मणोऽयमेव स्वभाव इत्युपाधि सन्ध्याद्यनुपपत्तेरसामञ्जस्य पूर्वमेवोक्तमिति सिद्ध । एव स्मार्तमत निराकृत्य वैशेषिक नैय्यायिकमत निराकरोति ॥

॥ महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमडलाभ्या ॥ १० ॥

"कारणगुणा हि कार्यगुणारभक" इति न्यायात् ॥ ज्ञानानन्दात्मकेश्वरोपादानत्वे जगतस्तद्धर्मात्मकत्व स्यादिति चेत् । **ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या** ह्रस्वाभ्या परिमण्डलाभ्या परमाणुभ्या महत्परमाण्वपेक्षया । अधिकपरिणामविशिष्ट । दीर्घच द्व्यणुकच यथोपपद्यते । तथा ज्ञानानन्दात्मकेश्वराज्जडदु खात्मक चेतनाऽचेतन प्रपञ्चकारणत्व समुचितमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । चेतनाऽचेतनात्मकत्वेन प्रपञ्चस्योपपन्नत्वात् । जगत परमाणुकारणत्व ब्रह्मकारणत्व वेति सशय । "कारणगुणा कार्ये स्वसमानजातीय्य गुणारम्भक" इति न्यायेन । जडदु खात्मकस्य प्रपञ्चस्य प्रज्ञानन्दात्मकस्य ब्रह्मण परिमाणत्व नोपपद्यते । परमाण्वादिनामचेतनत्वेन चेतनक्षेत्रज्ञकर्मानुगुण्येश्वरप्रेरणया द्व्यणुकत्र्यणुकादि क्रमेण परमाणूनामेव जगत्कारणत्व समञ्जसमिति प्राप्ते वदाम । प्रधानकारणवादवद्युक्त्याभास प्राधान्यपरमाणुकारणवैशेषिकमतवादोप्यसमञ्जस । **महद्दीर्घवद्वाह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां** । इति असमञ्जसामिति वर्तते । वाशब्दश्चार्थे । ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या । द्व्यणुकपरमाणुभ्या महद्दीर्घवत् । त्र्यणुकोत्पत्ति वादवत् । अन्यच्च तदभ्युपगत सर्वमसमञ्जस । परमाणुभ्योद्व्यणुकादि क्रमेण जगदुत्पत्तिवादवदस्याप्यसमञ्जसमित्यर्थ ॥

तथाहि । तन्तुप्रभृतयो ह्यवयवास्स्वाशैष्टद्भि पार्श्वैस्सयुज्यमाना अवयविनमुत्पादयन्ति । परमाणवोपि स्वकीयैष्टद्भि पार्श्वैस्सयुज्यमाना एव द्व्यणुकादीनामुत्पादका भवेयु ।

अन्यथा परमाणूना प्रदेशभेदाभावे सति सहस्रपरमाणुसयोगेप्येकस्मात्परमाणोरनतिरिक्त परिमाणतया । अणुत्व ह्रस्वत्व महत्त्व दीर्घत्वाद्यसिद्धिस्स्यात् । प्रदेशभेदाभ्युपगमे परमाणवोपि साशा सकार्यैरशै । तेच स्वकीयैरशैरित्यनवस्था नच वाच्य । अवयवाल्पत्व-महत्त्वाभ्या हि "सर्षपमहीधरयोर्वैषम्य" । परमाणोरप्यनन्तावयवत्वे अवयवानन्त्य साम्यात्सर्षप महीधरयो वैषम्यासिद्धे अवयवापकर्ष काष्ठावश्याभ्युपगमनायेति । परमाणूना प्रदेशभेदाभावे सत्येकपरमाणुपरिमाणातिरेकि प्रथिमानजायतेति । "सर्षप महीधरयोरेवा-सिद्धे" । किं कुर्म इति चेद्वैदिक पक्ष परिगृह्यता । यत्तु परैर्ब्रह्मकारणवाद दूषणपरिहार-परमिद व्याख्यात । तदसङ्गत नपौनरुक्त्यच । ब्रह्मकारणवादे परोक्तान् दोषान् पूर्वस्मिन्पादे परिहृत्य परपक्ष प्रतिक्षेपोह्यस्मिन्वादे क्रियते । चेतनाद्ब्रह्मणोर्जगदुत्पत्ति सम्भवश्च न विलक्षणत्वादित्यत्रैव प्रपञ्चित । अतो ह्रस्वपरिमण्डलाभ्या महद्दीर्घाणुह्रस्वोत्पत्तिवदन्यच्च तदभ्युपगत सर्वसमञ्जसमित्येव सूत्रार्थ । किमत्रान्यदसमञ्जसमित्याह ॥

॥ परमाणु जगदकारणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ उभयथापि न कर्मातस्तदभाव ॥ ११ ॥

परब्रह्मणश्शिवस्य क्षेत्रज्ञाना वा परमाणुप्रेरकत्व । उभयथापि । पक्षद्वयेपि परमाणूना कर्मचलन न सम्भवतीति । क्षेत्रज्ञ परमेश्वरयो रुभयोरपि । निरवयवत्वेन निरवयव क्षेत्रज्ञाना निरवयव परमाणुभिस्सह सयोगसम्बन्धाभावादसम्बन्धयो क्षेत्रज्ञपर-मेश्वरयो प्रेरकत्वाभावादतस्तदभाव । आतश्चलना भावात् । न तदभाव परमाणूनामन्यो-न्य सयोगाभाव । तथा च द्व्यणुकत्र्यणुकादि जगदुद्भवो न सम्भवतीति सूत्रसूचित सूक्ष्म-भाव । परमाणुकारणवादे हि परमाणुगत कर्मजनित तत्सयोगपूर्वकद्व्यणुकादि क्रमेण जगदुत्पत्तिरिष्यते । तत्र निखिल जगदुत्पत्तिकारणभूत परमाणुगतमाद्य कर्मदृष्टकारित-मित्यभ्युपगम्यते । "अग्नेरूर्ध्वज्वलन । वायोस्तिर्यग्गमनमणुमनसोश्चाद्य कर्मेत्यदृष्ट-कारितानी"ति । तदिद परमाणुगतम् । कर्मस्वगतादृष्टकारित । आत्मगता दृष्टकारित वा । उभयथापि नसम्भवति । क्षेत्रज्ञ पुण्यपापानुष्ठान जनितस्यादृष्टस्य परमाणुगतत्वा-सम्भवात् । सम्भवेच । सदोत्पादकत्व प्रसङ्ग । आत्मगतस्यादृष्टस्य परमाणुगत कर्मो-त्पत्ति हेतुत्व न सम्भवति । अथादृष्टवदात्म सयोगादणुषु कर्मोत्पत्ति । तदातस्यादृष्ट प्रवाहस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसङ्ग । नन्वदृष्ट विपाकापेक्ष । फलायाल । कानिचिददृष्टानि तदानीमेव विपच्यन्ते । कानिचिज्जन्मान्तरे । कानिचित्कालान्तरे । अतो विपाकापेक्षत्वा-न्नसर्वदोत्पादकत्व प्रसङ्ग इति । नैतत् । अनन्तैरात्मभिरसङ्केतपूर्वक मयुगपदनुष्ठितानेक-विधकर्मजनितानामदृष्टानामेकस्मिन्काले एकरूप विपाकस्या प्रामाणिकत्वादतएव युगपत्सर्व सहारो द्विपरार्धकालमविपाकेनावस्थान च । न सङ्गच्छते । नचेश्वरेच्छाहित विशेषादृष्ट-सयोगादणुषु कर्मानुमानिकेश्वरासिद्धे । शास्त्रयोनित्वा दित्यत्रोपपादितत्वादतो जगदुत्पत्ते-रणुकगत कर्मपूर्वकत्वाभाव । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थिते ॥ १२ ॥

उत नैय्यायिकमते । तन्तु पटयोस्समवाय परिग्रहात् । साम्यात्समवाय संबन्ध-स्यापि सयोगसम्बन्ध तुल्यत्वात् । घटपट सयोगस्य यथा । सम्बन्धान्तरमङ्गीकृतमेव तन्तु-

पटसमवायस्यापि द्वितीय सम्बन्धान्तर वक्तव्य । एव द्वितीयसम्बन्धस्यापि तृतीयसम्बन्धान्तर विवक्षितव्य । तथाच । **अनवस्थिते** । अनवस्था प्रसङ्गात् । "नैय्यायिकमतमयुक्त"मिति सूत्रसूचित सूक्ष्मभाव । **समवायाभ्युपगमाच्च** समञ्जस । कुत । **साम्यादनवस्थिते** । समवायस्याप्यवयव विजाति गुणवदुपपादकान्तरापेक्षा साम्यादुपपादकान्तरस्यापि तथेत्यनवस्थितेरसमञ्जसमेव । एतदुक्त भवति । अयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुस्सम्बन्ध । स समवाय इति । समवायोऽभ्युपगम्यते । अपृथक्सिध्युपलब्धीना जातीय्याना तदाभावस्य निर्वाहकत्वेन चेत्समवायोभ्युपगम्यते । समवायस्यापि तत्साम्यात्तथाभावहेतुरन्वेषणीय्य । तस्यापि तथेत्यनवस्थिति । समवायस्य तदपृथक्सिद्धत्व स्वभाव इति परिकल्प्यते चेत् जातिगुणानामेवैष स्वभाव परिकल्पनीय्य । न पुनरदृष्टचर । समवायमभ्युपगम्य तस्यैष स्वभाव इति । कल्पयितु युक्तमिति व्याचक्षते । समवायस्य नित्यत्वेचानित्यत्वे दोषस्समानोय । नित्यत्वे दोषान्तर चाह ॥

सू ॥ नित्यमेव च भावात् ॥ १३ ॥

समवायस्य सम्बन्धत्वात्सम्बन्धस्य नित्यत्वे सम्बन्धिनो जगतश्च नित्यमेव भावादसमञ्जस । अपिच । परमाणूना नित्यत्व । सर्वदाभावात् । दृष्टत्वात् । प्रळयेपि सृष्टिप्रसङ्ग । नचेश्वरप्रेरणवशात् । कदाचिदेव सृष्टिर्नसर्वदेति वाच्य । निरवयवेश्वरस्य निरवयव परमाणुभिस्सह सयोगसम्बन्धाभावेन प्रेरकत्वमेव नसम्भवतीति पूर्वमेवोक्तत्वादिति भाव । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १४ ॥

उत । नैय्यायिकमते पृथिव्यप्तेजोवायु परमाणूना रूप रस गन्ध स्पर्श विशिष्टत्वाङ्गीकाराद्विपर्यय । अनित्यत्व सावयवत्वादि दोषप्रसङ्गस्स्यात् । कुत । दर्शनात् । रूपादिमताघटादीनामनित्यत्व सावयवत्व दर्शनात् । तथा च परमाणूनामप्यनित्यत्वे द्व्यणुकादि जगत्कारणत्व न सम्भवतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । परमाणूना पार्थिवाप्तैजसवायवाय्याना चतुर्विधाना रूप रस गन्ध स्पर्श वत्त्वाभ्युपगमादभिमत नित्यत्व सूक्ष्मत्व निरवयवत्वादि विपर्ययेणानित्यत्व स्थूलत्व सावयवत्वादिक प्रसज्यते । रूपादिमता घटादीनामनित्यत्व तथाविध कारणान्तरारब्धत्वादि दर्शनात् । न हि दर्शनानुगुण्येनादृष्टार्थ कल्प्यमान । स्वाभिमत विशेषेप्यवस्थापयितु शक्य । दर्शनानुगुण्येनवा परमाणूना रूपादिमत्व त्वया कल्प्यते । अतोप्यसमञ्जस । अथैतद्दोष परिजिहीर्षया परमाणूना रूपादिमत्त्व नाभ्युपगम्यते । तत्राह ॥

सू ॥ उभयथाच दोषात् ॥ १५ ॥

न केवल परमाणूना रूपादिमत्वाभ्युपगम एव दोष । रूपादि विरहितेपि । कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणाना पृथिव्यादयो रूपादिशून्यास्स्यु । तत्परिजिहीर्षया रूपादिमत्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोष **इत्युभयथा च दोषा**दसमञ्जस । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥ १६ ॥

कापिलयोगादिमत पक्षस्य श्रुतिन्यायविरोध परित्यक्तस्यापि सत्कार्यवादादिना क्वचिद्दशे वैदिकैर्मन्वादिभिश्च परिग्राह्योऽस्ति । काणादपक्षस्य पूर्वपक्षस्याप्ययोग्यत्वेन मन्वादि-

शिष्टैरपरिग्रहत्वादनुपपन्नत्वाच्चात्यन्तमनपेक्ष्यैव मोक्षार्थिभिरिति वेदितव्य । एव वैशेषिकादिमत निराकृत्य बौद्धमत निराकरोति ॥

॥ समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्ति ॥ १७ ॥

बौद्धास्तत्र चतुर्विधा । ज्ञानार्थोभयास्तित्व वादिन । ज्ञानार्थोभयनास्तित्व वादिन । ज्ञानमात्रास्तित्व वादिन । ज्ञानमात्र नास्तित्व वादिन इति । प्रथममात्रोभयास्तित्ववादिना मत निरस्यते । तन्मतमेव दर्शित । गन्धपरमाणु समष्टिरेव क्षिति । रसपरमाणुकदम्ब सलिलं । रूपपरमाणु बृन्दोऽग्नि । स्पर्शपरमाणु समुदायस्समीरण इति व्यवह्रियते । तज्जातान्यानि चेतनाऽचेतन गात्राणि । घटपटादयश्च परमाणुपुञ्जएव । गगनारविन्दवदाकाशस्सर्वदात्यन्ताभाव । नोपद्रवज्ञानसन्तानात्मको जीव । निरुपद्रवज्ञान सन्तानरूपवानीश्वर इति ॥

किंच । बाह्याभ्यन्तर भेदेन समुदायो द्विविध । बाह्य पृथिव्यादि । आन्तरश्चित्तचैत्यात्मक स्समुदायद्वयमेव सर्व जगदिति । तथाहि । बाह्यसमुदायस्य परमाणव कारण । तेच चतुर्विधा । पार्थिवा(प्यतै)प्तजसवायवाख्या । तेभ्यो युगपत्पुञ्जीभूतेभ्योस्समुदायो बाह्यो जायते । आन्तरसमुदायस्य स्कन्धपञ्चक कारण । रूपविज्ञानवेदना सज्ञा सस्काररूपा पञ्चस्कन्धा । चित्तेन निरूप्यमाण शब्दस्पर्शादयोरूपस्कन्ध । तदभिव्यक्ति विज्ञानस्कन्ध । तज्जन्यदु ख वेदनास्कन्ध । देवदत्तादिनाम सज्ञा स्कन्ध । तेषा वासना सस्कारस्कन्ध । तेभ्य पुञ्जितेभ्यस्समुदायो जायत इति वदन्ति । तन्मतासिद्धभूत चतुष्टयवादो निरस्यते । उभयहेतुके भूतिभौतिकात्मके परमाणुपुञ्जे परिगृह्यमाणेऽपि तदप्राप्ति । तस्य समुदायस्य अप्राप्ते । अनुपपत्ते । तन्मते क्षेत्रज्ञानामीश्वरस्य च क्षणिकज्ञानसन्तानात्मकत्वेन नानित्यतया क्षणिकपरमाणुमेळन कर्तुत्वासम्भवादिति सूत्रसूचितसूक्ष्मभाव । तावदत्र वैशेषिका परमाणु भेदेन शरीरादेराशुतरध्व सत्वव्यवस्थापनादात्मन । स्थायित्वाङ्गीकाराच्चार्ध वैनाशिकस्सर्वक्षणिक वादस्तु पूर्णवैनाशिक इति निर्णीयते । वैनाशिक वैशेषिक मत निराकरणात्पर पूर्ण वैनाशिकमत बुद्धिस्थमिदाना निराक्रियते । तस्मादेतरदवान्तरसङ्गतिरूह्या ॥

तत्र तावद्बुद्धमुनि सिद्धागमस्तु वैभाषिक सौत्रान्तिक विज्ञानाविज्ञानक सर्वशून्यकाख्य चतुर्विधशिष्य प्रवृत्ति वैचित्र्याच्चतुर्विधो भवति । तत्र वैभाषिकसौत्रान्तिकयो र्ज्ञान । तदतिरिक्त पदार्थाश्च सर्वेक्षणिकास्सत्यभूतास्सन्ति । परमियान्भेद । वैभाषिकस्य घटादिपदार्था प्रत्यक्षा । सौत्रान्तिकस्य तु ज्ञानमेव घटपटाद्याकारेणोत्पाद्य । तेनाकारेण प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष घटादयो गम्यन्त इति वदन्ति । तत्रादौ । वैभाषिक सौत्रान्तिकयो र्बोध्यार्थास्तित्वा विशेषात्तयोर्मतमेकीकृत्य तन्मत प्रमाणमूल भ्रान्तिमूल वेति सन्दिह्यते । तदुभय धर्माणामपि द्योतनात् । वेदविरुद्ध प्रत्यक्ष सिद्धत्वाच्च । पार्थिवाप्यतैजसवायवीय्य परमाणु सङ्घातात्मक भूतभौतिक बाह्याच्चित्त चैत्यरूपाभ्यन्तरान् । प्रत्यक्षानुमान सिद्धानभ्युपयन्ति । अन्येतु बाह्यार्थान्सर्वान्पृथिव्यादीन्विज्ञानानुमेयान् वदन्ति । अपरेत्वर्थशून्य विज्ञानमेव परमार्थसत् । बाह्यार्थास्तु स्वप्नार्थकल्पा इत्याहु । त्रयोप्येते स्वाभ्युपगत वस्तुक्षणिकमाचक्षते । उक्तभूतभौतिकचित्तचैत्य व्यतिरिक्त मात्माकाशादिक स्वरूपेणैव नानुमन्यते ॥

अन्येतु सर्वशून्यत्वमेव सङ्गिरन्ते । तत्र ये बाह्यार्थास्तित्व वादिन । ते तावन्निरस्यन्ते । ते चैवमन्यन्ते । रूपरसगन्धस्पर्शस्वभावा पार्थिवा परमाणव । रूपरसस्पर्श स्वभावाश्चाप्या । रूपस्पर्शस्वभावाश्च तेजसा । स्पर्शस्वभावाश्च वायवाय्या । पृथिव्यप्तेजोवायुरूपेण सहन्यन्ते । तेभ्यश्च पृथिव्यादिभ्य शरीरेन्द्रिय विषयसङ्घाता भवन्ति । तत्रच शरीरान्तर्वर्तिग्राहकाभिमानारूढो विज्ञानसन्तान एवात्मत्वेनावतिष्ठते । तत एव सर्वो लौकिको व्यवहार प्रवर्तत इति प्राप्ते तत्राभिधीयते । **समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्ति** । यो यमणुहेतुक पृथिव्यादि भूतात्मक स्समुदाय । यश्च पृथिव्यादि हेतुकशरीरेन्द्रिय विषयरूपस्समुदाय. । तस्मिन्नुभयहेतुकेऽपि समुदाये तत्प्राप्तिर्नोपपद्यते । जगदात्मक समुदायोत्पत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थ । परमाणूना पृथिव्यादि भूताना च क्षणिकत्वाभ्युपगमात् । क्षणध्वंसिन परमाणवो भूतानि च कदासहतौ व्याप्रियन्ते । कदा वा सहन्यन्ते । कदा विज्ञानविषय भूता । कदा च हानोपादानादि व्यवहारास्पदता भजन्ते । को वा विज्ञानात्मा । कश्चविषय स्पृशति । कश्च विज्ञानात्माकमर्थ कदा वेदयते । क वा विदितमर्थ कश्च कदोपादत्ते । स्पृष्टाहि नष्ट । स्पृष्टश्च नष्ट । तथा वेदिताविदितश्च नष्ट । कथचान्येनस्पृष्टमन्यो वेदयते । कथचान्येन विदितमर्थमन्य उपादत्ते । सन्तानानामेकत्वेपि सन्तानिभ्यस्तेषा वस्तुतो वस्त्वन्तरत्वानभ्युपगमान तन्निबन्धन । व्यवहारादिकमुपपद्यते । अहमर्थएव । आत्मा स च ज्ञातेवेति चोपपादित परस्तात् । तस्मात्तन्मत भ्रान्तिमूलमेवेति सिद्ध ॥

हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ [1]इतरेतर प्रत्ययत्वादुपपन्नमितिचेन्न सङ्घातभावानिमित्तत्वात् ॥ १८ ॥

अविद्यादीनामितरेतरहेतुत्वे नोपपन्न । सङ्घात भावादिकमिति चेत् । एतदुक्त भवति । यद्यपि क्षणिकास्सर्वेभावा । तदाप्यविद्ययेतत्सर्वमुपपद्यते । अविद्याहिनाम । विपरीतबुद्धि । क्षणिकादिषु स्थिरत्वादि गोचरा । तया सस्काराख्या रागद्वेषादयो जायन्ते । ततश्चित्ताभिज्वलनरूपं विज्ञान । ततश्च नामाख्याश्चित्तचैत्या पृथिव्यादिक च रूपिद्रव्यं । ततषडायतनाख्यमिन्द्रिय षट्क । ततस्स्पर्शाख्य काय । ततो वेदनादय । ततश्च पुनरप्यविद्यादयो यथोक्ता इत्यनादिरियमविद्यादिकान्योन्यमूला चक्रपरिवृत्ति । एकश्च सर्वभूपृथिव्यादि भूतभौतिकसङ्घातमन्तरेण नोपपद्यते । तस्मात्सङ्घातभावादिकमुपपन्नमिति प्राप्ते । तत्रोत्तर । न तत्सङ्घातभावा निमित्तत्वादिति नैतदुपपद्यते । एषामविद्यादीना पृथिव्यादि भूतभौतिक सङ्घातभाव प्रत्ययनिमित्तत्वात् । न खल्वस्थिरादिषु स्थिरत्वादि बुध्यात्मिकाविद्या तन्निमित्तरागद्वेषादयो वार्थान्तरस्य क्षणिकस्य सहति हेतुता प्रतिपद्यन्ते । शुक्तिकारजितादि बुद्धिर्हि नशुक्त्याद्यर्थसहति हेतुर्भवति । किञ्च यस्य क्षणिके स्थिरत्वबुद्धि स तदैव नष्ट इति । कस्य रागादय उत्पद्यन्ते । संस्काराश्रय स्थिरमेक द्रव्यमनभ्युपगच्छता । सस्कारानुवृत्तिरपि नशक्या कल्पयितुमिति सिद्ध ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

---

1 In the *Sankara Bhashya* this *Sutra* is read as follows

"इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्र निमित्तत्वात् ॥

सू ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ १९ ॥

इतश्च क्षणिकत्वपक्षे जगदुत्पत्तिर्नोपपद्यते । उत्तरक्षणोत्पत्तिकाले पूर्वक्षणस्य विनष्टत्वात् । तस्योत्तरक्षण प्रतिहेतुत्वानुपपत्ते । अभावस्य हेतुत्वे सर्व सर्वत्र सर्वदोत्पद्येत । अथ पूर्वक्षणवर्तित्वमेव हेतुत्वमित्युच्यते । एव तर्हि । कश्चिदेवघटक्षणस्तदुत्तर कालभाविना सर्वेषामेव गोमहिषाश्व कुड्यपाषाणादीना त्रैलोक्यवर्तिना हेतुस्स्यात् । अथैकजातीयस्यैव पूर्वक्षणवर्तिनो हेतुत्वमिष्यते । तथापि सर्वदेशवर्तिनामुत्तरक्षणभाविना घटानामेक एव पूर्वक्षणवर्ति घटाहेतुस्स्यात् । अथैकस्यैव हेतुरेक इति । मानुषे तथापि कस्यैकस्य को हेतुरिति न ज्ञायते । अथ यस्मिन्देशे योघटक्षणस्थित । तद्देशसम्बन्धिन एवोत्तरघटक्षणस्य सहेतुरिति । कि देशस्य स्थिरत्व मनुष्ये । किंच । चक्षुरादि सम्प्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानोत्पत्ति कालेऽनवस्थितत्वान्नकस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्व सम्भवतीति वेदितव्य ॥

पुनर्हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥

सू ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २० ॥

असत्यपि हेतौ कार्यमुत्पद्यते चेत् । "सर्व सर्वत्र सर्वदोत्पद्येते" ति उक्त । न केवलमुत्पत्तिविरोध एव । प्रतिज्ञा च । भवतामुपरुध्येत । अधिपति सहकार्यालम्बन समनन्तर प्रत्ययाश्चत्वारो विज्ञानोत्पत्तौ हेतव इति । व प्रतिज्ञा । अधिपति इन्द्रिय । अथ प्रतिज्ञानुपरोधाय घटक्षणेस्थित एव घटक्षणान्तरोत्पत्तिरिष्यते । तथा च सति द्वयो कार्यकारणयो । घटक्षणयो यौगपद्येनोपलब्धि प्रसज्येत । न च तयोपलभ्येते । क्षणिकत्व प्रतिज्ञाचैव हीयेत । क्षणिकत्व स्थितमिति चेदिन्द्रिय सम्प्रयोगज्ञानयोर्यौगपद्य प्रसज्येत ॥ इति वाच्य ॥

पुनर्हेत्वन्तर दर्शयति ॥

सू ॥ प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्या निरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २१ ॥

प्रतिसङ्ख्या निरोधो नाम । पाषाण प्रक्षेपादिना बुद्धिपूर्वक घटपटादि भौतिकपदार्थनाश । **अप्रतिसङ्ख्या** विरोधो नाम । कालवशात्स्वत एव पृथिव्यादि महाभूतनाश । तयो प्रतिसङ्ख्या निरोधयोरप्राप्तिरनुपपत्ति कुत । **अविच्छेदात्** । बौद्धमते पूर्वापूर्व परमाणूनामुत्तरोत्तर परमाणून्प्रतिस्वातन्त्र्येण कारणत्वाज्ज्ञाकाराज्जडादीना परमाणूना कालविशेष परिज्ञानाभावात्परमाणु सन्तानाना कदापि विच्छेदानुपपत्तेरित्यर्थ । तथाच बौद्धमते सृष्टि प्रलयावुभावप्यनुपपन्नाविति सूत्रसूचित सूक्ष्मभाव । एव तावदसत उत्पत्तिर्निरस्ता । सतो निरन्वयविनाशोपि नोपपद्यत इत्युच्यते । क्षणिकत्ववादिभिर्मुद्गराभिघाताद्यनन्तर भावितयोपलब्धि योग्यस्सदृशसन्तानावसानरूप । स्थूलोयस्सदृशसन्ताने प्रतिक्षण भावीचोपलब्ध्यनर्हस्सूक्ष्मश्चयोनिरन्वयो विनाश । प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्या निरोधशब्दाभ्यामभिधीयेते । तौ न सम्भवत इत्यर्थ । कुत । अविच्छेदात् । सतो निरन्वयविच्छेदासम्भवात् । असम्भवश्च । सत उत्पत्ति विनाशौनामावस्थान्तरापत्तिरेव । अवस्थायोगि तु द्रव्यमेकमेव स्थिरमिति कारणादनन्यत्व कार्यस्योपपादयद्भिरस्माभि । तदनन्यत्वमित्यत्र प्रतिपादित । निर्वाणस्य दीपस्य निरन्वय विनाशदर्शनादन्यत्रापि विनाशोनिरन्वयोनुमीयत इति चेन्न । घटशरावादौ मृदादि द्रव्यानुवृत्त्युपलब्ध्या सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिरेव

विनाश इति निश्चितेसति प्रदीपादौ सूक्ष्मदशापत्त्याप्यनुपलभोपपत्ते । तत्राप्यवस्थान्तरापत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात् । इति निश्चीयते । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ उभयथा च दोषात् ॥ २२ ॥

उत घटपटादि परमाणुसन्तानाना किञ्चत्काल स्थिरत्व क्षणिकत्व वा । उभयथापि पक्षद्वयेऽपि दोषात् । स्थिरत्वपक्षे बौद्धमते । क्षणिकत्वाङ्गीकारात्स्वमतभङ्गदोष । क्षणिकत्वपक्षे । घटादीना जलावरणादि कार्यकारित्व न स्यात । तस्मात्पक्षद्वयेपि दोषप्रदर्शनात् । बौद्धमतमसमञ्जसमिति सूत्रसूचितार्थ । क्षणिकत्ववादिभिरभ्युपेता । तुच्छादुत्पत्तिरुत्पन्नस्य तुच्छतापत्तिश्च । न सम्भवतीत्युक्त तदुभयप्रकाराभ्युपगतौ दोषश्चभवति । तुच्छादुत्पत्तौ । तुच्छात्मकमेव कार्य स्यात् । यद्धियस्मादुत्पद्यते तत्तदात्मक दृष्ट यथा मृत्सुवर्णादेरुत्पन्न मणिकटकमकुटादि मृत्सुवर्णाद्यात्मक दृष्ट । नच जगत्तुच्छात्मक भवद्भिरप्युपगम्यते । न च प्रतीयते । सतो निरन्वयविनाशे सत्वैकक्षणादूर्ध्व कृत्स्नस्य जगत तुच्छतापत्तिरेवस्यात् । पश्चात्तुच्छाज्जगदुत्पत्तौ अनन्तरोक्त तुच्छात्मकमेव स्यात् । तस्मादुभयथापि दोपान्नभवदुक्तप्रकारादुत्पत्ति निरोधौ भवत । ननु बौद्धमते क्षणिकत्व परमाणूना । तत्सन्तानात्मकाना घटपटादीनातु स्थिरत्वमेव । तथापि जलावरणादि कार्यकारित्व घटादीनामुपपद्यत इति चेत्तर्हि परमाण्वपेक्षया तत्सन्तानाना पृथक्त्वाङ्गीकारे घटपटादि पदार्थाना द्व्यणुकादिक्रमेण परमाणुजन्यत्वमेवाङ्गीकर्तव्य । तथाचेन्नैय्यायिक मत प्रवेशापत्ते । बौद्धानामपसिद्धान्तस्स्यादिति भाव । बुद्धमताभिप्रेतभूत चतुष्टयस्य परमाणुपुञ्जत्व निरस्याकाशस्य शून्यत्व बुद्धाभिमत निराकरोति ॥

सू ॥ आकाशे चाविशेषात् ॥ २३ ॥

आकाशे हि सर्वेषा क्षेत्रज्ञानामस्तित्व प्रतीते । **अविशेषा**त्तुल्यत्वात् । भूतचतुष्टयस्य प्रत्यक्ष परमाणुपुञ्जरूपत्ववत् । जानुदघ्न जलन्यायेनाकाशस्याप्यतीन्द्रिय पुञ्जरूपत्वमेवाङ्गीकर्तव्य । तथाच । शून्यत्वाङ्गीकारो ह्ययुक्तमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मभाव । बाह्याभ्यन्तरवस्तु न स्थिरत्व प्रतिपादनाय प्रतिसङ्ख्याऽप्रतिसङ्ख्या निरोधयोस्तुच्छरूपता निराकृता । तत्प्रसङ्गेन ताभ्या सह तुच्छत्वेन सौगतै परिगणितस्याकाशस्यापि तुच्छता प्रतिक्षिप्यते । आकाशे च निरूपाख्यता नयुक्ता । भाव रूपत्वेनाभ्युपगत पृथिव्यादिवदाकाशस्याप्यबाधितप्रतीति सिद्धत्वाविशेषात् । प्रतीयते ह्याकाशोऽत्रत्वेन । पतत्यत्र गृध्र इति । श्येनादि पतनदेशत्वेन । न च पृथिव्याद्यभावमात्राकाश इति वक्तु शक्य । विकल्पासहत्वात् । पृथिव्यादे प्रागभाव । प्रध्वसाभाव । इतरेतराभाव । अत्यन्ताभावोवाकाश । तथाप्याकाशप्रतीत्यनुपपत्तिस्स्यात् । प्रागभाव प्रध्वसाभावयोराकाशत्वे पृथिव्यादिषु वर्तमानेषु आकाशप्रतीत्ययोगात् । निराकाश जगत्स्यात् । इतरेतराभावस्याकाशत्वेपि । इतरेतराभावस्य तत्तद्वस्तुगतत्वेन तेषामन्तराळे । आकाशप्रतीतिर्नस्यात् । अत्यन्ताभावस्तु । पृथिव्यादीना नसम्भवति । अभावस्य विद्यमानपदार्थावस्था विशेषत्वोपपादनाच्चाकाशस्या भावरूपत्वेपि । न निरूपाख्यत्व । अण्वन्तर्वर्तिन आकाशस्य त्रिवृत्करणोपदेश प्रदर्शित पञ्चीकरणेन रूपवत्वाच्चाक्षुषत्वेप्यविरोध । तस्मादाकाश शून्यत्ववादो ह्यविचारितरमणीय । पराभिमत पचभूतानि निराकृत्येदानी क्षणिकज्ञानसन्तानरूपत्व जीवानामेवेति बुद्धमतसिद्धान्तनिराकरोति ॥

सू ॥ अनुस्मृतेश्च ॥ २४ ॥

पूर्ववासरानुभूत पदार्थानामुत्तरदिनेष्वनुस्मृतेस्स्मरणानुभव दर्शनात् । जीवाना नित्यत्वमबाध्य । ज्ञानसन्तानरूपत्वाङ्गीकारे पूर्ववासरानुभूत ज्ञानसन्तानाना सुषुप्तिकालेषु नष्टत्वेन स्मर्तृत्वाभावान्नचोत्तरदिनेपूत्पन्नाना ज्ञानसन्तानाना स्मरत्व भविष्यतीति वाच्य । अन्येनानुभूतपदार्थाना अन्येन स्मरणासम्भवादिति भाव । तस्मात् क्षेत्रज्ञाना ज्ञानसन्तानात्मकत्वमयुक्तमिति सूत्रसूचितसूक्ष्मार्थ । पूर्वप्रस्तुत वस्तुन स्थिरत्वमेवोपपाद्यते । अनुस्मरण । पूर्वानुभूतवस्तु विषयज्ञान प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थ । तदेवेदमिति । सर्व वस्तुजातमतीतकालानुभूत प्रत्यभिज्ञायते । न च भवद्भिर्ज्वालादिष्विव सादृश्यनिबन्धनोयमेकत्व व्यामोह इति वक्तु शक्य । व्यामुह्यतो ज्ञातुरेकस्य नभ्युपगमात् । नह्यन्यानुभूतेऽनैकत्व सादृश्य वा स्वानुभूतस्यान्योनुसन्धत्त । तस्माद्भिन्नकालवस्त्वाश्रय सादृश्यानुभव निबन्धनमेकत्व व्यामोह वदद्भि र्ज्ञातुरेकत्वमवश्याश्रयणीय । न च ज्ञेयेष्वपि घटादिषु ज्वालादिष्विव भेदसाधन प्रमाणमुपलभामहे । येन सादृश्य निबन्धनाना प्रत्यभिज्ञा कल्पयेम । यदपि चेदमुच्यते । प्रत्यक्षानुमानाभ्या घटादे क्षणिकत्व सि यति । प्रत्यक्ष तावद्वर्तमानार्थ विषयमवर्तमानाद्वस्तुनो व्यावृत्त । स्वविषयमवगमयति । नीलमिव पीतादेव च भूतभविष्यद्भ्या वर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगत भवत्यनुमानमप्यर्थक्रियाकारित्वात्सत्वाच्च घटादि क्षणिक । यदक्षणिक शशविषाणादि तदनर्थक्रियाकार्यसच्च । तथान्त्यघटक्षणसत्वात् । पूर्वघटक्षणसत्वानि विनाशनि घटक्षणसत्त्वादन्त्यघटक्षणसत्ववदिति । तच्च कार्यकारणभावानुपपत्त्यादिभि पूर्वमेव निरस्त ॥

किच । प्रत्यक्षगम्यावर्तमानस्यावर्तमानाद्व्यावृत्तिर्नवर्तमानस्य वस्त्वन्तरत्वमवगमयति । अपि तु वर्तमानकालयोगितामात्र । न च तावतावस्त्वन्तरत्व सिद्ध्यति । तस्यैव कालान्तरयोगसम्भवात् । यत्तु सत्वादर्थक्रिया कारित्वाच्चेति । क्षणिकत्वे हेतुद्वयमुक्त । तदभिमत विपरीतसाधनत्वाद्विरुद्ध । सत्वादर्थक्रियाकारित्वाद्वाघटादिस्थास्नुदयस्थास्नुतदसदनर्थक्रियाकारिच । यथाशशविषाणमित्यपिहि वक्तु शक्य किञ्चार्थक्रियाकारित्व मक्षणिकत्वमेव साधयेत् । क्षणध्वसिनो हि व्यापारासम्भवादर्थक्रियाकारित्व न सम्भवतीत्युक्त । तथान्त्य घटक्षणस्य हेतुतो नाशदर्शनादितरेपि घटक्षणाहेत्वपेक्ष विनाशास्स्युरिति मुद्गरादि हेतूपनिपातात् । स्थास्नुत्वमेव । न च वाच्य । मुद्गरादयो विनाशहेतव । अपि तु कपालादि विसदृशसन्तानोत्पत्ति हेतव इति । कपालत्वावस्थापत्तिरेव घटादीना विनाश इत्युपपादितत्वात् । कपालोत्पत्ति व्यतिरिक्तत्वाभ्युपगमेपि विनाशस्य विनाशहेतुत्वमेव । मुद्गरादेरानन्तर्याद्युक्त । अत प्रत्यभिज्ञयास्थिरत्वमवगम्यमान न केनापि प्रकारेणापह्नोतु शक्य । पूर्वापर कालसम्बन्ध्यर्थैक्यविषयाया प्रत्यभिज्ञाया अन्यविषयत्वब्रुवन्नीलादि ज्ञानानामपि नीलादेरर्थान्तर विषयत्व ब्रूयात् । किञ्च । प्रमातृ प्रमेययो क्षणिकत्व वदद्भिर्व्याप्त्यवधारण तत्स्मरणपूर्वकानुमानाभ्युपगमोपि दुश्शक्क । तथेद क्षणिकमित्यादि प्रतिज्ञापूर्वक हेतून्यासादिकमपि नोपपद्यते । भवता प्रतिज्ञापक्रमक्षणएव वक्तुर्विनष्टत्वात् । नह्यन्येनोपक्रान्तमजानाद्भि रन्यैस्समापयितु शक्य । तस्माद्वैदिक शास्त्र युक्त ॥

पुनर्हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥

सू ॥ नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २५ ॥

असतस्सुप्तिकाले नष्टात्पूर्वपूर्वज्ञान सन्तानादुत्तरोत्तरज्ञान सन्तानानामुत्पत्तिर्नसम्भवति । कुत **अदृष्टत्वात** । नष्टमृत्पिण्डादे घटादि जनकत्वादर्शनत्वादिति सूत्रसूचितसूक्ष्मार्थ । एव तावद्वैभाषिक सौत्रान्तिकयो र्बाह्यार्थास्तित्व वादिनोस्साधारणानि दूषणान्युक्तानि । तत्र यदुक्त । सम्प्रयुक्तस्यार्थस्य ज्ञानोत्पत्तिकालेऽनवस्थितत्वान्नकस्यचिदर्थस्य ज्ञानविषयत्व न सम्भवतीति । तत्र सौत्रान्तिक प्रत्यवतिष्ठते । न ज्ञानकाले अनवस्थानमर्थस्य ज्ञानाद्विषयत्व हेतु । ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव हि ज्ञानविषयत्व । न चैकतावता चक्षुरादेर्ज्ञानविषयत्वप्रसङ्ग । स्वाकारसमर्पणेन ज्ञानहेतोरेव ज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् । ज्ञाने स्वाकार समर्प्य विनष्टोप्यर्थो ज्ञानगतेन नीलाद्याकारेणानुमीयते । न च पूर्वपूर्वज्ञानेनोत्तरोत्तर ज्ञानाकार सिद्धि । नील-ज्ञान **सन्तौपि** तज्ज्ञानानुत्पत्ति प्रसङ्गात् । अतोऽर्थकृतमेव ज्ञानवैचित्र्यमिति । अत्रोच्यते । "**नासतोऽदृष्टत्वा**"दिति योय ज्ञाने नीलादिराकार उपलभ्यते सविनष्टस्यासतोऽर्थस्याकारो भवितुं नार्हति । कुत । **अदृष्टत्वात्** । नखलु धर्मिणि विनष्टे तद्धर्मस्यार्थान्तरे संक्रमण दृष्ट । प्रतिबिम्बादिकमपि स्थिरस्यैव भवति । तत्रापि न धर्ममात्रस्य । अतोर्थवैचित्र्य कृत । ज्ञानवैचित्र्यमर्थस्य ज्ञानकालेवस्थानादेव भवति । तस्माद्बौद्धसमयमसमञ्जसमिति वेदितव्य । नष्टपदार्थस्यापि कार्यजनकत्वाङ्गीकारे बाधकमाशङ्कयाह ॥

सू ॥ उदासीनानामपि चैव सिद्धिः ॥ २६ ॥

एवमपि नष्टस्यापि कार्यजनकत्वे सति उदासीनाना निर्व्यापारीणामपि जीवाना सकलकार्यसिद्धिस्स्यादित्यर्थ । तस्मादेतदसमीचीनमिति सूत्रसूचित सूक्ष्माभिप्राय । एव क्षणिकत्वासदुत्पत्त्यहेतुकविनाशाद्यभ्युपगमे **उदासीनाना** । अनुद्युञ्ज्ञानानामपि सर्वार्थसिद्धि-स्स्यात् । इष्टप्राप्तिरनिष्ट निवृत्तिर्वा प्रयत्नादिभिस्साध्यते । क्षणध्वसे हि । सर्वेषा भावाना पूर्वपूर्व वस्तुतद्गतोवा विशेष । सस्कारादि को विद्यादिर्वा । उत्तरत्र न कश्चिदनुवर्तत इति प्रयत्नादिसाध्य न किञ्चिदस्ति । एव सत्यहेतुसाध्यत्वात्सर्वसिद्धीना-मुदासीनानामप्यैहिकामुष्मिकफल मोक्षश्च सिध्येत् । तस्मादसुरमोहकल्पक विष्ण्वावतार-कृत बुद्धमत वैदिकैस्सर्वथानाङ्गीकरणीय । न श्रोतव्य । एव बुद्धमत निरस्य प्रच्छन्नबौद्धा-भिधान जीवेश्वर जगन्मिथ्यात्व प्रतिपादक श्रुत्याभासप्रधान निर्विशेषाद्वैत मतमधिकरणा-न्तरेण निराकरोति ॥

॥ नाभावाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ नाभाव उपलब्धे ॥ २७ ॥

जीवेश्वरावच्छिन्न पञ्चमहाभूतात्मक चेतनाचेतनार्थ प्रपञ्चस्य । असत्त्व नाम शश-शृङ्ग गगनारविन्द वन्ध्या पुत्रादिवच्छून्यत्व । स्वप्नप्रपञ्चादिवन्मिथ्यात्व वा । नाद्य - नाभाव । जीवेश्वरात्मक चेतनाचेतनप्रपञ्चस्य अभाव । शून्यत्व नसम्भवति । कुत उपलब्धे । प्रत्यक्ष प्रमाणार्थसिद्धि क्रियासिध्यात्मकतया प्रपञ्चस्य विद्यमानत्वात् । वन्ध्यापुत्र गगनारविन्द शशशृङ्गादिव च्छून्यत्वाङ्गीकारे प्रत्यक्षोपलब्धि र्नस्यादिति सूत्र-सूचितसूक्ष्मार्थ ।

एव विज्ञानाभिधान बुध्यात्मवादक बुद्धमत निराकृत्य । तन्निराकरणपूर्वक प्रज्ञानाभिधान जावब्रह्मवादक वाशिष्टमत निरस्यति । तद्विज्ञानमतप्रज्ञानमतयोरुपजीव्युपजीवकभाव सङ्गति । प्रज्ञानजीवब्रह्मवादिनो निर्विशेषाद्वैतस्य योऽय सिद्धान्त । "ब्रह्मसत्य जगन्मिथ्या जावो ब्रह्मैवनेतर" इति । तन्मतन्यायेन स्वात्मातिरिक्त वस्त्वभाव इति सोयमधिकरणस्य विषय । पूर्वपादे श्रुत्यादि सहकृतत्वेन स्वसिद्धान्त प्रतियोगितया निराकृतत्वेपि पुनर्युक्तिप्राधान्येन निराकृतत्वान्न पौनरुक्तदोष । श्रुत्यैकदेशप्रामाण्यतया तच्छास्त्रस्य विद्यमानत्वात् । तन्मत भ्रान्तिमूल प्रमाणमूल वेति सन्दिह्यते । "सर्वमात्मैवाभूत्केन कि पश्येत्केन कि वदेत्" । "नेहनानास्ति किञ्चने"त्यादि श्रुतिषु वन्ध्यापुत्रादिवत्प्रपञ्चाभावत्वप्रदर्शनात् । गगन नीलिम मरुमरुचिक रज्जुसर्पादौ भ्रान्त्या नीलिमाद्यवभासमानेपि विचार्यमाणे त्रैकालिकाभावत्ववत्प्रपञ्चस्य स्वाविद्यया मूढाना विद्यमानत्वेपि विवेकदृष्ट्या कालत्रयेपि शुक्तिरजतादिवदभावमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "जीवो ब्रह्मैव नेतर" इति यत्तदसत् । **नाभाव उपलब्धे** । स्वात्मातिरिक्तस्याऽर्थस्याभावो वक्तु न शक्यते । कुत उपलब्धे । ज्ञातुरात्मनोऽर्थविशेष व्यवहारयोग्यतापादन रूपेण ज्ञानस्योपलब्धे । एवमेव हि सर्वे लौकिका । प्रतीयन्ति । "घटमहजानामी"त्येव रूपेण सकर्मकेण सकर्तृकेण ज्ञातात्वर्थेन सर्वलोक साक्षिकमपरोक्षमवभासमानेनैव ज्ञानमात्रमेव परमार्थ इति साधयन्तस्सर्वलोकोपहासोपकरणं भवन्तीति व्याचक्षते । 'सर्वमात्मैवाभूदि'त्यादि श्रुतीना शिवस्य परब्रह्मण केवलावस्थापरमिति पूर्वमेवोक्त । नोचेदर्थक्रियासिध्यात्मकतया प्रपञ्चस्य विद्यमानत्वात् । 'द्वासुपर्णे'त्यादि बहुश्रुति विरोधात् । मम माता वन्ध्येतिवत्प्रात्यक्षिक विरुद्धप्रसङ्गाच्च ॥

उत । लोके पुराकृत पुण्यपापकर्मवशा द्विद्याधनधान्यपुत्रपौत्रान्ध पगु काणराजयक्ष्मादि सुखदु खानुभवो दुर्निवार । "पुण्यात्स्वर्गो पापान्नरक । पुण्यचितो लोक क्षीयते । कर्मचितो लोक क्षीयत" इत्यादिषु जगतसत्यत्वमुपदिष्ट । किञ्च जगदभावत्वे । प्रागभाव प्रध्वसाभावोत्यन्ताभावोन्योन्याभावोवा । नाद्य । "असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायते"त्यादि श्रुतिषु बाल्य यौवनादिवत्प्रलये प्रपञ्चस्य सूक्ष्मत्व तत्सूक्ष्म प्रपञ्चस्यैव सृष्टिकाले स्थूलत्व व्यपदेशात् । न द्वितीय । "सदेवसौम्येदमग्र आसी"दित्यादि श्रुतिषु । "नाश कारण लय" इति न्यायेन प्रलयेपि प्रपञ्चस्य सदात्मकत्वेन स्थित्युपदेशात् । न तृतीय । अर्थसिद्धि क्रियासिध्यात्मकत्वेन प्रपञ्चस्य दृष्टत्वात् । न चतुर्थ । आकाशे भूतचतुष्टयवत् । "यत्पर ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन महत्" । इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोराधाराधेयत्व निर्देशात् । तस्मात्प्रपञ्चस्य वन्ध्यापुत्रशुक्तिरजतादिवदभावत्व नोपपद्यते । सर्वानुभवसिद्धत्वेन प्रपञ्चस्य सत्त्वेपि स्वप्नवन्मिथ्यात्व तस्योपपद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २८ ॥

स्वप्नेन्द्रजालादि जगद्दृष्टान्तेन जाग्रत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्व वक्तुं न शक्यते । कुत । **वैधर्म्यात्** । स्वप्नेन्द्रजालप्रपञ्चजाग्रत्प्रपञ्चयोर्वैलक्षिण्यस्य विद्यमानत्वात् । स्वप्नेन्द्रजालप्रपञ्चस्य प्रबोधानन्तर प्रत्यक्षेण बाध्यमानत्वान्मिथ्यात्वमुपपन्न । जग्रत्प्रपञ्चस्य तु बाधादर्शनात् । मिथ्यात्व नोपपद्यते । किच । स्वप्नकृत ज्योतिष्टोम ब्रह्महत्यादि पुण्यापुण्यकर्मणा स्वर्ग नरकादि प्राप्त्यभावात् । जाग्रत्प्रपञ्चकृत सुकृत दुष्कृत कर्मणामिहपरलोकेषु तत्फलप्राप्ति-

दर्शनाच्च । तत्साद्दश्य सर्वदाऽस्य प्रपञ्चस्य नोपपन्नमिति सूत्रसूचित सूक्ष्माभिप्राय । स्वप्नज्ञान वैधर्म्याज्जागरित ज्ञानानामर्थशून्यत्व न युज्यते वक्तु । स्वप्नज्ञानानि हि निद्रादि दोषदुष्टकरण जन्यानि । बाधितानि च । जागरितज्ञानानि तु । तद्विपरीतानीति तेषा नतत्साम्य । सर्वेषा च ज्ञानानामर्थशून्यत्वे भवद्भिस्साध्योप्यर्थो न सिध्यति । निरालम्बनानुमानस्याप्यर्थशून्यत्वात् । तस्यार्थवत्त्वे ज्ञानत्वस्यानैकान्त्यात्सुतरामर्थशून्यत्वा सिद्धि ।

किञ्च "यत्रास्य सर्वमात्मैवाभू"दिति श्रुत्या जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्व प्रतिपाद्यत इति चेत्तदयुक्त। प्रपञ्चस्य सत्यत्वेपि सुप्तस्य पुरुषस्य प्रपञ्चज्ञानशून्यत्ववत् । ब्रह्मविलीनस्य वृत्तिशून्यत्वेन प्रपञ्चस्य सत्त्वेपि स्वज्ञानप्रपञ्चज्ञानशून्यत्वं युज्यते । न तेन प्रपञ्चस्य बाधोऽभिधीयते । जीवन्मुक्तस्य तु समाधिकाले सुप्तिमूर्छादिवत् परमात्मानन्दानुभवतया स्वपरज्ञानशून्यत्व । पुनरुत्थानकाले व्यवहारदर्शनात् । ब्रह्मज्ञान बाध्यत्व न सम्भवति । चकारेण रज्जुसर्पादिवदध्यारोपापवादश्च । आदिशब्देन गन्धर्वनगरेन्द्रजालादि तच्छास्त्रदृष्टातमपि निरस्त । नोचेत्प्रपञ्चस्य स्वप्नादिवन्मिथ्यात्वाङ्गीकारे कृतनाशकृताभ्यागमदोषप्रसङ्गेन बौद्धमतप्रवेशापत्तिर्दुर्वारेति विवेकिभिर्वेदितव्य ॥

पुनर्हेत्वन्तरेण निराकरोति ॥

सू ॥ न भावोऽनुपलब्धे ॥ २९ ॥

निर्विशेषाद्वैतशास्त्रे स्वप्नशुक्तिरजतादि दृष्टान्तत्वेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वागीकारे निर्विशेषब्रह्मण भाव विद्यमानत्व नास्ति । कुत । **अनुपलब्धे** । तन्मते पारमार्थिकत्वे न वेदवेदान्ताना प्रमाणकत्वाभावात् । तन्मत नि श्रेयसार्थिभि र्नाङ्गीकर्तव्यमिति सूत्रार्थ । न केवल निर्विशेषस्य ब्रह्मण भावस्सम्भवति । कुत । क्वचिदप्यनुपलब्धे । नह्यकर्तृकस्याकर्मकस्य ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मण वेदवेदान्तानामनुपलब्धे "मिथ्यात्व वादि वाक्यानि मिथ्येति परिगीयते" । इति न्यायेन तन्मते वेदवेदान्ताना मिथ्याभूतत्वाङ्गीकारात् । तन्मिथ्याभूत वेदवेदान्त प्रतिपाद्य ब्रह्मणस्सत्यत्व कथमुपपद्यते । निर्विशेषे वेदवेदान्ताना प्रतिपाद्यत्वायोगात् । ब्रह्मसत्वे तदतिरिक्त प्रमाणाभावाच्च । तस्मात्तच्छास्त्रोक्त जगजावेश्वरादि प्रपञ्चवत् । तन्निर्विशेषब्रह्मण मिथ्यात्वं दुर्निवार । तस्माद्विज्ञानात्मक बुद्धमतवदद्वैतमत मप्यविचारितरमणीयं । तदुभयोरपि जगज्जीवेश्वर प्रपञ्चमिथ्यात्वमद्वयवादश्चाङ्गीकारात् । तदुभय तुल्यमिति निश्चित ॥

उत स्वप्नस्यापि सत्यत्वमनिवार्य । स्वप्ने स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वात् । तच्छ्वप्नस्यापि परमेश्वरहेतुकत्वात् । जाग्रदवस्थायामपि तद्वासनानामपि विद्यमानत्वात् । "जाग्रद्वासना(नु) युक्तो स्वप्न" इति न्यायेन स्वप्नस्यापि जाग्रद्वासनाहेतुत्वोपदेशात् जाग्रददृष्टपदार्थदर्शनेपि पूर्वभववासनासिद्धत्वाच्च ॥

किञ्च । "यस्स्वप्ने पुरुष कृष्ण पश्यति स षाण्मासजीवी भवती"त्यादि श्रुतिषु "स्वप्ने तु कालपुरुषं रक्तवस्त्र वर तथा" । "गन्धर्वनगर चैव य पश्यति विशेषत" । स षाण्मासाद्याम्यलोकं प्राप्यते नात्र सशय" । इत्यादि बहुश्रुतिपुराणागम दर्शनात् । स्वप्नाध्याय प्रकारेण सर्वेषामनुभवद्योतनाच्च । तत्सत्यत्व सिद्ध । एव नि श्रेयसविरोधेन

शुष्कवेदान्त निर्विशेषाद्वैतवादक वामिष्ठमत निराकृत्य स्वात्महनन सिद्धान्तशून्याद्वैताख्य-सान्दापमतमाधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ **सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम्** ॥ ६ ॥

सू ॥ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३० ॥

ज्ञानार्थोभयमिथ्यात्मकस्य सर्वशून्यवादि मतस्य प्रत्यक्षानुमानश्रुतिस्मृत्यागमादि सकलप्रमाण विरुद्धत्वात् । **सर्वथानुपपत्तेश्च** । तन्मतमत्यतमसङ्गतमिति सूत्रसूचित सूक्ष्माभिप्राय । "विज्ञान प्रज्ञानादयो" श्रुत्युक्त्यनुभव विरोधात्तदुभयमनङ्गीकरणीय । मूलाभावात्प्रज्ञानस्य प्रपञ्चस्य च शून्यत्व किं नस्यादित्याशङ्काया तन्मत निराकरणार्थ मधि-करणान्तरमारम्भकत्वात् । मिथ्याद्वैत शून्याद्वितयो स्वात्मसत्यत्व स्वात्मनष्टत्व वैलक्षिण्यात् तदुभयशास्त्रयोरङ्गाङ्गित्वेन पूर्वोत्तराधिकरणयो रुपजीव्युपजीवकत्व सङ्गति । "क ब्रह्म ख ब्रह्म आकाश मात्मे"ति श्रुति दर्शनात् तन्मत प्रमाणमूल भ्रान्तिमूल वेति सशय । सर्वशून्य वाद एव हि सुगतमततुल्य सान्दीपकाष्ठा । शिष्यबुद्धियोग्यतानुगुण्येनाभ्युप गमादिना क्षणिकत्वादय उक्ता । विज्ञान बाह्यार्थाश्चसर्वेन सन्ति । शून्यार्थमेव तत्त्व । "अभावापत्तिरेव च मोक्ष" इत्येव बुद्धादिवत्सान्दीपाभिप्रायस्तदेव हि युक्त । शून्यस्या हेतु-साध्यतया स्वतस्सिद्धे ॥

स्वत एव हि हेतुरन्वेषणीय । तच्च सद्भावादभावाच्च नोत्पद्यते । भावात्तावन्नकस्य-चिदुत्पत्तिर्दृष्टा । न हि घटादिरनुपमृदिते पिण्डादिके जायते । नाप्यभावादुत्पत्ति स्सम्भवति । नष्टे पिण्डादिके ह्यभावादुत्पद्यमान घण्टादिकमभावात्मकमेव स्यात् । तथा स्वत परतश्चोत्पत्तिर्नसम्भवति । स्वतस्स्वस्योत्पत्तावात्माश्रयदोप प्रसङ्गात् । प्रयोजना-भावाच्च । परत परोत्पत्तौ परत्वा विशेषात्सर्वेषा सर्वेभ्य उत्पत्तिप्रसङ्ग । जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभाव । अतश्शून्यमेव तत्त्व । अतो जन्मविनाशसदसदादयो भ्रान्तिमात्रं । न च । निरधिष्ठान भ्रमा सम्भवाद्भ्रमाधिष्ठान किञ्चित्पारमार्थिक तत्त्वमाश्रयितव्य । दोषदोषाश्रयत्व ज्ञातृत्वाद्यपारमार्थिकेपि भ्रमोपपत्तिवदधिष्ठाना पारमार्थेपि भ्रमोपपत्ते । तस्माच्छून्यमेव तत्त्वमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **सर्वथानुपपत्तेश्चेति** । सर्वथानुपण्त्तेस्सर्वशून्य-त्वञ्च भवदभिप्रेत न सम्भवति । कि भवान् सर्वसदिति प्रतिजानीते । असदितिवा । अन्यथावा । सर्वथातवाभिप्रेततुच्छत्व नसम्भवति । लोके भावाभावशब्दयोस्तत्प्रतीत्योश्च विद्यमानस्यैव वस्तुनोवस्थाविशेष गोचरत्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अतस्सर्व शून्यमिति प्रतिजानाति । सर्व सदिति प्रतिजानातेव । सर्वस्य विद्यमानस्यावस्था विशेपयोगितैव प्रतिज्ञाताभवतीति । भवदभिमता तुच्छता न कुतश्चिदपि सिध्यति ॥

किञ्च । कुतश्चित्प्रमाणाच्छून्यत्वमुपलभ्य शून्यत्व सिषाधयिषता तस्य प्रमाणस्य सत्यत्वमभ्युपेत्य । तस्यास्ससत्यत्वे सर्वं सत्य स्यादिति सर्वथा सर्वशून्यत्व चानुपपन्न । तस्मात्स्वात्म हननत्व जडतत्त्वात्मकत्व चिज्जन्यत्वात्मक सान्दीपमत बौद्धापरपर्याय नि श्रेयसार्थिभिर्न मन्तव्य ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

सान्दीपमते ज्ञानात्मन पाषाणाग्निवत्सौदामिनीलतिकवद्भूताकाशमध्ये स्वातन्त्र्येण मूलाभावतया चिदुत्पत्ते क्षणिकत्वाङ्गीकारात्तन्मत नाङ्गीकर्तव्य.। मूलाभावतया यथा स्वयमेव स्वतोत्पद्यते क्षणेन तथा मूलाभावतया स्वयमेव क्षणिकत्वाद्विनश्यति । तथाचेत् । तज्ज्ञानस्य स्वतस्सामर्थ्य वा शरीरानुसरणेन वा । "कारणाभावे कार्यं नास्तीति न्यायेन" कार्यभूतस्य ज्ञानस्य स्वकीयोत्पत्तौ स्वसामर्थ्य नास्ति । लोके यत्रकुत्रापि कारणाभावतया कार्योत्पत्त्यदर्शनात् । त्वच्छास्त्रे शरीरेन्द्रियादि निरपेक्षतया ज्ञानस्थित्यनङ्गीकाराच्च । शरीरानुसरणेन सामर्थ्यमिति चेत् । स्वज्ञानव्यतिरिक्ततया जगत्कारणेश्वरस्यानङ्गीकारात् । शरीरेन्द्रियादिक कस्मादुत्पद्यते । ज्ञानार्थो भयोत्पत्त्यनङ्गीकारे । अह प्रत्ययविरोधेन "मम मातावन्ध्ये"तिवत्प्रत्यक्ष विरुद्धप्रसङ्ग । तन्मतानुसरणेन ज्ञानशरीरयोरेकत्वाङ्गीकारे सर्वेषा शरीरपतने सुप्तौ च ज्ञानशरीरयो पृथक्त्वदर्शनाच्च । श्रुत्युक्त्यनुभव विरोधो दुर्निवार । "रज्जुसर्पवदात्मान जीव ज्ञात्वाभय वहेत् । नाह जीव परात्मेति ज्ञातश्चे न्निर्भयोभवे"दिति । वासिष्ठमतानुकूल शुष्काद्वैतानुसरणेन "रज्जुसर्पवद्ब्रह्मैवाह नाहं जीव" इति वाक्योपदेशक्षणेन ध्यानधारणादि निरपेक्षतया । यथा मुक्तिरित्यद्वैतवादिन प्रवदन्ति । तथा "अशरीरं सर्वदास्ति शरीर रहित सदा" । "इयमेव सदामुक्तिरन्यथा भ्रमकारण" मिति वेदबाह्यतन्त्रप्रधान वृहद्वासिष्ठानुसरणेन सान्दीपमतानुसारिण सर्वदा शरीराभिधानभूताकाशमस्ति । मूलाभावतया शरीरात्मकज्ञानशून्यत्व निश्चयमात्रमेव क्षणिकत्वान्मुक्तिरिति प्रलपन्ति । कारणाभावे कार्याभाव इति न्यायेन मूलाभावतया ब्रह्मात्मकज्ञानस्य सदाशून्यत्वाङ्गीकारेण तद्वेद्यप्रपञ्च शून्यत्वमर्थात्सिद्ध ॥

"शुद्धेसुषुप्तिदृष्टान्त तस्मान्नाह कदाचने"ति तच्छास्त्रस्य निश्चयेन वक्तृत्व कर्तृत्व भोक्तृत्व ज्ञातृत्व स्मर्तृत्वादिना । अह प्रत्ययस्य विद्यमानत्वेपि गजसिहस्वप्न स्वप्नप्रबोधादिदृष्टान्तेन गुरुसूचनयाक्षणेन सदा सर्व अह प्रत्ययादिक शून्यमिति राद्धान्तित । किञ्चैतन्मते । शरीरात्मनोरेकत्व आत्मन पूर्वोत्तरजन्मशून्यत्व । गोमये कीटकोत्पत्तिवच्छुक्लशोणित संयोगेन जीवजन्यत्व । उक्त । तस्मादेतन्मत बौद्धमतयोर्वैषम्याभावात् । "श्रेय कामैर्वैदिकैरेतच्छास्त्रमुपेक्षणीय । पाषाणवज्जडाकाशस्य निष्प्रयोजकत्वात् । तदुपासनतया तदस्थित्वनिश्चयेन किञ्चित्फलमुपपद्यते ।

किञ्च । तन्मतज्ञानशून्याना पुनरावृत्तिरस्तिवा नवा । नाद्य । विद्युदभ्रवज्ज्ञानस्य स्वतोत्पन्नत्वाङ्गीकारात् । स्वयमेव विनश्यति । अतस्तच्छास्त्र प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । स्वजन्यत्ववत्स्वविनाशत्व स्वस्यैव धर्मत्वात् । स्वतन्त्रत्वाच्च । शरीरात्मनोरेकत्वाङ्गीकारात् । शुक्लशोणित मेळनेन जीवोत्पत्त्यङ्गीकारात् । स्वशरीरनष्टमेव स्वमोक्ष इत्यर्थात्सिद्धत्वाच्च । स्ववचनव्याघातो दुर्निवार । न द्वितीय । पुनरावृत्त्यभावे त्वच्छास्त्रे गुरुशिष्ययो प्रवृत्त्यसम्भवात् । तथाचेत्पश्वादिवन्मूढत्व प्रसङ्गाच्च । श्रुत्युक्त्यनुभव विरोधित्वेनैतन्मतमविचारित रमणीय । आकाशस्तल्लिङ्गाधिकरणे । "आसमन्तात्प्रकाशत" इत्याकाश इति व्युत्पत्त्या आकाश शब्दस्य जगत्कारणत्वादि ब्रह्मलिङ्गत्वेन वायुराकाशज्योतिस्सूर्यादिशब्दाना तत्परत्व

साधनत्वात्। "क ब्रह्म ख ब्रह्मे"त्यादि वाक्याना नान्यविषयत्वमिति वेदितव्य। एव सर्व-शून्यसान्दीपमत निरस्य तत्तुल्य जैनमतमधिकरणान्तरेण प्रतिक्षिप्यते ॥

॥ एकस्मिन्नसभवाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३२ ॥

क्षणिका प्रपञ्चस्यैककाले सत्त्वमसत्व सदसदात्मकत्व सदसद्भिन्नत्व च वदन्ति। तन्नसम्भवति। एकस्मिन्प्रपञ्चस्यैककाले सत्त्वासत्त्वादीना वास्तवाना विरुद्धधर्मा-णामसम्भवात्। कालभेदेनाङ्गीकारे न विरोध इति सूत्रसूचितसूक्ष्मार्थ। वेदविरुद्ध-धर्माश्रयत्वतपूर्वोत्तरमत निराकरणानुकूलाधिकरणयो रुपजीव्युपजीवकत्वसङ्गति। दिगम्बर मतमत्र प्रमाणमूल भ्रान्तिमूल वेति सन्दिह्यते। तदपि बहुदेशीय जनानामङ्गीकारात् ते किल मन्यन्ते। "जीवाजीवात्मक सर्व जगदेतन्निरीश्वर"। "तच्च षड्धावर्तक। तानि च **द्रव्याणि। जीवधर्माधर्मपुद्गलाकाशाख्यानि**। तत्र जीवा। बद्धा योगसिद्धा मुक्ता-श्चेति त्रिविधा। धर्मो नाम गतिमता गति हेतुभूतो द्रव्यविशेषो जगद्व्यापि। अधर्मश्च स्थितिहेतुभूतोव्यापि। पुद्गलोनाम। वर्ण गन्ध रस स्पर्शवदद्रव्य। तच्च द्विविध। परमाणु-रूप। तत्सङ्घातरूपञ्च। पवन ज्वलन सलिल धरणी तनु भुवनादिक कालवस्तु अभूदस्ति भविष्यताति व्यवहारहेतुरणुरूपो द्रव्यविशेष। आकाशोप्येको अनन्त प्रदेशश्च। तेषुचाणु-द्रव्याऽतिरिक्त द्रव्याणि। पञ्चास्तिकाया इति च सगृह्यन्ते। "जीवास्ति कायो धर्मास्ति कायो-ऽधर्मास्ति कायो पुद्गलास्ति कायो काशास्ति काय" इत्यनेक देशवर्तिनि द्रव्येस्ति कायशब्द प्रवर्तते। जीवाना मोक्षोपयोगिनमपरमपि सग्रह कुर्वन्ति। "जीवा जीवाश्रयबद्धनिर्जरसंवर मोक्षा" इति। मोक्ष सग्रहेण मोक्षोपायश्च गृहीत। सच सम्यग्ज्ञानदर्शन चारित्ररूप। तत्र जीवस्तु ज्ञानदर्शन सुखवीर्यगुण। अजीवश्च जीवभोग्यवस्तुजात। आस्रव तद्योगोपकरण-भूतमिन्द्रियादिक। बन्धश्चाष्टविध। घातिकर्मचतुष्टयमघातिकर्मचतुष्टयञ्चेति। तत्राद्य। जीवगुणाना स्वाभाविकाना ज्ञानदर्शनवीर्यसुखाना प्रतिघातकरमपर शरीरसंस्थान तदभिमान-तत्स्थिति तत्प्रयुक्तसुखदु खोपेक्षा हेतुभूत। निर्जर। मोक्षसाधनमर्हदुपदेशावगत तप। सवरोनामेन्द्रिय निरोधस्समाधिरूप। मोक्षस्तु निवृत्तरागादिक्लेशस्य स्वाभाविकात्म स्वरूपाविर्भाव। पृथिव्यादि हेतुभूताश्चाणवो वैशेषिकादीनामिव न चतुर्विधा। अपि-त्वेक स्वभावा.। पृथिव्यादि भेदस्तु परिणामकृत। सर्व च वस्तुजात। सत्त्वासत्त्व नित्यत्वानित्यत्व भिन्नत्वाभिन्नत्वादिभिरनैकान्तिकमिच्छन्ति। "स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्तिच नास्तिच। स्यादवक्तव्य स्यादस्तिचाव्यक्तञ्च। स्यान्नास्तिचाव्यक्तञ्च स्यादस्ति चनास्ति चाव्यक्तञ्चेति सर्वत्र सप्तभङ्गिनयावतारात्। सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्यायात्मकमिति द्रव्यात्मनासत्त्वैकत्व नित्यत्वाद्युपपादयन्ति पर्यायात्मना च तद्विपरीत। पर्यायाश्च। द्रव्यस्यावस्थाविशेषा। तेषाञ्च भावाभावरूपत्वात्सत्त्वासत्त्वादिक सर्वमुपपन्नमित्यत्राभि-धीयते। **नैकस्मिन्नसम्भवादिति**। नैतदुपपद्यते ॥

कुत। एकस्मिन्नसम्भवात्। एकस्मिन्नेककाले वस्तुनि। अस्तित्व नास्तित्वादेर्विरुद्धस्य छायातपवद्युगपदसम्भवात्। एतदुक्त भवति। द्रव्यस्य तद्विशेषभूत पर्याय शब्दाभिधेया-वस्थाविशेषस्य च। पृथक्कृदार्थत्वान्नैकस्मिन्विरुद्धधर्मसमावेशस्सम्भवति इति। तथा हि।

एकेनास्तित्वादिना अवस्थाविशेषेण विशिष्टस्य तदानीमेव न तद्विपरीत नास्तित्वादि विशिष्टत्व सम्भवति । उत्पत्ति विनाशाख्य परिणामविशेषास्पदत्वञ्च । द्रव्यस्यानित्यत्व तद्विपरीत च नित्यत्व तस्मिन्कथ समवैति । विरोधि धर्माश्रयत्वं च भिन्नत्व । तद्विपरीतश्चाभिन्नत्व । कथ वा तस्मिन् समवैति । यथाश्वत्व महिषत्वयोर्युगपदेकस्मिन्नसम्भव । अयमर्थ पूर्वमेवोक्त । कालभेदेन भेदाभेदागीकारे स्वमतभंगप्रसग । लोकोऽस्तिनास्तीति व्यवहारो व्यवहर्तॄणा जात्यादस्तित्व नास्तित्वव्यवहारतुल्य । जात्यादयो हि द्रव्यविशेषण तयैव प्रतीयन्त इति पूर्वमेवोक्त । कथ पुनरेकमेव शिवात्मक परब्रह्म सर्वात्मकमिति श्रोत्रियैरुच्यते । चेतनाचेतनप्रपञ्च हेतुभूत सर्वज्ञत्वाद्यनन्यसाधारणधर्मावच्छिन्न सत्यसङ्कल्पस्य महेश्वरस्येत्युक्त । स्वभावत क्षेत्रज्ञानाभिन्नत्वेपि भ्रमरकीटवत् । शिवध्यानधारणोपासनया स्वभावजीवत्व निवृत्तिपूर्वक नित्यमगलात्मक शिवत्वप्राप्तिरेव मुक्तिरिति सर्ववेदवेदान्त सिद्धान्त ॥

किञ्च । जीवादीना षण्णा द्रव्याणामेकद्रव्यपर्यायत्वाभावात्तेषु द्रव्यैकत्वेन पर्यायात्मनाचैकत्वानेकत्वादयो दुरुपपादा । अथोच्येत षडेतानि द्रव्याणि स्वकीयै पर्यायै स्वेन स्वेनचात्मना तथा भवन्तीति । एकमपि । सर्वमनैकान्तिकमिति अभ्युपगमविरोध । अन्योन्य तादात्म्याभावादतो न युक्तमिद जैनमत । ईश्वरानधिष्ठित परमाणुकारणवादे पूर्वोक्त दोषास्तथैवावतिष्ठन्ते । क्षेत्रज्ञाना क्षपणका शरीरपरिमाणतुल्य परिमाणत्व साधयन्ति । तदपि निराकरोति ॥

सू ॥ एवञ्चात्माकार्त्स्न्यम् ॥ ३३ ॥

एव भवदभ्युपगमे सति आत्मनश्च कार्त्स्न्यं प्रसज्यते । जीवो सङ्ख्यातप्रदेशो देह परिमाण इति हि भवता स्थिति । तत्र ह्रस्वत्वादि शरीरेवस्थितस्यात्मनस्ततोन्यून परिमाणेपि पिपीलिकादि शरीरे प्रविशतोल्पदेशव्यापित्वेनाकार्त्स्न्य प्रसज्यते ॥

किञ्च । जीवस्य शरीरतुल्य परिमाणत्वागीकारे शरीरनिर्गमनासम्भवात् । शरीरेणसह परलोकप्राप्तिरुपपद्यते । तस्माज्जीवस्य सूक्ष्मत्वमगीकर्तव्यमित्यर्थ. । तन्मतनिराकरणे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ शरीराणाञ्चानवस्थित परिमाणत्वात् ॥ ३४ ॥

मशकादि शरीरवर्तिना सूक्ष्मजीवाना कर्मवशाद्गजादि शरीर प्राप्तौ सत्या गजादि शरीरव्यापित्व न स्यात् । जीवस्याल्पत्वात् । तथा गजादि शरीरवर्तिना स्थूलजीवाना कर्मवशान्मशकादि शरीरप्राप्तौ सत्या मशकादि शरीरस्य स्वल्पत्वेनावकाशादिति भाव । तूलपिण्डवज्जीवानामपि सावयवत्वागीकारान्मशकादि शरीरेषु सकुचितत्व गजादि शरीरेषु विकासावस्था च भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्य. ॥ ३५ ॥

पर्यायात् शरीरक्रमेण सङ्कोचविकासाङ्गीकारादविरोध । गजतुरग पुत्रपुत्रिका मशकादि शरीरप्रवेश विरोधो नास्तीति चेन्न । तथापि जीवाना सावयवत्वे न घटपटादिवद्विकारित्व विनाशित्वादि दोषप्रसङ्ग इत्युपदिश्यते ॥

तन्मतनिराकरणे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेष ॥ ३६ ॥

जीवस्य यदन्त्य परिमाणमोक्षावस्थागत तस्य पश्चाद्देहान्तरपरिग्रहाभावादवस्थितत्वादात्मनश्च मोक्षावस्थस्य तत्परिमाणस्य चोभयो नित्यत्वात्तदेवात्मनस्स्वाभाविक परिणाममिति पूर्वमपि तस्मादविशेषस्यादतो देहपरिमाणत्वमात्मनो नस्यादित्यसगतमेवेति वेदबाह्यमत विवेकिभिर्वेदितव्य । आनुमानिक वेदप्रामाणिक कपिलादि मतानि वेदबाह्यबुद्धादि मतानि च निरस्य श्रुत्यैकदेशप्रामाण्य मिश्ररौद्र तन्त्रपाशुपत गाणापत्य सौर शाक्त कापालिक वैष्णवादि मताभिमानिभि पशुपतेश्शिवस्य परब्रह्मण चिदचिद्भूतात्मक जगदुभयकारणत्वमनगीकृतत्वात्तन्मतान्यधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ पत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥

पूर्वाधिकरणे क्षपणक मते सत्त्वासत्त्वादयोर्युगपदेकत्र विरोधादसमञ्जसमित्युक्तौ तद्वदुपादानत्व कर्तृत्वयोरेकत्र विरोधादयुक्तमिति दृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षे सर्वशक्तिविशिष्टस्य स्वतन्त्रस्य शिवस्य जगदुभयकारणत्व सम्भवतीति साधनार्थमधिकरणारम्भकत्वाद्विरोध परिहारसङ्गत्या सिद्धान्तसङ्गतिरुपपद्यते । पत्यु पशुपते शिवस्य परब्रह्मण । जगदुपादानप्रधानादि प्रेरकत्वेन निमित्तकारणमात्रत्व न सम्भवति । कुत । **असामञ्जस्यात्** । परमेश्वरस्य जगदुभयकारणत्व विधायक । ' यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते च''त्यादि वेदान्ताना समन्वयाभावादिति सूत्रसूचित सूक्ष्माभिप्राय । भूतपतेश्शिवस्य जगदुभयकारणत्व विधायक शुद्ध सात्त्विक शैव मतस्य प्राधान्यमुतशैवमताभासक **मिश्ररौद्र पाशुपत गाणापत्य सौर शाक्त कापालिक वैष्णवादि** मताना वेतिविषय । "सैषा विचित्रा सुदृढा ब्रह्मकुरा स्वयं गुणाभिन्ना अकुरेष्वपि गुणाभिन्ना पराशक्तिरि''त्यादिषु शक्ते मूर्तित्रयकारणत्वोपदेशात् । "नारायण पर ब्रह्म तत्त्व नारायण पर "। इत्यादिना नारायणस्य "असावादित्यो ब्रह्मे'त्यादिना सूर्यस्य च ब्रह्मत्वदर्शनात् । "गणानात्वा गणपति हवामहे कविं कवीनामि''त्यत्र गणाना ब्रह्मविष्णु रुद्रादीना पति गणपतिरिति तच्छास्त्वे सर्वाधिक्यत्व विघ्नेश्वरस्य निर्देशात् ॥

किञ्च पुराणेषु त्रिपुरसहारादिकालेषु तस्य मूर्तित्रयार्चितत्व व्यपदेशाच्च । जगत्कारणत्व शक्त्यादीनामेवोपपन्नमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्यं सर्वमिद ब्रह्म विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते"। "ईशानस्सर्व विद्यानामीश्वरस्सर्व भूताना"। सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नम'' इत्यादि श्रुतिषु । तज्जनकत्वेन तस्य निमित्तत्व । स्वस्मिन् तल्लयत्वेन तस्योपादानत्वञ्च व्यवस्थापनात् । शक्त्यादीना जगत्कारणत्वमवान्तरसृष्टि विषयत्व । किञ्च । निरधिष्ठानशक्तेरभावात् शक्तिनिष्ठकारणत्व शक्तस्यैवार्थात्सिद्ध । शैववायवीय संहिताया । "त्रयस्ते कारणात्मानो जातास्साक्षान्महेश्वरात्" । "चराचरस्य विश्वस्य सर्गस्थित्यन्त हेतवे"। "पित्रा नियमिता पूर्व त्रयोपि त्रिषु कर्मसु"। "ब्रह्मा सर्गे हरिस्त्राणे रुद्रस्सहरणे पुन" । "तथाप्यन्योन्यमात्सर्यादन्योन्यातिशयार्थिन"। "तपसा तोषयित्वा त पितर परमेश्वर" । ब्रह्मनारायणौ पूर्व रुद्र कल्पान्तरेऽसृजत् । कल्पान्तरे पुनर्ब्रह्मा रुद्रविष्णू जगन्मय । विष्णुश्च भगवास्तद्वद्ब्रह्माणमसृजत्पुन । नारायण

पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणच पुनर्भव"। इति दर्शनात्। नारायणादीना जगत्कारणत्वं नानादि सिद्ध ॥

"अन्न ब्रह्मे"त्यादिवत्तेषा ब्रह्मत्वमौपचारिकामिति जन्माधिकरणे बहुधा प्रपञ्चित । तथापि मूर्तित्रयेपु रुद्रस्यैवाधिक्यमनिवार्य । तथा च श्रुति । "परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरि । यत्परात्परतो ईशस्तन्मेमनश्शिवसङ्कल्पमस्तु" । "एकएवरुद्रो न द्वितीयायतस्थे" । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । "असङ्ख्यातास्सहस्राणि स्मर्यते न च दृश्यते" । इत्यादिषु । "अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्रा अन्तस्सत्त्व बहिस्तम" । "विष्णोरन्तस्तमस्सत्त्व बहिरस्ति रजोगुण" । "अन्तर्बहिश्च विप्रेन्द्राह्यस्ति तस्य प्रजापते" । "रजसा तमसा क्रान्तौ ब्रह्मनारायणौ खल्वि"त्यादिना सूतसहितादि ग्रन्थेषु मूर्तित्रय तारतम्यत्वोपदेशात् । शातातपे "वेदेषु च पुराणेषु यत्र शक्ति जनार्दन" । "माहात्म्य कल्प्यते मोहात्तत्तामस मुदीरित"मिति । गौतमस्मृतौ च । "शैवधर्म पुराणानि वेदाश्च स्मृतयस्तथा" । "अन्तस्सात्त्विक रूपाणि प्रामाण्य वेदवत्सदा" । "वैष्णवानि पुराणानि श्रुतयस्स्मृतयस्तथा" । "अन्तस्तामसरूपाणि मोहनार्थानि सर्वदा । तस्माद्विष्णुपुराणानि न सेव्यानि मुमुक्षुभि-" रिति । निर्दिष्टत्वात् । रुद्रस्य ब्राह्मणदैवत्वात् ब्राह्मणत्वाच्च सर्वदेवताधिकत्वमनिवार्य ।

किञ्च। "रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोरान्या शिवान्या" इति। "यातेरुद्रशिवातनूरघोरा पापकाशिनी" । "तयानस्तनुवा शन्त मया गिरिशन्ताभिचाकशी"रिति । तैत्तिरीये शिवस्य परब्रह्मणश्शान्ताशान्तात्मकमूर्तिद्वयात्मकत्वमघोरशरीरेण भक्तरक्षकत्व च व्यपदेशात् । "तप्तलिंगमुद्राङ्कित रौद्रमतात्तप्त शूलडमरुगमुद्राङ्कित तन्त्रपाशुपतमताच्छ्रौतशिवलिंगधारणावच्छिन्न शैवमतस्य सर्वाधिकत्वमनिवार्य । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकठ प्रशान्त" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । "स ब्रह्म स शिवस्सहरिस्सेन्द्रस्सोक्षर परमस्स्वराट्" । इति कैवल्ये । शिवस्य प्रशान्तत्वं तम परत्व मूर्तित्रयविलक्षणत्वञ्च निर्देशात् । शिवमतस्य शुद्धसत्वप्राधान्यत्वमुपदिष्ट । "प्रपञ्चोपशमं शान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय" इति माण्डूक्ये तथा दर्शनात् । सिद्धान्तागमे । "अद्य ते मुनिशार्दूल समस्तागमपारग । शिवज्ञानकर वक्ष्ये सिद्धान्त श्रृणु सादरं । अगस्त्य खलु सिद्धान्त विख्याता रुचिभेदत । भिन्नाचारसमायुक्ता भिन्नार्थ प्रतिपादका । साङ्ख्य योग पाञ्चरात्र वेदा पाशुपत तथा । एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभि. । वेद प्रधान सर्वेषा साङ्ख्यादीना महामुने । वेदानुसरणादेषा प्रामाण्यमिति निश्चित । पाञ्चरात्रस्य साङ्ख्यस्य योगस्य च महामुने । वेदैक देशवर्तित्वं शैव वेदमयं मत । वेदैकदेशवर्तिभ्यो साङ्ख्यादिभ्यो महामते । सर्ववेदान्तसारित्वा च्छैवतन्त्र विशिष्यते । आगमा बहुधा प्रोक्ता शिवेन परमात्मना" । "शैव पाशुपत सोमं लाकुलंचेति भेदत । "तेषु शैव चतुर्भेद सर्व तत्र विनिश्चित । "वामच दक्षिणचैव मिश्रं सिद्धान्तसञ्ज्ञिक" । "शक्तिप्रधान वामाख्य दक्षिण भैरवात्मक । सप्तमातृपर मिश्र सिद्धान्त वेदसम्मत" । इत्यादिना सर्ववेदधर्मानुकूल कामिकाद्यष्टाविंशत्यागम सिद्धसिद्धान्ताभिधान वीरशैवमेव मुमुक्षुभिरुपादेयमिति निर्देशात् । कामिके । "शिवएव हि देवोन्तस्थितमिच्छावशाद्बहि । योगिवन्निरुपादान मर्थजात प्रकाशयेदिति । सिद्धान्ता-

गमेच। पत्र पुष्पादि रूपेण यथा तिष्ठति पादप । "तथा भूम्यादिरूपेण शिवएको विराजते"। यथातन्तुभिरुत्पन्न पटस्तन्तुमय स्मृत । "तथा शिवात्समुत्पन्न शिवएव चराचर"। "आत्मशक्ति विकासेन शिवो विश्वात्मना स्थित"। "कुटिभावाद्यथाभाति पटस्स्वस्य प्रसारणात्"। इति च वेदवज्जगदुभयकारणत्व। "भृङ्गव्यानाद्यथाकीटो भृङ्गरूपो भवेत्सदा"। "शिव ध्यानात्तथाजीवश्शिवो भवति नान्यथे"ति द्वैताऽद्वैत सिद्धान्तं च व्यवस्थापनात् । वेदवत्कामिकाद्यष्टाविंशति शिवागमाना प्रामाण्य । "अष्टादश पुराणाना कर्ता सत्यवती सुत"। "कामिकादि प्रभेदाना यथा देवो महेश्वर" इति सूतसहिताया भगवता व्यासेन कामिकाद्यागम दृष्टान्तेन पुराणाना प्रामाण्य व्यवस्थापनात्। स्मृत्यनवकाशाधिकरणे वेदानुकूलमन्वादि स्मृतिविरुद्धसाङ्ख्यादि स्मृतिनिराकरणवद्वेदानुकूल कामिकाद्यागमविरुद्ध पाशुपत पाञ्चरात्राद्यागम निराकरणमुपादेय । एव "**रेवणासिद्ध मरुलुसिद्ध रामसिद्ध उद्भटाराध्य वेमनाराध्यादिभि** श्रौत शैवाचार्यैर्व्यपदेशात्। "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम"। "जगता पतये वृक्षाणा पतये"। "सभाभ्यस्सभापतिभ्यश्च वो नम"। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूताना"मित्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्यैव सर्वपतित्वोपदेशात्। **पत्त्यादि शब्देभ्य** इति प्रथमाध्याये पशुपतित्वादि धर्माणा शिवस्यैव मुख्यत्वप्रतिपादनत्वात्। "**पत्युरसामञ्जस्यादि**"त्यत्र पत्यु पशुपतेश्शिवस्यातिरिक्तस्य जगदुभयकारणत्वमसमञ्जस वेदविरोधात्। अप्रामाण्यमिति केचिद्वदन्ति। तदप्यविरोध॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह॥

सू॥ सम्बन्धानुपपत्तेश्च॥ ३८॥

शिवेतर नारायणादीना जगत्कारणत्व पशुपतित्वाङ्गीकारे। "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम"। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूताना" "ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवों"। "सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु"। "प्रधानक्षेत्रज्ञपति र्गुणेश स्ससारमोक्ष स्थितिबन्धहेतु"। इत्यादि श्रुतिसिद्ध हिरण्मयत्वोमापतित्व सर्वविद्या नियामकत्व सर्वभूत नियामकत्वादि श्रुतिसिद्ध धर्मसम्बन्धानामनुपपत्तेश्च असम्भवाच्च। पशुपतित्व जगज्जन्मादि कारणत्वादिक च शिवेतराणा नोपपद्यते । तस्माच्छुत्यैकदेशमिश्रादिमतानि वैदिकैरनादरणीयानि। "आदित्यमम्बिका विष्णु गणनाथ महेश्वर"। "पूजयेदेकभावेन मध्ये स्वेष्ट विनिक्षिपे"दिति वचनदर्शनात्तन्मतमेवावश्यकमिति चेत्तदसत्। तद्विधायक प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृत्यदर्शनात्। भक्तैर्व्यभिचरितत्वात्। तन्मते जगज्जन्मादि कारणेश्वरस्य मिथ्यात्वाङ्गीकारात्। अधिष्ठान ब्रह्मणो निर्विशेषत्व व्यपदेशात्। वेदविरुद्धाध्यास स्वीकारादि बहुदोष प्रसङ्गाच्च। तस्मात्तन्मतमनुपादेय। "सृष्ट्यादौ शाम्भवीशक्त्या मण्डत्रयमजायत"। "शुद्धस्फटिक सङ्काशे सात्त्विकाण्डे महामते"। "वाणी रुद्रौ समुद्भूतौ तस्मात्सत्त्व गुणान्वितौ"। राजसाण्डे रक्तमये श्रीब्रह्माणौ समुद्भवौ। "अतो तौ रक्तावर्णाङ्गौ रजोगुण समन्वितौ"। कालाम्बुद समाकारे तमोण्डे तमसावृतौ। "उमा विष्णू समुद्भूतौ तस्माद्द्वैतौ तमोगुणौ"। गुणातीता पराशक्ति स्सच्चिदानन्द रूपिणी। शिवात्मिका शिवाधीना

चिदचिद्विश्वकाशिनी''ति शक्तिपुराणे नारायणाम्बिकयो स्तमोण्ड सम्भवत्व व्यपदेशात् । राक्षसादिवत् शाक्तागम पाञ्चारात्रागमयो र्मद्यपान मासनिषेवण कुलविहीन भोजन गुरुदत्त-पत्नी पुनर्ग्रहण रक्तशुक्राद्यष्टमूर्तिस्वीकार मद्यभाण्डपूजादि वेदबाह्यदुराचार भूयिष्ठत्वा त्तन्मतौ मुमुक्षुभिर्नविधेयौ । "शिवकेशवसम्भूत कलये कालभैरवं । शङ्करश्शूलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभ" इत्यादिना । "कारण गुणा कार्ये सक्रमन्ती''ति न्यायेन भैरवस्य शिववीर्योत्पन्नस्यापि विष्णूपादानत्वेन नीलवर्णत्व सुरापान मासप्रियत्वादि पाञ्चरात्रागम-धर्माणा कापालागमेपि प्रवृत्तिरुपपद्यते । तस्मात्तदपि न विधेय । वेदविरुद्ध रक्त-चन्दनोच्छिष्टभक्षणादि धर्माङ्गीकारत्वेन सौर गाणापत्यादि मतानि न विधेयानि । तेषा मतेषु श्रुतिबाहुल्यादर्शनात् । सावयवमात्रस्वीकारात् निमित्त कारणत्व मात्र व्यपदेशाच्च ।

तेषा निराकरणे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

अधिष्ठान ब्रह्मातिरिक्त माया प्रतिबिम्बितेश्वरस्य जगज्जन्मादि कारणत्वाङ्गीकारे । **अधिष्ठानानुपपत्ते** । तन्मते ह्यधिष्ठानब्रह्मणो निर्विशेषत्वाङ्गीकारत्वेन तस्मिन्वेदवेदान्ता-नामनुपपत्तेश्च प्रवृत्त्यसम्भवात् । तद्ब्रह्मणश्शशश्शृङ्गवन्मिथ्यात्वमर्थात्सिद्धम् । तन्मते जीवभिन्नेश्वरानङ्गीकारत्वे नाधिष्ठानानुपपत्ते । "सोन्तरादन्तर प्राविशत्" । उत "यो रुद्रो अग्ना"वित्यादि श्रुतिसिद्ध चेतनाचेतन प्रपञ्चाधिष्ठानत्व परमेश्वरस्य । अनुपपत्तेरसम्भवात् ।

किञ्च । तन्मते जगज्जीवेश्वरादि प्रपञ्चस्याधिष्ठान ब्रह्मण्यारोपितत्वादधिष्ठानानुपपत्ते । तन्मते चैतन्यद्वयानङ्गीकाराद्ब्रह्मण अज्ञत्व सम्भवात्तत्सर्वज्ञत्व विधायक वेदान्तानामनुपपत्ते । प्रवृत्त्यसम्भवादितिभाव । अपिच । पाञ्चरात्रमते । "यस्य पृथिवी शरीर । यस्यात्मा शरीर''मित्यादि श्रुत्या जगज्जीवेश्वरयोरङ्गाङ्गित्वाङ्गीकारे । अङ्गिनस्सूक्ष्मत्वमङ्गस्य स्थूलत्व व्यवहारदर्शनात् । "ख वायुर्ज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी । यत्पर ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन मह''दित्यादि श्रुतिसिद्ध सर्वाधिष्ठानत्वानुपपत्तिरुपपद्यते । किञ्चाङ्गिन्यङ्गस्य निमित्तोपादानकारणत्वा योगात् । अङ्गाङ्गित्व स्वीकारे जीवस्वरूपाङ्गनिष्ठ रागद्वेषदु खादि-कमङ्गिन परमेश्वरस्यानिवार्य । तदङ्गीकारे सर्वश्रुतिविरोध । अतएव वेदबाह्य पाञ्चरात्रमत सुतरामनुपपन्न । एतेन द्वैतनिरासमर्थात्सिद्ध मुभयोर्वैष्णवत्वात् । जगत्कारणस्य शरी-राङ्गीकाराच्च । द्वैत भागवत पाञ्चरात्रादि वैष्णवमते जगत्कारणस्य नारायणस्य सावयवत्व जीवाना मुक्तदशायामपि भक्ति प्रपत्तिसाधनत्वेन तत्समान किञ्चिद्भेदशरीरप्राप्तित्व च व्यपदेशान् । वैदिकाना तदसङ्गतमिति निराकरोति ॥

सू ॥ करणवच्चेन्नभोगादिभ्य ॥ ४० ॥

जीववज्जगत्प्रयोजनत्वे नारायणस्य शरीरेन्द्रियवत्त्वमिति चेन्न । कुत । भोगादिभ्य । "अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुस्सश्शृणोत्यकर्ण" । इत्यादि श्रुतिशतेषु शरीरे-न्द्रिय निरपेक्षतया जगत्कारणेश्वरस्य स्वतन्त्रस्य सर्वकर्तृत्वोपदेशाज्जीववत्परमेश्वरस्य जगत्कल्पनादि प्रयोजने शरीरेन्द्रियादि सापेक्षमनङ्गीकर्तव्यमिति भाव । अत्र परमेश्वरस्य शरीरेन्द्रिय निरासत्वेन द्वैतविशिष्टादि भेदमत निराकरण "भोगादिभ्य" इति भोगत्वोपदेशात् । परमेश्वरस्य निर्विशेषत्व व्यवस्थापक मिथ्याद्वैत शून्याद्वैत निराकरण चोपादिष्टं । अत

वेदवेदान्तानुसरण विवेकिभिर्मुमुक्षुभिर्द्वैताऽद्वैत प्रतिपादित **वीरशैवमतमेवायाङ्गीकर्तव्यमिति** सूत्रकार मुख्याभिप्राय । सिद्धान्तागमे । "द्वैताऽद्वैतमत वीरशैवं मोक्षैककल्पक । सर्ववेदान्त सिद्धान्तसार सर्वार्थसिद्धिद"मिति निर्दिष्टत्वात्तदेव परमिति घण्टाघोष ॥

किञ्च । जगत्कारणेश्वरस्य शरीरत्व व्यवस्थापने । घटादिवत्परिच्छिन्नत्व मूर्तत्व प्रसक्त्या मूर्तप्रधान जीववाय्वाकाशान्तर्यामित्व नोपपद्यते । **तत्त्वमेव त्वमेव तत्** । "न तत्र प्राणानोत्क्रामन्ते तत्रैव समवलीयन्ते" । इत्यादि श्रुति विरोधात् । मूर्तामूर्तत्वयोरेकत्रायोगात् । तस्मात्तस्येश्वरत्व न घटति । नतु शिवस्य परब्रह्मण । "ऋत॑सत्य परब्रह्मपुरुष कृष्णपिङ्गळ" । इत्यादौ शरीरत्व व्यपदेशात् । तद्वदसमञ्जस प्रसङ्ग इति चेत्तदयुक्तं । शिवस्य लीलामङ्गळ विग्रहत्वात् । शरीराद्यभावेपि । "अपाणिपादो जवनो गृहीते"त्यादि श्रुत्या सर्वकारणत्व निर्देशात् । नारायणवज्जननमरण धर्मासम्भवात् । कार्यार्थ शरीरायोगाच्च । लीलामङ्गळ विग्रहस्य शिवस्य नदोष शङ्काकळङ्क ॥

ननु । "आदित्यमम्बिका विष्णु गणनाथ महेश्वर"मिति पञ्चपूजाविधाने सर्व शैवत्वद्योतनात् कुतस्तस्य निरासा । "सूर्यो मुख्य शरीर स्याच्छिवस्य परमात्मन" । "आदित्यहृदये रुद्रो भाति तस्य नियामक" । "सौरमण्डलमध्यस्थ साब ससारभेषज"मिति । स्कन्दलैङ्गद्य कूर्मादिषु दर्शनात् । किञ्च । "वन्देसूर्य शशाङ्कवह्नि नयन वन्देमुकुन्दप्रिय" मित्यत्र तस्य तल्लोचनत्व निर्देशात् । सौरस्य शैवत्व । अम्बिकाया तत्पत्नीत्वेन विघ्नेश्वरस्य तत्पुत्रत्वेन विष्णोस्तु तद्भक्तत्वेन शैवत्वमनिवार्यं । विष्णोश्शिवभक्तत्व स्कान्दे । "बाणत्वं वृषभत्वच भार्यात्व घोणरूपता । अर्चकत्व सखत्वच शिवस्यपरमात्मन" । अभून्नारायणस्तस्माद्भक्तवर्य इतीर्यते । शैवे । "गोपालकश्शिरसि लिङ्गमुवाह भक्त्या लिङ्गस्य धारणमहो किमु सशयस्तं" । "भो पाण्डुरङ्गममृतस्य मनो प्रभावात्पश्यन्तुये विमतनिर्मितभाव बोधा" । इति । शङ्करसहितायामपि । "उरस्स्थले हरिर्लिङ्ग धृत्वा मूर्ध्नि पितामह" । "लिङ्गस्थ मा समाराध्य स्व स्व पदमवापतु" । इति दर्शनात् । विष्णोश्शिवभक्तत्व सिद्ध । वीरागमे दशविध शैवनिरूपणे । "सामान्य शैव देवेशि वैष्णव परिकीर्तित" । "शिखापञ्चक सस्काराद्गायत्री भर्गचोदनात् । मेधावी भस्मसन्धानाद्रुद्रपिण्डसमुद्भवात्" । "पूर्वशैव महादेवि सौरतु परिकीर्तितं" । "सौरमण्डल मध्यस्थ साम्बमूर्तिव्यवस्थिते" । "तस्याष्टमूर्तेरङ्गत्वात्पूर्व कर्मनिषेवणात्" । "पञ्चपूजा विधानं तु **मिश्रशैवमितीर्यत**" इत्यादिना सौरादि मताना शैवमतान्तर्भूतत्वेन व्यवस्थापनात् । शैवाना तन्निरासा कथमुपपद्यत इति चेन्न । "शिवएको ध्येयश्शिवङ्कर स्सर्वमन्यत्परित्यज्य" । एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थ" इत्यादिना शैवाना श्रुतौ शिवोपासन विधिरेव दर्शनात् । सौरादीना शिवाधिक्यनिष्ठाभावात् । पशुपते जगदुभयकारणता स्वीकारात् । समष्टिपूजा विधायक श्रुत्यभावाच्च तन्निराकरणमनिवार्य । त्रिलोचन शिवाचार्यादि मत तप्तलिङ्गाङ्कस्य पाञ्चरात्रादिवदवैदिकत्वा शैवत्वानाचारत्वाद्यभावेपि । मध्वहिरण्यगर्भादि मतवच्छिवस्य निमित्तकारणत्वमात्र स्वीकारादवैदिक पाञ्चरात्रादिवदङ्गाङ्गित्व परिग्रहाच्च प्राणलिङ्गधारण विशिष्ट वीरशैव तुल्यत्व न सम्भवति । तदुक्त स्कान्दे । "लिङ्गाङ्कं च भगाङ्क च शैववैष्णवयोरपि" । "आद्यं तथापि रौद्रस्तु सर्वाधिक्यमिती-

र्यते । इति दर्शनात् । भगात्मक चक्राङ्कस्यलिङ्गाङ्कनमुत्कृष्ट । श्रीचक्रस्य भगाकारत्वात् । भगस्य स्वाविष्ठान चक्रत्वेन सर्ववेदान्त दर्शनाच्च । चक्रस्य भगाभिधेयत्व मनिवार्य । तस्मात्पूर्वोक्तमेव युक्तमिति वेदितव्य । पशुपतेश्शिवस्यातिरिक्तस्य जगत्कारणत्वायोगे पशुपतिमत व्यतिरिक्त मत निराकरणेच हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञतावा ॥४१॥

"एकोविष्णुर्महद्भूत पृथग्भूतान्यनेकश" । इत्यादिषु विष्णोर्भूतत्व । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना"मित्यादिषु शिवस्य भूतनियामकत्वेन तत्तत्पतित्व व्यवस्थापनात् । वाशब्दश्चार्थे पशुपति व्यतिरिक्त नारायणादीना जीववदन्तवत्त्वमसर्वज्ञत्वच द्योतनात् । तेषा जगज्जन्मादिकारणत्व नोपपद्यते । "अजात' इत्येव कश्चिद्भीरु प्रपद्यते । "रुद्रयत्तेदक्षिण मुख तेन मा पाहि नित्य" "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्" । "यस्य ज्ञानमयं तप" "ऋत सत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल"मित्यादि श्रुतिषु शिवस्यैवाजातत्व सत्यत्वसर्वज्ञत्वादि धर्माणा व्यवस्थापनात् । तस्य सर्वाधिकत्व निष्प्रत्यूह । "**पत्यादि शब्देभ्य**" इति प्रथमाध्याये परब्रह्मण शिवस्य पत्यादि शब्दानामुपदिष्ट तन्मत व्यतिरिक्त श्रुत्यैकदेश प्रामाण्य वैष्णवादि मताना निरासार्थ '**पत्युरसामञ्जस्या**'दिति पुनरधिकरणान्तरमारम्भ । केचिन्मिश्रशैववैष्णवयो वेदावरोधिन इव केचिद्धर्मा प्रतिपाद्यन्ते । तथापि मिश्रशैवानामद्वैतमताश्रयत्वेन क्वचित्काले शिवकेशवसाम्यत्व । जगत्कारणेश्वरस्य मिथ्यात्वच । प्रतिपादनात्तदुक्त "केचिदद्वैतमाश्रित्य बिडालप्रतिमानरा" । "रुद्रेण साम्यमन्येषा प्रवदन्ति विमोहिता" । इति सूतसहित सूतगीतायामपि तन्निन्दा दृष्टा । "रुद्रपिण्डसमुद्भूता रुद्रभूमौ लयगता." । पितर नाभिजानन्ति तात वेश्या सुता इव । वेदास्तु द्राविळीगावा ऋषयस्तोण्डलादय" । "शिवनिन्दा हरेर्भक्तिराचार पाकचातुरी"ति । "दधीचिभृगुशापेन विष्णुभक्ता महीतले" । "शिवनिन्दा परो भूत्वा दुराचार समान्विता" । "पाषण्डत्व समाविश्य नरकान्प्रविशन्ति हि" । "शिवं विश्वाधिक ब्राह्मर्य कुलदैव परात्पर" "निन्दन्ति मूढमनसा वैष्णवा पापकर्मिण" । "वेदसिद्धं महादेव साम्ब चन्द्रार्धशेखर" । "लिगे दिनेदिने देवं शिव रुद्रादि सञ्ज्ञिक" । "नाशयिष्यन्ति मोहेन पाषडोपहता जना" । "शख चक्र गदा पद्माद्यकनं विग्रहेस्वके" । "मोहेनैव करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जना" । इत्यादिना शैवलैङ्गयस्कान्दादिषु दधीचिभृगुशापवशाद्वैष्णवाना पाषण्डत्वोपदेशात् । तन्मतमुपेक्ष्य । किञ्चैतत्सूत्रे श्रुत्यैकदेशप्रामाण्य द्वैतनिरासाद्वैतनिरासाच्च व्यवह्रियते । भागवत पाञ्चरात्र मध्वादि वैष्णवाना जगत्कारणेश्वरस्य शरीरत्वपरिग्रहात् । घटपटादिवदन्तवत्व विनाशत्वं बालद्वैतवादिना ब्रह्मणो निर्विशेषतागीकारात् । रज्जु सर्पवदध्यासापूर्वका नाद्यविद्यास्वीकाराच्च । असर्वज्ञत्व च निर्देशात् । श्रुतिवाक्यपूर्वापरपरामर्श शून्ययुक्त्याभास प्रामाण्यपूर्वोक्त मतद्वयमनपेक्ष्य ॥

ननु । "एकएव नारायणो आसीत्[1]" । "न ब्रह्मानेशान" । "नारायणपरंब्रह्मतत्त्वनारायण पर" । "नारायण परोज्योतिरात्मा नारायण पर" । "वेदाहमेतं पुरुष महान्तं आदित्यवर्ण तमसस्तुपारे" । "तमेव विद्वानमृत इहभवति" । "नान्य पन्था

1 Another reading is एको नारायण आसीत्

विद्यतेऽयनाये''त्यादिना महानारायणपुरुषसूक्तादिषु । ''वासुदेवस्सर्व''मिति भगवद्गीतायां च । दर्शनात् । ब्रह्मभूतनारायणवेदनमेव मोक्षसाधनत्वेन जगज्जन्मादि कारणत्वं तस्यैवोपपन्नमिति चेन्न । ''ध्यायीतेशानं प्रध्यामितव्य'' । ''सर्वमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते'' । ''सर्वाणि चेन्द्रियाणि नकारणं कारणानां ध्याताध्याता कारणंतु ध्येय'' । ''सर्वैश्वर्यसम्पन्नं सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्याश्शिवएको ध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये-''त्यादि श्रुति शतेषु मूर्तित्रयविलक्षणत्व कारणकारणत्वादिकं शिवस्यैव निर्देशान्नेतरस्य जगज्जन्मादिकारणत्वमुचितं। ''नारायणपरब्रह्म तत्त्वं नारायण पर''इत्यादिना नारायणब्रह्मत्व विधायक श्रुतीनां । ''अन्नब्रह्म खब्रह्म कं ब्रह्मे''त्यादिवदौपचारिकं । प्रथमाध्याय द्वितीय पादे सर्वाधिकरणे महानारायण तात्पर्यं । तत्प्रथमपादे ज्योतिश्चरणाधिकरणे पुरुषसूक्त तात्पर्यं । **''शास्त्रदृष्ट्यतूपदेशो वामदेववत्''**दिति सूत्रे षड्विध लिङ्गतात्पर्येण भगवद्गीता तात्पर्येण परशिवं ब्रह्मपरत्वेन स्पष्टमुक्तं । ''तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये''ति । ''सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेये''ति। ''तदात्मानं स्वयमकुरुत''। ''सर्वोवैरुद्र'' ''ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्यां जगत्'' । ''ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपायवैनमोनम''इत्यादि श्रुतिषु शिवस्यैव जगदुभयकारणत्वं व्यपदेशात् । नचैकपक्षो युक्तः । नारायण जगत्कारणत्व विधायक पाञ्चरात्रादीनां विरोधप्रसङ्ग इति चेत्तदसत् । स्कान्दे । ''यदा सानन्दमुनिर्नारकानुदतारवत् । तदा भानुसुतः क्रोधात्कैलासगिरिं माययौ । तत्र सर्वेश्वरं साम्बं दृष्ट्वा नत्वा पुनः पुनः । ''सानन्दकृत वृत्तान्तं मन्नुवन्दु खसयुत'' । ''तच्छ्रुत्वा भगवान् रुद्रो नारायणमपृच्छत'' । ''आवायमन्ये लोकेकं पुनः पूरणहेतवे'' । ''मन्निन्दकानि शास्त्राणि कुरुतां मोहसिद्धये'' । ''तच्छ्रुत्वा सहरिस्तद्वत्कृतवान् बुद्धशास्त्रक'' । ''पाञ्चरात्रं च चार्वाकमघोरं क्षपणंतथा'' । ''तद्वद्रुद्रो महादेवः यमलोकस्य पूरणे'' । ''शाक्तं कापालिकं मिश्रं तन्त्रपाशुपतं तथा'' । ''चकार मोहशास्त्राणि वेदबाह्यानि सादरा''दिति ॥

किञ्च । कूर्मे । ''पुरा दानवमोहार्थं केशवेन शिवेन च'' ।''पाञ्चरात्रञ्च कापालं याम्य लोकायितं तथा'' । ''बुद्धं जैनच चार्वाकं कृतशास्त्रमनतक'' । ''तस्मात्तत्पाञ्चरात्रादि वेद बाह्यात्मकानि वै'' । ''शास्त्राणि नस्पृशेत्क्वापि प्राणैः कण्ठगतैरपि'' । इति श्रवणात् । शमनलोक पूरणार्थं दनुजमोहकृत पाञ्चरात्राद्यागमानां नच प्रामाण्यं । उत स्कान्दे । शिवरहस्य खण्डे । ''दशशैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधा'' । ''श्रद्धेयानि द्विजवरैस्तेषां धर्मास्तु तत्र यत्'' । ''सत्त्वशुद्धं समादिष्टं सुखज्ञानास्पदन्तु यत्'' । ''विद्योपदिष्टायोगिभ्यश्शुद्धस्फटिकसन्निभ''। ''नानिद्रातिशिवं क्वापि ब्राह्मणाधिपतिश्शिव'' । ''ब्रुवन्त्येवं पुराणानि ब्राह्मणानां कथाश्शुभा''। ''दशशैवपुराणानि हिंसादोषपराणिच'' । ''वैष्णवानिच चत्वारि तामसानि मुनीश्वरा'' । ''क्षत्रियाणां श्रुता धर्मास्तेषु तद्देवताहरिः'' ।''तमः कृष्णमुदासीनं कूटकृत्यविशारद'' ।''निद्रालस्य प्रमादादि पञ्चवास्यास्तु तामसा''।''निद्रालस्य प्रमादाद्या स्तद्गुणाः परिकीर्तिता''।''कृष्णोविष्णुस्स्मृतश्शेषशायी भक्तविमोहक'' ।''एतेषां क्षत्रियाणाञ्च धर्माविप्रा उदाहृता''इति दर्शनात । ब्राह्मणानां शिवोक्तनिगमागम शास्त्रानुसरण लिङ्गभस्म शिखा मन्त्रध्यानां (स्फटिका)क्षमालिका धारणपूर्वकं शिवोपासनमेव कल्याणकैवल्य विभूत्यात्मकं निःश्रेयसफलहेतुकमिति निश्चीयते। तथा लैङ्गे ।''शिवलिङ्ग शिखामन्त्र

ध्यान रुद्राक्षमेवच । विभूति धारणचैव मुद्राषट्क प्रचक्षत" इति व्यवस्थापनात्तदेव युक्तम् ॥

उत । "अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता"वेत्यत्र "हरि्हर तमनुयन्ति देवाविश्वस्येशानं वृषभं मतीना"मिति श्रुतौ । "मत्स्यकूर्म वराहाद्बै र्नृसिहमनुजादिभि" । "जातेन निधन प्राप्त विष्णुनापि महात्मने"ति स्मृतौ च । शिवेतर नारायणादीनामन्तवत्त्व च । "रजसा तमसा क्रन्तौ ब्रह्मनारायणौ खल्विति सूतमहिता सूतगीतासु तमसावृतत्व व्यपदेशान्नारायणस्य सर्वज्ञत्वाभावमर्थात्सिद्धमिति केचिद्वदन्ति । तथापि । तमसावृत जननमरण विशिष्टाना पशुपतिव्यतिरिक्त नारायणादीना जगदुभयकारणत्व निषेधादविरोध इति सिद्ध ॥

पूर्वाधिकरणस्थित नकारोऽत्रानुवर्तते । पाञ्चरात्रादीना वेदैकदेशप्रामाण्यप्रतिपादकत्वेन निरसने । "तद्विष्णोरेकमुत्तम[1]" । "नारायणपरब्रह्मे"त्यादि श्रुतिसिद्ध सर्वाधिक भगवन्नारायणेन कृत पाञ्चरात्रागमस्य कथ वेदविरुद्धत्वमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण तन्निराकरोति ॥

॥ उत्पत्त्यसभवाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ उत्पत्तेरसम्भवात्[2] ॥ ४२ ॥

उत्पत्ते परमपुरुष नारायणात् क्षेत्रज्ञोत्पत्ते जननस्या सम्भवात् । श्रुतियुक्त्यनुभव विरोधात् । जीवोत्पत्ति विधायक पाञ्चरात्रागमशास्त्र सर्वथा वैदिकैर्नाङ्गीकरणीयं । पञ्च महाभूतवत् । क्षेत्रज्ञाना परमात्म सकाशादुत्पत्त्यङ्गीकारे तद्वज्जीवाना नष्टप्रसङ्गात् । तच्छास्त्रोक्त किचिद्भेद नारायणसारूप्यात्मक मुक्तिर्नस्यादिति सूत्रसूचित सूक्ष्माभिप्राय । जीवजन्यत्व व्यपदेशक पाञ्चरात्रशास्त्र प्रमाणमूल भ्रान्तिमूल वेति सशय । "परब्रह्मभूतवासुदेव प्रणीतत्वात्तत्परत्वान्निश्श्रेयस साधनावबोधकत्वान्मन्वादेरधिकत्वात्तदुक्त पाञ्चरात्रागमस्य वेदवत्प्रामाण्य" । तत्प्रक्रिया । परमकारणभूत वासुदेवात्सङ्कर्षणो नामजीवो जायते । सकर्षणात्प्रद्युम्न सज्ञमनउत्पद्यते । तस्मादनिरुद्धसज्ञिकाहङ्कार प्रभवति । एते चत्वारो व्यूहास्सर्वेश्वरस्येति । तस्मात्तच्छास्त्रमनिवार्य ॥

किञ्च । सर्वेषा ब्राह्मणाना यागश्राद्धदानादि कर्मसु कृष्णार्पणविनियोगदर्शनात् । "प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तप कर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणा कृष्णानुस्मरणपरं" । "कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुध्यात्मना वा प्रकृतेस्स्वभावात् । करोमि यद्यत्सकल तदस्मै (परस्मै)नारायणायेति समर्पयन्ति(यामी)"इत्यादि वचनेषु सर्वकर्मसु विष्णुस्मरणपूर्वकत्व तेषा विष्ण्वाराधन पूर्वकत्वचोपदेशात् । सर्वक्रियासकल्पे "श्री गोविद गोविदे"ति व्यवहारदर्शनात् । श्राद्धेच विष्णोर्मुख्यदेवत्वाभिधानात् । "गयाया श्री विष्णुपादे दत्तमस्त्वि"ति 'तदेव श्री जनार्दन प्रीयता'मिति विष्णुस्मरण(समर्पण)मेवात्र द्योतनात् । "अच्युतानन्तगोविंदे" त्यादिनाशरीरशुद्धि सम्पादनार्थ केशवादि द्वादशनामोच्चारण विधानस्य स्मृतिषु बहुधा प्रपञ्चितत्वात् । सन्ध्यावन्दनोपस्थाने "ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासन सन्निविष्ट केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशखचक्र" । "शखचक्र गदापाणे द्वारकानिलयाच्युत । गोविद पुण्डरीकाक्ष रक्ष मा शरणागत"मिति सौरमण्डले

---

1 Another reading is तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरय

2 Another reading is उत्पत्त्यसंभवात्

नारायण प्रार्थनादर्शनात् । "नमो ब्रह्मण्य देवाय गोब्राह्मण हितायच । जगद्धिताय कृष्णाय गोविंदाय नमोनम" इति गोविदस्मृति कृत्वा । "आकाशात्पतित तोय यथा गच्छति सागर । सर्वदेव नमस्कार केशव प्रतिगच्छति" इति वाक्येन तदितर सकल देवताकर्तृक नमस्कारादीना केशवस्यैव मुख्योद्देश्य व्यवस्थापनात् । "वैष्णवलाञ्छनमृदोर्ध्वपुण्ड्रमेव सर्वेषा प्रातर्विधेयत्वदर्शनात्" । सालग्रामविना लिगतीर्थप्रसादास्वीकारात् ॥

किञ्च स्मार्तवैष्णव मध्वादि मतेष्वपि रामायणस्यैवोपदेशग्रहणात् । विष्णुसहस्रनामोच्चारणस्यैव सर्वेषा मुख्यानुसन्धेयत्वाच्च । सर्वेषा ब्राह्मणाना विष्णुपरत्वमेवाभिहित । "रुद्रो वै क्रूर" इति यजुश्श्रुतौ रुद्रस्य तामसत्व व्यपदेशात् । तत्प्रणीत शिवागमाना तत्प्रतिपादक श्रुतिस्मृति पुराणा च तामसत्वादप्रामाण्यत्वमर्थात्सिद्ध । तथा शाण्डिल्यस्मृतौ । "यानि सर्व पर विष्णु वदन्ति परमेश्वर । तानि सर्वाणि शास्त्राणि सात्त्विकानि मतानि वै" "प्रजापति कृशानुंच तथा देवी सरस्वती । परत्वेन वदेच्छास्त्र राजसच प्रचक्षते" । "यच्छास्त्रे लिंगपारम्य वामदेवमुमापति । परत्वेन वदेच्छास्त्रं तन्नामसमुदाहृत"मिति स्पष्टमुक्त ॥

किञ्च । सर्वयज्ञक्रियादिषु रुद्राहुत्यनन्तरमपउपस्पृश्येति श्रवणात् । तदेव शिवस्य तामसत्व । अमागल्यप्रदर्शने मुख्यदृष्टान्त । "नारायणाद्ब्रह्म जायते । नारायणाद्रुद्रो जायत" । इत्यादौ नारायणस्य जगज्जन्मादिकारणत्वोपदेशाच्च । तत्प्रणीत पाञ्चरात्रागमस्य समुत्कृष्टत्वात्सर्वेषा ब्राह्मणाना तदेव ग्राह्यमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । वैदिकाना पाञ्चरात्रागमप्रतिपादित वैष्णवमत न विधेय । कुतस्तन्त्रप्रधानत्वात् । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" । "न जायते म्रियते वा विपश्चिदि"त्यादि स्मृतीना जीवानामनादित्व निर्देशात् । जीवोत्पत्त्यादि श्रुतिबाह्यधर्मप्रकाशक पाञ्चरात्रागमतमवैदिक रमणीय । जीवाना जन्यत्वे कृतनाशकृताभ्यागमदोषो बुद्धमतवदुपपद्येत । नारायणप्रणीतत्वेन पाचरात्रागमाना प्राधान्य उत वैष्णवगूढाचारधर्मप्रकाशकत्वेन प्राधान्य वा । नाद्य । बुद्धागमादीनामतिव्याप्ते । न द्वितीय । कूचिमारादिग्रन्थ प्रमाणप्रसगात् । तथाचेत् । "स्मृतितन्त्रपुराणेषु योऽर्थ श्श्रुत्या विरुध्यते । तन्त्रार्थस्सतु विज्ञेयो गर्हितं ब्राह्मणादिभि"रिति पाराशरव्यवस्थादर्शनात् । तदगीकारे वर्णचतुष्टयातीतप्रसगो दुर्निवार । क्वचित्स्मृतिपुराणेषु सर्वकर्मारम्भे विष्णुनामस्मरणाद्विष्णोरुत्कृष्टत्व परब्रह्मत्व वैदिकदेवता प्राधान्यत्व वा । नाद्य । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे" । "रुद्र एकत्वमाहु" । "रुद्रो वै शाश्वत वै पुराण" । "असङ्ख्यातास्सहस्राणि स्मर्यते न च दृश्यते" । "परात्परतरब्रह्म तत्परात्परतो हरि" । यत्परात्परतो ईशस्तन्मेमनश्शिवसङ्कल्पमस्तु" । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना" "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय" । "शिवो द्वैत" इत्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्यैव सर्वाधिक्यत्व व्यवस्थापनान्नेतरस्य सर्वाधिक्यत्वं ॥

किंच । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । "त्वं देवेषु ब्राह्मणोसि अहं मनुष्येषु ब्राह्मण" । "ब्राह्मणो वै ब्राह्मणमुपधावति" । "त्व देवाना ब्राह्मणानामधिपतिर्विष्णु क्षत्रियाणामधिपति" । "ब्राह्मणाना ब्राह्मणैराश्रिततया महादेवएकएवोपास्य" इत्यादिना यजुस्साम श्रुतिषु शिवस्य ब्राह्मणत्व । ब्राह्मणोपास्यत्वमुपदिष्टं । श्रुत्यन्तरे । "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणा" । सोमोऽस्माक"ब्राह्मणाना राजा सोम एवनो राजेत्याहु

ब्राह्मणा प्रजा" । इत्यादिषु तद्वच्छिवस्य ब्राह्मणत्व ब्राह्मणाधिपतित्वमुपदिष्टं । कूर्मे । "अनुलोम विलोमाना वर्णाना ब्राह्मणो गुरु" । "विशेषाद्ब्राह्मण रुद्रमीशान शरणं व्रजेत्"। इति । पाराशर पुराणे । "सर्वेषामेव वर्णाना वरिष्ठ परमेश्वर' । वरिष्ठयोर्हि सम्बन्धो युज्यते न परस्तु" । "ततो विप्रस्य सम्बन्धरशिवेनैवहि युज्यते" । "सङ्करास्सर्वदेवाश्च वृषलस्तु पुरन्दर" । "पितामहश्च वैश्यश्च क्षत्रिय परमो हरि" । "ब्राह्मणो भगवान् रुद्रस्सर्वेषामुत्तमोत्तम । ब्रह्मभूतस्य रुद्रस्य ब्राह्मण्य नैव हृतुज" । "ब्राह्मणो वै सदा लोके ब्राह्मणतूपधावति" । "नेतर क्षत्रियो वैश्यो न शूद्रो न च सङ्कर" । तस्माद्वैदैकमार्गेण द्विजातो ब्राह्मणस्सदा । "महाब्राह्मणमीशानमवगच्छेन्नचेतर"। "सर्वात्मभूतमात्मान विरूपाक्ष द्विजोत्तम" । "यस्तनोपैति साङ्कर्य तस्यास्त्यह्व नसशय" । इति । तथा यजुर्वेदे । "यो वै स्वा देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते"। "न परा प्राप्नोति पापीयान्भवति" । श्रुत्यर्थस्तु । "यस्तु स्वा देवतामतिक्रम्य देवतान्तर यजते स परा देवता न प्राप्नोति" । पापीयान्भवतीति तात्पर्यार्थे । "अन्तरिच्छन्ति त जने । रुद्र परो मनीषया गृभ्णन्ति जिह्वयासस" । कूर्मे । "अन्तर्नेच्छन्ति ये रुद्र भवानी सहित शिव" । "पुरीषमेव गृभ्णन्ति जिह्वया तेन सशय" इति । "श्रौतस्मार्तसदाचारैर्ब्राह्मण परमेश्वर"। "महाब्राह्मणमीशानमुपगच्छेत्सदैवतु" । "तच्छेषत्वेन विष्ण्वादीन् सर्वेषा ह्यास्तिकोत्तम"। "अपगच्छन् सदा विप्रो न प्रधानतया सदा"। "जन्मना लब्ध जातीनामाश्रयाणा तथैवच" । "प्राधान्येन महादेव पूज्यो नान्योस्ति सिद्धये" । "तत्प्राप्त्यर्थं महाविष्णुस्सर्वै पूज्यस्सनातन" इत्यादिना स्कान्दे शिवस्यैव ब्राह्मणत्वमवगम्यते । "नादेवाशो ददात्यन्न नाविष्णु पृथिवीपति । नानृषि कुरुते काव्य नारुद्र क्रमपाठक" इति । स्कान्दे रुद्राशस्येव ब्राह्मणस्य वेदक्रमपाठकत्वेन ब्राह्मण्यमेवोक्त । "नाविष्णु पृथिवीपति"रिति विष्णो पृथिवीपतित्वेन क्षत्रियत्वमुक्त । "अलङ्कारप्रियो विष्णुरभिषेकप्रिय शिव" इति रामावतारकृष्णावतारादीना क्षत्रियकुले जन्मश्रवणात् । लोके विष्णुविग्रहेषु । गोविदराज वरदराज रगराजादि शब्दप्रयोगदर्शनात् ॥

किञ्च । पाञ्चरात्रागमोक्त कल्याणोत्सवादिषु तस्य वर्म शब्दप्रयोगाच्च । विष्णो क्षत्रियत्वमनिवारित । "ब्राह्मणाना शिवो देव क्षत्रियाणातु माधव । वैश्यानातु तथा ब्रह्मा शूद्राणा सुरनायक" इति मनुस्मृतौ च विष्णो क्षत्रियदेवत्व स्पष्टमुक्त। ननु "वेंकटेश्वर विठलेश्वरस्थाने विष्णोरीश्वरशब्दश्रवणात्" । परशुरामावतारे तस्य ब्राह्मणकुलसभवश्रवणात्कथ क्षत्रियत्वमुपदिश्यत इति चेन्न । वेंकटेश्वरस्याभास विष्णुत्व । तदंगे नागभूषणादि वर्माणा द्योतनात् । मूलविग्रहे शखचक्रादि लाञ्छनानामदर्शनात् । "वीरेश्वरस्य रामानुजकल्पित वेकटेश्वरत्व" रज्जुसर्पवदाभासमात्रमेव । किञ्च । तत्पाण्यधोदेशे शिवलिंगस्य दर्शनादीश्वरशब्दो व्यवह्रियते । विठलेश्वरस्य विष्णोश्शिरसि शिवलिंगधारण दर्शनात् । तत्र षष्ठीतत्पुरुषसमासेन ईश्वरशब्दो निर्णीत । रुद्राशसम्भूतस्य विश्वामित्रस्य क्षत्रियोत्पन्नस्यापि तपसा ब्राह्मणत्व । नारायणाशसम्भूतस्य परशुरामस्य ब्राह्मणोत्पन्नस्यापि व्यापारेण क्षत्रियकार्यकरणत्व दृष्ट । तच्च रुद्रस्यव्यत्यासहेतुकमिति हरिवंशे प्रतिपादित । "भृगोश्चरुविपर्यासे शैववैष्णवयो पुरा" । "जगत्या वैष्णवाशश्च जामदग्न्योप्यजायत" ।

"विश्वामित्रस्तु शैवाशैर्गाधि कौशिकनन्दन" । "जनयामास पुत्रतु तपोविद्या शमात्मकं" । "प्राप्य ब्रह्मर्षिसमनागत" । इति तस्माच्छिवस्य ब्राह्मणत्व ब्राह्मणाधिपतित्वमतएव सर्वोत्कृष्टत्व । "रुद्रपिंडोद्भवो विप्रो रुद्र सर्वेश्वर विभु" "मोहेनैव नजानाति तात वेश्यासुतो यथा" । "य पुत्र पितर द्वेष्टि त विन्द्यादन्यरेतस" । "यो विप्रान् सतत द्वेष्टि त विन्द्यादन्यरेतम"मित्यादिना स्कान्दे । रुद्रस्य ब्राह्मणत्वा ब्राह्मणोत्पत्ति हेतुत्वाच्च । रुद्रद्वेषिणा ब्राह्मणेभ्यो बहिष्कार इति घण्टाघोष ॥

आदत्तपितरोगर्भं कुमार पुष्करस्रज । "यदेहपुरुषो सदिति त पत्नी प्राश्नाति पुमान्स समाजानुका भवती"त्यापस्तम्ब गृह्यसूत्रे । ब्राह्मणस्य रुद्रपिण्डहेतुत्व श्रूयते । ननु वस्त्रादि पाठेन एकादशरुद्राणामेव रूपनिर्देश इति चेन्न । तेषामीश्वरांशत्वेनैव रुद्रत्व व्यपदेशोयुक्त । अशांशिनोरभेदान् । प्रकृतिविकृति न्यायेन । श्रद्धादो तद्वदुत्पत्ति । तस्माद्विष्णवाद्यपेक्षया रुद्रस्यैव सर्वोत्कृष्टत्व । न द्वितीय । "एकएव नारायण आसीन्न ब्रह्मानेशान" । "नारायणाद्ब्रह्माजायते नारायणाद्रुद्रोजायत" इत्यादौ शिववन्नारायणस्य कारणकारणत्वादर्शनात । "एकएव नारायण आसी"दित्यत्र शक्तेरासीत्पराशरवत् । "आदिविष्णो परमशिवजन्यत्व मुपदिश्यते । तथा ऋग्वेदे । "विष्णुरित्था परमस्य विद्वान जातो वृहन्नपि पाति तृतीय । इति । अस्यार्थ । परमस्य महेश्वरस्य इत्य भावेन विद्वान् वेत्ताविष्णु । विष्णो परमशिव वेतृत्व मन्त्रान्तरे प्रसिद्ध । "विष्णोर्देवत्व परमस्य विद्ये"ति । एव भूतो बृहद्विष्णु । "बृहदिति विशेपण विष्णोर्व्यूहावतारादि" रूपान्तरातीतादि विष्णुपर । मन्त्रान्तरेपि । 'नमो बिष्णवे(महते)वृहते करोमि । बृहत्ते विष्णोसुमति भजामहेत्या'दिषु । "सविष्णुजातस्सन् ब्रह्मविष्णु लोकादूर्ध्वं तृतीय कैलास साक्षादादि विष्णुरेव सरक्षति" । तस्मादजात महेश्वरादादिविष्णोर्जन्यत्व सिद्ध । अजात इत्येव कश्चिद्भीरु प्रपद्यते । "रुद्रयत्ते दक्षिण मुख तेन मा पाहि नित्य"मिति । श्वेताश्वतर मन्त्रेण शम्भोरेवाजातत्व व्यवस्थापनात् । तस्यैव कारणकारणत्व सिद्ध । "नारायणाद्रुद्रो जायत" इत्यादि वाक्यानामवान्तर कालरुद्र विषयत्व । 'त्रयस्ते कारणात्मानो जातास्साक्षान्महेश्वरा'दित्यारभ्य । 'विष्णोश्च भगवास्तद्वद्ब्रह्माणमसृजत्पुन' । "नारायण पुनर्ब्रह्मा ब्रह्माणच पुनर्भव" इत्यादिना । कल्पान्तरेषु परमशिवानुग्रहादवान्तरभेदा बहुधा प्रपञ्चिता । वायुसहिताया दृष्ट । "एकएव नारायण आसी"दिति क्रियाया तस्य परमेश्वर जन्यत्वमुपदिष्ट । तत्र तस्य मूर्तित्रयकारणत्वा दर्शनात् । श्रुत्यन्तरेषु जगत्कारणत्व मूर्तित्रयकारणत्वच शिवस्यैव निर्दिष्ट । श्वेताश्वतरे ब्रह्मवादिनो वदन्ति । किं कारण ब्रह्म । कुतस्मजातिरुपक्रम्य शिवस्यैव प्रश्नोत्तर पुरस्कारेण परब्रह्मत्व प्रसाध्य । "यदातमस्य नदिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिव एव केवल" । "तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्य प्रज्ञा च तस्यात्प्रसृता पुराणी"त्यादिना सकल जगत्पूर्वभावित्वेन गायत्रीमन्त्रवाच्यत्वेन शिवस्यैव प्रतिपादितत्वात् । "योदेवाना प्रथम पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रोमहर्षि" इत्यादिना तस्यैव विश्वाधिकत्वमुपदिष्ट । अथर्वशिरसि । "ध्यायीतेशान प्रध्यासितव्य । सर्वमिद ब्रह्म विष्णु रुद्रास्ते सप्रसूयन्ते" । "सर्वाणिचेन्द्रियाणि सहभूतैर्नकारण कारणाना ध्याता ध्याताकारणतु ध्येय" । "सर्वैश्वर्यसम्पन्नस्सर्वेश्वरश्शम्भुराकाश मध्ये शिवएकोध्येयश्शिवकरस्सर्वमन्यतपरित्यज्ये" त्यादि श्रुतिषु तस्यैव कारण कारणत्व निर्देशात् ।

नारायणस्य कारणकारणत्व विश्वाधिकत्व च श्रुतावदर्शनात् । न सर्वथा नारायणस्य परब्रह्मत्व मुपपद्यते । "ईशानस्सर्वविद्याना" मित्यादिना शिवस्य पालकत्व । "निधनपतये नम सर्वभूतदमनाय नम । महा ग्रासाय नम" इत्यादि श्रुतिषु तस्यैव सर्व-लयकारणत्व दृष्ट । तस्मात्तस्यैव परब्रह्मत्व निष्प्रत्यूह । "जन्माद्यस्ययत" । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्त ' इत्यादौ जगज्जन्मादि कारणत्व ब्रह्मलक्षणत्व स्पष्टमुक्त । न तृतीय । सामवेद प्रथममन्त्रे "तपश्चते" "जपश्चते" इत्युपक्रम्य । "कर्माधिपतये नम" इत्यन्तेन सकल कर्माधि दैवत्वेन "विरूपाक्षोसी"ति तत्र निर्देशात । वैदिकाना सर्वकर्मारम्भे शिवस्मरणमेव युक्त । तथा शैवपुराणे । "वैदिकस्सर्वकर्माणि शिव-मुद्दिश्य कारयेत्" । इति "अपवित्र पवित्रो वा सर्वावस्था गतोपि वा" "य स्मरे-द्वेविरूपाक्ष स बाह्याभ्यन्तरश्शुचि" । स्कान्दे । "शुचिर्वाप्य शुचिर्वापि सर्वावस्थासु सर्वदा" । "य स्मरेद्विस्फुलिङ्गाक्ष स वैश्वानरवच्छुचि" । इति श्रूयते । मन्वादि श्रुतीना-मिव श्रुतिमूलकत्वेन सर्वकर्मारम्भे शिवस्मरणविधायक वचनाना विधेयत्व । वेदमूलकत्वा-भावात्कर्मारम्भे विष्णूद्देशप्रतिपादक स्मृतीना साङ्ख्यादि स्मृतिवत् दुर्बलत्व । "दिनं वारच नक्षत्र योग करणमेवच" । "सर्व शिवमयस्मृत्वा वैदिक कर्मकारयेत्" । इति स्मृतौ दिन-वारनक्षत्रादिक शिवमयामिति श्रूयते । तथाच श्रुति । "विश्व भूत भुवन चित्रं बहुधाजात जायमानंच यत्' । "सर्वोह्येषरुद्रस्तस्मैरुद्राय नमो अस्त्वि"त्यादि श्रुतिशतेषु सर्व शिवात्मकमिति श्रूयते ॥

किञ्च । श्राद्धप्रारम्भे ॥ "ईशान पितृरूपेण महादेवो महेश्वर" । "प्रियता भगवानीश परमात्मासदाशिव" । इति शिव प्रीतिकरत्वेन शिवाराधनत्वेन श्राद्धकर्म-कर्तव्यत्व मुपदिष्टं । तथोपसहारे । "वामदेवाय नम" इत्यादिना शिवस्मरणपूर्वक ब्राह्मण-विसर्जन श्रवणादुपक्रमोपसहारयो शिवपरत्वदर्शनात्तन्मध्यभागस्यापि तत्परत्वमेव । तथा शङ्करसहिताया । "नैमित्तिकानि श्राद्धानि शिवतुष्ट्यर्थमादरात् । कुर्यात्सर्वे स्वगृ-ह्योक्त शिवाराधन बुद्धित" इति । लैङ्गे । "गयारुद्रपदेपिण्ड योददाति सुभक्तित । स सप्त-कुलमुद्धृत्य शिवलोके महीयते" । "ईशानविष्णु कमलासन कार्तिकेय वह्नित्रयार्करजनीशे"त्या-दिना । तत्र प्रथममीशान पादस्यैवोपदेशात् । "गयाया श्रीरुद्रपादादि समस्त पादेषु दत्त-मस्त्वि"ति बोधायन सूत्रवचनात् । श्राद्ध सर्व शिवप्रीतिकरमेव ॥

ननु । श्राद्धसरक्षक श्रीमहाविष्णोरिति वचने । तस्यैव श्राद्धसरक्षकत्वेनोपदेशात् । श्राद्धफलदाता स एवेति चेन्न । विश्वेदेवादिवत्तत्राधिकारत्वेन विष्णुनिर्देश कृत । राज-भाण्डागारे भृत्यनिर्देशवत् । विष्णोस्तत्सरक्षकत्व निर्दिष्ट । स्कान्दे । व्यासभुजस्तभना-नंतर व्यासं प्रति विष्णुवचन । "यज्ञकर्ताच देवेन्द्रो वेदकर्ताच वाक्पति" । "अहमेव जगत्कर्ता ममकर्ता महेश्वर" । इति वचनेन शिवस्यैव सर्वाधिकत्व मुपदिश्यते । "यो रुद्रो अग्नौ योऽप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवनाविवेशे"ति श्रुतौ जलाधिष्ठान-तया रुद्रस्यैव स्थित्युपदेशात् । स्नानकालेपि । "वामदेवमन्त्रेण जलाधिष्ठानरुद्र स्मृत्वा स्नानं कुर्यात्" । तथा शातातपे । "वामदेवेति मन्त्रेण जलाध्यक्ष सदाशिव । स्मृत्वा स्नानं सदाकुर्यात्सर्वपाप निवृत्तये" । इत्यादिना स्नानकाले शिवप्रार्थनादर्शनात्तदेवयुक्त । "सौरमण्डल

मध्यस्थ साम्ब समारभेपज" । "नीलग्रीव विरूपाक्ष नमामि शिवमव्यय" मिति गौतमस्मृतौ । "सूर्योमुख्यशरार स्याच्छिवस्य परमात्मन" इति । शङ्करसहितायां । "सूर्यमण्डलान्तर्वर्तित्व सूर्यस्य मुख्यशरारत्व चोपदिष्ट" । तस्माच्छिवस्यैव परब्रह्मत्व सिद्ध ॥

ननु "एषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुष" इत्यारभ्य "कप्यास पुण्डरीकमिवाक्षिणी"-त्यादिना छादोग्ये सूर्यमण्डलाभिव्यक्तपुरुषस्याक्षिद्वयोपदेशात् । "ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती"त्यादिना नारायणस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तित्व निर्देशात् । "भर्गशब्दवाच्यत्व तस्यैवेति चेन्न । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्याधिकरणे निराकृत । नीलकण्ठभाष्ये सूतसहिताध्यान योग खण्डेच शिवस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तित्वेन तन्मन्त्रार्थस्योपदेशात् । "कप्यासम्पुण्डरीक मिवाक्षिणी"ति वाक्ये । कमुदक किरणे पिवतीति कपिस्सूर्यस्तेनासित विकसित पुण्डरीकमिवेत्यनेन । तृतीयलोचनस्य मुकुळीकृतत्वमर्थात्सिद्धमिति बहुधा निरूपित । शतरुद्रीये । "असौ योवसर्पति नीलग्रीवो विलोहित" इत्यादिना सूर्यमण्डलान्तर्वर्तित्व शिवस्यैव प्रसाधित । "स्तोम वो अद्यरुद्रायशिक्कसे" । "क्षयद्वीराय नमसा विधिष्टने"ति श्रुतौसर्वदेवता नमस्कारस्तोत्रादीना शिवसमर्पणविधि श्रवणात् । 'सर्वदेव नमस्कार केशव प्रतिगच्छती"ति वाक्याना वेदविरुद्धत्वा साङ्ख्यस्मृति वचनवन्नविधेय ॥

किच । "पञ्चशीर्षोपनयन" इति वाक्ये । शिर पञ्चकविशिष्ट त्रिलोचन महेश्वरे सन्ध्यावन्दन विनियोग व्यवस्थापनात् । विनियोगानुसारेण सर्ववाक्यान्वयोयुक्त । तत्प्रकरणेतु । "भर्गोदेवस्य रुद्रात्मन" इति पदेन भर्गपदस्य रुद्रपरत्व स्पष्टमुक्तत्वात् । "श्रुति स्मृति विरोधेतु श्रुतिरेव बलीयसा'ति न्यायेन । श्रुत्यर्थानुगुण्येन वाक्यार्थो योजनीय्य । अत्र केचित् । अमात्य समर्पित द्रव्याणा यथाराजाधीनत्व । तथा विष्णुसमर्पित नमस्कारादीना शिवाधीनत्वमिति वदन्ति । "यथा चोरसमानीत किरीटादि विभूषण" । "चोरैर्यथा नधार्य स्यात्तथा देवनमस्कृति" । "यथा नद्यादयस्सर्वे स्समुद्रे प्रविशन्तिहि" । "सर्वदेव नमस्कार महादेवे तथा ध्रुवं" । "न शक्यते द्वयं वर्तु ब्रह्मविष्ण्वादिभिस्सदा"इति स्कान्दे श्रूयते । अतो न कश्चिद्विरोध ।

ननु विष्णुधर्मोत्तरे । स्मार्ताचमन लक्षणानन्तर । अथवा केशवादिभिरित्यादिना पुराणाचमनं वैदिकानाविधेयत्वेन प्रतिपादितमिति चेन्न । "श्रौतमाचमन प्रोक्त यज्वादीना निरन्तर" । "स्मार्तमाचमन ज्ञेय स्मार्तकर्मावलम्बिना" । इति गौतमस्मृतौ स्मरणात् । केशवादि नामभिराचमन तान्त्रिकमेवेति वेद्य । वैदिकाना स्मार्तानामपि मूत्रोत्सर्जनादि कालेषु केशवादिभिराचमन कथमकर्तव्यमिति चेन्न । ब्राह्मणाना शिवदेवत्वात् । शिवनामभिराचमनमेव कर्तव्य । "ब्रह्मयज्ञादि कालेषु श्रुत्याचमनमिष्यते । सोमयागादिकालेषु श्रौताचमनमीर्यते । सन्ध्यादि स्मार्तकृत्येषु स्मृत्याचमन मीरित । मूत्राद्युत्सर्जने काले पुराणाचमन स्मृत । शिवनामादिभि पञ्चविंशत्याकुराताद्ध्रुव" इति । वृद्ध शातातप स्मृति दर्शनात् । तदेव युक्तं । ऊर्ध्वपुण्ड्रादिकं न वैदिकपरिग्राह्य । तान्त्रिकत्वात् तदुक्त पाराशर पुराणे । श्रौतलिङ्गतु विज्ञेय त्रिपुण्ड्रोद्धूळनादिक । अश्रौतन्तूर्ध्वपुण्ड्रादि नैवतिर्यक्त्रिपुण्ड्रक । शातातपे । "ऊर्ध्वपुण्ड्र मृदाकुर्याल्लीलयापिकदाचन । तदाकारेण शस्त्रेण पीड्यते यमकिङ्करै" । गारुडस्मृतौच । "त्रिपुण्ड्र सुरविप्राणा वर्तुलन्नृपवैश्ययो । अर्धचन्द्रन्तु शूद्राणा

अन्येषामूर्ध्वं पुण्ड्रक" । सूतसहिता ब्रह्मगीतासुच । "ऊर्ध्वपुण्ड्र ललाटेतु वर्तुलवार्धचन्द्रकं । मोहेनैव प्रकुर्वन्ति पाषण्डोपहताजना " । "शखचक्रगदापद्माद्यङ्कन विग्रहे स्वके । मोहेनैव-करिष्यन्ति पाषण्डोपहताजना " । विष्णुस्मृतौ । "यथा श्मशानग काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु " "तथा चक्राङ्कितो विप्र सर्वकर्मबहिष्कृत " । "विभूतिर्यस्य नोफाले कण्ठे रुद्राक्षमालिका । मुखे पञ्चाक्षरो मन्त्रस्त त्यजेदन्त्यज यथा" । गौतमस्मृतौ । "मुखेमन्त्रहृदिध्यान मस्तके लिङ्गधारण । [1]शिखा रुद्राक्षभस्मानि इति ब्राह्मणलक्षण" । "ब्राह्मण कुलजोविद्वानूर्ध्व-पुण्ड्रधरो यदि । त गार्दभ समारोप्य राजा राष्ट्रात्प्रवासयेत्" । "कुलीनोब्राह्मणोविद्वानूर्ध्व-पुण्ड्रधरो यदि । वर्जयेत्तादृश विप्र मद्योच्छिष्टघट यथा" ॥

किञ्च । गोतमे तत्प्रायश्चित्तविधिरपि श्रूयते । "ऊर्ध्वपुण्ड्र मृदाश्वत्थ पत्रवर्तुल-चिह्नधृत् । त्रिपुण्ड्रधारणादेव भस्मना पूयते नर " । अकिते शखचक्राद्यै शरीरेदेवतायुधै । त्रिपुड्रधारणादेव भस्मनापूयतेनर । "अग्निनादह्यतेगात्र य पुमान्व्याधिवर्जित । रुद्राक्ष-धारणादेव भस्मनापूयतेद्विज " इति । सामशखाया । "मद्य पीत्वा गुरु दाराश्च गत्वा स्वर्णस्तेय ब्रह्महत्याच कृत्वा । भस्मच्छन्नो भस्म शय्या शयानो रुद्राध्यायीमुच्यते सर्व-पापै"रित्यादिना बहुश्रुतिस्मृतिभिर्भस्मरुद्राक्ष लिङ्गधारणादि माहात्म्य सर्वाधिकरणे बहुधा प्रपञ्चित । ननु वेदोपबृहक स्मृतिपुराणानामवैदिक तन्त्रमार्ग प्रतिपादकत्वाभावात् । उर्ध्वपुण्ड्रादिक तिर्यग्भस्म त्रिपुण्ड्रवद्वैदिकमिति चेन्न । तदुक्त पाराशरे । "पुराणे धर्म-शास्त्रे वायोर्थ श्रुत्या विरुद्धयते" । "तन्त्रार्थस्मतुविज्ञेयो मानसेन मनीषिभि"रिति श्रवणात् । वेदविरुद्धोर्ध्वपुण्ड्रादिकस्य स्मृतिपुराण पठितत्वेपि वेदमूलकत्वाभावान्न वैदिकपरिग्राह्य । "गौडे विद्यातपश्चोळे दयाकश्मीरमण्डले" । "आर्यादेशेसदाचारो मन्त्रसिद्धिस्तु केरळ " इति पाराशर पुराणवचने ह्यार्यावर्तदेशाचारस्य सर्वोत्कृष्टत्व प्रतिपादनात् । तद्देशे केशव नामोर्ध्वपुण्ड्र सालग्राम पूजादिकस्य बहुशोदृष्टत्वा त्तदाचारएव विद्वद्रमणीय इति चेत्तदयुक्त । तत्रैव । मध्यदेशादि ससिद्ध सदाचार समाचरेत् । स्मृतिमन्त्रविरुद्धन्तु तत्रापि नसमा-चरेत् । सर्वदेशेषु यत्स्मृत्या श्रुत्यावा विहितंयथा । आचारो प्रतिषिद्धश्च न प्रमाण नसशय । इति श्रवणात्तदेव युक्तं ॥

ननु केशवादिनाम्ना वेदोक्तत्वाभावेपि यज्ञोपवीतवदाचरणीयमिति चेत्तदसत् । यज्ञोपवीत विधानस्य गृह्यपरिशेषे" । " यज्ञोपवीत परम पवित्र" मिति मन्त्रप्रतिपादनात् । श्रुतिविरोधाभावात् । ब्रह्मोपनिषद्दर्शनाच्च । तद्वत्केशवादि नाम्ना श्रुतिप्रतिपादकत्वा-भावात्तान्त्रिकत्वमनिवार्य । शिवलिगस्य श्रुतिसिद्धत्वात् वैदिकपूजार्हत्वमुपपद्यते । यजु-श्शाखाया । "निधनपतयेनम"इत्यारभ्य । "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिग स्थापयति पाणि-मन्त्र पवित्र' मित्यन्तेन । शिवलिगस्य परब्रह्मत्वेन । सर्वोपास्यत्व प्रकटनाय प्रतिपदं नमस्कार पूर्वक सर्वात्मकत्वं श्रूयते । "लीयतेऽस्मिन्नन्त्यकाले जगत्सर्वं चराचर । सृष्टिकाले बहिर्याति तस्माल्लिग परात्पर''मिति लैगे व्युत्पत्त्या लिंगस्य परब्रह्मत्व महामहिमा-तिशायित्वं निश्चित । तस्माच्छ्रुति पुराणसिद्धत्वाल्लिंगं वैदिकमेव । वेदमूलकत्वाभावा-द्विष्णुविग्रह सालग्रामदेवतापूजनस्य तान्त्रिकत्वमेव ॥

---

1 Another reading is शिखायज्ञोपवीतच ह्येतद्ब्राह्मणलक्षण

किञ्च। विष्णोश्शिवलिंगाराधकत्वं ऋग्वेदे श्रूयते। "तवाश्रिये मरुतो अर्चयन्त रुद्रयत्ते जनिमचारुचित्र"। "पद यद्विष्णोरुपम निधायतेन पासिगुह्य नामगोना"। इति। ब्रह्मकैवर्ते। "रौद्र समभ्यर्च्यहि लिंगमादौ शिलामय चारुहरिस्तुभक्त्यासुदुर्लभ वैष्णवमाद्यमर्य्यमवाप्तवानेषपरात्पर तत्"। तथा पाराशरपुराणे। "रौद्र लिंग महाविष्णुर्भक्त्या शुद्धशिलामय। चारुचित्र समभ्यर्च्यलब्धवान्परमपद"। "साच लक्ष्मीस्समाख्याता महाविष्णोस्तुदुर्लभा"। "यश्चलिग समभ्यर्च्य सम्पूज्य सर्व चेतने"रित्यादिना "**सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणे**" बहुधा प्रपञ्चित ॥

ननु रुद्रस्य तत्प्रणीत तत्प्रतिपादकागमपुराणाना तामसत्वमिति यदुक्त तदसमञ्जस। "रुद्रो वा एषयदग्निस्तस्यै ते तनुवौ घोरान्याशिवान्या"। इति श्रुतौ। रुद्रस्य परब्रह्मण घोरशरीरत्वेन जगत्सहारकत्व। अघोरशरीरत्वेन जगत्कारणत्व जगत्पोषकत्व च प्रतिपाद्यते। सहारस्य क्रूरधर्मत्वाद्रुद्रस्य सहारकर्तृत्वात्तामसत्व। विष्णो प्रपञ्चपोषकत्वेन सात्त्विकत्वमितिचेन्न। सहारकर्तृत्वाभावे निरीश्वरप्रसङ्गात्। "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते"। "यस्य ब्रह्म च क्षत्त्रचोभेभवतओदन"। इत्यादि श्रुतिषु सहारस्य ब्रह्मधर्मत्वेन विवक्षितत्वात् नशङ्कनीय। "अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्रा' इति सूतसहितायां सूतगीतासु कालरुद्रस्यापि ब्रह्मविष्ण्वादिभ्योऽधिकत्वमुपदिष्ट। "विष्णोरन्तस्तमस्सत्त्व बहिरस्ती"ति। "दशशैवपुराणानि" इत्यारभ्य "वैष्णवानिच चत्वारि तामसानि मुनीश्वरा। क्षत्रियाणा श्रुताधर्मास्तेषुतद्देवता हरि"। "तम कृष्णमुदासीन कूटकृत्यविशारदं"। "निद्रालस्य प्रमादादि पञ्चधास्यात्तु तामस"। "निद्रालस्यप्रमादाद्या स्तद्गुणा परिकीर्तिता"। "कृष्णो विष्णुस्स्मृत श्शेषशायी भक्तविमोहक" इत्यन्त। शिवरहस्यखण्ड सम्भवकाण्ड प्रथमाध्याये दर्शित। श्रुतिरपि। "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचनं नीलकण्ठ प्रशान्त" मिति कैवल्ये। "प्रपञ्चोपशम शान्तं शिवमद्वैतं"। इति माण्डूक्येपि शिवस्यापि परमसात्त्विकत्व व्यपदेशात् सर्वाधिकत्व श्रूयते। अतो न तामसत्वकलङ्क प्रसङ्ग। एतच्छास्त्रयोनित्वाधिकरणे बहुधा प्रपञ्चितत्वादत्र सक्षिप्त। यागक्रियासु रुद्र होमानन्तरमप उपस्पृश्येत्यनेन तामसदेवतात्वेह्य माङ्गल्यदेवतात्वे चेदमेव मुख्यदृष्टातमिति यदुक्त तदसमञ्जस। श्रौतशुण्ठप्रसङ्गात्। "आप परिषिञ्चति। रुद्रस्यान्तर्हित्यै"। इति यजुश्श्रुतौ आप परिषेचनस्य रुद्रान्तर्धानार्थकत्वेन कण्ठोक्त्या निर्दिष्टत्वात्। स्कान्दे व्यासजैमिनिसंवादे व्यासवचन। "देवतानाञ्च सर्वेषा प्रभुस्साम्बस्त्रिलोचन"। "तस्मान्महादेव इति प्रोच्यते वेदवादिभि। अतएवाद्वितीयत्वमेकएवाति वै श्रुते। तद्भृत्यैर्ब्रह्मविष्ण्वाद्यैर्नाहुति परिकल्प्यते। तद्वैलक्षण्य सिध्यर्थं रुद्रस्यपरमात्मन"। "सर्वयोगेषु होमेषु रुद्रान्तर्धान सिद्धये"। "जलोपस्पर्शन प्रोक्त नीलकण्ठस्य शूलिन"। तथा कूर्मे। "यथाक्रम समभ्यर्च्य भोजयित्वा प्रभु भुवि। "प्रेषयित्वाथभृत्याना यथापूजाविधीयते"। "तथा रुद्र महादेवं सर्वयज्ञ फलप्रद"। 'दत्वाहुति ततो भक्त्या तदन्तर्धान सिद्धये"। "जलोपस्पर्शन प्रोक्तं ततो देवसमर्चन"। इति ॥

किञ्च। शिवस्येतर देवतासामानाधिकरण्यराहित्य मन्त्रोपनिषदि श्रूयते। "नतस्य कार्य करणञ्चविद्य ते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते"। इत्यारभ्य "एकएवरुद्रोनद्वितीया-

यतस्थ'' इत्यादिना अद्वितीयत्वादिक तस्यैवोपदिष्ट । ननु । नैऋति राक्षसादि प्रकरण पाठात् । शिवस्याप्यपकृष्टत्वमितिचेत्तदयुक्त । तदापस्तम्बसूत्रेच । "अग्नेर्गवा ब्राह्मणस्ये''त्यादिना । अग्नि गो ब्राह्मणादि स्पर्शस्य पतितामेध्य रजस्वला स्पर्शस्येव स्नानविधि श्रवणात् । वाक्यैक पाठाच्च । न प्रकरणैक दोष । तथास्मृतिरपि । "गामग्नि श्रोत्रियचैव पतित च रजस्वला । ब्रह्मबन्धु तथास्पृष्टा सवासा जलमाविशे''दिति दर्शनात्सर्वेषामशुचित्वमहेतुक । तस्माच्छिवस्यैव सर्वाधिकत्व निष्प्रत्यूहमेव ॥

किञ्च । सूतसहिताया । "भेदाऽभेदस्तथाभेदो भेदएतेमतास्त्रय '' इति । "ध्रुव कश्चिद्ब्रूते सकलमपरस्त्वध्रुवमितिपरो ध्रव्याऽध्रव्येति'' महिम्नस्तवे । प्रतिज्ञासिद्धे र्लिङ्गमाश्मरथ्येत्यारभ्य भगवता व्यासेन मतत्रयमेव भेदाऽभेदक्रमेण व्यपदेशात् । जैमिन्यादि वैदिकैरपि पूर्वपक्षस्याप्ययोग्यत्वेन विशिष्टमतस्योपेक्षणीयत्वात् । तथा शङ्करभट्ट भास्करादि वैदिकैरपि भेदाऽभेदमतस्यैव पारमार्थिकत्वेन व्यवस्थापनात् । भेदादि वेदसिद्धमतत्रयान्तर्भावात् । विशिष्टमतस्य तान्त्रिकत्व दुर्वारमेव । उत । "एतावन्तो वै पशव द्विधा द्विपादश्चतुष्पादश्च'' । इति । "तस्माद्रुद्र पशूनामधिपतिरि''ति । "एषामीशे पशुपति पशूना चतुष्पदामुत द्विपदामिति ब्रह्मादय पशव'' इत्यादौ । जीवाना पशुत्व । "ज्ञात्वा देव सर्वपाशापहारि क्षीणै क्लेशै सर्वमृत्युप्रहरिणि'' । "ज्ञाननिर्मथनाभ्यासात्पाशदहतिपण्डित'' । इत्यादिना मायाया पाशत्व । "पशूना पतये नमो नम'' इत्यादौ परमेश्वरस्य पशुपतित्वच स्पष्टमुपदिष्टत्वा त्पशुपाशुपति पदार्थत्रयप्रतिपादक शैवशास्त्रस्य वेदमूलकत्वाद्वैदिकत्व । चिदचिदीश्वर परिभाषाप्रधानरामानुजशास्त्र वेदमूलत्वाभावादवैदिकमिति घण्टाघोष ॥

"रुद्रेणान्नममृत देवावै मोक्तृकामा वेदाश्च कामयन्ते'' । "रुद्रभुक्त भुञ्जीया'' दित्यादि श्रुतिसिद्धत्वाच्छिवप्रसादस्य वैदिकपरिग्राह्यत्व तन्त्रप्रधानत्वाद्विष्णुप्रसादस्य तान्त्रिकपरिग्राह्यत्व निष्प्रत्यूह । दग्ध भुजाना पुनर्दहनमयुक्त । "दग्धस्यदहनं नास्ति पक्वस्य पचन नही''त्यादौ दग्धस्य पुनर्दहननिषेध दर्शनात् । तदङ्गीकारेदीक्षाया वैफल्यमेव । किञ्च । दहनाङ्गीकारे । "सूत्राग्निर्वा चक्रधारणदीक्षानुगतवैष्णवाग्निर्वा । नाद्य । सूत्राग्निनादहनाङ्गीकारे वैष्णवदीक्षितस्यबद्धजीववत्प्रेतत्व । तदनन्तरमपि । पित्रादीना वसुरुद्रादित्यलोकानुप्रविष्टत्व । चतुर्थ पुरुषस्यापि स्वर्गलोकप्राप्ति सम्भवात् । वैष्णवदीक्षिताना विष्णुसारूप्य विधायकशास्त्राणा वैयर्थ्यापत्ति । दीक्षाया निष्फलत्व । चक्रधारणसमागत वैष्णवाग्नेर्विनियोगाभावाच्च । न द्वितीय । वैष्णवाग्ने पाञ्चरात्रागम प्रकरणपठितत्वात्तद्दहनस्यापि तान्त्रिकत्व दुर्वारमेव । कूर्मे । "कापालं पाञ्चरात्रञ्च यामळवा ममार्हत' । "एव विधानिचान्यानि मोहनार्थानितानितु'' । इति ।तथा ब्रह्माण्डे । "कापाल लाकुलं वाम पाञ्चरात्र तथैवच'' । "मुमुक्षुभिर्नसेव्यानि वेदमार्गविरोधत'' । पाराशरपुराणे । "धर्माऽधर्मादि विज्ञाने ह्यागम पुरुषोदित'' । "पाञ्चरात्रादयस्सर्वे नप्रमाणमितिस्थिति'' । स्कान्दपुराणे । "पाञ्चरात्रादि मार्गाणा वेदमूलत्वमस्ति चेत्'' । "प्रमाण तत्रविज्ञेयं नस्वतन्त्रा कदाचन''इति । "श्रुतिपथगळिताना तन्त्रमार्ग प्रवेश'' इति । सूतसहिताया बहुशो दर्शनात् । तन्मतमुपेक्ष्यं ॥

ननु वेदोपबृंहित पुराणान्तर्भूत पद्मपुराणोत्तरभागे। इद महोपनिषदि प्रोक्तं "चक्रादि धारण"मिति वाक्ये शङ्खचक्रादि धारणस्य बहुश्रुति प्रतिपादकत्व श्रवणात्। पाञ्चरात्रमतस्य वैदिकत्वमेवेति चेन्न। पाञ्चरात्रागमाद्यनुसारि पुराणवाक्याना मानाभावात्। तथा पाराशरपुराणे "यत्तु तन्त्रानुरोधेन कथित तत्परित्यजेत्"। "पुराणे धर्मशास्त्रेवा यन्नतो वैदिको द्विज"। इत्युक्त्या तन्त्रानुरोधित्व कथ ज्ञातव्यमित्याशङ्क्याह। पुराणे धर्मशास्त्रेवा योऽर्थ श्रुत्याविरुध्यते"। "तन्त्रार्थस्सतुविज्ञेयस्सर्वदा वैदिकोत्तमे"। "स्मृतयश्च पुराणानि भारतप्रमुखानिच। वेदानुसरणत्वेन प्रामाण्यमिति निश्चित"मिति दर्शनात्। चक्रादि लाछनस्य प्रत्यक्षविधायक श्रुत्यभावात्। "चरण पवित्र"मिति श्रुतौ। अन्यथा विनियोगदर्शनात्। गन्धद्वारादिमन्त्राणामन्यथा विनियोगदर्शनेपि प्रकरणानुकूलाङ्गीकारात्। चरणपदस्य चक्रपरत्वे मानाभावाच। "पवित्र चरण चक्र लोकद्वार सुदर्शन"मित्यादि नैघण्टिकवाक्यानाममूलत्वान्मानाभाव। "ताप पुण्ड्रस्तथानाम मन्त्रोयागश्च पञ्चम" इत्यादि तान्त्रिक पञ्चसस्कार विधायक पाञ्चरात्रागम वाक्याना वेदमूलकत्वाभावाद्वैष्णवमत तान्त्रिकमिति निष्प्रत्यूह। तदुक्त शैवपुराणे। "रुद्रस्त्विष्टकृदग्निरि"त्यनुदिन मुञ्चन्ति होमक्रिया नेच्छन्ते पशुवन्धनस्य च विधीरुद्र पशूना पति। "श्रारुद्रप्रतिपादका भगवती ता भर्गशब्दान्विता गायत्रीमपिसन्त्यजन्ति विबुधा विप्रा कथ वैष्णवा"। इति व्यपदेशात्। जीवोत्पत्तिविधायक पाञ्चरात्रागम विशिष्टाद्वैत वैष्णवमत वैदिकैरनङ्गीकरणीयमिति सिद्ध॥

तन्मतस्य वेदबाह्यत्वे पुन हेत्वन्तरमाह॥

सू॥ तच्च कर्तु करण॥ ४३॥

"सङ्कर्षणात्प्रद्युम्न सञ्ज्ञिमनोजायत" इति। कर्तु जीवात् करणस्य मनोजन्यत्व नसम्भवति। कुत। अज्ञस्य जीवस्य अन्त करण निर्माण सामर्थ्याभावात्। "एतस्माज्जायतेप्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"ति। परस्मादेव ब्रह्मण मानसोत्पत्ति श्रूयते। तस्माच्छ्रुतिविरुद्धार्थ प्रतिपादनादस्यापि तन्त्रस्य प्रामाण्य प्रतिषिध्यत इति व्याचक्षते। उत क्षेत्रज्ञस्य अन्त करणवैशिष्ट्येन वा मानसजनकत्वमवैशिष्ट्येन वा नाद्य। तन्मते तदन्त करणस्यापि जीवजन्यत्वाङ्गीकारात्। अन्त करणस्य जीवस्यच शरीरेन्द्रियाद्यभावतया स्वसामर्थ्याभावाच। जीवान्त करणप्रवृत्तौ शरीराद्यङ्गीकारे बहुत्वादनवस्था दोषप्रसङ्ग। नद्वितीय। स्वसामर्थ्येन मानसजन्यत्वाङ्गीकारे शरीरेन्द्रियादि जगज्जन्मादिकारणत्व कि नस्यात् तस्य जगज्जन्मादिहेतुत्वे जगदीश्वरस्य नकिञ्चित्प्रयोजन। "जीवस्याहमज्ञ" इत्यादि विद्यानुभवदर्शनात्। "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशा"विति श्रुतिविरोध प्रसङ्गात। तस्य सत्यसङ्कल्पादि धर्माणा अदृष्टत्वाच। तस्मान्मानसस्य जीवजन्यत्व व्यवस्थापक पाञ्चरात्रमतमसमञ्जसमिति सिद्ध॥

ननु सङ्कर्षणादयस्त्रयो न जीवादिरूपा। किंतु वासुदेववद्विज्ञानस्वरूपा ईश्वरा एवेत्याशङ्कायामाह॥

सू॥ विज्ञानादिभावेवा तदप्रतिषेध॥ ४४॥

वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्तते। "विज्ञानञ्चादिचेति परब्रह्मविज्ञानादि" सङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपि परब्रह्मभावे सति। तदप्रतिषेध। तयो मतविरोध श्रुतिविरोधयोरप्रतिषेध।

न प्रतिषिध्यते । यत्र कुत्रापि श्रुतिषु ब्रह्मणो घटपटादिवज्जीवोत्पत्तिस्तज्जीवे मन कारणत्व चादर्शनाद्वेदबाह्य पाञ्चरात्रागमनिषेधोऽप्यबाधित इति वेदितव्यं । तत्पाञ्चरात्रागमेपि । विष्णुसारूप्यापन्नाना मुक्तात्मना मन कारणत्वमविधीय्यते । तस्मान्नारायणभावापन्नत्वेपि संरक्षणादि त्रयाणा परमात्मवन्मन कारणत्वमव्यपदिश्यते । तदङ्गीकारेह्यनन्तेश्वरप्रसङ्गा-दनवस्थाच । तद्वासुदेवाधिक्यत्व वाक्यानामप्रमाणप्रसङ्गश्च युज्यते । साङ्ख्ययोग पाशुपत सौर गाणापत्यादि मतेष्वपि तत्सारूप्यसिद्धाना तद्वत्कारणत्वाभावात् । सङ्कर्षणादि त्रयाणा मीश्वरत्वाङ्गीकारे वासुदेवस्य न किञ्चित्प्रयोजन । एकेनैव कार्यसिद्धे । "भगवानेकएव वासुदेव परमार्थतत्व"मिति प्रतिपादक पाञ्चरात्रागमसिद्धान्तहानि । "अनीश्वराणा सङ्कर्षणादीना वासुदेवतुल्यत्व व्यपदेशे वासुदेवादुत्पत्तिर्नाभ्युपगम्यते । तस्मात्सङ्कर्षणादि जन्यत्व विधायक पाचरात्रागम विरोधो दुर्निवार । आकाशप्राणादिव सङ्कर्षणादीना ब्रह्मत्व विधायक श्रुत्यदर्शनात् । तत्प्रक्रियाया वेदबाह्यत्वमुचित "मद्भक्तोहि ममाधिक्य" इति तान्त्रिकन्यायानुसरणेन सङ्कर्षणादीना तदधिकत्वव्यवस्थापने तज्जन्यत्व तदुपासकत्वविरोध । तदपकृष्टे मन कारणत्वं नोपपद्यते । तस्मात्सर्वथा श्रुत्युक्त्यनुभवविरोधात्पाञ्चरात्रमत विवेकि-भिर्नादरणीय ॥

ननु । "साङ्ख्य योग पाञ्चरात्रं वेदा पाशुपतं तथा" । "ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै" । "साङ्ख्य योग पाञ्चरात्र वेदा पाशुपत तथा" । "एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभि " । "साङ्ख्य योग पाञ्चरात्र वेदा पाशुपत तथा । किमेतान्येक-निष्ठानि पृथग्निष्ठानिवा मुने" इति । भारतसिद्धातागम पाराशरस्मृतिषु साङ्ख्यादिमताना विधे-यत्व । पाशुपतस्य तत्तुल्यत्वोपदेशत्वात्कथ शैव तदाधिक्यमिति चेन्न । वैष्णवशब्दस्य दशविधवैष्णव परत्वेपि यथाप्रकरणानुकूलार्थो विवक्षित । तथा पाशुपतशब्दस्यापि दश-विधवैदिक तान्त्रिक शैवपरत्वेपि यथाप्रकरणानुकूलार्थो विवक्षित । तथा पाशुपतशब्द-स्यापि दशविध वैदिक तान्त्रिक शैवपरत्वेपि स्थानात्प्रकरणा"**लिङ्गादर्थो निर्णीत**" इति न्यायेन प्रकरणानुकूलार्थो निर्दिश्यते ॥

उत । सिद्धान्ताशिखामणौ । भारतेच । शैव पाशुपतमतयोर्वैलक्षण्य । शैवमतस्य पाञ्चरात्र पाशुपतादिभ्यस्समुत्कृष्टत्व चोपदिष्ट । "आगमा बहुधा प्रोक्ता शिवेन परमात्मना । शैव पाशुपत सोम लाकुलचेति भेदत" इति । घटपटयोरिव शैवपाशुपतयो परस्पर वैलक्षण्य विधीयते । किञ्च "वेदैकदेशवर्तिभ्यो साङ्ख्यादिभ्यो महामुने" । सर्व वेदानुसारित्वा-च्छैवतन्त्र विशिष्यते" । इति तत्रैव साङ्ख्ययोग पाञ्चरात्र पाशुपतादीना वेदैकदेशवर्तित्वे नापकृष्टत्व । शैवमतस्य सर्ववेदमयत्वेन समुत्कृष्टत्व च व्याचक्षते । महिम्नस्तवेपि । "त्रयी साङ्ख्ययोग पशुपतिमतं वैष्णवमिति प्रभिन्ने प्रस्थाने परमिदमिद पथ्य"मिति च । रुचीना वैचित्र्या दृजुकुटिलनानापथजुषा नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इवे"ति परिच्छिन्नसाङ्ख्ययोग पाञ्चरात्रपाशुपतादि मताना ऋजुकुटिलमार्गेण सर्वेषा समुद्रनदीन्यायव-च्छिवेप्येकत्वोपदेशात् । शैवमतस्य सर्वमताधिक्यत्व घण्टाघोष ॥

किंच । वेदतुल्यभारते, । आनुशासनिकपर्वणि । "किमाहुर्भरतश्रेष्ट पात्र विप्रास्सनातन । लिङ्गिन ब्राह्मणंचापि ब्राह्मणचाप्य लिङ्गिन"मिति । युधिष्ठिरप्रश्ने ।

"सद्वृत्तिमपिविज्ञाय लिङ्गिनेचेतरायच" । "देयमाहुर्महाराज उभावेतौ तपस्विना"विति । भीष्मप्रतिवचनेन लिङ्गधारि ब्राह्मणाना मुख्य दानपात्रता वापक्षे तद्भिन्न ब्राह्मण दानपात्रत्व निर्देशात् । लिङ्गधारणावच्छिन्न शैवमतस्य सर्वाधिकत्वमर्थात्सिद्ध । अत एव सर्ववेदमय शैवमत विरुद्धत्वेन साङ्ख्यादीनामत्र भगवता पाराशर्येण निरस्त । तथापि । साङ्ख्ययोग-पाञ्चरात्राणा कपिल हिरण्यगर्भ नारयणकृतत्वेन पौरुषेयत्व । परब्रह्माभिधान पशुपति-प्रणीतत्वेन पाशुपत्यागमानामपौरुषेयत्व बेदवत्प्रामाण्यच । तत्रैकदेशागमाना निमित्तोपा दानमात्र द्योतनत्वेन वेदविरोध इति चेत् । वेदैकदेशो "सोकामयत" । "स ईक्षाचक्रे सप्राण सृजत" । "आत्मन आकाशस्सम्भूत" । "बहुस्या प्रजायेयेति" । इत्यादौ निमित्तकारण मात्रत्वदर्शनात् । तेषामप्यप्रमाणप्रसङ्ग प्रसज्येत ॥

उत । "किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानिवा मुने" । इत्यादिना । किं साङ्ख्ययोग-पाशुपत वेद पाञ्चरात्राण्येकतत्त्व पराणि पृथक्त्वप्रतिपादन पराणिवा । यदैक तत्त्वप्रति-पादक पराणि किं तदेक तत्त्व । यदातु पृथक्तत्त्व प्रतिपादक पराणि तदेषा परस्पर विरुद्धार्थ प्रतिपादनपरत्वाद्वस्तु निर्विकल्पासम्भवाच्चैकमेव प्रमाणमङ्गीकरणीय । पौरुषेयाणा तद्धर्मोणा हि परस्पर विरुद्धवस्तुवादित्वेन नापौरुषेय वेदप्रमाणत्वेन निरस्तप्रमादादि निखिल दोष गन्धविरुद्धाभिधायित्वाच्च । यथावस्थित वस्तुनि प्रामाण्य दुर्लभ । वेदवेद्यश्च परब्रह्म भूतश्शिव एव । "सर्वं खल्विद ब्रह्म" । "सर्वो वै रुद्र" । "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमोनम" इत्यादिना वेदान्तवेद्यस्सर्वात्मक परब्रह्माभिधानश्शिव एक एव वस्त्विवति निश्चीयते । किंच । शिवोक्तनिगमागमेषु महादेवाभिधानस्य परब्रह्मण । मूर्ताऽमूर्तस्य षड्गुणैश्वर्यपूर्णस्य हिरण्मय सूक्ष्मव्यूह विभवभेदभिन्नत्वमुपदिष्ट । वीरागमे । "ब्राह्मणाना हितद्ब्रह्म महादेवाख्ययाजिना । शिवज्ञानकर शास्त्र सर्वोपनिषद महत् । यथाधिकार भक्तैस्तु ज्ञानपूर्वेण कर्मणा । अभ्यर्चित महादेव ससारामयभेषज" । "प्राप्यतेहि परसूक्ष्म विभव-व्यूहकारणं । अर्धनारीश्वरत्वादि लीलाविभव सञ्ज्ञिका" । "सद्योजातादय पचव्यूहा प्रोक्तास्सनातना" । "तेषामेवविभक्तादि स्थलपचकर्माधरित" । "सकल निष्कलसूक्ष्म हिर-ण्मयमनामय" । "व्योमवत्सर्वसम्पूर्णं सर्वैश्वर्यसमन्वितं । स्वतन्त्रजगदाधारं शिवरुद्रादि-सञ्ज्ञिक । नित्यसवेताचिच्छक्तियुक्त साम्बमहेश्वर"मित्यादिना । "ऋतꣳसत्यपरब्रह्म पुरुष-कृष्णपिगळ" मित्यादि श्रुतिसिद्धार्धनारीश्वरत्वादि लीलामगलविग्रहा । विभवाभिधाना । 'सद्योजात प्रपद्यामी'ति पंचब्रह्ममन्त्रे सद्योजातादि व्यूहपचकमुपदिष्ट । 'नमोहिरण्यबाहवे' 'हिरण्यवर्णाये'ति मन्त्रेण षड्गुणैश्वर्यसम्पन्न स्वभावज्योतिर्मय विग्रह महादेवाख्य परब्रह्म व्याचक्षते । "सर्वाननशिरोग्रीव स्सर्वभूतगुहाशय" । "सर्वव्यापीच भगवास्त-स्मात्सर्वगतश्शिव" इत्यत्र तस्य परशिवस्यैव सर्वमयत्वं सर्वान्तर्यामित्व सर्वव्यापकत्वं चाभ्युपगम्यते । तस्माद्वेदशिवागमयोर्नकिंचिद्भेद । अतो वेदविरुद्धजीवोत्पत्त्यादि विधा-यक पाचरात्रमत नि श्रेयसकाङ्क्षिभिर्नश्राव्य ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

विप्रतिषेधाच्च । विशेषणविरुद्धाच्च । साङ्ख्यादिमताना प्रधानजगत्कारणत्वादि किञ्चि-

द्वेदान्ताविरोधात् । पाञ्चरात्रमतस्यतु । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" । "अचेतना परार्थाच नित्यासततविक्रिया । त्रिगुणा कर्मिणा क्षेत्र प्रकृतेरूपमुच्यते" । "व्याप्तिरूपेण सबव तस्याश्च पुरुषस्य च" । "सह्यनादिरनतश्च परमार्थेन निश्चित" इति वेदागमेषु च । सर्वत्र जीवस्य नित्यत्वप्रतिपादनात् । जीवोत्पत्त्यादि विधायक पाञ्चरात्रमत सर्ववेदान्त विरुद्ध-त्वाच्च । भ्रातिमूलमतमिति वेदितव्य । "वासुदेव पर तत्त्व सर्वकारणमव्ययं" "सङ्कर्षणाख्य जीवस्तु तत्सकाशात्प्रजायते" "सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्न सज्ञ सङ्कल्परूपक" । "मानस जायते तस्मादनिरुद्धाभिधानक" । "ह्कार जायते चेति व्यूहत्रयमुदाहृत"मिति । पाञ्चरात्रागमे तत्प्रक्रिया श्रूयते । तदसच्छास्त्रमविचारित रमणीय । अजातस्य जीवस्य घटादिवज्जन्यत्व । किञ्चिज्ज्ञस्य जीवस्य मन कारणत्व । जडीभूतमनसोरहङ्कारकर्तृत्वञ्च दर्शनात् । "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" । "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि चेति" । श्रुतिषु विरोधप्रसङ्गो दुर्निवार ॥

ननु । पाञ्चरात्रे पुष्करसहिताया कर्तव्यत्वेन वे यत्र चतुरात्म्यमुपासते । क्रमागतै-स्स्वसज्ञाभिर्ब्राह्मणैरागमच तत् । "यस्मात्साम्य परब्रह्म वासुदेवाख्यमद्वय । अस्मादवाप्यते शास्त्रात् ज्ञानपूर्वेण कर्मणा" । इत्यादिना सङ्कर्षणादीनामपि परब्रह्मस्वेच्छाविग्रहरूपत्वा व्यपदेशात् । शैवागमवदत्रापि विभवार्चनाव्यूह प्राप्य । "व्यूहात्पर वासुदेवाख्यं प्राप्यती"ति व्याचक्षते । "विभवो रामकृष्णादि प्रादुर्भावगण । "वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्ध संज्ञिको व्यूह" । सूक्ष्मषाड्गुण्यैश्वर्यविग्रह वासुदेवाख्य परब्रह्मेति निरूपित । तस्माज्जीव मनोहकारतत्त्वानामधिष्ठातार । तेषा जीवादिशब्दैरभिधानमविरुद्ध । यथाकाशप्राणादि शब्दै ब्रह्मण अभिधान्तरवदिति चेन्न । शैवमतवद्वासुदेवादि व्यूहाना प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वा-भावात् । सङ्कर्षणादीना ईश्वरत्वे तज्जन्यत्व विधायकस्वशास्त्रविरोधप्रसङ्ग । स्वशास्त्रानु-गुण्येन तेषामीश्वरत्वाङ्गीकारपूर्वक कारणत्वाङ्गीकारे वेदबाह्यप्रसङ्गे अनवस्थाच दृश्यते । "अजायमानो बहुधा विजायते" । इति श्रुतौ परमेश्वरस्य स्वसङ्कल्पत्वेन स्वेच्छाकृतविग्रहत्व स्मरणात् । वासुदेवात्सङ्कर्षणादि जन्यत्वमविरोध इति चेत्तदसत् । "सोऽकामयत बहुस्या प्रजायेयेति"।"तदैक्षत बहुस्या प्रजायेयेति"। इत्यादिवत्तच्छ्रुतेरपि ब्रह्मणो जगदुभय-कारणत्वपरत्वात् । तत्र सङ्कर्षणादि शब्दादर्शनाच्च । तदङ्गीकारे पूर्वापरवाक्यसमन्वया भावाच्च । आकाशप्राणादिशब्दवच्छ्रुतौ सङ्कषर्णादि शब्दाना ब्रह्मपरविधायकत्वमव्यप-दिश्यते । अतस्तच्छास्त्रप्रमाण गगनभित्तिचित्रायमानवदवभासते । "त्रिपुरासुरमोहार्थं केशवेन शिवेनच" । "बुद्ध जैन च चार्वाकं पाञ्चरात्रञ्च मुद्गल" । कृतं तस्मादसच्छास्त्र न श्राव्य मोक्षकाक्षिभि"रिति स्कान्दे । पाचरात्रेच बौद्धेच तथा कौलमुखेषुच । "श्रद्धया-दीक्षितायेच ते लोके ब्राह्मणाधमा" । शैवे वायुसहिताया । "बुद्धेजिने पाचरात्रे तथालोका-यतेपि च । यो दीक्षितस्स सद्योभूत्पतितो नात्र सशय" इत्यादिना बुद्धपाचरात्र शास्त्राणा राक्षसमोहनार्थ कल्पनोपदेशात् । "गृहस्थोब्रह्मचारीवा वानप्रस्थोथ भिक्षुक । यद्दच्छोत्सिद्धि-मास्थातुं देवताङ्काय तेजस" इत्यादि पाचरात्र प्रबन्धं मुमुक्षुभिर्नोपादेय । अतस्सर्ववेद-वेदान्तागमादि पूर्वापरमध्यपरामर्श ज्ञानदृष्टया द्वैताऽद्वैत मतमेव मुख्यवेदान्त सिद्धात-

मित्यावगम्यते । **जन्माद्यस्ययत** इत्यादिना । जगदुभयकारणत्व व्यवस्थापनात् । निमित्तकारणत्वेन जगदीश्वरयोर्द्वैतत्वमुपादानत्व व्यपदेशेनाद्वैतत्वच दर्शितं ॥

किंच । "**मुक्तोपसृप्य व्यपदेशा**"दित्यत्र मुक्तजीव परब्रह्मणो प्राप्यप्रापकत्व निर्देशाज्जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्वमर्थात्सिद्ध । "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" । "ज्ञात्वाशिव शान्तमत्यन्तमेति" । "तत्त्वमसि" "अह ब्रह्मास्मि" "तत्त्वमेवत्वमेवतत्" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवति" । "यथानद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपेविहाय । तथा विद्वान्नाम रूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । इत्यादि श्रुतिषु । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्व निर्देशात् । तदेवाङ्गीकरणीय ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृट श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तव्यवस्थापक वैयासिकब्रह्ममीमांसा सूत्रार्थ प्रकाशके श्रीकरभाष्ये विरोधपरिहाराभिधानस्य द्वितीयाध्यायस्य अष्टाधिकरणाव-
च्छिन्न रचनानुपपत्तेश्च नानुमानमित्यादि पञ्चचत्वारिंश-
त्सूत्रात्मक द्वितीय पादस्समाप्त ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीय पाद. ॥

पूर्वपादे श्रुतिविरुद्धानि साङ्ख्ययोग तार्किकाद्वैतादि मतानामधिष्ठान ब्रह्मणो जगदुभयहेतुत्वानङ्गीकारत्वान्निरस्ता । श्रुतीनामन्योन्य विरुद्धत्व द्योतनाज्जगतो ब्रह्मकारणत्व मसङ्गतमित्याशङ्काया तन्निराकरणार्थं तृतीयपादमारभ्यते ॥

॥ वियदधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ नवियदश्रुते ॥ १ ॥

पूर्वोक्त पादद्वये श्रुत्याभासमताना युक्तिमात्रप्रधानवादिमताना च तिरस्कृतत्वेन ब्रह्मणि सर्वेषा वेदान्तानामविरोधत्व प्रदर्शित । एतत्पादद्वये श्रुतिपरस्पर विरोधपरिहारादध्यायसङ्गति । इदानी स्वपक्षविक्षेपादिदोषगन्धाभावख्यापनाय ब्रह्मकार्यत्वेनाभिमत चेतनाचेतनप्रपञ्च कार्यप्रकारो विशोध्यते । "सदेव सोम्येदमग्र असीत्" । "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म" । "तदैक्षत बहुस्या प्रजायेयेति" । "तत्तेजो सृजते"ति । सृष्टिप्रकरणे तेज प्रभृतीनामेवोत्पत्तिराम्नायते । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन अकाशस्सम्भूत" । "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि"चेत्यादि श्रुतिष्वाकाशवाय्वोर्जन्यत्व श्रवणादत्र वियदुत्पद्यते नवेति सशय्यते । "ख ब्रह्म" । "आकाश आत्मा" । इत्यादि श्रुतिष्वाकाशस्यैव ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात् । "आकाशोहवै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा सआत्मे"त्यादिषु तस्यैव सर्वान्तर्यामित्वमात्मत्वोपदेश च निर्देशात् । छान्दोग्ये । तेज प्रभृतीनामेव सृष्ट्युपदेशात् । निरवयवत्वापूर्णत्वाच्छेद्यत्वा दाह्यत्वाक्लेद्यत्वाशोषत्वादीना दर्शनाच्च । वियदुत्पत्तिर्नसम्भवति । तदुत्पत्तिविधायक तैत्तिरीयादि वाक्याना भ्रममात्रत्वमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **न वियदश्रुते** । वियदाकाश निरवयवत्वाद्ब्रह्मवदजन्यमितिचेन्न । कुत । अश्रुते । यत्र कुत्रापि श्रुतिषु तस्याजन्यत्वा श्रवणात् । आकाशस्य अजन्यत्व परब्रह्मत्व च सर्वथा न विधीयते । "ख ब्रह्म" । "आकाश आत्मेत्यादि" श्रुतीना "अन्न ब्रह्म प्राणो ब्रह्म मनो ब्रह्म विज्ञान ब्रह्म आनन्द ब्रह्म ओमित्येकाक्षर ब्रह्म असावादित्यो ब्रह्मे"त्यादि वदौपचारिकमेव । "ख वायुर्ज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी" । "यत्पर ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन महदि"त्यादि श्रुतिष्वाकाशव्यतिरेकत्व ब्रह्मणश्शिवस्योपदिष्टत्वात् । नान्यार्थो युक्त ॥

किंच । "आकाशोहवै नामरूपयोर्निर्विहिते"त्यादावाकाश शब्दस्य । "आसमन्तात्काश्यत' इति प्रकाशतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मपरत्व । "स्थानप्रकरण लिङ्गात्समन्वय" इति न्यायेन ब्रह्मधर्माणा द्योतनात् । तत्परत्वमेवेति निश्चीयते । 'श्रुतिस्सत्यार्थ वादिनी' ति स्मृतिदर्शनात् । ब्रह्मेत्यादीना अन्न कथमौपचारिकत्वमिति चेत् । "यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य औषधी" ष्वित्यादौ शिवस्य ब्रह्मण अष्टमूर्त्यात्मकत्वेन सर्वान्तर्यामित्वेन च सर्वशब्दवाच्यत्व व्याचक्ष्यते । "सएव विष्णुस्सप्राणस्सकालोग्निस्स चन्द्रमा" । "स एव सर्व यद्भूत यच्च भव्यं सनातनं" । "सर्वोवैरुद्र" इत्यादिषु । सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मात्मकत्वं । **"तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य"** इत्यत्र स्पष्टमुपदिष्ट ॥

किंच । पूर्वाध्याये । "आकाशस्तल्लिंगा"दित्यत्र । ब्रह्मलिङ्गवत्त्वादाकाशादि शब्दाना ब्रह्मपरत्वमिति पूर्वमेवोक्त "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" । "यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गास्सहस्रश प्रभवन्ते सरूपा" । "तथाक्षराद्विविधास्सौम्यभावा प्रजायन्ते तत्र चैवापियान्ती"त्यादौ जीवाना ब्रह्मजन्यत्व श्रवणेपि तेषा निरवयवत्वेन यथोत्पत्तेरौपचारिकत्व निर्दिष्ट । "तद्वत् आत्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यत्राकाशोत्पत्तिरौप-चारिकमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अस्तितु ॥ २ ॥

तु शब्दो निश्चयार्थ । अस्तित्वाकाशोत्पत्ति । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश-स्सम्भूत" इत्यादि श्रुतौ घटादिवदाकाशोत्पत्ति श्रूयते । जीववत्तदतीन्द्रियविषयत्वेपि जडत्वात्तद्वदयुक्त । "न जायते म्रियते वा विपश्चिन् । ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादौ जीववच्छ्रुत्यन्तर प्रमाणाभावतयाकाशजन्यत्व प्रतिपादकतया दर्शनात् । निरवयवत्वेपि मन प्राणादिवत्तज्जन्यत्वमनिवारित । "वायोरन्तरिक्ष चैतदमृत"मिति श्रुतौ पवना-काशयोरमृतत्व निर्देशादाकाशोत्पत्तिविधायक श्रुतीना गौणत्वमेवेत्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ गौण्यसम्भवाच्छब्दाच्च[1] ॥ ३ ॥

छान्दोग्ये । "तत्तेजोऽसृजतेत्यत्र" तेज प्रभृतीनामेव "सृष्ट्युपदेशादात्मन आकाश-स्सम्भूत" इत्यत्राकाशोत्पत्ति प्रदर्शकाना श्रुतीना मुख्यत्वासम्भवाद्गौणत्व कल्पयितु युक्तमेवेति चेन्न । कुत । असम्भवाच्छब्दाच्च । "आत्मन आकाशस्सम्भूत" इति श्रुते-र्गौणत्वासम्भवात् । शब्दाच्च । "यदा तमस्य नदिवानरात्रि र्नसन्नचासच्छिवएवकेवल" । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" । "एकमेवा द्वितीयब्रह्म" । "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थ" इत्यादि श्रुतिशतदर्शनात् । घटादिवदाकाशोत्पत्तिर्मुख्यमेवेति सिद्ध । "क्षरप्रधान-ममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देवएक" इत्यादावमृतशब्दस्य ब्रह्मलिङ्गत्वव्यवस्थाप-नात् । "वायोरन्तरिक्ष चैत्तदमृत"मिति श्रुतिनिष्ठामृत शब्दस्यापि ब्रह्मलिङ्गत्वेन ब्रह्म-परत्व । "आकाशस्तल्लिंगादतएव प्राणा" इत्यत्र पूर्वाध्याये ब्रह्मलिंग विधायक वाक्याना ब्रह्मपरत्वमिति बहुधाप्रपञ्चितत्वान्नसन्देह कलक । नोचेत् । "सदेव सौम्येदमग्र आसी" दित्यादि श्रुतिविरोधो दुर्निवार । "ख ब्रह्मे"त्यादावाकाशस्य शब्दस्य ब्रह्मत्वव्यपदेशात्" "आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुति निष्ठाकाशोत्पत्ते कथ मुख्यत्वमित्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ४ ॥

"ख ब्रह्मे"त्यादावाकाशस्य ब्रह्मत्वप्रदर्शनेपि । "आत्मन आकाशसम्भूत" इत्यत्र आकाशोत्पत्तिर्मुख्यमेव । कुत "ब्रह्मशब्दवत्" । 'असावादित्यो ब्रह्मा' 'अन्न ब्रह्मेत्या'दौ कार्यभूतप्रभाकरादौ यथा ब्रह्मशब्दस्य गौणत्व । कारणभूते ब्रह्मणि यथामुख्यत्वं । तद्वत्कार्यभूतस्य चैकस्याकाशस्यापि "ख ब्रह्मे"त्यादि ब्रह्मशब्दवाच्यत्व गौणमेव - निरवयवत्वेनाजन्यत्वाङ्गीकारे परमाण्वादीनामपि नित्यत्वं स्यात् । तस्मादाकाशोत्पत्ति-र्ननिवार्यते । वियज्जन्यत्वे हेत्वन्तरमाह ॥

---

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Sutra* is read as two different *Sutras* —
१ गौण्यसम्भवात् २ शब्दाच्च

सू ॥ प्रतिज्ञाहानिर्व्यतिरेकाच्छब्देभ्य [1] ॥ ५ ॥

छान्दोग्ये । "तत्तेजोऽसृजते"त्यत्र तेज प्रभृतीनामेव सृष्ट्युपदशात्तदितर श्रुत्यापि वियदुत्पत्त्यङ्गीकारे तद्विरोध इति चेदाकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वाभावाद्यतिरेकाद्ब्रह्माविलक्षणत्वात्प्रतिज्ञाहानि" । "येनाश्रुत श्रुतंभवती"त्यादिना ब्रह्मज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञायाविरोधस्सम्भवति । तस्माद्ब्रह्मजन्यत्वमङ्गीकर्तव्य । किच । "ऐतदात्म्यमिद सर्व" । "सर्वोवैरुद्र" । "सर्व खल्विद ब्रह्म" । "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वैनमोनम" इत्यादि श्रुतिशतेभ्य ब्रह्मणस्सर्वात्मकत्वोपदेशाद्वियतस्तद्भिन्नत्व वक्तु शक्य । नन्वेवमुत्पत्तिमत्वे सिद्धे पूर्वोक्तविरोध परिहार कथ मिष्यत इतिचेदुच्यते । छान्दोग्ये हि तेजस उत्पत्तिमात्र श्रूयते । नाद्यत्वमपि । तैत्तिरीयके तु । "आकाशाद्वायु" । "वायोरग्नि"रिति तेजसस्तृतीयत्व श्रूयते । तथा च तयोर्वाक्ययोरेकवाक्यत्वादनवकाशस्तैत्तिरीयक श्रुत्यनुसारेणाकाश वायुच सृष्ट्वा 'तद्ब्रह्मतेजोसृजते'ति छान्दोग्ये श्रुति परिणम्यत इति व्यवह्रियते । नानयोर्वाक्ययोर्विरोध इति यदुक्त तैत्तिरीयकवियदुत्पत्ति श्रुतिगौणी सामग्र्याभावेन वा विभुत्वेन नित्यत्वानुमानाच्चेति तन्न । श्रौतस्य ब्राह्मण एव वियत्सामाग्रित्वादित्यभिप्रेत्य परियायानुमानेनैव दूषयति ॥

सू ॥ यावद्विकारन्तु विभागो लोकवत् ॥ ६ ॥

तु शब्दश्चाकाशोत्पत्त्यसम्भवशङ्का व्यावृत्त्यर्थ । यतो यावद्विकारजात विभागे दृश्यते" । तद्वद्विकारे ब्रह्मणि विभागादर्शनात् । लोकवत् । यथालोके । "एते सर्वे देवदत्तपुत्रा" इत्यभिधाय । तेषु केषाचित्तदुत्पत्ति वचनेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्तस्स्यात् । तद्वत् । एवच सति । "वायुश्चान्तरिक्षचैत्तदमृतमिति सुराणा"मिव चिरकालस्थायित्वाभिप्रायमेव निर्दिष्ट । किंचाकाश दिक्कालमन परमाणव पराधीन सत्ताका । स्वमानसत्ताक विभागवत्वात् । घटशरावादिवदित्याकाशोत्पत्तिवादिन प्रतिविभुत्वहेतो परोक्तस्यासिद्धिरपिबोध्या । ननु छादोग्ये वायोरुत्पत्तिर्न श्रूयते । तैत्तिरीयकेतु श्रूयते तथाच पूर्ववदनयो वाक्यविरोध परिहारार्थ वायूत्पत्तिगौणीतिवाच्य । किच । सैषानस्तमितादेवता यद्वायुरिति वायोर्लीयत्व प्रतिषेधाच्च नित्यमित्याशङ्कामतिदेशेन निराकरोति ॥

॥ मातरिश्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यात ॥ ७ ॥

एतेन वियदुत्पत्तिमत्व व्याख्यानेन वायुरपि वियदवच्छिन्न ब्रह्मजन्यत्वेन व्याख्यात इत्यर्थ । वायोर्नित्यत्वेपि एकविज्ञानेन प्रतिज्ञाहान्यादेस्समानत्वादित्यर्थ । वायोर्लयप्रतिषेधश्चापेक्षक । अतिदेशत्वान्न पृथक्सगत्यपेक्षेति मन्तव्य । "वियन्मातरिश्वनो पृथग्योगकरण" । "तेजोतस्तथाह्याहे"ति मातरिश्व परामर्शार्थ । छान्दोग्ये वायोरुत्पत्य दर्शनेपि । "सन्देहे वाक्यशेषा"दिति न्यायेन । गुणसहारोपन्यायेनच । "आकाशाद्वायु"रिति तैत्तिरीय श्रुत्युपसहारेसति । बृहदारण्यके "सैषानस्तमितादेवता यद्वायु"रिति श्रुति स्तुति-

---

1 Compare this *Sutra* in the *Sankara Bhashya* —
प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य

परा । तदुपासना प्रकरणात् । अतोवायोर्जन्यत्वमनिवारितमेव । आकाशवायुवद्ब्रह्मणोपि केनाचित्कारणेनोत्पत्तिरस्तीत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्ते ॥ ८ ॥

तु शब्दोह्यववारणार्थ । सतो ब्रह्मण असम्भव । उत्पत्तेरसम्भव । कुत । अनुपपत्ते । ब्रह्मण कारणान्तराभावे नोत्पत्त्यसम्भव । इत्युपदिश्यते । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीय ब्रह्म" । "यदा तमस्थ नदिवा नरात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवल" । इत्यादिषु प्राक्सृष्टे रेकएवाववारण श्रवणात् । तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिदप्यनुवृत्तिर्नसम्भवति । किञ्च । "ध्यायातेशान प्रध्यायितव्य" । "सर्वमिद ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" । "सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतैस्सकारण कारणाना ध्याता कारणन्तु ध्येय" । "सर्वैश्वर्यसपन्नस्सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्ये" । "शिवएको ध्येयश्शिवङ्कर स्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यादेवकारणत्व कारणकारणत्व च । परब्रह्मणश्शिवस्यैव व्यपदेशात् । व्योमवायुवत्साम्यत्व नोपपद्यते । यद्वाव्यक्तमहदहङ्कारतन्मात्रेन्द्रिय वियत्पवनादीना ब्रह्महेतुत्वेन श्रूयते । तथा तस्यापि किं कारणान्तरमवगम्यते । "असद्वा इदमग्र आसीत्" । "ततो वै सदजायत" । इति श्रुतौ । असत । सदुत्पत्तिरितिचेत्तदसत् । कथ सदुत्पद्यते । सत एवोत्पत्तावात्माश्रयापत्ते । परमकारणस्य शिवस्यैव । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासम्भवात् । तद्विलक्षणस्य कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्य तदर्शनाच्च । ब्रह्मोत्पत्तिर्नोपपद्यत्व इति सिद्ध । वियदधिकरण समाप्त ॥

एवमाकाशवायो र्ब्रह्मजन्यत्व प्रसाध्य वह्न्यादीनामपि ब्रह्मकारणमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ तेजोधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ तेजोतस्तथाह्याह ॥ ९ ॥

छान्दोग्ये "तत्तेजोऽसृजते"त्यत्र वह्ने ब्रह्मकारणत्वमुपदिष्टत्वात् । "वायोरग्नि"रिति तैत्तिरीयके वह्ने वायुजन्यत्वोपदेशाच्छान्दोग्य तैत्तिरीयवाक्ययोस्तम प्रकाशवत्परस्परविरोधस्वभावदर्शनाच्च । वह्न्यादीना स्वस्वपूर्वकारण ब्रह्महेतुत्व वेति सन्दिह्यते । "आकाशाद्वायु" । "वायोरग्नि" । "अग्नेराप" । "अद्भ्य पृथिवी"त्यत्र पारंपर्याहेतुत्वोपदेशात् । न ब्रह्मजन्यत्व वह्न्यादेरुपपद्यत इतिचेदुच्यते । "एतस्माज्जायतेप्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिच" । "खंवायुर्ज्योतिराप पृथिवीविश्वस्यधारिणी । यत्पर ब्रह्मसर्वात्मा विश्वस्यायतनमह"दित्यत्र प्राणादि सर्वकारणत्व सर्वाधारत्वं सर्वविलक्षणत्व ब्रह्मण्येव दर्शनात् । जडभूतस्य वायो वह्निकारणत्वमनुपपन्नं । "वायोरग्नि"रित्यत्र पवनावच्छिन्न ब्रह्मकारणत्वमेवावगम्यते । 'योरुद्रो अग्ना'वित्यादिषु सर्वान्तर्यामित्व तस्यैवनिर्देशात्सर्वकारणत्व तस्यैवेतिसिद्ध । नतस्माच्छान्दोग्यतैत्तिरीययो र्विरोध । नचेय पञ्चमीक्रमार्था । वाय्वनन्तर तेजज्जाति पदान्तर कल्पनाप्रसगात् । किंच । 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इत्यादौ 'पृथिव्या ओषधय' इत्यन्तेच हेतुपञ्चम्यादर्शनात् । मध्ये कस्मात्क्रमार्थे पञ्चमीत्यसङ्गतमेव । नचैव । क्वचिद्ब्रह्मजन्यत्व क्वचिद्वायुजन्यत्वमिति विरोध । वायोर्ब्रह्मजन्यत्वेन वायुभावापन्नब्रह्मजन्यतवस्य छान्दोग्य

वाक्यार्थस्यैव वायोरग्निरिति वाक्यस्याप्यर्थत्वेवा विरोधादिति । एवमग्नेरपि ब्रह्मजन्यत्व प्रदर्श्य जलस्यापि ब्रह्मजन्यत्वमधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अबधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ आप ॥ १० ॥

"आपस्तथाह्या"हेत्यनुवर्तते । "तेजोनन्तरभावित्वादपि पृथिव्या" इति तेजसो वायुजन्यत्व कथनानन्तर तयोरपीत्यपृथिव्योपक्रमोबुद्धिस्थत्वाद्बुद्धिसन्निविलक्षणमङ्गत्याक्रमेणाधिकरणद्वयमारभ्यते । 'तदपोऽसृजते'त्यादि वाक्यस्य ब्रह्मजन्यत्व प्रतिपादकस्य । 'अग्नेराप' इति वाक्येन विरोधोस्ति नवेति सन्देहे पूर्ववद्विरोधोस्तीति पूर्वपक्षे अपामग्निनिवारकहेतुत्वात्तज्जन्यत्वतन्नास्त्येवेत्यविरोधइत्येकदेशासिद्धान्त दूषयति । **आप** इति आपस्तेजसो जायन्ते हि यस्मात्तथातेजो जन्यत्वमग्नेरापइति श्रुतिराहेत्यर्थ । त्रिवृत्कृतयोरप्तेजसोर्दाह्यदाहकभावेप्य त्रिवृत्कृतयोर्नविरोध । पूर्ववद्विरोध परिहारौबोध्यौ एव जलस्य ब्रह्मकारणमभिधाय पृथिव्यास्तज्जन्यत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ पृथिव्यधिकाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ पृथिव्यधिकाररूप शब्दान्तरेभ्य ॥ ११ ॥

"ता आप ऐक्षन्त(बह्व्य)बह्व्यस्याम । प्रजायेमहीति" । ता अन्नमसृजन्तेति श्रूयते । तत्रसशय । किमन्नशब्देनोदनादिकमुच्यते किं वा पृथिवीति । तत्रान्नशब्दस्यौदनादौ प्रसिद्धत्वादोदनादिकमेवान्नशब्देनोच्यते । तथाच व्रीहि यवादेस्तज्जन्योदनस्यच योगेन रूढ्याच । अन्नशब्दवाच्यस्य क्वचिदन्नजन्यत्व क्वचि"त्पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्न"मित्यत्र पृथिव्यादि जन्यत्वमित्यनयो श्रुत्योर्विरोध इति प्राप्तेब्रूम । प्रथिव्येवात्रान्न शब्देनोच्यते । न व्रीह्यादि । कुत । **अधिकाररूप शब्दान्तरेभ्य** । "तत्तेजोऽसृजते"ति महाभूतोत्पत्त्याधिकारात्यत्कृष्ट तदन्नस्येति कृष्टरूपस्यान्नशब्दवाच्यस्य पृथिवीत्वज्ञापकस्य श्रवणाच्च । समानप्रकरणो अद्भ्य पृथिवीतिच "तद्यदपा शरआसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्य भव"दितिच । पृथिव्या एव जन्यत्व प्रतिपादक शब्दान्तर सत्त्वाचेत्यर्थ । "तत्र तत्र सृष्टिकाले यदपाशरोघनीभाव आसीत् । समहन्यत सघनीभाव सम्भूतात्मनापरिणत आसीत् । सैवापा कठिनाकारपरिणाम रूप पृथिव्यभव"दिति श्रुत्यर्थ । तथाच व्रीह्याद्यन्नस्य नाम्बूपादानकत्व । किंतु पृथिव्याद्युपादानकत्वमेवेत्यविरोध इति सिद्ध ॥

एव तावत्सृष्टिक्रमेण महाभूत श्रुतीनामविरोध प्रतिपादित । "य पृथिव्या तिष्ठन् य पृथिवी शरीर"मित्यादिना कण्वमाध्यन्दिनादि शाखासु शिवस्य परब्रह्मण पृथिव्यादि सर्वभूत शरीरत्वोपदेशात् । स्वस्य स्वशरीरकारणत्वायोगात् । स्वशरीरस्यानित्यत्वे जीवतुल्यत्व प्रसगात् । तदन्यस्य सर्वकारणत्वा सम्भवाच । पृथिव्यादीना पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तर कारणत्व ब्रह्महेतुत्वच नसम्भवतीति चेन्न । "यो रुद्रो अग्ना" वित्यादिषु शिवस्य सर्वान्तर्यामित्व प्रदर्शनात् । "य पृथिव्या तिष्ठ"न्नित्यादि वाक्यानामन्नं ब्रह्मेत्यादिवत् । तस्य सर्वान्तर्यामित्वप्रदर्शनार्थमेव शरीरत्वोपदेश नतु साक्षाच्छरीरत्व कल्पन । उत । पृथिव्यादीनामपि पटसङ्कोच विकास न्यायेन प्रळयेपि ब्रह्मात्मकत्वेन स्थितत्वात् । नचाष्टमूर्तित्व हानि । तदुक्तं शैवे । "महेश्वरान्महाशक्त्याश्वेशानाख्यो खगात्मक" । "सम्भूत

पुरुषस्तस्मात्पवनाख्यो महाबल ''। 'तस्मादघोरस्सम्भूत ज्वलनस्सर्वभक्षक '। 'जलात्मको वामदेवस्तस्माज्जात कृपानिधि '। ''तस्माद्भूम्यात्मकस्सद्योजातमूर्तिश्शुभप्रद ''। ''तस्मादेषवयस्सर्वे ततोऽन्नजायतेक्रमात्''। ''तस्मात्पूजाबहिर्भूताश्चेतनाचेतनात्मका ''। ''सर्वान्तर्यामिरूपेण सर्वकर्तासदाशिव । प्रथमसूक्ष्मरूपेण सद्योजातादिपचक। जनयामास देवेशो तथास्थूल प्रपचक''। इति दर्शनाज्जगज्जन्मादि कारणत्व नेतरस्येति निर्दिष्ट। ''आकाशाद्वायु''रित्यादौ जडाना भूताना परम्परा कारणत्व मास्तु तदधिष्ठान देवतानामस्तीत्याशङ्कायामधिकरणान्तर दर्शयति ॥

॥ तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स ॥ १२ ॥

इदानीं तानि भूतान्याश्रित्याश्रयाश्रयीभाव सङ्गत्यान्यद्विचार्यते । किं महाभूताभिमानिन्यो देवतास्स्वातन्त्र्या एव भौतिकोत्पादने प्रवर्तन्ते । उते श्वराधिष्ठिता इति । विषय । ''आकाशाद्वायु''रित्यादिना स्व स्वकार्योत्पत्तौ स्वातन्त्र्य श्रवणात्स्वतन्त्रा एवेति ब्रह्मणस्सर्व सृष्टिकर्तृत्व प्रतिपादक श्रुत्याभूत सृष्टिश्रुतीना विरोध इति प्राप्ते ब्रूम । सपरमात्मा तत्तत्कार्यगोचरे क्षणात्मकाभि यानादेवेक्षिता तत्कारणाधिष्ठानता सर्व कार्य सृजति कस्मात् **''तल्लिङ्गात्''**। तस्य परमात्मनस्सर्व नियन्तृत्वरूपलिङ्गस्य ''य पृथिव्या तिष्ठन्नि''त्यादिना श्रुतत्वादित्यर्थ । पृथिव्या तदभिमानिदेवताया अय भाव । आकाशादि पदाना भूतमात्र रूढत्वा द्देवतापरत्वे लक्षणानुपपत्ते । न भूताभिमानि देवताना स्वातन्त्र्यमाकाशाद्वायुरित्यादौ श्रुतं । न च । ''ता आप ऐक्षन्ते''ति तदबाधिपदाना देवतापरत्वे लिङ्ग । तस्येक्षणस्य तदवच्छिन्न ब्रह्मनिष्ठत्वादिति नदेवताना स्वातन्त्र्ये किंचिन्मानामति । एव पञ्चमहाभूताना ब्रह्मकारणत्वमभिधाय तेषा ब्रह्मण्येव विलीनत्व प्रदर्शयति ॥

॥ विपर्ययाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १३ ॥

एव भूतानामुत्पत्तिक्रम विचारणे लयक्रमोबुद्धिस्थ । प्रसङ्गमङ्गत्या विचार्यते । एतद्विचारस्य प्रयोजन जगद्ब्रह्मणोर्भेदाऽभेदविज्ञान । प्रासङ्गिकत्वादेवास्मिन्पादे जगद्विलयक्रमोनिर्दिष्ट । तत्र किं भूताना श्रुतोत्पत्तिक्रमेणैव लयक्रम । तद्व्यतिरेकेण वेति सशय । मुण्डकोपनिषदि । '' एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च''। ''ख वायु ज्योतिराप पृतिवी विश्वस्य धारिणी''ति प्राणादीना वियदादिभ्य पूर्वमुत्पत्ति श्रूयते। अथर्वणशिखायातु ''ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते'' ''सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतै''रिति सहोत्पत्तिर्ब्रह्मादीना भूतेन्द्रियाणा चाम्नायात्। आकाशादे पूर्वोक्त सृष्टिक्रमोनोपपद्यते इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे। पूर्वोक्त सृष्टिक्रम । उपपन्न । अन्नमय हि सौम्यमन आपोमय प्राण । तेजोमयीवागिति'' प्राणादीना भौतिकत्व श्रवणात्। भूतेष्वन्तर्भावात् । नपृथक्। क्रमापेक्षा ब्रह्मादीना सहोत्पत्तिर्भूतैस्तद्रूपत्वात्। तेजोमयैर्भूतैस्तद्रूपत्वात् तेष्वन्तर्भावात्। तत पूर्वक्रमो न विरोध ॥

किंच। ''तदैक्षतबहुस्या प्रजायेये''ति दर्शनात्। सर्वभूतोत्पादकस्साक्षाच्छिव एव। चेतनजीवोत्पादन प्रदर्शनेनाचेतनकारणत्वमर्थात्सिद्ध। अथर्वशिखाया। ''ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्यं सर्वमिदं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते''। ''सर्वाणिचेन्द्रियाणि सहभूतै''

रित्यादिना ब्रह्मादि चेतनाऽचेतन कारणत्वदर्शनात् । स्कान्दे । "सदाशिवश्शब्दमूर्ति स्पर्श-मूर्तिर्महेश्वर" । "रुद्रस्तेजोमयस्साक्षाद्रसमूर्तिर्जनार्दन" । "गन्धमूर्तिश्चतुर्वक्त्र इत्येते पच-मूर्तय" । "सदाशिवादयोह्येते पचब्रह्मपदे स्थिता" । "तेषा सृष्ट्यादयो नोक्ता स्तदन्तर्यामि-रूपत ' । "जगज्जन्मादिक सर्व शिवस्यैवहि निश्चित । तस्मात्तदिच्छया तेषा पुन परम-कारणे । पटसकोचवल्लीन पटविस्तृतवत्तथा । पुनस्तदिच्छयासम्यक् प्रादुर्भाव प्रचक्षते" । इति श्रवणात् । शिवएव प्रळये प्रपच स्वान्तलान करोतीति राद्धान्त । "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"ति श्रुतो ब्रह्मण परमशिवात्प्राणेन्द्रियादि सृष्टिरेवात्र प्रथमोप-देशात् । "आत्मन आकाशस्सम्भूत" इति श्रुतिनिष्ठभूत पचकोत्पत्ति प्राथमिकोपदेशक तैत्तिरीयवाक्यविरोधोऽस्तीत्याशङ्कायामाह ॥

॥ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ॥ १४ ॥

अन्तराब्रह्माकाशयोर्मध्ये विज्ञानमनसीन्द्रियान्त करणे उत्पद्यते क्रमेण तल्लिङ्गात् । "एतस्माज्जायतेप्राण" इति श्रुतौ प्राणादि सृष्ट्यनन्तर भूतपचक सृष्टिप्रतिपादनादिति-चेन्न । **अविशेषात्** । तस्या श्रुतेरुत्पत्तिमात्र प्रतिपादकत्वेन क्रमप्रतिपादकत्वाभावात् । तथाच प्राणेन्द्रियान्त करणाना भौतिकत्वात्पचमहाभूतोत्पत्त्यनन्तरमेवेति सूत्रसूचित-सूक्ष्मार्थ । विज्ञान साधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यन्ते । यदुक्त "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"त्यादिना सर्वस्य ब्रह्मणोनन्तर कार्यत्व श्राव्यते । अतश्चानेन वाक्येन सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मण उत्पत्तिरभिधानलिगावगतोत्तम्भ्यत इति तन्नोपपद्यते । क्रम-विशेषपरत्वादस्य वाक्यस्य अत्रापि सर्वेषा क्रमप्रतीते । खादिषु तावच्छ्रुत्यन्तरसिद्ध क्रमोऽत्रापि प्रतीयते । तैस्सहपाठ लिगाद्भूत प्राणयोरन्तराळे विज्ञानमनसी । अपि क्रमेणो-त्पद्यते । इति प्रतीयेते । अतस्सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मण एव सम्भवस्योत्तम्भनमिद नभव-तीति चेत्तन्न । अविशेषात् । "एतस्माज्जायते प्राण" इत्यनेनाविशेषात् । विज्ञानमनसो खा-दीनाच । 'एतस्माज्जायत' इत्यनेन साक्षात्सम्भव रूपसम्बन्धस्याभिधेयस्य सर्वेषा प्राणादि पृथिव्यन्तानामशिष्टत्वात्सएवविधेय । न क्रम । श्रुत्यन्तरसिद्धक्रम विधानाच्चनेद क्रमपर । 'पृथिव्यप्सु प्रलीयत' इत्यारभ्य 'तम एक भवती'त्यन्तेन क्रमान्तर प्रतीते । पूर्वोक्तभूतो-त्पत्ति लय क्रमइन्द्रियोत्पत्तिक्रमेणाविरुध्यते । तस्मान्नकेनापि वाक्ये न भूतसृष्टि वाक्याना विरोध इति सिद्ध । "आकाशाद्वायु"रित्यादावाकाशादीनामेव पारम्पर्यकारणत्वमवगम्यते । तदाश्रयत्वेन तस्य तच्छब्दाभावादित्याशङ्कायामाह ॥

॥ चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥ १५ ॥

तुशब्दो(दित)तथ्य शङ्का निरासार्थ । निखिल जङ्गम स्थावर व्यपाश्रयस्तत्तच्छब्द व्यपदेश । भाक्त । वाच्यैकदेशे भज्यत इत्यर्थ । समस्त वस्तुप्रकारिणो ब्रह्मण प्रकारभूतवस्तुग्राहि प्रत्यक्षादि प्रमाणाविषयत्वाद्वेदान्त श्रवणात्प्राक् प्रकार्यप्रतीते । प्रकारि-प्रतीति भावभावितत्वाच्च । तत्पर्यवसानस्य लोके तत्तद्वस्तुमात्रे वाच्यैकदेशे ते ते शब्दा भाक्तौभाक्तौ व्यपदिश्यते । अथवा तेजप्रभृतिशब्दैस्तत्तद्वस्तुमात्र वचितया व्युत्पन्नै

ब्रह्मणो व्यपदेशो भाक्तस्यात् । अमुख्यस्स्यादित्याशङ्कय **चराचरव्यपाश्रयस्त्वित्याद्युच्यते**। चराचरव्यपाश्रयस्तद्व्यपदेशस्तद्वाचिशब्द । चराचरवाचिशब्दो ब्रह्मण्यभाक्त । मुख्य-एव कुत । ब्रह्मभावभावित्वात्सर्वशब्दाना वाचकभावस्य नामरूपव्याकरण श्रुत्याहित भावगत । तद्यथा 'सेय देवतैक्षता हन्ताहमिमितिमास्तिस्रो देवता । अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी''ति 'सर्व वस्तुनो नामरूपविभागाय तदात्मकतया ब्रह्मणोनु-प्रवेश भावभावितत्वात्''। "आदित्यो वायूप यजमान प्रस्तर" इत्यादिषु यूपादीनामादि-त्यादि शब्दवाच्यत्वमनुपपत्त्या न मुख्य । "मञ्चा क्रोशन्तीत्यत्र" मञ्चादिषु पुरुषा-णामवस्थात्वमात्रन्वात्तिपामपि तच्छब्दवाच्यत्व ममुख्य । इहात्मतयाप्रपचानुप्रवेशा-द्ब्रह्मणस्तच्छब्दवाच्यत्वमुख्यमेव । यथात्मनो ब्राह्मणादि शरीराविष्टस्य ब्राह्मणादि शब्द-वाच्यत्व मुख्यम् । अन्यथोपनयनादि सस्कारादेश्शरीरमात्र पर्यवसानादात्मनस्ससंस्कारत्व भावप्रसङ्गात् । यस्यैते चत्वारिंशत्सस्कारा । "स ब्रह्मणस्सायुज्य"मित्यादिना आत्मन-स्ससंस्कारवत । फलश्रुतिरपार्था भवेत् । ब्राह्मणो यजेतेत्यादि विधिवैयर्थ्यमुपपद्यते। तस्मात्स्थावरजङ्गमात्मक प्रपञ्चावच्छिन्न परमशिवस्य ब्रह्मणस्तच्छब्दवाच्यत्व मुख्यमिति घण्टाघोष ॥

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि श्रुतिषु जीवोत्पत्ति निर्देशादाकाशा-दिवत्तस्मिस्तदुत्पत्तिरस्तीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ आत्माधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्य ॥ १६ ॥

आत्मा शरीरो नोत्पद्यते । कुत । **अश्रुते** । सृष्टि श्रुतिषु जीवानामुत्पत्तेर-श्रवणात् । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादिभ्यस्ताभ्य श्रुतिभ्य नित्यत्व व्यप-देशादिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । वियदादे कृत्स्नस्य परस्याद्ब्रह्मण उत्पत्तिरुक्ता । इदानीं जीवस्याप्युत्पत्तिरस्ति नेति सशय्यते । किं युक्त । अस्तीति । कुत । "एक-विज्ञेन सर्वविज्ञान" प्रतिज्ञोपपत्ते । प्राक् सृष्टेरेकत्वावधारणाच्च । वियदादेरिव जीवस्या-प्युत्पत्ति वादिन्य श्रुतयश्च सन्ति । "यत प्रसूता जगत प्रसूतीतो येन जीवान्विससर्ज भूम्या" । "प्रजापति प्रजा असृजत । सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वा प्रजास्सदायतना-स्सत्प्रतिष्ठा" । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इति । एवं सचेतनस्य जगत उत्पत्ति वचनात् । जीवस्याप्युत्पत्ति प्रतीयते । नच वाच्य । ब्रह्मणो नित्यत्वात् । तत्त्वमस्यादि-भिश्च जीवस्य ब्रह्मत्वावगमाज्जीवस्य नित्यत्वमिति । 'ऐतदात्म्यमिद सर्व'। 'सर्वखल्विदब्रह्मे-' त्येवमादिभिर्वियदादेरपि ब्रह्मत्वावगमात्तस्यापि नित्यत्वप्रसक्ते । अतोजीवोपि वियदा-दिवदुत्पद्यत इति । एव प्राप्तेऽभिधीयते । **नात्माश्रुतेरिति** । नात्मोत्पद्यते । कुत । **अश्रुते** । "नजायते म्रियते वा विपश्चित्" । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशावि" त्यादिभिर्जीवस्योत्पत्ति-प्रतिषेधोहि श्रूयते । आत्मनो नित्यत्व च ताभ्य श्रुतिभ्य एवावगम्यते । "नित्योऽनित्याना चेतनश्चेतनानामेको बहूना योविदधाति कामान्"। "अजो नित्यश्शाश्वतोय पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे" इत्यादिभ्य । अतश्च नात्मोत्पद्यते । कथ तर्ह्येक विज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रज्ञानोपपद्यते । इत्थमुपपद्यते । जीवस्यापि कार्यत्वात्कार्यकारणयोरनन्यत्वाच्च ॥

एव तर्हि वियदादिवदुत्पत्तिमत्त्वमङ्गीकृत स्यात् । नेत्युच्यते । कार्यत्व हि नामैकस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्ति । तज्जीवस्याप्यस्त्येव। इयास्तुर्तिविशेष । वियदादेरचेतनस्य यादृशो-न्ययाभावो नतादृशो जीवस्य । ज्ञानसङ्कोच विकासलक्षणो जीवस्यान्याभाव । वियदादेस्तु स्वरूपान्यथाभावलक्षण । मेय स्वरुपान्यथाभाव लक्षणोत्पत्तिजावे प्रतिषिध्यते । एतदुक्त भवति। भोग्यभोक्तृ नियन्तृन्विविक्त स्वभावान् प्रतिपाद्य भोग्यगतमुत्पत्त्यादिक भोक्तरिप्रति-षिध्य। तस्य नित्यताच प्रतिपाद्य भोग्यगतमुत्पत्त्यादिक भोक्तृगतचा पुरुषार्थाश्रयत्वनियन्तरि प्रतिषिध्य तस्य नित्यत्व निरवद्यत्व सर्वदा सर्वज्ञत्व सत्यसकल्पत्व करणाविपाविपत्त्व विश्वपति-त्वच प्रतिपाद्य सर्वावस्थयोश्चिदचितोस्त प्रतिनियम्यत्व तस्य नियामकत्व प्रतिपादित । अत-स्सर्वदाचिद चिद्वस्तुप्रकाशकतया सर्वपरिपूर्ण ब्रह्म तत्कदाचिदपि तद्धर्म प्राप्तु नार्हति । सूक्ष्म-दशायामपि स्वान्तर्लीन चिदचिद्वस्तु प्रकाशकत्वेन तिष्ठति । तस्माद्द्वैतस्य नित्यत्व । मोक्ष-दशाया भ्रमरकीटकन्यायेन स्वाभाविक जीवत्व निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति । "ब्रह्मवेद-ब्रह्मैव भवती"त्यादिषु स्पष्टमुपदिष्ट । अत बद्धदशाया जीवब्रह्मणोर्भेदत्व मुक्तदशाया-मभेदत्वच अङ्गीकारात् । सर्वश्रुतिसमन्वयोभवति । तद्यथा। शिवस्वाभाविक स्वशक्ति-विकासतया । "यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यतेचे"त्यादिवज्जगदुभय कारणत्वेन व्यपदेशा-द्वैताद्वैतत्वमेव सम्भवति । यत्तत्वेन भेदत्व । उपादानत्वेनाभेदत्वच सिध्यति । कार्या-वस्था कारणावस्थयोरपि जगदीश्वरयो र्भेदाऽभेदत्व प्रचक्षते । कार्यावस्थेतु । स्वशक्ति-परिणामत्वेनाभेदत्व । स्वनियामकत्वेन स्वभिन्नत्व । कारणावस्थायामपि । स्वान्तर्लीन-त्वेन अभेदत्व । स्वकर्मानुस्यूतत्वेन ग्रीष्मकाले भूतृणादिवत्सूक्ष्मरूपेणस्थितत्वात्स्वभिन्नत्व सर्ववेदान्तासिद्ध ॥

"सदेव सौम्येदमग्रआसी"दित्यत्र चिदचिदात्मक प्रपंचस्य प्रळये ब्रह्मात्मकत्वेन स्थितित्व । तदनन्तर सृष्टिविधायकत्वेन तद्भिन्नत्वच निर्दिश्यते "असद्वा इदमग्र-आसीत्ततो वै सदजायत" इत्यत्रासच्छब्देन प्रलये चिदचिदात्मक प्रपचस्य सूक्ष्मरूपेण-स्थितित्व "ततो वै सदजायत" इत्यनेन सूक्ष्मरूपप्रपचानुस्यूततया ब्रह्मण स्थूलप्रपचा कारणत्वच व्यपदिश्यते । तत्र कारणावस्थस्य कार्यावस्थापत्तावचिदंशस्य कारणावस्थाय शब्दादि विहीनस्य भोग्यत्वाय शब्दादिमत्तया स्वरूपान्यथाभाव रूपविकारो भवति । चिद-शस्यच कर्मफलभोक्तृत्वाय तदनुरूपज्ञानविकासरूप विकारोभवति । उभय प्रकार विशिष्ट नियन्त्र एतदवस्था तदुभयविशिष्टतारूप विकारो भवति । कारणावस्थाया अवस्थान्तरा-पत्तिरूपो विकार । प्रकारद्वये प्रकारिणिच । समान । अत एवैकस्यावस्थान्तरापत्तिरूप-विकारापेक्षतया । "येनाश्रुत श्रुतमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान" प्रतिज्ञाय मृदादि दृष्टान्तो यथा "सौम्येके"त्यादिना निर्दिष्ट । ईदृशज्ञानसकोच विकासकरतत्तद्देहसम्बन्ध वियोगाभि-प्राया. । जीवस्योत्पत्ति मरणवादिन्य ।"प्रजापति प्रजाअसृजते' त्याद्या श्रुतय । अचिदंशव-त्स्वरूपान्यथात्वाभावाभिप्राया उत्पत्ति प्रतिषेधवादिन्यो नित्यत्ववादिन्यश्च । "नजायते म्रियत" इत्याद्या "नित्योऽनित्याना चेतनाऽचेतनाना" इत्याद्याश्च श्रुतय । स्वरूपान्यथात्व-ज्ञान सकोच विकासरूपोभयविधानिष्ट विकाराभावाभिप्राया । "सवाएष महानजआत्मा-ऽजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्मा" । "नित्योऽनित्याना"मित्याद्या परविषया श्रुतय । एव सर्वदा चिद-

चिद्वस्तुपूर्णस्य परमशिवस्य ब्रह्मण प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणच। नामरूपविभागाभावादुपपद्यते॥

तदेत्थ। "तर्ह्य व्याकृतमासीतन्नामरूपाभ्या व्याक्रियते"तिहि। नामरूपविभाग-भावाऽभावाभ्या नानात्वैकत्व वदन्तीति। "येत्वविद्योपाधिक जीवत्व वदन्तियेच पारमार्थिकोपाधिकृत। येच सन्मात्रस्वरूप। ब्रह्मस्वयमेव भोक्तृ भोग्य नियन्तृरूपेण त्रिधावस्थितं वदन्ति। सर्वेप्येते अविद्याशक्ते रूपाधिशक्ते भोक्तृभोग्य नियन्तृशक्तानाच प्रलयकालेव स्थानेपि तदानामेकत्वावधारण। नामरूपविभागाभावादेवोपपादयन्ति **वैषम्यनैर्घृण्येन सापेक्षत्वात्**। **नकर्माविभागादितिचेन्नानादित्वात्** "**उपपद्यतेचाप्युपलभ्यते** चे"ति सूत्राभ्या जीवभेदस्य तत्कर्मप्रवाहस्य चानादित्वाभ्युपगमाच। इयान्विशेष। एकस्यानाद्यविद्यया ब्रह्मस्वयमेव मुह्यति। अन्यस्य पारमार्थिका अनाद्युपाधिना ब्रह्मस्वयमेव बध्यते। **उपाधि ब्रह्मव्यतिरिक्त** वस्त्वन्तराभावादपरस्य ब्रह्मैव विचित्राकारेण परिणमते। कर्मफलानिचानिष्टानि भुक्ते। नियन्त्रशस्य भोक्तृत्वाभावेपि सर्वज्ञत्वात्स्वात्माभिन्न भोक्तारमनुसन्दधातीति स्वयमेव भुक्ते। अस्माक तु। स्वशक्ति संकोच विकासात्मकतया ब्रह्मकार्यकारणोभयावस्थ स्वस्थितमपि सर्वदा निरस्त निखिलदोषगन्ध। सत्यसकल्पत्वाद्यपार मितोदार गुणसागरमवतिष्ठते। प्रका(र)भूतचिदचिद्वस्तुगता। अपुरुषार्था। स्वरूपान्यथाभावाच्चेति सर्व समञ्जसमिति राद्धान्त ॥ आत्माधिकरणस्समाप्त ॥

आकाशादाना जन्यत्वे जीवानामजन्यत्वे च को हेतुरित्याशङ्कायामाधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ ज्ञधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ ज्ञोऽत एव ॥ १७ ॥

ज्ञ एव जीव ज्ञातृस्वरूप। नाचेतन स्वरूपस्तस्माज्जन्यत्वं न सम्भवति। "जडानामेव जन्यत्व कुम्भादीना च सम्मत"। इति स्मृतिदर्शनाज्जडत्वादाकाशादीनामेवोत्पत्तिरजडत्वाज्जीवोत्पत्तिरनङ्गीकरणीयमिति सूत्रसूचितार्थ। वियदादिवज्जीवो नोत्पद्यत इत्युक्त। तत्प्रसगेन जीवस्वरूप निरूप्यते। कि सुगत कपिलाभिमत चिन्मात्रमेवात्मनस्स्वरूप। उत। कणभुग्गभिमता पाषाणकल्पस्वरूपमभित्स्वभावमेवागन्तुक चैतन्यगुणक। अथ ज्ञातृत्वमेवास्य स्वरूपमिति। कि युक्त। चिन्मात्रमिति। कुत। तथा श्रुते। अन्तर्यामि ब्राह्मणेहि। "य आत्मनि तिष्ठ"न्निति। माध्यन्दिनीय पर्यायस्य स्थाने "यो विज्ञाने तिष्ठन्नि' ति। कण्वा अधीयते। तथा। "विज्ञान यज्ञ तनुते"। "कर्माणि तनुतेपि चे"ति। कर्तुरात्मनो ज्ञानस्वरूपत्व प्रतीयते। अपरस्तु। जीवात्मनो ज्ञानत्वे ज्ञातृत्वेच। स्वाभाविकेभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वगतस्य सर्वदासर्वत्रोपलब्धि प्रसगात्। कर्मणाश्च वैयर्थ्यात्। सुषुप्तिमूर्च्छादिषु सतोप्यात्मनश्चैतन्यानुपलब्धे। जाग्रतस्सामग्र्या सत्या ज्ञानोत्पत्ति दर्शनादस्या न ज्ञान स्वरूप। नापि ज्ञातृत्वमागन्तुकमेव चैतन्यं। सर्वगतपचात्मनो वश्याभ्युपेत्य। सर्वत्र कार्योपलब्धे। सर्वत्रात्मनस्सन्निधानाभ्युपगमात्। शरीरगमनेनेव कार्यसम्भवेसति। गतिकल्पनाया प्रमाणाभावाच्च। श्रुतिरपि। सुषुप्तिवेळाया ज्ञानाभाव दर्शयति। "नाह खल्वयमेव संप्रत्यात्मान जानात्ययमहमस्मिनो एवेमानि भूतानी"ति तथा। मोक्षदशाय ज्ञानाभाव दर्शयति। न प्रेष्य सज्ञास्तीति। ज्ञानस्वरूपमित्यादि प्रयोगस्तु। ज्ञानस्य

तदसाधारणगुणत्वेन लाक्षणिक इत्येव प्राप्ते प्रचक्ष्महे । ज्ञोऽत एव । ज्ञ एव । अयमात्मा ज्ञानस्वरूप एव न ज्ञानमात्र नापि जडस्वरूप । कुत । अतएव । श्रुतेरेवेत्यर्थ । नात्मा श्रुतेरिति प्रकृताश्रुति । आत्मा इति शब्देन परामृश्यते । तथा छान्दोग्ये प्रजापति वाक्ये । मुक्तात्मस्वरूपकथने । "अथ यो वेदेद जिघ्राणीति स आत्मा मनसैवेतान कामान् पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प नोपजन स्मरन्निद शरीर अन्यत्रापि न पश्यो मृत्यु पश्यति" । तथा वाजसनेयके । "कतम आत्मे"ति पृष्ट्वा । "यो य विज्ञानमय प्राणेषु हृयन्तर्ज्योति पुरुष" इति । तथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" "जानात्येवाय पुरुष" । तथा "एष हि द्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुष" । "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाष्षोडशकला" इति यत्तूक्त ज्ञातृत्वे स्वाभाविके सति सर्वगतस्य तस्य सर्वदा सर्वत्रोपलब्धि । प्रसज्जत इति तत्रोच्यते ॥

॥ **उत्क्रान्तिगत्याधिकरणम्** ॥ १२ ॥

सू ॥ **उत्क्रान्तिगत्यागतीना** ॥ १८ ॥

"कर्मचितो लोक क्षीयते । पुण्यचितो लोक क्षीयते" । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ती"त्यादि श्रुतिषु । जीवानामुत्क्रान्तिर्देह निर्गमन । गतिस्स्वर्गनरकलोकगमन । आगति पुण्यपापफलभोगानान्तर भूलोक प्रत्यागमन । एतासा श्रवणाज्जीवोणुरेव । विभुत्वे गमनासम्भवादिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । **मध्वाद्वैतक्षपणक तार्किकादयो** जीवाना विभुत्वागीकारात्तन्निरसनार्थमेतदधिकरणप्रारम्भ ॥

"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य" इति "स वा एष महानज आत्मेति" च । पूर्वोक्त ज्ञातृत्वेन व्यपदिश्यमानस्य जीवस्य अणुत्व विभुत्व व्यवस्थापनात्सदेह । "स वा एष महानज आत्मेत्या"दि श्रुतिषु क्षेत्रज्ञस्य विभुत्व निर्देशात् । अन्यत्र "विश्व भुवनमभ्यभवा" निति । क्षेत्रज्ञस्य सकललोकव्यापकत्व व्यपदेशाच्च । तस्य नाणुत्व सम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । नाय सर्वगत । अपित्वणुरेवायमात्मा । कुत । "**उत्क्रातिगत्यागतीना** श्रुते" । उत्क्रान्तिस्तावच्छ्रूयते । "तेन प्रद्योतनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नोवन्येभ्यो वा शरीर देशेभ्य" इति । गतिरपि । "येवैकेचास्मोल्लाकात्प्रयेन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति" । "आगतिरपि तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण" इति जीवस्य परलोकगमनागमन प्रदर्शनात् । विभुत्वे शरीरवियोगासम्भवाच्च । "एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य" इति श्रुतिनिर्दिष्टाणुत्वमेव जीवस्यागीकरणीयं । "स वा एष महानज आत्मेत्या'दि वाचकत्व विभुत्व श्रुतीना परमात्मपरमिति वेदितव्य । "अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहाया निहितोस्यजन्तो" । "तमक्रतु पश्यति वीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमीश" । "यत्परब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन मह" दित्यादि श्रुतिशतदर्शनात् ॥

उत । "नीलतोयद मध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा" । "नीवारशूकवत्तन्वीपीताभास्वत्त्यणूपमा" । "तस्याश्शिखायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित" । इत्यत्र पाशु(पाश)-पत्यात्मक तत्त्वत्रयस्वरूपं स्पष्टमुपदिष्ट । नीलतोयदपदव्यपदेशेन गुणत्रयात्मक पाशरूप-प्रकृतिरुपदिश्यते । "विद्युल्लेखेव भास्वरा नीवारशूकवत्तन्वी पीताभास्वत्यणूपमे"त्यन्त पशु-शब्दवाच्यस्य जीवस्य नीवारशूकोपमानाणुत्व तत्स्वरूपमुपदिष्ट । "तस्याश्शिखायामध्ये

परमात्मा व्यवस्थित'' इत्यनेन जीवलक्षणपत्यात्मक शिवतत्त्वमुपदिष्ट । ''स ब्रह्म मशिवस्सहरिस्सेन्द्रस्सोऽक्षर परमस्स्वराडि''त्यनेन जीवविलक्षणस्य शिवस्य सर्वशब्दवाच्यत्व मूर्तित्रयातीतत्वच निरूपित । तथा माण्डूक्येपि । ''प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते'' ''स आत्मा स विज्ञेय' इति । ''ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य'' । ''सर्वमिद ब्रह्म विष्णुरुद्रास्ते सम्प्रसूयन्ते'' । ''स एव विष्णुस्सप्राणस्सकालोऽग्निस्सचन्द्रमा'' ''स एव सर्व यद्भूत यच्च भव्य सनातन'' । ''ध्यात्वा त मृत्युमत्येति नान्य पन्था विमुक्तये'' । ''सर्वो वै रुद्र'' इत्यादिषु । शिवस्य परब्रह्मण मूर्तित्रयविलक्षणत्व सर्वशब्दवाच्यत्व तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशत्वञ्च निर्देशात् । नेतरस्य विभुत्वादिक सम्भवतीति राद्धान्त ॥

जीवविभुत्वनिराकरणे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ स्वात्मना चोत्तरयो ॥ १९ ॥

च शब्दोवधारणे । यद्यपि शरीरवियोगरूपत्वेनोत्क्रान्ति । स्थितस्याप्यात्मन कथचिदुपपद्यते गत्यागतीतु न कथचिदुपपद्यते । तस्मात्तस्याणुत्वमेवोपपन्न ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २० ॥

''यो य विज्ञानमय प्राणेष्विति जीव प्रस्तुत्य'' । ''सवा एष महानजआत्मे''ति महत्त्वश्रुते । नाणुर्जीव इति चेन्न । इतराधिकारात् जीवादितरस्य प्राज्ञस्य तत्राधिकारात् । यद्यप्युपक्रमे जीव वस्तुद । तथापि । ''यस्यानुवित्त प्रतिबुद्धस्सआत्मेति मध्येपर प्रतिपाद्यत'' इति । तत्सम्बन्धीद महत्व न जीवस्य । पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्याच ॥ २१ ॥

साक्षादणुशब्द एव श्रूयते । ''एषोऽणुरात्मा चेतसावेदितव्यो यस्मिन्प्राण पञ्चधासविवेशेति'' । उद्धृत्य मानमुन्मान । अणुसदृश । वस्तूद्धृत्य तन्मानत्व जीवस्य श्रूयते । ''वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च'' । भागो जीवस्सविज्ञेय इति । वालाग्रमात्रोव्यवहारोपि दृष्ट इति च । अतोऽणुरेवायमात्मा । अथस्यादात्मनोणुत्वे सकलशरीरव्यापिनी वेदनानोपपद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २२ ॥

यथा चन्दनस्यैकप्रदेशस्थितस्य सकलशरीर शैत्यजनकत्वमेव क्षेत्रज्ञस्यैकस्मिन्प्रदेशे स्थितस्यापि सर्वाङ्ग सुखदु खभोक्तृत्वमुपपन्न । चन्दनस्यैकस्मिन्प्रदेशेवस्थान प्रत्यक्षदृष्ट । तद्वज्जीवस्य कस्मिन्नशेव स्थानमित्याशङ्काया स्थानविशेषमाह ॥

सू ॥ अवस्थिति वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २३ ॥

हरिचन्दनबिन्द्वादे र्देहदेश विशेषावस्थितिविशेषात्तथाभाव । आत्मनस्तु तन्न । आत्मनोपि हि देहदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात् । ''हृदयदेशेह्यात्मनस्स्थिति'' श्रूयते । ''हृदिह्ययमात्मा तत्रैकशत नाडीना''मिति । तथा । ''कतम आत्मे''ति । प्रकृत्य । ''यो य विज्ञानमय प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति''रिति । आत्मनो देशविशेषस्थितिख्यापनायच चन्दन दृष्टान्त प्रदर्शित । न तु चन्दनस्य देशविशेषापेक्षा । एकदेशवर्तिनस्सकलदेहव्यापि कार्यकरत्वप्रकार पुनर्हेत्वन्तरेणाह ॥

सू ॥ गुणाद्वा लोकवत् ॥ २४ ॥

वा शब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थ । आत्मा स्वगुणेन ज्ञानेन सकलदेह व्याप्यावस्थित । अत । आलोकवत् । यथा मणिद्युमणिप्रभृतीनामेकदेशवतानामालोकोऽनेकदेशव्यापी दृश्यते । तद्वध्दृदयस्थस्यात्मनो ज्ञान सकलदेह व्याप्य प्रवर्तते । ज्ञातु प्रभास्थानीयस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयादन्यत्र वृत्तिर्मणिप्रभावदुपपद्यत इति निश्चीयते । ननूक्त ज्ञानमात्रमेवात्मेति तत्कथ ज्ञानस्य स्वरूपव्यतिरिक्त गुणत्वमुच्यत इत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ व्यतिरेको गन्धवत्तथाच दर्शयति[1] ॥ २५ ॥

यथा पृथिव्या गन्धस्य गुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेक । तथा जानामीति ज्ञातृगुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्यात्मनो व्यतिरेकसिद्धो दर्शयतिच । श्रुति ।(आ) लोमभ्य आनखाग्रेभ्य । "जानात्येवाय पुरुष" इति । जीवस्य हृद्यायतनत्वमणुपरिमाणत्व च व्यपदिश्य देहव्यापित्वमपि व्यवह्रियते । "तत्त्वमसि" । "अहब्रह्मास्मि" । "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादौ जीवब्रह्मणोरेकत्वोपदेशाद्ब्रह्मवज्जीवस्यापि विभुत्व किं नस्यादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ पृथगुपदेशात् ॥ २६ ॥

"ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना"मिति । "योदेवाना प्रथम पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्ससार मोक्षस्थिति बन्धहेतु" । "द्वासुपर्णे"त्यादि श्रुतिषु । जीवब्रह्मणोर्नियम्य नियामकत्व जगज्जीव विलक्षणत्व जीवबन्धमोक्ष हेतुत्वं । ससारभोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिना पृथगुपदेशात् । जीवव्यतिरिक्तस्यैव विभुत्वमेवेति राद्धान्त । यत्तूक्त "यो विज्ञाने तिष्ठन् । विज्ञान यज्ञ तनुत" इत्यादौ ज्ञानमेवात्मेति व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश प्राज्ञवत् ॥ २७ ॥

तु शब्दश्चोद्य व्यावर्तयति तद्गुणसारत्वात् । विज्ञानगुणसारत्वात् । आत्मनो विज्ञानमिति व्यपदेश । विज्ञानमेवास्य सारभूतो गुण । "यथा प्राज्ञस्यानन्दसारभूतो गुण"इति । प्राज्ञ आनन्दशब्देन व्यपदिश्यते । "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना" दिति । "प्राज्ञस्य ह्यानन्दसारभूतो गुण"। "स एको ब्रह्मण आनन्द ।" "आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्नबिभेति कुतश्चने"ति । यथा वा सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मेति विपश्चित प्राज्ञस्य ज्ञानशब्देन व्यपदेश । "सह ब्रह्मणा विपश्चिता" । "यस्सर्वज्ञ" इत्यादिषु प्राज्ञस्य ज्ञानसंस्कारभूतो गुण इति विज्ञायते । पुनरुपपत्तिमाह ॥

सू ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

"योय विज्ञानमय प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति पुरुषस्समानस्सन्नुभौलोकावनुसञ्चरती"ति श्रुतिदर्शनाद्विज्ञानमयस्य जीवस्य यावदात्मभावित्वात्तेन तद्व्यपदेशो न दोष । तद्दर्शनात् । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "गता कला पञ्चदशा प्रतिष्ठादेवाश्च

---

1 In the *Sankara-Bhashya*, this *Sutra* forms two *Sutras*
१ व्यतिरेको गन्धवत्　　२ तथाच दर्शयति

सर्वे प्रतिदेवतासु"। "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति"। "एष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"। इत्यादि श्रुतिशतेषु स्वाभाविक जीवत्व निवृत्तिपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्तिरूप विदेहमुक्तिपर्यन्त **शिवयोग शिवध्यान शिवज्ञान** निष्ठस्य जीवन्मुक्तस्य शिवध्यानसमाधिकालेष्वपि प्रचण्डातपमध्यनिक्षिप्त कर्पूरदीपवच्छुद्धजीवत्वस्य विद्यमानत्वादणुत्वव्यपदेशो न विरोध । प्रारब्धावसानपर्यन्त सुप्तपुरुषवत् ज्ञाननिष्ठाना समाध्यनन्तर पुनरुत्थान दर्शनादिति भाव । "जीवस्य विभुत्वाङ्गीकारे अणुत्व विभुत्वयोरेकत्वासम्भवान्नदीसमुद्रवज्जीवब्रह्मणो प्राप्य प्रापकत्व विधायक श्रुतीना विरोधो दुर्निवार । किञ्चेश्वरस्यान्तर्यामित्वादिकमपि नसम्भवेत्। जीवस्याणुत्वमन्त करणोपाधिमात्रमिति चेत्तदसङ्गत । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा" वित्यादिषु भूतसृष्टे प्रागग्यजातत्वेन जीवस्थित्युपदेशात् । तस्माज्जीवस्याणुत्व स्वाभाविकमिति निश्चीयते। यच्चोक्त सुषुप्त्यादिषु ज्ञानाभावात् । ज्ञानस्य न स्वरूपानुबन्धिधर्मत्वमिति तत्राह ॥

सू ॥ पुस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ २९ ॥

तुशब्दश्चात्र शङ्कानिवृत्त्यर्थ । स्वज्ञानस्य सुषुप्त्यादिष्वपि विद्यमानस्य जागर्यादिष्वभिव्यक्तेस्सम्भवात् । स्वरूपानुबन्धि धर्मत्वोपपत्ति । पुस्त्वादिवत्। यथापुस्त्वाद्यसाधारणस्य धातोर्बाल्यावस्थाया सतोप्यनभिव्यक्तस्य युवत्वेभिव्यक्तौ पुसस्तद्वत्ता। नकादाचित्कभवति। सप्तधातुमयत्वहि शरीरस्य स्वरूपानुबन्धि। "तत्सप्तधातुत्रिमल द्वियोनिचतुर्विधाहारमय शरीर"मिति शरीरस्वरूप व्यपदेशात्।सुषुप्त्यादिष्वप्ययमर्थ प्रकाशत इति प्रागेवोक्त। तस्य विद्यमानस्य ज्ञानस्य विषयगोचरत्व जागर्यादावुपलभ्यते। एतेचात्मनो ज्ञातृत्वादयो धर्मा । प्रागेवोपपादिता । अतो प्रज्ञातपूर्वमेव जीवात्मस्वरूप । नचायमात्माणुपरिमाण । स प्रेत्यमज्ञास्तीत्यपि न मुक्तस्य ज्ञानाभाव उच्यते। अपितु। "एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यती"ति समारदशाया यद्भूतानुविधायित्वप्रयुक्त जन्मनाशादिदर्शन तन्मुक्तस्य न विद्यते। यथा नद्यादि श्रुतिषु जलेजलवन्मुक्तदशाया शुद्धजीवस्य तत्प्राप्तित्वदर्शनात्। "न पश्यो मृत्यु पश्यति नरोग नोतदु खता"। "सर्वं रहपश्य पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश"। "नोपजन स्मरन्निद शरीर मनसेतान्कामान्पश्यन् रमते" इत्यादि श्रुत्यैकार्थाच्च। तस्माज्जीवस्याणुत्व ज्ञातृस्वरूपत्वचाविरोध। सप्रतिज्ञानात्मवादे तस्य सर्वगतत्वे दूषणमाह ॥

सू ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा ॥ ३० ॥

अन्यथा। सर्वगतत्वपक्षे। तस्य ज्ञानमात्रत्व पक्षेच। **नित्यमुपलब्ध्यनुपलब्धी** सहैव प्रसज्येयाता। **अन्यतरनियमो वा**। उपलब्धिरेवानित्य स्यात्। अनुपलब्धिरेववा। एतदुक्त भवति। लोके तावद्वर्तमानयोरात्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्योरय ज्ञानात्मा सर्वगतो हेतुस्स्यात्। उपलब्धेरेव वा। अनुपलब्धेरेव वा उभयहेतुत्वे सर्वदा सर्वत्रोभय प्रसज्येत। यद्युपलब्धेरेव सर्वस्य सर्वदा सर्वत्रानुपलम्भो नस्यात्। अथानुपलब्धेरेव। सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिर्नस्यादिति। अस्माक शरीरस्यान्तरेवावस्थितत्वादात्मनस्तत्रैवोपलब्धिर्नान्यत्रेति व्यवस्थासिद्धि। करणायत्रोपलब्धेरपि सर्वेषामात्माना सर्वगतत्वेन सर्वै करणैस्सर्वदा सयुक्तत्वाददृष्टादेरपि

अनियमादुक्तदोषस्समानस्तस्मात्पूर्वोक्तमेव युक्त । 'अयमात्माब्रह्मे'त्यादि श्रुतिषु क्षेत्रज्ञस्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात्तस्य कर्तृत्वादिकमनुपपन्न । तदुपाधिभूतान्त करणस्यैव कर्तृत्वादिकमुपपन्न-मित्याशङ्कायां तज्जीवब्रह्मवादकाद्वैतमत निराकरणार्थमधिकरणान्तरमारभते ॥

॥ **कर्त्रधिकरणम्** ॥ १३ ॥

सू ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३१ ॥

"अयमात्मा ज्ञाता । सचाणु परिमाण" इत्युक्त । इदानीं किं स एव कर्ता । उत । स्वयमकर्तैव । सत्त्वचेतनाना गुणाना कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यतीति चिन्त्यते । किमत्र युक्त । "अकर्तैवात्मे"ति । कुत आत्मनोह्यकर्तृत्व । गुणानामेव च कर्तृत्वमध्यात्मशास्त्रेषु श्रूयते । तथाहि । कठवल्लीषु । जीवस्य । "न जायते म्रियते" इत्यादिना जन्ममरणादिक सर्व प्रकृतिधर्म । प्रतिषिध्य हननादिषु क्रियासु कर्तृत्वमपि प्रतिषिध्यते । "हन्ताचेन्मन्यते हन्तु हतश्चेन्मन्यते हत" । "उभौ तौ न विजानीतौ नाय हन्ति न हन्यते" । इति । हन्तारमात्मान जानन्नजानातात्मानमित्यर्थ । तथा च भगवता स्वयमेव जीवस्याकर्तृत्व स्वरूपं कर्ताभिमानस्तु व्यामोह इत्युच्यते । "प्रकृते क्रियमाणानि गुणे कर्माणि सर्वश" । "अहङ्कार विमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते" । "नान्य गुणेभ्य कर्तार यदा द्रष्टानुपश्यति" । "कार्यकारणकर्तृत्वे हेतु प्रकृतिरुच्यते" । "पुरुषस्सुखदु खाना भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत" इति चान्त पुरुषस्य भोक्तृत्वमेव प्रकृतेरेव तु कर्तृत्वमेव प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

"**कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा**' दिति । आत्मैव कर्ता न गुणा । कस्मात् । शास्त्रार्थ-वत्त्वात् । शास्त्राणि हि । "यजेत स्वर्गकाम । मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीते"त्येवमादीनि स्वर्ग-मोक्षादि फलस्य भोक्तारमेव कर्तृत्वे नियुञ्जते । नह्यचेतनस्य कर्तृत्वेन्यो नियुज्यते । शास-नाच्च शास्त्र । शासनञ्च प्रवर्तन । शास्त्रस्य च प्रवर्तकत्व । बोधजननद्वारेण । अचेतन च प्रधान न बोधयितु शक्य अत शास्त्राणामचेतनार्थत्व । भोक्तुश्चेतनस्यैव कर्तृत्वे सम्भवेत् । तदुक्त शास्त्रफल प्रयोक्तरीति यदुक्त । "हन्ताचेन्मन्यत" इत्यादिना हनन-क्रियायामकर्तृत्वमात्मन श्रूयत इति । तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते । "यच्च प्रकृते क्रियमाणानी"त्यादिना गुणानामेव कर्तृत्व स्मर्यत इति । तत्सासारिक प्रवृत्तिष्वस्यकर्तृता । सत्त्वरजस्तमो गुणससर्गकृता । न स्वरूपप्रयुक्तेति । "प्राप्ताप्राप्त विवेकेन गुणानामेवकर्तृता" । इत्युच्यते । तथाच । तत्रैवोच्यते । "कारण गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनि जन्मस्वि"ति । तथा तत्रैवात्मनश्च कर्तृत्वमभ्युपेत्योच्यते । "तत्रैवसति कर्तारमात्मान केवलन्तुय" । "पश्यत्यकृत बुद्धित्वा न्नसपश्यति दुर्मति 'रिति । "अधिष्ठान तथा कर्ता करण च पृथग्विध" । "विविधा च पृथक्चेष्टा दैव चैवात्र पञ्चम"मित्यधिष्ठानादि दैवपर्यन्त सापेक्षे सत्यात्मन कर्तृत्वे य आत्मानमेव केवल कर्तार मन्यते । न सपश्यतीत्यर्थ ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ उपादानाद्विहारोपदेशाच्च ॥ ३२ ॥[1]

"स यथा महाराज इति" प्रकृत्य । एवमेवैष एतान् प्राणान्गृहीत्वा स्वशरीरे यथाकाम परिवर्तत" इति । प्राणानामुपादाने विहारे च कर्तृत्व मुपदिश्यते । यदुक्त बुद्धिप्रकृत्योरेव कर्तृत्वमिति तत्र बुद्धे कर्तृत्व निराकरोति ॥

सू ॥ व्यपदेशाच्च क्रियाया न चेन्निर्देश विपर्यय ॥ ३३ ॥

"विज्ञान यज्ञ तनुते । कर्माणि तनुतेपि चे"ति लौकिक वैदिक क्रियासु कर्तृत्व-व्यपदेशाच्च । कर्ता विज्ञानशब्देन नात्मनो व्यपदेश । अपितवन्त करणस्य बुद्धेरितिचेत् । एवंसति निर्देशविपर्ययस्स्यात् । बुद्धे करणत्वाद्विज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशस्स्यात् । "तदेषा प्रमाणाना विज्ञानेन विज्ञानमाददाति । अतो बुद्धे करणत्व कर्तृत्वञ्च नप्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वव्यपदेशे । सुपुप्तिमूर्छादावपि तत्सम्भवेत तस्माद्ब्रह्मरूपस्य जीवस्य तदसम्भवा-दन्त करणस्यैव कर्तृत्वमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ उपलब्धिवदनियम ॥ ३४ ॥

यथा द्वैतमते जीवस्य ज्ञानात्मक ब्रह्मरूपत्वेनान्त करणस्यैव कर्तृत्वमुपपन्न । तत्कर्तृत्वेपु सुप्त्यादौ तस्य तददर्शनात् । निष्कर्तृत्वमिति यत्तदसङ्गत । **उपलब्धिवत्** । यथा सर्वशास्त्रप्रवचनशीलस्य पण्डितस्य शिष्यसान्निध्याभावे तद्विद्याप्रवचनीय कर्तृत्वशक्तिसङ्कोच-वत् । तथा जीवस्य जडान्त करणादि समायोगेन सर्वकर्तृत्व । तदभावे तच्छक्तिसङ्कोचकत्व-मविरोध । तावन्मात्रेण निष्क्रियत्व मयुक्त । तस्मात्सर्वकालकर्तृत्व नियमो नसम्भवति । तथापि कर्तृत्वमनिवार्य ॥

किच । रथ प्रासाद मण्टप गोपुरप्रासाद वापीकूप तटाकादि निर्माण कौशलाना तत्साधनाङ्गवत्स्वभावे तत्कर्तृशक्तिसङ्कोचत्वेपि तेषा तत्कर्तृत्व शक्तिसत्ववत् । शरीरेन्द्रियमन प्राणाद्ययोगे जीवाना स्वनिष्ठकर्तृत्वशक्तिप्रकाशकत्वाभावेपि तद्वत्कर्तृत्वशक्तिरनिवार्यते । जीवस्यैव तदनङ्गीकारे । "तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीती"त्यादि जीवकर्तृत्व विधायक बहुश्रुतिविरोधो दुर्निवार । अतो जडस्यान्त करणस्य कर्तृत्वमयुक्त-मिति वेदितव्य । जीवस्य सुषुप्त्यादिष्वपि कर्तृत्वशक्तिसत्वसाधनत्वे स्वतन्त्रत्वप्रसङ्गात् । सुप्तावपि स्वज्ञानपरज्ञानत्व च कि नस्यादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ शक्तिविपर्ययात् ॥ ३५ ॥

सुप्तौ बुद्ध्यभावाज्जीवस्य स्वपरज्ञान शक्तिसङ्कोच दर्शनादितश्च बुद्धेरेव कर्तृत्वमिति चेन्न । कुत । **शक्तिविपर्ययात्** । "सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतस्सुखरूपमेति" । इत्यादि श्रुतिषु । सुप्तौ परमेश्वरमायारूप जडतमश्शक्त्या जीवशक्ति विपर्ययात् । तिरो-धानात् । बुद्धे कर्तृत्वमनुपपन्न । यथालोके । वैश्वानरस्वभावशक्तेर्मणिमन्त्रादिभि कञ्चि-त्काल तिरोहितत्व । शैत्यस्वभावस्य जलस्य भानुवैश्वानरादि स्पर्शेन स्वनिष्ठशैत्यतिरोहि-तत्वं । पर्जन्याच्छादनेन प्रभाकरस्य स्वप्रभा तिरोहितत्व । तद्वज्जीवस्य परशिवपाश शक्त्या

1 In the *Sankara-Bhashya*, this *Sutra* is read as two different *Sutras* in a different order —

१ विहारोपदेशात् २ उपादानात्

स्वशक्तिसङ्कोचेन स्वपरज्ञानतिरोहितत्व उपपद्यते । तावन्मात्रेण स्वनिष्ठधर्माणामनन्यसाधारणत्व वक्तु युक्त ॥

किञ्च । बुद्धे कर्तृत्वे कर्तुरन्यस्य भोक्तृत्वानुपपत्तेर्भोक्तृत्वशक्तिरपि तस्या एव स्यादित्यात्मनो भोक्तृत्वशक्तिर्हीयेत । "भोक्तृत्वच बुद्धेरेव सम्पद्यत" इतिचेदात्मसद्भावे प्रमाणाभावश्च स्यात् । पुरुषोस्मि भोक्तृभावादिति हि तेषामभ्युपगम । उत । बुद्धे कर्तृत्वे करणशक्तिविपर्ययात् । करणशक्तिर्वाधेतेति यावत् । नचेष्टापत्ति । करणसहितस्यैव कर्तुर्लोके कार्यकारित्व दर्शनात् । बुद्धेरपि करणान्तर कल्पनीय स्यात्तथाच नाममात्रे विवादो न वस्तुनि । करणव्यतिरिक्तस्यैव त्वयापि कर्तृत्वाभ्युपगमादिति । बुद्धे कर्तृत्वनिराकरणे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ समाध्यभावाच्च ॥ ३६ ॥

बुद्धे कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूत समाधावपि सैवकर्त्रीस्यात् । सच समाधि । प्रकृतेरन्योस्मीत्येव प्रकृतिं समाधातुमल । अतोप्यात्मैवकर्ता । **समाधिर्नाम** । शिवप्रसादाच्छिवयोगेनाविद्यापाशविच्छेदात्मक परमशिव स्वप्रकाशसाक्षात्कारानुभव काले शरीरेन्द्रियमन प्राणादिचेष्टानिरुक्त जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तया व्यवस्थातिक्रम्य निष्प्रपञ्चनिरामयपरमतेज प्रकाशकपरमाकाश शिवतत्त्वमनुसृत्य निर्भरानन्द समुद्रे निमज्य ज्ञानाज्ञानातीत तुर्यातीतावस्थायामीप तदविस्मरणेन प्रचण्डातपम यनिक्षिप्त कर्पूरदीपवत्सङ्कल्प विकल्प विहीन शिवाकाराकारित बुद्धिसत्त्वावस्था समाधिरित्युपदिश्यते । "सएको ब्रह्मण आनन्द" इति । तदानन्दस्यैव निरतिशयत्व । सर्वश्रुतिसिद्ध ॥

जीवस्य पुण्यपाप कर्तृत्वाद्यभावे **समाध्यभावात्** । तदभावे "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि । तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया निवृत्ति " । "आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवचोत्तरारिणि"। 'ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित '। 'आत्मावाऽरेद्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य'इत्यादि बहुश्रुतिसिद्ध **रेवणसिद्ध मरुलसिद्ध रामसिद्ध वेमाराध्योद्भटाराध्यादि** ब्रह्मनिष्ठाचरिता भक्तिवैराग्य श्रद्धा श्रवणमननाद्युपासनाफलक मोक्षवैफल्यप्रसङ्ग । न च बुद्धेरेव मोक्ष इति वाच्य । "तत्त्वमसि" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती" त्यादि श्रुतिसिद्ध जीवब्रह्मैक्यरूपात्मक मोक्षनिर्देशो नस्यात् । बुद्धेर्मोक्षकाले जडत्वेन नष्टत्वादात्महनन प्रसङ्ग । नन्वात्मन कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने सर्वदा कर्तृत्व नोपरमेदित्यत्राह ॥

सू ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ ३७ ॥

"वागादि करणसम्पन्नोप्यात्मा यदेच्छति तदा करोति" । "यद्धि मनसा ध्यायते तद्वाचा वदति । तत्कर्मणा करोति" । इति श्रुतिरपि तथा व्यपदिशति । "यदा तु नेच्छति तदा न करोति" । यथा तक्षावश्यादिकरण सन्निधानेपि स्वेच्छानुगुण्येन करोति न करोतिच । बुद्धेस्त्वचेतनाया कर्तृत्वे तस्या भोगवाञ्छादि नियमकारणाभावात् सर्वदा कर्तृत्वमेव स्यात् । तस्मात्कर्तृत्व न बुद्धेर्नप्रधानस्येति व्याचक्षते । इच्छाया चेतनधर्मत्वात् । चेतनस्यैव जीवस्य सर्वकर्तृत्वं तक्षादिवदुपपन्न । यथा तक्षाव्यापार कर्ता उभयथा उभयरूपेण तिष्ठति । एव जीवोपि स्वेच्छया जाग्रत्स्वप्नकालयो । स्थूलसूक्ष्म शरीरविशिष्टस्सन्

लौकिकवैदिकव्यापारान्कुर्वन्वैषयिक सुखदु खमनुभवति । सुप्तिकाले शरीरेन्द्रियव्यापार शून्यतया परमशिव तमोरूप पाशशक्तिनिष्ठ परमानन्दमनुभवति । अतश्चेतनस्य जीवस्यैव कर्तृत्वमुपपन्नमिति सिद्ध । जीवस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारे परमेश्वरवत्स्वतन्त्रत्वमर्थात्सिद्ध । तस्मात्तयोर्वैलक्षिण्य कथमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण तत्तारतम्यत्वमाह ॥

॥ परायत्ताधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ परात्तु तच्छ्रुते ॥ ३८ ॥

तत्राज्ञस्य पुण्यापुण्यकर्तृत्व परात्तु परशिवप्रेरणात्सम्भवति । कस्माच्छ्रुते । "एषह्येव साधुकर्मकारयती"ति श्रुते । तस्माज्जीवस्य नस्वातन्त्र्यमेवेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । अत्र क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्व । स्वातन्त्र्येण । उत । परमात्मायत्त । तत्परमात्म शिवो वा नारायणोवेति सन्दिह्यते । परमात्मायत्तत्वेहि विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्य प्रसज्यते । योहि स्वबुद्ध्याप्रवृत्ति निवृत्त्यारम्भशक्त । सएव नियोज्यो भवति । अतस्स्वातन्त्र्येणास्य कर्तृत्व ॥

किंच । "नारायण महाज्ञेय विश्वात्मान परायण" । "नारायण परज्योति रात्म नारायण पर"इत्यारभ्य । "अन्तर्बहिश्च तत्सर्व व्याप्य नारायण स्थित" इत्यन्तं नारायणस्य सर्वात्मकत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वव्यापकत्वादि परमात्मधर्माणा अस्य व्यवस्थापनात् । "सर्वस्यचाह हृदि सन्निविष्टो मत्तस्स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्चे"ति गीतायामपि । तथाव्यपदेशात् । नारायणशब्दस्य शिवेरूढाभावात् । गोणत्व व्यपदेशेणत्व बाधो दुर्निवार । तस्मात् । जीवस्य नारायणस्य वा कर्तृत्वमुपपन्नमिति प्राप्तेभिधीयते । परात्त्विति तुशब्द पक्ष व्यावर्तयति । तत्कर्तृत्वमस्य परात्तु । जीवभिन्नेश्वरादेव हेतोर्भवति । कुत । श्रुते ' क्षरप्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देवएक " । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्माशिवोमे अस्तु सदाशिवोम्" । "अन्त प्रविष्टश्शास्ता जनाना सर्वात्मा ' । "एषह्येव साधुकर्मकारयति तयमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष ह्येवासाधुकर्म कारयति" त यमधोनिनीषत" इति । "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोन्तरोयमात्मान वेद" । यस्यात्माशरीर । "य आत्मानमन्तरोयमयति स आत्मान्तर्याम्यमृत" इत्यादि श्रुतिषु शिवस्य सर्वनियामकत्व श्रवणात् । न जीवनारायणयो कर्तृत्वमुपपद्यते । "सहस्रशीर्षदेव"मित्युपक्रम्य । "अन्तर्बहिश्चतत्सर्व व्याप्य नारायण स्थित' इत्यन्तेन । नारायणस्यैव सर्वान्तर्यामित्वादिकमुपदिश्यते इति यदुक्त तदयुक्त ।

सर्वाधिकरणे षड्विधलिङ्गतात्पर्येण पूर्व बहुधा प्रपञ्चित । शिवस्य नारायणशब्दरूढ्यभावे । "सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे (शुभे) सर्वार्थसाधके । शरण्ये त्रियम्बके देवि नारायणि नमोस्तुते" । नारायणि नादारूपेत्यादिषु पार्वत्या नारायणीतिरूढि कथमुपपद्यते । "नारायणस्य सोदरी नारायणी"ति व्युत्पत्त्यासम्भवतीति चेत् । तदसत् । यत्र कुत्रापि तद्व्यत्प्रयोगादर्शनात् । रुद्रस्य पत्नी रुद्राणी इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणीत्यादिषु पत्नीपरत्वमेव द्योतनाच्च । नराणा समूहो नार । नार अयन स्थान यस्य स नारायण इत्यादि व्युत्पत्त्या नस्य णत्व बाध इति चेत् । तन्न । विष्णोरिव शिवस्यापि रूढत्वात् । "बादरायण" । उत्तरायण रामायणमित्यादिषु योगरूढ्यापि सम्भवात्तु । रूढे किं वक्तव्य । "स एव विष्णुस्सप्राण स्सकालोऽग्निस्सचन्द्रमा । सएव सर्व यद्भूत यच्च भव्य सनातन"मिति कैवल्यश्रुतौ । "यानि-

नामानि गोविन्द तवलोके महीयते । तान्येव मम नामानि नात्रकार्या विचारणे''ति हरिवंशे विष्णुप्रति शिववचन । ''ममैषापरमामूर्तिर्नारायण समाह्वये''ति कूर्मे ईश्वर गीतायाच दर्शनात् । कारणगुणा कार्येपरिसक्रमन्तीति न्यायेन । ''आत्मा वै पुत्रनामासी 'ति श्रुतिनिर्देशात् । शिवे-नारायणपदरूढत्वेपि । तदंशत्वेन विष्णोरपि समुचित ॥

किञ्च । स्कान्दे । ''आरास्तु निर्धनो ज्ञेयो नारा किल धनाधिप '' । ''तद्यण सङ्घप सख्यात्सवें नारायणश्शिव '' । इति णत्व (णत्व)व्यतिरिक्ततया शिवेप्रयोग दर्शनात् । सर्वथा णत्वबाधवादोह्यविचारितरमणीय । गीतायामपि । ''ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशे-र्जुनतिष्ठति '' । ''भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया'' । ''तमेव शरण याहि सर्व-भावेन भारत '' । इत्यादिना सर्वभूत नियामकत्व शिवस्यैव निर्दिष्ट । निरुपपदेश्वरपद नान्येषा सिद्धत्वात् ''सर्वस्यचाह हृदिसन्निविष्ट'' इत्यादिना । स्वस्यैव स्वतन्त्रतया कृष्णेन सर्वान्तर्यामित्वादि परमशिवधर्मोपदेशात् । तस्यैवोपपन्नमिति चेत् । ''**शास्त्रदृष्ट्यातू-पदेशो वामदेववदिति** सूत्रे । शास्त्रदृष्ट्या वामदेववत्कृष्णस्य ब्रह्मधर्मोपदेशमविरोध इति पूर्वमेव निर्दिष्टत्वान्नविरोध । नन्वेव विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्य प्रसज्येतेत्युक्त । तत्राह ॥

सू ॥ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धा वैयर्थ्यादिभ्य ॥ ३९ ॥

''ईश्वर क्षेत्रज्ञ कृतकर्मापेक्षस्सन्नेव तेषा सुख दु खच ददाति । विहिताना प्रतिषिद्धाना च कर्मणामवैयर्थ्यादिभ्य अविरोधादिभ्य इत्यर्थ । अन्यथा विधिनिषेध-शास्त्रस्याप्रामाण्य स्यादिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । सर्वासु क्रियासु पुरुषेण कृत प्रयत्न । उद्योगमपेक्ष्यान्तर्यामीपरमात्मा तदनुमति दानेन प्रवर्तयति । परमात्मान मतिमन्तरेणास्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । कुत । एतत् । ''**विहितप्रतिषिद्धा वैयर्थ्यादिभ्य** '' । आदिशब्देनानुग्रह-निग्रहादयोगृह्यन्ते । यथाद्वयोस्साधारणे धने परस्वत्वापादनमन्यतरानुमतिमन्तरेण नोप-पद्यते । अथापीतरानुमति । स्वेनैव कृतेति । तत्फल स्वस्यैव भवति । पापकर्मसु । निवर्त-नशक्तस्याप्यनुमन्तृत्व । सनिर्दयत्वमावहदिति । पूर्वमेव प्रतिपादित । नन्वेव । ''एष ह्येव साधुकर्म कारयति'' । ''त यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषति'' । ''एष एवा साधुकर्म-कारयति'' । तमधो निनीषतीत्युन्निनीषयो निनीषयाच स्वयमेव साध्वसाधुनि कर्मणी कारयतित्येतन्नोपपद्यते । उच्यते । एतन्नसर्वसाधारण । यस्त्वतिमात्रपरमपुरुषानुकूल्ये व्यवस्थित प्रवर्तते । तमनुगृह्णन् भगवाच्छिवस्स्वयमेव स्वप्राप्त्युपायेष्वतिकल्याणेषु कर्म-स्वेव रुचि जनयति । यश्चातिमात्र प्रातिकूल्ये व्यवस्थित प्रवर्तते । त स्वप्राप्तिविरोधिष्वधो-गतिसाधनेषु कर्मसु रुचिं जनयति । तदुक्त कृष्णगीतायामपि । ''अह सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते'' । ''इति मत्वा भजन्ते मा बुधा भावसमन्विता'' इत्यारभ्य । ''तेषा सतत युक्ताना भजता प्रीतिपूर्वक'' । ''ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते'' । ''तेषा मेवानुकम्पार्थ अहमज्ञानजन्तम '' । ''नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वते''ति । तथा । ''असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वर''मित्यादि । ''मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोभ्य-सूयका '' । इत्यन्तमुक्त्वा । ''तानिहद्विषत क्रूरान् ससारेषु नराधमान्'' । ''क्षिपाम्यज-स्रमशुभा नासुरीष्वेवयोनिष्वि''ति । तथोक्त भगवता स्वयमेव शिवगीतासु । ''अथ किं बहुनोक्तेन मयैवोत्पादित जगत्'' । ''मयैव पाल्यते नित्य मया सह्रियतेपिचे''त्युपक्रम्य ।

"वालाग्रमात्र हृदयस्य मध्ये विश्वेदेवं जातवेदस वरेण्य"। "तमात्मान येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषा शान्तिश्शाश्वती नेतरेषा"। "अह योनि योनिमवितिष्ठाम्येको मयेद पूर्वं पञ्चविधञ्च सर्वं"। "मामीशान पुरुष देवमी(ड्य)ड निचाय मा शान्तिमत्यन्तमेति"। "येनाकारेणयोमर्त्यो मामेवैक मुपासते"। "तेनाकारेण तेभ्योह प्रसन्नो वाछित ददे"। "विधिनाविधिनावापि भक्त्या ये मामुपासते"। "तेभ्य फल प्रयच्छामि प्रसन्नोह न सशय"। 'अपिचेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्"। "साधुरेव फल तस्य सम्यग्व्यवसितेहि न"। "सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्नलिप्यते चाक्षुषैस्सर्वदोषै"। "एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मानलिप्यते लोकदु खेन सर्वैं"। "दैवी(व)ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया"। "मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते"। "अभक्ता ये महाबाहो मयिश्राद्ध विवर्जिता"। "फल कामयमानास्तेत्वैहिकामुष्मिकादिक"। "क्षयिष्ण्वल्प सातिशय यत कर्मफलं मत"। "तदविज्ञाय कर्माणि ये कुर्वन्ति नराधमा"। "मातु पतङ्गगर्भेषु मृत्युवक्त्रे पुन पुन"। "नानायोनिषु जातस्य देहिनो यस्य कस्यचित्"। "कोटि जन्मार्जितै पुण्यैर्मयि भक्ति प्रजायते"। "स एव लभते ज्ञान मद्भक्त श्रद्धयान्वित"। "नान्यकर्माणि कुर्वाणो जन्मकोटिशतैरपि। ततस्सर्व परित्यज्य मच्छाक्ति समुपाहर"। "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरण, व्रज। अह त्वा सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुच"। "यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्। यत्तपस्यसि रामत्व तत्कुरुष्वमदर्पण'। "तत परतरा नास्ति भक्तिर्मयि रघूत्तम"। इति। एव जावस्य ब्रह्मप्रेरकत्व हेतुत्वेनच साक्षात्तस्यैव ब्रह्मत्वसाधका द्वैतमत निरस्य। तदन्तर्भूत सिद्धान्त जीवाळीकत्व जीवैकत्व प्रतिबिंबत्वादि वादमधिकरणान्तरेण निराकरोति॥

॥ अशाधिकरणम्॥ १५॥

सू॥ अशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवादित्वमधीयत एके॥ ४०॥

पूर्वत्र जीवस्याणुत्व ज्ञातृत्व परमशिवायत्त कर्तृत्वादिक प्रसाध्येदानी जीवैकत्व जीवब्रह्मत्व जीवाळीकत्व जीवप्रतिबिम्बादिकमनुपपन्नमवैदिकत्वादिति प्रचक्षते। "यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गास्सहस्रश प्रभवन्ते सरूपा"। "तथा क्षराद्विविधास्सौम्यभावा प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति"। "मायातु प्रकृति विन्द्यान्मायिनतु महेश्वर"। "तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्त सर्व्रमिदं जगत्"। इत्यादि श्रुतिगतेजावाना ब्रह्माशत्व श्रवणात्। न जीवैकत्वादि वादोयुक्त। **नानाव्यपदेशात्।** "द्वासुपर्णेत्यादि"श्रुता जीवब्रह्मणोर्भेद व्यपदेशात्। **अन्यथाचापि।** "तत्त्वमस्या"दि श्रुतावभेद व्यपदेशाच्च। जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेद एवाङ्गीकर्तव्य। जीवा ब्रह्मण अशा एव। नत्वेतरे। श्रुतेर्दृष्टत्वात्। तथापि **"दाशकितवादित्वमधीयत एके"**। एके शाखिन। आथर्वणिका। ब्रह्मण दाशकितवत्व दास्य दासकत्वेन सदा जीवब्रह्मणोर्भेदमभिधीयते। वदन्ति। "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमेकितवा" इत्यादि श्रुत्या। मोक्षदशायामपि। मुक्तजीवाना ब्रह्मसारूप्य सिद्धानामपि दासत्वे कैङ्कर्य पारतन्त्र्यादिकमविरोधित्वेन साधयन्ति। सूत्रकारेण। एकेशाखिन इति। तन्मतस्य वेदैकदेशवर्तित्वेन निर्देशात्। ससारदशाया बद्ध शुद्धजीवाना परमेश्वरशेषशेषित्वादिकमुपपन्नमपि मोक्षदशाया पारतन्त्र्यादिक भयहेतुत्वेन मुक्तजीवानामनङ्गीकार-

णीय्य । "यथा नद्यादि" श्रुतिषु जीवब्रह्मणोस्स्वरूपैक्यत्वोपदेशत्वात् । न च भेदाऽभेदयोर्विरोध इति वाच्य । वय श्रुतिप्रमाणवादिन । "नयुक्तिं बहुमन्महे" इति पूर्वमेवोक्तत्वात् । श्रुतियुक्त्यनुभवत्वेन जिज्ञासाद्यधिकरणेषु पूर्वमेव बहुधा प्रपञ्चितत्वाच्च । **अद्वैतविशिष्टाद्वैत मतयोरपि** श्रुतिसमन्वयाभावत्वेन भेदाऽभेदमतच्छायावलम्बनात् । गौणत्वेन सर्वश्रुतिसमन्वयो निर्दिष्ट । तार्किक **मध्वादि** केवल भेदवादिना बौद्धादिव त्सर्वश्रुतिसमन्वयाभावात् । तन्मत सुतराममङ्गतमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । इदानी किमयं जीव परस्मादत्यन्तभिन्न । उत परमेव ब्रह्माभ्रान्त ॥

किञ्च । ब्रह्मैवोपाध्यवच्छिन्न । अथ ब्रह्माश इति संशय्यते । श्रुतिविप्रतिपत्तेस्संशय । **ननु तदन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य** । "**अधिकन्तु भेदनिर्देशा**"दित्यत्रोयमर्थो निर्णीत । सत्य स एव । नानात्वैकत्वश्रुतिविप्रतिपत्त्या आक्षिप्य । जीवस्य ब्रह्माशत्वोपपादने विशेषतो निर्णायते । यावद्धि जीवस्य ब्रह्माशत्व न निर्णीतं । तावज्जीवस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वं । ब्रह्मणस्तस्मादधिकत्वच न प्रतितिष्ठति । किंतावत्प्राप्तमत्यन्तभिन्न इति । कुत । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादि भेदनिर्देशात् । "ज्ञाऽज्ञयोरेवाभेद श्रुतयस्त्वभिना सिञ्चती" तिवद्विरुद्धार्थप्रतिपादनादौपचारिक्य ब्रह्मणाशो जीव इत्यपि न साधीय । "एकवस्त्वेकदेशवाचीह्यश शब्द । जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वे तद्गतादोषाब्रह्मणि भवेयु । न च ब्रह्मखण्डो जवि इत्यशत्वोपपत्ति । खण्डनानर्हत्वाद्ब्रह्मण प्रागुक्तदोषप्रमङ्गाच्च । तस्मादत्यन्तभिन्नस्यच तदंशत्व दुरुपपाद । यद्वा भ्रान्त ब्रह्मैव जीव कुत. । "तत्त्वमसि" । "अयमात्मा ब्रह्मा" । इत्यादि ब्रह्मात्मभावोपदेशात् । नानात्व वादिन्यस्तु प्रत्यक्षादि सिद्धार्थानुवादित्वादनन्यथा सिद्धाद्वैतोपदेशपराभि श्रुतिभि प्रत्यक्षादयइव अविद्यान्तर्गता ख्याप्यन्ते । अथवा ब्रह्मैव । अनाद्युपाध्यवच्छिन्न जीव । कुत । ततएव ब्रह्मात्मभावोपदेशात् । नचायमुपाविभ्रान्तिपरिकल्पित इति वक्तु शक्य । "बधमोक्षादि व्यवस्थानुपपत्ते" रिति । प्राप्तेऽभिधीयते । ब्रह्माश इति कुत । **नानाव्यपदेशादन्यथाचैकत्वेन** व्यपदेशादुभययाहि व्यपदेशो दृश्यते । नानात्वव्यपदेशस्तावत्स्रष्टृत्व सृज्यत्व नियन्तृत्व नियाम्यत्व सर्वज्ञत्वाज्ञत्व स्वाधीनत्व पराधीनत्व शुद्धत्वाशुद्धत्व कल्याणगुणाकरत्व तद्विपरीतत्व पतित्व शेषत्वादिभिर्दृश्यते । अन्यथाच । अभेदेन व्यपदेशोपि । "तत्त्वमसि" । "अयमात्माब्रह्मे"त्यादिभिर्दृश्यते ॥

अपि "**दाशकितवादित्वमधीयत एके**" । "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवेमे कितवा" इत्याथर्वणिका । ब्रह्मणो दाशकितवादित्वमधीयते । ततश्च सर्वजीव व्यापित्वेनाभेदो व्यपदिश्यत इत्यर्थ । एवमुभयव्यपदेशमुख्यत्व सिद्धये । "जीवोयं ब्रह्मणोश" इत्यभ्युपगन्तव्य । न च भेदव्यपदेशाना प्रत्यक्षादि प्रसिद्धार्थत्वेनान्यथा सिद्धत्व । ब्रह्म सृज्यत्व तन्नियाम्यत्व तत्प्रकाशकत्व तच्छेषत्व तदाधारत्व तत्पाल्यत्व तत्स(हर्तु)हार्यत्व तदुपासकत्व तत्प्रसादलभ्य धर्मार्थकाममोक्षरूप पुरुषार्थ भोक्तृत्वादयस्तत्कृतश्च । जीवब्रह्मणोर्भेद । प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनानन्यथा सिद्ध । अतो न जगत्स्रष्ट्यादीना प्रमाणान्तरसिद्धभेदानुवादेन मिथ्यार्थोपदेशपरत्व । नचाखण्डैकरसचिन्मात्रस्वरूपेण ब्रह्मणा आत्मनस्तद्भावानुसन्धान । "बहुभवनसङ्कल्पपूर्वक वियदादिसृष्टिं जीवभावेन तत्प्रवेश । विचित्रनामरूपव्याकरणं" । तत्कृतानन्तविषयानुभव निमित्तसुखदु खभागित्वमभोक्तृत्वेन तत्र स्थित्वा तन्नियमनेनान्त-

र्यामित्व । जीवभूतस्य स्वस्य कारणब्रह्मत्वभावानुसन्धान । संसारमोक्ष। तदुपदेश शास्त्रच कुर्वाणेन भ्रमितव्यमित्युपदिश्यते । तथा सत्युन्मत्तप्रलपितत्वापातात्। उपा-व्यवच्छिन्न ब्रह्मा जीव इत्यपि न साधीय्य । पूर्वनिर्दिष्ट नियम्यत्व नियन्तृत्वादि व्यपदेश-बाधादेव। न हि देवदत्तादेरेकस्यैव गृहाद्युपाधिभेदा नियन्तृनियाम्यभावादि सिद्धि । उत। उभयव्यपदेशोपपत्तये जीवोय ब्रह्मणोश इत्यभ्युपेत्य। तस्माद्वेदमार्गावलम्बिना मुख्यत्वेन सर्वश्रुतिसमन्वय द्वैताऽद्वैतमतमेवाङ्गीकर्तव्यमिति निश्चीयते। स्मृतिरपि। "शिव-स्मत्य जगत्सस्य जीवस्सत्य स्वभावत" तेषामभेदस्सत्यो वा क्रिमिभ्रमरयोरि"वेति स्मरणा-त्तदेवरमणीय। "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादि श्रुतिषु जीवस्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात्। "ब्रह्मदाशा-ब्रह्मदासा" इत्यादि भेदश्रुतीना रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वमेवोपदिश्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ मन्त्रवर्णात् ॥ ४१ ॥

"मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वर। तस्यावयवभूतोत्थ व्याप्त सर्वमिद जगत्"। "पादोस्यविश्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृत दिवी"त्यादि मन्त्रवर्णश्च। शिवाशोजीव । मायाया प्रकृतित्व। तदवच्छिन्नत्व महेश्वरस्य । तदवयवभूतोत्यत्व सर्वस्य जगत । दर्शयति। तस्मान्मायिन परमशिवावयवलेश पुरुषो जाव ॥

किंच। अशवाचीहि पादशब्द । विश्वाभूतानीति। जीविना बहुत्वाद्बहुवचन। मन्त्रे सूत्रेपि । अंश इत्येकवचन। "जात्याभिप्राय"। "आत्माश्रुते"रित्यत्राप्येक वचन। जात्याभिप्राय। "नित्योऽनित्याना चेतनश्चेतनाना एकोबहूना यो विदधाति कामा"नित्यादि श्रुतिभ्य । ईश्वराद्भेदस्यात्मना बहुत्वनित्यत्वयोश्चाभिधीयमानत्वादेव नित्यानामात्मना बहुत्वे प्रामाणिके सति। ज्ञानस्वरूपत्वेन सर्वेषामेकत्वेपि भेदकाकार । आत्मयाथात्म्यवेद-नक्षमैरवगम्यते। **असन्ततेश्चाव्यतिकर** इत्यनन्तरमेवचात्मबहुत्व वक्ष्यति। तस्मादात्मैकत्वा-द्वैतवादोह्यविचारितरमणीय ॥

एतदर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपिच स्मर्यते ॥ ४२ ॥

"सत्यज्ञानात्मकोनन्तो विभुरात्मा महेश्वर । तस्यैवाशो जीवलोको हृदये प्राणिना स्थित । विस्फुलिङ्गाययथावह्नौ जायन्ते काष्ठयोगत । अनादिवासनायुक्ता क्षेत्रज्ञा इति ते स्मृता" इति शिवगीताया। "ममैवाशो जीवलोको जीवभूतस्सनातन । ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति। भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया। तमेवशरण याहि सर्व-भावेन भारते"ति कृष्णगीतायाच। जीवानामीश्वराशत्व तद्बहुत्व चोपदिष्ट। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ती"त्यादिना तैत्तिरीयशाखायामपि जीवबहुत्व दृश्यते। अत । जीवाळीकत्व जीवैकत्व जीवब्रह्मत्ववादो ह्ययुक्त ॥

ननु। "पादोऽस्य विश्वाभूतानी"ति विष्णुपरत्व विधायक पुरुषसूक्ते दर्शनात्। "ममै-वाशो जीवलोक" इति कृष्णगीताया। कृष्णस्तु स्वाशत्वेन जीवनिर्देशात्। "हरि ॐ" इति वेदवेदान्तोच्चारणे प्राथमिकत्वेन विष्णुस्मरणविधानात्। "वेदवाक्यानि सर्वाणि हरिनामानि वैस्मृता" इति कापिलस्मृति श्रवणाच्च । जीवाना विष्ण्वशमेवेतिचेन्न । पूर्वोक्त बहुश्रुति-स्मृति विरोधात् । प्रथमाध्याय प्रथमपादे पुरुषसूक्त कृष्णगीताभिप्रायस्तु बहुधा प्रपञ्चि-

तत्वात् । मूर्तित्रयान्तर्भूतस्य नारायणस्य जीवपदवाच्यस्य सर्वजीवाशत्व प्रतिपादनेन सर्वश्रुतिविरोधात् । "एको विष्णुर्महद्भूत पृथग्भूतान्यनेकश" इति श्रुतौ "विष्णवाद्युत्तमदेहेषु प्रविष्टादेवताभवेत् । मनुष्याद्यधमदेहेषु प्रविष्टोमानवोभवेदि"ति श्रुतावपि विष्णोर्जीवत्वावगमात् । शिववन्मूर्तित्रयातीतत्व प्रात्यक्षिक श्रुतिषु विष्णोरदर्शनात् । शिवस्य सर्वात्मकत्वेन सर्वशब्दवाच्यत्वाद्विष्णुशब्दस्यापि पर्यायत्वेन शिववाचकत्वाङ्गीकारे शङ्खचक्रोर्ध्वपुण्ड्रावच्छिन्न जगन्मोहक विग्रहपरत्वायोगाच्च । जीवाना शिवाशत्वमेवाभिधीयते।'हरि ॐ'इत्यत्र प्राथमिक विष्णुशब्दद्योतनाद्विदस्य विष्ण्वात्मकत्वमिति यत्तदविचारितरमणीय। "सर्वोवै रुद्र" । "शिवोमामेव पितर" । "ईशानस्सर्वविद्याना"मित्यादि श्रुतिशतेषु । "वेदश्शिवश्शिवोवेद वेदाध्यायी सदाशिव" । "नारुद्र क्रमपाठक" इत्यादि स्मृतिशतेषु च । सर्वात्मकत्व सर्वश्रुतिजनकत्व सर्ववेदनियामकत्वादिक शिवस्यैव दर्शनात् । नान्येषा युक्त । तस्मात् । हरि ॐ इतिवाक्ये । हरिशब्दाभिधान विष्णुविशिष्टस्य ॐकारवाच्यस्य शिवस्यैवोच्चारणमुपदिष्ट । "यो वेदादौ स्वर प्रोक्तो वेदान्तेच प्रतिष्ठित"। इति श्रुतौ । निरुपपदोङ्कारमात्रमेव वेदाद्यन्तयोरुच्चारण श्रौतविधि श्रूयते । "ओमित्येतदक्षरमिद सर्वमित्युपक्रम्य" । "प्रपञ्चोपशमश्शिवोद्वैत एवमोङ्कारस्सविशत्यात्मनात्मान य एव वेदेत्यन्तेन" सर्ववेदान्तप्राधान्यमाण्डूक्योपनिषदि शिवस्य प्रणवात्मकत्व । प्रणवार्थवाच्यत्व प्रणवातीतत्वञ्च निर्दिष्ट । तथा । "ब्रह्माधिपति र्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवो"मिति तैत्तिरीये । "अकारो ब्रह्मा उकारोविष्णुर्मकारो कालकालोह्यर्धमात्र परमशिवस्तस्मादोङ्कार लिङ्गमाहु"रिति सामश्रुतावपि प्रणवात्मकत्व तस्मैस्पष्टमुपदिष्ट । "परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरि । यत्परात्परतोधीशस्तन्मेमनश्शिवसङ्कल्पमस्त्विति" श्रुतिदर्शनात् । विष्णोरुपरि प्रणवात्मक शिवोच्चारण युक्तमेव । "अर्धो वा पत्नी एषात्मनो गृहेष्वि"ति श्रुतिदर्शनात् । "नमो भगवते रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाहि" । इति श्रुतिनिर्देशात् । "शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे" । इति स्मृतिदर्शनात् । "ममैषा परमामूर्ति र्नारायण समाह्वये"ति कूर्मेश्वरगीता श्रवणाच्च । विष्णौ शिवशरीरत्व मविरोध । "शिवस्य शक्तिर्विनियोगकाले चतुर्विधाभूच्छिवसत्प्रसादात् । भोगे भवानी समरेच दुर्गा क्रोधे च काळी पुरुषेच विष्णु"रिति सामशाखाया । विष्णो पार्वत्यशोपदेशात् । "शङ्करश्शूलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभ" इति शिवाष्टोत्तरशत नामावळ्या । 'वन्देसूर्य शशाङ्क वह्निनयन वन्देमुकुन्दप्रिय"मिति स्कान्देच । विष्णुवल्लभत्व प्रियत्वच निर्दिष्ट तस्मात् । चन्द्र चन्द्रिकावद्विष्णुशब्दानुस्यूतत्व प्रणवात्मक शिवस्य समुचित । "शिवकेशवसभूत कलये कालभैरव"मिति वैयासिक स्कान्दादि पुराणवचनश्रवणाद्विष्णुवल्लभत्व तस्य निष्प्रत्यूह । शिवस्य गौरीपतित्वमेव मुख्यत्वेन स्वीकारात् । तदुच्चारणमेव वेदाद्यन्तयोरभिहितमिति चेत् । "योषा जारमिवप्रिय"मिति । लोके वेदेषु स्त्रीपुरुषाणा परस्त्री पुरुषयोरेव परस्पर परमप्रेमास्पदत्व स्वभावद्योतनात् । यागादिष्विन्द्राह्वाने "अहल्याजारेती"न्द्रस्य शचीपतित्वेपि तदानन्दकत्वेन तद्व्यपदेशात् । तद्वद्विष्णुशब्दानुस्यूतत्व शिवस्य प्रेमास्पदत्वात् । विष्णोर्गौर्यशत्वादंशाशिनोरभेदाच्च । 'हरि ॐ'

इति वेदाद्यन्तयोरुच्चारणं समञ्जसं । जीवस्यांशत्वे ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवगतदोषा ब्रह्मण-एवोपपद्यन्ते । इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रकाशादिवत्तु नैव पर [1] ॥ ४३ ॥

तु शब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति । प्रकाशादिवज्जीव परमात्मनोंश । यथाग्न्यादित्यादे र्भास्वतो भारूप प्रकाशोंशो भवति । यथागवाश्व शुक्लकृष्णादीनागोत्वादि विशिष्टाना वस्तूना गोत्वादि स विशेषणान्यंशा । यथा वा देहिनो देवमनुष्यादिदेहेंश । तद्वत् । एकवस्त्वेक-देशत्व ह्यंशत्व । विशिष्टैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव । तथाच विवेचका विशिष्टवस्तुनि विशेषणांशोयं विशेष्यांशोयमिति व्यपदिशन्ति । विशेषण विशेष्ययोरंशांशित्वेपि स्वभाव वैलक्षण्य दृश्यते । एव जीवपरयोर्विशेषण विशेष्ययोरंशांशित्व स्वभावभेदश्चोप-पद्यते । तदिदमुच्यते । नैव पर इति [2] । यथा भूतोजीव न तथाभूत पर । तथैवहि प्रभाया प्रभावानन्यथा भूत । तथा प्रभास्थानीयत्वांशाज्जीवानन्द शिवपरोप्यर्थान्तर भूत इत्यर्थ । एव जीवपरयोर्विशेषण विशेष्यत्वकृत स्वभाववैलक्षण्यमाश्रित्य भेदनिर्देशा प्रवर्तन्ते । अभेद निर्देशास्तु पृथक्सिध्यनर्ह विशेषणाना विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य मुख्यत्वेनोपपद्यन्ते । 'तत्त्वमसि' । "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिषु तच्छब्द 'ब्रह्मशब्दवद(त्व) मयमात्मे'ति शब्दाअपि जीवान्तर्यामि ब्रह्मवाचकत्वेनैकार्थाभिधायित्वादित्ययमर्थ प्रागेव प्रपञ्चित । जीवदु खेनेश्वरदु खत्वाभावे स्मृतिमप्याह ॥

सू ॥ स्मरन्तिच ॥ ४४ ॥

"तत्रय परमात्मासौ स सत्योनिर्गुणस्स्मृत" । "नलिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्र-मिवाम्भसा" । "कर्मात्मात्वपरोयोसौ मोक्षबन्धैस्सयुज्यते" । "विग्रहं देवदेवस्य जगदे-तच्चराचरं । एतमर्थ नजानन्ति पशव पापगौरवात्" । इति प्रभाप्रभावद्रूपेण शक्ति शक्ति-मद्रूपेण चांशांशिभाव जीवब्रह्मणो पराशरादय स्मरन्ति । "एकदेशस्थितस्याग्नेः ज्योत्स्ना-विस्तारिणी यथा । परस्य ब्रह्मणश्शक्तिस्तथेदमखिल जगदि"ति जीवदु खे न दु खित्व-मीश्वरस्य स्मरन्तीत्यर्थ । चशब्देन । "तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्न्योऽभिचाकशीती" त्यादिका श्रुतिस्सूचिता । एव ब्रह्मणोंशत्वे ब्रह्मप्रवर्त्यत्वे ज्ञत्वेव । सर्वेषा समाने केषाचिद्वेदाध्ययन तदर्थानुष्ठानाद्यनुज्ञा । केषाचित्परिहार । केषाचिद्दर्शन स्पर्शनाद्यनुज्ञा केषाचित्परिहारश्च शास्त्रेषु कथ उपपद्यत इत्याशङ्क्याह ॥

सू ॥ अनुज्ञा परिहारौ देहस्सम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४५ ॥

सर्वेषा ब्रह्मांशत्वज्ञत्वादिनैकरूपत्वे सत्यपि । ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्रादिरूप शुच्य-शुचिर्देहसम्बन्ध निबन्धनौ अनुज्ञापरिहारावुपपद्येते । ज्योतिरादिवत् । यथाग्नेरग्नित्वेनैक-रूपत्वेपि । श्रोत्रियागारादग्निराह्रियते । स्मशानादेस्तु परिह्रियते । यथाचान्नादि श्रोत्रि-यादेरनुज्ञायते । अभिशस्तादेस्तु परिह्रियते । ननु तथापि सर्वशरीरेषु । कर्म कर्तुश्चेतन-स्यैकत्वाद्देवदत्तशरीरावच्छेदेन कर्मकरणधर्मादिकं यज्ञदत्तशरीरावच्छेदेनाज्ञायते । इत्या-शङ्क्याह ॥

---

1 In the *Sankara Bhashya* this *Sutra* is read as follows

प्रकाशादिवन्नैवं पर .

सू ॥ असन्ततेश्चाव्यतिकर ॥ ४६ ॥

ब्रह्मागतत्वादिनैकरूपत्वे सत्यपि जीवानामन्योन्यभेदाणुत्वेन प्रतिशरीर भिन्नत्वाच्च। भोगव्यतिकरोपि न भवति। अत ब्रह्मजीववादेचोपहित ब्रह्मजीववादेच जीवपरया जीवानाञ्च। भोगव्यतिकरादय स्सर्वेदोषास्सन्तीत्यभिप्रायेण स्वपक्षे भोगव्यतिकराभाव उक्त। उत परिच्छिन्नस्य देवदत्तस्यात्मनो कर्तु यज्ञदत्त शरीरासन्तते सबन्धधर्मादेरव्यतिकर। ब्रह्मज्ञानापन्नाना जीवन्मुक्ताना विदेहमुक्तिपर्यंत देहाद्युपाधिभेदेन जीवानामणुरूपत्वेन परिच्छिन्नत्वादव्यतिकर। बद्धजीववत्सुखदुःखात्मक प्रारब्धभोगसत्वेपि असाकर्य। शिवज्ञानाविक्येन सासारिक बद्धशुद्धवैलक्षण्य सभवति। तदुक्त शिवागमे। "बद्धशुद्धादि भेदेन जीवत्रयमिद स्मृत"। "गुरुदीक्षाविहीनश्च शिवभक्तिविवर्जित"। "स्वकर्तृष्वाभिमानीतु बद्धस्सपशुरुच्यते"। "गुरुदीक्षा परा लब्ध्वा कैङ्कर्यत्रयसयुत। शात्यादि सद्गुणोपेतो मुमुक्षू रागवजित। शिवाधीन सुधी भक्तश्शुद्धजीव इति स्मृत"। "शिवयोग शिवज्ञान विभवानद सयुत"। "प्रचडातपमध्यस्थ शुद्धकर्पूरदीपवत्"। "शिवाकारे पराकाशे कोटिसूर्यप्रकाशके। विलीन चित्तवृत्तिस्तु मुक्तजीव" इति स्मृत। "स जीवन्मुक्त"इत्युक्ता रागद्वेषविवर्जित। एवं स्पष्टमुपदिष्ट।

ननु भ्रान्तब्रह्मजीववादेप्यविद्याकृतोपाधिभेदाद्भोगव्यवस्थादय उपपद्यन्ते। न स्वतस्संभवतीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ आभास एव च ॥ ४७ ॥

अखडैक रसप्रकाशमात्र रूपस्य स्वरूपतिरोधानपूर्वकोपाधि भेदोपपादान हेतुराभासएव। "प्रकाशैक स्वरूपस्य प्रकाशकतिरोधान। प्रकाशनाएवेति प्रागेवोपपादित"। "**आभास-एवे**"तिवा पाठ। तयासति हेतव आभासा. चकारात्। "पृथगात्मान प्रेरितारच मत्वा"। "ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" "तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्ति"त्यादि श्रुतिविरोधश्च। अविद्याकल्पितोपाधि भेदेपि सर्वोपाधि रूपहत स्वरूपस्यैकत्वाभ्युपगमात्। भोगव्यतिकरस्तदवस्थएव ॥

किच। जीवाना मत करण प्रतिबिबत्वागीकारे बिबप्रतिबिंबयोरेकत्रावस्था दर्शनात्। "गुहाप्रतिष्ठे परमेपरार्धे" "**गुहाप्रतिष्ठवात्मानौहि तद्दर्शनात्**"। इत्यादि श्रुतिसूत्र विशिष्टगुहाधिकरण विरोधाच्च तदविचारित रमणीय। पारमार्थिकोपाध्युपाध्युपहत ब्रह्मजीववादेप्युपाधिभेद हेतुभूतानाद्यदृष्टवशाद्व्यवस्था भविष्यतीत्याशक्याह ॥

सू ॥ अदृष्टानियमात् ॥ ४८ ॥

उपाधिपरपरा हेतुभूतस्यादृष्टस्यापि ब्रह्मरूपाश्रयत्वेन नियमहेतुभूत्वाभावादव्यवस्थैव। उपाधिभिरदृष्टैश्च स्वसबंधेन ब्रह्मस्वरूपोच्छेदसंभवात्। किचाद्वैतमते। जीवाना विभुत्वेन सर्वेषा प्रतिबिबभूत स्वशरीरेषु विद्यमानत्वाद**दृष्टनियमात्**। अदृष्टानापुण्यपापानामनियमात्। नियमाभावात्। केषाचिद्दारिद्र्य केषाचिदैश्वर्यमिति व्यवस्थानस्यात्। तस्माज्जीवानामणुत्व बहुत्व प्रतिशरीर स्वाभाविक भिन्नत्वंचागीकर्तव्य। "नन्वहमिदफलं प्राप्नुवामिद हरिष्यामीद करिष्यामीदं नकरिष्ये"त्येवं रूपाधिभिस्सधादय प्रत्यात्मनि यदा सत स्वयोज्यादृष्ट नियमहेतवो भविष्यतीत्याशंक्याह ॥

सू ॥ अभिसध्यादिष्वपि चैव ॥ ४९ ॥

अभिसध्यादिष्वपि रागद्वेषादि साधारणं मनस्सयोग सान्येष्वपि एवमनियम । तथाच । केषाचिज्जीवाना रागवत्व केषाचिद्द्वेषवत्वमिति व्यवस्था नस्यात् । तस्माददृष्टहेतुभूताभिसन्ध्यादिष्वप्युक्तादेव हेतोरानियम इति भाव । ननु "एष एव साधुकर्मकारयती" त्यादि श्रुतिषु जीवाना स्वातन्त्र्यत्वाभाव व्यपदेशाज्जीवकृतपुण्यापुण्य फलभोक्तृत्वमीश्वरस्यैव संभवति । तस्य कर्माधीन प्रेरकत्व कर्मणामनादित्वमिति चेत् । तस्मात्स्वतन्त्रत्वेन कर्मजीवोभयप्रेरकत्वेनच विहिताविहित फलभोक्तृत्व नेतरस्यैवेतिचेन्न । जीवानामीश्वरवत्सर्वज्ञत्वाभावेपि ज्ञेयत्वेन घटपटादिवज्जडत्वाभावात् । राजभृत्यवदीश्वराधीनत्वेपि स्वेच्छाकर्मकर्तृत्व सभवति । तस्मात्तस्यैव पुण्यापुण्यफलभोक्तृत्वमनिवार्य । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेत"।"कर्मचितोलोक क्षीयत"।"पुण्यचितोलोक क्षीयत"।"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायात्'। "सत्यवद"। "धर्म चर"। इत्यादि श्रुतिशतेषु किचित्कर्ताच किचिज्ञो बद्धानादि शरीरवान्। "ईक्षणादि प्रवेशात सृष्टिरीशेनकल्पिता"। 'जाग्रदादिप्रपचस्य सृष्टिर्जीवेन कल्पिते"त्यादि श्रुतिष्वपि जीवकर्तृत्व स्पष्टमुपदिष्टं ॥

किच । प्रभाकरप्रभानुस्यूतनैव पशुपक्षि मृगनीर कीटकादि चेतनव्यवहार सभवत्वेपि न तेषा कर्तृत्वहानि । तद्वदीश्वरनियामकत्वेपि चेतनत्वेन जीवाना किचित्कर्तृत्वमविरोध । नोचेत्पूर्वोदाहृत श्रुतियुक्त्यनुभव विरोधप्रसग । तस्माज्जीवेश्वरयोरुभय कर्तृत्व विधायकश्रुतीनामविरोध । जीवाना ब्रह्मांशत्वेन परिच्छिन्नत्वात् । अशाशिनोरभेदात् । तस्यैव सुखासुखव्यवस्थोपपद्यत इत्याशक्याह ॥

सू ॥ प्रवेशभेदादितिचेन्नान्तर्भावात्[1] ॥ ५० ॥

यद्यप्येकमेव ब्रह्मस्वरूप तद्भेदानर्हं । नानाविधोपाधिभिस्सबध्यते । तथाप्युपाधि संबधि ब्रह्मप्रदेशभेदादुपपद्यत एव । भोगव्यवस्थ इति चेन्न । उपाधीनं । तत्र तत्र गमनात्सर्वदेशाना सर्वोपाध्य तद्भावात् । व्यतिकरस्तदवस्थ एव प्रदेशभेदेन सबधेपि । सर्वस्य ब्रह्मप्रदेशत्वात्तत्तत्प्रदेशसबधि ब्रह्मणएव स्यात् । अतो ब्रह्मणोपाधिवशेन जीव इति वादोह्यविचारित रमणीय । "यतो वा इमानि भूतानि जायते"। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" इति श्रौतविधिनैरु येन । उत्पत्तिरसभवादित्यादि सूत्रेषु भगवता बादरायणेन पूर्वमेव जीवानामजन्यत्वोपदेशात् । अत्र अशो नानाव्यपदेशादित्यादिना केषा ब्रह्माशत्वोपदेशेन च प्रळये ब्रह्मानुप्रविष्टानामकल्पिताना स्वभावाभिन्नाना सृष्टिकाले पुनराविर्भूतत्वमात्रत्वेन ब्रह्मांशत्वमित्यगीकारादवयवविदशाशित्व नोपपद्यते । यथा लोके नानाविध पूर्ववासनाबद्ध पुरुष शरीरानुप्रविष्ट शुक्ररूपेण स्त्रीगर्भानुस्यूतोत्पन्न पुत्रस्य । "आत्मा वै पुत्रनामासी"ति स्वांशत्वमुपदिष्टम् । तथास्मन्मतेप्रळये ब्रह्मानुप्रविष्ट जीवबहिर्भूतमात्रत्वेन स्वांशत्वागीकारात् । जन्यत्वाजन्यत्वबोधकश्रुति सूत्र बाधा न संयुज्यते । तस्मा"त्तयोरन्य: पिप्पल स्वाद्वत्ति अनश्नन्नान्यो अभिचाकशीती"त्यादि श्रुतिशतसिद्ध जीवभोक्तृत्व मविरुद्ध । अत एव प्रदेशविशेषेण अशाशिनोरभेदतया ब्रह्मांशत्वे सजीवाना सुखदु ख भोक्तृत्वे ब्रह्मण परशिवस्य भोक्तृत्ववादो निराकृत । "सोतरादंतर प्राविशत्" ।

---

1 Another reading of this *Sutra* is प्रदेशभेदादिति चेन्नान्तर्भावात्

"अत प्रविष्टश्शास्ता जनाना" । "ईशान स्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्व भूताना' इत्यादि श्रौत-विध्या । जीवान्तर्यमित्वेन जीवनियामकत्वागीकारात् । जीवकृतकर्मसिद्धेष्टानिष्टफल भोक्तृत्वं नेश्वरस्येति निर्णीयते ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य कृत भेदाऽभेदात्मक
विशेषाद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थप्रकाशके
श्रीकरभाष्ये विरोधपरिहाराभिधानस्य द्वितीयाध्यायस्य
वियदादि त्रयोदशाधिकरणावच्छिन्न पञ्चाश-
त्सूत्रात्मिक तृतीय पादस्समाप्त ।

॥ अथ श्रीकरभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थःपाद ॥

पूर्वपादे ब्रह्मकार्यस्य कृत्स्नस्य वियदादे भूतपंचकस्य जन्यत्वाजन्यत्वविवायक परस्पर श्रुतिविरोधं परिहृत्य जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेपि चेतनत्वादजन्यत्वं स्वाभाविक भिन्नत्व तत्स्वरूपच प्रदर्शनेन तस्य तल्लिङ्गशरीरत्व अर्यांच्छिद्धत्वात्तद्विचारोऽत्र चरमपादे क्रियते। "अकाश शरीर ब्रह्म" "सत्यात्मा प्राणा राम मन आनन्द" मित्यादौ ब्रह्मण परशिवस्य मन प्राणात्मक स्वाभाविक लिङ्गशरीरत्वावगमात् जीवानामपि लिङ्गशरीराजन्यत्व निष्प्रत्यूहमतो लिङ्गशरीरभगपूर्वक नदी समुद्रवज्जीव ब्रह्मणो स्वरूपैक्यत्व सर्वथा न संभवतीत्याशकायामाह ॥

॥ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ तथा प्राणाः ॥ १ ॥

यथा पचमहाभूताना ब्रह्मजन्यत्व तथा प्राणेन्द्रियाणामपि ब्रह्मकारणत्वमुपपन्न। "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिच"। इत्यादि श्रुतिश्रवणादिति सूत्र सूचित सूक्ष्मार्थ। अस्मिन्नपि पादे पूर्वपक्षे श्रुतीना मिथो विरोधेन प्रामाण्याद्ब्रह्मसमन्वयासिद्धि। फलसिद्धान्ते तासामविरोधेन प्रामाण्यात्समन्वयसिद्धिरिति बोध्य। "आत्मन आकाशस्सभूत" इत्यादिना पचमहाभूतोत्पत्ति प्रकरणे प्राणेन्द्रियाद्युत्पत्त्य श्रवणात्। "ऋषय एतेऽग्रे सदा सत्व एते ऋषय" इति। "प्राणा वा ऋषय" इत्यादौ प्राक्सृष्टे प्राणेन्द्रियसद्भावादर्शनादजन्यत्वमसन्दिग्धतया सूच्यते। "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे" त्यादौ ब्रह्मकार्यत्वं प्राणादीना प्रतिभाति। तस्माद्वियदादि प्राणाद्युत्पत्ति र्युक्तमयुक्त वेति चिन्त्यते। विनिगमकाभावादस्तिविरोध। जीववदेवेत्याहा पूर्वपक्ष। यथा जीवो नोत्पद्यते। तथेन्द्रियाण्यपि नोत्पद्यंते। यथा जीवोत्पत्ति श्रुतिर्गौणि। तथा प्राणानामुत्पत्ति श्रुतिर्गौणिर्व्यवगम्यते। तथा प्राणा इति प्राणमप्यातिदिशति। कापुनरत्र श्रुति। "असद्वा इदमग्र आसीत्" तदाहु किं तदासीदिति। "ऋषयो वाव ते अग्रे सदासीत्"। तदाहु। "के के ऋषय इति"। "प्राणा वा ऋषय" इति। जगदुत्पत्ते प्रागेन्द्रियाणा सद्भाव श्रूयते। प्राणाशब्द बहुवचनादिन्द्रियाण्येवेति श्रूयते। सखेय श्रुति। "वायुश्चातरिक्ष चैतदमृत स्वेषानस्तमितादेवता यद्वायु"रितिवाचिरकालावस्थायित्वेन परिणेतु शक्या। "असद्वा इदमग्र आसीदि"ति कृत्स्न प्रपच प्रळयवेलायामवस्थितत्व श्रवणात्। उत्पत्तिवादिन्यस्तु जीवोत्पत्तिवादिन्य इवनेपरव्या इत्येवं प्राप्तेभिधीयते— **तथा प्राणा**। वियदादिवदेव प्राणाश्चोत्पद्यते। कुत। "सदेवसौम्येदमग्र आसीत्"। "आत्मा वा इदमग्र आसीत्"। "एकमेवरुद्रो न द्वितीयायतस्थे"। "यदा तमस्य न दिवा न रात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवल"। इत्यादिषु प्राक्सृष्टे शिवस्यैकस्थित्यवधारणात्। "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"दिन्द्रियाणामुत्पत्ति श्रवणात्। प्रागवस्था नसभवात्। नचात्मोत्पत्ति वादवदिन्द्रियोत्पत्तिवादा परिणेतु शंक्या। आत्मोत्पत्ति प्रतिषेध श्रुतीना नित्यत्व श्रुतीना चा दर्शनात्। "असद्वा इदमग्र असी" दिति वाक्येपि प्राणशब्देन परमात्मैव निर्दिश्यते।

"सर्वाणिह्वा इमानि भूतानि प्राणमेवा सविशति"। "प्राणमभ्युज्जीवाप" इति। प्राण शब्दस्य परमात्मन्यपि प्रसिद्धे। "**प्राणस्तथानुगमा**" दित्यधिकरणे प्रथमाध्याय प्रथम पादान्ते बहुधा प्रपचित। "प्राणानामऋषय" इति ऋषिशब्दश्च सर्वज्ञे शिवे युज्यते। नत्व चेतनेष्विन्द्रियेषूपपत्ति। 'यो देवाना प्रथम पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"रिति श्वेताश्वतरे। "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" इति तैत्तरीये दर्शनात। ऋषय प्राणा इति बहुवचन श्रुति। कथमुपपद्यत इत्याशङ्कायामाह॥

सू॥ गौण्यसभवात्तत्प्राक् श्रुतेश्च[1] ॥ २ ॥

बहुवचन श्रुतिर्गौणि। बहुर्था सभवात्तस्यैव परमात्मनि शिवस्य सृष्टे प्रागवस्थान श्रुतेरेव दर्शनात्। किंच। "नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या येन्तरिक्ष ये दिव एषामन्न वातो वर्षमिषवस्तेभ्यो दशप्राचीर्दशदक्षिणा दशप्रतीचिर्दशोदीचिर्दशोर्ध्वस्तेभ्यो नमस्तेनोमृडयन्तुतेय द्विष्मो यश्चनो द्वेष्टित वोजम्भेदधामा"ति शतरुद्रीये। शिवस्य परब्रह्मण लीलामङ्गळ-विग्रहत्वेन पृथिव्यादि भूतेषु प्रागादि दिक्ष्वपि बहुत्वव्यवस्थापनान्नसदेह कलकित। तत्र तत्र। "एतस्माज्जायते प्राण" इति वाक्ये तेषा पचमहाभूताना प्राणादिन्द्रियाणा चोत्पत्ति श्रवणात्। इन्द्रियाणा उत्पत्तिमुख्यैव। एकस्मिन वाक्ये एकस्य पदस्य क्वचि-द्गौणत्व क्वचिन्मुख्यत्वमित्यस्यासभव इति भाव। प्राणाना नित्यत्वे एकविज्ञानेन सर्व-विज्ञानं स्यात्। "एको(हि)भगवो विज्ञाते सर्वमिद विज्ञात भवती' त्यादि श्रुतिसिद्धकारण रूप ब्रह्मज्ञानेन कार्यरूप सर्वविज्ञान प्रतिज्ञान मित्यर्थ प्राणेन्द्रियाणामपि ब्रह्मजन्यत्व सिद्ध। "आत्मन आकाशस्सभूत"। "तत्तेजोऽसृजते"त्यादि तैत्तरीय च्छान्दोग्याद्युत्पत्तिप्रकरणे इन्द्रियाद्युत्पत्यदर्शनात्कथ तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्यताया छान्दोग्ये तेषामुत्पत्तिदर्शनात्। ब्रह्म-जन्यत्व मुख्यमेवेत्याह॥

सू॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाच ॥ ३ ॥

ब्रह्मप्रकृति तेजोभिन्नानि कच्छब्देनोच्यते। प्राणेन मनसाच सहिताया वाच। "अन्न-मयं हि सौम्यमन"। "आपोमय प्राण तेजोमयीवागि"ति। अनेन तेजोभिन्नत्वाभि-धानादुत्पत्ति श्रुतिरुपदिष्टा। तस्मादुत्पत्ति श्रुतिसद्भावात्सृष्टे प्रागिन्द्रियाणानुभावात्तेषा पंचमहाभूतवज्जन्यत्वमनित्यत्वचाव्याचक्षते। अतश्रुतीनामविरोध। किच। तद्धेद-तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्या व्याक्रियते। श्रुतौ। नामरूपात्मक वागिविषयभूत विय-दादि सृष्टयभावत्वमेव निर्देशात्। तदानीवागीन्द्रियादि कार्याभावाच। "यदातमस्तन्न-दिवा नरात्रिर्नसन्नचासच्छिव एव केवल"। इत्यादि श्रुतिशतेषु प्राक्सृष्टे शिवस्य तत्व-मात्रस्थिति श्रवणात। "एतस्माज्जायतेप्राण" इत्यादि श्रुतिनिष्ठजन्यत्व प्राणादीनाम-गौणत्व॥

उत। मोक्षदशायामपि कर्मवैराग्य गुरुचरेश्वरशेषत्व कैङ्कर्य पारतन्त्र्य भूतदया-शमदमादिसहकृपा परमभक्तिचरमज्ञानविशिष्टाना जीवन्मुक्ताना विदेहमुक्ता। "गता. कला पचदशप्रतिष्ठा देवाश्च सर्वेप्रति देवतासु। कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा। परेऽव्ययेसर्व

---

1 In the *Sankara Bhashya* this *Sutra* is read as two different *Sutras*
१ गौण्यसम्भवात् २ तत्प्राक्श्रुतेश्च

एकीभवन्ति"। "यथानद्यस्यन्दमानास्समुद्रे अस्तगच्छन्ति नामरूपे विहाय। तथा विद्वान्नाम-रूपादि विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैतिदिव्य"। "सयोहवै परम"। "ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवति"। "नास्माद्ब्रह्मविकृतो भवतु। तरतिशोक। तरतिपाप्मान गुहाग्रथिभ्यो विमुक्तोमृतभवती"ति श्रुतौ। लिङ्गशरीर विलयपूर्वक नदीसमुद्रवच्छिवतत्व प्राप्त्युपदेशात्। सायुज्यमुक्तौ लिङ्ग-शरीरसद्भावनात्ततोह्यवैदिक। "आकाश शरीरब्रह्म"। "सत्यात्माप्राणाराम मन आनन्द"-मित्यत्र। शिवस्य परब्रह्मण प्राणेषु आसमताद्रमतीति प्राणाराम। मनसि आनन्दो यस्य स मनआनन्द इत्यनेन गुणत्रयात्मक कर्मजन्यासु प्रकृते परिणामक विकृते बाह्येन्द्रिय निरपेक्षतयादैव प्रकृत्यात्मक सत्यज्ञानानन्दस्वरूप लीलामङ्गळविग्रहत्वेन तस्य लिङ्गशरी-रस्य नित्यत्वमनिवार्य। "स्थिरैरङ्गै पुरुरूप अग्र। भद्रकर्णेभि श्रुणुयामदेवा। भद्र पश्ये-माक्षिभिर्यजत्र। स्थिरैरगै स्तुष्टुवान् सस्तनोभि। व्यशेम देवहित यदायु"रिति। भगवते श्रुतिरेवात्र प्रमाणमतो भूतभौतिक कर्मजन्यासुरप्रकृतिक जीवलिङ्गशरीराणामेव जन्यत्व मोक्षदशायामपि विलयत्वमिति वेदितव्य॥

एव जीवलिगशरीरयोर्ब्रह्मनन्यत्व प्रसाधने तद्विशितत्वानि कानित्याशकाया तल्लिगशरीरस्वरूप तद्विशिष्टतत्वान्यधिकरणातरेणाह॥

॥ सप्तगत्यधिकरणम्॥ २॥

सू॥ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च हस्तादयस्तु स्थितेतो नैव[1] ॥ ४॥

इन्द्रियाणि सप्त कुत। "सप्तप्राणा प्रभवति तस्मा"दिति श्रुतौ सप्तेन्द्रियावगते। परलोकगमस्य विशेषितत्वादिद्रियाणि सप्तैव। तस्माच्छ्रोत्रादि ज्ञानेद्रिय पचक वागिद्रियमेक। अत करणमेक। एतानि सप्तेद्रियाणि चेत्। हस्तादयस्तु स्थितेऽतोनैव। हस्तादय पाणि पाद पायूपस्थान्यपि जीवेस्थिते सति जीवेनसह शरीरे तिष्ठति। जीवे लोकातरगते सति जीवेनसह लोकातर गच्छति। "तमुत्क्रामत प्राणोऽनूत्क्रामति"। "प्राणमनूत्क्रामत सर्वेप्राणा ऽनूत्क्रामती"ति श्रुतौ सर्वेषा इद्रियाणा जीवेनसह परलोकगमन श्रवणादत अस्मात् कारणा-न्नैव। "सप्तेद्रियाणि न भवन्ति"॥

किंतु। एकादशेद्रियाणीत्यर्थ। एकमेवात करण। सशयात्मकत्वात्मन इत्युच्यते। निश्चयात्मकत्वाद्बुद्धिरिति। अभिमाननत्वादहकार इति। स्मरणात्मकत्वाच्चित्तमिति। उच्यते। तथाच न सख्याविक्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ। "सप्तप्राणा प्रभवति तस्मा"दिति सप्तेद्रियाणि श्रूयते। "कचिदष्टौग्रहादष्टावतिग्रहा" इत्यष्टाग्रह। पुरुष पशुब वक्तानि। इन्द्रियाणि रागाद्युत्पत्तिद्वारा इन्द्रियाकर्षकादि विषयातिग्रह इत्यर्थ। 'सप्तवैशार्षण्या प्राणा द्वाववाञ्चा'वित्यत्र नहि वाचापायूपस्थान 'नव वै पुरुषे प्राणानाभिदशमी'त्यत्र दश दश वै पुरुषे 'प्राणा आत्मेकादश' इत्यत्र एकादशात्मा मन एव (कचि) त्त्रयोदशेद्रियाणि श्रूयते। अथ वैकादशेद्रियाणि हि चिन्त्यते। कानीद्रियाणि कि सप्तैव स्यु। एव श्रुतिविप्रतिपत्तौ सशय। कि प्राप्त। सप्तेति कुत। 'सप्त इमेलोका येषु चरति'। **गतेर्विशेषितत्वाच्च** गतिस्तावाज्जायमानेन म्रियमाणेन च जीवेनसह लोकेषु सचरणरूपा सप्तएवा श्रूयते। "सप्त इमे लोका एषु चरति

1 In the *Sankara-Bhashya*, this *Sutra* is read as two different *Sutras*
१ सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च २ हस्तादयस्तु स्थितेऽतोनैव

प्राणा गुहाशयान्निहिता स्सप्तसप्त''। इति वीप्सा पुरुषभेदाभिप्राया विशेषितत्वाच्च । ते गतिमत प्राणा स्वरूपत "यदा पचावतिष्ठते ज्ञानानि मनसामह''। "बुद्धिश्च नविचेष्टेत तामाहु परमागति"मिति शरीरातस्सचरण विहाय मोक्षार्थगमन परमागति । एव जावेनसह जन्ममरणयो सप्तानामेव गति । श्रवणात । योगदशाया ज्ञानानीति विशेषितत्वाच्च । जीवस्य करणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणबुद्धिमनांसि । सप्तैवेति गम्यते । यानिष्वितराणि विषयाणा ग्राहकत्वेन अष्टग्राह । "सप्तवैशीर्षण्या वा प्राणा वाद्वाववाञ्चौ"दित्यादिपु चतुर्दशपर्यन्तानि प्राणप्रतिपादक वाक्येषु वाक्पाणिपादपायूपस्थाहङ्कार चित्ताख्यानीन्द्रियाणि प्रतीयते । तेषा जीवेनसह गतिश्रवणाभावात् । जीवस्यालोकोपकारकत्वमात्रेणापचारिक । "प्राणव्यपदेश'' इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्** । न सप्तेद्रियाणि अपित्वेकादश हस्तादानामपि शरीरे स्थिते जावेतरस्य भोगोपकारत्व कार्यभेदाच्च दृश्यते हि । श्रोत्रादीनामिव हस्तादीनामपि कार्यभेद आदानादि अतीतान्यपि सन्त्येव । अतो नैव हस्तादयो न सन्तात्येव न मतव्यमित्युच्यते । अध्यवसायमान चिन्तावृत्तिभेदात्मनएव बुध्याहकारचित्त शब्दे व्यवह्रीयत इत्येकादशेद्रियाणि ॥

अत । "दशमे पुरुषेप्राणा आत्मैकादश'' इति । आत्मशब्देन मन अभिधायते । "इन्द्रियाणि दशैकच पचचेद्रियगोचरा '। "तैजसानींद्रियाण्याहु देवा वै कारिकादश'' "एकादश मनश्रोत्रे''त्यादि श्रुतिस्मृति श्रुतसङ्ख्यास्थिका । अधिकसङ्ख्यावादका मनोवृत्तिभेदाभिप्राया । नून व्यपदेशास्तु तत्र तत्र विवक्षित गमनादि कार्यविशेषप्रयुक्ता ॥

किचात्र तु शब्देन प्राणाना सप्तत्व निरास्य । यतो 'हस्तो वै ग्रह' इत्यादिना हस्तादि व्यतिरिक्ता । प्राणा श्रूयन्ते सप्तत्वसङ्ख्यायामसभाविकान्तर्भावे सप्तत्वादि व्यतिरेकस्थिते सप्तत्वेद्रियनिष्ठयैकादशत्व सङ्ख्यायामपि अतर्भावयितु शक्यते । न्यूनसङ्ख्याया अधिकसङ्ख्यायामन्तर्भावसम्भवादतोनैवमन्तव्य । सप्तैव प्राणा इति सूत्रार्थ । यद्यपि ज्ञानेद्रियपचक कर्मेद्रियपञ्चक मनश्चैके एकादशेंद्रियाणि विहाय हृदयाहकारप्राणाना त्रयोदशसख्यामालिका श्रूयते । तथापि तयोरन्त करणप्रभेदत्वान्नाधिकसंख्यापादकत्वमित्येकादशेद्रियाणीति निरवद्य । "सप्तवैशीर्षण्या प्राणा'' इत्यत्र न सप्तोपदेशेन इन्द्रियत्व विधान ॥

किन्तु । प्राणोपदेशेन स्थानभेदमात्रेण चतुर्णामेवेद्रियाणा सप्तत्वमिति न तत्वविरोध । 'नव वै पुरुषे प्राणानाभिर्दशमी'ति वाक्य । "पुरुषाकार देहाभिप्राय न प्राणाभिप्राय'' इत्यविरोध सिद्ध । नन्विद सूत्र पूर्वोत्तरवाक्यव्याख्यानमसगत । "सप्तप्राणाप्रभवन्ती''ति घ्राणरसनचक्षुश्श्रोत्रत्वङ्मनो वाच सप्तत्वावगते शीर्षाणा विशेषत्वादिति हेतुद्वयवैय्यधिकरण्येन सूत्रे चकारानुपपत्ते । 'येवैशीर्षण्यास्सप्त ते प्राणा नेतर' इत्यत्र परिसख्या इतेश्च । अत एव तदुत्तरवाक्यव्याख्यानमप्यसगतमिति चेत्तर्हि अन्यथा पूर्वोत्तरवाक्यद्वय व्याख्याम । मरणसमये येषा सहगमन तेषामेव भोगसाधनत्वादिन्द्रियत्व तथा च ते मुख्य प्राणमनूत्का(न्त)-मन्तस्सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ती''ति । "घ्राणादीना सप्तानामेव गति ''। सहगमने अस्य श्रवणात्सप्तैवेद्रियाणि । ननु सर्वशब्दश्रवणात्कथ सप्तानामेव गतिश्रवण तत्राह वैशेषिकत्वाच्चेति । यत्रैव सचाक्षुष पुरुष पराङ्पर्यावर्तते अथारूपज्ञो भवत्येको भवति । "न पश्यति'' । "न जिघ्रति'' । "न शयति'' । "न वदति'' । "न शृणोति''। "न मनुते''। "न

स्पृशती''त्याहुरिति । चक्षुरादीना सप्तानामेव प्राकृनाना विशेषितत्वाच्च । ''सर्वशब्द प्रकृताना सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या'' इत्यत्र सर्व शब्दो यथा विनिर्मात्रिन ब्राह्मणपर-स्तद्वदिति शका निरासार्थ । यत्रोत्वाप्यनवस्थाया चक्षुरनुष्ठानृदेश । ''स एपश्चाक्षुष शब्दवाच्य'' । ''पुरुषो रूपादि विषयव्य स विहाय वर्तते' । तदा नामरूपिज्ञो भवति । 'हृदयचक्षुरेको भवति'' ''पार्श्वस्थाश्च नाय पश्यतीत्याहु''रिति श्रुत्यर्थ । तदुत्तरवाक्यार्थस्तु सप्तभ्योतिरिक्तहस्तादयोपि । बन्धकत्वेन श्रूयन्ते । ''हस्तो वै ग्रह'' इत्यादिना ग्राहकत्व बन्धकत्व हस्तादीनामह गमनविना न सम्भवति । 'सर्वे प्राण अनूत्क्रामन्ति'' इति विशेषण सर्वेद्रियाणामुत्क्रान्ति श्रवणाच्च । भवन्त्येकादशोत्क्रान्तिमन्तस्सन्तः प्राणा न च सर्वशब्दस्य प्रकृतविशेषैकसप्तप्राणपरत्व । करणाकृतेर्बलीयस्त्वात् । ''सर्वे ब्राह्मणा भोज-यितव्या'' इत्यत्र नान्यन्यानागतानि मन्त्रित ब्राह्मणपरत्व । सर्वशब्दश्रुतेरिति निदिश्यते । पूर्ववदिति तस्मादेकादशैवोत्क्रामन्ति अन्त प्राणा इति सिद्ध । नन्विद्रियाणा उत्क्रान्तिर्न सम्भवति । तेषा अपरिच्छिन्नाहकारजन्यत्वेन विभुत्वादित्याक्षेपे तन्निराकरणमधिकरणान्त-रेण करोति ॥

॥ प्राणाणुत्वाधिकारणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अणवश्च ॥ ५ ॥

''इमे प्राणा अणव'' । ''परिच्छिन्ना इन्द्रियाणि''चेति श्रुतौ प्राणेंद्रियाणामणुत्वव्यप-देशात् । ''त एते सर्वएव समास्सर्वेऽनन्ता'' इत्यानन्त्यश्रुत्यानन्त्याश्रवणात् विभुत्व । तस्मा-दणुत्व विभुत्व वेति सदिह्यते । नचेन्द्रियाणामणुत्वमुपपन्न । इन्द्रियाणामणुत्वे शरीरगत सर्वेद्रियस्य सर्वशरीरगत शीतोष्णमृदुत्वादि स्पर्शग्राहकत्वायोगात् । पूर्वोक्त श्रुतिविरोधाच्च विभु युक्तमिति चेदभिधीयते । **अणवश्च** स्वभावत इन्द्रियाणामणुत्वेपि चकारेण कार्या-वस्थायामप्यणुत्व निदिष्ट । 'आत्मा मनसा सयुज्यते' । मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन तत प्रत्यक्षमिति सर्वेषा इन्द्रियाणा सूक्ष्मत्वेपि पदार्थसन्निकर्षतया व्यापकत्वमपि गम्यते । न तस्माच्छ्रुतिविरोध । इन्द्रियाणा विभुत्वमात्रत्वे काशिस्थ विश्वेश्वरदर्शनस्पर्शने सेतुवासि-नामपि स्याता ॥

उत । ''प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्युत्क्रान्त्यादि श्रवणात् । परिमितत्वे निर्देशात्युत्क्रान्त्यादिषु पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वात् । श्रोत्रादिन्द्रियाणा प्रादे-शान्तरशब्दग्रहण सामर्थ्या दर्शनात् । ''शतपत्र सूचिन्यायवत'' । गशतापलोकनश्वास-वच्छब्दादि विषयेषु क्षिप्रगत्यनुभावाच्च । प्राणीन्द्रियाणामणुत्वमेवेति निश्चीयते । अनन्त श्रुतिस्तु । ''अथ यो ह वैताननन्दानुपास्त' इत्युपासन श्रवणादुपास्य प्राणविशेष-भूतकार्य बाहुल्याभिप्राया । जीवस्य बहुशरीरप्रवेश निर्गमनव्यापारविधायक श्रुतिष्वपि इन्द्रिय-गमनमप्युपदेशात्वदमुख्यत्वेन प्राणोत्क्रमण विधायकवाक्यमुपपन्नमिति आशकायामाह ॥

सू ॥ श्रेष्ठश्च ॥ ६ ॥

''प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ता''त्यादि प्राणसवादे शरीरस्थितत्वेन सर्वेन्द्रियाधारत्वेच श्रेष्ठतया निर्णितो मुख्यप्राण । किञ्च । ''सुप्तौ सर्वेन्द्रियो परमे प्राणवायु व्यापारदर्शनात्'' । 'एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च'ति श्रुतौ सर्वेद्रियाणा प्रागेव

प्राणोत्पत्ति श्रवणात् । "तत्प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहु"रिति श्रुतौ सर्वेन्द्रियाधार मानसेन्द्रियस्यापि प्राणधारत्व निर्देशात् । " इद्रियाणा मनो नाथ मनो नाथस्तु मारुत " । इति स्मृतावपि प्राणात्मकस्य मारुतस्य सर्वाधिक्यत्वावगमाच्च । जीववत्प्राणस्यापि श्रेष्ठत्व मनिवार्यमतो प्राणोत्क्रमण मुख्यत्व विधिर्निर्विरोध । ननु "आनादवात स्वधया तदक"मिति प्रळयसमये सर्वकार्यभूत प्राणसद्भाव श्रवणात् । एतस्माज्जायते प्राण"इति जन्मश्रवणस्य जावोत्पत्तिवदौपचारिकत्वमिति चेन्न । "नसन्नचासच्छिवएव केवल " । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ।" इत्यादिषु प्राक्सृष्टे शिवस्य स्थितेरेवावधारण श्रुतिविरोधात् । "एतस्माज्जायते प्राण" इति पृथिव्यादि तुल्योत्पत्ति श्रवणात् । उत्पत्तिनिषेधा भावाच्च ।'आनीदवातमिति'तु । नचैव श्रेष्ठ । प्राणमभिप्रेतोच्यते । अपितु परशिवस्य ब्रह्मण एकस्यैव विद्यमानत्वमुच्यते । आवातमिति तत्रैव श्रवणात् । "पूर्वेणैनेव तुल्यन्यायत्वे"पि पृथग्योगकरणमुत्तरचितार्थ । इति सिद्ध । प्राणस्य सर्व श्रेष्ठत्वेपि वायुद्वातनिष्ठस्पर्शक्रियावातत्व रूपमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण तन्निरूपयति ॥

॥ वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ७ ॥

वायुश्च क्रियाच वायुक्रिये प्राणो न भवत । तस्मात्पृथगुपदेशात् । "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिच" । 'ख वायुर्ज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी"ति श्रुतौ वायु प्राणयो पृथगुत्पत्तिव्यपदेशात् । तयोर्नचैकत्वमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । सो य श्रेष्ठ प्राण कि । महाभूत द्वितीयवायुमात्र । तस्य वा स्पदरूपक्रिया । अथवा । वायुरेवाकचन विशेषमापन्न इति विषये । वायुरेवेति प्राप्त । "य प्राण स वायु"रिति व्यपदेशात् । यद्वावायुमात्रे प्राणत्वप्रसिद्धभावानुच्छ्वासनिश्वासादि वायुक्रियाया प्राणशब्द प्रसिद्धेश्च ॥

किंच । छादोग्ये । "मनो ब्रह्मेत्युपासीते"त्युपक्रम्य । मनोरूप ब्रह्मणो वाक्पाणिचक्षुश्श्रोत्रे चतुष्पात्वात् 'प्राणएव ब्रह्मण चतुर्थःपाद '। 'स वायुनाज्योतिषा भातिच तपती'ति चेति भाति । "अभिव्यक्तो भवति" तपति । "स्वव्यापारे उद्गच्छती"ति वाग्व्यपेक्षया प्राणस्वाभिन्नत्व कथनेन निर्धारभावादिति चेत् निष्ठरश्रुतिद्वय । मिथोविरुद्धया खडरीत्या इद्रियव्यापारप्राणोस्त्वीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । प्राणो न वायुक्रिया । न वायुर्नापीन्द्रिय व्यापार इत्यर्थ । नन्विद्रियेभ्य पृथगुपदेशेष्विन्द्रियव्यापारात् सन्नास्तिचेन्न । "वृत्तिवृत्तिमतोरभेदात् तर्हि य प्राण स वायु"रिति श्रुतिविरोध । कथ परिहरणीयमिति चेदुच्यते । "महावायुरेव हि प्राणादि पचात्मना तिष्ठमान प्राण" इत्युच्यते । तथा च विकरविकारिणो वास्तवा भेदकाल्पनिक भेदयास्सत्वान्नभेदाभेदश्रुत्योर्विरोध इति व्याचक्षते ॥

उत "एतस्माजयते प्राणो मनसस्सर्वेन्द्रियाणि च"। "ख वायुर्जोतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणि" । इति वायुप्राणयो स्ततएव पृथक्व्यपदेशात् । वायुक्रियापि न भवति प्राण । न हि तेज प्रभृतीना क्रियातेभ्य पृथग्गतयोपदिश्यते । "य प्राणस्सवायु"रिति तु प्राणवायुरेवावस्थान्तरमापन्नप्राण । न तेज प्रभृतिवृत्तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थ "उच्छ्वासनिश्वासादावपि प्राणस्पन्द" इति क्रियावति द्रव्यएव प्राणशब्द प्रसिद्धि । न क्रियामात्र इति सिद्ध ।

किमय प्राण वायोर्विकारस्सन्नग्निवद्भूतान्तर स्यादुत प्राणवाय्वो पृथग्व्यपदेशप्राण केनोत्पन्न इत्याशक्यायामाह ॥

सू ॥ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्य ॥ ८ ॥

नाय प्राण भूतविशेष । किंतु । चक्षुरादिवज्जीवोपकरण विशेष । तच्चोपकरणे-रिन्द्रियैस्सह शिष्ट्यादिभ्योवगम्यते । चक्षुरादिभिस्सहाय प्राणश्शिष्यते । प्राणसवादिषु तत्सजातायत्वे हि तैस्सह शासन युज्यते । प्राणश्शब्दपरिगृहीतेषु करणेष्वस्य विशिष्टया-भिधानमादिशब्देन गृह्यते । अथवा । "य एवाय मुख्य प्राण योय मध्यम प्राण" इत्यादि श्रुतिषु विशिष्टयाभिधानात् । "तेजो रूपतया प्राणो हृदयेत्वनुरूपत । जावाधीन-स्तया स्थित्वा प्राणापानादि वृत्तिभि "। "इडापिगळमार्गेण निश्वासोच्छ्वासरूपत "। "बहि-र्निर्गत्य निर्गत्य स्वोतर्गच्छति च क्रमात्" । इति योगशास्त्रे प्राणस्य स्वरूप स्पष्टमुपदिष्ट । तस्मादीश्वरेच्छया भूतपचक रजोगुणोद्भत प्राण इति वेदितव्य ॥

किंच । सर्वासु श्रुतिषु चक्षुरादिन्द्रियाणा प्राणस्य पठितत्वात् । इन्द्रियसाहचर्याच्च । चक्षुरादिवत्प्राणश्च भौतिक इति व्यवह्रीयते । "मर्तासम्रियमाणो बिभर्ति" । "एको देवो बहुधा सनिविष्ट " । "त्वमेको बहूननुप्रविष्ट " । "प्राणाना ग्रथिरसि ' "रुद्रो माविशा-तक " । इत्यादि श्रुतिभ्य प्राण परमेश्वराधार । तु शब्दो उक्त शकानिरासार्थ । प्राणस्य जीववन्नस्वातन्त्र्यम् । किंतु । राजापेक्षया मन्त्रिण इव । सारथ्यपेक्षया अश्वा इव इन्द्रिया-पेक्षया समुत्कृष्टत्वान्नोक्तदोष । प्राणस्य भूतपचक रजोगुणार्थ जन्यत्वेनापि वायूपादान-कारणत्वाद्वाग्वतर्भूत इति च व्यवह्रीयते । तथा वातूलागमे । "आत्माकाशमयो ज्ञेय प्राणो वायुमयस्तथा" । तेजोमयो ह्यहकार स्तथा जलमय मन " । इति सम्यगुपदिष्ट । चक्षुरादिवदस्यापि करणत्वे तद्वदस्यापि जीवप्रत्युपकाररूपक्रियया भवितव्य । "सा तु न दृश्यते । तस्मान्नाय चक्षुरादिवद्भवितुमर्हतीत्याशकायामाह ॥

सू ॥ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ९ ॥

अकरणत्वात्करण । क्रिया अक्रियत्वात् । अस्य प्राणस्य जीव प्रत्युपकाररूप विशेष-रूपक्रियारहितत्वाच्च यो दोष उद्भाव्यते स नास्ति । यत उपकार विशेषरूप । शरीरेन्द्रिय-धारणादि रूपा दर्शयति । श्रुति ।'यस्मिन्व उत्क्रान्ते इद शरीर पापिष्ठतरमिव दृश्यते । स एव श्रेष्ठ'इत्युक्त्वा वागाद्युत्क्रमणेपि शरीरस्येन्द्रिया करणाच स्थिति स्थिति दर्शयित्वा प्राणोत्क्रमणे शरीरेन्द्रिय शैथिल्याभिधानादत्र प्राणोऽपान व्यानोदान समानाकारेण पचधावस्थितोऽय-प्राण शरीरेन्द्रिय धारणादिना जीवस्योपकरोतीति चक्षुरादिवदुपकरणत्व सिद्ध ॥

किञ्च । प्राणस्य अकरणत्वादेव कथ तर्ह्यात्मान प्रतिकरणाभाव । इन्द्रियतरेष्व सम्भावितस्या साधारणस्या देहधारणस्य कार्यस्य कथ निर्धातत्वमिति चेद्ब्रूम । तथाहि । श्रुतिरुक्ता कार्य प्राणस्य साधारण्य दर्शयति । प्राणसवादे मुख्यप्राणस्य श्रेष्ठत्वं निर्धार्य तान् वरिष्ठप्राण उवाच । "मामोहमापद्यथा अहमेवैतत्पचधात्मान प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामी"ति । "बार्ण शरीर प्राणेन रक्षन्नपर कुलाय"मिति श्रुतिरपि देहस्थिते हि प्राण-मित्येत्याह । अपर अनेकाशुचिनीडकुलाय देहाख्य गृह प्राणस्थित्य रक्षति खुन सुप्ति यातीति योखुन । उत "प्राणमेव प्रज्ञात्मा इद शरीर परिगृह्योद्धामयती"ति श्रुतौ प्राणस्य

शरीरोद्धामकत्वात्मक कार्यान्तर निर्दिशति । तस्मात्प्राणस्य मुख्यत्वमनिवार्यं । नन्वेव नामभेदात्कार्यभेदाच्च । प्राणादयस्सत्वात् । प्राण एक एवेति व्यवस्था कथमुपपद्यत इत्याशक्य तत्राह ॥

सू ॥ पचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १० ॥

यथाकामादि वृत्तिभेदे तत्कार्य भेदेपि न कामादिक मनसोन्तर 'कामस्सकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भी'रित्येतत्सर्व मन एवेति वचनात् । 'एव प्राणोऽपानोव्यानोदानो उदान समान' इत्येतत्सर्व प्राण एवेति श्रुतिदर्शनात् । अपानादयोपि प्राणस्यैव वृत्तेर्विशेषा । न तत्वान्तरमित्यवगम्यते ॥

किच । प्राणस्य उच्छ्वासनिश्वास सर्वशरीरक्रियोत्क्रान्त्याख्यानि चत्वारि कार्याणि । पचपचकार्य भक्षितान्नादि रसाना समत्वेन सर्वांगेषु नयनमपेक्ष्य पचविध कार्यभेदेपि कारणरूप प्राणवायुरेक एव । जडस्य प्राणस्य कार्यरूप परिणाम सत्वाभावेपि तद्विशिष्टतया प्राणलिङ्गात्मकस्य परशिवस्य सत्वात् । तस्य क्रियाकारित्वमविरोध । तस्य 'प्राणस्य प्राण' इत्यादि श्रुतिश्रवणात् । "तमुत्क्रान्त''मिति श्रुतौ प्राणस्योत्क्रान्ति हेतुत्वेन सूक्ष्मत्वमिति चेत्सर्वेषा सर्वशरीर व्यापकत्वेन तस्यैव महत्वावगमादणुरूपस्य व्यापकत्वायोगात् । "सम एभिस्त्रिभिर्लोकैस्समानेन सर्वेण''ति श्रुतिव्यपदेशाच्च । उत्क्रान्त श्रुत्याणुत्ववादोह्यमगतमित्याशक्याह ॥

सू ॥ अणुश्च ॥ ११ ॥

"समएभिस्त्रिभिर्लोकैस्समानेन सर्वेण । प्राणे सर्व प्रतिष्ठित । सर्व ह्रीद प्राणेनावृत'' मित्यादि श्रुति श्रवणात् । प्राणस्य महत्परिमाण एवेति यत्तदयुक्त । प्राणस्तु हृदये जीववत्सूक्ष्मरूपेण स्थित्वा प्राणापानादि वृत्त्या बृहत्परिमाणत्वमविरुद्ध । तस्य महत्त्वे तमुत्क्रामन्तं प्राणोत्क्रामतीत्यादि बहुश्रुत्युक्तनुभवतया प्राणोत्क्रमणस्य दर्शनात् । महत्वमात्रत्वे उत्क्रान्तसम्भवाच्च । प्राण अणुश्चेति निश्चीयते । "समएभिस्त्रीभिर्लोकै''रिति श्रुतिस्तु सर्ववायु परा । नाध्यात्मिक वायुपरेति न विरोध ॥

किञ्च । "आकाश शरीर ब्रह्म'' "सत्यात्माप्राणाराम मन आनन्द'' । "शातिसमृद्धममृत ''मिति श्रुतिदर्शनात् । परशिवकळाभिव्यक्ता प्राकृत पचोपनिषण्मय सकलजीवनियामक चिदाकाश शरीरामृतानन्तमहिमाकर महाकैलासवास महेश्वर प्राणपरत्वे वा महत्व श्रुतिरिरिति वेदितव्या । तस्यामृतत्व व्यपदेशे नोत्क्रान्त्य सभवात् । प्राकृत भूतरजोगुणजन्यत्वाभावाच्च । पुराजडत्वात् । प्रधानस्य जडत्कारणत्व निरस्तमतोह्यचेतनाना प्राणेन्द्रियाणा स्वतस्वव्यापार प्रवर्तकत्व कथमुपपद्यत इत्याशकायामधिकरणातरेणाह ॥

॥ ज्योतिराद्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदा मननात् प्राणवता शब्दात्[1] ॥ १२ ॥

तु शब्दोत्र निश्चयार्थक । चक्षुरादीन्द्रियाणि ज्योतिरिन्द्यधिष्ठान । ज्योतिरादीना सूर्यादि देवतानामधिष्ठानानि निवासस्थानानि । कुत । **तदा मननात्** । "अग्निर्वाग्भूत्वा

---

1 In the *Sankara Bhashya* this *Sutra* is read as two different *Sutras*
१ ज्योतिराद्यधिष्ठानन्तु तदा मननात्　२ प्राणवता शब्दात्

मुख प्राविश''दिति श्रुतौ तासां सूर्यादिदेवतानां मामननात् । मुखादिस्थानेषु प्रवेश कथनात् । प्राणवता जीवेनसह सूर्यादि देवतानां परशिवान्तर्यामितया इन्द्रियप्रेरकत्व स्वातन्त्र्येण । कस्मात् । शब्दात् । ' य आदित्यमन्तरोय' मिति 'सत आत्मान्तर्याम्यमृत ' । '' एकोविष्णुर्महद्भूत पृथग्भूतान्यनेकश '' । '' ईशान सर्वविद्याना ईश्वरस्सर्वभूताना''मित्यादि श्रुतिषु इन्द्रियाभिमान विष्ण्वादि सर्वदेवतान्तर्यामितया महेश्वरस्यैव जीवकृत कर्मानुसारेणेवेन्द्रिय प्रेरकत्व प्रतिपादक श्रुतिवलात् उपपन्नमिति सूक्ष्मार्थ । स श्रेष्ठाना प्राणाना ब्रह्मण उत्पत्तिरिति यत्तापरिणामचोक्त । तेषा प्राणानामग्न्यादि देवताधिष्ठितत्वच । पूर्वमेवाभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामित्यनेन सूत्रेण प्रसगादुपपादित । जीवस्यच स्वभोगसाधनानामेषामधिष्ठातृत्व लोकप्रसिद्ध । ''एष मेवेश एतान्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकाम परिवर्तत'' इत्यादि श्रुतिसिद्ध । एवमिहादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षीणि प्राविशत् । तत्र ''चक्षुषा रूपाणि पश्यती''त्यादि श्रुतिषु परमेश्वरादिकरजीवस्याग्न्यादि देवताना च प्राणविषयमधिष्ठान किस्वायत्तमुतपरायत्तमिति विषय । तत्र चक्षुषा रूपाणि पश्यति । '' आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षीणि प्राविशत्'' इति श्रुतिदर्शनाज्जीव सूर्यादिनामेव प्राणेन्द्रिय प्रेरकत्व शिवस्य ब्रह्मण । तत्प्रेरकत्वे भोक्तृत्वप्रसगेन जीवस्य भोक्तृत्व न स्यात् । तथाचेत्पुण्यापुण्यकर्मफलक सुखदुखात्मक स्वर्गनरक फलभोक्तृत्वादनीश्वरत्व तस्यैवोपपद्यते । तस्माज्जीवस्य सूर्यादीना वा प्राणादि प्रेरकत्वमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

''**ज्योतिराद्यधिष्ठान**''मिति प्राणवता जीवेनसह ज्योतिरादीना सूर्यवन्ह्यादि देवताना प्राणादि विषयमधिष्ठान तदामननात् । तस्य परमात्मन शिवस्य आमननाद्भवत्यामननमभिमुख्येन न मनन परमात्मन सकृत्पादेव भवति । 'तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो योन प्रचोदयात्'' । '' यदा तमस्तान्नदिवा न रात्रिर्नसन्नचासच्छिव एव केवल '' । ''तदक्षर तत्सवितुर्वरेण्य प्रज्ञाच तस्मात्प्रसृता पुराणी''त्यादि श्रुतिषु सवितुस्सूर्यस्य वरेण्य वरणीयमुपासनीय इत्यादिना सूर्यान्तर्यामितया परमेश्वरस्य प्रेरकत्व दर्शनात् । शिवसकृत्पादेव सर्वेषामिन्द्रियाधिष्ठान देवताना प्रयोजकत्वमित्यर्थ ॥

कुत । एकच्छब्दात् । पादादीन्द्रियाणा विष्ण्वाद्यभिमानदेवताना जीवात्मनश्च स्वकार्येषु परमपुरुष शिवमननायात्तत्वगाम्नात् । यथान्तर्यामि ब्राह्मणादिषु । ''योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरोयमग्निर्नवेदयस्याग्निश्शरीर यो अग्निमतरो यमयतिसत आत्मान्तर्यामि एक'' ''यो वायौ तिष्ठन् य आदित्ये तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठ यश्चक्षुषि तिष्ठन्नि''त्यादिना सर्वांतर्यामित्व सर्वनियामकत्व चोपदिष्टा । ''यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य औषधीषु यो रुद्रो विश्वाभुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमोस्तु'' । '' भीषास्माद्वात पवते'' । '' भीषोदेति सूर्य '' । '' भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पचम'' इति । '' न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्नि '' । ''तमेव भान्तमनुभाति सर्व'' । ''तस्य भासा सर्वमिद विभाति'' । ''एतस्य(वा)अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्या चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत'' इत्यादिषु शिवस्य सर्वान्तर्यामित्व सर्वभयहेतुत्व सर्वप्रकाशकत्व सर्वाधारत्व च स्पष्टमुपदिष्टत्वाज्जीवविष्णुसूर्यादि भूताना स्वातन्त्र्येण प्राणेन्द्रिय प्रेरकत्वमनुपपन्नमिति निदिष्ट ॥

[illegible] सोऽग्निरभवदि''त्यादिना

वागादीनामग्न्यादि भावापत्ति कथनात् अग्न्यादिभावश्च तदधिष्ठातृकत्वमेवस्यादतो प्राण देवतयोरधिष्ठात्रधिष्ठेय भावमेवोपपन्नमित्याशकायामाह ॥

सू ॥ तस्य च नित्यत्वात् ॥ १३ ॥

सर्वेषा परशिवाधिष्ठितत्व नित्यत्वात्। स्वरूपानुमबधित्वेन नियतत्वाच्च तत्सकल्पादेवैवामधिष्ठातृत्वमवर्जनीय । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्रविशत्" । "तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवदि"त्यादिना शिवस्य परमपुरुषस्य स्वाभाविक चिच्छक्तिविशेषस्य स्वतत्रस्य नियन्तृत्वेन सर्वचिदचिद्वस्तुप्रवेश स्वरूपानुसबधित्व स्मर्यते । तस्मात्प्राणेन्द्रियदेवता नियामकत्व तदन्तर्यामित्व च नेतरस्येति सिद्ध ॥

ननु शिवस्य परब्रह्मण जीवादि नियामकत्वे तस्यैव कर्तृत्वमवगमात्। जीवकृतपुण्यापुण्यफलभोक्तृत्व तस्यैवेति चेन्न । इन्द्रियादि प्रेरणे सर्वदा जीवस्यैव स्वतन्त्राभिमानित्वेन नेतरस्य तदिन्द्रियजन्य कर्मफल भोक्तृत्व । किञ्च । तदिन्द्रियाद्यधिष्ठान प्रभाकर विष्ण्वादि देवतान्तर्यामितया शिवस्य जीवकृत कर्मानुसारेण तदिन्द्रियप्रेरकत्वमसभवात्। न तत्कर्तृकर्म फलभोक्तृत्व ईश्वरस्य । "तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" । "अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोन्य" इति । भगवति श्रुतिरपि तद्वदुपदिशति । तस्मान्न शकाकळङ्क । हन्तास्यैव सर्वरूपमनामत एतस्यैव रूपमभूद्वागादय एतस्यैव प्राणस्य रूप पचधा बभूवुरिति श्रुतौ प्राणेन्द्रिययोरेकत्वोपदेशात् । प्राणस्य इन्द्रियत्व स्यादित्याशकायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ त इ (दि)न्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्[1] ॥ १४ ॥

"एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"त्यत्र प्राणेन्द्रियाणा तत्त्वान्तरत्व प्रतीयते । हन्तास्यैव सर्वेरूपमनामेतीति एतस्यैव रूपमभवन्निति । श्रुतौ तु । मुख्यप्राणवत्वमिन्द्रियाणा बोध्यते । तस्मात्प्राणेन्द्रियाणामेकत्वमुत पृथक्त्वं वेति सन्दिह्यते । मुख्यप्राणस्येंद्रियत्व युक्त । "एतस्माजायने प्राण" इत्यत्र मानसेंद्रियाणा पृथग्व्यपदेशेपि तयोर्नतत्त्वान्तरत्व । हन्तास्यैव सर्वेरूपमनामेति श्रुतेर्बलीयत्वात् । प्राणस्य करणत्व उपपन्नमिति प्राप्तेऽत्रोच्यते । त (दि)इन्द्रियाणीति प्राण तत्त्वान्तरादिन्द्रियाणीति । बहिरेवप्रज्ञा । तत्र हेतुस्तद्व्यपदेशादुक्तहेतुमितरेण सूत्रभागेन विवृणोति । श्रेष्ठात् । मुख्यप्राणादन्येते प्रकृता वागादय । प्राणेंद्रियाणीत्युच्यन्ते । न प्राण । "एतस्माज्जायते प्राण" । इत्यादौ वैलक्षिण्योपदेशात् । नन्वयं भेदव्यपदेशादिन्द्रियमानसोरपि समान इत्युक्तामिति चेन्न । "मनष्षष्ठाणीन्द्रियाणी"ति स्मृत्या मानसेंद्रिययोस्तत्वान्तरत्वाभावाभ्युपगमाच्च प्रवृत्तेरपि "हन्तास्यैवे"ति श्रुतेरिंद्रियाणा प्राणत्वान्तरत्वाभावाभ्युपगम ।"त एतस्यैव सर्वेरूपमभवन् । ग्रस्तस्मादेत एतानाख्यायन्ते प्राण । इति वाक्यशेषेणेन्द्रियेषु प्राणशब्दस्य लाक्षणिकत्व प्रतिपादनेन प्राणेंद्रियाणा तत्वान्तरत्वाभ्युपगमात् । नहींद्रियेभ्यस्तत्वान्तरे चक्षुरिंद्रिय शब्दो लाक्षणिको दृष्ट । तस्मात् "तएतस्यैव सर्वेरूपमभवन्नि"त्यनेन प्राणाधीनचेष्टत्व मिन्द्रियाणा दृश्यते । न तद्व्यापारत्व ॥

1 In the *Sankara Bhashya* this *Sutra* is read as follows
तइन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात्

किञ्च । भेदश्रुतेर्वागादीन्द्रिय प्रवरणमुपसहृत । "अथ हेममासन्य प्राणमूचु "रिति । भिन्नप्रकरणे प्राणस्येद्रियेभ्यो भेदेन श्रुतेन प्राणव्यापारत्वमिन्द्रियाणामित्युपदिश्यते । "आस्ये भवमानस्य प्राण वागादय ऊचु"रित्यत्र प्राणेद्रियाणा तत्त्वान्तरमुपदिष्टमुत वेलक्षिण्यानुभव द्योतनात् । सुप्तौ प्राणस्येद्रियलयेपि व्यापारदर्शनादतो नोदाहृतवाक्यविरोध इति सिद्ध ॥

अपिच । श्रेष्ठादन्येष्वेव प्राणेषु तद्व्यपदेशात् । "इन्द्रियाणि दशैकञ्च पञ्चचेद्रिय गोचरा" इत्यादिभिश्चक्षुरादिषु समानस्केष्वेवेद्रियशब्दो व्यपदिश्यते । तस्माच्छ्रेष्ठव्यतिरिक्ता एव प्राणास्तदपि नेन्द्रियान्तर्भूतत्व ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमप्याह ॥

सू ॥ भेदश्रुतेर्वैलक्षिण्याच्च[1] ॥ १५ ॥

"एतस्माज्जायत प्राणो मनस्सवेद्रियाणि"चेति बहुश्रुतिबलात् । सुप्ताविन्द्रियवत्कारण शरीरे मनसो लयानुभवेपि "मनष्षष्ठाणीन्द्रियाणा' त्यादि स्मृतेर्दुर्बलत्वात् मनस इन्द्रियत्व नोपपन्न । "इद्रियाणा मनो नाथ मनो नाथस्तु मारुत । इद्रियेभ्य पर मन" इत्यादि श्रुत्यनुकूल बहुस्मृतिदर्शनान्मनसो वैलक्षिण्य । "तत्प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहु " । "अन्न-मय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयानन्दमयो मे शुद्धन्ता"मित्यादि श्रुतिशतेषु प्राणादविक स्थितत्वोपदेशात् ॥

किञ्च साङ्ख्ययोगशास्त्रेषु सूक्ष्मभूत पञ्चकसत्त्वार्धेन मानसोत्पत्ति । तद्भिन्नार्धेन ज्ञानेन्द्रियोत्पत्तिश्च निर्देशात् । सूक्ष्मभूतपञ्चक रजोगुणार्धेन प्राणोत्पत्ति । तद्भिन्नार्धेन कर्मेन्द्रियोत्पत्तिश्च द्योतनात् । आत्मा मनस्सयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन अत प्रत्यक्षमिति न्यायेन सर्वेन्द्रियव्यापकत्वेन मनसेन्द्रियत्वमौपचारिक । तस्मात्प्राणमनसो-रिन्द्रियादविकत्व निष्प्रत्यूह । "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत्" । "नारायणाद्ब्रह्मा जायते" इत्यादौ हिरण्यगर्भ नारायणादीना जगत्कारणत्वावगमात् । "एतस्माज्जायते प्राण" इत्यादि श्रुतिनिष्ठ जगज्जन्मादिकारणत्व परब्रह्मणशिवस्यैव कथमुपपन्नमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ सज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ १६ ॥

त्रिवृत्कुर्वत त्रिवृत्करण कर्तु परमात्मनश्शिवस्य सकाशादेव सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्ति नामरूपात्मक चराचरसृष्टिर्भवति । कस्मादुपदेशात् । "सेय देवतैक्षत" इति श्रुतौ परमात्मनश्शिवस्यैव नामरूपात्मक शरीरसृष्टिकर्तृत्वोपदेशात् । हिरण्यगर्भ विष्ण्वादि कारण विधायकाना श्रुतिस्मृतिपुराणवाक्यानामवान्तरसृष्टि विषयत्वमिति वायवीय सहितादि वाक्यानुसारेण जन्माधिकरणे बहुधा प्रपञ्चित । तदपि परमशिव एव हिरण्यगर्भ विष्णु कालरुद्र शरीरेषु स्थित्वा स्थावरजङ्गमात्मक शरीरजन्मादिक करोतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । पूर्वत्र व्योमाद्यन्तर्यामितया शिवस्य परब्रह्मण पवनादि कारणत्वमुपदिष्ट । "ध्यायातिशान प्रध्यायितव्य"मित्यादिना ब्रह्मादि कारणत्व तस्यैव व्यपदिष्टत्वेपि । तदवान्तरसृष्टौ तदन्तर्या-

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Sutra* is read as two different *Sutras*
१ भेदश्रुते २ वैलक्षण्याच्च

मितया स्थावरजङ्गमात्मक जगत्कारणत्वमनुक्त। तस्मादत्राधिकरणान्तरो निर्णीत। "यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु"। "अहमेक प्रथममास वर्तामिच भविष्यामिच"। "नान्य कश्चिन्मत्तोव्यतिरिक्तस्सोन्तरादन्तर प्राविश"दित्यादौ शिवस्य सकलपूर्वभावित्व सर्वान्तर्यामित्वाद्यनन्यसाधारण धर्मोपदेशात्। "धाता यथा पूर्वमकल्पयत् दिवीञ्च पृथिवीञ्चातरिक्ष"मित्यादिना हिरण्यगर्भस्य जगत्कारणत्वावगमात्। "नारायणाद्ब्रह्मा जायते" इत्यादौ। नारायणस्य चतुर्मुखादि कारणत्व दर्शनात्। 'तत्तेज ऐक्षत' "बहुस्या प्रजायेये"ति "तदापोऽसृजत"। "तयाऽऽपो ऐक्षन्त" "तयान्नमसृजते"त्यादौ वह्न्यादि भूताभिमानदेवाना कारणत्व निर्देशात्। "विज्ञानाद्येव खल्विमानि भूतानि जायन्त" इत्यादौ। जीवस्य भूतकर्तृकत्व द्योतनाच्च। शिवस्य हिरण्यगर्भादाना वा सर्वभूत जगज्जन्मादिकारणत्वमिति सन्दिह्यते। "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत्'। इत्यादौ प्रजापति शब्दस्य तस्य हिरण्यगर्भस्यैव रूढत्वात् "नारायणाद्ब्रह्मा जायते" इत्यादौ नारायणस्यैव सर्वकारणत्व द्योतनात्॥

किञ्च। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपेव्याकरवाणा'ति जीवकर्तृकत्व श्रवणात्। "नहि परादेवता स्वेनरूपेण नामरूपे व्याकरवाणीत्वैक्षत"। अपि तु स्वांशभूतेन जीवरूपेण "अनेन जावेनात्मने"ति वचनात्। नन्वेव चारेणानुप्रविश्य परबल सङ्कलयानीतिवत्। व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुष कर्तृस्थक्रियश्च प्रविशति। लाक्षणिकस्स्यात्। नेव। तत्र। राजचारयोस्स्वरूपभेदाल्लाक्षणिकत्वम् इहतु जीवस्यापि स्वांशत्वेन स्वरूपत्वात्तेनरूपेण प्रवेशो व्याकरणचात्मन एवेति न लाक्षणिकत्व प्रसङ्ग। न च सह योगलक्षणेय। तृतीयाकारक विभक्तौ सम्भवत्यामुपपदविभक्तेरन्याय्यत्वात्। न च करणे तृतीया। ब्रह्मकर्तृकयो प्रवेशव्याकरणयोरवश्य साधकतमत्वाभावात्। न च जीवस्य कर्तृत्व प्रदेशमात्रे पर्यवस्यति। नामरूपव्याकरणन्तु। ब्रह्मणएवेति वक्तु शक्य क्त्वा प्रत्ययेन समानकर्तृकत्व प्रतीते। देवस्य स्वांशत्वेन स्वरूपत्वेपि परस्वरूपव्यावृत्त्यर्थ। अनेन जीवेनेति। पराक्त्वेन परामर्श। अतो हिरण्यगर्भ कर्तृकेय नामरूपव्याक्रिया। तस्मात्। "नामरूपच भूताना कृत्स्नाना च प्रपञ्चन"। "वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीना चकार स" इत्यादि स्मृतिषु चतुर्मुखकर्तृक सृष्टिप्रकरणे नामरूपव्याकरण सङ्कीर्त्यते। अत एव जीवस्य वा तत्समष्टिरूप हिरण्यगर्भस्य वा तत्कारणभूत नारायणस्य वा नामरूपकरणमसमञ्जसमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे। **"सज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्वि"**ति। तु शब्दपूर्वपक्ष व्यावर्तयति। सज्ञामूर्तिक्लृप्ति। नामरूपव्याकरण तत्त्रिवृत्कुर्वत परब्रह्मण इवस्यैव तस्यैत्र नामरूपव्याकरणोपदेशात्। "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"। 'एकमेवाद्वितीय'। 'तदैक्षत बहुस्या प्रजायेयेति'। इत्यत्र सच्छब्दवाच्य महाप्रळयसाक्षी सर्वकारणशिवएव कालत्रयाबाध्यत्वेन तस्यैव मुख्य। "ऋत सत्य पर ब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गळ"। "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष"। "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे"त्यादि श्रुतिदर्शनात्। अवान्तरसृष्ट्यादि कारणत्वमपि नान्यस्योपपन्न। "अण्ड हिरण्मयं मध्ये समुद्र रुद्रस्य वीर्यात्प्रथम बभूव तस्मिन् ब्रह्मविष्णू जायते जातवेदा"। इति श्रुतौ त्रिवृत्करणेन परमशिवस्तेजोऽण्डमुत्पाद्य तत्रपश्चाच्चतुर्मुखादि सृष्ट्युपदेशाद्धिरण्यगर्भादीना त्रिवृत्करणकारणत्व नोपपन्नं। अथर्वण शिक्षायामपि। "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य"। "सर्वमिद ब्रह्मविष्णु-

रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते"। "सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूते न कारण"। "कारणानान्तु ध्याता ध्याता कारणन्तु ध्येय"। "सर्वैश्वर्यसपन्न स्सर्वेश्वरश्शभुराकाशमध्य" इति। अथर्वशिरसि प्रथमखण्डे। "देवाहवै स्वर्ग लोकमगमन्"। त देवा रुद्रमपृच्छन्। "को भवानिति"। "सोऽब्रवीदहमेक प्रथम मास वर्तामि च भविष्यामि च"। "नान्य कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त"। "सोऽन्तरादन्तर प्राविशत्"। इत्युपक्रम्य "सर्वेच मामेव यो वेद स सर्वान् वेदे"त्यन्तेन सर्व चिदचित्प्रपञ्चानुप्रविष्टतया सर्वशब्दवाच्यत्वमुपदिश्य। द्वितायखण्डे च पूर्वानुप्रवेशादेव। "यो वै रुद्रस्स भगवान्यश्च ब्रह्म तस्मै नमोनम"। "यो वै रुद्रस्स भगवान्यश्च विष्णुस्तस्मै नमोनम"। इत्यारभ्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेन्द्र विनायकादि सर्वशब्दवाच्यत्व। शिवस्यैव विज्ञायते। तस्मात्सर्व भूत भौतिक कारणत्व सर्वशब्दवाच्यत्व तस्यैवोपपन्न। मनुस्मृतौ। "आपएव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजन्"। "तदण्डमभवद्धैम सहस्रार्क(शु)समप्रभ"। "तस्मिन् जज्ञे स्वय ब्रह्मा सर्वलोक पितामह"। "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनव ता एवायतन तस्य ततो नारायणस्स्मृत"। "नारायण परोऽव्यक्तादव्यक्तादण्डसम्भव"। "अण्डस्यान्तस्त्रयोलोकास्सप्तद्वीपाचमेदिनी"। इति शैवपुराणे। "रुद्र सज्ञस्य देवस्य रूपे मूर्ति प्रजायते"। "तेन क्षिप्त रसे वीर्य परमूर्त्यभिमानिना"। "तदण्डमभवद्दिव्य सहस्रकिरणप्रभ"। "विष्णुस्तत्राविशत्साक्षान्ममशक्तेस्तु वैभवात्"। "पुनर्नारायणाख्यान्मे नियोगात्प्राप्तवानसौ। इम चोदाहरन्त्यत्र श्लोक नारायण प्रति। आपस्सूक्ष्मो रसो ज्ञेयो रसा नार प्रकीर्तित"। "नरहेतु परोब्रह्मन् नरस्साक्षाच्छिवोमत"। "नारमस्यायन प्रोक्त तेन नारायणस्स्मृत"। "ब्रह्मापि नरशार्दूल गन्धमूर्तिस्समाविशदि"ति ॥

किच। श्रुत्यन्तरेपि। तेजोभिमानी रुद्र आपस्सृजति। "तासुच स्ववीर्य निक्षिपति" "तासु तत्वसहितो विष्णुरभिवर्तते"। "आपो नरानरो रुद्र" इति। रुद्रसम्भूतजल तत्त्वायतनत्वेन विष्णोर्नारायण सज्ञोपदिष्टा। वेदान्तेषु हिरण्यगर्भात्पूर्वमेव सूक्ष्मभूतोद्भूता लिङ्गशरीरानन्तरमेव त्रिवृत्कृत पचीकृत स्थूलान्डे वृत्तिव्यपदेशात्। न सर्वथा हिरण्यगर्भादीना त्रिवृत्कृताण्डहेतुत्व निर्दिश्यते। उत। त्रिवृत्करण कुर्वत एव वा नामरूपव्याकरणमुपदिश्यते। "सेय देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि। तासात्रिवृत त्रिवृतमेकैका करवाणी'ति समान कर्तृकत्वप्रतीते। त्रिवृत्करणन्तु चतुर्मुखस्यान्डान्तर्वर्तिनो न सम्भवति। त्रिवृत्कृतैस्तेजोभिन्नैर्ह्यण्डमुत्पद्यते। "चतुर्मुखस्य चाण्डसम्भवस्स्मर्यते। तस्मिन्नण्डेऽभवद्ब्रह्मा सर्वलोकपितामह" इति। अतस्त्रिवृत्करण शिवस्यैव तत्समानकर्तृकं नामरूपव्याकरणच तस्यैवेति विज्ञायते। कथ तर्हि। अनेन जावेनेति सङ्गच्छते। आत्मना जीवेनेति सामानाधिकरण्यात्। जीवशरीरक परब्रह्मैव जीवशब्देनाभिधीयते। यथा "तत्तेज ऐक्षत"। "तथापोऽसृजत"। "ता आप ऐक्षत"। "अन्नमसृजन्ते"ति। वेदप्रभृतिशरीरकं परमेव ब्रह्माभिधीयते। "यो रुद्रोअग्नावि"त्या दिना सर्वान्तर्यामित्व तस्यैव स्पष्टमुपदिष्ट। अष्टमूर्तित्व वेदशास्त्रपुराणेषु तस्यैव प्रसिद्ध। तस्माज्जीवसमाष्टिभूत हिरण्यगर्भ शरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मण कर्मनामरूप व्याकरण एवच। प्रविश्य "नामरूपेव्याकरवाणाति"। प्रविशतिरुत्तमपुरुषश्चापीहामुख्यार्थावेव भवत। प्रवेशव्याकरणयोस्समानकर्तृकत्वमप्युपपद्यते। चतुर्मुखकर्तृक सृष्टि प्रकरणे नामरूपव्याक्रियोपदेशश्चोपपद्यते। अथ "सेय देवता(ते)"इत्यादि

वाक्यस्यायमर्थ । "इमास्तेजोभिन्नरूपास्तिस्रो देवता" । अनेन जावेन जोवसमष्टिविशिष्टेना-त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि । देवादि विचित्रसृष्टि तन्नामधेयानिच करवाणि । तदर्थमन्योन्य समर्गमप्राप्ताना एषा तेजोभिन्नाना विशेषसृष्टयममर्थाना तत्सामर्थ्यायैकैका त्रिवृत त्रिवृत करवाणीति । तस्मात् शिवस्यैव परब्रह्मण कर्मेद नामरूपव्याकरण । अथ स्यात् । नामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणेनेककर्तृकत्वात्परमात्म कर्तृकमिति न शक्यते वक्तु । त्रिवृत्करणस्यापि जीवकर्तृकत्व सम्भवात् । अण्डसृष्ट्युत्तरकाल हि चतुर्मुखसृष्ट जीवेषु त्रिवृत्करणप्रकार उपदिश्यते । "यथा तु खलु सौम्येमास्तिस्रो देवता पुरुष प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति" "तन्मे विजानीही"ति "अन्नमशित त्रेधा विधीयते"। "तस्य य स्थविष्ठो भागस्त त्पुरीष भवति । यो म ध्यमस्तन्मास योणिष्ठस्तन्मन" इत्या-दिना तथा पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये । "यदग्ने रोहित रूप तेजसस्तद्रूप यच्छुक्ल तदपा यत्कृष्ण तदन्नस्ये"त्यादिना चतुर्मुख सृष्टाग्नयादित्य चन्द्रविद्युत्सु त्रिवृत्करण प्रदश्यते । नामरूपव्याक-रणोत्तर कालच त्रिवृत्करण श्रूयते । "सेय देवतेमास्तिस्रोदेवता" । "अनेन जीवेनात्मनानुप्र-विश्य नामरूपे व्याकरोत्तासा त्रिवृत" । "त्रिवृतमेकैकामकरो"दिति तत्राह ॥

सू ॥ मासादिभौम यथा शब्दमितरयोश्च ॥ १७ ॥

पूर्वत्र त्रिवृत्करणहेतुत्व हिरण्यगर्भादीनामस्तात्याशङ्काया तदतिव्याप्ति वारणार्थमवा-न्तरसृष्ट्यादिष्वपि । अनेन जावेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिना हिरण्यगर्भ विष्ण्वादि जीवशरा-रानुप्रविष्टतया शिवस्य परब्रह्मणस्तत्कर्तृत्व साधित । तत्त्रिवृत्करण किमित्याशङ्कायामे-तत्सूत्रारम्भ । अविज्ञात विशेषरूपेणादृष्टमेवा भूदिति यावत् । तासा तिसृणा देवताना समानस्समुदाय इति । यावदिति श्रुत्यर्थ । इमास्तिस्र स्त्रिवृतादेवता पुरुष शरीर प्राप्य त्रिवृत्कार्यत्रयरूपेणैकैकादेवता तेज आदिलक्षणावर्तत इति द्वितीयश्रुत्यर्थ । तथाहि । पृथिव्या व्रीहि यवादि रूपाया पुरुषेणाशिताया कार्यत्रय शरीरे वर्तते । पुरीष मास मनश्चेति । एव पीतानामपा मूत्र लोहित प्राणश्चेति कार्यत्रय । तेजोमयादि दीपितस्य घृतादि रूपस्य कार्यत्रयमस्ति । मज्जावाक्चेति प्राणे जलाधीनास्तितिवत्त्व मात्रेण जलकार्यत्व व्यपदेश । तस्य वायु कार्यप्रासिद्धे । एव मनसोप्यन्नभक्षणे स्वास्थ्यमात्रेण तत्कार्यत्व वाचोपि ज्ञानानुकूल साम्यत्वेन तेज कार्यत्व व्यपदिश्यते । एव देहे कार्यत्रयरूपेण वर्तन-मेवाध्यात्मिक त्रिवृत्करणमिति तदिदमाह सूत्रकार । **मासादिति** । यदुक्तमण्डसृष्ट्युत्तरकाल चतुर्मुखसृष्टदेवतादि विषयोय तासा त्रिवृत । त्रिवृतमेकैकामकरोदिति । त्रिवृत्करणोप-देश इति । तन्नोपपद्यते । अन्नमशित त्रेधा विधीयत इत्यत्र । मासमनसो पुरीषादणुत्वेनाणी-यस्त्वेनच व्यपदिष्टयो कारणानुविधायित्वेनाप्यतैजसत्व प्रसङ्गात् । 'आप पीता' इत्यत्रापि मूत्र प्राणयो स्थविष्ठाणीयसो पार्थिवत्व तैजसत्व प्रसङ्गाच्च । नचैवमिष्यते । मासादि । भौममिष्यते पुरीषवन्मासमनसी । अपि भौमे पार्थिवे इष्यते । 'अन्नमशित त्रेधे'ति प्रक्रमात् । यथा शब्दमितरयोश्च । इतरयोरपि । आप पीता । तेजोऽशितमिति पर्याययोर्यथाशब्द विकारा इष्यन्ते । "आप पीतास्त्रेधा विधीयन्ते" । इत्यपामेव त्रेधा परिणामश्शब्दात्प्रती-यते । "तथा तेजोऽशित त्रेधा विधीयत" इत्यत्रापि तेजस एव त्रेधा परिणाम । शब्दा-त्प्रतीयते । अत पुरुषमासमनासि पृथिवी विकारा । मूत्रलोहितप्राणा । अब्विकारा. ।

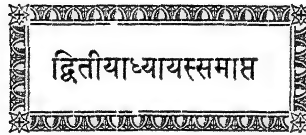
अस्तिमज्जावाचस्तेजो विकारा इति। प्रतिपत्तव्य। "अन्नमयं हि सौम्यमन आपोमय प्राणस्तेजोमयी वागिति"। वाक्यशेषा विरोधाच्च। अत तासा त्रिवृत। त्रिवृतमेकैकामकरोदित्युक्त त्रिवृत्करणप्रकार। अन्नमशितमित्यादिना न प्रदर्श्यते। तथा सति मन प्राणवाचा त्रयाणामप्यणीयत्वेन तैजसत्वात्। "अन्नमय वा सौम्यमन्न"इत्यादिर्विरुध्यते। प्रागेव त्रिवृत्कृतत्वात्। पृथिव्यादीना पुरुष प्राप्तानामन्नमशितमित्यादि नेकैकस्य त्रेधा परिणाम उच्यते। "अण्डसृष्टे प्रागेवच तेजोभिन्नाना त्रिवृत्करणेन भवितव्य"। अत्रिवृत्कृताना तेषा कार्यारम्भासामर्थ्यात्। अन्योन्यमयुक्तानामेव हि कार्यारम्भसामर्थ्यं तदेवच त्रिवृत्करण। तथा च स्मर्यते। "नानावीर्या पृथग्भूतास्ततस्ते सहतिविना"। "नाशक्नुवन्प्रजास्स्रष्टुमसमागम्यकृत्स्नश"। "समेत्यान्योन्यसयोग परस्परमाश्रया"। "महदाद्याविशेषान्ताह्यण्डमुत्पाद्य सन्तित" इति। अत एव च। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्"। "तासा त्रिवृत त्रिवृतमेकैकामकरो"दिति। पाठक्रमोऽर्थक्रमेण बाध्यते। "अण्डान्तर्वर्तिष्वग्न्या"दित्यादिषु त्रिवृत्करणप्रदर्शन। श्वेतकेतोश्शुश्रूषोरण्डान्तर्वर्तित्वेन तस्य बहिष्ठ वस्तुषु त्रिवृत्करणप्रदर्शनायोगात्। त्रिवृत्कृताना कार्येषु अग्न्यादित्यादिषु क्रियतेस्यादेतत्। "अन्नमाशित"। "आप पीता"। "तेजोशित"मिति। त्रिवृत्कृतानामन्नादीनामेकैकस्य तेजोभिन्नात्मकत्वेन त्रिरूपस्य कथमन्नरूपस्तेज इत्येकैकरूपेण व्यपदेश उपपद्यत इत्याशङ्कायामाह॥

सू॥ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वाद ॥ १८॥

वैशेष्य विशेषभाव। विशेषशब्दो विकारशब्दवद्धर्मपरो धर्मिपरश्च। अत्र तु धर्मिपर। विशेषभावो वैशेष्यमाधिक्यरूप। त्रिवृत्करणेन त्रिरूपेप्येकैकस्मिन्नन्नाधिक्यात्तत्रतत्रान्नादिवाद। द्विरुक्तिर्निश्चयार्थकत्वमध्यायपरिसमाप्तिभावञ्च दर्शयति। किञ्चात्र। गमना कुञ्चन प्रसारणादि रूपेण प्राणादि रूपेणच वायुकार्यस्य दर्शनात्तद्भिन्नभूत चतुष्टयानामवकाशप्रदानेनाकाशकार्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्। कथ त्रिवृत्करणमात्रत्वमुपपन्नमिति चेत्। भूतत्रयोपदेशमात्रेण "कैमुत्तिकन्यायेन" परिशेषभूतद्वयमर्था त्सूचित। अतश्शरीरस्य पाचभौतिक बाह्यविरोध। "यथालिङ्गशरीरोत्पत्तिनिरूपेण ह्यपञ्चीकृत सूक्ष्मभूतोद्भूतान्त करण ज्ञानेन्द्रियाद्युक्तौ सर्वत्र गुणत्रयत्रिवृत्करणसङ्क्रमसत्त्वेपि सूक्ष्मभूतसमष्टिसात्त्विकार्थे नान्त - करणस्तद्भिन्नार्थेन ज्ञानेन्द्रियपञ्चकोत्पात्तेस्तद्वत्सूक्ष्मपञ्चभूतसमष्टिरजोगुणार्थेन प्राणस्तदतिरेकार्थेन कर्मेन्द्रियपञ्चकोद्भूत इति। गुणाधिक्यतया तदात्मकत्व शास्त्रव्यपदेशवदत्र स्थूलशरीरे भूतत्वाधिक्येन पृथिवीत्वव्यवहारो न विरुध्यते। नन्वत करणाद्युत्पत्तौ न गुणत्रयसङ्क्रमणत्व इति चेन्न। मानसेन्द्रियादौ गुणत्रयात्मकत्व कालभेदेन सर्वानुभवसिद्धत्वात्। कारणगुणा कार्ये परिसङ्क्रामन्तीति न्यायाच्च परिभेदवादा। अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यत्र जीवस्यानुप्रवेशकर्तृत्व। नामरूपव्याकरणकर्तातु परमेश्वर इत्याहु। तन्मते श्रुतिविरोध। "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्"। तदनुप्रविश्य। "सत्य त्यच्चाभव"दिति। नामरूपव्याकरणस्यमभिव्याहृतानुप्रवेश्य परमात्मकर्तृकत्वावगमात्। समानकर्तृकत्वंच न घटते। जीवस्यापीश्वराद्वस्तुतोऽनन्यत्वेन तदनुप्रवेशो ह्यौपचारिकमित्याद्वैतवादिनो वदन्ति। तदसमञ्जस। प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृतिविरोधात्। कल्पित गजाश्वयोरिव जीवेश्वरयो कल्पितत्वे

चेतनत्वायोगेन कर्तृत्वायोगात् । बिम्बप्रतिबिम्बयोरेकत्र व्यवस्थापन सम्भवाच्च । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि श्रुतिषु चेतनाऽचेतन जीवशरीरोत्पत्तिस्थितिलयकारणत्व न सभवति । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्समारमोऽस्थितिबन्धहेतु"रित्यत्र । सर्वजीवाना तिरोधानानुग्रह कर्तृत्व च परमेश्वराधीनत्वावगमात् । भक्ताना चरमशरीरिणा । सर्वकाल सर्वावस्थासु पुनर्जन्महेतुभूत शरीरेन्द्रियाद्यभिमानकर्तृत्व निराकरण शिवाधीनबुद्धिप्रसरणेन निराभारतया भ्रमरकीटन्यायन स्वभाव जीवत्व निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति सिध्यतीति द्वैताऽद्वैतसिद्धात स्थापक सर्ववेदान्त तात्पर्यार्थस्सगृह्यते ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डितभगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक
विशेषाद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममामासा सूत्रार्थप्रकाशके
श्रीकरभाष्ये विरोधपरिहाराभिधानस्य द्वितीयाध्यायस्य प्राणादि
सप्ताधिकरणावच्छिन्न तथा प्राण इत्याद्यष्टादश
सूत्रात्मक चतुर्थपादस्समाप्त ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पाद प्रारम्भ. ॥

पूर्वाध्याये परब्रह्मणस्सच्चिदानन्द स्वरूपस्य सर्वशक्तिमत्त्वस्य सर्वविलक्षणस्य चराचरप्रपञ्चकारणस्य लीलामङ्गळ विग्रहस्य शिवस्य जगज्जन्मादिकारण विरोधो निराकृत । तत्र प्रथमपादे साङ्ख्ययोग तार्किकाद्वैतादि वादो निरस्त । द्वितीये प्रधानकारणादिमत्त्वनिरास । तृतीये भूतसृष्ट्यवान्तर विरोधपरिहारपूर्वक जीवनित्यत्वादि धर्म प्रदर्शित । चतुर्थे प्राणेन्द्रियाणा स्वरूप परमशिव सकाशात्तज्जन्यत्व चोपदिश्य सर्वेषा नामरूपव्याकरण प्रदर्शित। एतदध्याय प्रथमपादे जीवस्य लोकान्तरगमनागमन विचारो व्याचक्षते । द्वितीये परमशिवस्वरूप लक्षणादि प्रसङ्ग । तृतीये तदुपासन विशेष गुणोपलक्षण । चतुर्थे ब्रह्मचर्याद्याश्रम चतुष्टय धर्मनिरूपण प्रपञ्चित । पूर्वे परमकारुणिक परमेश्वरस्सर्वजीव वात्सत्यत्वेन तदाधारभूत त्रिवृत्कणाण्डोत्पत्ति जीवानुप्रवेशतया नामरूपव्याकरणच कृतवानिति प्रस्तावे । प्रथम जीवस्य शरीराभावात् । निरूपत्वात् । ईश्वरानुप्रविष्टत्वात् । अतीन्द्रियत्वात् । अगोचरत्वात् । अप्रमेयत्वात् । ब्रह्मस्वरूपत्वात् । तस्य लोकान्तर गमनागमन कथमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

॥ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ तदन्तर प्रतिपत्तौ रहति सम्परिष्वक्त प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥

तदन्तरप्रतिपत्तौ लोकान्तर प्राप्तिकाले लिङ्गशरीरेण स्थाणुरूपतया जीवोऽस्मिन् लोके अग्नौ हुतैरदृष्टशब्दवाच्यैः स्समित्पुरोडाश दधिक्षीरसोमरसचरुदर्भाज्यप्रभृतिभिर्द्रव्य स्सम्परिष्वक्त परिवेष्टितस्सन् धूमादिमार्गेण स्वर्गलोक रहति गच्छति । कुत । **प्रश्ननिरूपणाभ्या ।** "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्ती"ति प्रश्न । इतितु पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसा भवन्तीति प्रतिवचन । उभाभ्या प्रश्नप्रतिवचनाभ्या स्वाभिमानकार्मिकजीवानामनेक शरीर प्रवेश निर्गमनव्यापारत्वमुपदिष्टमेतेन दुष्कृतीनामप्युपलक्षण । "एष एव साधुकर्म कारयती"त्यादि बहुश्रुति दर्शनात् । जीवकृतकर्मानुसरणेन परमेश्वरस्य पुण्यापुण्य लोकप्रापक कर्तृत्वमर्थात्सूचित । तस्मात्स्वाभिमान पुण्यापुण्यकृत बद्धजीवाना । जननमरणाद्यैहिकामुष्मिक महाक्लेशभयातुराणामपुनरावृत्त जीवत्वनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिफल कैवल्य विभूति सम्पादनीयमिति सूत्रसूचित भावार्थ ॥

"अयमात्मा ब्रह्म" । "अह ब्रह्मास्मि" । "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" । "तत्त्वमेव त्वमेव तदि"त्यादिषु शारीरस्य ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । "पुण्यचितो लोक क्षीयते" । "कर्मचितो लोक क्षीयते" इत्यादौ । तस्य स्वर्गादि गमनागमन प्राप्त्युपदेशात् । अतो परलोक गमनागमनमस्ति न वेति चिन्त्यते । जीवस्य परलोकप्राप्ति रनुपपन्ना । कुत । ब्रह्मरूपत्वात् । कर्मकर्तृत्व मन्त करणस्यैव सत्त्वात् । सुप्तिमूर्छादौ मनोरहितत्वेन तस्य निष्क्रियत्वानुभवस्य सिद्धत्वात् । "न जायते म्रियते वा

विपश्चि''दिति श्रुतौ । ''अच्छेद्योयमदाह्योय''मित्यादि स्मृतौच । तस्य जन्ममरणदु खादि विलक्षणत्व मुपदेशितत्वात् । किञ्च । शब्दबुद्धिकर्मणा त्रिलक्षणास्थायित्वमिति न्यायेनान्त कृत कर्मणामप्ययेव क्षणत्रयेणैव नष्टत्व दर्शनात् । शरीरचरमश्वासकाले तद्विशिष्ट पृथिव्यादि भूताना महाभूतेषु विलयद्योतनाच्च । जीवस्य सर्वथा परलोक गमनागमनशास्त्रमयुक्तमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । ''अयमात्मा ब्रह्मे 'त्यत्र माण्डूक्ये परमशिव प्रकरणे शिवात्मक प्रणवपरत्वेन व्यपदेशात् । जीवपरत्व साधनत्वेपि न जीवब्रह्मत्ववादो युक्त । ''सर्वो वै रुद्र'' । ''यस्य पृथिवीशरीर'' । ''यस्सआत्मा शरीर'' इत्यादि श्रुतिष्वष्टमूर्तिनश्शिवस्य जीवस्यैकमूर्तित्वोपदेशात् । ''असावादित्यो ब्रह्मा'' ''क ब्रह्म । ख ब्रह्मे''त्यादिवत्तस्य ब्रह्मत्वमविरोधं । 'अह ब्रह्मास्मि' 'तत्त्वमसी'त्यादि श्रुतयस्सर्ववेदान्त मुख्यार्थ प्रकाशवद्द्वैताऽद्वैत विधायकत्वेनोपासकस्य जीवस्योपास्य शिवप्राप्ति प्रतिपादयन्ति । तथान्यत्र दृष्टान्तानुसारेण ''यथानद्यस्स्यन्दमानास्समुद्र'' इत्यादिषु जीवब्रह्मणो प्राप्यप्रापकत्व स्पष्टमुपदिष्टं । 'तयोरन्य पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीती'त्यत्र जीवेश्वरयोस्ससारभोक्तृत्वाभोक्तृत्वावगमात् । छात्राभावेनाचार्ये विद्याप्रकाशकत्वाभावेपि न यथा तस्य विद्वासकत्व भङ्गप्रसङ्ग । तद्वत्सुषुप्ति मूर्छादौ जीवस्य मनोरहितत्वेन कर्मकर्तृकत्वादर्शनेप्यकर्तृत्व नोपपद्यते । जीवस्य कर्तृत्वे नानादित्वेपाद्यामुत्र लोकगमनागमन विरोध । क्षणत्रयेण कर्मणा नष्टत्वेप्यपूर्वफलोत्पादकत्वात् । गमनागमनशास्त्रमविरोध ॥

वेदवेदान्तेषु । सूक्ष्मावस्थापन्न दधिक्षीरादि द्रव्याणामेवादृष्टशब्दवाच्यत्वेनादृष्टानामपि द्रव्यत्वाद्देव शरीराकारेण परिणामस्सम्भवति । तस्मात्पञ्चाग्नि मध्यायामेव प्रश्नप्रतिवचने आम्नायेत् । श्वेतकेतु किलारुणेय पाञ्चाल प्रवाहण कमिणागतव्यदेश पुनरावृत्ति प्रकार । ''देवयान पितृयान पथव्यावर्तने अमुष्यलोकस्याप्राप्तारञ्च वेत्थे''ति पृष्ट्वेदमपि पप्रच्छ । ''वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाप । पुरुषवचसो भवन्ती''ति । तत इय पश्चिम प्रश्नं प्रतिब्रुवश्च द्युलोकमग्नित्वेन रूपयित्वा तस्मिन्नेतास्मिन्नग्नौ देवा श्रद्धा जुह्वति' । ''तस्या आहुते सोमो राजा सम्भवती''त्यादिना देवाख्या जीवस्य प्राणा । अग्नित्वेन रूपिते द्युलोके श्रद्धाख्यं वस्तु प्रक्षिपन्ति । सा च श्रद्धा । ''सोमराजाख्याऽमृतमय देहरूपेण परिणमते'' त चामृतमय देह देहान्तएव प्राणा । पर्जन्येग्नित्वेन रूपिते प्रक्षिपन्ति । स च देहस्तत्र प्रक्षिप्तो वर्षं भवति । ''तच्च वर्षं । त एव प्राणा'' ''पृथिव्यामग्नित्व रूपिताया प्रक्षिप्त'' । ''तत्र तच्चरेतो'' ''तच्च तएवयोषायामग्नित्वरूपिताया प्रक्षिपन्ति'' ''तच्च तत्र प्रक्षिप्त गर्भो भवतीत्युक्ताह'' । इति पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषशब्दाखिलाप्यभिलाप्याभवन्तीत्यर्थ । एवमुक्ते पूर्वास्वप्याहुतिषु अनुवर्तमानामानानामेवापा सूक्ष्मरूपाणामिदानीं पुरुषाकारत्वं भवतीत्युक्तं भवति । अत एव प्रश्नप्रतिवचनाभ्या देहहेतुभूतैर्भूतसूक्ष्मैस्सह तत्र तत्र यातीति गम्यते । अत । ''यदेव ज्ञानफल तदेव कर्मफल'' इति श्रौतविविदर्शनात् । शिवार्पणकृताना ज्योतिष्टोमादि कर्मणा चित्तशुद्धिद्वारा शिवप्राप्तिहेतुत्वेन मुमुक्षूणा ''फलाभिलाषारहितकर्मकर्तव्य''मिति वेदान्तेषु व्याचक्षते ॥

ननु । ''आप पुरुषवचसा'' इत्युक्ते । अपा पुरुषाकारपरिणामप्रतीते र्गच्छताजीवेन तासामेव परिष्वङ्ग प्रतीयते । तस्मात्कथ सर्वेषा भूतसूक्ष्माणा परिष्वङ्ग इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तु शब्दोत्र शङ्कानिरासार्थ । तासा त्रिवृत त्रिवृतमेकैकामिति त्रिवृत्करणेन देहारम्भकत्व व्यवस्थापनात् । शरीरारम्भकत्व न केवलमपामिति निर्णायते । समित्पुरोडाशादाना पार्थिवत्व । दधिक्षीरादीना आप्यत्व । घृतस्य तैजसत्व । इत्येव रूपेण होमद्रव्याणा त्र्यात्मकत्वात् त्रिविधत्वात् । आप पुरुषवचसो भवन्तीत्येतदनुपपन्नमिति चेत् । भूयस्त्वात् होमद्रव्याणा मध्ये ह्यपाबाहुळ्यमात्रेणात्राप्छब्दप्रयोगस्तथाच । अप्शब्दस्य पार्थिवाप्यत्वैजसद्रव्याणामुपलक्षणत्वान्नविरोध । देहेच लोहितादि भूयस्त्व गम्यते । स्वेनारम्भकेष्वपा भूयस्त्व । तस्मात् 'वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नप्रतिवचनाभ्या स्पष्टमुपदिष्ट । अस्या श्रुतेरयमर्थ । पञ्चम्यामाहुतौ । योषिद्रूपे पञ्चमे । अग्नौ हुता आप । दधिक्षीराज्यप्रभृतिहोमद्रव्यरूपा पुरुषवचस गर्भस्थ पिण्डाकारेण परिणता यथा भवन्ति । तथा वेत्थ जानासि किमि । ति केनचित्प्रश्ने कृते । इति तु । पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्तीति प्रतिवचन । अस्यायमर्थ । अस्मिन् लोके यजमानेनाग्नौ हुतानि समित्पुरोडाशाज्यदधिक्षीरप्रभृतीनि द्रव्याणि सूक्ष्मरूपाणि भूत्वा लिङ्गशरीरविशिष्टेन यजमानेन सह धूमादिमार्गेणातिवाहिकैर्देवै र्द्युलोकाख्ये अग्नौ हूयते । हुतानि तानि देवशरीर रूपेण परिणमन्ते । तच्च देवशरीर कंचित्काल स्वर्गलोकभोगान् भुक्त्वापुण्यक्षयानन्तर नवनीतवद्द्रवीभूत भवति । तच्चद्रवीभूतशरीरमातिवाहिकदेवै पर्जन्याख्यवह्नौ हूयते । तच्च जलात्मकत्वेन परिणमते । तज्जल पृथिव्यात्मकाग्नौ आतिवाहिकैर्हूयते । तदोषधीद्वारा व्रीहियवादिधान्यरूपेणप रिणमते । तद्धान्यमन्नात्मकत्वेन पुरुषरूपाग्ना हूयते । तदन्न रेतोरूपेण परिणमते । तद्रेतो योषिद्रूपाग्नौ हूयते । तद्रेतो गर्भस्थ शरीराकारेण व्याप्यत इति । द्यु पर्जन्य पृथिवी पुरुषयोषिद्रूप पञ्चाग्निक्रमेण गर्भोत्पत्तिरभिधीयते । जीवस्य चेतनत्वात्परलोकगमनागमने प्राणेन्द्रियाणा प्रयोजनाभावात्स्वकर्तृक पुण्यापुण्यकर्मणा स्वयमेव यातीत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

'तमुत्क्रामन्त प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्त सर्वेप्राणा अनूत्क्रामन्ती'ति श्रुतौ । भूतसूक्ष्मपरिष्वक्तोत्क्रामकजीवस्य धूमादिमार्गेण प्राणादिभिस्सह स्वर्गलोकगतिराम्नायते । तस्माद्धोमद्रव्याणामपि जीवेन सहगमनमर्थात्सूच्यते । स्वर्गादिष्वपि तस्य प्राणादि साधनाभावे साध्यतत्तल्लोकभोगासम्भवात् । पूर्वोक्तमबाधित । लोके कर्मणा क्षणत्रयेण विनष्टत्वेपि वाक्यश्रवणादिवददृष्टफलजनकत्वेन परलोकभागमुपपद्यते । तथा स्मृतिरपि । "त्रिक्षणेनैव जीवस्य कृतकर्मक्षयेसति" । "अन्नादिवददृष्टाख्यफलमुत्पद्यते सदा" । "तेन प्राणादिभिर्जीवो गत्वा स्वर्गादिक फल" । "भुक्त्वा तत्पञ्चदशक भागान् भोगान् शुभाशुभान्" । "षोडशांशेन भागेन पुनर्भूलोकमश्नुते" । इति । अन्यत्र । "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति" । "शरीर यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वर" । "गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशया-" दिति । निराश्रयस्य गत्यसम्भवात्स्वाश्रयमन प्राणेन्द्रियादिभिस्सह भूतसूक्ष्म वैशिष्ट्येन परलोकगतिरभ्युपगन्तव्येति सिद्ध । "अग्नि वागप्येति सूर्यं चक्षुरप्येति मनश्चन्द्रमप्येती"ति श्रुतौ चरमकाले प्राणेन्द्रियाद्यभिमानदेवतासु लयश्रवणादिन्द्रियादीना जीवेनसहपरलोकगमनमनुपपन्नमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्नभाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

"यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्नि वागप्येति वा त प्राणचक्षुरादित्य मनश्चन्द्र"मित्यादिना प्राणादीना जीवस्थूलशरीर वियोगसमये अग्न्यादि तदभिमानदेवतासु लयव्यपदेशान्नतेषा जावेन सह गमन"मिति गति श्रुतिरन्यथानेयेति चेन्न भाक्तत्वात् । पृथग्बोधकत्वात् । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" । 'न तत्र प्राणा नोत्क्रामन्ते" । "तत्रैव समवलीयन्ते" । "अग्निर्मेवाचिश्रित" । "वाग्घृदये" । "हृदय मयि" । "अहममृते" । "अमृत ब्रह्मणि" । इत्यादि श्रुतिसिद्ध रागद्वेषादि विनिर्मुक्तशिवयोगि विदेहमुक्तिविषयत्वात् । अन्यथा तमुत्क्रामन्त प्राणोनूत्क्रामतात्यादि बहुश्रुतिविरोधो दुर्निवार । "ओषधीर्लोमानि वनस्पतान्केशा" इत्यनग्न्ययद्भिर्लोमादिभिस्सह व्यपदेशादतश्चक्षुराद्यग्न्ययश्रुतिरधिष्ठातृदेवता विलयक्रमपरेति निर्णीयते । 'अस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा श्रद्धा जुहोती"ति श्रुतौ द्युलोकाख्य-प्रथमाग्नौ श्रद्धा एव हूयमानत्वदर्शनाद्दधिक्षीरादीना द्युलोकाख्याग्नि हूयमानत्वमसमञ्जस-मित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रथमे श्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्ते ॥ ५ ॥

यदुक्तमद्भिस्सूक्ष्माभिर्भूतान्तरससृष्टाभि परिष्वक्तो जीवो गच्छतीति । प्रश्नप्रति-वचनाभ्यामगम्यत इति तन्नोपपद्यते । द्युलोकाग्निविषये प्रथमे होमे । अपा होमत्वा श्रवणात् "तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवता श्रद्धा जुह्वती"ति । श्रद्धैव होम्यत्वेन श्रुतौ । श्रद्धा-नामजीवस्य मनोवृत्तिविशेषत्वेन प्रसिद्धा । अतोनापस्तत्रहोम्य । इति चेन्न । "यतस्ता-आपएव श्रद्धाशब्दे"न तत्राभिधीयन्ते । कुत । "प्रश्नप्रतिवचनोपपत्ते" । "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसोभवन्ती"ति प्रश्नस्य प्रतिवचनोपक्रमेहि । श्रद्धा द्यु-लोकाग्नौ होम्यत्वेन श्रुता तत्र । यदि श्रद्धा शब्देनापोनोच्येरन् । ततो अन्यथा प्रश्नोन्यथा प्रतिवचनमित्यसङ्गत स्यात् । इति तु "पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचस" इति प्रतिवचन-निगमन च श्रद्धयाप्त्वमेव सूचयति । वेत्थ यथेतिवा प्रश्नगत प्रकार । इति तु पञ्चम्यामि-तीति शब्देन परिहारो निगम्यते । "श्रद्धा सोमराज वर्षान्न रेतोगर्भरूपेणापा परिणाममुक्त्वा-ह्येवरूप पुरुषवचस"इति निगम्यते । श्रद्धाशब्दस्य चाप्सु वैदिकप्रयोगो दृश्यते । "आप प्रणयति" । "श्रद्धा वा आप" । इति । "श्रद्धा जुहोति" । "तस्या आहुतेस्सो-मोराजा सम्भवता"ति सोमाकारेण परिणामश्चापामेवोपपद्यते । अतो भूतान्तरससृष्टाभिर-द्भिस्सम्परिष्वक्तो जीवो रहतीत्युपपन्न । तस्मादापएव दधिक्षारादि रूपेण होतव्यास्सन्त श्रद्धाशब्देन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते ।

ननु । प्रश्नप्रतिवचनयोराप एवऽत्र व्यपदिशितत्वात्कर्मणामेव स्वर्गगमनमश्रुतं । तेस्सह होमद्रव्याणा गमन कथमुपपन्नमित्यत्राह ॥

सू ॥ अश्रुतत्वादिति चे न्नेष्टादि कारिणा प्रतीते ॥ ६ ॥

"यत्पुनरुक्तमद्भिस्सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्ययमर्थ एतस्माद्वाक्यादवगम्यत" इति तन्नोपपद्यते । अस्मिन्वाक्ये जीवस्याश्रवणात् । अत्रवा । श्रद्धादय एवआप्व्यस्था विशेषा होम्यत्वेन श्रुता । न तु जीवस्तत्परित्यक्त इतिचेत्तन्न । इष्टादि कर्मिणा प्रतीते । उत्तरत्र । "अथ य इमे ग्रामा इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति" ।

" धूमाद्रात्रि । रात्रेरपरपक्ष । अपरपक्षाद्दक्षिणायन " । " दक्षिणायनात्संवत्सरमभिसंप्राप्नुवन्ति । मासेभ्य पितृलोक पितृलोकादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसमेषसोमोराजा तद्देवानामन्न त देवा भक्षयन्ति ' । " तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वान पुनर्निवर्तन्ते " । "यथेवमाकाशमाकाशाद्वायु" । " वायुर्भूत्वाभ्र भवति " । " अभ्र भूत्वा मेघो भवति " । "मेघो भूत्वा (प्र) वर्षति" । "तत इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतीतयस्तेमापा" इति जायन्ते अतोवै खलु दुर्निष्प्रतर" । "योयो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतस्सिञ्चति" । "तद्भूयएव भवती"ति श्रुतौ । ब्रह्मज्ञानशून्यफलाभिलाषेष्टापूर्त कर्मिणो द्युलोके सोमराजानो भवन्तात्यमृतमयशरीरेण सुकृतफल प्राप्य तत्फलभोगानन्तरमेकभागानन्तरवशेषेण मर्त्यमागत्य गर्भ प्राप्नुवन्ति ' । इति । अत्रापि द्युलोकाग्नो "श्रद्धा जुह्वति" । "तस्या आहुतेस्सोमराजा सम्भवता"त्यत्र । सोमराज शब्देन प्रत्यभिज्ञानात् । तत्प्रश्नप्रतिवचनयोरप्यद्भि परिष्वक्त । "तदात्मकाशो जीव एवआप" इत्युपदिश्यते । देहस्य जीवविशेषणतैकस्वरूपस्य वाचकश्शब्दो विशेष्यजीवएव पर्यवस्यति तस्मात्सम्परिष्वक्तो जीवो यातीत्युपपद्यते ।

नन्वस्तु कर्मिणा स्वर्गलोकगमन । तथापि तल्लोके तेषा तद्भोगो नविधीयते । "त देवा भक्षयन्ती"ति श्रुतावमृतमय दिव्यदेहावच्छिन्न कर्मिणा स्वर्गलोकप्राप्ताना देवैर्भक्ष्यमाणत्व व्यवस्थापनात् । व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्षिताना कर्मिणा भोगासम्भवात् । सोमो राजेति न जीव उच्यते । जीवस्यानन्दनीयत्वात् । तन्नोपपद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ भाक्त वा नात्मवित्त्वात्तथावा दर्शयति[1] ॥ ७ ॥

वा शब्दश्चोद्य व्यावर्तयति । "एष सोमो राजा तद्देवानामन्न" । 'तदेवाभक्षयन्ती'ति सोमराजात्मकस्य देवभोज्यत्वदर्शनात् । "नासौ जीव" इति चेदेतद्भाक्तमेवभक्ष्यमाणत्वमनात्मवित्त्वेन देवोपकरणभावित्वमुपदिष्ट । किञ्चेष्टादिकारिणो ह्यनात्मवित्त्वात्सदेवाना भोगोपकरणत्वेनेहामुत्रच वर्तते । इष्टेष्टादिना तदाराधन कुर्वन्नुपकरोत्याराधन प्रीतैर्देवैर्दत्तममु लोक प्राप्य तत्र तत्समानभोगस्तदुपकरण भवति । यथा पशुरेव स देवानामित्यनात्मविदो देवानामुपकरणत्वं दर्शयति । श्रुतिस्स्मृतिरपि आत्मविदा ब्रह्मप्राप्तिमनात्मविदाञ्च देवभोग्यत्व दर्शयति । "देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्तायान्ति मामपी"ति "अतो जीवस्य देवाना भोगोपकरणत्वाभिप्रायमन्नत्वेन भक्ष्यत्व वचनं" । अतस्तद्भाक्त । "तेन तृप्तिरेवच देवाना भक्षण"मिति श्रूयते । "स(न)हवै देवा अश्नन्ति न पिबन्ति" । 'एतदेव अमृत दृष्ट्वा तृप्यन्ती' तिव्याचक्षते । तस्माच्छिवतत्त्वज्ञानशून्याना सुकर्मिणा देवभृत्यत्व । "अथ योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव सदेवाना"मिति श्रुतौ व्यपदिश्यते । श्रुत्यन्तरेपि । "यो वै स्वा देवतामतियजते प्रस्वाये देवतायै च्यवते" । "नपरा प्राप्नोति पापीयान् भवती"ति दर्शनात् । "य अन्या शिवातिरिक्तोपेन्द्रादि देवता यज्ञादिकर्मभिरुपास्ते पूजयति । असाविन्द्रादिमत्तोन्य । अहं चेन्द्रोपेन्द्रादेरन्य"इति । "मायान्तु प्रकृति विन्द्यात् मायिनन्तु महेश्वर" । "तस्यावयव भूतोतथ व्याप्त सर्वमिद जगत्" । इति श्रुतिसिद्ध ब्रह्मोपेन्द्रादिजीवाना शिवाशबुद्धिं विहाय भेदबुध्या पूजयति स शिवतत्त्व न वेद । यथा पशुरनड्वान् वर्षादीना कृष्यादीनामुपकरोत्येव कर्मठोपि भूलोके इन्द्रादीना हवि प्रदान कुर्वन्

1 Another reading of the *Sutra* is भाक्त वा नात्मवित्वात्तथा हि दर्शयति

परलोकेपि तत्परिचर्यां कुर्वन् पशुवदुपकरोति तथा च देवपशुत्वमात्रेण कर्मिणा देव भक्ष्यत्व । "न तु व्याघ्रादिवत्कर्मिणा मामरुधिरादिक देवा भक्षयन्ति । तत्तल्लोके तेषाममृतभक्षकत्वेन मासभक्षकत्वाभाव इति भाव । परिशिष्टार्थस्तु । फलासक्तकर्मिणा तल्लोकभोगप्राप्ति-शिवार्पणसुकर्मिणा पापक्षयद्वारा चित्तशुद्धि लब्ध्वा श्रद्धाभक्तिवैराग्यादिसहकृत श्रवणमनन निदिध्यासहेतुत्वेन पाशविच्छेदलक्षावच्छिन्न शिवज्ञानानुसरणेन शिवत्वप्राप्तिर्निश्चीयते । 'शिव एकोध्येयश्शिवङ्कर स्सर्वमन्यत्परित्यज्ये'त्यादि श्रुतिषु । "अनन्याश्चिन्तयन्तो मा ये जना पर्युपासते । तेषानित्याभियुक्ताना योगक्षेम वहाम्यह" । इत्यादि स्मृतिष्वनन्यभक्त्या शिवानुग्रह हेतुत्वेन शिवाभिन्नत्वमुपदिष्ट । तथापि भक्तिरनिवार्या । तथा शैवे शिवप्रति व्यासवचन । "यद्यपि भेदापगमे साम्वतवाह न मामकीनस्त्व । सामुद्रो हि तरङ्ग क्वचन समुद्रो नतारङ्ग" । इति सम्यगुपदिष्ट । अतो भक्ताना भक्तादिशरणान्तपञ्चस्थलेषु तेषा जीवभावसत्त्वेन शिवजीवयोरुपास्योपासकत्वेन स्वामिभृत्यन्यायात्मक स्वभावद्वैतासिद्धि रैक्य-स्थले । यथानद्यादि श्रुतिशतसिद्धनदीसमुद्रवज्जीवब्रह्मैक्यत्वेनाऽद्वैतसिद्धिश्च राद्धान्त । तथापि शिवजीवयो स्समुद्रतरङ्गन्यायवद्भेदाभेदभावो निष्प्रत्यूह । तस्मादात्मविदा परमैश्वर्यारोप-करणत्व मनात्मविदा देवोपकरणत्वमिति फलार्थो दर्शित । अतस्सर्वथा बद्धजीवो भूतस्सूक्ष्म स्सम्परिष्वक्तस्सन् स्वर्गादिक रहतीति सिद्ध ॥ तदनन्तरप्रतिपत्त्यधिकरण समाप्त ॥

नन्वेव सुकृतिना स्वर्गलोकगमनमस्तु । तत्र तद्भोगानन्तर तत्पुनरागमन कथमित्या-शङ्काया तत्प्रकारमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ **कृतात्ययाधिकरणम्** ॥ २ ॥

सू ॥ **कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्या यथेतमनेवच** ॥ ८ ॥

कृतात्यये स्वर्गोद्देशेन कृतस्य पुण्यस्य अत्यये नाशेसति यथा येन मार्गेण स्वर्गलोक प्रति इतोगत तेन मार्गेणवा । अनेव । मार्गान्तरेण वा । मार्गान्तरेणेत्यतदनास्तयेति प्राप्त । तेनैव मार्गेणेति राद्धान्त । **अनुशयवान्** भुक्तावशिष्ट सञ्चितकर्मणा शिष्टस्सन् भूलोकमाग-च्छति । कर्मानुसारेण तदनुगुण्ययोनिं प्राप्नोति । कुत । दृष्टस्मृतिभ्या । श्रुतिस्मृतिभ्या-मिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । केवलेष्टापूर्त दत्तकर्मिणा धूमादिपितृयाणमार्गेण कर्मफलानु-गुण्येन स्वर्गभोगमनुभूय तत्क्षणे पुनरागमनमाम्नात । "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति" । "यावत्सम्पातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त" इत्यादि श्रुतिषु जीवस्य भोगावसाने पुनरावर्तनव्यपदेशा त्सर्वकर्मक्षयेण कर्मावशेषेण वा प्रत्यवरोहतीति सदिह्यते । सर्वकर्म-क्षयेण पुनरागमन युक्त । उपभुक्तशिष्टमनुशय । कर्मतच्च कृत्स्नफलभोगेसति नावशिष्यते । "यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वान पुनर्निवर्तन्त" इति श्रुत्यन्तरचा प्राप्यान्तं "कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेहकरोत्यय" । "तस्माल्लोकात्तु पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण" इति ॥

किंच । "यथैतमाकाशमाकाशाद्वायु" । "वायुर्भूत्वा धूमो भवति" । "धूमोभूत्वा अभ्र भवति । अभ्रभूत्वा मेघो भवति । मेघो भूत्वा (प्र)वर्षती"त्यादिष्वपि कर्मविशेषवार्ता श्रवणात् । "यावत्सपात"मिति श्रुतौ । "सम्पात कर्मसमष्टि सम्पातमनतिक्रम्यते याव-त्सम्पात"मिति व्याचक्षते । तदुषित्वा तदनुभूयत्व निर्देशाच्च । सर्वकर्मफलभोगावसानेनैव जीवोवतरतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **अनुशयवान्** कर्मावशेषस्सन् जीवो मर्त्यलोक प्रत्यवरोह-

तीति। कुत। **दृष्टस्मृतिभ्या** श्रुतिस्मृतिभ्यामिति भाव। "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति"। "कर्मावशेषे सुकृते च भूयो भूलोकमागत्य पुनश्च कर्मान्"। "करोति मोहात्पुनरन्त्यकाले स्वर्गादि लोकान् भजते पुन पुन"॥

किञ्च "तद्य इहरमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीया योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनि क्षत्रिययोनि वा वैश्ययोनि वा"। "अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूया योनिमापद्येरन्। "श्व योनि वा सूकरयोनि वा चण्डालयोनि वे"ति प्रकृत्यवरूढान् प्रतिश्रूयते। "अमुष्माल्लोकात्प्रत्यवरूढेषु रमणीय कर्मणो रमणा ब्राह्मणादि योनि प्रतिपद्यन्ते"। "कपूय चरणा कुत्सित कर्मिण" 'कुत्सिता श्वसूकरचण्डालादि योनि प्रतिपद्यन्ते'। इति प्रत्यवरूढाना पुण्यपापकर्मयोग दर्शयन्ति। स्मृतिरूप सूत्रमपि। वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा। प्रत्येक कर्म फलमनुभूय ततश्शेषेण **विशिष्ट देश जाति कुल रूपायु श्रुत वित्त वृत्त सुख मेधसो** हि जन्म प्रतिपद्यन्ते। विष्वञ्चो विपरीतानश्यन्तीति। तथा तत परिवृत्तौ **कर्मफलशेषेण जाति रूप वर्ण बल मेधा प्रज्ञा द्रव्याणि**। धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते। तच्चक्रवदुभयोर्लोकयोस्सुखएव वर्तत इति। 'यावत्सम्पात'मिति फलदानप्रवृत्तकर्मविशेषविषय यत्किचेहकरोत्ययमितादमपि तद्विषयमेव। अभुक्तफलानामकृत प्रायश्चित्ताना च कर्मिणा कर्मान्तरफलानुभवान्नाशोऽप्यनुपपन्न। "अतोऽमु लोक गतास्सानुशया एव **यथेतमनेव च**"। पुनर्निवर्तन्ते। "आरोहणप्रकारेण प्रकारान्तरेण च पुनर्निवर्तन्त' इति भाव। आरोहण वा धूमरात्र्यपरपक्ष दक्षिणायन षण्मास पितृलोकाकाशचन्द्रक्रमेणावरोहणन्तु। चन्द्रमसस्स्थानादाकाशवायुधूमाभ्रमेघक्रमेण तत्राकाशावरोहणाययेत वाय्वादि प्राप्ते। "पितृलोकाद्यप्राप्तेश्चानेव"। नोचेत्सद्यस्समुद्भूतस्य सुखासुखानुभवो न सम्भवेत। अतोनुशयान्निवर्तत इति राद्धान्त॥

ननु "रमणीय चरणा" इति श्रुत्यनुसारेण श्रौत कर्मिणा पुनरागमनमिति यदुक्त तदसमञ्जस। "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादि श्रुतिषु ज्ञानकर्मसमुच्चयत्वेनापुनरावृत्त मोक्षस्थित्युपदेशाद्रमणीय चरणा इत्यत्र स्मृत्युक्त शौचाचमनस्नानसन्ध्यादि परत्वमेवेत्याशङ्कायामाह॥

सू॥ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनि[1]॥ ९॥

"रमणीय चरणा कपूयचरणा' इति चरणशब्देन पुण्यापुण्यात्मक स्मार्तकाम्यादि लौकिक कर्मपरत्वमेवेति चेन्न **तदुपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनि**। चरणशब्दस्य लोकवेदयो श्रौतस्मार्तादि सत्कर्माचारे प्रसिद्धे। "श्रौतस्मार्त सदाचारश्चरणश्चेति गीयते। तेनैव चित्तशुद्धि स्यात्ततो यान्ति पर पद"मिति श्रुति। "वक्ष्यामि धृतलिङ्गस्य चरणश्श्रुतिसम्मत। स्मृतितन्त्रपुराणेषु प्रसिद्ध ते समाहित"। "श्रुतिस्मृत्युदित धर्म नित्यनैमित्तिकाश्रयं। कुर्याल्लिङ्गाङ्गसम्बधी द्विजन्माकामवर्जित"। "विध्युक्तकर्मानुष्ठानाच्चित्तशुद्धिर्भवेद्ध्रुव। चित्तशुध्या भवेद्भक्तिर्भक्तिरव्यभिचारिणी"। "तया सञ्जायते ज्ञान नश्यन्त्यज्ञानमात्मन। तस्मान्मोक्ष स्तत कर्म विध्युक्त सम्यगाचरे"दित्यादिना शङ्करसहितायामपि चरणशब्द श्रौत-

---

1 Another reading of this *Sutra* is as follows

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनि

स्मार्तं सदाचारपरत्वं स्पष्टमुपदिष्टं । लौकिका खलु चरणमाचारशीलवृत्तमिति पर्याया नाभिमन्यन्ते । वेदे च । "यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि" "यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि" । "सत्यं वद" "धर्मं चर" "न सुरा पिबेत्" । "न कळजं भक्षयेत्" । "न परदारान् गच्छेत्" । "नानृतं वदेत्" । "सर्वलिङ्गं स्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्रं" । "त्रियम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं" । "अमृतस्य देवधारणो भूयासं" । "शरीरं मे विचर्षणं" । इत्यादि श्रुतिषु चरणात्मकसत्कर्माचरणं परमशिवभक्त्याधारभूतं चित्तशुद्ध्यर्थं व्यपदिश्यते । तस्माच्चरणात् । श्रौतस्मार्तशीलात् । पुनरावृत्तिरहितं नित्यमङ्गळालयं निरतिशयं निरुपमानं परमपदाभिधानं महाकैलासप्राप्तिरिति कार्ष्णाजिनिराचार्यो चरणं श्रौतस्मार्तकर्मोपलक्षणार्थेति मन्यते । सदाचारवाचकं चरणं शब्देन ह्यजहल्लक्षणया श्रौतस्मार्ताचाराङ्गकं कर्म विधीयत इति राद्धान्तः ॥

ननु सुखदुःख हेतुभूतं स्मार्तकाम्यादि कर्माचरणवत्केवलं श्रौताचरणेन पुनरावृत्ति व्यपदेशे सर्वेषां वेदानां पौरुषेयादिवदानार्थक्यं निष्प्रत्यूहमित्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्मार्तकाम्यकर्मवच्छ्रौतकर्माचरणस्यापि पुनरावृत्त्यभ्युदयफलहेतुत्वमात्रत्वे तदुभयोस्समानत्वेन श्रौतकर्मणामानर्थक्यमिति चेत्तन्न । तदपेक्षत्वात् । राजाज्ञानुसारेणामात्याज्ञा प्रकाशवत् । "श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छ"दिति न्यायेन । स्मृतेस्तदपेक्षत्वात् । न वेदार्थक्यभङ्गस्तदपि । स्वयं वेदान्तविज्ञाने प्रत्यवायो महान् भवेत् । "स्मृतितन्त्रं पुराणेभ्यो वेदार्थं ग्राहयेद्बुध" । इति स्मृताविव वेदार्थविज्ञाने नियमविधिदर्शनादपि च । "आचारहीनः पुरुषो लोके भवति निन्दितः" । तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवेदादेहपातनात् । "आचारहीनं न पुनन्ति वेदा ह्याचारहीनं न पुनन्ति देवाः" । "आचारहीनं नहि श्रौतकर्मह्याचारहीनं नगुरुः पुनाती"त्यादि वचनेभ्यस्स्मार्ताधिकारस्यैव श्रौतकर्माधिकारत्वोपदेशात् । "यत्सत्त्वे यत्सत्त्व"मिति न्यायेन तयोरङ्गाङ्गित्वं । तस्मात्तयोरुत्तममध्यमादिभावसत्त्वेपि तयोः परम्परामोक्षहेतुत्वमिति कार्ष्णाजिनिराचार्याभिप्रायः । तस्माच्चरणश्रुतिः **कर्मोपलक्षणार्थेति** व्यवह्रियते । किञ्च । श्रौतकर्मण एव "स्थूलारुन्धती न्यायेन" चित्तशुद्धिवद्वेदान्तज्ञानकरणत्वं । तज्ज्ञानस्यापुनरावृत्ति निरतिशयनिश्श्रेयस फलकत्वानङ्गाकारे । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" । "तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः" । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" । "ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति" । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एकः" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिः" । "ब्रह्मविदाप्नोति परं" । "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति" । 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'त्याद्यपौरुषेय श्रुतिशतविरोधो दुर्निवारः । स्वेष्टानुसारेणाचार्यान्तराभिप्रायं प्रदर्श्य स्वाभिप्रायमाह ॥

सू ॥ सुकृतदुष्कृते एवेति (तु) बादरिः ॥ ११ ॥

"रमणीयचरणाः कपूयचरणाः" इत्यत्र चरणशब्देन सुकृतदुष्कृतएव शक्त्या प्रतिपाद्यते । "पुण्यं कर्माचरति । पापं कर्माचरती"ति "कर्मणि चरते प्रयोगा"त्पृथाङ्नि-

देशस्य च प्रात्यक्षिक श्रुतिसिद्धाचारानुमित श्रुतिसिद्धविषयत्वेन "गोबलीवर्दन्याये" नोपपत्ते । मुख्ये सम्भवति । "न लक्षणान्याय्येति सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्दाभिधेये" इति बादरिराचार्यो मन्यते । अत्र बादरिमनमेव स्वमत । आचार्यानुमितश्रुतिविहितसन्ध्यावन्दनादे कर्मान्तराधिकार सम्पादन फलमिति तु स्वीकृत । उताङ्गरहितास्याङ्गिन फलजनकत्वाभावादाचारसहितमेव वैदिक कर्मफलजनकमतो चरणशब्दस्य"जहल्लक्षणै"वाङ्गीकर्तव्येति निश्चीयते । तस्मात्सानुशयाएव प्रत्यवरोहन्तीति सिद्ध ॥ कृतात्ययाधिकरण समाप्त ॥

एवमिष्टापूर्तदत्तकर्मिणा सुकृतीना स्वर्गलोकगमनप्रसाधने दुष्कृताना कागतिरित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ अनिष्टादि कारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥

अनिष्टादिकारिणा दुष्कृतीना श्रुतमपि च । यथा शमनकिङ्करानुसरणेन वैवस्वतदर्शन । तथा । "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"ति श्रुतिदर्शनात् । तदुभयोरिन्दुमण्डलद्वारा पुण्यापुण्यलोकप्राप्ति । तदपि दुष्कृतीना निरयानुभवो न निवार्यत इति सूत्रसूचितार्थ । श्रुतौ विशिष्टानिष्टादिकारिणामपि शशिमडलगतिरुपदेशा त्सुकृतीनामिव दुष्कृतीना स्वर्गानुभूतिरस्ति न वेति चिन्त्यते । "ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"ति श्रुतौ पुण्यापुण्यकर्मिणा सर्वेपामविशेषगति निरूपणात्तदुभयोरपि स्वर्गानुभूतिरस्तीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "**अनिष्टादि कारिणामपिच श्रुत**" । "**चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती**"ति श्रुतावनिष्टादिकारिणा चन्द्रलोकगमन श्रुतमपि च स्वकर्मानुसारेण पापिना नरकप्राप्तिरेव निर्णीयते । श्रुत्यन्तरेपि । "यमशासनाद्दुष्कृति तदनुभूयैव तच्छेषेण मर्त्यलोक महरहगच्छती"ति नान्यथा दुष्कृतीना । "यथा वै सुकृती शमनभटै स्तञ्च दृष्ट्वा तदाज्ञया स्वर्गलोक प्रयाती"ति । "सुकर्मणा सुधीश्चन्द्र प्राप्य वैवस्वत भटै" । "दृष्ट्वा वैवस्वतं पूर्व ततस्स्वर्ग प्रयान्ति हि" । "दुर्मती पापकर्मेण क्रूरैर्वैवस्वतान्तिकै" । "चन्द्रद्वारा यम दृष्ट्वा स्वस्यकर्मानुसारत" । "दु खात्मक महाघोरनरक प्रतिपद्यते" । इति स्कान्दे श्रूयते । तस्मात्तदुभयोरपि चन्द्रप्राप्तिसत्त्वेपि स्वकर्मानुसारेण दुष्कृतमयलोके तदाज्ञया नरके महाघोरदु खमनुभूय तत्कर्मविशेषेण कुत्सितयोनि लभत इति सिद्ध । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । "अहरह स्सन्ध्यामुपासीत" । "नोचेन्नरकं व्रजेत्" । "पुण्यात्स्वर्गो पापान्नरक" इत्यादिषु कर्मण एव कर्तृत्वदर्शनाद्यमस्य जीवकृत पुण्यापुण्यानुभव प्रदायकत्वं कथमुपपन्नमित्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ सयमनेत्वनुभूयेतरेषा मारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

यथा लोके दुष्कृतीना तत्कर्मानुसरणेन प्रभुदण्डन तद्वत्सुकृतेतराणा सयमने नरके स्वदुष्कृतकर्मानुसरणेन यमशासनात्तनुभूय पुनरारोहावरोहौ प्रथमं नरक प्राप्य तत्कर्मावशेषेण पुनरागमन चेत्येव विधारोहावरोहावङ्गीकर्तव्यौ । कस्मात्तद्गतिदर्शनात् । "वैवस्वत संयमन जनाना यम राजान" । इत्यादिषु जीवाना यमाज्ञा धारकत्व व्यपदेशात् ।

न जडस्य कर्मण एव स्वतन्त्रत्व । तस्मात्कर्मैक कारणत्वप्रधान पूर्वमीमांसावादो श्रुतियुक्त्यनुभवविरोध इति वेदितव्य ॥

ननु वैवस्वतस्यैव जीवकृत पुण्यापुण्यकर्म नियमिकत्वेन परब्रह्मणो निष्प्रयोजकत्वमस्तीत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

"ईशानस्सर्वविद्याना मीश्वरस्सर्वभूताना" । "एष एव साधुकर्मकारयती"त्यादि श्रुतिषु ब्रह्मादि सर्वभूतनियामकत्व शिवस्यैव स्मरन्ति । "तस्मात्तज्जावानुगुण्य स्वकर्तृत्व नेतरस्योपपन्न" । अत । "भीषास्माद्वात पवते । भीषोदेति सूर्य" । "भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमम्" । इत्यादिषु पवनादि सर्वदेवाना भयहेतुत्व च दृष्ट । यथा लोके राजाज्ञानुसारेण सचिवादीना लोककृतकर्मानुगुण्य विचारकत्व तत्फलप्रापयितृत्वच सम्भवेपि तत्कर्तृत्व राज्ञ प्रतिपद्यते । "तद्वद्वैवस्वतस्यापि शिवाज्ञया सर्वभूतपुण्यापुण्यविचारकत्व तत्फल प्रदायकत्व च सत्त्वेपि शिवस्यैव निर्दिश्यते" । "सएव विष्णुस्सप्राण स्सकालोग्निस्सचन्द्रमा । सएव सर्व यद्भूत यच्चभव्य सनातन" । "सोन्तरादन्तर प्राविशत्" 'योरुद्रो अग्ना'वित्यादि श्रुतिशतेषु सर्वोपादानत्व सर्वनियामकत्व सर्वान्तर्यामित्वादि धर्माणा तस्येवोपदेशात् । ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रचन्द्रदिनेन्द्रमृत्युकालाद्यन्तर्यामितया तस्यैव सर्वकर्तृत्व मुपपन्न । स्मृतावपि तद्वदुपदिश्यते । "शिवाज्ञया हरिब्रह्मरुद्रमृत्युयमादय" "स्वकार्येषु प्रवृत्तेपि तत्कर्तृत्व शिवस्य हि" । "राजाज्ञाकृतभृत्यस्य कर्म तस्य नयुज्यते" । "शिवाधीनैकचित्तस्य कर्म तस्य न गम्यत" । इति दर्शनाद्वैवस्वतादिकर्तृत्व नान्ययेति सिद्ध ॥

अस्मिन्नेथ हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपिसप्त[1] ॥ १५ ॥

दुष्कृतीना गन्तव्यत्वेन रौरवादिसप्तनरकानपि परमेश्वरकृतानिति श्रुतौ स्पष्टमुपदिष्ट । अतो यमान्तर्यामितया सुकृतिदुष्कृतीना सुखदु खफलप्रदायकत्व तस्यैवोपदिश्यते । तथा च स्मृति । "पापिना वासयोग्यानि नरकाणि बहूनिच" । "कल्पयित्वा महादेव स्तेषुसप्तप्रधानत" । "कृतवान् रौरवादीनि महद्दु खपराणिच" । इति दर्शनात् । नान्याधिकारत्व निष्प्रत्यूह । "ननु वैवस्वत सयमन जनाना यम राजान"मित्यादिषु परमेश्वर निरपेक्षतया यमस्य सर्वे जीव शिक्षाधिकारत्वेन व्यवस्थापनात् । शिवस्य तत्कर्तृत्वे तद्वन्निर्घृणत्व दुर्निवारमित्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ तत्रापि तद्व्यापारादविरोध ॥ १६ ॥

तत्रापि यमस्य सर्वजीवपुण्यापुण्यकर्मविचाराध्यक्षत्वेपि तद्व्यापारात् । परमेश्वर निणात व्यापारात् । परमशिवस्य ब्रह्मणस्सर्वाधिकारत्वविधायक पूर्वोक्त श्रुतिस्मृत्यागमादीनामविरोध । "यथा दयाशीलस्य प्रभोरपि स्वाज्ञाभङ्गपुत्रदीना दण्डनविहित" । तद्वत्परमेश्वरस्यापि तदाज्ञाधारक श्रुतिस्मृत्यागममार्गादिकर्मिणा मनिष्टादिकारिणा यमलोके स्वकर्मानुगुण्य यातना प्रदायकत्वेन परमदयालुत्व हानि । नन्विष्टानिष्टादिकारिणा स्वर्गनरकफल-

---

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Sutra* is read as follows

१ अपिच सप्त

भोक्तृत्वमस्तु । शिवज्ञानसिद्धाना भक्ताना कागतिरित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ विद्याकर्मिणोरिति प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "तदेषाऽभ्युक्ता" । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म" । "यो वेद निहितगुहाया परमेव्योमन्" "सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह्ब्रह्मणा विपश्चिते"ति । "उमा-सहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्सन्यासयोगाद्यतय श्शुद्धसत्त्वा । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" । "सर्वलिङ्गऽस्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र" । "अमृतस्य देवधारणो भूयास । त्रियम्बक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन । श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" । "आत्मानमरणिंकृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणि' । "ध्याननिर्मथ-नाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति" । इत्यादि श्रुतिशतेषु । परशिवस्य ब्रह्मण ज्ञाननिष्ठस्य बाह्याभ्यन्तरतद्ध्यानधारण-पूजानमस्कारस्मरणाद्युपासनाकर्मनिष्ठस्य च तदुभयो "**विद्याकर्मणो**"रिति तु प्रकृतत्वात् । तदनुग्रहेण । ब्रह्मनाड्यभिधान सुषुम्नमार्गेण प्रतिपादितत्वात् । ईषणत्रयदोषशोषितशमद-मादि सहकृताशिवज्ञाननिष्ठागरिष्ठाणा **कैवल्यविभूत्यात्मक शिवसायुज्य** । तद्भक्तिविशिष्टाना सालोक्यादि **मुक्तित्रयञ्चाधिकारिभेदेन** व्यपदिश्यते । परमशिवाज्ञारूपज्योतिष्टोमादि-कर्मावलबिना देवयानमार्गेण सर्वलोकसुखानुभूति तदेतराणा श्रुतिस्मृत्यागममार्गाति-क्रमणाना दुष्कृतीना पितृयाणमार्गेण तत्कर्मानुसारेण यमलोके वा घोरदु खानुभूतिश्च निर्णायते । ननु परमशिवाज्ञारूप श्रौतस्मार्तादिकर्मिणा तद्ध्यानधारणादुपासनाहीनामपि सालोक्यादि चतुर्विधमुक्तिस्सम्भवतीत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ न तृतीये तथोपलब्धे ॥ १८ ॥

तृतीये **मोक्षमार्गे** गच्छता शिवैकनिष्ठाना पुण्यापुण्यलब्धस्वर्गनरकप्राप्तिर्न**सम्भवति** । कुत **तदुपलब्धे** । "यथा (दा) पश्यत्पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिं । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परम साम्यमुपैती"त्यादि श्रुतिशतेषु पुण्यापुण्यविलक्षण-शिवैकत्वप्राप्तिर्भक्तानामुपदिष्टत्वात् श्रुत्यन्तरेष्वपि । "विष्णुरित्था परमस्य विद्वान जातो-बृहन्नपि पाति तृतीय"मित्यादिषु । बृहच्छब्देनादि **विष्णु । तृतीय कैलास पाति रक्षती-त्युपदिश्यते** । "परात्परतरब्रह्म तत्परात्परतो हरि । यत्परात्परतो ईशस्तन्मेमनश्शिवसङ्कल्प मस्त्वि"त्यादिषु **महेश्वरस्य** ब्रह्मविष्ण्वपेक्षया तृतीयस्य सर्वातिशयत्वमुपदिष्ट । तथा श्रुतौच । "आदिविष्णुर्महाविद्वान्महादेवात्सदाशिवात् । जातस्सन्परमधाम तृतीय नित्यवैभव" । "कैवल्य भक्तकल्याण विभूतिफलदायक" । "शिवभक्त्या सदापाति गौरीशक्त्यश सम्भव" । इति दर्शनात् । सर्वकाल सर्वावस्थासु शिवाज्ञारूप श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठान विशिष्टाविशिष्ट-स्सन्नह ममत्वाभिमान निरवकाशहेतुभूत "शम्भुशाम्भवदेशिकशुम्भच्छेवानन्दामृतानुभवेन शरीरेन्द्रियमन प्राणजीवादिष्वपि शिवभावनारूढस्सन् शिवभक्तस्सदास्थाप्य" इति सम्य-गुपदिश्यते । केचिदत्र "चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"ति वाक्ये सर्व इति कृतसङ्कोचत्वमङ्गी-कृत्य सुकृतिमात्रपरत्व प्रसाध्य । "तद्य इत्थ विदु येचमेरण्ये श्रद्धातप"इत्युपासते । तेर्चिष-मभिसम्भवन्ति 'अथ यइमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवती'त्यादिना ।

देवयानस्य विद्याविषयत्वं । पितृयानस्य पुण्यकर्मपरत्वमिति वदन्ति । तथापि नास्मन्मत-विरोध । तत्पक्षे सङ्कोचासहिष्णुत्व श्रुतेस्सङ्कोचत्व पूर्वोक्तस्मृतिनिरवकाशत्वादि दोषप्रसङ्गश्च दुर्निवार ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तर दर्शयति ॥

सू ॥ स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥

लोकेपि च भक्त पुण्यपापमनुष्यैरपि स्वानुभवत्वेन सर्वैस्स्मर्यते । पूर्वं शिवार्पित-कर्मिणामद्य शिवयोग शिवज्ञान निरतिशयानन्दानुभवेन सदा ससारदु ख तापत्रय दावा-नल विलक्षण स्वभावेन चाहपूर्वं शिवस्मरणे शिवार्पित सुकर्मवानिति स्मर्यते पुण्यकर्मिणा । गजतुरगराज्य धनधान्यपुत्रपौत्रानन्देनाह पूर्वं सुकृतवानिति स्मर्यते । दुष्कृतीनामन्धत्व बधिरत्व मूकत्व दरिद्रत्वादि महाशोक व्याकुलित मानसत्वेनाह दुष्कृतवानिति स्मर्यते । तस्माल्लोक व्यवहारबलादपि पामरैरपि त्रिविधानुभवो निर्दिश्यते ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥

सर्वेषामह भाक्तिक पुण्यवानपुण्यवानिति "पूर्वानुभूतिज्ञान स्मरण"मिति न्यायेन सुषुप्तिसुखानुभवस्मरणादिव न्स्मरणमात्रत्व । किंतु । श्रुतियुक्त्यनुभवदर्शनाच्च "ईश ज्ञात्वा अमृता भवन्ति" । "तरति शोकमात्मवित्" । "ब्रह्मणस्सायुज्यस्सलोकतामाप्नोति' 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादि श्रुतिषु । भाक्तिकाना पुण्यकर्मिणाच्च निश्श्रेयसाभ्युदय-फलभोक्तृत्व । पापिनातु । "वेत्थ यथा केनासौ लोको न सम्पूर्यत" इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचने । "अथैतयो पथोर्नकतरेणच तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तानीभूतानि भवन्ति" "जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीय स्थान तेनासौ लोको न सम्पूर्यत" इति श्रुतौ दुष्कृतीना घोर रौरवादि नरकेषु महादु खमनुभूय पञ्च(म्या)माहुत्यपेक्षया पुनश्शरीरारम्भकत्वञ्च दृश्यते । "यश्शिव साम्बमीशान सर्वलोक गुरु पर" । "चिता विसृज्य दिवसानीषणत्रय मोहित" । "वृथा यापयते लोके सर्वशमनकिङ्करे" । "गदासताडितोरस्को यातनाख्य नरारक" । "धृत्वा तन्मार्गमध्येच घोरदु खाकुलान्वित" । "यमद्वारपुरोभाग महावैतरणानदो" । 'वह्निज्वालाकुले घोरे तप्यमानकलेबर' । 'यम प्राप्याज्ञया तस्य स्वकर्मविधिना तत' । 'रौरवा-दिषु सर्वेषु नरकेषु पुन पुन' । 'दु खान्प्राप्यपुनस्तद्वत्कर्मशेषेण भूतले' । 'चक्रनेमिक्रमेणैव जायते म्रियते सदा' । 'जरायुजाण्डजादीनि प्राप्यते नात्रसशय' । इति । पुराणेष्वपि दुष्कृतीना यातनाशरीर यमलोकमार्गमध्ये तत्किङ्करैर्दण्डनत्व । ततो वैवस्वताज्ञया घोरनरक प्राप्तिश्च तदनन्तर स्वकर्मानुसारेणाण्डजादि चतुर्विध भूतग्राम प्राप्तिश्च प्रसिद्ध ॥

केचित् । "जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीय स्थान"मिति श्रुतौ । तृतीयस्थानत्वेन नरकस्य प्रयोगदर्शनात् । न तृतीये तथोपलब्धेरिति लब्धेरिति सूत्रस्थ तृतीयशब्दस्य नरकविषयत्व साधयन्ति । "विष्णुरिद्धापरमस्य विद्वान् जातोबृहन्नपि पाति तृतीय" । "तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परम साम्यमुपैती" त्यादि श्रुतिषु । "अनेक जन्मशुद्धाना श्रौतस्मार्तानुवर्तिना" "विरक्ताना प्रबुद्धाना प्रसीदति महेश्वर' । 'प्रसन्नेसति युक्तोभू-न्मुक्तश्शिवसमो भवेत्' । 'अल्पभावोपि यो मर्त्यस्तस्य जन्मत्रयात्पर'मित्यादि स्मृत्या-

गमादिष्वपि पापपुण्य विलक्षणस्य परमपदस्य मुक्तिरूपशिवपदस्य तृतीयत्व स्पष्टमुपदिष्ट । 'नरकपरत्वे 'विद्याकर्मिणो'रिति तु 'प्रकृतत्वा'दिति तत्पूर्वसूत्रे विद्याकर्म प्रसङ्गप्रदर्शनात्स्थानप्रकरणलिङ्गाच्छ्रुति सूत्रार्थतात्पर्योज्ञातव्य इति विधि विरोधात् । पुराणादिष्वपुनरावृत्त निरतिशयानन्द ब्रह्मपदस्य नरक स्वर्गलोकादूर्ध्वव्यवस्था दर्शनाच्च । नरकस्य तृतीयत्व श्रुतिर्गौणीति निश्चीयते ॥

ननु पुराणादिषु पञ्चमाहुति शास्त्रातिरिक्तत्वेन कुम्भसम्भवाद्यौपद्याद्युत्पत्तिदर्शनात् । तेषा खल्वेषा भूताना त्रीण्येव बीजानि भवन्ति । "**अडज जीवजमुद्भिज्ज**"मिति श्रुतावण्डजादि त्रिविध व्यवस्थोपदेशाच्च । पञ्चमाहुति विधायकस्य भूतग्रामचतुष्टय निर्देशस्य शास्त्रस्यच परस्पर विरोधमस्तीत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ तृतीयशब्दावरोध स्सशोकजस्य ॥ २१ ॥

"पञ्चम्यामाहुतावाप पुरुषवचसो भवन्ती"ति श्रुतिनिष्ठ शरीरारम्भ विधायकशास्त्रस्य । कुम्भसम्भवाद्युत्पत्ति नियामक पुराणस्य । "न हिस्यात्सर्वभूतानी"ति श्रुतेस्सर्वत्रोपयोगित्वेन सामान्यत्वं । "अग्नीषोमीय पशुमालभेते"ति श्रुते । तन्मात्रपरत्वेन विशेषत्व । तद्वत् । "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प । "चन्द्रमामनसो जातश्चक्षोस्सूर्यो अजायत" । "मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चे"त्यादौ यथा परमेश्वरस्य सत्यसङ्कल्पत्व । "उपास्योपासकयोरभेद" इति न्यायेन तद्भक्ताना विश्वामित्रादि महापुरुषाणा सत्यसङ्कल्पत्वेन जगद्विचित्र सृष्टिदर्शनात्पञ्चमाहुति विधायक शास्त्रस्य कारणपुरुषातिरिक्तपुण्यापुण्यकर्मिणा परत्वमिति निश्चीयते ।

किञ्च । परमेश्वरसृष्टावपि भूतग्रामचतुष्टयेष्वण्डज जरायुजानामेव पञ्चमाहुतित्व । स्वेदजोद्भिज्जाना तद्विलक्षणत्वच द्योतनान्नसन्देहकलङ्क । **सशोकजस्य** स्वेदजस्याप्युद्भिज्जानामन्तर्भावात् । त्रीण्येव बीजानीति श्रुतिनिष्ठतृतीयव्वस्थाविरोध । वृक्षलता पर्वतादि वाचक तृतीयोद्भिज्जशब्देन"मञ्चा क्रोशन्ती"त्यजहल्लक्षणवत्तत्सङ्ग्रहमर्याद्ग्राह्य ।"तस्माचन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"ति श्रुतेस्सङ्कोचासहिष्णुत्वेन पुण्यापुण्यकर्मिणा सर्वेषामण्डज जरायुजत्वप्राप्ताना चन्द्रप्राप्तिपूर्वक पञ्चमाहुत्युपदेशो ह्यविरोध ॥ अनिष्टादि कार्याधिकरण समाप्त ॥

पूर्वत्र दुष्कृतीना शमनलोके नरकप्राप्ति । पश्चादिह लोके । अन्धत्व मूकत्व बधिरत्व दरिद्रत्वादि प्राप्तिश्च अण्डजादि रूपेणोत्पत्तिश्च प्रदर्श्य तत्प्रसङ्गे पापिना विवेकार्थ दृष्टान्तानुसारेण पुनरावृत्तिरहितभक्ताना पुण्यकर्मिणाञ्च प्रसङ्ग कृत । तत्र पुण्यकर्मिणा स्वर्गात्पुनरागमन कथमित्याशङ्काया तत्प्रपञ्चार्थमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः[1] ॥ २२ ॥

पूर्वे सुकृतात्मना भूतसूक्ष्मोद्धूतलिङ्गशरीरेण सह स्वकर्मविशेषेण स्वर्गादवरोहणमस्तीत्युक्त । तदवरोहणप्रकारोऽत्र प्रदर्शित । "अथैतमेवाध्वान पुनर्निवर्तन्ते" । "यथेतमाकाशमाकाशाद्वायु" । "वायुर्भूत्वा धूमो भवति" । "धूमो भूत्वा अभ्र भवति" । ' अभ्र भूत्वामेघो भवति" । 'मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति श्रुतिश्रवणात्स्वर्गलोकात्पुनरागच्छतामिष्टादिकारिणामाकाशवायुधूमाभ्रमेघादिषु । अवस्थानमात्रमुत भोगप्राप्तिराकाशादि प्रति-

1 Another reading of this *Sutra* is स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्ते

पत्तौ देवमनुष्यादि भाववदाकाशादिभावस्तत्सादृश्यापत्ति मात्रमेवेति सन्दिह्यते । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"त्यादौ सुकृतात्मना स्वर्गलोकभोगतन्मध्येपि तदात्मकत्वेन तद्भोगोप्यस्तीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्ते** । तत्स्वाभाव्यापत्तिस्तत्सादृश्यापत्तिरित्यर्थ । कस्मादेतदुपपत्ते । सोमभावमनुष्यभावादौ हि सुखदु खभोगाय तद्भाव । अत्र त्वाकाशादौ सुखदु खोपभोगाभावात्तद्भावानुपपत्तेरन्यथाप्रतिवचन तत्संसर्गकृत तत्सादृश्यापत्त्यभिप्राय । क्षीणसुकृताना तेषा सम्बन्धमात्रस्यैवोपपन्नत्वाभोगस्य तेषु न चोपपत्ति । इदमुपलक्षण । तेषा पुनर्योनिप्राप्त्यन्त स्थूलशरीराभावेपि लिङ्गशरीरेण तेषा तन्मध्ये भोगसामर्थ्याभावादिति निर्श्चीयते । तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरण समाप्त ॥

नन्वाकाशादिष्ववस्थानमपि तेषामेकैकस्मिन्नेकैकदिनमात्रमेव न बहुसवत्सरकालमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ **नातिचिराधिकरणम्** ॥ ५ ॥

सू ॥ **नातिचिरेण विशेषात्** ॥ २३ ॥

फलाभिलाषकृतानामिष्टापूर्तादिकर्मिणा स्वर्गादवरोहणे व्योमादिषु तत्रतत्र बहुकालस्थितिनियमस्सत्वरनियमोवेति विषय । "आकाशाद्वायु " । "वायुर्भूत्वा धूमो भवती" त्यादिना व्योमादि भूतेषु बहुकालस्थितित्व तत्तदाकारप्राप्तिश्चावगम्यते । किञ्च । "इह व्रीहियव ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा" इति जायन्त इति श्रुतौ । "प्रवर्षानन्तर व्रीहियवादिभावो दर्शित " तस्माज्जीवस्य तत्रतत्र बहुकालस्थितित्वमेवेति प्राप्ते प्रोच्यते । **नातिचिरेण विशेषात्** । **नातिचिरेणेति** कुत । विशेषादुत्तरत्र व्रीहियवादिप्राप्तौ । "अतोवै खलु दुर्निष्प्रपतर"मिति । विशिष्यकृच्छ्रनिष्क्रमणत्वाभिधानादाकाशादि प्राप्तावचिर निष्क्रमण गम्यते ।"अतोवै खलु दुनिष्प्रपतर"मित्यत्र छान्दसस्तच्छब्दलोप । दुर्निष्प्रपतर । दु खनिष्क्रमणतरमित्यर्थ । अत । व्रीहि यवाद्योमादि सम्बन्धानन्तर कर्मिणा दुर्निष्प्रपतरे । दु खेन निर्गमन । कालविलम्बेनान्नद्वारा पुरुषसम्बन्ध । अकुरमारभ्य धान्यनिष्पत्तिपर्यन्तं विलम्ब । "धान्यनिष्क्रमणानन्तरमपि कुसूलादि प्रक्षेपेण कञ्चित्कालविलम्बन" मिति तात्पर्यार्थोऽवगम्यते । तस्माद्व्योमादौ सत्वरत्व व्रीह्यादौ कञ्चित्कालविलम्बनमिति निश्चीयते ॥ नातिचिराधिकरण समाप्त ॥

सुकृताना सर्वत्र सुखानुभवविधि दर्शनात्तेषा व्रीहियवादिष्वपि चिरकालव्यवस्थानव्यपदेशात्तत्रतत्रस्वर्गानन्दानुभववदानन्दानुभोग । किं नस्यादित्यशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ **अनन्याधिष्ठिताधिकरणम्** ॥ ६ ॥

सू ॥ **अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात्**[1] ॥ २४ ॥

अन्याधिष्ठिते अन्यै व्रीहियवाद्योषध्यभिमानिभि जीवान्तरैरधिष्ठिते सहकृते व्रीहियवादौ सुकृतात्मना चिरकालावस्थान मात्रमेव भोग । कस्मात्पूर्ववदभिलापात् । पूर्ववदाकाशादिष्विति । "व्रीहियवादिष्वपि सम्बन्धमात्रस्यैवेह व्रीहियव" इति श्रुतौ कथि-

1 In the *Sankara-Bhashya*, this *Sutra* is read as follows

अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात्

त्वात्। तथाच "व्रीहियवादि स्थावरदेहाभिमान जीवानामेव वातातपवर्षादि जन्मसुख-दु खानुभूतिर्न पान्यतुल्यत्वादाश्रितसुकृतात्मना"मिति सूत्रसूचितार्थ ।"अवरोहन्तो जीवा व्राहियवादि भावेन जायन्त" इति श्रूयते।"मेघो भूत्वा प्रवर्षती" ति। "(त) इह व्रीहि यवा ओषधि वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त" । ते किमन्यैर्भोक्तृभिव्राह्यादि शरीरै-रधिष्ठितान् व्रीह्यादानाक्षिप्यन्ते। उत ते भोक्तारो व्रीह्यादि शरीरा जायन्त इति सन्दिह्यते। "त इह व्रीहि यवा ओपधि वनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्त" इति श्रुतिदर्शनात्। "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"। "सोम पवते"। "जनितामतीना"मित्यादो देवा जायन्ते। मनुष्या जायन्त इतिवद्व्रीह्यादि शरीरा एव सुकृतिन जायन्त" इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे॥

अन्याधिष्ठित इति जीवान्तरेणाधिष्ठिते व्राह्यादि शरीरे तेषा सश्लेषमात्रमेव। कुत। **पूर्ववदभिलापात्**। आकाशादि मेघपर्यन्तत्वेन तद्भावाभिलापात्। यत्र हि भोक्तृत्व-मभिप्रेतं। तत्र तत्साधनभूत कर्माभिलप्यते। "रमणायचरणा कपूयचरणा" इति। इह चाकाशादिवन्नाभिलप्यते कर्म। कर्मफलप्रदाने प्रवृत्तस्य स्वर्गोपभोग्यफलस्येष्टादे कर्मण स्वर्गोपभोगादेव समाप्तत्वात्। अनारब्धस्य रमणीयचरणा कपूयचरणा" इति। बक्ष्य-माणत्वात्। मध्ये कर्मान्तराभावाच्च। तस्मादाकाशादि भाववचनवद्व्रीह्यादि भावेन जन्म-वचनमौपचारिक। ननु वेदविहितस्य ज्योतिष्टोमादि सुकृतकर्मसु। पशुविशसन मास भक्षणादि घोरपापधर्मदर्शनात्। पुण्यापुण्योभयात्मकत्व प्रतीयते। "तस्मात्सुखालयस्वर्गे दुष्कृत दु खानुभवायोगा"त्तेषा पुनरागमने व्रीहियवादि दुष्कृतलब्ध जडशरीरेण तद्भोग-मनुभूय पुन पूर्वोक्त स्वकृत सुकृतशेषेण ब्राह्मणादि महदैश्वर्यविशेषजन्मपरिग्रहत्वमेवेत्या-शङ्कायामाह॥

सू॥ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्॥ २५॥

नैतदस्ति यदनाधिष्ठिते व्रीह्यादि शरीरे सश्लेषमात्र भोक्तृत्वहेत्वभावान्नमिति व्रीह्यादि भावेन जन्मेति भोक्तृत्वहेतुसद्भावात्। स्वर्गोपभोग्यफलमिष्टादि कर्मैवाशुद्ध पापमिश्र। अग्नीषोमीयादि हिंसायुक्तत्वात्। हिसाच। "न हिंस्यात्सर्वाभूतानी"ति निषिद्धत्वात्पापमेव। नचात्र पदाहवनीयादिवदुत्सर्गापवादस्सम्भवति। भिन्नविषयत्वात्। "अग्नीषोमीय हिसा-विधिर्हिसाया क्रतूपकारकत्वं बोधयन्ति"। न हिस्यादितितु हिसाया प्रत्यवायफलत्वमथो-च्यते। "अग्नीषोमाया 'दिषु विधित प्रवृत्ते नेतद्विषय निषेधविधिरास्कन्दतिरागप्राप्तविष-यत्वात् तस्येति चैव। इहापि रागप्राप्तेराविशिष्टत्वात्। "स्वर्गकामो यजेते"त्येवमादौ हि कामिन कर्तव्यतया यागाद्युपदेशतया यागादे। स्वर्गादि साधनत्वमवगम्य फलरागतएव यागादौ प्रवर्तते। "अग्नीषोमीया"दिष्वपि तेषा फलसाधनभूतस्य यागादे उपकारकत्व। शास्त्रादवगम्य रागादेव प्रवर्तते। "लौकिक्यामपि हिसाया"। केनचि-त्प्रमाणेन हिसाया "स्वसमीहित साधनत्वमवगम्य रागात्प्रवर्तत" इति न कश्चन विशेष। तथा नित्येष्वपि कर्मसु। सर्ववर्माणा स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमित। सुखमित्यादिवचना-त्फलसाधनत्वमवगम्य रागादेव प्रवृत्तिरिति तेषामप्यशुद्धियुक्तत्व। अत इष्टादीना पाप-मिश्रितेनाशुद्धियुक्ताना स्वर्गेऽनुभाव्य फल स्वर्गेऽनुभूय।"हिंसाशस्य फल व्रीह्यादि स्थावर-भावेनानुभूयते"। "स्थावरभाव च भाव स्मरति"। "शरीरजै कर्मदोषैर्याति स्थावरता

नर'' इति । अतो व्रीह्यादि भावेन । भोगायानुशयिनो भवन्तीति चेत्तन्न । कुत शब्दात् । अग्नीषोमीयादेस्संज्ञपनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुतया हिंसात्वाभावशब्दात् । पशोर्हिंसा ज्ञपननिमित्ता स्वर्गलोकप्राप्ति वदन्त शब्दमामनन्ति । "हिरण्यशरीर ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकमेती"त्यादिकमतिशयिताभ्युदय साधनभूतो व्यापारोऽल्पदु खदोपि न हिंसा प्रत्युत्तरक्षणमेव । तथा च मन्त्रवर्ण । "न वा उ एतन्म्रियसे नरिष्यसि देवान् इदेपि पथिभिस्सुगेभि" । "यत्र यन्ति सुकृतोनापि दुष्कृतस्तत्रत्वादेवस्सविता ददाति"ति । विचिकित्सक च तादात्मिकाल्पदु खकारणमपि रक्षकमेव वदन्ति पूजयन्तिच तदाज्ञ ॥

किञ्च । "वायव्य श्वेतमालभेते"त्यादि श्रुतिचोदितत्वेन यागीय हिंसाया न पापजनकत्व । "तस्माज्जीवाविच्छिन्न व्रीहियवादिषु मुक्तात्मना सम्बन्धमात्रमेव न भोग" इति निश्चीयते । ननु । "अग्नीषोमीय पशुमालभेत" । "भूतकाम" इत्यादि श्रुतिषु । श्रौतकर्मसु पशु विशसनमुक्त । तन्नरमेधाश्वमेधादिवत्प्रात्यक्षिक पशुविशसन पितृमेधादिवात्पिष्टपश्वादि ग्रहण वा युक्त । किञ्च । तत्सुकृतात्मनस्तपोविद्यायशोधनाद्यवच्छिन्न सत्कुलप्रसूतत्वे केन मार्गेण तस्य तज्जन्मसम्भवतीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ रेतस्सिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

"न हिंस्यात्सर्वभूतानि" । "अग्नीषोमीय पशुमालभेत । भागस्य वपायामेव सोनुबूही"त्यादि श्रुतिषु हिंसानिषेधानिषेध व्यपदेशात् । पिष्टपशु परिग्रहत्वमर्थादुपदिश्यते । "पुरुष वै देवा पशुमालभन्त तस्मादालब्धान्मेध उदक्रामत् सोऽश्व प्राविशत् तस्मादश्वोमेध्योभवदथैन मुत्क्रान्तमेधमत्याज्यतन किंपुरुषोभवत् । तेऽश्वमालभन्त" । "सोऽश्वादालब्धादुदक्रामत्" । "स गा प्राविशत्" । अथैन मुत्क्रान्तमेधमत्याज्यन्त स शरभो भवत् । ते गामालभन्त सोविप्राविशत । "तस्माद्धविर्मेध्योभवत्"। "अथैव मुत्क्रान्तमेधमत्याज्यन्त स गवयोभवत्"। "ते विमालभन्त सोवेरालब्धादुत्क्रामत्' । "सोऽज प्राविशत् । तस्मादजोमेध्यो भवत्"।"अथैन मुत्क्रान्तमेधमत्याज्यन्त सवृषो भवत्तेऽजमालभन्तसोऽजादालब्धादुत्क्रामत्"। "समाहि प्राविशत्" इति ऋग्वेदेपि वपाया परिशेष प्रमाणेन व्रीह्याद्योषधि प्रवेशत्वकथनात् । मनुस्मृतावपि । "कुर्याद्घृतपशु सङ्गे कुर्यात्पिष्टपशु तथा" । "नत्वेष तु वृथा हन्तु पशुमिच्छेत्कदाचन । यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वेहमारण" । "वृथा पशुघ्न प्राप्नोति प्रेत्यजन्मनि जन्मनि"। "यो बन्धनवधक्लेशान् प्राणिना नचिकीर्षति"। "स सर्वसहित प्रेप्सुस्सुख मत्यन्तमश्नुते" इति शातातपेपि । "ज्योतिष्टोमादि कृत्येषु तन्मन्त्रोच्चारणेन वै । पशुप्राणान् हरेद्विप्रो न बन्धनविधे क्वचित्" । "यो मन्त्रासिद्ध्यायज्ञेषु पशुप्राणान्निहन्तिहि । सतु प्रत्यक्ष पशुना कुर्याद्यज्ञ सुशोभन" । "मन्त्रसिद्धिविहीनाना प्राकृताना द्विजन्मना । पिष्टाकारेण छागेन ज्योतिष्टोमादिक विधि ' इति दर्शनाच्च । मन्त्रोच्चारणमात्रेण पशुप्राणाकर्षणसमर्थाना वाक्छुद्धियुताना चेतनभागपशुना ज्योतिष्टोमादिक निर्दिश्यते । तद्वदसमर्थाना पिष्टपशुयागमेव युक्त । पिष्टपशोर्मन्त्रेण प्राणावाहन तद्वत्प्राणोत्क्रमणच सम्भवेन वैदिकलौकिक विरोधो न भवति । सोमलता प्रतिनिधित्वेन यथाम्ललता परिग्रहण तद्वच्छागपशु प्रत्याम्नायेन पिष्टपशुग्रहणमविरोध ॥

ननु । इहलोके सोमलता दर्शनात् । तत्प्रति निर्वित्वेनाम्ललतापरिग्रहण मुपपन्न । छागस्येह सम्भवत्वेन तद्ग्रहविधीयत इति चेन्न । पितृमेधकामाना अश्वमेधादिवत्पितृमेधे प्रत्यक्षस्वपितृवध प्रसङ्गात् । पित्रात्मक पिष्टपिण्डच्छेदन पितृमेधस्य निष्फलत्वदोषाच्च । प्रेतत्वनिवृत्तौ तण्डुल गो वृषभसस्कार कर्मण "चातुर्मास्या वै पशव" इत्यत्र पिष्टपशुग्रहण विधेश्च दत्ताञ्जलि सम्भवाच्च ॥

किंच । मन्त्रसिद्धिप्रधाने भावे विधिविहितोपनयन विवाहादि शुभाऽशुभ कर्मारम्भ श्रुत विघ्नेश्वरादि पूजाविधायक शास्त्रविरोध प्रतीयते । तथा चेन्मृत्पाषाणादि कृत देवपूजा-नमस्काराभावसभवाच्छ्रुतिविरुद्ध बुद्धमत प्रवेशो दुर्निवार । तस्माद्यागीयकर्मसु पिष्ट-पशुपरिग्रहण युक्त । सुकृतात्मना व्रीह्यादि जन्मवचन मौपचारिक । व्रीह्यादि प्रविष्टानन्तर मेवोत्तमपुरुष शरीरे प्रविश्य रेतोरूपेण परिणमते । "यो यो ह्यन्नमत्ति यो यो रेतस्सिञ्चति तद्भूय एव भवती"ति । रेतस्सिग्भावोनुशायिना श्रूयमाणो यथा तद्योगमात्र मुप-दिष्ट । तद्वद्व्रीह्यादिभावोपनिर्दिष्ट । पुरुषहृदयप्रविष्टाना सुकृतकर्मिणा शुक्रावच्छिन्नाना कथ शरीरोत्पत्तिस्सम्भवतीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ योनेश्शरीर ॥ २७ ॥

द्युलोके देवत्व प्राप्ताना सुकृतात्मना यदा रेतो रूपेण योनिप्रवेशस्तस्य तदैव शरीर-मुत्पद्यते । तथापि । तेषा गर्भवेदनादि दु खसद्भावात् । बाल्याद्यवस्थास्वपि तत्तत्क्लेशानु-भव दर्शनाच्च । जन्म मरण दु खदूर कृताचार्य कटाक्षलब्ध शक्तिपातादि वशेन निर्धूत-पाश पटलस्सन् प्रारब्धप्रतिभास नाशपर्यन्त शिवतत्त्वज्ञान दृढफलकध्यान धारण वैराग्य शमदम जीवकरुण परमभक्ति श्रवणाद्युपासनमेव निरन्तरमनन्यभावेन सम्पादनीयमिति भाव । तथा सिद्धान्त शिखामणौ "अस्थिरे क्षणिके सौख्ये पुत्रदारादि सभवे" । "क्षयि-त्वादियुते स्वर्गे कस्य वाञ्छा विवेकिन" । "शिवे परम कल्याणे भक्ताभीष्ट फलप्रदे" । "सं-स्थाप्य सर्वदा चित्त विचरेद्भक्तिमान्नर" । शैवे । "पुत्रमित्रकलत्रादीन्बान्धवाभास-संज्ञिकान्" । "महामोहैक जनकान् शिवज्ञान निरोधकान्" । "विहाय शङ्करे चित्त स्थातव्य मोक्षकाङ्क्षिभि" । इति श्रवणान्मुमुक्षूणा परलोक गमनागमन साधक पुण्यपापकर्मकर्तृत्व विहाय निरन्तर शिवज्ञानार्थ शिवोपासनमेव कर्तव्यमिति वेदितव्य । तस्मात्सुकृतात्मना प्राणाकाशादि प्राप्तिप्रभृति तद्योगमात्रमेवेति सिद्ध ॥ अनन्याधिष्ठिताधिकरण समाप्त ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तव्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थ प्रकाशके श्रीकर भाष्ये उपासनाभिधानस्य तृतीयाध्यायस्य तदनन्तरप्रतिपत्त्यादि षष्ठाधिकरणावच्छिन्न तदनन्तरप्रतिपत्तौ रहतिसपरिष्वक्त प्रश्ननिरूपणाभ्यामित्यारभ्य सप्तविंशति सूत्रात्मक प्रथम पादस्समाप्त ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये तृतीयाऽध्यायस्य द्वितीयः पाद. ॥

परमेश्वराज्ञाभूत वर्णाश्रमानुकूल श्रौतस्मार्तोक्त पुण्यकर्मानुष्ठानाद्दुरितक्षय । दुरितक्षयेण श्रुतिस्मृत्यागमादि सच्छास्त्र विश्वास । तद्विश्वासविचारेण नित्याऽनित्यवस्तुविवेक. । तद्विवेकादिहामुत्र फलभोग विराग । तद्विरागेण शमादि षट्क सप्राप्ति । तत्फलेन मोक्षैकनिष्ठा(ष्ठता)तया सदाचार्यानुग्रह । ततो मोक्षानुकूल पति पशु पाशात्मक तत्त्वत्रय विचार । अतश्शिवसाक्षात्कार चित्तैकत्व कारण शिव योगाभ्यास । तदभ्यासेन अह ममत्वाद्यभिमान निवृत्ति । तन्निवृत्तिद्वारा शिवैकत्वसिद्धिसम्भवात्पूर्वेपापबुद्धि निवृत्तिपूर्वक पुण्यकर्मानुष्ठान जनक हेतुत्वेन वर्णाश्रमाचारनिष्ठाना सुकृतिनामिह परलोकेषु सुखानुभूति. । तदतिरिक्ताना पापिना घोरनरकवेदना च दर्शिता । इह तु केचित् । निष्प्रपञ्च निर्धार्मिक निर्गुण निरवयव निर्भेद निल्ये ब्रह्मणि प्रपञ्चकारणत्वायोगात् । स्वप्नप्रपञ्च दृष्टान्तेन जाग्रत्स्वप्न सुषुप्ति मूर्च्छावस्थाना चतसृणामपि मिथ्यात्व साधयति । "तच्छुद्धाऽद्वैत वुद्धाऽद्वैत शुष्काऽद्वैत शून्याऽद्वैतादि दुर्मतनिराकरणार्थमेतदधिकरण प्रारम्भ ॥

ननु । स्वप्नेन्द्रजाल सदृशमचिन्त्य रचनात्मकमित्यादि पुराणागमादिषु स्वप्नवत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्व कथनात्पूर्वोक्त पुण्यापुण्य कर्मिणा स्वर्गास्वर्गानुभावानामसत्यत्वमर्थात्सिद्ध । अत परमेश्वरार्पण पूर्वक सुकृतकर्मानुष्ठानस्य नकिञ्चित्प्रयोजनमित्याशङ्कायामाह ॥

॥ सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

सन्ध्ये स्वप्नावस्थाया सृष्टि । सन्ध्ये स्वप्नावस्थानुगत चराचर प्रपञ्चसृष्टि । पारमार्थिकी । कुत । **आहहि** । "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ती"त्यादि श्रुतौ स्वप्नप्रपञ्चे **सृष्टिराह हि** । प्रतिपादयति खलु । तथा च श्रुति प्रतिपादितत्वात् । स्वप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्व । तस्मात् । स्वप्नप्रपञ्चदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वानुमानप्रधानाद्वैतवुद्धमतासिद्धान्तमनुपपन्नमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "न तत्र रथा नरथयोगा न पन्थानो भवन्ति" । "अथ रथान् रथयोगान्पथस्सृजते" । "न तत्रानन्दमुद प्रमुदो भवन्ति" । "अथानन्दान्मुद " । "प्रमुदस्सृजते' । "न तत्र वेशन्ता पुष्करिण्यस्स्रवन्त्यो भवन्ति" । "अथ वेशन्तान्पुष्करिण्यस्स्रवन्तस्सृजते न हि कर्ते"ति श्रुतौ स्वप्नमधिकृत्य श्रूयते । तस्मादत्र जाग्रत्प्रपञ्चसृष्टिवत्स्वप्नप्रपञ्चसृष्टि जीवकृतमीश्वरकृत तत्सत्यमसत्य वेति सदिह्यते । ईक्षणादि प्रवेशान्तस्सृष्टिरीशेन कल्पिता जाग्रदादि सुषुप्त्यन्त सृष्टि जीवेन कल्पितेति वाक्यदर्शनात् । सन्ध्ये सृष्टिर्जीवेनेति । कुत । सध्य स्वप्नावस्थानमुच्यते । "सध्य तृतीय स्वप्नावस्थान"मिति वचनात् । सा तु जीवेनैव सृजते । "न हि कर्तेत्याह हि" स्वप्नदृग्जीव एवात्र प्रतीय्यते ॥

किञ्च स्वप्नगत गजस्यन्दनादि प्रपञ्चस्य प्रबोधो मिथ्यात्वदर्शनात् । तद्वज्जाग्रत् प्रपञ्चस्यापि रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वमुपपन्नमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **सन्ध्ये सृष्टिराह हि** । **सन्ध्ये स्वप्ने** सृष्टि । गजतुरगादि नानाविध चित्रसृष्टि । **आह हि** । जीवान्तर्यामितया

व्यापकस्य परशिवब्रह्मण श्रुति प्रतिपादयति । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना" । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश स्ससारमोक्ष स्थितिबन्धहेतु" । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशो" इत्यादि बहुश्रुतिषु सर्वजीव नियामकत्व सर्वजीवबन्धमोक्षकर्तृत्व सर्वज्ञत्वादिकञ्च परमेश्वरस्यैव दर्शनात् । अत्र स्वकृत रथानरथस्सृष्टिरपि परमेश्वरायत्तमिति वेदितव्य ॥

किञ्च **स्वप्नाध्यायानुसारेण स्वप्नस्य भविष्यच्छुभाशुभ फलसूचकत्वदर्शनात् ।** स्वप्नस्यापि सत्यत्व । ननु । "य एष सुप्तेषु जागर्तिकाम काम पुरुषो निर्मिमाण" इति श्रुतौ स्वप्ने पुत्र मित्र कलत्रादिसृष्टिस्वतन्त्रतया जीवस्यैव व्यपदेशात्कथमीश्वरस्य स्वप्नादि सृष्टिस्सम्भवतीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ निर्मातार चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

"य एष सुप्तेषु जागर्ति काम काम पुरुषो निमम्रत" इति । एन जीवस्यस्वप्ने कामाना **निर्मातारमेके** शाखिनो वदन्ति । "सर्वान्कामा श्छन्दत प्रार्थयस्व शतायुष पुत्रपौत्रान् वृणीष्वेति । जीवस्य च सत्यसङ्कल्पत्व प्रजापतिवाक्ये श्रुत । तस्माज्जीवस्यैव स्वप्नकर्तृकत्वमिति चेत्तदयुक्त । परमेश्वरस्याष्टमूर्तिषु जीवस्यैकमूर्तित्वात् । स्वप्नस्रष्टृत्वादि धर्मा परमेश्वरस्योपपन्ना । अत एव । "ख ब्रह्म" । "क ब्रह्म" । "अमावादियो ब्रह्म' । "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यादि श्रुतिषु शिवैकनिष्ठब्रह्म शब्दस्याकाश वायु जल सूर्य जावादिषु प्रयोगो दृष्ट । अतोऽत्र जीव स्वेच्छानुसारेण स्वप्नप्रपञ्चस्य **निर्मितार** स्रष्टार श्रुति प्रतिपादयति । तथाच कर्तुरिच्छानुसारेणोत्पद्यमानत्वादपि स्वप्नकालिका पुत्रमित्रकळत्रादय पदार्थाश्च सत्या एवाङ्गीकर्तव्या । पुत्रादयश्च तत्र काम्यमानतया कामशब्देन निर्दिश्यन्ते । मिथ्यात्वपक्षे कर्तुरिच्छाधीनत्वानुपपत्ते । नहि मिथ्यात्वभूतस्य शुक्तिरजित रज्जुसर्पादे कर्तुरिच्छाधीनत्व लोके दृष्ट । तथाच जीवान्तर्यामितया स्वप्नप्रपञ्चस्य कर्तृत्वमीश्वरस्येति श्रुतेस्तात्पर्यं । नच स्वप्नप्रपञ्चस्य तात्पर्येण श्रुतिप्रतिपाद्यत्वमस्ति । "न तत्र रथा" इति पूर्ववाक्ये पारमर्थिक रथादीना प्रतिषिद्धत्वात्स्वप्न प्रपञ्च ब्रह्मैकवादोप्यनुपपन्नमिति सिद्ध ॥

ननु । "अजामेका लोहित शुक्लकृष्णा" मित्यादि श्रुतिषु जडस्य प्रधानस्य जगत्कारणत्व निर्देशाच्चेतनस्य जीवस्य कथ स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वमयुक्त मित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ मायामात्र तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्द जीवकर्तृत्व व्यावर्तयति । स्वप्ने रथपुष्करिण्याद्यर्थजात **मायामात्र** । परम पुरुषपरशिवसृष्टमित्यर्थ । **माया**शब्दोह्याश्चर्यवाची । "जनकस्य कुले जाता देवमायेति निर्मिता" । "हिमाद्रितनया गौरी मायानाम्नी महेश्वरी" । "भक्ताभीष्टप्रदा नित्या शिवाधीना चिदात्मिका" । इत्यादि पुराणेषु । "मायान्तु प्रकृति विन्द्यान्मायिन तु महेश्वर । तस्यावयवभूतोत्थ व्याप्त सर्वमिद जगत्" । इत्यादि श्रुतिष्वपि तथादर्शनात् । **अत्रा**पि । **न तत्र** रथात्रथयोगानपन्थान स्सकलेतर पुरुषानुभाव्यतया न भवन्तीत्यर्थ । "अथ रथान्रथयोगान् पथस्सृजते" । "स्वप्नदृगनुभाव्यतया तत्कालमात्रावसानान् सृजत" इत्याश्चर्यरूपत्वमेवाह । एव विधाश्चर्यरूपासृष्टि स्सत्यसङ्कल्पस्य परमपुरुषस्य शिवस्यो**पपद्यते** । न जीवस्य । **तस्य** सत्यसङ्कल्पत्वादि युक्तस्यापि ससारदशाया **कार्त्स्न्येना-**

नभिव्यक्तस्वरूपत्वान्नजावस्य तथाविधाश्चर्य सृष्टिरुपपद्यते । 'काम काम पुरुषो निर्मिमाण' इति च । परमपुरुषमेव निर्मातारमाह । "य एषु सुप्तेषु जागर्ति तदेव शुक्र तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते" । "तस्मिन् लोका श्रितास्सर्वे तदुनात्येति कश्चने' त्युपक्रमोपसहारयो परमशिवसाधारणस्वभावप्रतीते । "अथ वेशन्तान पुष्करिण्यस्स्रवन्त्यस्सृजते सहिकर्ते"ति च । तया श्रुत्येकार्थात्परमपुरुषमेव कर्तारमिति निर्दिशति । तस्माज्जडप्रधानस्य परमशिव भिन्नशक्तिरूपस्य गुणत्रयात्मकस्य । तद्विशिष्टस्य किंचिज्ज्ञस्य बद्धस्य जीवस्य च । स्वप्न प्रपच निर्माणत्वमनुपपन्न ॥

किंच । नहिलोके जीवेच्छानुसारेण स्वप्नप्रपञ्चोत्पत्त्यदर्शनात् । अनिष्टाना दुस्वप्नानामपि द्योतनाच्च । जीवेश्वरयोश्चित्त्वकत्वान्नतयोर्वैलक्षिण्यमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ पराभिध्याना(त्तु)त्तिरोहित ततोह्यस्यबन्धविपर्ययौ ॥ ४ ॥

"ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादि श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्ध दिव्यमणि व्यर्थपाषाणादिवच्छिवजावयोरन्योन्यभेदसिद्धत्वेन पराभिध्यानात् । शिवाभिन्न चिच्छक्तिव्यतिरिक्त त्रिगुणात्मकपाशरूप जडपराप्रकृत्यभ्यासात । इटस्पृष्टत्वात् । जीवस्य स्वज्ञान तिरोहित । आवृत अत आवृतत्वाद्धेतो । तस्यबन्धमोक्षविपर्ययौ । शरीरेन्द्रियमन प्राणादिष्वह ममेत्यभिमानो बन्ध । बहुजन्मकृतपुण्य परिपाकेन । स्वज्ञान शिवज्ञानपूर्वक पाशरूपमायाशक्ति निवृत्ति फलकशिवत्वप्राप्तिरेव मोक्ष । उभावेतावुपपन्नावित्यर्थ । तथा शैवे श्रूयते । "शिवे सनातने साम्बे नित्यकल्याण वैभवे । परापरेति भेदेन तस्य शक्ति प्रकाशिता । अपरा सच्चिदानन्दलक्षणा सर्वमङ्गला । परापाशात्मिकाशक्तिस्सर्वजीव विमोहिनी । गुणत्रय विभेदेन भासते सर्वजन्तुषु । शिवार्पण कृतात्पुण्याच्छिवानुग्रहका भवेत् । तस्माच्चिदात्मिका माया पाशरूपा पराभिधा । विनश्यते तथाजावो शिवो भवति नान्यथे"ति । श्रुतावपि । "ईश ज्ञात्वाऽमृता भवन्ति । तरति शोकमात्मवित्" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया निवृत्ति" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित । यथाह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयप्रतिष्ठा विन्दते" । "अथ सोभयङ्गतो भवति" । "यदाह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तर कुरुते" । "अथ तस्य भय भवति" । "एष ह्येवानन्दयाति" । "भीषास्माद्वात पवते" इत्यादि श्रुतिषु । तस्य बन्धमोक्षप्रसङ्गो बहुधा प्रपञ्चित । केचिज्जीवस्य सत्यसङ्कल्पादिक स्वाभाविकत्वमपि परमेश्वरमायया तिरोहितमिति वदन्ति । तदयुक्त । सत्यसङ्कल्पस्वभावस्य मायातिरोहितस्यासम्भवात् । अमुक्तस्य जीवस्य स्वतस्स्वाभाविक सत्यसङ्कल्पत्वे परमेश्वरनिष्ठाद्वितीयसत्यसङ्कल्पत्वादेरतिव्याप्ति प्रसङ्गादिदोषाच्च । तस्मात्तस्य पाशमाया तिरोहितत्व पाशमोक्ष च परमेश्वरायत्तत्वादतस्स्वप्रकर्तृत्वमपि नेतरस्य सिद्ध । शाम्भव मायया । स्वज्ञानतिरोहितस्य जीवस्य शिवज्ञाननिरोधकाह ममत्वादिक केनोत्पद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ५ ॥

प्रलयकाले जीवस्य सुषुप्तिवत्पाशरूपपराभिधानाच्चिच्छक्तियोगात्सर्वज्ञान तिरोहित । सृष्टिकालेप्यचिच्छक्तियोगेऽपि स्थूलसूक्ष्मशरीरसयोगादह ममत्वादिक सम्भवति । विवेकिना-

मातोऽहं ममत्वादि तूलमूलज्ञाननिवर्तक स्वज्ञान शिवज्ञाननिवर्तक साधनोपायमवैवकर्तव्यामिति वेदवेदान्तेषु गीयते । "आचार्यवान्पुरुषो वेदे"ति । "अत्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरु प्रणम्य" । "स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ" मित्यादि श्रुतिषु शरीर सयोगाज्जीवस्य परमशिवप्रतिबिम्बभूत सदाचार्यकृपालब्ध शक्ति पातादिवशेन मोक्षमाम्नायते शक्तिपात विधानस्तु शिवागमेषु दर्शित । "परिपक्व-महापाशमलविच्छेदहेतुक" । "शक्तिपात सदाचार्यो कुर्याच्छिष्यस्य सादरात्" । "शक्ति-पातेन जीवो हि ब्रह्मरूपत्वमश्नुते" । "शक्तिपात च सर्वेषामपरिच्छिन्नमव्यय" । "परमा-नन्दजनक लक्षण वा प्रयोजन" । "तच्छक्तिपात देवेशि तीव्रमन्दादि भेदत" । "भक्तादै-क्यान्तभेदेन षड्विध परिकीर्तित' मिति । तस्माच्छक्तिपातलक्षणमाम्नायते । परिपक्व-मलोत्पातन हेतुश्शक्तिपात । तेन जीवस्य परशिवब्रह्मरूपतया निरतिशयपरिच्छिन्न सुखाविर्भूत लक्षणप्रयोजनमुपदिष्ट ॥

शक्तिपातस्तु । तीव्रमन्दादिभेदेन भक्तादैक्यान्तस्थलेषु षड्विधोभूत् । पति पशु पाशादि परम रहस्य प्रकाशक निगमागमोभयवेदान्त शास्त्र श्रवण मनन निदिध्यासनानुक्रमे-णाखण्डाकारवाक जन्य बुद्धिवृत्तौ नित्यनिरतिशयानन्दात्मक महेश्वरतत्त्वाविर्भाव । "प्रथमो भक्तस्थले निर्दिष्ट" । तद्वदविद्यासम्पुटो दूलन लक्ष्मणोन्मेषण प्रकटामलसत्त्व चिद्घन सदाशिवतत्त्वसाक्षात्कारो द्वितीयो माहेश्वरस्थले प्रदर्शित । कुण्डलिन्यासुषुम्न-मार्गेण चक्रषट्क भित्वा ब्रह्मरन्ध्रदेशे शिवयोगाभ्यासवशाच्छिवशक्ति सयोगलक्षणस्तृतीय । प्रसादिस्थले प्रपञ्चित । शिष्यानुग्रहातिशयेन देशिकस्स्वदेहमुत्सृज्य छात्रशरीरे प्रविश्य तदीयनाडीशोधनद्वारा तत्कुण्डलिन्या सप्तचक्रेषु सञ्चारणेन शिववत्सर्व भुवन गमनपरोक्ष प्रदर्शनरूपश्चतुर्थ । प्राणलिङ्गस्थले निरूपित । प्राणापानपवन सयोगतया सुषुम्ननाडी मध्यप्रकाशक चित्कलामय कल्याणविभूति लब्ध्वा सदाणिमाद्यष्टैश्वर्यसम्पन्न पञ्चम-श्शरणस्थले कथित । विद्याऽविद्याविलक्षण निरतिशयनिरञ्जन निर्विकार निरवयव परमा-काशरूप परिपूर्ण शिवतत्त्वसाक्षात्कारानुभवेन प्रचण्डातपमध्यनिक्षिप्तनिर्वात निश्चलित कर्पूरदीपवत्स्थिति व्यपोह्य शरीरेन्द्रिय मन प्राणादि बाह्याभ्यन्तर वस्तुपरिज्ञानशून्य मनो विलयात्मकोन्मत्यवस्थाप्राप्तिष्षट्कोह्यैक्यस्थलेऽभिधीयते । एवविध शक्तिपातेषु "पिपी लिका मर्कट पक्षि गो मत्स्यकच्छपन्यायेन" स्वाभाविकजीवत्वनिवृत्तिपूर्वक शिवत्व-प्राप्तिरेव मोक्ष इत्युपदिश्यते । तस्माज्जीवस्येश्वराधीनत्वमीश्वरस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था-कल्पकत्वमनिवार्य । "तस्मिन् लोका स्थितास्सर्वे तदुनात्येति कश्चने"ति स्मृतौ । "सर्वेश्वरस्य सर्वेषु सुप्तेषु जागरण । सर्वलोकाश्रयत्व"मित्याद्यनन्यसाधारण धर्मा ह्युपदिष्टा । जीवानामल्पाल्पकर्मानुगुणफलानुभवार्थ तावन्मात्रकालावस्थाना तदेकानुभा व्यानर्थानुत्पादयतीति राद्धान्ता ॥

ननु नित्यनिर्विकारस्वभावस्य ब्रह्मण दुर्विकारमिथ्याभूत प्रपञ्चकर्तृत्वायोगात्स्वप्न-प्रपञ्चकारणत्वमनुपपन्न । तत्र पुत्रमित्रकलत्रादि वस्तुजातस्य जाग्रदवस्थायामविद्यमानत्वात् । मिथ्यात्वमनिवार्य । तद्वज्जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि गन्धर्व नगरादिवदसत्यमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विद[1] **॥ ६ ॥**

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति । अथ "स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ता"त्यादि श्रुतेश्च । **तद्विद** । स्वप्नाध्यायविद । स्वप्नमभ्युदयानभ्युदय फलसूचकमित्याचक्षते । सूचकत्वश्च स्वसङ्कल्पायत्तस्य नोत्पद्यते । तथा चाशुभस्यानिष्टत्वाच्छुभस्य सूचकमेव सृष्टा पश्यते । अत । स्वप्नसृष्टिरीश्वरेणैव कृतेति निश्चीयते । जीवस्य स्वप्नदृष्टिमात्रोपयोगि सत्यसङ्कल्पत्वाद्याविर्भावस्तदानीं स्यादिति शङ्का व्यावृत्त्यर्थमिदं सूत्रं । स्वप्नाध्यायविद । स्वप्नवाचिवेदवाक्यविद । शुभाऽशुभफलप्राप्ति व्यपदेशान्न स्वप्नस्य मिथ्यात्वमत एव **प्रपञ्चस्यापि सत्यत्वमर्थात्सिद्ध ॥**

अत्र परेतु स्वप्नार्थानामीश्वरसृष्टतया वियदादिवत्पारमार्थ्यं पूर्वपक्षीकृत्य देशकालनिमित्तैर्दुर्निरूपतया मिथ्यात्वं सिद्धान्तयन्ति । "एषाञ्च जीवकर्तृकमेव सृजत" इत्युच्यते तदौपचारिकं । सुखदुःखदर्शन निमित्त सुकृत दुष्कृत कर्तृत्व निबन्धन औपचारिकं । स्वप्नार्थ कर्तृत्व व्यपदेश । "बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वे"ति स्वप्नविषया श्रुतिश्च । "बहिरिव चरित्वेत्येव परा तस्मिन्प्रकरणे तदीश्वरप्रतिपादनं जीवस्य तदनन्यत्वेन जीवस्य सत्यसंकल्पतया स्रष्टुत्वशङ्कां व्युदस्यति" । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मना विशते देव एक" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयाश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति"रिति श्रुतौ जीवस्य ज्ञानैश्वर्यशक्त्यादि सर्वमहिमातिशयत्व पाशतिरोधान निवृत्ति । शिवध्यानाभिधानात्तु उपदिष्टमतोऽस्य बन्धमोक्षौहि शिवाधीनौ स च तिरोभावस्सूक्ष्मस्थूलदेहयोगादिति योजयन्ति । तत्र तावत्पादानुगतार्थं तत्सङ्गती अनुपपन्ने । जीवत्वावस्था निरूपणचेत् । पादकृत्य फलमत इत्यधिकरणासङ्गति । नचेश्वरो जीवावस्था । तस्य ब्रह्मणि कल्पितस्य जीवाध्यस्तत्वात् । परमात्मनिरूपणं पादकृत्यचेत् । स्वप्नार्थाना जीवकर्तृकतया मिथ्यात्वोक्तिरिह न सङ्गच्छते । पूर्वपक्षश्चानुपपन्न । मिथ्यात्वस्य सिद्धान्तकरणायोगात् । मिथ्यात्वं । ह्यारम्भणाधिकरणे कृत्स्न प्रपञ्चस्य समर्थितं । यदा वियदादेरपि मिथ्यात्वसिद्धि । तदा कैमुत्यसिद्ध स्वप्नार्थमिथ्यात्वमित्यधिकरणवैयर्थ्यं । वियदादीना व्यावहारिक सत्यत्वमस्ति स्वप्नार्थाना तदपि नास्ति व्यवहारविसंवादादिति । वियदादि वैलक्षिण्य प्रतिपादनार्थोऽयमारम्भण इति चेन्न । व्यवहार विसंवादस्य प्रबोधसमये सर्वलोकसम्प्रतिपन्नत्वात् ॥

"**वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि**"त्यत्र । तद्वैषम्यस्योक्तत्वाच्च । श्रुतिवाक्यकृत सत्यत्वशङ्काव्युदसनार्थं आरम्भ इति चेन्न । सूत्र श्रुतिवाक्या सामञ्जस्यात् । तथाहि । मिथ्यात्व समर्थनीयं चेत् । सर्वलोकाश्रयत्वादिभि स्वरसप्रतिपन्नमीश्वरसृष्टत्वं न बाधितव्यं । ईश्वरसृष्टत्वस्य व्यावहारिक सत्यत्वनिवृत्त्यविरोधात् । उपादान विशेष प्रीतप्रीतपरापरदेवता प्रसादलब्धाना स्वप्नावस्थाना ब्रह्मदत्तोपाधि दृष्टानामपि व्यावहारिक सत्यत्वानिवृत्तेस्तादिष्टत्वात् । व्यावहारिक सत्यत्वाभावसाध्यश्चेत् । जीवकर्तृत्वाश्रयणमपि विरुद्ध । जीवकर्तृक-

---

1 (*a*) In the *Sankara-Bhashya*, this *Sutra* is read as *Sutra* No 4, abov the two others

(*b*) Another-reading is सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते हि तद्विद

घटादीनामिव व्यावहारिका सत्यत्वप्रसङ्गात् । जीवस्रष्टृत्वस्यान्तिमसूत्रद्वयव्युदन्तत्वाच्च जीवस्य मुख्य स्रष्टृत्व व्युदस्यन्त सुखाद्यवभासमूलदृष्टकर्तृत्वादौपचारिक । कर्तृत्वमिति न विरोधमितिचेत् । जावादृष्टमूलाना देहेन्द्रियसर्गादीनामिव व्यावहारिक सत्यत्वप्रसङ्गात् । जावादृष्टमूलत्वेऽपि देहसर्गादीनामीश्वराधीनत्वमस्ति इति चेत् तादृशमीश्वराधीनत्व स्वप्नार्थाना-मप्यस्ति । तदशनस्यासकुचितत्वात् । तदधनस्य भवदनुमतत्वाच्च सर्वदेह सर्वकालवर्ति सर्वजन्तुदृष्ट स्वप्नप्रपञ्चाना जाग्रत्प्रपञ्चादपि महत्तरतया तेषामन्याधीनत्वे पारमेश्वर्यमीश्वरस्य नस्यात् । उभयविधप्रपञ्चस्यापि वा प्रतीति सत्त्वमविशिष्ट । बाध(स्य) स्याशुतरत्व विळम्बौ हि वैषम्य । एव जीवाना साक्षात्स्वप्नार्थकर्तृत्व भावस्य मिथ्यात्वादुपयुक्तस्य सूत्रितत्वादेव सूत्रकारेण मिथ्यात्वस्य निषेधायिषितत्वभावोवगम्यते । **सूचकश्चेति** विरुद्धसूत्रप्रणयनाच्च विरुद्धत्व वक्ष्याम । अतोह्यस्मिन् साध्येमात्राण्युपयुक्तानिस्यु नत्वनुपयुक्त विरुद्धानि । तदेव साध्य भवितुमर्हति । ईश्वरस्य स्रष्टृत्व पूर्वपक्षयुक्तिश्चेत् । पुत्रादयश्चेति सूत्राशो निष्फल । पुत्रादि स्रष्टृत्वस्य जीवेषु सम्भवत ईश्वरसाधकत्वायोगात् । माया शब्दस्य मिथ्यावाचित्वाभावाच्च । अक्षराननुगुणत्व सूचकश्चेति सूत्र विरुद्ध । मिथ्यात्व विरोधित्वा-दर्थक्रियाया । सूच्यस्यैव पारमार्थ्य नसूचकस्येत्यभिप्राय इति चेन्न । अशाब्दत्वात् ॥

उत । सूत्राभिप्राय कल्पनेन श्रुतिविरुद्ध कल्पनायोगात् पराभिध्याना त्तिरोधान निवृत्तिरिति योजनाया । अध्याहारव्युत्क्रमान्वय स्फुटतरौ सोऽपीति । तिरोभाव परामर्शो युक्त । तिरोभाव शब्दस्याप्रकृतत्वात् । तिरोहितमिति निर्दिष्टे । तिरोधानरूप धात्वर्थ मात्रस्य तदिति परामर्शार्हस्य स इति परामर्शायोग्यत्वाच्च । पुल्लिङ्गपदेषु प्रयुक्तेषु कस्य-चिदर्थ उचित परामर्शनीय्य । श्रुतिवाक्यच निरूप्य न भवन्तीति श्रुतिर्मुख्या । तदनु रोधेन सृजतिर्भाक्त इति वा भवता निर्वाह । सृजते भाक्तत्व स्थित पूर्ववाक्यमपि विफल लोक प्रसिद्धत्वात् । स्वाप्नमिथ्यात्वस्य । अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थवदतो वैय्यर्थ्य भाक्तत्वाभ्या वाक्यादयमपि दुस्तर मिथ्याभूत स्वप्नजातमनूद्य भाक्तेन सृजतीति न । जीवादृष्टमूलत्व प्रतिपाद्यत इति वाक्यैकत्वमितिचेन्न उद्देशविशषणभूते मिथ्यात्वानुरोधे नोपादेय वचन स्वारस्य भङ्गस्य न्यायविदामनभिमतत्वादुभय मुख्यत्व सम्भवेऽन्यतरामुख्यत्वाश्रयणानुप-पत्तेश्च । न च सम्भवन्तीति जागरितानुभूतार्थाभावपर । प्रबोधे दृश्याना रथादीना स्वप्न-समये विद्यमानत्वात् । न च स्वप्नार्थाना प्राक्कालीनाभावपर । स्वप्नकल्पिताना पूर्वमभा-वस्य लोकसिद्धत्वात् । न च नभवन्तीति स्वप्नजाग्रद्दृष्टाना अन्योन्याभावोक्ति लोकप्रसिद्ध-त्वादेव । अतस्स्वप्नार्थाना प्रसिद्ध रथादिभाव प्रतिषेधेन । तद्वैजात्य प्रतिपाद्यते । तेन देवानु-भाव्यत्व तत्तत्कालावसायित्व रूपवैलक्षिण्यमुक्तस्यादतो वैलक्षिण्य विशिष्टमीश्वरस्रष्टृत्व प्रति-पादितमिति । वाक्यैकत्वमवैय्यर्थ्यमभाक्तत्व न्यायतिरोधश्च भवति । तस्मान्मिथ्यात्व-समर्थनपरत्वे श्रुति सूत्र विरोधो दुर्निवार ॥ सन्ध्याधिकरण समाप्त ॥

ननु स्वप्नकारणत्वमीश्वरस्यास्तु । सुप्तिहेतुत्व कस्योपपद्यते । तत्सुप्तौ स्थूलसूक्ष्म जाग्रत्स्वप्नप्रपञ्चपरिज्ञान शारीर इशरीरे कुत्र शयते तस्य प्रपञ्चविस्मृति । केनोत्पद्यत इति शङ्कायामधिकरणातर दर्शयति ॥

॥ तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥

पूर्वमत्र स्वप्नावस्था विचार्य तत्कर्तृत्व तत्कृतकर्मानु सरणेन परशिवस्य ब्रह्मण प्रसाध्य । इदानी सुषुप्त्यवस्था तत्कर्तृत्व तज्जीवनियामकत्व च तस्यैवेदमाम्नायते जाग्रत्स्वप्नेष्वह ममत्वादिना शरीरेन्द्रियाद्यभिमान शारीरस्सुषुप्त्यवस्थाया तदभावस्सन् तस्य शरीरेन्द्रियाद्यभिमानस्याभावो यस्य सदेहाभिमान रहितस्सन् । नाडिषु चात्मनिच परच कारान् । "हृत्पुण्डरीकेशेते" । नाडीहृत्पुण्डरीकादि प्राकार प्रवेशद्वारा तत्पुण्डरीकावच्छिन्न शिवचिच्छक्त्यशभूत गुणत्रय समष्ट्यात्मकतम प्रधानप्रासादे जीवाख्यो राजा शेते । इत्युपदिश्यते । कुत । तच्छ्रुते । "आसु तथानाडीषु सुप्तो भवति' । "नाडिभ्य प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते" । पुरितत । प्रत्यवसृप्यमति शयते । 'मति सम्पद्य न विदुस्सति सम्पद्यामाह' इति श्रुतौ । नाडीपुरीततिद्वारा शारीरस्य पुरितदवच्छिन्ने सर्वाधिष्ठान परशिवब्रह्म घोरतमस्स्वरूप प्रधाने सुषुप्त्यवस्थाया शयन श्रवणादित्याचक्षते । तच्छ्रुत्यर्थस्तु । जीवाख्यो राजा जाग्रत्स्वप्न प्रपञ्चयो स्वराष्ट्रयोस्सचरन् । "कारणशरीराख्य स्वपुर प्रविश्य तत नाडी प्रविशति' । "नाडीभ्यो निर्गत्य हृदयपुण्डरीक प्रविशति । तत्पुण्डरीकान्निर्गत्य तदवच्छिन्न ब्रह्मसान्नि य तद्घोरशक्त्यात्मक तम प्रधान प्रासादे शेते" इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । अथ यत्रैतत्सुप्त समस्त सम्प्रसन्नस्स्वप्न न विजानाति "तासु तदा नाडीषु सुप्तो भवती"ति । अथ यदा सुषुप्तो भवति तदा नकस्यच नवेद हिताना-मनाड्यो द्वासप्ततिस्सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते । ताभि । "प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते" इति । "यत्रतत्पुरषस्स्वपी"ति । नाम' सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती"ति "सुषुप्तिकाले सकलेविलीने तमोभिभूतस्सुखरूपमेति" । "कर्णिकाया स्वप्न लिङ्गे सुषुप्ति" । "पद्मत्यागे तुरीया" । "जाग्रत्स्वप्नेषु जीवस्तु रागद्वेषादि सकुल" । "सुषुप्तौ तदभावाच्च जीवश्शङ्करता गत" । इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु जीवस्य सुषुप्तौ द्वासप्तति सहस्रनाडीषु तन्मूल भूत पुरीतति नाड्या हृदयपुण्डरीके ब्रह्मापि तम प्रधानेच शयनमुपदेशात् । "उदिते जुहोतीत्यनुदिते जुहोती"ति विकल्पोवा "यथाव्रीहिभिर्यजते यवैर्वा यजते"त्यादिवत्समुच्चय इति सन्दिह्यते । "अथ यदा सुषुप्तौ भवती"ति श्रुतावस्य जीवस्य स्वहृदयपुण्डरीक प्रासादशयत्व व्यपदेशात्तस्यैव सुप्तिकर्तृत्व सूचित । लिङ्गे सुषुप्ति । "सता सौम्य तदा सम्पन्नोभवती"त्यादि श्रुतिशतेषु तस्य तत्र तदीश्वर प्राप्तित्वमिति यत्तदयुक्त । "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" । "ईश ज्ञात्वा अमृता भवन्ति" । "**न सपुनावर्तते**"त्यादिषु तदीश्वरप्राप्तानामपुनरावृत्ति व्यवस्थापनात् । सुप्तोर्भूयोभूयोपि पुनरावृत्तमस्य दर्शनाच्च तदीश्वरावच्छिन्न तमश्शक्ति विलीनत्वमिति यत्तदनुपपन्न । तम प्रकाशवत्स्वप्रकाशस्य ज्ञानात्मकस्य ब्रह्मणस्तमोरूपाज्ञानशक्ते । परस्परविरोधस्वभावत्वात् । "एकमेवाऽद्वितीय ब्रह्म । एक एव रुद्रोन द्वितीयायतस्थ" इत्यादि बहुश्रुतिविरोधाच्च ॥

ननु आगमनप्रयोजनत्वे तुल्यकार्यतया युगपदनेकस्थान वृत्त्ययोगात् कार्यभेदावगमकत्वेन प्रासादखट्वापर्यङ्कानामिव कार्यभेदात्समुच्च यत्व विधिराश्रित्य "व्रीहिभिर्यजते यवैर्यजते"त्यत्र पुरोडाशन निष्पादन प्रयोजनत्ववत्सुप्ति प्रयोजनैकत्वेन कदाचिन्नाडीषु कदा-

चिद्धृदय पुण्डरीके परमात्मनिच तस्य तत्र शयत्वमिति चेदसमञ्जस । मुख्यविष्यभाव-हेतुत्वेनानवस्थाप्रसङ्गादतस्स्वहृदयपुण्डरीकस्वस्यैव सुप्तौ स्थितित्वमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । तदभाव इति । "सुपुप्तिकाले सकलेविलीने तमोभिभूत स्सुखरूपमेती"त्यादि श्रुतिशत श्रवणात्सुप्तौ परमेश्वरपाशशक्त्या जीवस्य जाग्रत्स्वप्नाभावस्सुप्ति । नाडीषु पुरीतत्यात्मनिच भवतीत्येषा स्थानाना ममुच्चयो निणायते । कुत तच्छ्रुते । तस्य स्थानत्रय विधायक श्रुतिदर्शनादित्यर्थ । तस्मात्तस्य सुप्तौ हृत्पुण्डरीकावच्छिन्न शिवतत्त्वप्राप्ति सम्भवेपि तमोरूप पाशशक्ति विशिष्टतया तत्प्राप्तिरुपपन्नत्वात् । "पुन पुनरागमनमुपपद्यते । न स पुनरावर्तत" इति श्रुतीना परमेश्वर ध्यानधारणाद्युपासन ज्ञानद्वारा पाशविच्छेद लक्षणपूर्वक मुक्तजीवपरत्वादविरोध । जीवस्य गमनागमन वेळाया तत्पाशशक्त्या स्वज्ञानतिरोहितत्वसम्भवात् । सुप्तिगमन हेतुत्वमपि शिवस्य स्पष्टमुपदिष्ठ । अत एव । "प्रधानक्षेत्रज्ञपति र्गुणेशो ससार मोक्षस्थिति बन्धहेतु" । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते" । इत्यादौ सृष्टिस्थितिलयाविर्भाव तिरोधानात्मक प्रधानजीव विषयक पंचकृत्य परायणत्व । नेतरस्यैवेति गम्यते । तेजस्तिमिरवत्पाश शक्ति परमेश्वरयो न परस्पर विरोध । श्रुत्युक्त्यनुभवसिद्धत्वात् । स्वाधीन शक्तत्वात् । स्वजन्यत्वाच्च । "समस्तसाक्षिं तमस परस्तात्" । "ऋत सत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गळ" । "सत्यत्यच्चाभवत्" । "निरुक्तचानिरुक्तच" । "निलयनचानिलयनच" । "विज्ञानचाविज्ञानच" । "सत्यचा-नृतच सत्यमभव" दित्यादि श्रुतिषु विरोधतया । तम परत्व तमोधिष्ठानत्व स्वाधीनसर्व शक्त्यवच्छिन्नत्वच निर्देशात्समुचित । "सोपानारोहणम्य सौधप्रवेशविरोधत्ववन्नाड्यादि प्रवेशस्तु मूलाज्ञानतमश्शक्ति वैशिष्ट्यतया परमेश्वरसान्निध्य प्रवेशाप्रतियोगीति सिद्धमत-स्सुप्तौ तूलाज्ञानापन्नस्य जीवस्य मूलाज्ञानाच्छन्नहेतुद्वारा नाड्यादि मार्गेण जाग्रत्स्वप्रायास-शमनाय शिवएव स्वसान्निध्ये निवेश्य स्वानन्दवेश ददातीति निश्चीयते ॥

ननु परमेश्वरो हि जीवस्य स्वसान्निध्ये परमानन्दपदस्स्यात्तथापि पुन प्रबोधकाले पुण्यापुण्यफलभोगार्थ । शरीरस्यैव स्वातन्त्र्येण पुनरागमनमस्त्वित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अत प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यतो ब्रह्मैव सुप्त्यधिष्ठानमत । अस्माद्ब्रह्मण । एषा जीवाना प्रबोधो निर्दिष्ट । "सत आगम्य नविदु । सत आगच्छामहे" इत्यादि श्रुति श्रवणात् तस्माज्जीवस्य नस्वत प्रबोधकर्तृत्व । सुप्त्यवस्थानन्तर हृदयपुण्डरीक प्रभासमानज्योतिर्मयलिङ्गे परब्रह्मणि मायापाशावच्छिन्नशयनो जीव प्रबोध प्रकृष्टोबोधो यस्य स । शरीरेन्द्रियाद्यभिमान-विशिष्टस्सन् । पुनरुत्थाय जाग्रत्प्रपञ्चाख्यराष्ट्रदर्शनाय हृदयपुण्डरीक पुरततिनाडी प्राकारा-द्वारा शरीराख्यपुराद्बहिर्गच्छतीति भाव । "स यदा प्रबुध्यते यथाग्ने र्ज्वलत सर्वादिशो विस्फुलिङ्गा प्रतिष्ठेरन्नेवमेव तस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा यथायतन प्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्योदेवा देवेभ्यो लोका' इति श्रुतिरेवात्र भगवतस्स्पष्ट मुपदिष्टा । "सत आगम्ये"ति श्रुत्या समुच्चय एवाङ्गीकर्तव्य । "विकल्पपक्षे चाष्टदोष" इति **श्रीकण्ठशिवाचार्यैर्युक्त** ॥

"यथा जीवो नाडीषु शेते तथा पुरीततब्रह्मवाक्ययो प्राप्त । प्रामाण्य परित्यज्येत" । "अप्राप्तश्चा प्रामाण्य स्वीक्रियेत' "यदापुन पुरीतद्ब्रह्मणोश्शेते" तदापुरीतद्ब्रह्मवाक्ययो पूर्व

प्रामाण्य स्वीक्रियेत। पूर्वस्वीकृतचाप्रामाण्य परित्यज्यतेति प्राप्ते परित्यागो प्राप्तस्वीकार परित्यक्त स्वीकार स्वीकृतपरित्यागश्चेति दोष चतुष्टय पुरीतद्ब्रह्मवाक्यकोटौ तथा नाडीवाक्य कोटौच दोषचतुष्टये योजिते सति अष्टौदोषाभवन्ति । अतोनविकल्प इति सिद्ध ॥

नाड्यादीनामेकार्थ त्वाद्व्रीहियवादीनामिव विकल्प इति पूर्वपक्षयुक्तिं परे वदन्ति । परम्परयैकप्रयोजनत्वे समुच्चयस्यादिति निरपेक्षत्वप्रतीतिरेव विवक्षितेति तैरपि वक्तव्य । तासु तथा भवति । "यथा सुप्तस्स्वप्न न कथचन पश्यति" । "अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति ताभि प्रत्यवसृप्य पुरीततिशेते" इति नाड्यादि समुच्चयश्च श्रुत्या प्रवर्म्यत इति सिद्धान्त युक्तिरुक्ता । तत्र नाडीना प्रत्यवसर्पणमार्गत्वमात्र प्रतिपन्नमिति तासा सुषुप्ति-स्थानत्वे समुच्चयाप्रतीते । तदनादर । नाडी पुरीततो जीवाधारत्व व्यपदेशस्तदुपाभ्या-धारतया ब्रह्माधारत्वं नाम । ब्रह्मात्मकत्वमेति चायुक्त । **"सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने"**ति सूत्रितत्वात् । वैय्यधिकरण्य श्रुतीनामस्वारस्याच्च । ननु । "यत्रैष एतत्सुप्तो य एष विज्ञानमय "। "पुरुषस्तदेष प्राणाना विज्ञानेन विज्ञानमादाय एषोन्तरहृदय आकाश-स्तस्मिञ्छेत ' इति । 'पुरीतति शेते' इति च श्रुत्यो कथमविरोध । अत्र आकाशे परमा-त्मनीति परे । तथापि हृदय इति वच । "पुरीतच्छयनेन विरुद्ध" । अत आकाश शब्दवाच्य पुरीतदाख्यधमैक्यादविरोध इति वाच्य । "हृदय वेष्टनमाम पुरीतत्" । "तच्च हृदयाधार " । अतो न विरोध इत्यन्ये तच्चायुक्त । "हृदयान्नाडीभि प्रत्यवसृप्य पुरीतति शयनस्य हृदिशयनस्यच विरोधात् । अन्येतु "स्वप्ने सान्तर्यामिक परमात्मानमुपैती"ति वदन्ति । तच्चायुक्त । अन्तर्यामिणा ईश्वराद्यतिरिक्तस्य परमात्मन प्रामाणिकत्वात् । "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त" इति श्रुति विरोधाच्च तस्मात्पूर्वोक्त समञ्जसं ॥ तदभावावि-करणं समाप्त ॥

ननु पूर्वदिनीया एव जीवास्सुप्तिदशाया सूक्ष्मावस्थापन्नान्त करणविशिष्टन्नतया हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने ज्योतिर्लिङ्गे लीनास्सन्त । उत्तरदिनेषु स्थूलावस्थापन्नान्त.करणाव-च्छिन्नतया तदभिव्यक्ततया भवन्ति वा । उत । पूर्वदिनीयात करणावगतजीवाना सर्वात्मना सुषुप्त्यवस्थाया ब्रह्मण्यात्यन्तिक लये सत्यभिमानान्त करणयोगा । तदभिमानजीवा उत्पद्यन्ते वेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निर्णयमाह ॥

॥ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्द विधिभ्य ॥ ९ ॥

यस्तु पूर्वदिने यो जीवस्सुप्तिदशाया हृदयपुण्डरीकावच्छिन्न ज्योतिर्लिङ्गात्मक परशिवे लीन स एवोत्तरदिने स्थूलान्त करणापन्नतया भिव्यक्तोभवति । कुत । **कर्मानुस्मृति शब्द विधिभ्य** । पूर्वदिने कृतस्य श्रोत्रियस्य चा श्रोत्रियस्य कर्मण अस्मिन् दिने स्मरणात् । "ते इह व्याघ्रो वा सिंहो वेति " श्रुतिश्रवणात् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेते"त्यादि विधिवाक्याच्च । एतेभ्यो हेतुभ्य इत्युच्यते । प्रतिदिन भिन्नभिन्न जीवाङ्गीकारे अन्यस्य ज्योतिष्टोम कर्तृत्वमन्यस्य तद्भोक्तृत्वमिति । स्वर्गकामस्य ज्योतिष्टोमविधायक वाक्य-मप्रामाण्यं स्यात् । 'त(इ)दिह व्याघ्रो वा सिंहोवे'त्यारभ्य'यद्यद्भवन्ति तत्तदाभवन्ती'ति वाक्य-मप्रामाण्यं स्यात् । तस्य वाक्यस्य पूर्वदिनीया नामेव जीवाना सुप्तिदशाया सूक्ष्मेरूपान्त -

करण विशिष्टानामुत्तरदिनेषु स्थूलान्त करण विशिष्टतया अभिव्यक्त इति निर्दिश्यते। "नोचेत्पूर्वदिनानुभूत कर्मणोऽस्मिन् दिने स्मरण नस्यात्" इति। अन्येनानुभूतस्यान्येन-स्मरण सम्भवाच्चेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । यत्रैतत्पुरुषस्स्वपीति नाम"सता सौम्यतदासंपन्नो भवती"ति श्रुतिरेवात्र विषय । "कि सुप्त एव प्रबोधसमये उत्तिष्ठति उतान्य" इति सन्दि-ह्यते। "ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति। न सपुनरावर्तते नसपुनरावर्तत" इति। "यथा नद्यस्स्य-न्दमानास्समुद्रे अस्तगच्छन्ति नामरूपे विहाये"त्यादि श्रुतिशतेषु ब्रह्मभावापन्नस्य पुनरा-वृत्ति प्रतियोगित्व व्यपदेशात्। "सता सोम्य तदा सम्पन्नोभवती"त्यत्र ब्रह्मप्राप्ताना सुप्ताना कथ पुनरावृत्ति रुपपद्यते । "सर्वेषा जीवाना सुप्तिप्रबोधदर्शनादन्य" इति प्राप्तेऽभिधीयते। "स एव"त्विति। तु शब्द पक्ष व्यावर्तयति। "स एवोत्तिष्ठति"। कुत । **कर्मानुस्मृतिशब्दादिभ्य** । "कर्म तावन सुषुप्तेन पूर्वकृत पुण्यपापरूप तत्त्वज्ञानात्प्राक् तेनैव भोक्तव्य। **अनुस्मृतेरपि**। "य एवाह सुप्त । स एव प्रबुद्धोऽस्मी"ति शब्दोऽपि सुषुप्तप्रबुद्धस्सएवेति दर्शयति। "त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तदा भवन्ती"ति विषयश्च मोक्षार्था-त्सुप्तस्य मुक्तत्वे मार्थकास्स्यु । "नचासौ सर्वोपाधि निर्मुक्त पराशिवत्व प्राप्त । तद्यत्रैत-त्सुषुप्त" इति। "सुषुप्त प्रकृत्या नाह खल्वयमेव सम्प्रत्यात्मान जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति"। "नाहमत्र भोग्यपश्यामी"ति श्रुतिश्रवणात्। "मुक्तस्य च परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"। "स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण"। "स स्वराड्भवति"। "तस्य सर्वेपु लोकेषु कामचारो भवति"। "सर्व ह्यपश्य पश्यति"। "सर्वमाप्नोति सर्वश" इति। कल्याण विभूति प्राप्ताना कैलासवासिना "**सालोक्य सामीप्य सारूप्यसिद्धाना** सर्वज्ञत्वादि परमेश्वरधर्मा मुक्त जीवाना श्रूयन्ते । अतस्सुषुप्त ससरन्नेव आयस्त सर्वकरणो ज्ञानभोगाद्यशक्तो विश्रमस्थान परशिवाख्य ज्योतिर्लिङ्ग उपसम्पद्यास्वस्थ पुनर्भोगायोत्तिष्ठति ॥ कर्मानुस्मृति शब्दविध्यधिकरण समाप्त ॥

शरीरत्रयेष्ववस्था त्रय श्रुत्युक्त्यनुभवतयारूढमपि। सुप्त्यनुगुण्यतया मूर्छावस्था काचिद्दृष्टा। तस्मात्सा तद्विलक्षणा तदन्तर्भावावेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण सुषुप्त्यवस्था मूर्छावस्थयो परस्पर वैलक्षिण्यमाह ॥

॥ मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ मुग्धेऽर्धसम्पत्ति परिशेषात् ॥ १० ॥

"मूर्छावस्थाया हृत्पुण्डरीकावच्छिन्न ज्योतिर्लिङ्गे ब्रह्मणि देहाद्यभिमानविशिष्टस्य जीव-स्यार्धसम्पत्तिरर्थलय एव"। न तु सुषुप्तिदशायामिव सर्वात्मना तदभिमानलय ।"मूर्छितस्य पुरुषस्य बाह्यपदार्थज्ञानाभावेप्यन्तरदु खानुभवसन्धानस्य विद्यमानत्वेन देहाद्यभिमानस्यापि वेशितोह्यङ्गीकर्तव्यत्वात्। तथाच परिशेषादवस्थात्रय विलक्षणत्वात् मूर्छावस्या भिन्नैवे"ति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । पूर्वत्र सुप्तजीवप्रकारत्वमभिधायेदानी मुग्धमधिकृत्य चिन्त्यते। मूर्छित पुरुष इति लोके सर्वानुभवदृष्टत्वामूर्छेति काचिदवस्था विद्यते । तदवस्था सुषुप्त्यादिष्वन्यतमा न वेति विषय । "अवस्थान्तरकल्पने मानाभावात्सुषुप्त्यादी-

नामन्यतमावस्थायामेव मूर्छाप्रमिध्युपपत्तेरतोन्यतमावस्था ' इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "**मुग्धेऽर्धसम्पत्ति**"रिति । मुग्धे पुरुषे या तस्यावस्था सा मरणायार्धसम्पत्ति । कुत । परिशेषात् । नतावत्स्वप्रजागरो ज्ञानाभावात् । निमित्तवरूप्यादाकारवैरूप्याच्च न सुप्तिमरणे निमित्त हि । मूर्छाया अभिघातादि । पारिशेष्यान्मरणायार्धसम्पत्तिर्मूर्छा । मरण हि सर्वप्राणदेहसम्बन्धोपरति ॥

किञ्च । निमित्तवैरूप्यात्सुषुप्तिव्यावृत्ति । आकारवैरूप्यान्मरणव्यावृत्ति । न सुप्तिमरणेत्युक्तेरासन्नतया सुषुप्तिमरणयोर्वैस्यत्वात्पारिशेष्यमुक्त । पश्चान्मरणान्तर्भावशङ्कायामाकारवैरूप्य विवृत । सुषुप्तौ प्राणो भूयिष्ठमुपपद्यते । मूर्छायामल्प किञ्चिदुपलभ्यते । "मृतौ न किञ्चिदपि बाह्यवायुना भूयिष्ठमाप्यायितस्सुषुप्तो" । मूर्छाया किञ्चिदाप्यायित । अनाप्यायितस्य प्राणस्योपलम्भानर्हत्वादन्येतु मूर्छित कि मरणाय परमात्मानमभिसम्पन्न । "उत स्वाप्ने तास्मिन्विलान । उत प्रकारान्तरगत ' इति विचारमाचक्षते । जाग्रदादिष्वन्यतमेत्वेकविचारान्तर्भावात् । पृथक्करणे फलाभावात् द्वैधाविचार उचित । विचारस्य परमात्मपर्यतत्वञ्च विहत । तस्मात्सूक्ष्मप्राणदेहसम्बन्धावास्थितिर्मूर्छेति निणायते ॥ मुग्धाधिकरण समाप्त ॥

पूर्वत्र त्व पदार्थवाच्यस्य परमात्मज्ञान निरोधक महाघोर ससारोत्तारणहेतुभूत वैराग्योदयार्थ सूत्रकारेण तस्य जाग्रत्स्वप्न सुषुप्ति मुग्धोत्क्रान्त्यवस्था निरूप्य तत्कर्मानुसरणेन न तत्कर्तृत्वमाश्वरस्य निरूपणात् । तत्पदार्थ परमात्मा कीदृश । सावयवो वा निरवयवो वेत्याशङ्काया तल्लक्षणमधिकरणान्तरेण निरूपयति ॥

॥ उभयलिङ्गाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ नस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्ग सर्वस्य हि ॥ ११ ॥

परस्य जगत्कारणस्य शिवस्योभयलिङ्ग भावप्रधानो निर्देश । उभयलिङ्गत्व । उभयलिङ्गत्व नाम अर्चादिलिङ्गरूपेण शिवभक्तगात्रेषु **काशी श्रीशैलादि** दिव्यस्थलेष्वर्चादि लिङ्गरूपेण पण्डितपामर तारणार्थ स्थिति । किच । देवमनुष्यादि सर्वशरीरान्तर्यामितया । मूलाधार हृदय भ्रूमध्यादि प्रदेशेषु ज्योतिर्लिङ्गात्मकत्वेन प्रकाशकत्व । **महाकैलास मेरु कैलास मन्दरादि** स्थलेषु पराम्बिकावच्छिन्नतया भक्ताना सालोक्यादि त्रिविधापवर्गात्मक कल्याण विभूत्यर्थ । धर्मार्थकाम फलसिध्यर्थ । दिव्यलीलामङ्गळविग्रह विशिष्टत्व पराकाशरूपेण निरवयव स्वभावतया निखिल जगद्व्यापकत्वं च निर्दिष्ट ॥

अतस्तस्य तदुभय स्वाभाविकमेव । केचित्परस्य निर्गुण निरवयवत्वमात्र स्वाभाविक । सत्यसङ्कल्पादि सगुणत्वमागन्तुक मुभयोरेकत्र विरोधात् । मन्दबुद्धीनामुपासनार्थं मिथ्याभूत सगुणत्वमोपाधिकभेदेनाङ्गीकर्तव्यमिति वदन्ति । तन्मत निराकरोति । नस्थान इति । स्थानत । उपाधित । सगुणत्व निर्गुणत्वयोर्भेद नसम्भवति । कुत । सर्वत्रहि । सर्वत्र वेद वेदान्तागमादिष्वपि । परस्य ब्रह्मण तदुभयमसान्दिग्धतया प्रतिपादनात्तस्योभयलिङ्गत्व स्वाभाविकमेवेति निर्दिश्यते । "रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यै ते तनुवौ घोरान्या शिवान्ये'ति । 'याते रुद्रशिवातनूरघोरापापकाशिनी' । 'तयानस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि' । "सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मै विश्वा तनूषु भेषजानिदत्त" । 'अवस्यत मुञ्चत'मित्यादि वेदेषु ।

"आकाश शरीरं ब्रह्म"। "सत्यात्म प्राणारामं मन आनन्द"। "शान्तसमृद्धममृतं"। इति प्राचीनयोग्योपाख्य। "अमृतस्य देववारणो भूयास"। "शरीरमे विचर्षण"मित्यादि वेदान्तेषु। "आधारे कनक प्रख्य हृदये विद्रुमप्रभ। भ्रूमध्ये स्फाटिकच्छाय लिङ्गयोगी विभावयेत्"। "मुखे मन्त्र हृदि ध्यान मस्तके लिङ्गधारण। रुद्राक्षच शिखाभस्म तद्वै ब्राह्मणलक्षण"[1]। इत्यादि स्मृतिषु। "अन्तर्धारण शक्तोवा ह्यशक्तोवा द्विजोत्तम"। "सस्कृत्य गुरुणा दत्त शैवलिङ्गमुरस्स्थले"। "धार्य विप्रेण मुक्त्यर्थमेव वेदेषु गीयते"। "उरस्स्थले हरिर्लिङ्ग धृत्वा मूर्ध्नि पितामह"। "लिङ्गस्य मा समाराध्य स्व स्व पदमवाप्नुयु"। "तस्मात्स्थूलेच सूक्ष्मेच शिवलिङ्ग चिदात्मक"। "धारयेत्सतत भक्त्या भवबन्धविमुक्तये"। इत्यादि शिवागमेष्वपि तदुभय समानत्वेन स्वाभाविकतया बहुधा प्रपञ्चितत्वा'दर्धजरति न्याय'-वदप्रसिद्धत्वात्पक्षैकत्वमयुक्तमत। "उभयविधिबलादुभयसिद्धि' रिति न्यायेन तस्योभय लिङ्गत्व निष्प्रत्यूहमेवेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ। तैत्तिरीये। "दहर विपाप परमेश्मभूत यत्पुण्डरीक पुरमध्यसꣲस्थ"। "तत्रापि दहरं गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य"। इति परमेश्वरस्य दहरोपास्यत्व विधाय स क इत्याशङ्काया। "यो वेदादौ स्वर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित."। "तस्य प्रकृति लीनस्य य परस्समहेश्वर"इति। तत्रोपास्यो महेश्वर इति स्पष्टमुपदिश्य। तद्भक्तवरिष्ठत्वेन दृष्टान्ततया 'सहस्रशीर्ष देव'मित्यनुवाके नारायणहृदयावच्छिन्न शिवोपासन प्रदर्श्य। 'निधनपतयेनम' इत्यादिना तस्य सर्वात्मकत्वमभिधाय। 'एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्गꣲस्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र'मिति बाह्याभ्यन्तर भेदेन तस्य मूर्ताऽमूर्तत्व व्यपदेशात् ॥

किञ्च। कैवल्ये। "हृत्पुण्डरीक विरजं विशुद्ध" इत्यारभ्य "उमा सहाय परमेश्वर प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठ प्रशान्त"। "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमस परस्तात्" इति। "वालाग्रमात्र हृदयस्य मध्ये विश्वेदेव जातवेदस वरेण्य"। इत्यथर्वण शिरसि। 'अंगुष्ठमात्र पुरुष ज्योतिरिवाधूमक' इति कठवल्या। 'अथास्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्मदहरोस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टितव्य। तद्विजिज्ञासितव्य" मिति छान्दोग्ये। "एषोऽसौ परमोहसो भानुकोटि प्रकाशो एनेद व्याप्त तस्याष्टधावृत्ति र्भवति। "पूर्वे दले पुण्येमति"। "आग्नेये निद्रालस्यादयोभवन्ति"। "याम्ये क्रौर्ये मति। नैर्ऋते पापेमनीषा। वारुण्या क्रीडा"। "वायव्ये गमनादौ बुद्धि"। "सौम्ये रतिप्रीति"। "ईशान्ये द्रव्यादान"। "मध्ये वैराग्यं"। "केसरे जाग्रदवस्था"। "कर्णिकाया स्वप्न"। "लिङ्गे सुषुप्ति" "पद्मत्यागे तुरीया"। तत्तुरीयातीतमिति हसोपनिषदि। "अत्र लिङ्गे सुषुप्ति"रिति हृदयान्तर्वर्तिन परब्रह्मणाश्शिवस्य लिङ्गरूपत्व स्पष्टमुपदिष्ट। "ज्योतिर्लिङ्ग भ्रुवोर्मध्ये नित्यं ध्यायेत्सदा यति"। इति सामशाखाया। "लिङ्ग ब्रह्मैव केवल"मिति साम रुद्रसूक्ते दर्शनात्"। "परस्य सावयवत्व निरवयवत्व उभयात्मकत्व वा" ॥

किञ्च। सर्वजीवान्तर्यामित्वेन जीवकृत पुण्यापुण्य फलभोक्तृत्वञ्च युक्त नवेति सन्दिह्यते। 'उभय विधिबलादुभयसिद्धि'रितिन्यायेन शिवस्य परब्रह्मण मूर्ताऽमूर्तत्वमश्रौत-मिति चेत्तदयुक्त। "अशरीर वा वसन्तं"। "नमे प्रियाऽप्रिये"। "अचक्षु श्रोत्रं

1 Another reading is शिखायज्ञोपवीतच स वै ब्राह्मणलक्षण

तदपाणिपाद"। "नित्य सर्वगत सुसक्ष्म"। "अप्राणोह्यमनाश्शुभ्र"। "आकाशवत्सर्वगतो निरञ्जन"। "निष्फल निर्गुण शान्त निरवद्य निरञ्जन"। "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय"। इत्यादि श्रुतिकदम्बेषु तस्य मूर्तत्वादिक निषिद्धत्वात्। मूर्तत्वे व्यापकत्व भङ्गात्। जीववद्रागद्वेष सुखदु खानुभव प्रसङ्गात्। "शायित इति शरीर"मिति व्यवस्थादर्शनात्। स्वेच्छाधीनविग्रहत्वेऽप्यपुरुषार्थत्व सम्भवाच्च। "अर्धजरतिन्याय"वदेकस्य परस्य तस्योभयधर्मत्व सम्भवति। "यस्यात्मा शरीर"। "योरुद्रो अग्ना"वित्यादिषु सर्वान्तर्यामित्व सर्वशरीरत्वचोपपन्नमिति चेत्। तदनुपपन्न। तद्धर्मप्राप्ति प्रसक्तेरनन्तत्र तत्राव्यवस्थितस्य तत्तत्सम्बन्धरूप पुरुषार्थद्योतनाच्च। "नेहनानास्ति किञ्चने" त्यादि श्रुतिष्वद्वितीयत्व व्यवस्थापनेन ब्रह्मभिन्न जीवेश्वरादि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमर्थात्सिद्धत्वात्। रज्ज्वारोपित सर्पवत्कालत्रयेऽपि पारमार्थिकत्वेन सावयवत्व सर्वज्ञत्वादि धर्मावच्छिन्नेश्वरो नास्तीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे। **'नस्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्ग सर्वत्र हि'**। हि कारेण पूर्वपक्ष निरस्यति। न स्थानतोपि परस्येति। न माहेश्वरादि पञ्चविंशति लीलामङ्गळ विग्रहस्थानतोपि। परस्य ब्रह्मण। अपुरुषार्थलेशस्सम्भवति। कुत। उभयलिङ्ग। सर्वत्र। यतस्सर्वत्र श्रुतिस्मृत्यागम पुराणादिषु तस्योभयलिङ्गत्व। मूर्ताऽमूर्तोभयात्मकत्वमुपादिश्यते। अनन्तस्य बाह्ये। **काशी श्रीशैल गोकर्ण केदार चिदम्बरादि** दिव्यस्थलेषु सद्भक्तगात्रेषु। मेरुमन्दर कैलासादि प्रदेशेषु च भक्ततारणार्थमर्चावतारेण मूर्तत्व। मूलाधार हृदयभ्रूमध्य ब्रह्मरन्ध्रादिस्थलेषु जगदेक कारणभूत चिदाकाशरूपेणामूर्तत्वचोपपन्न। तैत्तिरीयके। "दहर विपाप"मित्यादिना ज्योतिर्लिङ्गानुसन्धानरूपान्तर्लिङ्गानु धारण। "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्ग स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र"मित्यनेन बाह्यलिङ्ग धारणञ्चोपदिष्ट। "यश्छन्दसामृषभो विश्वरूप"। "छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव"। "समेन्द्रो मेधया स्पृणोतु"। "अमृतस्य देवधारणो भूयासं"। "शरीरं मे विचर्षण"। 'जिह्वा मे मधुमत्तमा'। "कर्णाभ्या भूरि विश्रुव"। "ब्रह्मण कोशोसि मेधया पिहित"। 'श्रुत मे गोपाये'ति बाह्यलिङ्ग धारण। "आकाश शरीर ब्रह्म"। "सत्यात्म प्राणाराम मन आनन्द"। "शान्तिसमृद्धममृत"। इति प्राचीनयोग्योपास्स्व। "य एषोन्तर्हृदय आकाश"। "तस्मिन्नय पुरुषो मनोमय"। "अमृतो हिरण्मय" "अन्तरेण तालुके"। "य एष स्तनइवा व लम्बते"। "सेन्द्रयोनि"। "यत्रासौ केशान्तो विवर्तते"। "व्यपोह्यशार्ष कपाले"। इत्यादिना तदाभ्यन्तर लिङ्गधारणञ्च दृश्यते॥

किंच। 'सत्यञ्चाऽभवत्'। 'निरुक्तचानिरुक्तच। निलयनञ्चानिलयनञ्च'। "विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च"। "सत्यञ्चानृतञ्च सत्यमभव"दिति मूर्ताऽमूर्तत्वमेकस्य तस्योपदिष्ट। "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवि"। "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एकः"। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया निवृत्ति"रिति श्वेताऽश्वतरे। तस्याभिध्यानादित्यनेनान्तर्लिङ्गानुसन्धान। योजनादित्यनेन बाह्यलिङ्गधारणञ्चोपदिष्ट। "सर्वानन शिरोग्रीवस्सर्वभूत गुहाशय। सर्वव्यापीच भगवान् तस्मात्सर्वगतश्शिव"। इत्यथर्व शिरसि। "सर्वानन शिरोग्रीव"इत्यनेन। "**मस्तके कन्धरे कक्षे कुक्षौ वक्षस्थले**ऽपिवा। तथा **पाणितले**वापि प्राणलिङ्ग धरेत्सुधी"। इति वचन दर्शनात्। बाह्यलिङ्ग धारण।

सर्वभूत गुहाशयादिना बाह्याभ्यन्तरेप्युपदिष्टं । "त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते" । "वारयन्ति तु ये भक्त्या वारयन्ति तमेव ते" । इति बृहज्जाबाले । लिङ्गधारणस्य सर्वातिशयत्व मनसि निधाय तत्तुल्यत्व त्रिपुण्ड्रधारणस्योपदिश्यते ॥

किंच । कैवल्य शाखाया । "उमासहायं परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । 'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्' । इत्यादौ । 'उमासहाय' मित्यादिना सगुणत्व । "समस्तसाक्षि तमस परस्ता"दित्यादिना निर्गुणत्वमेकस्योपपद्यते । "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे"ति श्रुत्यन्तर प्रतीते । "साध्यात्मकस्य परस्य निर्गुणत्वमुपदिष्ट" । तथास्मृतावपि । "शिव प्रशान्तममृत सर्वज्ञ सर्वतोमुख" । "सत्यसङ्कल्प सयुक्त सत्यकाम सनातन" । "मूर्ताऽमूर्तात्मक शुद्ध भक्ताभीष्टफलप्रद" । "मणिकङ्कण केयूर मकुटादिविभूषित" । "नीलग्रीव विरूपाक्षमुमावामाङ्ग भासित" । "कोटिसूर्य प्रताकाश कोटिकन्दर्पसुन्दरं" । "पशुपाश विनिर्मुक्त पञ्चकृत्य विशारद" मिति । पौराणिके च । "तेजोबलैश्वर्य महावबोध सुवीर्य शक्त्यादि गुणैकराशि " । "पर पराणा परिपूर्णकामो निरस्तहेयो निखिलेश्वरश्शिव " । इत्यादि सकल सद्गुणोपेत शिवाख्य परम पद । "परब्रह्मैव श्रुतिस्मृतिभ्यस्तदुभय लक्षणमवगत ॥

किञ्च । सदा सर्वान्तर्यामितया व्यवस्थितोपि दिव्यलीलामङ्गळ विग्रहेपि स्ववशीकृतमायिकत्वाज्जीववन्नकश्चिद्दोष कलङ्क । "**सम्भोगप्राप्तिरितिचेन्न वैशेष्यात्**" । "**स्थित्यदनाभ्याञ्चे**'त्यादिषु परब्रह्मणश्शिवस्य कर्मावश्यकत्वेन दोषाभावोह्युपदिष्ट । "एष त आत्मा-अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो पिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोन्वेष्टितव्यस्सविजिज्ञासितव्य " । इत्यादि बहुश्रुतिषु । "अस्ति कश्चिन्महादेवो रमणीय गुणाकर " । "सर्वलोकस्य निर्माता पशुपाश विलक्षण " "समस्त कल्याणगुणात्मकोसौ स्वशक्ति लेशाध्दृत भूतवर्ग " । "स्वभावसिद्धोभयलिङ्गसज्ञ प्रधानक्षेत्रज्ञ पति र्महेश " । इत्यादिषु तस्य सर्वान्तर्यामित्व सर्वमङ्गल गुणाकरत्व सर्वदोषविलक्षणत्वादिकचोपदेशात् । 'शीर्यत इति शरीर' मिति व्यवस्था प्राकृत जीवविषयत्वमिति वेदितव्य । ननु । शिवस्य परब्रह्मणस्स्वाभाविक मूर्ताऽमूर्तत्व व्यपदेशे घटाकाशयोरिव तयोरन्योन्य भेदमर्यादासिद्धत्वात् "एकमेवाऽद्वितीय ब्रह्म" । "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे" इत्यादि बहुश्रुति विरोधस्सम्भवतीत्याशंक्य- निराकरोति ॥

सू ॥ भेदादितिचेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्[1] ॥ १२ ॥

"बिम्बत्व प्रतिबिम्बत्व यथा पूषणि कल्पित " । "जीवत्वमीश्वरत्वञ्च ब्रह्मण्येकत्र कल्पित"मित्यादि स्मृतिपुराणेषु जीवेश्वरयोरौपाधिक भेदत्वावगमात् । तस्य मूर्ताऽमूर्तत्वविधायक श्रुतीनामौपाधिक भेदमात्रमेवोपपन्नं । नोचेन्मूर्ताऽमूर्त ब्रह्मणो परस्पर भेदादितिचेन्न । प्रत्येकमतद्वचनात् । 'द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तचामूर्तमेवच' । "अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तबोध शिव प्रशान्तममृत ब्रह्मयोनि ' । "तदादिमध्यान्तविहीनमेक विभु चिदानन्दमरूपमद्भुत" । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त"मित्यादि श्रुतिशतेष्वभेदतया

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Sutra* is read as follows
न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्

स्वाभाविकत्वेन तस्य मूर्ताऽमूर्तोभय लिङ्गत्व यतो व्यपदिश्यते । अतस्तद्विरुद्ध स्मृति पुराण-सिद्धमौपाधिक भेदमनङ्गीकर्तव्यमित्यर्थ ॥

किञ्च । "य पृथिव्या तिष्ठन्" । "य आत्मनि तिष्ठ" न्नित्यादिषु प्रतिपर्याय । "सत-आत्माऽन्तर्याम्यमृत" इत्यन्तर्यामिणश्शिवस्य तद्गतधर्मवत्त्वमिति चेत्तदसत् पृथिव्याद्यष्ट-मूर्तित्वेपि तद्विलक्षणत्वमेवाभिधीयते । "समस्त साक्षि तमस परस्तात्" । "योदेवाना प्रथम-पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"रित्यादि श्रुतिदर्शनात । ननु । "सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्ध-स्सर्वरस" इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणस्सावयवत्व सगुणत्वमेव मुख्यमिति केचित् । "अशब्द मस्पर्शमरूपमव्यय"मित्यादिना तस्य निरवयवत्व निर्गुणत्वमेव स्वाभाविकमिति केचित् । केचिन्निर्गुणत्व सगुणत्वयोरेकपक्षे परस्पर श्रुतिविरोध प्रसङ्गात्तदुभय ग्राह्यमिति वदन्ति । तस्मादव्यवस्था दृश्यते । विनिगमकाभावादतस्त्रयाणा मध्ये किमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपिच । "द्वेवाव ब्रह्मणोरूपे मूर्तञ्चामूर्तमेवच" । इति सर्व सशयोच्छेदक मुख्यसिद्धान्त विधायक श्रुतिमात्र प्रमाणमिति यत्तन्न । कुत । **एवमेके** । एव सर्वश्रुतिविरोधेन । एके । मुख्य वैदिका । 'वामदेवागस्त्यादय' । परब्रह्मणश्शिवस्योभय लिङ्गत्व वदन्त्यतस्तदेव ग्राह्य । सिद्धान्तशिखामणौ । "साङ्ख्य योग पाञ्चरात्र वेदा पाशुपत तथा" । "एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभि '। 'वेदप्रमाण सर्वेषा साङ्ख्यादीना महामुने । वेदानुसरणादेषा प्रामाण्य-मिति निश्चित' । 'पाञ्चरात्रस्य योगस्य साङ्ख्यस्य च महामुने' । 'वेदैकदेशवर्तित्व शैव वेदमयं मत' । 'वेदैकदेशवर्तिभ्यस्साङ्ख्यादिभ्यो महामते' । 'सर्ववेदानुसारित्वाच्छैवतन्त्र विशिष्यते' । इति । वामदेव सहितायामपि । 'सर्वात्मकश्शिवोनन्तस्सर्व वेदान्तसम्मत '। 'मूर्ताऽमूर्तात्मको नित्यो निरवद्यो निरञ्जन ' । इति दर्शनादुभयलिङ्गत्व तस्य स्वाभाविकत्वमिति सिद्ध । "अशरीर वा वसन्त" । "अप्राणोह्यमनाश्शुभ्र" इत्यादि बहुश्रुतिषु ब्रह्मण निर्गुणत्व निरवयवत्वमेव प्राधान्यत्वेन भूय प्रपञ्चितत्वात्सगुणत्वमौपाधिकत्वान्मिथ्याभूतत्वाच्च प्राधान्यमित्याशक्य निराकरोति ॥

सू ॥ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

"अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तबोध शिव प्रशान्तममृत ब्रह्मयोनिं" । "तदादिमध्यान्त विहीनमेक विभु चिदानन्दमरूपमद्भुत"मित्यादि बहुश्रुतिषु । निरवयव शिवतत्त्वमेव प्रसाधि-तत्वादरूपमेव हि शिवतत्त्वमङ्गीकर्तव्य मिति चेत्तत्प्रधानत्वात् । "उमासहायं परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त । ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमस परस्तात्"। "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम " । "ऋत॰ सत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल । ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्व-रूपाय वै नमोनम " । नमस्ते रुद्रमन्यव उतोतइषवे नम" इत्यादि श्रुतिशतेषु तत्सगुणत्व सावयवत्व ध्यानपूजा नमस्कारादीना निर्गुणनिरवयव शिवतत्त्वप्राप्तिप्रधान्योपदेशात्तस्य मूर्ताऽमूर्तोभयधर्मवत्त्व उभयधर्म बलादुभयधर्मसिद्धिरिति न्यायात्तुल्यत्वेन स्वाभाविकतया वेदितव्य । 'आकाशो ह वै नामरूपयो र्निर्वहिता' । 'तेयदेतदतरा' । "तद्ब्रह्मेति" "सर्वानु-प्रवेशेऽपि नामरूपकार्यास्पर्शेन नामरूपयो निर्बोधृत्वमेव प्रतिपादनात्तस्य तदुभयलिङ्गमनि-

वार्य । ननु । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे"त्यादिभि र्निर्विशेष प्रकाशैकस्वरूप ब्रह्मावगम्यते । अन्यत्तु सर्वज्ञत्व सत्यसङ्कल्पत्व सावयवत्व सत्यकामत्वादिक "नेतिनेत्या"दिभि प्रतिषिध्यमानत्वेन मिथ्याभूतमित्यवगन्तव्यमत कल्याणगुणाकर सावयवत्व कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ॥ १५ ॥

यथाग्नेयक्रोणाविप वैश्वानरस्याहवनीयादि सर्वदेशवैश्वानरस्यच स्वप्रकाशत्व तमो निवारणत्व शीतापवारणत्व धर्मैकत्वादवैयर्थ्य । तथा "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे"त्यादि श्रुतिसिद्धामूर्तस्य । "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाये"त्यादि वाक्यसिद्धि हिरण्मयत्व सत्यसङ्कल्पत्व सर्वज्ञत्वाद्यनन्यसाधारणधर्मावच्छिन्नस्य ब्रह्मण । **अवैयर्थ्यात्** । उभयोरपि स्वप्राकाश स्वरूपत्वमभ्युपगम्यते । तस्मादुभयलिङ्गत्वमविरोधेनैकस्य ब्रह्मण बहुधा प्रपञ्चित । "निष्कळ निष्क्रियं शान्त निरवद्य निरजन" । "अपहतपाप्माविजरोविमृत्यु "। 'सत्यात्मा प्राणाराम मन आनन्द' । " यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् । यस्य ज्ञानमय तप " । 'प्रधान क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेश स्ससारमोक्षस्थिति बन्धहेतु '। "परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच " । "अथ कस्मादुच्यते महादेवो यस्सर्वान्परित्यज्य आत्मज्ञानयोगैश्वर्येण महति महीयते तस्मादुच्यते महादेव । " ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना"मित्यादि श्रुति शतेषु मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणोरवैयर्थ्य व्यपदेशादुभयलिङ्गत्व तस्य स्वाभाविकमित्यनवद्य ॥

किंच । सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व सर्वकारणत्व सर्वमयत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वफलप्रदातृत्व सत्यसङ्कल्पादि धर्मविशिष्ट सगुणब्रह्मणो मिथ्यात्व व्यवस्थापने । "त्रियबक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन ' । " सर्वलिङ्ग स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र ' । "दहर विपाप परमेश्मभूत यत्पुण्डरीक पुरमध्यस स्थ"मित्यादिषु शिवलोक फलप्राप्ति विधायक बाह्यान्तरङ्ग प्रसिद्ध **दहरशाण्डिल्योपकोसल वैश्वानरप्रतर्दन** विद्याना वैयर्थ्यो दुर्निवार । "यादृशी यक्ष स्तादृशो बलि"रिति स्वविकल्पित न्यायेन सगुणमिथ्याभूतेश्वर लोकप्राप्त्यादि फलजनक श्रुतीना मिथ्यात्वमविरोधमितिचेत् । 'यादृशो यक्ष स्तादृशो बलि'रिति स्वकीय न्यायेन । अर्धजरतिन्यायवत्पक्षैकदेशाङ्गीकारमयुक्तत्वात्सगुण मिथ्याभूत वेद प्रतिपादित निर्गुणब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वमर्थसिद्धत्वात् । केवल निर्गुणस्य वेद प्रतिपादकत्वा सम्भवाच्च तदवैदिक वादोह्यविचारित रमणीय । " एव वा अरेऽयमात्मानन्तरो बाह्य कृत्स्न प्रज्ञानघन" इति श्रुतौ निर्गुण शुद्धचैतन्य मात्रत्वोपदेशात्कथ सगुणब्रह्म प्रधानमित्याशकायामाह ॥

सू ॥ आह च तन्मात्र ॥ १६ ॥

"द्वावेव ब्रह्मणोरूपे" इत्यादि श्रुतिषु असन्दिग्धतया ब्रह्मण मूर्ताऽमूर्तत्व व्यवस्थापनात् । श्रुति सकोचे मानाभावात् । "अथात आदेशो नेति नेती" त्यादि वाक्याना मूर्ताऽमूर्त प्रपञ्चनिषेध पूर्वक प्रत्यग्बोधमात्र परत्वात् । " स्थिरेभिरङ्गै पुरुरूप उग्र"इत्यादि जगदेक कारणभूत शिवैकस्वरूप नित्यमङ्गलदिव्य विग्रहाणा नित्यत्वावगमाच्च । "एव हि अरेऽयमात्मा" । "सत्यज्ञानमनन्त ब्रह्मे"त्यादि श्रुतय । परशिव स्वप्रकाश स्वरूपता मात्र प्रतिपादका । नान्यत्सत्यसङ्कल्पत्वादि सिद्धब्रह्मशरीर निषेधपरा । अत एव **तन्मात्र** तयोर्मूर्ता-

ऽमूर्तब्रह्मणो प्रतिपादकत्व मात्रमेव श्रुतय आहच प्रतिपाठयन्तीत्यर्थ । तैत्तिरीयेपि च । "सत्यत्यच्चाभवदि"त्यादिना मूर्ताऽमूर्तोभयत्व दृश्यते । अतो न सन्देहकलङ्क । ननु ब्रह्मणश्शिवस्योभय लिङ्गत्व श्रुति सिद्धत्वात्प्रसिद्धमस्तु । तथापि "यज्ञदत्त देवदत्ता"दिवदुभयो परस्परधर्म वैलक्षिण्य द्योतनात्कथमेकत्वमित्याशक्य तत्राह ॥

सू ॥ अदर्शयति चाथो अपि स्मर्यते[1] ॥ १७ ॥

सर्ववेदान्तगणस्तद्ब्रह्मण कल्याणगुणाकरत्व दिव्यमङ्गलविग्रहत्व निरस्त निखिलदोषकलङ्कत्व सर्वव्यापकत्वममूर्तत्व सर्वान्तर्यामित्वञ्च दर्शयन्ति । **चाथो अपि स्मर्यते** । तथा स्मृतिरपि । मूर्ताऽमूर्तत्व स्वाभाविकत्वेन स्मर्यते । सर्वशक्त्यात्मकस्य पवनादिवद्व्यापकस्यामूर्तस्य सर्वकाम सर्वगन्ध सर्वरस तत्त्वादि धर्मावच्छिन्नस्य मूर्तस्य च । परस्पर स्वाभाविकभेद सत्त्वेपि अभेदमप्यनवद्यमिति स्मर्यते । "तमीश्वराणा परम महेश्वर त देवताना परम च दैवत" । "पतिं पशूना प्रथम पुरस्ताद्विवामदेव परमेशमीड्य" । "सकारण कारण कारणाधिपो नचास्य कश्चिज्जनिता नचाधिप" । "नतस्य कार्य करण च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविवैव श्रूयते" । "यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्" । "यस्य ज्ञानमय तप" । "भीषास्माद्वात पवते" । "स एको ब्रह्मण आनन्द" । "यतो वाचो निवतन्ते"। "निष्कल निष्क्रिय शान्त" इत्यादि श्रुतिषु । "योमामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वर" । "विष्टभ्याहमिद कृत्स्न मेकाशेन स्थितोजगत्" । "मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचर" । "हेतुनानेन कौन्तेय जगद्धि परिवर्तते" । "उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत" । "यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्ययमीश्वर" । "सर्वज्ञ सर्वकृत्सर्वशक्तिज्ञान बलादिमान्" । "अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनोनादिमान्वशी" । "क्लमतन्द्रीभय क्रोध कामादिभिरसयुत" । "निरवद्य पर प्राप्ते निरधिष्ठोऽक्षर क्रम" इत्यादि स्मृतिष्वपि ब्रह्मण शिवस्योभय लिङ्गात्मकत्व व्यपदेशान्मूर्ताऽमूर्तयोर्भेदे सत्यभेदमुपपन्न ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

निरवयवस्य व्यापकस्य शिवस्यैव सदाशिव महेश्वर कालरुद्रेशानादि सावयवरूपेण स्थितस्यापि घटपटादिवदन्योन्यभेदमसङ्गत । अत एव जल दर्पणादि प्रतिबिम्बित सूर्यादिवद्भेदे सत्यमप्यभेदोऽपि शास्त्रेषूपमा दृश्यते । "आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत्" । "तथैवैको ह्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान्" । "एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित" "एकधा बहुधाचैव दृश्यते जलचन्द्रव"दित्यादि श्रुतिषु मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्वेनोभयलिङ्गत्व स्पष्टमुपदिष्टत्वान्न सन्देहकलङ्क प्रसङ्ग । ननु "दृश्यते जलचन्द्रव"दित्यादिषु बिम्बप्रतिबिम्ब भावेन मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्व प्रसाधनेऽपि भेदस्योपाधिकत्वेना पारमार्थिकतया मिथ्यात्वात् । तयोस्सर्वदा भेदमात्रमेव श्रुतेस्तात्पर्यमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥

सू ॥ अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्व ॥ १९ ॥

तु शब्दश्शङ्कानिरासार्थ । "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव"दिति श्रुता-

---

1 In the *Sankara-Bhashya*, this *Sutra* is read as follows
दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते

वम्बुदर्पणादिष्वौपाधिकभेदेन यथासूर्यमुखादयो गृह्यन्ते । न तथा सदाशिवादि मूर्तिस्थाने महादेवो गृह्यते । अम्ब्वादिषु हि सूर्योदयो भ्रान्त्या तत्रस्था इव गृह्यन्ते । न परमार्थतस्तत्रस्था । इहतु । "द्वे वाव ब्रह्मणोरूपे मूर्तञ्चामूर्तमेवचे"त्यादि श्रुतिशतेषूभयोरपि पारमार्थिकत्वेन तुल्यत्वमुच्यते । अतो दृश्यते जलचन्द्रवदित्यादिषु तदात्वमेव गम्यते । ननु । "यस्य पृथिवी शरीर" । "यस्यात्मा शरीर" । "य पृथिव्या तिष्ठन्" । "य आत्मनि तिष्ठ"न्नित्यादिषु परमेश्वरस्य पृथिव्याद्यष्टमूर्तित्व तदन्तर्यामित्व चोपदेशात् । शिवादिमूर्तानामेव तन्मूर्तित्वमिति व्यवस्था कथमुपपद्यत इत्यत्राह ॥

सू ॥ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेव दर्शनाच्च[1] ॥ २० ॥

अन्तर्भावात्सदाशिवादीनामप्राकृत स्वाभाविकाभिन्न चिच्छक्त्यशत्वेन शिवान्तर्भूतत्वात् । **वृद्धिह्रासभाक्त्व** त्रिगुणात्मक शिवभिन्नशक्त्यंशभूत पृथिव्याद्यष्टमूर्तीनामिव जन्मनाशादि दोषाश्रयत्व न सम्भवति । तस्मा**दुभयसामञ्जस्यात्** । उभयोर्मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणो र्भेदाऽभेदसामञ्जस्यात् । कुत । **एवदर्शनाच्च** । 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चामूर्तमेवच' । "तदादि मध्यान्त विहीनमेक विभु चिदानन्दमरूपमद्भुत" । "उमासहाय परमेश्वर प्रभुं त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त"मित्यादि श्रुतिशतेषु मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणो र्भेदत्वे सत्यभेदसामरस्य द्योतनाच्च । पाशरूप जडप्रकृत्यावृत पृथिव्याद्यष्टमूर्तानामिव सदाशिवादीना न तद्भेदत्व निश्चीयते । उत । "आकाशशरीरब्रह्म । सत्यात्म प्राणाराम मन आनन्द" । "शान्तिसमृद्धममृत" । इति प्राचीनयोग्योपास्वेति । "आकाशत इत्याकाश" । "प्रकाशस्तदवा पचिदम्बररूपं" । "सत्यात्मा सत्यस्वरूप" । "प्राणाराम" । "प्राणेष्वासमन्ताद्रमन्तीति प्राणारामं" । "मनसि आनन्दो यस्य । मन आनन्द' । इत्यनेन वाक्येन मूर्ताऽमूर्तत्वमुपलक्षित । "आकाश शरीरंब्रह्मे'त्यत्राऽमूर्तत्व प्राणाराम मनआनन्दमित्यादिषु मन प्राणात्मक लिङ्गशरीरोपदेशात् । तल्लिङ्गशरीर व्यपदेशेन स्थूलदेहमर्थात्सिद्धत्वात् । स्थूल विना सूक्ष्मस्य प्रवृत्त्यसम्भवाच्च । मूर्तत्वञ्चोपदिष्ट । एतेन जगदेक कारणस्य नित्यनिष्कलङ्कस्य सर्वज्ञस्य मूर्ताऽमूर्तस्यैव ब्रह्मत्वमवगम्यते । स्मृतावपि । 'मूर्ताऽमूर्तात्मकोऽनन्त प्रपञ्चातीत वैभव' । "निष्कलङ्को निराधारो निर्लिप्तश्शिवउच्यते" । "अनन्तानन्तकल्याण गुणैक घनईश्वर" । "शिव इत्युच्यते सद्भिश्शिवतत्त्वार्थ वेदिभि"रिति दर्शनात् । "शिवशब्दवाच्य ब्रह्मोभयलिङ्ग"मिति व्याचक्षते । "तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूप यथा महारजन वा स" इत्यादिना आकारविशेषञ्चाभिधाय । "अथात आदेशो नेति नेति' । "नह्येतस्मा"दिति । "नेत्यन्यत्परमस्थितिस्सर्व प्रकृत ब्रह्मण प्रकार"मितिशब्देन परामृश्य तत्सर्व प्रतिषिध्य सर्वविशेषाधिष्ठान सन्मात्रमेव ब्रह्मविशेषास्त्वेव विध स्वस्वरूपमजानता ब्रह्मणा कल्पिता इति दर्शयति ॥

अत कथमुभयलिङ्गत्व ब्रह्मण इत्यत्राह ॥

॥ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ प्रकृतैतावत्त्व हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय ॥ २१ ॥

नैतदुपपद्यते यद्ब्रह्मण । प्रकृत विशेषवत्त्व । "नेति नेतीति प्रतिषिध्यत" इति ।

---

1 In the *Sankara-Bhashya*, this *Sutra* is read as two different *Sutras*
१ वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामजस्यादेव २ दर्शनाच्च

तथा सति भ्रान्तजल्पितायमानत्वात् । नहि ब्रह्मणो विशेषणतया प्रमाणान्तरा प्रज्ञातं । सर्वं तद्विशेषणत्वेनोपदिश्य पुनस्तदेवानुन्मत्त प्रतिषेधति । यद्यपि निर्दिश्यमानेषु केचन पदार्था प्रमाणान्तर प्रसिद्धास्तथाऽपि तेषा ब्रह्मण प्रकारत्वमप्रज्ञातमेव । इतरेषा तु स्वरूप ब्रह्मण प्रकारत्वञ्चज्ञातमतस्तेषामनुवादासम्भवादत्रैवोपदिश्यन्ते । तस्मात्तन्निषेधो नोपपद्यते । यस्मादेव तस्मात्प्रकृतैतावत्त्व ब्रह्मण प्रतिषेधताद वाक्य । "ये ब्रह्मणो विशेषा प्रकृता स्तद्विशिष्टतया ब्रह्मण प्रतीयमानेयत्ता"नेति नेताति प्रतिषिध्यते । नेति नेति । नेव नैव । उक्त प्रकारमात्र विशिष्ट न भवति । ब्रह्मा उक्त प्रकारविशिष्टतया ब्रह्मण इयत्ता प्रकृता । 'साऽत्रे'ति शब्देन परामृश्यत इत्यर्थ । यतश्च निषेधानन्तर ब्रह्मणो भूयो गुणजात ब्रवीति । अतश्च प्रकृतविशेषणयोगित्वमात्र ब्रह्मण प्रतिषेधति । **ब्रवीति हि** भूयो गुणजात । नन्ह्येतस्मादिति । "नेत्यन्यत्परमस्त्ययनामधेय सत्यस्य सत्यमिति" । 'प्राणा वै सत्य'।"तेषामेव सत्य" । इति । अयमर्थ । इति नेति यद्ब्रह्म प्रतिपादित।"तस्मादेतस्मादन्यद्वस्तुपर नह्यस्ति" । ब्रह्मणोऽन्यत्स्वरूपतो गुणतश्चोत्कृष्ट नास्तीत्यर्थ । तस्य च ब्रह्मण सत्यसत्यमिति नामधेय तस्य च निर्वचन । "प्राणा वै सत्य तेषामेष सत्यमि"ति प्राण शब्देन प्राणसाहचर्याज्जीवा परामृश्यन्ते । "ते तावत्सत्य । वियदादिवत्स्वरूपान्यथाभावरूप परिणामाभावात्" । "तेषामेषसत्य" । "तेभ्योप्येष परम पुरुषस्सत्य जीवाना कर्मानुगुण्येन ज्ञानसङ्कोच विकासो विद्यते । परम पुरुषस्यत्वपहतपाप्मान स्तौ नविद्येते । अतस्तेभ्योप्येष सत्यमतश्चैव वाक्यविशेषोदित गुणजातयोगात् । "नेति नेती"ति ब्रह्मणस्सविशेषत्व न प्रतिषिध्यते । अपितु पूर्वप्रकृतेयत्तामात्रमत उभय लिङ्गमेव परब्रह्म । ब्रह्मण प्रमाणान्तरागोचरत्वेन तत्सम्बन्धितया मूर्ताऽमूर्तादि रूपानुवादेन तन्निषेधासम्भवात्प्रकृतेयत्ता प्रतिषेधे उक्त । तदेव प्रमाणान्तरागोचरत्व दर्शयतीत्याह ॥

सू ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ २२ ॥

तद्ब्रह्म प्रमाणान्तरेण नव्यज्यते । **आह हि** शास्त्र । "न सन्दृशे तिष्ठतिरूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन" । "न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा" । "नावेद विन्मनुते त बृहन्त । नैषातर्केण मतिरापनीया" । इत्यादि श्रुतिष्वभक्ता गोचरत्व स्पष्टमुपदिष्ट मूर्ताऽमूर्तस्य शिवस्य परब्रह्मणस्स्वरूपमपरिच्छेद्य । स्वप्रकाश । केन विज्ञायत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अपि सराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या[1] ॥ २३ ॥

अपिच सराधने । सम्यग्बाह्याभ्यन्तर्ध्यान धारण पूजा नमस्कारादि धर्मविशिष्टशिवाराधने भक्तिरूपापन्ने भक्ताधिकार तारतम्येन केषाञ्चित्स्वप्ने केषाञ्चिज्जाग्रदवस्थायाञ्च । मूर्ताऽमूर्तात्मकोभय लिङ्गसाक्षात्कार । "नानत्रे"ति **प्रत्यक्षानुमानाभ्या** श्रुतिस्मृतिभ्या मवगम्यते । "सर्वलिङ्ग स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र" । "अमृतस्य देव धारणोभूयास" । "शरीर मे विचर्षण" । "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति" । "त्रियबक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन" । "उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मक्षीय्यमामृतात्" । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना

---

1. Another reading is अपि च सराधने प्रत्यक्षानुमानाभावात्

श्रुतेन । यमेवेषवृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनू स्वा" । "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत स्तुत पश्यति निष्कल ध्यायमान" इति श्रुतय । शातातप स्मृतिरपि । "भक्त्या साम्ब महादेवमाराध्य विश्वतोमुखं" । "मूर्ताऽमूर्तात्मक नित्य ध्यानपूजादि मार्गत" । "आराधकस्य कर्तव्य माराधनविधिस्सदा" । "बाह्येचाभ्यन्तरेचैव शिवानुग्रह सिद्धये" । स्मृत्यन्तरेपि । "उमासहायमाराध्य सर्वज्ञ प्रभुरव्यय" । "मूर्ताऽमूर्तात्मक दिव्य कोटिसूर्य समप्रभ" । "कोटिचन्द्र प्रतीकाश कोटिविद्युल्लतामय" । "नित्यमाराधयेद्धीमान् श्रद्धाभक्त्यादि सयुत" । "आभ्यन्तरे तथा बाह्ये लिङ्गरूप महेश्वर" "योराधयति शास्त्रेण स आराध्यो महीतळे" । गीतायां च । "नाह वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया" । 'भक्त्यात्वनन्यया शक्या अहमेव विधोऽर्जुन । ज्ञातु द्रष्टु च तत्त्वेन प्रवेष्ट च परतप" इति । वेदपाद स्तवे । "ईश्वर तमह वन्दे यस्य लिङ्गमहर्निश" "यजन्ते सहभार्याभिरिन्द्रज्येष्टा मरुद्गणा" इति बहुधा प्रपञ्चितत्वाद्भक्तिरूपापन्न ध्यान धारणाद्युपासनारूपाराधन मुमुक्षूणा कर्तव्य ॥

ननु । "यतो वाचो निवर्तन्ते" । "अप्राप्य मनसा सह" । "यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमत" । "तदेव ब्रह्म त्व विद्धि" "नेद तदिदमुपासते" । इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मणो मनोवाक्काय वेद्यत्वादर्शनात् । कथ तस्यौपासनविधिरिति चेन्न । "यतोवाचो निवर्तन्त" इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मणो मनोवाक्कायवेद्यत्वादर्शनात् । कथ तस्यौपासन विधिरिति चेन्न । "यतो वाचो निवर्तन्त" इत्यादि श्रुतिषु श्रुतेरविशुद्धान्त करणा ग्राह्यत्वोपदेशत्वात् । भक्ताना ब्रह्मसाक्षात्कार प्रतिषिध्यते । "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तुत पश्यति निष्कळ ध्यायमान" । "दृश्यते त्वग्रियाबुध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि" । "ब्रह्मविदाप्नोति पर । ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "ईशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति" । "तमक्रतु पश्यति वीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमीश" । इत्यादि श्रुतिशतेषु विशुद्धान्त करण ग्राह्यत्व परमेश्वरस्योपदेशादनयो श्रुत्योरविरोध इति भाव । स्मृतिरपि । "य विनिद्राजितश्वासा सन्तुष्टा नियतेन्द्रिया" । "ज्योति पश्यन्ति युञ्जानस्तस्मै योगात्मने नम" इत्यविशुद्धान्त करण ग्राह्यत्व ब्रह्मण प्रदर्शित । अतो "यन्मनसा मनुते"त्यादि वाक्याना तत्परत्वमेवेति निश्चीयते । तत्पदार्थ शिवाराधनेन त्वं पदार्थभूता साधकस्य तत्पदार्थ साक्षात्कारेपि त्वं पदार्थभूतस्वाभाविक जीवत्व कथं निवर्तत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रकाशादिवच्चावैशेष्य प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २४ ॥

इतश्च प्रकृतैतावत्त्वमेव प्रतिषेधति । न मूर्ताऽमूर्तादि विषयत्व । यतो नवच्छिन्न बाह्याभ्यन्तर ध्यान धारणाद्युपासनेन साक्षात्कृत परशिव ब्रह्मस्वरूपाणा वामदेवागस्त्योपमन्यु दूर्वास दधीचि विश्वामित्र गौतम रेवणसिद्धादीना दर्शने प्रकाशादिवत् जीवन्मुक्तदशाया ज्ञानानन्दादि स्वरूपवन्मूर्ताऽमूर्तात्मकतयापि ब्रह्मप्रकाशते । द्वयोरपि ब्रह्मधर्माद्वैशेष्यं प्रतीयते । "तद्वैतत्पश्यन् ऋषि वामदेव प्रतिपेदे" । "अह मनुरभवम् । सूर्यश्चतमामायुरमृतमुपास्वे"त्यादि ब्रह्मस्वरूप भूतप्रकाशानन्दादिश्च तेषा वामदेवादीना संराधीनात्मके ध्यानधारण पूजाद्युपासके **कर्मण्यभ्यासादुपलभ्यते** । तद्वद्बाह्याभ्यन्तर शिवाराधकाना तेषामेव मूर्ताऽमूर्तादि ब्रह्मसाक्षात्कारमप्यविशेषण तदात्मकत्वेन प्रतीय्यते । श्रुत्यन्तरेषु ।

"यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तगच्छन्ती नामरूपे विहाय । तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेण (अभि)निष्पद्यते' । 'स उत्तम पुरुष' इत्यादि श्रुत्यन्तरेष्वपि परशिव ध्यानधारण-पूजाद्युपासकानामेव तदनुग्रहात्स्वाभाविक जावत्वनिवृत्ति पूजाद्युपासकानामेव तदनुग्रहात्स्वा-भाविक निवृत्ति पूर्वक शिवत्वप्राप्तिविदेहमुक्तो दृश्यते । "ननु आत्मावाऽरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादिषु श्रवणादिना ब्रह्मसाक्षात्कारावगमात् । बाह्याभ्यन्तर तदारभ्य तदाराधकानामेव तत्साक्षात्कारामिति व्यवस्था कथमुपपद्यत इत्याशङ्कयाह ॥

सू ॥ अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम् ॥ २५ ॥

अतश्शिव ध्यान धारणाद्याराधनादेव । '**अनन्तेन** चराचरा प्रपञ्चात्मकत्वेन लिङ्ग पर-ब्रह्मेव' । तथाहि । यथा ध्यानधारणाद्युपासना काले तदुपासकाना ज्ञानदृष्ट्या मूर्ताऽमूर्ता-त्मक परशिव ब्रह्मसाक्षात्कारो भवति । तदनवच्छिन्नाभ्यास माहात्म्येन तथा व्यवहार-दशाया प्रपञ्चदर्शनेन तत्प्रपञ्च सर्व तद्ब्रह्मरूपेण तस्य भाति । अत्र हि कारो निश्चयार्थो-निर्णायते । अत एव केवल श्रवण मननादीना ध्यानधारणादीनामिव न तत्साक्षात्कार हेतुत्व । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्य" इत्यादिना तदुपासकाना तच्छ्रवण मनना-दिक सूच्यते । नोचेत् । न्याय वैशेषिक वैद्यशास्त्र श्रवणादानामिव वैफल्य प्रसङ्गो दुर्निवार । तस्मात्तदाराधन प्रयुक्त तच्छ्रवण मननादीनामेव तत्साक्षात्कार फलमिति निश्चीयते । "ब्रह्म-विदाप्नोति पर" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । इत्यादि श्रुतीनामपि वेदशब्देनोपासना ज्ञान-मेवाभिधीयते । न शास्त्रज्ञानमात्रत्व । केवल शास्त्रज्ञानस्य जल्प वितण्ड हेत्वाभासादि वादोपयोग मात्रत्वमिति वेदितव्य । "अनुभूति विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते" । "प्रति-बिम्बित शाखाग्र फलास्वादन मोदव"दित्यादि श्रुतिषु स्वानुभवज्ञानस्यैव फलहेतुत्व व्यप-देशात् ॥

किञ्च । शिवाराधन महिमाविशेषेण विश्वामित्रागस्त्य सानन्द शतानन्द रेवणासिद्धादीना सर्गान्तरकल्पनत्वादि सामर्थ्य शास्त्रेषु दृश्यते । लोके गरुडमन्त्राद्युपासकाना तत्प्रतियोगिन-स्सर्पादय. । गरुडादि भावनया भयाविष्टास्सन्त नम्रीभावेन तदाज्ञावशवर्तिनो भवन्ति । तस्मादुपासनस्य सर्वाधिक्यत्व मनवद्य । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चामूर्तमेव "चेत्यादि श्रुतिनिष्ठ ब्रह्मोभयलिङ्गोपासन मुमुक्षूणा कर्तव्य । तदुक्त स्कान्दे । "उरस्थले हरिलिङ्ग-धृत्वा मूर्ध्नि पितामह ' । "लिङ्गस्थ मा समाराध्य स्वस्व पदमवापतु " । "तथाचाभ्यतरे लिंग ज्ञानरूप शिवात्मक" । "धृत्वा तद्ध्यानयोगेन शिव प्राप्नोति नान्यथे"ति दर्शनाच्च । तदुभयलिंग ब्रह्मोपपन्नमिति सिद्ध ॥ उभयलिङ्गाधिकरण समाप्तम् ॥

प्रथमाध्याये "**प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्य**" इत्यारभ्य भेदादि मतत्रयमुक्त्वा तत्त्र-याणा मध्ये बौद्धादिवच्छ्रुत्यैकदेश प्रामाण्यमतद्वय निरस्य सर्वश्रुति समन्वयत्वेन भेदाऽभेद-मतस्यैव '**सर्वाधिक्यत्व मनवस्थितेरिति काशकृत्स्न**' इति सूत्रेण राद्धान्तित । तद्भेदाऽभेद प्रपञ्च ब्रह्मणोस्सम्भवतीति द्वितीयाध्याये । "**अधिकन्तु भेदनिर्देशा**"दित्यादि सूत्रैर्घटपटव-त्परस्परभेदत्व । "**तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य** ' इत्यादिना मृद्घटयोरिव तदनन्यत्व प्रसाध्य । तद्धेतुभूताभिन्न निमित्तोपादान कारणानङ्गीकारमताना वेदबाह्याना निराकृत्य ।

एतदध्यायेन स्थानतोऽपि **परस्योभयलिङ्ग सर्वत्रहीत्युभयलिगाधिकरणेन** भेदाऽभेदतया ब्रह्मणशिवस्योभय लिंगत्व प्रसाधने त्व पद तत्पदार्थ भूताराधकाराध्ययो जीवब्रह्मणोर्भेदो वा ऽभेदो वा भेदाऽभेद इति सशये । तयोर्मोक्षपर्यंत वास्तव भेदाऽभेद सत्त्वेपि परिशुद्धान्त - करणेन मोक्षदशाया ब्रह्मसाक्षात्कारे तद्भेदविनष्ट पूर्वकालत्यन्ताभेद मेवोपपन्नमित्यधिकरणा-न्तरेणाह ॥

॥ अहिकुण्डलाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ उभय व्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २६ ॥

उभय व्यपदेशात् । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" । "प्रधानक्षेत्रज्ञपति गुणेश "। 'द्वासुपर्णे'त्यादि श्रुतिषु जविब्रह्मणोर्भेद व्यपदेशात् । 'अह ब्रह्मास्मि' । 'अयमात्मा ब्रह्म' । "तत्त्वमसी"त्यादि श्रुतिष्वभेदावगमाच्च तयोर्भेदाऽभेदावगीकर्तव्यौ । **अहिकुण्डलवत्** । यथा कुण्डलीभूत सर्पस्यच दीर्घीभूत सर्पस्यच सर्पत्वेचैकत्वेपि । द्वैतप्रधान साङ्ख्यमतमपि अभेद प्रधानयोग मतमपि एकत्वेन निर्दिष्टत्वात् । केचित् द्वैतमेकमतमिति अद्वैतमेकमत-मिति वदन्ति । भ्रान्त्या तन्नविधेय । **'तत्तु समन्वयात्'** । **'गतिसामान्यात्'** इत्यादिना प्रथमाध्याये भेदश्रुतीनामभेदश्रुतीना च ब्रह्मण्येव समन्वय व्यवस्थापनात् । तथा नद्यादि श्रुतिषु भेदाऽभेदस्य स्पष्टमुपदिष्टत्वात् । "साङ्ख्ययोगौ पृथग्बाला प्रवदन्ति नपण्डिता "। इति कृष्णगिताया कृष्णेन । अत्र भगवता व्यासेनापि तत्पदत्व पदार्थभूत जीवब्रह्मणोर्भेदा-ऽभेद निर्दिष्टार्थमिद सूत्र निर्दिष्ट । यथा ह्रस्वत्व दीर्घत्वात्मक विरुद्ध परिमाणवत्त्वात् । भेदा-ऽभेदावगीक्रियेते । एव जीवब्रह्मणोरपि चित्त्वैकत्वेपि अणुत्व विभुत्वात्मक विरुद्धपरिमाण-वत्त्वात् । भेदाऽभेदावगीकर्तव्याविति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । 'नित्यो नित्याना चेतनश्चेतनाना' पृथगात्मान प्रेरितारञ्च मत्वा । 'जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति' । "न कारण कारणाधिपाधिप " । "अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत" । "तस्मिश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध " । 'ईशान-स्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना ब्रह्माधिपति र्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवोम्' । इत्यादि श्रुतिषु । "आराध्यकाराध्ययो" जीवब्रह्मणोर्भेदत्वावगमात् । "सदेव सौम्ये-दमग्र आसीत्" । "सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किम्पश्येत्केन किं वदेत्" । "यदा तमस्ध न दिवा न रात्रिर्नसन्नचासच्छिवएवकेवल " । इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मैकत्वव्यपदेशेन सदाऽद्वैत निर्देशात् । 'तत्त्वमसि' । 'अह ब्रह्मास्मि' । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर"। "शिवएको ध्येयश्शिवङ्कर स्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यादि श्रुतिषु तयोर्भेदाऽभेदव्यवस्थापनाच्च । जीवब्रह्मणोराराधकाराध्ययो र्भेदोवाऽभेदोवा भेदाऽभेदो वा इति सन्दिह्यते । वस्तु-विरोधान्न भेदाऽभेद । "तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्यनश्नन्न्यो अभिचाकशी"ति । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ" । "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त " । "प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ " । "य आत्मनि तिष्ठन्नि" त्यादि श्रुतिशतेषु घटपटयोरिव जीवब्रह्मणोरन्योन्यस्वाभाविक भेदव्यपदेशात् । स्वाभाविकस्य भेदस्य निवृत्त्यसम्भवात् । तत्त्वमस्यादि वाक्यानामौपचारिकत्वेन स्तुति-परत्वात् । अभेदे । उपास्योपासक विरोधात् । "अथात आदेशो नेति नेती"ति श्रुतौ मूर्ता-ऽमूर्तचिदचिद्वस्तु रूपतया ब्रह्मण इयत्तामात्र निषेधाच्च । न कदाचिदप्युपास्योपासकयो रभेदत्वसिद्धिरिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्** । "यथा नद्यस्स्यन्दमाना

स्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय"। "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं"। "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः"। "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठं प्रशान्तं। ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमसः परस्तात्"। इत्यादि श्रुतिषु। आधाराधेयजीवब्रह्मणोर्नदीसमुद्रवत्परस्परं स्वाभाविकभेदसत्त्वेपि मोक्षदशायां प्राप्य प्रापकत्वेन भेदाऽभेदव्यपदेशात्तदेव युक्तं। **अहिकुण्डलवत्**। कुतः। **'उभयव्यपदेशात्'**। 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो'। "ब्रह्मैवेदं सर्वं। आत्मैवेदं सर्वं"। इत्यादिषु तादात्म्यत्वेनाऽभेदव्यपदेशात्। "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः"। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये"त्यादिना। "भेदव्यपदेशाच्च"। "अहेः कुण्डलभावः रज्जुभाववत्"। तयोर्ज्ञानात्मकत्वेनैकत्वेपि परस्परं विरुद्धस्वभावः सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वविभुत्वाणुत्वनित्यमुक्तत्वनित्यबद्धत्वादिधर्माणां दर्शनात्। भेदाऽभेद एव निश्चीयते। श्रुतिसङ्कोचे मानाभावादुभयश्रुत्योस्तुल्यबलत्वाच्च भेदश्रुतीनां सर्वेषां ससारदशाविषयत्वमभेदश्रुतीनां मोक्षदशापरत्वं। "स्थानप्रकरणलिङ्गात्समन्वयः" इति न्यायेन प्रकरणानुकूलार्थो ग्राह्य इति निर्णायते। नोचेदन्योन्यविरोधात्सर्वं शास्त्रमप्रामाण्यं स्यादिति वेदितव्यं॥

ननु सुप्तिप्रबोधादिवत्काल भेदेन भेदाऽभेदमस्तु। तमः प्रकाशवत्परस्परविरोधस्वभावादेककाले तयोस्तदसङ्गत मित्याशङ्कायामाह॥

सू॥ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात्॥ २७॥

वा शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः यथा प्रभाकरप्रभायाः प्रभाश्रयः प्रभाकरमण्डलस्य। **तेजस्त्वात्**। तेजस्त्वेनैकत्वेपि व्यापकत्वपरिच्छिन्नत्वरूपविरुद्धपरिमाणवत्त्वात्। भेदाऽभेदावङ्गीकृतौ। एवं जीवब्रह्मणोरन्योन्यविरुद्धधर्मबाहुल्यात् भेदाऽभेदावङ्गीकर्तव्याविति व्याचक्षते। सङ्कुचितविस्तृतपटादिबहुदृष्टान्तानुरोधेनापि जीवब्रह्मणो भेदाऽभेदो निश्चीयते॥

किञ्च। ब्राह्मणत्वादिजातियोगेन सर्वेषां ब्राह्मणादीनां जात्यैकत्वस्वभावसिद्धेपि। उत्तमाधमादिभावेन नीलपीतादिरूपेण च परस्परं भेद दर्शनात्। तद्वज्जीवब्रह्मणोरपि चिज्जात्यैकत्वेपि सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादि परस्परभेदो विद्यते। तस्मात्तयोर्भेदाऽभेदो वस्तुविरोधादयुक्तामिति दुर्वादो निरस्तः। ननु प्रभा तदाश्रययोरिव जीवब्रह्मणो र्जातियोगमात्रेण गजाश्वगवादिवत्। "जातिव्यक्तिन्यायेन" श्रुतिस्मृतियुक्त्यनुभवव्यवहार बलाद्देशकाल भेदाऽभेदस्सिद्ध इति यदुक्तं तदसङ्गतं। तत्ससारदशा विषयत्वात्। ब्रह्मसाक्षात्कारे 'यथा नद्यादि' श्रुतिशत विहितत्वात्। स्वरूपैक्यमप्यङ्गीकारात् स्वाभाविकस्य भेदस्य निवृत्त्ययोगाच्च। घटाकाशादिवज्जीवत्वमौपाधिकभेदेनाङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्कायामाह॥

सू॥ पूर्ववद्वा॥ २८॥

वा शब्दोऽत्र पक्षैकत्वस्वीकारमतद्वयनिरासार्थः। **पूर्ववत्**। पूर्वाधिकरणे "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" "मूर्तञ्चामूर्तमेवचे"त्यादि श्रुतिबलात्। मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणोर्यथा भेदाऽभेदो निर्दिष्टः। तथात्रापि। ससारदशायां जीवब्रह्मणो स्स्वाभाविकभेदः। मोक्षदशायां तद्वस्त्वाभाविकाभेदो निर्दिष्टः॥

किञ्च । संसारदशायामपि । चित्त्वैकत्वेन प्रभाकरप्रभादिवद्भेदाभेदोह्यङ्गीकर्तव्य । उत । **भेदव्यपदेशाच्चान्य** । "**अधिकन्तु भेदनिर्देशा**"दित्यादिना यथा प्रपञ्चब्रह्मणो कार्यकारणभावेन परस्परस्वभावभेद प्रदर्श्य । '**तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य**'इत्यादिना प्रतिज्ञा दृष्टान्त श्रुत्यनुसारेण तद्वदभेद प्रसाध्य स्वाभाविक भेदस्य निवृत्त्ययोगमित्याशङ्क्य "**उपसहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धी**"ति सूत्रे । तक्रादि सपर्कवशेन क्षीरस्य स्वाभाविक क्षीरत्वनिवृत्तिपूर्वक दधित्वप्राप्तिवज्जीवब्रह्मणो· परस्पर पारमार्थिकभेदसत्वेऽपि मोक्षदशाया-मभेदस्सिद्ध इति यथा पूर्वाध्याये प्रपञ्चित । तद्वदत्रापि तयोस्तदाविवक्षितमिति वेदितव्य । अत्र पूर्ववदिति सूत्राभिप्रेतस्तु पूर्वसूत्र पूर्वाधिकरण पूर्वाध्यायन्यायेन परस्परविरुद्ध भेदाऽभेद श्रुतीना तात्पर्यार्थो ग्राह्य । श्रुत्यैकदेशप्रामाण्येन **भेद एव मुख्य** इति दुर्वादस्सुगतादिवद-वैदिकत्वादग्राह्य इति निश्चीयते ।

ननु । तत्त्वमस्यादि भेदाऽभेदविधायक श्रुतिवत् । "द्वासुपर्णे"त्यादि श्रुतिषु द्वैतसिद्धिश्च "नेहनानास्ति किञ्चने"त्यादिषु तद्वदद्वैतसिद्धान्तश्च द्योतनात् । कथमुभयो-र्बौद्धादिवन्न विधेयमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रतिषेधाच्च ॥ २९ ॥

"द्वासुपर्णे"त्यादि भेदश्रुतिमात्र प्राधान्यत्वे "तत्त्वमस्या"द्यैक्य श्रुति प्रतिषेधात् । तत्त्वमस्याद्यैक्य श्रुतिमात्र प्राधान्यत्वे द्वासुपर्णेत्यादि भेदविधायक श्रुति**प्रतिषेधाच्च** । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे" । इत्यादि श्रुतिषु असन्दिग्धतया दृष्टान्तानुसारेण प्राप्य प्राप-कत्वेन जीवब्रह्मणो र्भेदाऽभेदावगमात् । वैदिकाना तदेव ग्राह्य । पक्षैक स्वीकारे । परस्पर श्रुतिविरोधाद्बौद्धादिवदवैदिकत्वमनिवार्य अत । पूर्वाधिकरणे मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्व-वदत्र त्वपद तत्पदार्थभूत जीवब्रह्मणोर्द्वैतऽद्वैतोभयविधायक श्रुति निर्वाहार्थं बद्धमुक्तदशाया पारमार्थिकाऽद्वैतं च कालभेदेन भेदाऽभेदोह्यङ्गीकर्तव्य ॥

किञ्च । सासारिक दशायामपि । '**अशेनानाव्यपदेशात्**' । '**प्रकाशादिवत्तु नैव पर**' । इत्यादिषु द्वैताऽद्वैतमेव स्पष्टमुपदिष्टत्वात् प्रभाकरमण्यादिवत् । "अशाशिन्यायेन" तयो-र्भेदाऽभेदो युक्त । तस्मात् । 'एको हि भगवो विज्ञायते सर्वमिद विज्ञात भवति' । "सौम्ये-केन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञात स्याद्वाचारम्भण विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्य" मित्यादि श्रुतिषु कारणभूत ब्रह्मज्ञानेन कार्यजात विज्ञात प्रतिज्ञा विधायक सर्व शास्त्रमुपपन्न। सत्यपदस्य वस्तुमात्रपरत्व । "नेहनानास्ति किञ्चन" । "नान्यतोस्ति द्रष्टा नान्यतोस्तिमन्ते" त्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणो र्भेदनिरासावगमात्कथ भेदाऽभेदमतमुपपन्नमित्याशङ्कायामधि-करणान्तरेणाह ॥ अहिकुण्डलाधिकरण समाप्त ॥

॥ पराधिकरणम् ॥

सू ॥ परमतस्सेतून्मानसम्बन्ध भेदव्यपदेशेभ्य· ॥ ३० ॥

ब्रह्म । अत । जीवात् । पर भिन्नं । कुत । **सेतून्मानसम्बन्ध भेदव्यप-देशेभ्य** हेतुभ्य । "एष सेतुर्विधारण एषा लोकानामसम्भेदाये"त्यादि श्रुतिषु जीव-ब्रह्मणोर्नियम्य नियामकत्वात्मक सेतुत्वस्य व्यपदेशादुतमानव्यपदेशात् । "वालाग्र शत-भागस्य शतधा कल्पितस्य च" । "जीवभागस्सविज्ञेय" । "आकाशवत्सर्वगतश्च

नित्य" इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोरणुत्वविभुत्वात्मकान्योन्य भेदपरिमाण श्रवणात् । **अधिकन्तु भेदनिर्देशात्**। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यादि श्रुतिषु भेदव्यवस्थापनान्नान्यतोस्ति द्रष्टेत्यादि वाक्याना। "तस्य सर्वज्ञत्वाद्यद्वितीय महिमातिशय विषयत्वाच्च"। "सदा जीवब्रह्मणोरभेद" इति वादोप्यनङ्गीकरणीय इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृति एत सेतु तीर्त्वाथमन्नद्धो भवति"। "चतुष्पाद्ब्रह्म"। "अमृतस्य परं सेतु"मित्यादि श्रुतिरेवास्य विषय । "अयमात्मा ब्रह्म"। "अह ब्रह्मास्मि"। "प्रज्ञानं ब्रह्म"। "तत्त्वमसि" इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोरैकत्वोपदेशात् । "द्वासुपर्णौ सयुजौ सखायौ समान वृक्ष परिषस्वजाते" ।"तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति"। "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक"। "एषामीशे पशुपतिर्द्विपदा चतुष्पदा"मिति । 'ईशानस्सर्व विद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना'मित्यादि श्रुतिषु तयोरन्योन्य भेदव्यवस्थापनादभेदो वेति विषय । "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्"। "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्"। "आत्मा वा इदमग्र आसीत्"। 'एकमेवाद्वितीय ब्रह्म'। "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे"। इत्यादि श्रुतिषु भेदनिरासा दर्शनात्। "एष सेतुर्विधारण एषा लोकानामसम्भेदाये"ति श्रुतौ। तयोर्भेदो व्यवह्रियत इति चेत्तदसत् । "यथा लोके सेतूना दारमर्यादा व्यवस्थापकत्वमेवं ब्रह्मणोऽपि वर्णाश्रममर्यादा व्यवस्थापकत्वमेव ब्रह्मणोऽपि वर्णाश्रममर्यादा व्यवस्थापकत्वेन सेतुसादृश्यत्वं"। तच्च ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्त जीवब्रह्मणोरौपाधिक मिथ्याभूत भेद एवाङ्गीकर्तव्य । जीवब्रह्मणोरणुत्वविभुत्व व्यपदेशे न भेद इति चेत्तदप्ययुक्त। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतदिवी'ति श्रुतौ ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनो जीवचैतन्यस्यैकपादत्व ब्रह्माण्डाद्बहिर्विद्यमानस्य ब्रह्मचैतन्यस्य त्रिपादत्वञ्च। त्वं पदार्थ तत्पदार्थ विवेकार्थमुक्त। तत्त्व पदार्थयोरभेदज्ञानस्य तत्त्व पदार्थज्ञानविना सभवात्। तत्त्व पदार्थज्ञानार्थं 'स्थूलारुन्धतीन्याये'नान्त करण विशिष्टस्य जीवस्याणुत्व मायाविशिष्ट ब्रह्मणो विभुत्वचोक्त । 'तस्मात्तच्छ्रुते र्नभेदतात्पर्यमणुपरिमाण विभुपरिमाणयो र्मायाकल्पितत्वेन मिथ्याभूतत्वा त्सर्वथा भेदएव वास्तव' इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

अथ 'य आत्मा स सेतुर्विधृति'रित्यस्य परस्य सेतुत्व व्यपदेशात् । सेतुशब्दस्य च लोके कूलान्तर प्राप्तिहेतौ प्रसिद्धेरितोन्यदनेन प्राप्यमस्तीति गम्यते । तथा "एत सेतुं तीर्त्वाऽथ सन्नद्धो भवती"ति तरितव्यचास्याभिधीयते । "अतश्चान्यत्प्राप्यमस्ति"। 'उन्मान व्यपदेशाश्च'। "उन्मित परिमितमिद परब्रह्म"। "चतुष्पाद्ब्रह्मषोडश शकलमित्युन्मानव्यपदेशात्"। "स चायमुन्मान व्यपदेशस्तेन सेतुना प्राप्य सानुन्मितस्यास्ति" ता द्योतयति । तथा सम्बन्धव्यपदेशश्च सेतसेतुमितो प्रापकत्व प्राप्यत्व लक्षणो दृश्यते। "अमृतस्य पर सेतुं दग्धेन्धनमिवानलं"। "अमृतस्यैष सेतु"रिति अतश्च परात्परमस्ति भेदेन च परात्पर व्यपदिश्यते । 'परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य' । 'परात्पर यन्महतो महान्त' मिति च । 'तथा तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वं'। "ततो यदुत्तरतर तदरूपमनामय"। "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"। इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणो र्घटपटवदन्योन्य वैलक्षण्य व्यपदेशात् । जीव एव ब्रह्मेति वादो ह्यसगत । बिम्बप्रतिबिम्ब भाववज्जीवस्य दर्शितत्वादौपाधिक भेदमेवेति यत्तदयुक्तं। "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ"। "अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येना

भुक्तभोगामजोऽन्य '' उत्पत्तेरसम्भवात् । 'अधिकन्तु भेदनिर्देशा'दित्यादि श्रुति सूत्रविरोध-प्रसगात् । तस्माज्जीवब्रह्मणोरादौ रसलोहवत्परस्पर स्वाभाविक भेदसत्वेपि सदाचार्यकटाक्षा-ज्जीवश्शिवो भवतीति निश्चीयते । ननु 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिषु जीवस्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात् । स्वाभाविक भेदस्य निवृत्त्ययोगात् । 'जीवत्वमीश्वरत्वञ्च ब्रह्मण्येकत्र कल्पित'मित्यादिषु तस्य कल्पितत्व व्यवस्थापनाच्च । रज्जुसर्पादिवद्भेदमौपाधिकत्वेन भ्रमात्मकमेवेत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ सामान्यात्तु ॥ ३१ ॥

तु शब्द पक्ष व्यावर्तयति । **सामान्यात्** । समानस्य भावस्सामान्य । तस्मा-त्सामान्यात् । द्वासुपर्णेत्यादि भेदश्रुतिभ्य । जीवब्रह्मणोर्भेद । तत्त्वमस्यादि श्रुतिभ्यस्त-योरभेदश्च । तुल्यत्वेन व्यपदेशात्तदुभय विधायकश्रुत्यो **कालभेदेन समन्वयात्त**दुभय-श्रुत्योर्गौणत्व मुख्यत्व व्यवस्थानागीकर्तव्येति भाव । भ्रमरकिमिन्यायेषु स्वाभाविकत्व निवृत्तिदर्शनात् । आरोपिताभेदमौपचारिकमागन्तुकमित्यादिवादो ह्यविचारितरमणीय ॥

किञ्च । ''विश्वाधिको रुद्रो महर्षि''रित्यादिषु शिवस्य चिदचित्प्रपञ्चाधिकत्व व्यप-देशात् । 'अहं ब्रह्मे'ति जीवब्रह्मवादो न युक्त । अथ 'य आत्मा स सेतुर्विधृति'रित्यादिना सेतुत्व तारितव्यत्व परिमितत्व प्रापकत्वादि भेदेन तयोर्भेदव्यपदेशात् । तदेवावश्यकमिति चेत्तदसगतम् । 'सर्व खल्विद ब्रह्म तज्जलानीति शान्त उपासीते'त्यत्र तस्याभिन्न निमित्तोपादानकारणत्वोपदेशात । ''एतमित प्रेत्य अभिसम्भवितास्मी''ति प्राप्यत्वमुच्यते श्रुत्यन्तरे । ''उमासहाय परमेश्वरं प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त'' । ''ध्यात्वा मुनि-र्गच्छति भूतयोनिं समस्त साक्षि तमस परस्ता''दित्यनेन तम परस्य शिवस्य परब्रह्मण मुक्तजीव प्रापकत्व दर्शित । 'यथा नद्यस्स्यन्दमाना स्समुद्र' इत्यादि श्रुतिषु नदीसमुद्र दृष्टान्तेन जीवभावनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरेव स्पष्टमुपदिष्टत्वादुभय श्रुत्योस्सामान्यत्वेन प्रामाण्य निश्चीयते ॥

ननु भेदाऽभेदश्रुत्यो कालभेद विषयत्वेपि तयोर्बद्धमुक्तदशाभेदेन वैशेष्यात्कथ सामा-न्यत्वमित्याशङ्क्याह ॥

सू ॥ बुध्यर्थः पादवत् ॥ ३२ ॥

'यो यं चतुष्पाद्ब्रह्म षोडश शकल' । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतंदिवी'ति । यथैकस्यैव ब्रह्मण । ब्रह्माण्डातीत त्रिपाद्विभूत्यधिष्ठानत्वेन त्रिपादवत्त्व । चिदचि-त्प्रपञ्चात्मक ब्रह्माण्डरूपैकपाद्विभूत्यधिष्ठानवत्त्वेनैकपादवत्त्वं समुचित । तद्वदभेदश्रुतीना भेदश्रुतीनाच परमेश्वर प्रणीतत्वात् । तुल्यप्रमाणत्व **बुध्यर्थ** निश्चयार्थ. । ''ब्रह्मविदाप्नोति पर''मित्यत्र ब्रह्माण्डातीत त्रिपाद्विभूत्यात्मक शिवोपासनज्ञानेन शिवत्वप्राप्तिश्च ''सत्य ज्ञान-मनन्तं ब्रह्म'' ''यो वेद निहित गुहाया परमेव्योमन्'' । ''सोऽश्नुते सर्वान्कामान्स'' इत्यनेन ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनो महेश्वरस्योपासना ज्ञानेनैकपाद विभूत्यात्मक महेश्वरेण सह सर्वकामफल-भोक्तृत्वञ्च श्रूयते ॥

किञ्च । ब्रह्माण्डातर्वर्तिनो महेश्वरस्य ''वाक्पाद प्राण पादश्चक्षु· पादो मन पाद'' इत्यादिना वागादि पादव्यपदेशोपि दृश्यते । केचिद्ब्रह्मण पादव्यपदेशत्वमुपासनार्थमित्याहु ।

तदसगतं । मूर्ताऽमूर्त ब्रह्मणोरेकत्वोपदेशार्थं तस्य सर्वाधिष्ठानत्व सर्व विलक्षणत्वादि महिमा-प्रपञ्चितार्थमेवेति निश्चाय्यते ॥

ननु । मूर्ताऽमूर्तब्रह्मणो ब्रह्माण्डाण्तर्यामित्वेन तद्विलक्षणत्वेन च घटपटादिवदन्योन्य-वैलक्षिण्यभावदर्शनात् । तथा भेदाऽभेद विधायकोभयश्रुतीना परस्परभेदार्थ बोधकत्वादेकस्य परब्रह्मण समन्वयत्व कथमुपपद्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषा'त्पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतदिवी'त्यत्र चिदचित्प्रपञ्च हृदय-प्रविष्टत्वेनैकपाद विभूतिस्थान 'त्रिपादस्याऽमृतदिवी'त्यनेन प्रपञ्चात्मकत्वेन शिवस्य त्रिपाद्वि-भूतिस्थान च विशेषात् । तयोर्भेदव्यपदेशात् । प्रकाशादिवत् । यथा सूर्यस्य तत्प्रका-शस्य च परस्परविशेषादप्येकत्व । तथा माया विशिष्टस्य तद्विलक्षणस्य च भेदरूपव्यपदेशक गुणप्रधानवाचक श्रुताना । निर्गुणप्रतिपादक भेदश्रुतीनाच साधकसाध्योपायबोधकत्वेनैकत्व-मविरोध । भेदरूपध्यान धारणादि कर्मानुसन्धानपूर्वकत्वेन निरन्तरानुसन्धानावच्छिन्ना द्वैता-नुभवसिध्युपदेशात्पूर्वोत्तरसौधवदुभयश्रुत्यो स्थानविशेषादपि मणिप्रकाशादिवरोधत्वं सिद्ध ॥

ननु । द्वैताऽद्वैतोभयविधायक श्रुतीनामगागिन्यायेन परस्पर सापेक्षत्वमस्तु । तथा-प्युभयश्रुत्यो परस्पर फलभेदव्यपदेशात्कथमेकत्रोपपत्तिरित्याशङ्कयाह ॥

सू ॥ उपपत्तेश्च ॥ ३४ ॥

"अमृतस्यैषसेतु"रित्यादिना शिवजीवयो प्राप्यप्रापकसम्बन्धव्यपदेशादन्यत्रच "ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति" । "हिरण्मयोऽह शिवरूपमस्मि" । "अह ब्रह्मास्मि" । "तत्त्वमसी"त्यादिषु तथा निर्देशाच्च । भेदश्रुतीनामभेदश्रुतीना च । "ब्रह्मण्युपपत्तेश्च परस्पर-विरोधो निषिध्यते" । "स्वस्यैव दशमो विवेकसन्धानादिवत्स्वप्राप्ति"रिति चेन्न । प्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वप्राप्तौ न स्वस्योपायोपपत्ति । "नायमात्माप्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन" । "यमेवैषवृणुते तेनलभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुंस्वा"मित्यादि श्रुति-शतेषु जीवस्य निरन्तरानवच्छिन्न ध्यान धारणाद्युपासनेन परमशिवप्राप्तिर्व्यपदेशात् । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादि श्रुतिषु ज्ञानकर्म समुच्चयोपपत्तिश्च निर्देशाच्च भेदाऽभेद श्रुतीना सर्वासामविरोधेन ब्रह्मब्रह्मण्योपपत्तिर्युक्ता ॥ पराधिकरण समाप्त ॥

ननु । द्वैताऽद्वैत विधायक श्रुतीना बद्धमुक्तदशाभेदेन साध्यसाधकत्वेन प्राप्यप्रापकत्वेन च परस्पर विरोधपरिहारमस्तु । तथापि । 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो' । "द्वासुपर्णौ सयुजौ सखाया"वित्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणोस्तुल्यत्वोपदेशात् । "अजो ह्येको जुषमाणोनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोन्य" इत्यादिषु । तयो र्ज्ञानात्मकत्वेन जन्यत्वे निर्देशात् । "यस्मात्परन्नापरमस्ति किञ्चिदि"त्यादिषु शिवाधिकत्वमात्र निरासा दर्शनाच्च । तयो-स्समानत्वेन प्राप्य प्रापकत्वादिक कथमुपपन्नमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ तथान्यप्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३५ ॥

पूर्वाधिकरणे श्रुत्यैकदेश विधायक द्वैताऽद्वैतमतद्वय निरस्य सर्वश्रुति पूर्वापरमध्यपरा-मर्श हेतुत्वेन द्वैताऽद्वैतमते मुख्यवैदिकसिद्धान्ते सर्व श्रुतिसमन्वयत्वं प्रसाध्य । जीवब्रह्मणो

श्रुतिस्मृति पुराणेषु समानत्वप्रतीतिमात्रेण समानत्वमस्तीत्याशङ्कायामात्र जीवरूप नारायणादीना शिवतुल्यत्व सर्वथा नसम्भवतीति । **तथान्यप्रतिषेधा**दित्यादिना दर्शितमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थो गृह्यते । "समाने वृक्षे पुरुषो निमग्न" । "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे" । इत्याद्युभयविधि विधायक श्रुतिदर्शनात् । शिवसमोऽन्यो जीवोस्ति नवेति चिन्त्यते । 'यस्मात्पर नापरमस्ति किञ्चि'दित्यादि श्रुतिषु शिवादधिकत्ववस्त्वभावेपि । तत्तुल्यो नारायणोस्तीत्यवगम्यते । "सहस्रशीर्षा पुरुष सहस्राक्ष सहस्रपात्" । इत्यत्र । कश्चित्पुरुषस्य अनन्तमुख पाद विशिष्टत्वं । "पादोऽस्य विश्वा भूतानी"ति चेतनाऽचेतन प्रपञ्चाशावच्छिन्नत्व । 'त्रिपादस्यामृत दिवी'ति परम व्योमारूढत्व । "तस्माद्विराडजायत । विराजो अधिपुरुष" इति अव्यक्त हिरण्यगर्भोपादानहेतुत्व । "आदित्यवर्ण तमसस्तुपारे" इति तम परत्व । "तमेव विद्वानमृत इहभवती"ति तदुपासकाना पुनरावृत्तिरहित हेतुत्वञ्चोपदिश्यते । पुनस्तस्य 'सहस्रशीर्ष देव''मित्यारभ्य ।"पति विश्वस्ये"ति विश्वपतित्व ।"नारायणपरब्रह्मे"ति नारायण शब्दवाच्यस्यैव परब्रह्मत्व । "परमात्मा व्यवस्थित"इति दहराकाशोपास्यत्व चास्यप्रतीयते । एतेधर्माश्शिवस्यावगम्यन्ते । "सर्वानन शिरोग्रीव स्सर्वभूत गुहाशय" । "सर्वव्यापीच भगवास्तस्मात्सर्वगतश्शिव" इति मन्त्रोपनिषदि । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुख" इति महोपनिषदि शिवसङ्कल्पेच । "सर्वतश्चक्षुरुत सर्वतोमुख" इति अथर्वशिरसि बहुमुख पादादिमत्व परमेश्वरस्योपदिश्यते । "मायान्तु प्रकृति विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर" । "तस्यावयवभूतोत्थ व्याप्तं सर्वमिद जगदि"ति जगदश प्रविष्टत्व । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । "हिरण्यगर्भ पश्यत जायमान" । हिरण्यगर्भ जनकत्व "समस्तसाक्षितमस परस्ता'दित्यादिषु विश्वसाक्षित्व तम परत्व चोपदिश्यते । एव विश्वरूपत्वादि धर्मसाम्यमनयोर्नारायणमहेश्वरयो श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु तत्पूजाविधिस्समानतया श्रूयते । लोके चाष्टाक्षर पञ्चाक्षर मन्त्रोभय सालग्राम शिवलिङ्गोभय पूजा तीर्थप्रसाद विधिश्च तुलसी बिल्वकमलाक्ष रुद्राक्षोर्ध्वपुण्ड्र तिर्यक्पुण्ड्र विष्णुक्षेत्र शिवक्षेत्रादिकमुभयोस्समानत्वेनावगमात् । तस्मात्परमेश्वरसमो नारायणोस्तीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **तथान्यप्रतिषेधात** । "यस्मात्पर नापरमास्ति किंचि"दित्यादि श्रुतिषु यथापरशिवादधिको नास्ति । तथा जगत्कारणमहेश्वरस्य समोपि नास्ति । "न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यत" इत्यादौ तथान्य प्रतिषेधात् ।

उत । "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे" । "असङ्ख्यातास्सहस्राणि स्मर्यते न च दृश्यते" । "द्यावा पृथिवी जनयन्देव एक" । "य एको रुद्र उच्यते" । "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक" । "यथा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यन्ति मानवा । तथा शिवमविज्ञाय दु खस्यान्तो भविष्यति" । "शिव एको ध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" । "यदा तमस्थ न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिव एवकेवल" । "ऋत॑सत्य पर ब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गळ" । इत्यादिभि जगत्कारण महेश्वरादन्यपुरुष निरासावगम्यते । तस्माच्छिवसादृश्यो नविद्यते ॥

उत । "एकैव शक्तिस्तु महेश्वरस्य भिन्न चतुर्धाविनियोगकाले" । "भोगेभवानी पुरुषेषु विष्णु क्रोधेच काळी समरेच दुर्गे"ति । सामशाखाया । "विष्णोश्शिवशक्त्यंशा व्यवस्थापनात् शक्तिशक्तमतो भेदाऽभेदात् । "निमित्तकारणभूत शिवस्य" । उपादानकारण-

भूत नारायणस्य च । नामरूपादि भेदेन भेदव्यपदेशेपि तयोरभेदात् । "स्वाश्रयातिरिक्ताभावात्सर्वधर्मोपपत्ति" । अत एव । "तस्माद्विराडजायत" इत्यनेन हि पुरुषस्योपादानत्व । "हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान" । "द्यावापृथिवी जनयन्देव एक" इति । परमेश्वरस्य निमित्तत्वञ्चोपदिश्यते । अत एव स्कान्दे । "सर्वशक्तिमत स्साम्बाच्छिवात्परम कारणात् । "प्रादुर्भवति सृष्ट्यादौ पराशक्तिर्महेश्वरी । सादिभोक्तृत्व काले हि पुरुषाख्येन वर्तते" । "सहस्रशीर्षापुरुष. सहस्राक्षस्सहस्रपात्" । "इति सा श्रूयते यस्मात्तस्माच्छिवमय जगत्" । इत्यनेन शिवशक्त्यात्मना चेतनाऽचेतन प्रपञ्चपरिणामत्वाद्भेदाभेदोभय विधायक श्रुतीना समन्वयमुपदिश्यते । अत एव "सर्वो वै रुद्र" इति शिवस्य सर्वात्मकत्वमुपक्रम्य पुरुषस्य नारायणस्य सर्वात्मकत्वमुपादानत्वात्कथमस्योपपत्तिरित्याशङ्काया । "पुरुषो वै रुद्र" इति । "पुरुषस्य विश्वसहस्राक्षस्य महादेवस्य धामहातिच । पुरुषोपि परमेश्वरमहाविभूत्या जगदाकार" इति दर्शित । सर्वज्ञत्व सर्वशक्तित्व सर्वस्वतन्त्रत्व सर्वाधिकत्व नित्यतृप्तत्व निरतिशयानन्दात्मक परब्रह्माभिधान शिवएव विश्वनिमित्तोपादानकारणभूतत्वात्सर्वेषा वाक्याना समन्वयमविरुद्ध । "सोकामयत बहुस्या प्रजायेयेता"ति श्रुतौ "स एव स्वसङ्कल्पत्वेन स्वात्मन पुरुष मुत्पाद्य स्वविभक्त स्वांशभूतेन सकलजगद्भवती"त्युपदिश्यते । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" ।" तदनुप्रविश्य सच्चत्यच्चाभवत्" । इत्यादिना तथाश्रूयते । "मायान्तु प्रकृति विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर" । "तस्यावयवभूतोत्थ व्याप्त सर्वमिद जगदि"त्यादिना तद्वद्गम्यते । तस्मादुपादानधर्मा निमित्ते ह्युपदिश्यन्ते । तथाप्युपादानान्निमित्तस्याधिकत्वाद्विष्ण्वाद्यधिकत्व शिवस्य सिद्ध । "वासुदेव पराप्रकृति" । "प्रकृतिस्त्व पुमान् रुद्र"इत्यादि स्मृतिपुराणेषु विष्णो प्रकृतित्व शिवस्य पुरुषत्वं स्पष्टमुपदिष्टं । अतश्शिवस्याद्वितीयत्व निष्प्रत्यूह ॥

नन्वेकस्य शिवस्य सर्वात्मकत्व सर्वनियामकत्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वविलक्षणत्वादिक कथमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्य ॥ ३६ ॥

अनेन ब्रह्मणा सर्वगतत्व सर्वजगतो व्याप्यत्व "आयामशब्दादिभ्य" । सर्वव्याप्ति वाचिशब्देभ्योवगम्यमान मस्मात्पर नास्तीत्यवगमयति । "आयामशब्दस्तावत्" । "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुख" । "अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहाया निहितोऽस्य जन्तो" । 'तमक्रतु पश्यति वीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमीश' । 'विश्व भूत भुवनं चित्र बहुधा जायमानच यत्' । 'सर्वोह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु' । 'ऋत सत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिंगळ' ।'ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमोनम '।'सर्वानन शिरोग्रीव स्सर्वभूत गुहाशय । सर्वव्यापीच भगवास्तस्मात्सर्वगतश्शिव' । 'देवाहवै स्वर्ग लोकमगमन्' ।'ते देवा रुद्रमपृच्छन्' । 'कोभवानिति' । 'सोऽब्रवीत्' । 'अहमेक प्रथममास'।'वर्तामि च भविष्यामि च' । "नान्य. कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त" । 'तेनेद पूर्णं पुरुषेण सर्वं' । "नित्य विभु सर्वगतं सुसूक्ष्म यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा" । 'सर्वंखल्विद ब्रह्म' । 'ब्रह्मैवेद सर्वं' । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' । 'आत्मैवेद सर्वं' । इत्यादय श्रुतय आदिशब्दाद्गृह्यन्ते तस्मात् । यथाकाशस्य सर्वान्तरत्व सर्वव्यापकत्व सर्वविलक्षणत्वं पवनादि कारणत्व सर्वाधिष्ठानत्वञ्चोपपन्नं । तथैक-

स्यैव ब्रह्मणस्सर्वगतत्व सर्वमयत्व सर्वविलक्षणत्वादिकमुदीर्यते । तस्मादद्वितीय शिवत्वमेवेति निश्चीयते ॥ तथान्यप्रतिषेधाधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"त्यादि श्रुतिषु कर्मण एव सर्वफलदातृत्व व्यपदेशादीश्वरस्य न किञ्चित्प्रयोजन । तस्माच्चतुर्थ्यन्त देवताप्रधान पूर्वमीमासा न्यायेन कर्मण एव सर्वभूतोत्पत्ति स्थिति लय हेतुत्वेन सर्वातिशयत्वमनिवार्यमित्याशङ्काया कर्ममात्र प्रधान निरीश्वर मतान्तर्भूत जैमिनिमतमधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ फलाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ फलमत उपपत्ते ॥ ३७ ॥

अत । कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादि सर्वकर्मभिराराधिताधीश्वरादेव जावाना **तत्फलमुपपत्ते** । सम्भवात् । न केवलकर्मण फलदातृत्व । कुत । **उपपत्ते** । चेतनस्येश्वरस्यैव फलजनकत्वस्योपपन्नत्वात् । जडस्य कर्मण स्वातन्त्र्येण फलजनकत्वानुपपत्ते । परमेश्वरातिरिक्तस्य कर्मफलदातृत्व सर्वथा नसम्भवतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । पूर्वत्र भेदाऽभेद विधायक श्रुतीना सर्वासा असङ्कोचेन ब्रह्मसमन्वय प्रसाध्य । जीवानामैहिकामुष्मिक फलभोगार्थ परमेश्वरोपासनं विधाय । तत्र निष्कामोपासकाना मलिन वासना तिरस्कृताना यज्ञदानतपस्सत्य ब्रह्मचर्य ध्यान धारण पूजा नमस्कार सङ्कीर्तन श्रवणमननादि शुद्धवासनायुक्तभक्ताना स्वाभाविकजीवत्व निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति फलत्वमभिधाय । इहतु कर्मण एव सर्व फलदातृत्व । क्षणध्वसित्वात् । जडत्वामभिधाय जडत्वाच्च नसम्भवति । इति दर्शित । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' । 'एष एव साधुकर्म कारयति' । इत्यादि श्रुतिषु । कर्मब्रह्मणोरुभयोरपि स्वातन्त्र्यावगमात् । 'तत्कर्म फलदातृत्वं कर्मण परमेश्वरस्य वा युक्तमिति सन्दिह्यते' । शब्दबुद्धिकर्मणा त्रिक्षणावस्थायित्वमिति न्यायेन कर्मण क्षणध्वस स्वभावत्वेऽपि तज्जन्यापूर्वफलेन तदुत्तरकाले फलदातृत्वं मम्भवति । "कर्मचितोलोक. क्षीयते । पुण्यचितोलोक क्षीयते" । "स्वकर्मसूत्र ग्रथितोहि लोक" । "पुण्यात्स्वर्ग पापान्नरक"। "जन्मना जायते शूद्र. कर्मणा जायते द्विज" । "कर्मणैव हि ससिद्धिमास्थिता जनकादय" । "कर्मणा जायते जन्तु कर्मणैव प्रवर्धते" । "कर्मणा म्रियते यस्मात्तस्मात्कर्मैव देवता" । इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु कर्मकर्तृत्व दर्शनात् । "यानपात्र मेघादि चलनस्य तद्भिन्न गिरिवृक्ष चन्द्रादिष्वारोपवत्" । कर्मफलदातृत्व परमेश्वरस्य प्रयोजने भ्रान्ति प्रसक्तत्वाच्च तत्फलदातृत्व तस्यैव समुचितमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । जडत्वात् । त्रिक्षणविनष्टत्वात् जन्यत्वाच्च । यज्ञ दान होमध्यान धारण पूजादि जीवकृतकर्मणा तत्तत्कर्मफलदातृत्व न सम्भवति । "सर्वलिङ्ग स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र" । "त्रियम्बक यजामहे" । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना" । "एषह्येव साधुकर्म कारयति" । "त यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते" । "एष ह्येवासाधुकर्म कारयति" । "तमधो निनीषत" इत्यादि श्रुतिशतेषु । 'यथा लोके सदा राजा पुण्यापुण्यकृतान् जनान्'। 'तत्तत्कर्मानुसारेण फलं दास्यति तादृश' । 'तथा महेश्वरो नित्य जीवकर्मानुसारत '। 'परापरेषु लोकेषु फलभोगान्प्रदास्यति' । 'जनकच्छेदको दण्डश्शिवलोके महीयते' । 'क्रतुकर्मकृतोदक्षस्स्वशिरश्च्छेदनात्मक' । 'लब्धवान्फलवैरुध्यं कर्मकर्तृत्व बुद्धित' इत्यादि स्मृति पुराणेषु च सर्वकर्म फलदातृत्व महादेवस्यैव व्यवस्थापनात् । तदा-

राधनबुध्या विवेकिना यज्ञदानतप पूजादि तदाज्ञारूप कर्माचरण तदनुग्रहार्थमाचरितव्यं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ श्रुतत्वाच्च ॥ ३८ ॥

"सवा एष महानज आत्मान्नादो वसुदान "। "एषह्येवानन्दयाति"। "आवो राजान मध्वरस्य रुद्र होतार सत्ययज रोदस्यो "। 'गाथपति मेधपति'। "वाजश्चमे प्रसवश्चमे"। "वाताचमे विष्णुश्चमे" इत्यादि श्रुतिषु। "सर्वकर्मेश्वरस्साम्ब स्सर्वकर्मफलप्रद "। "तस्मात्तं पूजयेन्नित्य सर्वकामार्थसिद्धये"। इत्यादि स्मृतिषु। "नाश्वमेधात्परोयज्ञो रुद्रस्याराधनं प्रति"। इति रामायणादिषु च सर्वकर्माराध्यत्व सर्वकर्मफलदातृत्वञ्च श्रुतत्वाच्च। शिवस्यैव श्रवणाच्च न जडस्य कर्मणस्स्वातन्त्र्य। तस्मात्सर्वकाल सर्वावस्था स्वाराधनन्यबुध्या मुमुक्षुणा शिवाराधन कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

ननु जैमिन्याचार्यकृत शास्त्रेषु यत्र कुत्रापि परमेश्वराराधन प्रसाधनाभावत्तदाराधन वैदिकाना विधेयमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ धर्मं जैमिनिरत एव ॥ ३९ ॥

यत. वेदवेदान्तागमेषु शिवस्य परब्रह्मणस्सर्व कर्मफलदातृत्वेन सर्वाधिकत्व। तदाराधनस्य सर्वकामफल हेतुत्व साधित। अत एव जैमिन्याचार्योपि। "ईश्वर तमह वन्दे यस्य लिङ्गमहर्निश"। "यजन्ते सहभार्याभिरिन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा" इत्यादिना। स्वकृत वेदपादस्तवे शिवलिङ्गाराधनस्य परमपुरुषार्थहेतुत्वेन तद्धर्ममुपदेशात्। "यजेत स्वर्गकाम" इत्यादि कर्मप्राधान्य श्रुतीनामपि कर्मफलदातृत्व शिवस्येवेति तात्पर्यं। "अत एव सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"ति। श्रुतौ स्वाभिप्राय स्पष्टमुपदिष्टा। तस्मात्कर्मणस्तत्फलदातृत्वं सर्वथा न सम्भवतीति सिद्ध ॥

ननु स्वातन्त्र्येण कर्मणस्तत्फलदातृत्व श्रुतितात्पर्याभावे सर्वश्रुत्यर्थपरिज्ञानबादरायणोपि कण्ठोक्त्या यत्रकुत्रापि परमेश्वरस्य कर्मफलदातृत्व व्यवस्थापनादर्शनात्। कथमीश्वरस्य तत्फलदातृत्वमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४० ॥

तुशब्दो निश्चयार्थो निर्णीयते। पूर्वोक्त परब्रह्मणश्शिवस्यैव फलदातृत्व भगवान् बादरायणो मन्यते। कुत। **हेतुव्यपदेशात्**। यजदेवपूजासगति करणदानेष्वपि देवताराधनभूत यागाद्याराध्यभूताग्नि वाय्वादि देवतानामेव तत्तत्फलहेतुतया तस्मिंस्तस्मिन्नपि वाक्ये व्यपदेशात्। "वायव्य श्वेतमालभेत भूतिकामोवायुर्वैक्षेपिष्ठादेवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति"। "स एवैन भूतिं गमयती"त्यादिषु। कामिनस्सिषाधयिषित फलसाधनत्वप्रकारोपदेशोपि। विध्यपेक्षित एवेति। नातत्परत्वशङ्कायुक्ता। एवमपेक्षितेऽपि फलसाधन प्रकारे शब्दादेवावगम्यते सति तत्परित्यागमश्रुतापूर्वपरिकल्पन च। प्रामाणिका न सहन्ते। लिङ्गादयोपि देवताराधनभूत यागादे। प्रकृत्यर्थस्य कर्तृव्यापार साध्यता व्युत्पत्तिसिद्धा शब्दानुशासनानुमतामभिदधति। नान्यदलौकिकमिति प्रागेवोक्त। तदेव। "वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवते"त्यादि शब्दाद्वाय्वादीना फलप्रदत्वमवगम्यते। "वाय्वाद्यात्मनाच शिव एवाराध्यतया फलप्रदायित्वेन चावतिष्ठत" इति श्रूयते। "इष्टापूर्तं बहुधा जात जायमान विश्वं

बिभर्ति भुवनस्य नाभि ''। ''तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदुचन्द्रमा '। ''तदेव शुक्रममृत तद्ब्रह्म स आपस्सप्रजापति ''।''यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रा विश्वाभुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु '' इत्यादिषु। सर्वान्तर्यामित्व शिवस्योपदिष्ट। अतस्सर्वकर्माराध्य स्सर्वकर्मफल प्रदाता नान्य इत्युच्यते ॥

ननु। क्षणिकस्य कर्मण फलसाधनत्व व्यवस्थापनार्थमपूर्व प्रकल्प्य तद्वाक्यशेषादन्यपरत्वमिति चेन्न। ''यो वै रुद्रस्सभगवा''नित्यादिना वाय्वादि सर्वदेवतात्मकत्व शिवस्यैवाथर्वशिरसि श्रूयते। 'यो मा वेद ससर्वान्देवान्वेदे'ति। स्वज्ञानात् स्वात्मक सकल देवता ज्ञान तत्रैव शिवेनोपपादित। अतस्सर्वफलदाता सर्वदेवतारूप सर्वकर्माराध्य । परब्रह्म शिव-एव। तथास्मृति ।''यस्सर्वदेवता भक्त्या यजते शास्त्रमार्गत ''। ''तदन्तर्यामिरूपेण फलं साम्ब प्रसीदति'' इति। **कृष्णगीताया**। ''यो यो या या तनु भक्त श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचला श्रद्धा तामेव विदधाम्यह ''। ''स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभतेच तत कामान् मय्येव विहितान् हितान् '। ''अह हि सर्व यज्ञाना भोक्ताच प्रभुरेव च ''। ''देवान्देवी यजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि''। ''यान्ति मद्याजिनोपि मामितिच। कृष्णोऽपि वामदेवादिवत्''। शिवभक्तत्वेन स्वान्तर्यामित्वेनाह प्रत्ययस्फुरण रूप प्रत्यगात्माकार शिवभावनया सर्वमहमेवेत्युपदिष्ट। लोके राजभृत्योपि सर्व जनदत्तधनादिक स्वद्रव्यवत्परिगृह्य तदन्तर्यामि राजसमर्पण करोतीति दृष्ट। तथा विष्ण्वादि नानादेवताराधनमपि तदन्तर्यामित्वेन शिव परिगृह्य तत्तत्फल प्रदास्यतीति सिद्ध ॥ फलाधिकरणम् समाप्त ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यस्वामि कृत भेदाऽभेदात्मक
विशेषाऽद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थप्रकाशके
श्रीकरभाष्ये उपासनाध्यायसज्ञिक तृतीयाध्यायस्य सन्ध्यादि
नवाधिकरणावच्छिन्न सन्ध्येसृष्टिराह हीत्यादि चत्वारिंश-
त्सूत्रात्मक द्वितीय पादस्समाप्त ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पाद. ॥

पूर्वपादे तत्पदार्थभूत परशिवब्रह्मोपासनेन त्व पदार्थभूत पशुरूपजीवस्य पाशनिवृत्ति-पूर्वक पशुपति प्राप्तिरूप परमपुरुषार्थ फलप्रपञ्चने तदुपासन कथमित्याकाक्षाया तृतीयपाद-मारभते । केचिदत्र सगुणेश्वरस्य मिथ्याभूतत्वात् । तदुपासनेन नित्य निर्गुण निरवयव परिपूर्ण परब्रह्मसाक्षात्कारयोगात् । "न कुर्यान्निष्फल कर्मे"ति न्यायाच्च । सर्वपरिपूर्ण निर्गुण-ब्रह्मसाक्षात्कार हेतुभूत तद्विधायक वेदान्त श्रवणमननादिकमेव युक्तमित्याशङ्काया पाकस्य वह्निवत्सगुण ब्रह्मोपासनायोगे निर्गुण ब्रह्मसाक्षात्कारायोगात्केवल वेदान्तश्रवणादेवैद्य-शास्त्रादि श्रवणवदपुरुषार्थत्वात् । श्रुतिनिष्ठ सगुणब्रह्मोपासन विधायक दहराद्युपासनादेव । निरवयव निर्गुण षट्स्थल परशिवब्रह्मसाक्षात्कार इत्युपदेशार्थमेतदधिकरणमाह ॥

॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ १ ॥

सर्ववेदान्तप्रत्ययं सर्वशाखागत सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्य दहरोपासनमेकमेवैव । सर्वशाखा-प्रसिद्ध वैश्वानरोपासनमप्येकमेवैव । शाण्डिल्योपासनमप्येकमेवैवमुपकोसलोपासनमेकमेव । कुत । **चोदनाद्यविशेषात्** । चोद्यन्ते विधीयन्त इति व्युत्पत्त्या चोदनाशब्देन अग्निहोत्रादि कर्माण्युच्यन्ते । तथाच **चोदनाद्यविशेषात्** । सगुणब्रह्मोपासनानामपि चोदनादिभिरग्निहोत्रादि कर्मभिस्सह । अविशेषात्तुल्यत्वात् । तथापि । सर्वशाखाप्रसिद्धाग्निहोत्राख्य कर्म यथैकमेव । यथा ज्योतिष्टोमाख्य कर्मैक । यथा वाजपेयाख्य कर्म सर्वशाखाप्रतिपाद्यमेकमेवैव । सर्व-शाखा प्रतिपाद्य सजातीय्य शिवप्रधान दहराद्युपासनमेकमेवेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । इदानीं ब्रह्मोपासना गुणोपसहार विकल्पनिर्णयाय विद्याभेदाऽभेद चिन्ता प्रस्तूयते । प्रथम तावदेकस्या वैश्वानर विद्याधिकाया । अनेकशाखासु श्रूयमाणाया किमेकविद्यात्वमुत विद्याभेद इति सन्दिह्यते । शाखाभेदतया प्रकरणभेदात्सर्वशाखासु परब्रह्मणश्शिवस्योपासन भेदमेव । तैत्तिरीयके । "दहर विपाप परमेश्वभूत यत्पुण्डरीक पुरमध्यसꣳस्थ" । "तत्रापि दहर गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्त स्तदुपासितव्य'मित्यत्र दहराकाशे शिवोपासनमुपदिश्यते । छान्दोग्ये । "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे" । "दहर पुण्डरीक वेश्म दहरोस्मिन्नन्तर आकाश-स्तस्मिन्यदन्त स्तदन्वेष्टव्य । तद्वा विजिज्ञासितव्य"मित्यादिना दहराकाश एवोपासितव्य-त्वेन व्यपदेशादन्योन्यविरुद्धो दृश्यते ॥

किञ्च । तैत्तिरीयके । "ऋतꣳसत्य पर ब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गळ" इत्यादिना दहरो-पास्य परब्रह्मण कृष्णपिङ्गलत्वादयो गुणा । छान्दोग्ये "एष त आत्मापहत पाप्मे"त्यादिना अपहतपाप्मत्वादयो गुणास्तस्य श्रूयन्ते । तस्मात्तत्रतत्र गुणभेद दर्शना दुपासनभेदो ह्यर्था-दुपदिश्यते । तथा छान्दोग्ये पञ्चाग्निविद्याया । बृहदारण्यके । वाजसनेये । कैवल्यादिषु पञ्चाग्नि शाण्डिल्योपकोसलोद्गत प्रतर्दनादि विद्यासु । तत्र तत्र भेदो बहुधा प्रपञ्चित । मुण्डक-शाखाया । शिरोव्रताख्यो धर्म श्रूयते । "तेषामेवैता ब्रह्मविद्या वदेत शिरोव्रत विधि-वद्यैस्तु चीर्ण"मिति । शिरोव्रतवता माथर्विकाणामेव विद्योपदेशनियम उपपद्यते । तस्मा-

द्धर्मभेदादुपासनभेदस्तत शाखादि भेदादुपासनाना भेद इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **सर्ववेदान्तप्रत्यय** दहर शाण्डिल्योपकोसलवैश्वानरपञ्चाग्नि प्रतर्दनोद्गीथ मधुभूमादि विद्योपासनमेकमेव। कुत । **चोदनाद्यविशेषात्** । चोदना तावदुपासित विद्यादित्येव जातीय्यको यात्वर्यविशेषविधिरादिशब्देनेक हि । सयोगरूपचोदनाख्य विशेषादिति । कर्मकाण्ड शाखान्तराधिकरणसूत्रोक्तास्सयोगरूपाख्या गृह्यन्ते । एषा चोदनादीनामविशेषात् । "सैवेय विद्ये"ति शाखान्तरे प्रत्यभिज्ञायते । तथाहि । छान्दोग्य वाजसनेयकयो "वैश्वानर उपास्त" इति चोदना तावदेकरूपा तथा । "तास्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टितव्य"मिति छान्दोग्ये दहर विद्याविधि । "तस्मिन्यदन्तस्तदुपामितव्य"मिति तैत्तिरीयके । तत्र स्थानाद्यभेदादुपास्यब्रह्मणोऽप्यभेदादुभयत्रोक्ताना धर्माणामविरोधा द्विद्यैक्यमेव छान्दोग्य बृहादरण्य शाखयो । द्यु पर्जन्य पृथिवी पुरुषयोषिताख्यस्याग्निपञ्चकस्य वेद्यतया यावत्स्वरूपमाम्नात । तदुभयत्रापि समान। तस्मान्नविद्याभेद इति सिद्ध । शाखाभेदेन गुणभेदम्य श्रूयमाणत्वात् । नाना शाखागताना मजातीयोपामकानामैक्यमनुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ भेदान्नेति चेदेकस्यामपि ॥ २ ॥

अविशेषपुन श्रुत्या प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदान्नविद्यैक्यमितिचेदेकस्यामपि विद्याया प्रतिपत्त्यभेदात्पुन श्रुति प्रकरणान्तरञ्चोपपद्यते यत्रह्येकास्मिन्प्रतिपत्तरि पुन श्रुतिप्रकरणान्तरञ्च विद्यते । तत्रान्यथानुपपत्त्या विधेयभेदाद्विद्याभेद प्रतिपत्त्यभेदेतु । तत्प्रतिपत्त्यर्थतया पुन श्रुत्याद्युपपत्तेस्तत्र नविधेयान्तरसम्भव । तस्मादेव नानाशाखागताना सजातीयोपासकाना परमाशिवविषयाणामेकत्वमेवोपदिश्यत इति निर्णीयते । यच्चोक्तं । "शिरोव्रतव्रतामाथर्विकानामेव विद्योपदेश नियमदर्शनाद्विद्या" भेद प्रतीयत इत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचाराधिकाराच्च सववच्च तन्नियम [1] ॥ ३ ॥

नैतरस्ति शिरोव्रतोपदेश नियमदर्शन । विद्याभेद द्योतयतीति । शिरोव्रतस्य विद्यागतत्वाभावात् । स्वाध्यायस्य तथात्वेहि तन्नियम । स्वाध्यायस्य तथात्त्वसिध्यर्थ तदन्यसंस्कारभाक्त्वसिध्यर्थ हि शिरोव्रतोपदेश नियमः । न विद्याया कुत एतत् । "नैतदजीर्णव्रतोऽधीयीते"ति । "तस्याध्ययन सयोगात्" । समाचारेऽधिकाश्च समाचाराख्ये ग्रन्थे इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यातमित्यतिदेशात् । "तेषामेवैता ब्रह्मविद्या वदेत" । वेदविद्यामित्यर्थ । "**सववच्च तन्नियम**" । "यथा हि सवहेमास्सप्तसूर्यादयश्शतोदनपर्यन्ताथर्वणिकैकाग्नि सम्बन्धिनस्तत्रैव भवन्ति" । "न त्रेताग्निषु" । "तेषामेवैता ब्रह्मविद्या वदेते"ति । इत्याथर्वणे । शिरोव्रतमपि तत्परत्वनिर्देशान्नविद्याभेदो व्यपदिश्यते ॥

ननु यदि सकल शाखागताना परशिवब्रह्म सजातीय्योपासनानामैक्यमङ्गीक्रियते । **तर्ह्युपसहारोऽर्थभेदादिति** वक्ष्यमाण सूत्रन्यायेन सकल सजातीयोपासना प्रकरण प्रतिपाद्याना सत्यसङ्कल्पत्व सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व त्रिलोचनत्व नीलकण्ठत्व उमापतित्व कृष्णपिङ्गळत्वादि गुणाना मेळनरूप उपसहार । उपासकाना निर्णेतव्य । एव स्थिते सति

---

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Sutra* is read as follows

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारे अधिकाराच्च सववच्च तन्नियम .

एकैकस्य पुरुषस्य सकल शाखाध्ययनस्याशक्यत्वात्कथ सकल शाखाप्रतिपाद्यगुण मेळन निर्णयमितिचेन्न । "स्वाध्यायो ध्येतव्य" इति श्रुतो । स्वस्य अध्याय स्वाध्याय इति व्युत्पत्त्या स्वाध्याय शब्देन स्वशाखा उच्यते । तथाच । स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि "समाचार्याधिको नव" इति न्यायेनाध्ययन विधिप्रकरणे स्वाधिकारोपदेशादेकस्य पुरुषस्य सकल शाखाध्ययनाभावेपि । सकला शाखाध्येतृभि भरद्वाजात्रिगौतमोपमन्यु दधीचि वामदेवागस्त्य श्वेतादि महा ऋषि कृत ग्रन्थात् । नानाशाखागताना मग्निहोत्रादि कर्माङ्गाना मेळन निश्चय । तद्वदुपासकाना सकल शाखाध्ययन सामर्थ्यासम्भवेपि । सकल शाखाध्येतृभि वेमाराध्योद्भटाराध्य मरुलसिद्ध रेवणसिद्धाराध्यादिभिर्महात्मभिर्कृताद्वेदान्तभाष्यादि ग्रन्थात् । सकल शाखागताना सत्यसङ्कल्पत्व कृष्णपिङ्गलत्वादि गुणानामेकत्व निश्चयो युक्त इत्युपदिश्यते । तैत्तिरीय कैवल्यादि नाना शाखागतानामुपासकाना सर्वज्ञैरगस्त्यादि महा ऋषिभिरेकत्वोपदेशादपि परस्पर भेददर्शनात्कथमेकत्वमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ दर्शयति च ॥ ४ ॥

सर्व वेदान्तेषु परशिवोपासनस्य फलैक्यत्वाद्विद्यैक्य **दर्शयति च** । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध विचिन्त्य मध्ये विशद विशोक" । इत्यारभ्य । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" इति । तैत्तिरीयके । 'ऋतꣳसत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल । ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमो नम" इति । दहरोपास्य परमपुरुषस्य शिवस्य मूर्तत्वमुपदिष्ट । "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहर पुण्डरीक वेश्म" इत्यारभ्य "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य"मित्युक्त्वा किं तत्र विद्यते यदन्वेष्टितव्यामिति प्रश्नपूर्वक । "अपहतपाप्मत्वा"दि गुणाष्टक विशिष्ट । परब्रह्म शिवस्तस्मिन्नुपास्य इत्युक्त ॥

किञ्च । तैत्तिरीयके च । छान्दोग्यस्थ प्रतिनिर्देशमुपजीव्य । तत्रापि 'दहर गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य'मिति गुणाष्टकविशिष्टस्य परब्रह्मणश्शिवस्योपासनमुच्यते । तस्मात्सर्वत्र विद्यैक्यत्वेन गुणोपसहारादेवोपपद्यते । तदेव शाखान्तराधिकरणन्याय सिद्ध विद्यैक्य स्थिरीकृत्य तत्प्रयोजन किमित्याशङ्काया तत्राह ॥

सू ॥ उपसहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समोन च ॥ ५ ॥

एव सर्व वेदान्तेषु समाने सत्युपासने वेदान्तान्तराम्नाताना गुणाना वेदान्तान्तर उपसहार कर्तव्य । कुत । **विधिशेषवदर्थाभेदात** । यथैकस्मिन्वेदान्ते स्वतो वैश्वानर दहरादि विधिशेषो गुणस्तद्विद्या सम्बन्धात्तदुपकाररूपप्रयोजन सिध्यर्थमनुष्ठीयते । तथा वेदान्तान्तरोदितोऽपि तद्विद्यासम्बन्धित्वेन तदुपकाराविशेषादुपसहर्तव्य इत्युपदिश्यते । चशब्दोऽवधारणे निर्दिष्ट । ननु छान्दोग्ये दहरविद्यायामपहत पाप्मत्वादयो धर्मा श्रूयन्ते । तद्वत्तैत्तिरीय शाखायामदर्शनात् । तैत्तिरीयनिष्ठ कृष्णपिङ्गलत्वादि गुणा छान्दोग्ये यत्रकुत्राप्यदर्शनात् । गुणोपसहारन्यायेन सर्वेषा वेदान्ताना समन्वय । कथमुपपद्यत इति चेन्न । सर्वत्र तैत्तिरीय छान्दोग्यादि श्रुतिनिष्ठाना दहराद्युपासन धर्माणामपहतपाप्मत्वादीना तुल्यत्वेन व्यपदेशादुपसहारन्यायो युक्त । विद्योपकाररूपसामर्थ्यान्यैकत्वाद्यर्थैक विधि-

विशेषतया विहितानामङ्गानामाग्निहोत्रादिषु तथैव चोदनादिभिस्समाने दहराद्युपासनगुणाना सत्त्वात्समञ्जस ॥

किञ्च । नानाशाखागत परमेश्वरोपासना प्रकरणप्रतिपाद्याना सत्यसङ्कल्पत्वादि गुणाना सर्वत्र द्योतनात् । **उपसहारो न** विरुध्यते । अर्थभेदान्नानाशाखागत सगुण विशिष्ट सजातीयोपासनाया परशिव ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणफलस्याभेदात् । एकत्वमर्थात्सिद्ध । तथाच । परशिवब्रह्मलोक प्राप्तिलक्षणैक फलसाधनभूताना । नानाशाखागत सजातीयोपासनसम्बन्धिना सत्यसङ्कल्पत्वादि गुणाना मेळनरूपोपसहार कर्तव्य । यद्यप्यस्मिन् सूत्रे गुणोपसहारकथनादेकस्य पुरुषस्य सर्वशाखाध्ययन सम्भवात्कथं नानाशाखागत गुणोपसहारशङ्का पश्चात्परिहर्तव्या । तथाप्युत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणाना गुणोपसहार सिद्धवत्कृत्य । सकलशाखाध्ययनायोगाद्गुणोपसहारो नोपदिश्यत इति शङ्का पूर्वं निरस्ता । सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरण समाप्तम् ॥

भेदान्नेति चेदेकस्यामिति सूत्रेण भेदात्सजातीयोपासनाना भिन्नशाखागताना भिन्नार्थमाशङ्क्य निराकृत । तथापि 'इदानीमुपासीते'ति शब्दाना तत्र भिन्नत्वोपदेशात्कथमभेदस्सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अन्यथात्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ अन्यथात्व शब्दादितिचेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥

'शब्दादुपासीते'ति शब्दाना नानाशाखासु भिन्नत्वावगमात् । **अन्यथात्वं** परस्परशाखागताना परशिवब्रह्मोपासनाना वाक्याना परस्परभिन्नत्वमेवोपदिश्यते । 'समिधो यजति'। "इदो यजती"त्यादिषु यजति शब्दाना भिन्नत्वेन यागभेदाङ्गीकारादिति **चेन्न** । **अविशेषात्** । शब्दभेदस्यावगमेऽपि गुणविशेषाभावात् । 'समिधो यजता'त्यादि वाक्येष्वपि समिधादि देवताभेदादेव यागभेद । न तु यजति शब्दाना भिन्नत्वमात्रेण । तथाच । सजातीयोपासनानुपूर्वोक्त रीत्या गुणभेदाभावात् । भिन्नशाखागताना । सजातीयोपासनाना नभेद इति सूचित सूक्ष्मार्थ । पूर्वाधिकरणे जीवाना पाशनिवृत्ति पूर्वक परशिवब्रह्मप्राप्तिलक्षणात्मक तैत्तिरीय छान्दोग्य कैवल्यादि शाखापठित दहरविद्यामुपदिश्य तत्र नाना शाखागत नानात्वावभासक श्रुतीना कथमेकत्वमित्याक्षिप्य फलैकत्वादेकत्वप्रसाधने । उद्गीथविद्याया छान्दोग्ये परस्पर भेदावगमात् । कथमेकत्वमिति पूर्वपक्षे फलैकत्वादत्रापि विद्यैक्यं दर्शयति ॥

किञ्च । प्रत्यभिज्ञा हेतुभूत चोदनाद्यविशेषोस्तिनेति निरूप्य निर्णायते । अस्त्युद्गीथ विद्या वाजिना छन्दोगानाञ्च वाजिना तावत् । "द्वयाह प्राजापत्यादेवाश्चा सुराश्चे"त्यारभ्य 'ते ह देवा ऊचु हन्तास्सुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे'त्युद्गीथेनासुरविध्वसन प्रतिज्ञायोद्गीथे वागादिमन. पर्यन्त दृष्टौ असुरैरभिभवमुक्त्वा । 'अथ हेममासन्यं प्राणमूचु'रित्यादिना । उद्गीथे प्राणदृष्ट्या । असुरपराभवमुक्त्वा । 'भवत्यात्मनापरास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदे'ति शत्रुपराजय फलायोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहित । एव छन्दोगानामपि "देवासुराहवै यत्र संयेतिरय" इत्यारभ्य 'तद्धि(द्ध)देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभि भविष्याम' इत्युद्गीथेनासुर पराभव प्रतिज्ञाय तद्ददेवोद्गीथे वागादिदृष्टौ दोषमभिधाय । "अथ ह य एवाय मुख्य प्राणस्तमुद्गीथमुपासाचक्रिरे"। इत्यादिना उद्गीथे प्राणदृष्टौ असुरपराभवमुक्त्वा । यथाश्मानमाखणमृत्वा(क्षि) विध्वसते ।

एवं हैव स विध्वमते । "य एवं विदिपाप वा कामयत " इति शत्रुपराभवाय उद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । वेदनविषय विधिप्रत्यया श्रवणेपि फलभावनत्व श्रवणाद्वेदनविषयो विधि कल्प्यते । उद्गीथ विद्याया क्रत्वर्थत्वेन क्रतुसाद्गुण्यफलत्वेऽर्थवादिकमपि फल तदविरुद्ध ग्राह्यमेवेति प्रतिपादित । तत्र सशय्यते । किमत्र विद्यैक्यमुत नेति । "य एषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते" । "हिरण्यश्मश्रु र्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य " । "यथा कप्यास पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम" । "स एष सर्वेभ्य पाप्मभ्य उदित उदेति ह वे सर्वेभ्य पाप्मभ्यो य एव वेद । तस्यर्चसामे गेष्णौ" । इत्यधिदैवतमथाध्यात्ममपि । 'अथ एषोन्तराक्षिणिपुरुषो दृश्यते सैवर्कतत्साम तदुक्थ्य तद्यजुस्तद्ब्रह्म । तस्यतदेवरूप यदमुष्यरूप यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ' । "यन्नाम तन्नामे"ति उद्गीथ विद्याया सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिन पुरुषस्य हिरण्मयत्वादिक प्रदर्श्य । "कप्यास पुण्डरीकमेवाक्षिणी तस्योदिति नामे' ति वाक्ये तस्याक्षिद्वयत्व व्यपदेशात् । "ध्येयस्सदा सवितृमण्डल मध्यवर्ती नारायण स्सरसिजासन सन्निविष्ट । केयूरवान्मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्मयवपु र्धृतशख चक्र" इति स्मृतिषु तथोपदेशान्नारायण इति स्पष्टमुपदिष्ट ॥

"एषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुष" इत्यारभ्य । "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमोनम " । इति तैत्तिरायके भानुमण्डलान्तर्वर्तिन पुरुषस्य हिरण्मय त्वाम्बिकापतित्वदि परमशिव साधारण धर्म व्यवस्थापनात् । "सौरमण्डलमध्यस्थ साम्ब ससारभेषज" । "नीलग्रीव विरूपाक्ष विष्णुवल्लभमव्यय"मिति स्मृतौ तस्य सदाशिवपरत्व निर्दिष्ट । तस्माद्विद्यैक्य कदाचिन्नोपपद्यत इति प्राप्ते अत्रोच्यते । प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे अन्तस्तद्धर्मोपदेशाधिकरणे छान्दोग्य तैत्तिरीय वाक्ययोरन्योन्य वैरुध्य निरस्त ॥

किञ्च । उभयत्रोद्गीथस्यैवाध्यस्त प्राणाभावस्योपास्यत्व श्रवणाच्चोदनाद्यविशेषात् । फलसयोगस्तावच्छतृपरिभवरूपो नविशिष्यते । रूपमप्यध्यस्त प्राणाभावोद्गीथाख्योपास्यैकत्वादविशिष्ट । चोदना च । विविधात्वर्थगता विशिष्टा आख्याचोद्गीथविद्येत्यविशिष्टा । अत्र राद्धान्तिच्छायया परिचोद्य परिहरति **अन्यथात्व शब्दादिति चेन्नविशेषादिति** यदुक्त विद्यैक्यमिति तन्नोपपद्यते । रूपभेदात् । रूपान्यथात्व हि शब्दादेव प्रतीयते । वाजसनेयके हि । "अथ हेममासन्य प्राणमूचुस्त्व न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्' इत्युत्थानस्य कर्तरि प्राणदृष्ट्या । असुर पराभवमुक्त्वा य एव वेदेति कर्तर्येव प्राण दृष्टिरेवं शब्दादवगम्यते । छान्दोग्ये । "अथ ह य एवाय मुख्यप्राणस्तमुद्गीथ मुपासा चक्रिरे" इत्युद्गानस्य कर्मण्युद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा । 'य एव विदिपाप कामयत' इत्येव शब्दात्कर्मण्येवोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । अत एकत्र कर्तरि । प्राणदृष्टि शब्दात् । अन्यत्र कर्मणि प्राणदृष्टिशब्दाच्च रूपान्यथात्व स्पष्ट । रूपान्यथात्वेच विधेय भेदे सति केवल चोदनाद्यविशेषो किञ्चित्कर इति विद्याभेद इति चेत्तन्न । **अविशेषात्** । अविशेषेणह्युभयत्र उद्गीथ साधनकपर परिभव उपक्रमे प्रतीयते वाजसनेयके । "तेह देवा ऊचुर्हन्ताऽसुरान्यज्ञ उद्गीथे नात्ययामे"त्युपक्रमे श्रूयते । छान्दोग्येपि । "तद्धिदेवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिहनिष्याम " इति । अत उपक्रमा विरोधाय । 'तेभ्य एष प्राण उदगायदि'त्यध्यस्त प्राण-

भाव उद्गीथ उद्गान कर्मभूत एव पाकादिष्वोदनादिवत्सौकर्यातिशय विवक्षया कर्तृत्वेनोच्यते। अन्यथोपक्रमगत उद्गीथशब्द कर्तरि लाक्षणिकस्स्यात् । अतो विध्यैक्य ॥

ननु । तर्ह्येकशाखागताना भिन्नशाखागतानामपि परशिवब्रह्मलोक प्राप्तिरूपैक फलसाध्याना दहरशाण्डिल्योपकोसल प्रभृतीना मन प्रधानभूतान्तरङ्गोपासनात्मक कर्मणामप्यभेदाङ्गीकारे बाह्यकर्मणामपि सर्वेषा मन प्राधान्यात् । "अहरहस्सन्ध्यामुपासीत" । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"त्यादि कर्मकाण्ड प्रकरण पठित ज्योतिष्टोमादिकर्मणामपि परशिवब्रह्मलोकप्राप्ति फलमुपपद्येत । तथाचेत्तत्तत्कर्मफलविधायक शास्त्रवैरुध्यो दुर्वार इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

कर्मकाण्ड प्रकरणपठित विजातीयोपासनानामैक्य नास्त्येव । कुत । **प्रकरण भेदात्।** कर्मब्रह्मकाण्डयो प्रकरणयो परस्पर भिन्नत्वात् । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते"त्यादि श्रुतीनामभ्युदयफलप्राप्त्युपदेशात् । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय" । "ईश ज्ञात्वा अमृता भवन्ति । ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति" । इत्यादि श्रुतिषु । ब्रह्मोपासनानामपुनरावृत्त नि श्रेयस फलव्यवस्थापनात् । दहरशाण्डिल्योपकोसलादि विद्यानामिव विध्यैक्यमसम्भवाद्भेद एवोपदिश्यते । तत्र दृष्टान्तमाह । **परोवरीयस्त्वादिवत्** । यथाग्निहोत्र दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोम वाजपेयाना धर्मप्रकरण पठिताना पूर्वपूर्वापेक्षया तदुत्तरोत्तरमुत्कृष्टाना भेदावगमात् । धर्मप्रकरण पठित ब्रह्मप्रकरण पठित मलिनवासना शुद्धवासनाकृत कर्मणा भिन्नत्वे कि वक्तव्य । "अथ यदत परो दिव्योज्योतिर्दीप्यते । अथ एषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते । अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरपुण्डरीक वेश्म" । इत्यादिषु । ब्रह्मप्रकरण भेदद्योतकै । अथ शब्दादिभि । परशिवब्रह्मोपासनानामन्योन्य निरपेक्षतया प्रत्येक ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वावगमेपि तद्वद्भिन्नत्व नोपपद्यते । फलैक्यात् । यथा दर्शपूर्णमास ज्योतिष्टोम वाजपेय पौण्डरीकादि कर्मणा स्वातन्त्र्येपि स्वर्गलोकप्राप्तिफलैकत्वादभेदसिद्धि । तद्वत्सर्वदा ब्रह्मप्रकरणपठितानामेव साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्व । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुतिसत्त्वेपि निष्कामनया परमेश्वरार्पित ज्योतिष्टोमादि कर्मणा चित्तशुद्धिद्वारा पर परब्रह्मप्राप्ति हेतुत्व निश्चीयते ॥

किञ्च । "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"ति प्रकृतमुद्गीथावयव प्रणव प्रस्तुत्य 'एतस्य वा अक्षरस्योपव्याख्यान भवति देवासुराहवै यत्र सयेतिरे' । इत्यारभ्य । 'अथ ह य एवाय मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासा चक्रिरे'इत्युद्गीथावयवभूत प्रणव विषयमुपासन छन्दोगा अधीयते । वाजिनस्तु तादृश प्राचीन प्रकरणाभावात् । "हन्ता सुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे"ति कृत्यमुद्गीथ प्रस्तुत्य । "अथ हेममासन्य प्राणमूचुस्त्व न उद्गाये"त्यादि कृत्स्योद्गीथ विषयमधीयते । अत प्रकरणभेदेन विधेयभेद । विधेयभेदेच रूपभेद इति। न विध्यैक्यं ॥

किच । "अथ ह य एवायं मुख्य प्राणस्तमुद्गीथमुपासाचक्रिर" इति पूर्वप्रकृत उद्गीथावयवभूत प्रणव एवाध्यस्त प्राणभावश्छन्दोगानामुपास्य । वाजिनान्तु । "कृत्स्नस्योद्गी-

थस्य कर्तोद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य" इति । अथ हेममासन्य प्राणमूचुस्त्व न उद्गायेति । तथेति तेभ्य एषप्राण उदगायदि'त्युद्गातारि प्राणा त्याम निदिश्य । 'य एव वेदे'त्युद्गानेनवाप्यस्त प्राणभाव उपास्यो विधीयते । अतश्च रूपभेद । 'नचोद्गातर्युपास्ये विद्गिते उद्गीथेनात्ययामे'त्याख्यायिकोपक्रम विरोधश्शङ्कनीय । उद्गातुरुपासने । उद्गीथस्योद्गानकर्म भूतस्यावश्यापेक्षितत्वात्तस्यापि परपरिभवाख्य फलप्रतिहेतुत्वात् । अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति चोदनाद्यविशेषेऽपि नविद्यैक्य । यदेकस्यामपि शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परात्मदृष्टि विधानसाम्येपि हिरण्मय पुरुषदृष्टि विधानात् । परोवरीयस्त्वादि गुणविशिष्ट दृष्टिविधानमर्थान्तरभूत । तस्माद्विद्यैक्यमनुपपन्नमिति चेदुच्यते । 'सर्वे वेदायत्पदमामनन्ति' । 'वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो[1] वेदान्तकृद्वेदविदेव चाह' । 'तन्त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामी'त्यादि सर्वेषु वेदान्तेषु । उपास्योपासनादि भेदेन ससारदशाया भेदसाधनत्वेपि षड्विध लिङ्गतात्पर्येण पट्स्थल पर शिवब्रह्मण्येव समन्वयसम्भवात् । दहरशाण्डिल्यादि विद्याना जीवभावनिवृत्तिपूर्वक शिवत्व प्राप्तिरूप परमपुरुषार्थ फलैक्यात् । विद्यैक्यमनिवार्य ॥

ननु । धर्मप्रकरणपठित पुरुषनिष्कामकृत ज्योतिष्टोमादि पुण्यकर्मणा चित्तशुद्धिद्वारा श्रुतिस्मृत्यादिषु परपरा मोक्षहेतुत्वव्यपदेशात् । दहराद्युपासनाना ज्योतिष्टोमाद्युपासनानाच मोक्षफलैकत्वादभिन्नत्व कथमनुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ सञ्ज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्तितु तदपि ॥ ८ ॥

सञ्ज्ञात भिन्नभिन्न सञ्ज्ञाबलात् । 'विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभय स ' । 'अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत' इत्यादि श्रुतिषु । वर्णाश्रमोचित **धर्ममविद्येति** निरूप्यते । तया प्राचीनकर्माणि हित्वा ज्ञान समश्नुते । "ज्ञानेन मुक्तिमाप्नोति तस्मात्कर्मसम भ्यसेत्" । "इयाज मोपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रय " । "ब्रह्मविद्यामाधिष्ठाय ततुं मृत्युमविद्यया" । "स्वजातिविहित धर्मं कुर्याद्वेदोदितं नर " । "स्वजाति विहिता धर्माद्वेदस्मृत्युदितात्कृतात्" । "पुम पापनिवृत्तिस्यात्तया शुद्धिस्तु चेतस " । "चित्तशुध्यात्तु विश्वास श्रुतिस्मृतिषु जायते" । "तस्माद्भक्तिर्भवेत्पुमा शिवे परमकारणे" । "भक्त्या जायेत सतत ससृतेर्दोषदर्शन । तस्मादिह परत्रापि भोगेषु विरतिर्भवेत्" । "तया वेदान्त वाक्यार्थे शिवरूप प्रकाशन" । "सम्यक् ज्ञान भवेत्तेन मुक्ति पुसो भवेध्रुव" । "तस्मान्माहेश्वरो विप्र श्रुतिस्मृत्यागमोदित । वर्णाश्रमोचितं धर्मं प्राणत्यागेऽपि नत्यजेत्" । इत्यादि स्मृतिपुराणादिष्वपि धर्मस्य ब्रह्मज्ञान पूर्ववृत्तत्वोपदेशात् । दहरशाण्डिल्याद्युपासनादिवज्ज्योतिष्टोमाद्युपासनानामपि ॥

तदुक्त । विद्यैक्यमुक्तमिति चेत्तदप्यस्ति तु । 'सत्य ज्ञानमनत ब्रह्म' । 'यो वेद निहितं गुहाया परमे व्योमन्' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह' । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु " । "परेण साक निहित गुहाया विभ्राजदेतद्यतयो विशन्ति" । "वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थास्सन्यासयोगाद्यतय श्शुद्धसत्त्वा " । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" । "य एषोऽन्तर्हृदय आकाश " । "तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमय " । "अमृतो हिरण्मय " । "अन्तरेण तालुके य एषस्तन इवावलम्बते" । "सेन्द्रयोनि । यत्र ऽसौ केशान्तो विवर्तते" । "व्यपोह्य शीर्षकपाले" । इत्यादि श्रुतिषु दहरशाण्डिल्यादि

---

1 Another reading is वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

विद्यानामिव ज्योतिष्टोमादीना साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिव्यपदेशा दर्शनात् । "बहुजन्मकृतपुण्यफलेन चित्तशुद्धिद्वारा भक्तिवैराग्य शमदमादि परम्परया दहराद्युपासनाहेतुभूतत्वेपि दहराद्युपासनानामिव साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वासम्भवात् । "विद्याञ्चाविद्याञ्चे"ति श्रुतौ नाममात्रेण घटपटवत्परस्पर वैलक्षिण्योपदेशात्सर्वदाविद्यारूप दहराद्युपासनानामविद्यात्मवज्ज्योतिष्टोमादिकर्मणा चाभेदमनुपपन्न ॥

ननु । सन्ध्यावन्दन ज्योतिष्टोमादि कर्मणा ब्रह्मप्राप्तिरूपफलायोगात् । दहरादि विद्याना तत्फलहेतुत्व दर्शनात् । विदुषामविदुषाणामपि सन्ध्यावन्दनादि कर्मणामप्रसक्ति दोषप्रसक्ति प्रसज्येतेत्याशक्य तत्राह ॥

सू ॥ व्याप्तेश्च समञ्जस ॥ ९ ॥

व्याप्तेश्च । "धर्मेण पापमपनुदती"त्यादि श्रुतिस्मृत्यादिषु निष्कामनया शिवार्पणकृत सन्ध्यावन्दनादि पुण्यकर्मणा पापनिवृत्तिद्वारा परम्परा स्वाभाविक जीवनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरूपमोक्षफले व्यापकत्वाच्च । **समञ्जस**मविदुषा 'चित्तशुद्धिद्वारा मायापाश निवृत्तिपूर्वक नित्यानन्दात्मक सालोक्यादि मोक्ष सिद्ध्यर्थ । विदुषा लोकदूषण निवृत्तिपूर्वक मूढतारणार्थं च । सन्ध्यावन्दनादि नित्य नैमित्तिकादि पुण्यकर्माचरण । श्रुतिस्मृतिपुराणागमेषु सस्थापनात्समञ्जस । "एव विद्वानग्निहोत्र जुहुया"दित्यादि श्रुतिषु । "नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुरितक्षय" । "सक्तकर्मण्यविद्वासो यथा कुर्वन्ति भारत" । "कुर्याद्विद्वास्तथासक्त चिकीर्षुर्लोकसग्रह" । "आचारहीन पुरुषो लोके भवति निन्दित" । "तस्मादाचारवान् ज्ञानी भवेदादेहपातना"दिति । श्रुति स्मृति पुराणागमादिषु बहुधा प्रपञ्चितत्वात्सर्वेषा सन्ध्यावन्दनादि पुण्यकर्मणामावश्यकत्व सिद्ध ॥ अन्यथात्वाधिकरणं समाप्त ॥

पूर्वे मुमुक्षूणा निरुपम नित्यकल्याण निरतिशयानन्दकन्द निर्वाणपरमपुरुषार्थ फलसिध्यर्थ उमापते परब्रह्मण शिवस्य दहरोपासन प्रणव प्रणवार्थानुसन्धान सामरस्योद्गीथाद्युपासनञ्च प्रसाध्य । तत्र सर्वेषा दहराद्युपासनाना गुणधर्मप्रकरणभेदाद्भिन्नभिन्नत्वेन प्रतीयमानत्वेपि तत्प्राप्तिरूपफलैक्यादेकत्व धर्मप्रकरणपठित सन्ध्यावन्दनादि सर्वेषा धर्माणा "समक्षजल न्यायेन" परम्परातत्प्राप्तिहेतुत्वच व्यवस्थापने प्राणोपासन सर्वाधिक्यत्वेन प्रतीयमानत्वात्तस्य नानाशाखासु भिन्नभिन्नत्वेन द्योतनाच्च कथ ब्रह्मणि समन्वयत्वमित्याशङ्कायामधिकराणान्तरमाह ॥

॥ सर्वभेदाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥

छान्दोग्य वाजसनेयकयो प्राणविद्याप्रतीयते 'यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्चवेद' । 'ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । प्राणो ह वा व ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चे'त्यादि । तत्र ज्यैष्ठ्य श्रैष्ठ्य गुणकं प्राणमुपास्यं प्रतिपाद्य वाक् चक्षु श्रोत्रमनस्सुवसिष्ठत्व प्रतिष्ठात्व सम्पत्यायतनत्वाख्यान् गुणान् प्रतिपाद्य वागादीना देहस्यच प्राणायत्तस्थितित्वेन तदायत्त तत्तत्कार्यत्वेनच प्राणस्य श्रैष्ठ्य प्रतिपाद्य । वागादि सम्बन्धितया श्रुतान् वसिष्ठत्वादीन् । गुणाश्च प्राणसम्बन्धितया प्रतिपादयति । एव छान्दोग्य वाजसनेयकयो "ज्यैष्ठ्य श्रैष्ठ्यगुणको वसिष्ठत्वादि गुणकश्च प्राण उपास्य प्रतीयते" । कौषीतकिनान्तु प्राणविद्याया तथैव ज्यैष्ठ्य श्रैष्ठ्यगुणक-

प्राण उपास्य प्रतिपादित । न पुनर्वसिष्ठत्वादयो वागादिसम्बन्धिनो गुणा प्राणसम्बन्धितया प्रतिपादिता । तत्र सशय । किमत्र विद्याभिधायते । उन नेति । कि युक्त । भिद्यत इति । कुत । रूपभेदात् । "यद्यप्युभयत्र प्राणएव ज्येष्ठ श्रेष्ठ्य गुणक उपास्य" । तथाप्येकत्र वसिष्ठत्वादिभिरपि गुणैर्युक्त प्राण उपास्य प्रतायते इतरत्रतु तद्विधुर इत्युपास्य रूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

सर्वाभेदादन्यत्रे मे । नात्र विद्याभेद । अन्यत्र कौषीतकीना प्राणविद्यायामपि इमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उपास्यास्सन्ति । कुत । **सर्वाभेदात्** । प्रतिज्ञातप्राणज्यैष्ठ्य श्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य सर्वस्य तत्राप्यभेदात् तथाहि । छान्दोग्य वाजसनेयिना प्राणविद्याया । "एता ह वै देवता अह श्रेयसे व्यूदिरे" । "अह श्रेयसे विवदमाना" इति चोपक्रम्य । वागाद्येकैका प्रक्रमणे सर्वेषा सप्राणानामिन्द्रियाणा शरीरस्यच स्थिति तत्तत्कार्यचाविकल प्रतिपाद्य । प्राणोत्क्रमणे सर्वेषा विशरणमकार्यकरणत्वञ्चाभिधाय । सर्वेषा प्राणाधीनस्थितित्व तदधीनकार्यत्वाभ्या प्राणस्य ज्यैष्ठ्यमुपपादित । एव मुपपादित वागादि कार्यस्य प्राणाधीनत्व । "अथ हैन वागुवाच यदह वसिष्ठास्मित्व तद्वसिष्ठोसी"त्यादिना वागादिभिरनूद्यते । कौषीतकीना प्राणविद्यायामपि प्राणज्यैष्ठ्य श्रैष्ठ्य प्रतिपादनाय वागादिषु वसिष्ठत्वादय प्रतिपादिता । "अथ हेम देवता प्रजापति पितरमेत्याब्रुवन्" । "को वै न श्रेष्ठ" इत्यादिना "वागादिगातगुणा वागादयश्च देहश्च प्राणाधीना" इति प्राणस्य ज्यैष्ठ्य मुपपादितं । वागादिभिस्स्वस्वगुणाना वसिष्ठत्वादीना प्राणाधीनत्वानुवादमात्र तु न कृत । नैतावना रूपभेद । वागादीना वसिष्ठत्वादि गुणान्विताना प्राणाधीन कार्यत्वोपपादनेनैव प्राणस्य वागादि वसिष्ठत्वादि गुणहेतुत्वस्य सिद्धत्वात्तदेव हि प्राणस्य वसिष्ठत्वादि गुणयोगित्व । यद्वागादि वसिष्ठत्वादि हेतुत्वमतोत्रापि वसिष्ठत्वादि गुणयोगात् । 'प्राणो ज्यैष्ठ्य. प्रतिपन्न' इति नास्ति विद्याभेद ॥ सर्वभेदाधिकरण समाप्त ॥

"प्राणाना ग्रन्थिरसि रुद्रोमाविशान्तक" । "स एव विष्णु स्सप्राण स्सकालोग्निस्सचन्द्रमा" । "तत्प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहु" । "प्राणो ब्रह्म खे ब्रह्म क ब्रह्म प्राणएव प्राज्ञात्मेति"त्यादि श्रुतिषु । "असावादित्योब्रह्मे"तिवत् । शिवाधिष्ठानत्वेन शिवात्मकत्वेन प्राणोपासन्योपन्यासात् प्राणात्मकत्वेन तदुपासना विधेयमस्तु । तथापि प्रणात्मकत्वेन व्यपदेशस्य सर्वदेवता प्राधान्यस्य शिवस्य परब्रह्मण गुणायोगे तदुपासनायेगात् । किमनन्य साधारणगुणास्सन्तीत्याशङ्काया अधिकरणान्तरेण तस्यानन्त कल्याणगुणगण प्रपञ्च दर्शयति ॥

॥ आनन्दाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ आनन्दादय प्रधानस्य ॥ ११ ॥

पूर्वे प्राणविद्याङ्गविषयमन्यदपि निरूपणमनन्तरमेव करिष्यते । यथा प्राणस्य वसिष्ठत्वाद्यनुसन्धानेन विना ज्यैष्ठ्य श्रैष्ठ्यानुसन्धानानुपपत्तेरनुक्तानामपि वसिष्ठत्वादीना "कौषीतके प्राणविद्याया प्राप्ति" । तथा परशिवब्रह्मस्वरूपानुसन्धान यैर्गुणैर्विना नोपपद्यते । ते ब्रह्मविद्यासु सर्वास्वप्यनुसन्धेया । इत्ययमर्थ प्रतिपाद्यते । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" । "ऋतꣳसत्य परंब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल" । इत्याद्येकैक शाखाया श्रूय-

माणा गुणा आनन्दत्व सत्यत्व कृष्णपिङ्गलत्व नित्यमुक्तत्व शुद्धत्व बुद्धत्वादयस्सर्वासु शाखासु मूर्ताऽमूर्तात्मकैक ब्रह्मविद्यायामुपसहर्तव्या । कुत **प्रधानस्य**। "यो देवाना प्रथमं पुरस्ताद्विश्वाधिको रुद्रो महर्षि "। इत्यादि श्रुतिसिद्ध सर्व देवताप्रधानस्य शिवस्य परब्रह्मण सर्वास्वपि शाखासु मूर्ताऽमूर्तात्मकत्वेन भेदव्यपदेशेपि तद्वदभेदोपदेशात् । गुणैकत्वमविरुध्यते। "उमासहाय परमेश्वर प्रभुं त्रिलोचनं नीलकण्ठ प्रशान्त "। "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" "मूर्तञ्चामूर्तमेवचे"त्यादि श्रुतिषु । मूर्ताऽमूर्तगत धर्माणामेवास्यैव शिवस्य निर्दिष्टत्वात्। अत्र सर्व शाखागताना मूर्ताऽमूर्तब्रह्मविषयाणा गुणाना तस्मिन्नेकस्मिन्नेव समन्वयो द्रष्टव्य इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ।'अभेदा'दिति शेष । "आनन्दो ब्रह्मे"ति व्यजानात्। "आनन्दोह्यजरोह्यमृत्यु " । "आनन्दमयोह्यानन्दभुक्" । "ऋतꣳसत्यं परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल" । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म। आकाश शरीर ब्रह्म" । "सत्यात्म प्राणाराम मन आनन्द " । "शान्तिसमृद्धममृत"मित्यादिषु आनन्दादयो गुणा परविद्यासु प्रधानस्य ब्रह्मण श्रूयन्ते" । तस्मादत्र ब्रह्मस्वरूप गुणाना सर्वासु परविद्यासूपसहारोस्तिनेति विचार्यते । अप्रकरणाधीतानामुपसहारे प्रमाणाभावात्प्रकरण श्रुतानामेवोपसहार कर्तव्य । ब्रह्मणश्शिवस्यैकस्यानन्दाद्यनेक गुणवैशिष्ट्ये नानात्वप्रसङ्गात् । विशेषणाना विशेष्यबोधकत्वादथवा तत्रतत्रोक्त गुणमात्रेण तदुपासनासम्भवादिति प्राप्तेऽभिधीयते । **आनन्दादय प्रधानस्य अभेदा**दिति वर्तते । प्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणस्सर्वेष्वूपासनेषु । अभेदात् । गुण्यपृथग्भावाद्गुणाना सर्वत्रानन्दादयस्तद्गुणा उपसहर्तव्या । एव तर्हि गुणपृथग्भावादेवानन्दादिवत्प्रियशिरस्त्वाद्योपि तस्य प्रियमेव शिर इत्यादौ ब्रह्मगुणत्वेन श्रुतास्सर्वत्र प्रसज्येरन्नित्याह ॥

सू ॥ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

परशिवब्रह्मस्वरूप गुणाना प्राप्तावुच्यमानाया **प्रियशिरस्त्वाधीनामप्राप्ति** । तेषाम ब्रह्मगुणत्वात् । ब्रह्मण पुरुषविधत्व निरूपणमात्रान्तर्गतत्वात्प्रियशिरस्त्वादीनामन्यथा शिर पक्ष पुच्छाद्यवयवभेदे सति ब्रह्मणो **ष्युपचयापचयौ** प्रसज्येयाता । तथाच सति । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे"त्युपक्रमवाक्यो विरुध्यते । "तस्य प्रियमेव शिर." । 'मोदो दक्षिण पक्ष '। 'प्रमोद उत्तर पक्ष '। 'आनन्द आत्मा' । 'ब्रह्मपुच्छं' प्रतिष्ठेति। तैत्तिरीय शाखाया प्रियशिरस्त्वादि गुणानामसन्दिग्धतया व्यपदेशात् । गुणानामुपचय । बाहुल्य । गुणानामपचयोह्यल्पत्वमेवविधौ गुणोपचयापचयौ हि भेदेह्युपास्ये सगुणे ब्रह्मण्येव सम्भवत । निर्गुणत्व निर्विशेषे ब्रह्मणि गुणबाहुल्यस्य सुतरामसम्भवात्। सगुणब्रह्मण्येवोपास्योपासकत्व प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावश्च सम्भवात् । सविशेषब्रह्मवादो युक्त ॥

नन्वेवमेव ब्रह्मसम्बन्धिनामैश्वर्य गाम्भीर्यौदार्य कारुण्यादीना गुणानामनन्ताना गुण्यपृथक्स्थितत्वमात्रेण तत्र श्रुतीनामप्युपसंहारे सर्वे सर्वत्र प्रसज्येरन् । आनन्त्यादुपसंहाराशक्तिश्च तत्राह ॥

सू ॥ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

तु शब्दश्चोद्य व्यावर्तयति। इतरेतु । आनन्दादय । अर्थसामान्यात्सर्वत्रानुवर्तन्ते । येत्वर्थसमाना अर्थस्वरूपनिरूपण धर्मत्वेनार्थग्रन्थात्यनुबन्धिन । तेऽर्थस्वरूपवत्सर्वत्रानुवर्तन्ते । ते च गुणास्सत्य ज्ञानानन्दामलत्वानन्तत्वानि । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादिना जगत्कारणतयोपलक्षित ब्रह्म । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म" । "आनन्दो ब्रह्मे' त्यानन्दादिभिर्हि स्वरूपतो निरूप्यते । अत उपास्य ब्रह्मणशिवस्य स्वरूपावगमाय सर्वासु विद्यास्वानन्दादयोनुवर्तन्ते । येतु निरूपित स्वरूपस्य ब्रह्मण करुणादयो गुणा प्रतिपन्ना । तेषा गुण्यपृथक्स्थितत्वेपि प्रतीत्यनुपलब्धित्वाभावात्। ये यत्र श्रुता । ते तत्रोपसहार्या इति निरवद्य । यत्तुपचयापचयप्रसङ्गा प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मणशिवस्य पुरविधत्वनिरूपणमात्रार्था । न तु ब्रह्मगुणा । तर्ह्यतथारूपस्य ब्रह्मणशिवस्य तथात्वेन निरूपण किमर्थ क्रियते । अतथा भूतस्य हि तथात्व निरूपणे । केनचित्प्रयोजनेन भवितव्य । यथा "आत्मान रथिन विद्धी"त्यादि नोपासकस्य तदुपकरणानाञ्च रथिरथादित्वरूपणमुपासनोपकरणभूत शरीरेन्द्रियादि वशीकरणार्थ क्रियत इत्युक्त । नचेह तथाविध किञ्चित्प्रयोजन दृश्यत इति। बलाद्ब्रह्मगुणत्व प्रियशिरस्त्वादीनामभ्युपेत्य तत्राह ॥

सू ॥ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥

प्रयोजनान्तराभावादाध्यानाया यरूपगुणोपदेश । क्रियते। आध्यानमनुचिन्तन । उपासनमुच्यते । "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया निवृत्ति" । "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । इत्यत्रोपदिष्ट ध्यानरूपवेदन सिद्धयेह्यानन्दमयब्रह्म प्रतिपत्त्यर्थमानन्दमय । ब्रह्मप्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिर पक्षादित्वेन निरूपयित्वोपदिश्यते । "ययान्नमय पुरुष" । "अय देह शिर पक्षादिभि तस्येदमेव शिर" इत्यादिना बुध्यावारोप्यते । "यथा च प्राणमय मनोमय विज्ञानमया तस्य प्राण एव शिर" इत्यादिना प्राणाद्यवयवे बुद्धावारोप्यन्ते । एवमेवेभ्योऽर्थान्तरभूतस्तदन्तरात्मा आनन्दमयोपि प्रियमोदादीभिरेकदेशोशिर प्रभृतित्वेन रूपितैराध्यानाय बुद्ध्यावारोप्यते । एवमानन्दमयोपलक्षणत्वात् । प्रियशिरस्त्वादीना न सर्वदा । आनन्दमयप्रतीतावनुवर्तन्ते । 'अन्न ब्रह्मे'त्यादिवदानन्दस्य ब्रह्मोपदेशादेक् प्रकरण पठितस्यानन्दमयस्यैव कथ परब्रह्मत्वमुपपन्नमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

तैत्तिरीये । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यादावात्मन जगदेककारणत्वोपदेशात् । माण्डूक्ये । "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैतं चतुर्थ मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेय" । इत्यत्र शिवस्य परब्रह्मण प्रपञ्चहेतुभूतस्यात्मशब्द प्रयोगात् । अथर्वशिखाया । "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य सर्वमिद ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते' । इत्यारभ्य 'शिव एकोध्येय शिवकरस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यन्तेन चरमशरीरिणा मुमुक्षुणा परशिव ब्रह्मेतरध्यान निषेधावगमाच्च । तस्मात् । नित्य निरुपद्रव निखिलमङ्गलालय परमानन्दस्वभाव

जगदुभयकारण परब्रह्मैव शिवशब्देन निर्णायते । "ऋतऽसत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल" । "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपायवै नमो नम" इत्यत्रात कृष्णपिङ्गल विरूपाक्ष ब्रह्मतत्त्वानुसन्धानोपास्तिरुपदिष्टा । तथाच स्मृति । "शिव भजन्ति ये नराश्शिव व्रजन्ति ते नरा" । "शिवेतर भजन्ति ते शिवेतर व्रजन्ति ते" इति श्रवणात् । शिवेतर निष्ठानुष्ठानशीलानाम-शिवत्वफलमतएवानन्दमयो नेतर । 'अन्योन्तर आत्मानन्दमय' इति निरतिशय शिरस्कत्वे-नान्नमयादिभ्यो भिन्नत्वोपदेशादानन्दमयश्शिवएकएवानुसन्धेय इति स्पष्टमुपदिष्ट ॥

किञ्च । 'अन्योन्तर अत्मानन्दमय' इत्यात्मशब्देन निर्दिष्टस्य परमात्मनश्शिवस्य शिर पक्ष पुच्छसद्भावात्प्रियशिरस्त्वादयस्तस्य सुखप्रतिपत्त्यर्थ निरूपणमात्रमित्युपदिश्यते । "इन्द्रियेभ्य पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मन" । "मनस्तु पराबुद्धि बुद्धेरात्मा महान्पर" । 'महत परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष पर' । 'पुरुषान्नपरं किञ्चित्साकाष्ठा सा परागति'रिति श्रुतौ । अर्थ-मनोबुध्यात्मादिभ्यो पुरुषस्य सर्वाविकृत्वोपदेशात् । "अन्योन्तर आत्मा प्राणमय" । "अन्योन्तर आत्मा मनोमय" । 'अन्योन्तर आत्मा विज्ञानमय' । इत्यात्मशब्दस्यानात्मस्वपि पूर्व प्रयुक्तत्वात् । "अन्योन्तर आत्मानन्दमय" इत्यात्मशब्दस्यात्मविषयत्व कथ निश्चीयते । तत्राह ॥

सू ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥

"अन्योन्तर आत्मानन्दमय" इत्यत्रात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहण । **इतरवत्** । यथेतरत्र । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्' । "स ईक्षत लोकान् सृजा" इत्यादिष्वात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहण । तत् कुत एतत् । **उत्तरात्** । "सोऽकामयत" । 'बहुस्या प्रजायेये'त्यानन्दमय विषयादुत्तराद्वाक्यात् ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अन्वयादितिचेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

पूर्वत्र प्राणमयादिष्वनात्मस्वात्मशब्दान्वयदर्शनान्नोत्तरादुत्तरवाक्यान्निश्चेतु शक्यत इति **चेत्स्यादवधारणात्** । स्यादेव निश्चय । कुत । **अवधारणान्** । पूर्वत्रापि । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत" इति । "परमात्मन एव बुध्या अवधारितत्वात्" । "अन्नमयादन्तरे प्राणमये प्रथम" । परमात्मबुद्धिरवतीर्णा । तदनन्तरञ्च प्राणमयादन्तरे मनोमये । ततो विज्ञानमये । तत आनन्दमये । प्रक्रान्ता परमात्मबुद्धि । तदन्तराभावादुत्तराच्च । 'सोऽकामयते'ति वाक्यात्प्रतिष्ठितेत्युपक्रमेप्यपरमात्मनि परमात्मबुध्या आत्मशब्दादन्वय इति निरवद्य ॥

किञ्च । तदुपक्रमे 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति । अन्यत्रच । 'ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति" । "उमासहाय परमेश्वरं प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त"मित्यारभ्य । "सर्वभूतस्थमात्मान सर्वभूतानिचात्मनि" । "सम्पश्यद्ब्रह्मपरम याति नान्येन हेतुना" । इत्यन्तेन शिवध्यानज्ञानावलम्बिनामेव पुनरावृत्तिरहित नि श्रेयस फलप्राप्त्युपदेशात् । सर्वथानेनैव मुमुक्षूणा शिवोपासनं कर्तव्यमिति फलितार्थो निश्चीयते । "ऋतऽसत्य परं ब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गलं" । "ऐतदात्म्यमिद सर्व तत्सत्य स आत्माऽतत्त्वमसि श्वेतकेतो" । "अभयं वै जनकप्राप्तोसी"ति ।

मत्यादि लक्षण लक्षित परशिवोपासनेन भ्रमरकीटन्यायवच्छिवतादात्म्य सिद्धि । स्वशाखा न्यशाखास्वपि स्पष्टमुपदिष्टत्वात्तत्परमपुरुषार्थसिध्यर्थ श्रवणमननादिना तद्विचार निरन्तर कर्तव्यमित्युपदिश्यते ॥

उपकोसलविद्या प्रकरणे विद्यमानमाहवनीय गार्हपत्य दक्षिणाग्नि विषयकमुपासनात्रय । हिरण्यगर्भोपासनमित्युपासना चतुष्टयञ्च । एव प्रदर्शन विद्याप्रकरणे विद्यमानच । जीव-मुख्यप्राणलिङ्ग विषय उपासनाद्वय । एव सर्वास्वप्युपनिषत्सु सगुणब्रह्मोपासन सन्निधो विद्य-मानानि ब्रह्मव्यतिरिक्त पदार्थविषयकाणि प्राणाद्युपासनानि एव भूमविद्याप्रकरणे प्रदर्शितानि भूमाद्युपासनानि । एव वैश्वानर विद्याप्रकरणे विद्यमानानि वैश्वानरस्यैकैकस्यावयव विशेष-कोपासनानि वैश्वानरोपासकाङ्गानि वा न वा । एव तत्तदुपासना प्रकरणेषु विद्यमानानि ब्रह्म-व्यतिरिक्त पदार्थ विषयकाण्युपासनानि चित्तशुद्धिद्वारा मूर्तब्रह्मोपासनाङ्गानि वा । स्वात-न्त्र्येण फलान्तर साधनानि वा स्यात् । यदुद्दिश्य यद्विधायते 'तस्य तदेव फल'मिति न्यायेन । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" । 'नास्त्यकृत कृतेन' "तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिगच्छेत्ससमित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ" । इति श्रुतौ 'नास्त्यकृत कृतेने'ति कृत-कर्मणामकृतमोक्षफलनिषेधात् । सर्वेषा कर्मरूपोपासनाना निर्गुण ब्रह्मात्मकत्व हेतुत्वायोगात् । "पुण्यचितो लोक क्षीयते' । "कर्मचितो लोक क्षीयते" । इतिवत्सकामज्योतिष्टोमादिनि न्यायेन अनित्यफलत्वमेवेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ कार्याख्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ कार्याख्यानादपूर्वं ॥ १८ ॥

पूर्वप्रस्तुत प्राणविद्याशेषभूतमिदानीं चिन्त्यते । तत्तत्सगुणा मूर्तब्रह्मोपासना सन्निधौ । विहितानि । अग्नित्रय जीवमुख्यप्राणनामादि विषयकाण्युपासनानि प्रकरणबलात्तत्तत्सगुण मूर्तब्रह्मोपासनाङ्गान्येव । न तु स्वातन्त्र्येण फलान्तर साधनानि । तथा च **कार्याख्यानात्** । कार्याणा कर्तव्याना । जीवमुख्यप्राणलिङ्गादि विषयकानामङ्गोपासनानामाख्यानादनुष्ठाना-देव साङ्गात्सगुणमूर्तब्रह्मोपासनादपूर्वमदृष्टमुत्पद्यते । तेन निरवयव निरतिशयानन्द परि-पूर्णा परिच्छिन्न परशिव ब्रह्मप्राप्तिस्सम्भवति । न तु स्वातन्त्र्येण फलान्तरमनुपपन्न । तस्मात्साङ्गोपासनादेव सगुणब्रह्मोपासन । सगुणमूर्तब्रह्मोपासनाङ्गत्वेनानुष्ठित प्राणाद्युपास-नात् । क्षुद्रफलमप्यर्थादुत्पद्यते । "यदेव ज्ञानफल तदेव कर्मफल"मित्यादि श्रुतिषु । "यादृशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी"ति स्मृतिष्वपि दर्शनाच्च । "ब्रह्मणस्सायुज्य सालोकतामाप्नोती"त्यादि श्रुतिष्वङ्गोपासनासन्निधि विद्यमानाना फलश्रुतीना परशिव ब्रह्मलोक प्राप्तादेव तात्पर्यावगमात् । क्षुद्रफलेष्ववान्तरतात्पर्यमित्युपदिश्यते । "उमासहाय परमेश्वर प्रभुं त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमस परस्तात्" । इत्यादि श्रुतिषु सगुणमूर्त ब्रह्मोपासनादेव निरवयव साक्षिरूप परशिव प्राप्ति-र्व्यवस्थापनात् । सगुणोपासनानि सर्वाणि निर्गुण ब्रह्मप्राप्त्युपायसाधनानामिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ सूचित ॥

छान्दोग्य वाजसनेयकयो । "ज्येष्ठ च श्रेष्ठ च प्राण"मित्यादिना प्राणाद्युपासनाना सर्वेषा ब्रह्मप्राप्ति साधनत्वेनोपदेशात् । सर्वेषा तेषा स्वातन्त्र्येणाभ्युदयफलहेतुत्वमुत सगुण-

मूर्तब्रह्मोपासनाङ्गत्वेन तल्लोकप्राचुर्य कल्याणविभूति साधनत्वमपि च । सगुणमूर्त सदाशिव ब्रह्मोपासनाङ्गत्वेनामूर्तस्वय प्रकाश परज्योतिरात्मक निखिलसाक्षिक निरवयव नित्यानन्द स्वभाव कैवल्य विभूत्यात्मक शिवतत्त्वप्राप्ति कारण वेति सन्दिह्यते । "सर्व एते पुण्यलोका भवन्ती"ति श्रुतौ स्वेच्छानुसारेण सर्वेषामुपासकाना तत्तल्लोकप्राप्त्युपदेशात् । "कर्मचितो लोक क्षीयते" । "पुण्यकृतो लोक क्षीयते" । इत्यादि श्रुतिषु कर्मफलाना-मनित्यफलत्व व्यपदेशात् । बाह्याभ्यन्तरभेदेपि प्राणाद्युपासनानामन्तरङ्गत्वेऽपि । ज्योति-ष्टोमादि पुण्यकर्मणामिव गुणत्रयप्रकृतिकत्वेन नि श्रेयसफलकत्वमनुपपन्न । "यदेव ज्ञान-फल तदेव कर्मफल" । 'यस्यैतेष्टा चत्वारिंशत्सस्कारा' इत्यारभ्य 'ब्रह्मणस्सायुज्य सालोक्य गच्छन्ती'त्यन्तेन । निष्कामकृत परमेश्वरार्पित गर्भाधानादि सर्वेषा कर्मणा तदनुग्रहत्वेन नि श्रेयसफल प्राप्त्यवगमात् । पुण्यलोकाभिसधिपूर्वक कर्मणा स्वातन्त्र्येण तत्तल्लोकविधा-यकत्वमिति चेत् । तथापि उपासनाया गुणविषयत्वात् । कर्मणामनित्यत्वस्वभावाच्च । सगुण सावयव नित्य सदाशिव ब्रह्मलोक प्राप्तिमात्रमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

'कर्मचितो लोक क्षीयत' इत्यादि श्रुतिषु प्राकृतकर्मजन्य पुण्यापुण्यलोक विषयत्व" । "स्थिरेभिरङ्गै पुरुरूप उग्र" । इत्यादिषु सावयव सदाशिव ब्रह्माङ्गस्य नित्यत्व व्यवस्थाप-नात् । तल्लोकस्यापि प्राकृतगुणधर्म वैलक्षिण्यत्वात् । "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्या-मृत दिवी"ति । सत्यचित्सुखात्मक त्रिपाद्विभूतिनामक सदाशिवलोकस्य नित्यत्वावगमात् । तस्य तल्लोकस्य च नित्यत्वमनिवार्य । एष "सप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरूप-मुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते । स उत्तम पुरुष" इति छान्दोग्ये । "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थास्सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा" । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृता-त्परिमुच्यन्ति सर्वे" । इति तैत्तिरीय कैवल्ययोश्च सर्वेषा सावयव सदाशिव ब्रह्मोपासकाना निष्कामभक्ताना तदनुग्रहद्वारा तत्र कल्याणविभूत्यात्मक नित्यैश्वर्य विधायक सालोक्य सामीप्य सारूप्यात्मक परमानन्दकर तल्लोकभोगमनुभूय पुनस्तदनुग्रहेण निरतिशय-निरावरण निरञ्जन निरुपमान निर्देह शिवतत्त्वकैवल्यविभूति प्राप्ति तल्लोकादेव प्राप्नोतीति निश्चीयते । तस्मा'द्गतिसामान्यन्यायेन' सर्वेषामुपासनाना ब्रह्मप्राप्तिफलमर्थात्सिद्ध ॥

किञ्च । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदिस्थिता" । "अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते" । इत्यादि श्रुतिषु सर्वकाम विनिर्मुक्ताना दहरादि विद्याद्युपासकाना "अयस्कान्त सूचीन्यायेन" निरन्तरानवच्छिन्नज्ञान निष्ठागरिष्ठानुष्ठान विशिष्टाना चरम-शरीरिणा सर्वदा सर्वशिवैक भावापन्नानामिहलोके तु निरुपम निरञ्जन निर्विकार परशिव-ज्योतिर्लिङ्गैक्यमुपदिष्टं । मुक्तदशायामपि तद्भिन्नत्वेन व्यवस्थित इति चेत् । **तदनन्यत्व-मारम्भण शब्दादिभ्य.** । 'वाचारम्भण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्यादि द्वैताऽद्वैत विधायक वैयासिक सूत्र श्रुति विरोधो दुर्निवार । "वाचारम्भणं विकारो नामधेय"मित्यत्र विकारो नामधेयञ्च । वाचारम्भण वाचा । याऽभिलाषार्थक्रियारूपव्यवहारस्य निष्पादक भवति । मृद्द्रव्यस्यैव घठावस्था । घटादि नामधेयं च विकार । घट वाचारम्भण । घटो-यमिति वागारम्भण विषयमात्र । मृदन्य एव व्यवहारसिध्यर्थं जायमानमवस्थान्तर । ननु मृदोर्द्रव्यान्तरं मृत्तिकेत्येव नामधेय सत्य घटादिकं मृत्तिकेति कृत्वैव तत्र सर्व

मृद्घटादि नामधेयं सत्य सति प्रामाणिकार्थे साधनन्तु द्रव्यान्तरमिति कृत्वा यतो घटो मृदेवेत्यत कारणादनन्यादेवकार्यं । अर्थक्रियादि व्यवहार भेदस्तु मृद्घटोर्व्यवस्थाभेदाद्भवत्येव । ततो मृद्घटयोरिव ब्रह्मप्रपञ्चयोरपि व्याप्यव्यापकभावादनन्यत्व । तथाच स्मृति । "शक्त्यादि च पृथिव्यन्त शिवतत्त्वसमुद्भव" । 'तेनैकेन च तद्व्याप्त मृदामन्यादिक यथे'ति दर्शनात् । 'जीव प्रपञ्च ब्रह्मणा सदाभेद' इति नैयायिकादि दुर्वादो निरस्त । यदा मृदय घट इत्यत्र मृद्व्याप्तिर्घटे दृश्यते । तथा 'ब्रह्मेद जग'दिति ब्रह्मव्याप्तिर्नदृश्यत इति चेत । घटस्सन पटस्सन्निति सर्वत्र दृश्यत एव । सद्रूपेण ब्रह्मणोर्व्याप्ति सद्रूपेण शिवेन यदि न व्याप्त जगत् तदासत्तास्फूर्तिभ्या विनाकृत कथमस्ति स्फुरतीति दृश्यते । अतश्चेतनाचेतनप्रपञ्च ब्रह्मणोर्भेदाऽभेद एव घण्टाघोष· ॥ कार्याख्यानाधिकरण समाप्त ॥

अग्निरहस्ये बृहदारण्यके च शाण्डिल्य विद्याम्नायते । "एकत्रात्मानमुपासीत" । "मनोमय प्राणशरीर भावरूप सत्यसङ्कल्पमाकाशात्मान"मिति । इतरत्र "मनोमयोऽय पुरुषो भात्यस्मिन्नन्तर्हृदये" । 'व्रीहिर्वा यवो वा' । 'स एष सर्वस्येशानस्सर्वस्याधिपतिस्सर्वमिद प्रशास्ती'त्यादि शाण्डिल्यादि सर्वेषा विद्याना स्वातन्त्र्येण ब्रह्मप्राप्तिरुतविद्याना सर्वासा "निश्रेणिन्यायेन" परम्परामोक्षहेतुत्व वेति शङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ समानाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ समान एवञ्चाभेदात् ॥ १९ ॥

वाजसनेयके अग्निरहस्ये शाण्डिल्यविद्या आम्नाता "सत्य ब्रह्मेत्युपासीत" । अथ खलु "क्रतुमयो पुरुष" इत्यारभ्य "सा आत्मान मुपासीत" । "मनोमय प्राणशरीर भा रूप सत्यसङ्कल्पमाकाशमात्मान"मित्यादिषु शाण्डिल्य दहरोपकोसलभूमादि विद्याना परस्परधर्म वैलक्षिण्य विध्यवगमात् । परस्परभिन्नत्वमभिन्नत्व वेतिसन्दिह्यते । 'सर्वेषा विद्यानामन्योन्य भेददर्शनात्' । बृहदारण्यके पुनरपि शाण्डिल्यविद्या आम्नायते । 'मनोमयोऽय पुरुषो भास्सत्य ।तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशानस्सर्वस्याधिपतिस्सर्वमिद प्रशास्ती'त्यन्यस्यच । 'एषोऽस्मिदेव प्रविशोनुसर्वा[1] पूर्वोऽनुजातोस्म्यहमेव गर्भे' । 'अह हि जातश्च जनिष्यमाण प्रत्यङ्मुखास्तिष्ठति विश्वतो मुख' । 'विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो हस्त (बाहु) उत विश्वत पात्' । 'सम्बाहुभ्या (न) धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी (पृथिवी) जनयन् देव एक" । "वालाग्रमात्र हृदयस्य मध्ये विश्व देव जातवेदस वरेण्य" । "तमात्मान येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषा शान्तिश्शाश्वती नेतरेषा" । "अह योनिं योनिमभितिष्ठाम्येको मय्येद पूर्ण पञ्चविधञ्च सर्व" । "मामीशान पुरुष देवमीड्य निचाय्य मा शान्तिमत्यन्तमेति" । "प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहुर्यस्मिन्क्रोधो याच तृष्णा क्षमाच" । "तृष्णा छित्वा हेतुजालस्य मूल बुध्या चित्त स्थापयित्वाथ रुद्रे" । "एव ये मा ध्यायमाना भजन्ते तेषा शान्तिश्शाश्वती नेतरेषा" । "यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसासह" । "आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने"ति । "अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मा गुहाया निहितोऽस्य जन्तो" । "तमक्रतु पश्यति वीतशोको धातु प्रसादान्महिमानमीशं" । "आधारे दहरे वापि भ्रूमध्ये वा निरन्तरं" । "ज्योतिर्लिङ्गानुसन्धान तदन्तर्वा-

---

1 Another reading is एष हि देव प्रविशोनु सर्वो

रण विदु ''। "आधारे कनकप्रख्य हृदये विद्रुमप्रभं"। "भ्रूमध्ये स्फटिकच्छाय लिङ्ग योगी विभावयेत्''। "ज्योतिर्लिङ्ग भ्रुवोर्मध्ये नित्य ध्यायेत्सदा यति ''। "आत्मानमात्मना साक्षाद्ब्रह्मबुद्ध्या सुनिश्चित"। "देहजात्यादि सम्बन्धान्वर्णाश्रमसमन्वितान्"। 'वेदशास्त्र पुराणानि पदपासुमिव त्यजेत्'। 'भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसशया'। 'क्षीयन्ते चास्यकर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'। 'द्रष्टृदर्शन दृश्याना विरामो यत्र वा लभेत्'। 'दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या ननासाग्रावलोकने''। "आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवचोत्तरारणिं''। "ध्याननिर्मथनाभ्यासा त्पाशंदहति पण्डित ''। इत्यादि श्रुतिशतेषु नानाधर्मत्वोपदेशात्। दहर शाण्डिल्यादि सर्वविद्याना ऊर्ध्वाधस्सोपानभेदेन ब्रह्मणि समन्वयो युक्त इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे। **समानएवञ्चाभेदात्** । यथाग्निरहस्ये। मनोमयप्राणशरीर भारूपसत्यसङ्कल्प गुणगण श्रुत ''। एव बृहदारण्यके। मनोमयत्वादिके समाने सत्याविकस्य वशित्वादेश्च सत्यसङ्कल्पत्व गुणभेदान्न रूपभेद । तस्माद्विद्यैक्यमन्यत्रापि। स्थानभेदगुणभेदत्वेन भेददर्शनेपि चित्तैकाग्रतया ब्रह्मसाक्षात्कार फलमेकत्वेन विद्यैक्यमविरुध्यते ॥ समानाधिकरण समाप्त ॥

शाण्डिल्यादि विद्यासु विद्यैक्यत्वसिद्धेपि वैश्वानरविद्यायामन्योन्य वैलक्षिण्यावगमात्। कथ विद्यैक्यमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ सम्बन्धादेव मन्यत्रापि ॥ २० ॥

अन्यत्र प्रतर्दन वैश्वानरभूमविद्यादिष्वप्येव जीवमुख्यवैश्वानरैकावयवनामादिविषयकाङ्गोपासनासह कृतात्। सगुणपरशिवोपासनात्। अदृष्टोत्पत्तिर्नतु केवल सगुणपरशिवोपासनात्। कुत । **सम्बन्धात्**। सगुणनिर्गुणयोरुपासनयोरङ्गाङ्गित्वेन परस्परसम्बन्धादिति विद्यैक्यं सम्भवतीति सूत्रसूचितार्थ । बृहदारण्यके श्रूयते। 'सत्य ब्रह्मे'त्युपक्रम्यतद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषे यश्चाय दक्षिणेऽक्षिस्यादित्युपक्रम्य। आदित्यमण्डलेक्षिणिच सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यत्व मुक्त्वा । तस्योपनिषदहरित्यधिदैवत। तस्योपनिषदहामित्यध्यात्ममिति। द्वे उपनिषदौ रहस्य नामानि। उपासनविशेषतयाम्नायते। ते किं। यथा श्रुतस्थान विशेष नियमत्वेन व्यवस्थिते। उतोभयत्रोभे। अनियमेनेति संशये। सत्यस्य व्याहृति शरीरस्यैवोपास्यस्य ब्रह्मणो द्वयो स्थानयोस्सम्बन्धादुपास्यैक्येन रूपाभेदात्। सयोगाद्यभेदाच्च विद्यैक्यादनियमेनेति प्राप्त। तत्रोच्यते। **सम्बन्धादेव मन्यत्रापीति**। यथा मनोमयत्वादि गुणवैशिष्ट्यैकत्व तदुपास्यैक्येन रूपभेदाद्विद्यैक्याद्गुणोपसहार । एव। अन्यत्राक्ष्यादित्यसम्बन्धिन परशिवब्रह्मणस्सत्यस्यैक्यत्वेन विद्यैक्यादुभयोरुभयत्रोपसहार ॥

किञ्च। अक्षिसूर्यमण्डलादिस्थानभेदेनोपासनाभेदव्यपदेशोपि। उपास्यस्य शिवस्यैकत्वेन विद्यैक्यमुपपद्यते। आदित्याक्षिस्थानाद्युपासनेषु स्थानभेदादुपासनभेदाद्विद्यासु विशेषभेदो दृश्यते। तस्मात्कथ विद्यैक्यमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

न वै तदस्तिविद्याभेद । कुत । **विशेषात्**। उपास्य रूपविशेषात्। ब्रह्मण

परशिवस्यैकत्वेप्येकत्रादित्यमण्डलस्थतया उपास्यत्वमितरत्राद्याधारतयोपास्यत्वमिति स्थानसम्बन्धित्वभेदेन रूपभेदात् विद्याभेद । तथापि । मोक्षफलक विशेषात् । विद्यैक्यमभिहित । शाण्डिल्यविद्याया । उपास्यस्थानभेददर्शनेप्युभयत्र हृदयाधारत्वेनोपास्य त्वादुपासनैक्यत्व तद्वदत्र वेदितव्य ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शयति च ॥ २२ ॥

तैत्तिरीये । "दहर विपाप परमेश्मभूतं यत्पुण्डरीक पुरमध्यसंस्थ" । "तत्रापि दहर गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य"मिति । परमेश्वरस्योपासनास्थान दहरपुण्डरीकमित्युपदिश्य । तत्रोपास्य परमात्मा क इत्याशङ्कायां । "यो वेदादौ स्वर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित" । "तस्य प्रकृतिर्लीनस्य य परस्समहेश्वर" । इति । महेश्वरस्यैव तत्रोपास्यत्व प्रदर्शित । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध"मित्यादिना । परमेश्वरस्योपास्यस्थान हृदयपुण्डरीक प्रदर्श्य । तत्र परमात्मा केनरूपेणोपास्य इत्याकाङ्क्षायां । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" मित्युमासहायत्वादि धर्मावच्छिन्न मूर्तब्रह्मणश्शिवस्योपास्यत्वं निर्दिष्ट । एव तैत्तिरीय कैवल्ययो । एकत्र दहरशब्दो महेश्वर शब्दश्च । एकत्र हृदयशब्द उमासहायशब्दश्च । परस्परभिन्नत्वव्यपदेशेपि । यदा वस्त्वैक्यावगमात् । उपासनैकत्व । तद्वदक्षि भानुमण्डलयो । स्थानादि धर्मवैलक्षिण्येपि । उपास्य फलयोरेकत्वेन विद्यैक्यमनिवार्यं । इति दर्शयति । चकारो निश्चयार्थ ॥

ननु । तैत्तिरीय छान्दोग्य कैवल्यादिषु । मण्डलविप्र दार्शितत्वेपि । एकत्र । 'एषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्ण' इत्यादि । श्रूयते । अन्यत्र । "यएषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुष" इति । मण्डलान्तर्वर्तितया हिरण्मय पुरुष प्रस्तुत्य तत्रोपसहारे । "सर्वोवैरुद्र" इत्यारभ्य । "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम"इत्यन्तेन । सर्वात्मकत्व हिरण्यबाहुत्व उमापतित्वञ्चाम्नायते । तत्रैकत्र सर्वाङ्गसुवर्णत्वमन्यत्र बाहुसुवर्णत्वमिति रूपभेद । एकत्र"सर्वो वै रुद्र" इति सर्वात्मकत्व मन्यत्र "सर्वेषा लोकानामीष्टे" इति सर्वाधिपत्यमिति धर्मभेदस्तस्मान्नविद्यैक्यमितिचेन्न । अन्तरादित्य इति । स्थानैक्यमेव विद्यैक्य दर्शयति । तैत्तिरीये । 'हिरण्मय पुरुष' इत्युपक्रमेण बाहुग्रहणस्योपलक्षणत्वादुपसंहारेपि सर्वाङ्गसुवर्णत्वमेव विवक्षितं । विश्वाधिकस्य पराशिवस्य शक्त्या जगदुभयकारणत्वात् । तदनुप्रवेशाच्च तादात्म्य युक्त । अतस्तदुभयत्रैकस्य प्रतिपादितत्वाद्विद्यैक्यमप्रतिहत ॥ सम्बन्धाधिकरण समाप्तं ॥

"ब्रह्माज्येष्ठा वीर्यासम्भृतानि" । इति श्रुतौ । भिन्नप्रकरणस्थत्वात् व्यवहितत्वाच्च । सम्भृतिद्युव्याप्त्यादि गुणविशिष्ट सगुणपरशिवब्रह्मोपासनमपि स्वातन्त्र्येण तल्लोकप्राप्तिसाधन कथमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ सम्भृत्यधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपिचातः ॥ २३ ॥

तैत्तिरीयके । नारायणीय्याना खिलेषुच । "ब्रह्माज्येष्ठा वीर्यासम्भृतानि ब्रह्माग्रे

ज्येष्ठोदिवमाततान"। "ब्रह्मा भूताना प्रथमोथ जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणास्पर्धितु क"। इति ब्रह्मणि ज्येष्ठाना वीर्याणा सम्भृति । यानि लोके त्रिपुरसंहार कालकूटभक्षण मन्मथयमान्तकादि निरतिशयानि ज्येष्ठानि । चन्द्रधारणत्व ब्रह्मकपालमालिकाभृतत्व विष्णुवल्लभत्व शेषागुलीयत्वादीनि चानन्यधर्मसम्भृतानि । परब्रह्मा आततान । सम्पादितवत् । ज्येष्ठं हरिहरहिरण्यगर्भादिभ्योप्युत्कृष्ट । "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते" "स आत्मा सविज्ञेय"। इत्यादि श्रुतिसिद्ध ब्रह्मेत्यग्रे तेषामपि स्पष्ट । "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य"। "सर्वमिद ब्रह्म विष्णुरुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते"। इत्यादि श्रुतिषु स्पष्टमुपदिष्ट । "प्रगिदव परमाकाशपदमाततान"। "व्याप्त्यध्यास्तेति तेषा महान्त"। वीर्याणा **सम्भृतिर्द्युव्याप्तिश्च** सर्वासु परविद्यासूपसहारो न वेति सन्दिह्यते । "अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुषो दृश्यते"। "अथ यदन्त परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते"। "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरपुण्डरीकं वेश्मे"त्यादि श्रुतिषु । अथ शब्दएव प्रकरणभेद सूचयति तथाच तत्तदुपासनाप्रकरणे भेदविहितान्यङ्गोपासनानि सन्निहित सगुणब्रह्मोपासना प्रत्यङ्गानि । तल्लोकप्राप्तिविधायकमात्राणि । "ब्रह्मज्येष्ठा विद्यासम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठ दिवमाततान"। "ब्रह्मभूताना प्रथमोत जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणास्पर्धितु क" इति । अस्या खिलसंहिताया । वीर्यसम्भृति द्युलोकव्यापक सर्वभूतकारणत्वादयो बहवो गुणा प्रतिपादिता । तथाप्युपासीतेति विधिवाक्य फलञ्च न श्रुतं । तस्मात्खिलसहिता प्रतिपादिताना सर्वेषा गुणानदहरशाण्डिल्यादि विद्याविधायक सगुणपरशिवब्रह्मोपासनेषूपसहारो नाङ्गीकर्तव्य इति प्राप्ते वदाम । **सम्भृतिर्द्युव्याप्तीति** समाहारद्वन्द्वत्वादेकवद्भाव ॥

सम्भृत्यादिकमनारभ्याधीतमपि । अत एव स्थानभेदाद्व्यवस्थाप्य न सर्वत्रोपसंहर्तव्यं कथमानरभ्याधीताना स्थानविशेषनियतत्व । स्वसामर्थ्यादिति ब्रूम । द्युव्याप्तिस्तावद्धृदयाद्यल्पस्थानगोचरासु विद्यासु नोपहर्तुं शक्या । सम्भृतत्वादयोपि तत्सहचारिणस्तत्तुल्यदेशा इत्यल्पस्थान विषयासु विद्यास्वनुपसहार्या । शाण्डिल्य दहरादि विद्यास्वल्पस्थान विषयासु ज्यायान्पृथिव्या । "यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाश" इत्यादयस्तत्र तत्र शक्योपसंहारा । मनोमयत्वापहतपाप्मत्वादि विशिष्टस्योपास्यस्य माहात्म्य प्रतिपादनपरा ॥

किञ्च । "देवा ह वै स्वर्गं लोकमगमन्"। 'तेदेवा रुद्रमपृच्छन्'। 'को भवानिति'। परमानन्दस्वभावतया स्वर्गशब्दवाच्य । हिरण्यगर्भादि पदेभ्यो महत्तर महास्थान हि श्रूयते"। तत । स्वल्पस्थान व्यतिरेकेषु वैश्वानराद्युपासनेषु द्युव्याप्तिरुपसहार्येति । तत्सहचारात् । महावीर्यसम्भृतिरपि तत्रैवोपसहार्या । उत खिलसहिताया । विधिफलत्वादर्शनेपि । उपासीतेति विधिं परशिवब्रह्मलोकप्राप्तिरूप फलचाध्याहृत्य दहराद्युपासनादिवत् । खिलसहितासु गत सकलगुण विशिष्ट ब्रह्मोपासन परशिव ब्रह्मलोकप्राप्ति साधनत्वाङ्गीकारेप्यदोष ॥ सम्भृत्यधिकरणं समाप्त ॥

"तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान श्रद्धापत्नी"त्यादि श्रुतौ उपासकस्य करचरणाद्यवयवेषु प्रसिद्ध"। "ज्योतिष्टोमाङ्गदृष्टिरूपो मनसो ज्योतिष्टोमो विहित"। किं मानस ज्योतिष्टोमस्य कर्मकाण्डस्थ ज्योतिष्टोमाङ्गत्वमुत स्वातन्त्र्येण परशिवब्रह्मलोकप्राप्ति साधनत्व वेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण तत्राह ॥

॥ पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नातात्[1] ॥ २४ ॥

इतरेषामुपासकस्य करचरणावयवेषु कल्पिताना ममित्कुशपुरोडाशादीना मानसाना-मङ्गाना पुरुषविद्यायामिव मानसज्योतिष्टोम इव कर्मकाण्डस्थ क्रियामये ज्योतिष्टोमे तदाम्नातात् । अविहेतुत्वादित्यर्थ । तथाच । मानसज्योतिष्टोम क्रियामयज्योतिष्टोमयो । परस्पर विलक्षणाङ्ग विशिष्टत्वात् । मन कल्पिताङ्गविशिष्ट मानसज्योतिष्टोम वास्तवाङ्गविशिष्ट क्रियामय ज्योतिष्टोमयो परस्पर विलक्षणाङ्गविशिष्टत्वात् । मन कल्पिताङ्गविशिष्टमानस-ज्योतिष्टोमस्य वास्तवाङ्ग विशिष्टक्रियामयज्योतिष्टोमाङ्गत्वमनुपपन्न किन्तु । स्वातन्त्र्येण पर-शिवब्रह्मलोकसाधनत्वमिति सूत्रसूचितसूक्ष्मार्थ । तैत्तिरीयके । पुरुषविद्या आम्नायते । "तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान श्रद्धापत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हि"रि-त्यादिका छान्दोग्ये पुरुषविद्या आम्नायते । "पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणा"त्यादिका तत्र सशय । किमत्र विद्याभिद्यते उत नेति । पुरुषविद्येतिनामै-क्यात् पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्येन रूपैक्यात्तैत्तिरीयके फलसयोगा श्रवणात् । "प्राह षोडशवर्षशत जीवती"ति छान्दोग्ये श्रुतस्यैव पुरुषविद्या फलत्वात्फलसयोगस्याप्य-विशेषाद्विद्यैक्यमिति प्राप्ते उच्यते । उभयत्राम्नातयोर्विद्ययो पुरुषविद्यात्वेपि विद्याभेदो-स्त्येव । कुत । इतरेषामनाम्नानात् । एकस्या शाखायामानाम्नाताना गुणानामन्यत्रानाम्ना-नात् । तथाहि । "यत्साय प्रातर्मध्यदिनञ्च तानि सवनानि" । इत्यादयस्तैत्तिरीयके आम्नाता । छान्दोग्ये सवनत्वेन नाम्नायन्ते । त्रेधा विभक्त पुरुषायुष छान्दोग्ये सवनत्वेन कल्प्यते । छान्दोग्ये श्रुतानामाशिषादीना दीक्षादित्वकल्पनात् । तैत्तिरीयकेन कृत । "यजमानपत्नीत्यादि परिकल्पनचान्यथा" । "अतो रूपमुभयत्र भिद्यते" । तथा फलसंयोगोपि भिद्यते । तैत्तिरीयके हि । पूर्वानुवाक्ये । "ब्रह्मणेत्वामह स ओमित्यात्मानं युञ्जीते"ति ब्रह्मविद्यामभिधाय । तत्फलत्वेन ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीत्युक्त्वा । 'तस्यैव विदुष, इत्यादिना । आम्नाता पुरुषा विद्यास्यैव ब्रह्मविदुषो यज्ञत्वकल्पनमिति गम्यते अतो ब्रह्म-विद्यागतत्वाद्ब्रह्मप्राप्तिरेवात्र फल । फलवत्सन्निधानफल तदङ्गमिति न्याया तैत्तिरीयकाम्नाता पुरुषविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति गम्यते । च्छान्दोग्येत्वायु प्राप्तिफला पुरुषविद्येत्युक्त । अतो रूपसयोगयोर्भेदाद्विद्याभेद इत्येकत्राम्नातानागुणाना इतरत्रानुपसहार । तथापि निष्कामनया परमेश्वरार्पित बाह्यज्योतिष्टोमादिवत् । छान्दोग्यपुरुषविद्याया निष्कामस्य चित्तशुद्धिद्वारा परम्परा मोक्षहेतुत्व सिध्यते ॥ पुरुषविद्याधिकरण समाप्त ॥

ननु छान्दोग्य तैत्तिरीय बृहदारण्यकादि शाखाधिपठित विद्याना ज्योतिष्टोमादीना च कासाञ्चित्साक्षात्कासाञ्चित्परपरा परशिवब्रह्मलोक प्राप्तिहेतुत्वमुक्त । तथा हि । तैत्ति-रीयकाणामुपनिषदारम्भे । "शन्नो मित्रश्शवरुण" । "सहनाववतु" । इत्यादि मन्त्राणा पठितत्वेन तेषामपि ब्रह्मविद्याङ्गत्व स्यादिति । "शुक्र प्रविध्य हृदय प्रविध्य मन प्रविध्य शिरोभि प्रवृज्य त्रेधाविवृत्त" इत्यादीनामाथर्वणिकानामुपनिषत्प्रारम्भ पठित हृदय वेधादि

---

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas*, this *Sutra* is read as follows
पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्

प्रकाशनरूप लिङ्गाभिचारकर्मशेषाङ्गमन्त्राणामपि विद्यागत्वेन परशिवब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनत्वं किन्नस्यादित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ वेधाद्यधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥

वेधादीना शत्रुपीडादीनामर्थाना फलाना भेदात् । सगुण सावयव परशिवब्रह्मो पासना असम्बन्धानैतेषा मन्त्राणा तद्ब्रह्मोपासमाङ्गत्वमस्तीत्यर्थ । "सर्व खल्विद ब्रह्म तज्जलानीति शान्त उपासीते"ति श्रुतौ । शान्तस्यैव परशिवब्रह्मोपासनायामधिकारस्य प्रतिपादितत्वेन । शत्रुमरणकामस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारासम्भवात् । शत्रुमरणफलकस्यास्य मन्त्रस्य ब्रह्मोपासनाङ्गत्वासम्भवात् । कर्मकाण्डस्थ स्वेन यागाङ्गवत्काम्यफलमेवेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

आथर्वणिका उपनिषदारम्भे 'शुक्र प्रविश्य हृदय प्रविध्ये'त्यादीन्मन्त्रान वीय्यते । सामगाश्च रहस्य ब्राह्मणारम्भे । "देवसवितु प्रसुव" । "यज्ञ प्रसुवे"त्याद्यामनन्ति । काठकास्तैत्तिरीयाश्च 'श नो मित्र शं वरुण । सहनाववत्वि'त्यादिक । काव्यायनश्च । "श्वेतोऽश्वो हरिनीलोसी"त्यादिक । ऐतरेयिणस्तु । महाव्रत ब्राह्मणमधीयते । "इन्द्रो ह वै वृत्र हत्वा महानभवत्" । इत्यादि । कौषीतकोपि महाव्रत ब्राह्मणमेव । "प्रजापतिर्वै सवत्सरस्तस्यैष आत्मा यन्महाव्रत"मिति । वाजसनेयिनस्तु । प्रवर्गब्राह्मण । "देवा ह वै सत्र निषेदु"रित्यादि । तत्र सशय । किमुपनिषदारम्भेष्वधीता । "शुक्र प्रविध्य शन्नोमित्र" इत्यादयो मन्त्रा । प्रवर्गादीनि च कर्माणि । विद्याङ्गत्वमुत नेति । किं युक्त । विद्यागमिति । कुत । सन्निधिसमाम्नानात् । विद्यागत्वप्रतीते । यद्यपि । "शुक्र प्रविध्ये"त्यादीना मन्त्राणा प्रवर्गादेश्च कर्मण श्रुतिलिगवाक्यैर्बलवद्भिर्यथायथं । 'कर्मसु विनियोगोऽवगम्यते' । तथापि 'शन्नोमित्र' । 'सहनाववतु' । इत्यादेर्मन्त्रस्यान्यत्र विनियोगाभावाद्विद्याधिकाराच्च । विद्यागत्वमवर्जनीयमिति । सर्वासु विद्यासु । इमे मन्त्रा । उपसंहर्तव्या । इत्येवं प्राप्ते ब्रूम ॥

वेधाद्यर्थभेदात् । "शुक्र प्रविश्य हृदयं प्रविध्य" । "ऋत वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि" । "ऋतमवादिष सत्यमवादिषं" । "तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै" । इत्यादिभिर्लिंगै । आभिचाराद्यनादिषु एषा विनियोगावगमात् । न विद्यागत्वमेतदुक्तं भवति । यथा । हृदय प्रविध्येत्यादि मन्त्रसामर्थ्यात् । शुक्र प्रविध्येत्यादीनामभिचारादि शेषत्वमवगम्यते । एवमेव "ऋतं वदिष्यामि" । "तेजस्विनावधीतमस्त्वि"त्यादि मन्त्रसामर्थ्यादेव । स्वाध्याय शेषत्व । 'शन्नोमित्र' इत्यादि मन्त्राणामवगम्यते । अतो न तेषा विद्यागत्वमिति । 'शुक्रं प्रविध्ये'त्यादीना प्रवर्गादि ब्राह्मणाना चेह पाठोदिवा कीर्त्यत्वारण्येनुवाक्यत्वकृत । तस्मात् । 'शन्नोमित्रस्या'दि मन्त्रपाठकाना सन्ध्यावन्दनकारिणामिव चित्तशुद्धिद्वारा परम्पर शिवलोक साधनत्वं । 'शुक्रं प्रविध्ये'त्यादि मन्त्रपाठकाना च काम्यफलत्वचोपदिष्ट ॥ वेधाद्यधिकरणं समाप्त ॥

शमदमादि युक्त गाढविरागिणा शिवैकनिष्ठाना तत्तत्त्वप्राप्तिफलमस्तु । मन्दविरागिणा तदुपासकाना का गतिरित्याशङ्कायामवान्तर फलोपसहार विधिरस्तीत्यधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ हान्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

सू ॥ हानौ तूपायनशब्द शेषत्वात्कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानवत्तदुक्त ॥ २६ ॥

'अश्व इव रोमाणि विधूय पाप चद्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृत कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि'ति सामश्रुता । सगुण परशिव ब्रह्मोपासकाना । मरणानन्तर सुकृत दुष्कृत त्यागमात्रमुक्त । 'तत्सुकृत दुष्कृते विधूनुते तस्य पुत्रादय उपयन्ति'[1] । 'सुहृदस्साधुकृत्या द्विष(य)न्त पापकृत्या'मिति । शाखान्तरीय श्रुतोतूपासकाना सुकृत दुष्कृतत्यागानन्तरमुपासक मित्राणामुपासक द्वेषिणाञ्च सुकृत दुष्कृत स्वीकार उक्त । एव स्थिते सति हानौ सुकृत दुष्कृत त्यागात्मक हननमात्र प्रतिपादक श्रुतौ उपासक सुहृदामुपासक द्वेषिणाच । सुकृत दुष्कृत स्वीकारात्मकमुपासनमुपसहर्तव्य । कुत । **उपायन शब्दशेषत्वात्** । 'तत्सुकृत दुष्कृते विधूत सुत' इति श्रुतो हननप्रतिपादकस्य विधूनन शब्दस्योपायन प्रतिपादक शब्द साहचर्यादित्यर्थ । तत्र दृष्टान्तमाह । **कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्** । यथैकस्या शाखाया सहपाठिनाना कर्मागाना कुशाच्छन्दस्स्तुत्युपगानाना मध्ये । अन्यस्या शाखाया एकैकस्यागस्य श्रवणे सत्यन्येषामगाना उपसहार । तद्वदित्यर्थ । तदुक्त **'एकैकागश्रवणे सत्यन्येषामगानामुपसहरण'** पूर्वमीमासान्यायेनात्र युक्तमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

छान्दोग्या आमनन्ति । 'अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चद्रइव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृत कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि' इति । आथर्वणिकाश्च । 'तथा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परम साम्यमुपैती'ति । काट्यायनस्तु । 'तस्य पुत्रादय उपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्या न द्विषन्त पापकृत्य'मित्यादि । कौषीतकिनस्तु । 'तत्सुकृत दुष्कृते धूनुते तस्य प्रिया ज्ञातयस्सुकृतमुपयान्ति अप्रिया दुष्कृत'मिति । एव क्वचित्पुण्यपापयोर्हानि । क्वचित्प्रियाप्रियेषु तत्प्राप्ति । क्वचिदुभय च श्रुत । तदुभयमेकैक विद्याया श्रुतमपि सर्वविद्यागमास्थेय । सर्वं ब्रह्मविद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्मप्राप्नुवन्त पुण्यपापप्रहाणस्यावश्य भावित्वात् । प्रहाण विषयत्वाच्चोपायनस्य तच्चिन्तन च विधीयमान सर्वविद्याङ्ग भवितुमर्हति । तत्रेद विचार्यते । हानिश्चिन्तन मुपायन चिन्तनमुभय चिन्तनञ्च विकल्पेरन् । उपसह्रियेरन्वा । किं युक्त । विकल्पेरन्निति कुत । पृथगाम्नान सामर्थ्यात् । समुच्चयो हि सर्वत्रोभयानुसन्धानं स्यात् । तच्च कौषीतकीवाक्ये नैवसिद्धमित्यन्यत्राम्नानमनर्थकमेवस्यात् । अतो नेकत्राम्नानस्य विकल्प एव प्रयोजन । न बाध्येत्वभेदेन परिहर्तुं शक्य । अनेकत्राम्नानमविशेषपुन श्रवण ह्यध्येतृ भेदपरिहार्यं । अत्र तु हानिरेव द्वयोश्शाखयो । उपायनमेव चैकस्या । न च विद्याभेदेन व्यवस्थापयितुं शक्य । सर्वशेषभूतामिदमनुसन्धानमित्युक्तत्वात् । तत्रेदमुच्यते । **"हानौतूपादानशब्दविशेषत्वा"**दिति । तु शब्द । पक्ष व्यावर्तयति । हानाविति प्रदर्शनार्थं केवलाया हानौ । केवलेचोपायने श्रूयमाणे तयोरितरेतरसमुच्चयोवश्य भावि । कुत । उपायन शब्दशेषत्वात् । उपायन शब्दस्य हानिवाक्यशेषत्वात् । उपायन वाक्यस्य हि हानिवाक्यशेषत्वमेवोचित । विदुषा व्यक्तयो पुण्यपापयो प्रवेश स्थानवाचि-

---

1 Another reading is

तत्सुकृत दुष्कृते विधूनते तस्य प्रियाज्ञातय सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्

त्वादुपायनवाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नातस्य वाक्यस्य प्रदेशान्तराम्नावाक्यशेषत्वे दृष्टान्त उपन्यस्यते । **कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदि**ति कालापिन । कुशावानस्पत्या इत्यामनन्ति । काव्यायनीनान्तु । औदुम्बर्य । कुशा इति वाक्य । सामान्येन वानस्पत्यत्वेनावगता कुशा । औदुम्बर्य इति । विशिष त्तद्वाक्यशेषतामापद्यते । तथा देवासुराणा छन्दोभिरित्यादिना । अविशेषेण देवासुराणा छन्दसा प्रसङ्गे । देवश्च्छन्दासि पूर्वमिति वचन क्रमविशेष प्रतिपादयत्तद्वाक्यशेषता गच्छति । तथा हि । 'हिरण्येन षोडशिन. स्तोत्रमुपाकरोती'त्यविशेषेण प्राप्ते । समया विषिते सूर्ये षोडशिन स्तोत्रमुपाकरोति । इति विशेष विषय वाक्य । तद्वाक्यशेषता भजते । तथा ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेष प्राप्तस्य । "साध्वर्युरुपगायेदि"ति वाक्यमनध्वर्यु विषयतामवगमयत्तद्वाक्यशेषत्वमृच्छति । एवं सामान्येनावगतमर्थं विशेषे व्यवस्थापयितुं क्षमस्य वाक्यस्य तच्छेषत्वमनभ्युपगच्छद्भिस्तयोरर्थयोर्विकल्पस्समाश्रयितव्य । स च सम्भवत्या गतौ न युज्यते । तदुक्त पूर्वस्मिन्काण्डे । अपि तु वाक्यशेषत्वादन्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीना एकदेशस्स्यादिति । तदेव । केवल हानोपायन वाक्ययोरेकवाक्यत्वात्केवलस्य हानस्य केवलस्य चोपायनस्याभावाद्विकल्पो नोपपद्यते । कैषीतकीनामुभया मानमविशेष पुन श्रवणत्वेन प्रतिपत्त्यभेदादविरुद्ध ॥

ननु कथमर्थवाद । प्रदेशान्तरस्सार्थवाद सापेक्षेति चेत् । नामोपास्ति स्तावकत्वेन श्रुतस्यैकविंशावो इतोहवाइत्यर्थवादस्यैकाविंशत्त्व निर्णयाय तैत्तिरीयगत सत्त्वप्रकरणस्थानार्थं वाद सापेक्षत्व दर्शनात् । "द्वादश मास पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्येएकविंश" इति । तत्र सख्यानिर्वाह उक्त्वा ततोऽर्थवादत्वेप्युपायनमुपसहार्य । हानोपायनयोरेकत्राप्यवगतिरस्ति । कौषीतकश्रुतौ "तत्सुकृत दुष्कृते विधूनुते तस्यप्रिया ज्ञातयस्सुकृतमुपयन्ति अप्रिया दुष्कृत"मिति व्यपदेशात्तस्मात्तयोस्समजसं ॥ हान्याधिकरणम् समाप्तम् ॥

ननु मन्दविरागिणामपि सर्वविद्यासु परशिवोपासनात्पुण्यापुण्य वियोग पूर्ववत्तल्लोकानुभूतिरुपदिष्टा । तथापि । तच्छरीरकाले वियोगकाले वा सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण कालनिर्णय दर्शयति ॥

॥ सापरायाधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ साम्पराये तर्तव्याभावात्तथो ह्यन्य ॥ २७ ॥

साम्पराये परशिवब्रह्मलोक प्राप्तिहेतुभूत देवयानमार्गे विरजानद्यतिक्रमणानन्तर शैवदीक्षावच्छिन्न दिव्योपासकाना सुकृत दुष्कृतक्षयो भवति कुत । **तर्तव्यस्य** नद्यन्तरस्याभावादित्यर्थ । विरजा नदी तरणानन्तर सुकृत दुष्कृत क्षय प्रतिपादयन्ति । इत्यत्र प्रमाणमाह । **तथाह्यन्ये** । अन्ये शाखिन । "स आगच्छति विरजा नदी ता मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधूनुत" इति श्रुतौ विरजानदी तरणानन्तर सुकृतदुष्कृतक्षयं प्रतिपादयन्ति । तथापि विरजा नदी तरणानुगत शैवदीक्षाकाले । तत्पूर्वभाविकृत पुण्यापुण्य कर्मवियोगात् । दीक्षानन्तरकृत सुकृत दुष्कृत कदम्बमुपासकाना प्राणोत्क्रमणकाले विनश्यतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । सुकृतदुष्कृतयोर्हानमुपायनंच दहर शाण्डिल्यादि सर्वासु विद्यासु चिन्तनीयमित्युक्त । तद्वासन । कि देहवियोगकाले देहाद्युत्क्रान्तस्याध्वनिच । उत देहवियोगकाल एवेति विषये । उभयत्रेति युक्तमुभयथाच श्रुतत्वात् । एव हि । कौषीतकीनस्समाम-

नन्ति । "स्रत देवयान पन्थानमापद्याम्रिलोक गच्छति" । इत्युपक्रम्य "स आगच्छति विरजानदीं ता मनमात्येति" । "तत्सुकृत दुष्कृते विधूनुत" इति ॥

अत्र वाक्ये । अध्वनि सुकृत दुष्कृतहानि प्रतीयते । ताण्डीनस्तु । "अश्व इव रोमाणि विधूय पापचन्द्र इव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वाशरीरमकृत कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवन्तीति । अत्र देहवियोगकाल इति प्रतीयते । शाट्यायनकेऽपि । तस्य पुत्रादाय उपयन्ति । "सुहृदस्साधु कृत्या द्विषन्त पापकृत्या"मिति । "पुत्रेषु वायसक्रान्ति ममकाल सुकृत दुष्कृत सक्रमण श्रूयमाण देहवियोगकाल" इति गम्यते । अतस्सुकृत दुष्कृतयोरेकदेशो देहवियोगकाले हीयते । शेषस्त्वध्वनीति प्राप्तावुच्यते । साम्परायेति । साम्पराये देहोत्क्रमणकाल एव विदुष सुकृत दुष्कृते विरजा नदीदीक्षया हीयते । "अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमय आनन्दमयो मे शुध्यन्ता विराजा विपाप्मे"ति श्रुतौ । शैवदीक्षाङ्ग विरजामार्गेण भक्ताना सर्वपापक्षयो निर्दिष्ट कुत तर्तव्याभावात् । विदुषो देहवियोगात्पश्चात्सुकृत दुष्कृताभ्या तरितव्य भोगाभावात् विद्याफलभूत ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेण हि सुकृतदुष्कृताभ्य-भोक्तव्ये सुखदु खेन विद्येते । तथाह्यन्ये देहवियोगादूर्ध्व ब्रह्मप्राप्ति व्यतिरिक्त सुखदु खोप-भोगाभावमधीयते । "अशरीर वा वसन्त न प्रियाप्रिये न स्पृशत" । "एष सम्प्रसादो-स्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" । "तस्यतावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य" इति । "यथा नद्यस्स्यन्दमाना स्समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ती नामरूपे विहाय" । "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य"मित्यादि श्रुतिषु जीवस्य लोकान्तरप्राप्तिं विनैव साक्षाद्ब्रह्मप्राप्तिदर्शनात्सर्व शास्त्र समञ्जस । 'अश्व इव रोमाणि विधूय पाप' इति श्रुतौ । "अन्नमय प्राणमय मनोमय विज्ञानमयानन्दमयो मे शुध्यन्ता विरजा विपाप्मेत्या"दि श्रुतौच पापक्षय एवात्रोपदेशान्नतु पुण्यस्येत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ छन्दत उभया विरोधात् ॥ २८ ॥

छन्दत इच्छात । विपक्ष बलादित्यर्थ । अजहल्लक्षणया पापशब्देन पुण्यमपि प्रति-पाद्यते । कुत । **उभयथा विरोधात्** । "यथा(दा)पश्य पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिं" । "तथा(दा)विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरजन परम साम्यमुपैति" । इत्यादि पुण्यपापोभय विनाश विधायक श्रुत्यन्तर दर्शनात् ॥

किञ्च । विरजा नदी तारणत्वेन शिवलोकप्राप्ति विधायक श्रुतिस्मृति पुराणानामिहैव देहावसाने परज्योतिर्मय परशिवलिङ्गप्राप्ति प्रतिपादकानाञ्च परस्पर विरोधो दृश्यत इति चेद्विरक्ता विरक्त परमेश्वरैकनिष्ठा फलविधायकमिति वेदितव्य । छन्दसो यथेष्ट पदानामन्वया' वर्णनीय इति न्यायात् । श्रुतेरर्थस्य भावस्य विचारोयुक्त । शरीरत्यागकाले पुण्या-पुण्यमोचन श्रुते । तदूर्ध्व परशिव ब्रह्मलोकप्राप्ति श्रुतेरुभय श्रुत्यविरोधाय कौषीतकवाक्ये । "तत्सुकृत दुष्कृते विधूनुत"इति श्रुति खण्ड छन्दतो नेतव्य । "तद्देवयान पन्थानमापद्येति" वाक्यखण्डात् । प्रागुपनेतव्य इति सिद्ध ॥

ननु । इहैव परज्योतिर्मय लिङ्गविलीनाना पुण्यपापक्षय विधिर्युक्ता तद्भिन्नाना मन्द-विरागिणा देहावसान विरजा नदीतरणान्तरेह पुण्यक्षयाङ्गीकारे हेतुरभावात् । परशिव लोक सकलैश्वर्य भोगानुभव विरोधो दुर्निवार इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभयथान्यथाहि विरोधः ॥ २९ ॥

उभयथा उभयो पुण्यपापयो विनाशाङ्गीकारेसति गतेरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोक-गमनस्यार्थवत्त्व । सफलत्व भवत्यन्यथा । पुण्यकर्मक्षयानङ्गीकारे । परशिवब्रह्मलोके । कञ्चित्कालमुपासना फलभोगानन्तरं । पुण्यफलभोगार्थं स्वर्गलोक प्रति पुनरावृत्तेरवश्यमङ्गी-कर्तव्यत्वात् । विरोधस्स्यात् । 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुति विरोधस्स्यात् एतेन प्रतिपाद्य-माना । "इम मानवमावर्त नावर्तन्त" इति श्रुतेरप्रामाण्य स्यादित्यर्थ ॥

किञ्च । श्रुतिस्मृत्यागमेषु । नित्य नैमित्तिक काम्यकर्मणामेव कर्मेति व्यवहार-व्यवस्थापनात् । बहुजन्मकृत निष्कामकृत शिवार्पित नित्यनैमित्तिकादि कर्मद्वारा तत्प्रसादो-द्भूत भक्ति करत्वा व्यवहारा योगात् । तद्भक्त्या तल्लोके सर्वैश्वर्यसम्पन्न निरतिशयानन्द-कन्द कल्याण विभूतिरविरुद्धा । तथा शिवगीतासु च स्पष्टमुपदिष्ट । "कोटिजन्मार्जितै पुण्यै शिवे भक्ति प्रजायते" । "इष्टापूर्तादि कर्माणि येनाचरति मानव" । "शिवार्पण विधा कामान् परित्यज्य यथा विधि"रित्यादिना भक्तिमहिमा प्रपञ्च प्रसाध्य । तत्रैव । "धर्मार्थकाममोक्षाणा पार यास्यथ येनु वै" । "मुनयस्तत्प्रवक्ष्यामि व्रत पाशुपताभिध" । "कृत्वा तु विरजा दीक्षा भूतिरुद्राक्षधारिण" । "जपन्तो वेदसाराख्य शिवनाम सहस्रक" । "सन्त्यज्यते न मर्त्यत्व शैव तनुमवाप्यय" । तत प्रसन्नो भगवान् शङ्करो लोक शङ्कर" । "भवता दृश्यतामेत्य कैवल्य व प्रदास्यति" । "रामाय दण्डकारण्ये यत्प्राहु कुम्भसम्भव । तत्सर्व व प्रवक्ष्यामि श्रुणुध्व भक्तियोगिन" । "अतस्त्वा दीक्षयिष्यामि विरजामार्गमाश्रित । तेन मार्गेण मर्त्यत्व हित्वा तेजोमयो भवेत्" । "इद व्रत पाशुपत करिष्यामि समासत । अथ रामगिरौ रामो पुण्ये गोदावरी तटे । शिवलिंग प्रतिष्ठाप्य कृत्वा दीक्षा यथाविधि" । "भूतिभूषित सर्वाङ्गो रुद्राक्षाभरणैर्युत" । इत्यादिना कुम्भसम्भवेन श्रीरामस्य विरजापरपर्याये वाचक शिवदीक्षा विध्युपदेशात् ॥

ननु देहत्यागवता भक्ताना विरजा नदी तारणकाले कर्मक्षये सत्येव देवयानगते निष्प्रयोजकत्वंमन्यथा देहवियोगकाल एव सर्वकर्मक्षये तदनन्तरमेवासौ मुक्त इति चेन्न । देवयानगतेर्निष्प्रयोजनत्वात् । "देवयानगति श्रवणस्य परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभि-निष्पद्यत" इति देवयानेन ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमेव तदाकाराकारित श्रवणस्य विरोधस्स्यात् । एवञ्च । यद्यपि । विद्यासामर्थ्यादेव देवयानगति तत्तद्देशविहार चन्द्रसवादादिकमग्रिम विहारादेवमुपपद्यते । तथापि यावद्ब्रह्मप्राप्ति धीसकोचरूप ससारानुवृत्ति विद्यासामर्थ्यान्नोप-पद्यत इति तन्मूलभूत कर्मलेशानुवृत्तिरवश्यमेष्टव्या नच परमेश्वर सकल्पविशेषादेव तदनुवृत्तिस्स्यादिति वाच्य । तस्यैव अस्माभि कर्ममूल तयोच्यमानत्वात् । नह्यस्मिन्मते । विहित निषिद्धाचरणप्रयुक्त । परमेश्वरसकल्प कश्चिदस्ति । तत्सकल्पानपेक्षेव पुण्य-पापेस्त ॥

ननु । ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं विकासादि वृत्तिरहित तत्स्वरूपप्राप्तिशिवलोकगमनेच्छा पुरुषाणा धी विकासादि दिव्यमगल विग्रहाविर्भावश्च युक्तमिति चेत् । तावत्पर्यन्त । ताद्धि सकोच हेतु-कर्मवृत्त्याभाव्य । कथ विरजा नदी तरणानन्तरमेव कर्मक्षय उच्यते । प्राकृत प्रपञ्चसीमा-वध्यतिक्रमणमेव परमाकाशरूप परमशिवपदप्राप्तिरिति सैव परज्योतिरुपसम्पद्येत्यनेन ब्रह्म-

प्राप्तिर्विवक्षिता । विष्णुपदसम्बन्धी न विरजा नदी प्राकृत प्रपञ्चसीमावधिस्तदनुप्रवेश । प्रक्षीण सर्वकर्मलेशयोगिनो विष्णुपदादूर्ध्वमप्राकृतं शिवपद परमानन्दमयमनुप्रविशति । तथा हि श्रुति । "सोध्वन परमाप्नोति तद्विष्णो परमं पद"मिति । स्मृतिश्च । "परात्परतरं ब्रह्मा तत्परात्परतो हरि " । "तत्परात्परतोहीश' इति वेदान्त चोदनात् । "यश्शिव परमात्मान उमापतिमहर्निश । ध्यायते विश्वकर्तार पुण्यापुण्य निराकृतात्" । "विरजाख्या नदी तीर्त्वा विष्णुलोकात्परपद" । "नित्यैश्वर्यसमायुक्त मनोवाचामगोचर । स तु कैलास माप्नोति शिवानुग्रह वैभवात्" । इति दर्शनात् । शिवैकनिष्ठाना पुण्यापुण्य निराकरणपूर्वक शिवलोकप्राप्ति शिवतत्त्वप्राप्तिश्च वज्रलेपायते ॥

ननु । देह वियोगकाले विरजा नदी तरणानन्तरे वा सर्वकर्मक्षयत्वाङ्गीकारे सूक्ष्मशरीर नष्टप्रसङ्गस्स्यात् । तथा सति केवलस्यात्मनो गमन नोपपद्यते । तस्मादुत्क्रान्तिसमये विदुषो निश्शेषकर्मक्षयो नोपपन्न इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥ ३० ॥

उपपन्न एवोत्क्रान्तिकाले सर्वकर्मक्षय कथ **तल्लक्षणार्थोपलब्धे** क्षीणकर्मिण प्राविर्भूत स्वरूपस्य देहसम्बन्ध लक्षणार्थोपलब्धे । 'परज्योतिरुप(स)पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते'। "स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्क्रममाणस्वराड्भवति ' । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स एकधा भवति त्रिधा भवती"त्यादिषु देहसम्बन्धाख्योर्थोह्युपलभ्यते । अत क्षीणकर्मिणोऽपि सूक्ष्मशरीर युक्तस्य देवयानेन गमनमुपपद्यते । सूक्ष्मशरीरमप्यारम्भ कर्मविनाशेव तिष्ठत इति चेत् । विद्यामाहात्म्यादिति ब्रूम । विद्या हि स्वय सूक्ष्मशरीरस्यानारम्भिकाऽपि प्राकृत सुख दु खोपभोगसाधन स्थूलशरीरस्य सर्व कर्मणा च निर्विशेषक्षयेपि स्वफलभूत परशिव ब्रह्मप्राप्तिप्रदानाय देवयानेन पथेन गमयता सूक्ष्मशरीर स्थापयति लोकवत् । यथा लोके सस्यादि समुत्पत्त्यर्थमारब्धे तटाकादिके । तद्धेतुषु तदिच्छादिषु विनष्टेष्वपि तदेव तटाकादि कर्मशिथिल कुर्वन्तस्तत्र पानीयपानादि कुर्वते तद्वदिति सिद्धं ॥

अथ स्यात् ज्ञानिना साक्षात्कृत परशिवतत्त्वाना देहपातनसमये कर्मणो निरवशेष क्षयाद्देहपातादूर्ध्वं सूक्ष्मशरीरमात्रं गत्यर्थमनुवर्तते । 'सुखदु खानुभवो न विद्यत' इति यदुक्त तन्नोपपद्यते । वसिष्ठ वामदेवागस्त्य दधीचि मार्कण्डेयोपमन्यु प्रभृतीना शिवतत्त्व साक्षात्कृताना देहपातादूर्ध्वं देहान्तरसङ्गम पुत्रजन्म विपत्त्यादि निमित्त सुखदु खानुभवश्च दृश्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिणा[1] ॥ ३१ ॥

नास्माभिस्सर्वेषा ज्ञानिना देहपातनसमये सुकृत दुष्कृतयोर्विनाशो उक्त । अपि तु येषा ज्ञानिना देहपातानन्तरमर्चिरादिकागति प्राप्ता । तेषा देहपातसमये सुकृत दुष्कृत हानिर्युक्ता । वसिष्ठादीना तु अधिकारिणा न देहपातानन्तरमर्चिरादि गतिप्राप्ति । प्रारब्धस्याधिकारस्यासमाप्तत्वात् । तेषा कर्मविशेषेणाधिकारविशेष । प्राप्ताना **यावदधिकार** समाप्ति तदारम्भक कर्म न क्षीयते प्रारब्धस्य हि कर्मणो भोगादेव क्षय । अत अधि-

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas*, this *Sutra* is read as *Sutra* No 32

कारिणा तदारम्भक कर्म यावदधिकारमवतिष्ठते । अतस्तेषा न देहपातादनन्तरमर्चिरादि गतिप्राप्ति ॥ साम्परायाधिकरण समाप्त ॥

ननु । उपकोसलादि विद्योपासकाना ब्रह्मप्राप्तिरुत तद्भिन्न सर्वेषा ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मप्राप्तिस्सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अनियमाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू ॥ अनियमस्सर्वेषामविरोधश्शब्दानुमानाभ्या ॥ ३२ ॥

उपकोसलादिषूपासनेष्वर्चिरादि गति श्रूयते । किं तन्निष्ठानामेव तया ब्रह्मप्राप्ति । उत । सर्वेषा दहर शाण्डिल्य पाशुपतादि विद्यासिद्धि ब्रह्मोपासकानामिति सशये । इतरेष्वाम्नानात् । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप' इत्युपासते । 'श्रद्धा सत्यमुपासते' । इतीतर सकल ब्रह्मविद्योपासकत्वे प्रमाणाभावाच्च तन्निष्ठानामेवेति प्राप्तेऽभिधीयते । **अनियम** इति । **सर्वेषा** सर्वोपासन निष्ठानां तयैव गतव्यत्वात् । तन्निष्ठानामेवेति नियमो नास्ति । सर्वेषा तयैव गमने हि **शब्दानुमानाभ्या** । श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोध । अन्यथा विरोध एवेत्यर्थ. । श्रुतिस्तावत् । तैत्तिरीय छादोग्य वाजसनेयाथर्वणशिखा श्वेताश्वतर बृहज्जाबालादिषु । "शीक्षा व्याख्यास्याम" इत्युपक्रम्य । "यश्छन्दसामृषभो विश्वरूप" । "छन्दोभ्योध्यमृतात्सम्बभूव" । "स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु" । "अमृतस्य देवधारणो भूयास" । 'शरीर मे विचर्षण' । 'जिह्वा मे मधुमत्तमा' । 'कर्णाभ्या भूरि विश्रुव' । 'ब्रह्मण कोशोसि मेधयापिहित' । 'श्रुत मे गोपायेति' । 'एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्गस्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र'मिति तैत्तिरीयके पाशुपतविद्याग शिवलिङ्ग बाह्याभ्यन्तर ध्यान धारणाद्युपासकाना अमृतत्वमभिधीयते। 'य एवमेतद्विदुर्येचेमे अरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते' । 'तेर्चिषमभिसम्भवन्ती'ति छान्दोग्ये । पञ्चाग्निविद्यायामर्चिरादि मार्गेण दहर पाशुपतादि सर्वब्रह्मविद्याग ध्यान धारणाद्युपासननिष्ठाना गमनमुपदिशति । वाजसनेयके । 'तद्य इत्थ विदुर्येचेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युउपासते' । "तेर्चिषमभिसम्भवन्ती"ति छान्दोग्ये । "य इत्थ विदु"रिति पचाग्निविद्या निष्ठान् । 'ये चें म' इत्यादिना श्रद्धापूर्वक ब्रह्मोपासिना चोदिश्यार्चिरादिका गतिरुपदिश्यते । 'ऋतसत्य परं ब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गळ' । 'ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमो नम' । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म" । "सत्यत्वेव विजिज्ञासितव्य"मिति । सत्य शब्दस्य परशिव ब्रह्मणि प्रसिद्धे । तपश्शब्दस्यापि तेनैकार्थ्यात्सत्यतपश्शब्दाभ्या ब्रह्मैवाभिधीयते । श्रद्धापूर्वक ब्रह्मोपासनमन्यत्र श्रुत । "श्रद्धा भक्ति ध्यानयोगादवेही"ति । "सत्यत्वेव विजिज्ञासितव्य"मित्युपक्रम्य "श्रद्धात्वेव विजिज्ञासितव्ये"ति व्रतमेतत्पाशुपतं । "तत्समाचरेन्मुमुक्षु र्नपुनर्भवाय । व्रतमेतच्छाम्भव तत्समाचरेन्मुमुक्षु र्नपुनर्भवाय" । इत्यादिना अथर्वण शिखा श्वेताऽश्वतर बृहज्जाबालादिषु । पाशुपत विद्यानिष्ठाना पुनरावृत्तिरहित परशिव ब्रह्मप्राप्तिरुपदिश्यते । स्मृतिरपि । "अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्ल षाण्मासा उत्तरायण । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना" इति । "लिङ्गाङ्गसगिना वत्स पुनर्जन्म न विद्यते । युगपज्ज्ञानसिद्धिस्यात्ततो मोक्षमवाप्नुया"दिति । दर्शनाच्च । सर्वेषा ब्रह्मविद्योपासकाना अर्चिरादि मार्गेणेवेति नियमो दृश्यते । एवं विजातीयका श्रुतिस्मृतयो बहवस्सन्ति । एवं सर्वविद्या साधारणीय गति प्राप्तैवोपकोसलविद्यादावनूद्यते ॥

ननु । आदित्यचंद्रादि ग्रहाणा अश्विन्यादि नक्षत्राणा । इन्द्रादि दिक्पालक प्रभृति देवाना च । अनेनैव शरीरेण मुक्तिरुपपद्यते । मनुष्याणामिव स्थूलसूक्ष्मशरीर वियोगपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्तिर्न सम्भवतीति चेन्न । "गता कला पञ्चदशा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु" । "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति" । इति श्रुतिदर्शनात् । भक्ताना जीवन्मुक्ताना सूर्यादि चद्रनक्षत्रादीनामिन्द्रादि देवानाञ्च । स्वाधिकार परिसमाप्ति पर्यन्तमवस्थितिर्देहधारण । साधिकार दशा वियोगानन्तर । स्थूल सूक्ष्म शरीर परित्यागपूर्वक परशिवब्रह्मण्येकभावरूप । विदेह कैवल्यमेव व्यपदिश्यते ॥ अनियमाधिकरण समाप्त ॥

ननु । मूर्तब्रह्मोपासकाना दहरादि विद्यानिष्ठानामप्राकृत दिव्यमङ्गलविग्रह विशिष्टत्वेन सर्वैश्वर्यसम्पन्न महाकैलासे सालोक्यादि नित्यमङ्गलवैभव चिद्विलासानन्दानुभवमस्तु । "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चामूर्तमेव चे"ति श्रुतौ परशिवब्रह्मण रूपद्वयावगमात् अमूर्तब्रह्मोपासकाना कागतिरित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अक्षराद्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ अक्षरधियान्त्ववरोध सामान्य तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्त[1] **॥ ३३ ॥**

अनियमस्सर्वेषामिति सूत्रे मूर्त परशिव ब्रह्मोपासकाना सर्वेषामपि परशिव ब्रह्मलोक प्राप्तिरित्युक्त । **अक्षरधिया** निरवयव परशिव ब्रह्मसाक्षात्कारवता तु । **अवरोध** । परलोक गमन प्रतिबन्ध । परलोकगमनाभाव एवाङ्गीकर्तव्य । कुत । **सामान्य तद्भावाभ्या** । अमूर्तब्रह्मसाक्षात्कारवता सर्वेषामपि लिङ्गशरीरनाशस्य समानत्वात् । तद्भावात् । ब्रह्मण्येकभावात् । तादात्म्यादित्यर्थ । **औपसदवद्यथा** । औपसदाना यज्ञादि कर्मकर्तॄणा सर्वेषा स्वर्गलोकप्राप्तिस्तद्वत् । "पूर्वोक्तसौधन्यायेन" मूर्ताऽमूर्त पराशिवब्रह्मसाक्षात्कारवता सर्वेषामपि लिङ्गशरीरेण सहब्रह्मण्येकीभावस्य च तुल्यत्वात् । तत्र प्रमाणमाह । **तदुक्त** । "गता कला पञ्चदशा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु" । "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति" । 'यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाय' । "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य" । "न तस्य प्राणानोत्क्रामन्ते" । "तत्रैव समवलीयन्ते" । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" । इत्यादि श्रुतिषु । परशिवब्रह्मसाक्षात्कारवता भक्ताना लिङ्गशरीरेण सह परशिवब्रह्मैक्य प्रतिपादितामिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

एतेन मुक्तानामपि लिङ्गशरीरप्रधान प्रसाधक द्वैत विशिष्टात्मक मतद्वय जडाजडयोरेकत्वासम्भवात् । रज्जुसर्पवज्जीवस्य मिथ्यात्व व्यवस्थापक शून्याद्वैत मिथ्याद्वैत मतद्वयञ्च । सर्व श्रुतिसमप्रामाण्य द्वैताऽद्वैताभिधान मुख्य वैदिकमतेन बौद्धादिवच्छ्रुत्यैकदेश प्रामाण्यान्निरस्त । गार्गिब्राह्मणे बृहदारण्यके श्रूयते 'एतद्वै तदक्षर गार्गिब्राह्मणा अभिवदन्त्य अस्थूलमनण्वमह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमो वाय्वनाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनो तेजस्कमप्राणमसुखममात्रमनन्तरमबाह्य न तदश्नाति किञ्चन । "एतस्य वा

1 In the *Madhva-Bhashya*, this *Sutra* is read as follows

अक्षरधिया त्वविरोध सामान्य तद्भावौभ्यामापसदवत्तदुक्त.

अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत" इति । तथा । अथर्वणे । 'अथ परायया तदक्षरमधिगम्यते' । "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्र मवर्णमचक्षु श्रोत्रं तदपाणिपाद" । "नित्य विभु सर्वगत सुसूक्ष्म" । "तदव्यय यद्भूतयोनि परिपश्यन्ति धीरा " । "यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्यतेच यथा पृथिव्यामोषधयस्सम्भवन्ति" । "यथा सततपुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवन्तीह विश्व" । इति । तत्र संशय । "किमिमे अक्षरशब्दनिर्दिष्ट ब्रह्मसम्बन्धितया श्रुता । अस्थूलत्वादय । प्रपञ्च प्रत्यनीकता स्वरूपास्सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वनुसन्धेया ॥

उत यत्र श्रूयन्ते तत्रैवेति । कि युक्त यत्र श्रुता तत्रैवेति कुत । विद्यान्तरस्वरूप भूताना गुणाना विद्यान्तरस्वरूपत्वे प्रमाणाभावात् प्रतिषेधरूपाणामेषामानन्दादिवत्स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्च आनन्दादिभिरवगत स्वरूपे हि ब्रह्मणि स्थूलत्वादय प्रपञ्चधर्मा प्रतिषिध्यन्ते । निरालम्बन प्रतिषेधा योगादेव प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "अक्षरधियान्त्ववरोध" इति । अक्षरब्रह्मसम्बन्धिनामस्थूलत्वादि धिया । सर्वब्रह्मविद्यास्वविरोध । सङ्गतमित्यर्थ ॥

उत । अक्षर परशिवब्रह्म साक्षात्कार धिया भक्ताना लोकान्तरप्राप्तिविरोधोवा स्यात् । कुत । सामान्य तद्भावाभ्या । सर्वेप्रपासनेपूपास्याक्षरस्य परशिवस्य ब्रह्मणस्समानत्वादेकत्वात् । तद्भावात् । "नाश कारण लय" इति न्यायेन लिङ्गशरीर विलयपूर्वक शिवत्व प्राप्तिसद्भावाच्च । असाधारणाकारेण ग्रहण हि । वस्तुनो ग्रहण नच केवलानन्दादि ब्रह्मणो साधारणमाकारमुपस्थापयति । प्रत्यगात्मन्यप्यानन्दादेर्विद्यमानत्वात् । हेयप्रत्यनीकोह्यानन्दादि ब्रह्मणो साधारणरूप । प्रत्यगात्मनस्तु । स्वतो हेयविरहिणोपि हेयसम्बन्धयोग्यतास्ति । हेयप्रत्यनीकत्वच चिदात्मक प्रपञ्च धर्मभूतस्थूलत्वादि विपरीत रूपमतो साधारणाकारेण ब्रह्मानुसन्धानता । स्थूलत्वादि विशेषितज्ञानानन्दाद्याकार ब्रह्मानुसन्धेयमिति । अस्थूलत्वादीनामानन्दादि ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यन्तर्भावात्सर्वासु ब्रह्मविद्यासु तदेव ब्रह्मानुसन्धेयमिति गुणाना प्रधानानुवर्तित्वे दृष्टान्तमाह । **औपसदवदिति** । यथा । जमदग्न्य चतूरात्रपुरोडाशाद्युपासद्गुणभूत सामवेदपठित । 'अग्निर्वै होत्रमवेरथर्व'मित्यादि मन्त्रप्रधानानुवर्तितया याजुर्वैदिकेनोपाशुत्वेन प्रयुज्यते । तदुक्त प्रथमकाण्डे । "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसयोग" इत्युच्यते । अक्षरपदवाच्यस्य ब्रह्मण केवल निर्गुणत्व निर्विशेषत्वाङ्गीकारे तदुपासना न विरोध ॥

किञ्च । "अथ परायया तदक्षरमधिगम्यत "इत्यादिना ब्रह्मणो वर्णगात्र श्रोत्रादि निराकरणपूर्वकत्वेन निरवयवत्व प्रसाध्य । "अक्षरात्सम्भवती ह विश्व"मित्युपसहारे लूतवज्जगदुभयकारणत्वमक्षरपुरुषस्यैव व्यवस्थापनात् । सविशेषत्व सगुणत्वञ्च बालानामपि विज्ञायते । बृहदारण्यकेपि । 'एतद्वै तदक्षरं गार्गिब्राह्मणा अभिवदन्ति । अस्थूल'मित्यादिना तदक्षरपुरुषस्य प्राकृत सर्वधर्मनिषेधपूर्वक निरवयवत्वं प्रसाध्य तदुपसहारे "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्या चंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत"इति । तस्यैव प्रशासनत्वादि धर्म व्यपदेशात्सगुणत्व सविशेषत्वमर्थात्सिद्ध । नन्वेवं सर्वासु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वाद्गुणानाञ्च प्रधानानुवर्तित्वात् । "सर्वकर्म सर्वगन्ध सर्वरस" इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिबन्ध व्यवस्थितस्याप्यव्यवस्थास्यादित्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननमाभिमुख्येन मननमनुचिन्तन । आमननाद्धेतोरियदेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन प्राप्त । यदस्थूलत्वादि विशेषितमानन्दादिक येन गुणजातेन विना ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्यानुसन्धान न सम्भवति । तदेव सर्वत्रानुवर्तनीयं । तच्च यदेवेत्यर्थ । इतरेतु सर्वकर्मत्वादय । प्रधानानुवर्तिनोपि चिन्तनीयत्वेन प्रतिविन्ध्य व्यवस्थिता । परेतु सामान्य तद्भावाभ्या प्रतिषेधमुखेन प्रतिपादनपरस्य समानत्वादक्षरस्य ब्रह्माभिन्नतया प्रत्यभिज्ञानाच्चेति योजयन्ति । ततोपि वरमुक्तार्थपरत्व । निदर्शनुगुण्याद‌ङ्गाङ्गाना प्रधानानुवर्तित्वे हि निर्धनोपन्यास । भावाभाव रूपधर्मविशेषादानन्दादय इत्यनेन पौनरुक्त्यमित्याहुस्तदुक्त । सत्यादि वाक्यानामतद्व्यावृत्तिपरत्वाभ्युपगमात् । तत्रापि स्वरूपातिरिक्तव्यावृत्तिरूपधर्मानभ्युपगमात् सकलेतर व्यावृत्तस्वरूपस्य सत्यादि वाक्यप्रतिपन्नस्य व्यवच्छेद्यविशेषव्यावृत्ति प्रतिपत्तौ प्रयोजनाभावाच्च । न हि पासुराशेर्विविक्तस्य रत्नस्य पुन - पुन प्रत्येकपासुव्यतिरेचने किञ्चित्प्रयोजन । "ऋत पिबन्तौ" । "द्वासुपर्णे 'ति वाक्ययो र्विद्याभेदाऽभेदविषय । इयदामननादिति सूत्रमधिकरणान्तरमाहु । उभयोर्भोक्तृत्वमेकत्र । एकस्य भोक्तृत्वमन्यस्यचाभोक्तृत्वमन्यत्रेति विद्याभेदमुक्त्वा छत्रिन्यायेनाविरोधा जीवोपादनस्य तादात्म्य प्रतिपादनार्थत्वाच्च रूपाभेदाद्विद्यैक्यमित्युक्त । तदयुक्त । छत्रिन्यायादिभिर्यैकत्वस्य "गुहा प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शना"दित्यत्र सिद्धत्वात् । सूत्राक्षराणा तदसाधारणत्वाभावाच्च । इयच्छब्दो हि । देशकालस्वरूपसङ्ख्येयत्ता साधारण ॥

किञ्च । यदापैङ्गीश्रुत्यनुसारेण सत्त्वाद्वितीयप्रत्यगात्मपरत्व । द्वासुपर्णेति वाक्यस्याभिमतं तदाद्वयोरपि जीवसद्वितीयपरमात्मपरत्व व्याहृत । जीवसद्वितीयपरमात्मपरत्वेपि पौनरुक्त्यमुक्तं । ननु पौनरुक्त्यं तत्प्रपञ्चनार्थो ह्ययमारम्भ इति चेन्न । अधिकरणान्तरनिरूप्यर्थानामिह प्रपञ्चनात् । अस्य तेभ्यो वैषम्याभावाच्च । किञ्च । इयदिति सूत्रपदञ्च न द्वित्वसङ्ख्या व्यवच्छेदमेकान्ततोऽवगमयति । ततश्च । "विश्वमेवेद पुरुष" । "महान्प्रभुर्वै पुरुष" । इत्यादिषु जगदाकार व्यवच्छेदेन विद्यैक्य पर सूत्र किं नस्यात् । यदि सङ्ख्या व्यवच्छेदकत्वमेवाभिहित । तर्हि त्रिविध ब्रह्मैतत् । चतुष्पाद्ब्रह्मेत्यादि सङ्ख्यान्तरावच्छिन्न ब्रह्मपरवाक्य विषय किं न स्यात् । सर्वत्र भेदाऽभेद हेतवश्च । उत्प्रेक्षितु शक्या. । अतो यथा कथञ्चिन्निर्वहणादपेक्षितार्थपरत्व साधित ॥ अक्षराधिकरणं समाप्तं ॥

'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादि श्रुतिषु । 'क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोक्षर उच्यते' । इत्यादि स्मृतिषु च ब्रह्मत्वमक्षरशब्दवाच्यत्व च जीवस्य द्योतनात् । तस्यैव स्वज्ञानाय स्वस्योपासनमेव युक्तमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अन्तरत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू ॥ अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मनोन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत्[1] ॥ ३५ ॥

स्वात्मनो जीवस्य अन्तरा हृदयकमलमध्ये अवस्थित परमात्मा शिवो व्यवस्थित ।

---

1 In the *Madhva* and the *Sankara-Bhashyas*, this *Sutra* is read as two different *Sutras* in two different ways as follows In the *Madhva Bhashya* १ अन्तरा भूतग्रामवदितिचेत्तदुक्तम्, in the *Sankara-Bhashya* १ अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मन,

कुत । **भूतग्रामवत्**। भूतग्रामवाक्यवदित्यर्थ । "एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादि श्रुतिषु। "ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति"। "भ्रामयत्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया"। इत्यादि स्मृतिषु च। सकलभूतहृदयान्तर्वर्तित्व शिवस्य परब्रह्मणो व्यपदेशात्। तदनुसारेण यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति प्रश्नद्वयेपि । उपास्योपासकयोरन्त्ये तदैक्यत्वन्यायाजीवात्म परमात्मनोरशाशिन्यायेन परमात्मनस्सकलभूतान्तर्यामित्वमुच्यते ॥

ननु । जीवहृदयान्तर्वर्तित्व जीवस्यैव समुचित । "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिषु। 'जीवाभिन्नत्वेन ब्रह्मोपदिश्यत' इति चेन्न । स्वान्तर्यामित्वं स्वस्यासम्भवात्। तथाचेत्। "एको देवस्सर्वभूतेषु गूढ" इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु सर्व जीवान्तर्यामित्व व्यपदेशक परमात्म विषयक वाक्यानामप्रमाणप्रसङ्गो दुर्निवार । ब्रह्मसाक्षात्कारवतामुषस्तिकहोळादीनामृषीणा सर्वलोकोपकारार्थ खलु प्रश्न । तथाचेकेनैव प्रश्नेन सर्वलोकोपकारस्य सिद्धत्वात्। प्रश्नद्वय व्यर्थमिति प्रासङ्गिक शङ्कायामाह ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्। अन्यथा द्रष्टव्यभेद विना भेदानुपपत्ति प्रश्नभेदानुपपत्तिर्लोके दृष्टा । तथा च प्रकृतेप्युपासकस्य दृष्टस्य जीवस्य द्रष्टव्यस्य शिवस्य जीवभेदस्य च प्रश्नद्वयेपि भेदाऽभेदत्व व्यवस्थापनात्। प्रश्नद्वय व्यर्थमिति चेत्। उपदेशवदुपपत्ति । यथा श्वेतकेतुना। "भूयएव माभगवान्विज्ञापयत्वि"ति नववारं प्रश्ने कृते। श्वेतकेतु प्रत्युद्दालकेन तत्त्वमसीति नववार भेदाऽभेदात्म सिद्धान्त दृढीकरणार्थमुत्तर दत्तं। एवमत्राप्युषस्ति कहोळाभ्या प्रश्नद्वये कृते। शाकल्येनोत्तरद्वय दत्तमिति अतो न विरोध । 'द्वासुपर्णे'त्यादिमन्त्रेषु शिवजीवयोर्घटपटपरवत्परस्पर वैलक्षिण्यावगमात्। "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादि श्रुतिषु जीवाभिन्नत्वेन ब्रह्म(त्व) व्यपदेशात्। सर्व वेदान्तविचारे परस्परात्यन्ता प्रामाण्यशङ्का द्योतनात्। उपास्योपासकयोर्भेदाऽभेदस्सम्भवेदिति न्यायेन सर्ववेदान्त सिद्धान्त द्वैताऽद्वैतसिद्धान्त सन्धान सामरस्य विज्ञानस्य दुर्विज्ञेयत्वाच्च। तज्ज्ञान दार्ढ्यार्थं बहुप्रश्नाना बहुप्रतिवचनाना सफलत्वमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

बृहदारण्यके। उषस्तिप्रश्ने एवमाम्नायते। "यत्साक्षादपरोक्ष ब्रह्म"। "य आत्मा सर्वान्तर.। "तन्मे व्याचक्ष्वेति"। तस्य प्रतिवचन। "य प्राणेन प्राणीति"। "सत आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानाति स त आत्मा" इत्यादि। अतुष्टेन तेन पुन पृष्ट आह। "न दृष्टेर्द्रष्टार पश्येर्न श्रुते श्रोतार शृणुया"। "न मतेर्मन्तारं मन्वीथा"। "न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया"। "एष त आत्मा सर्वान्तरो तोऽन्यदार्त"मिति । तथा तदनन्तर कहोळप्रश्ने चैवमाम्नायते। "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म"। "य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्वेति" प्रतिवचन च। "योऽशनाया पिपासे शोक मोह जरा मृत्युमत्येति"। "एव हैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मण पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्चे"त्यादि। अतोऽन्यदार्तमित्यन्त। तत्र सशय्यते किमनयोर्विद्या भेदोस्ति नेति। कि युक्त भेद इति । कुत । रूपभेदात्।

Again in the *Madhva Bhashya* २ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत्, and in the *Sankara Bhashya* २ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत्.

प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते । प्रश्नस्यैकरूप्येपि । प्रतिवचन प्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते । पूर्वोत्र प्राणानादीना कर्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते । "परात्राऽशनाया पिपासादि रहित" । अत पूर्वत्र प्राणि तद्देहेन्द्रियमन प्राणव्यतिरिक्त प्रत्यगात्मोच्यते । परत्र तु तदतिरिक्तोऽशनाया पिपासादि रहित । परमात्मा अतो रूप भिद्यते भूतग्रामवतश्च प्रत्यगात्मनस्तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्यान्तरात्मत्वेन । सर्वान्तरत्व मप्युपपन्न ॥

यद्यपि प्रत्यगात्मनस्सर्वान्तरत्व भूतग्राममात्रापेक्षत्वेनापेक्षित । तथापि तदेव ग्राह्य । अन्यथा मुख्यान्तर आत्मा परिग्रह लोभात्परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते । प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषय परमात्मन प्राणितृत्वापाणितृत्वाद्यसम्भवात् । परश्च परमात्मविषय अशनायाद्यतीतत्वात् । तदिदमाशङ्कयते । **अन्तराभूतग्रामवत्स्वत्मनोन्यथा भेदोनुपपत्तेरिति चेदिति** । अतरा सर्वान्तरत्वेन प्रथमप्रतिवचन भूतग्रामवत्स्वात्मन भूतग्रामवान् तदन्तर स्वात्मा प्रत्यगात्मा सर्वान्तर इत्युच्यत इत्यर्थ । "अन्यथा य प्राणेन प्राणीति" । "योऽशनाया पिपासा"द्यतीत इति । प्रतिवचन भेदानुपपत्तिरिति चेदत्रोत्तर । नेति । न विद्याभेद इत्यर्थ ॥

उभयत्र परविषयत्वात्प्रश्नप्रतिवचनयोस्तथा हि । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । 'य आत्मा सर्वान्तर' इति प्रश्नस्तावत्परमात्मविषय एव ब्रह्मशब्दस्य परमात्म साधारणत्वेपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरित प्रयोगदर्शनात् तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थ यत्साक्षाद्ब्रह्मेति विशेषण क्रियते । अपरोक्षत्वमपि सर्वदेह सर्वकालसम्बन्धित्व । "सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यनन्तत्वेनावगतस्य परमात्मन एवोपपद्यते । सर्वान्तरत्वमपि । "यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वाभुवनाविवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्त्वि"ति तैत्तिरीये । तथा अथर्वशिरसि । "देवा ह वै स्वर्ग लोकमगमन्" । "ते देवा रुद्रमपृच्छन्" । "कोभवानिति । सोऽब्रवीत्" । "अहमेक प्रथममास वर्तामिच भविष्यामिच । नान्य कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त । सोन्तरा दन्तर प्राविश'दिति । कण्वशाखाया । 'य पृथिव्या तिष्ठन् (य)पृथिव्या अन्तर' इत्यारभ्य 'य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोन्तर" इति सर्वान्तर्यामिण परशिवस्यैव सम्भवति । प्रतिवचनमपि तस्यैव परमात्मविषय । 'य प्राणेन प्राणीती' इति । निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्व परमात्मन एव प्रत्यगात्मनस्सुषुप्तौ प्राणन प्रतिकर्तृत्वाभावात् । "एवमजानतोषस्तेनप्राणेन कर्तृत्वमात्रमुक्तं । मन्वानेन प्रत्यगात्मनो साधारण प्रतिवचनस्य मत्वा अतुष्टेन पुन पृष्टस्त प्रति प्रत्यगात्मनो व्यावृत्त निरुपाधिकत्वेन प्राणनस्य कर्तार परमात्मानमाह । "न दृष्टेर्द्रष्टार पश्ये" रित्यादिना । "इन्द्रियाधीनाना दर्शन श्रवण मनन विज्ञानाना कर्तार प्रत्यगात्मान प्राणस्य कर्तृत्वेनोक्त" इति नमन्वीथा । तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वात् । "कोह्येवान्यात्क प्राण्यात् । य एष आकाश आनन्दो न स्यात्" । इति सर्व प्राणन हेतुत्व हि परमात्मन एव अन्यत्र श्रुत । अत पूर्वप्रश्नप्रतिवचने परमात्मविषये । एवमुत्तरे अपि । अनशनायाद्यतीतत्वस्य परमात्मा साधारणत्वादुभयत्र । 'अतोन्यदार्त'मित्युपसंहारश्चैकरूप । प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिस्तु । कृत्स्नप्राणि प्राणनहेतो शिवस्य परब्रह्मण अशनायाद्यतीतत्व प्रतिपादनाय तत्र दृष्टान्तमाह । उपदेशवदिति । यथा सद्विद्याया ॥

उत । 'तमादेशमप्राक्षी' इति प्रक्रान्ते सदुपदेशे । "भगवास्त्वमेतद्ब्रवी"त्विति । "भूय

एव मा भगवान्विज्ञापयत्वि"ति । प्रश्नस्य । "स एषोणिमै तदात्म्यमिद सर्व तत्सत्यं स आत्माऽतत्त्वमसि श्वेतकेतो" । इति प्रतिवचनस्य च । भूयोभूयो आवृत्तिस्सतो ब्रह्मण-स्तत्तन्माहात्म्य विशेष प्रतिपादनाय शिष्यस्य सर्ववेदान्तासिद्ध द्वैताऽद्वैतविज्ञान दृढीकरणायच श्रूयते । तद्वदत एकस्यैव सर्वभूतान्तरस्य शिवस्य परब्रह्मणस्सर्वप्राणि प्राणनहेतुत्वा शयना-द्यतीतत्व व्यवस्थापनेन स्वरूपैक्या द्विद्यैक्य । अथ स्याद्यद्यप्युभे प्रश्नप्रतिवचने परशिव-ब्रह्मविषये तथापि विद्याभेदो युक्त । "एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यमितरत्रान-शनाद्यतीतत्वेनेत्युपास्य गुणभेदेन रूपभेदात्प्रष्टृभेदाच्च" । पूर्वत्रे ह्युषस्ति पृष्ट । उत्तरत्र-कहोळ इत्याशङ्कय तत्राह ॥

सू ॥ व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत्[1] ॥ ३६ ॥

नात्र विद्याभेद । प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामेकरूपार्थ विषयाभ्यामेकेन च । विधिपदेनैक वाक्यत्वप्रतीते । प्रश्नद्वयतावत्सर्वान्तरात्मत्व विशिष्ट परशिव ब्रह्मविषय । द्वितीये प्रश्ने । "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर" इत्येव कारश्च । पूर्वत्रोषस्तिना पृष्ट गुणशिष्ट ब्रह्मविषयत्व । कहोळप्रश्नस्यावधारयति । प्रतिवचनचोभयत्र । "सत आत्मा सर्वान्तर" इति । सर्वान्तरात्म विशिष्ट परशिवब्रह्मविषयमेकरूपमेव । "विधिप्रत्ययश्चोत्तर-त्रैव दृश्यते" । "तस्माद्ब्राह्मण पाण्डित्यनिर्विद्य बाल्येन तिष्ठास्ये"दिति । एव सर्वान्तरात्म विशिष्ट परशिव ब्रह्मैक विपयत्वे द्वयोरवधृते सत्ये कस्मिन्नेव सर्वान्तरात्मत्व विशिष्ट परशिवब्रह्म-ण्युपास्ये उषस्त कहोळकयो इतरेतर बुद्धिव्यवहार कर्तव्य. । उषस्तस्य या सर्वान्तरात्मनो ब्रह्मण सर्वप्राणि प्राणनहेतुत्व विषया बुद्धि । सा कहोळेनापि पृष्टा कार्या । याच कहोळस्य तस्यैव ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्व विषया बुद्धि । सोषस्तेनापि कार्या । एव व्यतीहारे कृते । उभाभ्या सर्वान्तरस्य परशिवब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिरवधृता भवति । एव सर्वान्तरात्मान प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितु सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाऽशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन **विशि-षन्ति हि** याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनानि । अत परशिवब्रह्मणस्सर्वान्तरात्मत्वमेवोपास्य गुण. । प्राणनहेतुत्वादयस्तु । तस्योपपादका । नोपास्या ॥

ननूपास्य गुण सर्वान्तरात्मत्वेमवचेत् । प्राणनहेतुत्वस्य । अशनायाद्यतीत्वस्य च । पृष्टोर्व्याहृत्यानुसन्धान किमर्थ तदुच्यते । "सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मनि जीव-व्यावृत्ते ब्रह्मण्युषस्तेनावधृते सति कहोळेन जीवस्य सर्वान्तरात्मना असम्भावितेन स्वभाव-विशेषेण सर्वान्तरात्मा व्यावृत्तोनुसन्धेय" इति कृत्वा पुन प्रश्न कृत । याज्ञवल्क्योऽपि तदभिप्रायमविज्ञाय प्रत्यगात्मनो सम्भावितमनशनायादि प्रत्यनीकत्वमुक्तवान् । अतश्चो-पास्यस्य व्यावृत्तिप्रतीति सिद्ध्यर्थमुभाभ्या परस्पर बुद्धिव्यतिहार कर्तव्य । **इतरवत्** । यथेतरत्र सद्विद्याया भूयो भूय प्रश्नै प्रतिवचनैश्च तदेव सद्ब्रह्म व्यवच्छिद्यते । न पुन पूर्वप्रतिपन्नाद्गुणाद्गुणान्तर विशिष्टतयोपास्य प्रतिपाद्यते तद्वत् । तत्रापि प्रश्नप्रति-वचन भेदे सति कथमैक्यमवगम्यत इति चेत्तत्राह ॥

---

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas*, this *Sutra* is read as follows
व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्

सू ॥ सैव हि सत्यादय.[1] ॥ ३७ ॥

सैव हि सच्छब्दाभिहिता परमकारणभूता परा दैवतैव । "सेयं दैवतैक्षत" । "तेज परस्या देवताया"मिति प्रकृता । "यथा सोम्यमधुमधुकृतो निस्तिष्ठन्ती" त्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषूपपद्यते। यत ।"ऐतदात्म्यमिद सर्व तत्सत्य स आत्मे"ति प्रथमपर्यायोदिता-स्सत्यादयस्सर्वेषूपपाद्योपसह्रियन्ते । केचित्तु । **व्यतीहारो विशिषन्ति हीतरवत् । सैव हि सत्यादय** इति सूत्रद्वयमविकरणद्वयं[1] वर्णयन्ति । तत्र पूर्वेण "त्व वाऽहमस्मि भगवो देवते" "अह वै त्वमसि भगवो देवते" । "तद्योऽह सोऽसौ योऽसौ सोऽह"मिति वाक्ये जीवपरयोर्व्यतीहारानुसन्धान प्रतिपाद्यत इत्युच्यत इत्याहु । तत् । "सर्वं खल्विद ब्रह्म" । "ऐतदात्यमिद सर्वं" । "तत्त्वमसी"त्यवगत सर्वात्मभाव विषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपादनीयमपूर्वमस्तीति अनादरणीय ॥

तत्तु वक्ष्यते । **"आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्तीति चे"**ति । न च सर्वात्मत्वानु सन्धानातिरेकेण परस्मिन्ब्रह्मणि जीवत्वानुसन्धान जीवे च परब्रह्मत्वानुसन्धान तथ्यं सम्भवति । उत्तरेण च सूत्रेण । "स यो ह वै तन्महद्यक्ष प्रथमज वेद सत्य ब्रह्मे"त्यादि वाक्यप्रतिपादितस्य सत्योपासनस्य । "यद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्ष (न्पुरुष) न्" इत्यादि वाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्य प्रति-पाद्यत इति तदप्ययुक्तमुत्तरवाक्ये ।अक्ष्यादित्यस्थानभेदेन विद्याभेदस्य पूर्वमेवोक्त ॥

"न वा विशेषा"दित्यनेन प्रतिपादितत्वात् । न च द्वयोरनयोर्व्याहृत्यादि शरीर-कत्वेन रूपवतो 'हन्ति पाप्मानं जहाति च । य एव वेदे'ति पृथक्संयोग चोदनावतोर्द्वयो-रुपासनयो. । "स यो ह वै त महद्यक्ष प्रथमज वेदसत्य ब्रह्मे"ति । 'यजतीमान् लोका' निति सयोगरूपादि मत्तया निरपेक्षेण पूर्वेणैकेनोपासनेनाभेदस्सम्भवति । न च "हन्ति पाप्मान जहाती"ति गुणफलाविकारत्व प्रमाणाभावात् । पूर्वेणैकेन विद्यात्व प्रमाणमिति चेन्न । इतरेतराश्रयत्वात् । एकविद्यात्वे निश्चिते । पूर्वफलस्यैव प्रधानत्वेनोत्तरयो फलयोर्गुणफलत्व । तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति सयोगभेदाभावात्पूर्वेण विद्यैक्यमिती-तराश्रयत्वमित्येवमादिभि र्यथोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयमिति निश्चीयते ॥ अन्तरत्वाधिकरण समाप्त ॥

ननु । "ओमित्येतदक्षरमिद सर्व"मित्यादिना । माण्डूक्ये प्रणवस्यैवाक्षरत्व सर्वात्म कत्वं सर्वातीतत्व । तथा तैत्तिरीये । "दहर विपाप"मित्यारभ्य दहरविद्या प्रपञ्चयित्वा । "यो वेदादौ स्वर प्रोक्त" इत्यादिना प्रणवोपास्यत्व प्रदेशान्तरेपि । "ओमित्येकाक्षर ब्रह्म" । "ओं तद्ब्रह्म" । "ओं तद्वायु"रित्यादिना प्रणवस्यैव परत्वं व्यवस्थापनात् । वेद वेदान्तोपक्रमोपसहारे । "हरि ओ"मिति प्रयोगदर्शनाच्च । नारायणस्यैव प्रणवात्मकत्व मर्थात्सिद्धमतो दहर शाण्डिल्यादि सर्वविद्योपास्यत्व तस्यैव समुचितमित्याशङ्कायामधि-करणान्तरेणाह ॥

---

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas*, the *Sutras* 36 and 37 are treated under two different *Adhikaranams*

॥ काम्याधिकरणम्[1] ॥ १६ ॥

सू ॥ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्य ॥ ३८ ॥

माण्डूक्ये श्रूयते । " ओमित्येकाक्षरमिद सर्वं " । तस्योपवाख्यान । "भूत भव्य भविष्य"दिति । "सर्वमोंकार एव" । "यच्चान्यत्त्रिकालातीत" । "तदप्योङ्कारएव" । " सर्वं ह्येतद्ब्रह्म" । 'अयमात्मा ब्रह्मा' । 'सोयमात्मा' । 'चतुष्पाज्जागरितस्थानो बहि प्रज्ञ ' । 'सप्ताङ्ग एकोनविंशति मुख ' । "स्थूलभुग्वैश्वानर प्रथम पाद " । " स्वप्नावस्थानोऽन्त प्रज्ञ " । "सप्ताङ्ग एकोनविंशति मुख " । "प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीय पाद " । "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामाङ्कामयते" 'न कञ्चन स्वप्न पश्यति' । "तत्सुषुप्त" । 'सुषुप्तस्थान एकीभूत ' । 'प्रज्ञानघन एवानन्दमयोह्यानन्दभुक्' । 'चेतो मुख ' । 'प्राज्ञ स्तृतीय पाद ' । 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ ' । "ऐषोन्तर्याम्येष योनि " । 'सर्वस्य प्रभवाप्य योहि भूतानामिति' । 'योवेदादौ स्वर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित ' । "ओं तद्ब्रह्मे"त्यादि तैत्तिरीयके च श्रूयते । तत्र सशय । किमोङ्कारविद्यायामुपास्य ओङ्कारो वा । तदधिष्ठान परशिवो वा । तदात्मक नारायणोवेति । कि युक्त विद्याभेद इति । कुत । "रूपभेदात्" । 'ओमित्येतदक्षरमिद सर्व'मित्युपक्रम्य प्रणवस्यैव । " अयमात्मा ब्रह्म" । 'सोऽयमात्मे'त्यादिना । सर्वात्मकत्वमपरोक्ष ब्रह्मत्वञ्च व्यवस्थापानत् । अन्यत्र च । "ओमित्येकाक्षर ब्रह्म ' । " ओं तद्ब्रह्म" । " ओ तद्वायु " । " ओ तदात्मा" । ' ओ तत्सत्य" । "ओं तत्सर्वं" । "ओं तत्पुरोन्नम " । इत्यादिना तैत्तिरीये तस्यैतद्दर्शनात् । "ओ ब्रह्म" । "देवाना प्रथम सम्बभूव" । "विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता" । "सब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठाथर्वाय ज्येष्ठ पुत्राय प्राहे"ति मुण्डके । ओ अथ हैन पिप्पलादाङ्गीरस सनत्कुमारश्चाथर्वणमुवाच । "भगवन् किमादौ प्रयुक्त ध्यानं ध्यायेत्" । 'चत्वारो वेदाश्च' । "तस्य कि" । 'तद्ध्यान' । "को वा ध्याता" । "कश्चिद्ध्येय " । स एभ्योथर्वण प्रत्युवाच । " ओ इत्येतदक्षरमादौ प्रयुक्त" । "ध्यानं ध्यातव्यमित्येतदक्षर पर ब्रह्मास्य पादाश्चतुष्पादिकमक्षर परब्रह्म" । इत्यथर्वणशिखोपनिषदि च । तथा तस्यैव सर्वाधिकत्व निर्देशाच्च । नादरूप प्रणवध्यान धारणाद्युपासनमुत । "हरि ओ"मिति दर्शनात् प्रणवात्मक विष्णुध्यान वा मुमुक्षूणा विधेयमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

"कामादितरत्र तत्र चायनादिभ्य " इतरत्र तैत्तिरीय मुण्डकाथर्वण छान्दोग्य बृहदारण्यादिषु । माण्डूक्यकठवल्ली श्वेताऽश्वतर कैवल्यादिषु तत्रच श्रूयमाणाना दहरादि विद्याविधायकाना परमेश्वर धर्माणा एकत्वेन विद्यैक्यमुपपन्न । कुत । आयतनादिभ्य । प्रणवायतनस्य उपास्यस्य परमशिवस्य सर्वमयत्व हृत्पुण्डरीक स्थानत्वादनन्यसाधारण लिङ्गाना सर्वासु शाखासु तुल्यत्वादित्यर्थ । तथाच "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोन्वेष्टितव्यस्सविजिज्ञासितव्य " । इत्र्यायैकैक शाखाया श्रूयमाणाना गुणाना । सत्यकामत्वादीना सर्वासु शाखास्वप्युपसहार कर्तव्य । तत्रैव माण्डूक्ये । 'नान्त प्रज्ञ न बहि प्रज्ञं नोभयत प्रज्ञ न

---

1 In the *Madhva-Bhashya* this *Adhikaranam* is read as कामाधिकरणम् In the *Sankara Bhashya* it is read as कामाद्यधिकरणम् In the *Srikara Bhashya* it is read as काम्याधिकरणम्

प्रज्ञं नाप्रज्ञ प्रज्ञानघनं'। "अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेशमेकात्मप्रत्यय सार 'प्रपञ्चोपशम शान्तं शिवमद्वैत चतुर्थं मन्यन्ते'। 'स आत्मा स विज्ञेय'। 'सोऽयमात्माध्यक्षरमोङ्काराधिमात्र पादामात्रा'। 'मात्राश्च पादा'। 'अकार उकार मकारश्चे'ति 'जागरितस्थानो वैश्वानरोकार प्रथमा मात्रा'। "आप्तेरादिमत्वादाप्नोतीह वै सर्वान् कामानादिश्च भवति"। "य एव वेद"। "स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीयामात्रोत्कर्षा। क्षुभयत्वाद्योत्कर्षतीह वै ज्ञानसन्तति समानश्च भवति। ना सा ब्रह्मवित्कुले भवति। य एव वेद"। "सुषुप्तस्थानप्राज्ञो मकारस्तृतीयामात्रामीतदपि तेर्वामिनोतीहवामिदॅसर्वमपीतिश्च भवति। य एव वेद'। "अमात्रश्चतुर्थो व्यवहार्य"। "प्रपञ्चोपशमश्शिवोद्वैतमेवमोङ्कार"। 'सविशत्यात्मनात्मान। य एव वेदे'त्यन्तेन प्रणवात्मकत्व शिवस्यैव निर्देशात्। सर्वात्मकत्वादि सर्वेषा धर्माणा नेतरस्योपपत्ति। तथैतरत्रच तैत्तिरीये। "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना ब्रह्माधिपति ब्रह्मणोधिपति ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवो" इत्यनेन प्रणवात्मकत्व शिवस्यैव प्रदर्शित। 'दहर विपाप परमेश्मभूत यत्पुण्डरीक पुरमध्यसॅस्थ'। 'तत्रापि दहर गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य'मिति दहरविद्या निरूप्य तत्रोपास्य क इत्याकाङ्क्षाया ॥

"यो वेदाऽदौ स्वर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित। तस्य प्रकृति लीनस्य य. परस्समहेश्वर' इत्यादिना प्रणवप्रकृतिक मूर्तित्रयातीत महेश्वरशब्दवाच्य कृष्णपिङ्गळत्व विरूपाक्षत्वादि धर्मावच्छिन्न शिवतत्त्वोपासनमेवोपदिष्ट। अथर्वण शिखोपसहारे। "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्यं"। 'सर्वमिद ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते'। "सर्वाणि चेन्द्रियाणि सहभूतैर्नकारण कारणानान्तु ध्याता"। "ध्याता कारणन्तु ध्येय"। "सर्वैश्वर्यसम्पन्न स्सर्वेश्वरश्शम्भुराकाशमध्ये ध्रुव तत्त्वादिक क्षणमेकक्रतु शतस्यापि चतुस्सप्तत्यायत्फल तदाप्नोति कृत्स्नमोङ्कारगतिञ्च। सर्वज्ञान योगज्ञानाना यत्फलमोकारो वेद"। पर ईशो वा। "शिव एकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" इत्यन्तेन प्रणवात्मकत्व शिवस्यैव निर्दिश्य मुमुक्षूणा शिवेतरध्यान निराकरणमुक्तं। "हरि ॐ" इत्यत्र विष्णो प्रणवात्मकत्वमिति यत्तन्न। तद्विधायक प्रात्यक्षिक श्रुत्यदर्शनात् ॥

किञ्च। "पुरुषो वै रुद्रस्तन्महो नम"। "तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमही-" त्यादि श्रुतिषु शिवस्य पुरुषत्व। "वासुदेव पराप्रकृति" इति कृष्णगीताया विष्णो प्रकृतित्व प्रसिद्ध। "प्रकृतिस्त्व पुमान् रुद्र" इति ईश्वरगीताया। तदा स्पष्टमुपदिष्टं। "शङ्करश्शूलपाणिश्च खट्वाङ्गी विष्णुवल्लभ" इति। "शिवकेशवसंभूत क(प्र)लये कालभैरव" मिति स्कान्द लैङ्गय कूर्मादि पुराणेषु। तथा निर्दिष्ट। "शिवस्य शक्तिर्विनियोगकाले चतुर्विधाभूच्छिवसत्प्रसादात्"। "भोगे भवानी पुरुषेच विष्णु क्रोधे च काळी समरे च दुर्गे"ति सामशाखायामपि दर्शित। तस्मात्। "हरि ॐ" इत्यत्र हरिरूपमायाशक्ति विशिष्टत्वमोकारात्मक शिवस्य व्यपदिशति। "शक्तिशक्तयोर्भेदे सत्यभेद" इति न्यायेन। शक्तिशक्तयोर्विष्ण्वीश्वरयो। "हरि ॐ" इति तादात्म्य सामरस्यमुक्तं। "अतो नमो रुद्राय विष्णवे मृत्युर्मे पाही"त्यादि श्रुतिषु। "शिवाय विष्णुरूपाय शिवरूपाय विष्णवे"। इत्यादि स्मृतिषु च। चन्द्रचन्द्रिकावदविनाभावित्वमवगम्यते ॥

उत । छान्दोग्ये । अथ 'यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म । दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य'मित्यादिना । वाजसनेयके च । "स वा एष महानज आत्मायोय विज्ञानमय" । "प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशान" इत्यादिना कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध विचिन्त्यमध्ये विशद विशोक" । "अचिन्त्य मव्यक्तमनतबोध शिव प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनि" । "तदादिमध्यान्त विहीन मेकं विभु चिदानन्दमरूपमद्भुत" । 'उमासहाय परमेश्वर प्रभुं त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त' मित्यादिना । सत्यकामत्वादीनामात्मधर्मत्वेन नीलकण्ठत्वादीना देहधर्मत्वेनचभेदावगमेपि । उपास्यवस्त्वेकत्वेन विद्यैक्य । छान्दोग्यगता अपहतपाप्मत्वादय । वाजसनेय शाखागत वशित्वादय । कैवल्यगतास्सच्चिदानन्दादयश्च सर्वे गुणा परशिवब्रह्मण्येव गम्यते । अतस्तदुपासकाना । "अभय वै ब्रह्माभवती"ति । "पर ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्यादि श्रुतिषु परशिवब्रह्मप्राप्तिरूप फलैक्यत्वेनच विद्यैक्यमनिवार्य । अथस्यात् । यदुक्त वाजसनेयके । वशित्वादिभिस्सह सत्यकामत्वादि सद्भावोवगम्यत इति तन्नोपपद्यते । वशित्वादीनामेव परमार्थतस्तत्र सद्भावाभावात् । तदाभावाच्च । "मनसैवानुद्रष्टव्य" । "नेह नानास्ति किञ्चन" । "मृत्योस्समृत्युमाप्नोति । य इह नानेव पश्यति" । 'एकधैवा नु द्रष्टव्यमेतदप्रमेय ध्रुव'मिति । प्रकृतेन वाक्येन 'स (वा) एषानेति नेत्यात्मे'त्युत्तरेण चोपास्यस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्व प्रतीतेरवगम्यते । अतो वशित्वादयोपि । स्थूलत्वाणुत्ववन्निषेध्या इति प्रतीयन्ते । अत एव छान्दोग्येऽपि । सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मण पारमार्थिक गुणा उच्यन्ते । अतो पारमार्थिकत्वादेव जातीग्यकाना गुणाना मोक्षार्थेषूपासनेषु लोप इत्याशक्य तत्राह ॥

सू ॥ आदरादलोप ॥ ३९ ॥

ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणान्तरा प्राप्ताना गुणानामेषा सत्यकामत्वादीना । तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य । "एष आत्मा अपहतपाप्मा विरजो विमृत्युर्विशोको विजिघित्सो पिपासा सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पस्सोऽन्वेष्टितव्य स्स(वि)जिज्ञासितव्य" । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' । "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेषभूपाल एषसेतुर्विधरण एषा लोकानामसम्भेदाये"त्यादिभिरनयो श्रुत्योरन्यासु च । "प्रपञ्चोपशमं शान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते" "स आत्मा सविज्ञेय" । इति माण्डूक्ये । "उमासहायं परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठं प्रशान्त' । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । इति कैवल्ये । "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतये अबिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम" । इति तैत्तिरीये ॥

किञ्च । "नीलग्रीवो विलोहित" । "नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठायच" इत्यादिना । परब्रह्मणश्शिवस्य परमसत्त्व प्रधानत्वमुमापतित्व नीलकण्ठत्वादीना वेदवेदान्तेष्वभ्यासादलोप एव । तस्मात् । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच" । इत्यादिना स्वाभाविकत्वेनालुप्त शक्तित्वमाभिहित । छान्दोग्ये तावत् । "तद्यदिहात्मान मनुविद्य व्रजन्त्यैताश्च सत्यान् कामान् तेषा सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति । सत्यकामत्वादि गुणविशिष्टस्य ब्रह्मणो वेदनमभिधाय । "अथ य इहात्मान-

मननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामास्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवती''त्यवेदनीनिन्दा- क्रियमाणा गुणविशिष्ट वेदनस्यादरं दर्शयति । तथा वाजसनेयके । ''सर्वस्य वशी सर्व- स्येशान'' । ''एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेषभूतपाल'' इति भूयोभूयश्शिवस्य परब्रह्मण ऐश्वर्योपदेशाद्गुणेष्वादर प्रतीयते । एवमन्यत्रापि । न च मातापितृसहस्रेभ्योपि वत्सल- तर शास्त्र प्रतारकवदपारमार्थिकान्निरसनीयान् गुणान् प्रमाणान्तरा प्रतिपन्नानादरेणोपदिश्य ससार चक्रपरिवर्तनेन पूर्वमेव बभ्रम्यमाणान्मुमुक्षून् भूयोपि भ्रमयितुमल । ''नेह ना नास्ति किञ्चन'' । ''एकधैवानुद्रष्टव्य''मिति तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मकत्वादेव कथानु- सन्दर्शन विधाय साब्रह्मकत्वेन पूर्वसिद्ध नानात्वदर्शन निषेधतीयमर्थ प्रागेव प्रपञ्चित । ''स वा एषा नेति नेत्यात्मे''त्यत्र चेतिशब्देन प्रमाणान्तर प्रतिपन्नं प्रपञ्चकार परामृश्य न तथा विध । ब्रह्मेति सर्वात्मभूतस्य परब्रह्मणश्शिवस्य प्रपञ्च विलक्षणत्व प्रतिपाद्यते । ''योदेवाना प्रथमश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'' । ''हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्व सनो बुध्याशुभया संयुनक्तु'' इति श्वेताऽश्वतरे । ''यो देवाना प्रथम पुरस्ताद्विश्वाधिको यो रुद्रो महर्षि'। इति तैत्तिरीयके । 'विश्वाधिकत्व शिवस्यासाधारणलक्षण' । तदेवचानन्तर मुपपादयति । ''अग्राह्यो न गृह्यते'' । ''अशीर्यो नहि शीर्यते'' । ''असङ्गो नहि सज्जते'' । ''अव्यथितो न व्यथते । नरिष्यती''ति प्रमाणान्तर ग्राह्य सजातीयत्वात्प्रमाणान्तरत्वेन न गृह्यते । ''विशरणीय विसजातीयत्वान्नविशीर्यते'' । एवमुत्तरत्रानुसन्धेय । छान्दोग्येपि । ''नाऽस्यजरयै तज्जीर्यते'' । ''न वधेनास्य हन्यते'' । ''एतत्सत्य ब्रह्मपुरमस्मिन् कामास्समा- हिता'' इति । सर्व विजातीयत्व । ब्रह्मण प्रतिपाद्य तस्मिन् सत्यकामत्वादयो विधीयन्ते ॥

नन्वेवमपि । ''तद्य इहमात्मानमनुविद्य व्रजन्तेतांश्च सत्वान् कामास्त्वेषा सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति'' । ''सयदि पितृलोक कामो भवती''त्यादिना । सत्यकामादि गुणविशिष्ट वेदनस्य सासारिक फलसम्बन्ध श्रवणान्मुमुक्षोर्ब्रह्मप्रेप्सो न सगुणं ब्रह्मोपास्य परविद्याफलञ्च । ''परंज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यत'' इतीदमेव । अतस्सत्यकामादयो ब्रह्मप्रेप्सो- र्नोपसंहार्य इत्याशङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

उपस्थिति. । उपस्थान । ब्रह्मोपसम्पत्ति । उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पन्ने सर्वबन्धविनिर्मुक्त स्वेनरूपेणाभिनिष्पन्ने प्रत्यगात्मन्यत एव । उपसम्पत्तेरेव हेतोस्सायुज्य मुक्तौ तदात्मकत्वं सारूप्यमुक्तौ शिववत्सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते । ''यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय'' । ''तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य'' । ''एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते'' । ''स उत्तम पुरुष'' । ''स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन् रममाण स्त्रिभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वानोपजनं स्मरन्निदं शरीरं न स्वराड्भवति'' । ''तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती''ति । तदेतच्चतुर्थे निपुणतरमुपपादयिष्यते । ''अतस्सालोक्यादि मुक्तिषु सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुक्तोप- भोग्यफलत्वात् । मुमुक्षोस्सत्यकामत्वादयो गुणाउपसहार्या । ''यस्सर्वज्ञस्सर्ववि''दित्यादि बहुश्रुति दर्शना'न्निष्फलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादि श्रुतीना सत्यज्ञानानन्दादि स्वरूपगुणधर्म- निषेधो न व्यवह्रीयते । किन्तु जीववत्प्राकृत धर्म वैलक्षिण्य गुणसम्पत्तिरुपपद्यते ॥

किञ्च । "केचिच्छ्रुतीना सृष्टिकालपरत्व । केचित् स्थितिविधायकत्वं । केचिन्महिमा प्रकाशकत्व । केचित्सहारपरत्व । केचित्परिशेषपरत्व । परिशेषो नाम ब्रह्मणस्सहारानन्तर पुनस्सृष्टिपर्यन्त स्वशक्तिसङ्कोचनत्वेन स्थितत्वात् । तदवस्था परिशेष इत्युच्यते । तस्मान्निर्गुणश्रुतीना सर्वासा तत्कालपरत्वमिति वेदितव्यमतएव । **लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति** सूत्रे परब्रह्मणश्शिवस्य स्वशक्ति प्राचुर्यतया सृष्ट्युन्मुखे लीलाश्रयत्व सहारानन्तर पुनस्सृष्टिपर्यन्त स्वेच्छया शक्तिसङ्कोचत्वेन केवलत्वमुपदिष्ट । अतस्सर्व वेदान्त मुख्यार्थवेदिभिः **रेवणसिद्ध मरुलसिद्धोद्भटाराध्य वेमाराध्यादिभि** सगुण श्रुतीना सर्वासा शक्तिविकासा परत्व निर्गुण श्रुतीना शक्तिसङ्कोचविषयत्वमिति व्यवस्था निर्णीता । "हृदय गार्हपत्योपमनोन्वाहार्यपचन" इत्यादि श्रुतौ प्राणाग्निहोत्रात्मक वैश्वानरोपासनमभिधाय । "तद्यद्भक्त प्रथममागच्छेतद्धोमीय"मिति भोजनार्थं पक्वान्नस्य प्राणाग्निहोत्रमात्रसाधक विध्युपदेशात् । तद्विद्याया परशिवप्राप्ति साधकत्व नसम्भवतीति चेन्न । "अङ्गुष्ठमात्र पुरुषो अगुष्ठञ्च समाश्रित "। "ईशस्सर्वस्य जगत प्रभु प्रीणाति विश्वभुक्" । "अहमन्नमहमन्नमहमन्न" "अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नाद " । "प्राणाना ग्रन्थिरसिरुद्रोमाविशान्तक " । इत्यादि श्रुतिषु । प्राण जाठराग्न्यवच्छिन्नतया शिवस्येहान्नभोक्तृत्वनिर्देशात् । एतद्धर्ममभिधाय जठरावच्छिन्न प्राणलिङ्गस्य विधियुक्तेन मार्गेण तत्क्रियावता पुसा परम्परा शिवप्राप्तिसाधनमुपदिश्यते । तस्माद्विद्यैक्य युक्त ॥ काम्याधिकरण समाप्त ॥

ननु । 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' । "योवेद निहित गुहाया परमे व्योमन्" । "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते''त्यत्र । विपश्चिता । सर्वज्ञेन ब्रह्मणा सर्वानपि कामा न्मुक्तस्सहप्राप्नोति । सहशब्दो ब्रह्मानन्दभोगस्य च योगपदाभिप्राय । तस्मात् । मुक्ताना सारूप्यमुक्तिरेव फलमिति निश्चीयते । "ब्रह्मणस्सायुज्यसलोकतामाप्नोती''त्युत्तरत्र दर्शनादेव शिवजीवैक्यविधायक'तत्त्वमस्यादि' श्रुतीना सर्वासा तात्पर्यमतो लिङ्गशरीर विलयपूर्वक निरवयव शिवत्वप्राप्तिर्नघटत इत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ तन्निर्धारणनियमाधिकरणम्[1] ॥ १७ ॥

सू ॥ तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टे पृथग्ध्यप्रतिबन्ध फलं ॥ ४१ ॥

तन्निर्धारणा नियम तन्निर्धारणा । दहरशाण्डिल्यादि विद्योपासकाना भक्ताना सालोक्यादि त्रिविध मुक्तिरेवेति व्यवस्था अनियम । श्रुति स्मृत्यादिषु तन्नियमाभावो दृश्यते । कुत । तद्दृष्टे । "गता कला पञ्चदशा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु" । "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मापरेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति" । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती'त्यादि श्रुतिनिष्ठ लिङ्गशरीर विलयपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्ति विधायक दृष्टे । **पृथग्ध्यप्रतिबन्ध. फल** । पृथक्सूक्ष्मशरीरावच्छिन्न **सालोक्य सामीप्य सारूप्यात्मक** मुक्तित्रय भागात्पृथग्भिन्नत्वेन । **अप्रतिबन्ध** । राजाज्ञावत् भयप्रतिबन्धाभाव । त्रिविधमुक्ति मुक्तिवत् । शिवाज्ञा भयरहित फल । जीवभाव निवृत्तिपूर्वक शिवतत्त्व प्राप्तिरूप निरतिशयानन्द कैवल्यमुक्ति **फलं** शिवैकनिष्ठाना जीवन्मुक्ताना सिद्ध्यति । त्रिविधमुक्ति विशिष्टाना **रेणुक दारुक नन्दीश्वरा-**

---

1 In the *Madhva* and the *Sankara Bhashyas*, this *Adhikaranam* is read as follows तन्निर्धारणाधिकरणम्

दीना जयविजय शिवशर्मादीनां च शैव वैष्णव पुराणेषु कदाचिद्धेतुतया मर्त्यलोक भवत्व मभिधीयते। "अभय वै जनक प्राप्नोसि"। "नबिभेति कुतश्चने"तीत्यादि श्रुतिषु परमभक्ति चरमज्ञानविशिष्टाना कैवल्यपदकाङ्क्षि जीवन्मुक्ताना निर्भयत्वमाचक्षते । तस्माद्भय युक्त-मुक्तित्रय विलक्षणसायुज्यमुक्तिरेव शिव प्रतिप्रार्थनीयेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । तैत्तिरीयके श्रूयते। "ब्रह्मविदाप्नोति पर"। "तदेषाभ्युक्ता '। "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म '। "यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन्" । "सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह" । "ब्रह्मणा विप-श्चिते"तीत्यादिना । तत्र ब्रह्मविदाप्नोतीत्युपक्रमे । ब्रह्मणो वेद्यत्व प्राप्यत्व च । जीवस्य वेदितत्वं प्राप्तत्वश्च उक्तत्वेन । जीवब्रह्मणोरत्र भेदोह्यभेदो भेदाऽभेद इति सन्दिह्यते ॥

"सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा" इत्यत्र सहपदमभेद न सहते । न हि देवदत्तो यज्ञदत्तेन सह भुक्ते। इत्यत्राऽद्वैत प्रतीयत इति न च ब्रह्मणो ब्रह्मस्वरूपेणसह युगपदित्यर्थ इति वाच्य । सहेति युगपदित्यर्थ इत्यस्य कुत्राप्यप्रसिद्धत्वात्। स्कान्दलैङ्ग्या-दिषु जीवब्रह्मणोस्स्वाभाविक भेदनिवृत्तिपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्ति । प्रसिद्धत्वमिति चेन्न। तद्वचनाना प्रक्षिप्तत्वात्। सर्ववादिभि प्रमाणत्वेनाभ्युपगतत्वाच्च। "तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञान-मयात् अन्योन्तर आत्मानन्दमय" इत्यत्रापि द्वैतमेव द्योतितं। "योऽय विज्ञानमय प्राणे-ष्वन्तर्ज्योति पुरुष" इत्यादि श्रुतिषु विज्ञानमयो जीव इत्यद्वैतवादिभिरपि व्याख्यातत्वात् **आनन्दमयोभ्यासादिति** सूत्रेणानन्दमयो ब्रह्मेति व्यवस्था दर्शनाच्च । "रस ह्येवाय लब्ध्वानन्दी भवती"त्यादिषु घण्टाघोषो भेदवाद ॥

"यदाह्येवैष एतास्मिन्नुदरमन्तर कुरुते"। "अथ तस्य भयं भवती'त्यत्र। नु शब्दो वाक्यालङ्कारे । **"किमिवहि मधुराणा मण्डन नाकृतीना"**मित्यादि काव्येष्वप्यव्ययाना वाक्यालङ्कारत्वदर्शनात् । 'दरमल्प दरहसोदर**दलित नीलोत्पलदृशा सखी'**त्यादि प्रयोगेषु दरशब्दस्याल्पार्थकत्वात्। "एषजीव अस्मिन्ब्रह्मणि विषये यदा दरमल्पमन्तर भेद"। परमात्मन जीवस्य च अल्पभेद किञ्चिद्भेद य कुरुते तस्य भय भवति । परमात्म स्वामी जीवस्तु भृत्य इति सदा महाऽभेदं य कुरुते तस्य न भय भवतीति दर्शित। "एतमानन्द-मानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामती"त्युपसहारेपि । जीवब्रह्मणो प्राप्य प्राप्तव्यत्वेन भिदा निर्दिष्टा। प्रज्ञान ब्रह्म एतेन प्रज्ञानात्मनास्माल्लोकादुत्काम्यामुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामानाप्त्वाऽमृतस्समभवदि"त्यादि निगमान्त गिरापि। 'सोऽश्नुते सर्वानि'त्यादि वाक्येनैव भेद एव प्रचक्षते। "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" । इति सामवेदान्ते भेद एव घोष्यते। जहल्लक्षणया जीवब्रह्मणो । "भोमन्त्रिन् राजात्व"मित्यत्र **राजपदेनैव राजाप्रियत्व-मिव तत्त्वमसीत्यत्र**। तत्पदेनैव विष्णुप्रियत्व सूच्यते । इत्यस्यैव न्याय्यत्वात्। 'द्वासुपर्णे' त्यादि तुर्यवेदशिरोगिरापि भेद स्पष्ट प्रतिपादित ॥

ननु। "तयोरन्य पिप्पल स्वाद्वत्ती"ति । सत्य "अनश्नन्नयो अभि(चाकशी) पश्यती"ति । ज्ञस्तदेतत्सत्यं येन स्वप्नान् पश्यति योऽय शरीर उपद्रष्टा न क्षेत्रज्ञस्सह वा **एव** विदि किञ्च नरज आध्वंसत" इति । पैङ्गिरहस्य ब्राह्मण वाक्येन "अन्त करणादात्मा **भिन्न"** इति श्रुत्या प्रत्यायते ॥

किञ्च । "जीवब्रह्मणो पारमार्थिक भेदमङ्गीकृत्य तद्वदभेदस्वीकारे सत्यभेदस्य निवृत्त्यसम्भवात्" । भेद एव स सर्ववेदान्ततात्पर्य इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "द्वासुपर्णे"ति भेद श्रुतिप्राधान्येन तत्त्वमस्यादि भेदाऽभेदक श्रुतीना जहल्लक्षणानुसारेण प्रभुमन्त्रिन्यायवत् । तत्तुल्यत्वमात्र स्वीकारे । श्रुते क्लिष्टार्थासहिष्णुत्वात् मुख्यार्थ व्यतिरेके मानाभावात् । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय" । "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "गता कला पञ्चदशा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु" । "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मापरेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति" । इत्यादि श्रुतिशतेषु लिङ्गशरीर परित्यागतया नदी समुद्रवत् । जीवब्रह्मणोरेकत्वमेव स्पष्टमुपदिष्टत्वात् । श्रुत्यैकदेशमुख्यप्रामाण्य वैदिकेतर प्रसङ्गाच्च । अत्र "ब्रह्मविदाप्नोती" त्युपक्रमे ब्रह्म ज्ञानिन ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । "नदी समुद्रवज्जीवब्रह्मणोरेकत्वमन्ते निष्प्रत्यूह" । "सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म" । "यो वेद निहित गुहाया परमेव्योमन्" । "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति वाक्यतु जीवन्मुक्तविषयं । "सत्यज्ञानानन्दात्मक ब्रह्म"।"य भक्त शिवयोगमार्गेण गुहाया दहरपुण्डरीके निहित(स्थित)वेद स भक्त । परमेव्योमन्" । "तद्दहरपुण्डरीकावच्छिन्न चिदाकाशे ब्रह्मणा सह परज्योतिर्मय शिवेन सह प्रारब्धप्रतिभास नाशपर्यन्तमिहैव सर्वान्कामान् अश्नुते । तदन्तर । विदेहमुक्तौ लिङ्गशरीरेण सह तस्मिन्परशिवे विलीनो भवतीति निश्चितार्थ । नोचेत् । 'यावन्नविमोक्षे' "अथ सम्पत्स्ये । न तत्र प्राणानोत्क्रामन्ते । तत्रैव समवलीयन्ते" । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदिस्थिता" । "अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते" । इत्यादि विदेहमुक्तिविधायक सर्व श्रुतिविरोधो दुर्निवार । **विशिष्टाद्वैतमतस्तु । मुक्तोपसृप्य व्यपदेशात् अस्मिन्नस्य च तद्योग शास्तीत्यादिषु** बहुधा निरस्तत्वादत्र सक्षिप्त । अतो विद्यैक्यमविरोधं ॥ तन्निर्धारण नियमाधिकरण समाप्त ॥

"ब्रह्मविदाप्नोतिपर"मितिवाक्यस्य सायुज्य मुक्तिविषयत्व । "सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह" इति वाक्यस्य जीवन्मुक्तिविधायकत्व त्रिविध मुक्तिपरत्वं वा स्यात् । तथापि । केषा सायुज्य केषा सालोक्यादि त्रिविधमुक्तिरित्याशङ्क्य तत्राधिकरणान्तरमाह ॥

॥ प्रदानाधिकरणम् ॥ १८॥

सू ॥ प्रदानवदेव तदुक्तम्[1] ॥ ४२ ॥

"न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु" । "परेण नाक निहितं गुहाया बिभ्राजदेतद्यतयोविशन्ति" । "वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यतय शुद्धसत्वा" । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यति सर्वे" । इति तैत्तिरीये श्रूयते । "कामासक्त ब्रह्मविद्योपासकाना स्वभाव जीवत्व निवृत्तिपूर्वक शिवसायुज्यफल" । उत । निष्कामानामेवेति विषय । "दहरविद्याया तद्यदिहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताश्च सतान्कामा"निति । "यो वेद निहित गुहाया परमेव्योमन्" । "सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"तीत्यादिषु ब्रह्मज्ञानिनामपि काम्यव्यपदेशात् । "कामाभावे ब्रह्म-

---

1 In the *Madhva-Bhashya*, this *Sutra* is read as follows

प्रदानवदेव हि तदुक्तम्

विद्याया प्रयोजनाभावात्'' । ''इहलोक भोगस्यापि कामस्यैव प्रधानत्वात्'' । ''यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफल''मित्यादि श्रुतिषु । ''मन एव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो''-रित्यादि स्मृतिषु च । बुद्धेरेव सर्वफलमूलत्वावगमात् । ''उदासीनस्य अभ्युदय श्रेयस फलादर्शनाच्च'' । ''कामयुक्तानामेव चतुर्विध मुक्ति सम्भवतीति प्राप्तेऽभिधीयते'' । **प्रदान-वदेव तदुक्त** । प्रदानवत् । प्रकृष्टेन दान त्याग प्रदान । तद्वच्छरीरेन्द्रियादि वैशिष्ट्यस्सन् तदभिमानत्यागवत् । **शरीरेन्द्रियादिक तदङ्गभूत दारादीषणत्रय च परिहृत्य स्वाभिमान निवर्तकत्वेन शिवोत्पन्नमेतत्सर्वं शिवे समर्प्य निराभारभावेन पारतन्त्र्य बुद्ध्या शरीरे-न्द्रियगत प्रारब्धानुभँव भोक्तव्य** ॥

एव तदुक्त । 'यद्यत्पश्यति चक्षुभ्या तत्तदात्मेति भावयेत्' । ''जिह्वया यद्रसह्यत्ति तत्तदात्मेति भावयेत्'' । ''लभते नासया यद्य तत्तदात्मेति भावयेत्'' । ''त्वचा यद्य-त्स्पृशेद्योगी तत्तदात्मेति भावयेत्'' । ''दृष्टिं ज्ञानमयीं कृत्वा पश्येद्ब्रह्ममय जगत्'' । ''द्रष्टृ दर्शन दृश्याना विरामो यत्र वा भवेत्'' । ''दृष्टिस्तत्रैव कर्तव्या न नासाग्रावलो-कने'' । ''यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निस्त्री कस्यक भोगभू'' । ''स्त्रिय त्यक्त्वा जगत्त्यक्त जगत्त्यक्त्वा सुखी भवेत्'' । चित्त कारणमर्थाना तास्मिन्सन्ति जगत्रय । ''तस्मिन् क्षीणे जगत् क्षीणं तच्चिकित्स्य प्रयत्नत'' । ''सुप्तेरुत्थाय सुप्त्यन्त ब्रह्मैक प्रविचिन्त्यता'' । ''गच्छ-स्तिष्ठन्नुपविशन् शयानिप्यन्यथापि वा'' । ''यथेच्छया वसेद्विद्वान् स्वात्मारामो महामुनि'' । ''ज्योतिर्लिङ्ग भ्रुवोर्मध्ये नित्य ध्यायेत्सदा यति'' । ''आत्मानमात्मना साक्षाद्ब्रह्मबुद्ध्या सुनि-श्चल'' । ''देह जात्यादि सम्बन्धान् वर्णाश्रम समन्वितान्'' । ''वेदशास्त्र पुराणानि पदपासु-मिव त्यजेत्'' । ''एकाकी निस्पृहस्तिष्टेन्नहि केन सहालपेत्'' । ''यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते'' । ''अतो निर्विषयं नित्य मन कार्यं मुमुक्षुणा'' । ''चित्तमेव हि ससार-स्तत्प्रयत्नेन शोधयेत्'' । ''दृश्यंह्यदृश्यता नीत्वा ब्रह्माकारेण चिन्तयेत्'' । इत्यादि श्रुतिभि । ''देहेन्द्रियादिक सर्व शिवाय परमात्मने'' । ''दत्वा गिराभिमानेन तत्प्रसादैक चेतस'' । ''विषयाणि च सर्वाणि भोक्तव्य शिवयोगिना'' । ''सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरणव्रज'' । ''अह त्वा सर्वभूतेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुच'' । ''त्यजेद्धर्ममधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज'' । ''उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज'' । इत्यादि स्मृतिभिश्च देहेन्द्रियाद्यभिमान निराकरण पूर्वकेषणत्रय परित्याग लक्षणलक्षित शिवज्ञाननिष्ठागरिष्ठानामेव । इह शरीर एव ज्योतिर्मय परशिवतत्त्व भजन्ति ॥

किञ्च । ''शिवएकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य'' । ''न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'' । ''परेण नाक निहित गुहाया बिभ्राजदेतद्यतयो विशान्ति'' । ''वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा'' । ''ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे'' इति । अस्यार्थ । शिवैकध्यान निष्ठाया ईषणत्रय प्रतिबन्धकत्वात् । 'शिवएको ध्येय' इति । शिवध्यानमुक्त्वा तदन्य सर्वं धनधान्य पुत्र गेहारामादिक परित्यजेति विधिरुपदिश्यते । ''न कर्मणे''त्यत्र । कर्म-शब्देनाग्निहोत्रादिक । तन्निराकरणेन भार्या त्यागमुपदिष्टं । ''न प्रजये''ति सन्तानासक्त भ्रमो निरस्त । धनेनेत्यनेन वित्तभ्रमो निराकृत । एतेन **दारेषण पुत्रेषण धनेषण** त्यागपूर्वक

शरीरेन्द्रियादिक सर्व शिवनिवेदन कर्तव्यमिति तात्पर्यार्थो निश्चीयते । एवमीषणत्रयं निरस्य । एकेन त्यागेन शरीरेन्द्रियादिषु सर्वेषु ममत्वभ्रान्ति त्यागेन अमृतत्व शिवसायुज्यं । आनशु भक्ता प्राप्नुवन्तीत्यर्थ । एतदुपदेशेन अह ममत्व भ्रान्तिलक्षण विच्छेदमर्यादुपदिश्यते । ईषणत्रय निर्मुक्ता कुत्र परशिव प्राप्नुवन्तीत्याकाङ्क्षाया आह ॥

परेण । शिवज्ञानेन । गुहाया दहर पुण्डरीके बिभ्राजत् । स्वप्रकाशमान । नाक परमानन्दरूप । एतत् स्थित शिव । यतय । शिवतत्त्वप्राप्ति प्रयत्नशीला । प्राप्नुवन्तीति भाव । एव तत्र प्रज्ञाविकारि लक्षणमुक्त्वा तद्वन्मदप्रज्ञाधिकारि लक्षणमाह ॥

"वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्था" । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" । इत्यादि श्रुतिविहित यावद्वेदान्त षड्विधलिङ्गतात्पर्येण श्रवण मनन निदिध्यासनेन सुनिश्चितार्था । पति पशु पाशात्मक तत्त्व त्रयार्थ ज्ञाननिष्ठास्सन्त । संन्यास योगात् । सम्यक् न्यास संन्यास । दहराक्षि पुरुष विद्या विधायकत्वेन । तैलधारावच्छिन्न । वदनवच्छिन्नेन चित्त । शिवैक सन्धानात्मना योगात् । तदभ्यासयोगात् । यतय मोक्षप्रयत्नशीला । शुद्धसत्त्वा रागद्वेषादि मलत्रय निर्मुक्त निर्मलान्त करणा ते भक्ता ब्रह्मलोके । ब्रह्मापरपर्याय शिवलोके । स्थित्वा । तत्र स्वेष्टानुसार सर्वैश्वर्य योगमनुभूय । तत परान्तकाले । तच्छिवलोक भोगवासना क्षयावसाने । परामृतात्तत्कैलासात् । सर्वे मुच्यन्ति । लिङ्गशरीर विहाय परिपूर्ण परशिवसायुज्य । तत्रैव प्राप्नुवन्तीत्यर्थ । तथान्यत्र दहरविद्याया श्रूयते । 'यद्यदिहमात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येताश्च सर्वान्कामा"निति । जगद्वासनासक्त परशिवोपामकाना सत्य सर्वकामावाप्तिर्दर्शित. । तस्मान्निष्काम शिवोपासकानामिहैव शिवतत्त्वप्राप्ति । जगद्वासनायुक्त भक्ताना कामवासनया शिवलोकमनुप्रविश्य । तत्र सर्वान् कामाननुभूय । तल्लोकादेव शिवसायुज्य प्राप्नुवन्तीति निश्चीयते । अत । सकाम निष्कामाना भक्ताना फलभेदव्यपदेशेपि चरमसायुज्यफलमेकत्वात् विद्यैक्यमुपदिश्यते ॥

ननु । "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासी"तेत्यादीनि कर्माश्रयाण्युपासनानि कर्माङ्गत्वेन प्रतीयन्ते । किञ्च । यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीति कर्माङ्गभूतोद्गीथादि मुखेन जुह्वादि मुखेन पर्णतादिवत्कर्माङ्गत्वेन निरूढानुष्ठानीत्युद्गीथाद्युपासनसम्बन्धो निर्दिष्ट । तथा "य एव विद्वानुद्गायति' । 'य एव विद्वान् सामगायती'त्यादिना तदुपासनाय क्रतुसम्बन्धित्वमवगम्यते । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा त्तदेव वीर्यवत्तर भवती"ति वर्तमान निर्देश पर्णतादि सम्बन्ध्य पापश्लोक श्रवणवत्पृथक्फलत्व कल्पनायोगा क्रतुषु नियमेनोपसहार्याणि । कर्मप्रकरण पठितत्वेन ब्रह्मप्राप्त्यभाव व्यवस्थापने । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"त्यादि श्रुतिविरोधो दुर्निवार इति चेदुच्यते । "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेव वेदा यश्च न वेदे"त्यविदुषोप्यनुष्ठान वचनात् । नचाङ्गत्वे सत्युपासनस्यानुष्ठाना नियम उपपद्यते । एवमुपासनस्याङ्गत्वे निश्चीयते । सत्युपासनाविधे फलाकाङ्क्षाया "रात्रिसत्र"न्यायेन वीर्यवत्तरत्व कर्मफलात्पृथग्भूतमेव फलमित्यवगम्यते । किमिद वीर्यवत्तरत्व । कर्मफलस्यैवाप्रतिबन्ध. । बध्यते हि । कर्मफल प्रबलकर्मान्तर फलेन तावन्त काल तदभावो प्रतिबन्ध । कर्मफलात्स्वर्गादि लक्षणात्पृथग्भूतमेव फल । तदिदमुच्यते । परमेश्वरार्पित फलस्य चित्तशुद्धि-

द्वारा मोक्षैकफलमवगम्यते । "यदेव ज्ञानफल तदेव कर्मफल"मिति श्रुते । तस्मात् । शुद्धान्त करणस्य काम्यवासना निर्मुक्तस्य शिवैकनिष्ठस्य कर्माणि । शिवानुग्रहद्वारा शिवप्राप्तिकराणि । मलिनान्त करणकृत परमेश्वरार्पित कर्मणा दुरित निवृत्तिद्वारा परपरा ब्रह्मप्राप्तिकरमिति निश्चीयते । अत । ऋजुकुटिलमार्गेण सर्वासा विद्याना ब्रह्मप्राप्तिपरत्वमविरोध ॥ प्रदानाधिकरणं समाप्तम् ॥

ननु । सर्वेषामुपासनाना घटपटवदन्योन्य भेदावगमात् । फलभेदोपदेशाच्च परस्मिन्ब्रह्मणि समन्वयत्व कथमुपपन्नमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ १९ ॥

सू ॥ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

तैत्तिरीये श्रूयते । "निधनपतयेनम" । "निधनपतान्तिकायनम" । "ऊर्ध्वाय नम" । "ऊर्ध्वलिङ्गायनम" । "हिरण्यायनम" । "हिरण्यलिङ्गायनम" । "सुवर्णाय नम" । "सुवर्णलिङ्गायनम" । "दिव्यायनम" । "दिव्यलिङ्गायनम" । "भवाय नम" । "भवलिङ्गायनम" । "शर्वायनम" । "शर्वलिङ्गायनम" । "शिवायनम" । "शिवलिङ्गायनम" । "ज्वलायनम" । "ज्वललिङ्गायनम" । "आत्मायनम" । "आत्मलिङ्गायनम" । "परमायनम" । "परमलिङ्गायनम" । "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्गऽ स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र" । इत्यादिना परब्रह्मण शिवस्य लिंगात्मकत्व । तल्लिगस्य सर्वात्मकत्वं चोपदिष्टं । तत्रैव दहरविद्यानन्तर । "सहस्रशीर्ष देव विश्वाक्ष विश्वशम्भुव"[1] । 'विश्व नारायण देवमक्षर परमं पद'मित्यारभ्य 'सोऽक्षर परमस्स्वराडि'त्यन्त शिववत्केशवस्यापि परमात्मत्वोपदेशात् । शिव केशवयोरुभयोरपि परत्वाङ्गीकारे । व्यवस्थोच्छेदप्रसगात् । अत्र दहरविद्यादि सर्वविद्योपास्यत्व शिवस्य उत तदन्यस्यैवेति सन्दिह्यते । दहरादि सर्व ब्रह्मविद्योपास्यत्व नारायणस्यैवोपपद्यते । तत्प्रकरणत्वात् । "दहरं विपाप परमेश्मभूत यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसऽस्थ । तत्रापि दहरं गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य" इति । अस्मिश्चानुवाके "पद्मकोशप्रतीकाशऽहृदयञ्चाप्यधोमुख"मित्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्य निर्धारणत्वमुपोद्बलयति ॥

किञ्च । "नारायण महाज्ञेय विश्वात्मान परायणं । नारायण परोज्योतिरात्मा नारायण पर" । "नारायण परब्रह्म तत्त्व नारायण पर" । "नारायण परोध्याता ध्यान नारायण पर" । "यच्च किंचिज्जगत्सर्व दृश्यते श्रूयतेऽपि वा" । "अन्तर्बहिश्च तत्सर्व व्याप्य नारायण स्थित" । इत्यादौ नारायणस्यैव सर्वात्मकत्व सर्वव्यापकत्व सर्वप्रकाशकत्वं सर्वोपास्यत्वादि परब्रह्मधर्मणामसकुचितत्वेन द्योतनात् । अस्थूलमनण्वादि सर्वासा श्रुतीना तत्रैव तात्पर्यमतस्सर्वस्मात्परो नारायण एव सर्वविद्यासूपास्य इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि** । तदपि । "नारायण महाज्ञेय विश्वात्मान परायण"मित्यादिना । शक्तिशक्तयोरुपास्योपासकयो । "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" । इत्यादाविव **शिव नारायणयोरभेदत्वेन** परमशिव साधारणधर्माणि नारायणे प्रतिपादितत्वेपि लिगभूयस्त्वात् ।

1 Another reading is सहस्रशीर्ष देवं विश्वाक्ष विश्वसंभव

'ऊर्ध्वायनम '। 'ऊर्ध्वलिंगायनम ' इत्यादि परमशिव लिंगधर्म प्राचुर्यात्। तद्धि बलीय । शिव एव तत्रान्यत्र प्रतिपादक दहरादि सर्व विद्यासूपास्य इति राद्धान्त ॥

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशाधिकरणे षड्विध लिंगतात्पर्येण । एतन्नारायणानुवाक तात्पर्य स्पष्टमुपदिष्टत्वादत्र साक्षिप्तेनोक्त । "सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । "पुरुषो वै रुद्रस्सन्महो नमोनम "। "विश्व भूत भुवनं चित्र बहुधा जात जायमानञ्च यत्" ।"सर्वो ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु"। "कद्रुद्राय प्रचेतसे मीढुष्टमाय तव्यसे"। "वोचेम शन्तम९हृदे सर्वोह्येष रुद्रस्तस्मैरुद्राय नमो अस्तु"। 'सद्योजात प्रपद्यामी'त्यादिना परमशिव लिंगभूयस्त्वात्। सर्व विद्योपास्यत्व तस्यैवोपपन्न । तद्यथा । "सर्वो वै रुद्र" इति वाक्ये "सर्व खल्विद ब्रह्म"। "तज्जलानीति शान्त उपासीते"ति । छान्दोग्य शाण्डिल्य विद्योपास्य लिंग । "पुरुषो वै रुद्र" इति वाक्ये । पुरुषसूक्तोपकोसल विद्योपास्य लिंग । "सन्महो नमो नम" इत्यत्र । "सदेव सौम्येदमग्र आसी"दिति । सद्विद्योपास्य लिंग । मह इत्यत्र मह इति । "तद्ब्रह्म स आत्मा अगान्यन्या देवता" इति । विद्योपास्य लिंगं । "शान्तम९हृदे" इति । हृदयद्योतनात्। दहरविद्योपास्य लिंग । "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेंबिकापतय उमापतये पशुपतये नमो नम" इत्यादिना तस्य हिरण्मयत्व प्रदर्शनेन । सवितृमण्डलोपास्य लिंग । "तत्रोमापतय" इति सर्वपर विद्योपास्य लिंग । "ससार द्रावकत्वाद्रुद्र" इत्युच्यते । परमात्मा शिव एव । उमापते । परब्रह्मणश्शिवस्य परविद्योपास्यत्व वाक्यैरवगम्यते । "लिंग बलीय प्रकरणापेक्षया बलवत्तर खल्विति" "लिंगवाक्य प्रकरण स्थान समाख्याना समवाये पारदौर्बल्यमर्थ विप्रकर्षा"दिति पूर्वमीमासा न्यायेन वाक्य हि प्रकरणाद्बलीय । इति दर्शनात्। उमासहित । ससारदु खद्रावक पर वस्तु शिवाभिध । परब्रह्म सर्वविद्योपास्यमिति निश्चीयते ॥ लिंगभूयस्त्वाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । पूर्वत्र परशिव ब्रह्म मूर्ताऽमूर्तोपासकाना । तत्र प्रज्ञ मन्दप्रज्ञाना । "न कर्मणा न प्रजया धनेने"त्यादिना वैराग्यभाग्यान्विताना । निर्जगद्वासनायुक्ताना । लोकान्तरनिरपेक्षितत्वेनेहैव शरीरे शिवतत्त्व प्राप्ति । तद्भिन्नाना । मन्दप्रज्ञाना क्रममुक्तिरुपदिशतत्वेन ब्रह्मविद्याया विकल्पत्वं । तन्महिमा भंग प्रसगश्च सिद्धत्वात् । सर्वेषामुपासकानामेकगतिरुपपन्नेत्याशङ्कायामाधिकरणान्तरमाह ॥

॥ पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥ २० ॥

सू ॥ पूर्वविकल्प प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ ४४ ॥

क्रिया मानसवत् । क्रियाज्योतिष्टोम मानम ज्योतिष्टोमवत् । **प्रकरणात्** । विरागा विराग प्रकरणात् । **पूर्वविकल्प** । पूर्वे लोकाऽलोक वासनायुक्ताना विकल्प क्रममुक्ति सद्योमुक्ति विकल्पस्समुचितस्तथा तयोर्विराग सरागयो मुक्ति विकल्पस्स्यादिति सूत्रसूचितार्थ । तैत्तिरीये श्रूयते । "क क तत्सत्यमन्नममृतो जीवो विश्व कतमस्स्वयम्भूर्ब्रह्मैतदमृत एष पुरुष एष भूतानामधिपतिर्ब्रह्मणस्सायुज्य९सलोकतामाप्नोत्येतासामेव देवताना९सायुज्य९ सार्चिता९सामानलोकतामाप्नोती"त्यादिना परमेश्वरोपासकाना । सर्वेषामेककाले तदुपासना माहात्म्येन सालोक्यादि पदप्राप्ति ॥

उत । भिन्नकाले । किञ्चाधिकारतारतम्ये वा इति सन्दिह्यते । परमेश्वरोपासना महिम्ना देवादिवदेककाले सालोक्यादि सर्व पदप्राप्ति । "सर्वत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणस्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजन" । "स्मरन्निदꣳशरीरं सस्वराड्भवति" । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति श्रुत्यन्तरे मुक्तजीवाना कामचारत्व श्रवणात् । "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति । इत्यत्रापि विदुषा ब्रह्मणासह सर्वकामानामवाप्ति दर्शनाच्च । विदुषामेककाले सालोक्यादि सर्वपद प्राप्तिस्सम्भवतीति प्राप्ते वदाम । पूर्वविकल्प "प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत्" । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । "भूतिकामो वायव्यꣳश्वेतमालभेत"इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट क्रियामय ज्योतिष्टोम वाजपेय पौण्डरीकातिरात्राऽश्वमेधादीनामभ्युदय साधकाना । तत्तत्कर्म तारतम्येन पृथक्पृथक्फलानि निर्दिश्यन्ते । "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानश्श्रद्धा पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदश्शिखा हृदय यूप काम आज्य मन्यु पशुस्तपोग्निर्दमश्शमयिता दक्षिणावाग्घोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा श्रोत्रमग्नि यावद्ध्रियते सा दीक्षा यदश्नाति तद्धविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानꣳयद्रमते तदुपसदो यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो यन्मुख तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य सोम तज्जुहोति यत्सायप्रातरत्ति तध्दतमिद यत्प्रातर्मध्यदिनꣳसायञ्च तानि सवनानिये अहोरात्रेते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्चते चातुर्मास्यानि यजुवस्ते पशुबन्धा ये सवत्सराश्च ते हर्गणास्सर्ववेदस वा एतत्सत्र यन्मरण तदवभृथ एत (पात) द्वै जरामर्यमग्निहोत्रꣳसत्र य एव विद्वानुदगयने प्रमीयते ते देवानामेव महिमान गत्वादित्यादयो दक्षिणे प्रमीय्यते पितॄणामेव महिमान गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यꣳसलोकतामाप्नोत्येतौ वै सूर्याचंद्रमसोर्महिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति । तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्माद्ब्रह्मणो महिमान"मिति । तत्रैव प्रदेशान्तरे "चित्तिस्स्रुक् । चित्तमाज्य । वाग्वेदि । आधीत बर्हि । केतो अग्नि" । इति वाजसनेयके । अग्निरहस्य ब्राह्मणे । "मनश्चितो वाक्चित प्राणश्चित श्चक्षुश्चित श्रोत्रश्चित कर्मचितोग्निश्चित" इति । इत्यादि श्रुतिषु । मानस यागीये तत्तत्कर्मानुसारेण पृथक्फलत्वं प्रचक्षते । तद्वत् । "न कर्मणा न प्रजया धनेने"ति विरक्तप्रकरणपठित ब्रह्मविद्याया क्रममुक्तिहेतुत्व । पूर्वविकल्प । तीव्रप्रज्ञा मंदप्रज्ञा भेदेन पूर्वे विकल्पो निर्दिष्ट । तद्वत्प्रकरणात् । "परं मृत्यो अनुपरे हि पन्था यस्ते स्व इतरो देवयानात्" । इति प्रकरण भेदेन स्वाधिकार तारतम्येन । परमेश्वरोपासकाना फलभेदस्स्यात् । अतो नानादेश वासिनामुपासकानामेककाले देवागमनवत् । परशिवोपासकानामेक काले सालोक्यादि चतुर्विधमुक्तिर्नसम्भवतीति निश्चीयते ॥

ननु । नराणामल्पज्ञानत्वादल्पायुष्यत्वाच्च । चिरकालोपासनाभावेनैककाले चतुर्विधमुक्तिर्नभवेत् । हिरण्यगर्भादि देवाना दिव्यशरीरत्वेन महिमातिशयत्वेन चिरकालोपासनया ज्ञानदार्ढ्येनचैककाले तत्सम्भवतीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

'परीत्य लोकान् परीत्य भूतानि' । 'परीत्य सर्वा प्रदिशो दिशो दिशश्च' । 'प्रजापति प्रथमजाऋतस्य" । 'आत्मानात्मानमभिसम्बभूव' । इति श्रुतौ । चतुर्मुखस्यापि । 'न कर्मणा न प्रजया धनेने'त्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट विरक्तपुरुषवत् । सर्व वासना त्यागेन परशिवपरमात्मप्राप्ति-

रतिदेशादुपदिष्टत्वाच्च। देवमनुष्याणामपि शरीरभेद लोकभेद महिमाभेद दर्शनेपि भक्ति-प्राधान्ये सर्वेषा मुक्तिस्समानमेवेति सिद्ध ॥

ननु। वाजसनेयाग्निरहस्य ब्राह्मणे "मनश्चितो वाक्चित प्राणश्चित" इत्यादिना ब्रह्मविद्याङ्ग मासयाग प्रकरण प्रदर्शनत्वेपि। 'असद्वा इदमग्र आसी'दित्यादिना पूर्वत्र प्रकृते-ष्टक चिताग्निशेषीभूत क्रियामयक्रत्वनुप्रवेश स्यात्। ततश्च तेषामग्नीनामिष्टक चिताग्नि विकल्पभावो युक्त। यथा द्वादशाह दशमेहन्यविवाक्ये। अनयात्वापात्रेण समुद्रं सोमरस-गृह्णामीति व्यपदेशात्। विद्यारूपाणामपि क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपत्व युज्यते ॥

किञ्च। तेषामेकैक एव तर्हि यावानसौ पूर्व इत्यत्र पूर्वस्येष्टकचितस्याग्नेवीर्यं मनश्चिता-दिष्वति दिश्यते। तेन तुल्यकार्यत्वाद्विकल्पस्ततश्चेष्टक चितवत्क्रतु निर्वर्तनेन तदङ्गभूतामन-श्चित्तादय क्रियामय क्रत्वनुप्रवेशेन नेतरफलत्वमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ विद्यैवतु निर्धारणाद्दर्शनाच्च[1] ॥ ४६ ॥

तु शब्दोत्र निश्चयार्थ। यदुक्त मनाश्चितादय। क्रियामय क्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपा-एवेति। नैतदस्ति। "विद्यारूपा एवेते विद्यारूप क्रत्वन्वयिन" इत्यर्थ। कुत। **निर्धारणा दर्शनाच्च**। निर्धारण तावत्। ते हैते विद्याचित एवाऽविद्यया हैवैत एवं वि(द)पश्चिताभवन्ति वाङ्मनश्चक्षुरादि व्यापाराणा इष्टकादिवच्चयनानुपपत्तेर्मनसा सम्पादिताग्नित्वेन विद्यारूपत्वे सिद्धेपि विद्याचित एव विद्याया हैवैत इतिचावधारणं। विद्यामय क्रत्वन्वयेन विद्यारूपत्व-ज्ञानार्थमिति निश्चीयते। "दृश्यतेचात्रैवैषा शेषी विद्यारूप क्रतु"। "ते मनसैवाधियन्त मनसैवावचिन्तयन्त मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्त मनसा शंसन्"। "यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञीय कर्म मनसैव तेषु मनोमयेषु मनाश्चित्सुमनोमयक्रियते"ति। इष्टक चितेष्वग्निषु यत्क्रियामय यज्ञीयं कर्म क्रियते"। तन्मनो निर्वर्त्येषु मनश्चिताद्यग्निषु मनोमयमेवाक्रियतेति वचनात्। क्रतुरपि विद्यामयोऽत्र प्रतीयते ॥

नन्वत्र विधिपद श्रवणात् फलसम्बन्धात्प्रतीतेश्चेष्ट कचिताग्न्युपस्थापित क्रियामय क्रतुप्रकरणाद्विद्यामय क्रत्वन्वयेन विद्यारूपतैषा बाध्येत नेत्याह ॥

सू ॥ श्रुत्यादि बलीयस्त्वाच्च न बाध ॥ ४७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्याना प्रकरणाद्बलीयस्त्वेन श्रुत्याद्यपगत क्रतुरेषा तदन्वयश्च दुर्बलेन प्रकरणेन बाधितु नशक्यते। श्रुतिस्तावत्। "ते ह वै ते विद्या चितएवेति। ताविद्दणेति। विद्यया हैवैत एव विपश्चिताभवती"ति। विद्यया विद्यामयेन क्रतुना सम्बन्धा नश्चितादय-श्चिताभवन्तीत्यर्थ। 'तान् है वा नेव विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति लिङ्ग वाक्यञ्च एवं विदे चिन्वन्तीति। समभि व्याहारो वाक्य। एव विदे विद्यामयक्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीत्यर्थ। सर्वभूत कर्तृक सर्वकालव्यापिच। य एन मनसा सम्पादितं परिमित। कर्तृ कालक्रियामयेष्ट कचितकार्य द्वारेण क्रत्वनुप्रवेश सम्भवीमल-भमान विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशे लिङ्ग भवति ॥

---

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas* this *Sutra* is read as two separate *Sutras* १ विद्यैवतु निर्धारणात् and २. दर्शनाच्च

यच्चेदमुक्त विधिप्रत्यया श्रवणात्फलसम्बन्ध । प्रतीतेश्च क्रियामयात्क्रतोरन्यत्र विद्यामय क्रतुर्नसम्भवतीति तत्राह ॥

सू ॥ अनुबन्धादिभ्य प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्त[1] ॥ ४८ ॥

इष्ट कचितान्वयिन. क्रियामयात्क्रतोर्विद्यामयोय क्रतु **पृथक्त्वेन अनुबन्धादिभ्य** । पृथक्त्व हेतुभ्योऽवगम्यते । **अनुबन्धा** । यज्ञानुबन्धिनो ग्रहस्तोत्र शस्त्रादय । "मनसै (व)षु ग्रहा अगृह्यन्त मनसा स्तुवन्त मनसा शसन्नि"त्यादिना प्रतिपादिता आदिशब्देन श्रुत्यादय पूर्वोक्ता गृह्यन्ते । श्रुत्यादिभिस्सानुबन्धै । विद्यामयक्रतु पृथगवगम्यत इत्यर्थ । **प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्** । यथा प्रज्ञान्तर दहरविद्यादि क्रियामयात्क्रतो पृथग्भूत श्रुत्यादिभिरवगम्यते । एवमयमपि एवञ्चानुबन्धादिभि पृथग्भूते विद्यामये यज्ञेव गतेसति विधि परिकल्प्यते । "दृष्टश्चानुवादस्वरूपेषु कल्प्यमानोविधिस्तदुक्तं वचनानित्वपूर्वत्वादिति फलञ्च तेषामेकैक एव तावन् यावानसौ पूर्व" इत्यतिदेशात् । स्वक्रतुद्वारेणेष्टकाचितस्याग्नेर्यत्फल तदेव मनश्चितादीनामपि । स्वक्रतुद्वारेण फलमित्यवगम्यते । यत्पुनरतिदेशेन तुल्यकार्यत्वावगमात्क्रियामय क्रत्वनुप्रवेशोवगम्यत इत्युक्त तत्राह ॥

सू ॥ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहिलोकापत्ति ॥ ४९ ॥

नावश्यमिति देशादवान्तर व्यापारस्यापि तुल्यतया भवितव्य । येन क्रियामय क्रत्वनुप्रवेश एषास्यात् । यस्मात्तस्माच्चित्सामान्यमात्रादतिदेशोपलब्धे । उपलभ्यतेहि । 'स वा एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुष' इत्यादिषु । सहर्तृत्वादि सामान्यमात्रादतिदेश । न हि तत्र मण्डलपुरुषस्य मृत्युवत्तल्लोकापत्ति । तद्देशप्राप्तिरपि भवति । एवमिहापि मनश्चिदादीनामिष्टक चिताग्निवद्भावात् । देशमात्रेणेष्टक चिदाग्नि देशरूप क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेनापि न भवितव्य । अत इष्टक चिताग्ने स्वक्रतुद्वारेण यत्फल तदेवमनश्चितादीनामपि विद्यामय क्रतुद्वारेण फलमित्यतिदेशादवगम्यते ॥

ननु । यदि मानसाग्निचयन स्वातन्त्र्येण ब्रह्मलोकप्राप्ति साधन । स्वतन्त्रोपासन तर्हि मानसाग्निचयनं मानस ज्योतिष्टोमवत् । उपनिषत्स्वेव पठितव्यं तथाच कर्मकाण्डे इष्टकाग्निचयन सन्निधौ पठितत्वमसङ्गतमित्याशङ्क्याह ॥

सू ॥ परेण (च) शब्दस्य ताद्विध्य भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध. ॥ ५० ॥

परेणच ब्राह्मणे नास्यापि मनश्चिताद्यभिधायिनश्शब्दस्य ताद्विध्य तद्विधत्व विद्यामयि प्रतिपादितत्वमवगम्यते परेणहि ब्राह्मणेन । "अय वावलोक एषोऽग्निचितस्तस्याप एव परिश्रिता" इत्यादिना । "सयो है तदेव वेद लोक पृणानमेन भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यत" इति । "पृथक्फलाविद्यैव विधीय्यते" । तथा वैश्वानरविद्यादौ च विद्यैव विधीयते । "अतोग्निरहस्यस्य क्रियैकविषयत्व नास्ति" । एव तर्हि विद्यामया मनश्चितादयो बृहदारण्यकेनुबन्धव्या । किमर्थमिहानुबध्यन्ते । तत्रोच्यते । "**भूयस्त्वात्त्वनुबन्ध**" इति । मनश्चिता-

---

1 In the *Madhva-Bhashya*, this *Sutra* is read as two separate *Sutras* under two different *Adhikaranams*

१ अनुबन्धाधिकरणं । अनुबन्धादिभ्यश्च

२. प्रज्ञान्तराधिकरण । प्रज्ञान्तर पृथक्त्व दृष्टिश्च तदुक्तम्

दिषु सम्पादनीयानामप्यङ्गाना भूयस्त्वात्तत्सन्निधाविहानुबन्ध कृत । तस्मात् । "तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमान. श्रद्धापत्नी"त्यादि श्रुति प्रतिपादितस्य साङ्गस्य मानसज्योतिष्टोमस्य यथा पृथक्त्व स्वातन्त्र्येण परशिवब्रह्मलोकप्राप्ति साधनत्वं तद्वन्मानसस्याग्निचयनस्याऽपि स्वातन्त्र्येण परशिवब्रह्मलोक प्राप्ति सावनत्व उपपन्नमित्यर्थ ॥ पूर्वविकल्पाविकरण समाप्तं ॥

ननु । उपास्योपासकत्वेन जीवब्रह्मणो पूर्वावस्थाया परस्पर पारमार्थिक भिन्नत्व परशिवोपासन प्रभावेण तद्वत्पारमार्थिक भेदत्वञ्च सिाध्यति । इति यदुक्त तन्न । "ऐतदात्म्यमिद सर्वं" । "आत्मैवेद ँसर्वं" । "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादिषु जीवातिरिक्तेश्वर सद्भावादर्शनात् । "स्वय स्वमेव ध्यायन्त मह्यमेव नमोनम" इत्यादि पूर्वाचार्य वचनेषु च स्वस्य स्वोपासनमेव व्यवस्थापनात् । तदेव युक्तमित्याशङ्कायामविकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ एक आत्माधिकरणम्[1] ॥ २१ ॥

सू ॥ एक आत्मनश्शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

आत्मन· जीवात् । एकधा परमात्मा शिव **शरीरे** शरीरस्थित दहराकाशे भावात् । जीवनियामकत्वेन सद्भावात् । "गृहप्रतिष्ठे परमे परार्थे[2]" । "ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना" । "प्रवानक्षेत्रज्ञपति र्गुणेशस्ससारमोक्ष स्थितिबन्धहेतु" । "ब्रह्मविदाप्नोति परं" । "तत्त्वमसीत्या"दि श्रुतिषु जीवातिरिक्तत्वेन ब्रह्मत्वोपदेशात् । जीवस्यैव स्वस्योपासन मयुक्तमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । सर्वासु परविद्यासूपास्योपासनस्वरूपवदुपासक स्वरूपस्यापि ज्ञातव्यत्वमुपदिष्टं । **"त्रयाणामेव चैवमुपन्यास" प्रश्नश्चेति** । "भृगुर्वै वारुणि" । "वरुणं पितरमुपससार" । "अधीहि भगवो ब्रह्मेति" । "तस्मा एतत्प्रोवाच" । "अन्न प्राण चक्षु श्रोत्रं मनो वाच"मिति । "त ँहोवाच" । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यारभ्य । 'सैषा भार्गवी वरुणी विद्यापरमेव्योमन्प्रतिष्ठिता' । इत्यादिना तैत्तिरीये श्रूयते । अत्रानन्दमयत्वेनोपास्य परमात्मा उत जीवो वेति सन्दिह्यते । "अयमात्मा ब्रह्मे"त्यादि श्रुतिषु जीवस्यैव ब्रह्मत्वोपदेशात् । 'योऽन्या देवतामुपास्तेऽन्यो सावन्योऽहमस्मी'ति । 'न स वेदयथा पशु । मृत्योस्समृत्युमाप्नोती'त्यादिषु स्वातिरिक्त देवतोपासना दर्शनात् । "अहमस्मि ब्रह्माहमस्मि । अहमेवाऽह"मित्यादिषु तथावगमाच्च । स्वस्य स्वोपासनमेव सर्ववेदान्त सिद्धमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

"एक आत्मनश्शरीरेभावात्" । "एक परमात्मा । प्रधानक्षेत्रज्ञपति र्महेश्वर" । आत्मन । **स्थावरजङ्गमात्मक जीवात् । भिन्न.** । शरीरे । "ऋत पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहा प्रविष्टौ परमेपरार्थे(र्धे)' । 'छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो येच तृणाचिकेता' । 'द्वासुपर्णा सयुजा सखाया' । 'क्षरं प्रवानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक' । इत्यादि श्रुतिषु । शरीरान्तास्थित दहरपुण्डरीके जीवेश्वरयो । स्थिते भावात् । सर्ववेदान्तेषु

---

1 In the *Sankara* and the *Madhva-Bhashyas* this *Adhikaranam* is termed as follows शरीरे भावाविकरणम् and एकाविकरणम्

2 Another reading is गुहा प्रविष्टे परमे परार्धे.

सद्भावादित्यर्थ । 'भृगुर्वै वारुणि'रित्यारभ्य प्रश्नप्रतिवचनाभ्या। ब्रह्मधर्मोपदेशात् । विज्ञानमयाज्जीवादानन्दमयस्य भेदव्यपदेशाज्जीवब्रह्मणोर्वैलक्षिण्यमनिवार्य ॥

किञ्च । उपसहारे । 'सयश्चाय पुरुषे' । 'यश्चासावादित्ये' । 'स एक ' । 'स य एव वित्' । इत्यारभ्य । "अहमन्नहमन्नमदन्तमद्मि" । 'अहं विश्व भुवनमभ्यभुवा' । "सुवर्ण ज्योती " । 'य एव वेद' । इत्यन्तेन । "सर्वो वै रुद्र " । "सर्व खल्विद ब्रह्म" । 'ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमो नम ' । 'हिरण्मयोह शिवरूपामस्मि' । "नमो हिरण्यबाहवे" । इत्यादि श्रुतिसिद्ध सर्वात्मकत्व हिरण्मयत्वादि परशिव धर्मबाहुल्यात् । नेतरपरत्व । "यो विज्ञाने तिष्ठन् यस्य विज्ञान शरीर । "य आत्मनि तिष्ठन" । "यस्यात्मा शरीर" । "हिरण्मये परेकोशे विरज ब्रह्मनिष्फल" । "तच्छुभ्र ज्योतिषा ज्योति स्तत्तदात्मविदो विदु " । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य " । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । इत्यादि स्वपरशाखासु सर्वासु विद्यासु । [illegible]स्य परब्रह्मण उपास्यत्वं । जीवस्योपासकत्व । तस्य ब्रह्मोपासकत्वेनैव ब्रह्मात्मकत्वञ्च स्पष्टमुपदिष्टत्वात् । 'अन्न ब्रह्मे'त्युपासनादिवत् । विज्ञानात्मक जीवब्रह्मोपासनायामपि परमेश्वरस्य सर्वान्तरत्वव्यपदेशार्थ । तदनुक्रमण सोपानमार्ग सूचनार्थचोपदिष्ट । केवल जीवस्य ब्रह्मत्वे । "अनीशया शोचति मुह्यमान " । "तरति शोकमात्मवित्"। "ईश ज्ञात्वा अमृतत्वमेति" । "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति" । "नान्य - पन्था विद्यतेऽयनाय" । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि" । "आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणि" । "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित " । इत्यादि बहुश्रुति विरोधात् । तद्भृगुवल्ल्युपक्रमोपसहार तात्पर्य भङ्गप्रसङ्गात् । "अह ब्रह्मास्मी"त्यादीना । "तत्त्वमसी" त्यादिवदुपास्योपासकयोरेकत्व फल सूचनार्थाच्च । अनादि मलससार बद्ध बहुशरीर प्रवेश निर्गमन व्यापार तापत्रयानल दन्दह्यमान स्वभावस्य न स्वतो ब्रह्मत्वं सम्भवतीति सिद्ध ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्नतूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

'सर्वमित्याकाशे । तत्प्रतिष्ठेत्युपासीते'त्यारभ्य । 'तद्ब्रह्मेत्युपासीत । ब्रह्मवान्भवती-' त्यत्र ब्रह्मोपासकाना फलं ब्रह्मात्मकत्वोपदेशात् । नत्वेतदस्ति । "ज्ञातृत्वाद्याकार एवानुसन्धेय" इति । "अस्यात्मनस्ससार दशाया" । मोक्ष दशाया यो व्यतिरेक । ससारदशाया स्वकृत कर्मफलेन देव तिर्यङ्मनुष्यादि नानाविध प्रवेश निर्गमन । मोक्षदशाया सालोक्यादि त्रिविधमुक्तौ । परमानन्दप्राचुर्य कल्याणविभूति । सायुज्यमुक्त्यभिधान कैवल्य विभूतौ । अह ममत्वादि विकल्पशून्यत्वेन । परमशिवाकाराकारित निश्रेयसफलंच निर्दिश्यते ॥

किञ्च । अस्य मोक्षदशाया । यादृश रूपमुपास्य तादृग्रूप प्राप्नोतीत्यर्थ । कुतः । **तद्भावभावित्वात्** । तदवापापत्ते "यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति । तथेत प्रेत्य भवति । तं यथा यथोपासते तथैव भवती"ति । यथोपासनमेव हि प्राप्ति श्रूयते । नच परस्वरूपमात्र विषयमेवेदमिति वक्तु न शक्यते । प्रत्यगात्मनोप्युपास्य भूत परब्रह्म वैलक्षण्योपदेशात् । अत श्रुत्यन्तरे । "गता कला पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु" । "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति" । इत्यादिषु

प्राणेन्द्रिय प्रत्यगात्मादीना परमेश्वर प्राप्यत्व व्यपदेशात् । सदा परमात्मानुसन्धानं मुमुक्षूणा कर्तव्यमित्युपदिश्यते । **उपलब्धिवत्** । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य"मित्यत्र यथा नदी समुद्रोपलब्धिवत् । जीवब्रह्मणोरेकत्वोपदेशो विधीयते । तस्मात् । मुमुक्षूणा निरन्तरमनन्यभावेन नित्य निरुपम परशिवब्रह्मोपासनं सर्वा विद्याभिप्रेतमिति वेदितव्य ॥ एक आत्माधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । "स्वाध्यायोध्येतव्य" इत्यत्र स्वशाखाध्ययन विद्यावश्यकवत् ब्रह्मविद्यायामपि स्वशाखाविहित ब्रह्मविद्योपासनमेव मुख्यमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ अङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥ २२ ॥

सू ॥ अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेद ॥ ५३ ॥

पूर्वत्राऽहं ब्रह्मोपासन निराकरण पूर्वक परब्रह्मोपासन प्रसाध्य । अत्र सर्वशाखागत ब्रह्मोपासनं सर्वेषा मुमुक्षूणा आवश्यक दर्शयति । "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" । "लोकेषु पञ्चविध सामोपासीत" । "सर्व खल्विद ब्रह्म" । "तज्जलानीति शान्त उपासीत" । "दहर विपाप परमेश्मभूत यत्पुण्डरीक पुरमध्यसऽस्थ" । "तत्रापि दहर गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपामितव्यं" । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य " । "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिगऽस्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र" । "अमृतस्य देवधारणो भूयासं" । "शरीर मे विचर्षण" । "त्रियम्बक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन" । "अर्चत प्रार्चत प्रियमेधासो अर्चत" । "अर्चन्त पुत्रका उत पुरन्नधृष्णवर्चत" । "आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिं" "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित "। "अग्निरित्यादिना भस्मगृहीत्वा विमृज्यागानि सस्पृशेत्" । "तस्माद्व्रत पाशुपत पशुपाशविमोक्षाये"ति । तिस्रो रेखा प्रकुर्वीतेति । छान्दोग्य बृहदारण्य तैत्तिरीय कैवल्य श्वेताऽश्वतराऽथर्वणशिखादिषु सर्व शखासु सर्व विद्योपासकाना मोक्षफलत्व श्रवणात् । मोक्षाग विधायक सर्वशाखागत दहर शाण्डिल्यादि सर्वासु विद्यासु मुमुक्षूणा स्वशाखा विद्योपासन प्राधान्यमुत सर्वशाखा विद्योपासन वेति सन्दिह्यते । सर्व वेदान्त प्रत्ययत्वे स्थितेपि प्रतिवेद स्वरभेदादुद्गीथादयो भिद्यन्ते । इति तत्र व्यवतिष्ठेरन्निति युक्त । शङ्का किं युक्त । 'व्यवतिष्ठेर'न्निति । कुत । "उद्गीथमुपासीते'ति । "सामान्येनोद्गीथ सम्बन्धितया श्रुतायास्तस्यामेव शाखाया स्वरविशेष युक्तस्योद्गीथ विशेषस्य सन्निधानात्तस्मिन्नेव विशेष पर्यवसानं युक्तमिति । एवमाद्यास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्नित्येव प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **अगावबद्धास्त्विति** । तु शब्द पक्ष व्यावर्तयति । "नह्युद्गीथाद्यंगावबद्धा उपासनास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्" । "अपि तु प्रतिवेद सम्बध्येरन्" । "सर्वासु शाखास्वित्यर्थ " । हि शब्दो हेतौ । " यस्माच्छुत्यैवोद्गीथाद्यगमात्राव बद्धा " । तस्माद्यत्रोद्गीथादय । तत्र सर्वत्र सम्बध्येरन् । यद्यपि स्वरभेदेनोद्गीथ व्यक्तयो भिद्यन्ते । तथापि सामान्येनोद्गीथ श्रुत्या "सर्वोऽव्यक्त यस्सन्निहिता" इति । न क्वचिद्व्यवस्थाया प्रमाणमस्ति । सर्वशाखाप्रत्यय न्यायेन च सर्वासु शाखासु क्रतुरेक । अतस्सर्वासु शाखास्वेकस्य क्रतोस्सन्निधानात् । "क्रत्वंगभूतोद्गीथादयोपि सन्निहिता" इति नैकस्य सन्निधि विशेषोस्तीति न व्यवस्था । तस्मात् । सर्वेषामुपासकाना सर्वविद्यास्वधिकारो युक्त ॥

ननु । धर्मकाण्डे सर्वेषा स्वशाखानुष्ठान धर्मावश्यकत्व व्यपदेशात् । ब्रह्मकाण्डे समानभावेन सर्वेषा सर्वासु विद्यासूपासनाधिकार कथमुपपद्यत इत्यत्राह ॥

सू ॥ मन्त्रादिवद्वा विरोध ॥ ५४ ॥

वा शब्दश्चार्थे । आदिशब्देन जातिगुणसख्या सादृश्यक्रम द्रव्यकर्माणि गृह्यन्ते । यथा मन्त्रादीनामेकैक शाखा स्वाम्नातानामपि शेषिण क्रतोस्सर्व शाखास्वेकत्वेन यथायथ श्रुत्यादिभिस्सर्वासु शाखासु विनियोगो नविरुध्यते । किञ्च । स्मार्तकर्मस्वपि । ऋग्वेदगत पुण्याहवाचन मन्त्राणि यजुस्सामशाखिभिरादृत । तद्वद्यजुश्शाखागत शतरुद्रीयादि मन्त्राणि ऋक्सामगैरङ्गीकृतं । यथा शाखान्तरगत समित्कुशप्रभृति मन्त्राणि । सर्वशाखागतैस्स्वीकृत । तद्वत्सर्व शाखागत ब्रह्मविद्यासु । "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"ति वेदान्त विध्यवगमात् । सर्वेषा ब्रह्मोपासकाना । सर्वशाखागत ब्रह्मविद्योपासनाधिकारस्समुचित इति निश्चीयते ॥ अगावबद्धाधिकरण समाप्तम् ॥

छान्दोग्ये । "नाम ब्रह्मेत्युपासीत "। "वाच ब्रह्मेत्युपासीत"। "मनो ब्रह्मेत्युपासीते"त्यादि बहूनि प्रतीकोपासनानि विधाय । तदनन्तर । "भूमात्वेव विजिज्ञासितव्यो भूमान भग विज्ञाने" । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा' । "अथ यत्राऽन्यत्पश्यति अन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्प"मिति श्रुतौ । भूमाख्य ब्रह्मोपासनस्य हि सर्वोपासनाधिक्यत्व व्यवस्थापनात्तदेव मुमुक्षूणामावश्यकमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ भूम्न क्रतुवज्जायस्त्वाधिकरणम्[1] ॥ २३ ॥

सू ॥ भूम्न क्रतुवज्जायस्त्वं तदा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥

"प्राचीनशालजौपमन्यव" इत्यारभ्य वैश्वानरविद्या आम्नाता । "तत्र वैश्वानर परमात्मा" । "त्रैलोक्य शरीर उपास्य " श्रुत । स्वर्लोकादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिव्यवयव । तत्रच । "द्यौर्मूर्धा"। "आदित्यश्चक्षु "। "वायु प्राण "। "आकाशस्सदेह "। "मध्यकाय" इत्यर्थ । "आपो वस्ति " । "पृथिवीपादा वित्यवयवविशेषा " । तत्र संशय । किमस्य त्रैलोक्य शरीरस्य व्यस्तस्योपासन कर्तव्य । उत । व्यस्तस्य समस्तस्यच ––अथ समस्तस्यैवेति । कि युक्त । व्यस्तस्येति । कुत । उपक्रमे । वस्तूपासनोपदेशात् । तथाह्युपदिश्यते । औपमन्यवादय किलोद्दालक पृष्ठा । कैकयमश्वपतिमुपसद्य । "आत्मानमेवेय वैश्वानर सम्प्रत्यध्येषितमेव नोब्रूहीति पप्रच्छु " । स "च तेभ्य प्रत्येक स्वोपास्यान् द्यु प्रभृतीनुक्त्वाद्योमुर्धादिषु व्यस्तेषूपासन" । "तत्र तत्र फलञ्चोक्तवान्" । "अत्यन्न पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मान वैश्वानरमुपास्ते" । "मूर्धा त्वेष आत्मन" इति । "एष वै सुतेजा आत्मावै वैश्वानर" इत्यादिना । तेषु तेषूपासनेष्वूपास्यस्य वैश्वानरत्वंचाह ॥

अतो व्यस्तस्योपासन कर्तव्य । परत्र । "यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभि विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त" इति । "द्यु प्रभृति प्रदेशावच्छिन्नमात्रे वैश्वानरे" । "उक्तस्य मूर्धाद्युपासनस्य समाने नोपसहार" इत्यवगन्तव्य । अपर आह । एवमेव समस्तस्याप्युपासनं

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas* this *Adhikaranam* is termed as १ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् and २ भूमाधिकरणम् respectively

कार्यमिति । पृथक्फल निर्देशात् । "यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्र अभिधानमात्मान वैश्वानरमुपास्ते" "स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ती"ति । नचैतावता वाक्यभेद यथा भूमविद्योपक्रमे । सामाद्युपासन तत्फलचाभिधाय 'एष तु वा अतिवदति' । 'यस्त्वेनातिवदती'त्यादिना भूमविद्यामुपदिश्य । "स स्वराड् भवति" । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती"ति । तत्फलञ्च व्यपदिशति । तत्र भूम विद्यापरत्वे वाक्यस्य नामाद्यवान्तरोपासन तत्तत्फलञ्चाङ्गीक्रियते । तथा इहापीति । एव प्राप्तेऽभिधीयते । भूम्नो ज्यायस्त्वामिति । भूम्न विपुलस्य समस्तस्यैव ज्यायस्त्व । प्रामाणिकत्वमित्यर्थ । एकवाक्यत्वावगते । तथाहि "प्राचीनशाल औपमन्यव"इत्युपक्रम्य "उद्दालको ह वै भगवन्तो यमारुणिस्सम्प्रती ममात्मान वैश्वानरमध्येति । त हन्ताभ्यागच्छामेति वैश्वानरात्म बुभुत्सयौपमन्यवादय पञ्च महर्षय । तमुद्दालकमुपेत्य तत्र वैश्वानरात्मवेदिनमलभमानास्तेनच सहाश्वपतिं कैकय वैश्वानरात्मवेदिनमुपसङ्गम्य आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषितमेव नोब्रूहि" । इति पृष्ट्वा तत्सकाशात् परमात्मान वैश्वानर स्वर्लोकादि पृथिव्यन्त शरीरमुपास्यमवगम्य तत्फलच "सर्वलोक सर्वभूत सर्वात्मानुभूत ब्रह्मात्मानुभवमवगतवन्त" इत्युपसहारतो वाक्यस्यैकत्वमवगम्यते । "एवमेकवाक्यत्वेवगते" सत्यवयव विशेषोपास्तिवचन "फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्र"मिति निश्चीयते । क्रतुवत् । "यथा वैश्वानर द्वादशकपाल निर्वपेत्" । पुत्रे जायत इति । विहितस्यैव क्रतोरेकदेशा । "यदष्टाकपालो भवती"त्यादिभिरनूद्यन्ते । तथा समस्तोपासनमेव न्याय्य । न व्यस्तोपासन । तथाहि दर्शयति य श्रुति व्यस्तोपासने अनर्थ ब्रवति "मूर्धा ते व्यपतिष्यत् यन्मा नागमिष्य"इति । "अन्धो भविष्यसि यन्मा नागमिष्य" इत्यादिका अत इदमप्यपास्त । या नामाद्युपासनसाम्यमुक्त तत्र हि नामाद्युपासनेष्वनर्थो न श्रुत । सामाद्युपासनेभ्यो भूमाद्युपासनस्यातिशयित फलत्व श्रुत । 'एष तुवा अतिवदति यस्सत्येनातिवदती'ति । तत एव तत्र भूमविद्यापरत्वेपि वाक्यस्य नामाद्युपासनाना सफलिना विवक्षितत्वमन्यथातिशयित फलत्वनिमित्तातिवादेन भूमविद्यास्तुत्यनुपपत्ते । अतस्समस्तोपासनमेव न्याय्य ॥ भूम्न क्रतुवज्ज्यायस्त्वाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । सामाद्युपासनाना वाक्याना नचावान्तरतात्पर्य "नामब्रह्मेत्युपासीते' त्यादि वाक्याना स्थूलारुन्धती न्यायेन ब्रह्मोपासने तात्पर्यावगमात् । तथाच नामाद्युपासनाना सर्वेषा स्वातन्त्र्येण परशिवब्रह्मोपासन कथ भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण प्रतिपादयति॥

॥ नानाशब्दादि भेदाधिकरणम्[1] ॥ २४ ॥

सू ॥ नानाशब्दादि भेदात् ॥ ५६ ॥

नानाविधान्यनेकानि शिव नारायण ब्रह्मेन्द्रादित्यादि नामाद्युपासनान्यपि अङ्गीकर्तव्य । कुत । शब्दादि भेदात् । "नामब्रह्मेत्युपासीत" । "वाचं ब्रह्मेत्युपासीत" । "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" । "सर्व खल्विद ब्रह्म" । "तज्जलानीति शान्त उपासीत" । "नारायणपरब्रह्म तत्त्वं नारायण पर" । "नारायण परो ध्याता ध्यान नारायण पर" । "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य" । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । "ध्यात्वा मुनि-

1 In the *Sankara* and the *Madhva-Bhashyas* this *Adhikaranam* is read as follows १ शब्दादि भेदाधिकरणम् २ नानाशब्दाधिकरणम्

गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । "असावादित्यो ब्रह्म" । इत्यादि श्रुति शतेषूपास्तिशब्दाना बहूना अविकारिभेदेन । "समक्ष प्रवाह"न्यायेन श्रूयमाणत्वात्परस्पर भिन्नत्व सिद्ध ॥

तथापि क्रमक्रमानुसारेण सोपानारोहणत्वात् । "बहूना जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मा प्रपद्यते" । इति वाक्यदर्शनात् । "सर्वेषामुपासनाना मोक्षैक फल श्रवणात्" । सर्वविद्या-समन्वयत्व समञ्जसमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । इह ब्रह्मविद्यास्सर्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैक फला । **सद्विद्या । भूमविद्या । दहरविद्या । उपकोसलविद्या । शाण्डिल्यविद्या । वैश्वानरविद्या । आनन्दमयविद्या । अक्षरविद्या । प्रतर्दनविद्या । उद्गीथविद्या । अक्षिपुरुषविद्या । पाशुपतविद्या ।** दिक्पाकशाखागताश्शाखान्तरगताश्चोदाहरण । अन्या । प्राणाद्येकविषय फलाश्च किमत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेद इति सशय्यते । अत्रैवासा परस्पर भेदे समर्थिते सत्ये कस्या । दहरविद्यादिकाया । सर्ववेदान्तप्रत्यय न्याय । कि युक्त । विद्यैक्यमिति । कुत । वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् । वेद्य हि । विद्यायारूपमतो रूपैक्याद्विद्यैक्यमिति । एवं पाप्तेऽभिधीयते । नान्येति । नानाभूता विद्या । कुत । शब्दादिभेदात् । आदिशब्देन नाभ्यास सङ्ख्यागुण प्रक्रिया । नामधेयानि गृह्यन्ते । शब्दान्तरादिभिरत्र विधेयभेद हेतवोनुबद्ध भेदा दृश्यन्ते । यद्यपि । वेदोपासतेत्यादयश्शब्दा । प्रत्यया वृत्त्यभिधायिन । प्रत्ययाश्च ब्रह्मैक विषया । तथापि तत्प्रकरणोदित जगदेक कारणत्वापहत पाप्मत्वादि विशेषणविशिष्ट-ब्रह्मविषय प्रत्यया वृत्त्यवबोधिन । प्रत्यया वृत्तिरुपा । विद्या भिन्दन्ति ब्रह्मप्राप्तिरूपफल-सम्बन्ध्युपासन विशेषाभिधायीनिच निराकाङ्क्षानि वाक्यानि प्रतिप्रकरण । विलक्षणविद्याभिधायीनीति निश्चीयते । अस्मिन्नर्थे शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादिभि । पूर्वमीमासादिकै सूत्रै सिद्धेपि । पुनरिहप्रतिपादन वेदान्तवाक्यान्यविधेयज्ञानपराणीति । कुदृष्टि निरसनाय ॥

अतो विद्याभेद इति शुद्ध । फलभेदन विद्याना परशिव ब्रह्मप्राप्त्यात्मक मोक्षैकफल-व्यपदेशात् । न विद्या विरोध इति निश्चीयते । नानाशब्दादिभेदाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । "वाच ब्रह्मेत्युपासी"ते ह्युपासनाना सर्वासा । दहराद्युत्तमविद्या वैशिष्ट्येन परशिवप्राप्ति फलकत्वमुतस्वातन्त्र्येणेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निरूपयति ॥

॥ विकल्पाधिकरणम् ॥ २५ ॥

सू ॥ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

दहराक्षिपुरुष शाण्डिल्योपकोसल प्रतर्दनोद्गीथ वैश्वानर प्रभृतीना परशिव ब्रह्मलोक-प्राप्ति फलकानामहङ्ग्रहोपासनाना विकल्प । अनुष्ठान विकल्प । एकैकस्य पुरुषस्य बहुविद्याभ्यासे स्मार्तानामिव चित्तविकल्पस्सम्भवति । अतस्समुच्चयो नाङ्गीकर्तव्य । कुत । अविशिष्ट फलत्वात् । दहराक्षिपुरुषाद्यहङ्ग्रहोपासकाना सर्वासु विद्यास्वपि परशिवब्रह्म सालोक्यादि क्रमेण परशिव प्राप्तिफलकत्वादेतासूपासनासु मध्येस्वेष्टानुसारेणैकैक पुरुषस्यैकैकोपासनमनवच्छिन्नेन मरणपर्यन्त भय भक्ति श्रद्धा वैराग्य भूतदया शम दम सदाचारादि वैशिष्ट्येन कर्तव्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "ब्रह्मप्राप्तिफलाना सद्विद्या दहरविद्यादीना नानात्वमुक्तं इदानीमासा विद्यानामेकैकस्मिन्पुरुषे प्रयोजनत्वेन समुच्चयोपि सम्भवति" ।

उत । प्रयोजनाभावाद्विकल्पो वेति सशये । कि युक्त । समुच्चयोपि सम्भवतीति ।

कुत । एकफलाना भिन्नशास्त्रार्थानामपि समुच्चयदर्शनात् । दृश्यतेह्येकस्यैव स्वर्गादेस्साधनाना अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीना तस्यैव स्वर्गभूयस्त्वापेक्षयैकत्र पुरुषेण समुच्चय । एव हि इहापि ब्रह्मानुभव भूयस्त्वापेक्षया समुच्चयोपि सम्भवतीति । कुत **अविशिष्टफलत्वात्** । सर्वासा विद्यानामनवविकातिशयानन्द ब्रह्मानुभव फलमविशिष्ट श्रूयते । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "स एको ब्रह्मण आनन्द" । "श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" । "यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनि । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परम साम्यमुपैति" । "गता कला पञ्चदशा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु" । "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा-परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति" । "यथा नद्यस्स्यन्दमाना समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाय" । "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती"त्यादि श्रुतिभ्य । निरतिशयानन्द परशिव ब्रह्मणस्सालोक्यादि चतुर्विध मुक्ति-स्सम्भवति । स च तादृशोनुभव एकया विद्ययावाप्यते चेत् । किमन्ययेति । न समुच्चय-स्सम्भवति । स्वर्गादेर्हि देशत कालतस्स्वरूपतश्च परिमितत्वेन तत्र देशाद्यपेक्षया भूयस्त्व-सम्भवात्तदर्थिनस्समुच्चयस्सम्भवति । इहतु तद्विपरीत स्वरूपे ब्रह्मणि तन्नसम्भवतीति सर्वाश्च विद्या ब्रह्मानुभव विरोध्यनादि कर्माविद्या निरसनमुखेन ब्रह्मप्राप्तिफला इत्यविशिष्ट-फलत्वात्सर्वासा विकल्प एव । ब्रह्मप्राप्ति व्यतिरिक्त फलास्तु विद्यास्स्वर्गादि फलकर्मवद्यथेष्टं विकल्पेरन् । समुच्चीयेरन् । तासा परिमित फलत्वेन भूयस्त्वापेक्ष सम्भवात्तदाह ॥

सू ॥ काम्यास्तु यथा काम समुच्चीयेरन्नवा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

परशिव ब्रह्मसाक्षात्कारानुभव व्यतिरिक्त काम्या । आदित्यमण्डलादि प्रभृतिषु जड-पदार्थेषु परशिव ब्रह्मदृष्टिरूपा । ऐश्वर्यादि भिन्न भिन्न साधनभूता प्रतीकोपासना । यथा काल यथेच्छ समुच्चीयेरन्नहि । एतासा प्रतीकोपासनाना समुच्चयो वा विकल्पो वेत्य-नियम एवागीकर्तव्य इत्यर्थ । कुत पूर्वोक्त हेत्वभावात् । पूर्वोक्तस्य तुल्यफलकत्वरूपस्य हेतोरत्राभावादित्युपदिश्यते । "देवो भूत्वा देवानप्येति" । तेजीवत एव भावना प्रकर्ष-वशाद्देव भावसाक्षात्प्राप्तिरवगम्यते । परविद्यासु अह, गृहपतेषु न तथा नामब्रह्माद्युपासना-नासु काम्यासु साक्षात्कारफलत्वे किञ्चिन्मानमस्ति तत्फलत्वाभावेच तत्र तत्र भोगभूयस्त्वा-पेक्षया समुच्चय एव युक्त । ब्रह्मवदेकत्वाभावात् "तत एक वा बहु वा समाश्रित्य अनुष्ठेय-मि"ति निर्णय । तस्मादपरिमित फलत्वाभावादिति सिद्ध ॥ विकल्पाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । दहर शाण्डिल्याक्षिपुरुषोपकोसलोद्गीथाद्युपासनानामिव । "अन्न ब्रह्म" । "प्राणो ब्रह्म" । "मनो ब्रह्म" । "विज्ञान ब्रह्म" । "ख ब्रह्म" । "क ब्रह्म" । "वाच ब्रह्म" । इत्याद्यगावबद्धोपासनाना साक्षान्मोक्षहेतुत्व कि नस्यादित्याशङ्कायामधिकरणा-न्तरेणाह ॥

॥ अगेषु यथा भावाश्रयभावाधिकरणम्[1] ॥ २६ ॥

सू ॥ अगेषु यथाश्रयभाव ॥ ५९ ॥

अगेषु । "अन्नं ब्रह्म" । "प्राणो ब्रह्म" । "मनो ब्रह्म" । "विज्ञानं ब्रह्म" । "वाचं

1 In the *Madhva Bhashya*, this *Sutra* is read as follows
"अङ्गेषु यथाऽऽश्रयभाव"

ब्रह्म'' । ''नाम ब्रह्म'' । ''ख ब्रह्म'' । ''क ब्रह्म'' । इत्यादि मोक्षोपासनागेषूपासनेषु । **''यथाश्रयभाव ''** । ''आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्'' । इत्यादि सर्वातिशयपरमानन्दात्मकस्य शिवस्य परब्रह्मण । प्राप्तिसाधनोपासन रूपभावस्तथा । दहरभूमाद्युपासनानामिव साक्षान्मोक्षहेतुत्वमसंगतमिति सूत्रसूचितार्थ । ''ब्रह्मविदाप्नोति पर'' । ''तदेषाभ्युक्ता'' । ''सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'' । ''यो वेद निहित गुहाया परमेव्योमन्'' । ''सोऽश्नुते सर्वान् कामान सह ब्रह्मणा विपश्चिते'' तीत्यादि वाक्याना परस्पर भेदावगमात् । तैत्तिरीये श्रूयते तत्र । ''अन्न ब्रह्मेति व्यजानात्'' । ''प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात्'' । ''मनो ब्रह्मेति व्यजानात्'' । ''सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे''ति वाक्याना परस्परभेदावगमात् । अन्नमयादीनामपि जगज्जन्मादि कारणत्वेन ब्रह्मत्व व्यवस्थापनादन्नमयादीना वा । उत आनन्दमयस्य वा ब्रह्मत्व । ''दहराद्युपासनाना वा' । 'उत अन्नमयादीनामगोपासनाना वा साक्षान्मोक्ष हेतुत्व'मिति सन्दिह्यते । ''आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना''दितिवत् । जगज्जन्मादि कारणत्वेन **'अन्न ब्रह्मेति व्यजानादि'** त्यादीना तुल्यत्वोपदेशात् । समान प्रकरण पठितत्वाच्च । न वैषम्य सिद्धि । शाखान्तरेष्वपि । ''मनो ब्रह्मेत्युपासीत'' । ''वाच ब्रह्मेत्युपासीत'' । ''नाम ब्रह्मेत्युपासीत'' । ''तज्जलानीति शान्त उपासीते''त्यादि वाक्यैस्सर्वेषा समानत्वे ब्रह्मत्व व्यपदेशात् । ''दहर शाण्डिल्याक्षिपुरुषादि विद्याना न वैशेष्य'' । अतस्सर्वेषामुपासनानामपि समानत्वेन साक्षान्मोक्षहेतुत्व सम्भवतीति प्राप्ते वदाम ॥

''अन्योन्तर आत्माऽऽनन्दमय '' । ''आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्'' । इत्यत्र निरतिशय शिरस्कत्वेन आनन्दमयस्य ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात् । 'सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म' । 'यो वेद निहित गुहाया परमेव्योमन्' । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'तीत्यत्र । गुहात्मक दहराकाशे । परमात्मोपासकाना साक्षान्मोक्षहेतुत्व कथनात् । 'हृत्पुण्डरीकं विरज विशुद्ध' इत्यारभ्य । ''उमासहायं परमेश्वरं प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त'' । ''ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षि तमस परस्ता''दिति शाखान्तरेष्वपि । दहरपुण्डरीके परमेश्वरोपासकानामविलम्बत्वेन शिवसायुज्यमुक्त्युपदेशात् । तथा स्वशाखा परशाखास्वपि अन्नमयादीनामात्मोपासनानामपि साक्षान्मुक्त्यदर्शनात् । ब्रह्मप्राप्त्यगभूतान्नमयाद्युपासनेषु पुरुषाणा परमेश्वरार्पित ज्योतिष्टोमादिवत् परम्परा मुक्तिहेतुत्वमिति निश्चीयते ॥

नन्वानन्दमयस्य सर्वाधिक परब्रह्मत्वे किं मानमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

शिष्टिश्शासन विधानमित्यर्थ । ''भीषास्माद्वात पवते'' । ''भीषोदेति सूर्य '' । ''भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च'' । ''मृत्युर्धावति पञ्चम'' इति । इत्यत्र ''सर्वशासनत्वेन सर्वभयहेतुत्व'' । सर्वाधिकस्यानन्दमयस्य शिवस्यैव व्यपदेशात् । ''अन्नमयादि तुल्यत्वमेकप्रकरणपठितत्वेपि तस्य न सम्भवती''ति निर्णीयते । तत्रैव प्रदेशान्तरे । '' अन्त प्रविष्टश्शास्ता जनाना॑सर्वात्मे''ति श्रुतौ तथा श्रूयते । अगेषु यथाभावाश्रयाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । चित्तस्य बहुसंकल्पयुक्तत्वात् । चित्तनिरोधाभावे दहरादि सर्वविद्योपासना सिध्यसम्भवात् । तेन मार्गेण शिवसाक्षात्कारानुभव हेतुभूत चित्तस्थैर्यत्व सम्भवतीत्याशकायामधिकरणान्तरं दर्शयति ॥

॥ समाहाराधिकरणम् ॥ २७ ॥

सू ॥ समाहारात् ॥ ६१ ॥

श्वेताऽश्वतरादि वदान्तेषु शिवसाक्षात्कारानुभवस्य शिवयोगाख्यानेन जीवमुख्यागभूत दृढ्जन प्राणसन्धानरूप समाहारात् । मेळनात् । मुमुक्षूणा चित्तचलन निवृत्तिपूर्वक शिवसाक्षात्कारानुभव सिद्धिस्सम्भवतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "ओं ब्रह्मवादिनो वदन्ति" । "किं कारण ब्रह्म कुत स्म सूता जीवामेकेन क्व च सम्प्रतिष्ठा" । "अधिष्ठिता केन सुखेतरेण वर्तामहे ब्रह्मविदो व्यवस्था" । इत्यारभ्य । "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देहात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा सर्वा जीवे सर्वे सस्थे बृहन्ते तस्मिन् हसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे" । "पृथगात्मान प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति" । वेदान्तरत्न श्वेताऽश्वतरोपनिषच्छ्रूयते । पाशुपतविद्याम भूतयोगेन दहराद्युपासकाना शिवसाक्षात्कारभूति ॥

उत तद्विना सम्भवतीति सन्दिह्यते । तैत्तिरीये । "दहर विपाप परमेश्मभूत यत्पुण्डरीक पुरमध्यसस्थं" । "तत्रापि दहर गगन विशोकस्तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य" । इत्यादिना । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमस परस्तात्" । इत्यादिना । कैवल्ये । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "तत्त्वमसि" "अह ब्रह्मास्मी"त्यादिषु । ज्ञानेनैव ब्रह्मसाक्षात्कारत्वव्यपदेशात् । योगविद्याया न किञ्चित्प्रयोजनमिति प्राप्ते वदाम । "तस्याभिध्यानात्तृतीय देहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकाम" इत्यारभ्य । "अग्निर्यत्राभिमथ्यते" । "वायुर्यत्राभिमथ्यते" । "सोमो यत्रातिरिच्यते" । "तत्र सञ्जायते मन" । "त्रिरुन्नत स्थाप्य सम शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य" । "ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतासि सर्वाणि भयावहानि" । "प्राणान्प्रपीड्ये ह सयुक्त चेष्ट क्षीणे प्राणे नासिकयोध्वसीत" । "दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहनमेव विद्वान्मनो धारयेति प्रमत्त" । इत्यारभ्य "पृथिव्यप्तेजो निलजीवे समुत्थिते पञ्चात्मके पञ्चगुणे प्रवृत्ते" । "न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु प्राप्तस्य योगाग्निमय शरीर" । "लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्व वर्णप्रमाद स्थलसौष्ठवञ्च" । "गन्धश्शुभोमूत्रपुरीषमल्प योगप्रवृत्तिं प्रथमा वदन्ति" । "यथैव बिम्ब मृदयोपलिप्त तेजोमय भ्राजते तत्सुधौत" । "तद्वात्मतत्त्व प्रसमीक्ष्य देही एक कृतार्थो भवते वीतशोक" । इति श्वेताऽश्वतरे । योगयुक्तस्यैव परशिवब्रह्मसाक्षात्कारावगमात् । अन्यत्र । "वेदान्तश्रवण कुर्वन्योग समारभेत्" । "आकुञ्चनेन कुण्डलिन्या कवाटमुद्घाट्य मोक्षद्वार विच्छेदयेत्" । "यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेत्ज्ञानआत्मनि" । "ज्ञानमात्मनि महति (नियच्छे) तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" । "आत्मानञ्चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुष" । "किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्ज्वरेत्" । "तमेव धर्मो विज्ञाय प्रज्ञाकुर्वीत ब्राह्मण" । "नानुध्यायन् बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्" । "यमैश्च नियमैश्चैव ह्यासनैश्च सुसयुत" । "नाडीशुद्धिं च कृत्वा द्वौ प्राणायाम समाचरेत्" । "सर्वचिन्ता परित्यज्य सावधानेन चेतसा" । "निर्विकल्पा प्रसन्नात्मा प्राणायामं समभ्यसेत्" । "मरुदभ्यसन सर्व मनो युक्त समभ्यसेत्" । "इतरत्रे न कर्तव्या मनो युक्तिर्मनीषिणा" इत्यादिना बाह्याभ्यन्तररूप सर्वोपासने योगविद्याप्राधान्य कथनाच्च ॥

तैत्तिरीये "दहर विपाप" इत्यारभ्य "तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य"मित्यादिना यत्र यत्रोपासनविधिरुपदिष्टा तत्र तत्र योगानुगुण्यत्वमर्थात्सिद्ध । साधनं विना साध्या निष्पत्तेरिति न्यायेन । योगविना चित्तस्थैर्याभावात् । तदभावे ब्रह्मसाक्षात्काराभावाच्च । तस्मान्मुमुक्षूणा दृढ्न प्राणसन्धानात्मक शिवयोगविद्यावश्यकत्व निर्दिश्यते । तथा कैवल्ये दहरोपासनायामपि । "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध" मित्यारभ्य । "उमासहायं परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्त साक्षिं तमस परस्तात्" । इत्यन्तेन ध्यानयोगयुक्तस्यैव परशिव ब्रह्मावगतित्व दर्शनात् । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । इत्यादि श्रुतीना वेदनशब्देन ध्यानधारणयोगानुगुण्य ज्ञानमुपदिश्यते । न वैद्यशास्त्रादिवद्वाक्यार्थज्ञान तस्मात्सर्वशास्त्रसमन्वय युक्तं ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ गुणसाधारण श्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

"तत पर(र) ब्रह्मपर बृहन्त यथानिकाय सर्वभूतेषु गूढ । विश्वस्यैक वेष्टितारं तमीशं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति" । "प्रधान क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्ससारमोक्ष स्थितिबन्धहेतु" । "सर्वानन शिरोग्रीवस्सर्वभूत गुहाशय" । सर्वव्यापीच भगवान् तस्मात्सर्वगतश्शिव" । "सर्वत पाणिपाद तत्सर्वतोऽक्षि शिरोमुख" । "सर्वत श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति" । "सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रिय विवर्जित" । "सर्वस्य प्रभुमव्यक्त सर्वस्य शरण सुहृत् । न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन । हृदा हृदिस्थ मनसा य एनमेव विदुरमृतास्ते भवन्ति । तत्कर्म कृत्वा विनिवर्त्यभूय तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योग । "एकेन द्वाभ्या त्रिभिरष्टभिर्वा भावेन चेवात्म गुणैश्च सूक्ष्मै" । 'आरुह्य कर्माणि गुणान्वितानि भवाश्च सर्वान्विनियुज्ययेद्य' । 'तेषामभावे कृतकर्म नाश कर्मक्षये यान्ति सतत्त्वतोऽन्य' । "तमीश्वराणा परम महेश्वर त देवताना परमच दैवतं" । "पति पतीना प्रथम पुरस्ताद्विदामदेव भुवनेशमीड्य" । "न तस्यकार्य करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते" इत्यादिषु शिवस्य परब्रह्मण गुणसाधारण्य श्रुतेश्च । अनन्य साधारण गुणश्रवणात् । तत्साक्षात्कारानुभवकाङ्क्षिणा योगयुक्तेन तदुपासन विधीयते । समाहाराधिकरण समाप्त ॥

ननु । श्वेताऽश्वतरे "उद्गीथमेतत्परमन्तु ब्रह्म तस्मिꣳस्त्रिय स्वप्रतिष्ठाक्षरञ्च" । "अत्रान्तर वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परायोनिमुक्ता" इति च्छान्दोग्ये । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्यारभ्य । "यदेव विद्ययाकरोति श्रद्धायोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर" मित्यादिना । प्रणवस्यैव परमात्म प्रसाधनाद्गुद्गीथविद्याया क्रत्वर्थतया क्रतुषु नियमेनोपादेया । परशिवब्रह्म परत्वमसङ्गत । तस्मादुद्गीथाद्यङ्गावबद्धोपासनाना दहरादिविद्याभिस्सह समुच्चयत्वमनवद्यमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ नवा तत्सहभावाधिकरणम् ॥ २८ ॥

सू ॥ न वा तत्सहभावा श्रुते [1] ॥ ६३ ॥

न वा । उद्गीथाद्यङ्गावबद्धोपासनानामपि समुच्चय नियमोस्ति । कुत । **तत्सहभावा**

---

1 In the *Madhva-Bhashya*, this *Sutra* is read as follows

नवाऽतत्सहभाव श्रुते

श्रुते । तासामङ्गावबद्धोपासननानामुद्गीथादीना दहरादि विद्याभिस्सहभावस्य समुच्चयस्य अश्रुते' । अश्रवणादित्यर्थ । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवती"त्यङ्गावबद्धोपासनाना कर्माङ्गत्व प्रतिपाद्यते । '**तन्निर्धारण नियमस्तद्दृष्टे पृथग्ध्यप्रतिबन्ध फल**'मिति सूत्रे कर्माङ्गत्वस्य निरस्तत्वात् । किन्त्वङ्गावबद्धोपासना पूर्वकर्मानुष्ठाने कृतेसति । स्वर्गादि लोकोत्पत्तिबन्धक पापाना निवृत्त्या शीघ्रमेव फलोत्पत्तिर्भवतीत्येतावन्मात्रमेव "यदेव विद्यया करोती"ति श्रुत्या त्प्रतिपाद्यते । तथाचाङ्गावबद्धोपासननानामपि दहरादि प्रतीकोपासननानामिव समुच्चयत्वमनुपपन्नमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते"त्यादिका विद्या किमुद्गीथादिवत्क्रत्वर्थतया क्रतुषु नियमेनोपादेया । उत गोदोहनादिवत्पुरुषार्थतया यथाकाममिति सन्दिह्यते । नियमेनोपादेयामित्युक्तं ॥

ननु चासा पुरुषार्थत्वेनानियम प्रतिपादित । तन्निर्धारण नियमस्तद्दृष्टे पृथग्ध्यप्रतिबन्ध फलमित्यत्र सत्य । तदेव दूटयितु कैश्चिल्लिङ्गदर्शनैर्युक्त्या क्षिप्यते तत्रहि । तेनोभौ कुरुत इत्यनियमदर्शनात्पृथक्फलत्वमुक्त । उपासनाश्रयभूतोद्गीथादिवदुपासननानामप्यङ्गतयोपादाननियमे बहवो हेतव उपलभ्यन्ते । "उद्गीथमुपासीते" त्युद्गीथादि सम्बन्धितयैवोपासन प्रतिपाद्यते । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर" मिति वर्तमानापदेश रूपवाक्यान्तराद्धि फलसम्बन्धो जायते स्ववाक्येनैवाव्यभिचरित क्रतुसम्बन्धयुद्गीथादि सम्बन्धेन निर्ज्ञात क्रत्वङ्गभावस्य वाक्यान्तरस्थ वर्तमानफलसम्बन्ध निर्देशोर्थवादमात्र स्यात् । "अपापश्लोक श्रवणात्ततो यदोद्गीथादय उपासनाश्रया" । "क्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादीयन्ते" । "उद्गीथमुपासाते"त्युद्गीथाङ्गतयोपासन विधानाच्चोपादान नियम । "**गो दोहनेन पशुकामस्य प्रणये**"त्यादिवद्विधिवाक्ये "अधिकारान्तराश्रवणादुद्गीथाद्यङ्गभावएव हि विधेय" इति गम्यते । होतृषीदनौद्धवापि दुरुद्गीथ मनुसमाहरतीत्युपासनस्य समुच्चय नियमो दृश्यते ॥

किञ्च । उपासनगुणस्योपासनाश्रयस्य प्रणवस्योपासनस्य । तेनेय त्रयी विद्या वर्तते । "ओमित्याश्रावयत्यो"मिति "शसत्योमित्युद्गीथायती"ति श्रुतेश्चोपासनासमुच्चयो गम्यते" । तेनेति प्रकृत परामर्शात्सोपासन एव प्रणवस्सर्वत्र सञ्चरति । अत उपासनस्य प्रणवसहभाव नियमदर्शनाच्चोद्गीथाद्युपासननानामुद्गीथादिवन्नियमेनोपादान मिति प्राप्ते ब्रूम । **न वा तत्सहभावा श्रुते** । पूर्वमेव प्रणवात्मकत्व प्रणवातीतत्व शिवस्य प्रब्रह्मणएव स्पष्टमुपदिष्ट । नचैतदस्ति । यदुद्गीथाद्युपासनाना क्रतुषूद्गीथादिवदुपासन नियम इति । कुत । "तत्सहभावा श्रते" । उद्गीथाङ्गभावा श्रुतेरित्यर्थ । अङ्गभावे हि सहभाव नियमो भवति । यद्यपि । उद्गीथमुपासीतेत्यस्मिन्पदसमुदाये अधिकारान्तर न प्रतोयते । तथापि । तदनन्तरमेव । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा त्तदेव वीर्यवत्तर भवती"ति । विद्याया क्रतुवीर्यवत्तरत्व प्रतिसाधनभाव प्रतिपाद्यते । "तेन क्रतुफलात्पृथग्भूतफलसाधनतयावगतस्योपासनस्य क्रत्वाङ्गभूतोद्गीथाङ्गतया विनियोगोनुपपद्यते" । अत । उपासनस्य आश्रयापेक्षाया सन्निहित उद्गीथ आश्रयमात्र भवति । उद्गीथश्च क्रत्वङ्गभूत इति क्रतुप्रत्युक्तोद्गथिाद्याश्रये । उपासने क्रत्वधिकारिण एव क्रतो वीर्यवत्तरत्वेच्छानिमित्तमिदमधिकारान्तरमिति

न क्रतुषु तदुपादान नियम । "वीर्यवत्तरत्वञ्च क्रतुफलस्य प्रबलकर्मान्तर फलेनाप्रतिबन्ध" इत्युक्त । क्रतोरविलम्बित फलत्वमित्यर्थ । पर्णतादीनान्तु । "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तर भवती"ति । विद्याया फलसाधनत्ववदपापश्लोक श्रवणादिफलप्रति साक्षात्कार-साधनभावो न श्रुत इति प्रत्यङ्गभूत जुह्वाद्यङ्गतया विनियोगात्तदङ्गभूताना फलान्तरसाधन-भावकल्पनानुपपत्तेस्तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्र स्यादिति निश्चीयते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनोपादाना नियम । "एव विद्ध वै ब्रह्मयज्ञ यजमान सर्वाश्च-र्त्विजोऽभिरक्षती"ति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वेषा रक्षण भवति । उद्गीथात्व प्रभृतीना वेदनस्या-नियमे सत्ये तदुपपद्यते । अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्ताना । समुच्चयादि धर्माणा प्रायिकत्वमवगम्यते । तस्मादनियम एवेति स्थित ॥

किञ्च । पूर्वसूत्रे पूर्वपक्षयुक्तिर्निराकृता । अत्र लिङ्गानि । प्रतिवक्ष्यन्ते । अनियमस्य प्रदर्शनत्वमुद्गीथे दृष्ट । यजमान सर्वाश्चर्त्विजोरक्षतीत्यत्र यजमान सरक्षण क्रतुफला प्रतिबन्ध-कारणादिभिरिति मन्तव्य । उद्गातृप्रभृति वेदनफलहि क्रतुफलाप्रतिबन्धादि । तस्य ब्रह्माख्य ऋत्विग्वेदनेन सिद्धौसत्या त्वुद्गातृप्रभृतिवेदना नियमसिद्धिरर्थादवगम्यते । न चाङ्गावबद्धोपासनाना कर्मागत्वाभावे फलप्रतिबन्धक पापराहिताना पुरुषाणा अगावबद्धो-पासनानुष्ठान वैयर्थ्य स्यादिति वाच्य । अगावबद्धोपासना सहकृत कर्मानुष्ठानवता बहुकाल स्वर्गभोगस्य प्रधानवदेव तदुक्तमिति राद्धान्त । नवा तत्सहभावाधिकारण समाप्त ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यस्वामि कृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये उपासनाध्यायसञ्ज्ञिक तृतीयाध्यायस्य सर्ववेदान्त प्रत्ययाद्यष्टाविंशत्यधिकरणावच्छिन्न सर्ववेदान्त प्रत्यय-चोदनाद्यविशेषादि चतुष्षष्टि सूत्रात्मक तृतीय पादस्समाप्त ॥

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः प्रारम्भः ॥

पूर्वत्र कासामुपासनाना परम्परा मुक्तिहेतुत्व । कासा साक्षान्मोक्षहेतुत्वमुक्त । इहतु कालान्तरभावि पारलौकिक स्वर्गादि फलभोगयोग्यस्य शरीरेन्द्रियादि विशिष्टस्य जीवस्य तन्नियामक शिवज्ञानं विनैव लोकान्तर कालान्तरभावि स्वर्गादि फलभोग सावनेषु बहुवित्त व्यवसायसाध्येषु कर्मसु प्रेक्षावता प्रवृत्त्यसम्भवात् । शिवज्ञानस्य ज्योतिष्टोमादि सर्वकर्मानुष्ठानागत्व वक्तव्यं । तथाच । अगागिनोरेक फलसावनत्वात् अगाना कर्मणा यत्फल स्वर्गादिक तदेवागस्य चिदचित्प्रपच विलक्षण शिवज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षैक लक्षणफलातर सावनत्वा सम्भवात् । सर्ववेदान्त विद्यारम्भो व्यर्थ इति पूर्वमीमासा शकामाशक्य तन्निराकरणार्थमिदमधिकरणमाह ॥

॥ पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायण ॥ १ ॥

अत योगानुगुण्य दहराद्युपासनापूर्वक सदाशिव ब्रह्मसाक्षात्कारात् । पुरुषार्थ । पुनरावृत्तिरहित नित्यनिरतिशय स्वाभाविक जीवत्वनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति लक्षणलक्षित मुक्तिरस्ति । इति । बादरायणो मन्यते । कुत । शब्दात् । "ज्ञात्वाशिव शान्तमत्यन्तमेति" "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "ब्रह्मविदाप्नोतिपर" । "आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणिं । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" । "श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि" । इत्यादि श्रुतिदर्शनान्मुमुक्षूणा निखिल कर्मवासनापक कलक शून्यतया निरन्तर पराशिवब्रह्मानुसन्धान कर्तव्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "शीक्षा व्याख्यास्याम" । 'वर्ण स्वर' । 'मात्राबल' । 'साम सन्तान' । इत्युक्तश्शीक्षाध्याय । 'सहनौ यश' । 'सहनौ ब्रह्मवर्चस' । 'अथातस्सऽहितायामुपनिषद व्याख्यास्याम' । इत्यादिना तैत्तिरीये श्रूयते । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादि श्रुतिपु यज्ञादि कर्मणा मोक्षागत्व श्रवणात् । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" "नास्त्यकृत कृतेन" । "तद्विज्ञानार्थ सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ" । इत्यादौ । कर्मणो मोक्षागत्व निषेधात् । तैत्तिरीये कर्मज्ञानोभय तुल्यप्राचुर्यावगमात् । कर्मणस्स्वातन्त्र्येण पुनरावृत्तिरहित परमपुरुषार्थ फलसावनत्व उत ज्ञानाङ्गत्वेनेति सशय । "जीवातिरिक्तेश्वरसद्भावे मानाभावात्" । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' । "अहरहस्सन्ध्यामुपासीत" । इत्यत्र शारीरस्यैव कर्तृत्वावगमात् । "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति" । "वायुर्वैक्षेपिष्ठा देवतायत्प्रयाजानुयाजायुज्यन्त" इत्यादिवत 'प्रज्ञान ब्रह्म' । 'अह ब्रह्मास्मि' । 'तत्त्वमसि' । 'अयमात्मा ब्रह्म' । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' 'तरति शोकमात्मवित्' । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेती"त्यादि वेदान्ताना स्तुतिपरत्व ।

किंच । "यदेव विद्ययाकरोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवती"त्यादि वेदान्तेष्वपि विद्याया कर्मसु विनियोगदर्शनात् । कर्मागत्वमनिवार्य । "त विद्या कर्मणि समारभेते" । इति विद्याकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे साहित्य दृश्यते । "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथा विधान गुरोः कर्मातिशेषेणाऽभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौदेशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मि

कान्विदव''दित्यादावर्थज्ञान पर्यन्ताध्ययनवन्त स्वाध्यायोऽध्येतव्य कर्माणि विदधदर्थावबोध पर्यन्ताध्ययनवत एव विदधाति । अर्थावबोधपर्यन्तमध्ययन विधिरेवेति स्थापित । ''कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳसमा'' इत्यात्मविद पुरुषायुषस्ससर्वस्य कर्मसु नियमविधित्वेन विनियोगात्करण एव फलमित्यवगम्यते तस्माद्ब्रह्मविद्याया कर्माङ्गत्वमप्रतिहतमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायण । ' अमृतस्य देवधारणो भूयास'' । ''शरीर मे विचर्षण' । 'जिह्वामे मधुमत्तमा' । 'कर्णाभ्या भूरि विश्रुव' । 'ब्रह्मण कोशोसि मेधया-पिहित ' । 'श्रुत मे गोपाय' । 'ब्रह्मविदाप्नोतिपर' । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' । ''ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति'' । ''क्षर प्रधानममृताक्षर हर'' । ''क्षरात्मनाविशते देव एक'' ''तस्याभिध्यानाद्योजनातत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया निवृत्ति'' । ''वेदाहमेत पुरुष महान्त'' । ''आदित्यवर्ण तमस परस्तात्'' । ''तमेवं विद्वान् अमृतं इहभवति'' । ''नान्य पन्थाविद्यतेऽयनाय'' । ''यथा नद्यस्स्यन्दमाना स्समुद्रे अस्तगच्छन्ति नामरूपे विहाय'' । ''तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैतिदिव्य''मित्यादि श्रुतिशतेषु । ब्रह्मण परशिवस्य ध्यानधारण ज्ञानविधानादेव मोक्षोपदेशात् । कर्मण यत्र कुत्रापि स्वातन्त्र्येण मुक्त्यदर्शनात् । ''ईशानस्सर्वविद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना'' । ''एष एव साधुकर्मकारयती' त्यादि श्रुतिषु । ''ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति'' । ''भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया'' । ''तमेव शरण याहि सर्वभावेन भारत'' । ''सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरणं व्रज'' । ''अहत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचे''त्यादि स्मृतिषुच । कर्मकर्तृ जीवस्यापि शिवाधीनत्व । शिवस्यैव जीवकृत सर्वपापमोचकत्व चोक्तम् ॥

किञ्च । ''न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'' । ''यावदुत्पद्यते ज्ञान तावदनुष्ठेयानि कर्माणि'' । ''त्यजेद्धर्ममधर्मञ्च उभे सत्यानृते त्यज'' । ''उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज'' । इत्यादि श्रुतिषु । ब्रह्मज्ञानेच्छावता कर्मनिषेधावगमाद्ब्रह्मविद्याया कर्माङ्गत्वमनुपपन्न मतश्चतुर्थ्यन्त देवता प्राधान्य जैमिनिमतमविचारितरमणीयमिति सिद्ध ॥

ननु । वेदचतुष्टय विज्ञान निदानभूत जैमिन्याचार्योपि कर्मण प्राधान्यत्व ज्ञानस्योपसर्जनत्व च व्यवस्थापनात्कथ ब्रह्मविद्याया वरिष्ठत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनि. ॥ २ ॥

'यद्धि मनसा ध्यायते' । 'तद्वाचा वदति' । 'तत्कर्मणा करोति' । ''यदेव ज्ञानफलं तदेव कर्मफल ' इत्यादि श्रुतिषु जीवस्य शेषित्व । कर्मणश्शेषत्वमवगमात् । पुरुषार्थवाद पुरुषस्य जीवस्य । अर्थस्य प्रयोजनस्य वाद वाक्योपन्यासादिक कर्मशेषत्वात् । जीवजन्यत्वेन तदशात् । **यथाऽन्येष्विति जैमिनि** यथातमस्य न दिवा न रात्रिर्नसन्नचासच्छिवएव केवल ''तदक्षर तत्सवितुर्वरेण्य प्रज्ञाच तस्मात्प्रसृता पुराणी'' । ''तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो न प्रचोदयात्'' । इत्यादि श्रुतिषु शिवस्य परब्रह्मणो बुद्धिप्रेरकत्व यथा दर्शित । तथा जीवस्यापि कर्मप्रेरकत्वमिति कर्मकाण्डे जैमिनिर्मन्यते । तस्मात्तन्मतेपि

ज्ञानप्रधानत्वमर्थात्सिद्धत्वात् । ब्रह्मकान्डे मोक्ष फल प्रतिज्ञानप्राधान्य । कि वक्तव्यमिति बादरायणाचार्यो मन्यते ॥

किञ्च । "सत्य वद" । "धर्मं चरे"त्यादि वेदान्तसिद्ध धर्माणामपि मोक्षहेतुत्वेन जैमिन्याचार्यैरपि स्वीकृतत्वात् । "कर्मचितो लोक क्षीयते" । "पुण्यकृतो लोक क्षीयते" त्यादि श्रुतिषु कर्मफलानामनित्यत्व । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "न स पुनरावर्तते" । "न स पुनरावर्तत" इत्यादिषु ब्रह्मज्ञानफलस्य नित्यत्वञ्चावगमात् । "अहरहस्सन्ध्यामुपासीते"त्यादिवन । "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" । "वेदान्तश्रवण कुर्वन् योग समारभेत्" । "आकुञ्चनेन कुण्डलिन्या कवाटमुद्घाट्य मोक्षद्वार विच्छेदयेत्" । "अमृतस्य देवधारणो भूयास" । इत्यादिषु विविदर्शनाच्च । "तत्त्वमस्या"दि वेदान्तानामर्थवादत्वमयुक्त । वसिष्ठागस्त्य भरद्वाजादि वेदविद्भिरपि मोक्षाङ्गत्वेन कर्माङ्गीकारात् । "यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मी"ति श्रुतौ । केकय प्रति कर्मनिष्ठ ब्राह्मणाना मोक्षार्थं वेदान्तविद्याप्रार्थनत्वमवगमात् । पुराणेष्वपि क्षत्रिय जनक प्रति शुकाऽऽत्रेयादि ब्राह्मण वरिष्ठाना ब्रह्मज्ञानार्थकत्व द्योतनाच्च ब्रह्मविद्यायास्सर्वाधिकत्व गम्यते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

आकाश शरीर ब्रह्म । 'सत्याऽऽत्मप्राणाराम मन आनन्द' । 'शान्ति समृद्धममृत' । इति प्राचीनयोग्योपास्व । इत्यत्र कर्मनिरपेक्षतया मुमुक्षूणा ब्रह्मोपास्यत्व व्यवस्थापनात् । तस्या कर्माङ्गत्वमयुक्तं ॥

किञ्च । कर्मसु कर्तृजीवादन्यो मुमुक्षुभि प्राप्यतया वेदान्तेषु वेद्य उपदिश्यत इति प्रागेवोपपादित । **'नेतरोऽनुपपत्ते'** । **'भेदव्यपदेशाच्च'** । **'अनुपपत्तेस्तु न शारीर'** । **'इतर परामर्शात्स इतिचेन्नासम्भवा'**दित्येवमादिभिस्सूत्रै । 'तदेव ब्रह्म तत्त्वमस्या'दि महावाक्येषु जीवप्राप्यत्वेन जीवातिरिक्तत्व मुपदिष्ट । **"अधिकन्तु भेदनिर्देशा"**दित्येवमादिभि जीवब्रह्मवादो निरस्त । "ऐतदात्म्यमिदं सर्व" । "सर्वो वै रुद्र" । "विश्वरूपाय वै नमो नम" । "सर्व खल्विद ब्रह्मे"त्यादिभिश्शिवोपादानत्वेन प्रपञ्चस्य शिवात्मकत्वमुक्तं । **'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्य'** । **'उत्क्रमिष्यत एव भावादित्यौडुलोमि'** । इति सूत्रद्वयेन श्रुत्येकदेशभेद मतभेद मतच निराकृत्य । **'अनवस्थितेरिति काशकृत्स्न'**इत्यादिभिस्सर्ववेदान्त सिद्ध द्वैताऽद्वैतमतमेव मुमुक्षुभि प्रार्थनीयमित्युपपादित । तस्मात्तदर्थ कर्मसु कर्तुरात्मनो यथाऽऽत्म्योपदेशपरा वेदान्त शब्दा इति विद्याया कर्माङ्गत्व प्रतिपाद्यते ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ तच्छ्रुते ॥ ४ ॥

श्रुतिरेव हि ब्रह्मोपासनमेव मुमुक्षूणा मोक्षाङ्गत्वमाह । 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाश' । 'तस्मिन्नय पुरुषो मनोमय' । 'अमृतो हिरण्मय' । 'अन्तरेण तालुके' । 'य एष स्तन इवाव लम्बते' । 'सेन्द्रयोनि' । 'यत्राऽसौ केशान्तो विवर्तते' । 'व्यपोह्य शीर्षकपाले' । **'भू रित्यग्नौ प्रतितिष्ठति"** । **"भुव इति वायौ"** । **"सुव रित्यादित्ये"** । **"मह इति ब्रह्मणीति"** ॥

किञ्च । ब्रह्मोपासनया सर्वकामावाप्ति श्रुतिरुपदिष्टा । "यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन्" । "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति । इति प्रदेशान्तरेपि । ब्रह्मविद्याया सर्वकामावाप्तिफलमप्युपदिश्यते । "शुचीना श्रीमता गेहे योगभ्रष्टो हि जायते" । "अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमता"मिति स्मृतौ । ब्रह्मोपासन रूप योग भ्रष्टाना काम वासनया जन्मान्तरेपि मर्त्यलोके सदाचारावच्छिन्न धनिक गेहे जननत्वं अकामुकाना पुनर्ब्रह्मोपासनात्मक योगिना गृहे भवत्वच दृश्यते । अतो ब्रह्मविद्याया-स्सर्वाधिकत्वमनवद्य ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

ब्रह्मविद्यागत्वेन सत्कर्मारम्भकत्व श्रुतिषु व्यवस्थापनात् ब्रह्मविद्याया कर्मागत्वमयुक्त "वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति" । "सत्य वद" । "धर्मचर" । "स्वाध्यायान्माप्रमद" आचार्याय प्रिय धनमाहृत्य प्रजातन्तु माव्यवच्छेत्सी" । 'सत्यान्न प्रमदितव्य' । "धर्मा-न्नप्रमदितव्य" । "कुशलान्नप्रमदितव्य" । "भूत्येनप्रमदितव्य" । "स्वाध्यायप्रवच-नाभ्यान्न प्रमदितव्य" । "देवपितृकार्याभ्या न प्रमदितव्य" । इत्यत्र तथ स्पष्टमुपदिष्ट ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ तत्त्वतोविधानात् ॥ ६ ॥

"मातृदेवो भव" । "पितृदेवो भव" । 'आचार्य देवो भव' । "अतिथि देवो भव । "यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि" । "नो इतराणि" "यान्यस्माकꣳसुचरितानि तानित्वयोपास्यानि" "नो इतराणि" इत्यादिना तत्त्वत ब्रह्मविद्यागत्वेन मातापित्रादि भक्तिविधानावगमात् न ब्रह्मविद्याया कर्मागत्वं ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ नियमात्[1] ॥ ७ ॥

"येकेचास्मच्छ्रेयाꣳसो ब्राह्मणा" । "तेषा त्वयासनेन प्रश्वसितव्य" 'श्रद्धया देय' 'अश्रद्धया देय' 'ह्रिया देय' 'भिया देय' 'सविदादेय' इत्यादिना तथा नियम विधित्वेन । सर्वेषा कर्मणा ब्रह्मविद्यागत्व प्रतिपादनात् । नान्यार्थो युक्त एव तैत्तिरीय श्रुत्या कर्मण ब्रह्मविद्यागत्व प्रसाध्य तदेव सत्यमिति स्वमत दर्शयति ॥

सू ॥ अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैव तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तु शब्दोऽत्र निश्चयार्थं । विद्या अत एव पुरुषार्थ **अधिकोपदेशात्** । कर्मसु कर्तृ-जीवाद्धेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयसङ्ख्येयकल्याण गुणाकरत्वेनाधिकस्यार्थान्तरभूतस्य शिवस्य परब्रह्मणो वेद्य तयोपदेशात् भगवतो बादरायणस्य विद्यातप फलमित्येवमेवमत ॥

लिङ्गानि तिष्ठन्तु । वेद्यतयोपदेशस्तु तावत्कर्तु प्रत्यगात्मनोधिकस्यैव कथ तद्दर्शनात् । प्रत्यगात्मन्यशुद्धे शुद्धेप्यसम्भावनीयानन्तगुणाकरस्य महनीयस्य वेद्यस्य निरस्त निखिल हेयगन्धस्य स्वसङ्कल्पकृत जगदुदय विभव लयलीलस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्ते-र्वाङ्मनसा परिच्छेद्यानन्दस्य जीवाधिपस्य कृत्स्नप्रशासितुश्शिवस्य ब्रह्मणो वेदनोपदेश-

---

1 In the *Sankara Bhashya,* this *Sutra* is read as follows नियमाच्च

वाक्येषु दर्शनात् । "अपहत पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो पिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प"। "तदैक्षत बहुस्या प्रजायेयेति' 'तत्तेजोऽसृजत'। 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्' "परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच" "स एको ब्रह्मण आनन्द"। "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसासह"। "आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्" 'न बिभेति कुतश्चने'ति। "एष सर्वेश्वर एषभूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण"। "सकारण कारणाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता नचाधिप"। "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी"। "सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत"। "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी"। "द्यावापृथिव्यै विधृते तिष्ठत" "भीषास्माद्वात पवते" "भीषोदेति सूर्य" "भीषास्मादग्निश्चेन्द्रस्य मृत्युर्धावति पञ्चम' इति 'एक एव रुद्रो नद्वितीयायतस्थे' 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'। "ईशानस्सर्व विद्यानामीश्वरस्सर्वभूताना ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपति ब्रह्मा शिवोमे अस्तु सदाशिवों" इत्यादिषु तस्माद्वेदनोपदेशशब्देषु कर्तु प्रत्यगात्मन "खद्योतकल्पनस्याविद्या"दि हेयसम्बन्धयोग्यस्य । गन्धो नास्तीति परमपुरुष शिवविषयाया विद्यायास्तत्प्राप्तिरूपममृतत्व तत्र तत्र श्रूयमाण फलमिति । विद्यात पुरुषार्थ इति सुष्ठूक्त ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ तुल्यन्तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्त ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठान दर्शनात् । विद्याकर्मांगत्वमिति तन्न । विद्याया अनगत्वेऽपि तुल्यदर्शन ब्रह्मविदा कर्मानुष्ठान दर्शनमनैकान्तिकमित्यर्थ अनुष्ठानस्यापि दर्शनात् । दृश्यते हि "ब्रह्मविदाङ्कर्मत्याग" 'ऋषय कावषेया किमर्थावयमध्येष्यामहे" "किमर्थावय यक्ष्यामहे" "किं प्रजया करिष्याम" इत्यादौ अतो ब्रह्मविदाङ्कर्म त्यागदर्शनान्नविद्याकर्मांग कथमिदमुपपद्यते । ब्रह्मविदाङ्कर्मानुष्ठानमननुष्ठान च फलाभिसधिरहितस्य यज्ञादि कर्मणो ब्रह्मविद्यागत्वात्तथाविधस्य कर्मणो मोक्षैकफल ब्रह्मविद्याविरोधित्वात्तस्यानुष्ठान दर्शनमुपपन्नतर । विद्याया कर्मांगत्वे कर्मत्याग कथमपि नोपपद्यते । "यदेव विद्ययाकरोति तदेव वीर्यवत्तर भवती"ति श्रुतौ विद्याया कर्मांगत्वमवगमयतीत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ असार्वत्रिक[1] ॥ १० ॥

न दहर शाण्डिल्य वैश्वानरोपकोसलभूमादि सर्वविषयेय श्रुति । अपितूद्गीथविद्या विषयैव । "यदेव विद्यया करोति" इति यच्छब्दस्य अनिर्धारित विशेषस्य "उद्गाथमुपासीते"ति प्रस्तुतोद्गीथविशेष निष्ठत्वात् । न हि यत्करोति यद्विद्ययेति सम्बध्यते । "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तर"मिति । विद्यया क्रियमाण । यच्छब्देन निर्दिश्य तस्य हि वीर्यवत्तरत्वमुच्यते । यच्चोक्त तु विद्याकर्माणि समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञाचेति श्रुतौ आत्मज्ञानकर्मणो अङ्गाङ्गीभावेन मिळितयो स्वर्गलोकप्राप्तिसाधनत्व कथनात् । ब्रह्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधनत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याह ॥

सू ॥ विभागश्शतवत् ॥ ११ ॥

"त विद्याकर्मणि समन्वारभेते"। इत्यत्रोक्तेन न्यायेन विद्याकर्मणोभिन्नफलत्वा-

---

1 In the *Sankara* and the *Madhva-Bhashyas*, this *Sutra* is read as follows असार्वत्रकी.

द्विद्यास्वस्मै फलाय समन्वारभेते । कर्मच स्वस्मैफलायेति विभागो द्रष्टव्य ॥

किञ्च । विद्याशब्देनाऽमूर्त परशिवज्ञान मूर्तपरशिवज्ञान वा प्रोच्यते । निरवयव तत्त्व-ज्ञानिना । 'गता कला पञ्चदशा प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु' । 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सव एकी भवन्ती'त्यादि श्रुतिपु । इहेव सूक्ष्मशरीर विलयपूर्वकत्वेना-त्रैव परशिवब्रह्मकत्व प्रतिपादितत्वात् । परलोकगमन प्रसक्त्यसम्भवेन विद्याशब्देन मूर्तपरशिव ब्रह्मोपासनैव गीयते । एव स्थिते सति । "त विद्याकर्मणि समारभेत" इति श्रुतौ विभागो निश्चीयते । कथ त देवयान मार्गेण परशिव ब्रह्मलोक गच्छन्त मूर्तब्रह्मो-पासक विद्यामूर्त शिवोपासना समन्वारभते । अनुसृत्य गच्छति त धूमादि मार्गेण स्वर्गलोक गच्छन्त कर्मिण ज्योतिष्टोमादि रूप कर्म समन्वारभते । अनुसृत्य गच्छतीत्येव विभागोव-गम्यते । शतवत् । यथा क्षेत्ररत्न विक्रयिण शतद्वयमस्येत्युक्ते क्षेत्रार्थ शत । रत्नार्थ शत इति विभाग प्रतीयते । तद्वदिहापि वेदितव्य ॥

उत । शतवदित्यत्र । शतवद्वयो ब्राह्मणयो । शत पर्णा इति वाक्ये । एकस्य ब्राह्मणस्य पचाशत्पर्णा दातव्या । अन्यस्य ब्राह्मणस्य पचाशत्पर्णा दातव्या इति विभागो यथा निश्चीयते । तद्वन्मूर्त परशिवब्रह्मोपासना कर्मणो स्वातन्त्र्येण प्रत्येक । मूर्तपराशिव-ब्रह्मलोक स्वर्गलोक प्राप्ति साधनमुक्तत्वादुभयोर्मिलित्वा परशिवब्रह्मलोकप्राप्ति प्रतिवा साधन-त्वमिति सशये । ज्योतिष्टोमादि कर्मोपासकाना स्वर्गलोकानुभव मूर्तपरशिवब्रह्मोपासकाना निरतिशयानन्दस्वभाव नित्यानिरुपमा द्वितीय परशिव लोककल्याण विभूत्यात्मक सालो-क्यादि मुक्तित्रय वैभवानन्द सामरस्य प्राप्तिश्चेति विभागोप्युपदिश्यते ॥

ननु । "त विद्याकर्मणी समन्वारभेते" । 'त स्वर्गलोक गच्छन्त कर्मिण विद्याकर्मा'ति वाक्ये विद्याशब्देन कर्मागभूत शरीरेन्द्रियमन प्राणाद्यतिरिक्त जीवज्ञान पशुपाशनियामक शिवज्ञान चोच्यते । कर्म शब्देन । तदगमग्निहोत्रादिकमुच्यते । अनुसृत्य गच्छतीति वाक्ये कर्मज्ञानयोरुभयोरेकत्वावगमान्न वैलक्षण्यमिति चेदुच्यते । शरीरेन्द्रियाद्यतिरिक्त जीवज्ञानस्य शिवोपासनागभूतत्वात् । जीवब्रह्म भेदोपासना ज्ञानस्य शिवत्वप्राप्तिहेतुत्वाच्च तदुभय विधेय । "देहेन्द्रियमन प्राणजीवैक्य ज्ञानानुसरण ज्योतिष्टोमादि कर्माचरणस्य स्वर्गलोकप्राप्ति फलमुच्यते । तस्माच्छरीरेन्द्रियाद्यभिमान जीवज्ञानस्यैव कर्मागत्वमिति निश्चीयते । यच्चोक्त "य एव विद्वान् यजत" इति श्रुतौ शिवज्ञानिनामपि कर्माधिकारत्व श्रवणात् । शिवज्ञानमपि कर्मानुष्ठानागमेवेति पुनश्शकाया परिहरणार्थमाह ॥

सू ॥ अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्त विद्याकर्मवत कर्मविधानाद्विद्या कर्मागत्वमिति नैतद्युक्त । "वेदमधीत्य"इत्य-**ध्ययनमात्रवतो** विधानात् । न चाध्ययन विधिरेवार्थ बोधे प्रवर्तयति । आधानवदध्ययन-स्याक्षर राशिग्रहणमात्रे पर्यवसानात् । गृहीतस्य च स्वाध्यायस्य फलकर्मावबोधित्वदर्शना-त्तन्निर्णयफले तदर्थविचारे पुरुषस्स्वयमेव प्रवर्तते । तत कर्मार्थी कर्मज्ञाने प्रवर्तते । "मोक्षार्थीच ब्रह्मज्ञान" इति । न विद्याकर्माग यद्यप्यध्ययन विधिरेवार्थावबोधे प्रवर्तयति । तथापि नविद्याकर्मांगं । अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वाद्विद्याया । यथा "ज्योतिष्टोमादि कर्म-स्वरूप विज्ञानातफल साधनभूत । तत्कर्मानुष्ठानमर्थान्तर तदर्थज्ञानरूपाद्ब्रह्मस्वरूप विज्ञाना-

दर्थान्तरमेव ध्यानधारणोपासनादि शब्दवाच्य पुरुषार्थ साधनभूता विद्येति नत्वस्या कर्म-सम्बन्धगन्धोविद्यते"। "य एव विद्यान्यजते"। "विद्वानग्निहोत्र जुहुयात्"। इत्यादि श्रुतिनिष्ठ विद्वच्छब्देन कर्मकाण्डप्रकरण पठित वेदार्थज्ञान पुरुषविषयत्व। न तु ब्रह्मज्ञान पुरुषपरत्व। तस्मात्। वेदाध्ययनवत। पाणिनेय काणादि धर्मशास्त्र विज्ञानवतश्च कर्मानुष्ठानमात्रे अधिकार। परमेश्वरार्पित बहुजन्मकृत कर्मानुष्ठान तु परम्परा मोक्षहेतु-रिति विधीयते॥

'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत॰ समा' इति श्रुतौ शिवज्ञानाज्ञान पुरुषाणा सर्वेषा शरीरपात पर्यन्त कर्मानुष्ठानस्यावश्यकत्व कथनात्। न परशिवब्रह्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण मोक्षहेतुत्वमित्याशंक्य तत्परिहारमाह॥

सू॥ नाविशेषात्॥ १३॥

यच्चोक्त। 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इत्यात्मविद ज्ञानाद्यावर्त्य यावज्जीव कर्मानुष्ठाने नियम-यतीति तन्नोपपद्यते। **अविशेषात्**। नह्यय नियम। फलसाधनभूत स्वतन्त्रकर्मविषय इति। विशेषहेतुरस्ति। विद्यागभूतकर्म विषयतया प्युपपत्ते। "कर्मणैव हि ससिद्धि मास्थिता जनकादय" इत्यत्र कर्मणा जनकादीना मोक्षप्रथमागभूत चित्तशुद्धि विन्दतीति गम्यते। "श्रुतिस्मृत्युदित धर्म नित्यनैमित्तिकाश्रयं। कुर्याल्लिगाग सम्बन्धी द्विजन्मा काम वर्जित"। "विध्युक्त कर्मानुष्ठाना चित्तश्शुद्धिर्भवेद्ध्रुव। चित्तशुद्ध्या भवेद्भक्ति भक्तिर-व्यभिचारिणी"। "तया सञ्जायते ज्ञानं न सन्त्यज्ञानमात्मन। तस्मान्मोक्षस्तत कर्म-विध्युक्त सम्यगाचरेत्"। इति शङ्करसहिताया कर्मण मोक्षस्य प्रथमागत्व निरूपित॥

एवमर्थस्वभावेन चोद्य परिहृत्य "कुर्वन्नेवेह कर्माणी"ति वाक्यस्य अर्थमाह॥

सू॥ स्तुतयेऽनुमतिर्वा[1]॥ १४॥

वा शब्दोऽवधारणार्थ। "ईशावास्यमिद सर्वं यत्किञ्चिज्जगत्या जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा माकृध कस्यचिद्धन"मिति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये। सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमति-रिय विद्यामाहात्म्या त्सर्वदा कर्मकुर्वन्नपि नलिप्यते कर्माभिरिति हि। विद्यास्तुताभवति। वाक्यशेषश्चैवमेव दर्शयति। 'एव त्वयि नान्यथेतोऽस्ति'। 'न कर्मणा लिप्यते नर[2]' इति। "शिवभावनया सर्व नित्यनैमित्तिकादिक"। "कुर्वन्नपि महायोगी गुणदोषैर्न बध्यते"। इति सिद्धान्तागमे श्रूयते। अतो न कर्मांग विद्या। ननु "सक्तकर्मण्य विद्वासो यथा कुर्वन्ति भारत। कुर्याद्विद्वान् तथासक्त चिकीर्षुर्लोक सग्रह"। "ज्ञानेसिद्धेपि विदुषा कर्मापि विनियुज्यते"। "फलाभिसन्धि रहित तस्मात्कर्म नसन्त्यजेत्"। इत्यादि बहुस्मृतिषु विदुषामपि नित्यनैमित्तिकादि निखिलकर्मानुष्ठानावश्यकत्व कथनात्कर्मानुष्ठानस्य विद्या-स्तुतिपरत्व कथमित्याशङ्कायामाह॥

सू॥ कामचारेण चैके॥ १५॥

अपिचैवमेके शाखिन। **कामचारेण** ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यत्यागमविधीयते।

---

1 In the *Madhva Bhashya* from the 14th *Sutra* up to the end of *Sutra* 33 is treated as only one *Adhikaranam*, namely, स्तुत्यधिकरणम्

2. Another reading is न कर्म लिप्यते नरे

"कि प्रजया करिष्यामो येषा नोऽयमात्माय लोक" इति । "विदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्य कर्मत्याग ध्रुवदिद वचन । ब्रह्मविद्याया" । कर्मांगत्व दर्शयति । "नकर्मणा नप्रजया वनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु' । इत्यादि श्रुतिषु । "अनेकजन्म शुद्धाना श्रौत-स्मार्तानुवर्तिना । विरक्ताना प्रबुद्धाना प्रसीदति महेश्वर" । "प्रमन्नेमति मुक्तोभून्मुक्ति-श्शिवसमोभवेत्" । "अल्पभावेपि यो मर्त्य तस्य जन्मत्रयात्पर"मिति । इत्यादिष्वपि यज्ञादि कर्मांगत्वे हि विद्याया विद्यानिष्ठस्य कामचारेण गार्हस्थ्य त्यागो न सम्भवति । अतो नविद्याया कर्मांगत्व । जीवब्रह्मभेद ज्ञानस्य कर्मानुष्ठानागाभावात् । चतुर्विधमोक्षा-गत्व साधित । इदानीं जीवब्रह्मज्ञान विषयसाक्षात्कारस्य सर्वकर्मनाशकत्वादपि जीवब्रह्म-भेद विषयक परोक्षज्ञान कथ न कर्मांगत्वमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ उपमर्दञ्च ॥ १६ ॥

बहुशरीर प्रवेश निर्गमन व्यापार सासारिक दु खमूल पुण्यपापकर्मणो ब्रह्मविद्य **योपमर्दञ्च** । "प्रतिवेदान्तमधीयते" । "भिद्यते हृदयग्रन्थि च्छिद्यन्ते सर्वसशया । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परापरे" । "चित्ताकाश चिदाकाशमाकाशञ्च तृतीयक । द्वाभ्या शून्यतर विद्धि चिदाकाश महामुने" । "ध्यानतो हृदयाकाशे चिति-चिच्चक्रधारया । मनोमारयनिश्शक त्वा प्रबध्नन्ति नारय" । "भोगैकवासना त्यक्त्वा त्यज त्व भेदवासना भावाऽभावौ ततस्त्यक्त्वा त्यज त्व भेदवासना । भावाऽभावौ तत-स्त्यक्त्वा निर्विकल्प स्थिरो भव" । "त्यज धर्ममधर्मच उभे सत्याऽनृते त्यज । उभे सत्याऽनृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज" । "आत्मन्यतीते सर्वस्यात्मा स्वरूपेऽथवातते । को बन्ध कश्चवा मोक्षो निर्मूल मनन कुरु" । "आदिमध्यावसानेषु दु ख सर्वमिद यत । तस्मात्सर्व परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवानघ" । "निद्राया लोकवार्ताया शब्दादेरात्म-विस्मृत । क्वचिन्नावसर दत्वा चिन्तयात्मानमात्मनि" "आसुप्तेरामृते काल नयेद्वेदान्त-चिन्तया । दद्यान्नावसर किञ्चित्कामादीना मनागपि" । "अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च मही चरेत्" । इत्यादि श्रुतिषु । "ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने"त्यादि स्मृति-षुच । विद्याया कर्मांगत्वेन सर्वोत्कृष्टत्व सर्वकर्मलयहेतुत्वमवगमात्तदेवयुक्त । न च परशिव ब्रह्मसाक्षात्कारस्य सकल कर्मानुष्ठानागत्वाभावेपि श्रवणो त्तरकालीनस्य श्रुतवेदान्त शब्द जन्य ज्ञानस्य जीवब्रह्मभेदस्य परोक्षज्ञानस्यच कर्मानुष्ठानागत्व भवतीति वाच्य । 'वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्था स्सन्यासयोगाद्यतय शुद्धसत्त्वा' । 'तेब्रह्मलोके तु परान्तकाले परा-मृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' । इत्यादि श्रुतिषु तज्ज्ञानस्यापि क्रममुक्तिहेतुत्वावगमात् । नकर्मांगत्व सिद्ध ॥ पुरुषार्थाधिकरण समाप्त ॥

ननु । 'विरहवा एष देवाना योऽग्निमुद्वासयते' । इत्यादि श्रुतिष्वग्निहोत्रादि कर्मणा-मकरणे प्रत्यवायावगमात् । वशिष्ठ जनकादि ब्रह्मनिष्ठानामपि कर्मानुष्ठान दर्शनाच्च । ब्रह्म-विद्याया । कर्मांगत्व कथमनुपपन्नमित्याशङ्काया तन्निराकरणार्थमधिकरणातरमाह ॥

॥ ऊर्ध्वरेतस्त्वाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

न्यास इति ब्रह्मण पर परो हि ब्रह्मा तानि वा एतान्यपराणि पराꣳसि न्यास एवात्य

रेच यद्य एव वेदेत्युपनिषत् । इति तैत्तिरीये । न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माण ब्रह्म इत्यादिषु । बहुजन्मकृत पुण्यपुञ्ज परिपक्व शुद्धान्त करणाना ज्योतिष्टोमादि कर्म निराकरणपूर्वक सन्यासाश्रमोपदेशात् यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति । "विरह वा एष देवाना योऽग्निमुद्वासयत" इत्यादावकरणे प्रत्यवायपूर्वकत्वेनाग्निहोत्र दर्शपूर्णमासादीना यावज्जीवाविकारव्यवस्थापनात् । "वामदेवोपमन्यु दधीचि दूर्वासप्रभृतीनामग्निहोत्रादि कर्म **निराकरणपूर्वक निराभार सञ्ज्ञिक** यत्याश्रम विशिष्टत्व द्योतनाच्च । लोके सवषा ब्राह्मणाना च चतुर्थाश्रम सञ्ज्ञिक सन्याम कर्तव्यमकर्तव्य वेति सन्दिह्यते । "ऊर्ध्वरेतसामपि सन्यासमकर्तव्यमेवेति" । "यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोती"त्यादिनाग्निहोत्र दर्शपूर्णमासादीना यावज्जीव कर्तव्यत्व दर्शनात् । "त्रयो धर्मस्कन्धा" इत्यादावाश्रमत्रयत्वमेवोपदेशात् । "ब्रह्मसस्थो अमृतत्वमेति" । 'न्यास' इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माण ब्रह्मा इत्यादि तुर्याश्रमविधायक वाक्यानामर्थवाद मात्रमत्र क्रियते । "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" इति च । देवयान विधिपरत्वात्तत्रापि नाश्रमान्तर विधिस्सम्भवति ॥

किञ्च । "अश्वालम्ब गवालम्ब सन्यास पलपैतृकं" । "देवराच्च सुतोत्पत्ति कलौ पञ्च विवर्जये"दिति पाराशरस्मृतावपि सन्यास निषेधावगमात् । "कृतेतु मानवो धर्मस्त्रेताया गौतमस्मृति" । "द्वापरे शखलिखित कलौ पाराशरस्मृति"रिति । अत्रेव सर्वस्मृत्यपेक्षया पाराशर्यस्मृति बलीयत्वोपदेशात् । **'प्रायश्चित्तचोपवास सन्यास यतिवन्दन'** । **"तीर्थयात्राभिगमन शैवी पच विवर्जये"** दिति शिवागमे तद्वदुपदेशाच्च सर्वथा वैदिकाना चतुर्थाश्रममकर्तव्यमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **"ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि"** । ऊर्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्या दर्शनात्तेष्वग्निहोत्र दर्शपूर्णमासादि कर्मभावाच्च नविद्याकर्मांग । कुत । शब्दे हीति । वैदिक एव हि शब्देते दृश्यन्ते । त्रयो धर्मस्कधा । "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" । "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्त" प्रव्रजन्ति वेदानमु लोकममु लोक परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत् । "त्रय एते पुण्यलोका भवन्ति" । 'ब्रह्मसस्थो अमृतत्वमेति' "सन्यस्य श्रवण कुर्यादि"त्यादौ यत्याश्रमस्थानामग्नि होत्रादि कर्मानुष्ठान विध्यभावात् । यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोतीत्यादि श्रुतिसिद्ध यावज्जीवाग्निहोत्रविधिस्त्वविरक्त विषयेति सिद्ध ॥

तथा सूतसहिताया । "अथातस्सम्प्रवक्ष्यामि सन्यास मुनिसत्तम" । "चतुर्विधास्तु विज्ञेयो भिक्षवो वृत्तिभेदत" । "कुटीचको मुनिश्रेष्ठ तथैव च बहूदक" । "हस परमहसश्च तेषा वृत्ति वदामि ते" । "कुटीचकस्तु सन्यस्य स्वेस्वे वेश्मनि नित्यश" । "भिक्षमादाय भुजीत स्वबन्धूना गृहेथवा" । "शिखा यज्ञोपवीतीस्यात्रिदण्डी स कमण्डलु" । "सपवित्रश्च काषायी गायत्रीश्च जपेत्सदा । सर्वागोद्धूळन कुर्यात्त्रिपुण्ड्रच त्रिसन्धिषु । शिवलिगार्चन कुर्याच्छ्रद्धयेवा दिनेदिने" । "बहूदकस्तु सन्यस्य बन्धुपुत्रादि वर्जित" । "सप्तागार चरेद्भैक्षमेकान्न परिवर्जयेत्" । "गोपालरज्जु सम्बन्ध त्रिदण्डी शिक्यमद्भुत" । "पात्रजलपवित्रच कौपीनच कमण्डलु" । "आच्छादन तथा कुर्यात्पादुकाच्छत्रमद्भुत" । "पवित्रमजिन सूचि पक्षिणीमक्षसूत्रक" । "योगपट्ट बहिर्वस्त्र मृत्खनित्र कृपाणिका" । "सर्वागोद्धूळन तद्वत्त्रिपुण्ड्र भस्मधारयेत्" । "शिखायज्ञोपवीतच देवताराधने रत" । "स्वाध्याय सर्वदाभ्यासमुत्सृजे द्ध्यानतत्पर" । "सन्ध्याकालेच सावित्री जपकर्मसमाचरेत्" ।

"हस कमण्डलुं शिक्य भिक्षापात्र तथैवच"। "कन्या कौपीनमाच्छाद्यमङ्गवस्त्र बहिपट"। " एकन्तु वैणव दण्ड धारयेन्नित्यमादरात्" । "त्रिपुण्ड्रोद्धूळन कुर्याच्छिवालिग समर्चयेत्" । "अष्टग्रास सकृन्नित्यमश्नीयात्स शिख वपेत्"। "सन्ध्या कालेतु सावित्री जपमध्यात्मचिन्तन"। "तीर्थ शेवा तथा कृच्छ्र तथाचान्द्रायणादिक"। "कुर्वन्ग्रामेकरात्रेण न्यायेनैव समाचरेत्"। "परहस त्रिदण्डच रज्जु गोपालनिर्मिता"। "शिक्य जलपवित्रच पवित्रच कमण्डलु"। "पक्षिणीमजिन सूचि मृत्खनित्र कृपाणिका"। "शिखा यज्ञोपवीतच नित्य कर्मपरित्यजेत्"। "कौपीनाच्छादन वस्त्र कन्या शीतनिवारिणी"। "योगपट्ट बहिर्वस्त्र पादुकेच्छत्रमद्भुत"। "अक्षमालाच गृह्णीयाद्वैणव दण्डमव्रण"। "अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रे कुर्यादुद्धूळन मुदा"। "ओमोमिति सदा प्रोच्यन् हस - कुर्यात्त्रिदण्डक"। "मृत्पात्र कास्यपात्र वा दारुपात्रच वैणव"। "पाणिपात्रच गृह्णीया दाचम्येव तदोदक"। "बहूदकाना हसाना पाणिपात्र ततोदक"। "कास्यपात्र नाविन्युक्त मृत्पात्रमितिहिश्रुति"। "मधूकरमयेकान्न परहमरसमाचरेत्"। "नात्यन्नतस्तु योगोस्ति नचैकान्तमनश्नित । तस्माद्योगानुगुण्येन भुञ्जीत परहसक"। "अभिशस्त समुत्सृज्य सार्ववर्णिकमाचरेत् । उत्तरोत्तर लाभेतु पूर्व पूर्व परित्यजेत्"। "गुरुशुश्रूषया नित्यमात्मज्ञान समभ्यसेत्"। "उत्तमा वृत्तिमाश्रित्य नीचा वृत्तिममाश्रित"। "आरूढपतितो ज्ञेय सर्वकर्म बहिष्कृत"। "प्रव्रजन्त द्विज दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्कर"। "एषोहिमण्डलभित्वा ब्रह्मलोक सगच्छति"। "दैवत द्विविध प्रोक्त मचरचरमेवच"। "चर सन्यासिनारूपमचर मृण्मयादिक"। "यस्याश्रमरतिर्नित्य वर्तते मुनिपुगवा"। "न तस्य दुर्लभ किञ्चित्त्रिषुलोकेषु विद्यते"। "दुर्वृत्तोवा सुवृत्तोवा मूढोवा पण्डितोपिवा"। "प्रेषोच्चारणमात्रेण पूज्यस्सर्वेश्वरो यथा"। "ब्रह्मचर्याश्रमस्थाना ब्रह्मादेव प्रकीर्तित"। "गृहस्थानाच वैकुण्ठो वनस्थाना रविस्मृत"। "यतीनाशङ्करो ज्ञेय सर्वेषामुत्तमोत्तम"। इति दर्शनात्। "यज्ञोपवीतौ द्वौधार्यौ श्रौतस्मार्तेच कर्मणि"। "तृतीयमुत्तरीयार्थ वस्त्राभावेचतुष्टय"। "पञ्चम सुतकामश्च धनकामस्तथैवच"। "दशाष्टौवा गृहस्थस्य चत्वारोवनवासिना"। "एकैकमुपवीततु यतेश्च ब्रह्मचारिण"। इति पाराशरस्मृतौ। भगवता बादरायणेन यतीनामेक यज्ञोपवीत विधिप्रपञ्चितत्वात् । तदुक्त सन्यासि निषेधागम वाक्याना 'मुण्डसन्यास विषयत्व जात्यन्तर विषय'मिति वेदितव्य । "ब्रह्मचारि गृहस्थोवा वानप्रस्थोयतिस्तु वा । यस्सुलिगाग सयुक्तो स एवात्याश्रमी भवेत्"। इत्यादिना वातूलाद्यागमेषु । शैवाना चतुराश्रमीणा लिंगधारणत्वोपदेशात् ॥

ननु । कुटीचकादि चतुर्विध सन्यासेषु वैदिकाना कलौ कस्य विधेय कस्य निषेधमित्याशङ्कायामाचार्यान्तर दर्शयति ॥

सू ॥ परामर्श जेमिनिरचोदनाच्चापवदति हि[1] ॥ १८ ॥

"न कर्मणा न प्रजया वनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु"। इत्यादिना तैत्तिरीये । 'ब्रह्मचर्य समाप्य गृहीभवेत्' । 'वनीभूत्वा प्रव्रजेत्' । 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' ।

---

1 In the *Sankara-Bhashya*, this *Sutra* is treated as a separate *Adhikaranam* as परामर्शाधिकरणम्

'गृहाद्वा वनाद्वा प्रव्रजेत् । यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दित्यादिना जाबाले । "क्लृप्त केश नख श्मश्रु पात्रदण्डस्रु कुम्भवान् ' । "विचरेन्नियतो नित्यं सर्वं भूतान्यपडियन्" । "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्" । इत्यादिना मनुस्मृतौ । 'सर्वभूत हितश्शान्त त्रिदण्डस्सकमण्डलु '। 'एकोराम परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाश्रये'दिति विज्ञानेश्वरे । 'एकदण्ड त्रिदण्ड वा शिखासूत्र कमण्डलु । काषायञ्च शिखा कन्या ब्रह्मसूत्रे कमण्डलु' । 'धारयेच्चैव सन्यासी तत्तन्मन्त्र विधानत ' । इति गौतमस्मृतौ । "श्लक्ष्ण काषाय सवीत शिखीच्छत्र उपानही" । "वामेचा सेवसज्याथ शुभे यष्टि कमण्डलु" । ' परिव्राजक रूपेण वैदेही मन्वपद्यते"ति रामायणेच । ऊर्ध्वरेतस आश्रमा दृश्यन्ते । तथापि प्रात्यक्षिक श्रुतिस्मृति सूत्र पुराणादिषु । "शिखा गायत्री ब्रह्मसूत्र परित्याग सन्यास वचनानामचोदनात्" । विध्यभावात् । गायत्री शिखा यज्ञोपवीत त्यागानुसरण हस परमहस सन्यास परामर्शं हि । अन्धपरम्परान्यायभ्रमसिद्ध हि । इति । **अपवदति । जैमिनि** । जैमिन्याचार्य प्रतिपादयति । तस्मात् श्रुतिस्मृत्यनुसारेण यतीनामूर्ध्वरेतसा ब्रह्मधर्मप्रधान सावित्री शिखासूत्र सन्धाना विरोध सन्यासग्रहण युक्त । एव स्वसिद्धान्तानुसरणेनाचार्यान्तर दर्शयित्वा तद्वत्स्वसिद्धान्तमाह ॥

सू ॥ अनुष्ठेय बादरायण साम्यश्रुते ॥ १९ ॥

ब्रह्मचर्याद्याश्रमवदूर्ध्वरेतसा सन्यासाश्रम मनुष्ठेयमिति भगवान् बादरायणो मन्यते । कुत । **साम्यश्रुते** । "त्रयो धर्मस्कन्धा एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्त प्रव्रजन्ती"ति श्रुते । ऊर्ध्वरेतस्काना ब्रह्मचर्याश्रमवद्यत्याश्रममपि सर्वाधिक परब्रह्म प्रापकत्वे हि मुख्य हेतुत्व श्रवणात् ॥

किञ्च । "प्राजापत्य ब्राह्मणाना" इत्यारभ्य "ब्राह्म संन्यासिना स्मृत" इत्यन्तेन । वर्णानामाश्रमाणाञ्च केवलाना ब्रह्मलोकप्राप्त्यन्त फलमभिधाय । "एकान्तिनस्सदा ब्रह्म ध्यायिनो योगिनो हि ये । तेषा तत्परम स्थान यद्वै पश्यन्ति सूरय" इति । तेष्वेव ब्रह्म निष्ठाना ब्रह्मप्राप्तिमभिदधातीति भगवता पाराशर्येण स्पष्टमुक्त । तत्रैव । "एकैकमुपवीतन्तु यतेश्च ब्रह्मचारिण" इति । यतीना ब्रह्मचारिवदेक यज्ञोपवीत कथनात् । मन्वादिस्मृतिषु । भारत भागवत रामायणादि ग्रन्थेषु शिखासूत्रत्यागलक्षण लक्षित त्रैवर्णिक सन्यासोपन्यासादर्शनात् । दण्डकाषायादिवत् । शिखाब्रह्मसूत्र धारणमपि यतीना विहित ॥

ननु । रावण धर्मराजाऽर्जुनादि सन्यासस्तु कृत्रिमत्वेन शिखासूत्रधारणमुचितं । अकृत्रिमसन्यासे नाङ्गीकर्तव्यमिति चेन्न । लोके रामकृष्णादि प्रतिमासु तद्वेषावलम्बनपुरुषेषु च तन्निष्ठ मुख्यलाञ्छनादिकमेव दृष्टत्वात् । शिखोपवीत त्यागविशिष्टत्व सन्यासलक्षणत्वे । तादृशधर्मपरित्याग कथमुपदिश्यते । **दशमुखा दर्शनपूर्वक यतीश्वरवेषावच्छिन्नैक मुखरावणे** धर्मदेवतावरप्राप्त युधिष्ठिरादिषु शिखासूत्रादर्शनमाहिमा कि नस्यात् ॥

किञ्च । पूर्वोदाहृत मनुपाराशर याज्ञवल्क्यादि स्मृतीना दत्ताञ्जलि तथा वृद्धशातातपे । "**रुद्रशिखा पृथिवी योनि**"रिति तैत्तिरीय दर्शनात् । "शिखोत्पाटनया लोके शिवद्रोही **भवेध्रुव**" । "शिखा यज्ञोपवीताभ्या विप्रत्वं परिचक्षते" । "तयोरभावे शूद्राधमत्वमेव न सशय । तस्माच्छिखा ब्रह्मसूत्र चतुराश्रमिणास्तथा" । "धारयितव्य प्रयत्नेन वेदमार्गाव-

लम्बिना''मिति शङ्कर सहितायां । ''अत्याश्रमी प्राणलिङ्गसम्बन्ध भस्मघुटिका । कन्था कमण्डलु भिक्षापात्र दण्डच धारयेत्'' । ''एता पञ्चमहामुद्रा यस्मिन्यस्मिन्वसन्ति हि । त त शरणमभ्येत्य सर्वभावेन पूजयेत्'' । ''पञ्चमुद्रान्वितो धर्मो यस्मिन्वत्स प्रवर्तते'' । ''सम्पद्य सर्वदा पूज्य प्राणलिङ्गसमन्वितै' रिति । तत्रैव लिङ्गधारि सन्यासिना पञ्चमुद्राधारकत्वोपदेशात् । मकुटागमे । ''दण्ड कमण्डलु कन्था ब्रह्मसूत्र शिखा तथा'' । ''प्राणलिङ्गच काषाय भिक्षापात्रमुपानही'' । ''भस्मघुट्टी तथाच्छत्रमत्याश्रमपरस्सदा । धृत्वाजितेन्द्रियोभूत्वा शिवयोगं समभ्यसेत्'' । ''शिवयोगि समीपेवा शिवलिङ्गस्य सन्निधौ । शिवागमसमीपेवा निराभार समाश्रयेत्'' । इत्यादि बहुस्मृति पुराणागमेषु । शिखा ब्रह्मसूत्र वैशिष्ट्य सन्यासमेव बहुधा दर्शनात् । तथैव वैयासिक मुख्याभिप्रेतत्वाच्च विदुषामावश्यकत्व ॥

ननु । केचित्स्मृति पुराणादिषु । ''बहूदको परो हसस्त्रिदण्डानितु धारयेत्'' । इत्यादिना । बहूदक परमहसाना अदण्डविधि केषाञ्चिदेकदण्डत्वञ्चावधारणात् । ब्राह्मणाना को विधिराश्रीय्यत इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

वा शब्दोत्रावधारणार्थ । **धारणवत्** 'अमृतस्य देवधारणो भूयास' । 'शरीरमे विचर्षण' । ''नमो ब्रह्मणे धारण मे अस्त्वनिराकरण धारयिता भूयास'' । ''कर्णयो श्रुत मचोध्व मामुष्य ओं'' । इत्यादिषु मुमुक्षूणा परशिवलिङ्गधारण यथाविधि स्तद्वत् । ''तद्विधाने सखामागोपायेति मन्त्रेण'' ब्रह्मदण्ड धारयेदिति श्रवणात् । ऊर्ध्वरेतसा ब्राह्मणाना कुटीचकादि चतुर्विध यत्याश्रमिणा एकदण्डमेव विधिरिति निश्चीयते । ''वाग्दण्डो हि मनोदण्ड कर्मदण्डस्तु तेत्रय । इत्येते निहितादण्डा यस्यास्ति स यतिस्मृत'' इति । बोधायनस्मृतौ दण्डत्रयविशिष्टत्व यतीना मुख्यत्वेन द्योतनात् । भारत रामायणादि ग्रन्थेष्वपि । अर्जुन रघुमहाराजादीना दण्डत्रय परिग्रहण वचनाचार दर्शनात् । तदेव युक्तमिति चेत्तदयुक्त । तत्रैव । 'दण्डमेकन्तु विप्राणा क्षत्रियाणा त्रिदण्डक' । 'वैश्यानाञ्च तथा प्रोक्त समानग्रन्थि सयुत' । ''सत्यमध्यात्मविज्ञान वाग्दण्डस्तु प्रचक्षते'' । '' स्वकीयाश्रमकर्माणि कर्मदण्डइतीर्यते'' । ''शमादिक शिवध्यान मनोदण्ड प्रकीर्तित ' । ''वैणवं ब्रह्मदण्डाख्यमेक धृत्वाचरेद्यति '' इति शातातपे । ''शिखी जटीवा मुण्डीवा ब्राह्मणो वेदवित्तम '' । ''धारयेद्ब्रह्मदण्डैक यतयो नैकचेतस '' । '' कुटीचकादि यतयो वसिष्ठाद्याश्च सस्मृता '' । ''बहूदकादि यतयो व्यास श्वेतोपमन्यव '' । ''तेषामप्येकदण्डत्व शिखायज्ञोपवीतकं'' । ''दर्शनाद्ब्राह्मणो लोके दण्डमेकन्तु धारयेत्'' इति । '' बहूदकस्तु सन्यासी दण्डमेक कमण्डलु '' । ''शिखासूत्रच काषाय धारयेदजिनादिक'' इति वृद्धशातातपे दर्शनाच्च । 'वाग्दण्डो वाड्नियम ' । '' मनो दण्डो मनो निग्रह '' । ''कर्मदण्डस्स्वाश्रमविहित कर्मनिष्ठेत्युपदेशात्'' । वाग्दण्डादिक वेणुरूपेण परित्यज्य ब्रह्मदण्डमेकमेव विधिविहितत्वात् । ''ब्राह्मणानामूर्ध्वरेतस्काना शरीरपातपर्यन्त धार्य''मिति निश्चीयते ॥

किञ्च । ''सन्यस्य वेदान्त श्रवण कुर्या''दित्यादि विधिदर्शनात् । ''यतीनामेव वेदान्त श्रवणाधिकार'' इति चेदुच्यते । ''परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात ।

नास्त्यकृत कृतेन" । "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं" । इत्यत्र शिष्यस्य समित्पाणित्व प्रदर्शनेन गुरोरपि गृहस्थाश्रमत्वमुपदिष्टं श्रोत्रियत्वोपदेशेन गुरोर्निषिद्धकर्म निराकरणत्व । ब्रह्मनिष्ठमित्यनेन । वाचाद्वैतदुर्वाद निराकरणपूर्वक शिवैक-निष्ठागरिष्ठत्वमुक्त । अत एव ब्रह्मचर्याद्याश्रमाणामपि वेदान्तश्रवणमननादिकमविरोध । तस्मादविद्यात्मक कर्मण ब्रह्मविद्याङ्गत्वमयुक्त ॥ ऊ र्ध्वरेतस्काविकरण समाप्तम् ॥

ननु । "ब्रह्मसस्थोऽमृतत्वमेती"त्यादि वेदान्तवाक्याना स्थापकत्वेन मानाभावात् । विरक्तानामपि धर्मप्रकरणपठित धर्माणामेवावश्यकत्वमेवेत्याशङ्कायामधिकरणान्तर तन्निरा-करणार्थं दर्शयति ॥

॥ स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ स्तुतिमात्रमुपादानादितिचेन्न पूर्वत्वात्[1] ॥ २१ ॥

"न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु" । इति तैत्तिरीये श्रूयते । अत्र कर्मनिषेधवाक्यानि ब्रह्मविद्या स्तुतिमात्रपराणि । आहोस्विद्विधिपराणीति सन्दिह्यते । "यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोती"त्यादि विधेर्बलत्वात् । सन्यासविधायकवाक्याना तत्तद्विध्य दर्शनात् । जनकादि विदुषामप्यग्निहोत्रादि कर्मावश्यकत्वद्योतनात् । ऊर्ध्वरेतस्काना सन्यास विधि स्तुतिमात्रमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादितिचेन्नपूर्वत्वात् । ऊर्ध्वरेतस्काना । सन्यासविधायक श्रुति-स्मृत्यागमादीना **स्तुतिमात्रमुपादानमितिचेन्न पूर्वत्वात्** । पूर्वत्र जाबालादि श्रुतिस्मृति-ष्वसन्दिग्धतया विधिरूपेण प्रपञ्चितत्वादिति सूत्राभिप्रेत । 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृहीभवेत्' । 'गृहाद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत्' । 'यदिवेतरब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ' । "गृहाद्वा वनाद्वा यदहरहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे"दिति जाबाले । "आसन्ने सङ्कटे घोरे चोरव्याघ्रादि गोचरे" । "भय प्राप्तस्य सन्यास कर्तव्यो मनुरब्रवीत्" । आतुराणाञ्च सन्यासे नविधिर्नैव चक्रिया । प्रेषमात्र समुच्चार्य सन्यास तत्र पूरयेत्" । "अहन्येकादशेप्राप्ते पार्वण तु विधीयते" । "नकुर्या-त्पार्वणादन्यद्ब्रह्मीभूताय भिक्षवे" । 'रोगवान् ज्ञाननिष्ठो वा योगी वा दुर्बलोपिवा । पुत्रमित्र-कळत्रेभ्यस्सभैक्ष्य भोक्तुमर्हति' । इति शौनक वृद्धशातातपादि स्मृतिष्वपि तद्विधान-मसन्दिग्धतया प्रपञ्चितत्वात् कर्माङ्गब्रह्मचर्यादिवत् । सन्यासाश्रम विधिबलाद्विधेयमिति सिद्ध ॥

अत्र हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

"वेदानिमं लोकममुञ्चलोक परित्यज्यात्मानमनिच्छे"दित्यादि श्रुतिषु । हरित-स्मृतौ । "कश्यपो ऽत्रिभरद्वाज वसिष्ठ भृगु गौतमा" । "कपिलो मण्डपालश्च कुटीचकपथा-श्रया" । "श्वेतोपमन्युदूर्वास व्यासनारदशौनका" । "मार्कण्डेयोदधीचिश्च बहूदक-पथा स्मृता" । "शाण्डिल्य पुलिहोऽनन्तो गार्गेयो मुण्डकस्तथा" । "हससन्यासिन प्रोक्ता योगध्यानपरायणा" । "याज्ञवल्क्यश्च जाबाल कण्वमैत्रेय सञ्ज्ञिका" । "परहसा

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas* this *Sutra* is read as follows

१ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात्

इति प्रोक्ता जटावल्कल धारिण "। इत्यादिना कुटीचकादि चतुर्विधसन्यास भावशब्दाचार दर्शनाच्च । 'कलावप्यूर्ध्वरेतस्काना सन्यासं विधेय' तथापि । 'उपवीत वटोरेक द्वे तयेतरयोर्मते' । "एकमेव यतीनाम्या"दिति शास्त्रविनिश्चय । "ब्रह्मसूत्र विनाभुक्ते विण्मूत्र-कुरुतेऽथवा" । "स पाषण्ड इति ज्ञेय सर्वकर्म बहिष्कृत" । "ब्रह्मक्षत्रियवैश्याना श्रौत-सन्यास इष्यते" । "शूद्रस्त्रीसङ्कराणाच न्यासमश्रौत सञ्ज्ञिक" । "शिखासूत्रैकसयुक्त दण्ड-काषाय लाछन" । "श्रौतसन्यास इत्युक्त व्यासस्य वचनं यथा" । "श्रौताऽश्रौतविभेदेन सन्यास द्विविध स्मृतं" । "कन्या काषाय दण्डैक शिखासूत्रादिसयुत" । "श्रौतसन्यास-मित्युक्त साक्षान्मोक्षैक साधन" । "विप्राणा श्रौतसन्यास कलौ व्यासेन गीयते" । "तस्माद्वैराग्यवान्विप्र श्रौतसन्यासमाश्रयेत्" । "तेषा तद्वेदवेदान्त पठन परिगीयते" । "ब्रह्म-सूत्रैकससिद्धाद्गायत्री समुपासना"दित्यादिना हरित शातातप शौनक गौतम पाराशर दक्षादि स्मृतिषु श्रौतसंन्यासाविक्य श्रवणात् । तदेव कलौ वैदिकपरिग्राह्यामेति निश्चीयते । अत्र सन्यास स्तुतिमात्रपरत्व । यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयात् । इति वचनानामतिरिक्त विषय-मिति वेदितव्य ॥ स्तुतिमात्राधिकरण समाप्तम् ॥

इयता सूत्रसन्दर्भेण सन्यासस्य ब्रह्मविद्यानुकूलत्व प्रसाध्य । इदानीमुपनिषान्मध्याना याज्ञवल्क्य मैत्रेयी सवादप्रतर्दनेन्द्र सवादरूपाणा उपाख्यानानामपि ब्रह्मविद्यानु-कूलत्व वक्तु पूर्वपक्षमाशक्याधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ पारिप्लवाधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ पारिप्लवार्था इतिचेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

"**पारिप्लवो** नाम अश्वमेधागभूत कर्मविशेष" । तस्मिन् कर्मणि ज्योतिष्टोमादि सकलकर्मांगभूतमन्त्रा पठनीया । एव स्थितेमति याज्ञवल्क्यमैत्रेयी सवादादिरूपा कथा-प्रबन्धा अपि पारिप्लवार्था कर्मकाण्डस्थ पारिप्लवाख्य कर्मागभूता इति चेन्न । **विशेषितत्वात् ।** कर्मकाण्डस्थ सकलकर्मांगभूतमन्त्रा पारिप्लवे पठितव्या इति विशिष्योक्तत्वादित्यर्थ । तथाच ज्ञानकाण्डस्थानामुपाख्यानाना कर्मकाण्डस्थ पारिप्लवकर्मांगत्व प्रसक्तिर्नास्तीति सूत्र-सूचित सूक्ष्मार्थ । "प्रतर्दनो ह वै दैवो दासिरिन्द्रस्यप्रिय धामोपजगाम श्वेतकेतुर्वारुणेय आसे"त्येवमादीनि वेदान्तेष्वाख्यानानि किं पारिप्लव प्रयोगार्थानि ॥

उत । विद्याविशेषप्रतिपादनार्थानीति सशय । किं तावत्प्राप्तं । आख्यानानि शसं-तीत्याख्यानाना पारिप्लवार्थ इति । अश्वमेधयागी राजान सकुटुम्बमुपवेश्य तत्पुरतो वेदिकाख्यानानि अध्वर्युणा वक्तव्यानि । तदिद **पारिप्लवाख्य** । "कर्मपारिप्लव माचक्षतेति" वाक्येन विहित । ततस्सर्वाख्यानानि पारिप्लवे शसन्तीति विनियोगात् । उपनिषदारम्भगता । अप्याख्यायिकास्तदर्था इति न विद्याप्राधान्यत्व न्याय्यमितिचेदुच्यते । **न विशेषितत्वा-दिति** न पारिप्लवार्था । 'ता प्रथमेहनि मनु वैवस्वतो राजा द्वितीयेहनि यमो वैवस्वतो राजा' इत्यादिना पारिप्लवार्थानामाख्यायिकाना विशेषितत्वादौपनिषदाख्यानाना कर्मविद्भिरेक-वाक्यता तदाविद्यादिभिरेकवाक्यता । तस्मान्न सर्ववेदान्तेष्वाख्यान श्रुतय पारिप्लवयोगार्था अपि तु विद्यार्था इति निश्चीयते ॥

एतस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥

"आत्मावाऽरे द्रष्टव्य" इत्यादिविधिनैकवाक्यतयोपबन्धाच्चाख्यानाना विद्याविध्यर्थान्येव तान् इतिगम्यते । "सोरोदी"दित्येवमादे कर्मविध्यर्थत्व तथासति । उपाख्यानाना पारिप्लवागत्वाभावे सति एकवाक्यत्वोपबन्धात् । ब्रह्मविद्याप्रकरण पठितानामुपाख्यानाना ब्रह्मप्रतिपादकैर्वाक्यैस्सह एक वाक्यतयोपबन्धात् । सम्बन्धाद्ब्रह्मविद्यागत्व मुक्तमुपाख्यापूर्वक ब्रह्मप्रतिपादने कृत्स्नेसति मन्दबुद्धीनामपि सुलभतया ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यत इत्युच्यते ॥ पारिप्लवाधिकरण समाप्तम् ॥

"ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशये"दित्यादिना मनुस्मृतौ । विरागिणामप्याधानादि कर्मावश्यकत्वद्योतनात् । "न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु"रित्यादि श्रुतावपि पूर्वत्र कर्मरूपादानादि कर्मरूपसापेक्षत्व मर्थात्सिद्धत्वाच्च विरागिणामप्याधानादि सापेक्षा कथ वार्यत इत्याशङ्कायामधिकरणान्तर दर्शयति ॥

॥ अग्नीधनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

"दारेषण पुत्रेषण धनेषणादि" वासना निर्मुक्तो र्ध्वरेतस्कानामेव मुख्यत्वेन ध्यानधारणाद्यनुगत श्रवणमननाद्यङ्गभूत ब्रह्मविद्याधिकारत्व यत पूर्वत्रनिर्दिष्ट **अतएवाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा**। आधानादि अग्निहोत्रकर्मणामनपेक्षा । तस्मात् । आधानादि कर्मणा ब्रह्मसाक्षात्काराय मुख्यहेतुत्वमसङ्गतामिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

पूर्वत्र ब्रह्मविद्याया कर्माशत्वद्योतनेपि ब्रह्मपरत्व साधित । अत्र यत्याश्रमिणामूर्ध्वरेतस्काना ब्रह्मविद्याङ्गभूतत्वेन आधानादि कर्मसापेक्षा युक्तमयुक्तमेवेति सन्दिह्यते। 'विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभय स' । "अविद्यया मृत्यु तीर्त्वा विद्ययाऽमृतत्वमश्नुत" इति श्रुतौ । "इयाजसोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यापश्रय । ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्तु मृत्युमविद्यये"ति स्मृतौच । कर्मणो ब्रह्मविद्याङ्गत्वोपदेशात् । विद्यावतामूर्ध्वरेतसामपि ब्रह्मविद्याङ्गत्वेनाधानादि कर्मकर्तव्यमेवेति प्राप्ते ब्रूम ॥

"अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा" । यत ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासम्बन्धित्वेन श्रुत्या परिगृह्यन्ते । 'ब्रह्मसस्थोऽमृतत्वमेति' । 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते' । "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्त प्रव्रजन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्य चरन्ती"त्यादिकया । "अत एवोर्ध्वरेतस्सु विद्या **अग्नीन्धनाद्यनपेक्षा**" । अग्नीन्धनमग्न्याधानं । आधानपूर्विकाग्निहोत्र दर्शपूर्णमासादि कर्मानपेक्षा । तेषु विद्या केवलस्वाश्रमविहित कर्मापेक्षेत्युच्यते । "विद्याञ्चा विद्याञ्चे"ति श्रुतिरविरक्तविषय ॥ अग्नीन्धनाधिकरण समाप्तम् ॥

"यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादि श्रुतौ यज्ञादीना ब्रह्मसाक्षात्कारत्वावगमात् । कथं ज्योतिष्टोमादि कर्मणा ब्रह्मविद्याङ्गत्वमनुपपन्नमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ सर्वापेक्षाच यज्ञादि श्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

यज्ञादि श्रुते । 'यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने'ति श्रुतिबलात् । **सर्वापेक्षा** । सर्वेषा परमेश्वरार्पित नित्यनैमित्तिक काम्यकर्मणा "स्थूलारुन्धती"न्यायेन परशिव ब्रह्मसाक्षात्कार

प्रत्यपेक्षापरम्परा साधनत्व गम्यते। यथा अश्ववत्। अश्वस्य गमन क्रियापरपरया ग्रामप्राप्ति हेतुत्व तद्वदुपदिश्यते । तथाच । "तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणो विविदिषन्ती"ति श्रुतेश्चित्त-शुद्धि वैराग्य भक्ति जीवकरुणा श्रवण मनन निदिध्यासनादि परम्परया यज्ञादि कर्मणा परशिव ब्रह्मसाक्षात्कार हेतुत्वादप्रामाण्य नास्तीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

पूर्वाधिकरणे जितेन्द्रियाणा परिशुद्धान्त करणाना आधानादि कर्मापेक्षा नसम्भवतीति राद्धान्तित । अत्र गृहिणा ब्रह्मविद्याधिकारत्व विहितमविहितमिति चिन्त्यते । सन्यस्य वेदान्तश्रवण कुर्यात् । "नास्त्यकृत कृतेन" । "तद्विज्ञानार्थ सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ"मित्यादौ तदुभयविधि द्योतनात्। "नकुर्यान्निष्फल कर्मे"ति न्यायाच्च । गृहस्थानामपि ब्रह्मविद्याग्नीन्धनादि कर्मापेक्षा युक्तेति चेत् । तस्याव्यभिचारेण विद्यागत्वानुपपत्ते । यत्तु विमतो विद्यागभूत कर्मापेक्षाङ्गीकारात् ।। प्रयाजाद्यपेक्षा दर्शपूर्णमासवदित्यनुमान । तत्राधानादे कीदृशमगत्व साध्य । प्रयाजादिवत्फलोपकारित्वमवघातादिवत् । स्वरूपोपकारित्व वा । नाद्य ।तज्जन्यत्वे मुक्तेरनित्यत्व स्यात् । द्वितीये साध्यविकलो दृष्टान्त । अतो नविद्यागत्व कर्मणस्तस्माद्गृहिणामपि विद्याकर्मानपेक्षेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेत्या"दिना यज्ञादयो हि विद्यागत्वेन श्रूयन्ते । यज्ञादिना विविदिषन्ति । वेदितुमिच्छन्ति । यज्ञादिभिर्वेदन प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थ । यज्ञाना ज्ञानसाधनत्वे सत्येव । यज्ञादिभिर्ज्ञान प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते । यथा । असेर्हननसाधनत्वे सत्यसिना जिघासन्तीति व्यपदेश । अतो यज्ञादीना ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते । ज्ञानञ्च । वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तरभूत ज्ञानोपासनादि शब्दवाच्य । विशदतम प्रत्यक्षतापन्न श्रुतिरूप निरतिशय प्रियमहरहरभ्यासाऽध्येयातिशयमाप्रयाणादनुवर्तमान मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभि पूर्वमेव वक्ष्यति । "आवृत्तिरसकृदुपदेशा"दित्यादिना । एव रूपच । ध्यानमहरहरनुष्ठीयमानै र्नित्यनैमित्तिकर्मभि शिवाराधनरूपे शिवप्रसादद्वारेण जायत इति । यज्ञादिना विविदिषन्तीति शास्त्रेण प्रतिपाद्यते । अन्त कर्मवत्सु गृहस्थेषु । यज्ञादि नित्यनैमित्तिक सर्वकर्मापेक्षा विद्या भवति। यथा गमनसाधनभूतोऽश्व । स्वपरिकर बन्धपरिकर्मापेक्ष । एव मोक्षसाधनीभूतापि विद्या नित्यनैमित्तिक कर्मपरिकरापेक्षा । तदिदमाह । कृष्णस्स्वयमेव । "यज्ञो दान तप कर्म न त्याज्य कार्यमेव तत्" । "यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणा" । "यत प्रवृत्तिर्भूताना येन सर्वमिद तत" । 'स्वकर्मणा समभ्यर्च्य सिद्ध विन्दति मानव "। इति दर्शनात् । गृहस्थाना यज्ञादि सापेक्षा विद्या । सर्वेषामाश्रमिणा स्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेति युक्त ॥ सर्वापेक्षाधिकरण समाप्तम् ॥

तमेत वेदानुवचनेनत्यादि श्रुतिदर्शनाद्गृहिणा विद्याङ्गत्वेन यज्ञादि कर्मावश्यकत्व युक्त । "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वा । आत्मन्येवात्मान पश्ये"दिति श्रुतौ । शान्त्यादीनामेव ब्रह्मसाक्षात्कारत्वे मुख्यहेतुत्वावगमात् । सर्वेषामाश्रमिणा विद्याप्राधान्यत्वं कथमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ शमाद्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ शमाद्युपेत स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात्[1] ॥ २७ ॥

सर्वेषा आश्रमिणा परशिवब्रह्मसाक्षात्कारवता । अन्तरङ्गसाधनत्वेन शमाद्युपेतत्व स्यात् । **शमादि विशिष्टो** भवेत् । कुत । **अन्तरङ्गतया** सदाशिवब्रह्मसाक्षात्कारप्रति साक्षात्साधनतया तद्विधे । तेषा शमदमादीना 'शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुश्रद्धावतो भूत्वात्मन्येवात्मान पश्ये'दिति वाक्येन विहितत्वाद्धेतोस्तेषा शमदमादीना परशिव ब्रह्मसाक्षात्कार प्रत्यन्तरङ्गसाधनानामवश्यानुष्ठेयत्वात् । सर्वेषा ब्रह्मविद्यावतामवश्य शमादिक सपादनीयत्वादिति सूत्रसूचितार्थ । 'शान्तोदान्ते'ति श्रुतिदर्शनात् । शमादिक सर्वाश्रमविधेय ॥

उत । यत्याश्रमविषयमिति सञ्चिन्त्यते । शमादिक न ब्रह्मचर्यादि विषय । ब्रह्मचर्ये वेदाध्ययनादि व्यापारात्मक मनोवैकल्यात् । गृहिणा श्रौतस्मार्तोक्त कर्मायासतया शमादिकस्य निरवकाशत्वात् । वनीना कृच्छ्रचान्द्रायणादि बहुक्लेशभूयिष्ठावगमाच्च । परिशेषप्रमाणेन निराभाराणा यतीनामेव शमादिक युक्त । "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वा आत्मन्येवात्मान पश्येत्" । "श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि" । इत्यादिना तत्परत्वमेवेत्युपदिष्ट । "आन्तर रागद्वेषाद्याविर्भूत शमश्शम । सर्वेन्द्रियव्यापार निवर्तनं दम" । 'निषिद्धकाम्यकर्मव्यापारो परम उपरति सुखदु ख शत्रुमित्र शीतोष्णादि द्वन्द्वसहिष्णुत्व तितिक्षा गुरुवाक्यवेदान्तनिष्ठानुष्ठानतया चित्तैग्रत्व समाधान' । 'निरतिशयानन्दकन्द निगमागम निष्ठापूर्वक दुश्शास्त्र दुर्व्यापारपराङ्मुखत्व श्रद्धा' । "सकलेतरदेवता पराङ्मुख पूर्वक मनोवाक्काय कर्मभि श्रवण कीर्तन मननादि साधनत्वेन निरन्तरायस्कान्तसूचिन्यायवत्" । "वैदिक शिवपरिचर्यामय सदाचारो भक्ति" । नित्यनिरतिशयानन्द मोक्षलक्ष्मीकटाक्षवीक्षणाधार नित्यानित्य वस्तुविवेकजनित वैराग्यादि सहकृत शिवज्ञान दृढापेक्षत्व मुमुक्षुत्व । एतादृश धर्मा नेतरविषयत्वात् । यतीनामेव शमादिक समञ्जसमिति प्राप्ते वदाम । शमादिकं सर्वाश्रमिणा ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन परिग्राह्यत्व युक्त । विद्यागताया तेषा विधे । "तस्मादेवविच्छान्तो दान्तउपरतास्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मान पश्ये"दिति । विद्योत्पत्तेश्चित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनामविद्यानिवृत्तये तेषामवश्यानुष्ठेय । न च करणव्यापार तद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणा शमदमादीनाञ्च परस्परविरोध भिन्नविषयत्वात् विहितेषु करणव्यापार । अविहितेषु प्रयोजनशून्येषुच तदुपशम इति । नच करणव्यापाररूपकर्मसु वर्तमानस्य वासनावशाच्छमादीनामुपादेयत्वासम्भव । विहिताना कर्मणा शिवाराधनतया तत्प्रसादद्वारेण निखिलविपरीतवासनोच्छेद हेतुत्वात् । अतस्सर्वाश्रमिणा ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन शमदमादयोप्यनुष्ठेया ॥ शमाद्यधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । सर्वेषामाश्रमिणा शिवज्ञानत्वेन शमाद्यनुष्ठान विधिरस्तु । तेषा वर्णाश्रमधर्मवर्तन विहितमुत तज्ज्ञानमहिम्ना शिवतुल्यत्वात् । स्वेच्छाधीनवर्तन वा युक्तमित्याशङ्काया अधिकरणान्तर दर्शयति ॥

---

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas*, this *Sutra* is read as follows
शमदमाद्युपेत स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामप्यनुष्ठेयत्वात्

॥ सर्वान्नानुमत्याधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

वाजिना छन्दोगानाच प्राणविद्याया । "न ह वा अस्यानन्नं जग्ध भवति नानन्न परि-(प्रति) गृहीत भवति । न हवा एव विदि किच नानन्न भवती'ति प्राणविद । सर्वान्नानुमति-स्सकीर्त्यते किमिय सर्वान्नानुमति । प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वदा वा उत प्राण व्ययापत्ताविति विषय । "प्राण एव प्रज्ञात्मा इद शरीर परिगृह्योत्थापयती''ति श्रुतौ प्राणस्यैव प्राज्ञात्मकत्व कथनात् । स्मृतिपुराणेष्वपि प्राणरक्षणस्य श्रेयस्करत्व प्राणशोषणे प्रत्यवायच श्रवणाच्च । सर्वथा सर्वाश्रमिणा शिवज्ञानिना महात्मना विधिनिषेधाभावतया प्राणरक्षणार्थं सर्वान्नभक्षण सर्वप्रयत्नैर्युक्तमिति प्राप्ते तत्रोच्यते । **प्राणात्यय** इति च शब्दोवधारणे । प्राणात्ययापत्तावेवेत्यर्थ ॥

कुत तद्दर्शनात् । दृश्यते ह्यन्यत्र ब्रह्मविदामपि प्राणात्ययापत्तावेव सर्वान्नाभ्यनुज्ञा कि पुन । प्राणविद । "उषस्त किल चाक्रायणो ब्रह्मविदग्रेसरो मटचीहतेषु कुरुषु तद्भिक्ष दूषितेष्विभ्यग्रामेव सन्ननशनेन प्राणसशयमापन्न ब्रह्मविद्यानिष्पत्तये प्राणानामनवसाद-माकाक्षमाण इभ्य कुल्माषान् खादयन्त भिक्षमाणस्तेनच उच्छिष्टेभ्योन्येनविद्यत" इति प्रत्युक्त पुनरपि एतेषा मे देहीत्युक्त्वा । "तेन चेभ्योनोच्छिष्टेभ्य आदाय दत्तान् कुल्माषान् प्रतिगृह्यनुपानप्रतिग्रहमिभ्येनार्थित" "उच्छिष्ट मे पीत स्यादिति वदश्चाक्रायण" । "किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा" इति इभ्येन पर्यनुयुक्त । "न वा अर्जाविष्यमिमानखादन् । कामो माउदपानमि"ति कुल्माषा खादनेस्वस्य प्राणसशयापत्तेस्तावन्मात्र खादनेन धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदक पान कामकारित निषिद्धस्यादित्युक्त्वा स्वखादित शेषं जायायै दत्वा तयाच रक्षितानपरेद्युर्व्याजिनेनार्जिजीषया जिगमिषु पुनरपि प्राणसशयमापन्नस्थाने वेभ्योच्छिष्ट-भूतान्नान् स्वोच्छिष्टभूतान्पर्युषिताश्चखाद" । अतो ब्रह्मविदामपि प्राणसशय एव सर्वान्नानुमति दर्शनादत्रा विशेषेण कीर्तितमपि प्राणविदस्सर्वान्ननत्व प्राणात्ययापत्तावेवेति निश्चीयते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अबाधाच्च ॥ २९ ॥

"श्रुतिस्मृतिर्ममैवाज्ञे तस्मात्तन्मार्गमाचरेत्" । "आज्ञाच्छेदी ममद्रोही यस्तानुलंघ्य वर्तते" । "मनीषी वैदिकाचार मनसापि न लघयेत्" इति । "आहार शुद्धौ सत्त्वशुद्धि" । "सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति" । "स्मृतिलम्भेन सर्वेषा हृदयग्रन्थिवार्यते" । इति वचनेषु । श्रुतिस्मृतीना परमेश्वराज्ञोपदेशेन सर्वेषामाश्रमिणा स्वाश्रमानुष्ठानमर्थात्सिद्ध । आहारशुद्धौ इत्यादिना तद्वत् । शिवज्ञानिना माहारशुद्धि विधानत्वोपदेशेपि शिवयोग शिवज्ञाननिष्ठागरिष्ठानामापद्विषय एव सर्वान्नानत्व गम्यते नकामचारेणैकान्ते । अस्मिन्नर्थे-हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपिस्मर्यते ॥ ३० ॥

"वर्णाश्रम सदाचाराश्शिवेन कथिता पुरा" । "एतानुल्लध्यवर्तन्ते शिवस्याज्ञापलापिन" । "राजाज्ञा भगकर्तॄणा यथा दण्डोभवेत्तत" । "शिवाज्ञा भगकर्तॄणा दण्डो हि

नरकस्तथा" । "साम्बेन शम्भुनाज्ञप्त धर्म त्यक्त्वार्चयेच्छिव" । "सतस्मैकुप्यते शम्भुस्त्वाज्ञाभग निमित्तत" । "चोदनालक्षण धर्म शिवेनाज्ञप्तमचर्यन् । शकर पूजयेद्यस्तु तस्मै साम्ब प्रसीदति" । इत्यादिषु परमेश्वराज्ञा पूर्वक स्ववर्णाश्रमोचित कर्ममुख्यत्वोपदेशेऽपि । "प्राणसशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्तत" । "विद्यते न सपापेन पद्मपत्रमिवाम्भसे" ति विशेष विधिदर्शनात् । शिवज्ञानिना सर्वाश्रमिणामापद्विषयमेव सर्वान्नस्वादनविधिरुपपद्यते । नेतरकाल इति सिद्ध ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ शब्दश्चाऽतोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतो ब्रह्मविदो मन्येषाच सर्वान्नत्वमापद्विषयमेव। अत एव सर्वेषामकामकारे शब्द । कामकारस्य प्रतिषेधक शब्दो वर्तते । अस्ति हि । कठसहिताया कामकारस्य प्रतिषेधक शब्द । "तस्माद्ब्राह्मणस्सुरा न पिबति" । "पाप्मनानोत्सृजा" इतीति । पाम्पना ससृष्टो न भवानिति मत्वा ब्राह्मणस्सुरा न पिबतीत्यर्थ । प्राणत्यागेपि वर्णचतुष्टयेषु भिक्षामात्र विधेय । अन्यथा निषिद्धाचरणेन परमेश्वराज्ञा द्रोहीस्यादिति निश्चीयते ॥ सर्वान्नानुमत्यधिकरण समाप्तम् ॥

सर्वेषामाश्रमिणा परशिवब्रह्मसाक्षात्कार प्रत्यन्तरङ्गसाधन शमदमपूजा ध्यानधारणा दिक विहितत्वेपि तद्बहिरङ्गानि कानिसन्तीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निरूपयति ॥

॥ विहितत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

यज्ञादि कर्माङ्गका ब्रह्मविद्येत्युक्त तानि च यज्ञादीनि कर्माणि मुमुक्षुणा केवलाश्रमिणामप्यनुष्ठेयानि उत नेति सन्दिह्यते । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" । "नास्त्यकृत कृतेन" इति श्रुतौ कर्मफलानामनित्यत्व कर्मणा मोक्षाभावत्वञ्च नित्यानित्यवस्तुविवेको दृष्ट । तस्माज्ज्योतिष्टोमादि कर्मणा अविद्वद्विषयत्व युज्यते । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामोयजेते" त्यादौ ज्योतिष्टोमादीना कामकारविषयत्वावगमात् । केवलाश्रमधर्मत्व नसम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **आश्रमकर्मापि** 'यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोती'त्यादिना विध्यवगमात् । आश्रमस्य कर्मापि भवति । केवलाश्रमिणामाश्रममात्रमनुष्ठेय । ब्रह्मविद्याङ्गत्वेन परमेश्वरार्पण बुद्धया विहितत्वाच्च । विशिष्ट जनकादि ब्रह्मविदामपि विहितत्वाच्च । श्रुति स्मृति निष्ठस्याश्रमकर्माणि विदुषामविदुषाञ्च कर्तव्यमिति निर्णीयते । एतेन ब्रह्मचर्यादि चतुर्विधाश्रमिणा स्वाश्रमकर्म विहितत्वमर्थात्सिद्ध । तथाच विद्यागतया तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादिना विहितत्वाद्विद्याशेषतयाप्यनुष्ठीयानीत्याह ॥

सू ॥ सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

"विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभय सहे"ति ब्रह्मवित्पुण्यकृच्च "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्य"मित्यादिषु । धर्मब्रह्मोभय **सहकारित्वेन च** मोक्षावगमात् । ज्ञानकर्म समुच्चयानुष्ठानं सर्वेषामाश्रमिणा विधेयं । तस्मादग्निहोत्रादीनामिव जीवनाधिकार स्वर्गाधिकारवद्विनियोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्व न विरुध्यते ॥

ननु । विदुषामविदुषामपि स्वाश्रमविहित धर्मानुष्ठानं मोक्षाङ्गत्वमस्तु । मोक्षाङ्गत्वेन बाह्यान्तर्लिङ्गधारण विदुषामनावश्यकमेवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि सर्वश्रुतिपर्यालोचनयापि । त एव । 'धर्मेण पापमपनुदती त्यादिना श्रौतस्मार्तोक्तकर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धस्य मुमुक्षो भक्तस्य उभयलिङ्गात् । 'सर्वलिङ्ग९स्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र' । 'अमृतस्य देवधारणो भूयास' । 'शरीर मे विचर्षण' । 'ज्योतिर्लिङ्ग भ्रुवोर्मध्ये नित्य ध्यायेत्सदा यति' । 'तत्प्राणेष्वन्तर्मनमो लिङ्गमाहु' । 'केसरे जाग्रदवस्था कर्णिकाया स्वप्न' । 'लिङ्गे सुषुप्ति' । 'पद्मत्यागे तुरीया' । इत्यादि श्रुतिशतेषु । शिवस्य परब्रह्मण स्वेच्छया भक्ततारणार्थ बाह्याभ्यन्तरेष्विष्टप्राणरूपेणोभयलिङ्गत्वावगमात् । भक्ताना स्वाश्रमविहितकर्मवत्सर्वेषामाश्रमिणा तदुभयलिङ्गध्यानधारणपूजादिकमवश्य कर्तव्य । तदुक्त शङ्करसहितायामपि । "वक्ष्यामि धृतलिङ्गस्य चरण श्रुतिसम्मत । स्मृतितन्त्रपुराणेषु प्रसिद्धन्ते समानत" । "श्रुति स्मृत्युदित धर्म नित्यनैमित्तिकाश्रय । कुर्याल्लिङ्गाङ्गसम्बन्धि द्विजन्मा कामवर्जित" । "विध्युक्तकर्मानुष्ठाना च्चित्तशुद्धिर्भवेध्द्रुव । चित्तशुध्या भवेद्भक्ति र्भक्तिरव्यभिचारिणी" । "तया सञ्जायते ज्ञान नश्यन्त्यज्ञानमात्मन । तस्मान्मोक्षस्तत कर्म विध्युक्त सम्यगाचरेत्" । 'तस्मात्सदाचारयुतो भक्त्या माहेश्वर जन' । 'पूजयेद्गुरुणादत्तमिष्टलिङ्गमतन्द्रित' । "पाणिपद्मासने नित्य त्रिकाल शुद्धमानस" इत्यादिना । तद्वदुपदेशात्सदाचारनिष्ठाना सर्वाश्रमिणा तदुभयालिङ्गध्यानधारण पूजादिकमनवद्य ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

"यातेरुद्रशिवा तनूरघोरापापकाशिनी । तयानस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताऽभिचाकशीहि" । "अमृतस्य देवधारणो भूयास" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयस्यान्ते विश्वमाया निवृत्ति" । इत्यादि श्रुतिषु पापरहित शरीरेषु शिवप्रकाशकत्व शिवधारणया अमृतत्व मायापाशनिवृत्तिञ्च दर्शयति । तस्मान्मुमुक्षूणा स्वाश्रमविहित कर्मानुष्ठान बाह्याभ्यन्तरयो परब्रह्मणशिवस्य ध्यानधारणपूजानमस्कार श्रवण कीर्तनादि भक्तिश्च यावज्जीव कर्तव्यमेव । "ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थो यतिस्तु वा । यस्तु लिङ्गाङ्गसयुक्तस्सएवात्याश्रमी भवेत्" । "तथापि स्वाश्रम धर्म कृत्वा शास्त्रविधानत । शिवपूजादिक सर्वं यावज्जीवं समाचरेत्" । इति स्मृतावपि दर्शनात् ॥ विहितत्वाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । श्रुत्युक्त चतुर्विधाश्रमधर्मानुष्ठानत्वेन तेषा ब्रह्मविद्याधिकारत्वमस्तु । विधुराणामाश्रमाभावाद्ब्रह्मविद्याधिकारत्व कुतस्सम्भवतीत्याशङ्कायामाधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ विधुराधिकरणम् ॥ १० ॥

सू ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे ॥ ३६ ॥

दैवात्पुराकृत प्रारब्धवशेन पत्नीवियोगे सति अन्तरा ब्रह्मचर्य यत्याश्रमयोर्मध्ये विद्यमानानामनाश्रमिणा स्नातकविधुराणामपि शिवस्य परब्रह्मण ध्यानधारण पूजा नमस्कार श्रवण मननात्मात्मक ब्रह्मविद्यायामधिकारस्सम्भवति । कुत । **तद्दृष्टे.** । मनु शौनकादि

स्मृतिपुराणेष्वपि । अनाश्रमिणा स्नातक विधुराणामपि बहूना लोके परशिव ब्रह्मसाक्षात्कार-वत्वावगमात् । तेषा तदधिकारमस्तीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । सर्वेषामाश्रमिणा ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति । उत नेति सन्दिह्यते । अनाश्रमिणा विधुरस्नातकादीना ब्रह्मविद्याधिकार नास्त्येव श्रुतिस्मृति पुराणादिषु निराश्रमिणा ब्रह्मविद्याधिकारत्वा दर्शनात् । "निराश्रमे न तिष्ठेथा क्षणकालमपि द्विजा " । इत्यादि स्मृतिषु निराश्रम निराकरणावगमात् । सर्वेषामाश्रमाणा विद्यागत्वेन चोदनाच्च चतुर्णामाश्रमिणामेव ब्रह्मविद्यायामधिकार इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **अन्तरा चापि तु तद्दृष्टे** । अन्तराचापितिविति तु शब्द पक्षव्यावृत्त्यर्थ । च शब्दोवधारणे अन्तरावर्तमानानामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्याधिकारो युक्त । कुत । तद्दृष्टे । दृश्यते हि रैक्व भीष्म सवर्तादीनामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्व नचाश्रम धर्मैरेव विद्यानुग्रह इति वक्तु शक्य । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति" । दानादीनामाश्रमेष्वनैकातिकानामप्यनुग्राहकत्व श्रवणात् । यथोर्ध्वरेतस्सु विद्यानिष्ठत्व दर्शनादग्निहोत्रादि व्यतिरिक्तैरेव विद्यानुग्रह क्रियते । तथा अनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्यादर्शनादाश्रमानियतैर्जपोपवास देवताराधनादिभिर्विद्यानुग्रहश्शक्यते कर्तुं । अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥

अपि च अनाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रह **स्मर्यते** । "जपेनापि च ससिद्ध्ये-(प्येनैव) द्ब्राह्मणो नात्रसशय " । "कुर्यादन्य नवा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" । "विधुरा विधवानाञ्च स्नातकाना तथैवच" । "जपोपवासनादि विधानाज्ज्ञानमुच्यते " । इति स्मृतिदर्शनात्सर्वदा विधुरादीनामनन्यमनसा सदाचारसम्पत्त्याच जपोपवास तीर्थयात्रा दानतप पूजादिभिरशुद्धान्त करण विशिष्टतया श्रवण मननादिना परशिवब्रह्मविचार कर्तव्य इति निर्णीयते । अनाश्रमिणा विधुरादीना ज्ञानसाधनीभूत कर्मानुष्ठानाभावात्कथ ज्ञानोत्पत्तिरित्याशङ्क्याह ॥

सू ॥ विशेषानुग्रहाच्च ॥ ३८ ॥

'तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया चात्मानमन्विष्ये'दिति श्रुतौ अनाश्रमनियतैर्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रह श्रवणात् । विधुरादीनामपि ब्रह्मविद्याधिकारत्वमनिवार्यम् ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अतास्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

यत । "अमृतस्य देवधारणो भूयास " । "शरीर मे विचर्षण" इत्यादिना । **इतरवत्** । चतुराश्रमधर्मातिरिक्ताश्रमानाश्रम साधारण लिङ्गधारणवत् । अत । आश्रमानाश्रम साधारण्येन सर्वेषा मुमुक्षूणा ब्रह्मविद्याधिकार । **ज्याय** । श्रेष्ठ । कस्मात् । **लिङ्गात्** । "निधनपतये नम" इत्यारभ्य लिङ्गस्य सर्वात्मकत्वमुक्त्वा । "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्ग ऽस्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र"मिति श्रुतौ लिङ्गरूपस्य परब्रह्मण पवित्रत्व कथनात् । आश्रमिणामनाश्रमिणामपि तद्विद्याधिकारमनवद्य । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विज । यदिवा तिष्ठते मोहान्नसपुण्येन लिप्यत' । इति वचन त्वविराग विषयमिति वेदितव्य । 'श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेही'त्यादि श्रुतिषु शिवप्राप्तस्य मुख्योपायत्वेन श्रद्धाभक्त्यादिकमुपदिष्टत्वात् । सर्वेषु शास्त्रेषु विशेषविद्या सामान्य शास्त्रबाधावगमाच्च । 'आश्रमादाश्रम

गच्छेन्नान्यथा मोक्षमाप्नुया"दित्यादि वाक्याना सामान्यत्वाद्दुर्बलत्व समञ्जस ॥ विधुराधिकरण समाप्तम् ॥

नन्वथाश्रमिणा स्नातकविधुरादीना जितेन्द्रिय दान तप पूजादिना शुद्धान्त करणाना ब्रह्मविद्याधिकारत्वमस्तु । स्वाश्रमभ्रष्टानामूर्ध्वरेतसा ब्रह्मविद्याधिकारत्व युक्तमयुक्तमेवेति विषये तच्छङ्का शोक मोचनार्थमधिकरणान्तर दर्शयति ॥

॥ **तद्भूताधिकरणम्** ॥ ११ ॥

सू ॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्य ॥ ४० ॥

तद्भूतस्य सन्यासाश्रम प्राप्तस्य पुरुषस्य अतद्भाव । सन्यासाश्रमाद्भ्रश । शास्त्रविहितो नभवति । प्रत्युत शास्त्र प्रतिषिद्ध एव । कुत । **नियमातद्रूपाभावेभ्य** । नियमेभ्य । सन्यासाश्रम प्राप्त्यनन्तर । मरणपर्यन्त सन्यासाश्रमेण स्थातव्य । पुनरनिवर्तितव्यमिति नियम प्रतिपादकेभ्य । मन्वादि वचनेभ्य अतद्रूपाभावेभ्य । अतद्रूपाणा नियमप्रतिपादकाना वचनानामभावेभ्य हेतुभ्यश्च । आश्रमभ्रश । शास्त्रप्रतिषिद्ध इत्युच्यते । तस्मात् । तदविकाश्रमान्तराभावेन तत्रैव यावज्जीव स्थातव्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्था स्सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा" । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" । 'सन्यस्य वेदान्तश्रवण कुर्या'दित्यादिषु सर्वेषामाश्रमिणा मध्ये मुख्यत्वेन निरन्तर ब्रह्मविचाराधिकारित्व यतीनामेव श्रूयते ॥

तथापि । तदधिकारित्व विधुरादिवदाश्रमभ्रष्टाना स्वाश्रमनिष्ठाना वा ब्रह्मविद्याधिकारित्वमिति विषय । 'संन्यस्य वेदान्तश्रवण कुर्या'दित्यादिषु सन्यासभ्रष्टाना नाधिकारत्वावगमात् । "ब्रह्मचर्य समाप्य गृही भवेत्" । "गृहीभूत्वा वनीभवेत्" । "वनीभूत्वा प्रव्रजेत्" । इत्याश्रमारोहे यथा स्वेच्छादि न विविदर्शनात् । तद्वदवरोहणे स्वेच्छाधीनत्वे नानुमानिक साध्य । तस्माद्विधुरादिवद्यत्याश्रमभ्रष्टाना ब्रह्मविद्याधिकारत्व युक्तमिति प्राप्ते तत्रोत्तर वदाम ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भाव इति । तु शब्द पक्षव्यावृत्त्यर्थ । तद्भूतस्य नैष्ठिकाद्याश्रम निष्ठस्य नातद्भाव । अतथाभाव । अनाश्रमित्वेनावस्थान नसम्भवति । कुत । तद्रूपाभावेभ्यो नियमात् । तद्रूपाणि तेषा नैष्ठिकादीना रूपाणि । वेषा । धर्मा इत्यर्थ । तेषामभावा । तद्रूपाभावा । तेभ्य । शास्त्रे नियमात् । नैष्ठिकाद्याश्रम प्रतिष्ठान् स्वाश्रमधर्मनिवृत्तिभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि । "ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी तृतीयोत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादय"न्निति । "अरण्यमिया त्ततो न पुनराया"दिति । "सन्यस्याग्निं न पुनरावर्तये"दितिच । अतो विधुरादिवन्नैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेनावस्थाना सम्भवान्नीनानधि करोति । ब्रह्मविद्या जैमिनेरपीत्यविगानं दर्शयन्नुक्त स्वाभिमतं दृढयति । अथ स्यात् नैष्ठिकादीना ब्रह्मचर्यात्प्रच्युताना प्रायश्चित्तादधिकारस्सम्भवति । अस्तिच प्रायश्चित्तमधिकार लक्षणे निरूपित । अवकीर्णपशुश्च तद्वदिति । अत प्रच्युत ब्रह्मचर्यस्यप्रायश्चित्तसम्भवात्कृत प्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकरिष्यतीति तत्राह ॥

सू ॥ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्त नैष्ठिकादीना तद्भ्रष्टाना न सम्भवति । कुत । **पत-**

नानुमानात्तदयोगात् । नैष्ठिकादीना प्रच्युताना पतनस्मृते । तस्य प्रायश्चित्तस्यासम्भवात् । 'आरूढो नैष्ठिकं धर्म यस्तु प्रच्यवते द्विज । प्रायश्चित्त नपश्यामि येन शुद्धेत्स आत्म हा' इति । 'उत्तमा वृत्तिमाश्रित्य नवा वृत्ति समाश्रित । आरूढपतितो ज्ञेयस्सर्वकर्म बहिष्कृत ' । इत्यादि बहुस्मृत्यवगमात्प्रायश्चित्तमितर ब्रह्मचारि विषयत्वमिति वेदितव्य ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरं दर्शयति ॥

सू ॥ उपपूर्वमपीत्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

नैष्ठिकादीना ब्रह्मचर्य प्रच्यवन मुपपूर्वमुपपातक महापातकेष्वपरिगणितत्वात् इति । तत्र प्रायश्चित्तस्याभाव विद्यमानतामप्येके आचार्या मन्यन्ते । **अनशनवत्** । यथा मध्वशनादि निषेधस्तत्प्रायश्चित्तंचोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनाच समान । तदुक्त स्मृतिकारै । 'उत्तरेषाञ्चैतदविरोधी' ति गुरुकुलवासिनो यदुक्त तत्स्वाश्रमाविरोध्युत्तरेषामप्याश्रमिणा भवतीत्यर्थ । तद्वदिहापि ब्रह्मचर्यप्रच्यवने प्रायश्चित्त सम्भवाद्ब्रह्मविद्या योग्यताप्यस्ति । तथापि मानसिक पापाना स्वप्रकृत पापानाच प्रायश्चित्तं । चान्द्रायण मृत्तिकास्नान तीर्थयात्रोपवास पञ्चाक्षरीपुनश्चर्यादिना यतीना कथ्यते स्वाहङ्कारेण स्थूलशरीरकृत पापाना प्रायश्चित्त नसम्भवतीति निश्चीयते । तदुक्त शातातपे । "सदाशिवैक निष्ठाना यतीना ब्रह्मवर्चसा" । "पुराकृतैकपापेन नारीपुच वनेषुच" । "पुत्रादिपुच सप्रीतिर्जातश्चेत्सुदृढो यति " । "चान्द्रायण चरेन्नित्य तद्दोषैक निवृत्तये" । "स्वप्ने कळत्रसंयोगो भवेद्यदि तदा यति " । "शतस्नानानि कर्तव्य मृदा तद्दोप शान्तये '। "कामचारेण सन्यासी लोलश्चेत्स्त्रीधनादिषु" । "भ्रष्टोभवति सद्योहि प्रायश्चित्त न विद्यते" । इत्यादिना बहुधा प्रपचितं ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥

तु शब्दोत्र निश्चयार्थ । उपपातकत्वे महापातकत्वेप्येते बहिर्भूता एव । ब्रह्मविद्याधिकारिभ्य ब्रह्मविद्यायामनधिकृता इत्यर्थ । कुत । **स्मृते** । पूर्वोक्तात् । पतनस्मरणाद्यद्यपि कल्मष निर्हरणाय कैश्चिद्वचनै प्रायश्चित्ताधिकारो विद्यते । तथापि कर्माधिकारानुगुण शुद्धिहेतुप्रायश्चित्त न सम्भवति । 'प्रायश्चित्त नपश्यामि येन शुद्ध्येत्स आत्महा' इति स्मृतेरित्यर्थ । **आचाराच्च** । विशिष्टा हि नैष्ठिकादीन् भ्रष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वर्जयन्ति । तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिक नोपदिशन्ति । तस्मात्तेषा नास्ति ब्रह्मविद्यायामधिकार ॥ तद्भूताधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । 'राजाज्ञा भगकर्तॄणा यथा दण्डो भवेध्रुव । शिवाज्ञाभगकर्तॄणा दण्डोहि नरकस्तथे"त्यादि स्मृतिषु शिवाज्ञारूप स्वाश्रमभ्रंशाना सर्वेषामाश्रमिणामपि यमशासन सूचित । तथापि । '**सर्वापेक्षा च यज्ञादि श्रुतेरश्वव**'दिति सूत्रे । स्वातन्त्र्येण यज्ञादीना ग्राम प्रत्यश्ववत् । मोक्षागत्व व्यपदेशादत्र स्वाश्रमभ्रंशदण्डन शिवस्य परब्रह्मण कथमुपपन्नमित्याशङ्काया यज्ञेश्वरत्वमपि शिवस्यैवाधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ स्वाम्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

सू ॥ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

"यज्ञो वै विष्णु" । "आवो राजानमध्वरस्य रुद्रऽहोतारऽसत्ययजऽरोदस्यो" ।

"पशुपति पशूना चतुष्पदामुत च द्विपदा" इत्यादिना तैत्तिरीये श्रूयते । अत्र यज्ञाधिपतिर्नारायणो वा परब्रह्मरूपश्शिवो वेति विषय । "यज्ञो वै विष्णु'रित्यादिना नारायणस्यैव यज्ञात्मकत्वोपदेशात् । 'तद्विष्णोरेक उत्तम '। 'एकएव नारायण आसीत्' । 'न ब्रह्मा नेशान ' इत्यादिषु नारायणस्यैव सर्वाधिकत्व कथनात् । स्मार्तकर्मसु सर्वत्र सङ्कल्पादिषु विष्णुनामस्मरण पूर्वकत्वेन कर्माद्यत्वमर्थात्तस्यैवोपपन्नमतएव । यज्ञात्मकत्व यज्ञेश्वरत्वं यज्ञफलदातृत्वेच तस्यैव समञ्जसमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **स्वामिन फलश्रुतेरित्यात्रेय** । फल श्रुते । "आवो राजान मध्वरस्य रुद्रऽहोतारऽसत्ययजऽरोदस्यो " । इत्यत्र अध्वरस्य यज्ञस्य । राजान प्रभु रुद्रमिति फलश्रवणात् । स्वामिनश्शिवस्य परब्रह्मण सर्वब्रह्मविद्योपास्यत्वमिति आत्रेयो मन्यते ॥

किंच । "त्रियम्बक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मक्षीयमामृतात्" । इत्यादिना यज्ञेश्वरत्व तस्यैवोपदिष्ट । "यो वै स्वा देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते नपरा प्राप्नोति" । "सपापीयान् भवति" । इति स्वदेवतातिरिक्त देवतान्तर यजनेन प्रत्यवाय श्रवणात् । "यदातमस्त न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिव एव केवल " । "तदक्षर तत्सवितुर्वरेण्य प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी" । इत्यादि श्रुतौ सर्ववैदिक कर्माधार गायत्रीमन्त्रार्थ वाच्यत्व शिवस्यैव दर्शनात् । नेतरस्य यज्ञादि सर्वकर्माराध्यत्व सम्भवति । "एको (देव) भूतस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" । "कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्च" । "यो देवाना प्रथमश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । "हिरण्यगर्भ पश्यत जायमानऽसनो देवश्शुभया बुद्ध्या सयुनक्तु" । "यो देवानामधिपो यस्मिन् लोका अधिश्रिता । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदस्तस्मै देवाय हविषा विधेम" । इत्यादिना श्वेताऽश्वतरे कर्माध्यक्षत्व विश्वाधिकत्व च तस्यैवोपदेशात् । सर्वकर्माधिकत्वेन सर्वकर्मफल प्रदायकत्व शिवस्यैवेति निश्चीयते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥

"इम पशु पशुपते तेऽद्यबद्धाम्यग्ने सुकृतस्य मध्ये अनुमन्यस्व सुयजा यजाम" । "जुष्ट देवानामिदमस्तु हव्य"मित्यत्र । आर्त्विज्य ऋत्विजसम्बन्ध पशुबन्धनात्मकोपकरणकर्मणिच पशुपुरोडाशं परमशिव समर्पणत्वेन देवतार्हत्व व्यवस्थापनात् । सर्वविद्योपास्यत्व शिवस्यैव समुचितमित्यौडुलोम्याचार्यो मन्यते । कुत । **तस्मै हि परिक्रियते** । "यो रुद्रो अग्ना 'वित्यादिषु सर्वान्तर्यामित्व । "सर्वो वै रुद्र" इत्यादौ सर्वात्मकत्वं । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"रित्यादौ विश्वाधिकत्वच तस्यैवोपदेशात् । इन्द्रोपेन्द्र दिनेन्द्रचन्द्रादि देवतादत्त हविष्यादिक शिवे हि परिवर्तते । तस्मात्सर्वकर्माध्यक्षत्व नेतरस्योपपन्नं ॥

किंच । "ऋत्विजो वृणीते" । "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणा ददाती"ति । "ऋत्विक्कर्तृकत्वशास्त्रेण फलसाधनभूत सागं कर्म ऋत्विग्भिरनुष्ठेय"मित्यवगम्यते । तदन्तर्गतानि कायिकानि मानसानिच कर्माणि ऋत्विक्कर्तृकाण्येव । तथापि तत्फल तत्स्वामिनस्सम्भवति । तद्वद्वागीय प्रकरण पठितेन्द्रादि देवतादत्त स्वर्गादि फलभोगमपि तदन्तर्यामित्वेन तन्नियामक शिवस्यैवोपदिश्यते । तस्मा'ज्ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ ज्योतिष्टोमस्य स्वर्गफल-

कत्वेपि तत्स्वर्गस्येन्द्र देवताप्राधान्येऽपि । "यज्ञकर्ताच देवेन्द्रो वेदकर्ताच वाक्पति" । "अहमेव जगत्कर्ता ममकर्ता महेश्वर" इति । विष्णुना यज्ञकर्तृत्वमिन्द्रस्यैव स्कान्दे प्रतिपादितत्वेपि पाकशासनातिरिक्त शिवस्य परब्रह्मण यज्ञकर्तृत्व विधायक श्रुतिस्मृति पुराणाना प्रामाण्य नविरोध्यते । 'यज्ञो वै विष्णु'रित्यत्र शिवशक्त्यात्मक विष्णोर्यज्ञमयत्व । "आवो राजानमध्वरस्य रुद्र्ऽहोतारऽसत्ययजऽरोदस्यो"रित्यत्र रुद्रस्य यज्ञाधिपतित्व-मसकुचितत्वेन निर्देशात् । यज्ञात्मकस्य यज्ञपतित्वमयुक्तमिति सिद्धं ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

"ईशानस्सर्वविद्याना मीश्वरस्सर्वभूताना ब्रह्माधिपति र्ब्रह्मणोऽधिपति र्ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदाशिवो"मित्यादौ सर्वविद्या सर्वजीव नियामकत्व शिवस्यैवागमात्कर्म ब्रह्मोपासना फलदातृत्वं शिवस्येवेति सिद्ध ॥ स्वाम्यधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । परमेश्वरार्पित यज्ञ दान तप पूजादिना शुद्धान्त करणाना ब्रह्मोपासकाना शमदमादिवन्मौन निष्ठावश्यकत्व उत पाणिनेय काणाद शास्त्रादिवद्वागाडम्बरत्व प्राधान्य-मित्याशङ्कायामधिकरणान्तर दर्शयति ॥

॥ सहकार्यान्तर विध्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सू ॥ सहकार्यान्तरविधि. पक्षेण तृतीय्य तद्वतो विद्यादिवत्[1] ॥ ४७ ॥

विद्यादिवद्विद्यादौ कर्मकाण्डे यथा गृहस्थाश्रमवत । साग्निहोत्रादीनि बहूनि कर्माणि स्वर्गफलोद्देशेन विहितानि । एव तद्वत । ब्रह्मविद्यावत । पुरुषस्य । "तस्माद्ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्ये"ति ज्ञानकाण्डश्रुतौ । सहकार्यान्तरविधिश्शमदमाद्यपेक्षयासह कार्यान्तराणा श्रवण मनन निदिध्यासनाना परशिव ब्रह्मसाक्षात्कारोद्देशेन विधिरङ्गीकर्तव्य । तत्र त्रयाणा मध्ये श्रवण मनने सर्वेषामपि तत्साक्षात्कार कामाना बहुकालमनुष्ठातव्ये । तृतीय निदिध्यासन तु । पक्षेण कालपरिपाकत्वेन । अनुष्ठेय । तेषा श्रवण मननानन्तरमपि ब्राह्मणत्व क्षत्रियत्वादि वर्णाभिमान । ब्रह्मचारि गृहस्थाश्रमत्वाद्याश्रमाभिमान । जाति कुलाद्यभिमान । "स्थूलोऽहं कृशोऽह कर्ताऽहं भोक्ताऽह" । इत्येव विधो देहाभि-मानो दृढो वर्तते । तस्मात्तेषा प्रशमनाय निदिध्यासन कर्तव्य । येषान्त्वति विशुद्धान्त-करणाना देहाद्यभिमानश्रवण मननाभ्यासादेव शिथिलीभूतस्तेषा स्वल्पकाल निदिध्यासने-नैव तत्साक्षात्कारस्सम्भवाद्बहुकाल निदिध्यासन कर्तव्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । कौहलब्राह्मणे श्रूयते । 'तस्माद्ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्य बाल्येनतिष्ठासेत्' । 'बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथमुनि'रित्यत्र । बाल्यपाण्डित्यवन्मौनमपि विधीयते ॥

उत । बहुधूपनिषत्तात्पर्य निर्णयरूपं पाण्डित्य निश्शेषेण सम्पाद्य बाल्येन रागद्वेषादि रहितत्वात् । बाल्यसदृशेनावस्थान्तरेणावतिष्ठेत । तत पाण्डित्य बाल्ये निश्शेष सम्पाद्य । अथ मुनिरिति । अत्र पाण्डित्य बाल्यवत् मौनमपि विधीयते नवेति सशय । मौन-पाण्डित्य शब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात् । पाण्डित्य निर्विद्येति विहितमेव ज्ञान अथ मुनिरित्यनूद्यते

1 In the *Madhva* and the *Sankara Bhashyas*, this *Sutra* is read as follows
सहकार्यान्तरविधि पक्षेण तृतीय्य तद्वतो विध्याधिवत्

विशब्दो नह्यत्र श्रूयते । इत्येव प्राप्ते वदाम । **सहकार्यान्तरविधि पक्षेण तृतीय तद्वतो विद्यादिवत्** । सहकार्यान्तरविधिरिति तद्वत विद्यावत विद्यादिवत् विधीयते इति । यज्ञादि सर्वाश्रमधर्म शमदमादिश्च विधिशब्देनोच्यते । आदिशब्देन श्रवण मनने गृह्येते । सहकार्यान्तर विविरित्यत्रापि । विधीय्यत इति विवि । सहकार्यान्तर विविश्चेति सहकार्यान्तरविवि । एतदुक्त भवति यथा । "तमेत वेदानुवचनेन ब्राह्मणो विविदिषन्ति" । 'यज्ञेन दानेने'त्यादिना । "शान्तोदान्त" इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिश्शमदमादिश्च विवीयते । यथाच "श्रोतव्यो मन्तव्य" इति श्रवण मननेचार्थ प्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते । तथा । 'तस्माद्ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्ये'त्यादिना **पाण्डित्य बाल्य मौन**मिति त्रय ब्रह्मविद्यायास्सहकार्यन्तर विवीयत इति मौनञ्च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह । पक्षेणेति मुनिशब्दस्य पक्षेण प्रकृष्टमनन शीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनात् । मौन । पाण्डित्य बाल्ययोर्द्वयोस्तृतीय । यद्यपि । अथ मुनिरित्यत्र । विधिप्रत्ययो न श्रूयते । तथापि मौनस्याप्राप्तत्वात् । विवेयत्वमङ्गीकरणीय । "अथ मुनि स्या"दिति इदच मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मननादर्थान्तरभूतमुपासनालम्भनस्य पुन पुनस्सशीलन तद्भावनारूप तदेव वाक्यार्थ ।

ब्राह्मण विद्यावान्पाण्डित्य निर्विद्य उपास्य ब्रह्मतत्त्व परिशुद्ध परिपूर्णच विदित्वा श्रवण मननाभ्या प्राप्त वेदन प्रतिलभ्येत्यर्थ । तच्च भगवद्भक्ति कृत सत्त्वविशुद्धि कृत यथोक्त । "नाहं वेदै"रित्यारभ्य । "भक्त्यात्वनन्यया शक्य (अहमेवं विधोऽर्जुन ।) ज्ञातु"मिति । श्रुतिश्च । "यस्य देवे पराभक्तिर्यथादेवे तथा गुरौ" । "नाऽयमात्मा प्रवचनेन लभ्य" इत्यादिना बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यस्वरूपचानन्तरमेव वक्ष्यते । "बाल्यंच पाण्डित्य च निर्विद्याथ मुनिस्स्यात्" । बाल्यपाण्डित्ये यथावदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णे परशिव ब्रह्मणि मननशीलोभवेत् । निदिध्यासनरूप विद्याव्यावृत्तये । एवमेव त्रितयोपादानलब्ध विद्योभवतीत्याह । "अमौन मौनच निर्विद्याथ ब्राह्मण" इति । अमौन मौनेतर सहकारिकलाप । तंच मौनच यथावदुपादानो विद्याकाष्ठा तदेकनिष्ठायालम्बेत्यर्थ । "सब्राह्मण केन स्या"दिति उक्ता । उपायात्किमन्योप्युत्पादनीयोस्ति । पृष्टे येन-स्यात्तेन दृश एवेति । "येन मौनिवर्यस्तेन ब्राह्मणस्स्या"दित्युक्त । "तेनैवेदृशस्स्यात्" । "न केनाप्यन्येनोपायेने"ति परिहृत । अतस्सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञादि स्वाश्रमधर्मवत्पाण्डित्यादिक मौन तृतीय विद्यासहकार्यन्तर विधीयते । अयस्याद्यदि सर्वेष्वाश्रमेषु स्थिताना विदुषा तत्तदाश्रमधर्म सहकारिणि मौनतृतीया सचिवा विद्या ब्रह्मप्राप्ति साधनमुच्यते । कथ तर्हि छान्दोग्ये "अभिसमावृत्त्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान" इत्यारभ्य "स खल्वेव वर्तयन्यावदायुष ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते" । "नच पुनरावर्तत" इति यावदायुष गार्हस्थ्य धर्मेण स्थितिदर्शनमुपपद्यते । अत आह ॥

सू ॥ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसहार. ॥ ४८ ॥

तु शब्दश्शङ्कानिरासार्थ[1] । **कृत्स्ने**ष्वाश्रमधर्मेषु ब्रह्मविद्यायास्सद्भावात् । **गृहीणो**प्यस्तीति तेनोपसंहार । तस्मात्सर्वाश्रमधर्म प्रदर्शनार्थो गृहिणोपसहार इतिभाव ॥

---

1 In the *Sankara Bhashya* तु शब्दो is taken to mean विशेषणार्थ .

ननु । "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थास्सन्यासयोगाद्यतय श्शुद्धसत्वा" इत्यादिना केवल्ये वेदान्तार्थज्ञानवता सन्यासयोगविवि व्यपदेशात् । 'अत्याश्रमस्थ' इति ध्यानयोगस्य अत्याश्रमधर्मत्वोपदेशात् । "ब्रह्मचारिणा वेदव्रताद्यनुष्ठानाचार्य परवशत्वात् । गृहिणा कुटुम्ब पोषणभारादि व्यापारसत्त्वात् । वानप्रस्थानामुपवास कृच्छ्र चान्द्रायणादि बहुक्लेश-दर्शनाच्च । यतीनामेव ब्रह्मविद्याविकारत्वमिति चेन्न । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्रह्मणो निर्वेदमायात्" । "नास्त्यकृत कृतेन" । "तद्विज्ञानार्थ सगुरुमेवाभिगच्छे-त्समित्पाणि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ"मित्यत्र शिष्यस्य समित्पाणित्व व्यवस्थापने गुरोर्गृहस्थत्वं श्रोत्रिय शब्देन स्वाश्रमसदाचारनिष्ठत्व ब्रह्मनिष्ठमित्यनेन ब्रह्मवेतृत्वमप्यसकुचितत्वेन निर्देशात् । यतीनामपि मुख्यत्वेन ब्रह्मविद्याविकरत्व सिद्धेपि ब्रह्मचर्यादि सर्वेषामाश्रमि-णामपि न ब्रह्मविद्याविरुद्धयते । छान्दोग्ये । "कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमवीयान" इत्यारभ्य । "स खल्वेव वर्तयन्यावदायुष ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते" । "न च पुनरावर्तत" इति । कृत्स्नाश्रमेषु ब्रह्मविद्याविकारत्व श्रवणात् । गृहिणोपसहारस्सर्वेषा प्रदर्शनार्थमिति वेदितव्य ॥ सहकार्यान्तर विध्यविकरण समाप्तम् ॥

ननु । गृहस्थानामपि ब्रह्मविद्याविकारत्वे "नकुर्यान्निष्फल कर्मे"ति न्यायेन । यत्याश्रमस्य प्रयोजनत्वमनपेक्ष्य । "यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोती"ति श्रौतविधि विरोवा-भावात् । सर्वेषामावारभूतत्वेन स्मृतिपुराणेषु गृहस्थाश्रमस्य सर्वाविकत्वनिर्देशान् । 'वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्था स्सन्यासयोगाद्यतय श्शुद्धसत्त्वा' इति । "अत्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रि-याणि निरुध्य भक्तया स्वगुरु प्रणम्ये"त्यादि श्रुतिसिद्ध अत्याश्रम संन्यास यत्यादि शब्दाना-मन्यथा समन्वयात् । "काम्याना कर्मणा न्यास सन्यास कवयोविदु"रिति स्मृतिदर्शनात् । फलत्यागस्सन्यास । इति तत्त्व । 'यत्नशीलो यतय' इति नियमे नमोक्षप्रयत्नमपि गृहिणामपि सम्भवत्वेन सर्वेषामाश्रमिणा सम्भवति । "ब्रह्मचारी गृहस्थोवा वानप्रस्थो यतिस्तुवा" । 'यस्तु लिङ्गाङ्गसयुक्तस्सएवात्याश्रमी भवेत्' । 'लिङ्ग शिवोभवेत् क्षेत्रमगसयोग आश्रय' । "तस्माल्लिङ्गाङ्गसंयुक्तो योऽपिसोऽत्याश्रमी भवेत्" । इत्यादिष्वत्याश्रम शब्दमपि सर्वाश्रम-सावारणत्वेन शिवोक्त वातुलागमे व्यपदेशाच्च । मौनादि विधायक यत्याश्रमं मुमुक्षूणा-मविधेयमित्याशंक्य तत्राधिकरणातरमाह ॥

॥ मौनाधिकरणम् ॥ १४ ॥

सू ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

छान्दोग्ये । 'ब्रह्मण पुत्रेषणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणायाश्च व्युत्थायादभिक्षाचर्यं चरती'ति पारिव्रजै(ज्य)कातवर्म प्रतिपाद्य तथैव तस्मिन्नेव तस्माद्ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्येत्या दिना पारिव्रज्य धर्मस्थिति हेतुक मौनतृतीय सहकारिविवान प्रदर्श्य । तद्वत् तत्रैव अभि-समावृत्य कुटुम्बे शुचौदेश इत्यादिना गृहस्थादीनामपि ब्रह्मविद्योपदेशात् । सन्यास यत्यादि शब्दाना पकजादिवत्तत्रैव रूढि । तस्माद्यतीना ब्रह्मविद्या मुख्यावश्यकं । तद्भिन्नाना-मग्निहोत्रादि कर्मावश्यक । "अत्याश्रमी प्राणलिङ्ग सम्बन्धी भस्मघुट्टिका । कथा कमण्डलु भिक्षापात्र दण्डच वारये"दित्यादिना शकरसंहितादिष्वत्याश्रम शब्दस्तु सर्वाश्रम साधार-ण्येपि यतीना मुख्यत्वावगमात् । **मौनवदितरेषा**मित्यत्र मौनस्य यते. मुख्यत्वेन ब्रह्मविद्या-

धिकारत्वं प्रदर्श्य । "समुद्रवत्तटाक"मिति न्यायवत् । तद्दृष्टान्ते नेतरेषा ब्रह्मविद्याम-प्युपदेशात्सर्वाधिकत्व यतीनामनवद्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इत्यत्र ब्रह्मनिष्ठ पुरुषस्य मोक्षत्वावगमात् । "ब्रह्मवि-दाप्नोति पर"मित्यत्र ब्रह्मविदामेव मुक्त्युपदेशात् । "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" इत्यादौ ध्यानविधानस्य पाशविच्छेदलक्षण कथनात् । अथर्वशिरसि । "तृष्णा जित्वा हेतुजालस्य मूल बुध्या सचित्य स्थापयित्वाऽय रुद्रे" । "रुद्र एकत्वमाहु" । "रुद्रं शाश्वत पुराणमिष्टमूर्जं तपसा नियच्छत" । "व्रतमेतत्पाशुपत" । "तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्न पुनर्भवाये"ति पाशुपत व्रतस्यैव मोक्ष व्यवस्थापनात् । पुराणेष्वपि तथा दर्शनाच्च । केवल ब्रह्मविद्यावता अमृतत्वमुत पाशुपत व्रतनिष्ठानामेवेति सन्दिह्यते । पाशुपत व्रतस्य सर्वा-श्रमिणामावश्यकत्वेनाश्रमेष्वन्तर्भावात् । तस्य कालपरिमिति दर्शनात् । कलत्र पुत्रादि साधनार्थं रामकृष्णादिभिरनुष्ठितत्वात् । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' । 'तरति शोकमात्मवित्' । 'तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति । नान्य पन्था विद्यतेऽयनाये'त्यादौ मोक्षस्य साधनान्तर निरपेक्षत्वावगमाच्च । श्रुतिसिद्धत्वेपि पाशुपतव्रतस्य काम्यमात्र फलमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । पाशुपतव्रत धारिणा मुक्तिरेव फल विद्यासम्पत्तेश्च परब्रह्मण रुद्रस्यानुसन्धानरूप मुनि-धर्मवदितरेषामपि भिक्षाचर्य शमादि मोक्षधर्माणा पाशुपतव्रते निर्देशात् । तन्निष्ठानामपि रुद्रएकत्वमाहु । "रुद्र शाश्वत वै पुराणा इष्टमूर्ज तपसानियच्छत" । "व्रतमेतत्पाशु-पत" । अग्निरित्यादिना "भस्मगृहीत्वा विमृज्याङ्गानि सस्पृशेत्" । "तस्माद्व्रतमे तत्पाशुपत" । 'पशुपाशविमोक्षाये'ति रुद्रध्यानस्य पाशविच्छेदरूप मोक्षफलस्यैवावगमात् । अतो यावदायुष तावत्पाशुपत व्रतधारिणा मुक्तिरेव फल ॥

किञ्च । पाशुपतव्रताश्रमे विद्यासाधन ब्रह्मचर्यादि यतिधर्मसमन्वयादत्याश्रम सञ्ज्ञिको ऽयमाश्रमभेद स्वतन्त्र परशिवप्राप्ति हेतु । "यावच्छरीरपात वा द्वादशाब्दमथापि वा" । "कुर्यात्पाशुपत दिव्य पशुपाश निवृत्तये" । "द्विधा पाशुपतं ज्ञेय पूर्वापर विभेदत" । "शैवदीक्षानुसारेण भस्मरुद्राक्षधारण" । "लब्ध्वा शिवं महादेव लिङ्गरूपमुमापतिम्" । "योर्चयेत्त त्रिकाल वै पूर्वपाशुपत हि तत्" । "निगमागमसधान शैवदीक्षा विधानत" । "शिवलिङ्ग करेकण्ठे धृत्वा वक्षस्थलेऽपिवा" । 'त्रिकाल योर्चयेद्भक्त्या महापाशुपतो हि स' । "श्रौताऽश्रौत विभेदेन तद्द्विधा परिचक्षते" । "वर्णाश्रमोचित धर्म वेदमार्गा विरोधत" । 'कृत्वार्चयति यश्शम्भु **श्रौतशैव** स्सईर्यते' । "वर्णाश्रमोचित धर्म त्यक्त्वा तान्त्रिकमार्गत" । "य पूजयति विश्वेश **तन्त्रशैवस्स** उच्यते" । इति शिवागमे श्रूयते । तस्मात् । द्वादशाब्द-परिमित पाशुपतव्रतस्य स्वाभीष्टकाम्यफल हेतुत्व यावज्जीव पाशुपतव्रतस्य हि पाशनिवृत्ति पूर्वक शिवत्वप्राप्तिरूप नित्यफलकत्वमिति निश्चीय्यते । "अत्याश्रमी निराभारष्षट्स्थली जङ्गमश्चर । शिवयोगयतिर्वीरो नान्येषु नकदाचने"ति वीरागमे दर्शनात् । अत्याश्रम-शब्दस्य शैवदीक्षावच्छिन्न चतुर्विधाश्रमपर साधारण्येपि त्यक्तैषणत्रय निराभार वीरशैवे रूढ । ब्रह्मचारिणा यथेष्ट भोजनपूर्वक स्वाध्यायाऽध्ययनत्वमसाधारणधर्म । गृहिणा यथोचित भोजनपूर्वक नित्याग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठान । वानप्रस्थाना प्रायशोपवासादि प्रधान काय-शोषण हेतुभूत पञ्चाग्निमध्यादि स्थानरूप तपश्चरण । सन्यासिना यथोचित भोजनपूर्वक

यमाद्यष्टाङ्गपूर्वक योगाभ्यासानुकूल श्रवण मनन निदिध्यासनात्मक वेदान्तचिन्तनं मुख्यधर्म इति विधीयते । तथापि ब्रह्मविद्याधिकारत्व । सर्वाश्रमिणा युक्त । ब्रह्मवित्पाशुपतयोर्मुक्त्युपदेश विधायक वाक्याना परस्पर विरोध । "एषामीशे पशुपति पशूना द्विपदामुतचतुष्पदा" । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश स्ससारमोक्ष स्थितिबन्धहेतु "। इत्यादि श्रुतिषु शिवस्य ब्रह्मण सर्वजीवाधिपतित्व । तद्बन्धमोक्षहेतुत्वञ्चावगमात् । तदनुग्रहाभावे तत्प्राप्त्यसम्भवात् । ब्रह्मवेतृत्व विधायक वाक्याना तद्दीक्षानुसरणे तदुपासकाना तत्साक्षात्कारमर्थादुपदिश्यते ॥ मौनाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । सर्वेषामाश्रमिणा ब्रह्मविद्याधिकारत्वमस्तु । तथापि तद्वृत्ति किमित्याकाक्षाया तल्लक्षणमधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ अनाविष्काराधिकरणम् ॥ १५ ॥

सू ॥ अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥

अनाविष्कुर्वन् बालकवत् स्वनिष्ठभक्ति ज्ञानवैराग्य शमदमादिक लोकानामप्रकटयन् । दम्भ दर्प राग द्वेषादि रहितस्सन् । सदा श्रवण मनन निदिध्यासन ध्यान धारणाधान समाधिना शिवयोगी सर्वदा सर्व शिवैकज्ञाननिष्ठागरिष्ठ भावानुसधान कुर्वस्तिष्ठेदित्यर्थ । कुत । **अन्वयात्** । शिवयोगिनश्शरीरेन्द्रियाद्यभिमान निराकरणपूर्वक स्वमनोवृत्तिरिशवे सदासमन्वयात् । बालादिवद्गुप्तशिवज्ञानवैभवत्वं स्वाभाविकमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । 'तस्माद्ब्राह्मण पाण्डित्य निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्' इति । "ज्योतिर्लिङ्ग भ्रुवोर्मध्ये नित्य ध्यायेत्सदा यति । आत्मानमात्मनासाक्षाद्ब्रह्मबुध्या सुनिश्चित" । "देहजात्यादिसम्बन्धान्वर्णाश्रम समन्वितान् । वेदशास्त्रपुराणानि पदपासुमिव त्यजेत्" । "एकाकी निस्पृहस्तिष्ठेन्नहि केन सहालपेत्" । "मुनि कौपीनवासोस्यान्नग्नोवा ध्यानतत्पर । अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निराशिष " । "आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह । सन्दिग्धस्सर्वभूताना वर्णाश्रम विवर्जित " । "अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च मही चरेत् । गच्छस्तिष्ठन्नुपविश च्छयानोवान्यथापि वा" । 'यथेच्छया वसेद्विद्वान् स्वात्मारामस्सदामुनि । बालोन्मत्तपिशाचवज्जडवृत्त्यालोकमाचरेत्' । ब्राह्मणस्समाहितो भूत्वा तत्वपदैक्यमेव सदाकुर्यात् । "आशाम्बरो न नमस्कारो न स्वाहाकारो न स्वधाकारो न निन्दास्तुति र्यादृच्छिकोभवेत्" । इत्यादिना शिवज्ञानवता बालादिवदुपादेयतया श्रुत । अत्र बालवत् । कामकर्मचारादिक सर्व विदुषोपादेयमुत डम्भादि रहितत्वमेवेति विशय । "बालोन्मत्तपिशाचवज्जडवृत्त्या लोकमाचरे"दित्यादि श्रुतिस्मृत्यागमेषु बालादिवज्जडवृत्तित्वं ब्रह्मविदामुपदेशात् । तद्वद्युक्तायुक्ताशून्यतया पुण्याऽपुण्यकर्मानुष्ठानमुपादेय । तस्मात् 'आत्मावाऽरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादि श्रुतिविहित वेदान्त श्रवणमननादिकमप्यनुपपत्तिस्सम्भवतीति प्राप्ते तत्राभिधीयते ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । अनाविष्कुर्वन्निति । "बालस्य यत्स्वभावाऽनाविष्काररूप कर्म तदुपादानो वर्तेत विद्वान् । कुत । **अन्वयात्** । सदाशिवस्यैकनिष्ठागरिष्ठ चित्तसमन्वयात् युक्त । "बाल्येन तिष्ठासे"दित्यस्मिन्विधौ । तस्यैव विदुषोऽन्वयसम्भव । इतरेषा विद्याविरोधित्वश्रवणात् । "नाऽविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहित । नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्" । "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि । सत्त्वशुद्ध्या ध्रुवस्मृति"रित्यादिषु ।

ब्रह्मनिष्ठानियमानि श्रूयन्ते । 'दृष्टान्ते न हि सर्वसम्भव' इति न्यायेन बालादिवद्दम्भरहितत्व-मात्रमुक्त । पूर्णाशवज्ञानिना सर्वशिवात्मकत्व निरन्तरभावाना वेदान्त श्रवणादिकमप्रयोजन । मन्दशिवज्ञानिना सर्वशिवात्मकज्ञानदार्ढ्यार्थ श्रवण मनन वर्णाश्रमाचारादिक सर्व विधेय । "समाधिमयकर्माणि मा करोतु करोतु वा । हृदयेनास्तसन्देह स्सजीवन्मुक्त उच्यते" । इत्यादि वेदान्तेष्वविदुषामेव त्वविविहित कर्मानुष्ठानत्व विदुषा स्वेच्छाधीन प्रवर्तकत्वञ्चोप-दिष्ट ॥ अनाविष्काराधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । श्रवण मननादि सहकृत शिवतत्त्वसाक्षात्कारवता पुरुषाणा पूर्णाधिकारिणामि-हैव जन्मनि जीवभावनिवृत्तिपूर्वक शिवतत्वप्राप्तिर्वा सालोक्यादिक्रमेण क्रममुक्तिरुत जन्मा-न्तरेत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ **ऐहिकाधिकरणम्** ॥ १६ ॥

सू ॥ ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्[1] ॥ ५१ ॥

अप्रस्तुत प्रतिबन्धे । प्रस्तुताना भक्तिवैराग्य शमदमादि सहकृत श्रवणादीना दृढाद्यभिमानलक्षणे प्रतिबन्धके असति सति ऐहिक ज्ञानमुत्पद्यते । अस्मिन्नेव जन्मनि परशिवब्रह्म साक्षात्कार उत्पद्यते । दृढदेहाभिमान रूपप्रतिबन्धके सति तु जन्मान्तरे पुनरपि श्रवण मनन निदिध्यासनानुष्ठानानन्तर तत्साक्षात्कारो लभते । कुत । **तद्दर्शनात्** । 'अनेक जन्मससिद्धस्ततो याति पराङ्गति"मित्यादि स्मृतिपुराणेषु जडभरतस्य जन्मत्रयेण जन्मान्तर-फलेन वामदेवानामेकजन्मनि पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्त्युपगमात् । प्रबलदेहाद्यभिमान-वतामनेकजन्मकृत ध्यानधारण पूजानमस्कार श्रवण मनन निदिध्यासनानुष्ठानेन शिवसाक्षा-त्कार । विशुद्धान्त करणाना स्वल्पदेहाभिमानवतामीश्वरानुग्रहवता मेकजन्मानुष्ठित शिव-भक्तिवैराग्यश्रवणाद्यनुष्ठानादिभिरेव शिवसाक्षात्कार इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

मुण्डकोपनिषदि । 'कस्मिन्भगवो विज्ञायते" । 'सर्वमिद विज्ञान भवति तस्मै सहो-वाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये" इति । हस्मयब्रह्मविदो वदन्तीत्युपक्रम्य "यथा नद्यस्स्यन्द-मानास्समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "स यो ह वै परम ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । इत्यत्र अभ्युदय नि श्रेयसात्मक फलद्वयविधायक द्विविध विद्या आम्नाता । फलाभिलाषासक्त पुण्यकर्मोत्पादक फलमभ्यु-दयफल शमदम वैराग्य भक्तिजीव करुणाश्रवणादिफलक मुक्तिफल नि श्रेयस सञ्ज्ञिक । तत्र शिवज्ञाननिष्ठावतामिहजन्मनि जन्मान्तरेवा मुक्तिरिति सन्दिह्यते । "तरति शोक-मात्मवित्" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । 'तमेव विद्वानमृत इह भवति' । 'नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय' । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता " । "अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते" इत्यादौ । विदुषामिहैव ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । कालविलम्बफल-स्वीकारे विद्याया । माहात्म्योच्छेदप्रसङ्गात् । तयाचेत् । ज्योतिष्टोमादिवन्मुख्यसाधनत्वा-योगाच्च । तस्माद्ब्रह्मविद्यावतामिहैव जन्मन्येव मुक्तिफलमुचितमिति प्राप्ते तत्र वक्ष्याम ॥

'ऐहिक मप्रस्तुत प्रतिबन्धे' इति ऐहिक । अभ्युदयफल मुपासन । अप्रस्तुत प्रति-

---

1 In the *Sankara-Bhashya* this *Sutra* is read as follows

ऐहिकमप्यप्रस्तुत प्रतिबन्धे तद्दर्शनात्

बन्धे। अप्रस्तुते प्रबलकर्मान्तर प्रतिबन्धे सत्यनन्तर । प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकाल इत्यनियम । कुत तद्दर्शनात् । दृश्यते हि प्रबलकर्मान्तरेण कर्मफल प्रतिबन्धाभ्युपगम । श्रुतौ। "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती"त्युद्गीथविद्यायुक्तस्य कर्मण । फलाप्रतिबन्ध श्रवणात् । भूतप्रतिबन्ध वर्तमानप्रतिबन्ध भाविप्रतिबन्ध सञ्ज्ञिकबन्ध त्रयेषु भूतवर्तमान प्रतिबन्धयो श्रुतिस्मृति पुराणेषु तारणोपायावगमात् । भाविप्रतिबन्ध निवृत्त्युपाय दर्शनात् । भरतस्य त्रिजन्मसु । जडभरतादीनामिव जन्मान्तरमुक्तिफलमविरुध्यते । इहजन्मनि मुक्तिविधायक वाक्याना वामदेवादिवद्भावि प्रतिबन्ध निर्मुक्तविद्वद्विषय। "वासनातानव ब्रह्मन्मोक्ष इत्यभिधीयते"। "नमोक्षो नभस पृष्ठे नपाताले नभूतले"। "सर्वाशासक्षयेचेत क्षयोमोक्ष इतीर्यते"। "बद्धोहि वासनाबद्धो मोक्षस्स्याद्वासनाक्षय"। इत्यादौ। निर्वासनायुक्तस्य ब्रह्मविद्यापूर्णस्यैवास्मिन् जन्मनि मुक्त्युपदेशादतो नविरुद्ध । ऐहिकाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु। जगद्वासनायुक्त ब्रह्मविद्यावता जडभरतादिवत् । कालान्तरेण मुक्ति निर्वासनामौननिष्ठाना। शिवैकचेतसा वामदेवादिवदिहजन्मन्येव मोक्षफलमस्तु। तथापि दहरादि ब्रह्मविद्यावता सशरीरमुक्तिरशरीरमुक्तिर्वा सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

सू ॥ एव मुक्तिफला नियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते ॥ ५२ ॥

पूर्वं जगद्वासनायुक्ताना जन्मान्तरेण निर्वासन शिवज्ञान निष्ठानामिहैव जन्मनि शिवप्राप्तिरूप मुक्तिफलमभिहित। तथाप्येव। शिवतत्त्वसाक्षात्कारवता सर्वेषा मुक्तिफलमेकमेवेत्यनियम । "सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म"। "यो वेद निहित गुहाया परमेव्योमन्"। "सोऽश्नुते सर्वान्कामान् सह। ब्रह्मणा विपश्चिते"ति श्रुतौ। ब्रह्मविदा ब्रह्मणासह सर्वकामावाप्ति दर्शनात् । सर्वेषा ब्रह्मविदामशरीर मुक्तिसञ्ज्ञिक कैवल्य मुक्तिरेवेति नियमो नास्ति। किन्तु शिवानुग्रहवता शमदमादि वैराग्य युक्तानामशरीरज्योतिर्लिङ्गानुसन्धान चेतसा परलोकवासना निर्मुक्तानामिहैव दहराकाशज्योतिर्लिङ्गे सुषुप्ति सुखवदशरीरेण प्रारब्ध नाशपर्यन्त जीवन्मुक्तदशाया नित्यनिरतिशयानन्दमनुभूय । तत्समाधिकाले प्रचण्डातपमध्य निक्षिप्त निवात कर्पूरदीपवत्स्थित्वा विदेहमुक्त्यवसरे । नदीसमुद्र न्यायेनैकत्व परमाकाश परशिवे सम्भवति । तद्भिन्नाना मूर्तपरशिव ब्रह्मलोक भोगवासनायुक्ताना प्राणावसाने शिवलोक निवासोचित दिव्यमङ्गलविग्रहेण सालोक्य सामीप्य सारूप्यात्मक कल्याणविभूति सञ्ज्ञिक सशरीरमुक्तिर्भवति । तस्माज्जीवन्मुक्तानामशरीरमुक्तिस्सशरीरमुक्तिरित्यनियम । कुत । "**तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते**"। "यदेव ज्ञानफल तदेव कर्मफलं"। "य यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेबरं"। "तं तमेवेति तत्त्वज्ञस्सदा तद्भावभावित"। "अन्त्यकाले प्रबुद्धोयस्सुहृदा बुद्धितोपि वा"। "शिवमेकमनाध्यायन् स याति परमां गतिं"। "यदा शिवात्मकं रूप ध्यायन्प्राणान्विमुञ्चति"। "तदाऽसौ शिवता याति नान्या गति''रिति श्रुति । इत्यादि श्रुतिस्मृत्यागमादिषु तद्वदुपदेशात् । मूर्तपरशिव ब्रह्मोपासनावस्थाया । तच्चित्तस्य मूर्तब्रह्मधृते । मूर्तब्रह्माकाराकारितत्वात् अमूर्तपरशिव तत्वोपासनाया भक्तिचित्तस्या मूर्तशिवतत्त्वधृते । मुक्तिभेदो न

विरुध्यत इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "न तत्र प्राणानोत्क्रामन्ते तत्रैव समवलीयन्ते"। "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थास्सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्वा । ते ब्रह्मलोकेतु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्तिसर्वे"। इति श्रूयते। अत्र। 'न तत्र प्राणानोत्क्रामन्ति' इत्यत्र सद्यो-मुक्त्यवगमात्। "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले" इत्यत्र क्रममुक्त्युपदेशात्। परशिव ब्रह्मो-पासकाना सद्योमुक्तिक्रममुक्तिसञ्ज्ञिकाशरीरमुक्तिस्सशरीरमुक्तिर्वेति सशय । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत"। "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेते"त्यादि धर्मप्रकरण पठिताभ्युदय फलवत्। ब्रह्मविद्या फलस्यापि स्वातिशयत्वमनवद्य । दहरशाण्डिल्योपकोसलादि ब्रह्म-प्रकरण पठितोपासनाना कर्मत्वात्। "नास्त्यकृत कृतेने"ति श्रुतौ कृतस्य कर्मणोऽकृत मोक्षहेतुत्व निरासावगमात्। "आत्मावाऽरेद्रष्टव्य" इत्यादौ श्रवणजानित तज्ज्ञानस्यैव मोक्षागत्व व्यवस्थापनाच्च। नचोपासनस्य ब्रह्मप्राप्ति सम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

धर्मप्रकरणपठित ज्योतिष्टोमाद्युपासकानामिव ब्रह्मप्रकरण दहरादि विद्योपासकाना-मनित्यफलमश्रावणीय। तद्विधायक श्रुत्यदर्शनात्। तैत्तिरीये। "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म"। "यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन्"। 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते' तीत्यत्र सालोक्यादि त्रिविधविभूत्यात्मक कल्याणविभूतिर्वासनायुक्त दहरोपासकाना दृश्यते। "दहर विपाप परमेश्मभूत"मित्यादिना। तैत्तिरीये । "हृत्पुण्डरीकं विरज विशुद्ध" इत्यारभ्य "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त"। 'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्ता'दिति कैवल्ये दहरोपासकानामशरीर कैवल्यविभूतिर्निर्वासन परशिवध्यानानिष्ठानामुपदिश्यते ॥

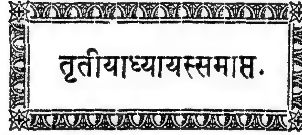
"श्रद्धाभक्तिर्ध्यानयोगादवेहि"। "आत्मानमरणिकृत्वा प्रणवचोत्तरारणि"। "ध्यान-निर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित"। "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देवएक"। "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयस्याते विश्वमाया निवृत्ति"। इत्यादि श्रुतिशतेषु ब्रह्मविद्योपासकाना नित्यनिरुपम शरीराशरीरमुक्तिद्वय प्राप्त्युपदेशात्। ब्रह्म-विद्याया स्सर्वाधिकत्वमनिवार्य। ध्यानाद्युपासनाना कर्मत्वव्यपदेशे श्रवणादीनामपि कर्मत्वं प्रसज्येत। "आत्मावाऽरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यत्र परशिव साक्षात्कार फलमनूद्य तत्साधनत्वेन श्रवणादिकमुपदिष्ट । तत्र श्रवणमननादि सहकृत निदिध्यासनारूपोपासनस्यैव मुख्य साक्षात्कारहेतुत्वमुपदिष्ट। न वैद्यशास्त्रादिवद्वाक्यार्थ ज्ञानेन सिद्ध्यति ॥

ननु। लोके व्योमस्थित नक्षत्राणि सर्वेषामनुभवदर्शनात्। तत्पुण्यक्षये भूपतनद्योत नात्। "स शरीरमुक्ति कैलासे सम्भवतीत्यूह्य। किञ्च। उपमन्यु दधीचि गौतम प्रमुखशिव-योगिभिर्योगमहिम्ना कैलासे त्रिविधमुक्ति विभूत्यनुभव पुरुषाणा दृष्टत्वात्। तत्रैव पूज्य पूजकभावासद्भावात्। भल्लाण चिरुतुण्ड चारमवेमाराध्योद्भटाराध्याना शरीरेण राज्येन-परिवारेण ग्रामेण सह शिवलोकप्राप्तिदर्शनाच्च। नानुभवविषयमशरीरमुक्तिरिति चेन्न। सशरीरमुक्तिवदशरीरमुक्तिरपि श्रुत्युत्क्यनुभवसिद्धत्वात्। सुषुप्ति समाधिषु। स्थूलसूक्ष्म शरीराभावतया विदुषामविदुषामपि अशरीरानुभवमनुभूय पुनस्तदनुभवोपदेशाच्च। न च स्वर्गप्राप्त तेजश्शरीर नक्षत्रादिवत् शिवलोकप्राप्त महापुरुषाणामपि पुन पुनरावृत्ति।

'वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्था स्सन्यासयोगाद्यतय श्शुद्धसत्त्वा । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' । इति श्रुतौ तल्लोकादेव कैवल्यमुक्त्युपदेशात् । ब्रह्मविद्योपासकाना नित्य निरतिशयानन्द स्वभावाद् द्वितीयसशरीराशरीरमुक्तिद्वय स्वेच्छानुसारेण लभ्यते । तस्मान्नचैकमुक्तिरिति नियमस्सम्भवतीति निर्श्चायते ॥ मुक्तिफलाधिकरण समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक
विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तव्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमासा सूत्राऽर्थप्रकाशके
श्रीकरभाष्ये उपासनाध्यायसञ्ज्ञिक तृतीयाध्यायस्य पुरुषार्थाधि
करणादि सप्तदशाधिकरणावच्छिन्न पुरुषार्थोऽतश्शब्दा-
दिति बादरायण इत्यादि द्विपञ्चाशत्सूत्रात्मक
चतुर्थ पादस्समाप्त ॥

— श्री शिवायगुरवेनम —

॥ अथ श्रीकरभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

॥ फलाध्याय प्रारम्भ ॥

तृतीयाऽध्याये तत्व पदवाक्यार्थसिद्धोपास्योपासक शिवजीव प्रतिपादक दहरादि विद्याचिन्ता कृता । इदानी चतुर्थाऽध्यायस्य प्रथमपादे सर्वासा विद्याना फल । द्वितीये त्व पदार्थ भूत जीवोत्क्रान्तिदशा विशेषफल । तृतीये अर्चिरादि गतिफल । चतुर्थे स्वाभाविक जीवभाव निवृत्ति पूर्वक शिवत्वप्राप्तिरूप परमपुरुषाऽर्थफल दर्शयति । तस्मादेतदध्यायस्य फलाभिधान । पूर्वाऽध्याये दहरशाण्डिल्यादि विद्याविधानस्य पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवप्राप्तिसिद्ध्यर्थ साधनैस्सह निरूपणे सकृदेव प्रपन्नाना । 'सकृत्स्मरणमात्रेण सर्वसिद्धिकर भवेत्' । 'सकृदौपासन कुर्यान्मायापाश निवृत्तये' । इत्यादि स्मृति पुराणेषु सकृदुपासनामात्रेण जीव भावनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरसकृदुपासने मानाभावात् । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेती"त्यादि ब्रह्मोपासन विधायक वाक्याना सकृत्कालपरत्वमित्याशङ्काया तन्निराकरणार्थमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ आवृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

"आत्मावाऽरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" । "तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति"रित्यादि श्रुतिषु सकृदसकृन्नियमादर्शनेप्यसकृदनेकवारमविस्मरणेन आवृत्तिः । "परशिवध्यान श्रवण मननाद्यभ्यास" । कर्तव्य । कुतः । उपदेशात् । "आसुप्तेरामृते काल नयेद्वेदान्तचिन्तया । दद्यान्नावसर किंचित्कामादीना मनागपि" । "सुप्तेरुत्थाय सुप्त्य(ॐ्तं)न्त ब्रह्मैक (प्र)विचिन्त्यता । गच्छंस्तिष्ठन्नुपविशन् शयानोप्यन्यथापि वा" । "यथेच्छया वसेद्विद्वान् स्वात्मारामस्सदा मुनि" । सर्वतस्स्वरूपमेव पश्यन् जीवन्मुक्तिमवाप्य प्रारब्ध प्रतिभास नाशपर्यन्त स्वरूपानुसन्धानेन वसेत् । स्वरूपानुसन्धान विना अन्यथाचारपरो न भवेत् । "वेदान्तश्रवण कुर्वन् योग समारभेत्" । इत्यादि श्रुतिषु । "तच्चिन्तन तन्मनन अन्योन्यप्रबोधन । एतदेक परत्वञ्च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधा" । "तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणा" । "दिनेदिने च वेदान्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् । गुरुभक्ति सदा लब्ध्वा भजन्ति शिवमव्यय"मित्यादि स्मृतिष्वपि । निरन्तरं शिवश्रवण मनन ध्यान धारणावधानज्ञान विधानमुपदिष्टत्वात् । सकृदुपासनेन बुद्धेस्तदात्मकत्वाभावाच्च विस्मरणेन सदा तदुपासनमावश्यकमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेती"त्यादि श्रुतिषु ब्रह्मवेदन रूपोपासनस्य सकृदसकृदिति विनिगमकाभावाद्भक्ताना सकृदुपासनमुताऽसकृदुपासनमेवेति सन्दिह्यते । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती"ति वेदनमात्रस्यैव विधानात् । असकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात् । नचावघातादिवद्वेदनस्य ब्रह्म पारोक्ष्य प्रति दृष्टोपायत्वाद्यावत्कार्यमावृत्तिरिति शक्य वक्तु । वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात् ज्योतिष्टोमादि

कर्माणि वेदान्तविहितश्च वेदन शिवाराधनरूप आराधिताच्च। परमपुरुषाद्धर्मार्थ काम मोक्षाख्य पुरुषार्थावाप्तिरिति हि फलमत उपपत्तेरित्यत्र प्रतिपादित । अतो ज्योतिष्टोमादिवद्वयाशब्द सकृत्कृतमेव शास्त्रतात्पर्यमिति निश्चायते । **सकृत्कृते कृतशास्त्रार्थ** इति न्यायदर्शनात्प्रयाजादिवत् । सकृदनुष्ठेयमेवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **आवृत्तिरसकृदुपदेशात्** । आवृत्तिरसकृदिति । असकृदावृत्तमेव वेदन शास्त्रार्थ । कुत । उपदेशात् । "सन्देहे कार्यशेषा"दिति नियमेन । "छागपशुन्यायवत्" । श्रुत्यन्तरेष्वसन्दिग्धतया सदा परशिव ब्रह्मोपासन पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्त्यर्थमुपदेशाद्व्यपदेशात् । "यथा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यति मानव । तथा शिवमविज्ञाय दु खस्यान्तो भविष्यति" । "त्र्यबक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन । उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्" । "आदिमध्यावसानेषु दु.खं सर्वमिद यत । तस्मात्सर्व परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवानघ" । "निद्राय लोकवार्ताया-ऽशब्दादेरात्मविस्मृते । क्वचिन्नावसर दत्त्वा चिन्तयात्मानमात्मनि" । इत्यादि स्मृतिषु । "ईश्वरन्तमह वन्दे यस्य लिङ्गमहर्निश । यजन्ते सहभार्याभिरिन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा" इति जैमिन्याचार्यकृत वेदपादस्तवेऽपि च । "असकृदुपासना विध्यवगमात्" । "सकृदेव प्रपन्नाना सद्योमुक्तिर्विधीयते" । "सकृदुच्चारणादेव सर्व सिद्धिकर भवे"दित्यादि स्मृतीना तन्माहात्म्य स्तुतिमात्रपरत्वमिति विवक्षित । "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" । "भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एव वेद । यत्सवेद समयैतदुक्त." । "अनुम एता भगवो देवता गाधीयदेवतामुपास्व" इत्यादि श्रुतिषु उपक्रमोपसहार्ययोर्विध्युपास्ययो र्व्यतिकरोपदेशे मोक्षसाधनरूपस्य वेदनस्य उपासनरूपत्वावगमात् । उपासन शब्दस्य च स्मृतिसन्तानवाचित्वात् । यदुक्त प्रयाजादिवदिति तन्न । तस्यादृष्टफलत्वात् । उक्त सकृदनुष्ठानं । तथा 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादि वाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु । "आत्मावाऽरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" । 'ततस्तु तं पश्यति निष्कळ ध्यायमान' इत्यादिषु ध्यायतिना वेदनमभिधीयते । "ध्यान च चिन्तन" । तच्च स्मृतिसन्तति रूपं । न स्मृतिमात्र । "उपास्तिरपि तदेकार्थ" । एकाग्रचित्तवृत्ति नैरन्तर्ये प्रयोग दर्शनात् । तदुभयैकार्थ्यादसकृदावृत्त सन्तत स्मृतिरिह 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' । "ज्ञात्वा देव मुच्यते सर्वपाशै" रित्यादिषु वेदनादि शब्दैरुपासनमेवाभिधीयते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

"ऊर्ध्वायनम" । "ऊर्ध्वालिङ्गायनम" इत्यारभ्य लिङ्गस्य सर्वात्मकत्व प्रसाध्य । "एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्गऽस्थापयति पाणिमन्त्रं पवित्र"मित्यत्र । सर्वलिङ्गऽस्थापयति वाक्येन । यथा सर्वथा भूशरीरसाधारण्येन लिङ्गस्थापनविधान दर्शनात् । तथा सर्वदा बाह्याभ्यन्तरेषु जप पूजा नमस्कार श्रवण मननादि शिवोपासनमभिहित । तथाच स्मृति । 'गच्छस्तिष्ठत्सदा विद्वान् शिवलिङ्ग यथामुदा । बाह्याभ्यन्तरदेहेषु धृत्वा भक्त्या चिदात्मक' । "लोके प्रवर्तते भक्तौ तद्वच्छ्रवण कीर्तनात् । श्रवणात्पूजनाध्यानात् साम्ब ससार भेषज" । 'चिन्तयेत्सतत धीमान्नान्यथा मोक्षमाप्नुयात्' । इति दर्शनात् । निरन्तरमनन्य भावेन श्रवणमननादि साधनत्वेन तदुपासनं कर्तव्यमिति निश्चीयते ॥ **आवृत्त्यधिकरण समाप्तम्** ॥

नन्वसकृच्छिवोपासन मुमुक्षूणामस्तु । तथापि केनमार्गेण तदुपासनं कर्तव्यं । तत्र भेदभावेनोताऽभेदेन वेत्याशङ्कायामाधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ आत्माऽधिकरणम्[1] ॥ २ ॥

सू ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

आत्मा जीव । निरन्तरानुसन्धानेन परशिवब्रह्मसाक्षात्कार तत्प्राप्तिं च लभतीति । मुमुक्षवो भक्ता । वेदान्तादिभिर्ज्ञात्वा दहरशाण्डिल्याद्युपासनेन परमात्मान **ग्राहयन्ति** । जानन्ति । **उपगच्छन्ति** । प्राप्नुवन्ति चेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । तु शब्दोऽत्र निश्चयार्थ । "यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिं । 'तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजन परम साम्यमुपैति' । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । इति मुण्डके ब्रह्मोपासकाना । ब्रह्मसाक्षात्कारत्व ब्रह्मप्राप्तित्वञ्च दर्शित । " हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्धं" । इत्यारभ्य 'उमासहायं परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त' । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमस. परस्तात्" । इत्यन्तेन कैवल्ये दहरोपासकाना मुमुक्षूणा शिवतत्त्वप्राप्ति श्रूयते । उपासनानि त्रिविधानि । "अहं ग्रहोपासनानि प्रतीकोपासनानि अङ्गावबद्धोपासनानि च" । तत्राऽहं ग्रहोपासनानि दहरशाण्डिल्य वैश्वानरोपकोसल विद्यादीनि । तासु काचिद्विद्यासु । 'वाच ब्रह्मेत्युपासीते'तिवत् । चेतनजीवात्मकत्वेन परमात्मोपासनमुपदिष्ट । कासुचिद्विद्यासु । **अधिकतु भेदनिर्देशात्** । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि' । इत्यादि शास्त्रानुसरणेन जीवस्य स्वाभिन्नतया ब्रह्मोपासन दर्शित । तदेवाऽहं ग्रहोपासनं । "क ब्रह्म ख ब्रह्मे" त्यादि श्रुतिषु ताम्र मृण्मय शिलादि विग्रहेषु शिवकेशवादिवत् । 'नामब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिना नामादि जडपदार्थेषु ब्रह्मदृष्ट्या ब्रह्मोपासन प्रतीकोपासनमित्युच्यते । "उद्गीथादि पदार्थेषु कर्माङ्ग यज्ञादिषु ब्रह्मदृष्टिरङ्गावबद्धोपासन"मित्युच्यते । तस्मादत्र । उपासकस्य जीवस्य चेतनरूपस्स्वात्मानमेव शिवत्वेनोपासनमुत स्वभिन्न जडपदार्थेषु ब्रह्म दृष्ट्या ब्रह्मोपासन ॥

किञ्च । दहरादिषु केवल शिवोपासन कर्तव्यमिति सन्दिह्यते । "अयमात्मा ब्रह्म" । "अहं ब्रह्माऽस्मि" । "प्रज्ञान ब्रह्म" । इत्यादिषु जीवस्यैव ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात् । स्वस्य स्वात्मत्वेन ब्रह्मोपासनमनिवार्य । "वाच ब्रह्मेत्युपासीत" । "नाम ब्रह्मेत्युपासीत" । "मनोब्रह्मेत्युपासीत" ।" प्राणो ब्रह्मेत्युपासीत" । इत्यादिषु वागाद्यचेतन पदार्थेषु ब्रह्मत्वोपदेशात्तदात्मकत्वेन ब्रह्मोपासनमप्युचित । अतश्चेतनाऽचेतन पदार्थविलक्षणत्वेन दहरादि स्थलेषु । मुमुक्षूणा सदाशिवोपासनमकर्तव्यमेवेति प्राप्तेभिधीयते । "दहर विपाप परमेश्मभूत-"मित्यारभ्य "तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्य"मिति दहरान्तरत्वेन परमात्मोपासनमभिधाय स क इत्याकाङ्क्षाया । "यो वेदादौ स्वर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित" । "तस्य प्रकृति लीनस्य य परस्समहेश्वर" इत्यादिना शिवतत्वोपासन तैत्तिरीये । मुमुक्षूणा चेतनाऽचेतन विलक्षणत्वेन बहुधा प्रपञ्चित । कैवल्ये । "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध"मित्यारभ्य । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । इत्यादिना चित्प्रकृत्यात्मक लीलामङ्गल

1 In the *Sankara-Bhashya*, this *Adhikaranam* is termed as follows

आत्मत्वोपासनाऽधिकरणम्

विग्रहोपासकत्व । दहरपुण्डरीके मुमुक्षूणामुपदिष्ट । "आकाश शरीरं ब्रह्म" । "सत्याऽत्मप्राणाराम मनआनन्द" । "शान्तिसमृद्धममृत" । इति "प्राचीन योग्योपास्व" । इत्यादिना तथा दर्शित तस्मात् । चेतनाऽचेतन विलक्षणत्वेन परशिवोपासन मुमुक्षूणा कर्तव्यमिति निश्चीयते । " सर्व खल्विद ब्रह्म" । "सर्वो वै रुद्र" । " ऋतऽसत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल" । "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमोनम" । इत्यादिषु शिवस्य परब्रह्मणस्सर्वात्मकत्व । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मानवेद यस्याऽत्मा शरीर य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत' इति । " यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीषु यो रुद्रो विश्वा भुवना विवेश तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । इत्यादिषु । तस्य सर्वान्तर्यामित्व निर्देशात् । चेतनाऽचेतनादिषु ब्रह्मोपासनमविरुध्यते ॥

किञ्च । **अधिकतु भेदनिर्देशात् । भेदव्यपदेशाच्चान्य** । 'एषामीशो पशुपति पशूना विश्वाधिको रुद्रो महर्षि' । "ईशानस्सर्वविद्याना मीश्वरस्सर्व भूताना" । "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति"रित्यादि प्रात्यक्षिक शास्त्रदर्शनात् । "शिवाख्यं परब्रह्म जीवादधिकमेव" तथापि । "तत्त्वमसी"त्यादि भेदाऽभेद विधायक वाक्येषु । उपास्योपासकाना चरमावस्थायामभेद व्यपदेशात् । " अह ब्रह्मास्मी"त्यादि महावाक्येन शिवोऽहमित्युपासनमविरोध । "आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणि" । "ध्यान निर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" इत्यादौ निरतिशय परमानन्द चिदचित्प्रपञ्च विलक्षण शिवतत्त्व प्राप्तिरेव मोक्ष इति । सर्ववेदान्त सिद्धान्तोपदेशेऽपि तदुपासनारूप ध्यानाभावेन पशुत्व निवृत्ति पाशविच्छेदश्च नसम्भवति । तदसम्भवे शिवतत्त्व प्राप्त्ययोगात् । "निरन्तर मनविच्छिन्न शिवोपासन कर्तव्य" । "ध्यायीतेशानं प्रध्यायितव्य" इत्यारभ्य । "शम्भुराकाश मध्ये शिव एको ध्येय शिवङ्कर स्सर्वमन्यत्परित्यज्य" इत्यन्तेन मुमुक्षूणामन्यदेवतोपासना निषेधावगमात् । चेतनात्मक जीवे वा जडप्रपचे । सन्तत शिवभावन शिवतत्त्वप्राप्ति हेतुरिति निश्चीयते । "**तदनन्यत्वमारम्भण** शब्दादिभ्य" इत्यत्र शिवोपादान प्रपचस्य शिवात्मकत्वमसङ्कुचितत्वेन निर्दिष्ट । अत्र केचित् । "प्रपचोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स विज्ञेय" इत्यादि श्रुति शतेषु परब्रह्मण शिवस्याऽत्मशब्दप्रयोग दर्शनात् । "आत्मा तु शिव एव" । मुमुक्षूणा दहर शाण्डिल्यादि सर्वब्रह्मविद्यासु निरन्तरमुपास्य । इत्येव**मुपमन्यु दधीचि गोतम** प्रमुखा स्वहृदय पुण्डरीके शिव परमात्मान श्रवण मनन कीर्तन स्मरणाद्युपासनेन ग्राहयन्ति । जानति साक्षात्कुर्वन्ति उपगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । इति वदन्ति । चकारस्समुच्चयार्थ । तु शब्देन देवतान्तरध्यान निरासा निश्चीयत इति गम्यते । तदपि युक्तमेव ॥ आत्माऽधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । "प्रधानक्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेश स्ससारमोक्ष स्थिति बन्धहेतु" । "पृथगात्मान प्रेरितार च मत्वा" । इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणो पृथक्त्वानुसन्धान विधानावगमात् । कथ ब्रह्मभावेन जीवोपासन कर्तव्यमित्याशङ्काया(मधिकरणान्तरेणा) आह ॥

॥ प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ न प्रतीके न हि स ॥ ४ ॥

प्रतीकोपासन तैत्तिरीये श्रूयते । 'भृगुर्वै वारुणि ' । 'वरुण पितरमुपससार'। 'अधीहि भगवो ब्रह्मेति'। 'तस्मै एतत्प्रोवाच' । "अन्न प्राणं चक्षु श्रोत्र मनो वाच"मिति इत्यादिना । प्रतीके । अन्नमयादि प्रतीकोपासने । ब्रह्मभावेनान्नमयादीनामुपासन कर्तव्य-मिति चेन्न । कुत । 'स हि सर्वव्यापक शिव एव । अन्नमयादिष्वन्तर्यामित्वेन स्थितत्वात् । तदुपासनेन मुमुक्षूणा स्थूलारुन्धती न्यायवत्परपरामुक्तिहेतुत्व सम्भवतीति सूत्र सूचित भावार्थ । अत्रान्नमयादीना जगज्जन्मादि हेतुत्वेन ब्रह्मत्वोपदेशात् । घटपटादिवत्परिच्छिन्न जडात्मकान्नमयादिषु ब्रह्मभावेनोपासन कर्तव्यमेवेति विषय । "पिता वरुणोऽपि पुत्र भृगु प्रत्यन्नमयादीना ब्रह्मत्वे नोपासनमभिहितत्वेपि" तन्न विधेय । जडत्वात् । लोके कृत्रिम गजाश्वादिषु गजादि भाव भाविताना तत्फला दर्शनात् । नश्वरान्नमयादिषु सत्त्वशिवोपासन सर्वथा नसम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "साधनाभावे साध्या निष्पत्ते''रितिन्यायेन । लोके सौधारोहण कामाना सोपानारोहण दृष्ट । तद्वद्दहराद्युपासना समर्थाना मन्दप्रज्ञानामन्न-मयादिषु परशिव ब्रह्मत्वेनोपासनस्य समक्षजलन्यायेन स्थूलारुन्धतीन्यायेन च परम्परा शिव ब्रह्मसाक्षात्कार हेतुत्वमिति निश्चीयते । लोके भृत्यादिषु प्रभुभावनया सन्मानादिकस्य प्रभु-कटाक्ष हेतुत्व । राज्ञि भृत्यभावस्य दण्डन हेतुत्वं दृष्ट । तद्वत् । शिवोत्पन्न चेतनाऽचेतनेषु शास्त्रनिश्चितेष्वन्नमयादिषु शिवदृष्टयोपासनस्य शिवसाक्षात्कार हेतुत्वमिति निश्चीयते । तस्मात् । अथ "योऽन्या देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति । न सवेद अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत" । 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवता अह वै त्वमसि भगवो देवते'ति व्यतिरेकेणोक्त सर्वेषामुपासनाना समञ्जसमेव । तद्वच्छान्दोग्ये । "सर्वं खल्विद ब्रह्म"। 'तज्जलानीति शान्त उपासीते'ति चेतनाऽचेतन प्रपञ्चस्य सर्वस्य ब्रह्मत्वेनोपासन मुपदिशति । तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वा त्तन्नियामकत्वात्तदन्तर्यामित्वात्सर्वं ब्रह्मेत्युपदिष्ट ॥

अत्र हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

उत्कर्षात् । "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे" । "असङ्ख्यातास्सहस्राणि स्मर्यंते न च दृश्यते" । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । "पुरुषो वै रुद्रस्सन्महो नमो नम" । "विश्व भूतं भुवनं चित्र बहुधा जात जायमान च यत्" । "सर्वो ह्येषरुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" इत्यादि श्रुतिशतेषु । शिवस्य परब्रह्मणश्चिदचिद्विश्वोत्कर्षत्व व्यपदेशात्सर्वा-धिक्यत्व निष्प्रत्यूह । तथापि । "सर्वो वै रुद्र" । "ऋतꣳसत्य पर ब्रह्म पुरुष कृष्ण पिङ्गल" । "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमो नम" इत्यादिषु तस्यैव सर्वात्मकत्व कथनादन्नमयादिषु ब्रह्मदृष्टिर्युक्ता । "निधनपतये नम" इत्यारभ्य लिङ्गात्मकस्य शिवस्य ब्रह्मण सर्वात्मकत्वं दर्शयित्वा । 'एतत्सोमस्य सूर्यस्य सर्वलिङ्गꣳस्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र' मित्यत्र । सूर्यस्य सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिन सोमस्य उमासहितस्य भक्ततारणार्थं परिच्छिन्न पाण्यधिकरण लिङ्गपूजादि विविरुक्त्वा । 'सद्योजातं प्रपद्यामी'त्यादिना सद्योजातादि पञ्च-ब्रह्ममन्त्रैस्तदुत्कर्षत्व व्यपदेशात् । व्यापकस्य शिवस्यान्नमयादि परिच्छिन्नेषूपासनमविरुद्धं ॥

ननु । "वाच ब्रह्मेत्युपासीत" । "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" । "आदित्यो ब्रह्मेत्युपासीत" । इत्यादिषु । वागादीना ब्रह्मत्व निर्देशात् ब्रह्मणि वागादि दृष्टया ब्रह्मोपासन कर्तव्य । इति चेन्न । तद्विवायक श्रुतियुक्त्यनुभवदर्शनात् । "यस्मै नमस्तच्छिरो वर्मो मूर्वानं ब्रह्मोत्तराहनुर्यज्ञोवरा विष्णुर्हृदय५सवत्सर प्रजनन"मित्यादिना शिंशुमारात्मा निरूपणे हृदयादि रूपेभ्यो विष्ण्वादिभ्य पार्थक्येन सर्वोत्कृष्टत्वादेव हि परब्रह्मणश्शिवस्य प्रधान शिरोरूपत्व 'यस्मै नमस्तच्छिर' इति नमस्कारविषयत्वेन लक्षणेनैवानूद्याभिहित । 'अवसाने च । त्वं भूतानामधिपतिरसि त्व भूताना५श्रेष्ठोऽसी'ति तस्यैव सर्वभूतविषयमाधिपत्य श्रेष्ठत्वञ्चोक्त्वा 'नमस्ते नमस्सर्वं ते नम' इति सर्वभूतोत्कृष्टता सिद्ध । निखिल नमस्कार पर्यवसानभूमित्वमुक्त । सर्वत्रच । "नमस्ते रुद्र मन्यव" इत्यादिषु सर्वोत्कृष्टतयैव पुन पुनरस्मै नम प्रयुज्यते । "ऐश्वर्यादिना हि लोकेऽधिक नमन्ति" । ततस्सर्वनमस्कारविषयतया सर्वोत्कृष्टत्वसुमासहित विरूपाक्ष ईश्वरशब्दविषयभूत परब्रह्म । अस्य सर्वोत्कृष्टस्य सर्वनमस्कारव्याप्तिदृष्टस्य । सर्वेषा मन आदित्यादीना प्रतीकानामुपास्यत्व । अतएव "श्वभ्य श्वपतिभ्यश्च वो नम" इत्यादिष्वत्यन्त निकृष्टेष्वपि सर्वोत्कृष्ट ब्रह्मव्याप्तिदृष्ट्या श्रुति प्रयुक्तेति । "तस्मादुत्कृष्टसन्धानानि निकृष्टेषूपचारदर्शनात्" । विश्वाधिकब्रह्मदृष्ट्या मन प्रभृतीनामुपास्यत्वं सिद्ध । प्रभु भृत्यवद्ब्रह्मणि वागादि दृष्टि प्रत्यवायकरी ॥ प्रतीकाधिकरण समाप्तम् ॥

छान्दोग्ये 'आदित्य यूपमुपासीते'त्यादौ समुत्कृष्टस्यापकृष्टारोपणोपासना दर्शनात् । उत्कृष्टे राजनि भृत्यदृष्टि प्रत्यवायकरी । भृत्येषु राजदृष्टिरभ्युदय फलायेति यदुक्त तदयुक्त इत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ आदित्यादिमत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ आदित्यादि मतयश्चाङ्ग उपपत्ते ॥ ६ ॥

"आदित्यो ब्रह्मेत्युपासीते"त्यादिष्वङ्गावबद्धोपासनेषु आदित्यादीना ब्रह्मत्वोपदेशेपि **आदित्यादि मतयश्च** । 'आदित्य यूपमुपासीते'त्यादि श्रौतविध्यनुसारेण । आदित्यादिषु यूपादि बुद्धयस्सर्वेच अङ्ग । ब्रह्मविद्याया अङ्गएव कुत । **उपपत्ते** । "उद्गीथ ब्रह्मेत्युपासीते"त्यादिना । उद्गीथविद्याया स्साक्षात् ब्रह्मसाक्षात्कारत्वावगमात् तदङ्गभूत यूपस्य ब्रह्मप्रकरणपठितत्वेनादित्यादेस्समुत्कृष्टत्वेन आदित्य यूपमुपासीतेति वाक्योपपत्तेरविरोध । "विद्याञ्चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभय सह"इत्यादिषु कर्मप्रतिपादक वेदस्य विद्यात्मकत्व ब्रह्मप्रतिपादकवेदस्य विद्यात्मकत्वञ्चोपदेशात् । 'ब्रह्मविदाप्नोतिपर'मित्यादिषु ब्रह्मविद्याया पाशनिवृत्तिपूर्वक परशिवप्राप्तिरूप परमपुरुषार्थ फलकत्वाच्च समुत्कृष्टत्वमनिवार्यम् । तस्माद्ब्रह्मप्रकरणपठितोद्गीथ विद्यान्तर्गत यूपस्य अविद्याप्रपञ्चावच्छिन्न सूर्यादेरुत्कृष्टत्वात्प्रभुभृत्यादिवदुत्कृष्ट कनिष्ठत्ववादोह्ययुक्त इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । 'असावादित्यो ब्रह्मे'त्यादौ सूर्यस्य ब्रह्मात्मकत्व कथनात् । "आदित्य यूपमुपासीते"त्यादावादित्यस्य यूपत्वव्यपदेशाच्च । आदित्यादौ यूपादि बुद्धयस्सम्भवन्ति न वेति सन्दिह्यते । 'आदित्यो वा एष एतन्मण्डल तपति' । "असौ योवसर्पति नीलग्रीवो विलोहित" । इत्यादिषु आदित्यस्य साक्षाच्छिवत्वव्यवस्थापनात् । 'एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुष' इत्यादि श्रुतिषु । "सौरमण्डलमध्यस्थं

साम्ब ससारभेषज"मित्यादि स्मृतिषुच शिवस्य परब्रह्मण मुख्यत्वे सूर्यमण्डलान्तर्वर्तित्वोपदेशाच्च। तस्य यूपादिसाम्यत्वमयुक्तमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे। **आदित्यादि मतयश्चाङ्ग उपपत्तेः।** च शब्दोऽवधारणे। आदित्यादि मतय । आदित्यादिषु मानस क्रत्वङ्गभूत यूपादि बुद्धय । **अङ्ग** । साक्षाद्ब्रह्मविद्याङ्ग एव। कुत । उपपत्ते । ब्रह्मादित्यादि पदार्थेभ्यो मानसिक ब्रह्मविद्याङ्गयूपादे । समुत्कृष्टत्वोपपत्ते । "तत्प्राणेष्वन्तर्मनसो लिङ्गमाहु"। "मनएव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो"। देशाद्देश गते चित्ते मध्येयच्चेतसो वपु । "अजाड्य सविन्मनन सविद्रूप तदुच्यते"। इत्यादि श्रुतिषु प्रपञ्चादिभ्य स्थूलेभ्यस्सूक्ष्मरूपमानसस्य सर्वाधिक्यत्व व्यवस्थापनात्। मानसिक ब्रह्मविद्याङ्गरूपयूपादे । सूर्यादिभ्यस्समुत्कृष्टत्व। "असावादित्यो ब्रह्मेत्यादिषु सूर्यस्य ब्रह्मात्मकत्व कथनात्सर्वोत्कृष्टत्वमिति यत्तदयुक्त। "ख ब्रह्म क ब्रह्म अन्न ब्रह्म प्राणो ब्रह्मे"त्यादिषु शिवोपादानत्वादुपासनार्थ। सर्व ब्रह्मेत्युक्त। "एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मय पुरुष" इत्यादौ परमात्मनस्सूर्यान्तर्वर्तित्वात्सूर्यस्य सर्वातिशयत्वमिति यत्तदप्यनुपपन्न। "यो रुद्रो अग्ना"वित्यादिषु शिवस्य सर्वान्तर्यामित्व व्यवस्थापनादतो मानसिकोद्गीथ विद्याक्रत्वङ्गयूपादेस्समुत्कृष्टत्वमविरोध ॥ आदित्यादिमत्यधिकरण समाप्तम् ॥

ननु। "गच्छंस्तिष्ठन्नुपविश च्छयानोप्यन्यथापिवा। यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामस्सदामुनि"रित्यादौ ब्रह्मोपासकस्य आसनकालादि नियमा दर्शनात्। दहर शाण्डिल्योद्गीथोपकोसलादि विद्योपासकानामासनाद्यपेक्षा सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तर दर्शयति ॥

॥ आसीनाधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ आसीनस्सम्भवात् ॥ ७ ॥

"त्रिरुन्नत स्थाप्य सम शरीर हृदिन्द्रियाणि मनसा सन्निवेश्य। ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् स्रोतांसि सर्वाणि भयावहानी' ति श्वेताऽश्वतरे। "विविक्तदेशेतु सुखासनस्थ श्शुचिस्समग्रीवशिरश्शरीर"। "अत्याश्रमस्थस्सकलेन्द्रियाणि निरुध्य भक्त्या स्वगुरु प्रणम्ये"ति कैवल्ये श्रूयते। 'सुखासने समासीनस्सन् दहराद्युपासनारूप शिवैकध्यान कुर्यात्'। कुत । **सम्भवात्**। पद्मासनाद्यासनेषु समासीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसम्भवात्। इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । अत्र मोक्षसाधनभूत दहरशाण्डिल्योद्गीथाद्युपासनात्मक ज्ञानमसकृदावर्तन ततस्स्मृतिरूपमासनाभ्यासपूर्वकमुत तदतिरिक्त वेति विशय । "गच्छस्तिष्ठन्नुपविश च्छयानोऽप्यन्यथापिवा। यथेच्छया वसेद्विद्वान् स्वात्मारामस्सदामुनि"। "ज्योतिर्लिङ्ग भ्रुवोर्मध्ये नित्य ध्यायेत्सदायति"रित्यादिषु ब्रह्मोपासने पद्माद्यासननियमादर्शनात्। मनोरूपोपासनस्य शरीरकृत स्वस्तिकाद्यासनादि विध्याप्रयोजनाभावात्। "मनएव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो"रिति सर्वेषा कर्मिणा मन प्राधान्योपदेशाच्च मुमुक्षूणामुपासनेन ह्यासननियम इति प्राप्ते वदाम । श्वेताऽश्वतरे कैवल्याध्युपनिषत्सु ब्रह्मविद्याकामानामासनपूर्वकत्वेन तदुपासना विध्युपदेशादारूढानामासन नियमाभावेप्यारुरुक्षूणामासनमुद्रालक्ष्याभ्यास नियमो न विरुध्यते। "साधन विना साध्यानिष्पत्ते"रिति न्यायात्। स्थितिगत्यो प्रयत्न सापेक्षाच्छयानेच निद्रासम्भवादासीनस्यैव चित्तैकाग्रता भवति। "तस्मादासीनस्सन्

ब्रह्मोपासनमनुतिष्ठेथ'' । इति शास्त्रनियमावगमात् । आसनपूर्वकत्वेन दहरादि ब्रह्मोपासन मुमुक्षूणा कर्तव्यमिति सिद्ध ॥

अत्रहेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

"क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक" । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति''रिति श्वेताऽश्वतरे । समासीनस्यैव ध्यानविधिरुपदेशात् । कैवल्ये तद्वत् । "विविक्तदेशेतु सुखासनस्थश्शुचिस्समग्रीव शिरश्शरीर'' इत्यादिना समासीनस्यैव "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध''मित्यारभ्य । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" । "आत्मानमरणिंकृत्वा प्रणवश्चोत्तरारणि । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डित" । इत्यादिना समासीनस्यैव ब्रह्मोपासनारूप ध्यान समञ्जस । सकलेतरवस्तु परित्यागपूर्वक शिवैकविषय चित्तवृत्तिरेव ध्यान ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

"ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देहात्मशक्ति स्वगुणैर्निगूढा" । "य कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येक" । इत्यादिना अचलत्व निश्चलत्व चापेक्ष्य उद्दिश्य आसीन एव परमेश्वरध्यान कुर्यादित्यर्थ ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ स्मरन्तिच ॥ १० ॥

"न तस्य रोगो न जरा न मृत्यु प्राप्तस्य योगाग्निमय शरीर" । "लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्व वर्णप्रसाद स्वरसौष्ठवञ्च"त्यादिना श्वेताऽश्वतरे समासीनस्य शिवध्यानयोगनिष्ठस्य महिमान बहुधा स्मरन्ति । चकारोऽत्र निश्चयार्थ । 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मन । नात्युच्छ्रित नातिनीच चेलाजिन कुशोत्तरं' । 'तत्रैकाग्र मन कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रिय । उपविश्यासने युञ्ज्यात् योगमात्मविशुद्धये' इत्यादिना स्मृतावपि तद्वदुपदिश्यते ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥

"देवागारे तरुमूले गुहाया वसेदसङ्गो लक्षित शीलवृत्त" । "निरिन्धनज्योतिरिवोपशान्तो न चोद्विजेदुद्विजेयत्रकुत्र" । 'दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेन विद्वान्मनो धारयति प्रमत्त । समे शुचौ शर्करा वह्नि वालुका विवर्जिते शब्दजालाश्रयादिभि । मनोनुकूले न च चक्षु पीडने गुहानि वाताश्रयणे प्रयोजये'दित्यादिना । एकाग्रतातिरिक्तदेशकालविशेषाश्रयणादेकाग्रतानुकूलो ये देश कालश्च स एवोपासनस्य देश कालश्च शास्त्रे निर्णीयते । तस्मात् । नदीतीर देवालय पुण्यक्षेत्रस्य ग्राममध्ये यत्र यस्मिन्प्रदेशे मनस एकाग्रता चित्तप्रसन्नता । तत्र ध्यानं निरन्तर शिवोपासनात्मक कर्तव्यं । कुत । **अविशेषात्** । शुद्धान्त करणस्य सर्वत्रापि मन प्रसादस्य तुल्यत्वादिति निश्चीयते । आसनमुद्रालक्ष्याभ्यासेन शिवध्यानं कति संवत्सराणि मुमुक्षूणा कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह ॥

सू ॥ आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्ट ॥ १२ ॥

"सखल्वेव वर्तयन्यावदायुष ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत" इति श्रुतिदर्शनात् । **आप्रया-णादिति** आमरणादनुवर्तनीय । शिवध्यान कुत । तत्रापि हि दृष्ट । "ज्ञात्वा देव विश्व-पाशापनीत क्षीणै क्लेशैर्जन्म मृत्युप्रहाणि" । "तस्याभिध्याना तृतीय देहभेदे विश्वै-श्वर्यं केवल आप्तकाम" । इत्यादिना तृतीय देह सज्ञिक तमोज्ञान निवृत्तिपूर्वक शिव-साक्षात्कार पर्यन्त शिवोपासन दृष्ट । "य य वापि स्मरन् भाव त्यजत्यन्ते कळेबर" । "त तमेवेति तत्त्वज्ञस्तदा तद्भाव भावित" इति श्रुतौ । अत्र कलेबर पतने शिवतादात्म्य शिवोपासकानामुपदिष्ट । स्थूल कलेबरस्य बहुबार पतन दर्शनात्त्यजेदन्ते कलेबरमित्यनेन कारणदेह पतन मेवावगम्यते तत्कारण देहसज्ञिक पाशविच्छेदनार्थं श्रवण कीर्तन पूजादि नियमेन शिवयोगाभ्यास मुमुक्षूणामावश्यकमिति निर्दिश्यते ॥ आसीनाधिकरण समाप्तम् ॥

शयानस्य निद्रादि पीडितत्वेन गमनस्य कण्टकादि बाधकत्वेन तिष्ठत पादवेदना जन-कत्वेन समासीनस्यैव सदाशिवोपासन विधिरावश्यक मित्युक्त । तथापि । "अवश्यमनु-भोक्तव्य कृतकर्म शुभाऽशुभ" । "नाऽभुक्त क्षियतेकर्म कल्पकोटि शतैरपा"ति स्मृतिदर्शना-त्तदुपासकस्य किं फलमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ तदधिगमाधिकरणम् ॥ ६ ॥

सू ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष विनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥

तदधिगमे तस्य परशिवस्य अधिगमे ध्यानोपासनया साक्षात्कारे सति। **उत्तरपूर्वाघयो-रागामिसंचितपापयोरश्लेष विनाशौ** भवत । आगामि पापस्य असस्पर्श । सचित पापस्य विनाशश्च भवति । कुत । **तद्व्यपदेशात्** । "तद्यथा पुष्करपलाश आपोऽसश्लिष्यते । तद्यथे-षिकातूलमग्नौप्रोत प्रदूयेत" । "तथैन्वासि समिद्धोग्निर्भस्मभवति" । 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन'। इत्यादि स्मृतिष्वागामि सचित कर्मणोरश्लेष विनाश व्यपदेशादित्यर्थ । सचित प्रारब्धातीतागामि भेदेन कर्माणि चतुर्विधानि । तत्र पूर्वजन्म कृतानि भविष्य-द्देह जननयोग्यानि स्वर्गादि फलोद्देशेन कृतानि कर्माणि सचितानि । महता प्रयासेन श्रवण कीर्तन मनन पूजादि मोक्षसाधन सम्पादक वर्तमान शरीरारम्भकाणि पूर्वजन्म सुकृ-तानि कर्माणि प्रारब्धानि ब्रह्मसाक्षात्कारोपपत्ते पूर्वस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा ब्रह्मसाक्षा-त्कारोद्देशेन कृतानि कर्माण्यतीतानि ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमस्मिन् जन्मनि कृतानि कर्माणि आगामीनि । तत्र चतुर्विध कर्मसु संचिताना भविष्यद्देह परम्परारूप फलमनुत्पाद्यैव नाश । आगामीनाच कर्मणा देहाभिमाना गळितत्वेन कृतत्वात् । फलजनन सामर्थ्यं नसम्भवति । तथाच स्मृति । "प्रारब्ध भोगतो नश्यात्तत्त्वज्ञानेन सचित" । "आगामि द्वितियकर्म तद्द्वेषि प्रियवादिनो" । "यथा रविस्सर्वरसान्प्रभुक्ते हुताशनश्चापिच सर्वभक्षक" । 'तथाच योगी विषयान्प्रभुक्ते नलिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्ध' इत्यादिषु ब्रह्मोपासकाना सर्वकर्म क्षय फलावगमात् । "अवश्यमनुभोक्तव्य कृत कर्मशुभाशुभ"मित्यादि स्मृतीनामज्ञान विष-यत्वमिति सूत्र सूचितार्थ । पूर्वाधिकरणे विद्यास्वरूप विशोध्य विद्याफल विचारणार्थमिद-मधिकरण मारभते ॥

ब्रह्मविद्याप्राप्तौ पुरुषस्योत्तर पूर्वाघविनाशयोरश्लेष विनाशौ श्रूयेते । तद्यथा । "पुष्करपलाश आपो नश्लिष्यन्ते" । **एवमेव विदि पाप कर्म न श्लिष्यते ।** तस्यैवात्मा परवत विदित्वा नकर्मणा लिप्यते पापकेनेत्युत्तराघा श्लेष । 'तद्यथैषिकातूल मग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव ह्यस्य सर्वेपाप्मान प्रदूयन्ते' । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि नस्मिन् दृष्टे पराऽवरे' इति पूर्वाघ विनाश । एतावदश्लेष विनाशौ विद्याफलभूता उपपद्येते नेति सशय । किं युक्त नोपपद्येते इति कुत । 'नाभुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोटि शतैरपी'त्यादि शास्त्रविरोधात् अश्लेष विनाश व्यपदेशस्तु मोक्षसाधनभूत विद्याविधायि वाक्यशेष गत । कथचिद्विद्यास्तुति प्रतिपादनाप्युपपद्यते । न च विद्यापूर्वोत्तराघयो । प्रायश्चित्ततया विधीयते । येन प्रायश्चित्तेनाघ विनाश उच्यते । विद्या हि । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "ज्ञात्वा शिव शान्तिमत्यन्तमेति" । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती'ति ब्रह्मप्राप्त्युपायतया विधीयते । अतो विद्यार्थवादोऽयमघविनाशाश्लेषव्यपदेश इत्येव प्राप्तेऽभिधीयते ॥

तदधिगम इति । "विद्याप्राप्तौ पुरुषस्य विद्यामाहात्म्याद्युत्तर पूर्वाघयोरश्लेषविनाशा उपपद्येते" । कुत । एव विध हि विद्यामाहात्म्यमवगम्यते । "एव विधि पाप कर्म न श्लिष्यते" । "एव ह्यऽस्य सर्वे पाप्मान प्रदूयन्ते" । "भिद्यते हृदयग्रन्थि श्छिद्यन्ते सर्व संशया" । "क्षीयन्ते चाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराऽवरे' । "यदापश्यत्पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनि" । "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परम साम्यमुपैति" । इत्यादि बहुश्रुति दर्शनात् । न च "नाभुक्त क्षीयते कर्मे"त्यनेन शास्त्रेणाऽस्य विरोध । भिन्नविषयत्वात् । तद्धिकर्मणा फलजनन सामर्थ्य द्रढिमविषय । "एतत्तूत्पन्नाया विद्याया प्राकृताना पापाना फलजनन भक्तिविनाश सामर्थ्य मुत्पत्स्यमानाना च फलजनन शक्त्युत्पत्ति प्रतिबन्धकरण सामर्थ्यच प्रतिपादयतीति । द्वयोर्विषययोर्भिद्यते । यथाग्नि जलयोरौष्ण्य तन्निवारण सामर्थ्य विषययोर्द्वयो प्रमाणयोरपि विषयभेदात्प्रामाण्य । एवमत्रापीति नकश्चिद्विरोध । अघस्याश्लेषकरण वैदिककर्मयोग्यता वासनाप्रत्यवाय हेतु शक्त्युत्पत्ति प्रतिबन्धकरण । अघानि हि कृतानि पुरुषस्य वैदिककर्म योग्यता । सजातीय कर्मान्तरारम्भ रुचि प्रत्यवायश्च कुर्वन्ति । "अघस्य विनाशकरण । उत्पन्नायास्तच्छक्तेर्विनाशकरण" । "शक्तिरपि परमपुरुषाप्रीतिरेव" । तदेव विद्या वेदितुर्वेद्यार्थ प्रियत्वेन स्वयमपि निरतिशय प्रियानतिवेद्य भूत परमपुरुष शिवाराधनरूपा पूर्वकृताघ सचयजनित परमपुरुषा प्रीति विनाशयति । "सैव विद्या" । स्वोत्पत्त्युत्तरकाल भाव्यघनिमित्त परमपुरुषा प्रीत्युत्पत्तिच प्रतिबध्नाति । तदिदमश्लेषवचन प्रामादिक विषय मन्तव्य । ना विरतो दुश्चरितादित्यादिभिश्शास्त्रैराप्रयाणादहरहरुत्पद्यमानया उत्तरोत्तरातिशय भोगिन्या विद्याया दुश्चरितविरति निष्पाद्यत्वावगमात् । विदुषा जगद्वासनायुक्तानामागामि सञ्चित कर्मक्षयेसति प्रारब्धमात्रमनुभवेन जहाति । निर्जगद्वासना"मयस्कान्तसूचिन्यायेन" सतत शिवाकाराकारितचित्ताना चतुर्विधकर्म नाशं भवतीति निश्चीयते ॥

तथा स्कान्दे श्रूयते । "ब्रह्मवित्सर्वकर्माणि श्रौतस्मार्तानि भक्तित ' । "कृत्वा काम्यानि सन्त्यज्य ससारीव प्रवर्तते" । "ब्रह्मविद्वरयोगीतु श्रौतस्मार्तानि सर्वदा" । "सन्त्यज्य पूर्णवैराग्यसिद्ध्या वेदातचिंतन" । "ध्याननिष्ठा परा लब्ध्वा भैक्ष्यान्नं प्राशयेन्मित" ।

"वरीयाख्यो ब्रह्मविच्च सर्वव्यापारमुत्सृजन्" । "निरन्तर शिवध्यान निष्ठानुष्ठानबोधत" । "विश्वविस्मरण प्राप्य सुप्तवद्वासनाक्षय" । "परदत्तान्नपानादीन्प्राशयित्वा निराशया" । "वसेदेकत्र निरतो नित्यानन्दस्वभावत" । "वरिष्ठाख्योब्रह्मविच्च शिवतत्त्वे निरन्तर" । "चित्त विलाप्य ध्यानेन जीवत्यक्त शरीरवत्" । "स्वबुद्धया परबुद्धयाच पुनरुत्थानमार्गक" । 'सन्त्यज्य शिवतादात्म्यसिध्या योगी वसेत्सदा । चतुर्णां मुक्तिरेकाऽपि तारतम्य प्रदृश्यते' । "प्रथमस्य द्वितीयस्य प्रारब्ध विद्यते सदा" । "तृतीयस्यतु प्रारब्धवार्तानुभवमेव हि" । "चतुर्थस्यतु प्रारब्ध नस्पृशेन्नचलिप्यते" ॥ तदधिगमाधिकरण समाप्तम् ॥

नतु । ब्रह्मविद्वरिष्ठस्य मनश्शून्यत्वेन ज्ञानान्तरागामिकर्माभावतया कर्मनिर्लिप्तत्वं युक्त । ब्रह्मविदादीनामज्ञानकृत सर्व कर्मणा ज्ञानत्वेन विनष्टत्वेपि शिवज्ञानानन्त कृतागामिकर्मणा कागतिरित्याशङ्कायामधिकरणान्तर दर्शयति ॥

॥ इतराधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ इतरस्याप्येवमसश्लेष पाते तु ॥ १४ ॥

पाते गुरुकटाक्षलब्ध शक्तिपाते **तु इतरस्य** शिवज्ञानोत्तरकालिक पुण्यापुण्यकर्मण· **असश्लेष** । असस्पर्शो भवति । शक्तिपात दीक्षाभावेऽपि गुरूपदेशपूर्वक दृढशिवयोगाभ्यास महिम्ना पाशाविद्याज्ञानमायादि सज्ञिक तमोरूपकारण देहविच्छेदपुरुषाणामप्येवमुपलक्षण द्रष्टव्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । मायापाशपतन शिवज्ञानपुरुषाणा तद्ज्ञानोत्तरकृत पुण्याऽपुण्यरूपागामि कर्मणा निवृत्तिस्सम्भवति न वेति सन्दिह्यते । ज्ञानपूर्वकालकृत कर्मणा पुण्याऽपुण्यरूपाणा श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यदर्शनान्निवृत्तिरस्तु । ज्ञानोत्तरकालजनित कर्मणा नष्टत्वनसभवति । नष्टत्वेहि । पुण्यकर्मणामुतपापकर्मणा वा नाद्य. पुण्यकर्मणा ज्ञानाविरोधित्वात् परमेश्वराज्ञारूपत्वाच्च । नान्त्य । 'ज्ञानपूर्वकपापाना शास्त्रे प्रायश्चित्तादर्शनात्' । 'पापकर्माचरणे ज्ञानभङ्गप्रसङ्गाच्च' । सर्वथा ज्ञानोत्तरकालकृत कर्मक्षय विदुषा नघटत इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसशया । क्षीयन्तेचाऽस्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टेपराऽवरे" । "ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । प्रारब्ध भोगतो नश्येत्तत्त्वज्ञानेन सञ्चित' । "आगामिद्वितयकर्म प्रद्वेषि प्रियवादिनो" इत्यादि श्रुतिस्मृतिषु सर्वकर्मक्षयत्व विदुषामवगमात् । अन्यथा विनिगमकादर्शनात् । शिवज्ञानस्य महामहिमातिशयस्य प्राचीन बहुजन्मकृत पुण्याऽपुण्यकर्मनष्टत्व शक्तिसत्वेन ज्ञानोत्तरकालकृत कर्मनष्टत्व किं नस्यात् । श्रुतिस्मृति सङ्कोचे मानाभावात् । पुण्यस्यापि पापवच्छिवज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् । सर्वशिवात्मकभावकृत पुण्यकर्मणा तस्य कर्तृत्वाभावे न निर्लेपत्व युक्तं । मूढवद्विदुषा स्वाहङ्कारेण पापाचरणाभावेऽपि प्रारब्धवशात्प्रमादजनित पापानामसस्पृष्टत्वमविरोध । तदुक्त **सिद्धान्तागमे** । शिवभावनया सर्व नित्यनैमित्तिकादिक । "कुर्वन्नपि महायोगी गुणदोषैर्नलिप्यत" इति दर्शनात् । शिववच्छिवयोगिनामपि सर्वकर्मा सस्पृष्टत्व सिद्ध । इतराधिकरणं समाप्तम् ॥

विदुषामागामि जनितकर्मणामसस्पृष्टमिति यदुक्त तदसङ्गत । जडभरतादीना सुकृतदुष्कृते । अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफलेऽपि च । विद्यया नश्यत । कुत । जन्मत्रय दर्शनात् इत्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ **अनारब्धकार्याधिकरणम्**[1] ॥ ८ ॥

सू ॥ **अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधे** ॥ १५ ॥

पूर्वे शिवज्ञानोत्पत्ते पूर्वे शुद्धजीवानामारुरुक्षूणा सुकृतदुष्कृते **अनारब्धकार्ये** अप्रवृत्त फले एव । विद्यया नश्यत कुत. । **तदवधे** । "तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सपत्स्य इत्यत्र शिवज्ञानसपूर्णसिद्धिपर्यन्त बद्धजीववच्छुद्धजीवाना मोक्षविलम्बाव-गमात् । जडभरतादीना निर्वासनापूर्वक शिवज्ञानासिद्ध्यभावेन विलम्बमुक्ति । निर्वासन-शिवज्ञान निष्ठाना वामदेवानामविलम्बमुक्तिराविरोध इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । शिव ज्ञानवता सर्वेषामागामि फलभोग निवृत्तिपूर्वक सद्योमुक्तिरुताधिकारि तारतम्येन विलम्ब मुक्तिस्सम्भवतीति सन्दिह्यते । "यावदुत्पद्यते ज्ञान तावदनुष्ठेयानि कर्माणी''ति श्रुतौ ज्ञानो-त्पत्तिमात्रेण सर्वेषा सर्वकर्मत्यागावगमात् । ज्ञानमात्रेणैव सद्योमुक्तिस्सम्भवति तदनङ्गीकारे "ज्ञानादेव तु कैवल्य नाऽन्य पन्था विमुक्तये । "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । नान्य पन्था विद्यतेऽयनाये''ति बहुश्रुतिभङ्गप्रसङ्ग इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

शिवज्ञानसिद्धिं विना वेदशास्त्रादि ज्ञानवत्परोक्षज्ञानेन पाशविच्छेदपूर्वक शिवत्व प्राप्ति र्नघटते । "अनुभूति विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते । प्रतिबिम्बितशाखाग्र फला स्वादनमोदवत्" । इत्यादि श्रुतिषु शास्त्रजन्य परोक्षज्ञान पुरुषनिन्दा श्रवणात् । केवल ज्ञान शब्देनेच्छापर्यायत्वेन । तदिच्छाया पुरुषार्थत्वायोगात् । "यावदुत्पद्यते ज्ञान''मित्यादि श्रुतिषु ज्ञानशब्देन शिवोपासनाज्ञानसिद्धिरवगम्यते । "श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि '। "आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवचोत्तरारणि । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" इत्या-दिषु उपासना ज्ञानसिद्धानामेव पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरुपदेशात् । ज्ञानसिद्धिरूपा-परोक्षज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्व । 'अस्ति ब्रह्मे'त्यादि शास्त्रजन्य परोक्षज्ञानस्य कालान्तर मोक्ष-फलजनकत्वमिति निश्चीयते । "तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सपत्स्य' इति श्रुतौ तद्वद्दर्शनात् । श्रुत्यर्थस्तु तस्य वासनायुक्त शिवज्ञानस्य परोक्षानुभवस्य तावदेव चिर । तावदेव विदेह कैवल्यस्य कालविलम्ब । यावन्नविमोक्ष्ये यावत्प्रारब्धकर्म न विमुच्यते । अथ सम्पत्स्यते । अथ प्रारब्धकर्मनाशान्तरं सम्पत्स्यते । विदेह कैवल्य प्राप्नोती-त्युपदिशति । एतेन शास्त्रजन्यपूर्वक शिवज्ञानाभ्यास पुरुषाणामुपासकाना कालान्तरमुक्ति फलत्वं । निर्वासनापूर्वक शिवज्ञानसिद्धानामेतच्छरीरेणैव पाशनिवृत्तिपूर्वक परशिव तत्त्वात्मकत्व निश्चीयते ॥ अनारब्धकार्याधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । "रुद्रो वा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवौ घोराऽन्या शिवाऽन्ये''ति श्रुतावग्नेश्शिव-शरीरत्व निर्देशात् । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" । "य एव विद्वानाग्निहोत्र जुहुयात्" । इत्यादौ विद्वासाऽविद्वासावश्यकत्वेन चोदनावगमात् । "सक्ता कर्मण्यविद्वासो यथा कुर्वन्ति भारत" । "कुर्याद्विद्वास्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसग्रह" इति स्मृतौ तद्वद्व्यवस्थापनात्कथ मग्निहोत्रादि कर्मणामावश्यकत्व नास्तीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

---

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Adhikaranam* is termed as follows

अनारब्धाधिकरणम्

॥ अग्निहोत्राधिकरणम् ॥ ९ ॥

सू ॥ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥

शिवज्ञानोद्देशेन कृतमग्निहोत्रादिक तत्कार्याय ज्ञानरूपकार्यायैव भवति । कुत । तद्दर्शनात् । "तमेव वेदानु वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादि श्रुतिष्वग्निहोत्रादीना प्रज्ञान साधनत्व प्रतिपादनात् । तथाचाऽग्निहोत्रादीना शिवज्ञान साधनत्वेन शिवज्ञान प्रत्युपजीव्यत्वात् । ब्रह्मज्ञान नाशत्व नास्तीत्युपदिश्यते । तदुक्त शिवगीतासूपनिषत्सु । "कोटिजन्मार्जितै पुण्यैश्शिवे भक्ति प्रजायते" । "इष्टापूर्त्यादि कर्माणि येनाचरति मानव" । "शिवार्पणधिया कामान्परित्यज्य यथाविधि"रित्यादिना बहुधा प्रपचित । यद्यपि कर्मणा फलनाशत्वात्फलभूतेन ब्रह्मज्ञानेन नाशोस्त्येव । तथापि फलत्वेन रूपेणैव शिवज्ञानस्य कर्मनाशकत्व नतु ज्ञानत्वेन रूपेणेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । पूर्वाधिकरणे शिवज्ञानपूर्ण निष्ठाना सद्योमुक्ति । शास्त्रीय परोक्षशिवज्ञानवता शमदम वैराग्योपरति जीवकरुणादि धर्मरहिताना उपासकाना परम्परामोक्षफलमुपदिष्ट । यावज्जीव शिवोपासनमप्युपपादित मिहतु । 'विद्वानग्निहोत्र जुहुयात् । "यावज्जीवमग्निहोत्र जुहोति" । "नकर्मणा नप्रजया धनेन" । "यावदुत्पद्यते ज्ञान तावदनुष्ठेयानि कर्माणि" । इत्यादिषु सावकाश निरवकाशाऽग्निहोत्र चोदनावगमात् । यावच्छरीर पातपर्यंतमग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठान विधेयमुत ज्ञानोत्पत्ति पर्यंतमिति सन्दिह्यते । "यावज्जीवमग्निहोत्र जुहुयात्" । "अहरहस्सन्ध्यामुपासीत" । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । इत्यादि बहुश्रुतिषु यावज्जीव विध्युपदेशात् । विदुषामविदुषाणामभ्युदय फलहेतुक कर्मानुष्ठान मावश्यकमिति प्राप्ते अभिधीयते ॥

यावच्छरीरेषणत्रय वासना दृश्यते तावत्काल सर्ववासना निर्मुक्त शिवज्ञानसिद्ध्यर्थं फलाभिसन्धिरहित परमेश्वरार्पित कर्मानुष्ठान मारुरुक्षूणा शिवज्ञानवतामावश्यकमेव । शिवज्ञानदृढफलकत्वात् । "तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादिनाऽग्निहोत्रादीना विद्या साधनत्व । विद्यायाश्च प्रयाणादभ्यासाधेयातिशयाया अहरहरुत्पाद्यत्वात् । तदुत्पत्त्यर्थमाश्रमकर्म शिवार्पण बुद्ध्यानुष्ठेयमेव" । अन्यथाश्रम कर्मलोपे दूषितान्त करणस्य विद्योत्पत्तिरेव नस्यात् । "तमेव वेदानुवचने-" त्यत्र । वेदानुवचन वेदाभ्यास । परमशिवप्राप्ति साधनफल । सहेतुकानामध्यात्मवादिना वेदमन्त्राणा जपावृत्ति" । तथा जाबालोपनिषदि । "अथैनं ब्रह्मचारिण ऊचु । किं जप्येनाऽमृतत्व ब्रूही"ति । "सहोवाच याज्ञवल्क्य" । "शतरुद्रीयेणेत्यादि" । "एतानि ह वाऽमृतस्य नामधेयान्येतैर्हवाऽमृतो भवती"ति कैवल्ये । "यश्शतरुद्रीयं ब्राह्मणो नित्यमधीते" । "सोऽग्निपूतो भवति स वायुपूतो भवति" । 'सुरापानात्पूतो भवति" । "स्वर्णस्तेयात्पूतो भवति" । "ब्रह्महत्याया पूतो भवति" । "तस्मादविमुक्तमाश्रितो भवति" । "अत्याश्रमी सर्वदा सकृद्वा जपेत्" । "अनेन ज्ञानमाप्नोति संसारार्णव तारक । तस्मादेव विदित्वैन कैवल्य पदमश्नुत" इति । इह शतरुद्रीय सज्ञिकाना ब्रह्मबोधकमन्त्राणा सस्मरणात्ससार तरण ज्ञानोत्पत्ति विध्यवगमात् । "वेदश्शिव श्शिवो वेदो वेदाध्यायी सदाशिव" इत्यादि स्मृतिषु । "ईशानस्सर्वविद्याना"मित्यादि श्रुतिषु च वेदस्य शिवात्मकत्वं

शिवाधीनत्वच द्योतनेऽपि साक्षाच्छिवतत्त्व प्रतिपादक शतरुद्रीय पचब्रह्मादि मन्त्राणा समुत्कृष्टत्वमविरोध। "मद्यपीत्वा गुरुदाराश्च गत्वा स्वर्णस्तेय ब्रह्महत्या च कृत्वा"। "भस्मच्छन्नो भस्मगायी शयानो रुद्राध्यायी मुच्यते सर्वपापै"रित्यादिना सामशाखायामपि शतरुद्रीयाधिक्य कथनात्। जाबाले। "एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानी"ति अमृतस्य अनादिमुक्तस्य शिवस्य नामधेयत्वाद्धेतोश्शतरुद्रीय जपात्सर्वाघनाश स्मर्यते॥

अपिच। "यश्चण्डालश्शिव इति वाच वदेत्"। "तेन सह वसेत्"। "तेन सह भुञ्जीत"। अत्र हि शिवशब्दस्य ब्रह्मबोधकस्य समुच्चारणमात्रेणात्यन्ताविशुद्धस्यापाततिन परम शुद्धिर्विधीयते। 'अन्यत्रयोऽथर्वशिरसा ब्राह्मणो नित्यमधीत' इत्यारभ्य 'तदभ्यसनेन सर्व दुरितक्षय फलमुपदिश्य सकृज्जप्त्वा विशुद्ध पूत कर्मणो भवति'। 'द्वितीय जप्त्वा गाणापत्यमवाप्नोति'। 'तृतीय जप्त्वा देवमेवानुप्रविशती'ति मोक्षफलमवगम्यते। "आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवचोत्तरारणि"। इत्यादिषु शिवात्मक प्राणाभ्यासस्य पाशविच्छेदकस्य लक्षणमुच्यते। एवमन्यत्रापि वेदितव्य। अतश्शिव पराणा वेदमन्त्राणा पापक्षयद्वारा शिवज्ञानहेतुतया मोक्षसाधनमवगमात्। "तदभ्यास कर्तव्य"। विद्यावता पूर्णवैराग्यनिष्ठा राहिताना यावज्जीवमग्निहोत्रादि यज्ञाना परशिवार्चित फलाना तदाज्ञासिद्धत्वात्तदाराधनरूपत्वाच्च। वेदवैदिकाभ्यास कार्य। "एव दानादीनामपि"। "तस्मान्निर्जगद्वासनायुक्ताना निराभार धर्माश्रयिणा कर्मत्यागमुचितत्वेपि लौकिकेषणत्रयबद्धाना गृहिणा शिवोपासकाना कर्मत्यागमसमञ्जस। यदि अग्निहोत्रादि साधुकृत्याविद्योत्पत्त्यर्था। विद्योत्पत्ते प्राचीनच सुकृत। यावत्सम्पातमुषित्वा। "प्राप्यातङ्कर्मण" इत्यनुभवेन विनष्ट। भुक्तशिष्टंच प्रारब्धफल। "सुहृदस्साधुकृत्या"मित्यस्य कोविषयस्तत्राह॥

सू॥ अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयो[1]॥ १७॥

अत। अग्निहोत्रादि साधुकृत्याया विद्योत्पत्त्यर्थाया अन्यापि विद्याधिगमात्पूर्वोत्तरयोरुभयोरपि पुण्यकर्मणो प्रबलकर्मप्रतिबन्धफलसाधुकृत्यानन्ता सम्भवत्वे वा तद्विषयमिदमेकेषां शाट्यायनशाखिना वचन। "तस्य पुत्रादय उपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्या"मिति विद्याया ऽश्लेषविनाश श्रुतिश्च। तद्विषया तस्माच्छिवार्पिताऽग्निहोत्रादि वैदिक द्वैतकर्मिणा। भ्रमरकीटन्यायवत्। जीवभावनिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिरूपसिध्यङ्गत्वेन सर्ववेदान्तार्थविज्ञान निधानभूत जैमिनि बादरायणादि पूर्वाचार्यै र्व्यवस्थापनात्। द्वैताऽद्वैतमतमेव वैदिकाना मुमुक्षूणामावश्यकमिति निश्चीयते। एतेन श्रुत्याभासप्रधानाद्यारोपापवाद विधायक जगन्मिथ्याऽद्वैत। सर्वधा मुमुक्षुभिर्नाश्रयणीयमिति वेदितव्य॥

ननु। 'तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादि श्रुतिभिस्सर्वेषा पुण्यकर्मिणा ज्ञानसाधनत्वेन चोदनावगमात्। ज्ञानसाधनभूतत्व कर्मणा सम्भवतीति चेत्तदयुक्त। "निष्कल निष्क्रिय शान्त"मित्यादि श्रुतिषु। तथाच। "**तदधिगम**" इति सूत्रे च ब्रह्मणो निर्विशेषत्वनिर्विषयत्वादि धर्मप्रदर्शनादित्याशङ्कायामाह॥

1. In the *Madhva Bhashya*, this *Sutra* is read as follows
अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयो

सू ॥ यदेव विद्ययेति हि[1] ॥ १८ ॥

"यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तर भवती"ति श्रुतौ । यत्कर्म विद्यया दहरशाण्डिल्याद्युपासनया सहकृत तदेव कर्म अस्मिन् जन्मनि ब्रह्मज्ञानसाधन । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवती"त्यत्र । दहराद्युपासनारहित परमेश्वरार्पित ज्योतिष्टोमादि कर्मण कालविलम्बेन ब्रह्मज्ञानसाधनत्वं भवतीत्युपदिश्यते । हिकारो निश्चयार्थ । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचे"त्यत्र ब्रह्मशक्तेस्स्वाभाविकत्वव्यपदेशान्न निर्विशेष्याद्युपपत्ति । तथापि "निष्कळ निष्क्रिय"मित्यादि श्रुतीना शक्तिसङ्कोच कालविषयत्व । "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशस्समारमोक्षस्थितिबन्धहेतु-"रित्यादि श्रुतीना शक्तिविकासावस्थाविषयत्वमिति । "लोकवत्तु लीलाकैवल्य" मित्यादि सूत्रानुसारेण पूर्वमेवोक्त । **तस्मा'त्तदधिगम'** इति सूत्र न निर्विशेष विषयत्वमिति निश्चीयते ॥ अग्निहोत्राधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । तथापि दहराद्युपासकाना विदुषा पुण्याऽपुण्यरूप प्रारब्धक्षय कथ सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ **भोगाधिकरणम्**[2] ॥ १० ॥

सू ॥ भोगेनत्वितरे क्षपयित्वाऽथ सम्पद्यते[3] ॥ १९ ॥

विद्वान् भक्त भोगेन सुखदुःखात्मकप्रारब्धभोगेन इतरे भाविशरीरजनकागामिरूपपुण्यपापे विद्यामहिम्ना क्षपयित्वा नाशयित्वा स्वेच्छानुसारेण चतुर्विधमुक्ति सम्पद्यते । प्राप्यत इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । पूर्वाधिकरणे पूर्वाधिकारिणा साक्षादिहशरीरमुक्ति । मन्दप्रज्ञाना जन्मत्रयेण केवल परमेश्वरार्पित वैदिककर्मिणा बहुजन्मपरम्परया ज्ञानहेतुत्वमात्र मभिहित । पूर्वत्र विद्यायाः पुण्याऽपुण्यनाशकहेतुत्व व्यपदेशात् । अत्र विद्यावता पुसामिह शरीरेण शरीरान्तरेण विद्याफलमिति सन्दिह्यते । तस्य "तावदेव चिर यावन्नविमोक्षे" इति श्रुतौ शरीरमोक्षावसानत्वश्रवणात् । सर्वेषा ज्ञानवतामेतच्छरीरावसाने । मुक्तिस्सम्भवति । प्रारब्धभोगक्षयार्थ बहुशरीरस्वीकारे विद्याया अपुरुषार्थत्व सभवति पूर्वविद्यायामिवतदुत्तर विद्यायामपि पुरुषेण यत्कर्म क्रियते तदपि फलभोगाय भवत्येव । तस्माज्जन्मपरम्पराविच्छेदायोगात्सर्वथा मुक्तिर्नसम्भवतीति प्राप्ते वदाम । **भोगेनत्विति** । तु शब्द पक्षव्यावृत्त्यर्थ । इतरे आरब्धकार्ये पुण्यपापे प्रारब्धफलभोगेन **क्षपयित्वा** तद्भोगसमाप्त्यनन्तर ब्रह्मसम्पद्यते च । पुण्यपापे एकशरीरभोग्यफले चेत् तच्छरीरावसाने

---

1 In the *Sankara-Bhashya* this *Sutra* is treated as a different *Adhikaranam*

विद्याज्ञानाधिकरणम्

2 In the *Sankara-Bhashya* this *Adhikaranam* is read as follows

इतरक्षपणाधिकरणम्

3 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas*, this *Sutra* is read as follows

In the *Sankara-Bhashya* भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सपद्यते

In the *Madhva Bhashya* भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ सपत्स्यते

सम्पद्यते । अनेकशरीरभोग्यफले चेत् तदवसाने सम्पद्यते । भोगेनैव क्षपयितव्यत्वादारब्धफलयो कर्मणोस्तस्य "तावदेवचिरं यावन्नविमोक्षे" इति च । भोगेन तयो कर्मणो । मोक्ष उच्यते । "देहावविनियमा श्रवणात्तदेव ब्रह्मविद्याया प्रागनुष्ठितमभुक्तफलमनारब्ध फलं पुण्यपापरूप कर्मानादिकालसञ्चितमनन्त विद्यामाहात्म्या द्विनश्यति विद्यारम्भोत्तरकालमनुष्ठितश्चान श्लिष्यते । "तत्र पुण्यरूप सर्वं विदुषस्सुहृदो गृह्णन्ति" । "पापञ्च द्विषन्त" इति पूर्वमेवोक्त ॥ भोगाधिकरण समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यस्वामि कृत भेदाऽभेदात्मक
विशेषाऽद्वैतसिद्धान्त मतस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थप्रकाशके
श्रीकरभाष्ये फलाध्यायसञ्ज्ञिक चतुर्थाध्यायस्य आवृत्त्यवि-
करणादि दशाधिकरणावच्छिन्न आवृत्तिरसकृ-
दुपदेशादित्याद्येकोनविंशति सूत्रात्मक
प्रथमपादस्समाप्त ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

पूर्वत्रोपासकानामेव मुक्तिरभिहिता । तदुपासकानामवस्थाद्विविधामरुणोत्क्रान्ति सञ्ज्ञिकाऽवस्थाभेदेन तत्र मरणानन्तर मूर्तब्रह्मोपासकानामचिरादि मार्गेण निरतिशयानन्द-विभवशीलकल्याणविभूत्यात्मक शिवलोक प्राप्ति । सुकृतीना तु **धूमादि मार्गेण** स्वर्गलोक प्राप्ति । पापिना तृतीयमार्गेण नरक लोक प्राप्ते । दहरभूमादि विद्यावशान्निरवयव परज्योतिर्मय शिवतत्त्वसाक्षात्कारवतामत्रैव परशिवज्योतिर्लिङ्गे लय इति वक्तु प्रथम सर्वसाधारण मरणावस्था दर्शयति ॥

॥ वागाऽधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १ ॥

वागिन्द्रिय मनसि सम्पद्यते । कुतस्त**दर्शनात्** । लोके मुमुक्षूणा वाग्व्यापार-नाशनानन्तरमपि मनोव्यापारस्य द्योतनात् । **शब्दाच्च** । अस्य (सोम्यपुरुषस्य) प्रयतो जीवस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते । 'मन प्राणो' । 'प्राणोऽध्यक्षे' । 'अध्यक्षस्तेजसि' । 'तेज परस्या देवताया'मिति श्रुतौ वागिन्द्रियस्य मनसि सम्बन्धव्यपदेशात् । सुप्तिवन्मरणा-वस्थायामपि वागिन्द्रिय मनसि लीयत इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । उपासकस्य विदुषो गतिप्रकारमिदानी चिन्तयितुमारभ्यते । प्रथम तावदुत्क्रान्तिश्चिन्त्यते । तत्रेदमाम्नायते । 'अस्य (सोम्य) सोमस्यपुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यते' "मन प्राणे प्राणस्तेजसि तेज परस्यादेवताया" । अत्र वाङ्मनसि सम्पद्यत । इति वाचो मनसि सम्पत्ति श्रुति । कि वाग्वृत्तिमात्र विषया । उत वाग्विषयेति विशये । वृत्तिमात्रविषयेति युक्त । कुत । मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावादत्र वाक्स्वरूपसपत्त्यसम्भवात् । वागादीना मनोर्धानत्वेन वृत्तिसम्पात्ति श्रुति । कथचिदुपपद्यते । लोकेमृद्धटादिवत्कार्यस्योपादाने लयावगमात् । वागादीना ब्रह्मोपासनाय तस्मिन्नेव स्वातन्त्र्येणैतेषा लयो युक्त इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । वाङ्मनसीति । "वाक्स्वरूपमेव मनसि सम्पद्यते" । कुत । **दर्शनात्** । दृश्यते हि । वागिन्द्रिय उपरतेऽपि मन प्रवृत्तिवृत्तिमात्रसम्पत्त्यापि तदुपपद्यत इतिचेत्तत्राह । **शब्दाच्चेति** । वाङ्मनसि सम्पद्यत इति वाक्स्वरूपं सम्पत्तावेवहि शब्द । न वृत्तिमात्रसम्पत्तौ । न हि तदानी वृत्त्युपरमे वागिन्द्रिय प्रमाणान्तरेणोपलभ्यते । येन वृत्तिमात्रमेव सम्पद्यत इत्युच्यते । यदुक्त मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावाद्वाचो मनसि सम्पत्तिर्नोपपद्यत इति । तत् । **वाङ्मनसि सम्पद्यत** इति वचनान्मनसा वाक् संयुज्यते । ननु तत्र स्वातन्त्र्येण लीयत इति वादो परिहर्तव्य. ॥

किञ्च । "अस्य सोमस्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि सम्पद्यत" इतीन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति श्रुतौ । उत्क्रान्त मनस प्रागेव वागादीनामुपरि मनो लय श्रवणाच्च । वाङ्मनसि प्रथम सम्पद्यते । 'ततस्सर्वेन्द्रियाणि मनसस्सपद्यन्त' इति वाक्येन कार्ययोपादाने लय इति यदुक्तं तन्नसम्भवति । स्वरूपलयस्यैवोपादानापेक्षत्वात् । वागादीना मनसि सर्वरूपलयउच्यते । किन्तु । वृत्तिलय । यथाम्बुमध्य निक्षिप्ताग्निकणस्य प्रकाशादि

वृत्तिलय.। तद्वदुपादाने मनसि वागादीना वृत्तिलयो निर्दिष्ट वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदे सत्यभेद सिद्धिदर्शनात्। अत्र हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अत एव (च) सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

यतो वाचो मनसा सयोगमात्र सम्पत्ति । न तु लय । अत एव वाचमनु सर्वेषामिन्द्रियाणा मनसि सम्पत्ति श्रुतिरुपपद्यते । "तस्मादुपशान्ततेजा अपुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैरिति"। किञ्च। सृष्टिमार्गेऽपि मन प्राधान्यत्व श्रूयते। 'यद्धि मसना ध्यायते'। "तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोती"ति । शिवयोग समाधि प्रकरणे। "यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि। ज्ञानमात्मनि महति तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि"। इत्यादिना वागादेर्मानसस्योत्कृष्टत्वमवगम्यते। तस्मान्मरणकालेऽपि वागिन्द्रियस्य मनसि लयत्वमविरुध्यते। वागधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । वागादीन्द्रियेभ्यो मानसस्य समुत्कृष्टत्वेन । मनसि वाग्वृत्तिलयमस्तु। 'इन्द्रियाणा मनो नाथ' इत्यादि शास्त्रयुक्त्यनुभवात्। तथापि मानसस्य कस्मिन् लयोपपत्ति स्यादित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ मनोऽधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ तन्मन प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥

'मन प्राणे सम्पद्यते'। इति श्रुतौ। इन्द्रियाणा मनो नाथो मनो नाथस्तुमारुत'। 'मरुते मध्यसञ्चारे मन स्थैर्यं प्रजायत' इति वाक्ये। मनस प्राणाधीनत्वावगमात्। मन प्राणेन लीयते। कुत । **तदुत्तरात्**। तदुत्तरवाक्यादिति सूत्रसूचितार्थ । "मन प्राणा" इति । वागादि सर्वेन्द्रियाणा मनसि लय । तन्मानसस्य प्राणे लयावगमात्। तदुपादान मनसि वागादीना प्राणे मानसस्य च स्वरूपलयो वृत्तिलयोवेति संशय । "अन्नमय हि सोम्यमन"। "आपो मय प्राण । तेजोमयी वाक्"। इति श्रुतौ मानसस्यान्नप्रकृतित्वमवगम्यते। अन्नस्य च। 'ता अन्नमसृजत' इत्यादावन्नोपादानकारणत्व जलस्यापि प्रतीयते । 'तस्मान्मन प्राणे सम्पद्यत' इत्यत्र प्राणशब्देन प्राणप्रकृतिरूपापो निर्दिश्य तासु मनस्सम्पत्ति प्रतिपादने परम्परया स्वकारणे लय इति सम्पत्तिवचनमुपपन्न भवतीति प्राप्ते ब्रूम । पूर्ववदत्रापि मानसस्य प्राणे वृत्तिलयमात्रमेव न स्वरूपलय । "मन प्राणे सम्पद्यत" इत्युत्तरवाक्यदर्शनात्। मानसस्य प्राणोपादानत्वायोगाच्च। "अन्नमय हि सोम्यमन"। आपोमय प्राण" इति मन प्राणयो रन्नेनाद्भिश्चाप्यायनमुच्यते । नतत्प्रकृतित्व। आहङ्कारिकत्वान्मनस आकाशविकारित्वाच्च प्राणस्य प्राणशब्देनापा लक्षणाच्च स्यादिति निश्चीयते। मनोऽधिकरण समाप्तम् ॥

प्राणस्य मनोधिष्ठानत्वसम्भवेन मानसस्य प्राणलयमस्तु तथापि तत्प्राणस्य कस्मिन्नाप्यायनमुचितमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरमाह ॥

॥ अ (क्षराद्य) ध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य ॥ ४ ॥

"स प्राण **अध्यक्षे** जीवे सम्पद्यते"। कुत । **तदुपगम्यादिभ्यो** हेतुभ्य । "तमुत्क्रामन्त प्राणानोत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्त सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ती"ति श्रुतौ

प्राणादीना क्षेत्रज्ञानगामित्व व्यपदेशात् । क्षेत्रज्ञेन सह परलोकगमनश्रवणात् । प्राणाध्यक्षत्व सर्वथा जीवस्याविरुध्यत इति सूत्रसूचितार्थ । "न तत्र प्राणानोत्क्रामन्ते तत्रैव समवलीयन्ते" । इति श्रुतौ प्राणाना परमात्मनि लयावगमात् । 'तमुत्क्रामन्त प्राणोनूत्क्रामती'ति श्रुतौ जीवानुगामित्वेन वा परमात्मन्याप्यायनमिति सशय । "एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणिचे"ति श्रुतौ तस्य परमात्मजन्यत्व । "प्राणाना ग्रन्थिरसि रुद्रोमाविशान्तक" । इत्यत्र तदाधारत्व । 'न तत्र प्राणानोत्क्रामन्ते तत्रैव समवलीयन्ते' । इत्यत्र । तस्मिन्नेतेषा लयत्वच द्योतनात् परमात्माधीनत्वमेव प्राणस्य निर्दिश्यते ॥

किञ्च । "वाङ्मनसि सम्पद्यते" । 'मन प्राण' इति वचनानुरोधेन मन प्राणयोरेव वाङ्मानसयोस्सम्पत्ति । "तथा प्राणस्तेजसी"ति वचनात्तेजस्येव प्राणस्सम्पद्यते । इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **सोऽध्यक्ष** इति । न प्राणाऽध्यक्षे करणाधिपे जीवे सम्पद्यते । कुत । **तदुपगमादिभ्य** । प्राणस्य जीवोपगमस्तावच्छ्रूयते । "एवमेव ममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ती"ति । तथा जीवो न सहते प्राणस्योत्क्रान्तिं श्रूयते । "तमुत्क्रामन्त प्राणोनूत्क्रामती"ति । प्रतिष्ठाच जीवेनसह स्मर्यते । "कस्मिन्नुत्क्रान्त उत्क्रामन्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामी"ति । एव जीवेन सयुज्य तेन सह तेजस्सम्पत्तिरिह । प्राणस्तेजसि उच्यते । यथा यमुनाया गङ्गया सयुज्य सागर गमनेऽपि यमुनासागरं गच्छतीति वचनो विरुध्यते तद्वत् । 'न तत्र प्राणान्नोत्क्रामन्ती'ति वाक्यानामविरोध । "एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादि वाक्याना सर्वकारणत्व परमात्मनि व्यवस्थापित न क्रम सृष्टिपरत्व । सर्वान्तर्यामित्वेन शिवस्यैव सर्वजगज्जन्मादिहेतुत्वात्सर्व तत्र न विरुध्यते । तथापि प्राणाना जीवातिरिक्त स्थित्यनुपपन्नत्वेन जीवानुगामित्व विहित । तस्मादुभयशास्त्रं समञ्जस । अध्यक्षाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । प्राणस्तेजसीति श्रुतौ प्राणस्य वह्निलयत्वावगमात्कथ जीवेनसह परमात्मानुप्रविष्टत्वमुचितमित्याशङ्क्य तन्निराकरणार्थमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ भूताधिकरणम् ॥ ४ ॥

सू ॥ भूतेषु तच्छ्रुते. ॥ ५ ॥

सचाध्यक्ष **भूतेषु** पञ्चमहाभूतेषु सम्पद्यते । कुत । **तच्छ्रुते** । "अक्षरस्तेजसी"ति श्रुते । सर्वाध्यक्षत्व सर्वान्तर्यामिण शिवस्य समुचितत्वात्तेजश्शब्दवाच्यत्व शिवेन विरुध्यते । "तं देवो ज्योतिषा ज्योति" । "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक"मित्यादौ परमतेजोमयत्व शिवस्यैव दर्शनात् । 'सर्वो वै रुद्र' इत्यादौ तस्य सर्वात्मकत्वव्यपदेशात् । 'यो रुद्रो अग्ना'वित्यादिषु तस्य सर्वान्तर्यामित्व कथनात् । सर्वभूताधिवासस्य सर्वात्मकस्य सर्वशब्दवाच्यत्व युक्तमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "खं वायुर्ज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी"ति श्रुतौ । लोके च । तेजश्शब्दस्य वह्नौ प्रयोगदर्शनात् । "हिरण्मये परे कोशे विरज ब्रह्मनिष्कल । तच्छुभ्र ज्योतिषा ज्योतिस्तत्तदात्मविदोविदु"रित्यादौ शिवस्य तेजोमयत्व व्यपदेशात् प्राणस्तेजसीति जीवसयुक्तस्य प्राणस्य तेजसि सम्पत्त्यवगमात् । प्राणजीव विलयाधिष्ठान तेजश्शब्दस्य वह्निपरत्व उत परमात्मपरत्वं वेति विशय । तेजश्शब्दस्य भूताग्नावेव रूढत्वात् मुख्यार्थयोगे मानाभावात् । "अग्निरग्रे प्रथमो देवताना" ।

"य एव विद्वानग्निहोत्रं जुहुयात्"। "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादौ सर्वदेवता प्राधान्यत्वेन यावज्जीवमग्निहोत्रोपासन विधिविद्वासाऽविद्वास साधारण्येन कथनादुपास्य वस्तुनि सर्वेषामुपासकानामेकत्व। 'तत्त्वमसी'त्यादि वेदान्तेषु व्यवस्थापनात्। वन्ह्यपर पर्याय तेजसि जीवानामाप्यायनमविरोधमिति प्राप्ते वदाम। 'प्रज्ञानब्रह्म'। 'अहं ब्रह्मास्मि'। 'तत्त्वमसि'। 'अयमात्मा ब्रह्म'। 'ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति'। 'यथा नद्यस्स्यन्द-मानास्समुद्रे'। इत्यादिना सर्ववेदान्तेषु। मुमुक्षूणा ब्रह्मोपासकाना परशिव ब्रह्मात्मक-त्वोपदेशात्। "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्नि"। "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा(हि) सर्वमिद विभाती"त्यादौ। निरतिशयशिरस्क तेजस्त्व ब्रह्मण्येवावगमात्। जडरूपवह्नौ चेतनजीवस्य लया सम्भवात्। श्रुत्युक्त तेज-श्शब्दस्य परशिव ब्रह्मण्येव समञ्जस॥

ननु। तेज प्रभृतिष्वेकैकस्मिन् क्रमेण सम्पत्तावपि। पृथिवीमय इत्यादिका श्रुति-रुपपद्यते। अत आह॥

सू॥ नैकस्मिन् दर्शयतो हि॥ ६॥

नैकस्मिन्। एकैकस्य कार्यक्षमत्वात्। **दर्शयतो** क्षमत्व "श्रुतिस्मृती"। "अनेन जीवेनात्मना प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि"। "तासा त्रिवृतमेकैका करवाणि"। इति नामरूप व्याकरण योग्यताय त्रिवृत्करणमुपदिश्यते। "नानावीर्यात्पृथग्भूतास्ततस्ते सहति विना"। "नाशक्नुवन्प्रजास्स्रष्टु मसमागत्य कृत्स्नश"। "समेत्यान्योन्यसयोग परस्पर समाश्रया"। "महदाद्या विशेषाताह्यण्डमुत्पादयन्तित" इति। अत प्राणस्तेजसीति तेजश्शब्देन सर्वभूतान्तर सस्पृष्ट परशिवात्मक तेज एवाभिधीयते। भूताधिकरण समाप्तम्॥

ननु। तेजश्शब्दस्य परशिव ब्रह्मपरत्वमस्तु। तथाप्युत्क्रान्ति समये मूर्ताऽमूर्त शिव-तत्त्वोपासकाना पुण्याऽपुण्य कर्मिणाच को भेद इत्याशङ्कायामाधिकरणान्तरमाह॥

॥ आसृत्युपक्रमाधिकरणम्॥ ५॥

सू॥ समान चासृत्युपक्रमादमृतत्वचानुपोष्य॥ ७॥

इयं **मरणावस्था**। **आसृत्युपक्रमात्**। सृत्युपक्रम वर्जयित्वा। समानानि। निरवयव-षट्स्थल परशिवब्रह्मसाक्षात्कारवता सावयव शिवतत्त्वोपासकाना कर्मिणा च तुल्या। सृत्युप-क्रमोनाम। हृत्पुण्डरीकस्थस्य पचमहाभूत प्राणेन्द्रियमन प्रभृति चतुरङ्गबल परिवृतस्य जीवाख्यस्य राज्ञ स्वर्ग नरक शिवलोकादि राष्ट्रदर्शनार्थं नाडीद्वारा देहाख्यात पुराद्बहि-र्निर्गमनरूपा उत्क्रान्ति। एतामुत्क्रान्तिं विना जीवस्येन्द्रियादि सकल परिवार मेळनरूप मरणावस्था शिवज्ञानिना लिङ्गशरीरमपि तुल्येत्युच्यते। हृत्पुण्डरीके मिळित शिवज्ञानिना लिङ्गशरीरमनुपोष्य। लोकान्तरमगत्वा हृत्पुण्डरीकावच्छिन्ने पराशिवब्रह्मण्येव अमृतत्व मोक्ष कारण परशिवतत्त्वे लय न मिथ्यात्व प्राप्नोतीति। 'लीन गमयतीति लिङ्ग'मिति व्युत्पत्त्या परमात्मनि शिवे लीन तदन्तर्लीनत्व गमयति। प्राप्नोतीति लिंग। शीर्यत इति शरीर। लिंगच तत् शरीरच लिंगशरीर। एतल्लिंगशरीरस्य ब्रह्मणि विलये सति तदवच्छिन्नाणु-स्वरूप जीवस्तु शिवतत्त्वमयो भवतीति भाव। तथाच "तेज परस्या देवताया"मिति श्रुति। शिवज्ञानि मात्र विषया। तत पूर्वोक्त लिंगशरीरपूर्वक जीवोत्क्रान्ति विधायक

श्रुतिस्सर्वसाधारणेति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । इयमुत्क्रान्ति किं विद्वदविदुषोस्समाना । उताविदुष एवेति सशय । अविदुष एवेति प्राप्त । कुत । विदुषोऽत्रैवामृतत्व वचनादुत्क्रान्त्यभावात् । विदुषोह्यत्रैवाऽमृतत्व श्राव्यते । "यथा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता"। "अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुत" इति एव प्राप्तेऽभिधीयते ॥

समानाचासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य समानाचासृत्युपक्रमादिति विदुषोपासृत्युपक्रमादुत्क्रान्तिस्समाना । आसृत्युपक्रमात् । आगत्युपक्रमात् । नाडीप्रवेशनात्प्रागित्यर्थ । विदुषोऽपि हि नाडीविशेषेनोत्क्रम्यगति श्रूयते । "शतचैकाच हृदयस्य नाड्य । तासा मूर्धानमभिनिस्सृतैका'। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति । 'विष्वङ्गस्य उत्क्रमणे भवन्ती'ति नाडीविशेषेण गति श्रवणाद्विदुषोप्युत्क्रान्तिरवर्जनीया । सा च नाडी प्रवेशात्प्राग्विशेषा श्रवणात्समाना । तत्प्रवेश दशाया विशेष श्रूयते । "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति" "चक्षुष्टोर्वा मूर्ध्नोर्वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य" इति । "शत चैकाच हृदयस्ये"त्यनया श्रुत्यैकार्थान्मूर्ध्नो निष्क्रमणं विद्वद्विषय । इतरदविद्वद्विषय । यदुक्त विदुषोऽत्रैवामृतत्व श्राव्यत इति तत्रोच्यते । "**अमृतत्वचानुपोष्येति**" । "च शब्दोवधारणे अनुपोष्य शरीरेन्द्रियादि सम्बन्धमदग्ध्वैव तदमृतत्व उत्तरपूर्वाघयोरश्लेष विनाशरूप प्राप्यते । तदुच्यते । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्त" इत्यादिकया श्रुत्येत्यर्थ । "अत्र ब्रह्मसमश्नुत" इति च निरवयव परशिव ब्रह्मोपासक विद्वदुत्क्रान्त विषय । तदुपासनवेळाया यो ब्रह्मानुभवस्तद्विषयमप्युपदिश्यते" । पुण्याऽपुण्यकर्मिणा सुखदु खभोगाश्रय स्वर्ग नरक लोक प्राप्ति । मूर्त ब्रह्मोपासकाना लौकिकानामिव लिंगशरीरेण सहोत्क्रान्ति सत्वेपि निरतिशय नित्यमंगलालय सालोक्यादि त्रिपाद्विभूति लभ्यते ॥

ननु । 'तेज परस्या देवताया'मिति श्रुतिरपि पूर्वश्रुतिवत्सर्वसाधारणाभावाद्बोधकाभावादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ तदापीतेस्ससार व्यपदेशात् ॥ ८ ॥

तल्लिङ्गशरीर **आपीते** । मोक्षात् । स्वाभाविक जीवभाव निवृत्तिपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्तिपर्यन्त तिष्ठति । कुत । **ससार व्यपदेशात्** । मूर्तब्रह्मोपासकाना कर्मिणाच शिवलोक स्वर्गनरकादि सचारोपदेशादित्यर्थ । तथाच । "तेज परस्या देवताया"मिति श्रुते । निरवयव परशिवज्ञानि परत्वमिति निश्चीयते । किच । "तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्यत" इति । "अश्व इव रोमाणि विधूय पाप चन्द्र इव राहोर्मृत्युमुखात्प्रमुच्य" । "धूत्वाशरीरमकृत कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवा"नितिच । निरवयव सावयव परशिवतत्त्वोपासकाना सायुज्य सालोक्यादि मुक्तिफलत्वमवगम्यते । यदि लिङ्गशरीर मरणकाले शरीराद्बहिर्निर्गच्छति । तर्हि मृतशरीर समीपवर्तिना कथ नदृश्यत इत्याशङ्क्याह ॥

सू ॥ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धे ॥ ९ ॥

लिङ्गशरीर **सूक्ष्म** इन्द्रियाग्राह्य **प्रमाणतः** परिमाणतोपि सूक्ष्म । कुत । **तथोपलब्धे** । श्रुतिषु लिङ्गशरीरस्यातीन्द्रिय प्रतिपादनात् । तच्छरीरस्य स्थूलशरीराद्बहिर्निर्गमनेपि सर्वेषामगोचरत्वमविरुद्ध । किं च क्षेत्रज्ञ स्थूलशरीरादुत्क्रान्तोऽपि सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते । अन्यथा गत्यनुपपत्त्या चन्द्रसवादाद्यनुपपत्ति प्रसङ्ग । श्रूयते हि पर्यक-

विद्याया । देवयाने पथि विदुषश्चन्द्रमसा संवाद । "यो वै चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती"त्युपक्रम्य । "एतद्वै स्वर्गस्य लोकस्य द्वारयन्तिश्चन्द्रमा" । "तय प्रत्याहतमिति सृजते" । "अथ य एन प्रत्याहतमिह वृष्टिर्भूत्वा वर्षति" । "इह कीटो वा पतङ्गो वा शकुनिर्वा शार्दूलो वा सिहो वा मत्स्यो वा परस्स्वान्यापुरुषो वा" । 'अन्यो वै तेषु प्रत्यध्यायते' । यथा कर्म यथा विद्यन्तमागत पृच्छति "कोसीति त प्रत्यब्रूया"दित्यादिना शरीरादुत्क्रान्तस्य विदुषोऽर्चिरादिगति श्रूयते । निरवयव शिवोपासनातिरिक्ताना विदुषा स्थूलशरीराल्लिङ्गशरीराद्बहिर्निर्गमनेको हेतुरित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ नोपमर्देनात ॥ १० ॥

अतो लिङ्गशरीरस्य मरणानन्तर स्थूलशरीराद्बहिर्निर्गमनादेव उपमर्देन पीडासाधनेन दहनादिना स्थूलशरीरस्य दु खवेदना नास्ति । तदुत्क्रमणे स्वकृत कर्मैव हेतु । सर्व काम निर्मुक्ताना तल्लिङ्गशरीर परमात्मन्येहाऽत्र शरीरे विलीनं भवति तथा श्रूयते । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते" इति ॥

अस्मिन्नर्थे पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ अस्यैव चोपपत्तेरूष्म[1] ॥ ११ ॥

अस्य सूक्ष्मशरीरस्य क्वचिद्विद्यमानत्वोपपत्तेर्विदुष प्रक्रान्तमरणस्य मरणात्प्रागूष्मस्थूलशरीरे क्वाचित्कमुपपद्यते न च स्थूलस्यैव शरीरस्यायमूष्म अन्यत्रानुपलब्धे । ततश्चोष्मण क्वचिदुपलब्धिर्विदुषस्सूक्ष्मशरीरस्योत्क्रान्तिनिबन्धनेति गम्यते । तस्माद्विदुषोप्यासृत्युपक्रमात्समानोत्क्रान्तिरिति सुष्ठूक्तं । यदा स्थूलशरीरे सूक्ष्मदेहसम्बन्ध युज्यते तावत्पर्यन्त स्थूलस्य ऊष्मउष्टस्पर्शादिक सर्वत्र दृश्यते । सूक्ष्मशरीर वियोगानन्तर स्थूलस्य शैत्यादि धर्मान्तरोपपत्त्यवगमात् । सूक्ष्मशरीरगमनमनुमीयते । पुनरपि विदुषामुत्क्रान्ति र्नसम्भवतीत्याशङ्क्य परिह्रियते ॥

सू ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् स्पष्टो ह्येकेषां[2] ॥ १२ ॥

यदुक्तं विदुषोप्युत्क्रान्तिस्समानेति । तन्नोपपद्यते । विदुष उत्क्रान्ति प्रतिषेधात् । तथा हि । "स एतास्तेजोमात्रास्समाभ्यादधानो हृदयमेवान्वपक्रामती"त्युपक्रम्य "तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति तमुत्क्रामन्त प्राणोनूत्क्रामती"त्यविदुष उत्क्रान्तिप्रकारमभिधाय "अन्य नवतर कल्याणतर रूप कुरुत" इत्ति देहान्तपरिग्रहञ्चाभिधाय । "प्राप्यान्त कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्यय" । "तस्माल्लोकाच्च पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण" इति तु । कामयमान इत्यविद्वद्विषयं परिसमाप्य "यथा कामयमानो यो कामो निष्काम आप्तकाम आत्मकाम । "न तस्य प्राणान्नोत्क्रामन्ति" । "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती"ति विदुष उत्क्रान्ति प्रतिषिध्यते । यथा पूर्वत्र आर्तभागप्रश्नेऽपि विदुष उत्क्रान्ति प्रतिषेधो दृश्यते ।

---

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Sutra* is read as follows

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा

2 In the *Madhva* and the *Sankara Bhashyas*, this *Sutra* is read as two different *Sutras* as follows

१ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्, २, स्पष्टो ह्येकेषा,

अप पुनर्मृत्युञ्जयतीति विद्वास प्रस्तुत्य याज्ञवल्क्येति होवाच । "यत्राऽय पुरुषो म्रियते" । "उदस्मात्प्राणोत्क्रामन्त्याहो नेति"।"पृष्ट नेति होवाच" । याज्ञवल्क्योऽत्रैव समवलीयन्ते । स उच्छ्वयत्याध्मातो मृतश्शेत इति । "अतो विद्वानिहैवामृतत्व प्राप्नोती"ति चेत् । तन्न शारीरात् प्रत्यगात्मन । प्राणानामुत्क्रान्तिर्ह्यत्र प्रतिपिध्यते । 'न शरीरात्' । "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती"त्यत्र । तच्छब्देन । यथा कामयमान इति । प्रकृतशरीर एव परामृश्यते । नाश्रुत शरीर तस्येति षष्ठया प्राणाना सम्बन्धित्वेन शारीरो निर्दिष्ट । नतूत्क्रान्त्युपादानत्वेन । उत्क्रान्त्युपादानन्तु शरीरमेवेति चेन्न । अपादानापेक्षयामश्रुताच्छरीरात्सम्बन्धितया श्रुतस्यात्मनएव सन्निहितत्वेनापादानतयापि ग्राह्यत्वात् ॥

किञ्च । प्राणाना जीवसम्बन्धितयैव प्रज्ञाताना तत्सम्बन्धिकथने प्रयोजनाभावात्संबन्ध मात्र वाचिन्या षष्ठया अपादानमेव विशेष इति निश्चीयते । यथा नटस्य श्रृणोतीति । नचात्र विवदितव्यं । **स्पष्टोह्येकेषा** माध्यदिनानामाम्नाये । शरीरो जीव एवोपादानमिति । 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो (भवति) न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ता'ति शरीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिप्रसङ्गाभावात्तन्निषेधो नोपपद्यत इति चेन्न । "तस्य तावदेव चिर"मिति । विदुषश्शरीरवियोगकाले ब्रह्मसम्पत्तिवचनेन । "प्राणानामपि तस्मिन्काले शरीराद्विदुषो वियोग प्रसज्यते" । 'ततश्च देवयानेन पथा ब्रह्मसम्पत्तिर्नोपपद्यत' इति । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति देवयानेन पथा ब्रह्मप्राप्ते प्राग्जीवाद्विदुषोऽपि प्राणान्न विश्लिष्यन्तीत्युच्यते । आर्तभागप्रश्नोपि यथा विद्वद्विषय । तथाऽयमेव परिहार सत्वविद्वद्विषय । तत्र प्रश्नप्रतिवचनयो ब्रह्मविद्या प्रसङ्गादर्शनात् । 'तत्र हि ग्रहातिग्रहरूपेणेन्द्रियेद्रियार्थ स्वभावोपामग्न्यन्नत्वं" । म्रियमाणस्य जीवस्य प्राणपरित्यागो मृतस्य नामवाच्यकर्त्र्यनुवृत्तिस्तस्य च । पुण्यपापानुगुणगतिप्राप्तिरित्यर्थ । प्रश्नपूर्वक प्रत्युक्ता । तत्र च । अपपुनर्मृत्युञ्जयतीति । अपामग्न्यान्नत्वज्ञानादग्निजयएव मृत्युञ्जय उच्यते । अतो नात्र विदुष प्रसङ्ग । अविदुषस्तु प्राणानुत्क्रान्ति वचनं । स्थूलदेहवत्प्राणानमुञ्चन्ति । अपितु भूतसूक्ष्मवजीव परिष्वज्य गच्छन्तीति प्रतिपादयतीति निरवद्य । मूर्तपरशिवब्रह्मोपासकाना शुद्धजीवाना शिवलोक प्राप्य तत्र निरतिशयानन्दानुभवमनुभूय तदन्तर शिवसायुज्यात्मक कैवल्यविभूतिर्लभ्यते । इत्यत्र कि मान इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ स्मर्यतेच ॥ १३ ॥

"वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्था स्सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा" । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" इत्यादि श्रुतिषु । "ऊर्ध्वमेकस्थितस्तेषा यो भित्वा सूर्यमण्डल" । "ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन याति परागति"मित्यादि स्मृतिषुच **स्मर्यतेच** । "तस्मात्सर्वकाम निर्मुक्त निरवयवोपासकाना विदुषा मूर्तब्रह्मोपासकानाच सद्योमुक्ति । क्रममुक्तिश्च विरुद्ध्यते ॥ असत्युपक्रमाधिकरण समाप्तम् ॥

केचिच्छरीरवद्घटपटवज्जीवब्रह्मणो स्सयुक्ताऽसयुक्तभेदवादिन । स्वशरीरे दहराकाशे परमशिवे लिंगशरीरेण सहजीवस्य तत्त्वरूपैक्यमसम्भवतीति साधयन्ति। केचिज्जगन्मिथ्यात्म साधकाऽद्व ब्रह्मवादिन विदुषामुत्क्रान्तौ लिङ्गशरीरोत्क्रान्ति दूषयन्ति । तस्माद्बौद्धादिवच्छ्रुत्यैकदेश प्रामाण्य पक्षैकदेशमत निराकरणार्थं क्रममुक्ति सद्योमुक्ति चोपदिश्य । तथा

केचित् । "जलशर्कर न्यायवत्" जीवब्रह्मैक्य नसम्भवतीति वदन्ति । तन्मत निराकरणार्थमधिकरणान्तरमाह ॥

॥ सर्वसम्पत्त्यधिकरणम्[1] ॥ ६ ॥

सू ॥ तानि परे तथा ह्याह ॥ १४ ॥

तानि ज्ञानिना भूतेन्द्रिय प्राणान्त करणानि । परे जीवातिरिक्त परशिवे लीयन्ते । कुत । **तथाह्याह** । 'इमा षोडशकला पुरुषायणा पुरुष प्राप्यास्तंगच्छन्ति' । "गता कला पचदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु" । 'कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मापरेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति' । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता " । "अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" । "भिद्यते हृदयग्रन्थि"रित्यादि श्रुतय । शिवज्ञानि सम्बन्धिना दशेन्द्रियाणा पचप्राणाना मनसश्च परमात्मनि विलीनं प्रतिपादयन्तीत्यर्थ ॥

यद्यपि **समाना चाश्रुत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्येति** सूत्रे ज्ञानिना लिङ्गशरीरस्य ब्रह्मणि लय उक्त । तथापि **"तानि परे तथाह्याहे"**ति सूत्रे वक्ष्यमाण एवार्थ. । सुखबोधार्थं श्रुत्यैकदेशमत निराकरणार्थं चाकृष्यपूर्वमुक्त इति न पौनरुक्त्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्यं" । इत्यादि श्रुतिषु जीवब्रह्मणो प्राप्य प्रापकत्वेन मोक्षदशायामेकत्वोपदेशात् । मुक्तजीव मन प्राणादीना ब्रह्मणि स्वरूपैक्यमुत सुषुप्ति प्रलयादिवत्सुषुप्तैक्य वेति सन्दिह्यते । जीवब्रह्मणोर्न सर्वथा स्वरूपैक्य । जीवव्यतिरिक्त परमात्माभावात् । जडात्मकस्य लिङ्गशरीरस्य चिद्रूप ब्रह्मण्येकत्वायोगात् । "कार्योपाधिरयं जीव कारणोपाधिरीश्वर" । "कार्यकारणता त्यक्त्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते" । इत्यादि पूर्वाचार्य सिद्धान्तानुसारेण । 'अह ब्रह्मास्मि' । 'तत्त्वमसि' । 'तत्त्वमेव त्वमेव तत्' । इत्यादि जीवब्रह्मैक्य विधायक वेदान्ताना जहदजहल्लक्षण व्यपदेशक सोऽय देवदत्त इति न्यायेन बिम्बप्रतिबिम्बवद्घटाकाशमहाकाशवदुपाधि परित्यागपूर्वक चैतन्यैकत्व वक्तु युक्त । जीवेश्वरोपाधिभूत विद्यामायासम्भवेऽश्वगवादिवत्तयोरेकत्वायोगात् । तयोर्भेदस्य सत्यत्वे निवृत्त्यसम्भवाच्च ॥

उत । जीवब्रह्मणोर्भेदस्य सत्यत्वात् । सत्यस्याऽन्यथायोगात् । लिङ्गशरीरस्य परमेश्वरवन्नित्यत्व । तदयोगे मुक्ताना पृथक्स्थित्यसम्भवेन शेषत्व पारतन्त्र्य कैङ्कर्यादि विधायक सर्वशास्त्रविरोधात् । ससारदशाया जीवब्रह्मणोस्स्वाभाविकभेद मुक्तदशाया तद्वदभेदमसमञ्जसमिति प्राप्तेऽभिधीयते । **तानि परे तथाह्याह** । तानि पर इति तानि परस्मिन्नात्मनि जीवा लिङ्गशरीरेणसहसम्पद्यन्ते । कुत । तथाह्याह । "गता कला पञ्चदशप्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु" । "कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति" । इत्यादि श्रुतिशतेषु जीवाना तद्वदाह । चिज्जडानामेकत्वायोगेन लक्षणस्वीकार्य इति यदुक्त तदयुक्तं । मुख्यार्थबादाभावात् । यथा नद्यादि बहुश्रुतिष्वसन्दिग्धतया जीवब्रह्मणोस्स्वरूपैक्य व्यपदेशात् । लोके मणिमन्त्राद्यौषधसिद्धाना मनुष्यादीना व्याघ्रादि नानाविध

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Adhikaranam* is fermed as

वागादि लयाधिकरणम्

स्वरूपकल्पनत्व दृष्ट । अघटनाघटनसामर्थ्यस्य सत्यसङ्कल्पादि धर्माश्रयस्य सर्वविद्यानिधानस्य शिवस्य परब्रह्मण स्वोपासकभक्ताना जीवभावनिवृत्तिपूर्वक स्वतादात्म्यसिद्धिप्रदायकत्वे किं चित्र । भ्रमरकीट लोहरसादि बहुदृष्टान्तानुसारेण स्वाभाविक निवृत्तिं पूर्वमेवोक्त । जीवाना बद्धावस्थावन्मुक्तावस्थायामपि सूक्ष्मशरीरस्वीकारे ससारित्वप्रसङ्गात् । मुक्तावस्थाया दास्य दासकत्वप्राधान्ये राजभृत्यन्यायवद्दासस्य भयहेतुत्वेन पूर्णानन्दानुभवायोगात् । "आनन्द ब्रह्मणो विद्वान्" । "न बिभेति कुतश्चने"ति । "अभय वै जनक प्राप्तोसी"ति मुक्तानामभयत्व व्यवस्थापक श्रुतिशत विरोधात् । यथा नद्यादि श्रुतिसकोचे मानाभावाच्च । सर्वत्र श्रुतिसिद्ध जीवब्रह्मणोस्स्वरूपैक्यमनवद्य ॥ सर्वसम्पत्त्यधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । लिङ्गशरीर विलयपूर्वकत्वेन जीवाना शिवतत्त्वप्राप्ति । सुषुप्त्युत्क्रान्ति प्रलयादिकालेष्विव स्थूलावस्था प्रतिषेधमात्रत्वमित्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण निराकरोति ॥

॥ अविभागाधिकरणम् ॥ ७ ॥

सू ॥ अविभागो वचनात् ॥ १५ ॥

अविभाग शिवज्ञानिना सूक्ष्मशरीरस्य आत्यन्तिक नाशो विधीयते । कुत । **वचनात्** । "अविद्याया परंपार तारयसि" । "आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणि । ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाशं दहति पण्डित" । "न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत" इत्यादि श्रुतिषु शिवतत्त्वनिष्ठानामविद्यात्मक पाशनिवृत्ति । पुनरावृत्तिरहितत्वञ्च स्पष्टमुपदिष्टत्वात्पाशरूपाऽविद्याजन्यस्य लिङ्गशरीरस्य आत्यन्तिक नाशएव अङ्गीकर्तव्य इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर क्षरात्मना विशते देव एक" । "तस्याभिध्यानायोजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति" । "भिद्यते हृदयग्रन्थि श्छिद्यन्ते सर्व सशया । क्षीयन्तेचाऽस्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" । इत्यादि श्रुतिषु शिवज्ञानिनाम विद्यापाशरूप हृदयग्रन्थि विच्छेदलक्षणोपदेशात् । लिङ्गशरीरोपादानभूत पाशरूपाविद्यानिवृत्तिपूर्वकत्वेन स्वरूपैक्य सुषुप्तिप्रलयादिवत्पाश प्रकृतिरूप लिङ्गशरीरेण वा जले जलवल्लिङ्गशरीर विलयपूर्वकत्वेन वा सम्भवतीति सन्दिह्यते । जीवाना मुक्तदशायामपि **मधु पिष्टे स्वर्णरेणुवत् कुसूलधान्यवत्** । लिङ्गशरीरेणसह ब्रह्मप्रापकत्वं युक्त । 'ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' । 'अजोह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येना भुक्तभोगामजोऽन्य' । इत्यादौ जीवानामजन्यत्व व्यवस्थापनात् । चिदात्मकस्य जीवस्य लयायोगात् । लिङ्गशरीराभावे परमात्मानन्दानुभव सिध्यभावाच्च । सर्वथा मुक्तानामपि जले जलवत्स्वरूपैक्यमयुक्तमिति प्राप्ते वदाम । **अविभागो वचनात्** । "मधुपिष्टे स्वर्णरेणुवत्" । जीवब्रह्मणो पृथक्स्वरूपैक्य न सम्भवति ॥

किन्तु । 'वह्नौ वह्निवजले जलवदपृथग्भावो युक्त' । कुत । वचनात् । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य"मित्यादि श्रुतिवचनात् । स्वरूपैक्य अविभागो निर्दिश्यते । बद्धावस्थवत् । मुक्तावस्थाया लिङ्गशरीरसद्भावे कारणाभावे कार्याभाव इति न्यायेन तल्लिङ्गशरीरोपादानकारण पाशुरूपादि विद्यास्थितिरर्थात्सूचिता । तदङ्गीकारे ब्रह्मोपासनज्ञानस्य वैफल्य प्रसज्येत । **मुक्तानामप्राकृत लिङ्गमस्तीति चेत्तदसङ्गत । सर्व वेदवेदान्त विरुद्धप्रसङ्गात् ।**

अप्राकृतस्य लिङ्गशरीरोपादानकारणयोगात् । लिङ्गशरीरस्य भूतपञ्चक रजुस्सत्त्वजन्य सप्तदशतत्त्वात्मकत्व सर्वशास्त्रेषु प्रसिद्धत्वाच्च पूर्वोक्तमेव विदुषा विधेय ॥ अविभागाधिकरण समाप्तम् ॥

एवममूर्त शिवज्ञाननिष्ठानामिहैव शरीरे शिवज्ञानसामर्थ्येन पाशरूपा विद्यापटल छित्वा नदीसमुद्रवदविभागेन शिवसायुज्यमुक्तिर्लभ्यत इति व्यवस्थापने मूर्तब्रह्मोपासकाना विदुषा चरमकाले केन मार्गेण गत्वा सालोक्यादि त्रिविधकल्याणात्मक विभूत्यनुभव भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण तन्माहात्म्य प्रपञ्चयति ॥

॥ तदेकोग्रज्वलनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

सू ॥ तदेकोऽग्रज्वलन तत्प्रकाशित द्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया ॥ १६ ॥

तदेकोग्रज्वलन तस्य जीवस्य प्राणेन्द्रियादि परिवृतस्य **ओक** स्थान हृत्पुण्डरीक तस्य **अग्रज्वलन** सम्भवति । अग्रस्य ऊर्ध्वभागस्य विकासो भवति । **तत्प्रकाशितद्वार** । तेन विकाशिना प्रदर्शित देवयानमार्गस्सन् । मूर्तब्रह्मोपासको भक्त सुषुम्ननाडीद्वारा देहाद्बहिर्गच्छतीत्युत्तरेण सम्बन्ध । हृत्पुण्डरीकस्य ऊर्ध्वप्रदेशविकासे हेतुद्वयमाह । **विद्यासामर्थ्यात् । मूर्तब्रह्मोपासना सामर्थ्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च** । तस्या मूर्तब्रह्मोपासनाया विशेषभूतय । अङ्गभूतया गत्यनुस्मृत्या देवयानमार्गचिन्तया योगात् शिवयोग सम्बन्धाच्च । तदेकोग्रज्वलन भवतीति पूर्वेणान्वय । तत्प्रकाशितद्वारस्सन् । उपासक. **हार्दानुगृहीत.** हृत्पुण्डरीकस्थेन उमासहित परशिव मूर्तब्रह्मणानुगृहीत । प्रेरितस्सन् **शताधिकया** शतसङ्ख्याकाभ्य प्रधाननाडीभ्य अधिकया अतिरिक्तया । एकशततम्या सुषुम्नानाड्या देहाद्बहिर्गच्छतीति भाव । "शतचैका च हृदयस्य नाड्य तासा मूर्धानमभिनिसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्गन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति श्रुतिबलादिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ ॥

पूर्वे निर्वासन ज्ञाननिष्ठाना निरवयव परशिवोपासकानामुत्क्रान्ति लक्षणमभिहित । अत्र मूर्तब्रह्मोपासकाना महात्मना मूर्खाणाचोत्क्रान्ति विशेषोऽस्ति वा न वेति सन्दिह्यात्रेदमाम्नायते । 'शतचैकाच हृदयस्य नाड्यस्तासा मूर्धानमभिनिस्सृतैका' । " तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्गन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति । अस्या श्रुतेरयमर्थ । हृत्पुण्डरीकसम्बन्धिन्यो नाड्य एकोत्तरशत भवन्ति तासा मध्ये एका सुषुम्नाख्या नाडी मूर्धानमभिनिस्सृता ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं व्याप्ता । तयाद्वारा ऊर्ध्व आयन् देहाद्बहिर्निर्गच्छन् उपासक अमृतत्व परशिवलोक प्राप्नोति हृत्पुण्डरीकस्य चतुस्रृषु दिक्षु विद्यमाना अन्या नाड्य कर्मिणामुत्क्रमणे द्वाराणि भवन्तीत्यर्थ । सुकृतीना दुष्कृतीना च धूमादि मार्गेण तृतीयमार्गेणच स्वर्ग नरकादि प्राप्ति ।'रहतिपादएवोक्तेति' नात्रोच्यते अनया नाडीना शताधिकया मूर्धन्य नाड्यैव विदुषो गमन । अन्याभिरेवचाऽविदुषो गमनमित्यय नियम उपपद्यते । नेति संशय । किं युक्तं "नियमो नोपपद्यत"इति । कुत । नाडीन्या भूयस्त्वादति सूक्ष्मत्वाच्च दुर्विवेचतया पुरुषेणोपादातुमशक्यत्वात् । "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति विष्वङ्गन्या उत्क्रमणे भवन्ती"ति । यादृच्छिकमुत्क्रान्तिकमनुवदति ॥

किञ्च । "तेज परस्या देवताया"मिति । श्रुतौ भूतस्य ह परमकारणे परमाकाशरूपे परशिवे परब्रह्मणि स्वप्रकाशे विद्वानविद्वांश्च विलयाऽविभागलक्षणेन विश्राम्यतीति श्रुति श्रवणात् । सर्वेषामुत्क्रान्तिस्समानैव "तस्य है तस्य हृदयस्याऽग्र प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरेभ्यो गच्छती"ति दर्शनात् । विदुषामतिशयत्वं सर्वदा नघटत इति प्राप्ते ब्रूम । "**शताधिकयेति**" विद्वान् शताधिकया मूर्धन्ययैव नाड्योत्क्रामति नचाऽन्या । विदुषो दुर्विवेचत्व विद्वान् हि परमपुरुष शिवाराधन भूतात्यर्थप्रिया विद्यासामर्थ्याद्विद्याशेषभूततया नोत्यर्थप्रियगत्यनुसरणयोगाच्च प्रसन्नेन हरेण परब्रह्मणा महेश्वरेणानुगृहीतो भवति ततश्च तदोकस्तस्य जीवस्य स्थान हृदय अग्रज्वलन भवति । अग्रे ज्वलन प्रकाशन यस्य तदिदमग्रज्वलन परमपुरुष शिवप्रसादात्प्रकाशित द्वारो विद्वांस्ता नाडी विजानातीति या विदुषो गतिरुपपद्यते तस्मादविदुषा हृदय सुषुम्ननाड्या लिङ्गशरीरेणसह जीवोत्क्रमणं न सम्भवति इदमेव वैशेष्य । श्रुत्यन्तरेप्ये तदुक्त । "रुद्रो जनाना हृदये सन्निविष्ट । "हृत्पुण्डरीक विरजं विशुद्ध विचिन्त्यमध्ये विशद विशोक" । "अचिन्त्यमव्यक्त मनन्तबोध शिव प्रशान्तममृत ब्रह्मयोनि"मित्यादि श्रुतिशतेषु । 'ईश्वरस्सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयत्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' । "तमेव शरण याहि सर्वभावेन भारत । शुचौ देशे समासीनो यथावत्कल्पितासन " । "जितेन्द्रियो जितक्रोधश्चिन्तयेच्छिवमव्यय" । "हृत्पुण्डरीकान्तरसन्निविष्ट स्वतेजसा व्याप्त नभोवकाश" । "अतीन्द्रिय सूक्ष्ममनन्तमाद्य ध्यायेत्परानन्दमयं महेशं" । "ध्यानावधूताऽखिलकर्मबन्धश्चिरं चिदानन्द निमग्नचेता " । इत्यादि स्मृतिषु च । सर्वजीव हृदयपुण्डरीकस्थितित्वं मुमुक्षुजन ध्येयत्वञ्च शिवस्यैव निश्चीयते । 'लिङ्गे सुषुप्ति ' । 'सता सौम्य तदा सपन्नो भवती'त्यादि श्रुतिषु सर्वेन्द्रियवृत्तिभिस्सह शारीरस्सुषुप्तौ स्वावृतपापेन सह सदाशिवमवगमयति ॥

'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि ' । 'सर्वो वै रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु' । 'ऋतऽसत्यं पर ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गल । ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वै नमोनम ' । 'एकएव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु ' । 'रुद्र एकत्वमाहु ' । 'रुद्रो वै शाश्वतं वै पुराण' । 'अजात इत्येव कश्चिद्भीरु प्रपद्यते' । "रुद्रयत्ते दक्षिणमुख तेन मा पाहि नित्य " । "शिव एको ध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्य" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । "ईश ज्ञात्वा अमृताभवन्ति" । "यथा चर्मवदाकाश वेष्टयिष्यति मानव । तथा शिवमविज्ञाय दु खस्यान्तो भविष्यति" । इत्यादि श्रुतिषु सर्वोपादानत्व सर्वोपास्यत्व सर्वमुक्तिफलप्रदायकत्वञ्च शिवस्यैवावगम्यते । तस्मान्मुमुक्षूणा शिवेतर ज्ञेयवस्तु नास्तीति वेदितव्यं । "**अस्य हि जन्तो प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारक ब्रह्मप्रणवमाचष्ट**" इति **विदुषामुत्क्रान्तौ स्वतत्त्वप्रकाशक प्रणवात्मक तारक ब्रह्मोपदेश कथनेन मोक्षप्रदायकत्व** नेतरस्य सिद्ध । "अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक्" । "मात्वा रुद्र चिक्रुधा मानमोभिस्तुष्टाभिर्मासहेति" । "उन्नोवीरा अर्पय भेषजे भिषक्त मत्वा भिषजा श्रुणोमी"ति । अनादिससारव्याधिनिर्मुक्त भिषक्त्व शिवस्यैव दृश्यते । "मायातु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वर"मित्यादौ निखिल ब्रह्माण्ड निर्माणलक्षण मायाशक्त्यवच्छिन्नत्वेन जगदेककारणत्व श्रूयते तस्मात्सकलहृदय पुण्डरीकवास परमपुरुषश्शिवएवोमापति स्वाज्ञारूप श्रुतिचोदितेषु श्रौतस्मार्तादिषु स्वाराधनरूपेषु

कर्मसु । स्वाहङ्कार परित्यागपूर्वक स्वार्पित स्वजात्याश्रमकर्मानुषङ्गिण स्वभक्त स्वानुग्रह विशेषेण पाशरूपा विद्यामलध्वस कृत्वा प्रकाशितात्मज्योति त मूर्धन्यनाडीरोध्दत्यार्चिरादि मार्गेण स्वकीय परमपदमप्राकृत । निरतिशयानन्दस्वभाव प्रापयित्वा स्वाकाराकारेण नित्य निरतिशय निर्मल निजानन्द गमयति । तस्मादविदुषोऽविदुषश्च गतिवैषम्यमेव निर्णीयते । तदेकोऽग्रज्वलनाधिकरण समाप्तम् ॥

शिवोपासको विद्वान् प्रारब्धावसाने मूर्धन्य सुषुम्ननाड्या निर्गत्य केनाधारेणा प्राकृत निरतिशयानन्द स्वभाव परशिवलोक गच्छतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ रश्म्यनुसाराधिकरणम्[1] ॥ ९ ॥

सू ॥ रश्म्यनुसारी ॥ १७ ॥

यदा परशिवानुग्रहेण मूर्धन्य सुषुम्ननाड्या देहाद्बहिर्निर्गत तत्काले स्वनेत्रादि महाकैलासपर्यन्त स्वप्रकाशो दृश्यते । तदा शिवोपासक अखण्डज्योतिर्मय रश्म्यनुसारी रश्म्यधिष्ठानस्सन् तच्छिवप्रकाशद्वारेण नित्यमङ्गळालय निरतिशयविभव शिवलोक गच्छतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । पूर्वत्र साधकस्य शिवयोगिनस्स्वहृदय प्रकाशक परशिवानुगृहीतस्य शताधिकया मूर्धन्यनाड्या महातेजोमय शिवप्रकाशमहिम्ना सूर्यमण्डलद्वारा महाकैलासप्राप्तिरुपदिष्टा । 'अथ यत्रै तदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रामत' इति श्रुतौ रश्मिभिर्विदुषा परलोकगमनमाम्नायते । रश्म्यनुसारेणैव गतिरुताऽन्यथा सम्भवतीति चिन्त्यते । "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" । 'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनि समस्तसाक्षिं तमस परस्तात्' । "यदा पश्यत्पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनि" । "तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनं परम साम्यमुपैति" । इत्यादिषु तदुपासकाना अन्यथा द्योतनात् । रश्म्यनुसारेणैवेत्यय गतिनियमस्सम्भवति ॥

किञ्च । न च मृतस्य विदुषो रश्म्यनुसारासम्भवादनियम प्रवर्तत इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **रश्म्यनुसारीति** । रश्म्यनुसार्येव विद्वानूर्ध्वं गच्छति । कुत । अथैतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणात् । पाक्षिकत्वेह्येवकारोऽनर्थकस्स्यात् । यदुक्त । निशि मृतस्य रश्म्यसम्भवाद्रश्मीननुसृत्यगमनं नोपपद्यत इति तन्न । निशायामपि सूर्यरश्म्यनुसारस्सम्भवति । लक्ष्यते हि निशायामपि निदाघसमये ऊष्मोपलब्ध्या रश्मिसद्भाव. । हेमन्तादौ तु हिमाभिभवाद्दुर्दिन इवोष्मानुपलम्भ श्रूयते च । नाडी रश्मीना सर्वदान्योऽन्याश्रय । तद्यथा महापथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छति मञ्चामुञ्चएवमेवैत आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्ति । 'मञ्चामुञ्च अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते' । 'त आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्य प्रतायन्ते । 'तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता' इति । तस्मात् । निश्यपि रश्मिसद्भावात् । निशि मृतानामपि विदुषा रश्म्यनुसारेणैव परशिव ब्रह्मप्राप्तिरस्तीति निश्चीयते । "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती"त्यादि श्रुतीनामुत्क्रमणविधायकत्वा दर्शनात् । फलमात्रद्योतनत्वमाचक्षते ॥ रश्म्यनुसाराधिकरण समाप्तम् ॥

---

1. In the *Sankara-Bhashya*, this *Adhikaranam* is termed as

रश्म्यधिकरणम्

ननु । "दिवाच शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेवच । मुमुक्षूणा प्रशस्तानि विपरीतन्तु गर्हित''मिति निशामरण निन्दा श्रूयते । तस्मान्निशिमृतानामुपासकाना परशिवलोकप्राप्ति कथमुपपद्यत इत्याशङ्कायामधिकरणान्तर दर्शयति ॥

॥ **निशाधिकरणम्** ॥ १० ॥

सू ॥ निशि नेतिचेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च[1] ॥ १८ ॥

इदमिदानी चिन्त्यते विदुषो निशि मृतस्य परशिव ब्रह्मलोकप्राप्तिरस्ति न वेति । यद्यपि निशाया सूर्यरश्मिसम्भवाद्रश्म्यनुसारेण गतिर्निशायामपि सम्भवति । तथापि निशा-मरणस्य शास्त्रेषु गर्हितत्वात्परमपुरुषार्थलक्षण परशिव ब्रह्मप्राप्ति र्निशामृतस्य न सम्भवति । शास्त्रेषु दिवामरण प्रशस्त । विपरीत निशामरण । "दिवाच शुक्लपक्षश्च उत्तरायणमेवच । मुमूर्षता प्रशस्तानि विपरीत तु गर्हित''मिति दिवामरण निशामरणयो प्रशस्तत्व विपरीत-त्वेचोत्तमाधमगति हेतुत्वेन स्याता । अतो निशामरणमधोगति हेतुत्वमिति प्राप्ते वदाम । **निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च** । निशि नेति चेन्न । निशि मरणस्य अधोलोकहेतुत्वावगमात् । विदुषा निशि मरणे परशिव ब्रह्मलोक प्राप्तिर्नेति चेन्न । सम्बन्धस्य रुद्रदेवताक सुषुम्ननाडीसम्बन्धस्य ज्योतिष यावद्देहभावित्वात् । दिवा रात्रौ च रश्मिनाडीसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । दर्शयति च "आसुनाडीषु रश्मयस्सन्ता" इति श्रुति । सर्वकालेष्वपि रश्मिनाडीसम्बन्ध प्रतिपादयति ॥

किञ्च । विदुष कर्मसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादेतदुक्त भवति । अनारब्धकार्याणा अधोगति हेतुभूताना कर्मणा विद्यासम्बन्धेनैव विनाशस्तदुत्तरेषाञ्चाश्लेषात्प्रारब्धकार्यस्य च । चरमदेहावधित्वाद्बन्धहेत्वभावाद्विदुषो निशामृतस्यापि ब्रह्मप्राप्तिस्सिद्ध्यैव । 'तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य' इति श्रुतिदर्शनात् । दिवाच शुक्लपक्षश्चेत्यादि श्रुतीनामविद्व-द्विषयमिति निश्चीयते ॥ निशाधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । "अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्ल ष्षाण्मासा उत्तरायण । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना" । "धूमो रात्रिस्तथा कृष्णा ष्षाण्मासा दक्षिणायन । तत्र चन्द्रमस ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तत" इति भगवद्गीतादि स्मृतिषु उत्तरायण दक्षिणायनयोर्मृताना-मेवोपासकाना कर्मिणाञ्च परशिव ब्रह्मलोकप्राप्ति स्स्वर्गलोकप्राप्तिश्चावगम्यते । तस्मात्कथ कृष्णपक्ष दक्षिणायन रात्र्यादि कालेषु मृतानामुपासकाना ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्कयामाधि-करणान्तरेण तन्निराकरोति ॥

॥ **दक्षिणायनाधिकरणम्** ॥ ११ ॥

सू ॥ अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे ॥ १९ ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "तदेषाभ्युक्ता" । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म" । "यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन्" । "सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते" त्यादौ । ब्रह्मविदा ब्रह्मप्राप्ति । ब्रह्मणासह सर्वकामावाप्तिश्च श्रवणादत्र । दक्षि-णायन मृतानामुपासकाना । परशिव ब्रह्मलोके तेन सह सर्वकामावाप्ति समानरूपत्वञ्च

---

1 In the *Madhva Bhashya* this *Sutra* is read as two different *Sutras*
१ निशि नेति चेन्न 'सबधात्' २ यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च.

सम्भवति न वेति सन्दिह्यते । "अथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितॄणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसस्सायुज्यं गच्छती"ति । दक्षिणायने मृतस्य चन्द्रप्राप्ति श्रवणाच्चन्द्रप्राप्तानाञ्च तेषा यदात्पर्यवत्यदैतमेवाध्वान पुनर्निवर्तत इति पुनरावृत्ति व्यपदेशात् । ब्रह्मविद्यानिष्ठाना भीष्मादीनामुत्तरायण प्रतीक्षा दर्शनाच्च दक्षिणायन मृताना विदुषा सर्वथा ब्रह्मप्राप्तिर्नसम्भवतीति प्राप्ते तत्रोच्यते । "**अतश्चायनेऽपि हि दक्षिणे**" । हि कारोऽत्र निश्चयार्थ । निशि मृतस्य विदुषो यत परशिव ब्रह्मलोकप्राप्तिहेतुरुक्त । ततएव हेतोर्दक्षिणायने मृतस्य परशिव ब्रह्मलोकप्राप्तिस्सिद्धा ॥

"ब्रह्मविदाप्नोति पर"मित्यादि श्रुतिषु ब्रह्मविदा कालनियमा दर्शनात् । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" । इत्यादौ विदुषा यदा लौकिक सर्व वासनात्याग तदा तत्रैव ब्रह्मप्राप्ति प्रपञ्चितत्वाच्च । अविदुषामेव पितृयाणेन पथा चन्द्रप्राप्तिद्वारा पुनरावृत्ति । विदुषान्तु चन्द्रप्राप्तानामपि तस्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीति वाक्यशेषात्तेषा दक्षिणायनमृताना चन्द्रप्राप्ति ब्रह्मलोकगमनेच्छापुरुषाणा विश्रमहेतुमात्रमिति गम्यते । वाक्यशेषाभावेऽपि । पूर्वोक्तादेव बन्धहेत्वभावात् । विदुषा चन्द्रप्राप्ति प्रसक्तापि परशिव ब्रह्मलोक प्राप्तिरनिवार्या । "वेदान्तविज्ञान सुनिश्चितार्थास्सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे" । इति वेदान्तविज्ञानपुरुषाणा सर्वेषा ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रममुक्त्युपदेशात् । ब्रह्मभवनकामो ब्रह्मवेदन कुर्यात् । "न स पुनरावर्तते । न स पुनरावर्तत" इतीत्यादिषु । ब्रह्मविदामेव पुनरावृत्तिरहित शिवसायुज्योपदेशात् । दक्षिणायनमृतानामपि शिवज्ञानिना शिवलोकप्राप्तिरेवेति घण्टाघोष ॥ भीष्मादीना योगप्रभावात् । स्वच्छन्दमरणाना धर्मप्रवर्तनायोत्तरायण प्राशस्त्य प्रदर्शनार्थं तथा विधाचार इति निश्चीयते ॥

ननु च । विदुषो मुमूर्षून् प्रति पुनरावृत्त्य पुनरावृत्तिहेतुत्वेन कालविशेष विधिर्दृश्यते । "यत्र कालेत्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिन । प्रयातायान्ति तं काल वक्ष्यामि भरतर्षभ" । "अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्ल षाण्मासा उत्तरायण । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना" । "धूमो रात्रिस्तथा कृष्ण षाण्मासा दक्षिणायन । तत्र चान्द्रमस ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते" । "शुक्लकृष्णे गतीह्येते जगतश्शाश्वते मते । एकया यान्त्यनावृत्तिमन्यया वर्तते पुन"रिति दर्शनादयनद्वय मृताना सर्वेषा कथ ब्रह्मप्राप्तिरित्याशङ्काया तत्राह ॥

सू ॥ योगिन. प्रति(च)स्मर्यैते स्मार्तैचैते ॥ २० ॥

नात्र मुमूर्षून्प्रति मरणकाल विशेषोपादानं स्मर्यते । अपि तु योगिन योगनिष्ठान्प्रति स्मार्ते स्मृतिविषयभूते स्मर्तव्ये देवयान पितृयाणाख्ये गती मर्यैते । योगाङ्गतयाऽनुदिनं स्मर्तुं तथाह्युपसंहार । "नैते स्मृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुने"ति । 'अग्निर्ज्योतिर्धूमो रात्रि' रिति च । देवयान पितृयाने प्रत्यभिज्ञायते । उपक्रमे च यत्र कालेत्विति कालशब्द. । कालाभिमानिदेवताऽति वाहिकापर । अग्न्यादे. कालत्वासम्भवात् । अत । तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति विहित देवयानानुस्मृतिरत्र विद्यानिष्ठान्प्रति विधीयते । "न मुमूर्षून्प्रति मरणकालविशेष । तस्य तावदेव चिर यावन्नविमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्य" इति श्रुत्यवगमात् । अतस्सर्वदा विदुषा

परशिव ब्रह्मप्राप्तौ निशा दक्षिणायन कृष्णपक्ष निषेधो नास्त्येव । यदा देहपातस्तदानीमेव तच्छिवतत्त्वप्राप्तिरिति वेदितव्य । भगवद्गीतादि स्मृतिषु द्योतमानामहश्शब्द रात्रिशब्द शुक्लकृष्ण दक्षिणोत्तरायणशब्दाना श्रुतिसूत्रस्थाऽहरादि शब्दानामिव लोकपरत्वेन कालपरत्वा योगात् । अस्या श्रुते मूर्त परशिव ब्रह्मभक्तमात्र परत्वेपि न कोपि विरोध ॥ दक्षिणायनाधिकरण समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डितभगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाद्वैतसिद्धान्त व्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये फलाध्यायसज्ञिक चतुर्थाध्यायस्य वागधिकरणाद्येकादशाधिकरणावच्छिन्न वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्चेत्यादि विंशति सूत्रात्मक द्वितीयपादस्समाप्त ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्य तृतीयः पाद ॥

पूर्वे पुण्यकर्मवान् स्वकाल विविपरिपाकेन स्थूलशरीरं विहाय मुख नेत्राद्युत्तमद्वारेणोत्क्रम्य पितृयाणमार्गेण चन्द्रमस प्राप्य तदनन्तरं तल्लोकात्स्वर्गादि लोकानुभवमनुभूय तत्पुण्य शेषेण श्रोत्रियब्राह्मणाद्युत्तमयोनिजनन प्राप्नोति । दुरितकर्मवान् स्थूलदेहावसाने तत्कर्मानुसारेण गुदमेहनादि कनिष्ठाङ्गमार्गेण निर्गत्य धूमगत्या शमनलोके कुम्भीपाकादि घोरनरकमनुभूय तत्पापलेशेन मर्त्यलोके गार्दभ सूकरादि दुष्टयोनिसम्भव लभते । तथैवात्र निरवयव परमाकाश शिवतत्त्वोपासना विशेषेण विद्वानिहैव षोडशकलात्मक लिङ्गशरीरेण सह शिवतत्त्व गम्यते ॥

उमामहेश्वरात्मक मूर्तब्रह्मोपासक भक्त स्थूलदेहत्यागे तदुपासना महिम्ना सुषुम्ननाड्यग्रज्वलन तेजोमार्गेणोत्क्रम्याऽर्चिरादि पथानुगुण्येनोत्तरायणे प्रभाकरमण्डलानुसरणेन दक्षिणायने चन्द्रमण्डलद्वारा निरुपम नित्यकल्याण निरतिशय शिवलोकादि कल्याण विभूत्यनुभववान् भवतीत्युपदेशेन 'य एवमेतद्विदुर्ये(चामीऽरण्ये)चेमेऽरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते' । ''तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती'त्युपक्रम्य ''षाण्मासेभ्यो देवलोक देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युत'' मित्यादिना पुण्यकर्मिणा वायुलोक वरुणलोकेन्द्रलोकादि प्राप्ति बृहदारण्ये व्यवस्थापनात् । तेऽर्चिषमभिसम्भवन्तीति छान्दोग्य श्रुत्या मूर्तब्रह्मोपासकानामर्चिरादि मार्गेण तल्लोकादि प्राप्तिविधायक शास्त्रोपपत्ति कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्य तृतीयपादमारभते ॥

॥ अर्चिराद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

सू ॥ अर्चिरादिना तत्प्रथिते ॥ १ ॥

पूर्वत्र हृदयपुण्डरीकगत परशिवानुग्रहेण प्रकाशित द्वारस्य तदुपासकस्योत्क्रान्तस्य मूर्धन्य नाडी विशेषेण हार्दानुगृहाद्वत्युपक्रम उक्त । तस्य गच्छतो मार्ग इदानी निर्णीयते । तत्र श्रुतिषु मार्गान्तरा बहुधा आम्नायन्ते । छान्दोग्ये तावत् । ''यथा पुष्कर पलाश आपो न श्लिष्यन्ते'' । ''एवमेव विदि पाप कर्म न श्लिष्यते'' । इत्युपक्रम्य ब्रह्मविद्यामुपदिश्याम्नायते । ''अथ यदुचास्मिंच्छव्य कुर्वन्ति यदुचनाऽर्चिषमेवाऽभिसम्भवन्ति'' । ''अर्चिषोहरह्न आपूर्यमाण पक्षमापूर्यमाण पक्षाद्यान् षडुदङ्नेति मासास्तान्मासेभ्यस्संवत्सर संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमस चन्द्रमसो विद्युत तत्पुरुषो मानवस्स एनान् ब्रह्मगमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपाद्यमाना इम मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्त'' इति । तथात्रैवाष्टमे । ''अथैतेरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत'' इति । कौषीतकीनश्च देवयानमार्गमन्यथाभिधीयते । ''स एत देवयान पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति'' । 'स वायुलोक स वरुणलोक स आदित्यलोक स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोक स ब्रह्मलोक'मिति । तथा बृहदारण्यके । 'य एवमेतद्विदुर्येचेमेऽरण्ये श्रद्धा सत्यमुपासते' । 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' । ''अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाण पक्षमापूर्यमाण पक्षाद्यान्षाण्मासानुद(षडुदङ्नेति)ङ्नादित्यमेति' ''मासान् मासेभ्यो देवलोक देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युत वैद्युतात्पुरुषो मानवस्स

एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती''ति । तत्रैव पुनरन्यया 'यथा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र जिहीर्षते' । "यथा रथचक्रस्य खण्डेन स ऊर्ध्वमाक्रामते" । "स आदित्यमागच्छति" । तस्मै स तत्र जिहीर्षते" । "यथा आडम्बरस्य खण्डेन स ऊर्ध्वमाक्रमते । स चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै न तत्र जिहीर्षते । यदा दुन्दुभे ख''मित्यादि ॥

तत्र सशय । किमर्चिरादिरेक एव मार्गोभि श्रुतिभि प्रतिपाद्यत इति तेनैव गच्छतीति । विद्वान् उत तस्मादन्ये अन्यत्र मार्गा इति स्मर्यते । विदुषामर्चिरादि मार्गेणैव परशिवलोकप्राप्तिरिति नियमो नास्ति । तैत्तिरीये । 'य एषोन्तर्हृदय आकाश ' । 'तस्मिन्नय पुरुषो मनोमय '' । "अमृतो हिरण्मय '' । "अन्तरेण तालुके'' । "य एष स्तन इवावलम्बते' । "सेन्द्रयोनि '' । "यत्राऽसौ केशान्तो विवर्तते'' । "व्यपोह्य शीर्षकपाले'' । "भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति'' । "भुव इति वायौ'' । "सुवरित्यादित्ये'' । 'मह इति ब्रह्मणि' । "आप्नोति स्वाराज्यं'' । इत्येव बृहदारण्य वाजसनेयशाखादावप्यर्चिरादि गति निरपेक्षतया परशिव ब्रह्मलोकप्राप्ति दर्शनात् । अतस्तल्लोकावाप्तिरन्यदैवेति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । विदुषामर्चिरादि मार्गेणैव परशिवलोक प्राप्ति । कुत **तत्प्रथिते** । पञ्चाग्निविद्यादिषु "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती''त्यादिना अर्चिरादे । ब्रह्मप्रापकत्वेन प्रसिद्धत्वात् । भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठत्त्वादिना विद्यादिषु परशिव ब्रह्मलोकप्राप्तिमार्ग उच्यते । किन्तु तद्विभूति प्राप्तेरेव । तस्मात्तल्लोकप्राप्तिर्नान्यथागम्यते । प्रत्यभिज्ञानात्सएव मार्गस्सर्वत्रन्यूनाधिकभावेन प्रतिपाद्यत इति विद्यागुणोपसहारवदन्यत्र प्रोक्तानामन्यत्रोपसंहार क्रियते । छान्दोग्ये । तावदुपकोसलविद्याया पञ्चाग्निविद्यायाचैकत्व रूपत्व एवाम्नायते । वाजसनेयके च । पचाग्निविद्याया । तथैवार्चिरादिरल्पान्तर आम्नायते । तस्मात्तथापि स एवेति प्रतीयते । अन्यत्रापि सर्वत्राग्न्यादित्यादय प्रत्यभिज्ञायते ॥ अर्चिराद्यधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । बृहदारण्यक श्रुतौ । "स वायुलोक स वरुणलोकं स इन्द्रलोक स प्रजापति लोक''मिति वायुलोक वरुणलोकादयश्चत्वार उक्ता । तेषा कुत प्रवेश इत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ वाय्वधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ वायुमब्दादविशेष विशेषाभ्या[1] ॥ २ ॥

"**आब्दात्** संवत्सरादुपरि वायुलोक प्रविशति '' । कुत । **अविशेष विशेषाभ्यां** । "स वायुलोक''मित्यविशेष वचनात् । सामान्य वचनात् । "वायुलोकस्य कुत्रचित्प्रवेश कर्तव्य '' । तत्र वाय्वादित्ययो परस्पर रूपसम्बन्ध विशेषात् । सवत्सरादित्ययोर्मध्ये । वायोर्निवेश इति निश्चीयते । "स वायु लोक''मिति श्रुते । लोकमात्र प्रतिपादकत्वेन क्रमप्रतिपादकत्वाभावादविशेषवचनत्व द्रष्टव्यमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "अर्चिरादिनैव गच्छन्ति विद्वास'' इत्युक्त । तत्रार्चिरादिके मार्गे छान्दोगा "मासादित्ययोरन्तराले'' सवत्सरमधीयते । "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाण पक्षाद्यान् षडुदङ्नेति मासास्तान्मासेभ्यस्सवत्सरस्सवत्सरादादित्यमादित्याच्चद्रमस चन्द्रमसो विद्युत तत्पुरुषो

1 In the *Madhva-Bhashya* this *Sutra* is read as follows

१ वायुशब्दादविशेष विशेषाभ्या.

मानवस्स एनान्ब्रह्म गमयती" त्ययमर्चिरादि क्रम । वदन्ति बृहदारण्यके । "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति वायुमागच्छति तन्मे स तत्र विजिहीर्षते" । "यथा स रथचक्रस्य ख तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते"। "स आदित्यमागच्छती"ति श्रूयते । वाजसनेयिनस्तु । तयोरेवान्तराळे देवलोक । "मासेभ्यो देवलोक"। "देवलोकादादित्य"मिति दर्शनात् । संवत्सरादित्ययोर्मध्ये वायु श्रुतस्सतत्रनिवेश्यो न वेति सशये । ननिवेश्य । "श्रवणाद्गुणोपसहारन्यायेन" सवत्सरादूर्ध्वमादित्यात्पूर्वं वायुर्निवेश्य । "छान्दोग्य वाजसनेययोरुभयत्रापि मर्गैकत्वादुभादुभयतोपसहार्यौ । तत्र मासादूर्ध्वमभिहितयोस्सवत्सरदेवलोकयो पञ्चम्याभिहितस्य श्रौतक्रमस्य तुल्यत्वेपि । अर्चिषोऽहरह्वा आपूर्यमाण पक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षड्डुदङेति मासास्तानित्यविक कालाना न्यूनकालेभ्य उत्तरोत्तरत्वेन निवेश दर्शनात् । सवत्सरस्येव मासानन्तर बुद्धौ विपरिवृत्ते । 'सवत्सर एव मासादूर्ध्वं निवेशयितव्य' इति । तदूर्ध्व देवलोक इति निश्चीयते । अन्यत्र वाजसनेयिन । "यथा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीर्षते" । "यथा रथचक्रस्य ख तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छती" त्यादित्यात्पूर्वं वायुमभिधीयते । कौषीतकिनस्तु । "स एत देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति" "स वायुलोकमित्यग्निलोक शब्दनिर्दिष्टादर्चिष परं वायुमभिधीयते" । तत्र कौषीतकीना पाठक्रमेणार्चिष परत्वेन प्राप्तस्य वायो वाजसनेयिना तेन "स उर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छती"त्यूर्ध्वशब्द निर्दिष्ट श्रौतक्रमेण पाठक्रमाद्बलीयसा आदित्यात्पूर्व प्रवेशो निश्चीयते । अत आदित्यात्पूर्व सवत्सरादूर्ध्व देवलोको वायुलोकश्च व्यपदेशाद्भिन्नत्वं गम्यते । भिन्नार्थत्वेचोर्ध्वशब्देन पञ्चम्याचोभयो स्सवत्सरादित्यान्तराले श्रुतिक्रमेण प्राप्तत्वात्। विशेषाभावाच्च यथेष्टमिति प्राप्ते तत्रोच्यते **वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्या** । वायुमब्दादिति । 'वायु सवत्सरादूर्ध्वमधिगच्छेत्' । कुत । अविशेषविशेषाभ्या "वायुरेव निर्दिष्टवात्" । "देवलोक शब्दोह्यविशेषेण सामान्येन देवाना लोक" इत्यनेन रूपेण वायुमभिधत्ते । सवायुमभिगच्छति । तस्मै स तत्रेति । वायुशब्दो विशेषेण वायुमभिधत्ते। "अतो देवलोक वायुशब्दाभ्यामविशेषाविशेषाभ्या वायुमेवाभिधीयत"इति। सवत्सरादूर्ध्व वायुमेवाभिगच्छेत् । "कौषीतकीना वायुलोक शब्दश्चाग्निलोक शब्दवद्वायुश्चासौ लोकश्चेति व्युत्पत्त्या वायुमेवाभिधत्ते । वायुश्च देवानामावासभूत इत्यन्यत्र श्रूयते । 'योऽय पवत एष देवाना गृह' इति दर्शनादविरोध ॥ वाय्वधिकरण समाप्तम् ॥

नन्वर्चिरादि गत्यनुसरणाना विदुषा वायुलोकादूर्ध्वं तस्माल्लोकाच्छिवलोक सम्भवतीत्याशङ्कायामधिकरणान्तरेण दर्शयति ॥

॥ वरुणाऽधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ तटितोऽधिवरुणस्सम्बन्धात् ॥ ३ ॥

" वायुलोकानन्तर जीवस्तटिल्लोक प्रविशति" । "तटिल्लोकाद्विद्युल्लोकादुपरि । अधिवरुणो वरुणलोक गम्यति" । कुत । **सम्बन्धात्** । "विद्युद्वरुणयो परस्पर सम्बन्धात्" । "इंद्रप्रजापति लोकयोस्तु" । "अवशिष्टानामन्ते निवेश" इति न्यायेन वरुणलोकादनन्तरमिन्द्रलोक । तदनन्तरं प्रजापतिलोकद्वारा परशिवलोक प्राप्नोतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । कौषीतकीना " स एतं देवयानं पन्थानमागत्याऽग्निलोकमागच्छति । स वायुलोकं । स

वरुणलोकं । स आदित्यलोक । स इन्द्रलोक । स प्रजापतिलोकं । स ब्रह्मलोक'' मित्यग्निलोक शब्दस्यार्चि पर्यायत्वेन प्राथम्यमविगीत । वायोश्च सवत्सरादूर्ध्वं प्रवेश उक्त । आदित्यस्याप्यत्र प्राप्त पाठक्रमबाधेन । 'देवलोकादादित्यमादित्याच्चन्द्रमस'मिति । वाजसनेयकोक्त श्रुतिक्रमाद्देवलोकशब्दाभिहिताद्वायोरुपरि निवेशस्सिद्ध । इदानी वरुणेन्द्रादिषु चिन्ता किमेते वरुणादयो यथा पाठ वायोरूर्ध्वं निवेशितव्य । आहोस्विद्विद्युतोधीति विशये । अर्चि प्रभृतिषु सर्वेषु । ''अर्चिषोऽहरित्यादि श्रुतिक्रमोपरोवाद्विद्युत परस्ताच्च तत्पुरुषो मानवस्स एनान्ब्रह्मगमयती''ति । विद्युत्पुरुषस्य ब्रह्मगमयितृत्व श्रवणाच्च सर्वत्रावकाशाभावेनाप्राप्तौ चोपदेशा वैय्यर्थ्यायावश्य कस्यचिद्बाध्यत्वे पाठक्रमानुरोधेन वायोरनन्तर वरुणो निवेशयितव्य । वाय्वादित्ययो क्रमस्य बाधितत्वेनेन्द्रप्रजापती अपि ह्यत्रैव निवेशयितव्ये इति प्राप्ते उच्यते । **तटितोऽधिवरुणस्सम्बन्धात्** । तटितोऽधिवरुण इति । वरुणस्तावद्विद्युत उपरिष्टान्निवेशयितव्य । कुत । सम्बन्धात् । मेघोदरवर्तित्वाद्विद्युतो 'वरुणे न सम्बन्धो लोकवेदयो. प्रसिद्ध.' । एतदुक्त भवति । वरुणादीनामुपदेशा वैयर्थ्याय क्वचिन्निवेशयितव्यत्वे सति पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वाद्विद्युतोऽधिवरुणो निवेशयितव्य । ततश्चामानवस्य गमयितृत्व व्यवधानसहमित्यवगम्यते । तस्य च व्यवधानसहत्वादिन्द्रादेश्चोपतिष्ठस्यावश्य निवेशयितव्यस्य वरुणादुपर्युपदिष्टत्वादागन्तूनामन्ते निवेशयितव्यत्वाच्च वरुणादुपरींद्रादि निवेशयितव्य इति वेदितव्य ॥ वरुणाऽधिकरण समाप्तम् ॥

नन्वर्चिरादिगत्या वायुतटिद्वरुणादि लोकगमने मुक्तजीव केन सहायेन शिवलोकपर्यंतं गच्छतीत्याशङ्कयामधिकरणान्तरेण समाधानमुपदिशति ॥

॥ **आतिवाहिकाधिकरणम्** ॥ ४ ॥

सू ॥ आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ॥ ४ ॥

तेष्वर्चिरादि लोकेषु पूर्वपूर्वलोकस्था देवा ह्युत्तरोत्तरलोकप्राप्ति पर्यन्त मुपासकानामातिवाहिकास्सहायभूता । नेतरा । कुत । **तल्लिङ्गात्** । '' स एनान् ब्रह्मगमयती''ति श्रुतौ विद्युल्लोकप्राप्त्यनन्तरममानुषपुरुषस्य नेतृत्वप्रतिपादन रूपाल्लिङ्गात् दृष्टान्तेन पूर्वलोकेष्वपि नेतरा अङ्गीकर्तव्या इति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । इदमिदानीं चिन्त्यते । किमर्चिरादयो मार्गचिह्नभूता उत भोगभूमय । अथवा विदुषा ब्रह्मप्रेप्सतामतिवोढार इति । किं तावदुक्त । मार्गचिह्नभूता इति । कुत उपदेशस्य तथा विधत्वात् । दृश्यते हि लोके ग्रामादीन् प्रतिगन्तॄणामेवंविधो देशिकैरुपदेश । कुतो 'निष्काम्यामुक वृक्ष अमुका नदी अमुकच पर्वतपार्श्वे गत्वामुक ग्रामं गच्छेति' । अथवा भोगभूमय एतास्स्यु । कालविशेषतया प्रसिद्धानामहरादीना मार्गचिह्नत्वानुपपत्तेरन्यस्यच । मार्गचिह्नभूतस्यैतेषामनभिधायकत्वाद्भोगभूमित्व । ''एत एव लोकायदहोरात्राण्यब्द मासामासा ऋतवस्सवत्सरा'' इत्यहरादीना लोकपरत्व वचनानुपपद्यते । अत एव च कौषीतकिन । ''अग्निलोक मागच्छती''त्यादिना । लोकशब्दानुविधानेनार्चिरादीन् पठन्तीत्येव प्राप्ते वक्ष्याम । **आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्** । आतिवाहिका इति । विदुषामतिवाहेन शिवेन परमपुरुषेण नियुक्ता । आतिवाहिका । '' देवा '' । विशेषा एतेर्चिरादय । कुत । तल्लिङ्गात् । '' आतिवाहन लिङ्गात्'' । अतिवहन हि गन्तॄणा गमयितृत्व । तच्च । '' तत्पुरुषो मानवस्स एनान्

ब्रह्मगमयती''त्युपसहारे । पूर्वेषामप्यविशेष श्रुतीना स एव सम्बन्ध इति गमयति । वदन्तिचार्चिरादयश्शब्दा । अर्चिराद्यात्मभूताना मभिमानि देवता विशेषान्। "त पृथिव्यब्रवी"दितिवत् ॥

किंच। **आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादित्यत्र**। अगस्त्यमुनि सार्वभौमेन कृत "लघुसूत्र-वृत्तौ" लिङ्गेसुषुप्तिरित्यादि बहुश्रुतिषु घटकुम्भशब्दादिवद्ब्रह्म लिङ्गशब्दयो पर्यायत्वाव-गमात्। तल्लिंगात्। तत्पूर्वोक्त दहरादि सर्वविद्योपास्य परशिवात्प्रेरितास्सन्त । आति-वाहिका । मर्त्यलोक शिवलोकान्तराळ निवासि देवा । दहरादि सर्वब्रह्मविद्योपासक पुरुष "सौवसोपान न्यायेन" क्रमक्रमेण निरुपमानन्द नित्यवैभव महाकैलासमनीनयन्तीति व्याख्यात तदपि विरोध । "यद्येवं तत्पुरुषो मानवस्स एनान् ब्रह्मगमयती"ति वैद्युतस्यैव पुरुषस्य ब्रह्मगमयितत्व श्रुतेर्विद्युत परेषा वरुणादीना कथमातिवाहिकत्वेनान्वय इत्यत आह ॥

सू ॥ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुते ॥ ५ ॥

तत विद्युत उपरि वैद्युतेन अमानवेनातिवाहिकेन विदुषामाब्रह्मप्राप्ते । गमन। कुत । तच्छ्रुते। "स एनान् ब्रह्मगमयती"ति तस्यैव गमयितृत्व श्रुते । वरुणादय स्तदनु-ग्राहका इति तेषामप्यातिवाहिकत्वेनान्वयो विद्यत एव। केचिदिहैव चिल्लोकान्तरे मुक्ति-रित्युपदेशे ब्रह्मविद्योपासकाना सर्वेषा फलैक्यविधायक श्रौतबाधा प्रसगादुभयोरेकपक्ष एवागीकरणीय इत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ उभयव्यामोहात्तत्सिद्धे ॥ ६ ॥

लोकान्तरप्राप्तिमात्रसाधक द्वैतमार्गिणा। स्वकण्ठाभरण दशमी विवेकसन्धानादिव-त्स्वाभिन्नब्रह्मज्ञानेनेहैव मुक्तिविधायका द्वैतवादिना चोभयेषा व्यामोहात्। सर्वश्रुतिसिद्ध मुख्यार्थपरिज्ञानाभावात्। श्रुत्यैकदेशप्रामाण्य पक्षैकदेशमतद्वयं मुमुक्षुभिर्नाङ्गीकर्तव्य । कुत । तत्सिद्धे । "न तत्र प्राणान्नोत्क्रामन्ते। तत्रैव समवलीयन्ते"। इति। "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे"। इति च। इहलोक परलोक मुक्त्य-सान्दिग्धविधायक श्रौतविधिदर्शनात्। अधिकारिभेदेन तदुभय समञ्जस ॥ आतिवाहिकाधि-करण समाप्तम् ॥

नतु। 'प्रज्ञानं ब्रह्मे'त्यादि श्रुतिषु जीवस्यैव साक्षाद्ब्रह्मत्व व्यवस्थापनात्। जीवब्रह्मणो प्राप्य प्रापक विधायक शास्त्रमौपचारिक। उत। 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य '। 'पूर्णमद पूर्णमिद पूर्णात्पूर्णमुदच्यते।' पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते'' इत्यादिषु ब्रह्मण सर्वव्यापकत्वावगमाच्च। परब्रह्मप्राप्यत्वमर्चिरादि मार्गेण गमनस्य व्यर्थस्स्यात् ॥

किञ्च। जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मजन्यत्वायोगाद्ब्रह्मप्राप्तिरयुक्ता । तस्माद्ब्रह्मप्राप्ति विधायकाना श्रुतीना। हिरण्यगर्भपरत्वमेवेत्याशङ्कायामाधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ कार्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्ते. ॥ ७ ॥

कार्यं। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'। इत्यादि श्रुतिषु जीवानामजन्यत्वेपि परब्रह्मा-विर्भूतत्वेन व्यपदेशात्। **बादरिरस्य** जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वं निर्दिष्टं। कुत । **गत्युपपत्ते** ।

"यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती"त्यत्र जीवाना ब्रह्मलयत्वावगमात् । अत । अर्चिरादि मार्गेण परशिवब्रह्मलोकगमन युक्तमिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । अर्चिरादि नैव विद्वान् गच्छति । अर्चिरादिरमानवान्तश्चगण आतिवाहिको विद्वास ब्रह्मगमयतीत्युक्तं । इदानी चिन्त्यते । किमयमर्चिरादिको गण । कार्यं । हिरण्यगर्भमुपासीनान्नयति उत परब्रह्मोपासनानेव । अथ परब्रह्मोपासनान् प्रत्यगात्मान ब्रह्मात्मकतयोपासीनाश्चेति ।विषये। कार्यमुपासीनानेव गमयतीति निश्चीयते । कुत । "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत्" । "ब्रह्म वा इदमग्र आसी"दित्यादिषु चतुर्मुखस्य हिरण्यगर्भस्य सर्वाधिक्यत्व कथनात् । तदुपासकानेवातिवाहिकास्तल्लोक गमयन्ति । न हि परिपूर्ण सर्वज्ञ सर्वगत सर्वात्मभूत परब्रह्मात्मक शिवोपासीनस्य तत्प्राप्तये देशान्तरगतिरुपपद्यते प्राप्तत्वादेव नित्यप्राप्त परब्रह्मविषया विद्यानिवृत्तिमात्रमेव हि परविद्याकार्य । कार्य तु हिरण्यगर्भरूप ब्रह्मोपासीनस्य परिच्छिन्न देशवर्ति प्राप्य प्राप्त्यर्थं गमनमुपपद्यते । तस्मादर्चिरादिरातिवाहिक गणस्तमेव नयतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे **'कार्य बादरिरस्य गत्युपपत्तेः'** । अस्य परब्रह्मोपासकस्य कार्यं परशिवलोक गमनकार्यं । बादरिर्मन्यते । बादरिराचार्यो मन्यते । कुत । "ब्रह्मविदाप्नोति परं" तदेषाभ्युक्ता । "सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"। "यो वेद निहित गुहाया परमेव्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान्सह"। "ब्रह्मणाविपश्चितेति" । इत्यत्र परब्रह्मोपासकानामेव तेन सह सर्वकामावाप्ति दर्शनात् । लोके शिव केशव पूजानमस्कारालय स्मरण मन्त्र तन्त्र दीक्षाविधानमेव द्योतनाच्च । मुमुक्षूणा हिरण्यगर्भोपासन नाङ्गीकर्तव्य । "किन्नरा इन्द्रभक्ताश्च ब्रह्मभक्तास्तु राक्षसा" । "विष्णुभक्तास्तु गन्धर्वास्सिद्धाश्शाङ्कर भाक्तिका" । "तथापि ब लिप्रह्लाद विभीषण सुरान्तका" । 'विष्णुभक्ता इति प्रोक्ता बाणासुर दशाननो' । 'शिवभक्ताविति प्रोक्ता वन्येद्रुहिण भाक्तिका' इति। हिरण्यगर्भस्य राक्षसदेवता प्राधान्यत्वान्मुमुक्षूणा तदुपासनेनार्चिरादि गतिर्नसम्भवति ॥

किच। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत ।"आकाशाद्वायु"।"वायोरग्नि"। "अग्नेराप"।"अद्भ्य पृथिवी"।"पृथिव्या ओषधय"। "ओषधीभ्योऽन्न"। "अन्नात्पुरुष" इत्यादिना हिरण्यगर्भात्प्रागेव जीवसृष्टि श्रूयते। "यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिगास्सहस्रश प्रभवन्ते सरूपा' । "तथाक्षरा द्विविधा स्सौम्यभावा प्रजायन्ते तत्र चैवाभियान्ती" त्यादिभि परब्रह्मणो जीवानामाविर्भूत तस्मिन्नेव मुक्तदशाया तेषामेकत्व व्यवस्थापनात् । नाऽन्यार्थो युक्त । "द्वावेव ब्रह्मणोरूपे मूर्तञ्चाऽमूर्तमेवच"। "नमोहिरण्य-बाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमापतये पशुपतये नमोनम"। इत्यादौ शिवस्यैव मूर्ताऽमूर्तत्व निरूपणावगमात् । सर्वगतस्य तस्य पवनादिवन्मूर्ताऽमूर्तत्वमविरोध ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ विशेषितत्वाच्च ॥ ८ ॥

"यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं । यो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै । तऽहि देवमात्म बुद्धिप्रकाश मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये" । इति श्रुतौ शिवात्परब्रह्मणश्चतुर्मुखोत्पत्तिस्तस्य वेदशास्त्र पुराणादि प्रदायकत्वच दर्शनात् । हिरण्यगर्भस्य सर्वातिशायित्व ममृत प्रदायकत्व च सर्वथा न सम्भवति ॥

ननु । "पुरुषो मानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयती"त्यादौ मुमुक्षूणा हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिर्हिरण्यगर्भप्राप्तिश्चावगमात्सर्वाधिकत्व तस्यैवेत्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ सामीप्यात्तु तद्व्यपदेश ॥ ९ ॥

तु शब्दोऽत्र शङ्का निरासार्थे । 'योदेवाना प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षि'। "हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्वऽसनोबुद्ध्या शुभया सयुनक्तु"। इत्यादिषु परब्रह्मणश्शिवात् हिरण्यगर्भोत्पत्तिरुपासक बुद्धिप्रेरकत्वच निर्देशात्। उत तत्रैव । "तमीशान वरद देवमीड्य निचाय्यैनाऽशान्तिमत्यन्तमेति"। "यो देवाना प्रथमश्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"। "हिरण्यगर्भ पश्यत जायमानऽसनो बुद्ध्या शुभया सयुनक्तु"। इति स्वसमीप हिरण्यगर्भेक्षितृत्व शुभस्मृति हेतुत्वच व्यवस्थापनाच्च । मुमुक्षोरुपास्यत्व नेतरस्योपपन्न । "योवेद निहित गुहाया परमे व्योमन्"। "सोऽश्नुते सर्वान्कामात्सहब्रह्मणा विपश्चिते"तीत्यत्रापि । परब्रह्मोपासकस्य तेन सह सर्वकामावाप्तिरवगमात्। तदेव सिद्ध। "तत्पुरुषो मानवस्स एनान् ब्रह्मगमयती"त्यादि श्रुतीना शिवएवावगम्यते । "शिव एकोध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये" त्यादिषु मुमुक्षूणा शिवेतरध्येय निषेध दर्शनात् ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहात परमभिधानात् ॥ १० ॥

"गता कला पचदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व एकीभवन्ति"। इनि श्रवणात्। **कार्यात्यये** चरमशरीरिणा मुमुक्षूणा विदेह मुक्तयवसरे कार्यात्मक प्राणेन्द्रियादिक सर्व नाशे सति । **अत** । तदधिष्ठान ब्रह्मादि देवताभिस्सह **परमभिधानात्** । परमात्मन्येकीभवत्व व्यपदेशात् । हिरण्यगर्भोपासन मुमुक्षूणामविचारित रमणीयं । तस्मात्। "एष देव पथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपाद्यमाना इम मानवमावर्तन्ते"। "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेती"त्यमृतत्व प्राप्त्युपदेशकादि श्रुतीना हिरण्यगर्भपरत्वं नोपदिश्यते। अपुनरावृत्ति व्यपदेशेन चित्कैलासमेवाभिहित । "आब्रह्मभवनालोका पुनरावृत्तिनोऽर्जुने"त्यादि स्मृतिषु ब्रह्मादि लोकानामनित्यत्व श्रवणात् । "यदा तमस्त न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिव ऐव केवल"। "तदक्षर तत्सवितुर्वरेण्य प्रज्ञाच तस्मात्प्रसृता पुराणी"ति जगत्प्रागवस्थाया प्रलयानन्तरमपि शिवस्थिति मात्रमेवोपदेशात्। "ऋतऽसत्य पर ब्रह्म पुरुष कृष्णपिंगळ"। इत्यादौ तस्यैव त्रैकालिका बाध्यत्वेन ऋतत्व सत्यत्वाद्यनन्यसाधारण धर्मोपदेशाच्च । मुमुक्षूपास्यत्व नेतरस्य सम्भवति ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

"शिवाशभूतजीवाना शिवोपासनमुच्यते। शिवस्यानुग्रहादेव क्रिमिकीटकवत्सदा"। "शिवात्मकत्व सम्प्राप्य न पुनर्जन्म लभ्यते"। इत्यादि स्मृतिष्वपि शिवोपासकानामेव पुनरावृत्तिरहित शिवतत्वात्मकत्व व्यपदेशात्। मुमुक्षूणा नान्योपासकत्व विधीयते ॥

अस्मिन्नर्थे ह्याचार्यान्तरमप्याह ॥

सू ॥ पर जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२ ॥

"ऋतऽसत्य परं ब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गळ"। "ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिर्ब्रह्मा शिवो

मे अस्तु सदाशिवों"। इत्यादि श्रुतिषु । शिवस्य परब्रह्मण प्रणवात्मकत्व सर्वाधिकत्वञ्च निर्देशात् । शिवाख्य परब्रह्मोपासकानर्चिरादि मार्गेणातिवाहिकैस्स्वर्लोक गमयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुत । **मुख्यत्वात्** । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । इत्यादिषु ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव ब्रह्मणि मुख्यत्वात् । चतुर्मुख हिरण्यगर्भपक्षे उपक्रमोपसहारादि षड्विधलिङ्ग तात्पर्य विरोधाच्च । तस्मात् । "तत्पुरुषो मानवस्स एनान्ब्रह्मगमयती"त्यादिषु ब्रह्मशब्दस्य शिवपरत्वमेवेति निश्चीयते ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाऽभिनिष्पद्यते'। "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्त गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य"मित्यादि श्रुतिषु । जीवब्रह्मणो प्राप्यप्रापकत्वेनासन्निग्धतया भेदाऽभेद दर्शनाच्च । जीवस्यैव ब्रह्मत्व सदा जीवभिन्नत्वञ्च नाङ्गीकर्तव्य ॥

पुनर्हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ न च कार्ये प्रत्यभिसन्धि[1] ॥ १४ ॥

"विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"। "हिरण्यगर्भ जनयामास पूर्व'। इत्यादि श्रुतिदर्शनात्कार्ये हिरण्यगर्भे। जीवाना **प्रत्यभिसन्धि** । जीवभाव निवृत्तिपूर्वक तत्प्राप्तिरूप मोक्षो न विधीयते । "तमेवं विदित्वातिमृत्युमेति" । "नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । इत्यादि श्रुतिषु । शिवैकज्ञानादेव तादात्म्यरूप सायुज्य मुक्तिव्यपदेशात् । चतुर्मुखोपासकाना श्रुतिस्मृतिपुरणागमेषु पुनरावृत्तिरहित मोक्षोपलब्ध्य दर्शनाच्च । "अश्व इव रोमाणि विधूय पाप चन्द्रइव राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृत कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामी"त्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट ब्रह्मलोकस्य शिवलोक परत्व वेदितव्य। एव **बहवोप्येक यतित** इति न्यायेन स्वसिद्धान्तानुगुण्येनाचार्यान्तरमत दर्शयित्वा तथा स्वमत प्रकाशयति ॥

सू ॥ अप्रतीकालम्बनान्नयतीति बादरायण उभयथाच दोषात्तत्क्रतुश्च ॥ १५ ॥

अप्रतीकालम्बनान् । प्रतीकालम्बन व्यतिरिक्तान् । नयत्यर्चिरादिरातिवाहिको गण इति भगवान् बादरायणो मन्यते । एतदुक्त भवति कार्यमुपासीनान्नयतीति । नाय पक्षस्सम्भवतीति चेन्न । "सर्व खल्विद ब्रह्म" । "तज्जलानीति शान्त उपासीत" । "ऐतदात्म्यमिद सर्व तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" । "तत्त्वमेव त्वमेवतत्" । "त्व ब्रह्मासि" । "अह ब्रह्मास्मि" । इत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मकार्यरूप चेतनाऽचेतन प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्व ध्यानेन ब्रह्मतत्त्वप्राप्त्यवगमात् । **उभयथाच दोषात्तत्क्रतुश्च** । 'द्वासुपर्णे'त्यादि द्वैतश्रुत्यनुगुण्येन जीवब्रह्मणोर्भेदमात्रत्वोपासने तत्त्वमस्याद्यद्वैत विधायक बहुश्रुतिसकोचदोषात्तथा । अद्वैतप्राधान्ये द्वैतश्रुतिशत सकोच दोषाच्च । जीवब्रह्मणो भ्रमरकीटादि बहु

---

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas*, this *Sutra* is read differently as follows —

न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसधि

दृष्टान्तानुसरणेन जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदोऽङ्गीकर्तव्य । "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते"। "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाये"त्यादि श्रुतिषु पक्षैकदेश निराकरणावगमात्। तत्क्रतुश्चेति। तत्क्रतु। तथोपासकस्तथैव प्राप्नोतीत्यर्थ। यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेत प्रेत्य भवति। "त यथा यथोपासत"। इति श्रुतिशासनात्। उपासकानामुपास्य वस्तुप्राप्तिस्सर्वत्रोपलभ्यते। "तस्मात्सर्वेषु वेदान्तेषु भेदाऽभेद सिद्धिर्दुर्वारा ॥

ननु। "नारायण पर ब्रह्म तत्त्वं नारायण पर" इत्यादि श्रुतिषु। विष्ण्वादि नानादेवतोपासनावगमात्। मुमुक्षूणा पुनरावृत्ति निराकरणार्थ दहर शाण्डिल्योपकोसल वैश्वानरादि सर्वविद्यासु मायापाशविच्छेदलक्षणं वस्तु किमुपास्यमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ विशेषञ्च दर्शयति ॥ १६ ॥

चकारोऽत्र निश्चयार्थ। पशुरूप ब्रह्मविष्ण्वादि जीवाना मध्ये पशुपतेश्शिवस्य परब्रह्मण **विशेष** च ऋगादि वेदेषु वेदान्तेषु **दर्शयति**। द्योतयति। "अन्तरिच्छन्ति तं जने"। "रुद्र परोमनीषया गृभ्णन्ति जिह्वयासन। अयं मे हस्तो भगवानय मे भगवत्तर"। "अय मे विश्व भेषजोऽय शिवाभिमर्शन"। इत्यादिना ऋग्वेदे। "याते रुद्र शिवातनूरघोरापापकाशिनी"। "तयानस्तनुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि"। "त्रियम्बकं यजामहे"। इत्यादिना यजुराम्नाये। तथाऽन्यत्र द्रष्टव्यं ॥

किञ्च। तैत्तिरीये। 'दहर विपाप'मित्यादिना मुमुक्षूणा दहर पुण्डरीके परमात्मोपासन विधायक इत्याकाङ्क्षाया। "यो वेदादौ स्वर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित"। "तस्य प्रकृति लीनस्य य परस्समहेश्वर" इति महेश्वरस्य तत्रोपास्यत्व निश्चित्य। "न कर्मणा न प्रजया धनेने" त्यादिना दारेषणादि परित्यागपूर्वक विरक्ताना तत्प्राप्तिमुपदिश्य सर्वेषा देवाना मध्ये तच्छिवोपासनाधिकार कस्यास्तीत्याकाङ्क्षया। 'सहस्रशीर्ष देव'मित्यादिना नारायण प्रस्तुत्य। "पद्मकोश प्रतीकाश"मित्यारभ्य "तस्याश्शिखायामध्ये परमात्मा व्यवस्थित" इत्यन्तेन तन्नारायण हृत्पुण्डरीके त्रिमूर्त्यातीत परमात्मोपासन प्रसाध्य। ततस्तस्य। "आदित्योवा एष एतन्मण्डल तपती"त्यादिना सर्वगतस्य शिवस्यादित्यमण्डलाभिव्यक्तत्व प्रदर्श्य 'निधनपतये नम' इत्यारभ्य। "पाणिमन्त्रऽपवित्र"मित्यन्तेन तस्य सर्वगत्वेन सर्वात्मकत्व परिच्छिन्नत्वञ्च। मूर्ताऽमूर्त लिङ्गात्मकत्वेन जगदभिव्यक्तत्वचोपदिश्य। सद्योजातादि पञ्चब्रह्ममन्त्रैर्मूर्ताऽमूर्त शिवस्तुतिमभिधाय। "नमो हिरण्यबाहवे' इत्यनेन तस्य ज्योतिर्मयविग्रहत्वमुमाशक्तिविशिष्टत्वेन सर्वोपास्यत्वञ्च प्रकीर्त्य "ऋतऽसत्य पर ब्रह्मे"त्यादिना तस्य कृष्णपिङ्गळत्व विरूपाक्षत्व विश्वरूपत्वंच प्रचक्षते। कैवल्ये। "हृत्पुण्डरीक विरज विशुद्ध" मित्यारभ्य दहर पुण्डरीके शिवोपासनमुक्त्वा स क इत्याकाङ्क्षाया। "तदादिमध्यान्तविहीनमेक विभु चिदानन्तमरूपमद्भुत"। "उमासहायं परमेश्वरं प्रभुं त्रिलोचन नीलकण्ठं प्रशान्त" मित्यादिना मूर्ताऽमूर्तत्व तस्य स्पष्टमुपदिश्य। "सर्व भूतस्थमात्मान सर्वभूतानिचात्मनि"। "सम्पश्यन्ब्रह्म परम याति नान्येन हेतुना"। इत्यादिना शिवोपासनस्यैव मुक्तिरुपदिष्टा। शिवसङ्कल्पोपानिषदि। बोधायनसूत्रे च। "परात्परतरो ब्रह्मा तत्परात्परतो हरि"। "यत्परात्परतो ईशस्तन्मे मनश्शिवसङ्कल्पमस्त्वि"ति। महेश्वरस्य सर्वाधिकत्व-

निर्देशात् । " तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरय " । इत्यत्र विष्णो पर कैलासाख्य शिवपद सूरय विद्वास ज्ञानदृष्ट्या सदा पश्यन्ति । इत्युपदिश्यते ॥

स्कान्दे । "तद्विष्णो परम दिव्य पद कैलास सज्ञिक" । "शिवकारुण्य लेशेन सदा पश्यन्ति सूरय" इति । माण्डूक्ये । 'प्रपचोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते स आत्मा सविज्ञेय' इत्यादिना । श्वेताऽश्वतरे । 'एक एव रुद्रो नद्वितीयाय तस्थे' । 'यो देवाना प्रथम-श्चोद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षि " । "हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्व" । " मायान्तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर" । "तस्यावयव भूतोत्थ व्याप्त सर्वमिद जगत्" । " क्षर प्रधान-ममृताक्षरऽहर क्षरात्मना विशते देव एक " । " तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूय-श्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति " । " तमीश्वराणा परम महेश्वर त देवताना परम च दैवत" । " पतिं पतीना परम पुरस्ताद्विदामदेव भुवनेशमीड्य" । " न तस्य कार्य करणच विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल-क्रियाच"। "नतस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके नचेशिता नैव च तस्यलिङ्ग" इत्यादिना अथर्वशिरसि "देवा ह वै स्वर्ग लोकमगमन्" । "तेदेवा रुद्रमपृच्छन्' । कोभवानिति । सोऽब्रवीत् । "अहमेक प्रथममास वर्तामिच भविष्यामिच । नान्य कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त" इति । अथर्वणशिखाया । "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य" । "सर्वमिद ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसू-यन्ते" इत्यारभ्य । 'शिवएको ध्येयश्शिवङ्करस्सर्व मन्यत्परित्यज्ये'त्यादि श्रुतिशतेषु साक्षा-च्छिवोपासकानामेव मोक्षोपदेशात् । " वाच ब्रह्मेत्युपासीत " 'प्राण ब्रह्मेत्युपासीत' । 'मनोब्रह्मेत्युपासीत'। " नारायण परोध्याताध्यान नारायण पर" इत्यादि श्रुतिसिद्ध वाक्प्राण मनो नारायणाद्युपासकाना चित्तशुद्धिद्वारा वैदिकाना परम्परा मुक्तिरिति निर्णीयते । तस्मात् । मूर्तपरशिव ब्रह्मोपासकाना शरीरावसाने सुषुम्ननाड्या निरुपमान स्वप्रकाशाखण्ड तेजोरूपार्चिरादि मार्गेणातिवाहिकाभिधान शिवकिङ्करानुगुण्येन चित्कैलासमिन्द्र ब्रह्मोपेन्द्रादि लोकानुसरणेन परमानन्दकन्द परमपद सम्भवतीति राद्धान्त ॥ कार्याधिकरण समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाद्वैत सिद्धान्त व्यवस्थापक वैय्यासिक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थप्रकाशिके श्रीकरभाष्ये फलाध्याय सज्ञिक चतुर्थाध्यायस्यार्चिराद्यधिकरणादि पञ्चाधिकरणावच्छिन्नार्चिरादिना तत्प्रथितेत्यादि षोडश सूत्रात्मक तृतीय पाद समाप्त ॥

॥ अथ श्रीकरभाष्ये चतुर्थाऽध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

पूर्वत्र इन्द्रब्रह्मोपेन्द्रादि नानाविध देवतोपासकानामधिकार तारतम्येन च निष्कामाना कालविलम्बेन शिवोपासनद्वारा पुनरावृत्तिरहित चरमपुरुषार्थरूप पाशनिवृत्तिपूर्वक शिवतत्वप्राप्ति प्रदर्श्य । इदानी मुमुक्षूणा मुक्तिस्वरूप प्रकारश्चिन्त्यते ॥

ननु । अनात्मरूप देहेन्द्रियादिष्वात्मभ्रान्तियुक्ताना स्वाभिन्न शिवोपासकाना अर्चिरादि मार्गेणेन्द्रब्रह्मोपेन्द्र दिनेन्द्रादि लोकसोपानद्वारा शिवलोक प्राप्तिरस्तु । दशमीविवेक सन्धानेन । भूतपञ्चक कोशपञ्चक तनुत्रय विलक्षण स्वस्वरूपज्ञान निष्ठाना तज्ज्ञानमेव तेषा जननमरण प्रवाहोत्तरण मोक्षरूप फलमिति निर्दिष्ट । अथवा । महा कैलास वैकुण्ठादि दिव्य स्थानेषु स्थित शिवकेशवाद्युपासकाना मुक्तदशाया तदुपासनामाहिम्ना तादृशस्वरूपप्राप्तिर्वा उत तद्गत नित्यसूरिभिस्सह शेषत्व कैङ्कर्य पारतन्त्र्यादि भावेन तत्सामीप्यवर्तित्व वा मुक्तिरित्याशङ्काया भगवता बादरायणेन स्वाभिप्राय मुख्यवैदिक सिद्धान्त मुमुक्षूणा दर्शयति ॥

॥ सम्पद्याविर्भूताधिकरणम्[1] ॥ १ ॥

सू ॥ सम्पद्याविर्भावस्स्वेनशब्दात्[2] ॥ १ ॥

"द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चाऽमूर्तमेवचे"ति श्रुतिदर्शनात् । मूर्तशिवोपासकानाममूर्त शिवोपासकानाञ्च क्रममुक्ति सद्योमुक्ति भेदेन चरम मोक्षदशाया ज्योतिर्मय शिवतत्त्व **सम्पद्य** प्राप्य । स्वेन । सर्वज्ञ सर्वशक्ति सत्यज्ञानानन्द लक्षणलक्षित नित्यशुद्धबुद्ध शिवतत्त्वस्वरूपेण । **आविर्भावः** । अभिव्यक्तस्वरूपवान् भवति यथा ताम्रादिक रसवेधया हिरण्यं भवति । तथा । दहरादि ब्रह्मविद्योपासनमहिम्ना शारीरस्साक्षात्सदाशिवरूपो भवति । कुत । **शब्दात्** । "एषसम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाये"त्यादि श्रुतिदर्शनादिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसपद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" इत्याम्नायते । किमस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पन्नस्य देवादि रूपवत्साध्येन रूपेण सम्बन्धोऽनेनवाक्येन प्रतिपाद्यते ॥

उत । स्वाभाविकस्य स्वरूपस्याविर्भाव इति सशये दशमी विवेक सन्धानादिवत्स्वाभाविक स्वरूपस्याविर्भावो मोक्ष इति निश्चीयते । आगन्तुक परिग्रहत्वे स्वेन रूपेणेति विशेषणमनर्थक स्यात् । तस्मादविशेषेऽपि तस्य स्वकीयस्वरूपत्वसिद्धि । "जलोष्णादिवज्जीवस्य ब्रह्मत्वमागन्तुकत्वेन तद्वदनित्यत्व प्रसङ्गो दुर्निवार । अथवा द्वासुपर्णेत्यादि बहुश्रुतिषु जीवब्रह्मणो परस्पर विलक्षणत्व भेदव्यवस्थापनात् । स्वाभाविक भेदस्य निवृत्त्य

---

1 In the *Sankara* and the *Madhva Bhashyas*, this *Adhikaranam* is read differently as follows —

In the *Sankara-Bhashya* सपद्याविर्भावाधिकरणम्

In the *Madhva Bhashya* सपद्याविकरणम्

2 In the *Madhva-Bhashya*, this *Sutra* is read as follows —

सम्पद्याविहायस्वेन शब्दात्

योगाच्च । परलोके तदुपास्य परमेश्वरेण सह शेषत्व कैङ्कर्य पारतन्त्र्य विधानेन स्थितित्व-मुत तत्समानरूपेण स्वातन्त्र्य भावेन स्थितिर्वा स्यादतो जीवब्रह्मणोस्ससारदशाया पारमार्थिक भिन्नत्व मुक्तदशाया तद्वत्पारमार्थिकभिदत्व नसम्भवतीति । वादस्तु द्वैतविशिष्ट साङ्ख्य-योगन्याय वैशेषिकाऽद्वैतादि सर्वमत विरुद्ध प्रसङ्गादसमञ्जसमिति प्राप्ते प्रचक्ष्महे ॥

सम्पद्याविर्भावस्स्वेन शब्दात् । सम्पद्याविर्भाव इति । अय प्रत्यगात्मा पारब्ध-स्यावसाने परज्योतिरुपसम्पद्याय दशाविशेषमापद्यते । "भ्रमरकीटन्याय"वज्जीवभाव-निवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्ति दशाविशेष न पूर्वप्रकारो रूप । कुत । **स्वेन शब्दात्** । स्वेन रूपेणेति विशेषणेन नदीसमुद्रवत्स्वरूप स्वरूपयोरैक्यमुपदिश्यते । "एतेन रज्जुसर्पवज्जीवा-ळीकत्व वादश्च" । घटपटवदङ्गाङ्गित्ववत्सदा जीवब्रह्मणोर्भेदमात्रत्व स्वीकारादसंयुक्त सयुक्त भेदवादश्च निराकृत । ब्रह्मविद्या महिम्ना जीवस्य स्वाभाविक विद्यानिवृत्तिपूर्वक शिवत्वप्राप्तिवादो युक्त । अन्यथाह्यपुरुषार्थावबोधित्व मोक्षशास्त्रस्य स्यात् । स्वरूपस्य स्वत पुरुषार्थत्व दर्शनात् । न हि सुपुप्तौ देहेन्द्रिय व्यापारेषूपरतेषु केवलस्यात्मस्वरूपस्य पुरुषार्थसम्बन्धो दृश्यते । न च दु खनिवृत्तिमात्र परज्योतिरुपसम्पन्नस्य पुरुषार्थ । येन स्वरूपाविर्भाव एव मोक्ष इत्युच्येत ॥

स एको ब्रह्मण आनन्द ।"श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य"। "रस९ह्येवाऽय लब्ध्वानन्दी भवती"त्यादिभ्यो जीवन्मुक्तस्य सुखानन्त्य श्रवणात् । न चा परिच्छिन्नानन्दरूप चेतन्य-मेवाऽस्य स्वरूप । तच्च ससारदशायामविद्या तिरोहित । 'परज्योति रुपसम्पन्नस्याविर्भवती'ति वक्तु शक्य । ज्ञानस्वरूपस्य तिरोधाना सम्भवात् । प्रकाशपर्यायस्य ज्ञानस्य तिरोधान तद्विनाश एवेति हि पूर्वमेवोक्त । नच प्रकाशमात्रस्यानन्दता सम्भवति । सुखस्वरूपताहि आनन्दस्वरूपता । सुखस्वरूपत्वञ्चात्मनोनुकूलत्व । प्रकाशमात्रात्मवादिन । कस्य प्रकाशो-नुकूल वेदनीयो भवेदिति प्रकाशमात्रात्मवादिन । कथञ्चिदस्यानन्दस्वरूपता दुरुपपाद्य-स्वरूपापत्ति मात्रेच साध्ये स्वरूपस्य नित्यनिष्पन्नत्वादुपपन्नस्य स्वेन रूपेणाऽभिनिष्पद्यत इति वचनमनार्थक स्यादत पूर्वेणोपासना साध्येन रूपेण सम्बध्यते । एवञ्च । अभिनिष्पद्यत इति वचन मुख्यार्थमेव भवति । "स्वेनरूपेणेत्यप्यानन्दैकानन्त्येन स्वसाधारणेनाभि-निष्पद्यत" इति सङ्गच्छत इति ॥

ननु । "एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपे-णाऽभिनिष्पद्यत" इति वाक्ये । निरवयव परशिवोपासकाना ज्ञानिनामपि शरीराद्बहि-र्निर्गमन लिङ्गशरीरस्यावगमात्कथ लिङ्गशरीर विलयपूर्वकत्वेन हृत्पुण्डरीकावच्छिन्न परशिव-ब्रह्मप्राप्तिरित्याशक्य तत्राह ॥

सू ॥ मुक्त प्रतिज्ञानात् ॥ २ ॥

अस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्यत्र शरीरे वर्तमानेपि शरीराभिमान निर्मुक्त शुद्धजीव उच्यते । कुत । **प्रतिज्ञानात्** । "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति उत्तरवाक्ये जीवस्य शिवतत्त्व प्राप्त्युपदेशितत्वेन "जले जलमिव वह्नौ वह्निरिव" शिवस्वरूपेण स्वरूपैक्य कथनात् । निरवयव परमाकाश परज्योति स्वरूप शिवतत्त्वोपासकानामिहैव दहरपुण्डरीके लिगशरीर-विलयपूर्वकत्वेन तत्प्राप्तिरुपदिश्यते । केचित्प्रपत्तेश्च । कारण वैकुण्ठ परमपदाख्य विष्णुलोक-

प्राप्ति मोक्षहेतुत्व तत्प्रपत्ते । पञ्चसस्कारागत्व । "ताप पुण्ड्रस्तथा नाम मन्त्रो यागश्च पञ्चम" इति । पचसंस्कारा । "सुदर्शन महाज्वाल कोटिसूर्यसमप्रभ" । "अज्ञानाधस्य मध्ये (मे) ऽह विष्णुमार्गं प्रदर्शय" । "पाञ्चजन्य निजध्वान ध्वस्तपातक सचय" । "पाहि मा पापिन घोर ससारार्णव पातितं" । इति मन्त्र समुच्चार्य देहेत्सव्यं भुज तथा । "एतेनैव विधानेन शख चक्रच धारयेत्" । इत्यादि तान्त्रिक मत्र प्राधान्येन वदन्ति । तदनादरणीय वेदबाह्यत्वात् । पञ्चसस्काराणामपि पञ्चप्रयाजिवदाग्नेयादि षड्यागवद्वा । स्वप्रकरणे पाठाभावात् । वेदांगेषु कल्पसूत्रेषु वा सूत्रकारैरप्रतिपादनाच्च ॥

किंच । वैष्णवधर्म प्रतिपादकेषु रामायण भागवत भारत विष्णुपुराणादिषु पञ्च-संस्काराणामप्रतिपादनात् । तन्मतवेद्ययो पद्मपुराण हरीत स्मृत्योस्सर्वजनागींकारा-भावेन विश्वासानर्हत्वात्। **तस्मात्पचसस्कार विधि वैदिकैर्नादरणीय** ।"श्रुतिपथ गलिताना तन्त्रमार्गप्रवेश" इति वैयासिक सिद्धान्तावगमात् । उत । वैष्णवमतेपि पञ्चसस्काराणामेव पुरुषसस्कारहेतुत्वे । सस्कृतस्य पुरुषस्यच परमपद प्राप्तिरूप मोक्षाख्ये साध्ये विनियोजक प्रमाणाभावात् । "रावणेन सभामध्य निष्कासितस्य विभीषणस्य सद्यो रामचन्द्र प्रपद्य-मानस्य पञ्चसस्काराणा कल्पनासम्भवात्" । "नामान्तरकरणस्यान्यस्याऽपि प्रमाणविरोधेन कल्पयितुमशक्यत्वाच्च । द्रौपद्याश्शत्रुभिराक्रान्तायास्सद्य कृष्ण प्रपद्यमानाया पञ्च-सस्काराणामभावाच्च" । "तमेवचाद्य पुरुष प्रपद्ये यत प्रवृत्ति प्रसृता पुराणी"ति गीता-वाक्यात्कृष्णस्यापि अन्यविषय प्रपत्तिदर्शनात् । तत्र च । तेषा पञ्चसस्काराणामहेतुत्वाच्च । प्रपत्ति विनापि गोपिका प्रभृतीना ध्यानमात्रादेव विष्णुप्राप्तिर्भागवते विवक्षितत्वात् । "कामा-द्गोप्यो भयात्कसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपा" । 'सम्बन्धाद्विजयो राजन् यूय भक्त्या वय प्रभो' । अन्यत्रच । "ये ये हताश्चक्रधरेण राजन् त्रैलोक्य नाथेन जनार्दनेन" । "ते ते गतास्त निलय नरेन्द्रा क्रोधोऽपि कृष्णस्य परेण तुल्य" ॥

ननु । तेषा पूर्वजन्मनि प्रपत्तिरस्तीति चेत् । सकृत्प्रसन्नस्याप्यभयप्राप्त्यवगम वचन-विरोधात् तदुक्त । 'सकृदेवप्रपन्नाय तवास्मीति च याचते' । "अभय सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रत ममे"ति प्रपन्नानामपि दैत्यादि जन्मप्राप्तौ प्रपत्ति वैयर्थ्यात् । तदुक्त । "सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेक शरणंव्रज" । "अह त्वा सर्व पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच" । इति पूर्वजन्मनि प्रतिपत्ति सदेहेन प्रपत्तौ प्रवृत्ति । कस्यापि नस्यात् ॥

किंच । जय विजयादीना वैकुण्ठप्राप्ते प्रवृत्ति विना दुर्लभत्वात् । तादृशानामपि पुन-र्दैत्यजन्म प्राप्तौ सत्यामन्येषामपि प्रपन्नाना पुनस्सस्कारप्राप्तिर्नभविष्यतीत्यत्र काप्यत्राशा । "श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि" । "अर्चित प्रार्चित" । "त्रियबक यजामहे" । "सर्व-लिंगऽस्थापयति पाणिमन्त्र पवित्र"मित्यादि । शिवभक्ति पूजा धारण विधायकत्व श्रुति-वद्विष्णुभक्ति पूजाविधायक श्रुत्यदर्शनात् । तन्मतस्य तान्त्रिकत्व दुर्वार ॥

ननु । "परऽज्योतिरुपसम्पद्ये"ति वाक्ये । ज्योतिश्शब्देनादित्यमण्डलमुच्यते । तस्मान्निरवयव परशिवज्ञान निष्ठाना मूर्तशिवोपासकानामिव प्रभाकरमण्डलद्वारा शिवलोक-प्राप्तिरेव । "नत्वत्रैव लिङ्गशरीर विलयपूर्वक व्यापकामूर्त परशिवब्रह्मप्राप्तिर्नघटत" इत्या-**शङ्कायामाह ॥**

सू ॥ आत्मा प्रकरणात् ॥ ३ ॥

ज्योतिश्शब्देनात्र परमात्मैवोच्यते । नत्वादित्यमण्डल । कुत । **प्रकरणात् ।** "य आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो पिपासस्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प' इति हि । प्रजापति वाक्यप्रक्रम । इद च प्रकरण परमात्मविपयमिति । "**उत्तराश्चेदाविर्भूत स्वरूपस्त्वि**"त्यत्र प्रतिपादित । नोचेदनादि पाशबद्धस्य जीवस्य अपहत पाप्मत्वादिक कथमुपपद्यते । "ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशा"वित्यत्र । जावेश्वरयोरनादिसिद्ध सर्वज्ञत्व किंचिज्ज्ञत्व परस्पर विरुद्धस्वभाव धर्मवैलक्षिण्येऽपि । ब्रह्मविद्यामहिम्ना विगळित मलत्रय पाशबद्धस्सन् मुक्तदशाया शुद्धजीव नदीसमुद्रवत्परज्योतिरुपसम्पद्याविर्भूत तत्परज्योतिर्मय परशिवो भवति । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तगच्छन्ति नामरूपे विहाय" । 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति" । "तत्त्वमसि" "अहब्रह्मास्मि" । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । इत्यादि श्रुतिशतेषु । जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेद स्पष्टमुपदिष्ट ॥ सम्पद्याविर्भूताधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । "सोऽश्नुते सर्वान् कामात्सहब्रह्मणाविपश्चिते"तीत्यत्र मुक्तजीवस्य ब्रह्मणामह सर्वकामावाप्ति दर्शनात् । 'परज्योतिरुपसम्पद्ये'ति वाक्ये शिवज्ञानिना शिवसम्बन्ध एव विधीयते । न तु शिवैक्यमित्याशङ्कायामधिकरणान्तर दर्शयति ॥

॥ अविभागाधिकरणम् ॥ २ ॥

सू ॥ अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

नदी समुद्रवन्मुक्तजीव अविभागेन परशिवब्रह्मा भिन्न भिन्नत्वेनैव तिष्ठति । नतु ब्रह्मसम्बन्धितया । कुत । **दृष्टत्वात् ।** "यदाह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते" । "अथ सोभयगतो भवती"त्यादिषु मुक्तदशाया । जीवब्रह्मणोरभेदो दृष्टत्वात् । दर्शनादिति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते" । "तत्त्वमसि" । "अह ब्रह्मास्मी"त्यादि श्रुत्यर्थ ज्ञाननिष्ठाना शिवतत्त्वप्राप्त- "जीवाना कुसूलधान्य" 'मधुपिष्ट" "स्वर्णरेणु" "तिलतण्डुलादि"वत्तेषा तदवस्थाया पृथग्भूतास्थिति । उत नदीसमुद्रवदपृथक्स्थितिर्वेति सशय । "यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिं" । "तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परम साम्यमुपैति" । "सोऽश्नुते सर्वान्कामात्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"तीत्यादि श्रुतिषु "इद ज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागता" । "स्वर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथति च" ; "अनेक जन्मशुद्धाना श्रौतस्मार्तानुवर्तिना" । "विरक्ताना प्रबुद्धाना प्रसीदति महेश्वर" । "प्रसन्नेसति मुक्तो भून्मुक्तश्शिवसमो भवेत्" । इत्यादि स्मृतिषुच । मुक्ताना जीवाना ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरमपि'तिल तण्डुल' वत्कुसूल धान्यवत्पृथग्भावेन स्थितित्व ब्रह्मवत्सर्वकामावाप्तिश्च श्रवणात् । मुक्तजीवाना ब्रह्मसादृश्याभावेन स्थितिर्निश्चीयते । इति प्राप्ते । तत्रोच्यते । "**अविभावेन दृष्टत्वात्**" । अविभागेनेति शिवतत्त्व प्राप्ताना जीवाना । ब्रह्माभिन्नत्वेन स्थितिरुपदिश्यते । कुत । दृष्टत्वात् । "हिरण्मयोह शिवरूपमस्मि" । "तत्त्वमसि" । "अयमात्मा ब्रह्म' । "सर्वोवैरुद्र" । 'सर्व खल्विद ब्रह्म" । "एक एव रुद्रोनद्वितीयायतस्थु" । "ऐतदात्म्यमिद सर्व" ।

इत्यादि श्रुतिषु मुक्तजीवस्य ब्रह्माभिन्नत्वे दृष्टत्वात् । बद्धावस्थावन्मुक्तावस्थाया जीवब्रह्मणो-र्भेदो नाङ्गीकरणीय । "निरञ्जन परम साम्यमुपैति" । "सोऽश्नुते सर्वान्कामात्सह" । इत्यादि श्रुतीना जीवन्मुक्तदशाया दहराद्युपासनामाहिम्ना स्वहृदय कर्णिकान्तरभासमान परं-ज्योतिर्लिंगानुभव दशाविशेषमिति वेदितव्यं । तत्पूर्वे । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म" "योवेद निहित गुहाया परमे व्योम"न्निति । दहराकाशे परमात्मवेदनोपदेशात् । "प्रशान्त-वृत्तिक चित्रं परमानन्द दीपक" । "असप्रज्ञातनामाय समाधियोगिना प्रिय" । "तत्स-माधौ महायोगी शिव सत्यादि लक्षण" । "हृदाकाशे पर लब्ध्वा तद्रूपेणानुमोदते" । इत्यादि स्मृत्यागमेष्वपि शिवानुभवो बहुधा प्रपञ्चित । तस्मात्समाधिकाले प्रारब्धावसान विदेह कैवल्य मुक्तौ च ब्रह्मविभागेन स्थितित्वमविरोध ॥

ननु । "नमोहिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाये"त्यादिषु । ब्रह्मणस्सावयवत्व । "अशरीरवा-वसन्तं नमे प्रियाप्रिये" । इत्यादिषु निर्देहत्व निर्विशेषत्वादिक । "साक्षीचेता केवलो-निर्गुणश्च" । "निष्फळ निष्क्रिय शान्त निरवद्य निरञ्जन' इत्यादिषु निर्गुणत्व । "आनन्द-मयोह्यानन्दभुक्" । "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प" । "सोकामयत" । "बहुस्या प्रजायेयेती"त्यादिषु सगुणत्वच दृष्टत्वात् । सर्वेषा वेदान्ताना परस्पर विरोधत्वमनिवार्य । सर्व श्रुति-समन्वय स्थापनार्थ ब्रह्मद्वय स्वीकारे । "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म" । "एक एव रुद्रो नद्विती-यायतस्थु" । इत्यादि श्रुतिविरोध ॥

किच । "तत्त्वमस्यादि" श्रुतीना जहदजहल्लक्षणया शिवजीवोपाधिभेद कल्पक मायाविद्योपाधि त्यागेन बिम्बप्रतिबिम्बवदेकत्व । घटमठोपाधि त्यागत्वेनाकाशैकत्ववच्छिव-जीवैक्यमिति । केचित् । ब्रह्मणश्शरीरेन्द्रियाद्यभावे जगज्जन्मादि कारणत्वायोगात् । निष्प्र-योजकेन प्रयोजनाभावात् । निर्विशेषवस्तुसत्त्वे मानाभावाच्च । मुक्तदशाया तदुपासक-स्तद्वद्दिव्यमङ्गलविग्रहस्सन् शेषत्व कैङ्कर्य पारतन्त्र्यादि भावेन स्थित इत्यादि नानाभेदेन तद्वत्पूर्वाचार्य मतानुसारिणो वदन्ति । तस्माद्वेदान्तपूर्वाचार्य मतेष्व व्यवस्था कथ वार्यत इत्याशङ्क्या श्रुत्यैकदेश प्रामाण्याचार्यान्तरमत सर्वश्रुति प्रामाण्य स्वमत च भगवान् बादरायणो दर्शयति ॥

सू ॥ ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्य ॥ ५ ॥

'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहूराज(द)न्य कृत' । "ऊरूतदस्य यद्वैश्य पद्भ्या शूद्रो अजायते"त्यादौ शिवस्य परब्रह्मण मुखाद्यवयवेषु ब्राह्मणाद्युत्पत्त्यवगमात् । "निर्देहस्य निरिन्द्रियस्य जगत्कल्पनायोगाच्च" । "अप्राणोह्यमनाश्शुभ्र" इत्यादि श्रुतीनामप्राकृता-सदृश शरीरेन्द्रिय मन प्राण सद्भावो विधीयत इति जैमिन्याचार्यो मन्यते । कुत । '**उप-न्यासादिभ्य**' । "य आत्मा अपहत पाप्मे"त्यादिना प्रजापतिवाक्ये मुक्ताना परब्रह्मव-त्सत्यसकल्पासनेभ्यो मुक्ताना शरीरत्व गम्यते" । "जक्षन्क्रीडन् रममाण' इत्यादि श्रुतिषु मुक्ताना ब्रह्मभावमापन्नाना व्यवहारा दृश्यन्ते । "अत एभ्य उपन्यासादिभ्य ब्रह्मशरी-रत्व वादमेव युक्तमिति जैमिन्याचार्यमत" । एव सावयवमात्र ब्रह्मवादिमतमुपन्यस्य निर-वयव निष्क्रिय निर्विशेष ब्रह्मवादिमतमाह ॥

सू ॥ चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमि ॥ ६ ॥

"सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" । "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म" । "आत्मावा इदमग्र-आसात्" । "ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्" । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्मे"त्यादिषु ब्रह्मातिरिक्त वस्तुनिषेधत्व ब्रह्मणश्चैतन्यमात्रमेवोपदेशात् । चैतन्यरूपस्य जडप्रपञ्चकारणत्वायोगात् । **चिति तन्मात्रेण** चैतन्यमात्रस्वरूपत्वेन कालत्रयेषु ब्रह्मैकएव तिष्ठतीत्यौडुलोम्याचार्यो मन्यते । कुत । **तदात्मकत्वात्** । "अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्म-प्रत्ययसार" "प्रपचोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थं मन्यन्ते" "सआत्मा सविज्ञेय"इति । "यत्तदद्रेश्यमग्राह्य मगोत्रमवर्ण मचक्षु श्रोत्र तदपाणिपाद" । 'नित्य विभु सर्वगतं ससूक्ष्म'मित्यादि श्रुतिषु शिवस्य परब्रह्मण शरीरेन्द्रियादि निराकरणपूर्वक चैतन्यमात्रात्मक तत्त्वोपदेशात् । परमात्मस्वरूप नित्यनिरवयवात्मकत्वमेव युक्त जावेश्वरादि प्रपञ्च "रज्जु-सर्पव"त्तत्र भ्रान्त्या प्रसक्तमेवेत्यौडुलोमिमत । एव श्रुत्येकदेश प्रामाण्य सावयवादिमत निरवयवादि मतच निरूप्य सर्ववेदान्त सिद्धान्त सारभूत स्वमतमाग्याह ॥

सू ॥ एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोध बादरायणः ॥ ७ ॥

एवमुपन्यासात् । "द्वे वा व ब्रह्मणोरूपे मूर्तचामूर्तमेवच" । "तदादिमध्यान्तविहान-मेक विभु चिदानन्दमरूपमद्भुत" । "उमा सहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" । इत्यादि श्रुतिशतेषु शिवस्य परब्रह्मण प्रपञ्च पवनादिवन्मूर्ताऽमूर्तोपन्यासात् । प्रतिपादनात् । एकस्य ब्रह्मण मूर्ताऽमूर्तात्मकत्वमविरोधमिति सर्ववेदान्त सिद्धान्त निपुणो बादरायणाचार्यो मन्यते । कुत । पूर्वभावात् । पूर्वेषा । "परास्य शक्तिविविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रियाच" । 'य आत्मा अपहत पाप्मा' । इत्यादिषु सर्वशक्तित्वापहत पाप्मत्व सत्यकामत्वादीनामपि भावात् । विद्यमानत्वात् । उभय विधिबलादुभय सिद्धिरिति न्यायेन मूर्ताऽमूर्तोभय विधायक श्रुतिबलात् । उभयत्वमगीकर्तव्य । "ब्राह्मणोऽस्य मुख-मासी"दित्यादि मूर्तब्रह्म श्रुतिमात्र प्रमाणत्वे । "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य" । "अन्त पूर्णो बहि पूर्ण पूर्णकुम्भमिवार्णवे" । "अन्तश्शून्यो बहिश्शून्यश्शून्यकुम्भ इवाम्बरे" । 'ख वायुर्ज्योतिराप पृथिवी विश्वस्य धारिणी' । 'यत्परब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतन महत्' । इत्यादिना व्यापकत्व विधायक बहुश्रुति विरोधात् ॥

किच । सावयवस्य घटादिवत्परिच्छिन्नत्वात् । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश-स्सम्भूत" । इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट व्यापकामूर्ताकाशादि कारणत्व कथमुपपद्यते । उत सर्वान्तर्यामित्वमप्यसगत । जगदधिष्ठानत्वच नोपपन्न । "सत्य ज्ञानमनन्त ब्रह्म" । 'स यथा सैन्धवघनोनन्तरो बाह्य' । 'कृत्योरसघनएव' । 'एव वा अरेऽयमात्मानमन्तरो बाह्य कृत्य प्रज्ञानघन एव' । 'अप्राणोह्यमनाश्शुभ्र' । 'अशरीरवा वसन्त न मे प्रियाप्रिये' । इत्यादि श्रुत्यनुसारेण शिवस्य परब्रह्मण निरवयव निर्विशेष चिन्मात्रत्वाङ्गीकारे । "सोका मयत" । "बहुस्या प्रजायेयेति" । "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते" । 'येन जातानि जीवन्ति' । 'यत्प्रयन्त्यभिसविशन्ती'त्यादि बहुश्रुतिसिद्ध ब्रह्म-लक्षण जगज्जन्मादि हेतुत्व विरोध । 'नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाये'त्यादि बहुश्रुतिविरो-धश्च दुर्निवार । तस्मात्तस्य मूर्ताऽमूर्तोभयत्व युक्त । नोचेत् । मूर्तपरशिवोपासक फल-

विधायकाना । "जक्षन्क्रीडन् रममाण" इत्यादि वाक्यानाममूर्तपरशिवोपासक फलप्रदर्शकाना । 'आत्मानचेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुष ' । 'किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत्' । 'यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत्तत्केन कि वदे'दित्यादि वाक्यानाञ्च परस्पर विरोध प्रसज्येत । मूर्तब्रह्मणस्स्वरूपस्यानित्यत्व व्यपदेशे । "स्थिरेभिरगै पुरुरूप उग्र" । इत्यादि मूर्तब्रह्मशरीर स्थिरत्व व्यवस्थापक श्रुतिविरोधो युज्यते । "अपाणिपादोहमचिन्त्य शक्ति । पश्याम्यचक्षुस्सश्शृणोम्यकर्ण" इत्यादौ शरीरेन्द्रिय निरपेक्षतया तस्य सर्वकर्तृत्वावगमात् स्वतन्त्रस्य तस्य सर्वमुपपन्नमिति सिद्ध ॥ अविभागाधिकरण समाप्तम् ॥

एवममूर्त परशिव ब्रह्मोपासकाना तदभेदफल प्रसाध्य मूर्तपरशिव ब्रह्मोपासकाना फलं किमित्याकाक्षायामधिकरणातरेण तत्फल दर्शयति ॥

॥ सकल्पाधिकरणम् ॥ ३ ॥

सू ॥ सकल्पादेव तच्छ्रुते ॥ ८ ॥

पूर्वत्र व्यापकामूर्त परशिव ब्रह्मध्यान ज्ञाननिष्ठाना सर्वकामनिर्मुक्ततया तदात्मकत्व तस्य मूर्ताऽमूर्तत्वच प्रसाध्य । इदानी मूर्त परशिव ब्रह्मोपासकाना निरतिशयानन्द वैभवत्व प्रपचयति । उपासकाना । "सकल्पादेव स्रक्चदन वनितादि सर्वविषयप्राप्तिर्भवति" । कुत । तच्छ्रुते । 'सकल्पादेवाऽस्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति' । 'सकल्पादेवाऽस्य सर्वेदेवा गन्धर्वा विद्याधराश्च समुत्तिष्ठन्ती'ति श्रुतौ मूर्तपरशिवब्रह्मोपासकाना देवपितृगन्धर्वादयो 'भृत्यवत्परिचारकाभवन्ती'ति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । 'स तत्र पर्यैति जक्षन् क्रीडन् रममाण स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वे'ति श्रुतो । मूर्तब्रह्मोपासकस्य सत्यसकल्पत्व प्रयुक्तव्यवहारा श्रूयन्ते । अत्र मुक्तजीवस्य देहेन्द्रियाणि सन्ति नसन्ति । उत सकल्पादीनि सन्ति नसन्ति । तस्य सकल्प परिग्रहे स्वातन्त्र्येण सम्भवति । परमेश्वर सकल्पादेव स्वसकल्प सम्भवतीति सन्दिह्यते । "आत्मानश्चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुष" । "किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत्" । "स हवै सशरीरस्य सत प्रियाऽप्रिययोरपहतिरस्ति" । "अशरीरंवा वसन्त" । "न प्रियाऽप्रिये स्पृशत इति" । शरीरसम्बन्धे तु स्वस्यावर्जनीयत्वमभिधाय । "अस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत" इति । मुक्तस्याशरीरत्व ह्याहश्रुति । तस्मात्सकल्पत्व नसम्भवति ॥

किञ्च । सङ्कल्पत्वे । लोके राजादीना सत्यसङ्कल्पत्वेन व्यवह्रियमाणाना कार्यनिष्पादने प्रयत्नान्तर सापेक्षत्व दर्शनादस्यापि तत्सापेक्षा इति प्राप्ते उच्यते । सङ्कल्पादेवे"ति । कुत । तच्छ्रुते. । "सयदि पितृलोक कामो भवति सङ्कल्पादेवाऽस्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ती"ति हि सङ्कल्पादेव पित्रादीना समुत्थान श्रूयते । न च प्रयत्नान्तरस्य व्यपेक्षत्वाभिधायि श्रुत्यन्तर श्रूयते । येनाऽस्य सत्यसङ्कल्पादे वेत्यवधारणस्य विज्ञानघन एवेतिवद्व्यवस्थापनं क्रियते । "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधे"त्यादि श्रुतौ आत्मन एकस्याच्छेद्यस्यानेकधा भावव्यपदेशात् । त्रिधा भावादय शरीरसम्बन्धिन इत्यवगम्यन्ते । शरीराभाव वचनस्य निरवयव ब्रह्मोपासक विषयत्व ॥

किञ्च । अशरीरत्व वचनन्तु कर्मनिमित्त शरीराभावपर । तदेव हि शरीरं

प्रियाप्रियहेतु । कारण कैलासपदप्राप्त भक्तशरीरमप्राकृत ज्योतिर्मयत्वेन परमेश्वर शरीरवत्। न दु खहेतुरिति सिद्ध ॥

ननु । कारण महाकैलास पदप्राप्ताना भक्ताना परमेश्वरशेषत्वपारतन्त्र्य कैङ्कर्यादि विधीना सत्त्वेन राजभृत्यन्यायवत् भयहेतुत्वमस्ति । तस्मात् । "आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेती" त्यादि श्रुतिविरोधप्रसङ्ग प्रसज्यतेत्याशङ्कयाह ॥

सू ॥ अत एव चानन्याधिपति ॥ ९ ॥

यतो मुक्तस्सत्यसङ्कल्प । **अत एवानन्याधिपतिश्च** । अन्याधिपतित्व हि विधिनिषेध योग्यत्व । विधिनिषेध योग्यत्वे हि प्रतिहत सत्यसङ्कल्पत्व भवेत् । अतस्सत्य सङ्कल्पत्व श्रुत्यैवानन्याधिपतित्वच सिद्ध । अत एव । "स स्वराड्भवती" त्युक्तं । अत एव सर्वशक्तिविशिष्ट शिवोपासनादेव तदुपासक । सत्यसङ्कल्पाधीन सर्वकामावाप्ति-सत्त्वात् । **अनन्याधिपति** । "शिव एको ध्येयश्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये" ति श्रुति-श्रवणात् । शिवेतरो न विद्यतेऽन्य अधिपति यस्य सोऽनन्याधिपति । अनन्य नियम्यो न भवति । तस्माच्छिववत्स्वतन्त्र एव । तदुक्त स्कान्दे । "शिवैक निष्ठाप्रथित क्षमीणा शिवेतरध्यान निषेधकाना" । "तृणीकृत ब्रह्मपुरन्दराणा किदुष्कृत शङ्करकिङ्कराणा" । इति । अनन्याधिपतित्वव्यपदेशेन मुक्तस्य स्वतन्त्रत्वमुपदिष्ट । तेन न कदाचिदपि कर्माधीनत्व सूचित । कर्मणा विनष्टत्व स्वभावात् । "नान्य परमेश्वरो नियामक" । जन्ममरण प्रवाह लब्ध शिवाज्ञारूप विधिनिषेध शास्त्रपथातीतत्वात् । कुत । पशुव्यावृत्ते । अनाद्य ज्ञानवासनाबद्धेषणत्रय दोषाविशिष्टाना शिवाज्ञारूप कर्माधीनत्व युक्त । नित्य निरतिशयमङ्गलाकर शिवसारूप्य धारिणा महात्मना शिववत्सर्वज्ञत्वादीना सत्त्वेन परि-च्छिन्न शरीरेन्द्रियाद्यभिमान भ्रमगळितत्वेन जरामरण शोकभय विलक्षणत्वेन निरतिशया-नन्दानुभवैकस्वात्मारामत्वेन च स्वतन्त्रत्वमविरोध ॥

ननु । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदिस्थिता" । अथ "मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते" । "बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षस्स्याद्वासनाक्षय" । "वासनातानव ब्रह्मन् मोक्ष इत्यभिधीयते" । "नमोक्षो नभस पृष्ठेन पाताळे न भूतले" । "सर्वाशासक्षये चेत क्षयो मोक्ष इतीर्यते" । इत्यादि श्रुतिषु मुक्तस्य सर्वकामनिवृत्त्यवगमात् । मुक्तानुभव श्रुतौ । "किङ्करोमि क्वगच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किं" । "यन्मया पूरित विश्वं महत्कल्पाम्बुना यथा" इति देशान्तर निषेधादिक तस्य निर्दिश्यते । तस्मात् । "स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन् रममाण स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वेती" त्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट-मुक्तस्य व्यवहारत्व कथमुपपद्यते ॥

किञ्च । 'नान्यत्काचनमिषत्' । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेय मृत्तिकेत्येव सत्य' । 'अतोऽन्यथार्तं । नतु द्वितीयमस्ति' । इत्यादिषु । ब्रह्मेतर वस्तु निरासा दृश्यते । तथाऽन्यत्र । 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मान वेदयस्यात्मा शरीर य आत्मानमन्तरोऽयमयति' । 'सत आत्मान्तर्याम्यमृत' । 'अन्त प्रविष्टश्शास्ता जनाना' । 'ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशानीशौ' । 'द्वासुपर्णे' त्यादि श्रुतिभिर्जीवब्रह्मणोर्भेदोऽवगम्यते । तत्त्वमस्यादि वाक्येषु भेदाऽभेदावगम्य-

त्वेन वेदान्ताना निश्चयार्थकत्वा योगात् । अव्यवस्थाप्रसगेन धर्मजिज्ञासा शास्त्रमेवायुक्त-मित्याशङ्काया मतत्रय दर्शयति ॥

सू ॥ अभाव बादरिराह्येव ॥ १० ॥

"सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" । "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म" । "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" । "नेहनानास्ति किञ्चने"त्यादावेवं कालत्रयेपु भेदनिषेधावगमात् । मध्ये रज्जुसर्पवज्जगदवभासमानत्वेऽपि जगज्जीवेश्वरादिक सर्वं पारमार्थिकत्वेन शश श्रृङ्गादिवदभाव मिथ्यात्वमेवेति बादरिराचार्यो मन्यते । "तस्माच्छिष्य-बोधार्थमध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्च प्रपञ्चत" इति न्यायानुसरणेन श्रुत्युक्त्यनुभवमार्गेण जगत्कल्पनादिकमुपदेशेऽपि **वन्ध्यापुत्र राज्यविभव वर्णनवत्** मिथ्यात्वमेव निश्चीयत इति बादरेर्मत । एव श्रुत्याभास प्राधान्य श्रुत्यैकदेशप्रामाण्य जगन्मिथ्यात्मक केवलाऽद्वैत बादरिमतमुपन्यस्य-तन्मत निराकरणार्थमाचार्यान्तरमत दर्शयति ॥

सू ॥ भाव जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥ ११ ॥

"ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । "भूतिकामो वायुवऽ श्वेतमालभेत" । "कर्म चितो लोक क्षीयते" । "पुण्यचितो लोक क्षीयते" । "पापेनान्धो मूको बधिरो श्वानो भवति" । "पुण्येन कुलवान्विद्यावान्धनवान्भोगवान् भवती"त्यादि श्रुतिषु । भगवदाज्ञा-रूप पुण्यकर्म निराकरण पूर्वक ब्रह्महत्य सुरापानादि दुरितकर्मानुष्ठानेन नरकादिक । भगव-दाज्ञारूप पुण्यकर्मानुष्ठानेन स्वर्गादिलोक सुखानुभवच । श्रुतावसन्दिग्धत्वेन दर्शनात् । "यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेने"त्यादि श्रुतिषु निष्कामानुष्ठान परमेश्वरार्पित ज्योतिष्टोमा-दीना जीवान्त करण सिद्ध पापपङ्कनिवृत्तिद्वारा ब्रह्मज्ञान साधकत्वावगमाच्च । जीवेश्वर निगमागमादि प्रपञ्चस्य । भाव । सत्यत्व जेमिनिराचार्यो मन्यते । कुत । **विकल्पामननात् ।** "विविध कल्पो विकल्प" । आसमन्तान्मनन विचारमामनन । विकल्पस्यामनन विकल्पा-मनन । तस्माद्विकल्पामननात् । जगत मिथ्यात्वे बौद्धादिवज्ज्योतिष्टोमादिना स्वर्गादि फल-भोगत्व ब्रह्महत्यादिना निरयत्वञ्च न स्यात् । अत कृता नाशा कृताभ्यागमदोषो युज्यते । तथा चेन् । "स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधे"त्यादि श्रुतिविरुद्धप्रसङ्गात् । सर्वदा जीवेश्वरादि प्रपञ्चस्य नित्यत्व जीवेश्वरयो परस्परभेदत्वञ्च विदुषामङ्गीकर्तव्यमिति भेदवादि जैमिनेर्मत । एव । श्रुत्यैकदेश प्रामाण्य मतद्वयस्य परस्पराप्रामाण्यत्व प्रसाजितत्वेन तदुभयमतविरोध निराकरणार्थं सर्ववेदवेदान्तागमसिद्ध द्वैताऽद्वैतात्मक स्वमतमसङ्कोचेनाह ॥

सू ॥ द्वादशाहवदुभयविध बादरायणोत ॥ १२ ॥

यत कारणात् । श्रुत्यैकदेशभूत ज्ञानमात्र प्राधान्य केवलाद्वैतमतस्य कर्मभक्ति योगमात्र साधक द्वैतमतस्य च । परस्पर विरोध । अतो हेतो सर्ववेदवेदान्त मुख्याभिप्रेतं । "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तङ्गच्छान्ति नामरूपे विहाय" । "तथा विद्वान्नामरूपा-द्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य" । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" । 'तत्त्वमसि' । 'अह ब्रह्मास्मि' । इत्यादि श्रुतिसिद्ध ज्ञानकर्मोभयात्मकमुभयविध द्वैताऽद्वैतमत बादरायणो मन्यते । उभयविध नाम ससारदशाया जीवब्रह्मणोरुपास्योपासकयो पारमार्थिक सत्यत्व मोक्षदशाया नदी समुद्रवद्भ्रमरकीटन्यायवत्स्वाभाविक जीवभाव निवृत्तिपूर्वक

व्यापकाखण्ड परमाकाशरूप सच्चिदानन्दलक्षण सर्वज्ञत्वाद्यसाधारण गुणाकर परब्रह्म परशिव शिवशङ्कर रुद्रेश्वर महादेवादि शब्दवाच्य परतत्त्वप्राप्तित्वञ्च जीवस्येति निर्णायते। "द्वादशाहवत्"। "यथा द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयु"। द्वादशाहेनप्रजा काम याजयेदि" त्युपैति यजति चोदनाभ्या सङ्कल्पभेदेन सत्त्वत्वमहीनञ्च प्रयोगभेदेन प्रमाणद्वय बलादङ्गीक्रियते। तथा "द्वासुपर्णेत्यादि मन्त्रेषु" जीवब्रह्मणो परस्पर वैलक्षिण्य। "तत्त्वमस्यादि वाक्येषु तयोरेकत्वञ्च व्यवस्थापनाज्जीवब्रह्मणो पारमार्थिक भेदाऽभेदोह्यङ्गीकर्तव्य। "श्रुतिस्सत्यार्थवादिनी"ति बहुश्रुतिपुराण पूर्वाचार्यवाक्येषु दर्शनात्। श्रुतिसङ्कोचे मानाभावाद्वैदिकेतरप्रसङ्गाच्च। पूर्वत्र **अधिकतु भेद निर्देशा** दित्यादौ जीवब्रह्मणो परस्पर भेदव्यवस्थापनेन द्वैतस्य सत्यत्व। **'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्ये'**त्यत्र तथा द्वैतस्य सत्यत्व सूचित। **"तस्माल्लोकवत्तु लीलाकैवल्य"**मित्यत्र परमेश्वरस्य लीलाव्यपदेशेन भेदत्व द्वैतश्रुतीना सर्वासा तत्कालपरत्वमभिहित। कैवल्यपदेन तस्य केवलावस्था व्यपदेशात्। "नेह नानास्ति किञ्चने"त्यादि अभेदश्रुतीना तत्परिशेषावस्थापरत्वमिति स्पष्टमुपदिष्ट। व्यापकस्य सर्वज्ञस्य शिवस्य परब्रह्मण मूर्तत्वेन किङ्कार्यमितिचेत्। भक्ततारणलीलैव प्रयोजन। तस्माच्छिवएव घृतकाठिन्यवल्लीलामङ्गलविग्रहस्सन् स्वतत्त्वावभासक वेदराशिमुत्पाद्य तदनतरं हिरण्यगर्भद्वारा सर्वलोकेषु वेदवेदार्थ प्राचुर्य कृतवानतो मुमुक्षु वेदमार्गेण मूर्ताऽमूर्त परशिवतत्त्वमुपास्य सालोक्यादि देहाविदेह कल्याणकैवल्यमुक्ति प्राप्नोति। नोचेत्। शिवतत्त्वज्ञान केन लभ्यते। "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि"। "हिरण्यगर्भ पश्यत जायमानऽसनो देवश्शुभया स्मृत्या सयुनक्तु"। "यो ब्रह्माण विदधाति पूर्व"। "यो वै वेदाऽश्च प्रहिणोति तस्मै। तऽहि देवमात्मबुद्धिप्रकाश मुमुक्षु वै शरणमह प्रपद्ये"। इत्यादिना श्वेताऽश्वतरमन्त्रे तदर्थ बहुधा प्रपञ्चित। अतो न सन्देहकलङ्क। **'साख्ययोगौ पृथग्बाला** प्रवदन्ति न पण्डिता'। इति द्वैताऽद्वैतमेव स्वमतमिति कृष्णेनापि दर्शित। तस्मात्। पक्षैकदेशमतमसमञ्जस। सङ्कल्पाधिकरण समाप्तम्॥

ननु भेदाऽभेदमतस्य सर्वश्रुति समन्वयत्वेपि तम प्रकाशवद्भेदाऽभेदयो परस्परविरुद्धत्वेन युक्तिबाधासम्भवतीत्याशङ्काया भेदाऽभेददृष्टान्तेन जगत्कारणत्वमधिकरणान्तरेण दर्शयति॥

॥ सन्ध्याधिकरणम्॥ ४॥

सू॥ तस्य भावे सन्ध्यवदुपपत्ते॥ १३॥

यथा समन्वयाधिकरणे सर्वेषा वेदान्ताना ब्रह्मप्रतिपादकत्व ब्रह्मज्ञानविधायकत्वञ्चोपदिष्ट तद्वद्द्वादशाह यज्ञ दृष्टान्तेन उभयविधिबलादुभयसिद्धिरिति न्यायवत्। सर्वेषा वेदान्ताना। "श्रुतिस्सत्यार्थवाचिनी"ति न्यायमनुसृत्य जीवब्रह्मणोर्भेदाऽभेदत्वमेव स्वमतमिति साधित। एतेन सावयव ब्रह्मोपासन विदुषा सर्वकामावाप्तिद्वारा निरवयव ब्रह्मप्रापकत्व सूचित। "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैत चतुर्थं मन्यन्ते'। "स आत्मा सविज्ञेय शिवाद्वैत"। "एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थु"। "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म" "स ईक्षत इमान् लोकान् सृजाये एम सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प"। इत्यादि श्रुतिष्वद्वितीयस्य परब्रह्मणस्सत्यसङ्कल्पत्वादिक सत्त्वेपि। एतत्ततोभवति। "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यादि श्रुतिषु। तस्य भावे गुणत्रयात्मक भिन्नशक्त्यभिधान प्रधानभावकाले

लीलया भूत भौतिक जगज्जाल सृजत्व । तच्छक्ति सङ्कोचकाले स्वय सत्यसङ्कल्पोऽपि जगज्जाल सृजति । तस्मात् अद्वितीय सद्वितीय ब्रह्मप्रधान समावेशेन जगत्सृष्टिर्नाविरोधा । कुत । **सन्ध्यवदुपपत्ते** । प्रबोध सुप्तिसाम्यावस्थारूप स्वप्नावस्थायामिव । **उपपत्ते** जगत्कारणत्वोपपत्तेरित्यर्थ । यथा स्वप्ने । "अथ रथान् रथयोगान् पृथक् सृजते" इत्यारभ्य । "अथ वेशन्तान् पुष्करिण्यस्सम्प्रत सृजते' । "स हि कर्तेति"। "येषु सुप्तेषु जागर्ति काम काम पुरुषो निर्मिमाण " । "तदेव शुक्र तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते" । 'तस्मिन् लोकाश्रितास्सर्वे तदुनात्येति कश्चनेति' इति श्रुतोच । जीवादृष्ट सहायेन स्वप्नेऽपि परमेश्वरस्य पृथादि सृष्टिरुपदिश्यते । अत । कालभेदेन यथा न विरुद्ध तद्वदेक कालेपि भेदाऽभेदयोरविरुद्धत्वमुपदिष्टमेतदुपदेशेन मुक्तस्यापि प्रारब्ध वासनावासित प्रकृतिरस्ति । यथा शिवलोके निरतिशयानन्दानुभवत्व यदा सर्ववासना निर्मुक्तस्तदा केवल शिवैक्य कवल्यानुभवो भवतीति दर्शित । अत्र द्वितीयस्य शिवस्य परब्रह्मण सच्चिदानन्दात्मकस्य जडस्य सद्वितीयस्य प्रधानस्य च जगत्सृष्टौ समावेशस्सम्भवति नवेत्ति सन्दिह्यते। भेदाऽभेदयो प्रधानशिवयोश्चेतना चेतनयोस्तम प्रकाशवत्परस्पर विरुद्धस्वभावत्वेनाऽद्वितीयस्य शिवस्य सद्वितीयप्रधान सापेक्षा नास्त्येव । मुक्तस्याप्येवमुपलक्षण । सापेक्षत्वे "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प" इत्यादि श्रुतिसिद्ध सत्यकामत्वादि प्राप्त स्वातन्त्र्य भङ्गप्रसङ्ग । "अपाणिपादो जवनो गृहीते"त्यादि श्रुतिषु स्वतन्त्रस्य तस्य साधनान्तर निरपेक्षतया स्वमहिमातिशयेन सर्वकर्तृत्व दर्शितमतश्शिवस्य तदुपासकस्य मुक्तस्यच सदा प्रकृति सापेक्षा सन्यस्तमेवेति प्राप्ते तत्रोच्यते । अद्वितीय सद्वितीययोश्शिवप्रधानयो न तम प्रकाशयोरिव परस्पर विरोध । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत" इत्यत्र तस्मात्प्रधानात् । एतस्मात्परमात्मन । आकाशादि भूतभौतिक सृष्ट्युपन्यासात् । अत्र वा शब्देन समुच्चयार्थकत्व । 'मायान्तु-प्रकृति विन्द्यान्मायिनन्तु महेश्वर। तस्यावयव भूतोत्थ व्याप्त सर्वमिद जगत्' । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रियाचे"त्यादि श्रुतिषु । मायायाश्शिवाधीनत्व तयैव जगत्कारणत्व तस्य शक्तेस्स्वाभाविकत्व चोपदेशात् । **तस्य भावे सन्ध्यवदुपपत्ते** । तस्य भावे शिवाधीन प्रधान विकास सद्भावे सन्ध्यवदित्यत्र सन्ध्यशब्देन तनुत्रयमध्यावगत लिङ्गशरीर स्वप्नावस्थाच व्यवह्रियते । यथा मूढ मुमुक्षु मुक्तदशासु मुमुक्षु दशाहि सर्ववेद वेदान्त विचारोपासना हेतु सशयस्तु पूर्वपक्ष सिद्धान्तयोर्बीज। तथा लिङ्गशरीरमेव स्थूलशरीर व्यापारस्य कारणशरीर विद्याविच्छेदक शिवज्ञानस्यच हेतु । तस्मात्तद्दृष्टान्तेन शिवस्य परब्रह्मणो जगत्सृष्टिरभिहिता ॥

किंच । जीवन्मुक्त दशावशेष समाधिकाले बाह्येन्द्रियादि निरपेक्षया केवल बुद्ध्याशिवानन्दानुभव शिवयोगिनामनुभूयते । "आत्मक्रीडा आत्मरतिरात्मानन्दस्य स्वराड्भवति"।'सोऽश्नुते सर्वान् कामात्सह ब्रह्मणा विपश्चितेती'त्यादौ तद्वदुपदिष्ट । एतेन कारण कैलास प्राप्ति सारूप्य धारणमप्युपलक्षण। एतत्ततोभवति। "आकाशशरीर ब्रह्म"। सत्यात्म प्राणाराम मन आनन्द" । इत्यत्र महाकैलासवास सदाशिवस्याऽपि बाह्येन्द्रिय निरपेक्षतया परमानन्दानुभव मन आनन्दमित्यत्र मनसि आनन्दो यस्य स । मन आनन्द । "प्राणेषु आसमन्ताद्रमत" इति प्राणाराम । इति व्युत्पत्त्या निश्चीयते । "शान्ति समृद्धममृत-

मित्यादिना तच्छरीरस्य सत्यत्व शान्तिकरत्वममृतत्वचोपदिष्ट । अत्रापि तदुपासकस्याप्येव लक्षणमुपदिष्ट ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥

भावे यथा स्थूलशरीरस्य सूक्ष्मशरीरवद्भावकाले पुण्याऽपुण्यहेतुक जाग्रदवस्था जायते । तद्वच्छिवस्य परब्रह्मण स्वशक्ति प्रकृतिविकास सद्भावे । जगत्सृष्टिस्थितिलय तिरोधानानुग्रह पञ्चकृत्य हेतुत्व दर्शित । एतेन पाशमुक्तस्यापीहलोक परलोकेषु लिङ्गशरीर सद्भावे तत्तल्लोकोचित फलानुभूतिस्तदभावे सर्वकामावाप्तिर्नसम्भवति । इति । फलार्थस्सूचित । फलार्थं परमपुरुष महादेवोऽपि व्याघ्रासुर गजासुर त्रिपुरासुरादि सहार विषापहरण मार्कण्डेयादि भक्त रक्षणादिक कृतवान् । "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व सशया । क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता" । "अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" । इत्यादि वाक्याना निरवयव व्यापक शिवतत्त्वनिष्ठागरिष्ठ दृढवैराग्ययुक्त विद्वद्विषयमिति वेदितव्य ॥

ननु । "मुक्तश्शिवसमो भवे"दिति । "सोऽश्नुते सर्वान् कामात्सह ब्रह्मणा विपश्चिते"तीत्यादौ मूर्त शिवोपासकस्य शिवसाम्यत्व समानभोगत्वञ्चोपदेशेऽपि महेश्वरवदेक काले युगपदनेक शरीरेषु देशेषु च गमन न सम्भवतीत्यागन्तुक शिवशरीर सद्भावादित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५ ॥

यथा प्रदीपस्यैकस्मिन्देशे वर्तमानस्य स्वप्रभया देशान्तरावेशस्तथात्मनोप्येकदेहस्थितस्यैव स्वप्रभारूपेण चैतन्येन सर्वशरीरावेशो नानुपपन्न । यथाचैकस्मिन्नपि देहे । हृदयाद्येकदेशवर्तिनोपि चैतन्यव्याप्त्या सर्वस्मिन्देह आत्माभिमान । तद्वत् । इयान् विशेष । मुक्तस्य कर्मणा सकुचित ज्ञानस्य देहान्तरेष्वात्मानुगुणा व्याप्तिर्नसम्भवति । मुक्तस्यत्व सकुचित ज्ञानस्य यथा सकल्पमात्माभिमानानुगुणा व्याप्तिरिदमिति ग्रहणानुगुणाच ननुपपन्ना । **तथा हि दर्शयति** । "वालाग्र शतभागस्य शतधा कल्पितस्यच" । "भागो जीवस्सविज्ञेयस्सचानन्त्यायकल्पत" । इति अमुक्तस्य कर्मनियामकत्व सूक्ष्मत्वञ्च । मुक्तस्यतु परमेश्वरवत् स्वेच्छया बहुलोक शरीरादि निर्माण कर्तृत्वमनेक शरीरेषु युगपदेव प्रवेशश्च सम्भवति । "स एकधा भवति द्विधा भवति त्रिधा भवति सहस्रधा भवती"त्यादि श्रुतिषु परमेश्वरोपासकाना तदुपासना महिम्ना सङ्कल्पमात्रेणैवानेकशरीर निर्माणत्व दर्शनात् । जीवाणुत्वादि विधायक शास्त्र बद्धजीव विषयत्वमिति निश्चीयते ॥

ननु । मुक्तस्य ससारिवच्छरीरेन्द्रियादि सिद्धि । प्रपञ्च दर्शनञ्च । व्यपदेशे बद्ध मुक्तयोर्न वैषम्यमितिचेन्न । मुक्तस्यापुरुषार्थरूपेण प्रपञ्चदर्शनाभावात् । मुक्तस्य ब्रह्मकार्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मत्वेन भासमानत्वाच्च । यत्र "नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" इत्यादि श्रुतौ मुक्तानुभवमुपदिष्ट ॥

किञ्च । "एतत्ततो भवति" । "आकाश शरीर ब्रह्म" । "सत्यात्म प्राणाराम मन आनन्द" । "शान्तिसमृद्धममृत"मिति । पूर्वत्र । "आप्नोति स्वाराज्य" । "आप्नोति

मनसस्पत्ति"मिति स्वाराज्यसुखैकरस शिवस्य परब्रह्मण पद । मनसस्पतिं । ज्ञातकत्वाविष्ठानस्व भूतमाप्नोति योगीत्युक्त । तथा सति । किं परिशेषत इत्याकाङ्क्षाया । "वाक्पतिश्चक्षुष्पति" । 'श्रोत्रपति विज्ञानपति'रिति । वागादीना स्वेच्छाधीनत्वेन तदाविपत्यमुक्त । एव विधस्य महाकैलासाभिधान शिवपदारूढस्य स्वेच्छाधीन विशुद्धरागाद्यन्त करणस्य तत्तत्पदप्राप्त्यनन्तमेतद्विश्वजाल भवति । किम्भवति । आकाश शरीरंब्रह्मैव । परप्रकृतिरूप परमसत्ता **प्रकाशकानन्द समरस परम** शक्तिर्हि परब्रह्मशरीरतया परमाकाशमुच्यते । यामुक्ताना शिवस्यच साक्षादर्थक्रियाहेतु । सा परम्परया तद्भिन्नाना । तथा हि । 'कोह्येवान्यात्क प्राण्यात्'। 'यदेष आकाश आनन्दो नस्यात्'। एषह्येवानन्दयाति । **रसो वै स.'** "रसऽह्येवाऽय लब्ध्वानन्दी भवती"ति सर्वानुभव विषयत्वमस्या श्रूयते । तदा च । "स एको मानुष" इत्यारभ्य 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति ब्रह्मपर्यन्तमुपाधि निरोधनात् । "**आनन्दाविर्भावस्तारतम्येन**" श्रूयते । निरुपाधिकतया ब्रह्मणि मुक्तेच । परिपूर्णो वर्तते । "स एको ब्रह्मण आनन्द" । श्रोत्रियस्यचाकामहतस्येति मन्त्रवर्णात् । ब्रह्मबुद्ध्या निष्कर्मानुष्ठानाग्निहोत्रादि कर्मा परविद्यावान् कामहत श्रोत्रिय । तस्य जीवत एव मुक्तस्य ब्रह्मणश्च तुल्यएवानन्द । तस्य योगातिशयेन तत्तद्भूम्यारूढस्य पूर्वत्र भूमाभ्यास स्स्वल्प । एतदनुसारेण तत्तद्भूमौ तदीय्यानन्दाविर्भावस्य मानुषाद्यानन्द साम्यश्रुतिरीति न विरोध । "अतोऽयमेव परमानन्द पराप्रकृति" । "पराचेदानन्दो ब्रह्मेति व्यजाना"दिति ब्रह्मत्वेन जगत्कारणत्वेनच श्रूयते । तस्याभिव्यक्ति । "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमेव्योमन्प्रतिष्ठिते"ति । अर्थतो मुक्ताना परमानन्दरूप परमाकाशरूप शरीर ब्रह्म जगद्भवति परमानन्दप्रविष्टानामेषा ब्रह्मण इव दु खानुषङ्गाभावो दर्शित ॥

ननु । परशिव ब्रह्मसारूप्य प्राप्यनन्तर बाह्यज्ञानलोप दर्शयति । श्रुतिर्हि । 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्य किञ्च न वेदनान्तर'मिति तत्कथ मुक्तस्य सार्वज्ञत्वमुच्यते । तत्रोत्तर ॥

सू ॥ स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृत हि ॥ १६ ॥

नेदं वचन मुक्तविषय । अपि तु **स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्ष** । स्वाप्यय सुषुप्तिरित्युक्त । "सम्पत्तिश्च मरण वाङ्मनसि सम्पद्यत" इत्यारभ्य "तेज.परस्या देवताया"मिति वचनात्तयोश्चावस्थयो प्राज्ञप्राप्तिर्निस्सम्बोधत्वञ्च विद्यते । अतस्तयोरन्यतरापेक्षमिद वचन सुप्तिमरणयोर्निस्सम्बोधत्व मुक्तस्य च सर्वज्ञत्व माविष्कृत हि श्रुत्या । "नाह खल्वयमेव सम्प्रत्यात्मान जानात्ययमहमस्मीति" । "नो एवेमानि भूतानि बिनाशमेवापीतो भवति" । "नाहमत्र भोग्य पश्यामी"ति सुप्तिवेलाया निस्सम्बोधत्वमुक्त्वा तस्मिन्नेव वाक्ये मुक्तमधिकृत्या । "स वा एष दिव्येन चक्षुषा मनसैतान् कामान्पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोक" इति सर्वज्ञत्वमुच्यते । तथा । "सर्वं हपश्य पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वज्ञ" इति च स्पष्टमेव सर्वज्ञत्वमुच्यते तथा मरणेच निस्सबोधत्वं । "एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यती"त्युक्त । न पश्यतीत्यर्थ । "तस्मात्प्राज्ञेनात्मने"ति वचन स्वाप्यय सम्पत्त्योरन्यतरापेक्षत्व ॥

ननु । "सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" । "इमान् लोकान्कामान्न कामरूप्यनुसञ्चरन्नि"त्यादि श्रुतिषु मूर्तपरशिव ब्रह्मोपासकस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वलोक सञ्चारावगमात् ।

न व्यापकत्व तस्मान्नाना शरीर समावेश सङ्क्रमेणैव परमेश्वरवन्नयुगपदितिचेन्न । "स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा" । "यत्र देवा अमृतमानशा-स्तृतीये धामान्यभ्यैरयन्त" । "परिद्यावा पृथिवी यन्ति सद्य" । "परिलोकान्परिदिश परिस्सुव" । "ऋतस्य तन्तु वितत विचृत्य तदपश्यत्तदभवत्प्रजास्विति" श्रुतौ । "अविद्या पाशमोचने तदुपासकस्य तद्वद्विश्वव्याप्तित्तिरावेशो भवतीति दर्शित । तत्प्रकरण । 'एष हि देव' इति । जगत्कर्तुर्विश्वरूपस्य महादेवस्य । समहादेव । 'अस्माक बन्धुर्जनिता । पिता । सविधाता । सकल श्रेयसा कर्ता । धामानि तेजोरूपाण्यप्राकृतानि । भुवनानि विश्वान्यपि जनिता तत्र बन्धुत्वादि योगस्य धामा विश्वस्यच प्रयोजनमुच्यते । यत्र यस्मिन्निह देवे" । "अमृत कैवल्यलक्ष्मी" नशासा । 'अप्राप्यानुभवन्त' । 'देवा तद्भावात् । वेदन शीला' । 'तृतीये द्यु सञ्ज्ञिके तत्पदे मायातते धामानि निजतेज प्रधानानि स्वाभिमतानि अभ्यैरयन्त स्वीकृतवन्त । एवमुक्त भवति बन्धुवज्जनकवत्सकल हितकारिणा परब्रह्मणा महादेवेन प्रसन्नेन दळित पाशबन्धा अमृतभाव गता "मुक्तास्तृतीये परमव्योम लक्षणे स्वपदे कल्पितानि धामानि पदानि प्राप्तवन्त इति निरूप्यते । तस्मात्परमेषा प्राप्तिरुच्यते । 'परिद्यावापृथिवीयन्ति' । मुक्तात्मानस्स्वशक्ति मरीचिभिर्द्यावापृथिवी परियन्ति प्राप्नुवन्ति परिलोकान् हिरण्यगर्भादि लोकानपि प्राप्नुवन्ति । दिशश्च स्वर्गपर्यन्त व्याप्नुवन्ति । एव सकलजगद्व्यापिनो वर्तन्ते । तथा हि । तेन सर्वज्ञ तस्सत्यकर्मणो विस्तीर्ण भोग तन्तु विवृत्त्य भित्त्वा पुण्यपापविनिर्मुक्तास्सन्त सर्वप्राणिषु तदेव महादेवाख्यवस्तपश्यन् सर्वात्मकतया तदभवत् । तत् स्वभावाश्चा भवत्तत्रेति सम्बन्ध । तस्मान्मुक्ताना शिवैक-रसाना व्यापकत्वमस्त्येव एते महादेव सद्धर्माणो मुक्तस्वभावाज्जीवादेव शब्दवाच्या । द्युप्रभृति व्यापिनो देवव्रताख्यानेन श्रूयन्ते । "येदेवादि विषद" इत्यादिना पुराणेच । ते हि साक्षाद्दिविषदस्त्वन्तरिक्ष सदस्तदा । "पृथिवीषद इत्यन्ते देव देवव्रतास्तुत"इति । पृथिवीति ब्रह्माण्डरूप । प्राकृतपदमन्तरिक्षमिति । द्वितीय मायापद । तृतीय पदमाकाश-पर्याय शुद्धशाक्तिरूप शिवपदमुच्यते । अतो मुक्ताना विभुत्वमविरोध ॥

किञ्च । "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तौ न बाह्य किञ्चनवेदनान्तर''मिति श्रुतौ । मुक्ताना शिवेतर जगदज्ञानादि शक्तिसङ्कोचत्वमिति यदुक्त तन्न । इदन्तु बद्धजीवसुप्त्यादि विषयत्व । अथवा मुक्ताना शिवेतरजगदज्ञानादि निषेधपर वा स्यात् ॥ सन्ध्याधिकरण समाप्तम् ॥

ननु । परशिव ब्रह्मोपासकाना मुक्ताना तद्वत्सत्यसङ्कल्पत्व व्यापकत्व सर्वज्ञत्वादि धर्माङ्गीकारे तद्वद्देवमनुष्यादि जगज्जन्मादिकारणत्व स्यादित्याशङ्काया मुक्तजीव परमेश्वरयो-र्वैलक्षिण्यमधिकरणान्तरेणाह ॥

॥ जगद्व्यापाराधिकरणम् ॥ ५ ॥

सू ॥ जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च[1] ॥ १७ ॥

पूर्वत्र निरवयवस्य परब्रह्मण शिवस्यैवाकाशादिवत्पूर्णत्व व्यापकत्व तदुपासकाना

---

1 In the *Madhva-Bhashyas*, this *Sutra* is read as two different *Sutras*

१ जगद्व्यापारवर्जं २ प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च

तत्प्राप्तित्व । मूर्तब्रह्मण दीपादिवद्व्यापकत्व तदुपासकाना तद्वत्स्वतन्त्रत्व सर्वलोक सचारत्व सर्वकामावाप्तित्वादिकञ्चोपदिश्येदानीमुपास्योपासकाना वैलक्षिण्य दर्शयति । **जगद्व्यापारवर्ज** देवगन्धर्व मनुष्यादि भूतभौतिक सृष्टिव्यापार वर्जयित्वा स्वभोगसाधनीभूत काय व्यूहादि निर्वारणसामर्थ्यमात्रमेवोपासकाना देवगन्धर्वादि सृष्टिव्यापारस्तु शिवस्यैव । कुत । **प्रकरणात्** । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत " । "आकाशाद्वायु " । "वायोरग्नि " । "अग्नेराप " । "अद्भ्य पृथिवी" । "पृथिव्या ओषधय " । "ओषधीभ्योऽन्न" । "अन्नात्पुरुष " । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" । "येन जातानि जीवन्ति' । 'यत्प्रयन्त्यभिसविशन्ति' । "तद्विजिज्ञासस्व' । 'तद्ब्रह्मेति' । 'ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य सर्वमिद ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" । इत्यादिना । चेतनाऽचेतन देवादि शरीर स्रष्टृत्व प्रतिपादनात् । तदुपासकाना स्वशरीरातिरिक्त देवादि सर्वशरीर स्रष्टृत्व श्रुतिस्मृति पुराणेष्वदर्शनाच्च ॥

किञ्च । **असन्निहितत्वाच्च** । "विश्वाधिको रुद्रो महर्षि " । "यो ब्रह्माण विदधाति पूर्वं" । 'यो वै वेदाꣳश्च प्रहिणोति तस्मै' । "तꣳहिदेवमात्म बुद्धिप्रकाश मुमुक्षुर्वै शरणमह प्रपद्ये" । इत्यादौ देवगन्धर्वादि सकल जीवप्रागवस्थाया हिरण्यगर्भस्य साक्षात्परशिव ब्रह्मजन्यत्व प्रतिपादनेन परशिव प्रतिसन्निहितत्वादन्तरङ्गत्वात्तत्काले तद्व्यतिरिक्त जीवस्य सृष्ट्यभावेन मुक्तजीवानामसन्निहितत्वाच्च । तेषा परमेश्वरवज्जगज्जन्मादि कारणत्व नसम्भवतीति सूत्रसूचित सूक्ष्मार्थ । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्त" इत्यादि श्रुति निर्दिष्ट जगज्जन्मादिहेतुत्व उपास्योपासकयो शिवजीवयो स्सम्भवति उत शिवस्यैव सम्भवतीति सशय । "यदा पश्यत्पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमीश पुरुष ब्रह्मयोनिं" । "तदाविद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परमं साम्यमुपैति" इत्यादौ परमपुरुषेण शिवेन मुक्ताना साम्यापत्ति श्रवणात् । "य आत्मा अपहत पाप्मे"त्यादिना मुक्तस्य परमेश्वरवत्सत्यसङ्कल्पत्वादि धर्मोपदेशात् । "स यदि पितृलोक कामोभवती" त्यादिषु सङ्कल्पमात्रात् । पितृलोकादि सृष्टिसामर्थ्य श्रवणात् । "इमान् लोकान्कामान्नी कामरूप्यनुसञ्चर"न्निति सर्वत्र व्यापारद्योतनात् । परमेश्वर साम्ये सङ्कल्पायोगाच्च । मुक्तस्यापि परमेश्वरवज्जगज्जन्मादि कारणत्व सम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **"जगद्व्यापारवर्ज प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च"** । जगद्व्यापार वर्जमिति जगद्व्यापार निखिल चेतनाऽचेतन स्वरूपस्थिति प्रवृत्तिभेद नियमन । तद्वर्ज । निरस्त निखिल तिरोधानस्य निर्व्याज ब्रह्मानुभवरूप मुक्तस्यैश्वर्यं । कुत । प्रकरणात् । निखिल जगन्नियमन हि । परशिव ब्रह्मप्रकृत्याम्नायते । "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते" । 'द्यावापृथिवीजनयन् देव एक ' । "सोम पवते जनिता मतीना" इत्यादि श्रुति निर्दिष्ट जगज्जन्मादिकारणत्व मुक्ताना साधारणत्वे ब्रह्मलक्षण नसङ्गच्छते । असाधारणस्य हि लक्षणत्व । तथा "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" "एकमेवाद्वितीय" । "तदैक्षत बहुस्या प्रजायेयेति' । "तत्तेजोऽसृजत" । "यदा तमस्तं न दिवा नरात्रिर्नसन्नचा सच्छिव एव केवल " । "तदक्षर तत्सवितुर्वरेण्य प्रज्ञाच तस्मात्प्रसृता पुराणी' । "ब्रह्मवा इदमेकमेवाग्र आसीत्" । "तदेक सन्नव्यभवत्" । "तच्छ्रेयोरूपमत्य सृजत क्षत्र यान्येतानि देव नक्षत्राणि" । "इन्द्रो वरुणस्सोमो रुद्र पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान" इति । "आत्मा वा इदमेकमेवाग्र आसीत्" ।

"नान्यत्काचनमिषत् स ईक्षत लोकानसृजा" इति । "स इमान् लोकानसृजत" । "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थे" । "य पृथिव्या तिष्ठन्पृथिव्या अन्तर" इत्यारभ्य "य आत्मनि तिष्ठ"न्नित्यादिषु शिवस्य परब्रह्मण निखिल जगद्विलक्षणत्व निखिल जगन्नियमनादि प्रसङ्गेषु मुक्तस्य सन्निधानमस्ति येन जगद्व्यापारस्तस्यापि स्यात् ॥

ननु । "हिरण्यगर्भस्समवर्नताग्रे भूतस्य जात पतिरेक आसीत्" । "सूर्या चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" । "एक एव नारायण आसात्" । "नारायणाद्ब्रह्मा जायते" । "नारायणाद्रुद्रो जायते" । "एको ह वै नारायण आसीन्नब्रह्मानेशान" इत्यादिषु हिरण्यगर्भ नारायणादीना प्रात्यक्षिक श्रुतिषु जगत्कारणत्वावगमात्कथमेकस्यैव शिवस्य परब्रह्मण जगज्जन्मादि कारणत्व सम्भवति । तस्मान्मुक्तानामपि जगत्कारणत्वमविरोधमित्याशङ्कायामाह ॥

सू ॥ प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्ते[1] **॥ १८ ॥**

प्रत्यक्षोपदेशात्। "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे"इत्यादि प्रात्यक्षिक श्रुतिषु । हिरण्यगर्भोपेन्द्रादीना जगत्कारणत्वोपदेशात् । परब्रह्मणश्शिवस्यैव जगत्कारणत्व नसम्भवतीतिचेत् । "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य" "सर्वमिद ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" इत्यादि बहुश्रुतिषु शिववद्धिरण्यगर्भ नारायणादीना कारण कारणत्वायोगात् । तेषा तत्तुल्यत्व नसम्भवति । कुत । **अधिकारिक मण्डलस्थोक्ते** । अधिकारिक मण्डलेषु शिवानुग्रह दत्त परिच्छिन्नसत्व वैकुण्ठादि लोकेष्विन्द्र हिरण्यगर्भादीना चोक्ति स्थित्युपदेशादित्यर्थ । "तेन देवा अजयन्त साध्या ऋषयश्च ये" इत्यादि श्रुतिषु परब्रह्मणश्शिवस्यैव देवादि सकल स्रष्टृत्वस्य साक्षादुपदिष्टत्वादवान्तर सृष्टौ हिरण्यगर्भादीना जगत्कारणत्वावगमेपि तदन्तर्यामितया तत्कारणत्व परमेश्वरस्यैव सिद्ध ॥

ननु । "स स्वराड्भवति" । "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" । "इमान्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चर"न्नित्यादि श्रुतिषु परमेश्वरवन्मुक्तस्यापि जगद्व्यापार उपदिश्यत इति चेत्तन्न । अकर्मप्रतिहतज्ञानो मुक्त विकार लोकान् ब्रह्मणश्शिवस्य विभूतिभूताननुभूय । यथा काम तृप्यतीत्युपदेशात् स्वेच्छाधीन दिव्यशरीरैस्सह ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादि भोगास्तत्तल्लोकाश्च यथा काम प्राप्नुवन्तीत्युपदिश्यते । तस्मान्न जगद्व्यापार । यदि ससारिवन्मुक्तोपि विकारान्तर्वर्तिनो भोगान्भुक्ते तर्हि बद्धस्येव मुक्तस्यापि अन्तवदेव भोग्यजातमल्पञ्चस्यादित्याशक्य तत्राह ॥

सू ॥ विकारावर्ति च तथा हि स्थितिमाह ॥ १९ ॥

विकारे जन्मादिके न वर्तत इति **विकारावर्ति** निर्धूत निखिल विकार निखिल हेय प्रत्यनीक कल्याणैकतानत निरतिशयानन्द परशिव ब्रह्म सविभूतिक सकल कल्याणगुणमनुभवति मुक्त । तद्विभूत्यन्तर्गतत्वेन विकारावर्तिना लोकानामपि भुक्तभोग्यत्व । **तथा हि** । परस्मिन् ब्रह्मणि निर्विकारे अनवधिकातिशयानन्दे मुक्तस्यानुभवितत्वेन **स्थितिमाह** । श्रुति । "यदाह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभय प्रतिष्ठा विन्दते" । "अथ

---

1 In the *Sankara-Bhashya*, this *Sutra* is read as follows
प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्ते

सोभय गतो भवति"। "रसो वै स" । "रस१ह्येवाय लब्ध्वानन्दी भवती"त्यादिका तद्विभूतिभूतञ्च जगत्तत्रैव वर्तते। "तास्मिन्लोकाश्रितास्सर्वे तदुनात्येति कश्चने"ति श्रुते । अतस्सविभूतिक ब्रह्मानुभवान्तर्वर्तिन अधिकारिमण्डलस्थानपि भोगान्भुङ्क्त इति। "सर्वेषु लोकेषु कामचार" इत्यादि नोच्यते ॥

किञ्च। परमशिवे कैलासवासिना नित्यमुक्ताना सूरिणा स्वेच्छया सचाराणा। 'कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चर' न्नित्यादौ कामान्निकामरूप विगलित मनुष्यादि शरीराभिमान रहितेच्छाशक्ति क्रियाशक्ति ज्ञानशक्ति व्यापाराणा नित्य वैभव परमानन्दकन्द स्वप्रकाश विभूतिमय शिवसामरस्य सारूप्य रसैकप्रपञ्चावगाहिना परिपूर्ण सर्वशिवात्मक भावप्रकटन श्रुतिर्दर्शयति। "अहमन्नमहमन्नमहमन्न"। "अहमन्नादोहमन्नादोहमन्नाद"। इत्यादिना तथा श्रुत्यन्तरेऽपि। मुक्तानुभव स्पष्टमुपदिष्ट। 'त्रिषु धामसु यद्भोज्य भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्' "तेभ्यो विलक्षणस्साक्षी चिन्मात्रोऽह सदाशिव"। "मय्येव सकल जात मयि सर्व प्रतिष्ठित" "मयि सर्व लय याति तद्ब्रह्म द्वयमस्म्यह"। "अणोरणीयानहमेव तद्वन्महानह विश्वमिद विचित्र"। 'पुरातनोऽह पुरुषोऽहमीशो हिरण्मयोऽह शिवरूपमस्मी'त्यादिना। इय श्रुति । आकाशवत्सर्वव्यापक शिवत्वानन्दानुभव शिवयोग समाधि निष्ठानुष्ठान जीवन्मुक्ताशिवज्ञानिना वामदेवादिवदुपलक्षण। शिवसारूप्य वारिणा जीवन्मुक्तानामपि। दृढशिवैकज्ञान निष्ठासत्त्वेऽपि शिववत्तेषा न जगज्जन्मादि हेतुत्वं। अत्र मुक्तस्याहकारो न सासारिक । देव मनुष्यादि वर्णाश्रमावच्छिन्न परिच्छिन्न सासारिकाहकाराद्विलक्षणत्वात् । सकल चिदचित्प्रपञ्चावगाहित्वेन परिपूर्णत्वाच्च। अत्राऽह पदेन शिव एवाभिधीयते ॥

अस्मिन्नर्थे हेत्वन्तरमाह ॥

सू ॥ दर्शयतश्चैव प्रत्यक्षानुमाने ॥ २० ॥

अस्य प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य नियम्य भूतस्य नियन्तृभूत परमपुरुष परशिव साधारण लक्षण जगद्व्यापाररूप नियमन न सम्भवतीत्युक्त। निखिलजगन्नियमनरूपो व्यापार । परमपुरुष परशिव साधारण लक्षण इति दर्शयत । श्रुतिस्मृती। 'भीषास्माद्वात पवते'। भीषोदेति सूर्य'। 'भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम' इति 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि'। 'सूर्या चन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इत्यादि तथा। "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषा लोकानामसम्भेदाये"ति च श्रुति । "आप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृज"दिति मनुस्मृतौ। 'शिवेनोत्पादित शिवेन परिरक्ष्यते' इति। "पुनश्शिवे महादेवे लीयते स चराचर"मिति। शातातपे च। शिवस्यैकस्यैव जगज्जन्मादि हेतुत्वोपदेशात्। "निरञ्जन परम साम्यमुपैति"। "मुक्तश्शिवसमो भवे"दित्यादिषु मुक्ताना शिवसाम्यत्वमात्रोपदेशेऽपि जगत्कारणत्वा दर्शनात् । शिववत्तेषा जगद्व्यापारवर्जं युक्तमेव। "एको विष्णुर्महद्भूत पृथग्भूतान्यनेकश" इति श्रवणात् । "पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृत दिवी"त्यत्र विश्वाभूतानीति विश्वपदेन अनन्तकोटि ब्रह्माण्डानि भूतशब्देन। नारायण हिरण्यगर्भेन्द्रादि भूतानि । भूपतेश्शिवस्यैकपादत्व। "त्रिपादस्यामृत दिवीति"। सच्चिदानन्दलक्षण लक्षित त्रिपादात्मिक शिवपदस्यामृतत्वञ्च निर्देशात्। मूर्तित्रयातीत परमशिवाभिधमिति निश्चीयते। तस्मात्। 'शिवमद्वैत चतुर्थ मन्यन्ते' 'स

आत्मा स विज्ञेय' इति माण्डूक्ये। "यो वेदादौ स्वर प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठित । "तस्य प्रकृतिलनिस्य य परस्समहेश्वर" इति तैत्तिरीये । जीवन्मुक्ताकारोकारमकारात्मक ब्रह्म विष्णु काल रुद्रेभ्य । परत्व महेश्वर साम्यत्वञ्च सत्त्वेपि तस्योपदेशात् मुक्ताना सत्य-सङ्कल्पत्व परमपुरुष महेश्वर साम्यत्वञ्च सत्त्वेपि जगद्व्यापारवर्जमविरोध ॥

ननु । मुक्ताना परमेश्वरवज्जगज्जन्मादि कारणत्वायोगे 'निरञ्जन परम साम्यमुपैति' । "मुक्ताश्शिवसमो भवे"दित्यादि श्रुतिस्मृति निर्दिष्ट परमसाम्यत्व विरोधो दुर्निवार इत्या-शङ्क्य तत्राह ॥

सू ॥ भोगमात्र साम्यलिङ्गाच्च ॥ २१ ॥

मूर्तपरशिव ब्रह्मण यथात्मानुभवरूप **भोगमात्रे** मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यप्रतिपादनात् । **लिङ्गाच्च** । सर्व जगत्कारण परमेश्वरादन्यस्य जगद्व्यापाररहित लिङ्गदर्शनाच्च । मुक्ताना जगद्व्यापार लिङ्गमविरोधं । "सोऽश्नुते सर्वान्कामात्सहब्रह्मणा विपश्चिते"तीत्यादौ मुक्तस्य परमपुरुष शिवभोगसाम्य दर्शित । अत्र केचित् । लिङ्गात् । जगज्जन्मादि कारणभूत परिपूर्ण निरवयव शिवतत्त्वान्मूर्त परशिवस्य तदुपासक मुक्तस्य च भोगमात्र साम्यत्व यतो उपदेशादत नित्यमुक्त मूर्त परशिववदवान्तर मुक्त जीवाना जगत्कारणत्व देवमनुष्यादि नानाशरीरकल्पनत्वञ्च न सम्भवति । '**एष ह्येवानन्दायती**' त्यादौ उपास्योपास-कयो प्राप्यत्व प्रापकत्वादि तारतम्य दर्शनाच्चेति वदन्ति । तदप्यविरोध । तथा स्कान्दे श्रूयते । 'यद्यपि भेदापगमे साम्यतवाह नमामकीनस्त्व' । 'सामुद्रो हि तरङ्ग क्वचन समुद्रो न तारङ्ग 'इति । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता । अथ मर्त्योऽयमृतोभवेती' त्यत्र ब्रह्मसमश्नुते । 'न तत्र प्राणाह्योत्क्रामन्ते तत्रैव समवलीयन्ते' । इत्यादौ निरवयव शिवतत्त्वोपासक ज्ञाननिष्ठाना सर्व काम निर्मुक्ततया लिङ्गशरीर विलयपूर्वक शिवतत्त्वप्राप्ति-त्वोपदेशात् । "ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति" । "न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तत" इत्यादि श्रुतिनिर्दिष्ट मुक्त पुनरावृत्ति निषेध तत्परत्वमेवेति निर्दिश्यते । व्यापकस्य ब्रह्मण मूर्तत्वमुपासनार्थं रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वेन मिथ्यात्वात् । मिथ्याभूत वस्तूपासनेन मुक्त्य-योगात् । श्रुतिप्रमाणसिद्ध्यर्थ मूर्तब्रह्मोपासकाना पुनरावृत्तिद्वारा निर्गुण निर्विशेष परशिव-ब्रह्मज्ञानेनैवेहैव मुक्ति ॥

किञ्च । 'सोऽश्नुते सर्वान्कामात्सहे'त्यादौ बद्धजीववत्सालोक्यादि पदप्राप्ताना उपास-काना कामावाप्तिदर्शनात्तेषा पुनरावृत्तिराहितत्वमसङ्गतामित्याशङ्काया सर्व वेदान्त सिद्धान्त स्वाभिप्रेतमसंकुचितत्वेन शास्त्रान्ते दर्शयति ॥

॥ अनावृत्ति श्शब्दाधिकरणम्[1] ॥ ६ ॥

सू ॥ अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात् ॥ २२ ॥

पूर्वत्र निखिल कल्याणगुणाकर नित्य तृप्त निरतिशयानन्द स्वभाव निस्समान सर्वज्ञ

1 In the *Sankara Bhashya*, this *Adhikaranam* is not read as a separate *Adhikaranam*, in the *Madhva Bhashya* this is termed as

अनावृत्त्यधिकरणम्

सत्यसङ्कल्प सकल चेतनाऽचेतन प्रपञ्चाधिक भक्तपराधीन परमकारुणिकोमापते परब्रह्मण-स्साम्य सर्वकामावाप्ति सालोक्यादि पदप्राप्त भक्ताना व्यवस्थापनेपि तेषा जगत्कारणत्वा-द्यनन्यसाधारणधर्मसकुचितत्वमुपदिष्ट । इहतु । "ब्रह्मविदाप्नोति पर" । "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' । 'तरति शोकमात्मवित्' । 'ज्ञात्वा शिव शान्तमत्यन्तमेति' । 'तत्वमसी'त्यादि शब्दात् । श्रुतौ । निरवयव ब्रह्मोपासकाना ब्रह्मात्मकत्व व्यपदेशात् । "लोहरसादि न्यायव"त्परमेश्वरोपासकाना तदुपासना महिम्ना स्वाभाविक जीवभाव निवृत्तिपूर्वक शिव तत्त्वप्राप्ति सम्भवात् । पाशबद्ध जीववन्न पुनरावृत्ति । "उमासहाय परमेश्वरं प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त" "ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षि तमस परस्तात्" इति श्रुतौ । मूर्त परशिव ब्रह्मोपासकाना विदुषा तमश्शब्दवाच्य गुणत्रय सामान्यावस्था रूपप्रकृति विलक्षण शिवप्रापकत्वव्यपदेशात् । 'वेदान्त विज्ञान सुनिश्चितार्था-स्सन्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा' । 'ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इति । "स खल्वेव वर्तयन्यावदायुष ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तत" इत्यादि श्रुतिषु मूर्तमहेश्वरोपासकाना तल्लोके तेन सह सर्वकामावाप्तिं लब्ध्वा तदनन्तर तल्लोकादेव "भ्रमरकीटन्यायव"च्छिवज्ञानपूर्णभावेन सर्व परिपूर्ण शिवसायुज्य-सिद्धिदर्शनाच्च । "मूर्त परशिवोपासकानामपि बद्धजीववत्पुनरावृत्ति र्नसम्भवती"ति सूत्र-सूचित सूक्ष्मार्थ । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु"मित्यादौ मूर्त ब्रह्मोपासकाना शिवतत्त्व-प्राप्त्युपदेशात् । "तरति शोकमात्मविदि"त्यादावमूर्तब्रह्मोपासकाना जननमरण प्रवाहात्मक ससार दु खनिवृत्त्यवगमाच्च । मूर्तोपासकानामुतामूर्तोपासकाना वा पुनरावृत्तिरहितत्वमिति सन्दिह्यते ॥

"सोऽश्नुते सर्वान्कामात्सह ब्रह्मणा विपाश्चितेती"त्यादौ मूर्तब्रह्मोपासकाना बद्ध जीववत्कामावाप्ति श्रवणात् । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुते" । "आत्मानञ्चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुष" । "किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसञ्चरेत्" । इत्यादौ ब्रह्मविदा सर्वकामनिवृत्ति निर्देशाच्च मूर्तब्रह्मोपासकाना पुनरावृत्ति र्नसम्भवति ॥

किञ्च । "कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चर"न्नित्यादौ । मूर्तब्रह्मोपासकाना स्वेच्छाकल्पित-नानाशरीर प्रवेशावगमात् सर्वभोगदर्शनाच्च । पुण्यापुण्य कर्तृत्वमर्थात्सिध्यते । "पुण्यचिते लोक क्षीयते कर्मचितो लोक. क्षीयते" । "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" । "क्षीणे-पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ती"त्यादि श्रुतिषु पुण्यफलप्राप्त स्वर्गादि पदानिष्ठाना पुनरावृत्ति-व्यपदेशवच्छिवपद महा कैलासपदारूढभक्तानामपि पुनरावृत्तिर्दुर्वारा कर्मसाध्यत्वात् । स्वकर्तृत्व हेतुत्वाच्च । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेद मायातिनास्त्यकृत कृते ने"त्यत्र कृतकर्मणा मुमुक्षूणामकृत मोक्ष निरासदर्शनात् ॥

उत । "ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले" इत्यादौ ब्रह्मशब्दस्य चतुर्मखे रूढत्वात् तदुपासकस्य तल्लोकप्राप्तिरभिहिता । "नारायणं पर ब्रह्म तत्त्व नारायण पर" इत्यादौ नारायणस्य परब्रह्मत्व व्यवस्थापनात् भगवच्छब्दस्य तत्रैव रूढत्वात् । ब्रह्मनारायणयो कार्यकारणत्वेनानन्यत्व समुचितत्वेन ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तस्यैव युक्त । तच्छ्रुतिमार्ग-

निर्वाहार्थं मूर्तं चतुर्मुख नारायणाद्युपासकाना बहुजन्मसिद्धाना सर्वं पापपङ्क निवृत्तिपूर्वक चित्तशुद्धिद्वारा नित्यनिरवयव निष्प्रपञ्च स्वस्वरूपज्ञानेनापुनरावृत्तिस्सिद्ध । "रज्जुसर्पवत्कल्पिताना" मूर्तानामनित्यत्वेन तदुपासकाना सर्वथा नित्यमुक्तिर्नसम्भवतीति प्राप्ते प्रचक्ष्महे । **अनावृत्तिशब्दादनावृत्ति शब्दात्** । "द्वेवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चामूर्तमेवच" । "तदादिमध्यान्त विहीनमेक विभु चिदानन्दमरूपमद्भुत" । "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त"मित्यादि श्रुतिषु शिवस्य परब्रह्मण निरथववत्व सावयवत्वञ्च यथोपपन्न । 'तथा विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्च वो नमो नम'इत्यादि शतरुद्रीये भक्ताना-मुभय विधत्वदर्शनात् । मूर्तब्रह्मोपासकानाममूर्तब्रह्मोपासकानाञ्चानावृत्तिशब्दात् वेदात् । 'ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिं'इत्यादिना मूर्तब्रह्मोपासकाना । 'यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाया' 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य' । "एष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" । इत्यादि शब्दात् । अमूर्तोपासकानाञ्च **अनावृत्ति** अपुनरावृत्तिर्निश्चीयते ॥

"सोऽश्नुते सर्वान्कामात्सह ब्रह्मणा" । इत्यत्र ब्रह्मणा सह सर्वकामावाप्ति श्रवणात् । बद्धजीव वैलक्षण्य दर्शित । "आप्तकाम पूर्णकामो निष्कामो जीर्णकामो भवती"त्यादिषु मुक्तात्मना ब्रह्मवत्स्वाधीन सकलकामत्व ब्रह्मलक्षणमुपदिष्ट । विदुषा कामनामात्रेण बद्धत्वाङ्गीकारे । "सोऽकामयत बहुस्या प्रजायेयेती"त्यादिषु ब्रह्मणोऽपि कामत्व श्रवणा-दतिव्याप्ति । "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि स्थिता" इत्यादि निष्काम श्रुतीना विदुषा प्रारब्धस्यावसाने निरस्त लिङ्गशरीरपूर्वक पराशिवप्राप्ति कालपरत्वात् । नोचेद्वामदेव शुक अगस्त्य दधीचि प्रमुखाना जीवन्मुक्तानामिन्द्रोपेन्द्र हिरण्यगर्भादीनाञ्च कामावाप्ति-र्नस्यात् । "कामान्नीकामरूप्यनुसञ्चर"न्नित्यादि वाक्याना लिङ्गशरीरगत शिवसालोक्यादि नित्यनिरतिशय वैभवकल्याण मुक्तिपरत्वेन स्वीकृतत्वात् । "श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगादवेहि" "आत्मानमरणि कृत्वा प्रणवञ्चोत्तरारणि" । "ध्याननिर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित" । "क्षर प्रधानममृताक्षर हर क्षरात्मना विशते देव एक" । "तस्या-भिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति" । "अमृतस्य देवधारणो भूयास" । "शरीर मे विचर्षण" । 'त्रियम्बक यजामहे सुगधि पुष्टिवर्धन' । "उर्वा-रुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमामृतात्" । "आत्मावाऽरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" । इत्यादि ब्रह्मप्रकरणपठित परशिव भक्तिध्यान धारण पूजा नमस्कार श्रवणादीना साक्षात्परशिव प्राप्त्युपदेशात् । धर्मप्रकरणपठित ज्योतिष्टोमादि कर्मणामेव पुनरावृत्तिरभिहिता । "यावदायुष ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते नच पुनरावर्तत"इत्यादौ ब्रह्म-लोकशब्दस्य चतुर्मखपर लोके श्रुतिपुराणादिषु चतुर्मुखोपासन वचनाचारा दर्शनात् । तदुपासन विना तल्लोकसिध्यभावाच्च । "त्व देवाना ब्राह्मणानामधिपति" । "विष्णु क्षत्रियाणामधिपति" इत्यादि श्रुतिषु । "ब्राह्मणाना शिवो देव क्षत्रियाणान्तु माधव" । इत्यादि मन्वादि स्मृतिषु विष्णो क्षत्रियदेवताकत्व व्यपदेशात् । कारण-कारणत्व मूर्तित्रयातीतत्वादि परब्रह्म धर्माणामदर्शनाच्च नारायणस्य परब्रह्मत्व नयुक्त । "नारायण परब्रह्मे"त्यादौ नारायणस्य य पर शिव स एव ब्रह्मेति निश्चीयते ॥

तदुत्तरत्र "ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपति ब्रह्मा शिवो मे अस्तु सदशिवो"। "ऋतऽसत्य पर ब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल"। "ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपायवै नमो नम" इत्यादिषु शिवब्रह्मशब्दयो घटकुम्भकलशादिवत्पर्यायत्व स्पष्टमुपदिष्ट। "प्रपञ्चोपशम शान्त शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते"। "स आत्मा सविज्ञेय" इति माण्डूक्ये। "उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त"। इत्यारभ्य "सब्रह्म सशिवस्स हरिस्येन्द्र-स्सोक्षर परमस्स्वराडि"ति कैवल्ये शिवस्यैव मूर्तित्रयातीतत्वोपदेशात्। "ध्यायीतेशान प्रध्यायितव्य"। "सर्वमिदं ब्रह्म विष्णु रुद्रेन्द्रास्ते सम्प्रसूयन्ते" इत्यारभ्य। "शिवएकोध्येय-श्शिवङ्करस्सर्वमन्यत्परित्यज्ये"त्यन्तेन मुमुक्षूणामथर्वशिरसि शिवेतर देवतोपासना निषेधा-वगमात्। "शिवङ्कर" इत्यत्र भ्रमरकीट न्यायेन शिवङ्करोतीति शिवङ्कर इति व्युत्पत्त्या भक्ताना स्वस्वरूप प्रदायकत्व दर्शित। भगवच्छब्दस्य इन्द्रोपेन्द्र दिनेन्द्र चन्द्र यतीन्द्रादिषु लौकिक प्रयोगदर्शनेपि। "पितृमेधे"। "ईशान पितृरूपेण महादेवो महेश्वर"। "प्रियता भगवानीश परमात्मा सदाशिव" इति। ब्रह्मकाण्डे। श्वेताऽश्वतरे। "सर्वानन शिरोग्रीव-स्सर्वभूत गुहाशय"। "सर्वव्यापिच भगवास्तस्मात्सर्वगतश्शिव" इति। अथर्वशिरसि। "योवै रुद्रस्सभगवान्यश्च ब्रह्म"। "योवै रुद्रस्सभगवान्यश्च विष्णु" इत्यादिना भूयोभूयो भगवच्छब्द शिवस्य बहुधा प्रपञ्चित। शतरुद्रीये। "नमस्ते अस्तु भगवन् विश्वेश्वराय महादेवाये"ति। तद्वदुपदिष्ट लौकिकप्रयोगा च्छ्रौतविधे बलीयस्त्वात्। भगवच्छब्दो नेतरस्य मुख्य।

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासे"ति शास्त्रारम्भे ब्रह्मण मुमुक्षु जिज्ञास्यत्वोपदेशात्। निर्विशेष ब्रह्मवादस्तत्रैव निरस्त। "लक्षण प्रमाणाधीनाहि वस्तुसिद्धि"रिति न्यायेन। ब्रह्मात्मक वस्तुसिद्धौ जन्माद्यस्ययत। 'शास्त्रयोनित्वा'दिति लक्षण प्रमाण-विधायक सूत्रेषु तदर्थ प्रकाशक 'यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते'। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूत"। "यस्य निश्वसितानि वेदा"। "ऋग्वेदो यजुर्वेदस्सामवेदोह्यथर्वण" "तन्त्वौपनिषद पुरुष पृच्छामी"त्यादिषु ब्रह्मप्रपञ्चयो कार्यकारणत्वादि धर्मव्यवस्थापनेन निर्विशेषवाद जगदसत्त्ववादश्च निरस्त। असत्पदार्थस्य शशशृङ्गादे उत्पत्त्यासम्भवात्। सत्पदार्थस्यैवोत्पत्ति निर्दिष्टा "असदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्"। पटवश्चेत्यादिषु प्रपञ्चस्य प्रलयेपि बीजाकुर न्यायेन पटसकुचितवत्सूक्ष्मरूपेणावस्थान सृष्टिकाले पटविस्तृतवत्प्रपञ्च-विजृम्भितत्व प्रपञ्चित। तस्मात्। सत्पदार्थस्य प्रपञ्चस्य प्रलये कारणरूपेणावस्थानं जीवाना चेतनत्वेन स्वरूपतो नित्यत्व परमात्मवदुपदिष्ट "नित्योनित्याना चेतनश्चेतनाना" मिति श्रुतौ। तथा स्मृत्यन्तरे। प्रवाहवत्प्रपञ्चस्य सत्यत्वमुपदिश्यते। "स्वरूपतो हि सत्यत्वं चेतनाना विधीयते"। "अतिविरोधान सत्यत्व स्वतस्सिद्ध शिवस्य हि"। इति दर्शना-न्निर्विशेष चिन्मात्र ब्रह्मवादो विद्वद्रमणीय। रज्जुसर्पवद्भगवच्छरीरस्य मिथ्यात्मकत्व व्यपदेशे "भीषास्माद्वात पवते"। "भीषोदेति सूर्य भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च"। "मृत्युर्धावति पञ्चम" इति। श्रुतिर्निर्दिष्ट सूर्यादीना विदुषा भयाविष्टत्व कथमुपपद्यते। "इन्द्रो मायाभि पुरुरूप ईशान"इति। परमैश्वर्यविशिष्ट शिवस्यऽपि मायाशक्तिभिर्नीलकण्ठत्वादि लक्षण बहु-शरीर ग्रहणप्रसक्ति दर्शनेपि। "स्थिरेभिरङ्गै पुरुरूप उग्र" इति परमेश्वर परिगृहीत

दिव्य मङ्गल विग्रहाणामप्राकृताना शुद्ध विद्यामयाना मन्त्रभागेषु स्थिरत्व व्यवस्थापक-वाक्याना दत्ताञ्जलि प्रसङ्गस्स्यात् ॥

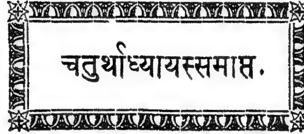
किञ्च । "यदा तमस्थ न दिवा न रात्रि र्नसन्नचासच्छिव एव केवल" इत्यादौ । शिवस्य महाप्रलय साक्षित्व अजात इत्येव कश्चिद्भीरु प्रपद्यते । "रुद्रयत्ते दक्षिण मुख तेन मा पाहि नित्य"मित्यादौ परमेश्वरस्याजातत्व । 'विश्वाधिको रुद्रो महर्षि" । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रियाच" । "मायान्तु प्रकृति विन्द्यान्मायि-नन्तु महेश्वर" । "तस्यावयव भूतैस्तु व्याप्त सर्वमिद जग' दित्यादिना विश्वाधिकत्व सर्वशक्तित्व सर्वकारणत्वादिक "एक एव रुद्रो न द्वितीयाय तस्थु" । "न तस्य कार्यं कारणच विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते" । इत्यादौ तस्याऽद्वितीयत्व । "पुरुषो वै रुद्रस्सन्महो नमो नम" । "विश्व भूत भुवन चित्र बहुधा जात जायमानञ्च यत्" । सर्वो-ह्येष रुद्रस्तस्मै रुद्राय नमो अस्तु" । "विश्वरूपाय वै नमो नम" । इत्यादिषु विश्वात्मकत्व । "नमो हिरण्यबाहवे सेनाऽन्ये दिशाञ्च पतये नम" । "हिरण्याय नम" । "हिरण्यलिङ्गाय नम" । "नमो हिरण्यबाहवे हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतयेऽम्बिकापतय उमा-पतये पशुपतये नमोनम" इत्यादिषु तस्य ज्योतिर्मयत्वमुपदिश्यते । कथ हिरण्यशब्दस्य ज्योतिर्वाच्यत्वमिति चेत् । शास्त्रेऽपि हिरण्यस्य वन्ह्यात्मकत्व सर्वत्र प्रसिद्ध । ज्योति-श्शब्देन हेमत्वाङ्गीकारे सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनो हिरण्मय शिवशरीरस्य वह्निमध्यस्य सुवर्णवत् द्रवत्व प्रसक्त्या नित्यत्व प्रसङ्गो दुर्निवार । अथर्वशिरसि भगवद्वचन । "पुष्करमह पवित्रमह अग्र्यञ्च मध्यञ्च बहिश्च पुरस्तात्" । "ज्योतिरहमेकस्सर्वेच मामेव मा यो वेद" । "ससर्वान्वेदान्वेदे"ति ॥

तथा शैवपुराणे । "दिनकृत्कोटि सङ्काश स्थानमाद्यमुमापते" । "सर्वकाम समायुक्त विशुद्ध नित्यमव्यय" । "सम्प्राप्य तत्पद दिव्य अत क्लेशविवर्जिता" । "सर्वज्ञास्सर्वदा शुद्धा. परिपूर्णा भवन्तिच" । "विशुद्धाकार्य करणा. परमैश्वर्य सयुता" । "सदेहाश्च विदेहाश्च भवन्त्यात्मेच्छया पुन" । "ये सम्प्राप्ता परस्थान ज्ञानयोगरता नरा" । "न तेषा पुनरावृत्तिर्घोरे ससार मण्डले" । इत्यादिना परमशिवस्थानस्य महा कैलासस्य दिनकृत्कोटि सङ्काशत्व व्यवस्थापनात्तस्य ज्योतिर्मयत्वे न सन्देहकलङ्क । "सोऽध्वन पर-माप्नोति तद्विष्णो परम पद"मित्यत्र विष्णुपदस्यापि परमपदत्वमवगम्यत इति चेत् । परात्परतरब्रह्म तत्परात्परतो हरि" । "यत्परात्परतो वीशस्तन्मे मनश्शिव सङ्कल्पम-स्त्वि"ति । बोधायनसूत्रे । शिवसङ्कल्पोपनिषदि च । विष्ण्वाद्यधिकत्व महेश्वरस्य मननात् । अत्र विष्णो परम नारायणादधिक शिवस्थान तद्विवस्याध्वन । पर तदतीतमुच्यते । "तस्मात् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते । न च पुनरावर्तत" इत्यत्रानावृत्तिलक्षण । ब्रह्मलोक शब्देन शिवपदमेवाभिधीयते । "विरूपेभ्यो विश्वरूपेभ्यश्चवो नमोनम" इत्यादौ । शिवभक्तानामीश्वर निरवयव प्राप्ताना विगतरूपत्व मूर्त परशिव स्वरूपोपासकाना विश्वरूप-शब्देन बहुरूपत्व च दर्शित । "नीलग्रीवाश्शितिकण्ठाश्शर्वा अधा क्षमाचरा" । इत्या-दिषु भक्ताना शरीरपरिग्रहे यादृश नीलकण्ठत्वादि लक्षणेश्वर शरीराणि तादृशानि तत्सादृश्य भक्तानामुपपद्यन्ते । 'अनावृत्ति शब्दा'दित्यत्र अध्याय परिसमाप्ति द्योतनार्थ द्विरावृत्ति-

रिति केचिदाहु । तदसमञ्जस । "**उभयव्यपदेशादहिकुण्डलवत् । उभयथाच दोषात् । न स्थानतोऽपि परस्योभय लिङ्ग सर्वत्र हि । अधिकन्तु भेदनिर्देशात् । तदनन्यत्वमारम्भण शब्दादिभ्य** " । इत्यादि सूत्रेषु सर्ववेदान्ता सङ्कोच द्वैताऽद्वैतमत स्वाभिप्रेतत्वेन सूचितत्वेपि । एवमप्युपन्यासात्पूर्व**भावादविरोध बादरायण** । '**द्वादशाहवदुभयविध बादरायणोत** ' । इति वेदमार्ग निष्ठाना स्वाभिप्रेतमुभयविव जीवब्रह्मणोस्ससारदशाया स्वाभाविक भिन्नत्व मोक्षदशाया तद्वदभिन्नत्व च ब्रह्मणो मूर्ताऽमूर्तत्व । तदुपासकाना भक्ताना तद्वदुभय विवत्व च । कण्ठोक्त्या पूर्वोक्त सूत्रेषूपन्यासात् अनावृत्ति शब्दादनावृत्ति शब्दादित्यत्र मूर्ताऽमूर्तोभय विधोपासक भक्तपरत्वर्मिति निश्चीयते । अतस्सूत्रकारमत द्वैताऽद्वैतमेवेति घण्टाघोष ॥ अनावृत्तिश्शब्दाविकरण समाप्तम् ॥

इति श्रीमद्यतिव्रज परिवृढ श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्य स्वामिकृत भेदाऽभेदात्मक विशेषाऽद्वैतसिद्धान्तव्यवस्थापक वैयासिक ब्रह्ममीमासा सूत्रार्थप्रकाशके श्रीकरभाष्ये फलाऽध्यायसज्ञिक चतुर्थाध्यायस्य सम्पद्याविर्भूताधिकरणादि षडाविकरणावच्छिन्न सम्पद्याविर्भावस्स्वेन शब्दादित्यादि द्वाविशत्सूत्रात्मक चतुर्थ पादस्समाप्त ॥

— श्री शिवायगुरवे नम -

॥ ब्रह्मसूत्राणां वर्णानुक्रमणिका ॥

श्रीकरभाष्योदाहृत प्रमाणाकराः उपनिषद्वेदादि वाक्याना वर्णानुक्रमणिका ॥

[उपनिषद्वेदादि वाक्याना अग्रतो दृश्यमान अङ्कानि तत्तत्पृष्ठे तान् वाक्यान् दर्शयन्ति]

अ

आ

ई

उ

ऊ

ऋ

ए

ख

ग

घ

च

छ

ज

ज्ञ

ड

त

द

ध

न

ब

भ

र

ल

व

ष

स

ह

क्ष

॥ परिशिष्ट ॥

श्रीकरभाष्ये श्रीपतिपण्डित भगवत्पादाचार्यै रुदाहृत उपलभ्यमान
प्राचीन ग्रन्थाना अनुक्रमणिका ।

अ

इ

ऋ

ए

क

ग

छ

ज

त

न

प

ब

भ

म

स

ह

॥ परिशिष्ट २ ॥

॥ श्रीकरभाष्योदाहृतं न्यायानुक्रमणिका ॥

॥ परिशिष्ट ३ ॥

॥ पठन मनन ध्यानार्हानि उपनिषद्वाक्यानि ॥

अस्मिन् श्रीकरभाष्ये श्रीपतिपण्डितभगवत्पादाचार्यैः सूत्रार्थनिर्णीतु प्रमाणरूपेण बहुवारमुदाहृत उपनिषद्वाक्यानि अनेकानि सन्ति ॥ तेषा मध्ये मुख्यतया कानिचिद्वाक्यानि भक्तजनवर्गैः परमादरेण नैरन्तर्यपठणध्यानेन परशिवे ब्रह्मणि योगज्ञान दृढीकर्तुं योग्या भवन्ति ॥ तस्मात् अनिश श्रवणमनननिधिध्यासनेन ज्ञानी मुक्तो भवति ॥ उत्पन्नज्ञानेन समुक्त ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्युक्तप्रकारेण भ्रमरकीटन्यायेन सर्वविद्भूत्वा परशिवत्वमाप्नोतीति सिद्ध ॥ तत्सिध्यर्थ अग्रे उदाहृतमुख्यवाक्यानि मालाकारेण सर्वदा पठनीयमिति शिव ॥

१ असदेवेदमग्रआसीत् । (छान्दोग्य ६-२-१)
असत सदजायत । (ऋग्वेद १०-२-२)

२ अजायमानो बहुधा विजायते । (तै ३-१२)

३ एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थे ।

४ सदेव सौम्येदमग्रासीत् । (छान्दोग्य)

५ आत्मान मरणिकृत्वा प्रणवचोत्तरारणि ।
ध्यान निर्मथनाभ्यासात्पाश दहति पण्डित । } (छान्दोग्य)

६ अहरह सन्ध्यामुपासीत । (तैत्तरीय)

७ विश्वेदेव विदुषा वेदितव्य शैवलिङ्ग प्रवृत सर्ववेदे ।
तदात्मशुध्यै मुनिभि मुक्तकामै कठे हस्ते मस्तके भवतु धार्यम् । } (श्वेताश्वतर)

८ पवित्रते वितत ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि परिवेष विश्वत ।
अतप्ततनू नतदामोऽश्नुते । } (ऋग्वेद)

९ लिङ्ग शिवोभवे क्षेत्र अग सयोगआश्रय. ।
तस्मा ल्लिङ्गाङ्ग सयुक्तो योऽपि सोऽस्त्याश्रमी भवेत् । } (सिद्धान्त चिं)

१० धारयेद्यस्तुहस्तेन लिङ्गाकार शिवंसदा ।
तस्य हस्ते स्थिति विद्धि मत्पद सपदापद । } (सिद्धान्त चि)

११ यातेरुद्र शिवातनू अघोरापापकाशनि ।
तयानस्तनवाशन्त मयागिरिशन्ताभिचाकशी । } (रुद्रचमक)

१२ त्रियबक यजामहे सुगन्धि पुष्टिवर्धन ।
उर्वारुकमिव बन्धनात् मृत्योरक्षीय मामृतात् । } (ऋग्वेद)

१३ व्रतमेतत्पाशुपत पशुपाशविमोचक । (शतरुद्रीय)

१४ दहर विपाप परवेश्म भूत हृत्पुडरीकं विरज विशुद्ध । (छान्दोग्य)

१५ श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि । (श्वेताश्वतर)

१६ अयं मे हस्तो भगवानय मे भगवत्तर । (श्वेताश्वतर)

१७ तत्प्राणेष्वन्तर्मनसोलिङ्गमाहु । (छान्दोग्य)

१८ यच्छन्दसा ऋषभो विश्वरूपा । छान्दोभ्यो ध्यमृतात्सबभूवा । समेन्द्रोमेधया स्पृणोतु । अमृतस्यदेवधारणो भूयास । शरीरमे विचर्षण । (तैत्तरीय)

१९ अजामेकालोहित शुक्लकृष्णा । (तैत्त १०-१०-१)

२० अजोह्येकोजुषन्प्राणोनुशेते जहात्येना भुक्तभोगा मज्जोन्य । (महाना)

२१ आपाणिपादौ जवनोगृहीता पश्यत्यचक्षु सश्रृणोत्यकर्ण । (श्वेताश्वतर ३-१९)

२२ तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्य पथाविद्यतेऽयनाया । (डि० ३-८)

२३ तस्याभिध्यानाद्याजनात्तत्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमाया निवृत्ति । (डि० १-१०)

२४ सर्वाननशिरोग्रीव सर्वभूतगुहाशय । सर्वव्यापीच भगवान् तस्मात्सर्वगतश्शिव ।

२५ यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसविशान्ति तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति । (तैत्त अ-३-१-१)

२६ द्वेविद्ये वेदितव्ये मूर्तचामूर्तमेवव । (मु १-१-४)

२७ अजस्यनाभावध्येकमर्पित यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थु । (ऋग्वेद १०-२-६)

२८ ब्रह्मवा इदमग्र आसीत् । (छान्दोग्य)

२९ अहमेक प्रथममास वर्तामिच भविष्यामिच ।

३० शान्तोदान्त उपरित तितिक्षुस्समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मान पश्येत् ।(बृ ६-४-२३)

३१ शिवएकोध्येय शिवकर । सर्वमन्यत्परित्यज्य ।

३२ सर्ववेदायत्पदमामनन्ति तपासि सर्वाणिच यद्वदन्ति । वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यो वेदान्तकृत् वेदविदोवचाह । (कठ २-१५)

३३ यथोर्णनाभि स्सृजते गृह्णतेच यथापृथिव्यामोषधयस्सवसन्ति तथा (सत) पुरुष केशलोमा तथाक्षरात्सभवतीह विश्व । (मु १-१-७)

३४ आत्मावाऽरेद्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य । (बृ ६-५-६)

३५ ऋत सत्य परब्रह्म पुरुष कृष्णपिङ्गल । ऊर्ध्वरेत विरूपाक्ष विश्वरूपाय वैनमोनम । (तैत्तरीयनारायण)

३६ यदापश्य पश्यते रुक्मवर्ण कर्तारमशि पुरुष ब्रह्मयोनि । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरजन परम साम्यमुपैति । (मु ३-१-३)

३७ तत्पुरुषायविद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्र प्रचोदयात् । (यजुर्वेद)

३८ ब्रह्मविदाप्नोतिपर । (तैत्त २-१)

३९ ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति । (छान्दोग्य)

४० सऽश्नुते सर्वान् कामान् सहब्रह्मण विपश्चिता । (तैत्तरीय २-१-१)

४१ उमासहाय परमेश्वर प्रभु त्रिलोचन नीलकण्ठ प्रशान्त ।
ध्यात्वामुनिर्गच्छति भूतयोनिं समस्तसाक्षिं तमस परस्तात् । } (शतरुद्रीये)

ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं सआत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो । (छान्दोग्य ६-७-८)

४२ ज्ञा ज्ञौ द्वावजावीशाऽनीशौ ।

४३ नायमात्माप्रवचनेन लभ्यो नमेधया नबहुनाश्रुतेन । यमैवेषवृणुते तेनलभ्य ।
तस्यैषआत्मावृणुतेतनुस्वा ॥ (कठो २-२३)

४४ परीक्ष्य लोकान्कर्मचिता न्ब्रह्मणो निर्वेद मायान्नास्त्यकृत कृतेन तद्विज्ञानार्थ सगुरु-मेवाभिगच्छेत् ॥ समित्पाणिश्श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ ॥ (मु १-२-१२)

४५ तद्यद्दकर्मचितोलोकक्षीयते । एवमेवात्रपुण्यचितो लोकक्षीयते ।
यदेव विद्ययाकरोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवति।(छान्दोग्य २-१ १०)

४६ ब्रह्मसस्थोऽमृतत्वमेति । (छान्दोग्य)

४७ यथा नद्य स्यन्दमानास्समुद्रे अस्तगच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथाविद्वान्नामरूपा द्विमुक्त परात्पर पुरुषमुपैति दिव्य । (छान्दोग्य)

४८ भिद्यतेहृदयग्रन्थि छिद्यन्ते सर्वसशया । क्षीयन्ते चास्यकर्माणि तास्मिन् दृष्टेपरावरे ।
(मुं २-८)

४९ क्षरंप्रधान ममृताक्षर हर । क्षरात्मनाविशतेदेव एक । (श्वेताश्वतर)

५० ईशान सर्वविद्याना ईश्वरस्सर्वभूताना ब्रह्माधिपति ब्रह्मणोधिपति ब्रह्माशिवो मेअस्तु । सदाशिवोम् । } (शतरुद्रीय)

५१ ईश ज्ञात्वा अमृताभवन्ति ।

५२ नमो हिरण्यबाहवे । हिरण्यवर्णाय हिरण्यरूपाय हिरण्यपतये अबिकापतये उमापतये नमोनम । (शतरुद्रीय)

५३ भद्र शिव मङ्गल ।

॥ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

॥ भाष्यकारैः कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासाः ॥

॥ परिशिष्ट ४ ॥

॥ भाष्यकारैः कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासाः ॥

प्रथमाध्यायस्य प्रथमपाद. ।

शङ्करभाष्यरीत्या		रामानुजभाष्यरीत्या		मध्वभाष्यरीत्या		श्रीकरभाष्यरीत्या	
सूत्राणि	अधिकरणानि १—११	सूत्राणि	अधिकरणानि १—११	सूत्राणि	अविकरणानि १—१२	सूत्राणि	अविकरणानि १—११
१	जिज्ञासाविकरणम्	१	जिज्ञासाधिकरणम्	१	जिज्ञासाविकरणम्	१	जिज्ञासाधिकरणम्
१	जन्माद्यधिकरणम्	१	जन्माद्यधिकरणम्	१	जन्माविकरणम्	१	जन्माद्यविकरणम्
१	शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	१	शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	१	शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	१	शास्त्रयोनित्वाविकरणम्
१	समन्वयाधिकरणम्	१	समन्वयाधिकरणम्	१	समन्वयाविकरणम्	१	समन्वयाधिकरणम्
५-११	ईक्षत्यधिकरणम्	५-१२	इक्षत्याधिकरणम्	५-११	ईक्षत्याधिकरणम्	५-१२	इक्षत्याविकरणम्
१२-१९	आनन्दमयामधिकरणम्	१३-२०	आनन्दमयाधिकरणम्	१२-१९	आनन्दमयाविकरणम्	१३-२०	आनन्दमयाविकरणम्
२०-२१	अन्तराधिकरणम्	२१-२२	अन्तराधिकरणम्	२०-२१	अन्तस्थत्वाधिकरणम्	२१-२२	अन्तराविकरणम्
२२	आकाशाधिकरणम्	२३	आकाशाधिकरणम्	२२	आकाशाविकरणम्	२३-२४	आकाशाविकरणम्
२३	प्राणाविकरणम्	२४	प्राणाधिकरणम्	२३	प्राणाधिकरणम्	२५-२८	ज्योतिराविकरणम्
२४-२७	ज्योतिश्चरणाधिकरणम्	२५-२८	ज्योतिरधिकरणम्	२४	ज्योतिराविकरणम्	२९-३१	प्राणाधिकरणम्
२८-३१	प्रतर्दनाधिकरणम्	२९-३२	इन्द्रप्राणाविकरणम्	२५-२७	च्छन्दोभिधानाधिकरणम्	३२	बाह्यप्राणलिङ्गाधिकरणम्
				२८-३१	पादान्त्यप्राणाधिकरणम्		

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपाद ।

अधिकरणानि १—७	अधिकरणानि १—६	अधिकरणानि १—७	अविकरणानि १—७
१-८ सर्वत्र प्रसिद्धयधिकरणम्	१-८ सर्वत्रप्रसिध्यधिकरणम्	१-८ सर्वगतत्वधिकरणम्	१-८ सर्वत्रप्रसिध्यविकरणम्
९-१० अत्त्राविकरणम्	९-१२ अत्त्रधिकरणम्	९-१० अत्तृत्वाविकरणम्	९-१० अत्तृत्वाधिकरणम्
११-१२ गुहाप्रविष्टाधिकरणम्	१३-१८ अन्तराधिकरणम्	११-१२ गुहाविकरणम्	११-१२ गुहाऽविकरणम्
१३-१७ अन्तराधिकरणम्	१९-२१ अन्तर्याम्यधिकरणम्	१३-१७ अन्तराधिकरणम्	१३-१७ अन्तराविकरणम्
१८-२० अन्तर्याम्यधिकरणम्	२२-२४ अदृश्यत्वादिगुणकाधिकरणम्	१८-२० अन्तर्याम्याधिकरणम	१८-२० अन्तर्याम्यविकरणम्
२१-२३ अदृश्यत्वाधिकरणम्	२५-३३ वैश्वानराधिकरणम्	२१-२३ अदृश्यत्वाधिकरणम्	२१-२३ अदृश्यत्वाधिकरणम्
२४-३२ वैश्वानराधिकरणम्		२४-३२ वैश्वानराधिकरणम्	२४-३२ वैश्वानराधिकरणम्

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपाद ।

अधिकरणानि १—१३	अधिकरणानि १—११	अधिकरणानि १—१४	अविकरणानि १—१३
१-७ द्युभ्वाद्यधिकरणम्	१-६ द्युभ्वाद्यधिकरणम्	१-७ द्युभ्वाद्यधिकरणम्	१-७ द्युभ्वाद्यधिकरणम्
८-९ भूमाधिकरणम्	७-८ भूमाधिकरणम्	८-९ भूमाधिकरणम	८-९ भूमाधिकरणम्
१०-१२ अक्षराधिकरणम्	९-११ अक्षराविकरणम्	१०-१२ अक्षराधिकरणम्	१०-१२ अक्षराधिकरणम्
१३ ईक्षतिकर्माधिकरणम्	१२ ईक्षतिकर्माविकरणम्	१३ सदधिकरणम्	१३ ईक्षतकर्माधिकरणम्
१४-२१ दहराधिकरणम्	१३-२२ दहराधिकरणम्	१४-२१ दहराधिकरणम्	१४-२१ दहराविकरणम्
२२-२३ अनुकृत्यधिकरणम्	२३-२४ प्रमिताधिकरणम्	२२-२३ अनुकृत्यधिकरणम्	२२-२३ अनुकृत्यधिकरणम्
२४-२५ प्रमिताधिकरणम्	२५-२९ देवताधिकरणम्	२४-२५ वामनाधिकरणम्	२४-२५ प्रमिताधिकरणम्
२६-३३ देवताधिकरणम्	३०-३२ मध्वधिकरणम	२६-३३ देवताधिकरणम्	२६-३३ देवताधिकरणम्
३४-३८ अपशूद्राधिकरणम्	३३-३९ अपशूद्राधिकरणम्	३४-३८ अपशूद्राधिकरणम्	३४-३८ अपशूद्राधिकरणम्
३९ कम्पनाधिकरणम्	४०-४१ प्रमिताधिकरणम्	३९ कम्पनाधिकरणम्	३९ कम्पनाधिकरणम्

प्रथमाध्यायस्य तृतीयपाद ।

शङ्करभाष्यरीत्या		रामानुजभाष्यरीत्या		मध्वभाष्यरीत्या		श्रीकरभाष्यरीत्या[?]	
सूत्राणि		सूत्राणि		सूत्राणि		सूत्राणि	
४०	ज्योतिरधिकरणम्	४२ ४४	अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्	४०	ज्योतिरधिकरणम्	४०	ज्योतिरधिकरणम्
४१	अर्थान्तरत्वादि व्यपदेशाधिकरणम्			४१	आकाशाधिकरणम्	४१	अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम्
४२-४३	सुषुप्त्यधिकरणम्			४२	सुषुप्त्यधिकरणम्	४२-४३	सुषुप्त्यधिकरणम्
				४३	ब्राह्मणाविकरणम्		

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपाद ।

अधिकरणानि १—८		अधिकरणानि १—८		अधिकरणानि १—७		अधिकरणानि १—८	
१-७	आनुमानिकाधिकरणम्	१-७	आनुमानिकाधिकरणम्	१ ९	आनुमानाधिकरणम्	१-७	आनुमानिकाविकरणम्
८-१०	चमसाधिकरणम्	८-१०	चमसाधिकरणम्	१०-११	ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम्	८-१०	चमसाघिकरणम्
११-१३	साख्योपसग्रहाधिकरणम्	११-१३	सङ्ख्योपसग्रहाधिकरणम्	१२-१४	नसख्योपसग्रहाधिकरणम्	११-१३	सङ्ख्योपसग्रहाधिकरणम्
१४-१५	कारणत्वाधिकरणम्	१४-१५	कारणत्वाधिकरणम्	१५	आकाशाविकरणम्	१४-१५	कारणत्वाविकरणम्
१६-१८	बालाक्यधिकरणम्	१६-१८	जगद्वाचित्वाविकरणम	१६-२३	समाकर्षाविकरणम्	१६-१८	बालाक्यविकरणम्
१९-२२	वाक्यान्वयाधिकरणम्	१९-२२	वाक्यान्वयाधिकरणम्	२४-२७	प्रकृत्यधिकरणम्	१९-२२	वाक्यान्वयाधिकरणम्
२३-२७	प्रकृत्यधिकरणम्	२३-२८	प्रकृत्यधिकरणम्	२८	एतेन सर्वेव्याख्याताधिकरणम्	२३-२७	प्रकृत्यविकरणम्
२८	सर्वव्याख्यानाधिकरणम्	२९	सर्वव्याख्यानाधिकरणम्			२८	सर्वव्याख्यानाधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपाद ।

अधिकरणानि १—१३

१-२	स्मृत्यधिकरणम्
३	योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्
४-११	नविलक्षणत्वाधिकरणम्
१२	शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्
१३	भोक्त्रापत्यधिकरणम्
१४-२०	आरम्भणाधिकरणम्
२१-२३	इतरव्यपदेशाधिकरणम्
२४-२५	उपसहारदर्शनाधिकरणम्
२६-२९	कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्
३०-३१	सर्वोपेताधिकरणम्
३२-३३	प्रयोजनवत्वाधिकरणम्
३४-३६	वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम्
३७	सर्वधर्मोपपत्यधिकरणम्

अधिकरणानि १—१०

१-२	स्मृत्यधिकरणम्
३	योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्
४-१२	विलक्षणत्वाधिकरणम्
१३	शिष्टापरिग्रहाविकरणम्
१४	भोक्त्रापत्यधिकरणम्
१५-२०	आरम्भणाधिकरणम्
२१-२३	इतरव्यपदेशाधिकरणम्
२४-२५	उपसहारदर्शनाधिकरणम्
२६-३१	कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्
३२-३४	प्रयोजनवत्वाधिकरणम्

अधिकरणानि १—११

१-३	स्मृत्यधिकरणम्
४-५	नविलक्षणत्वाधिकरणम्
६-७	अभिमान्यधिकरणम्
८-१३	असदविकरणम्
१४	भोक्त्राधिकरणम्
१५-२१	आरम्भणाधिकरणम्
२२-२७	इतरव्यपदेशाधिकरणम्
२८-३२	श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वाधिकरणम्
३३-३४	नप्रयोजनाधिकरणम्
३५-३७	वैषम्यनैर्घृण्यधिकरणम्
३८	सर्वधर्मोपपत्यधिकरणम्

अधिकरणानि १—११

१-२	स्मृत्यनवकाशाधिकरणम्
३	योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्
४-११	नविलक्षणत्वाविकरणम्
१२	शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्
१३	भोक्त्रापत्यविकरणम्
१४-२०	आरम्भणाधिकरणम्
२१-२३	इतरव्यपदेशाधिकरणम्
२४-२५	उपसहारदर्शनाधिकरणम्
२६-३३	कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्
३४-३५	वैषम्यनैर्घृण्यधिकरणम्
३६	सर्वधर्मोपपत्यधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपाद ।

अधिकरणानि १—८

१-१०	रचनानुपपत्यधिकरणम्
११	महद्दीर्घाधिकरणम्
१२-१७	परमाणुजगदकारणत्वाधि०
१८-२७	समुदायाधिकरणम्
२८-३२	नाभावाधिकरणम्

अधिकरणानि १—८

१-९	रचनानुपपत्यधिकरणम्
१०-१६	महद्दीर्घाधिकरणम्
१७ २६	समुदायाधिकरणम्
२७-२९	उपलब्ध्यधिकरणम्
३०	सर्वथानुपपत्यधिकरणम्

अधिकरणानि १—१२

१-४	रचनानुपपत्यधिकरणम्
५	अन्यत्राभावाधिकरणम्
६	अभ्युपगमाधिकरणम्
७-८	पुरुषाश्माधिकरणम्
९-१०	अन्यथानुमित्यधिकरणम्

अधिकरणानि १—९

१-९	रचनानुपपत्यधिकरणम्
१०	महद्दीर्घाधिकरणम्
११-१६	परमाणुजगदकारणत्वाधि०
१७-२६	समुदायाधिकरणम्
२७-२९	नाभावाधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपाद. ।

शङ्करभाष्यरीत्या	रामानुजभाष्यरीत्या	मध्वभाष्यरीत्या	श्रीकरभाष्यरीत्या
सूत्राणि	सूत्राणि	सूत्राणि	सूत्राणि
३३-३६ एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम्	३१-३४ एकस्मिन्नसभवाधिकरणम्	११-१७ वैशेषिकाधिकरणम्	३०-३१ सर्वथानुपपत्यधिकरणम्
३७-४१ पत्यधिकरणम्	३५-३८ पशुपत्यधिकरणम्	१८-२५ समुदायाधिकरणम्	३२-३६ एकस्मिन्नसभवाधिकरणम्
४२-४५ उत्पत्यसंभवाधिकरणम्	३९-४२ उत्पत्यसंभवाधिकरणम्	२६-२९ असदधिकरणम्	३७-४१ पत्यधिकरणम्
		३०-३२ अनुपलब्ध्यविकरणम्	४२-४५ उत्पत्यसभवाविकरणम्
		३३-३६ नैकस्मिन्नविकरणम्	
		३७-४१ पत्युरधिकरणम्	
		४२-४५ उत्पत्यधिकरणम्	

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपाद ।

अधिकरणानि १—१७	अविकरणानि १—७	अविकरणानि १—१९	अधिकरणानि १—१५
१-७ वियदधिकरणम्	१-९ वियदविकरणम्	१-७ वियदविकरणम्	१-६ वियदविकरणम्
८ मातरिश्वाधिकरणम्	१०-१७ तेजोऽविकरणम्	८ मातरिश्वाधिकरणम्	७-८ मातरिश्वाविकरणम्
९ असंभवाधिकरणम्	१८ आत्माधिकरणम्	९ असम्भवाविकरणम्	९ तेजोधिकरणम्
१० तेजोऽधिकरणम्	१९-३२ ज्ञाधिकरणम्	१० तेजोविकरणम्	१० अबविकरणम्
११ अबविकरणम्	३३-३९ कर्त्रधिकरणम्	११ अबविकरणम्	११ पृथिव्यधिकाराधिकरणम्
१२ पृथिव्यधिकरणम्	४०-४१ परायत्ताधिकरणम्	१२ पृथिव्यधिकरणम्	१२ तदभिध्यानाविकरणम्
१३ तदभिध्यानाधिकरणम्	४२-५२ अशाधिकरणम्	१३ तदभिध्यानाधिकरणम्	१३ विपर्ययाधिकरणम्
१४ विपर्ययाधिकरणम्		१४ विपर्ययाविकरणम्	१४ अन्तराविज्ञानाविकरणम्

१५	अन्तरविज्ञानाधिकरणम्
१६	चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम्
१७	आत्माधिकरणम्
१८	ज्ञाधिकरणम्
१९-३२	उत्क्रान्तिगत्याविकरणम्
३३-३९	कर्तविकरणम्
४०	तक्षाधिकरणम्
४१-४२	परायत्ताधिकरणम्
४३-५३	अंशाधिकरणम्

१५-१६	अन्तराविकरणम्
१७	आत्माविकरणम्
१८-१९	ज्ञाविकरणम्
२०-२६	उत्क्रान्त्यधिकरणम्
२७	व्यतिरेकाविकरणम्
२८-२९	पृथगधिकरणम्
३०	यावदधिकरणम्
३१-३२	पुंस्त्वाधिकरणम्
३३-४२	कर्तृत्वाधिकरणम्
४३-५०	अशाधिकरणम्
५१-५३	अदृष्टाधिकरणम्

१५	चराचरव्यपाश्रयाविकरणम्
१६	आत्माधिकरणम्
१७	ज्ञाधिकरणम्
१८-३०	उत्क्रान्तिगत्यविकरणम्
३१ ३७	कर्ताधिकरणम्
३८-३९	परायत्ताधिकरणम्
४०-५०	अशाधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपाद ।

अविकरणानि १—९

१-४	प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्
५-६	सप्तगत्यधिकरणम्
७	प्राणाणुत्वाधिकरणम्
८	प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणम्
९-१२	वायुक्रियाधिकरणम्
१३	श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम्
१४-१६	ज्योतिराद्यधिकरणम्
१७-१९	इन्द्रियाधिकरणम्

अधिकरणानि १—८

१-३	प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्
४-५	सप्तगत्यधिकरणम्
६-७	प्राणाऽणुत्वाधिकरणम्
८-११	वायुक्रियाविकरणम्
१२	श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम्
१३-१४	ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम्
१५-१६	इन्द्रियाधिकरणम्
१७-१९	सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम्

अविकरणानि १—१३

१-३	प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्
४	तत्प्रागाधिकरणम्
५	तत्पूर्वकत्वाधिकरणम्
६-७	सप्तगत्यधिकरणम्
८	अण्वविकरणम्
९-१०	श्रेष्ठाविकरणम्
११-१२	चक्षुराद्यधिकरणम्
१३	पञ्चवृत्त्यधिकरणम्

अधिकरणानि १—७

१-३	प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्
४	सप्तगत्यधिकरणम्
५-६	प्राणाणुत्वाधिकरणम्
७-११	वायुक्रियाधिकरणम्
१२-१३	ज्योतिराद्यधिकरणम्
१४-१५	त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशाधि०
१६-१८	सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम्

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

शङ्करभाष्यरीत्या		रामानुजभाष्यरीत्या		मध्वभाष्यरीत्या		श्रीकरभाष्यरीत्या	
सूत्राणि		सूत्राणि		सूत्राणि		सूत्राणि	
२०-२२	सञ्ज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम्			१४	अण्वधिकरणम्		
				१५-१७	ज्योतिरधिकरणम्		
				१८-२०	इन्द्रियाधिकरणम्		
				२१	सञ्ज्ञाधिकरणम्		
				२२-२३	मासाधिकरणम्		

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपाद ।

अधिकरणानि १—६		अधिकरणानि १—६		अधिकरणानि १—२०		अधिकरणानि १—६	
१-७	तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्	१-७	तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्	१	तदन्तराधिकरणम्	१-७	तदन्तरप्रतिपत्यधिकरणम्
८-११	कृतात्ययाधिकरणम्	८-११	कृतात्ययाधिकरणम्	२	त्र्यात्मकत्वाधिकरणम्	८-११	कृतात्ययाधिकरणम्
१२-२१	अनिष्टादिकार्याधिकरणम्	१२-२१	अनिष्टादिकार्याधिकरणम्	३	प्राणगत्यधिकरणम्	१२-२१	अनिष्टादिकार्याधिकरणम्
२२	स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम्	२२	तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम्	४	अग्न्याद्यधिकरणम्	२२	तत्स्वाभाव्यापत्यधिकरणम्
२३	नातिचिराधिकरणम्	२३	नातिचिराधिकरणम्	५	प्रथमाधिकरणम्	२३	नातिचिराधिकरणम्
२४-२७	अन्याधिष्ठिताधिकरणम्	२४-२७	अन्याधिष्ठिताधिकरणम्	६	अश्रुतत्वाधिकरणम्	२४-२७	अनन्याधिष्ठिताधिकरणम्
				७	भाक्ताधिकरणम्		
				८	कृतात्ययाधिकरणम्		
				९	यथैताधिकरणम्		
				१०-१२	चरणाधिकरणम्		
				१३-१५	अनिष्टाधिकरणम्		

१६ अपिसप्ताधिकरणम्
१७ तत्राप्याधिकरणम्
१८ विद्याधिकरणम्
१९-२३ नतृतीयाधिकरणम्
२४ तत्स्वाभाव्याधिकरणम्
२५ नातिचिरेणाधिकरणम्
२६-२७ अन्याधिकरणम्
२८ रेतोऽधिकरणम्
२९ योन्यऽधिकरणम्

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपाद ।

अधिकरणानि १—८

१-६ संध्याधिकरणम्
७-८ तदभावाधिकरणम्
९ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधि०
१० मुग्धाधिकरणम्
११-२१ उभयलिङ्गाधिकरणम्
२२-३० प्रकृतैतावत्वाधिकरणम्
३१-३७ पराधिकरणम्
३८-४१ फलाधिकरणम्

अधिकरणानि १—८

१-६ प्राणोतपत्यधिकरणम्
सन्ध्याधिकरणम्
७-८ तदभावाधिकरणम
९ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधि०
१० मुग्धाधिकरणम्
११-२५ उभयलिङ्गाधिकरणम्
२६-२९ अहिकुण्डलाधिकरणम्
३०-३६ पराधिकरणम्
३९-४० फलाधिकरणम्

अधिकरणानि १—२०

१-४ सन्ध्याधिकरणम्
५ पराभिध्यानाधिकरणम्
६ देहयोगाधिकरणम्
७ तदभावाधिकरणम्
८ प्रबोधाधिकरणम्
९ कर्मानुस्मृत्याधिकरणम्
१० सपत्यधिकरणम्
११-१३ नस्थानतोऽप्यधिकरणम्
१४-१७ अरूपाधिकरणम्
१८ उपमाधिकरणम्

अधिकरणानि १—९

१-६ सन्ध्याधिकरणम्
७-८ तदभावाधिकरणम्
९ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधि०
१० मुग्धाधिकरणम्
११-२० उभयलिङ्गाधिकरणम्
२१-२५ प्रकृतैतावत्वाधिकरणम्
२६-३४ आहिकुण्डलाधिकरणम्
३५-३६ तथान्यप्रतिबोधाधिकरणम्
३७-४० फलाधिकरणम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपाद ।

शङ्करभाष्यरीत्या		रामानुजभाष्यरीत्या		मध्वभाष्यरीत्या		श्रीकरभाष्यरीत्या	
सूत्राणि		सूत्राणि		सूत्राणि		सूत्राणि	
				१९	अम्बुवदधिकरणम्		
				२०-२१	वृद्धिह्रासाधिकरणम्		
				२२	प्रकृत्यधिकरणम्		
				२३-२७	अव्यक्तत्वाधिकरणम्		
				२८-३१	अहिकुण्डलाधिकरणम्		
				३२-३४	परमताधिकरणम्		
				३५-३६	स्थानविशेषाधिकरणम्		
				३७	तथान्यत्वाधिकरणम्		
				३८	फलाधिकरणम्		
				३९-४२	फलाधिकरणशेष		

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादः ।

अधिकरणानि १—३६		अधिकरणानि १—२५		अविकरणानि १—४२		अधिकरणानि १—२८	
१-४	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	१-५	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	१-५	सर्ववेदाधिकरणम्	१-५	सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्
५	उपसंहाराधिकरणम्	६-७	अन्यथात्वाधिकरणम्	६-९	उपसंहाराधिकरणम्	६-७	अन्यथात्वाधिकरणम्
६-८	अन्यथात्वाधिकरणम्	१०	सर्वभेदाधिकरणम्	१०	प्राप्त्यधिकरणम्	१०	सर्वभेदाधिकरणम्
९	व्याप्त्यधिकरणम्	११-१७	आनन्दाद्यधिकरणम्	११	सर्वाभेदाधिकरणम्	११-१७	आनन्दाधिकरणम्
१०	सर्वभेदाधिकरणम्	१८	कार्याख्यानाधिकरणम्	१२	आनन्दाधिकरणम्	१८	कार्याख्याधिकरणम्

११-१३ आनन्दाद्यधिकरणम्
१४-१५ आध्यानाधिकरणम्
१६-१७ आत्मगृहीत्यधिकरणम्
१८ कार्याख्यानाधिकरणम्
१९ समानाधिकरणम्
२०-२२ सम्बन्धाधिकरणम्
२३ सम्भृत्यधिकरणम्
२४ पुरुषविद्याधिकरणम्
२५ वेधाद्यधिकरणम्
२६ हान्यधिकरणम्
२७-२९ सापरायाधिकरणम्
२९-३० गतेरर्थवत्वाधिकरणम
३१ अनियमाधिकरणम्
३२ यावदधिकाराधिकरणम्
३३ अक्षराद्यधिकरणम्
३४ इयदधिकरणम्
३५-३६ अन्तरत्वाधिकरणम्
३७ व्यतिहाराधिकरणम्
३८ सत्याद्यधिकरणम्
३९ कामाद्यधिकरणम्
४०-४१ आदराधिकरणम्
४२ तन्निर्धारणाधिकरणम्
४३ प्रदानाधिकरणम्

१९ समानाधिकरणम्
२०-२२ सम्बन्धाधिकरणम्
२३ सम्भृत्यधिकरणम्
२४ पुरुषविद्याधिकरणम्
२५ वेधाद्यधिकरणम्
२६ हान्यधिकरणम्
२७-३१ साम्परायाधिकरणम्
३२ अनियमाधिकरणम्
३३-३४ अक्षराध्यधिकरणम्
३५-३७ अन्तरत्वाधिकरणम्
३८-४० कामाद्यधिकरणम्
४१ तन्निर्धारणनियमाधिकरणम्
४२ प्रदानाधिकरणम्
४३ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्
४४-५० पूर्वविकल्पाधिकरणम्
५१-५२ शरीरे भाराधिकरणम्
५३-५४ अङ्गवबद्धाधिकरणम्
५५ भूमज्जायस्त्वाधिकरणम्
५६ शब्दादिभेदाधिकरणम्
५७-५८ विकल्पाधिकरणम्
५९-६४ यथाश्रयाभावाधिकरणम्

१३ प्रियशिरस्त्वाधिकरणम्
१४ इतराधिकरणम्
१५-१६ आध्यानाधिकरणम्
१७ आत्मगृहीत्याधिकरणम्
१८ अन्वयाधिकरणम्
१९ कार्याधिकरणम्
२०-२१ समानाधिकरणम्
२२-२३ नवाधिकरणम्
२४ सम्भृत्यधिकरणम्
२५ पुरुषाधिकरणम्
२६ वेधाधिकरणम्
२७-२८ हान्यधिकरणम्
२९-३१ छदाधिकरणम्
३२ अनियमाधिकरणम्
३३-३४ यावदधिकरणम्
३५-३७ इयदामननाधिकरणम्
३८ व्यतिहाराधिकरणम्
३९ सत्याधिकरणम्
४०-४२ कामाधिकरणम्
४३ निर्धारणाधिकरणम्
४४ प्रदानाधिकरणम्
४५ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्
४६-४७ विकल्पाधिकरणम्

१९ समानाधिकरणम्
२०-२२ सम्बन्धाधिकरणम्
२३ सम्भृत्यधिकरणम्
२४ पुरुषविद्याधिकरणम्
२५ वेधाद्यधिकरणम्
२६ हान्यधिकरणम्
२७-३१ सम्परायाधिकरणम्
३२ अनियमाधिकरणम्
३३-३४ अक्षराद्यधिकरणम्
३५-३७ अन्तरत्वाधिकरणम्
३८-४० काम्यधिकरणम्
४१ तन्निर्धारणनियमाधिकरणम्
४२ प्रधानाधिकरणम्
४३ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्
४४-५० पूर्वविकल्पाधिकरणम्
५१-५२ एकआत्माधिकरणम्
५३-५४ अङ्गावबद्धाधिकरणम्
५५ भूम्न क्रतवज्जयस्त्वाधि०
५६ नानाशब्दादिभेदाधिकरणम्
५७-५८ विकल्पाधिकरणम्
५९-६० अङ्गेषु यथाभावाश्रयाधि०
६१-६२ समाहाराधिकरणम्
६३-६४ नवातत्सहभावाधिकरणम्

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपाद ।

शङ्करभाष्यरीत्या सूत्राणि		रामानुजभाष्यरीत्या सूत्राणि		मध्वभाष्यरीत्या सूत्राणि		श्रीकरभाष्यरीत्या सूत्राणि	
४४-५२	लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्			४८-४९	विद्याधिकरणम्		
५३-५४	शरीरेभावाधिकरणम्			५०	श्रुत्यधिकरणम		
५५-५६	अङ्गावबद्धाधिकरणम्			५१	अनुबन्धाधिकरणम्		
५७	भूमज्जयस्त्वाधिकरणम्			५२	प्रज्ञान्तराधिकरणम्		
५८	शब्दादिभेदाधिकरणम्			५३	नसामान्याधिकरणम्		
५९	विकल्पाधिकरणम्			५४	परेणाधिकरणम्		
६०	काम्याधिकरणम्			५५-५६	एकाधिकरणम्		
६१-६६	यथाश्रयाभावाधिकरणम्			५७-५८	अङ्गावबद्धाधिकरणम्		
				५९	भूमाधिकरणम्		
				६०	नानाशब्दाधिकरणम्		
				६१	विकल्पाधिकरणम्		
				६२	कामाधिकरणम्		
				६३-६६	अङ्काधिकरणम्		
				६७-६८	नवाधिकरणम्		

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपाद. ।

अधिकरणानि १—१७		अधिकरणानि १—१५		अधिकरणानि १—११		अधिकरणानि १—१७	
१-१७	पुरुषार्थाधिकरणम्	१-२०	पुरुषार्थाधिकरणम्	१-९	पुरुषार्थाधिकरणम्	१-१६	पुरुषार्थाधिकरणम्
१८-२०	परामर्शाधिकरणम्	२१-२२	स्तुतिमात्राधिकरणम्	१०-१२	असार्वत्रिकाधिकरणम्	१७-२०	ऊर्ध्वरेतस्याधिकरणम्

२१-२२ स्तुतिमात्राविकरणम्
२३-२४ पारिप्लवाधिकरणम्
२५ अग्नीन्धनाद्यविकरणम्
२६-२७ सर्वापेक्षाविकरणम्
२८-३१ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्
३२-३५ आश्रयकर्माधिकरणम्
३६-३९ विधुराधिकरणम्
४० तद्भूताधिकरणम्
४१-४२ आधिकाराधिकरणम्
४३ बाहिरधिकरणम्
४४-४६ स्वाम्यविकरणम्
४७-४९ सहकार्यान्तरविध्यधिकरणम्
५० अनाविष्काकाराविकरणम्
५१ ऐहिकाधिकरणम्
५२ मुक्तिफलाधिकरणम्

२३-२४ परिप्लवार्थाविकरणम्
२५ अग्नीन्वनाधिकरणम्
२६ सर्वापेक्षाधिकरणम्
२७ शमदमाद्यधिकरणम्
२८-३१ सर्वान्नानुमत्याधिकरणम्
३२-३५ विहितत्वाधिकरणम्
३६-३९ विधुराधिकरणम्
४०-४३ तद्भूताधिकरणम्
४४-४५ स्वाम्यधिकरणम्
४६-४८ सहकार्यन्तरविध्यविकरणम्
४९ अनाविष्काराविकरणम्
५० ऐहिकाविकरणम्
५१ मुक्तिफलाविकरणम्

१३ अविशेषाविकरणम्
१४-३३ स्तुत्यधिकरणम्
३४-४० उभयलिङ्गाधिकरणम्
४१-४३ आविकारिकाधिकरणम्
४४-४६ फलश्रुत्यधिकरणम्
४७-४८ कृत्स्नभावाविकरणम्
४९ अन्वयाविकरणम्
५० ऐहिकाधिकरणम्
५१ मुक्तिफलाधिकरणम्

२१-२२ स्तुतिमात्राधिकरणम्
२३-२४ पारिप्लवाधिकरणम्
२५ अग्नीन्वनाविकरणम्
२६ सर्वापेक्षाधिकरणम्
२७ शमाद्याविकरणम्
२८-३१ सर्वान्नानुमत्याधिकरणम्
३२-३५ विहितत्वाधिकरणम्
३६-३७ विधुराधिकरणम्
४०-४३ तद्भूताधिकरणम्
४४-४६ स्वाम्यधिकरणम्
४७-४८ सहकार्यान्तरविध्यधिकरणम्
४९ मौनाधिकरणम्
५० अनाविष्काराविकरणम्
५१ ऐहिकाधिकरणम्
५२ मुक्तिफलाधिकरणम्

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपाद. ।

अधिकरणानि १—१४

१-२ आवृत्त्यधिकरणम्
३ आत्मत्वोपासनाधिकरणम्
४ प्रतीकाधिकरणम्
५ ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणम्

अधिकरणानि १—११

१-२ आवृत्त्यधिकरणम्
३ आत्मत्वोपासनाधिकरणम्
४-५ प्रतीकाधिकरणम्
६ आदित्यादिमत्याविकरणम्

अधिकरणानि १—८

१-२ आवृत्त्यधिकरणम्
३ आत्माधिकरणम्
४ न प्रतीकाधिकरणम्
५ ब्रह्माधिकरणम्

अधिकरणानि १—१०

१-२ आवृत्त्यधिकरणम्
३ आत्माधिकरणम्
४-५ प्रतीकाधिकरणम्
६ आदित्यादिमत्याधिकरणम्

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपाद ।

शङ्करभाष्यरीत्या

सूत्राणि	
६	आदित्यादिमत्यधिकरणम्
७-१०	आसीनाधिकरणम्
११	एकाग्रताधिकरणम्
१२	आप्रायणाधिकरणम्
१३	तदधिगमाधिकरणम्
१४	इतरासश्लेषाधिकरणम्
१५	अनारब्धाधिकरणम्
१६	अग्निहोत्राद्यधिकरणम्
१७	विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम्
१८-१९	इतरक्षपणाधिकरणम्

रामानुजभाष्यरीत्या

सूत्राणि	
७-११	आसीनस्सम्भवाधिकरणम्
१२	आप्रायणाधिकरणम्
१३	तदधिगमाधिकरणम्
१४	इतराधिकरणम्
१५	अनारब्धकार्याधिकरणम्
१६-१८	अग्निहोत्राधिकरणम्
१९	इतरक्षपणाधिकरणम्

मध्वभाष्यरीत्या

सूत्राणि	
६	आदित्याधिकरणम्
७-११	आसीनाधिकरणम्
१२	आप्रायणाधिकरणम्
१३-१९	तदधिगमाधिकरणम्

श्रीकरभाष्यरीत्या

सूत्राणि	
७-१२	आसीनाधिकरणम्
१३	तदधिगमाधिकरणम्
१४	इतराधिकरणम्
१५	अनारब्धकार्याधिकरणम्
१६-१८	अग्निहोत्राधिकरणम्
१९	भोगाधिकरणम्

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपाद ।

अधिकरणानि १—११

१-२	वागधिकरणम्
३	मनोधिकरणम्
४-६	अध्यक्षाधिकरणम्
७	आसृत्युपक्रमाधिकरणम्
८-११	ससारव्यपदेशाधिकरणम्
१२-१४	प्रतिशेषाधिकरणम्

अधिकरणानि १—११

१-२	वागधिकरणम्
३	मनोधिकरणम्
४	अध्यक्षाधिकरणम्
५-६	भूताधिकरणम्
७-१३	आसृत्युपक्रमाधिकरणम्
१४	परसम्पत्त्यधिकरणम्

अधिकरणानि १—१०

१-२	वाङ्मनोधिकरणम्
३	मन.प्राणाधिकरणम्
४	अध्यक्षाधिकरणम्
५	भूताधिकरणम्
६	एकस्मिन्नधिकरणम्
७-१४	समनाधिकरणम्

अधिकरणानि १—११

१-२	वागाधिकरणम्
३	मनोऽधिकरणम्
४	अध्यक्षाधिकरणम्
५-६	भूताधिकरणम्
७-१३	आसृत्युपक्रमाधिकरणम्
१४	सर्वसम्पत्त्यधिकरणम्

१५	वागाधिकरणम्	१५	अविभागाधिकरणम्	१५	पराधिकरणम्	१५	अविभागाधिकरणम्
१६	अविभागाधिकरणम्	१६	तदोकोविकरणम्	१६	अविभागाधिकरणम्	१६	तदोकोग्रज्वलनाधिकरणम्
१७	तदोकोऽधिकरणम्	१७	रश्म्यनुसाराधिकरणम्	१७-२१	तदोकोधिकरणम्	१७	रश्म्यनुसाराधिकरणम्
१८-१९	रश्म्यधिकरणम	१८	निशाविकरणम्	२२	योग्यविकरणम्	१८	निशाधिकरणम्
२०-२१	दक्षणायनाधिकरणम्	१९-२०	दक्षणायनाधिकरणम्			१९-२०	दक्षिणायनाधिकरणम्

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपाद ।

	अधिकरणानि १—६		अधिकरणानि १—५		अधिकरणानि १—६		अधिकरणानि १—५
१	अर्चिराद्यधिकरणम्	१	अर्चिराद्यधिकरणम्	१	अर्चिराद्यधिकरणम्	१	अर्चिराद्यधिकरणम्
२	वाय्वधिकरणम्	२	वाय्वाविकरणम्	२	वायुशब्दाधिकरणम्	२	वाय्वधिकरणम्
३	तडिदविकरणम्	३	वरुणाधिकरणम्	३	तटिदधिकरणम्	३	वरुणाऽधिकरणम्
४-६	आतिवाहिकाधिकरणम्	४-५	आतिवाहिकाविकरणम्	४-५	आतिवाहिकाविकरणम्	४-६	आतिवाहिकाधिकरणम्
७-१४	कार्याधिकरणम्	६-१५	कार्याधिकरणम्	६	वैद्युताविकरणम्	७-१६	कार्याधिकरणम्
१५-१६	अप्रतीकालम्बनाधिकरणम्			७-१६	कार्याधिकरणम्		

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपाद ।

	अधिकरणानि १—७		अधिकरणानि १—६		अधिकरणानि १—११		अविकरणानि १—६
१-३	सम्पद्याविर्भावाधिकरणम्	१-३	सम्पद्याविर्भावाधिकरणम्	१	सम्पद्याविकरणम्	१-३	सम्पद्याविर्भूताधिकरणम्
४	अविभागाधिकरणम्	४	अविभागेनदृष्टत्वाविकरणम्	२	मुक्ताधिकरणम्	४-७	अविभागाधिकरणम्
५-७	ब्राह्माधिकरणम्	५-७	ब्राह्माविकरणम्	३	आत्माधिकरणम्	८-१२	सकलपाधिकरणम्

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादः ।

शङ्करभाष्यरीत्या

सूत्राणि	
८-९	सकल्पाधिकरणम्
१०-१४	अभावाधिकरणम्
१५-१६	प्रदीपाधिकरणम्
१७-२२	जगद्व्यापाराधिकरणम्

रामानुजभाष्यरीत्या

सूत्राणि	
८-९	सकल्पाधिकरणम्
१०-१६	अभावाधिकरणम्
१७-२२	जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम्

मध्वभाष्यरीत्या

सूत्राणि	
४	अविभागाधिकरणम्
५-७	ब्राह्माधिकरणम्
८	सकल्पाधिकरणम्
९	अनन्याधिपतित्वाधिकरणम्
१०-१६	अभावाधिकरणम्
१७-२०	जगद्व्यापाराधिकरणम्
२१-२२	स्थित्याधिकरणम्
२३	अनावृत्त्यधिकरणम्

श्रीकरभाष्यरीत्या ।

सूत्राणि	
१३-१६	सन्न्यासाधिकरणम्
१७-२१	जगद्व्यापाराधिकरणम्
२२	अनावृत्तिशब्दाधिकरणम्

॥ परिशिष्ट ५ ॥

भाष्यकारैः कृत अधिकरणानि अग्रे वक्ष्माणरीत्या व्यत्यस्त सख्याकानि वर्तन्ति

भाष्याकारा	अध्याया	पादा	अधिकरणानि	सूत्राणि
श्री शंकरभाष्यरीत्या	४	४	१९२	५५५
श्री रामानुजभाष्यरीत्या	४	४	१५६	५४५
श्री मध्वभाष्यरीत्या	४	४	२२३	५६४
श्री श्रीकरभाष्यरीत्या	४	४	११३	५४४

॥ परिशिष्ट ६ ॥

॥ भाष्यकारैः कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासाः ॥

अध्याय	पाद	अधिकरणानि	शङ्करभाष्य सूत्र स०	रामानुजभाष्य सूत्र सं०	मध्वभाष्य सूत्र स०	श्रीकरभाष्य सूत्र स०	अध्याय	पाद	अधिकरणानि	शङ्करभाष्य सूत्र स०	रामानुजभाष्य सूत्र स०	मध्वभाष्य सूत्र स०	श्रीकरभाष्य सूत्र स०
१	१	१	१	१	१	१	२	१	१	१—२	१—२	१—३	१—२
		२	२	२	२	२			२	३	३	४—५	३
		३	३	३	३	३			३	४—११	४—१२	६—८	४—११
		४	४	४	४	४			४	१२	१३	९—१३	१२
		५	५—११	५—१२	५—११	५—१२			५	१३	१४	१४	१३
		६	१२—१९	१३—२०	१२—१९	१३—२०			६	१४—२०	१५—२०	१५—२१	१४—२०
		७	२०—२१	२१—२२	२०—२१	२१—२२			७	२१—२३	२१—२३	२२—२७	२१—२३
		८	२२	२३	२२	२३—२४			८	२४—२५	२४—२५	२८—३२	२४—२५
		९	२३	२४	२३	२५—२८			९	२६—२९	२६—३१	३३—३४	२६—३३
		१०	२४—२७	२५—२८	२४	२९—३१			१०	३०—३१	३२—३६	३५—३७	३४—३५
		११	२८—३१	२९—३२	२५—२७	३२			११	३२—३३		३८	३६
		१२			२८—३१				१२	३४—३६			
									१३	३७			

२	१	१—८	१—८	१—८	१—८
	२	९—१०	९—१२	९—१०	९—१०
	३	११—१२	१३—१८	११—१२	११—१२
	४	१३—१७	१९—२१	१३—१७	१३—१७
	५	१८—२०	२२—२४	१८—२०	१८—२०
	६	२१—२३	२५—३३	२१—२३	२१—२३
	७	२४—३२		२४—३२	२४—३२
३	१	१—७	१—६	१—७	१—७
	२	८—९	७—८	८—९	८—९
	३	१०—१२	९—११	१०—१२	१०—१२
	४	१३	१२	१३	१३
	५	१४—२१	१३—२२	१४—२१	१४—२१
	६	२२—२३	२३—२४	२२—२३	२२—२३
	७	२४—२५	२५—२९	२४—२५	२४—२५
	८	२६—३०	३०—३२	२६—३३	२६—३३
	९	३१—३३	३३—४१	३४—३८	३४—३८
	१०	३४—३८	४२—४४	३९	३९
	११	३९		४०	४०

२	१	१—१०	१—९	१—४	१—९
	२	११	१०—१६	५	१०
	३	१२—१७	१७—२६	६	११—१६
	४	१८—२७	२७—२९	७—८	१७—२६
	५	२८—३२	३०	९—१०	२७—२९
	६	३३—३६	३१—३४	११—१७	३०—३१
	७	३७—४१	३५—३८	१८—२५	३२—३६
	८	४२—४५	३९—४२	२६—२९	३७—४१
	९			३०—३२	४२—४५
	१०			३३—३६	
	११			३७—४१	
	१२			४२—४५	
३	१	१—७	१—९	१—७	१—६
	२	८	१०—१७	८	७—८
	३	९	१८	९	९
	४	१०	१९—३२	१०	१०
	५	११	३३—३९	११	११
	६	१२	४०—४१	१२	१२
	७	१३	४२—५२	१३	१३
	८	१४		१४	१४
	९	१५		१५—१६	१५
	१०	१६		१७	१६
	११	१७		१८—१९	१७

भाष्यकारै कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासा

अध्याय	पाद	अधिकरणानि	शङ्करभाष्य सूत्र सं०	रामानुजभाष्य सूत्र स०	मध्वभाष्य सूत्र स०	श्रीकरभाष्य सूत्र स०
१	३	१२	४०		४१	४१
		१३	४१		४२	४२—४३
		१४	४२—४३		४३	
	४	१	१—७	१—७	१—९	१—७
		२	८—१०	८—१०	१०—११	८—१०
		३	११—१३	११—१३	१२—१४	११—१३
		४	१४—१५	१४—१५	१५	१४—१५
		५	१६—१८	१६—१८	१६—२३	१६—१८
		६	१९—२२	१९—२२	२४—२८	१९—२२
		७	२३—२७	२३—२८	२९	२३—२७
		८	२८	२९		२८
२	३	१२	१८		२०—२६	१८—३०
		१३	१९—३२		२७	३१—३७
		१४	३३—३९		२८—२९	३८—३९
		१५	४०		३०	४०—५०
		१६	४१—४२		३१—३२	
		१७	४३—५०		३३—४२	
		१८			४३—५०	
		१९			५१—५३	
	४	१	१—४	१—३	१—३	१—३
		२	५—६	४—५	४	४
		३	७	६—७	५	५—६
		४	८	८—११	६—७	७—११
		५	९—१२	१२	८	१२—१३
		६	१३	१३—१४	९—१०	१४—१५
		७	१४—१६	१५—१६	११—१२	१६—१८
		८	१७—१९	१७—१९	१३	
		९	२०—२२		१४	

३	१	१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०	१—७ ८—११ १२—२१ २२ २३ २४—२७	१—७ ८—११ १२—२१ २२ २३ २४—२७	१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०—१२ १३—१५ १६ १७ १८ १९—२३ २४ २५ २६—२७ २८ २९	१—७ ८—११ १२—२१ २२ २३ २४—२७	४	१	१० ११ १२ १३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४	१—२ ३ ४ ५ ६ ७—१० ११ १२ १३ १४ १५ १६—१७ १८ १९	१—२ ३ ४—५ ६ ७—११ १२ १३ १४ १५ १६—१८ १९	१५—१७ १८—२० २१ २२—२३ १—२ ३ ४ ५ ६ ७—११ १२ १३—१९	१—२ ३ ४—५ ६ ७—१२ १३ १४ १५ १६—१८

भाष्यकारैः कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासः

अध्याय	पाद	अधिकरणानि	शङ्करभाष्य सूत्र सं०	रामानुजभाष्य सूत्र स०	मध्वभाष्य सूत्र स०	श्रीकरभाष्य सूत्र स०	अध्याय	पाद	अधिकरणानि	शङ्करभाष्य सूत्र स०	रामानुजभाष्य सूत्र स०	मध्वभाष्य सूत्र स०	श्रीकरभाष्य सूत्र स०
३	२	१	१—६	१—६	१—४	१—६	४	२	१	१—२	१—२	१—२	१—२
		२	७—८	७—८	५	७—८			२	३	३	३	३
		३	९	९	६	९			३	४—६	४	४	४
		४	१०	१०	७	१०			४	७	५—६	५	५—६
		५	११—२१	११—२५	८	११—२०			५	८—११	७—१३	६	७—१३
		६	२२—३०	२६—२९	९	२१—२५			६	१२—१४	१४	७—१४	१४
		७	३१—३७	३०—३६	१०	२६—३४			७	१५	१५	१५	१५
		८	३८—४१	३७—४०	११—१३	३५—३६			८	१६	१६	१६	१६
		९			१४—१७	३७—४०			९	१७	१७	१८—२१	१७
		१०			१८				१०	१८—१९	१८	२२	१८
		११			१९				११	२०—२१	१९—२०		१९—२०
		१२			२०—२१								
		१३			२२								
		१४			२३—२७								
		१५			२८—३१								
		१६			३२—३४								
		१७			३५—३६								
		१८			३७								

	१९			३८	
	२०			३९—४२	
३	१	१—४	१—५	१—५	१—५
	२	५	६—७	६—९	६—९
	३	६—८	१०	१०	१०
	४	९	११—१७	११	११—१७
	५	१०	१८	१२	१८
	६	११—१३	१९	१३	१९
	७	१४—१५	२०—२२	१४	२०—२२
	८	१६—१७	२३	१५—१६	२३
	९	१८	२४	१७	२४
	१०	१९	२५	१८	२५
	११	२०—२२	२६	१९	२६
	१२	२३	२७—३१	२०—२१	२७—३१
	१३	२४	३२	२२—२३	३२
	१४	२५	३३—३४	२४	३३—३४
	१५	२६	३५—३७	२५	३५—३७
	१६	२७—२८	३८—४०	२६	३८—४०
	१७	२९—३०	४१	२७—२८	४१
	१८	३१	४२	२९—३०	४२
	१९	३२	४३	३१	४३
	२०	३३	४४—५०	३२	४४—५०
	२१	३४	५१—५२	३३—३४	५१—५२

३	१	१	१	१	१
	२	२	२	२	२
	३	३	३	३	३
	४	४—६	४—५	४—५	४—६
	५	७—१४	६—१५	६	७—१६
	६	१५—१६		७—१६	

भाष्यकारै कृत अधिकरणेषु विभाग व्यत्यासा

अध्याय	पाद	अधिकरणानि	शङ्करभाष्य सूत्र स०	रामानुजभाष्य सूत्र स०	मध्वभाष्य सूत्र स०	श्रीकरभाष्य सूत्र स०	अध्याय	पाद	अधिकरणानि	शङ्करभाष्य सूत्र स०	रामानुजभाष्य सूत्र स०	मध्वभाष्य सूत्र स०	श्रीकरभाष्य सूत्र स०
३	३	२२	३५—३६	५३—५४	३५—३७	५३—५४	४	४	१	१—३	१—३	१	१—३
		२३	३७	५५	३८	५५			२	४	४	२	४—७
		२४	३८	५६	३९	५६			३	५—७	५—७	३	८—१२
		२५	३९	५७—५८	४०—४२	५७—५८			४	८—९	८—९	४	१३—१६
		२६	४०—४१	५९—६४	४३	५९—६०			५	१०—१४	१०—१६	५—७	१७—२१
		२७	४२		४४	६१—६२			६	१५—१६	१७—२२	८	२२
		२८	४३		४५	६३—६४			७	१७—२२		९	
		२९	४४—५२		४६—४७				८			१०—१६	
		३०	५३		४८—४९				९			१७—२०	
		३१	५४—५६		५०				१०			२१—२२	
		३२	५७—५८		५१				११			२३	
		३३	५९		५२								
		३४	६०		५३								
		३५	६१		५४								
		३६	६२		५५—५६								
		३७	६३—६६		५७—५८								
		३८	६७—६८		५९								
		३९			६०								

	४०			६१	
	४१			६२	
	४२	.		६३—६६	
	४३		.	६७—६८	
४	१	१—१७	१—२०	१—९	१—१६
	२	१८—२०	२१—२२	१०—१२	१७—२०
	३	२१—२२	२३—२४	१३	२१—२२
	४	२३—२४	२५	१४—३३	२३—२४
	५	२५	२६	३४—४०	२५
	६	२६—२७	२७	४१—४३	२६
	७	२८—३१	२८—३१	४४—४६	२७
	८	३२—३५	३२—३५	४७—४८	२८—३१
	९	३६—३९	३६—३९	४९	३२—३५
	१०	४०	४०—४३	५०	३६—३९
	११	४१—४२	४४—४५	५१	४०—४३
	१२	४३	४६—४८		४४—४६
	१३	४४—४६	४९		४७—४८
	१४	४७—४९	५०		४९
	१५	५०	५१		५०
	१६	५१			५१
	१७	५२			५२

॥ परिशिष्ट ७ ॥

॥ वीरशैवमते वैदिककर्मणि लिङ्गधारणे सिद्धान्तविषयः ॥

॥ लिङ्गधारणराद्धान्त ॥

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इति सूत्रे—अथ शब्देनानन्तर्यार्थो विवक्षित । तस्मात् यत्पूर्वभावित्व नियमनियतप्रयोजकतया मुमुक्षूणा मलत्रयविध्वसने विधीयते। तदेव ब्रह्ममेधकामस्य तत्प्राप्तिसाधन किमित्याकाङ्क्षायामाह । "यच्छन्दसाऋषभोविश्वरूप" इति श्रुतौ यच्छन्देभ्यो आम्नायेभ्य वेदोपनिषदागमादीनाममृतरूपपरत्वात्प्रतिपादित तदेव अमृतस्य मोक्षाय **देवधारण** देवस्य लिङ्गरूपशिवस्य धारणं यस्य तदेव देवधारणम् । **भूयास** भवेय ॥ तस्मात् "देवधारणो भूयास"मित्यत्र बाह्यलिङ्गधारणमन्तर्लिङ्गधारण च ब्रह्ममेधकामस्य लिङ्गधारणावश्यकत्व प्रतीयते । लिङ्गधारणस्य अग्निहोत्रादिवत् वैदिकत्व सिद्धत्वात् । तत्समाचरेन्मुमुक्षुर्नपुनर्भवाय "तेषामेव ब्रह्मविद्या वदेत् शिरोव्रतम्" इति पाशुपतव्रतस्यैव ब्रह्मविद्याधिकारत्वोपदेशात् । लिङ्गधारणदीक्षितस्यैव ब्रह्मविद्याधिकारत्व सिद्धम् ॥

ऋग्यजुस्सामाथर्वणवेदेषूक्त वीरशैवभक्ताना लिङ्गधारण मुख्यतया कर्माङ्गत्वेन यावत्प्राणावधारणम् । ऋग्वेदे—"पवित्रंते वितत ब्रह्मणस्पते प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वत ॥" ऋग्वेद (७ ४ ३) इति । अस्य ऋग्वेदमन्त्रस्य सिद्धान्तशिखामणौ रेवणाचार्येण लिङ्गधारणपरत्वे निर्देशात् । "ब्रह्मेतिलिङ्गमाख्यात ब्रह्मण पतिरीश्वर ॥ पवित्र तद्धिचाख्यात तत्सपर्कात्तनुश्शुचि ॥ ऋगित्याह पवित्र ते वितत ब्रह्मणस्पते ॥ तस्मात्पवित्र तल्लिङ्ग धार्यं शैवमनामय ॥" इति । यजुर्वेदे—"रुद्रोवा एष यदग्निस्तस्यैते तनुवोघोरान्याशिवान्येति" (यजु) ॥ प्रथमाष्टे यजुर्वेदे प्रश्ने चरमसञ्ज्ञिके ॥ लिङ्गधारणमाख्यात वेद पुंसा महात्मना ॥ इत्यादिना । सामवेदे—"विश्वेदेव विदुषा वेदितव्य शैव लिङ्ग प्रधृत सर्ववेदे ॥ तदात्मसिद्ध्यैर्मुनिभि मुक्तकामै कण्ठे हस्ते मस्तकेवा भवतु धार्य ॥" इति । अतएव भवभेषजात्मकशिवलिङ्गधारणादिकं मुमुक्षूणामावश्यक ॥ अथर्ववेदे ऐश्वर्यशाखाया—"योवामहस्तार्चितलिङ्गमेक परात्पर सतत धारयते विप्र क्षत्रियो वा ॥ तस्यैव लभ्यपरमेश्वरोऽसौ निरंजन परम साम्यमुपैति ॥" इत्यादि श्रुतिषु परमेश्वरध्यानधारणये मुमुक्षूणा विधेयमिति श्रूयते ॥ "अततस्तनुरज्ञोवैह्याम सस्कारवर्जित ॥ दीक्षयारहितस्साक्षान्नाप्नुयात्पदमुत्तम ॥" इति सन्ध्यावन्दनादिवत् अकरणे प्रत्यवायदर्शनात् लिङ्गधारणस्य नित्यत्व सिद्धं ॥ अकरणे "देह निष्फलत्वेन, जीवत्यक्तशरीरवत्त्वेन" प्रत्यवायोक्तम् ॥

अपिच एतदेवमुक्त, वेदान्तसूत्रेषु, तृतीय अध्याये ४ पादे ॥ अग्नीधनादिकरणे, शमाद्यधिकरणे, सर्वान्नानुमत्याधिकरणे, विहितत्वाधिकरणेषु च विस्तरेणोक्तम् ॥

अग्नींधनाधिकरणे—अतएव अग्नींधनाद्यनपेक्षा ॥ (३ ४ ५ २५) इति सूत्रे आधानादि अग्निहोत्र कर्मणामनपेक्षया मुख्यत्वेन ध्यानधारणाद्यनुगत श्रवणमननाद्यङ्गभूत लिङ्गधारण ब्रह्मविद्याधिकारत्व इति सूत्रसूचितार्थ सूक्ष्मार्थ. ॥ तस्मात् सर्वेषामाश्रमिणां परशिवब्रह्मसाक्षात्कार प्रत्यन्तरङ्गसाधन शमदमपूजाध्यानधारणादिक विहितत्व सिद्धम् ॥

उपसंहृतपदानां सूचि

अ —अध्याय

अथर्व —अथर्वोपनिषत्

अधि —अधिकरणम्

ईश —ईशावास्योपनिषत्

ऋ, ऋक् —ऋग्वेद

ऐ —ऐतरेयोपनिषत्

के —केनोपनिषत्

कठ —काठवल्ल्योपनिषत्

कौर्म —कूर्मपुराण

गार्गि —गार्गिब्राह्मणोपनिषत्

छा —छान्दोग्योपनिषत्

जाबा —जाबालोपनिषत्

तै —तैत्तरीयोपनिषत्

न्या —न्याया

पा —पाद

स्मृ —स्मृति

पैङ्गि —पैङ्गयोपनिषत्

प्र —प्रश्नोपनिषत्

बृ —बृहदारण्यकोपनिषत्

भ गी —भगवद्गीता

म ना, महाना —महानारायणोपनिषत्

म भा —महाभारत

मा —माण्डूक्योपनिषत्

मु —मुण्डकोपनिषत्

याज्ञ —याज्ञवल्क्योपनिषत्

रा —रामायण

लैङ्ग —लिङ्गपुराण

श्वे —श्वेताश्वतरोपनिषत्

श्रु —श्रुति

सू —सूत्रम्

स —सङ्ख्या

॥ शुद्धाऽशुद्धपत्रिका ॥

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
1	18	काष्टात्वरुण	काष्टावरुण
1X	20	तदेको	तदोको
३	४	प्रेक्षाविषय	[illegible]ावत् विषय
६	३३	बह्मण	ब्रह्मण
७	३१	निरूपपद	निरुपपद
१८	२९	समित्पाणि	समित्पाणि
१९	३४	सामन्य	सामान्य
२१	१७	सालग्राम	सालिग्राम
,,	३५	सालग्राव	सालिग्राव
२२	१७	रूक्चा	रुक्चा
२९	२२	असत्कारणत्व	असत्कारणत्व
३०	२	सविज्ञानो	सविज्ञाने
३१	८	प्रकुति	प्रकृति
४०	२	सभवा	सभवा
४२	२	वाचानित्य	वाचाविरूपनित्य
४५	११	सर्व स आत्मा	सर्वं तत्मत्य सआत्मा
४७	२०	क्षरात्माना	क्षरात्मना
४८	९	सदेव	सदैव
५५	१६	प्रसङ्गाश्च	प्रसङ्गश्च
६२	१८	वान्द	वानन्द
७३	१७	सैवऋक्तत्साम	सैवऋक् तत्साम
८८	१३	स्सौवाग्रात्परो	स्सौधाग्रात्पुरो
८९	२७	अनन्दोऽजरमि	आनन्दोऽजरमि
१००	१	अप	आप
१०५	२४	भव	भाव
,,	२६	ज्वल	ज्वाल
१०७	१७	निरीहि"ति	निरीहि'इति
११२	९	तदस्याम	तदत्स्याम
,,	१०	पणीतौ	प्रणीतौ
,,	१२	अ आस्याम	अत्स्याम

॥ शुद्धाऽशुद्धपत्रिका ॥

पुट	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
1	18	काष्टात्वरुण	काष्टावरुण
1X	20	तदेको	तदोको
३	४	प्रेक्षाविषय	[illegible]पावत् विषय
६	३३	बह्मण	ब्रह्मण
७	३१	निरूपपद	निरुपपद
१८	२९	समितपाणि	समित्पाणि
१९	३४	सामन्य	सामान्य
२१	१७	सालग्राम	सालिग्राम
,,	३५	सालग्राव	सालिग्राव
२२	१७	रूकृचा	रुकृचा
२९	२२	असत्कारणत्व	असत्कारणत्व
३०	२	सविज्ञानो	सविज्ञाने
३१	८	प्रकुति	प्रकृति
४०	२	समवा	सभवा
४२	२	वाचानित्य	वाचाविरूपनित्य
४५	११	सर्व स आत्मा	सर्वं तत्सत्य सआत्मा
४७	२०	क्षरात्माना	क्षरात्मना
४८	९	सदेव	सदैव
५५	१६	प्रसङ्गाश्च	प्रसङ्गश्च
६२	१८	वान्द	वानन्द
७३	१७	सैवऋृक्तत्साम	सैवऋक् तत्साम
८८	१३	स्सौधाग्रात्परो	स्सौधाग्रात्पुरो
८९	२७	अनन्दोऽजरमि	आनन्दोऽजरमि
१००	१	अप	आप
१०५	२४	भव	भाव
,,	२६	ज्वल	ज्वाल
१०७	१७	निरीहि"ति	निरीहि'इति
११२	९	तदस्याम	तदत्स्याम
,,	१०	पणीतौ	प्रणीतौ
,,	१२	अ आस्याम	अत्स्याम

पुट	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
११२	२९	घोरभूर्ति	घोरमूर्ति
११८	३४	तद्यद्यप्य	तदद्यप्य
१२७	१२	मूर्वेव	मूर्वैव
१२८	२४	प्रतिष्टत	प्रतिष्ठित
१२९	१३	तस्यै	यत्स्वे
१४९	६	मनुष्या हि	मनुष्याय हि
१५३	२	त देवा	तदेव
१५५	२४	याजक	योजक
१५६	२१	ब्रह्माभि	ब्रह्मभि
१६८	६	न साख्योप	न सख्योप
१७४	३१	सुप्तिप्रबो धवात्	सुप्तिप्रबोधवत्
१७६	१[illegible]	प्रकुति	प्रकृति
,,	२२	सत्येलब्ध	सत्येनलब्ध
,,	२७	चत्वारिंश	चत्वाविंश
१७७	१	सन्ध्यावत्	सन्ध्यवत्
,,	३४	वेदान्ति	वेदान्त
१८०	२१	सोम्येषो	सौम्येष
,,	२६	नशब्दमित्यादि	नाशब्दमित्यादि
१८५	२७	यदस्यायन	यदस्यायतन
१९१	१५	तर्कप्रतिष्ठा	तर्काप्रतिष्ठा
२००	३२	रूप	रूपे
२०३	३०	प्यर्थजरति	प्यर्धजरति
२०८	७	नैर्घृण्यधि	नैर्घृण्यावि
२१०	२०	यास्याश्रवणीयानीति	यस्या श्रावणीया इति
२२३	२६	स्वेन	श्येन
२३१	२७	शरीरवतिना	शरीरवर्तिना
२६३	१७	निरसनार्थ	निरासनार्थ
२६९	११	सेवकर्त्रास्यात्	सैवकर्तास्यात्
२७६	२९	अनुज्ञापरिहारारावुप	अनुज्ञापरिहारावुप
२८३	३१	मुख्य	मुख्य
२८८	२०	तमस्तान्न	तमस्तन्न
२९२	२०	नरा	नारा
३०८	१९	सशोकज	सशोकज

पुट	पक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३१६	२५	मत्स्य	मत्ता
३३५	१७	प्रकश	प्रकाश
३३८	६	सामान्यात्तु	सामान्यात्
३४९	२४	अन्यथात्वं. शब्दा	अन्यथात्वच शब्दा
३६१	३०	ब्रह्माज्येष्टा	ब्रह्मज्येष्टा
३६५	१६	छान्दोग्या	छदोगा
३६६	२५	तथोह्यन्य	तथाह्यन्ये
३७१	३५	तद्भावौभ्यामा	तद्भावाभ्यामौ
३८३	३१	अनश्नन्नत्यो	अनश्नन्नन्यो
४१८	२	सोरोदी	सोऽरोदी
४४५	१३	क्रियते	क्षीयते
४५३	२	मरुण	म[illegible]
४५४	३२	अ(क्षराद्य)ध्य	अध्यक्षा
४६२	९	तदेको	तदोको
४८०	३३	निवेश	निवेशन
४८५	८	प्रतिहत	अप्रतिहत
,,	२९	जाति	ज्ञाति
४८६	३	राहद्येव	राहद्येव
५०२	१७	राह्येव	राहद्येवं
५१०	१५	अचिन्त	अचिन्त्य
५११	६	अयमेक	अहमेक.
५१६	१३	कार्तिकय	कार्तिकेय
	२०	मूपछिनत्ति	यूपछिनत्ति

720–26 —“ बेगळूर् प्रेस ” इत्याख्य आयसाक्षर मुद्रण यन्त्रालये कार्यनिर्वाहके जि श्रीनिवासराव एतै मुद्रितम् ॥